

Հ Ա Մ Լ Ե Տ Գ Ե Վ Ո Ր Գ Յ Ա Ն

Դ Ր Ո

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2014

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

Գ 479

CALOUSTE GULBENKIAN FOUNDATION

Գիրքը հրատարակության է երաշխավորել ԵՊՀ Հայոց պատմության ֆակուլտետի խորհուրդը:

Գրախոսներ՝

*պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Աշոտ Ներսիսյան
պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր Վալերի Թունյան*

Խմբագիր՝ *պատմ. գիտ. թեկնածու Ավագ Հարությունյան*

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՀԱՄԼԵՏ

Գ 479 ԴՐՈ, պատմագիտական աշխատություն /Հ. Գեորգյան. -Եր.: ԵՊՀ. հրատ., 2014 – 920 էջ + 16 էջ ներդիր:

Համլետ Գեորգյանի «Դրո» պատմագիտական աշխատությունը ներկայացնում է հայ ժողովրդի ռազմական եւ պետական ամենանշանավոր գործիչներից մեկի՝ Դրաստամատ Կանայանի կյանքն ու գործունեությունը, որն անմնացորդ նվիրում է հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարին եւ Հայոց պետականության վերստեղծման ու վերակառուցման գործին: Պատմական իրողությունները ներկայացնում են 20-րդ դարակզբի այն անցքերը, որոնց ոգին ու կազմակերպիչն էր մենագրության հերոսը՝ Դրոն:

ՀՏԴ 941(479.25)

ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 978-5-8084-1901-8

© ԵՊՀ ՀՐԱՏ., 2014

© ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ Հ., 2014

Իսկ Դրոն, Իգդիրցի այդ խմբապետը
որ եղել է հերոս, անվախ տեռորիստ...
ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

«Ես ոչ մէկ ժողովրդի հանդէպ ատելութիւն չունեմ, բայց վայ
այն ազգին, որ կը համարձակուի վատութիւն անել Հայ ժողովր-
դին, նա լինի թուրք, ռուս կամ այլ ազգի, ես զէնք պիտի վերցնեմ
նրա դէմ...»:

...Այսպես էր ասում Դրոն Հայրենիքից հեռու տարագրութեան
տարիներին: Արդեն տասնամյակներ էին անցել նրա կյանքի փոթոր-
կահուլաջ օրերից: Հայոց Ազատամարտի անպարտելի ռազմիկը
ժողովրդի ու պատմութեան դատին հանձնելով իր հերոսականու-
թեամբ ու դաժան մաքառումներով հագեցված կենսագրութիւնը՝
կյանքի վերջին տարիներն էր անցկացնում օտար ափերում: Չնայած
իւր բացառիկ ծառայութիւններին, հայութեան գոյապայքարում եւ
ազատագրված Հայրենիքի պետական շինարարութեան մեջ ունեցած
վճռորոշ ու անգնահատելի դերակատարութեանը՝ Դրոյի կյանքն ու
գործունեութիւնը, հատկապէս հայրենական պատմաբանների կող-
մից, մինչեւ 90-ական թվականները արժանվոյնս ուսումնասիրված
չէին եւ նրա մասին որեւէ նշանակալի ու ամբողջական աշխատու-
թիւն գոյութիւն չունէր:

Ցավօք, Դրոյի, ինչպէս եւ Հայոց Ազատամարտի բազում այլ
նվիրյալների կյանքի ու գործունեութեան իմացութեան ու արժե-
ւորման հնարավորութիւնը տասնամյակների ընթացքում բռնա-
դատվել ու անջրպետվել է մեր ժողովրդի գիտութիւնից, որի ազա-
տութեան գործին (հանիրավի մոռացված), հերոսները նվիրաբերել
էին իրենց ողջ ուժն ու կարողութիւնը: Ավելին, Հայոց Ազատա-
մարտի ականավոր նվիրյալներին ժողովրդի իմացութիւնից ամբող-
ջովին անջրպետելու ու նրանց նկատմամբ ատելութիւն ու հակա-
կրանք առաջացնելու դիտավորութեամբ հորինել եւ հրապարակել են
բազմաթիւ ստահոգ, իրականութեան հետ որեւէ առնչութիւն չու-
նեցող նողկալի պատմութիւններ:

Յոթանասուն տարի շարունակ կոմունիստ պատմաբանների ու գաղափարախոսների հարվածների ամենաընդգծված ու «սիրված» նշանակետերից մեկը Դրոն էր:

Բանասիրության դոկտոր, պրոֆեսոր Գեւորգ Հայրյանի դիպուկ բնութագրմամբ՝ «Ստահող պրոպագանդան, որ սկիզբ էր առել արյունուշտ Աթարբեկյանից ու կիսախելագար Նուրիջանյանից, յոթանասուն տարի շարունակ զրպարտում, մրտտում էր նրա գործն ու անունը: Դրոն, այդ պրոպագանդայի համաձայն, լուկ խմբապետ էր, ահ ու սարսափ տարածող ահաբեկիչ, որի գործողություններն իբրեւ ուղղված էին ժողովրդի դեմ:

Ինչպիսի մոլորություն:

Այսպես կարող էին մտածել ստահակները, որոնք չէին հասկանում, որ այն ժամանակ ահաբեկչությունը ազատագրական պայքարի բաղադրիչ մասերից էր, որի միջոցով հայ ժողովուրդը վրեժ էր լուծում իր երկու թշնամիներից՝ սուլթանական Թուրքիայից և ցարական Ռուսաստանից»¹:

Դրոն Հայոց Ազատամարտի ականավոր գործիչներ Նիկոլ Դումանի, Գեւորգ Չառլի, Սեբաստացի Մուրադի ու բազում այլ անվանի նվիրյալների պես անհարկի է համարել, գուցե եւ ժամանակ չի ունեցել գրի առնել ու սերունդներին փոխանցել իր կատարած գործերի առավել ուշագրավ ու ուսանելի մանրամասնությունները: Այս առումով, Անդրանիկն ու առվել եւս Գարեգին Նժդեհը այն երջանիկ բացառություններից էին, որոնք սերունդների ժառանգությունը թողեցեցին, կարելի է ասել, անգնահատելի հուշարձան հուշագրություններն ու մտորումների գիրքը:

Այս առումով ուշագրավ է Դրոյին նվիրված Սիմոն Վրացյանի հետեւյալ բնութագիրը. «Սակաւ չեն մարդիկ, որոնք, համեստութեան քղամիտ հագած, իբր թէ կարեւորութիւն չեն տալիս արտաքին փառքին, բայց ձեռքի տակից, ո՛չ մի միջոց չեն խնայում իրենց անունը յաւերժացնելու համար՝ դիւրասահ գրիչներին ու երգիչներին իրենց փառքը հիւսել տալով, իրաւ կամ անիրաւ պատմութիւնների հատորներով, ամէն միջոցով, միայն թէ «անմահանան»: Մարդիկ էլ կան, որոնց գործն է միայն հետաքրքրում, գաղափարը եւ գործը:

Դրոն վերջիններից էր: Նա իր մասին չէր ուզում խօսել եւ եթէ խօսում էլ էր, հերոսական ոչինչ չէր վերագրում իրեն:

Պարտականութիւնը կատարողի համեստութիւնը ունէր միայն: Նա կարող էր հատորներ գրել իր մասին-իր մասին համարեա ոչ մի

¹ Գեւորգ Հայրյան, Վահագնի ճնունդը (Ասք Դրոյի մասին), Երևան, 2006, էջ 6:

յուշ չթողեց: Յուշերի այն հատուածները, որ մնացել են նրանից (նկատի ունի իր խմբագրութեամբ լույս տեսած «ՎԵՄ» ամսագրում տպագրված Դրոյի գրած հուշերը, որոնք վերաբերում են 1905-1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումներին-Հ. Գ.), անձնական գրեթէ ոչինչ չեն պարունակում, այլ նուիրուած են իր գործակից ընկերներին: Անշուշտ, միայն հոգեկան ազնուութեամբ կարելի է բացատրել այն իրողութիւնը, որ Դրոյի կեանքն ու գործը դարուս մեծագոյն հայերից մէկի-մնացել է անծանօթ լայն հասարակութիւնից»¹:

Այսօր, ճիշտ է, արդեն հրատարակվել են հայոց պատմութեան այդ շրջանն ու նշանավոր գործիչների կյանքն ու գործունեութիւնը պատկերող զգալի թիւով ուսումնասիրութիւններ, անգամ մեծածավալ մենագրութիւններ, բայց հայրենական պատմագիտութիւնն անհրաժեշտորեն անպայման պետք է իր անկողմնակալ ու գիտական առավել հիմնավոր խոսքն ասի պատմական հիշյալ ժամանակահատվածի, մասնավորապէս Հայաստանի Հանրապետութեան կերտման եւ այդ գործում հայ ազգային-քաղաքական կուսակցութիւնների ու առանձին գործիչների դերի, ծառայութիւնների ու ավանդի գնահատման վերաբերյալ:

19-րդարի վերջին եւ 20-րդ դարի սկզբներին հայ ժողովրդի մղած ազգային-ազատագրական պայքարի ուսումնասիրութիւնը աներկբայորեն ցույց է տալիս, որ այդ տարիներին ամենազգովարին պայմաններում գործել են սեփական անձը անգամ զոհաբերելու պատրաստակամ, հայրենիքի ազատագրումը հավատամքի, կյանքի ու ապրելու գերխնդիր դարձրած բազում հայորդիներ, որոնք հանրավի օտարվել էին Հայոց պատմութեան էջերից: Կարծում ենք, որ այսօր ավելի քան անհրաժեշտ է մեր ժողովրդին ըստ ամենայնի եւ պատշաճորեն վերադարձնել նրանից ժամանակավորապէս, որոշակի հանգամանքների՝ մասնավանդ գաղափարախոսական, պարտադրանքով օտարված գավակներին, առավել եւս հերոսներին եւ նվիրյալներին:

Որպէս հիմք ընդունելով նաեւ այս անժխտելի ճշմարտութիւնը, ներկա աշխատութիւնում, որը նախկինում լույս տեսած «Դրո» աշխատութեան առավել ճշգրտված եւ ամբողջականացված վերահրատարակութիւնն է, արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի, հուշագրութիւնների, վկայութիւնների ու մի շարք աշխատութիւնների ուսումնասիրութեամբ փորձել ենք անաչառորեն ներկայացնել եւ արժեւորել հայ ժողովրդի ազատագրութեան պայքարին նվիրված

¹ Վրացեան Ա., Սրրկածին Դրոն, էջ 103:

հայորդիներից առավել նշանավորներից մեկի՝ Դրոյի (Դրաստամատ Կանայան) կյանքն ու գործունեությունը եւ դրանով իսկ հերքել խորհրդային պատմագիտություն մեջ նրան վերագրված, բայց իրականում նրա անձի հետ որեւէ կապ ու առնչություն չունեցող, մտացածին հորինվածքներն ու տեսակետները:

Նրա կյանքին ու գործունեությանը նվիրված այս աշխատությունում Դրոն գլխավորապես ներկայացվում է որպես ռազմական գործիչ, եւ այդ պատճառով էլ առավելապես կանգ ենք առել նրա հրամանատարությունը մղված կռիվների ու ճակատամարտերի նկարագրության եւ նշանակության գնահատման վրա:

Անժխտելի է, որ Դրոն նաեւ պետական եւ քաղաքական գործիչ է, մասնավորապես Հայաստանի Հանրապետության գոյատեւման վերջին շրջանում, երբ նա՝ որպես զինվորական նախարար, Սիմոն Վրացյանի գլխավորած ՀՀ կառավարության հանձնարարությունով Համբարձում Տերտերյանի ընկերակցությունը ղեկավարում էր Խորհրդային Ռուսաստանի պաշտոնական ներկայացուցիչ Լեգրանի հետ տարվող բանակցությունները եւ ղեկտեմբերի 2-ին իշխանությունը բոլշևիկներին հանձնելու պահից, որպես ժամանակավոր իշխանության ներկայացուցիչ եւ գործերի գլխավոր հրամանատար, պետք է իր վերաբերմունքն արտահայտեր նույն օրերին Ալեքսանդրապոլում ընթացող հայ-թուրքական բանակցություններին: Աննախադեպ ու ողջ հայության համար կարեւորագույն, բախտորոշ եւ չափազանց պատասխանատու պահ էր: Այդ ժամանակ մեծապես նաեւ Դրոյի ընդունած վճիռներից, վճռականությունից ու հաստատականությունից էր կախված Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի հետագա ճակատագիրը: Նույն օրերին նրա ընդունած ծայրահեղ եւ ոչ հավասարակշռված, ժամանակի ոգուց եւ հնարավորությունից չբխող վճիռները միանշանակորեն կարող էին ծանրագույն եւ անկանխատեսելի հետեւանքներ ունենալ ողջ հայ ժողովրդի գոյության ու ճակատագրի վրա:

Հաշվի առնելով պատմական տվյալ ժամանակահատվածում վերոհիշյալ հարցերի կարեւորությունն ու նրբությունները՝ կարծում ենք, որ Դրոյի կյանքի ու գործունեության այդ շրջանն արժանի է ավելի համակողմանի եւ հիմնավոր ուսումնասիրության, ինչն առավելապես կամբողջականացնի հայ ժողովրդի ըր պատմության մեջ նրա իրական դերը որպես պետական, քաղաքական գործչի:

Ներկա մենագրության մեջ ընդհանուր գծերով ու համառոտ ներկայացնելով տարագրության տարիներին նրա ծավալած գործունեությունը՝ ըստ ամենայնի չենք անդրադարձել այդ ժամանակաշրջանում նրա կատարած աշխատանքների լուսաբանմանը:

Դրոյի կյանքի ու գործունեութեան վերջին շրջանում առավել ուշագրավ է եւ նշանակալի երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակաշրջանում նրա ծավալած գործունեութիւնը, երբ նա միմիայն իր հարազատ ժողովրդի շահերից ելնելով, հարկադրված համագործակցել է հիտլերյան Գերմանիայի հետ:

Այս հարցի առավել վիճահարույց լինելու եւ նրա վերաբերյալ եղած նյութերի սահմանափակութեան պատճառով ու ինչպէս նաեւ նրա կերպարը առավելապէս ամբողջացնելու համար 2000 թ. լույս ընծայած «Դրո» մենագրութիւնում ընդգրկել ու ընթերցողի ուշադրութեանն էինք հանձնել ՀՅԴ Սիրիայի Կենտրոնական Կոմիտեի «Յուսաբեր» պաշտոնաթերթում 1948 թ. մայիսին հրատարակված «Դրոն եւ իր գործը» հոդվածը: Քանի որ այսօր հրատարակի վրա արդէն կան զգալի թվով ուսումնասիրութիւններ՝ նվիրված 2-րդ աշխարհամարտի ժամանակ առանձին հայ գործիչների, մասնավորապէս Այսուհանդերձ, կարծում ենք, որ հայրենական պատմագիտութիւնը իր գիտական խոսքը պետք է ասի նաեւ վերոհիշյալ հարցի, մասնավորապէս հայ-գերմանական հարաբերութիւններում Հ.Յ. Դաշնակցութեան դերակատարութեան եւ վերոհիշյալ գործիչների, այդ թվում եւ Դրոյի գործունեութեան համակողմանի ուսումնասիրութեան անկողմնակալ արժեւորման վերաբերյալ:

Ներկա աշխատասիրութիւնում տեղ է գտել Ս. Վրացյանին հասցեագրած Դրոյի ուշագրավ նամակը (15 օգոստոսի 1939 թ. Պուքրեշ (Բուխարեստ), որը պատմական գիտութիւնների դոկտոր, պրոֆեսոր Վլ. Ղազախեցյանի եւ տողերիս հեղինակի առաջաբանով եւ ծանոթագրութիւններով լույս է տեսել «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» հանդեսի 2006 թ. թիւ 1 համարում:

Հեղինակը իր երախտագիտութիւնն է հայտնում բոլոր նրանց, ովքեր անշահախնդրօրէն իրենց նյութական եւ բարոյական աջակցութեամբ օգնեցին «Դրո» գրքի վերահրատարակմանը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԴՐՈՅԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1905-1906 ԹԹ. ՀԱՅ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

1.1. ՈՒՍՈՒՄՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԸ: ԳՅՈՒՂԱՊԵՏ ԳԱԼԱՎԱՅԻ ԵՎ ԲԱՔՎԻ ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ԳԵՆԵՐԱԼ ՆԱԿԱՇԻՁԵԻ ԱՀԱԲԵԿՈՒՄՆԵՐԸ

1894թ. մայիսի 31-ի գիշերը Սուրմալու գավառի Իգդիր ավանում սարսափելի փոթորիկ էր ու երկրաշարժ: Բնությունն իր հզոր տարերքով կարծես կանխանշում էր այդ օրը լույս աշխարհ եկած Հայոց Ազատամարտի եւ անկախության մեծանուն նվիրյալի՝ զորավար Դրոյի (Դրաստամատ Կանայանի) կյանքի ու գործունեության մրկածուկ ուղին:

Չափազանց անհանգիստ ու ազատատենչ բնությամբ էր օժտված Դրոն՝ Իգդիրի դպրոցի ամենաըմբոստ եւ աշխույժ աշակերտներից մեկը: Դպրոցն ու ուսումը, չնայած մտավոր փայլուն ընդունակություններին, չէին գրավում նրան: Դրոյի տարերքը գենքն էր ու ձիավարժությունը:

Դպրոցի պարապմունքներից առավել նրա համար սիրելի ու նախապատվելի էր ազատ կյանքը, իսկ դասերին չհաճախելու, խուսափելու պատրվակով՝ նա հաճախակի լինում էր սարերում, արոտավայրերում՝ իրենց հովիվների մոտ:

Վերհիշելով նրա մանկությունը՝ հայ ականավոր գրող եւ ազգային գործիչ Ավետիս Ահարոնյանը (1917 թ. Հայոց Ազգային Խորհրդի Նախագահ) գրում է. «Ամրան տաք օրերին, Իգդիրի փոշոտ փողոցներով, տարիներ առաջ, ամէն երեկոյ առանց թամբի եւ իսպառ մերկ եւ անսանձ ձիու վրայ՝ մի վեց-յոթ տարեկան ջլուտ ու նիհար մանուկ էր սլանում, նույնպէս մերկ՝ ինչպէս էր իր երիվարը:

Փոքրիկ Դրօն էր... Դրաստամատը, իսկական անունով:

Օրւայ այդ պահին, իր հոր՝ քաջածանօթ Մարտիրոս Կոկոյի ձին ջրելու եւ զովացնելու համար Իգդիրի մեծ առուն էր առաջնորդում, ինքն էլ լողանում կենդանու հետ, նրա թիկունքին ցատկելով, մերկ սրունքներով նրա կողերին պլլւած եւ ձեռքերով բաշին կախած, սիրում էր արշաւել փողոցներով դէպի շուկայ, չորս կողմից բարձրացած ծիծաղին ու կատակին պատասխանում էր վրանբաց թշնաման-

քով ու շարունակում իր Անօրինակ արշաւը, որսկան բազէի պէս՝
ամեհի երիվարի թիկունքին թառած»¹:

Հայրը՝ Սուրմալու գավառում իր հարստութեամբ ու դիրքով
հայտնի Մարտիրոս Կանայանը (Կակո), որդուն կանոնավոր կրթու-
թյուն տալու եւ նոր կյանք մտցնելու նպատակով տանում է
Երեւան եւ ընդունել տալիս տեղի ուսական գիմնազիան: Նույն
գիմնազիայում այդ տարիներին ուսանել են նաեւ Դրոյի հորեղ-
բորորդիները՝ Համագասպ Հովհաննեսի Կանայանն ու Արդվարդ
Մկրտչի Կանայանը:

19-րդ դարի վերջին Հայաստանի արեւմտյան հատվածի ազգա-
յին-ազատագրական պայքարի վերածննդի հետեւանքով քաղաքա-
կան զարթոնք էր ապրում նաեւ արեւելյան հատվածի հայութիւնը:
Պատմական տվյալ ժամանակաշրջանի ազգային-ազատագրական
շարժման դրոշակակիր Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը հայ ժողովրդի ազա-
տագրական պայքարը կազմակերպելու ու ղեկավարելու նպատակով
արդեն բազմաթիվ մարտական կազմակերպութիւններ էր հիմնել
Հայաստանի եւ նրա սահմանամերձ հայաբնակ շրջաններում:
Երեւանում ստեղծված ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեն (Մրգաստանի)
կոչված էր համախմբելու եւ առաջնորդելու Արարատյան աշխարհի
բոլոր այն ուժերին, որոնք ընդունակ էին ու պատրաստակամ իրենց
նվիրաբերել Հայ Դատի դժվարագույն պայքարին:

Զեյթունի, Տարոնի, Սասունի ու Վասպուրականի քաջակորով հայոր-
դիների սխարանքների փառքն ու նրանց ձեռնված երգերը տարածվելով
թափանցել էին նաեւ հայոց դպրոցները, մարտական երգերը շունչ ու
ոգի էին ներարկել դպրոցականներին, որոնց թվում՝ նաև Երևանի ուս-
սական դպրոցի սաներին:

Դրոն հետագայում բազմիցս պիտի խոստովանի, որ իր ապագա
գործունեութիւնը մեծապէս պայմանավորվել է դեռեւս դպրոցական
տարիներին քաջահամբավ հայդուկապետներ Նիկոլ Դումանի, Ադ-
բյուր Սերոբի, Անդրանիկի եւ մյուս ֆիդայիների քաջագործութիւն-
ների մասին լսած պատմութիւններով:

Դրոյի եւ գիմնազիայում ուսանող առավել խիզախ ու հայրենանվեր
պատանիների՝ Սեդրակ Զալալյանի (Սեթո), Տիգրան Դեւոյանի, Սմբատ
Նդիագարյանի, Արտաշես Մելքոնյանի ու այլոց (չուրջ 10 հոգի) նախա-
ձեռնութեամբ ստեղծվում է Հայ Երիտասարդաց Միութիւնը, որը Մի-
սաք Թորլաքյանի հավաստմամբ՝ Դրոյի եւ ուրիշների խմբապետու-

¹ «Ալիք», 1956, մայիսի 4, էջ 41:

թյամբ ու Նիկոլ Դուժանի վերին հրամանատարությամբ, հետագայում դարձավ Հայ Երիտասարդաց Դաշնակցության Հանրահայտ «Փոթորիկ» կամ «Բորեաս» խումբը¹:

«Բորեաս» խմբի կազմավորման գլխավոր նպատակն ու նվիրական երազանքը միակն էր. մեկնել Երկիր ու համալրել իրենց սիրած հերոսների՝ Ֆիդայիների առաջնորդությամբ օսմանյան բռնապետության դեմ ազատագրական պայքարի դրոշը պարզած մարտիկների շարքերը:

Երեւանի գիմնազիայում տիրապետող ուժը ռուսամոլ բարքերն էին:

«Տնօրենն ու նրա կամակատար դաստիարակները, - վերհիշում է Դրոյի դասընկեր Տիգրան Դեւոյանը, - ստիպում էին, որ երեխաները փոխեն իրենց ազգանունների վերջավորությունը՝ «եան»-ի տեղ ռուսական «ով»-ով»²:

Տիգրան Դեւոյանի այս վկայությունը հաստատում է նաև Դրոյի հորեղբորորդի, հայագետ մանկավարժ Խաչատուր Կանայանը. «Երեւանի գիմնազիայի վարչությունը ռուսումնական հիմնարկում ցուցանում էր իր մեծապետական շովինիզմի դեմքը: Օրինակ, պահանջում էր, որ հայերը իրենց ազգանունը վերջացնեն «ով»-ով եւ ոչ թե «յան»-ով: Այդ գիմնազիայում սովորել է նաև իմ վաղամեռիկ Արդվարդ եղբայրը: Առաջին թե երկրորդ դասարանում ռուսաց լեզվի դասատուն նրա տետրի վրա գրված *КАНАЯН*-ը ջնջում է եւ պահանջում գրել *КАНАЕВ...*» (Խաչատուր Կանայանի անտիպ ձեռագիրը պահվում է հեղինակի տնային դիվանում - Հ.Գ.):

«Բորեաս» խմբի անդամները հնարավոր միջոցներով պայքարում են ոչ միայն ռուսացման քաղաքականության դեմ, այլև իրենց նպատակադրում են ահաբեկել ցարիզմի բոլոր այն ծառայամիտներին, ովքեր կփորձեին բռնադատել հայերի իրավունքներն ու ոտնահարել ազգային արժանապատվությունը³:

Խմբի ոգին եւ կենտրոնական դեմքը Դրոն էր:

Վերհիշելով գիմնազիայում ուսանելիս Դրոյի անցկացրած փոթորկահույզ օրերը՝ նույն գիմնազիայի սան Թադե Պետրոսյանը գրում է. «Դեռ այդ օրերին նրա մէջ կը խլրտար ազատութեան եւ ըմբոստութեան ոգին, զրկուածներուն եւ տառապածներուն օգնութեան հասնելու սիրտը: Դեռեւս ռուսական գիմնազիայի աշակերտ, ան իր շուրջն էր հաւաքել հասակակիցների մի խումբ եւ ուժգնօրէն կը դիմադրէր ռուս տեսչի հակահայ բոլոր հրահանգներին: Նրա

¹ Տե՛ս Թորլաքեան Ա., «Օրերուս հետ», Երևան, 1982, էջ 556:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, թիւ 10, էջ 17:

³ Տե՛ս Գեւորգեան Կ., Ամէնուն տարեգիրք, 1954, Ա. տարի, էջ 102:

կազմած «Բորեագ» խումբը հայկական ազատասէր ոգու հնոց էր, որ ապագային դարձաւ ինքնապաշտպանութեան արժէքաւոր մի ուժ»¹:

Համաձայն վկայութիւնների՝ Դրոն գրեթէ չի մասնակցել գիմնազիայում կազմակերպված միջոցառումներին, աշակերտական հավաքութիւններին, նրան կարծես բնորոշ չեն եղել դպրոցական պատանու աշխարհն ու հետաքրքրասիրութիւնը:

«Մի անգամ, շարունակում է Թադե Պետրոսյանը, իմ հարցումին, թէ «Դրաստամա՛տ, ինչո՞ւ կը խուսափիս մեր ընկերական հաւաքութիւնէ», նա առանց երկար մտածելու պատասխանեց.

-Ես խօսքի եւ ճառի սիրահար չեմ: Իմ հոգին կենդանի գործ է սիրում: Ուր որ գործ կայ, եւ ո՛չ թէ խօսք, ես սիրով կ'երթամ այնտեղ»²:

19-րդ դարի վերջին Հայաստանի արեւմտյան հատվածի ազգային-ազատագրական պայքարի վերածննդի հետեւանքով քաղաքական գարթոնք էր ապրում նաեւ արեւելյան հատվածի հայութիւնը: Պատմական տվյալ ժամանակաշրջանի ազգային-ազատագրական շարժման դրոշակակիր Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը կազմակերպելու ու ղեկավարելու նպատակով կարողացել էր արդեն բազմաթիւ մարտական կազմակերպութիւններ էր հիմնել Հայաստանի եւ նրա սահմանամերձ հայաբնակ շրջաններում: Երեւանում ստեղծված ՀՅԴ Մրգաստանի կենտրոնական կոմիտեն կոչված էր համախմբելու եւ առաջնորդելու Արարատյան աշխարհի բոլոր այն հայորդիներին, որոնք ընդունակ էին ու պատրաստակամ իրենց նվիրաբերել Հայ դատի երկարատեւ ու դժվարագույն պայքարին:

Զեյթունի, Տարոնի, Սասունի ու Վասպուրականի քաջակորով հայորդիների սիրանքների փառքն ու նրանց ձոնված երգերը տարածվելով թափանցել էին նաեւ հայոց դպրոցները, մարտական երգերը շունչ ու ոգի էին ներարկել դպրոցականներին:

«Բորեաս» խմբի անդամ Դրոն հետագայում բազմիցս պիտի խոստովանի, որ իր ապագա գործունեութիւնը մեծապէս պայմանավորվել է դեռեւս դպրոցական տարիներին քաջամբարով հայդուկապետեր Նիկոլ Դոմմանի, Աղբյուր Սերոբի, Գեւորգ Չավուշի, Անդրանիկի եւ մյուս ֆիդայիների քաջագործութիւնների մասին լսած լեզենդատիպ պատմութիւններով:

Երեւանի ՀՅԴ Մրգաստանի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Գալուստ Ալոյանի տեսագաշտից չեն վրիպում «Բորեասի» համարձակ

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, թիւ 10, էջ 17:

² Նույն տեղում:

տղաները, որոնք իրենց վարքով ու գործելակերպով արդեն արժանի վաստահույթյուն էին ներշնչում:

«Բորեաս» խմբի անդամ Սեդրակ Զալալյանը (Ապարանի շրջանի Քասախ գյուղից - ՀԳ) վերհիշում է. «Երբ 17-18 տարեկան եղանք, արդէն ունէինք մօսին հրացաններ ու մատուցէր ատրճանակներ, որոնց գործածութիւնն ու նշանառութիւնը հասցուցած էինք կատարելութեան աստիճանին:

...1903-1904 թուականներուն, երբ մենք արդէն մեզ կը զգայինք հասուն, պատրաստի զինուորներ, ամբողջ Արարատեան Հայաստանը բռնկուած էր Երկրին օգնութեան հասնելու մղեգին մղումով:

...Անչափահասներ ըլլալով, դեռ դաշնակցութեան կողմէ վաւերացուած մարտական խումբ չէինք: Անհատապէս կը դիմէինք դաշնակցութիւնը իր անձին մէջ մարմնաւորող, ամենահեղինակաւոր գործիչ Գալուստին՝ Խանասորի հերոսներէն, խնդրելով, որ մեզ միացնէ մեկնող հայդուկային խումբի մը: Բայց կը մերժուէինք այն պատճառաբանութեամբ, որ դեռ հասունանալու պէտք ունէինք»¹:

Գալուստ Ալոյանի խոհեմ մերժումները չեն ընկճում Դրոյի եւ իր ընկերների բուռն ձգտումը՝ զինվորագրվելու հենց այն կուսակցութեանը, որի դրոշով էին մարտնչում իրենց սիրած հերոսները:

Չանցած մի քանի ամիս «Գալուստը, - շարունակում է Ս. Զալալյանը, - ընդունեց մեր խումբը Հ.Յ.Դաշնակցութեան մարտական կազմակերպութեան մէջ «Բորեաս» խումբ անուան տակ»²:

«Բորեաս» խմբի անդամներին ապագայում Հայոց ազատամարտին զինվորագրելու նպատակադրութեամբ ՀՅԴ Երևանի Մրգաստանի կենտրոնական կոմիտեն տրամադրում է մոսին հրացաններ ու մատուցէր ատրճանակներ և ոստիկանութիւննից թաքուն կազմակերպում զինավարժութիւններ: Շնորհիվ պարբերաբար կրկնվող զինավարժութիւնների ու մարզումների, նրանք զենքերի գործածութիւնն ու նշանառութիւնը հասցնում են կատարելութեան:

17-18 տարեկան հասակում անդամագրվելով Հ.Յ.Դաշնակցութեանը՝ Դրոն ձգտում էր դեպի մարտադաշտ՝ համալրելու այն ռազմիկների շարքերը, որոնց առասպելական գործողութիւնների արձագանքները բորբոքել էին իր հոգու հայրենանվեր կրակները:

Դեռ գիմնագիայում ուսանելու տարիներին փափագում էր ընդունվել ռազմական դպրոց՝ հասկանալով, որ կանոնավոր կրթու-

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս ԳՅԴ ԿԱ (Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Կենտրոնական Արխիվ, ԱՄՆ, Բոստոն), թճ.(թղթածրար) 451, գ. 78, էջ 3:

թյունը կարող է իրեն օգնել դառնալու իսկական, պրոֆեսիոնալ ռազմական գործիչ:

1903 թվականն էր, ցարիզմը՝ հավատարիմ իր հայակործան քաղաքականությանը, հայոց դպրոցները, գրադարանները, թերթերն ու ամսագրերը փակելուց հետո հռչակեց հայ եկեղեցու կալվածքներն ու հարստությունները բռնագրավելու հունիսի 12-ի հանրահայտ հրովարտակ-օրենքը:

Մինչ այդ, ոչ հայոց դպրոցների պարբերաբար փակումը, ոչ ռուսական զորքերի կողմից հայ մարտական շուկատների ջախջախումը եւ ոչ էլ ցարական աստիճանավորների կողմից հայ գյուղացիների շահագործումն ու հարստահարումը կարծես թե արեւելահայության շրջանում չէին սերմանել ռուսական պետականության դեմ ընդվզելու ձգտումներ: Սակայն եկեղեցական կալվածքների բռնագրավման մասին հրովարտակը միանգամից արթնացրեց «բարի ցարի» հավատով նիրհող հայությանը, որը հզոր կայսրության պատմության ողջ ընթացքում աննախագեպ ու զարմանահրաշ երեւույթ էր: Յարիզմի նենգադավ քաղաքականության դեմ հանդգնել, ընդվզել էր մի բուռ ժողովուրդ:

Ահեղ գոտեմարտի դուրս եկած ազատամարտիկների առաջավոր շարքում էր մինչ այդ գլխավորապես արեւմտահայության ազատագրության զրոշով առաջնորդվող Հ.Յ. Դաշնակցություն կուսակցությունը: Ի պաշտպանություն հարագատ եկեղեցու ունեցվածքի պաշտպանության՝ Դաշնակցության նախաձեռնությամբ ստեղծվում է ժողովրդական շարժումը կազմակերպող ու ղեկավարող «Հայկական ինքնապաշտպանության կենտրոնական կոմիտեն», որի գործուն մասնակցությամբ բողոքի ցույցեր, գործադուլներ կազմակերպվեցին Երեւանում, Թիֆլիսում, Կարսում, Բաքվում եւ այլ քաղաքներում ու բնակավայրերում: Հայ վրիժառուների գնդակների զոհ գնացին իրենց հակահայ գործունեությամբ ու կեցվածքով առավելապես աչքի ընկած մի շարք ցարական աստիճանավորներ եւ ցարական գաղտնի ծառայություններին սպասարկող բազմաթիվ ազգագավ հայ կամակատարներ:

Նույն տարվա ամռանը հազարավոր հայերի բազմությունը՝ շարժվելով էջմիածին, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկից պահանջում է, որ պատռի ցարի հրամանագիրը:

Հայաստանի տարբեր շրջաններից հավաքված բազմության մուտքը էջմիածին խոչընդոտելու դիտավորությամբ ցարակառ ոստիկանությունը փորձում է ցրել ցուցարարներին: Երեւանի ռուսա-

կան գիմնագիտայի աշակերտների «Բորեաս» խումբը, որի կազմում էր նաեւ Դրոն, ի պաշտպանութիւն ցուցարարների, քարերի կարկուտ է տեղում ոստիկանների վրա եւ ջախջախում ոստիկանապետ Բալուեւի գլուխը:

Այդ ընդհարման ժամանակ պատանի Դրոն ստանում է իր առաջին մարտական մկրտութիւնը: Իսկ մի քանի շաբաթ անց, նրա անվրեպ հարվածի զոհն է դառնում Սուրմալուի գավառապետ Բոգուսլավսկու կարգադրութիւնները հավատարմորեն կատարող Թեջերապատ գյուղի գյուղապետ(գալալա) Մարտիրոսը, որը ոստիկանութեան հանձնարարութեամբ մշտապես հետեւում էր հեղափոխական գործիչներին ու նրանց գործերի ու գտնվելու վայրի մասին հայտնում «տերերին»:

Տարիներ անց այդ դեպքի մասին Դրոն Ս. Վրացյանին պատմել է հետեւյալը. «Մի երեկոյ, 1953 թ. հոկտեմբերի 15-ին, երբ, ըստ սովորութեան, միասին նստած տանը վերլիչումներ էինք անում անցեալից, Դրօն դարձաւ ինձ, թէ, -

- Գիտե՞ս ինչ, այսօր իմ գէնք բանեցնելու յիսնամեակն է:

Եւ իմ պնդումի վրայ պատմեց: Վերջը ես պատմածը գրի առի.

- «1903 թուի ամառուանից մեծ թափ առաւ գէնքի փոխադրութիւնը դէպի Տաճկահայաստան: Գաւառապետ գազան Բոգուսլավսկին խիստ հետապնդում էր հայ յեղափոխականներին: Թեջերապատ գիւղին դաւաճան գալաւա (գիւղապետ) Մարտիրոսը օգնում էր ոստիկանութեան: Որոշուեց խփել եւ գործը յանձնուեց ինձ, մեր շրջանի յանդուգն ու նուիրուած Դաշնակցական Գէորգանի (Դրոյի հորեղբորորդին է- Ն. Գ.) եւ ուրիշ մի ընկերոջ հետ միասին:

«Մեր տանը ապրում էր Սաշա Զաբոլոտկօ անունով մի սպայ, որի մօտ յաճախ հաւաքւում էին իր սպայ ընկերները եւ ուրախ ժամանակ էին անցնում: Այդ երեկոյ էլ, հոկտեմբերի 15-ին հիւրեր եկան: Սաշան խնդրեց ինձ, ձի նստեմ եւ երթամ շուկայից ուտելիք բերեմ: Գնացի: Նոր էի վերադարձել ուտելիքով, լուր բերին, թէ գալաւան երկու հոգու հետ միասին բաղնիք է գնում: Շտապով դուրս թռայ եւ մէկ հարւածով գետին փռեցի՝ պոռպով «Սատկիր, դաւաճան չուն»: Վրայ հասաւ եւ Գէորգանը. նա էլ դաշոյնի երկու հարուած տուեց սրիկային: Դրանից յետոյ, ես անմիջապէս եկայ տուն: Սպաները թուղթ էին խաղում, նստեցի նրանց մօտ եւ սկսեցի դիտել խաղը:

«Դրանից յետոյ դէպքին ականատեսներ լուր էին տուել ոստիկանութեան: Մէկ էլ ոստիկանութիւնը շրջապատեց մեր տունը, թէ «աւագակ Դրօն մարդ է սպանել, ո՞ւր է»: Սպայ Սաշան պատասխա-

նեց, թէ Դրօն ամբողջ ժամանակ ինձ հետ էր եւ հետեւաբար, չէր կարող մարդ սպանել...»¹:

Գյուղապետի ահաբեկումը նա իրականացնում է այնպիսի արագությամբ ու հմտությամբ, որ նրանց տանը հավաքված սպաներից եւ ոչ մեկի մտքով իսկ չի անցնում կասկածել նրա մեղսագործության վրա: Օրեր շարունակ ընթացող հարցաքննությունների ժամանակ Դրոյի «անմեղությունը» անվերապահորեն հավատացող սպաները միահամուռ կերպով պաշտպանում են նրան գազազած գավառապետի հարձակումներից:

«...Հա, - շարունակում է Դրոն, - այս էլ աւելացնեմ, 1916-ի վերջերը, ես Թիֆլիսում հանդիպեցի Սաշային: Այժմ գնդապետ էր, վիրաւորուած եկել էր ռազմաճակատից բժշկելու:

- Յիշո՞ւմ ես, - հարցրեց նա, - անպիտան Բոգոլուլաւսկին ուզում էր գալաւայի սպանութիւնը քո վրայ ձգել:

- Գիտե՞ս ինչ, Սաշա, - պատասխանեցի ես, - Բոգոլուլաւսկին իրաւունք ունէր, իսկապէս որ գալաւային ես էի սպանել: Գնդապետ Սաշա Զաբոլոտսկօն շճած նայում է Դրոյի երեսին...»²:

Թեջերապատի գյուղապետի սպանությունը առաջին ահաբեկչական գործն էր Դրոյի մարտական կյանքում:

Վերոհիշյալ մարտական գործողություններից հետո, դպրոցական միջավայրը այլեւս չէր կարող բավարարել ռազմի փոթորկահաշույզ կյանքին ձգտող Դրոյին: Ռազմական կրթություն ձեռք բերելու վճռականությամբ նա որոշում է թողնել գիմնազիան եւ ընդունվել ռազմական դպրոց: Բայց ընդունված օրենքների համաձայն, ռազմական հաստատություններ կարող էին ընդունվել միայն դպրոցում բարձր գնահատականներ ունեցող եւ կարգապահությամբ աչքի ընկած սովորողները: Իսկ գիմնազիայում Դրոյի եւ գնահատականները, եւ կարգապահությունը անբավարար էին: Բայց նա արդեւ վճռել էր եւ այլեւս ոչինչ չէր կարող նրան խոչընդոտել իրականացնելու իր վաղեմի երազանքը:

«Անհամարձակ, - գրում է Ս. Վրացյանը, - գնում է տեսչի մօտ, թէ՛ - Պարոն տեսուչ, ուզում եմ գնալ զինւորական դպրոց, բայց... նիշերս... կարելի՞ է մի բան անել...»

- Սիրելիս, - ուրախանում է տեսուչը, - քո բոլոր երեքները հինգ կը դարձնեմ, վարքիդ գերօն եւս հինգ ու խաչ կանեմ, միայն թէ գնաս... Կը մաղթեմ քեզ յաջողութիւն, որ զօրավար դառնաս ...»³:

¹ «Դրօ», 1956, Պէյրուս, էջ 6-7:

² Նույն տեղում:

³ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Դ, 1965, էջ 126:

Գիմնագիրայի ամենաըմբոստ ու անհանգիստ աշակերտը՝ Դրոն, գերազանցելու թյան վկայականը գրպանում մեկնում է Պյատի-գորսկ եւ ընդունվում Ախուլգիինսկի գնդի ռազմական ուսումնա-րանը, որը միաժամանակ համարվում էր պարտադիր զինվորական ծառայություն:

Սակայն հարազատ ժողովրդի դաժան փորձություններով լե-ցուն կյանքը թույլ չի տալիս նրան ավարտելու զինվորական ուսումնարանը:

1905 թ. փետրվարին Անդրկովկասում բռնկվում են հայ-թուրքա-կան (թաթար) ազգամիջյան ընդհարումները եւ Դրոն հայտնվում է հայության ինքնապաշտպանությունը զինվորագրված մարտիկների շարքերում:

20-րդ դարի սկզբներին ցարական լծի տակ հեծող ազգերից կով-կասահայությունն էր, որն իր ազգային իրավունքներն ու արժանա-պատվությունը, եկեղեցին ու դպրոցները պաշտպանելու վճռակա-նությունը ընդվզեց ընդդեմ հզոր կայսրության: Մի՞թե «Եվրոպայի ժանդարմ» անունը վաստակած ցարիզմը կարող էր հանդուրժել նման հանդգնություն փոքր ազգի կողմից:

Մինչ վերոհիշյալ որոշումների (հայոց դպրոցների փակում, մի փոքր անց հայ բարեգործական ընկերությունների հիմնած դպրոց-ների, գրադարանների, ընթերցողների, հրատարակչական ընկերու-թյունների, թերթերի ու պարբերականների արգելման եւ վերջապես 1903 թ. հայոց վանքապատկան հողերի ու գույքի՝ հօգուտ պետու-թյան բռնագրավման մասին հանրահայտ օրենքը) հռչակումը հայ ժողովուրդը կայսրության մյուս ազգություններին հավասար եւ գուցե առավել հավատարմորեն ծառայում էր ռուսական պետու-թյան շահերին: Բազմաթիվ հայազգի գործիչներ փառաբանվեցին՝ տարբեր ժամանակահատվածներում ցարական վարչական մարմին-ներում եւ բանակում ծառայելիս: Նշանակալի էր նաեւ հայազգի արվեստագետների ու մշակույթի գործիչների ներդրումը ռուսական մշակույթի զարգացման գործում:

Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի վերածննդի առաջին իսկ օրերից, երբ թուրքական բռնակալության շարդարար սուրը սպառնում էր ողջ Արեւմտահայաստանը վերածել արյան հովիտնե-րի, ռուսական, թուրքական կայսրություններում, արտասահմանյան մի շարք երկրներում բնակվող հայության շրջաններում ծայր առած շարժումներն ուղղված էին միմիայն թուրքերի եւ քրդերի կողմից հարստահարվող արյունակիցների արդար դատի ու ոտնահարված

իրավունքների պաշտպանությունը: Եվ այդ պայքարը ուղղված էր միմիայն թուրքերի դեմ:

Ազգային-ազատագրական շարժումների հիմքի վրա կյանքի կոչված հայ ազգային կուսակցությունների (Արմենական, Հնչակյան, Հ.Յ. Դաշնակցություն) ծրագրերի, գործողությունների, համաժողովների ու ղեկավար մարմինների որոշումների մեջ դժվար է գտնել որեւէ փաստաթուղթ, արարք, որոնք ունենային հակառուսական, հակացարական ուղղվածություն ու բովանդակություն:

Առաջնորդվելով «Հայաստանն առանց հայերի» քաղաքականությունամբ, ցարիզմը՝ սկսած 19-րդ դարի երկրորդ կեսից հայություն նկատմամբ հետեւողականորեն, բայց նուրբ վարպետությունամբ կիրառելով հայաջինջ քաղաքականություն, միաժամանակ աշխատում էր հայ հեղափոխական կուսակցությունների եւ ողջ ժողովրդի ուշադրությունը գլխավորապես բեւեռել Հայաստանի արեւմտյան հատվածի վրա՝ ստեղծելով այն կեղծ պատրանքը, թե իբր հայությունը ճնշվում եւ հոշոտվում է միայն օսմանյան թուրքիայի կայսրությունում: Այդ խաբկանքը հաջողությունամբ իրականացվեց մինչեւ հայ եկեղեցու ունեցվածքը հօգուտ ցարական կառավարությունից բռնագրավելու՝ 1903 թ. հունիսի 12-ի հանրահռչակ օրենքի ընդունումը եւ 1905-1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումները: Բայց իրականում ցարական կառավարությունը հիվանդագին կերպով արձագանքելով արեւմտահայության ազատագրական պայքարին եւ մեծապես նպաստելով համիդյան արյունոտ քաղաքականության կենսագործմանը՝ ամեն կերպ խոչընդոտում էր իրենց արյունակիցներին ջարդերից պաշտպանելու ոգով համակված հայ մարտական ու զինատար խմբերի, հեղափոխական գործիչների մուտքը երկիր: Հայաստանի արեւմտյան հատվածի ազատագրումը ցարիզմը դիտում էր որպես արեւելահայության ազատագրության ձգտումների ամենահզոր ազդակներից մեկը եւ այդ պատճառով միջոցների մեջ խտրականություն չգնելով՝ գործադրում էր բոլոր միջոցները՝ խեղդելու ազգային-ազատագրական շարժումները Հայոց աշխարհի ե՛լ արեւմտյան, ե՛ւ արեւելյան հատվածներում:

Վիթխարածավալ կայսրությունում բռնկված հեղափոխական շարժումները խեղդելու համար իշխանություններն օգտագործեցին իրենց հզոր ռազմական ու ոստիկանական ուժերը, իսկ Անդրկովկասում հայակործան ծրագրի իրագործման համար ցարիզմն ուներ հիանալի միջոց. դա խավարամիտ, պանթուրքիզմի շնչով թունավորված կովկասյան թուրքերն (ազեր) էին:

Կովկասյան թուրքերի (թաթարներ) վերնախավին հրաշալի հնարավորութիւն ընձեռվեց իր արյունակից թուրքերի քաղաքականութիւնը կյանքի կոչել նաեւ Անդրկովկասում: Եվ արեւելահայութեանը կոտորելու խորհրդավոր, լուռ համաձայնութեամբ կարծես ներդաշնակվեցին ցարական քաղաքականութիւնն ու պանթուրքիզմը, յուրաքանչյուրն առաջնորդվելով իր ազգային, պետական, քաղաքական շահերով ու հայ ժողովրդի նկատմամբ ծրագրած նպատակներով: Ի՞նչ է անունը այդ «ներդաշնակ» ծրագրի,- իրավացիորեն նշել է Հ.Յ. Դաշնակցութեան պաշտոնաթերթ «Դրօշակ»-ը,- մշակուած երկու մայրաքաղաքներում, թէեւ միմեանցից շատ հեռու եւ ըստ երեւոյթին շատ տարբեր, բայց «հոգով եւ սրտով» այնքան նման, այնքան համերաշխ: Հայաստան՝ առանց հայերի, ահա այդ անունը, արդէն ընտանի հայութեան ականջին, երբեմն ահաւոր ու սոսկալի, բայց այժմ արժանի հեզնութեան եւ նոյնիսկ արհամարհանքի»¹:

Գոտեպնդված ցարական իշխանութիւնների հովանավորութիւնից՝ հայոց գլուղերը, քաղաքները ավերակույտերի վերածելու ու հայի «հեքիաթային հարստութիւններին» տիրելու տենդով, ինչպէս նաեւ հայութեան անպատրաստ վիճակից, թուրք զինված ու վաղօրոք նախապատրաստված ամբոխը փձերվարի Գին Բաքվում դիմում է ամենավայրագ միջոցների, ամենուրեք կատարում է սպանութիւններ, թալան եւ հայերին պատկանող բնակարանների ու ձեռնարկութիւնների հրկիզումներ:

Ցարական իշխանութիւնների կողմից առաջինը Բաքվում հայկական կոտորածներ ու ազգամիջյան զինված բախումներ սանձագերծելը բնավ պատահական չէր:

Ս. Վրացյանի գնահատմամբ՝ «Տնտեսական ու մշակութային մեծ կշիռ էր ներկայացնում Բագուի հայութիւնը Կովկասում ընդհանրապէս եւ ազգային կյանքում ի մասնաւորի: Եւ զարմանալի չէ, ուրեմն, որ ոռուս բռնապետութիւնը կոտորելու համար հայերի դիմադրական ուժը, հարուածը հայերի գլխին Բագուից իջեցրեց, իբրեւ գործիք ծառայացնելով խաւարակուռ մահմեդականութիւնը»²:

Հաշված օրեր անց հայերի կոտորածները եւ ջարդերի ալիքը Բաքվից տարածվում ողջ Անդրկովկաս:

¹ «Դրօշակ», 1905, էջ 73:

² Վրացեան Ս., Սրբկածին Դրոն, էջ 24-25:

«Այլեւս,- նշում է «Լուսմա» հանդեսը, - կասկածելի չէ, որ թուրքերի ներկայ շարժումը Անդրկովկասում համախլամութեան առաջին ծաղիկն է: Բոլոր ոչ մահմեդական ականատեսները միաբերան վկայում են, որ թուրք խուժանը Նախիջեւանում եւ գիւղերում յարձակումների ժամանակ ունեցել է կրօնական դրօշակ եւ Ալիի ձեռքը: Շատերը յարձակուողներից հագած են եղել սպիտակ շապիկ կարմիր թեւերով եւ գլուխներին ունեցել են տաճկական կարմիր Ֆէսեր: Կարմիր Ֆէսը համախլամական գաղափարի էմբլեմներից մէկն է»¹ :

Ահեղ արհավիրքներին դիմագրավելու հայության միակ զենքը համընդհանուր ինքնապաշտպանությունն էր:

Ընդհարումների առաջին օրերին օգտվելով հայերի անպատրաստ ու աննպաստ վիճակից եւ իշխանությունների օժանդակությունից, թուրք ջարդարարներն անգթորեն ու անպատիժ արյան ու ավերումների տեսարանների են վերածում բազմաթիվ հայկական բնակավայրեր: Սակայն դա ծավալվող գործողությունների սկիզբն էր միայն: Պատմական տվյալ ժամանակահատվածում հայ ազգային կուսակցությունները եւ մասնավորապես Հ.Յ. Դաշնակցությունը մինչ Կովկասում ծնունդ առած ազգամիջյան բախումները, գլխավոր ուշադրությունը կենտրոնացնելով արեւմտահայության ազատագրության պայքարի խնդիրների վրա եւ ընդհարումների առաջին օրերին հայտնվելով աննպաստ իրավիճակում ու անակնկալի գալով՝ չեն կարողանում ինչպես հարկն է արժանի հակահարված տալ թուրք ամբոխի վայրագություններին: Սակայն հաշված օրերի ընթացքում արագորեն կողմնորոշվելով ծավալվող դեպքերի քաոսում՝ Հ.Յ. Դաշնակցությունը, դրսեւորելով մեծագույն կազմակերպվածություն եւ մարտունակություն, կարողանում է շատ լավ կազմակերպել հայոց ինքնապաշտպանությունը: Անխորտակ ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու նպատակով ՀՅԴ վտանգված շրջաններն է ուղարկում նախորդ տարիներին անբասիր վարքով ու հերոսականությամբ աչքի ընկած բազմաթիվ գործիչների եւ առաջին հերթին բազում կռիվների մասնակցած ու մեծ փորձառություն ունեցող Ֆիդայիների, որոնց առաջնորդությամբ հայաբնակ բոլոր վտանգված շրջաններում ստեղծվում են ինքնապաշտպանական մարտական խմբեր:

Թուրքերը փետրվարի 6-ին արյունալի սպանդանոցի են վերածում Բաքվի հայկական թաղամասերը:

¹ «Լուսմա», 1905, թիւ 1, էջ 152:

Ընդհարումների հենց առաջին օրը Դրոն լքում է ռազմական դպրոցը եւ մի քանի զինորդների ընկերակցութեամբ (ուսումնառութեան ժամանակաշրջանը միաժամանակ համարվում էր պարտադիր զինվորական ծառայութիւն) ու գալիս Բաքու:

Հայ-թուրքական ընդհարումների լուսաբանմանը նվիրված հոգւածաշարում ՀՅԴ Ոսկանապատի կենտրոնական կոմիտեի ներկայացուցիչ Աբրահամ Գյուլխանդանյանը իր հեղինակած «Բագուի անձնուէր մարտիկները» խորագիրը կրող հոդվածում ներկայացնելով Բաքվի ինքնապաշտպանական մարտերի հիմնական մասնակիցներին, պատմում է Բաքվում Դրոյի հայտնվելու մանրամասները:

Ըստ Աբրահամ Գյուլխանդանյանի վկայութեան՝ Դրոն, «Այդ շրջանի ամենապատասխանատու գործ կատարողներից մէկն եղաւ...» ու մի քանի զինվորներ փախչում են Վլադիկավկազի զորանոցից եւ տեղացի հայերի աջակցութեամբ փոխում են իրենց զինվորական համազգեստը ու մեծ դժվարութեամբ հասնում Բաքու:

Դրոյի ու զորանոցից փախած զինվորների մասին Աբ. Գյուլխանդանյանին հայտնում է է Բաքվի ՀՅԴ գործիչներից Գրիգոր Վեհապետյանը, որի ներկայացմամբ՝ «Վլադիկավկազի զորանոցից փախել են մի քանի հայ զինվորներ, որոնք ցանկանում են կուսակցական աշխատանքի լծուել: Լաւ եւ քաջ տղաներ են երեւում: Պէտք է անպատճառ վերցնել...»¹:

Աբ. Գյուլխանդանյանը բացասական պատասխան է տալիս Գրիգոր Վեհապետյանին, քանի որ համաձայն ՀՅ Դաշնակցութեան դավանած տեսակետի՝ բանակ զորակոչված բոլոր հայերը անկախ կուսակցական պատկանելութիւնից, պիտի բարեխղճ կերպով ու կարգապահութեամբ կատարեն իրենց զինվորական պարտականութիւնը: Իսկ ով խուսափում էր ծառայութիւնից ու չէր վարժվում զինվորական կարգապահութեանը, ապա «...չէր կարող նաեւ լավ մարտիկ լինել յեղափոխական գործերի համար: Հետեւապէս ոչ մի կերպ պէտք էր քաջալերել զինուորական ծառայութիւնից խուսափողներին եւ կուսակցական շարքերը լցնել այդպիսի տարրերով»²:

Աբ. Գյուլխանդանյանի մերժողական պատասխանը չէր կարող հուսալքել ու իր վճռից հետ պահել Դրոյին: ՀՅԴ կենտր. կոմիտեի ներկայացուցիչից մերժում ստանալուց հետո նա փողոցում հանդիպում է Աբ. Գյուլխանդանյանին եւ դարձյալ խնդրում, որն իրեն ու զորանոցից փախած զինվորներին վերցնեն դաշնակցական մարտիկների մեջ: Այս ան-

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1953, թիւ 12, էջ 134:

² Նույն տեղում:

գամ պատասխանը դարձյալ նույնն էր՝ «... Դաշնակցութիւնը այդպիսիների համար տեղ չունի: Բայց երբ երիտասարդը վճռականապէս յայտարարեց, թէ մահ կայ, բայց վերադարձ չկայ այլեւս դէպի զօրանոց, ինձ մնում էր լուրձ կերպով խորհել այդ մասին: Եւ միւս օրը որոշ հարցուփորձից յետոյ, նպատակահարմար համարեցի այդ երտասարդին պահել մարտական խմբակի մէջ: Երիտասարդը Դրօն էր»¹:

Մահմեդական ամբոխի սանձազերծած ընդհարումների երկրորդ օրը ընդամենը յոթ մարտիկներով Բաքու է հասնում Նիկոլ Դումանը:

Պատմում է Բաքվի ընդհարումների մասնակից Թադե Պետրոսյանը. «Հասանք Մելիքեանի լուսանկարչատունը, ուր Նիկոլ Դումանը նշանակած էր իր շտաբի վայրը: Ներսը, Դումանը, Ա. Գիւլխանդեանը, Հայր Աբրահամը եւ Դաշնակցական Խէչօն, մի սեղանի շուրջ նստած, ինքնապաշտպանութեան ծրագիրն էին մշակում: Իսկ մուտքին մօտ, ոտքի կեցած, անհամբեր սպասում էր անվեհեր երիտասարդներու մի խումբ: Այստեղ էին Մարտիրոս Չարուխչեանը, Մկրտիչ Աղամալեանը, Հմայակ Ջամփուղեանը, Առիւծ Աւագը, Թադ. Ամիրեանը: Հազիւ էին իրարու բարեւ ասել, երբ ներս մտաւ Դրաստամատ Կանանեանը՝ զինվորական համազգեստով:

«...Հազիւ մի քանի խօսք էինք փոխանակել Դ. Կանանեանի հետ, երբ Դումանը մոտեցաւ մեզ եւ լուրջ ու կտրուկ կերպով ասաց.

-Տղերք ջան, դրութիւնը ահաւոր է եւ ճակատագրական: Անհավասար պիտի լինի բախումը, բայց ոչ յուսահատական: Ամէն կերպ պէտք է յետ մղել գազազած թշնամուն եւ փրկել հայութիւնը...

Եվ ստանալով պէտք եղած հրահանգները մեր անելիքների մասին, ելանք քաղաք: Դումանը ամէն մէկիս տուեց մէկական մօսին հրացան կամ մատուցէր»²:

Մեծ վարպետությամբ կազմակերպելով տեղի հայության ինքնապաշտպանությունը՝ Նիկոլ Դումանի գլխավորած հայկական մարտախմբերը արժանի ջարդ են տալիս ցարական աստիճանավորների եւ անձամբ գեներալ-նահանգապետ իշխան Նակաշիճեի առաջնորդությամբ հայկական թաղերն ասպատակող թուրք ամբոխին: Մի խումբ քաջազուն հայորդիների, կայծակնային հարվածներից շանթահար՝ Բաքվի թուրք առաջնորդները պարզում են սպիտակ դրոշն ու իշխանության ներկայացուցիչների միջնորդությամբ հաշտության են կոչում մինչ այդ իրենց կողմից «վախկոտ» համարվող հայերին:

¹ Նույն տեղում:

² «Չայրեցիք» ամսագիր, 1956, թիւ 10, էջ 18:

Այո՛, անվարան կարելի է պնդել, որ թուրքերի՝ հաշտության դիմելու միակ ծանրակշիռ պատճառը Դոմանի գլխավորած քաջակորով հայորդիների հերոսական հարվածներն էին:

«Մոլլաները,- նշում է Վ. Մինախորյանը,- եկան հայկական եկեղեցի եւ քահանաների հետ համբուրւեցին: Քահանաներն էլ գնացին մեճեյտ ու մոլլաների հետ համբուրւեցին: Հայ եւ թուրք ամբողջ իրար խառնուեց. զարմացան տեղի ունեցած դէպքերի առթիւ. միաբերան դատապարտեցին «Շեյթանը», որ պատճառ էր դարձել երկու դարաւոր հարեւանների գժտութեան...»¹:

Այդ դեպքերի մասնակից Հ. Ստեփանյանը, նույնպես ըստ արժանւոյն գնահատելով Բաքվում խաղաղություն հաստատելու գործում Դոմանի եւ նրա գլխավորած մարտիկների անգնահատելի ծառայությունները՝ գրում է. «Ընդհարումների երրորդ օրը, Նիկոլ Դոմանի քաջարի արժիւները՝ Դրոն, Խէչօն, Մարտիրոսը եւ նմանները, ո՛չ թէ միայն կարողացան յետ մղել թաթարական ստուար խմբերը, այլեւ՝ խորանալ դէպի թրքական թաղերը եւ թշնամուն զգալի կորուստներ պատճառել: Ուստի եւ կռուող կողմերի հոգեւոր պետերը յարմար գտան միջամտելու: Եւ այսպէս, «խաղաղութիւնը» վերականգնուեց: Ինչ ասել կուզէ, որ սպիտակ դրօշակ պարզեց թուրք խուժանն այն ժամանակ միայն, երբ զգալի հակահարուած ստացաւ՝ շնորհիւ Նիկոլ Դոմանի կազմակերպած խմբերի: Թուրքերը պարզ տեսան, որ կոտորուող հայերն արդէն բաւականաչափ թուրքեր են կոտորում...»²:

Մեկ շաբաթ տեւողությամբ ընթացող կռիւներից հետո հաղթական հայ մարտիկները հավաքվում են Բաքվի հայության ինքնապաշտպանության ռազմական շտաբում՝ Մելիքյանի լուսանկարչատանը եւ անհամբերությամբ սպասում հրամանատարին: Գալիս է Նիկոլ Դոմանը:

«Մտաւ Դոմանը՝ Խէչօյի հետ,- վերհիշում է Թադե Պետրոսյանը, - բոլորս ոտքի ելանք եւ սրտատրոփ սպասում էինք Դոմանի խօսքին: Այդ պաղ, համարեա անժպիտ մարդը ուրախ դէմքով եւ կրակոտ աչքերով նայեց բոլորիս եւ ասաց. «Ապրիք, տղերք ջան. Դաշնակցական վրիժառու հայդուկին վայել գործ կատարեցիք: Իմացած եղէք, որ մեծ դաւը սրանով չվերջացաւ: Եղէք միշտ եւ ամենուր պատրաստ՝ աւելի մեծ պայքարներու համար...»

Եւ Դոմանը մօտեցաւ ամէն մէկիս եւ համբուրեց մեր ճակատները: Երբ մօտեցաւ Դրօյին, գրկեց նրան եւ ասաց.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 4047, ց. 4, գ. 2, էջ 2-3:

² Ստեփանեան Յ., Նիկոլ Դոման, «Կայծեր» մատենաշար, Պէյրուք, թիւ 5, էջ 88:

- Այս արիւնոտ պայքարի մէջ մի նոր գիւտ արի: Այդ գիւտը Դրաստամատն է: Սա մեծ ապագա պիտի ունենայ, եթէ արժանաւայել միջաւայրի մէջ մնայ: Ապրիս, տղաս, քեզ վրայ մեծ յոյս ունեմ:

Դրօն անհուն ուրախութիւնից լացաւ: Մեծ ռազմիկի գովքը ամենամեծ վարձատրութիւնն էր Դրօյի համար:

- Պարոն Դուման, պիտի աշխատեմ քո յոյսդ արդարացնել,- եղաւ Դրօյի պատասխանը¹:

Ճիշտ է, շնորհիվ հայ մարտիկների հերոսութեան Բաքվում շիկացած իրավիճակը խաղաղվել էր, բայց դեռ մնում էր չիրագործված եւս մի կարեւորագույն խնդիր: Ընդհարումների առաջին օրը ՀՅԴ Բաքվի կենտրոնական կոմիտեն մահվան էր դատապարտել հայերի ջարդերի կազմակերպիչ գեներալ Նակաչիճեին եւ այդ մասին ի լուր ամենքի արդեն հայտարարվել էր: Իսկ նման պարագաներում դաշնակցութիւնը երբեք չէր դրժել իր դատավճիռը:

Հարկ է ընդգծել, որ գեներալ-նահանգապետի ահաբեկման որոշումը կայացրել էր ոչ միայն Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը, այլեւ ռուս Սոցիալ-հեղափոխական կուսակցութիւնը: Ընդառաջելով ռուս Սոցիալ-հեղափոխական կուսակցութեան դիմումին՝ Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը գեներալ Նակաչիճեի ահաբեկումը իրականացնելու առաջնութիւնը զիջում է ռուս հեղափոխականներին, որոնք թեպետ երկարատեւ նախապատրաստութիւնից հետո, կազմակերպում են նահանգապետի ահաբեկումը, սակայն այն անցնում է անհաջող: Այժմ խոսքն արդեն Հ.Յ.Դաշնակցութեանն էր²:

Ո՞վ պետք է իրագործեր նահանգապետի ահաբեկումը: ՀՅԴ Բաքվի կենտրոնական կոմիտեին (Ոսկանպատի) թեպետ հայտնի էր Դրոյի կողմից Թեջերապատ գյուղին գյուղապետ Գալավայի ահաբեկելու իրողութիւնը, սակայն իրավամբ գտնում էր, որ Բաքվի նահանգապետ գեներալ Նակաչիճեի ահաբեկում անհամեմատ ավելի ղժվարին ու բարդ գործ է, առաջարկում է այդ գործողութիւնը հանձնարարել առավել փորձառու եւ մարտական հարուստ կենսագրութիւն ունեցող ռազմիկի: Սակայն Նիկոլ Դումանի վճիռը հաստատակամ էր ու անառարկելի: Ընդառաջելով գեներալ Նակաչիճեին ահաբեկելու Դրոյի բուռն ցանկութեանը՝ նա ասում է. «Շա՛տ լավ, Տէրը քեզ հետ, գնա, կը վերադառնաս կամ վահանը ձեռքիդ կամ վահանի վրայ», այս էր համբավավոր հաղուկապետի պատգամն ու հրամանը քսանամյա Դրոյին: Թեեւ նրա նախաիրած գեները մատուցերն էր, բայց որոշվում է գեներալ Նակաչիճեի ահաբեկումը իրա-

¹ «Հայրենիք» անսագիր, 1956, թիւ 10, էջ 18:

² Տե՛ս «Պատմագրութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակց-ն», հ. Բ, էջ 372:

կանացնել ռուսքի հարվածով, որովհետեւ ռուսքի պայթյունի եւ թողած հետքերի տպավորութիւնը ավելի ցնցող եւ սարսափազդու պետք է լինէր¹:

Անսպասելի էր դեռեւս նոր-նոր մարտական առաջին փորձութիւնը ստացած Դրոյի համար նման պատասխանատու առաջադրանք ստանալ համբավովոր, խստապահանջ հայդուկապետից:

Դրոն այնքան էլ չի սիրել պատմել իր կատարած գործերի մասին եւ միշտ ընկերների թախանձանքին պատասխանել է «Ախար, ի՞նչ եմ արել, որ պատմեմ, դուք գրէք» արտահայտութեամբ: Սակայն մեկ անգամ տեղի տալով հետաքրքրվողների հորդորներին՝ անդադարձել է Նակաչիձեի սպանութեան մանրամասներին. «Որոշուած ժամին, պատմել է Դրոն, ինչ որ հարկաւոր էր հետս վերցրած, խեղճ ու կրակ ձեւ տալով ինձ, գնացի եւ կանգնեցի որոշուած տեղը: Թարսի նման այդ օրը սուսկալի փորցաւ ունէի եւ փորս գալարումները մէջ էր. մտածում էի գնալ մի մօտ տեղ հանգստանալ ու վերադառնալ, բայց երբ գգում էի, որ այդ ժամին նահանգապետը կարող է գալ ու գնալ, յետոյ ինչ անեմ եւ ինչ պատասխան տամ: Պիտի մնամ, մտածեցի, փորս տրորելով, ոտքերս վեր ու վար շարժելով, ման էի գալիս: Այդ ժամին ինձանից քիչ հեռու, մի կեռաս ծախող թուրք էր նստած, գնում էի նրա մօտ, մի բան ասում ու վերադառնում էի: Մէկ էլ տեսայ նահանգապետը կառքի մէջ. չըջապատուած հեծեալ պահակներով գալիս է. պատրաստուեցի, մոռացայ փորիս ցաւը եւ երբ մօտեցան ինձ, նետեցի ձեռքիս ռուսքը ճիշտ տեղը: Ահաւոր պայթումի ձայնից ու իրարանցումի մէջ, նոյն խեղճ ու կրակ ձեւը տալով ինձ, հեռացայ: Ձախ կողմից մի նեղ փողոց կար, մտայ այդ փողոցը, տեսայ որ մի դրան առաջ կանգնած էր յայտնի մանկաւարժ Տիգրան Ռաշտմաճեանի կինը, որ Իգդիրից էր եւ ինձ բարեկամ: Հարցրեց ինձ. «Դրօ ջան, այդ ի՞նչ ձայն էր», ասացի՝ ձայնից մի հարցրու:

Մտայ ներս, ապա քիչ ետք, անմիջապէս միւս փողոցով, պտտուեցի եւ գնացի ահաբեկման տեղը, մտայ հասարակութեան մէջ իմանալու, թէ ինչ էր կատարուել: Տեսայ, որ հաւաքում էին թէ կառքի կտորները եւ թէ սպանուածների դիակների կտորները եւ այն աւերածութիւնը, որ ռուսքը կատարել էր չըջապատում: Միայն շատ ցաւեցի, որ կեռաս ծախող թուրքն էլ կտոր-կտոր էր եղել»²:

1905 թ. մայիսի 11-ին, Բաքվի փողոցներից մեկում, օրը ցերեկով, վրիժառու Դրոյի ռուսքի անվրեպ հարվածով արժանի դատաստանի

¹ Տե՛ս Վրացեան Ա., Սրիկածին Դրոն, էջ 27:

² «Յայրենիք» օրաթերթ, 1956, ապրիլի 22:

արժանացած հայակեր նահանգապետի սպանությունը ցնցող ու ասրասփերի տպավորություն է թողնում ողջ Կովկասում:

«Դաշնակցութեան հմայքը, - գրում է Մ. Վարանդյանը, - որ մեծ էր արդէն եկեղեցական գոյքերու շուրջ կոիւններէն եւ ահաբեկումներէն ի վեր, խիստ բարձրացաւ ժողովուրդներու աչքին: Հայ մարտական կազմակերպութեան անունը կը հոլովէին բոլոր շրջաններում, ոմանք հիացումով ու պատկառանքով, ուրիշները՝ ատելութեամբ ու ատամներու կրճատոցով: Իր շեշտակի հարուածով եւ յարուցած դղրդիւնով, այդ ահաբեկումը, զոր կարելի է համեմատել Պլէվէի եւ մեծ իշխան Սերգէի դէմ կատարուած մեծաշառաչ ահաբեկումներուն հետ, պիտի մնայ Ն.Յ.Դաշնակցութեան փառաւոր գործերէն մէկը»¹:

Կարելի է ասել, որ նահանգապետ գեներալ Նակաշիճեի ահաբեկումն այն կարեւորագույն հիմնաքարն էր, որ մեծապես պայմանավորեց նրա հետագա գործունեությունը: Քսանամյա Դրոն ազատագրական պայքարի բովով անցած փորձառու եւ հեղինակավոր գործիչների կողմից ընդունվում է որպէս խիզախ մարտիկ ու վստահության արժանի հմուտ ահաբեկիչ:

Աբ. Գյուլխանդանյանի գնահատմամբ՝ Դրոյի հետագա գործունեության համար առանձնահատուկ ու կարեւորագույն նշանակություն է ունեցել Բաքուն:

«Նրա կատարած բոլոր գործերը,- գրում է Աբ. Գյուլխանդանյանը,- դարձել են պատմութեան սեփականութիւն: Սակայն, այդ բոլորի համար նա պարտական է նախ եւ առաջ Բագուին: Բագուն էր, որ հնարաւորութիւն տւեց նրան երեւան բերելու իր աննման խիզախութիւնը եւ հոգեկան կորովը: Բագուի մեջ կատարած իր հերոսական գործերով էր, որ նա հնարաւորութիւն ունեցաւ անարգել զարգացնելու իր անհատական քաջութիւնը եւ զինուորական ընդունակութիւնները: Բագուից յետոյ նա մասնակցեց հայ կեանքը մրրկող բոլոր կոիւններին եւ պատերազմներին եւ ամէն տեղ, շնորհիւ իր վճռականութեան, անձնական քաջութեան եւ արտակարգ զինուորական ընդունակութիւնների, միշտ կարողացաւ առաջնակարգ դեր կատարել»²:

¹ Վարանդեան Մ., «Յ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն», հ. 1, էջ 24:

² «Ղայրեմիք» ամսագիր, 1953, թիւ 12, էջ 135:

1.2. ԿՈՏԱՅՔԻ, ԴԱՐԱԼԱԳՅԱԶԻ, ԵՐԵՎԱՆԻ, ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԵՎ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐՈՒՄ

Բաքվի փետրվարյան դեպքերը ծավալվող գործողությունների միայն սկիզբն էին: Շուտով ընդհարումներն ավելի մեծ ընդգրկումներով ու ուժգնությամբ տարածվում են Երեւանի նահանգ, Արցախ, Զանգեզուր, Գանձակ եւ ընդհուպ Թիֆլիս:

Մայիսի 23-ին (12), դարձյալ թուրքերի նախաձեռնությամբ, Երեւանում վերսկսվում են ընդհարումները եւ ինչպես ցույց են տալիս տեղի ունեցած դեպքերը, հայկական կողմը այս անգամ եւս ինչպես հարկն է նախապատրաստված չէր:

Օգտվելով հայկական կողմի անպատրաստ վիճակից, թուրք հրոսակախմբերը նախահարձակ են լինում եւ միահամուռ կրակ տեղում քաղաքային շուկայի տարբեր մասերում գտնվող հայերի վրա: Շուկայում սանձազերծած կոտորածից հետո, որին զոհ են դառնում 20 հայեր, թուրքերը խմբերով՝ զինված խմբերի ուղեկցությամբ, վերադառնում եւ հավաքվում են իրենց թաղերում:

Հայկական կողմի համար թեեւ թուրքերի ձեռնարկած հարձակումը անսպասելի էր, բայց կարող էին համարժեք պատասխան տալ ու գնդակահարել բազմաթիւ թուրքերի: Նույնիսկ համանման իրավիճակում հայկական կողմը առաջնորդվել է պաշտպանողական մարտավարությամբ եւ «Դրօշակ»-ի վկայությամբ «...իրենց զսպում էին, սպասելով տեսնել թէ կառաւարական պաշտոնեանները ի՞նչպէս կը վերաբերեն կոտորածի հեղինակներին»¹:

Գործին միջամտում է նահանգապետը, որը զինվորների ուղեկցությամբ հայտնվում է հայկական թաղերում եւ համոզում հայերին՝ կրակ չբացել: Հայերը իրենց հերթին չըջապատում են նահանգապետին եւ նրանից պահանջում իրենց հանձնել կռիվներ հրահրող գլխավոր կազմակերպիչներին:

Ուշագրավ է թուրքական կողմը ներկայացնող խաների դիրքորոշումն ու բացատրությունը: Նրանք հայտարարում են, որ կոտորածի հեղինակները, իրօք, թուրքերն են եւ նահանգապետին ներկայացնելով գործի հետ բոլորովին առնչություն չունեցող երեք թուրքերի, պահանջում են խտորեն պատժել նրանց:

«Դրօշակ»-ի գնահատմամբ, թուրքերն այդ քայլով փորձում էին «...հայերին հանգստացնել աշխատեցին, բայց այստեղ եւս

¹ «Դրօշակ», 1905, քիւ 7, էջ 103:

Թիւրքերն իրենց սովորութեան հաւատարիմ մնացին, փոխանակ գլխաւոր ոճրագործներին՝ նրանք ներկայացրին, իբրև յանցաւորներ, ինչ որ խեղճ ու կրակ համբալներ»¹:

Նահանգապետին եւ հայկական կողմին թուրք խաների տված խոստումները կեղծ էին եւ հաշվարկված: Հաջորդ օրերին թուրքերը դարձյալ նախահարձակ են լինում եւ քաղաքի զանազան մասերում կրակ բացում հայերի վրա:

«Երեք օր շարունակ, նշում է Մ. Վարանդյանը, 1905-ի մայիսի 12 էն մինչեւ 15, իշխանութիւններու աչքին առջեւ կը կատարւէր խուժանային գինարբուքը, ջարդ, հրդեհ, կողոպուտ, կանանց բռնաբարում, եկեղեցիներու սրբապղծում... Հայոց բոլոր ապրանքները յափշտակեցան, 182 հայկական խանութներէն ազատեցան 4 հատ միայն: Եւ նոյն վայրագութիւնները՝ գաւառի մէջ»²:

Թուրքերի հարձակման ճիշտ հաջորդ օրը Բաքվից Երեւան է գալիս Դրոն: Քանի որ ցարական ոստիկանությունը փնտրում էր Բաքվի գեներալ-նահանգապետ իշխան Նակաշիճեի ահաբեկչին, այդ պատճառով Բաքվի ՀՅԴ կենտր. կոմիտեի (Ոսկանապատի) որոշմամբ, նա պետք է հեռանար Բաքվից:

Գեներալ Նակաշիճեի ահաբեկությունից հետո զինակիցների շրջանում արդեն անվեհեր ահաբեկչի անուն վաստասկած Դրոն գալիս է Երեւան եւ անմիջապես ներկայանում քաղաքի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար Դաշնակցական Խեչոյին:

«Ես, գրում է Դրոն, ինչօրին երբեք այդքան ընկճւած ու մտազբաղ չէի տեսել: Ով նրան ճանաչում էր, գիտէր, որ ինչքան էլ դժուար պայմանների մէջ էլ գտնուէր, միշտ կը պահեր հոգեկան արիութիւնը եւ իր մշտագլարթ եւ օրհնեալ կատակներով կուրախացնէր ամենքին: Այժմ ընկել էր խորունկ տխրութեան մէջ...»³:

Դրոյի այն հարցումին, թե ի՞նչ է տեղի ունեցել, Խեչոն պատասխանել է. «-էլ ի՞նչ պիտի լինի...-հալա որ ջարդեցին, մնացածը յետոյ կը պատմեմ»⁴:

Դաշնակցական Խեչոյի օգնական Փառակեցի Մկրտչի պատմածից պարզվում է, որ քաղաքի թուրքերն անսպասելիորեն հարձակվել ու սպանել են 20-25 հայերի: Թուրքերի հարձակումը ոչ միայն սարսափի ու խուճապի էր մատնել քաղաքի հայ բնակչությանը, այլեւ

¹ Նույն տեղում:

² Վարանդեան Մ., Գ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Երեւան, 1992, էջ 313:

³ «Դրո», Երեւան, 1991, էջ 179:

⁴ Նույն տեղում:

ծանրագուլյն խնդիրների առջեւ կանգնեցրել Երեւանի ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեին:

«Երեւանցիք,-գրում է Դրոն,-որ գուցէ ամենից լաւ ծանոթ էին Դաշնակցութեան մարտիկների կեանքին ու քաջագործութիւններին, որ ա՛յնքան մեծ յոյսեր էին դրել Դաշնակցութեան վրա, ա՛յժմ շշմել ու շւարել էին: Ձէին հասկանում, թէ ի՞նչպէս պատահեց կոտորածը, թէ ինչո՞ւ լուռ եւ անգործ էր Դաշնակցութիւնը, ինչո՞ւ հարւածին չպատասխանեց հակահարւածով»¹:

Քանի որ այդ ժամանակ քաղաքի ինքնապաշտպանությունը հուսալիտրեն կազմակերպելու համար Երեւանի ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեի տրամադրութեան տակ չկար բավարար քանակութեամբ զենք ու զինամթերք, ըստ Փառակեցի Մկրտիչի վկայութեան, այդ պատճառով կենտր. կոմիտեն նույնպէս սարսափի մատնված՝ գլուխը կորցրել ու հրահանգել էր առայժմ զգուշ մնալ ու տեղիք չտալ ընդհարումների ²:

Ձուտ մարտավարական ու մանավանդ բարոյահոգեբանական առումով ձեռք բերած առաջին հաջողությունը թուրքական կողմին, անկասկած, մեծ ոգեւորություն էր պատճառել ու հայերի նկատմամբ նկատելի առավելություններ ընձեռել: Որեւէ կասկած լինել չէր կարող, որ թուրքերն անպայմանորեն կօգտագործեին հայ բնակչութեան մեջ տիրող խուճապային տրամադրությունն ու անկազմակերպ իրավիճակը եւ շատ շուտով կվերսկսեին հարձակումը:

Եթե թուրքերին հաջողվեր կրկնել նախորդ հարվածը, ապա ծանրագուլյն իրավիճակում կհայտնվեին ոչ միայն Երեւանի, այլեւ ողջ նահանգի հայ բնակչությունը: Քաղաքում ձեռք բերած հաղթանակն առավելագույն հնարավորություն էր ընձեռում թուրքերին ավելի հեշտութեամբ կոտորածներ սանձագործել ողջ նահանգում, որտեղ հայ բնակչութեան իրավիճակն արդեն չափազանց ծանր էր :

Համաձայն Դաշնակցական Խեչոյի վկայութեան՝ Երեւանի նահանգում մայիսյան առաջին դեպքերից հետո տիրել է հետեւյալ իրավիճակը. «Նախիջեւանն ու Շարուրը շատ ծանր վիճակի են մատնւած, կարող են ջարդվել, Դարալագեազը ենթակա է թարաքեամայի (թուրքական քոչվոր ցեղեր) անմիջական հարւածներին: Սուրմալուի մի բուռ հայութիւնն էլ բնաջնջման վտանգի տակ է: Երեկւայ ջարդը սիրտ պիտի տա Երեւանի թրքութեան, իսկ հայերի

¹ Նույն տեղում, էջ 182:

² Նույն տեղում, էջ 180:

ողին պիտի ընկնի: Կռիւր շատ ա մէծ, իմ խելքի բանը չէ էս գործը: Բլնգեագ Կենտրոնական Կոմիտէի մէջ էլ էն մարդը չկայ, որ այս չափ զինւորական գործ ըմբռնի ու վարէ: Փամփուշտի ու գէնքի տեսակէտից էլ մենք շատ խեղճ ենք, մինչ թրքւթիւնը զինւածա ու զինուում է կառուարութեան օժանդակութեամբ: Ասում են՝ Դումանը պիտի գայ. ախ՛ ուր ա մի գար...»¹:

Ի՞նչ պետք է արվեր: Ո՞րն էր ելքը:

Անհրաժեշտ էր օգտագործել եղած հնարավորութիւնը եւ հակառակորդի համար անսպասելի մարտավարութեամբ ձեռնարկել այնպիսի պատասխան կանխարգելիչ գործողութիւն, որը կարող էր արմատական բեկում մտցնել ստեղծված կացութիւն մեջ:

ՀՅԴ Երեւանի Մրգաստանի կենտր. կոմիտեն, ճիշտ է հրահանգել էր, որ առայժմ զգուշ մնալ ու տեղիք չտալ ընդհարումների, բայց Երեւանում էին մարտական բովով եւ Նիկոլ Դումանի դպրոցով անցած Սարգիս Օհանջանյանը (Ֆարհաբ), Դաշնակցական խեչոն ու Փառակեցի Մկրտիչը: Իրականում հենց նրանք էին ղեկավարում քաղաքի ինքնապաշտպանական ուժերի մարտական գործողութիւնները:

Տվյալ ճակատագրական ու բախտորոշ պահին Երեւանի մարտական ուժերի հրամանատարութիւնը կայացնում է միակ արդյունավետ ու կշռադատված ճիշտ որոշումը, այն է՝ ոչ թե սահմանափակվել սոսկ կրավորական ինքնապաշտպանութեամբ, այլ եւ նախահարձակ լինել, այսինքն գործել հարձակողական բնույթի մարտավարութեամբ:

Անդրադառնալով, հիրավի, ճակատագրական նշանակութիւն ունեցող այդ մարտավարութեան կիրառման անհրաժեշտութեան արժեւորմանը՝ Դրոն նշում է. «Կռիւ մէջ յաղթութիւնը մեծ չափով ապահոււած է նրան, ով իր ձեռքը կառնէ նախաձեռնութիւնը: Բոլոր երեւոյթները ցոյց էին տալիս, թէ սպասելու անմիտ քաղաքականութիւնը կարող էր լինել լիովին կորստաբեր հայերի համար: Ընդհակառակը, հակահարւածը մեր կողմից յաջողութեան դէպքում հիմնովին պիտի փոխէր դրութիւնը եւ հայերին պիտի դնէր աւելի նպաստաւոր վիճակում...»

Լաւագոյն պաշտպանութիւնը յարձակումն էր²»:

Այդ ժամանակ Երեւանի մարտական ուժերը, համաձայն Դրոյի վկայութեան, ունեին ընդամենը 100 մոսին հրացան եւ 50 ատր-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 183:

ճանակ, որոնց մեծ մասը եղել է մատուցեր: Նույն օրը Ալեքսանդրապոլից ստանում են 15 մոսին եւ 4000 փամփուռչտ:

Համաձայն վաղօրոք մշակված ծրագրի՝ Հայ մարտական խմբերի մի մասը դիրքեր է գրավում մարտավարական առումով քաղաքի առավել կարեւոր նշանակութուն ունեցող մասերում եւ փակում Հայկական թաղերը տանող ուղիները, իսկ մյուս մասը պիտի բարձրանար Նորքի բարձունքները եւ այնտեղից գրոհեր ու կրակ տեղար Հայկական թաղերի վրա հարձակվող թուրքական հրոսակախմբերի վրա:

Մինչ մարտական գործողություններ սկսելը, Դրոն խնչոյին խնդրում է, որ նա իրեն վստահի թուրքերին թիկունքից հարվածող թուրքիկ մարտախմբի հրամանատարությունը:

Իր հուշագրությունում նկարագրելով կռվի մանրամասները՝ Դրոն նշում է. «Դաշնակցական խնչօն համաձայնեց եւ իմ տրամադրութեան տակ դրեց Թիֆլիսից նոր եկած տասը սքանչելի մարտիկներ՝ Կոփեցի Կնեազին, էրզրումցի Արամին, Թիֆլիսեցի Շէկ Տիգրանին եւ այլն... խնչօյի հրահանգի համաձայն գնացի ուղիղ մեր պահեստապետի մօտ եւ տղաների համար ստացայ հրացաններ հարիւրական փամփուռչտներով: Զինւած մարտիկներին միացան եւ Նորքի ուժերը, որոնց մի մասը անգէն էին կամ միայն դաշոյն ունէր»:

Մարտախումբը պիտի Նորքից աննկատ տեղափոխվեր Կոնդի բարձունքները եւ թիկունքից հարվածեր հայկական թաղերի վրա հարձակվող թուրքերին:

Քանի որ Դրոյի գլխավորած թուրքիկ մարտախմբին տրված հանձնարարությունը չափազանց կարեւոր էր, Նորք է գալիս նաեւ Երեւանի ինքնապաշտպանական ուժերի ընդհանուր հրամանատար Դաշնակցական խնչոն:

«Մեր շարժուելու վայրկեանին, շարունակում է Դրոն, հասաւ նաեւ խնչօն եւ մեր շուրջը գտնւած անգէն զիւղացիներին տեսնելով է սրախօսեց.

-Հը՛, ինչա՞, պոլկ (գունդ) էք կազմել:

Եւ հրամայեց, որ լոյսը չբացւած վերադառնանք Նորք»¹:

Ի դեպ, թեպետ մինչ այդ Դրոն մասնակցել էր Բաքվի փետրվարյան դեպքերին, բայց որպէս մարտական խմբի հրամանատար Երեւանում տեղի ունեցած կռիվը նրա մարտական գործունեություն

¹ Նույն տեղում, էջ 186:

առաջին մարտական գործողությունն էր Արեւելյան Հայաստանի տարածքում:

Նորքեցիների առաջնորդութամբ մարտախուժմբ գիշերով աննկատ հասնում է Կոնդ: Նախորդ օրը քաղաքում ընթացող թեժ կռիվներում Դաշնակցական խեչոյի ընդհանուր հրամանատարութամբ գործող Հայ մարտիկները կարողացել են ոչ միայն անառիկ պահել իրենց դիրքերը, այլևս դիմել են հարձակման եւ թուրքերի ձեռքից խլել մի քանի կարեւոր հենակետեր:

Հաջորդ օրը Հայ ինքնապաշտպանական ուժերը պիտի անսպասելի ու սրընթաց գրոհ ձեռնարկեին եւ երկու կողմից տեղացող հարվածներով վճռական պարտության մատնեին հակառակորդին: Դրոյի գլխավորած մարտախուժմբ հարմար դիրքեր է գրավում թուրքական թաղամասի վրա իշխող բարձունքի վրա, ապա որսալով հարմար պահը եւ միահամուռ համազարկեր տեղալով՝ գիշերով հարձակվում է թուրքական հրոսակախմբերի վրա, որոնք կրակ էին արձակում հայկական թաղի ուղղությամբ:

Նկարագրելով այդ հիրավի վճռորոշ պահը՝ Դրոն գրում է. «Մեզ հետ եկած անզէն գիւղացիներն էլ «ուռա՛»-ներով սրտապնդում էին մեզ: Այդ աղմուկը գիշերային խորհրդաւորութեան մէջ ահաւոր տպաւորութիւն էր թողնում, եւ զարմանալի չէ, Դամբրբուլաղի թուրք թաղի բոլոր ճրագները անմիջապէս մարեցին, երթեւեկութիւնը փողոցներում դադարեց եւ յարձակումները հայերի վրա վերջ գտան»¹:

Դրության լիիրավ տերն արդեն Հայ մարտիկներն էին, որոնք հարձակվում ու հեռահար մոսիներից թուրքերի վրա կրակ էին տեղում հանդիպակաց ուղղություններից: Թուրքերի շարքում խուճապն ու սարսափն ափելի է ուժեղանում, երբ Հայ մարտիկները ուժմբերի հարվածներով պայթեցնում են հայկական դիրքերի մերձակայքում գտնվող թուրքերին պատկանող մի քանի տներ:

Եզրափակելով կռիվի մանրամասների նկարագրությունը՝ Դրոն նշում է. «...մեր թիկունքային հարւածը վճռական էր եւ շնորհից թուրքերին...»

Գիշերային այդ գրոհը բոլորովին բարձրացրեց քաղաքի հայերի բարոյական կորովը, ոգեպնդեց ու բարձրացրեց նաեւ նահանգի հայութեան տրամադրութիւնը:

Միւս օրը առաւօտեան գնացի տեսնելու խէչօյին: Նրա դեմքը փայլում էր ուրախությունից: Նա պինդ գրկեց ինձ, տաք-տաք

¹ Նույն տեղում:

համբուրեց ու ասաց. «Խաթաքեա՛ր(սխալվող), դու որ մի շաբաթ կռիւ անես Քանաքեռի ջաբախանան(գենքի պետական արհեստանոց, պահեստ-Հ.Գ.) քեզ չի հերիքի»¹:

Թուրք հրոսակախմբերը մայիսի 23, 24-ին եւ առավել ուժգնությամբ 25-ին դանդախածային գրոհներ են ձեռնարկում հայկական թաղամասերի վրա: Հայոց մարտական խմբերը հակահարվածով կանգնեցնում են թուրք հրոսակախմբերի գրոհները եւ խափանում հայկական թաղամասեր թափանցելու բոլոր փորձերը:

Ըստ արժանվույն գնահատելով այդ կովում Երեւանի ինքնապաշտպանական ուժերի հաղթանակը՝ Ս. Վրացյանը գրում է. «Երեւանի թուրքերը, խրախուսվելով առաջին յաջողութիւնից, պատրաստուում են նոր յարձակման, բայց այս անգամ անակնկալի են հանդիպում: Խնջօն դասաւորել էր իր ուժերը այնպէս, որ թշնամին ընկնում է երկու կրակի միջեւ եւ շմեցուցիչ հարուած է ստանում: Այս կուռում աչքի ընկնող դեր է կատարում Դրոն իր թուուցիկ խմբով եւ զինւած մարդկանցով ու կամաւորներով...»²:

Մայիսի 25-ի հաղթանակը Երեւանի նահանգում հայերի կողմից թուրքերին հասցրած առաջին լուրջ եւ ծանրակշիռ հարվածն էր: Շնորհիվ կազմակերպված հակահարվածի, կանխվեց Երեւանի հայության գլխին ծառայած մահացու վտանգը: Որեւէ կասկած լինել չէր կարող, որ եթէ թուրք ավազակախմբերին հաջողվեր թափանցել քաղաքի հայկական թաղերն ու կոտորել հայերին, ապա անկասկած կշարունակեին նույն սպանդն առավել հեշտությամբ եւ ոգեւորությամբ իրականացնել նաեւ նահանգի հայկական բնակավայրերում:

Սարգիս (Ճարհատ) Օհանջանյանի հավաստմամբ, Երեւանում տեղի ունեցած մայիսյան կռիվներում հայ մարտիկների զբոսնորած քաջագործութունները հիացրել են ոչ միայն ռուս սպաներին ու զինվորներին, այլեւ նույնիսկ նահանգի եւ քաղաքի իշխանություններին, որոնք որեւէ փորձ չեն ձեռնարկել զինաթափելու հայ մարտիկներին³:

Երեւանի մայիսյան դեպքերից հետո, լուր ստանալով, որ Բաքվում ոստիկանութունը ձերբակալել է իր սիրելի ընկերոջը՝ Մարտիրոս Չարուխչյանին, նա անմիջապես վերադառնում է Բաքու: Քաղաքում նրա հայտնվելը գարմանք է հարուցում ՀՅԴ Ոսկանա-

¹ Նույն տեղում, 186-187:

² Վրացեան Ս., Մրրկածին Դրոն, էջ 37:

³ Տե՛ս ՅՅԴ ԿԱ, քժ. 293, գ. 11, էջ 3:

պատի կենտրոնական կոմիտեի անդամներ Աբրահամ Գյուլխանդանյանին եւ Լեւոն Թադեւոսյանին (Պապաշա): Իրոք, մեծագույն հանդգնություն էր նրա հայտնվելը, ուր ցարական ոստիկանությունը համառորեն փնտրում էր Նակաշիճեի ահաբեկչին: Սակայն Դրոն չէր կարող չարհամարհել իրեն սպառնացող վտանգը, երբ ոստիկանությունը մահապատժի սպառնալիքով բանտ էր նետել նահանգապետի սպանության գործում մեղադրվող մարտական զինակցին: Հանդիպելով Մարտիրոսի քրոջը՝ կարողանում է գաղտնորեն տեսակցութուն կազմակերպել եւ մարտական ընկերոջն օգնելու անհրաժեշտ գործերը կարգավորելուց հետո դարձյալ վերադառնում է Երեւան եւ ներկայանում Երեւանի նահանգի ինքնապաշտպանության հրամանատար Նիկոլ Դումանին: Ծիշտ է, թեպետ Բաքվի կոիվների ժամանակ Դրոն գործել էր նրա հրամանատարությամբ, բայց իրականում նրան առաջին անգամ էր վիճակվում միայնակ հանդիպել ու առանձին խոսել Դումանի հետ, որի խստապահանջությունն ու զինվորական կարգապահության նկատմամբ դրսեւորած արտակարգ խիստ վերաբերմունքը հայտնի էր ամենքին:

«Կուսակցութիւնը,- ասել է Դումանը Դրոյին,- քո ձեռքով մի գործ է կատարել, այդ չի նշանակում, թէ դու հակառակ Կենտրոնական Կոմիտէի հրահանգի կարող ես, կամ իրաւունք ունիս վերադառնալ այն վայրը, որտեղից քո իսկ ապահովութեան եւ իրեն յայտնի այլ պատճառներով հեռացրել է: Հայ ազատագրական պայքարը շատ մեծ է, քեւալագէտութեան վայրկեաններն անխուսափելիորէն դեռ կը գան, հարկավոր է տնտեսել ուժերը եւ սպասել յարմար ժամանակի: Մանաւանդ դու, որ թէ գիմնագիտյում ես սովորել, թէ զինւորական դպրոցում, շատ լաւ պէտք է հասկանաս, թէ ինչ բան է կարգապահութիւնը...»

Ես լուռ, գլուխս կախ լսում էի: Մերթ տաք քրտինք էր գալիս վրաս, մերթ պաղ: Ոյժ չունէի առարկելու կամ արդարանալու: Նրա պարզ, բայց կտրուկ եւ ազդող խօսքերը մխուժում էին գլխումս այլեւ երբեք չմոռացուելու համար»¹:

Հաջորդ օրը Դումանը դարձյալ կանչում է Դրոյին եւ առանց նրա կարծիքը հարցնելու, նշանակում Կոտայքի շրջանի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար: Առաջարկն անսպասելի էր եւ քանի որ ինքը դեռեւս չունէր հրամանատարության փորձառություն, փորձում է հրաժարվել: Բայց Դումանի վճիռները որպես օրենք անբեկանելի էին:

¹ «ՎԷՍ», 1934, մայիս-յունիս, էջ 14:

«Նա (Դուժանը), - գրում է Դրոն, - դէմքը մի քիչ խոժոռած, սուր հայացք նետեց վրաս եւ արտասանեց.

- Վաղը առաւօտեան ժամը 9-ին եկէք շտաբ. պատրաստ եղէք մեկնելու Ղըրխըբուկաղ (այժմ Աբովյանի շրջան - Ն.Գ.), - եւ ոսկրոտ ձեռքը պարզելով ինձ՝ աւելացրեց՝ ազատ էք, կարող էք գնալ:

Ինձ ոչինչ չէր մնում, բայց եթէ համակերպուել»¹:

Լավ դաս էր Դրոյի համար Դուժանի՝ նման կտրուկ եւ խիստ արտահայտման ձեւն ու զինվորական չոր վերաբերմունքը:

Չնայած Կոտայքի շրջանում կռիվները մեծ ծավալներով ու ուժգնութեամբ տեղի չէին ունենում, բայց հայկական գյուղերը ցանկացած պահի կարող էին հարձակման ենթարկվել թարաքեամանների (քոչվոր թուրքեր- Ն.Գ.) եւ նրանց աջակցող քրդական հրոսակախմբերի կողմից: Հայկական բնակավայրերին սպառնացող այդ իրական վտանգին դիմագրավելու եւ հայ գյուղացիների անվտանգութունն ապահովելու համար անհրաժեշտ էր ըստ ամենայնի կազմակերպել շրջանի ինքնապաշտպանութունը: Մինչեւ Դրոյի գալը, Կոտայքի շրջանում արդեն կազմակերպվել էին որոշակի մարտական ուժեր, որոնց արդեն «բախտ էր վիճակվել» մի քանի կռիվներում ուժերը չափել թուրքական ու քրդական հրոսակախմբերի հետ: Կոտայքի մարտական ուժերի կազմակերպիչների թվում էին Բաշգառնեցի հանրահայտ ռազմիկներ Ղազար Քոչարյանը (Մեծ կամ Քաչալ), Մարտիրոս Աբրահամյանը, Մակեդոն Հակոբջանյանի, Խնկո Ասատրյանն եւ Արտուշ Քոչարյանը, որոնք մասնակցել էին Գայլ Վահանի ու բաբերդցի Միհրանի գլխավորութեամբ տեղի ունեցած նշանավոր «Մոսուն - Զորի» արշավանքին եւ արդեն ձեռք էին բերել մարտական որոշակի փորձառութուն:

Դրոն Կոտայքի ինքնապաշտպանական շրջանի հրամանատարութունը ստանձնել է 1905 թ. ամռանը: Նիկոլ Դուժանի հրամանով նրա օգնականն է նշանակվել բաշգառնեցի Ղազար Քոչարյանը (Քաչալ Ղազար), որը «Մոսուն - Զորի» արշավանքի ժամանակ առաջնորդել էր գառնեցիների տասնյակը: Հենց Կոտայքի շրջանում գործելու ժամանակ հիմք է դրվում Դրոյի եւ Հայոց Ազատամարտի նվիրյալ գործիչներ՝ Գառնի հայրենանվեր ականավոր զավակների՝ Ղազար Քոչարյանի, Մարտիրոս Աբրահամյանի, Խնկո Ասատրյանի, Արտուշ Քոչարյանի, Մակեդոն Հակոբջանյանի եւ գառնեցի բազում այլ քաջակորով ռազմիկների ջերմ բարեկամութեանը:

¹ Նույն տեղում:

Հարկ է ընդգծել, որ ինչպես 1905-1906 թթ. հայ- թուրքական, այնպես էլ կամավորական շարժման, Մայիսյան հերոսամարտերի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութեան ժամանակահատվածում, վերոհիշյալ գործիչները մեծամասամբ իրենց գլխավորած զորախմբերով մասնակցել են Դրոյի հրամանատարութեամբ տեղի ունեցած մարտական գործողութիւններին:

Դրոն Կոտայքի ինքնապաշտպանական շրջանի հրամանատարութիւնը ստանձնում է այն ժամանակ, երբ այդ շրջանի մարտական ուժերը Նիկոլ Դումանի հանձնարարութեամբ պիտի կենսագործեին մի շատ կարեւոր հանձնարարութիւն: Հայ բնակչութեան անվտանգութիւնն ապահովելու համար, համաձայն Դումանի հրահանգի, հայ ինքնապաշտպանական ուժերը բոլոր շրջաններում նախ եւ առաջ պիտի «մաքրեին» թուրքաբնակ այն գյուղերը, որոնք ընկած լինելով հայկական գյուղերի միջնամասերում, խափանում եւ արգելակում էին հայ գյուղացիների ազատ երթեւեկութիւնն ու հաղորդակցութիւնը:

Կոտայքի մարտական ուժերին տրվող հանձնարարութիւնը ստանալու նպատակով, Ղ. Քոչարյանն ու Մարտիրոսը ներկայանում են Երեւան՝ Դումանի հրամանատարական կետը:

«Դումանը, - գրում է Մարտիրոսը, - բացեց գինւորական քարտէզը, նայեց ուշի-ուշով:

- Գալուստ (Գալուստ Ալոյան-Հ.Գ.), Բաշգառնին ապահովելու համար, անհրաժեշտ է «մաքրել Բաշգառնիի եւ Կոտայքի միջեւ ընկած լեռնաշղթայի վրայ գտնուող թրքաբնակ գիւղերը», որպէսզի ազատ երթեւեկ ստեղծւի Բաշգառնիի ու Կոտայքի միջեւ...

Մատով ցոյց էր տալիս քարտէզի վրայ, գիւղերի անուններն արտասանում էր խորը զգւանքով...»¹:

Դումանի հանձնարարութիւնը, որպէս օրենք, անպայմանորեն պիտի կատարվեր: Կոտայքի մարտական ուժերը, նորքեցիների մարտախմբի համագործակցութեամբ, ձեռնամուխ են լինում իրականացնել Գառնիից մինչեւ Կոտայք ձգվող տարածքում գտնվող թուրքաբնակ գյուղերի «մաքրում»-ը: Սակայն հայ բնակչութեան միայն թուրքերը չէին սպառնում: Քրդերը, որոնք ամռանը մշտապես անցկացնում էին մոտակա սարերում, պատեհ հնարավորութիւնը օգտագործելով, նույնպէս փորձեր էին ձեռնարկում ասպատակելու հայկական բնակավայրերը:

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Իմ յիշելի յուշերը, գիրք 1, Թեհրան, 1978, էջ 104:

Դրոյին վստահելով Կոտայքի շրջանի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարութիւնը՝ Դումանը նրան հանձնարարում է կազմակերպել Կոտայքի մարտական խմբերը եւ ոչ մի պարագայում թուլլ չտալ, որպեսզի ամռանը Գեղամա լեռները բարձրացող քուրդ ցեղախմբերը հարձակվեն ու թալանեին հայկական գյուղերը¹:

Հայ մարտական ուժերին մասամբ հաջողվում է կատարել Դումանի հանձնարարութիւնը եւ մի շարք բնակավայրեր մաքրել թուրքերից, սակայն նրանց արդյունավետ գործողութիւններին մեծապես խոչընդոտում էին ռուսական ոստիկանական ուժերը, որոնք Քանաքեռի պրիստավ Խումարովի գլխավորութեամբ յուրաքանչյուր անգամ հայտնվում էին դեպքի վայրում եւ սատար կանգնում թուրք բնակչութեանը:

Օգոստոս ամսին, երբ Դրոն գյամրեցիների խնդրանքով գտնվում էր նրանց գյուղում՝ պաշտպանելու դաշտում աշխատող գյուղացիներին թուրքերի հնարավոր հարձակումից, պրիստավ Խումարովը, տեղի տալով թուրքերի կողմից միտումնավոր կազմակերպված սադրանքին, հայ մարտիկներին ձեռքակալելու նպատակադրութեամբ 12 կողակների եւ 10 միլիցիոներներին ուղեկցութեամբ հայտնվում է այն վայրում, ուր տվյալ պահին իր զինվորներով գտնվում էր Դրոն: Նկատելով ռուս զինվորներին ու միլիցիոներներին, հայ մարտիկները կարողանում են ձորերի միջով խույս տալ հետապնդումից, իսկ Դրոն 10 գյամրեցի մարտիկներով անկարող լինելով մեկնել Կոտայք, հայտնվում է Գառնիում եւ հենց այդ օրն էլ կայանում է նրա եւ Մարտիրոս Աբրահամյանի (խմբապետ բաշգառնեցի Մարտիրոս) ծանոթութիւնը:

Վերհիշելով այդ պահը՝ Մարտիրոսը գրում է. «Երեկոյեան կողմն էր, երբ կալում զբաղւած էի, երբ լուր բերին, թէ 12 զինւած մարդիկ են եկել բաղերը եւ ինձ են ուզում:

Անմիջապէս ինձ հասցրի նրանց մօտ:

Տասը գեամրեցիներին ճանաչում էի, սակայն երկու հոգի անծանօթ էին ինձ, մէկն իմ հասակին էր, ընչացքները նոր բուսած՝ կարճահասակ, իսկ միւսը՝ բարձրահասակ, յաղթանգամ մի տղամարդ...

Երբ ինձ ասացին.

- Ծանոթացիր Խմբապետի հետ, բարձրահասակին խմբապետ կարծեցի...նա ցոյց տվեց իր կողքինին: Կողքինը՝ ձեռքս սեղմելով ասաց.

¹ Տե՛ս Առաջին տեղում, էջ 110:

- Դրո Կանայեան:

Մարտիրոս...

Իմ կարծեցեալ խմբապետն էլ, իր հորեղբոր որդին՝ Գեորգանն էր (Հայրապետ Կանայան)»¹:

Այդ օրը Դրոն ծանոթանում է նաեւ Խնկո Ասատրյան եւ Արտուշ Քոչարյանի հետ ու նրանց եւ Գառնիի Հ.Յ.Դաշնակցութեան կոմիտեի անդամների մասնակցութեամբ քննարկում ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման ու մասնավորապէս քրդերին առնչվող հարցերը:

Խորհրդակցութեան ժամանակ դիմելով ներկաներին՝ Դրոն հարցնում է. «- Ձեր սարերի քրդերը, որքա՞ն կուող ուժ կարող են տալ...- հարցրեց Դրոն լուրջ կերպով:

- Մօտաւորապէս հինգ հազար մարդ,- պատասխանեց կոմիտեի նախագահը:

- Գիւղի բոլոր կուող ուժերը թող պատրաստեն: Լաւ վալադներ գտէք: Կը հավաքենք Կոտայքի բոլոր գիւղերի գէշք գործածել իմացողներին եւ կը յարձակենք քրդերի վրայ...»²:

Սարերում հանգրվանած բազմահազար քրդերի վրա հարձակվելու չափազանց հանդուգն գործողութեան իրականացումը դժվարագույն խնդիր էր: Դրոմանն այդ մասին տեղեկանալով, հրահանգում է Դրոյին, որ «Ինքնազուլիս, ո՛չ մի գործ չձեռնարկի...»³:

Դրոն լրջորեն մտադրվում է իրականացնել այդ շրջանների տարածքներն ու սարերը քրդերից մաքրելու գործողութիւնը, սակայն հանգամանքները խոչընդոտում են իրականացնել այդ ծրագիրը: Հայկական կողմի գործողութիւններին ակնդետ հետեւող պրիստով Խումարովն մեծաքանակ զինվորական եւ ոստիկանական ուժերով ավելի է ուժեղացնում բնակավայրերի վրա սահմանված հսկողութիւնն ու խուզարկութիւնները:

Պրիստով Խումարովի գլխավորած ոստիկանական ուժերի հերթական խուզարկութիւններից մեկի ժամանակ Դրոն Ղազարի ընկերակցութեամբ Գառնիի մոտակայքում անսպասելիորեն հանդիպում է ոստիկաններին, բայց կարողանում է հնարամտորեն մոլորեցնել նրանց ու խուսափել հետապնդումից:

Համաձայն Մարտիրոսի պատմածի, այդ նույն օրը ինքն ու Խնկոն, կալերում աշխատելիս, լուր են առնում , որ իրենց խմբա-

¹ Նույն տեղում, էջ 111-112:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

պետը՝ Դրոն մեն - մենակ հանդ է գնացել: Քանի որ այդ օրերին ոստիկանները հայկական բնակավայրերում խուզարկություններ էին կատարում, նրանց խիստ մտահոգել է իրենց խմբապետի միայնակ հանդ գնալու հանգամանքը:

«Ես ու ինկոն,-պատմում է Մարտիրոսը,- վագեցիինք հանդ, առանց գէնքի:

Գիւղից բավականին հեռացել էինք, երբ նկատեցինք, որ մի հոգի դէպի մեզ է գալիս...էջի վրայ նստած:

Սկզբում թուրքի նմանեցրինք, բայց յետոյ անդրադարձանք, որ թուրք չի կարող լինել: Ինկոն վագեց, մոտեցաւ- բռնեց էջի գլուխը եւ հարց տւեց հեծւորին.

- Ադա մեր խմբապետին չտեսա՞ր, որտե՞ղ գնաց...

Մարդը անխոս ծիծաղում էր միայն: Երբ հասայ, ժպիտից ու աչքերից ճանաչեցի՝ Դրոն էր»¹:

Նրա մտահոգացած հանդուգն, բայց իրականացնելու դեպքում չափազանց կարեւոր ու օգտակար գործողությունը նման իրավիճակում այլեւս անհնար է լինում իրականացնել:

Այսուհանդերձ Դրոն իր մարտական զինակիցների համագործակցութեամբ վարպետորեն է կազմակերպում Կոտայք գավառի ինքնապաշտպանությունը: Թուրք եւ քուրդ քոչվորներին ոչ մի անգամ չի հաջողվում իրենց ասպատակությունները սփռել այդ գավառի հայկական գյուղերում:

Թշնամուն դիմավորելու համար ամենուրեք կազմ ու պատրաստ էին նրա եւ զինակիցների կազմած մարտախմբերը:

Ահա Դրոյի մասին Կոտայքի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչներից մեկի՝ Արամայիս Ազնավուրյանի վկայութիւնը. «Յիշում եմ, աւելի քան յիսուն տարի առաջ էր, Կոտայք գիւղում նշանակուած էր Շրջանային Կոմիտէի ժողով: Դեռ ժողովը չսկսած, ներս մտաւ մի բոլորովին երիտասարդ գինուոր՝ հրացանը ձեռքին եւ ամբողջովին կորած փամփուշտակալների եւ փոշու մէջ: Ընդհանուր բարեւ տալով, մօտեցաւ կոմիտէի տեղացի անդամին.

- Որտեղ կարող եմ մի քիչ հանգստնալ, շատ բեզարած եմ:

-Հէնց հատեղ պառկիր, Դրո ջան, ոչ դու մեզ կը խանգարես, ոչ էլ մենք քեզ:

... Աւանցի բիճան, Կոտայքի Շրջանային կոմիտէի ամենատարիքաւոր անդամը, այն որ նոյն տարին սպանուեց դաւաճանութեամբ, նկատեց նորեկ գինուորի հասցէին.

¹ Նույն տեղում, էջ 114-115:

- Զահել է, բայց արդէն արտակարգ ճարպիկ է ու յաջողակ, նաեւ առիւծի սիրտ ունի: Դժգոհ է թիկունքային զինուորական աշխատանքներից եւ ուզում է, որ Դուսմանը նրան ուղարկի այն շրջաններից մէկը, ուր ընդհարումներ կան թուրքերի հետ:

Առաջին անգամ էի հանդիպում Դրոյին:

Աւանեցի բիճան շատ ճիշտ էր բնորոշել Դրոյին: Այնուհետեւ Դրոն ամբողջ կեանքի ընթացքում բազմաթիւ ապացոյցներ է տուել, որ գործ կազմակերպելու մէջ վերին աստիճանի «ճարպիկ էր», այսինքն՝ հնարամիտ էր, իսկ վտանգի պահերին «առիւծի սիրտ ունէր», այսինքն՝ քաջ էր հերոսութեան աստիճան»¹:

Կոտայքի գավառում կատարած գործերը Դրոյին չէին կարող բավարարել, նա ձգտում էր առավել գործուն մարտադաշտ եւ այդ խնդրանքով բազմիցս դիմում է Նիկոլ Դուսմանին: Որպես վարձահատույց Կոտայքի գավառում ցուցաբերած արգասաբեր աշխատանքներին եւ ընդառաջելով Դրոյի բուռն ցանկություններին, Դուսմանը նրան նշանակում է Լեռնային Նախիջեւանի ինքնապաշտպանութեան հրամանատար: Իսկ այդ նշանակումը հեշտ ու պատահական չէր: Դուսմանի նման բազմափորձ եւ անառարկելի հեղինակություն վայելող խստապահանջ հրամանատարը քսանմեկամյա երիտասարդին պատասխանատու առաջադրանք հանձնարարելու ու վստահելու համար անպայմանորեն պետք է ունենար որոշակի կայուն երաշխիքներ: Բաքվում եւ Կոտայքի շրջանում Դրոյի հանձնած հաջող քննությունները այդպիսի երաշխիքներ արդեն տվել էին:

«Արդէն, - վերհիշում է Դրոն, - բաւական մտերմացել էի Դուսմանի հետ: Նա արտակարգ ջերմութեամբ եւ սիրալիք վերաբերմունք էր ցոյց տալիս դէպի ինձ, բայց բոլոր դիմումներիս կտրուկ ու վճռական մերժումով էր պատասխանում:

-Եթէ ես ամէն զինուորի ու խմբապետի քէֆով շարժեմ եւ նրանց անհատական ցանկութիւններին յարմարուեմ, էլ ինչո՞ւ է իմ այստեղ նստելն ու հրամաններ տալը, - առարկում էր նա իմ թախանձանքներին: Եւ ոչնչով կարելի չեղաւ փոխել նրա կամքը»²:

1905 թ. օգոստոսին վերջապես իրականանում է Դրոյի բաղձանքը. Նիկոլ Դուսմանը վերջապես որոշում է մարտադաշտում փորձարկել նրա հրամանատարական կարողությունները եւ նրան մի փոքրիկ խումբ վստահելով ուղարկում է Դարալագյազ, որտեղից պիտի անցնէր Լեռնային Նախիջեւան:

¹ «Հայրենիք» օրաթերթ, 1956, ապրիլի 26:

² «ՎԷՄ», 1934, մայիս-յունիս, էջ 3:

«Ինձ, - շարունակում է Դրոն, - Յանձնուած նոր խումբը բաղկացած էր 14 հոգուց: Ամենքն ալ ձիաւոր եւ զինուած բարձրագոյն հրացաններով: Տղաներից ոմանք էլ մարզուած էին ուսմբ նետելու գործում:

Հրահանգներ ստանալուց յետոյ տղաներով մեկնեցի Դաւալու գիւղը՝ այստեղից Զնջըրլի ու Մալիշկայի վրայով Սուլթանաբէկ գիւղը անցնելու համար»¹:

Այս անգամ արդեն հայտնվելով ռազմադաշտում որպէս մարտական ուժերի հրամանատար՝ նա պետք է հանձներ թերեւս ամենադժվարին քննութիւնը:

1905-1906 թթ. Կովկասում բռնկված ընդհարումներում հայ ժողովրդի մղած պայքարը ազգային միասնականութեան դրսեւորման եւ խիզախումների փայլուն օրինակ է: Ստանձնելով ինքնապաշտպանութեան ղեկը՝ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը մարտադաշտ է առաջնորդում մեր ժողովրդի ամենակենսունակ ու մարտնչող ուժերին:

Բացառութեամբ Անդրանիկի, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Բուլղարիայում եւ Սասունի ու Տարոնի հայութեանը թուրք-քրդական հրոսակների ոտնձգութիւններից պաշտպանող հայդուկապետ Գեւորգ Չավուշի գլխավորած մարտական խմբի կազմում գտնվող հայդուկներից, վտանգված հայկական բնակավայրերը պաշտպանելու առաքելութեամբ ընհարումների շրջաններն էին եկել բազում կռիւլների բովում թրծված համբավավոր Ֆիդայիներ: Համաձայն Երեւանի նահանգի եւ Զանգեզուրի ինքնապաշտպանական ուժերի ընդհանուր զորահրամանատար Նիկոլ Դումանի հրահանգի, առավել փորձառու եւ համբավավոր Ֆիդայիները ստանձնում են վտանգված շրջանների ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման պատասխանատուութիւնն ու մարտական խմբերի հրամանատարութիւնը: Օրինակ, Զանգեզուրի ինքնապաշտպանութեան ղեկը իր մշտական զինակիցների՝ Կայծակ Առաքելի եւ Ավոյի ընկերակցութեամբ ստանձնում է Սեբաստացի Մուրադը, Արցախինը՝ Խանասորի Վարդանն ու Համազասպը, Շամշադին-Ղազախում՝ Սեւբարեցի Սաքոն, Լեռնային Նախիջեւանում՝ Քեռին (Արշակ Գաֆաֆյան), Ղամարլուի եւ Դավալուի ու Շարուրի շրջաններում՝ Տարոնի նշանավոր հայդուկներ Մախլուտոն (Սմբատ Բորոյան) եւ Սեյդո Պողոսը, Թիֆլիսինը՝ Տուրբախը եւ այլք:

Երիտասարդ Դրոն իր մարտական կարողութիւններով բազմափորձ ռազմիկների շրջանում պիտի ապացուցեր, որ ինքն արժանի է

¹ Սուլն տեղում, էջ 4:

նրանց հրամանատարը լինելու եւ վստահութեան արժանանալու պատվին: Մինչեւ Լեռնային Նախիջեւան անցնելը, Դրոն մի քանի օր անցկացնում է Դարալագյազում, ուր ինքնապաշտպանութեան դեկն ստանձնել էին Տարոնի նշանավոր հայդուկ, Անդրանիկի եւ Գեւորգ Չավուչի զինակից Հաճի Հակոբ Կոտոյանը (Հաճի Կոտո-Հ.Գ.) եւ Աղբյուր Սերոբի մարտական ընկեր Առյուծ Ավագը: Դարալագյազի կռիւներին նվիրված իր հուշագրութիւնում Դրոն մեծ ջերմութեամբ ու հիացմունքով է նկարագրում Ֆիդայիների եւ հատկապէս Առյուծ Ավագի քաջագործութիւնները¹:

Առյուծ Ավագը հատկապէս աչքի էր ընկել ու ժողովրդի մեջ մեծ հռչակ ձեռք բերել Դարալագյազին սահմանամերձ Նախիջեւանի տարածքում գտնվող թուրքական իթղուան գյուղը գրավելու ժամանակ՝ դրսևերած հրամանատարական վարպետութեան ու քաջագործութեան շնորհիւ: Այդ օրերին իթղուանի վրա ձեռնարկած հաղթական գործողութիւնը նշանակալի երեւոյթ էր: Ընդ որում, այդ հաղթանակը հայ-թուրքական կռիւներում առաջին հարձակողական բնույթի մարտական գործողութիւններից էր, որի կենսագործմամբ հայ մարտական ուժերին հաջողվում է ոչնչացնել թուրքական ուժերի հենակետներից մեկը եւ դրանով մեծ ոգեւորութիւն պատճառել Դարալագյազի ու Նախիջեւանի հայութեանը²:

Դարալագյազի ինքնապաշտպանութեան հրամանատար Հաճի Հակոբը իր օգնականներին՝ Առյուծ Ավագի եւ Չոփուր Արսենի համագործակցութեամբ արդեն հասցրել էր շատ լավ կազմակերպել շրջանի հայութեան ինքնապաշտպանութիւնը եւ թուրքերի հետ ունեցած կռիւներում կարողացել թշնամուն արժանապատուորեն ցույց տալ հայ ֆիդայու բազկի ուժն ու կարողութիւնը: Չնայած կռիւներում նվաճած հաղթանակներին, որոշակի սառնութիւն եւ լարվածութիւն էր արմատավորվել Տարոնի անվանի հայդուկների՝ Հաճի Հակոբի եւ Առյուծ Ավագի միջեւ: Աղբյուր Սերոբի զինակից Առյուծ Ավագը չէր կարողանում հաշտվել այն իրողութեանը, որ «Քաջալ Անդրանիկի» (այդպէս են Անդրանիկին անվանել Աղբյուր Սերոբի զինվորները - Հ.Գ.) զինվորը՝ Հաճի Հակոբը, կարող է լինել Սերոբ Փաշի զինվորի հրամանատարը, իսկ նրա խորին համոզմամբ Սերոբից մեծ եւ քաջ մարդ աշխարհում գոյութիւն չուներ:

«- Հէյ-Հէյ-յ աշխարհ, քեզ հիմ դնողին ի՞նչ ըսեմ, - գանգատվում էր նա, - Սերոբ Փաշի մահէն ետ Քաջալ Անդրանիկ ընոր փոխնորդ է

¹ Տե՛ս Առյուծ տեղում, նոյնքեր-դեկտեմբեր, էջ 8:

² Տե՛ս «Դրոշակ», 1905, թիւ 8, էջ 116:

դառի, էնօր ֆուտաղչի (խաբեբա) գինուորն էլ, հրամանատար ի դարձի իմ գլխին, վալ լըմըն բառոշ, էդ յուր հասանք... Քո տունն ալրի, աշխարհ...»¹:

Մի քանի օր Մալիշկայում Հաճի Հակոբին եւ Առյուծ Ավագին հյուրընկալվելուց հետո, Դրոն իր խմբով Սարվազ Խեչոյի ուղեկցությամբ մեկնում է Սուլթանաբեկ, որտեղից պիտի անցնե՞ր Լեւոնային Նախիջեւանի Նորս գյուղը: Նրա խումբը Սուլթանաբեկին մոտենում է ճիշտ եւ ճիշտ այն պահին, երբ թուրք քոչվորները, իջնելով սարերից, գրավում են գյուղի մերձակա բարձունքները եւ մի քանի ուղղությամբ կրակի տակ վերցնելով գյուղը՝ փորձում են հափշտակել գյուղի նախիրը: Հանգիպելով գյուղացիների դիմադրությանն ու չբավարարվելով բարձունքներից տեղացող կրակով՝ թուրքերը փորձում են մեծ ուժերով ներխուժել գյուղ: Դրոն, ճիշտ ժամանակին հայտնվելով մարտադաշտում, իր խմբով անվարան օգնության է շտապում ինքնապաշտպանության դիմած գյուղացիներին եւ դիրքեր գրավելով՝ կրակ տեղում թուրքերի վրա: Դժվար է պնդել, թե ինչ ճակատագրի կարժանանային գյուղի բնակչությունն ու Դրոյի մարտախումբը, եթե ամենավճռորոշ պահին մարտադաշտում չհայտնվեին Առյուծ Ավագն ու նրա առաջնորդած գինվորները:

«Այդ վայրկեանին,- վերհիշում Դրոն,- չգիտեմ ո՞ր գիւղից, կայծակի արագութեամբ օգնութեան հասաւ Առիւծ Աւագը՝ հեծած իր գեղեցիկ սպիտակ նոյգը: Նրան հետեւում էր իր խումբը: Մեր հրացաններուն ձայնը լսելուն պէս՝ նա շտապել էր մեզ օգնութեան: Մեր դիրքերը դիտելով եւ իմ գինուորական հրամանները լսելով՝ նա բղաւեց ամբողջ կոկորդով:

- Տո՛ւք... մոլի տղէք, էդա պրիցել ի՞նչ ի: Ես տասնեակ տարիներ գինուորութիւն իմ էրի, չըմ խասկցի պրիցել ինչ ի, վառէք, հա վառէք:

Ու դառնալով Քիւրդ Խեչոյին, որ նրա խմբի մէջ էր եւ իմ մտերիմ ընկերն էր, հրամայեց.

Տղայ, Քրդօ՛, քէէ՛ վըր թշնամուն վրէն:

Եւ իր ամեհի ձին՝ քառասմբակ ուղղեց դէպի թուրքերի դիրքերը: Նրան հետեւեցին խմբի միւս անդամները: Փոթորիկ էր, կարծես, որ տարերային թափով առաջ սլացաւ, ճանապարհին իր ամեհի ուժի տակ խորտակելով ամէն բան»²:

Ոգեշնչվելով Առյուծ Ավագի քաջությամբ՝ Դրոն խմբով արագորեն հետեւում է առջեւից գնացողներին ու հասնելով նրանց՝ հար-

¹ «ՎԷՍ», 1934, Գոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 8:

² Նույն տեղում, էջ 6:

ձակվում թուրքերի վրա: Հայկական ինքնապաշտպանական խմբերն Առյուծ Ավագի առաջնորդութամբ անկասելի հարվածներով գրավում են թուրքերի դիրքերն ու ստիպում նրանց փախուստով լքել մարտադաշտը:

«Կռուռի ամենատաք վայրկեանին, Առիւծ Աւագը նկատեց, որ մի քանի թուրքեր ձորի միջով քշում էին նախիրը: Կանգ առաւ ու գոռաց մեզ.

- Տղէք, Սերոբ Փաշի գինուորի գլխին փափախ չկա՞յ, որ թուրքերը էդա նախիրը տանին, խլէ՛ք, էդ տաւարը:

Մենք անմիջապէս յարձակուեցինք տաւարը խլեցինք նրանց ձեռքից: Թարաքամաներին հետապնդելիս Առիւծ Աւագը նկատում է, որ մի թուրք վախից պահուել է փոքրիկ քարի տակ...

Ու ձիուց իջնելով՝ վախից ահաբեկուած թուրքի գլուխը ջախջախել է իր հրացանի կոթով: Հարուածը այնքան սաստիկ է եղել, որ հրացանի կոթը կոտորուել է»¹:

Արժանի ջարդ տալով հայկական գյուղերն ասպատակող թուրք քոչվոր հրոսակախմբերին՝ հայ գինվորներն այդ օրվա կռվի գլխավոր հերոս Առյուծ Ավագի առաջնորդութամբ հաղթականորեն մտնում են գյուղ:

Աղբյուր Սերոբի գինակցի՝ Առյուծ Ավագի եւ նրա խմբի հայդուկների ցուցաբերած սխրագործությունը շատ լավ, ուսանելի դաս էր Դրոյի համար:

Սուլթանաբեկի հաղթական կռվից հետո Առյուծ Ավագի դժգոհությունն ավելի է մեծանում: Նրան թվում է, որ իր կատարած սխրագործությունները յուրացնելով՝ Հաճի Հակոբը անուն եւ փառք է ձեռք բերում: Իր մտահոգությունները Դրոյին դառնությամբ արտահայտելով շեշտում է. «- Մըր ամակ ջուր կըյնի, մըր քաջութիւն կը կորսուի:

Հէհէ՛յ, Սերոբ փաշա, քեռ գերեզմանին մըռնիմ, քեռ գինուորները քաջութիւն կէնեն, իդա Ֆուլտաղ (խաբեբա) Կոտոյի Հաճին կը շահուի:

...Քեռ տեսած (նկատի ունի Սուլթանաբեկի կռիվը - Հ.Գ.) գրէ պ. Դումանին. թէ չէ մենք կը կռուինք, քաջութիւն կէնինք, դա քեռփակ օղլի Ֆուլտաղ Կոտոյի Հաճին թուղթ կը գրէ ու մըր քաջութիւն իրեն կը վերագրէ: Վա՛յ լըմըն աշխարհ, քեռ հիմ դնողին ինչ ըսիմ»²:

Հնարավորին սահմաններում մխիթարելով Առյուծ Ավագին եւ նրա քաջագործությունների մասին նամակով հաղորդելով Նիկոլ

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 7:

Դուժանին՝ Դրոն հրաժեշտ է տալիս Դարալագյազի հայդուկներին եւ ուղեւորվում Լեռնային Նախիջեւան՝ ընդունելու տեղի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը:

Ինչպես Կոտայքի, Դարալագյազի շրջաններում, այնպես էլ Լեռնային Նախիջեւանում բնակչութեան ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելիս Դրոն առաջին հերթին պետք է ստեղծեր մարտական խմբեր, որոնց զինելու համար անհրաժեշտ էր հայթայթել զենք ու զինամթերք: Ընդհարումների բոլոր շրջաններում մարտական խմբերը կազմակերպվում էին համաձայն Երեւանի նահանգի եւ Զանգեզուրի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար Նիկոլ Դուժանի սահմանած խստիվ հրահանգների եւ կարգադրութեան:

«Համաձայն Դուժանից ստացած հրահանգի, - գրում է Դրոն,- հայկական բոլոր գիւղերում ստեղծում էինք հետեւեակ ու ձիաւոր մնայուն եւ թուուցիկ խմբեր: Շրջանը, որի գլուխ կանգնած էր ընդհանուր խմբապետը կամ հրամանատարը, գիւղերի դասաւորութեան համեմատ բաժանւում էր շրջանակների: Ամէն մի շրջանակում փորձուած հայդուկներից մէկը նշանակւում էր խմբապետ եւ մէկն էլ՝ նրան օգնական: Ըստ Դուժանի յատուկ կարգադրութեան, տեղական հետեւեակ թուուցիկ խմբերը կազմում էին ռուսական բանակում ծառայութիւն արած երիտասարդ զինուորներից: Տեղական սեփականութիւն եղող զէնքերը տրւում էին զինաւարժ տղաներին, որոնք մտնում էին տեղական զինեալ ուժերի շարքերը: Կուսակցական (նկատի ունի Հ.Յ.Բաշնակցութեանը - Հ.Գ.) փամփուշտը տրւում էր միայն թուուցիկ խմբերին, որոնք նորը ստանալու համար պարտաւոր էին ներկայացնել կրակուած փամփուշտները»¹:

Բնակչութեան ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման գործում ամենադժվարին եւ ամենակարեւորը՝ զենքի ու զինամթերքի ձեռք բերման խնդիրն էր: Բավարար քանակի զենք ու զինամթերք ունենալու դեպքում արդեն մեծ դժվարութիւն չէր ներկայացնում մարտական խմբերը կոլոդներով համալրելը, քանի որ մարտնչելու տրամադրութեամբ համակված մարդկանց քանակը քիչ չէր: Իսկ զենք ձեռք բերելը անհամեմատ դժվարին խնդիր էր:

«Զէնքը,-չարունակում է Դրոն,-այն օրերին շատ թանգ էր, մի մօսին հրացանը 2-300 ըուբլի արժէր, փամփուշտը հատը՝ 30-40 կոպէկ: Գիւղի ամէն ունեւոր բնակիչ պարտաւոր էր գնել որոշուած քանակով եւ տրամադրել ինքնապաշտպանութեան ընդհանուր գործին»²:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

Նիկոլ Դուժանի սահմանած կարգի համաձայն, ինքնապաշտպանական խմբերին զենք ու զինամթերքով ապահովումը պետք է հոգային նաև համապատասխան բնակավայրի բնակիչները եւ առաջին հերթին հարուստ, ունեւոր մարդիկ: Դաժան պատիժ էր սպասվում այն ունեւոր հային, որը կհանդգներ չենթարկվել ու չկատարել նրա սահմանած կարգը: Որպես ինքնապաշտպանական շրջանի հրամանատար՝ Դրոն խստորեն պետք է հետեւեր եւ կենսագործեր մարտական խմբերի կազմակերպման գործում խստապահանջ հրամանատարից՝ Դուժանից ստացած հրահանգները եւ ժամանակին տեղյակ պահեր նրան այն ամենի մասին, ինչ որ կատարվում էր իրեն վստահված շրջանում:

Դարալազյազի դեպքերից հետո, մինչև Լեռնային Նախիջևանի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարութեան ստանձնումը՝ Դրոն մի քանի ամիս անցկացնում է Երեւանում, որտեղ նա Նիկոլ Դուժանի հանձնարարութեամբ ստանձնում է մայրաքաղաքի ինքնապաշտպանական մարտախմբերից մեկի հրամանատարութունը եւ միաժամանակ ուսանում հենց Դուժանի նախաձեռնութեամբ հիմնած ու նրա անմիջական ղեկավարութեամբ գործող ռազմագիտական դպրոցում:

Հայ-թուրքական ընդհարումները գնալով ավելի եւ ավելի էին խորանում ու ծավալվում եւ զուգահեռաբար հայկական ինքնապաշտպանական մարտախմբերի քանակը շնորհիվ Նիկոլ Դուժանի գլխավորած Զինվորական մարմնի անբասիր ու արդյունավետ գործունեութեան, նույնպես ավելանում էին ու հզորանում: Ինքնապաշտպանական շրջանների գիտական ուժերը կազմակերպելու եւ առաջնորդելու համար անհրաժեշտ էին մարտական համապատասխան որակներով օժտված հրամանատարներ: Իսկ փորձառու եւ կարող հրամանատարների քանակը խիստ սահմանափակ էր: Դուժանը կատարում է շատ համարձակ ու միանգամայն կշռադատված եւ արդյունավետ, համանման իրավիճակում գուցե եւ միակ հնարավոր քայլը: Նա ընտրում է առավել վստահութուն ներշնչող երիտասարդների ու նրանց հանձնարարում ինքնապաշտպանական շրջանների եւ մարտական խմբերի հրամանատարութունը: Երեւանի մի քանի թաղերի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարութունը Նիկոլ Դուժանը վստահում է «Բորեաս» խմբի անդամներին, որոնց թվում էին Դրոն, Սեդրակ Զալալյանը(Սեթո), Սմբատ Եղիազարյանը, Արտաշես Մելքոնյանը եւ այլք:

Պիտի ընդգծել, որ «Բորեաս» խմբի անդամները ընդհարումների հենց առաջին իսկ օրից սկսած, արդեն դրսևւորել էին իրենց խիզա-

խուժյունն ու նվիրվածությունը: Նրանք իրենց հրաշալիորեն են դրսևորում ոչ միայն Երեւանում, այլեւ հայաբնակ վտանգված շրջաններում տեղի ունեցած մարտերում: Կռիվների առաջին իսկ օրից «Բորեսա»-ի անդամները մեկնում են ամենավտանգված բնակավայրերն ու իրենց գործուն մասնակցությունը բերում հայ բնակչության ինքնապաշտպանություն կազմակերպմանը:

Ընդհարումների սկզբնական շրջանում վտանգված բնակավայրերից մեկը, եթե ոչ ամենավտանգվածը, Նախիջեւան քաղաքն էր: «Բորեսա»-ի զինավառ վեց անդամներ, որոնց թվում Սեդրակ Զալալյանը, մեկնում են Նախիջեւան, ուր տեղի հայությունը այդ պահին չունենալով ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու որեւէ նշանակալի միջոց, հայտնվել էր ծանրագույն իրավիճակում:

Ճիշտ է, «Բորեսա»-ի փոքրաքանակ խումբը շրջադարձային նշանակություն ունեցող գործողություններ չէր կարող իրականացնել, բայց մարտնչելու հաստատակամութեամբ տրամադրված զինավառ մարտիկների ներկայությունը որոշակի ոգի ու հույսեր է ներշնչում տեղի հայությունը:

Ավելի քան երկու շաբաթ ընթացող մարտերում բորեսացիների դրսևորած անհողդողդ կամքն ու հերոսական գործողությունները վեր են որեւէ գովեստից: Հատկապես արժանահիշատակ է ու նշանակալի նրանց ավանդը Նախիջեւան քաղաքի հայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու գործում¹:

1905 թ. փետրվարյան կռիվների վերջին օրերին, երբ թուրք զինյալ ամբոխը իր հերթական հարձակումն էր ձեռնարկում հայկական թաղամասի վրա «... հանդիպում են մեր մարտիկների գրոհին եւ գոհեր տալով յետ են նահանջում»:

Հայդուկների գալու լուրը տարածվում է քաղաքում, եւ թուրքերը քաշվում են իրենց թաղը:

... Այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում «Բոյրագ»-ցիները կազմակերպում են խմբեր թէ՛ քաղաքի եւ թէ՛ մօտակալ շրջանների համար, կապում են հայ ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան գործին եւ 15-րդ օրը վերադառնում Երեւան»²:

Երեւանի նահանգում ընթացող իրադարձություններին ուշի ուշով հետեւող Դոմամանին, անշուշտ, հայտնի էին «Բորեսա» խմբի անդամների կատարած սխրանքները, եւ այդ պատճառով հրամանա-

¹ Տե՛ս Գամլետ Գեորգյան, Սեդրակ Զալալյանի գործը եւ հուշերը, Երեւան, 2012:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1957, թիւ 4, էջ 71:

տարների ընտրութուն կատարելիս նրանցից շատերին ընդգրկում է ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարական կազմում:

Հայ- թուրքական ընդհարումների առաջին օրերին ընթացող մարտական իրադարձութունները ցույց տվեցին, որ այն մարտավարական ձեւերն ու միջոցները, որոնք մինչ այդ դեռեւս տիրապետող էին հայկական մարտախմբերի գործողութուններում (տիրապետող հիմնականում կռիվներ վարելու ֆիդայական եղանակն էր - Հ.Գ.), նոր պայմաններում եւ իրավիճակում այլեւս արդյունավետ չէին: Տվյալ ժամանակահատվածում այդ իրողության ճիշտ արժեւորումը եւ համապատասխան հետեւութուններ անելը չափազանց կարեւոր էր: Նիկոլ Դումանը, ճիշտ ժամանակին ըմբռնելով այդ հանգամանքի կարեւորութունն ու նշանակութունը, աշխատում է հայկական ինքնապաշտպանական մարտախմբերը կազմել եւ մարզել կանոնավոր բանակում, հիմնականում ռուսական բանակում տիրապետող օրենքներով ու չափանիշներով: Այդ նպատակի կենսագործման համար նա Երեւանում հիմնում է ռազմագիտական դպրոց, որտեղ սովորելու համար ընտրում է առավել աչքի ընկնող երիտասարդ մարտիկների:

Մի վկայութուն այդ գինվորական դպրոցի սաներից մեկի՝ Սեդրակ Զալալյանի հուշերից. «Այդ ժամանակ Նիկոլը որոշեց գինուորական դպրոց բացել այն երիտասարդների համար, որոնք գործնականի մէջ յաջողում էին եւ իրենց ընդունակութիւններով խոստանում էին գինուորական ասպարէզում ղեկաւարողի դեր կատարել: Ընտրեց 12 հոգի, որոնց մէջ մտնում էր նաեւ Դրօն, հանգուցեալ Մկօ Աղումալեանը, Վաղարշակ Գասպարեանը, Արտաշէս Մելքոնեանը, բժ. Սմբատ Եղիազարեանը, ես եւ ուրիշ ընկերներ: Որպէսզի դասընթացների ժամանակ մենք Երեւանից չհեռանանք, նա քաղաքի ինքնապաշտպանութեան ղեկը յանձնեց մեզ եւ այսպիսով 3 ամիս շարունակ Նիկոլը մեզ ծանօթացրեց գինուորական արուեստի թէօրիայի հետ: Որից յետոյ տուեց բոլորիս գինուորական խմբեր կազմելու, մարզեցնելու եւ ղեկաւարելու կարողութեան վկայականներ»¹:

Ուշագրավ է այն, որ ռազմագիտական դպրոցի սաների մեծ մասը Երեւանի ռուսական գիմնազիայի եւ «Բորեսա» խմբի տղաներն էին, որոնց ուսուցանելուց զատ՝ Դումանն այդ օրերին տալիս էր մի շատ կարեւոր հանձնարարութուն:

¹ ԳՅՂ ԿԱ, քժ. 41, գ. 1:

Հավաստի աղբյուրներից տեղեկություն է ստացվում, որ Երեւանի նահանգապետը թուրքերին էր հանձնելու 60 մոսին հրացան եւ 7000 փամփուշտ: Նահանգապետի գործած նման արարքը Դոմանը չէր կարող հանդուրժել: Նա որոշում է բռնագրավել թուրքերին նվեր ուղարկվելիք գեներն ու գինամթերքը եւ այդ առաջադրանքի կատարումը հանձնարարում է Դրոյին եւ «Բորեսա»-ի տղաներին:

«Երիտասարդ քաջերը ամենայն զգուշութեամբ եւ յաջողութեամբ կատարում են Դոմանի հրամանը եւ ռազմամթերքը ամբողջութեամբ հասցնում Քանաքեռ: Դոմանը գովում է քաջերի գործը, ամէն մէկին տալիս մի մօսին՝ իր փամփուշտներով եւ նրանց բոլորին լծում է շրջանի ինքնապաշտպանութեան գործին»¹:

Դասընթացներում սովորելուն զուգընթաց, Դրոն, ինչպես արդեն նշվել է, դեկավարում է նաեւ Երեւանի շրջաններից մեկի ինքնապաշտպանական խմբերի մարտական գործողությունները: Դոմանը նրա հրամանատարութեամբ գործող թուռցիկ մարտական խմբին հանձնարարում է քաղաքի ամենապատասխանատու՝ կենտրոնական մասի՝ քաղաքային շուկայի ու Աստաֆյան փողոցի պաշտպանությունը:

Տ. Դեւոյանի վկայությունները. « Երեւանի մէջ, մեյդանի մօտերը, Դրոն ունէր իր հրամանի տակ ընտրովի մարտիկներից(Խէչօն, Ճապոնը) կազմուած թուռցիկ մարտական խումբ»²:

Թուրք պարագլուխները, պարտություն կրելով մայիսի 23-25-ին տեղի ունեցած կռիվներում, տենդագին ջանքեր են գործադրում համախմբել իրենց ուժերը եւ վերստին հարձակվել հայկական թաղամասերի վրա: Սակայն անգործություն մատնված չէր նաեւ հայկական կողմը: Թշնամուց առավել եռանդուն գործում էր Նիկոլ Դոմանի գլխավորած հայկական ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը: Քաղաքի բոլոր թաղամասերում դիրքավորված մարտախմբերը կազմ ու պատրաստ սպասել են հակառակորդի հարձակմանը:

«Դրոն, շարունակում է Տ. Դեւոյանը, - Ասթաֆեան փողոցի մօտ տղաները բաժանել էր երկու մասի, - մէկը նայում էր դէպի հրապարակը, միւսը՝ դէպի փոստի շրջանը»³:

Զուտ մարտավարական նկատառումով Նիկոլ Դոմանը հրամայում է չպատասխանել թուրքերի կրակոցներին եւ թույլ տալ, որպեսզի նրանք հնարավորինս ավելի մոտենան հայկական թաղա-

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1958, թիւ 10, էջ 20:

² Նույն տեղում, 1957, թիւ 9, էջ 12:

³ Նույն տեղում:

մասերին: Թուրք հրոսակախմբերն առավել ոգեւորված հայկական թաղամասերի լուսթյունից, անցնում են հարձակման եւ ընդհուպ մոտենում հայ ինքնապաշտպանական մարտիկների դիրքերին: Եւ միայն այդ ժամանակ «Վերջապէս, խօսեց Դոմանը հրամայելով. «Կրակ բոլոր դիրքերից»»:

Նորքի տակի լեռներից, թուրքերին սահմանակից թաղերից մի այնպիսի ուժեղ համազարկ կապուեցաւ, որ 3-4 օր թուրքերը հնարաւորութիւն չունեցան իրենց քիթը դուրս հանելու: Իսկոյն մէջ ընկան մօլլաները, թէ «այս գործը շէյթանի գործն է» եւ խնդրեցին հաշտութիւն...»¹:

Երեւանում գտնվելու ժամանակամիջոցում նրա գլխավորած մարտախմբերը՝ Նիկոլ Դոմանի ընդհանուր հրամանատարութեամբ գործող ինքնապաշտպանական ուժերի կազմում, արժանի ջարդ են տալիս մայրաքաղաքի հայկական թաղամասերը ներխուժելու փորձ անող թուրք հրոսակախմբերին եւ հուսալիորեն ապահովում հայկական թաղամասերի պաշտպանութունը: Երեւանում գործնական եւ տեսական շատ լավ դպրոց անցած, մարտական փորձառություն ձեռք բերած Դրոն մեկնում է Լեռնային Նախիջևեան՝ դեկավարելու այդ շրջանի ինքնապաշտպանութունը: Նախիջևեանը հայկական այն շրջաններից էր, որն ավելի մեծ չափերով էր տուժել թուրք ավազակախմբերի հարձակումներից: Դրոյի խմբի զինվորներից ոմանք հեգնանքով էին վերաբերվում իրենց 21-ամյա հրամանատարին, իսկ տարեց հայդուկներից մեկը՝ Խլաթցի Գալոն, նկատի ունենալով նրա երիտասարդ տարիքը, արհամարհանքով ասել է. «-Տղաք, մեր Մոկաց իշխաններ կը ժողովին ու էրկար Ֆիքը կընեն, թէ իրենց հարկ որո՞ւ ձեռքով զրկեն Վանայ Վալիին, որ քրտեր չթալլեն ճամբին: Շատ Ֆիքը կընեն, քիչ կընեն ու կ'որոշեն փողեր ժամկոչի ադուէսի վիզէն կապել, որ տանի, սաղ-սալամաթ տեղ հասցնէ: Հիմա մեր պարոն Դոման մեզ կապեր է իզա ադուէսի վիզ (Խլաթցի Գալոն նկատի ունի Դրոյին - Հ.Գ.)»²:

Սակայն շատ շուտով Խլաթցի Գալոն եւ մյուս փորձառու ֆիդայիները փոխելով իրենց վերաբերմունքը, ջերմ սիրով են կապվում իրենց երիտասարդ հրամանատարին:

Ինչպես Կոտայքի, Դարալագյազի, այնպես էլ հայաբնակ գրեթե բոլոր շրջաններում ամենավտանգավոր թշնամին, որը պետք է վնասազերծվեր, հենց առաջին հերթին քոչվոր խաչնարած թուրքերն

¹ Նույն տեղում:

² «ՎԷՄ», 1934, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 9:

էին, որոնք արոտավայրեր փնտրելու, ոչխարի հոտերը պահելու պատրվակով անընդհատ տեղաշարժվում էին մի վայրից մյուսը եւ յուրաքանչյուր հնարավորութիւնն օգտագործելով՝ հարձակվում հայկական գյուղերի եւ ամառանոցների վրա: Թուրք քոչվորների, որոնք որպէս օրենք մշտապէս շատ լավ զինված էին, գլխավոր նպատակը հայերի ունեցվածքի, ոչխարի հոտերի, կովերի նախիրների, արոտավայրերի թալանն էր ու բռնագավթումը: Նման իրավիճակում հատկապէս զգոն եւ եռանդուն պետք է գործէին շարժական թռուցիկ խմբերը, որոնք մշտարթուն հետեւելով քոչվորների տեղաշարժերին՝ պատրաստ պետք է լինէին յուրաքանչյուր պահի հակահարված տալ նրանց ոտնձգութիւններին, իսկ անհրաժեշտութեան դեպքում հակառակորդի ձեռնարկած քայլերի մասին ժամանակին իրազեկ դարձնելու շրջանի եւ գյուղերի ինքնապաշտպանական մարտախմբերի հրամանատարներին¹:

Դրոն բուռն գործունեութիւնն է ծավալում Լեռնային Նախիջեւանում: Շրջանի գյուղերում տեղացիների ուժերից կազմակերպում է մարտական խմբեր եւ կապեր հաստատում հարեւան շրջանների ինքնապաշտպանական ջոկատների հետ: Նրա ակտիվ գործունեութիւնը եւ հայկական գյուղերում կատարվող տեղաշարժերը չեն վրիպում նրանց քայլերին ակնդետ հետեւող թուրք հրոսակապետերի ուշադրութիւնից:

Նորս գյուղը, ուր գտնվում էր Դրոյի ռազմական շտաբը, բացառիկ կարեւոր ռազմական նշանակութիւնն ուներ: Փաստորեն այդ գյուղի միջոցով էր իրականացվում հաղորդակցութիւնը Զանգեզուրի, Դարալագյազի եւ Լեռնային Նախիջեւանի միջեւ:

Շուտով թուրքական մի քանի ցեղախմբերի միավորված ուժերը Լեռնային Նախիջեւանի ինքնապաշտպանութեան կենտրոնը խորտակելու նպատակով հարձակվում են Նորս գյուղի վրա: Դրոն, վաղօրոք տեղյակ լինելով հակառակորդի ձեռնարկումներին, կարողանում է, ինչպէս հարկն է, վարպետորեն կազմակերպել ու ղեկավարել գյուղի պաշտպանութիւնը: Նրա հրամանատարութեամբ գործող մարտական խմբերը ոչ միայն կարողանում են չեզոքացնել թշնամու հարձակումներն ու հուսալիորեն պաշտպանել գյուղը, այլեւ դիմելով հակազրոհների՝ արժանի ջարդ են տալիս թուրքերին եւ բռնագրավում զգալի քանակութեամբ զենք ու զինամթերք, ինչպէս նաեւ տավարի նախիր եւ ոչխարի հոտեր²:

¹ Տե՛ս ԴՅԴ ԿԱ, թժ. 4ր. գ. 208ա, էջ 12:

² Տե՛ս «ԿԷՍ», 1934, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 6-7:

Այս հաղթանակից հետո նույնիսկ հեգնոտ խլաթցի Գալոն սկսում է անկեղծ համակրանքով վերաբերվել Դրոյին:

Նորսի կռիվներից հետո Դուժմանի հրամանով Դարալազյազի եւ Լեոնային Նախիջևեանի ինքնապաշտպանութեան ընդհանուր հրամանատար է նշանակվում բազմափորձ Քեռին(Արշակ Գաֆաֆյան), իսկ Դրոն դառնում է նրա օգնականը:

Նիկոլ Դուժմանի հրամանն ու Քեռուն որպես իր փոխարեն ինքնապաշտպանական շրջանի հրամանատար նշանակելու լուրը նրան հայտնել է Դաշնակցական խնչոն: Մինչ այդ որպես կանոն, Դրոն իրեն տրված բոլոր հանձնարարութիւնները կատարել էր գերազանց եւ խստապահանջ Նիկոլ Դուժմանը երբեւէ առիթ չէր ունեցել նրան որեւէ ձեւով, դուլզն-ինչ նկատողութիւն անել կամ հանդիմանել, եւ հանկարծ հրամանատարի փոփոխութիւն: Դաշնակցական խնչոյի համար այնքան էլ հաճելի չի եղել այդ լուրը հաղորդել Դրոյին եւ մտավախութիւն է ունեցել, որ նա կառարկի եւ ինչ-որ ձեւով բացասաբար կվերաբերվի այդ նշանակումներին: Փոքր-ինչ կաշկանդվելով՝ Դաշնակցական խնչոն զգուշորեն փորձել է Դրոյին բացատրել հրամանատարութեան փոփոխութեան անհրաժեշտութիւնը:

«Ճիշտն ասած, - վերհիշում է Դրոն, - խնչոյի խօսելու ձեւը մի քիչ տարօրինակ թուաց ինձ, ի՞նչ գայլի շարական էր կարգում գլխիս. որ պէտք է՝ պէտք է. էլ ի՞նչ կարիք կայ երկար-բարակ խօսելու: Ես անմիջապէս կտրեցի նրա խօսքը.

- էլ ինչ ես երկար ճառում, ես շատ ուրախ եմ, ես մեծ հաճոյքով շրջանը կը յանձնեմ Քեռուն: Խնչոն անուշ աչքերով նայեց երեսիս, գրկեց ինձ եւ ասաց.

- Այ, իմ բոլոր բալիկներն այսպէս են, կեցցե՛ս: Դուժմանին էլ այս մասին գրել են, նա էլ է համաձայն: Քեռին շատ փորձուած, խիզախ, ազնիւ խմբապետ է, ինչպէս ինձ ես սիրում ու յարգում, այնպէս էլ նրան վերաբերուիր»¹:

Սիրահոծար ընդունելով կռիվներ վարելու հսկայական փորձառութիւն ունեցող Քեռու (Արշակ Գաֆաֆյան) օգնականը լինելու Դուժմանի որոշումը եւ մի քանի ամիս մարտնչելով նրա հրամանատարութեամբ՝ Դրոն աչքի է ընկնում բազմաթիվ կռիվներում ու արժանանում Քեռու հարգանքին ու վստահութեանը:

Դրոյի համագործակցութեամբ փորձառու ռազմիկ Քեռին թեպետ մեծ նվիրվածութեամբ ու արդյունավետութեամբ է կազմակերպում

¹ «ՎԷՄ», 1934, Ըոյեմբեր-դեկտեմբեր, էջ 13-14:

Լեոնային Նախիջեւանի Հայ բնակչութեան ինքնապաշտպանությունը, բայց լարվածությունը գնալով ավելի ու ավելի է մեծանում: Թուրքերը, մի քանի կռիվներում արժանի ջարդ ուտելով Քեռու եւ Դրոյի ղեկավարած ինքնապաշտպանական ուժերից, որոշում են համախմբվել եւ միացյալ ուժերով արշավել Հայկական բնակավայրերի վրա:

«Աղուտի թրքերը, Բագարչայէն նոր ուժեր ստացան եւ համաձայնացած Դարաբասի եւ Քիւրտլարի թրքերի հետ՝ ծրագրած էին արշաւելու Սիսիանի վրայ՝ Ուղիի վրայով: Իսկ Մուսուլմանլարի թրքերը, Արցախի օգնութեամբ, ծրագրած էին Զաբուղէն շարժուել դէպի Տեղ-Ննձորեակ եւ սպառնալ Գորիսին: Ուղիին տիրանալով՝ թուրքերը պիտի վտանգէին ե՛լ Սիսիանը, ե՛լ Դարաբասի ձորը»¹:

Թուրքական ուժերի հիմնական կենտրոնավայրը՝ որջը, Աղուտ գյուղն էր: Քեռին, ճիշտ կողմնորոշվելով այդ իրավիճակում, վճռում է առաջին հերթին վերացնել հենց այդ գյուղը եւ այդ անչափ պատասխանատու գործը հանձնարարում Դրոյին: Ստանալով Քեռու հանձնարարությունը՝ Դրոն իր մարտախմբով գրավում է Ուղիի բարձունքներն ու Որոտանի կամուրջը եւ այնտեղից սրընթաց գրոհ ձեռնարկելով՝ գրավում Աղուտ գյուղը եւ մեծ ջարդ տալով թուրքերին՝ փախցնում Բագարչայ:

«Յաղթական Դրօն,-պատմում է Թադե Պետրոսյանը(չրջանի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարներից է- Հ.Գ.),-վերադարձաւ Ախլաթան, ուր ես գացած էի Քեռու հետ: Անհուն կարօտով գրկեցի հին օրերի իմ ընկերոջը: Քեռին, երբ տեսաւ գրկախառնումը, ասաց. - Եթէ Արցախի եւ Արարատյան դաշտի ժողովուրդն ալ ձեզի պէս իրարու կապուած լինեին, մենք միշտ կը յաղթենք թշնամուն: Կեցցե՛ք»:

Անմոռանալի եւ հիշարժան բազում օրեր է անցկացնում Դրոն Քեռու ընկերակցութեամբ Լեոնային Նախիջեւանի եւ Սիսիանի շրջանի գյուղերում:

«Մեր շրջանի մէջ, - շարունակում է Թ. Պետրոսյանը, - Դրօն մնաց մի քանի ամիս, պտտեց բոլոր վտանգուած դիրքերը եւ խրախուսեց թուղցիկ խումբերը: Սիսիանի հայութիւնը գուրգուրանքով է յիշում «Կրակ ու բոց խմբապետին»»²:

Իր հուշերում անդրադառնալով Քեռու ընկերակցութեամբ վարած կռիվներին՝ Դրոն անկեղծ համակրանքով է ներկայացնում

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1958, թիւ 10, էջ 20:

² Նույն տեղում:

բազմավաստակ հայդուկի, հիրավի, հիացմունքի արժանի քաջագործությունները, որոնցից ամենանշանավորը Միսիան գյուղի գրավման հերոսամարտն է:

Քեռին մեծ սիրով ու ջերմությամբ է վերաբերվել իր երիտասարդ օգնականին ու առանց երկմտելու նրան է վստահել ինքնապաշտպանության հետ կապված ամենակարեւոր գործերը:

«Նա, - վերհիշում է Դրոն, - ինձ տուել էր գործելու կատարեալ ազատութիւն: Ինձ էր յանձնել շրջանի տեղական ուժերի կազմակերպումը, մի սահմանափակումով սակայն.

- Դու ձիււորները թո՛ղ, անոնք ունին իրենց խմբապետները:

Եւ ես ձիււորներին թողած, ամբողջապէս կլանուեցի տեղական մարտական ուժերի կազմակերպման գործով»¹:

Պարտականությունների բերումով նա անընդհատ եղել է շարժման մեջ: Ճիշտ է, նրանց վստահված շրջանի գյուղերում արդեն ստեղծվել եւ գործում էին ինքնապաշտպանական խմբեր, բայց միաժամանակ անհրաժեշտ էր մշտարթուն վիճակում հսկել ու համադրել այդ խմբերի գործողությունները եւ մշտապես մնալով կազմ ու պատրաստ, մարտական վիճակում, թույլ չտալ թուրք ու քուրդ զինյալներին ասպատակելու եւ թալանելու հայկական բնակավայրերը եւ արտոսավայրերում գտնվող ամառանոցներն ու կացարանները: Հերթական շրջագայության ընթացքում նա այցելում է Բունակոթ, ապա Թագա գյուղ: Պիտի ասել, ճիշտ է, Քեռին նրա տվել էր գործելու ինքնուրույնություն, սակայն բազմափորձ հայդուկը ուշի ուշով հետեւել է նրանց գործողություններին ու տվել կշռադատված անհրաժեշտ խորհուրդներ ու հանձնարարություններ:

Այդ անգամ եւս «... Քեռին կարգադրեց, որ զինուոր առնեմ եւ անցնեմ Թագա գիւղ, որ հանդիսանում էր շրջանի գիւղերի սիրտը եւ մի տեսակ հանգոյց էր դէպի Մազրա տանող ճանապարհին: Ես չէի ուզում նոյն օրը մեկնել, բայց Քեռին պնդեց իր կարգադրութեան վրայ: Նա կարծես բնազդով զգում էր, թէ մի բան է պատահելու:

-Այսօր եւ պէտք է երթաս, - ասաց նա վճռական կերպով, - ես այդ գիւղէն քիչ մը կը վախնամ: Զիււորներ ալ առ հետդ, որ կուզես»²:

Հետը վերցնելով իր մշտական ուղեկիցներ Իգգիբցի Քուրդ Խեչոյին (Քուրդը՝ Խեչոյի ածական անունն է - Հ.Գ.), Բերդակցի Օսկանին, Խլաթցի Գալոյին, Մոկացի Խեչոյին եւ այլոց, ընդամենը տասը

¹ «ՎԷՍ», 1935, մայիս-յունիս, էջ 13-14:

² Նույն տեղում:

գինվոր, Դրոն հրաժեշտ է տալիս Քեռուն եւ մեկնում Թագա գյուղ: Գյուղացիների հետ խոսելու նպատակով, նրանց եկեղեցում հրավիրում է հանդիպման՝ ընդհանուր ժողով: Գյուղի գիշերապահները այդ հավաքի ազդեցութեամբ, կարծելով, թե իրենց գյուղ մեծ քանակի մարտական ուժեր են եկել, թողնում են դիրքերն ու հանգիստ գնում տները: Թուրքերը, որոնք ուշի-ուշով հետեւում էին հայերի ամեն մի քայլին՝ անմիջապես օգտագործում են ընձեռված հնարավորութունը՝ հարձակվում գյուղի վրա: Այդ ժամանակ Դրոն իր մի քանի զինվորների հետ գտնվում էր եկեղեցում: Լսելով հրացանների կրակոցների ձայնը եւ գյուղացիների բարձրացրած աղմուկն ու աղաղակը՝ նա իր զինվորներով անմիջապես շտապում է դիմավորելու հարձակվողներին:

Վերհիշելով այդ պահը՝ Դրոն գրում է. «Տղե՛րք, հետեւեցէք ինձ», - հրամայեցի ես բռնակոթցիներին, - եւ ամենքս դուրս թռանք եկեղեցուց: Մեր միւս տղաներն էլ տկլոր ձիերը նստած, կայծակի արագութեամբ բարձրանում են դէպի թուրքերի բռնած դիրքերը...

Սակայն դեռ տեղ չհասած, տեսանք, որ թուրքերն արդէն գրաւել էին այդ բարձունքները: Վայրկեանը ճգնաժամային էր: Գիւղը իրական վտանգի տակ էր: Ամէն կողմից լսում էին անհանգիստ աղաղակներ: Մոկացի Խէչոն ի գէն էր հրաւիրում ժողովրդին եւ ինձ սիրտ տալու համար անւերջ կրկնում էր.

- Դերօ ջան, վալլահ տղեկներ յրմէն ելան դիրքերը»¹:

Դրոն, համաձայն արդեն ընդունված զինվորական կարգ ու կանոնների եւ մարտավարութեանը, բռնակոթցիներից ու իր մարտական խմբի մարտիկներից շղթա կազմած գրոհում է բարձունքներում դիրքավորված թուրքերի վրա: Իսկ այդ ընթացքում հակառակորդի զինյալները հիմնական ուժերով գրոհելով թեւերից՝ փորձում են շրջանցել ու անցնել թիկունքը եւ շրջապատման մեջ վերցնել հայ զինվորներին: Եթե Դրոն չհասցներ ժամանակին փակել իրենց դիրքերը շրջապատել ձգտող թուրքերի ճանապարհը, ապա իրավիճակն անդառնալիորեն կարող էր դառնալ օրհասական: Պարզվում է, որ թուրքերն ունեին պատկառելի մարտական ուժեր, իսկ հայ զինվորների քանակը, տվյալ պահին, ավելի քան սահմանափակ էր: Նման դժվարին կացութիւնում ամենակարեւորը խուճապի չմատնվելն ու տեղի չտալն էր: Անհրաժեշտ էր պահպանել հանգստութիւնն ուսառնարտութիւնը եւ ձեռնարկել ճիշտ ու համարձակ

¹ Նույն տեղում:

քայլեր: Դրոյի ժամանակակիցների վկայութեամբ, նրա, որպէս գործապետի ու ռազմիկի, կարեւորագույն եւ անվիճելի յուրահատկութուններից ու առավելութուններից մեկը հենց այն էր, որ նա երբեք, նույնիսկ ամենադժգոյն, անելանելի ճգնաժամային իրավիճակում անգամ խուճապի չէր մատնվում եւ կատարում հակառակորդի համար միանգամայն անկանխատեսելի, ամենաանհրաժեշտ ու ամենավճռական քայլերը¹:

Այս անգամ եւս, կարծես հանպատրաստից հայտնվելով մարտադաշտում՝ նա սառնասրտորեն ընդունում է թուրքերի մարտահրավերը եւ որոշում անսասան պահել դիրքերն ու սպասել օգնական ուժերի գալստյանը:

«Թուրքերը, - գրում է Դրոն, - աշխատում էին անցնել մեր տղաների թիկունքը: Մի քիչ եւս եւ մերոնք պիտի կտրուէին թիկունքից: Մենք անմիջապէս վրայ տուինք ու շեշտակի կրակի տակ առանք թուրքերին, որոնք անակնկալի եկած սկսեցին խուճապով յետ քաշուել: Մենք երեք հոգով, տաքացած, առանց մեզ հաշիւ տալու, թէ ինչ ենք անում, անցանք առաջ:

... Երկու կողմի համար էլ կռիւը օրհասական էր: Մենք նահանջի տեղ չունէինք, թուրքերն էլ հասկանում էին, որ եթէ տեղի տան, ոչ միայն իրենց ամբողջ ձեռնարկը կը վիժէր, այլեւ անձնապէս կը վտանգուէին»²:

Առանց դույզն-ինչ վախենալու թուրքերի մեծաքանակ ուժերից՝ Դրոն զինակիցներով առաջ է անցնում հակառակորդից եւ հասնելով տեղանքին իշխող բարձունքի գագաթը՝ դիրքավորվում է ու կրակ տեղում գլուղը թափանցելու փորձ անող թուրքերի վրա: Հայ զինվորները պաշտպանվում են աներեր եւ մեծ համառութեամբ, բայց հակառակորդին վճռական պարտութեան մատնելու համար անհրաժեշտ էին օգնական ուժեր:

«Բողզանին (Բոնակոթի խմբապետ-Հ.Գ.) ուղարկեցի գիւղ եւ պատուիրեցի, որ անմիջապէս մեզ օգնութեան գան 10 բռնակոթիցիներ: Բողզանը գիւղ մտնելիս հանդիպում է Քեռուն, որը իր խոստման համաձայն 10 ձիաւորներով օգնութեան էր եկել Թագա գիւղ: Բողզանը նրան պատմում է մեր վիճակը, յայտնում է իր վիրաւորելը, աւելացնում է, թէ ես էլ եմ վիրաւորուած, եւ թէ շտապ օգնութիւն է հարկաւոր: Քեռին կարծում է, թէ ես սպանուած եմ, Բողզանը թաքցնում է տղաների մէջ լքում առաջ չբերելու համար:

¹ Տե՛ս ԳՅԴ ԿԱ, քծ. 140, գ. 65, էջ 12:
² «ՎԷՄ», 1934, մայիս-յունիս, էջ 51:

Ուստի առանց երկար մտածելու, թուչում է ձին եւ քառասմբակ արշաւում դէպի մեր դիրքերը»¹:

Մինչ Քեռին կհասցնէր հասնել օգնութեան՝ Դրոն ընդամենը իր երեք զինակիցներով շարունակում է օրհասական գոտեմարտը բազմիցս գերակշռող հրոսակների դեմ: Արդեն սպառվում էին նաեւ փամփուշտները, թշնամին տեսնելով հայ մարտիկների կողմից տեղացող կրակի թուլացումը՝ ոգեւորվում եւ դիմում է էլ ավելի կատաղի գրոհի: Պահը իրոք դառնում է ճգնաժամային ու անելանելի. եւս մի ակնթարթ եւ թուրքերը, օգտվելով հայ-դուկների փամփուշտների սակավութունից՝ կարող էին նվաճել ռազմական կարեւոր նշանակութուն ունեցող Թազա գյուղը:

Իր հուշերում ներկայացնելով այդ ճակատագրական պահը՝ Դրոն նշում է. «Նոյն վայրկեանին, կատաղի փոթորիկի պէս սրարշավ հասաւ նաեւ Քեռին: Ես սարսափած գոռացի.

-Քեռի՛, թուրքերը մօտ են, շուտ իջիր ձիուց, կը խփուես:

Դեռ խօսքս չէի վերջացրել, երբ նրա տակի ձին գնդակահար գետին գլորուեց: Անայլալ, կարծես ոչինչ չէր պատահել մտրակն ու պարեքելլումը (ատրճանակ) ձեռքին, Քեռին առաջ խոյացաւ թուրքերի վրայ: Տատանուելու ժամանակ չէր, մենք հետեւեցինք նրան»²:

Շուտով մարտադաշտում են հայտնվում նաեւ բռնակոթիցիները, իսկ մի փոքր անց՝ նաեւ Ախլաթան եւ Պննուս գյուղերի մարտախմբերը, որոնք լսելով Թազա գյուղի մերձակայքում տեղի ունեցող կռվի արձագանքները՝ անմիջապէս շտապել էին օգնութեան: Համատեղ ուժերով ջախջախելով Թազա գյուղը ոչնչացնել ցանկացող թշնամու ուժերը՝ հայկական ինքնապաշտպանական մարտախմբերը Քեռու եւ Դրոյի առաջնորդութեամբ շարունակում են զարգացնել մարտում ձեռք բերած հաջողութունը: Պահն ու հակառակորդի ընձեռած հնարավորութիւնը ավելի քան նպաստավոր էին: Անհրաժեշտ էր առանց երկմտելու օգտագործել ընձեռված հրաշալի հնարավորութիւնն ու անհապաղ հարձակվել թուրքերի ամենանշանավոր հենակետի՝ Սիսիան գյուղի վրա:

«Քեռին, - պատմում է Դրոն, - ձի հեծած անվերջ «ուռա» գոռալով գնում էր շղթայի առջեւից: Նա հրահանգել էր հիմքից քանդել եւ այրել Սիսեանը, որ ոչինչ չմնա թշնամու համար կարեւոր ռազմական նշանակութիւն ունեցող գիւղից»³:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 52:

³ Նույն տեղում:

Հայ մարտական խմբերը Քեռու ու Դրոյի առաջնորդութեամբ ներխուժում են Սիսիան եւ սրի քաշում այդ գյուղի ու այնտեղ կուտակված թուրքերին, որոնք այնտեղ էին եկել Հայկական Թագա գյուղը կործանելու եւ թալանելու նպատակով:

Եզրափակելով Սիսիանի գրավման հերոսամարտի պատմութիւնը՝ Դրոն նշում է. «Փառաւոր ճակատամարտ էինք շահել: Սիսեանի այրուելը սարսափելի տպաւորութիւն գործեց շրջանի թրքութեան վրայ, որի ողնաշարը վերջնականապէս կոտրուում էր: Սիսեանն իր մեծութեամբ ու խաղացած ազդեցիկ դերով շրջանի թրքութեան սիրտն էր»:

Թագա գյուղի պաշտպանութեան եւ մանավանդ թուրքաբնակ Սիսիան գյուղի կռիվներում նվաճած հաղթանակները ոչ միայն ամրապնդեցին Հայ ինքնապաշտպանական ուժերի հեղինակութիւնը, այլեւ ավելի ոգեւորեցին ու մարտնչելու տրամադրութիւն հագորդեցին Հայ բնակչութեանը:

«Այդ կուխից յետոյ էր, շարունակում է Դրոն, որ Մոկացի Խէչօն առիթ գտնելով՝ մեղայի եկաւ, թէ ինձ սխալ է ճանաչել եւ տղաների առջեւ իմ կարողութիւնները ծաղրելու համար մոկաց իշխանների առակն էր պատմել»¹:

Մոտ մեկ տարի տարբեր շրջաններում մարտնչելուց հետո, արդեն անվախ խմբապետի անուն վաստակած Դրոն, օգտվելով կռիվների ժամանակավոր դադարից, ամուսնանալու նպատակով մեկնում է Իգդիր:

Նրա սիրած աղջիկը՝ Նվարդը, Կանայանների գերդաստանին թշնամաբար տրամադրված՝ Ավագյանների ընտանիքից էր: Ամիսներ առաջ խոսք անգամ չէր կարող լինել նրանց ամուսնութեան մասին: Բայց այդ օրերին խիզախ ահաբեկչի եւ խմբապետ-հրամանատարի անուն վաստակած Դրոյին իրենց փեսացու ունենալն արդեն մեծ պատիվ էր ցանկացած ընտանիքի, անգամ Ավագյանների համար: Թեպետ Դրոն արդեն հանրահայտ դեմք էր Իգդիրում, բայց Ավագյանները, այնուամենայնիվ, ոչ մի պարագայում լսել անգամ չէին կամենում Կանայանների հետ խնամիական կապեր հաստատելու մասին. թշնամանքն այդ երկու գերդաստանների մեջ գնալով ավելի էր խորացել:

Նրանց ամուսնութեան վերաբերյալ պահպանվել են հետաքրքրական մի շարք հուշագրութիւններ, որոնցում հաստատվող իրողու-

¹ Նույն տեղում:

Թյունը՝ անձնական կյանքով օժտված եւ հայրենիքի ազատութեանը անմնացորդ նվիրված հայ զինվորի կերպարը բնութագրող պերճախոս վկայութիւնն է:

Դրոյի եւ նվարդ Ավագյանի ամուսնութիւնն առանց որեւէ ծայրահեղ միջոցների գործադրման, օրինական ճանապարհով իրականացնելու համար, անհրաժեշտ էր հաշտեցնել թշնամաբար տրամադրված գերդաստաններին: Եթե չկայանար հաշտութիւնը, ապա երիտասարդ սիրահարները համաձայնութեան էին եկել փախչել Պարսկաստան ու այնտեղ ամուսնանալ: Իսկ այդ պարագայում թշնամանքը Կանայանների եւ Ավագյանների միջեւ կարող էր ծայրահեղորեն սրվել: Թշնամաբար տրամադրված գերդաստաններին հաշտեցնելու առաքելութիւնը հարկադրված ստանձնում է Հ.Յ. Դաշնակցութեան Մրգաստանի կենտրոնական կոմիտեն: Ի՞նչ պետք է արվեր:

Պատմում է Դրոյի համադասարանցի, «Բորեաս» խմբի անդամ Սեդրակ Զալալյանը (Սեթո): Հաշտեցման գործի կազմակերպիչ, ՀՅԴ Երեւանի Մրգաստանի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Գալուստ Ալոյանը հավաքում է Դրոյի մի քանի ընկերների եւ նրանց հայտնում հետեւյալը. «Մրգաստանի Կեդր. Կոմիտէն, նկատի ունենալով, որ նման փախուստի պատճառով, երկու գերդաստանների թշնամութիւնը աւելի պիտի բորբոքուի, որոշել է ոչ մի ջանք չխնայել հաշտեցնելու երկու կողմերը, որպեսզի խնամիական կապերով անկեղծ բարեկամութիւն հաստատուի նրանց միջեւ: Ահա այդ առաքելութեամբ էլ որոշուած է ընկեր Աւետիք Իսահակեանը ուղարկել Իգդիր: Եւ որպեսզի մեր Աւօն ծեծ չուտի, որոշուած ենք նաեւ նրան ընկերակցել մեր լաւագոյն ռազմիկներէն ու միանգամայն Դրոյի մտերիմ ընկերները,- Դաշնակցական Խէչօն. Մկօ Աղամալեանը, Մարտիրոս Չարուխչյանը եւ երկու հոգի էլ «Բորեազից», որոնցից մին դո՛ւ»¹:

Թշնամի գերդաստաններին հաշտեցնելու առաքելութիւնը ստանձնած զինավառ խումբը Ավետիք Իսահակյանի առաջնորդութեամբ Երեւանից մեկնում է Իգդիր: Նրանց ներկայութիւնը պիտի բացարձակապէս լիներ խիստ գաղտնի եւ աննկատ: Դեռեւս շարունակվում էին հայ-թաթարական կռիւմները: Յարական ոստիկանութիւնը եթե տեղեկանար Երեւանում եւ Իգդիրում խմբի անդամների ներկայութեան մասին, անկասկած կփորձեր ձեռքաւարկել նրանց:

¹ Կարօ Գեորգեան, Ամէնուն Տարեգիրք, 1959, էջ 181-182:

Խմբի կազմում չի եղել նաև Դրոն, որին նահանգի իշխանությունները խիստ կերպով հետապնդում էին:

Գիշերով խումբը հասնում է Իգդիր, եւ լույսը բացվելուն պես Ավետիք Իսահակյանը բանագնաց է ուղարկում Ավագյանների տուն, հայտնում նրանց իր Իգդիր գալու նպատակը եւ առաջարկում հանդիպել: Ավագյանները կտրականապես հրաժարվում են ընդունել նրա առաջարկությունը, պատճառաբանելով, որ որեւէ դեպքում իրենք չեն հաշտվելու, առավել եւս խնամիրանալու Կանայան ընտանիքի հետ, ընդամին նշելով. «...Թէ Դրոյի հանդէպ թշնամութիւն չկայ, քանի որ նա նորահաս երիտասարդ էր եւ մասնակցած չէր տեղական վեճերուն»¹:

Ավետիք Իսահակյանի առաջնորդած խումբը հայտնվում է անորոշ իրավիճակում: Ի՞նչ պետք է անել: Խմբի անդամները խորհրդակցելով որոշում են դիմել Ավագյանների ընտանիքի երիտասարդ անդամներին: Ավետիք Իսահակյանը, ենթարկվելով խմբի որոշմանը, Մարտիրոս Չարուխչյանի ընկերակցութեամբ հանդիպում է երիտասարդներին, եւ մեծ վարպետութեամբ գովերգում է Դրոյին, նրա կատարած քաջագործություններն ու նրան ներկայացնելով որպես ազգի նվիրյալ եւ հերոս, ի վերջո կարողանում է կտրել երիտասարդների համառությունն ու ստանալ նրանց համաձայնությունը:

«Ավագեանները, - շարունակում է Ս. Զալալյանը, - ի վերջոյ կը խոնարհին Նուարդի վճռական կեցուածքին առջեւ եւ երբ յաջորդօրը Աւօն կերթայ իմանալու իրենց պատասխանը, կը յայտնեն, թէ կը հաւանին խնամիրանալ եւ ատով ալ վերջ տալ տնաքանդ պառակտումներուն»²:

Խմբի անդամները Նվարդի վճռական պահվածքի աջակցութեամբ հաջողութեամբ կատարում են թշնամի գերդաստաններին հաշտեցնելու առաջադրանքը եւ ի նշան ձեռք բերած հաղթանակի, խնջույք են կազմակերպում: Խնջույքի պահին տրվելով գինարբուքին, Սեթոն հումորով փոքր-ինչ կոպիտ պատասխաններ է տալիս Ավետիք Իսահակյանին, որը սեղանակիցների տրամադրությունն ավելի բարձրացնելու համար զվարճալի պատմություններ էր պատմում իր հայրենի Ապարանի կյանքից:

Վերհիշելով այդ պահը՝ Սեթոն գրում է. «- է՜յ, Գիւմրեցի բոշա, ըսի լրջութիւն կեղծելով, սրանից յետոյ չհամարձակուես Մարմար

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 183:

Զարոյի բիւրեղ անունը բերանդ առնիլ... Զարօն իմն է եւ կարգիլեմ քեզ Արագած բարձրանալ...

Աւօն թէ՛ «Զարօն յաւէտ իմս կը մնայ, տղայ ես՝ առջեւս ելիր, ես քո մատուցելից վախեցողը չեմ»...

... Հագիւ կարող էի ոտքի կենալ, աջ ու ձախ օրօրուելով: Տեղս նստելէ առաջ, ըսի:

- Աւօ՛ ջան, արի՛, իգդիրցիների նման մենք էլ հաշտուենք...

Եւ երբ կռացայ, որ հաշտութեան համբոյրը դրոշմեմ Աւոյի դէմքին, թշի փոխարէն անոր նշանաւոր քիթն էր ինկած բերանս: ...Համբուրելու փոխարէն ուժեղ կերպով խածեր էի քիթը... Աւոյի ճշոցին վրայ, տղաները բռնեցին զիս ու պառկեցուցին:

Արթնացուցին զիս լուսադէմին, երբ անաղմուկ դուրս պիտի գայինք Իգդիրէն: Եւ դուրս եկանք:

Երբ հասանք Մարգարա գիւղը եւ իջեւանեցանք ընկերոջ մը տուն, Աւօն դարձաւ ինծի:

- Տօ անաստուած, ըսաւ, այս ի՞նչ արեցիր քիթս, էս կերպարանքով ո՞նց Երեւան կը մտնեմ...»¹:

Արդեւ հայ-թուրքական ընդհարումների երկրորդ տարին էր: Հայաստանի տարբեր շրջաններից բազմաթիվ տաղնապալի լուրեր էին հասնում Երեւան՝ ինքնապաշտպանության ընդհանուր հրամանատար Նիկոլ Դումանի մարտական շտաբը: Ռազմական իրադրությունը առավելապես լարված բնույթ էր ստացել Զանգեզուրում, ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար Սեբաստացի Մուրադը պահանջում էր օգնական ուժեր: Շրջանի ինքնապաշտպանությունն ուժեղացնելու համար անհրաժեշտ էին խիզախ ու փորձառու մարտիկներ: Դրոն պիտի վերադառնար Զանգեզուր: Դրոն ու Նվարդը Իգդիրի ամենանշանավոր գերդաստանի զավակներն էին, եւ իհարկե պիտի կայանար նրանց շքեղ ու ճոխ հարսանիքը: Բայց քանի որ դեռեւս չէր կայացել նրանց հարսանեկան արարողությունը, այդ պատճառով նրա մեկնումը մարտադաշտ փոքր-ինչ ձգվում էր:

Այդ օրերին Իգդիրի եկեղեցիներից մեկում՝ «...Գաւառական քաղաքի մէջ-գրում է Վահան Փափագյանը (Կոմս),- օգտուելով իր արձակուրդի օրերէն, պիտի ամուսնանար երիտասարդ, յանդուգն եւ Դումանի կողմէ սիրուած մարտական նոր ղեկաւարներէն մէկը:

Գաւառական այդ քաղաքը մեծ խրախճանքի մէջ էր: Խմբապետը տեղի յայտնի ընտանիքէն էր եւ սիրուած տեղի երիտասարդութենէն:

¹ Նույն տեղում, էջ 184:

Պսակը պիտի կատարուէր իրիկունը: Եկեղեցին լուսաւորուած, տեղացիները տօնական հագուստներով խնուած էին եկեղեցիի մուտքին մօտ:

Ահա եւ փեսան կը մտնէ եկեղեցին, իր զինակից ընկերներով շրջապատուած: Կոզգայ նաեւ հարսը հարսնեւորներով: Արարողութիւնը կը վերջանայ, հարս ու փեսան դանդաղ կը յառաջանան դէպի ելքը, երբ մարդ մը արագ կը մօտենայ փեսային եւ թուղթի կտոր մը կը պարզէ անոր: Հեռագիր մըն էր (գրուած պայմանական լեզուով). Նիկոլ Դումանը կը հրամայէ՝ անմիջապէս մեկնիլ Զանգեզուր. «քեզի կարիք ունին» ... Խմբապետ փեսան վայրկեան մը շջմած՝ կարճանայ. շուրջիները իրար կանցնին, բայց շփոթութիւնը ակնթարթ մըն էր, խմբապետը անվրդով եվ դանդաղ կը շարունակէ իր երթը հարսի քովէն, բայց երբ տուն կը հասնին եւ ընտանիքի հարազատները բոլորուած էին նորապսակներու շուրջը, նոր փեսան կը մօտենայ իր հօրը՝

- Հայրիկ, հրաման է եկել Դումանէն. պիտի երթամ անմիջապէս... կինս քեզի կը յանձնեմ, պիտի պահես ինչպէս քո գաւակը... Հայրը, աւանդապահ, ծանրագլուխ իշխանաւոր մը, կը շփոթուի, կարծես չըմբռնելով իմաստը տղայի խօսքերուն, ապա կը մրմնջէ.

- Ատաթ չէ, պալէս... մեղք է... վաղը կ'երթաս:

- Չէ հայրիկ ջան, չի ըլլի, հրամանը հրաման է, կռիւ է...

- Դէ, տղերք ջան, ձիերը թամբեք, - կը դառնայ նա իր զինակիցներուն: Ապա արագ կը մօտենայ հօրը եւ մօրը, ջերմօրէն կը համբուրէ անոնց դողդոջ ձեռքերը, կը շոյէ հարսին գլուխը եւ դուրս կուգայ...»¹:

Դրոյի այդ տարօրինակ վարմունքը, հարսանիքը կիսատ ձգելու ու հեռանալու իրողությունը հաստատում է նաեւ Ս. Վրացյանը, բայց փոքր-ինչ այլ մեկնաբանությամբ: Նա նույնպէս նկարագրում է հարսանեկան ճոխ արարողության եւ պսակադրության մանրամասները ու ներկայացնելով նաեւ այն պահը, երբ նորապսակները դուրս են գալիս եկեղեցուց, նշում է, որ հարսանքավորների ընդհանուր բացականչությունների եւ ցնծության մեջ փեսային է մոտենում մի անծանոթ երիտասարդ ու նրան հանձնում մի կնիքած թղթածրար:

«Դրոն բաց է անում եւ կարդում: Հրամանագիր էր Նիկոլ Դումանից, «Կռիւները վերսկսել են Զանգեզուրում, անմիջապէս վերադառնալ ռազմաճակատ»...

¹ Կոմս, Խոնարի հերոսներ, մաս 1, Թեհրան, 1982, էջ 52-53:

Հագիւ տուն հասած՝ Դրոն յայտնում է հօրը, թէ պէտք է իսկոյն մեկնի: Իրարանցում, աղաչանք՝ գէթ մի օր մնալ, բայց Դրոն մնում է անդրդուելի: Հրամանը հրաման է. զինուորը պարտական է առանց առարկութեան անհապաղ ենթարկուել: Եւ ձգելով հարսանիքը կիսատ՝ Դրոն շտապում է վերադառնալ...»¹:

Այդ դեպքը կատարվել է 1906 թ. ամռանը: Դրոն մեկնում է Զանգեզուր՝ օգնելու տեղի ինքնապաշտպանական ուժերի զորահրամանատար Սեբաստացի Մուրադին:

Զանգեզուրը հայ-թուրքական ընդհարումների ամենադժվարին շրջաններից էր: Ամիսներ շարունակ բազմաթիվ թուրք հրոսակախմբեր ասպատակում ու ավերում էին հայկական գյուղերը եւ միջոցների մեջ խտրականութուն չդնելով՝ ձգտում էին ոչնչացնել գավառի հայ բնակչութայնն ու տիրել նրա հարստութայնը: Մեծանուն սեբաստացի ռազմիկը, իր անբաժան զինակիցներ Կայծակ Առաքելի, Ավոյի եւ Մեշեղի Ավետիսի ընկերակցութայնք Զանգեզուրի քաջարի լեռնականների մարտական ուժերի գլուխն անցած, կայծակնային հարվածներ էր հասցնում լեռնաշխարհի մերթ այս, մերթ այն բնակավայրերի վրա հարձակվող թուրք եւ նրանց միացած քուրդ ավազակախմբերին:

Դրոյին բախտ վիճակվեց իր սիրելի հրամանատարի՝ Քեռու ընկերակցութայնք մարտնչել նաեւ Հայոց ազատամարտի նշանավոր ռազմիկ Սեբաստացի Մուրադի հրամանատարութայնք:

Զանգեզուրում ընդհարումները չթուլացող ուժեղութայնք դեռեւս շարունակվում էին: Չնայած հայ ինքնապաշտպանական ուժերի նվաճած հաղթանակների, թուրք հրոսակախմբերի դիմադրութունը դեռեւս լիոնին հաղթահարված չէր: Չեռք բերած նվաճումներն ամրապնդելու եւ հակառակորդի դիմադրութունը վերջնականապես խորտակելու համար անհրաժեշտ էր փորձառու մարտական խմբերով համալրել Զանգեզուրի ինքնապաշտպանական ուժերի մարտաշարքերը: Այդ նկատառումով Նիկոլ Դումանի հանձնարարութայնք Զանգեզուր են մեկնում մի քանի մարտական խմբեր, որոնց թվում էր նաեւ Մարտիրոս Աբրահամյանի գլխավորած գառնեցիների մարտական խումբը, որի անդամներից մի քանիսը մարտական մկրտութուն էին ստացել՝ մասնակցելով Մոսուն-Ձորի նշանավոր արշավանքին, ապա նաեւ Երեւանի նահանգում տեղի ունեցած կռիվներին²:

¹ Վրացեան Ա., «Սրրկածիմ Դրոն», էջ 47:

² Տե՛ս «Չայրեմիք» ամսագիր, 1958, թիւ 3, էջ 27:

Հասնելով ռազմադաշտ՝ Դրոն Զանգեզուրի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար Սեբաստացի Մուրադի Հանձնարարությամբ ստանձնում է նրա գլխավորած ինքնապաշտպանական զորախմբի ջոկատներից մեկի հրամանատարությունը: Միսիանում հանդիպում են մարտական գինակիցները՝ Դրոն ու Մարտիրոսը: Այդ օրերին խիստ տագնապալի կացություն էր ստեղծվել Գողթանում: Մարտիրոսի գառնեցիների մարտախումբը ընդգրկվում է Դրոյի գլխավորած ջոկատի կազմում ու մեկնում Գողթան, ուր մի քանի հաղթական կռիվներ մղելուց հետո անցնում են Ղափանի շրջան¹:

Այդ ժամանակ Զանգեզուրում էին գտնվում բազում համբավավոր ֆիդայիներ՝ Քեռին, Մեշեղի Ավետիսը, Կայծակ Առաքելը, Ավոն եւ այլք:

Զանգեզուրում մղած կռիվներից արժանահիշատակ է Քեռու ընկերակցությունը Տաթևի մոտակայքում՝ նրանց առաջնորդած մարտախմբի կողմից թուրք հանրահայտ հրոսակապետ Սելիմի ավագակախմբի ջախջախումը: Տաթևի մերձակայքում տեղի ունեցած կռիվի մասին Ս. Վրացյանին պատմել է Տաթևի գյուղացիներից մեկը: Ըստ գյուղացու պատմածի՝ հրոսակապետ Սելիմի առաջնորդած ավագակախումբն ավարառություն նպատակով պարբերաբար հարձակումներ է գործել հայկական գյուղերի վրա ու մեծ վնասներ հասցրել շրջանի հայ գյուղացիներին: Քեռու եւ Դրոյի գլխավորած մարտական խումբը դարանակալում ու «...թակարդն են ձգում Սելիմին եւ մինչեւ վերջին մարդը կոտորում՝ մեծ ցնծություն պատճառելով հայ գիւղացիներին»²:

Միսիանի, Գորիսի շրջաններում արժանի ջարդ կրելով սեբաստացի անվանի ռազմիկի հրամանատարությունամբ մարտնչող ինքնապաշտպանական զորախմբերից՝ թուրք ցեղապետերը որոշում են միավորել իրենց գինական ուժերը եւ շարունակել առավել հզոր ու կազմակերպված գինախմբերով արշավել հայկական բնակավայրերի, մասնավորապես Տաթևի, ապա նաեւ Ղափանի եւ Գենվազի շրջանների վրա:

«Թուրք բէկերը, - նշվում է Զանգեզուրի ընդհարումները լուսաբանող հուշագրություններից մեկում,- իրենց կրած անյաջողություններից յետոյ՝ բարբառանքների մէջ են ընկել եւ եռանդուն պատրաստում են՝ նորանոր արշաւանքներ գործելու ամբողջ Ղա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. Ա, էջ 230-231:

փանի եւ Գիւնէյուզի վրայ: Ամէն օր սպառնական լուրեր են գալիս: Զանգիլան գիւղում թուրք բէկերի մօտ եղել է բազմամարդ ժողով՝ մասնակցութեամբ Պարսկաստանից եկած խաների»¹:

Թուրք բեկերի դիտավորութիւնները խափանելու, տեղի հայու-թիւն ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու նպատակով Սեբաստացի Մուրադը զորախմբով, որի կազմում էր նաեւ Դրոյի գլխավորած ջոկատը, մեկնում է Ղափանի շրջան: Զանգեզուրի շրջաններում իրենց ավազակային գործողութիւններով հայտնի Տանձավեր գյուղի բեկեր սուլթանովները թուրք հրոսակախմբի գլուխն անցած շարունակաբար, մինչ այդմ դեռեւս անպատիժ, ասպատակում էին հայկական գյուղերը:

Օգոստոսի 1-ին թուրք զինյալ խմբերը հարձակվում են Տաթեւ գյուղի վրա եւ հանդիպելով տեղի քաջակորով գյուղացիների դիմադրութեանը՝ նահանջում: Զանցած մի քանի օր ավելի մեծաքանակ ուժերով վերսկսելով հարձակումը՝ գրավում եւ մոխրակույտերի են վերածում ու թալանում հայերի ամառանոցները:

Անհրաժեշտ էր վճռական հակահարված տալ եւ մեկընդմիջտ վերջ տալ թուրք ավազակախմբերի գործողութիւններին: Մուրադը, խորհրդակցելով իր մարտական զինակիցներ Քեռու, Սմբատ Եղիազարյանի, Դրոյի, Կայծակ Առաքելի, Ավոյի եւ այլոց հետ, թշնամուն վերջնականապես ու գլխովին ջախջախելու նպատակով վճռում է ձեռնարկել հակառակորդի համար անսպասելի ու համարձակ գործողութիւն: Առաջնորդվելով Երեւանի նահանգի ու Զանգեզուրի ինքնապաշտպանական ուժերի ընդհանուր զորահրամանատար Նիկոլ Դումանի «Թշնամուն հարվածել ու ջախջախել հենց իր որջում» պատգամ-հրահանգով՝ զանգեզուրյան զորախմբերի հրամանատարութիւնը որոշում է հարձակվել թուրքերի հիմնական որջի՝ Տանձավեր եւ Աղվանք գյուղերի վրա:

Թուրք հրոսակախմբերին վճռական պարտութեան մատնելու համար Մուրադը գործում է այնպիսի մարտավարութեամբ, որը խորապես կշռադատված էր ու կենսունակ, իսկ հակառակորդի համար՝ անսպասելի: Տանձավեր եւ Աղվանք գյուղերում կենտրոնացած էին թուրք պարագլուխներն ու նրանց առաջնորդած մարտական ուժերը: Եթե հայ ինքնապաշտպանական ուժերին հաջողվեր խորտակել այդ գյուղերում կենտրոնացած թուրք զինյալների դիմադրութիւնն ու ոչնչացնել նրանց առաջնորդ աղաներին, խաներին ու բեկերին,

¹ «Ղրօշակ», 1906, քիւ 9, էջ 55:

ապա անտարակույս առավել հեշտ կլինեն ծնկի բերել Զանգեզուրի մահմեդական բնակչությանը:

Ճիշտ է, գուտ քանակական առումով Մուրադի առաջնորդած մարտական ուժերը զգալիորեն գիջում էին թուրքական կողմին, բայց դա չէր ամենակարեւորն ու վճռորոշը: Գործողութեան հաղթական ավարտն առաջին հերթին պետք է ապահովելին գրոհի անսպասելիութունն ու սրընթացութիւնը եւ հրամանատարների ու զինվորների վարպետութիւնը:

Օգոստոսի 8-ին թշնամու ավազակաբները ոչնչացնելու վճռականութեամբ Սեբաստացի Մուրադի գլխավորած զորախումբը, որի կազմում էր նաեւ Դրոյի զորաջոկատը, արշավում է Տանձավեր եւ Աղվանք գյուղերը, ուր, ինչպես արդեն նշվել է, կենտրոնացել էին թուրք առաջնորդների ու Սուլթանովների գլխավոր ուժերը: Որպեսզի զրկի հակառակորդին տեղաշարժելու, ուժերը մի ուղղութիւնից մեկ այլ ուղղութիւն տեղափոխելու հնարավորութիւնից՝ Մուրադը որոշում է գյուղերի վրա հարձակումը իրականացնել մի քանի կողմից, միաժամանակ ու սրընթաց:

Համաձայն «Դրօշակ»-ի հոդվածագրի՝ «Մուրադը բաժանեց իր խումբը մի քանի տասնեակների: Աւոն իր տասնեակով գրաւեց գիւղի աջ կողմի բարձր դիրքը: Մի ուրիշ տասնեակ՝ Սմբատի ղեկավարութեամբ, անցաւ գիւղի ձախ կողմը: Մուրադը, վերցնելով իր հետ Դրոյի, Մկրտիչի, Կնեազի, Կայծակ Առաքելի եւ Արսէնի տասնեակները, մտաւ գիւղը, նախօրօք պատուիրելով զինուորներին՝ ձեռք չտալ կանանց, երեխաներին ու ծերերին»¹:

Քեռին, իր զորաջոկատով դիրքավորվելով գյուղի մերձակա բարձունքներում, պետք է հսկեր թուրքական այլ ուժերի տեղաշարժերը, որոնք կարող էին անսպասելիորեն հայտնվել ու ծանր կացութեան մեջ գցել հայ զինվորներին:

Մուրադի հրահանգով մարտական ջոկատները մրրիկի ուժգնութեամբ ներխուժում են թուրքերի որջը. «Երկու գիւղերում էլ հրդեհը սկսեց լսփել տները, իսկ դիմադրող թուրք ասպատակիչները ընկնում էին մերոնց գնդակներից: Եւ ահա՛ նոյն բէկերը, աւազակապետերը, որոնք ամբողջ երկու տարի ահ ու սարսափի մէջ էին պահում խաղաղ ժողովուրդը, այն նոյն «քաջերը» ամօթաբար փախչում էին հայդուկների առաջից, թողնելով տուն, տեղ, գէնք ու ընտանիք, չկարողանալով մի րոպէ դիմադրել հայդուկների գրոհին...»²:

¹ Նույն տեղում, թիւ 9, էջ 137:

² Նույն տեղում:

Հայկական ինքնապաշտպանական ուժերի գրոհը ավարտվում է փայլուն վերջաբանով. չանցած մեկ ժամ՝ ահեղ դատաստանի արժանացնելով բեկերի գլխավորած ավազակախմբերին՝ Հայ մարտիկները, բռնված թշնամուց գրաված զենքով ու զինամթերքով, հեռանում են այրվող գյուղերից:

Դրոն, չնայած իր երիտասարդ տարիքին, արդեն կռիվների պատկառելի փորձ ուներ: Նրան բախտ էր վիճակվել մարտնչել այնպիսի համբավավոր, փորձառու ռազմիկների ընկերակցութեամբ, ինչպիսիք էին Նիկոլ Դումանը, Սեբաստացի Մուրադը, Քեռին, Առյուծ Ավագը, Դաշնակցական խեչոն, Կայծակ Առաքելն ու Ավոն, որոնց կողքին լինելը մեծ պատիվ էր ու անզուգական ուսանելի դաս յուրաքանչյուր զինվորի համար:

Դրոն, վերոհիշյալ ականավոր ռազմիկների ընկերակցութեամբ մասնակցելով թուրքերի հիմնական որջի՝ Տանձավեր եւ Աղվանք գյուղերի գրավման չափազանց կարեւոր նշանակութուն ունեցող մարտական գործողութեանը, հրաշալիորեն է հանձնում այդ հերթական քննութունը եւս:

Օգոստոսի 12-ին թուրքական մեկ այլ հրոսակախումբ, հիմնականում Ղաթար գյուղի բնակիչները, որոնց միանում են քրդական թարաքամա (քոչվոր)ցեղախմբի ձիավորները, հարձակվում են Բեխ Հայկական գյուղի վրա: Թուրք պարագլուխները ծրագրել էին այդ գյուղի բնակիչներին կոտորելուց ու նրանց ունեցվածքը տնօրինելուց հետո լիովին հողին հավասարեցնել նաեւ Կավարթ գյուղը: Տեղեկանալով այդ մասին՝ Մուրադն ընդամենը քսան ձիավորներով, Դրոյի, Կայծակ Առաքելի ու գյուլմուշխանցի Ավոյի ընկերակցութեամբ անհապաղ գալիս է Կավարթ եւ իր ջոկատը համալրելով տեղի մարտունակ ուժերով՝ անվարան արշավում է թուրքական հրոսակախմբերի հավաքատեղիի վերածված Ղաթար գյուղի վրա: Առավոտյան, երբ թուրքերը հավաքված քննարկում էին Հայկական գյուղերի վրա հարձակվելու ծրագիրը, Մուրադը հասնում է Ղաթար եւ մարտական խումբը երեք մասի բաժանելով՝ տարբեր ուղղութեամբ սրընթաց նետվում թշնամու վրա:

«Դրօշակ»- ում տպագրված այս կռվի լուսաբանմանը նվիրված հոդվածում նկարագրելով մարտական գործողութեան մանրամասները՝ հեղինակը նշում է. «...Մուրատի խմբակը ներս խուժեց գիւղը: Մօտակա տներն այրուում էին, կրակը արագօրէն լափում էր շէնքերը: Գնդակների տարափի տակ, որոնք կարկուտի պէս թափուում էին թուրքերի տներից, Մուրատը արագօրէն իջնում էր դէ-

պի գիւղի ներքին մասը՝ սարսափ տարածելով իր շուրջը: Ահա~, նա եւ Աւոն, Մկրտիչը, Կայծակն ու Դրօն...»¹:

Հայկական գորախմբի սրընթաց ու հանկարծակի գրոհից շփոթահար թուրքերը սթափվելով՝ պատսպարվում են տներում եւ գնդակների հեղեղով դիմավորում հայ զինվորներին: Հրաշքներ էին գործում բազմափորձ ֆիդայիները, փորից վիրավոր Կայծակ Առաքելը, անտեսելով ընկերների թախանձանքները, համառորեն շարունակում է մարտնչել: Անտեղի գոհերից խուսափելու նպատակով Մուրադը երեք անգամ թշնամուն առաջարկում է անձնատուր լինել՝ խոստանալով ինայել հանձնվողների կյանքը, սակայն թուրքերը, մերժելում են նրա առաջարկն ու շարունակում դիմադրել: Պայթուցիկ նյութերով խորտակելով հակառակորդի դիրքերը՝ հայ մարտիկները Մուրադի, Կայծակ Առաքելի, Ավոյի եւ Դրոյի առաջնորդութեամբ ներխուժում են թշնամու պաշտպանութեան հանգույցն ու անխնա կոտորում արդեն երկրորդ տարին անընդմեջ հայկական գյուղերն ավերի ու մոխրակույտերի վերածող սուլթանովների գլխավորած հրոսակախմբերին²:

Ընդհարումների օրերին Զանգեզուրի ողջ տարածքը ողողվել էր տեղացի, ինչպես նաեւ հարակից շրջանների, Պարսկաստանի կողմից հայերի բնակավայրերն ասպատակող թուրք հրոսակախմբերով: Զարմանք է հարուցում, թե ինչպես էին հայ ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարները՝ ֆիդայիների եւ տեղի մարտական խմբերի գլուխն անցած, արագ տեղաշարժերով կարողացել հայոց գյուղերը պաշտպանել մահմեդական ավագակախմբերի վայրագություններից: Մի օրինակ եւս:

Ղաթար գյուղում կենտրոնացած թուրքական ուժերին ջախջախելուց ընդամենը երկու օր անց՝ օգոստոսի 14-ին, թուրք զինյալ խմբերը պաշարում են Ուժանիս գյուղը: Հայ բնակչութունը, չերկնչելով թշնամու ուժերի բազմությունից, Եղվարդից եւ Հագարակից օգնութեան եկած մարտախմբերի աջակցութեամբ դիմում է ինքնապաշտպանութեան: Թուրք հրոսակախմբերի ու նրանց աջակցող մահմեդական ամբոխի ձեռնարկած բոլոր գրոհներն անցնում են ապարդյուն: Մի շաբաթ չանցած թուրք զինյալ ամբոխին են միանում Ռահիմ ու Ալի խաների առաջնորդութեամբ Պարսկաստանից Զանգեզուր անցած 1500 ձիավորներ: Թշնամին, գոտեպնդվելով ուժերի հակայական գերակշռությունից, փորձում է ներխուժել

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

գյուղ: Կովի ամենաօրհասական պահին մարտադաշտ են հասնում Մուրադի, Դրոյի, Յապոնի եւ Հայրիկի գլխավորած մարտախմբերը եւ հողմի արագութեամբ հարվածում մոտալուտ հաղթանակի ակնկալիքով հայ պաշտպանների դիրքերը գրոհող թուրքերին թիկունքից: Կես ժամ չանցած թուրքերը, ջախջախվելով, սարսափահար փախուստի են դիմում¹:

Ամենուրեք հայ մարտական խմբերի վճռական հարվածներից ջախջախված մահմեդականները՝ ճարահատյալ պարզում են սպիտակ գրոշն ու դիմում հաշտութեան:

«Այնուհետեւ - գրում է Զանգեզուրի թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանը, - թուրքական խմբեր էին, որ գալիս էին Տաթեւ վանքը, հաշտութիւն էին խնդրում, իմ միջնորդութեանն էին դիմում, անիծում էին իրենց խաներին, որոնք կոտորածների պատճառ եղան, անիծում էին, որ զուր տեղը կռուեցրին երկու հարեւան ժողովուրդներուն»²:

1905-1906 թթ. հայ-թուրքական(թաթարական) ընդհարումների ուսումնասիրութեանն աներկբա հավաստում է, որ եթե չլիներ ցարական իշխանութիւնների, գորքի ու ոստիկանական ուժերի միջամտութիւնը, ապա բազմափորձ ֆիդայիների ու ուսական բանակում մարտական մկրտութիւն ստացած հայ զինվորականների առաջնորդութեամբ մարտնչող հայկական մարտական ուժերը վերջնականապէս կջախջախէին մահմեդական հրոսակախմբերին, ու չէր բացառվում, որ Հարավային Կովկասը լիովին մաքրէին թուրք ու քուրդ բնակչութիւնից:

Անտարակուսելի է, որ Դրո-հրամանատարի ձեւավորման դպրոցը 1905-1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումների ռազմաբեմն էր եւ տվյալ ժամանակահատվածում Հայոց ազատամարտի նշանավոր ռազմական գործիչներ Սեբաստացի Մուրադի, Կայծակ Առաքելի, գյուլմուշխանցի Ավոյի, Քեռու, Հաճի Հակոբի, Առյուծ Ավագի եւ, իհարկե, նրա իսկ բնորոշմամբ «իմ մեծ ուսուցիչ Նիկոլ Դուման»- ի ղեկավարութեամբ ու ընկերակցութեամբ բազմաթիվ կռիւների մասնակցելը:

Մոտ մեկուկես տարի տեւողութեամբ ընթացող հայ-թուրքական ընդհարումներում Դրոն, մարտնչելով Բաքվի, Կոտայքի, Երեւանի, Դարալագյազի, Լեռնային Նախիջեւանի, ապա նաեւ Զանգեզուրի շրջաններում տեղի ունեցած բազմաթիվ կռիւների, աչքի է ընկնում

¹ Տե՛ս Առյուծ տեղում, թիւ 2, էջ 27:

² Վարանդեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 65:

հրամանատարական ակնառու ունակություններով եւ իսկական ռազմիկին բնորոշ համեստությամբ ու խիզախությամբ¹:

Ուշագրավ գնահատական է տալիս նրա գործունեությունը հայտնի ազգային գործիչ, բժիշկ Երվանդ Խաթանեսյանը (Ե. Խաթանեսյանը որպես բժիշկ ծառայել է Անդրանիկի գլխավորած 1-ին կամավորական զորամասում, իսկ 1917-1918 թթ. համագործակցել է Սեբաստացի Մուրադին-Հ. Գ.)։ «Դրօն կարկառուն մարտիկի եւ ներհուն ռազմագէտի անունը հասցեց: Նիկոլ Դուրմանը Դրօյի մէջ նշմարեց ու գտաւ նրբազգաց հոտառութեամբ հետախոյզը, ռազմախաղերի բանիբուն գիւտարարը, թշնամու դիտաւորութիւնները նախատեսելու ընդունակ հայդուկը եւ ճակատամարտերի գաղտնիքին ու իմաստին դիւրաւ թափանցող տաղանդը: Սրանց վրայ աւելացրէք իր պայծառ իմացականութիւնը, իրադարձութիւնները յստակ տեսնելու եւ դատելու իւրայայտուկ քանքարը, եւ հասկանալի պիտի լինի այն բարդ համարումը, որին իրաւամբ արժանի էր Դրօն»²:

1905-1906 թթ. բովանդակ Կովկասում բռնկված հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ հայ ժողովուրդը դաժան, բայց հրաշալի քննություն բռնեց: Պատմական տվյալ ժամանակահատվածում պանիսլամիզմի գաղափարախոսությունը առաջնորդվող կովկասյան թուրքերի (թաթարներ) հրոսակամների միջոցով ցարական իշխանությունների քաջալերանքով ու թողտվությունը սանձազերծված ջարդերի քաղաքանությունը իրականում հայությունն նկատմամբ կենսագործված ցեղասպանության առաջին փորձն էր, որը հիմնովին տապալվել է շնորհիվ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նշանավոր գործիչների առաջնորդությունը կովկասահայություն մղած հերոսական ինքնապաշտպանություն:

Մ. Վարանդյանի բնութագրմամբ՝ հայ ժողովուրդը, որը հարեւան ազգերի, նույնիսկ վրացիների ու ռուսների կողմից դիտվում էր որպես ստորադաս ցեղ, շահի հետեւից ընկած, վախկոտ վաճառականների եւ վարժապետների զանգված, «...չուզեր այլ եւս էլ նահատակի անպատիւ դերը: Դարեր շարունակ խաչ ու աւետարանը կուրծքերիս սեղմած՝ համերաշխութեան քարոզը հնչեցրինք, եւ կոտորեցինք, գթութիւնն աղերսեցինք-եւ կոտորեցինք: Շատ ար-

¹ Տե՛ս «ՎԵՍ», 1934 (Դրօյի հուշերը նվիրված են 1905-1906 թթ հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ իր մասնակցությամբ Երեւան քաղաքում, Դարալազյազի, Լեռնային Նախիջեւանի ու Ձանգեզուրի շրջաններում տեղի ունեցած ինքնապաշտպանական մարտերին):

² «Ալիք», Բացառիկ, 1956, մայիս 4, էջ 17:

դէն վայելեցինք կոտորուողի հոչակը, ամբողջ տիեզերքը սասանեցինք մեր մարտիրոսութեամբ-հերի՛ք է...»¹:

Յարական իշխանությունների թողտվությամբ սանձագերծված ազգամիջյան կռիվներում մեր ժողովուրդը միմիայն հերոսական ինքնապաշտպանությամբ նվաճեց ապրելու ու հարատեւելու իրավունքը եւ այդ գործում անգնահատելի են Հայոց ազատամարտին զինվորագրված հայրենաշունչ մարտիկների՝ Նիկոլ Դումանի, Սեբաստացի Մուրադի, Քեռու, Սեպուհի, Սեւթարեցի Սաքոյի, Վարդան Մեհրաբյանի, Սմբատ Բորոյանի, Կայծակ Առաքելի, գյումուշխանցի Ավոյի, Քեռու, Հաճի Հակոբի, Առյուծ Ավագի, Դաշնակցական Խեչոյի, Սեյդո Պողոսի, Համազասպի, մշեցի Մագար Վարժապետի ու բազում այլ նվիրյալների, որոնց շարքում նաեւ Դրոյի ծառայությունները:

Կովկասահայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում անտարակույս պիտի ընդգծել Հ.Յ. Դաշնակցության ծառայությունը, որը Մ. Վարանդյանի գնահատմամբ՝ «...իր ծոցեն առնելով հայ բովանդակ ժողովուրդը, այդ երկարատեւ մաքառումներու ընթացքին ցուցաբերեց այնքան եռանդ, արիութիւն ու անձնագոհութիւն, այնքան ռազմական ու ռազմագիտական կորով եւ տաղանդ, որ հակառակորդը շշմեցաւ-միանգամայն անսպասելի էր իրեն համար-շշմեցաւ նաեւ Չարիքը նիւթող ցարական կառավարութեան»²:

¹ Վարանդեան Մ., Ընտ. աշխ., էջ 361:

² Նույն տեղում:

**1.3. ԳԵՆԵՐԱԼ ԱԼԻԽԱՆՈՎ-ԱՎԱՐՍԿՈՒ ԵՎ ԵՐԵՎԱՆԻ
ՈՍՏԻԿԱՆԱՊԵՏ ՏԵՐ-ՍԱՀԱԿՈՎԻ ԱՀԱՔԵԿՈՒՄՆԵՐԸ,
ԴՐՈՆ ՀԻՆ ԲԱԹԱԶԵՏՈՒՄ**

Անդրկովկասում ավարտվում են գրեթե երկու տարի տեւողութեամբ ընթացող հայ-թուրքական ընդհարումները, բայց նրան վիճակված էր ապրելու խաղաղ կյանքով: Փոքր-ինչ տեւած «խաղաղ կյանքից» հետո Դրոն Մարտիրոս Չարուխչյանի հետ անցնում է Բաքու, տեղի ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեի տրամադրութեան տակ: Այդ ընթացքում նրանց կյանքում կատարված ամենահիշարժան ու պատասխանատու գործը ցարական բանակի գեներալ, Նախիջեւանի թուրք Ալիխանով-Ավարսկու ահաբեկումն էր:

Վրաստանի Գուրիայի շրջանի գյուղացիական հուզումները դաժան միջոցներով խեղդելու պատճառով վրաց հեղափոխականները որոշել էին մահվան դատապարտել մարդակեր գեներալին: Ալիխանով-Ավարսկին ուղղակիորեն նպաստել էր նաեւ Նախիջեւանի հայերի կոտորածների կազմակերպմանը:

Վրաց հեղափոխականների կողմից գեներալին սպանելու մի քանի անարդյունք փորձերից հետո, Դաշնակցութիւնը վճռում է իր ուժերով իրագործել այդ օրերին Ալեքսանդրապոլի նահանգապետի գահին բազմած Ալիխանով-Ավարսկուն:

Ո՞ւմ պիտի վստահեին իրականացնելու գեներալին ահաբեկելու դատավճիռը: Հ.Յ.Դաշնակցութեան Բաքվի Ոսկանապատի կենտր. կոմիտեի եւ անձամբ Նիկոլ Դումանի վճռով գեներալի ահաբեկման գործը հանձնարարվում է Դրոյին եւ Մարտիրոսին:

Այդ մասին Դրոն Ս. Վրացյանին պատմել է, որ իր համաձայնութեամբ ստանալու նպատակով, իրեն կանչել են ՀՅԴ Ոսկանապատի կենտրոնական կոմիտեի անդամներ Ա. Գյուլխանդանյանն ու Գրիգոր Աղաջանյանն ու հարցրել. «Ուզո՞ւմ ես դու կատարես այդ պարտականութիւնը»:

- Ի հարկէ, ուզում եմ, այդ ինչ հարցնելու բան է:

- Ու՞մ հետ ես ուզում գնալ, երկու հոգով պէտք է անէ՞ք:

- Ի հարկէ Մարտիրոսի, այդ ի՞նչ հարցնելու բան է:

- Ուրեմն գնացէ՞ք պատրաստուեցէ՞ք, որ շուտով ճանապարհ ընկէ՞ք:

Դրոն շտապում է Մարտիրոսի մոտ ու նրան հայտնում իրենց համար չափազանց բաղձալի Ոսկանապատի կենտր. կոմիտեի վճիռը:

«Մարտիրոսը խենթի պէս վեր թռաւ տեղից, փաթաթուեց վզիցս եւ սկսեց քաշքշեով ինձ, վալս պարել:

-Թո՛ղ ինձ. վերջ տուր յիմարութեանդ, բարկացայ ես:

-Ուռա~, կեցցե՛ Հայաստան, պռուաց նա...

Երբ Հանգստացաւ, նստեցինք խորհրդակցութեան. Մարտիրոսը խնդրեց՝

-Նիկոլի կարծիքը ի՞նչ է, նա էլ համամիտ է Ալիխանովի գործին:

Պարզ էր, որ Նիկոլ Դումանը գլխաւոր դատախազն էր Ալիխանովի»¹:

Ստանալով «Ոսկանապատ» - ի գինակիցների օրհնութիւնը՝ երկու ընկերները անցնում են Դիլիջան, ապա Ղարաքիլիսա, ու խնձորներով լեցուն ճամպրուկի մեջ տեղավորելով ուռուբերն ու ատրճանակները՝ մեկնում են Ալեքսանդրապոլ:

Ալիխանով-Ավարսկու սպանութեան կապակցութեամբ Դրոն պատմել է հետեւյալը. «...Ալեքսանդրապոլում ունէինք Աւոյի հասցէն՝ բանաստեղծ Աւետիք Իսահակյանի, որ ՀՅԴ Քարի (Ալեքպոլ) կենտր. կոմիտէի անդամ ու ներկայացուցիչ էր:

- Ինչ էք ուզում ինձանից, ինչո՞ւ էք եկել, - հարցրեց նա...

Մենք յանձնեցինք նրան կարմիր կնիքով թուղթը, որ հրահանգում էր «ամէն աջակցութիւն ցոյց տալ» մեզ, եւ պատմեցինք Ալեքսանդրապոլ մեր գալու նպատակը:

Աւոն սարսափահար բացականչեց.

- Ես ոչինչ չեմ կարող անել, հեռացէք այստեղից, չուտ...

Մարտիրոսը բարկացած ասաց.

- Ո՞նց թէ հեռացէք... մենք Դաշնակցութեան գործով ենք եկել...

- Հեռացէք, կորէք, ես դաշնակցական չեմ... գործ չունեմ ձեզ հետ: Ռադ եղէք:

Ես Աւոյին ծանօթ էի, գիտէի նրա վախկոտ բնաւորութիւնը: Կէս-լուրջ, կէս-կատակ ասացի նրան.

- Ուրեմն, այդպէս, դաշնակցական չես... նշանակում է՝ սխալուել ենք յայտնելով Ձեզ մեր գաղտնիքը... Յեղափոխական օրէնքով պէտք է այժմ սպանենք Ձեզ, որպէսզի մեզ չմատնէք...

- Կանէք, կանէք, շան տղերք, էդ էլ կանէք, - արտասանեց նա նոյնպէս կէս-լուրջ, կէս-կատակ...

Բայց եւ այնպէս մերժեց մեզ օգնել եւ ջանաց համոզել, որ անմիջապէս հեռանանք... Եւ զամբիւղները մեր ձեռքը տալով՝ ճամփու գրեց՝ դուռը պինդ փակելով մեր յետեւից»²:

¹ Վրացեան Ս. Մորկաժին Դրոն, էջ 51-52:

² Նույն տեղում, էջ 53-54:

Զրկվելով Իսահակյանի աջակցությունից՝ Դրոն եւ Մարտիրոսը առանձին-առանձին շրջում են քաղաքում եւ զգուշորեն տարբեր միջոցներով աշխատում տեղեկություններ հավաքել: Նրանց հաջողվում է պարզել, որ Ալիխանով-Ավարսկին պատրաստվում է մեկնել Կարս:

«...Կարճ խորհրդակցությունից մէջ, - շարունակում է Դրոն,- որոշում է անմիջապէս ձեռնարկել գործը: Մարտիրոսը պնդում է, որ ռումբը ինքը նետէ, Նակաչիձէի վրայ Դրօն էր նետել, ուրեմն այժմ առաջնությունը իրեն է պատկանում: Դրօն տեղի է տալիս...

...Փողոցներում իրարանցում, սուլոց, ոստիկանների թոհ ու բռն... անցորդները շտապում են հեռանալ կողքի փողոցները: Զօրաւարը հպարտ բազմած կառքում եւ խուզարկու աչքերով դիտում է շրջապատը:

Մէկ էլ, ստուերի միջից դուրս է թռչում Մարտիրոս Զարուխչեանը, բացականչում է «առ քեզ» ու ռումբը շարտում Ալիխանովի գլխին: Ահռելի պայթիւն: Կառքը եւ կառքի միջինները բզիկ-բզիկ են լինում:

Անդին՝ որոտում է Դրոյի մատուցելը: Ընդհանուր խուճապի մէջ ահաբեկիչներն անհետանում են»¹:

Գեներալ Ալիխանով-Ավարսկու ահաբեկումը երկու տարի առաջ իրականացված Նակաչիձէի սպանության նմանությամբ ցնցող տպավորություն է գործում բովանդակ Կովկասում: Ամենքը կարծում էին, որ գեներալի սպանությունը, ի պատասխան Գուբիայի արյունալի դեպքերի, վրաց հեղափոխականների գործն է:

Դրոն, օգտվելով տարածված այդ կեղծ լուրերից, անարգել անցնում է Բաքու եւ հաջորդ տարին այնտեղից մեկնում Հայաստան եւ 1908 թ. ամռանը Երեւանում կազմակերպում Երեւանի նահանգի ոստիկանապետ, հայ հեղափոխական գործիչների նկատմամբ թշնամանքով տրամադրված Տեր-Սահակովի սպանությունը:

Այս առնչությամբ ուշագրավ հիշողություններ է պատմում Ս.Վրացյանը, որն, ի դեպ, Դրոյի հետ ծանոթացել է Տեր-Սահակովի ահաբեկումից մի քանի օր առաջ, Բաքվում: Ս. Վրացյանը որպէս Պետրոգրադի ուսանողության ներկայացուցիչ եկել էր Բաքու՝ մասնակցելու այդ օրերին այնտեղ գումարվող Վ.Յ.Դաշնակցության Ռայոնական ժողովին: Երբ ավարտվում է Ռայոնական ժողովը, Ս.Վրացյանը Երեւան վերադառնալիս երկաթուղային կայարանում

¹ Նույն տեղում:

պատահաբար հանդիպում է Դրոյին եւ երկուսով միասին միեւնույն վագոնով գալիս են Երեւան: Դրոն այդ ժամանակ ստացել էր Երեւան վերադառնալու եւ Տեր-Սահակովիին ահաբեկելու հրահանգը, որի մասին նա բնականաբար որեւէ մեկին իրավունք չունէր հայտնելու: Երեւանում հանդիպելով տարբեր մարդկանց, Ս. Վրացյանն, այնուամենայնիվ, նկատում է նրանց եւ Դրոյի գաղտնի ու խորհրդավոր հանդիպումներն ու խոսակցությունները:

«Դրոն անհետանում էր չգիտեմ ուր եւ շարունակում իր խորհրդաւոր կեցուածքը:

... Մի օր էլ Դրոն յայտնեց, թէ պէտք է երթայ Իգդիր ծնողներին տեսնելու: Ես էլ վերջացրել էի Երեւան գործերս եւ պիտի անցնէի էջմիածին: Ճանապարհեցինք միասին...

Էջմիածնում բաժանուեցինք: Ես տեղական ընկերների հետ, զբաղուեցի կազմակերպական գործերով: Դրոն, իր ասելով, երեկոյան պիտի հասնէր Իգդիր:

Յետոյ իմացա, որ Իգդիր իմ աչքին թող փչել է եղել: Էջմիածնում ինչ-որ անելիք ունէր եւ անմիջապէս վերադարձել էր Երեւան: Իսկ մի քանի օր անցած՝ Երեւանից ստացուեց ցնցող մի լուր:

Օրը ցերեկին, քաղաքի կենտրոնում, Շահնազարովի դեղատան առջեւ, մայթի վրայ, շանստակ ընկել էր ոստիկանապէտ Տէր-Սահակովը: Ահաբեկիչը ազատ էր:

... Նահանգապետ Տիգենհաուզէնի հաւատարիմ շունը ամէն տեղ յայտարարում էր, թէ իր ջանքերով այլեւս Երեւանում ոչ մի յեղափոխական չէր մնացել...

Երեւանից մենք բաժանուեցինք: Կուսակցութեան որոշումով հակառակ իր կամքի, Դրոն հեռացաւ Կովկասից»¹:

Ցարական իշխանությունները դաժան հալածանք են սկսում Հ.Յ.Դաշնակցության գործիչների դեմ: Մի⁶թե ցարիզմը կարող էր մոռացության մատնել Անդրկովկասում իր հայաջինջ քաղաքականության տապալման գլխավոր «մեղսագործներին»: Ոստիկանության հալածանքներից խուսափելով՝ շատերն անցնում են արտասահման, իսկ Դրոն, օգտվելով Թուրքիայում հռչակված «սահմանադրութեան» իրավունքներից, վաճառական Սուրեն էֆենդի կեղծանունով անցնում է Հին Բայազետ եւ զբաղվում քարյուղի, շաքարի ու ցորենի առեւտրով:

¹ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Դ, 1965, էջ 160-161:

Հին Բայազետում կեղծանունով վաճառականությամբ զբաղվելը նրա համար պարզապես հուսալի միջոց էր իշխանություններին տեսադաշտից թաքցնելու իր բուն գործունեությունը:

Համաձայն նրա գործունեությունը ներկայացնող Հ.Յ. Դաշնակցության Կենտրոնական Արխիվում (ՀՅԴ ԿԱ, ԱՄՆ Բոստոն) վավերագրի՝ Դրոն որպես բնակություն վայր ընտրել է ընտրել Հին Բայազետը Ռոստոմի խորհրդով: Եթե կարողանար որպես վաճառական հաստատվել Հին Բայազետում, ապա այդ քաղաքից նա վաճառականի անվան տակ կարող էր համեմատաբար ավելի դյուրին ուղիներով կապեր ու հարաբերություններ հաստատել Երեւանի նահանգի եւ Վան-Վասպուրականի ՀՅԴ կառույցների հետ: Բացի դրանից, Դրոյի հայրը՝ Մարտիրոս Կանայանը որոշակի կապեր է ունեցել այդ տարածաշրջանում բնակվող ազդեցիկ քրդերի հետ¹:

Այդ նույն վավերագրում հիշատակվում է մի ուշագրավ դեպք, որը պերճախոս վկայությունն է նրա անվրեպ նշանառուի վարպետություն: Հին Բայազետ ուղևորվելիս, Դրոն նախ գալիս է իր հայրենի Իգդիր եւ մտնում գինետուն ու գինի է պատվիրում: Պարզվում է, որ այդ պահին Դրոյին գաղտագողի հետապնդող ոստիկանության գործակալներից մեկը հետեւելով, նույնպես մտնում է գինետուն ու փորձում անաղմուկ ձեռքակալել նրան: Այն պահին, երբ բարձրացնում է գինու բաժակը, նկատում է ատրճանակը ձեռքին, գինետան վերջում դուռն մոտ կանգնած անծանոթ տղամարդուն ու անմիջապես զգում իրեն սպառնացող վտանգը: Ակնթարթորեն հետեւում է վաճառասեղանի մոտ կանգնած Դրոյի կրակոցը, եւ գլխից գնդակահարված ոստիկանության գործակալը փոխվում է հատակին: Մինչ քաղաքի ոստիկանությունը կտեղեկանար կատարվածի մասին եւ կփորձեր որոնել ու գտնել իր գործակալի գնդակահարողին, Դրոն արագավազ նժույգով արագորեն հեռանում է Իգդիրից ու արդեն մոտենում Հին Բայազետին²:

Հաստատվելով Հին Բայազետում՝ նա նորհիվ իր հնարագիտություն եւ ձեռքերեցություն կարճ ժամանակահատվածում կարողանում է մեծ հեղինակություն ձեռք բերել առևտրականների եւ անգամ թուրք պաշտոնյաների ու քուրդ ցեղապետների շրջանում:

Մի փոքրիկ հատված Ավ. Ահարոնյանի կողմից Դրոյին նվիրված բնութագրից. «Հազիւ միջահասակ, կուռ ու թիկնեղ կազմուռածքով,

¹ Տե՛ս ԳՅԴ ԿԱ, թժ. 142, գ18, էջ 1-2:

² Տե՛ս Մույճ տեղում, էջ 2:

առնական գեղեցիկ գլուխը հաստատորէն նստած կարճ պարանոցին, շատ մեղմ, գրեթէ նուրբ դիմագծերով այդ երիտասարդը ամբողջապէս իր գոյգ աչքերի մէջ է: Նրանք խորունկ են, իմացական եւ ուժեղ. իր հայեացքը դիւթիչ զօրութիւն ունի անգամ իր հանգստութեան մէջ եւ երբ մոռայլոււմ է, յօնքերը կիտոււմ եւ նուրբ շրթունքները Ղդայնօրէն կծկոււմ, այդ փոքրիկ մարդը դառնում է մի ահաւոր ու սաստկացող հսկայ: Իր ցասումի տարերային պոռթկումը միշտ վտանգաւոր է վասն զի երբէք առանց հետեւանք չի անցնի:

Մասնաւոր կամ մտերմական յարաբերութիւնների մէջ եւ նամանաւանդ ընկերական շրջանում անուշ, քաղցրախօս, կատակասեր էր: Նա խստասիրտ է ու անողորմ ստանձնած գործի պարտականութեան ճամբին: Անզիջող ու անվարան, յամառ եւ հետեւողական, նա դարձար չի առնի մինչեւ չիրագործի թէկուզ եւ ամենաւտանգաւոր եւ մահառիթ ձեռնարկը: Ոչ մի արգելք կարող է նրան իր գծած ուղուց շեղել»¹:

Հին Բայագետում ապրած տարիների ընթացքում ցարական ոստիկանութեան հետապնդումներից հալածված՝ Դրոյի մոտ են հանգրվանել նրա մարտական ընկերներից շատերը: Իսկ զինակիցների նկատմամբ նրա դրսեւորած վերաբերմունքը բացառիկ էր: Ձի եղել մեկը, որը չարժանանար նրա հոգատար վերաբերմունքին:

Անդրադառնալով Հին Բայագետում Դրոյի գործունեութեան, նրա ունեցած հեղինակութեան ու դիրքի գնահատմանը՝ Յապոնը (Հովհաննես Պարոնյան, Զանգեզուրյան ինքնապաշտպանական կռիւների Դրոյի մարտական զինակիցներից, որը նույնպէս ցարական ոստիկանութեան հետապնդումներից խուսափելով՝ ապաստանել էր նրա մոտ - Հ. Գ.) վերհիշում է. «Դրօն, որ մինչեւ իմ գնալս արդէն բաւական անուն ու ազդեցութիւն էր ձեռք բերել, այդ տարիների ընթացքում աւելի առաջացաւ ու այդ շրջանի բոլոր պաշտօնեանները, գիւղապետերն ու շուկայի մարդիկ ճանաչում եւ հաշուի էին առնում Սուրէն էֆենտիին: Իսկ մենք մեր այդ ազդեցութիւնը աշխատում էինք գործի գնել մէկ կողմից օգտակար լինելու համար մեր ցեղակիցներին, որտեղ ու ինչով կարող էինք, եւ միւս կողմից էլ տաճիկ անպարկեշտ պաշտօնէութեան առաջ պաշտպանելու հայ եւ թուրք գիւղացիների արդար գանգատը»²:

Հին Բայագետում նրա ծավալած արգասաբեր գործունեութեան իսկութեանը վկայում է նաեւ Երեւանի ռուսական զինանախարարի

¹ «Ալիք» բացառիկ, 1956, մայիս, էջ 42:

² «Յայրենիք» ամսագիր, 1957, թիւ 6, էջ 160:

Դրոյի դասընկեր, «Բորեաս» մարտական խմբի անդամ Տիգրան Դեւոյանը:

«Դրօն,-գրում է Տ. Դեւոյանը,- Հին Բայազէտում կարողացել էր Հաստատել մեծ կապեր կառավարական բարձր պաշտօնեաների հետ: Նրա տունը ամէն օր լիքն էր հիւրերով, եւ ամէն մէկը արժանանում էր Դրոյի յատուկ ուշադրութեան եւ հիւրասիրութեան: Նա դարձել էր քիւրդերի կնքահայրը:

Երեւանի բանտից երբ ես փախայ եւ անցայ Դրոյի մօտ Հին Բայազէտ, ինձ օգնեցին սահմանն անցնելու մի քիւրդ ցեղապետ եւ մի հայ: Երբ սահմանը անցանք եւ ցեղապետը իմացաւ, որ ես Սուրէն էֆենտիի ընկերն եմ, տարաւ իր վրանը հիւր, ոչխար մորթել տուեց եւ յետոյ ինքը տարավ ինձ յանձնեց Սուրէն էֆենտիին»¹:

Համաձայն Տ. Դեւոյանի վկայութեան, նրանց հաջորդ հանդիպումը կայացել է տարիներ անց, Պարսկական հեղափոխութեան պարտութիւնից անմիջապէս հետո, Ախթամար կղզում, Բարեկենդանի օրը: Այդ օրը Ախթամարի վանքում հավաքվածների մեջ բացի Դրոյից ու Տ. Դեւոյանից, եղել են նաեւ Նիկոլ Դումանը, որը նոր էր վերադարձել Պարսկաստանից ու Գալուստ Ալոյանը: Ախթամարի վանքում կայացած հանդիպումից հետո նրանք երկուսով վերադառնում են Հին Բայազէտ:

«Ճանապարհին, - գրում է Տ. Դեւոյանը,- ես առիթ ունեցայ տեսնելու, թէ Ինչ մեծարանքով քիւրդերը ամէն տեղ ընդունում էին Դրոյին: Ամէն տեղ ոչխար էին մորթում: Գիշերեցինք Իբրահիմ աղայի տանը: Առաւօտեան մօտ քսան զինուած քիւրդերով նա մեզ ճանապարհ գրեց մինչեւ Թափարիզի լեռնանցքը»²:

Դրոն գործուն կերպով մասնակցել է Բայազէտի հայ բնակչութեան կյանքում տեղի ունեցող գրեթէ բոլոր նշանակալի իրադարձութիւններին:

«Դրօն, - վկայում է Ս. Վրացյանը, - ջանք եւ նիւթական միջոցներ չէր խնայում եւ մշակութային գործերի համար. զարգ տալ կրթական գործին, տարածել հայերէն գրքեր, խրախուսել մշակութային ձեռնարկները...

Դերասան Յ. Զարիֆեանը պատմում էր, որ ինքը կազմակերպել է առաջին հայերէն ներկայացումը Հին Բայազէտում, Դրոյի տանը, Դրոյի նիւթական եւ բարոյական քաջալերութեամբ: Նա ասում էր.

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1957, թիւ 9, էջ 13:

² Նույն տեղում, էջ 14:

- Դրոյին պետք է համարել Հին Բայազէտի հայ թատրոնի հիմնադիրը...»¹:

Հին Բայազետում Դրոյի ծավալած գործունեության հաջողութիւնը իր նամակներից մեկում հաստատում է նաեւ Ռոստոմը:

«Դրոն,- նշում է Ռոստոմը,- Բայազէտ է. մեծ վաճառական է դարձել: Լաւ գործ է կատարում»²:

Թեպետ Հին Բայազետում ապրած տարիներին, նա վաճառականութիւնից զատ գործուն մասնակցութիւն է ունեցել քաղաքի մշակութային կյանքի եւ այլ ոլորտներում կատարվող իրադարձութիւններին, այնուամենայնիվ, նրա գործունեության հիմնական ուղենիշը զենք ու զինամթերքի տեղափոխութիւնն էր Արեւմտյան Հայաստան, առավելապես Վան-Վասպուրական:

Սկսած 1908 թվականից, Հ.Յ. Դաշնակցության Երեւանի, Թիֆլիսի, ՀՅԴ Բաքվի կենտրոնական կոմիտեների հեղափոխական գործիչները կապը Երկրի, մասնավորապես Վասպուրականի, Տարոնի, Բիթլիսի եւ Շատախի հետ իրականացնում էին նաեւ Դրոյի միջոցով:

Վաճառական Սուրեն էֆենդին գաղտնի ուղիներով սերտ կապեր է հաստատում Ռոստոմի, Արամի եւ Իշխանի հետ:

Ինչպես հայտնի է 1905-1906 թթ. Անդրկովկասում ծավալված հայ-թուրքական ընդհարումներից հետո ցարական իշխանութիւնները դաժան հալածանքներ ու բռնութիւններ սկսեցին իրականացնել Հ. Յ. Դաշնակցության ու նրան համագործակցող անձանց նկատմամբ: Ցարական ոստիկանութիւնը հակապետական գործունեության շինծու մեղադրանքով ոչ միայն աքսորավայրերն էր ուղարկում հարյուրավոր դաշնակցականների, այլեւ իր գործակալների միջոցով աշխատում էր բացահայտել ու բռնագրավել ՀՅԴ գինապահեստները: Այդ ժամանակահատվածում Դաշնակցության առջեւ ծառայած ռազմավարական կարեւորագույն խնդիրներից մեկը Անդրկովկասի տարբեր վայրերում գտնվող գինապահեստներում ամբարված զենք ու զինամթերքի փոխադրումն էր Արեւմտահայաստան: Զենքերի տեղափոխման գործուն երթուղիներից մեկը շնորհիվ Դրոյի անցնում էր Հին Բայազետով:

ՀՅԴ գինապահեստների, եթե կարելի է այդպես անվանել, գլխավոր պահեստապետ-պատասխանատուն եղել է Նիկոլ Դումանը եւ նա է կազավորել Երկիր տեղափոխվող զենք ու զինամթերքի առաքման գործը:

¹ Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. Դ, 1965, էջ 160-161:

² Ռոստոմ, 1979, էջ 188:

իր Մեծն ուսուցչից՝ Նիկոլ Դումանից եւ միաժամանակ անձնական միջոցներով ձեռք բերած գեներն ու գլխնամթերքի տեղափոխութեան գործը հաջողութեամբ կենսագործելու համար, Դրոն «...կազմակերպել էր կայարանները, գործի դրել երիտասարդ կամ հին փորձուած հայդուկներ եւ անձամբ հետեւում էր նրանց գուրծունէութեան: Պարբերաբար գեկուցումներ էր ուղարկում Կարին, Հայաստանի Բիւրոյի հատուածին, Ռոստոմի միջոցով: Ամէն անգամ, գեկուցում ստանալիս, Ռոստոմը սիրով խոսում էր Դրոյի մասին, որին շատ բարձր էր գնահատում»¹:

Քարյուղի, շաքարի բեռների միջոցով Դրոն կազմակերպում է գեներն ու գլխնամթերքի առաքումը Վանի եւ Լեռնապարի շրջանների Հ.Յ. Դաշնակցութեան կոմիտեներին: Ահա մի հատված Կովկասից Արեւմտահայաստան գեներն ու գլխնամթերք տեղափոխելու գործողութեան մասնակից խմբապետ Ասլանի (Ասլան Ստեփանյան) հուշերից.

«Սուրէնը նոյն ինքը Դրօն էր, որ յատուկ գործերով հաստատուել էր Բայազէդում, ծպտուած՝ իբրեւ նաւթի ու շաքարի առեւտրական, Սուրէն ծածկանունով: Սուրէնն ամբողջ երեք օր մեզ պահեց իր մօտ, անհրաժեշտ ցուցմունքներ տուեց եւ մեր տարած գէները գետեղելով շաքարի հակերի մէջ, իր յեօթ ընկերների հետ ճամբու դրեց Վան՝ ինձ պահելով իր մօտ...

...Հանգստիս» տասներորդ օրը լրացել էր, երբ Սուրէնն ինձ ուղարկեց Իգդիր, ասելով.

- Դէ գնա, հերիք է հանգստացար, գէներն արդէն պատրաստ են Իգդիրից Բայազէդ եւ ապա Վան փոխադրելու համար:

1912 թ. մայիս -1914 թ. մայիս, Սուրէնի մօտ մնացի, Իգդիր-Բայազէդ գծով դէպի Վան կուսակցական գէներն ու ռազմամթերք փոխադրելու գործի մէջ»²:

Նրա գործունեութեան Բայազետյան շրջանը ներկայացնող փաստաթղթերն ու վկայութեանները մատնանշում են, որ նա, Հին Բայազետում ապրած տարիներին, իրեն զրոյեցուցել է որպէս շնորհալի, տաղանդավոր առեւտրական: Աստիճանաբար ընդլայնելով գործունեութեան շրջանակները, նա կարողացել է սերտ կապեր հաստատել նահանգի բարձրաստիճան պաշտոնյաների, քուրդ ցեղապետերի եւ բազմաթիւ առեւտրականների հետ: Շնորհիւ իր գործարարութեան եւ հաստատած կապերի, նա կարողանում է առավել հեշտութեամբ

¹ Վրացեան Ա., Սրրկածին Դրոն , էջ 72:

² «Ալիք», բացառիկ, 1956, մայիսի 4, էջ 76-77:

եւ արդյունավետութեամբ մեծ քանակութեամբ ապրանք տեղափոխել իր ուզած վայրերը, մասնավորապէս Վասպուրական:

«Այդ ընթացքում,- գրում է, - խմբապետ Ասլանը, - այնքան էի մտերմացել նրա ընտանիքի հետ, որ ամեն անգամ Իզդիր հանդիպելիս, Դրոյի հայրը՝ Կակօն ասում էր.

- Այ տղայ, ախր էն մեր տղան ինձ ի՞նչի մի երկու տող չի գրում:

Դրոյի քրոջ ամուսինը՝ Հայրապետ Լալաեանը հարցնում էր.

- Անվերջ ապրանք է ուզում, էդքան ապրանքը սպառո՞ւմ է»¹:

Տվյալ ժամանակահատվածում Դրոյի գործունեութիւնը գլխավորապէս ուղղված էր զենքերի տեղափոխման իրագործմանն ու Արեւմտահայաստանի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպմանը: Վաճառական Սուրեն Էֆենդու ապրանքների պարկերով Վան եւ Լեւնապարի շրջան տեղափոխվող զենքն ու զինամթերքը ծառայելու էր հենց այդ նպատակին:

Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը նույնիսկ երիտթուրքերի սահմանադրութեան հռչակումից հետո իր գործունեութեան տեսադաշտից որոշակիորեն պահպանել է հայութեան ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու կարեւորագույն խնդիրը: Այս առումով ուշագրավ է Ռոստոմի 1914 թ. ապրիլի 2-ին թվագրված նամակը՝ հասցեագրված Ս. Վրացյանին. «... Դուք՝ ամերիկացիներդ ի զուր էք կարծում, թէ մենք խրուել ենք դպրոցական գործի մէջ եւ ինքնապաշտպանութեան համար ոչինչ չենք անում: Բացարձակ կերպով սխալ է այդ: Դպրոցը՝ իր հերթին, բայց մեր գլխաւոր մտահոգութիւնը ժողովրդի ֆիզիքական գոյութեան պահպանութիւնն է: Գիտես՝ ինչ օրեր ենք ապրում: Պոլսեցիք տարուած են բարենորոգումների յուսով եւ պարլամենտարիզմով: Երանի հաւատացելոց: Այդ բոլորը լաւ, բայց մեր յոյսը պէտք է մեր վրայ դնենք: Ամերիկայի ընկերները թող վստահ լինեն, որ մենք էլ իրենց պէս ենք մտածում եւ եթէ կարող են ինքնապաշտպանութեան գործին օգնել, թող փող չխնայեն: Դրօն Բայագէդում, Արամը Վանում, Փիլոսը եւ մենք մի քանի ընկերները այդ գործին են լծուած: Ցաւալին այն է, որ միջոցները պակաս են, մեր հարուստները գրպանները պինդ փակել են, իսկ աղքատ ժողովուրդը ինչ կարող է անել: Հայ հարուստը հոգին կը տայ, բայց փող չի տայ. չեն մտածում, որ վաղը թշնամին հոգին էլ կառնէ, փողն էլ»²:

¹ Նույն տեղում:

² «Ռոստոմ», 1979, էջ 188:

Դրոնն Հին Բայազետում մնում է մինչև առաջին աշխարհամարտի բռնկումը: Նա Հայոց ազատամարտի այն եզակի գործիչներից է, որը շնորհիվ իր ձեռներեցության եւ թուրք պաշտոնյաների ու քուրդ ցեղապետերի շրջանում ունեցած հարգանքի եւ հեղինակության, մինչև առաջին աշխարհամարտը որեւէ հալածանքի չի ենթարկվել իշխանությունների կողմից: Իսկ մինչ այդ, հատկապես 1912 թ. բռնկված թուրք-բուլղարական պատերազմի հետեւանքով թուրք իշխանությունները պատրվակ ծառայացնելով Անդրանիկի ու Գարեգին Նժդեհի գլխավորութեամբ բուլղարական բանակի կազմում իրնց գործերի դեմ կռվող ընդամենը 270 զինվորներից բաղկացած մարտախմբի առկայութեան փոստը, ավելի են ուժեղացնում վերահսկողութունը հանրահայտ գործիչների նկատմամբ: Այդ կարգավիճակը թեպետ Դրոյին չի վերաբերվում, սակայն պատերազմի նախօրեին նկատելիորեն փոխվում է իշխանությունների վերաբերմունքը նաեւ նրա նկատմամբ:

«...Բերկրիի մէջ, - գրում է Վ. Փափագյանը (Կոմս), - հանդիպեցայ Հայաստանցի պետերէն Մէհմէտ Սատըղ՝ մեր վաղեմի եւ հաւատարիմ բարեկամին, ըսաւ թէ կառաւարութիւնը գաղտնի հրահանգ է տուած սպանելու «Սուրեն էֆենդին»¹:

Վ.Փափագյանը Հին Բայազետում Դրոյին հյուրընկալվելիս, որպես պաշտոնական անձ(Վ. Փափագյանը թուրքական պառլամենտի (Մեջլիս) անդամ էր-Հ.Գ.) այցելել է նաեւ գավառապետին(գայմագամ), որի հետ, ի թիվս մի շարք հարցերի, գայմագամը հետաքրքրվել է նաեւ Դրոյով:

«...գիտեր, որ Դրոյի քով եմ իջած ու նենդ արտահայտութեամբ մը հարցուց, որ՝ շատո՞նց է կը ճանչնայի «Սուրեն էֆենդին»: Ըսի, թէ Կովկասի յայտնի առեւտրականներէն է եւ օգտակար կընայ լինել այս շրջաններուն: «Այո, պատասխանեց նա քմծիծաղով մը, վաճառական ըլլալու համար դեռ շատ ջահել է»²:

Գավառի թուրք պաշտոնյաների ու սպաների կողմից իր նկատմամբ դրսեւորած բարյացակամ վերաբերմունքի կտրուկ փոփոխությունը չէր կարող վրիպել նրա ուշադրությունից:

Այդ ժամանակ Կովկասում արդեն ծավալվում էր կամավորական շարժումը, որի մասին Դրոյին, ըստ Յապոնի, նրան նամակով տեղեկացրել էր Աբրահամ Գյուլխանդանյանը:

¹ Փափագեան Վ., Իմ յուշերը, հ. 2, Պէյրուս, 1952, էջ 285-286:

² Սուլյն տեղում:

Միաժամանակ Ա. Գյուլիսանդանյանը հայտնում է, որ «...ամէն հնար գործ դնենք Թիֆլիս գալու, ուր հայ կամաւորակամ խմբեր էին կազմուում, եւ կառավարութիւնը ներուում էր խոստանում բոլոր նրանց, որոնք կը համաձայնէին մտնելու այդ խմբերի մէջ: Որքան էլ գրողը մեզ լաւ ծանօթ էր, այնուամենայնիւ, ոչ մի քայլ առինք, մինչեւ որ ստացանք երկրորդ նամակը, նոյն բովանդակութեամբ: Այստեղ արդէն որոշեցինք, որ Դրօն անմիջապէս անցնի Թիֆլիս...»¹:

Համաձայն Ս. Վրացյանի հավաստման, մի թուրք սպայից տեղեկանալով իրեն սպառնացող վտանգի մասին, Դրօն վաղօրոք իր ընտանիքը փոխադրում է Կովկաս, ապա հնարամտորեն կարողանում է մոլորեցնել թուրք պաշտոնյաներին, նժույգին նստած հանգիստ դուրս գալ քաղաքից եւ իր բարեկամ քրդերի աջակցութեամբ անվտանգ հասնում Իզդիր²:

Յապոնի տեղկացմամբ՝ «Գնալուց առաջ նա այցելեց Բայազէտի միւթասարէֆին(քաղաքագլուխ) ու ասաց, որ որոշել է մի շաբաթով անցնել Թիֆլիս եւ Կովկասի ու առհասարակ Ռուսաստանի մասին ճշգրիտ տեղեկութիւններ հաւաքել ու վերադառնալ Բայազէտ:

Միւթասարէֆը, ինչ ասել կուզի, հաւատացել էր եւ շատ հաւանել Դրօյի մտքին:

Անցէք Թիֆլիս, Սուրէն էֆենդի,- ասել էր նա,-ամէն ինչ իմացէք, մանաւանդ էդ զալում ուսանների մասին, նրանց մտմտութի, ծրագիրների մասին ու էլ յետ դարձէք...Այստեղ գործ շատ կուենանք, Պոլսից հրահանգներ ունենք...:

Միւս օրը Դրօն ճանապարհուեց Թիֆլիս»³:

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, մայիս, էջ 169:

² Վրացեան Ս., Մրրկածին Դրօն, էջ 74-75:

³ Համլետ Գեղորգյան, Յապոնի(Հովհաննես Պարոնյան) գործը եւ հուշերը, Երևան, 2012, էջ 181-182:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ: ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ, ԴՐՈՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ Զ-ՐԴ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԶՈՐԱԽՄԲԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ

2. 1. Զ-ՐԴ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ, ԿԱՎՐԵ - ՇԱՄԵԻ ԿՈՒՎԸ

Բռնկվում է առաջին համաշխարհային պատերազմը, եւ Դրոն հաջողութեամբ ազատվելով Հին Բայազետում իրեն սպառնացող անխուսափելի կործանումից, գալիս է իր հայրենի Իգդիր, ապա Թիֆլիս, ուր այդ օրերին հայրենիքի ազատագրութեան բուռն ձգտումներով համակված՝ կենտրոնանում էին Հայոց ազատամարտի բովում թրծված բազում համբավավոր ռազմիկներ:

Գալիք ռուս-թուրքական պատերազմը եւ համայն Ռուսիայի տիրակալ Նիկոլայ 2-ի ու Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի «Հայաստանն ազատագրելու» խոստումները հայութեան շրջանում արդեն պարարտ հող էին նախապատրաստել կամավորական շարժման ծավալման համար:

Հայկական կամավորական շարժման, գորախմբերի կազմավորման եւ ընդդեմ Օսմանյան կայսրութեան նրանց մասնակցութեան վերաբերյալ հայ պատմագիտութեան մեջ եղել են եւ մինչեւ օրս զարգացվում են ոչ միանշանակ, երբեմն իրարամերժ տեսակետներ:

Մ՞վ էր կամավորական շարժման նախաձեռնողն ու կազմակերպիչը: Եթե հայ ազգային-քաղաքական կազմակերպութեաններեց ամենահզորն ու հեղինակավորը Հ. Յ. Դաշնակցութեանն էր, բնականաբար այդ առաքելութեանն առավելապես պիտի վերագրել նրան: Բայց արդյոք դա՞ է ճարտութեանը եւ որքանո՞վ է այն համապատասխանում իրականութեանը:

Բռնկվելու էր իր ընդգրկումներով ու ուժեղութեամբ նախադեպը չունեցող պատերազմ: Հարց է ծագում. ինչպիսի՞ն պիտի լիներ հայ ժողովրդի կողմնորոշումն ու վերաբերմունքը, նրա ազատագրական պայքարի դեկն ստանձնած ՀՅԴ դիրքորոշումը, ռազմավարութեանն ու մարտավարութեանը պատերազմի բռնկման պարագայում:

Որեւէ գաղտնիք լինել չէր կարող. քանի որ Ռուսաստանն ու Թուրքիան ընդգրկված էին երկու թշնամի, հակոտնյա ռազմաքաղաքական խմբավորումների՝ Անտանտայի ու Գերմանիայի գլխա-

վորած եռյակ միության կազմում, ապա պատերազմի բռնկման պարագայում Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ ծավալվող պատերազմական գործողություններն անտարակույս ընթանալու էին Կովկասյան ռազմաճակատում, իսկ դա նշանակում է, որն կռիվները տեղի էին ունենալու նաեւ Արեւմտյան Հայաստանի ու Հայաբնակ բազմաթիվ այլ բնակավայրերի տարածքներում:

Բնական է, որ պատրաստվելով պատերազմի, հակամարտող կողմերը՝ Ռուսաստանն ու Թուրքիան առաջնորդվելով իրենց ռազմական եւ աշարհաքաղաքական շահերով, պիտի հետամուտ լինեին շահել Հայության ու նրան առաջնորդող ազգային-քաղաքական կուսակցությունների աջակցությունը:

Ինչպիսին պիտի լինեւր Հայության ու Հայ ազգային-քաղաքական կուսակցությունների կողմնորոշումն ու վերաբերմունքը պատերազմող կողմերի, այն է՝ Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի նկատմամբ:

Վաղ թե ուշ բռնկվելու էր պատերազմն ու Հայությունն անխուսափելիորեն կանգնելու էր երկրնտրանքի առջեւ. ի՞նչ էր անելու Հայ երիտասարդությունը, պիտի զորակոչվեւր օսմանյան բանակ, թե՞ խուսափեւր ծառայությունից:

Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին՝ 1914 թ. հուլիսին էրզրումում կայանում է ՀՅԴ հերթական 8-րդ Ընդհանուր ժողովը, որը պիտի քննարկեւր ու իւր հաստակ դիրքորոշումն արտահայտեւր այդ խնդիրների նկատմամբ:

Ընդհանուր ժողովում ի թիվս մի շարք որոշումների, որոնք վերաբերում էին Թուրքիայի, այն է՝ երիտթուրք կառավարության հետ շարունակվող հարաբերություններին, Արեւմտյան Հայաստանում իրականացվող ռեֆորմներին ու բարենորոգումներին, ազգային հաստատությունների ձեւավորման, ընդունվում է նաեւ համապատասխան որոշում գինվորական ծառայության վերաբերյալ¹:

Այդ հարցի կապակցությամբ ժողովը ընդունում է «...յուրաքանչյուրը պարտավոր է կատարել իւր քաղաքացիական պարտքը պետության հանդեպ»²:

Համաձայն այդ որոշման, պատերազմի դեպքում Հայությունը պիտի պահպանեւր չեզոքություն: Օսմանյան կայսրության հպատակ, նրա քաղաքացին համարվող Հայը պիտի զորակոչվեւր ու ծառայեւր թուրքական բանակում, իսկ ցարական կայսրության Հայ քաղաքացին՝ ռուսական բանակում:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց. 1, գ. 88, ք. 1-4:

² Սույն տեղում, ք. 4:

Կարելի է ասել, որ պատմական հիշյալ ժամանակահատվածում այդ որոշումը թերեւս, միակ հնարավոր իրատեսական որոշումն էր՝ պայմանավորված հայ ժողովրդի ու նրան առաջնորդող կազմակերպութիւնների իրական կացութեամբ ու հնարավորութեամբ, որը բացառում էր կողմնորոշումը դեպի Ռուսաստան կամ Թուրքիա:

Ժողովի մասնակիցներից թերեւս միակը եղել է Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, որն արտահայտել է յուրահատուկ ու բոլորի համար խիստ տարօրինակ ու անսպասելի առաջարկութիւն:

Ս. Վրացյանի վկայութեամբ՝ «Ռուբեն Տեր-Մինասեանը, Տարօնի ներկայացուցիչ, առաջարկեց կամաւորական խումբեր կազմել թուրք բանակի կողքին ռուսների դէմ, բայց այդ միտքը այնքան տարօրինակ թուաց, որ նոյնիսկ քուէարկութեան չգրուեց»¹:

Ընդհանուր ժողովն արդեն ավարտվել էր, երբ էրզրում են ժամանում երիտթուրքական կուսակցութեան ազդեցիկ գործիչներ Բեհաեդդին Շաքիրի ու Նաջի բեյի գլխավորած թուրք կառավարութեան պատվիրակութիւնը՝ բանակցելու ժողովի մասնակիցների հետ: Քանի որ Ընդհանուր ժողովն արդեն ավարտվել էր, թուրք պատվիրակները բանակցում են ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչներ Ռոստոմի եւ Վռամյանի հետ:

Երիտթուրքերի ներկայացուցիչներն անթաքուցյ տեղեկացնում են, որ Թուրքիան պատերազմելու է Ռուսաստանի դեմ եւ առաջարկում են, որ Դաշնակցութիւնը կովկասյան մյուս ազգութիւնների համագործակցութեամբ ռուսական բանակի թիկունքում ապստամբութիւն բարձրացնի եւ կազմակերպի կամավորական խմբեր ու օգնի թուրքական բանակին: Թուրքական կողմը խոստանում էր, որ եթե հայերը ընդունեն իրենց առաջադրած պայմանները, ապա պատերազմի հաղթական ավարտի դեպքում Թուրքիայի հովանու ներքո կստեղծեին ինքնավար Հայաստան²:

Կ. Սասունու բնութագրմամբ՝ «Թուրքերը կուզէին, որ մենք ապստամբինք Արարատեան Հայաստանի մէջ, գործենք ռուսական բանակի կրճնակին, բացի օրինական զինուորներէ, կամաւորական գունդեր կազմակերպենք...»³:

Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը, ինչպէս արդեն նշվել է, ճորդ Ընդհանուր ժողովում զինվորական ծառայութեան մասին ընդունել էր համա-

¹ Վրացյան Ս., Կեանքի ուղիներով, Գ. Գ, Պէյրուք, 1963, էջ 9:

² Նույն տեսչում, էջ 10:

³ Սասունի Կ., Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ (1914-1918), էջ 22:

պատասխան որոշում եւ հիմք ընդունելով հենց այդ որոշումը՝ փորձել է թուրքական կողմին համոզել, որ «Թուրքիան պատերազմին չմասնակցի, մնա չէզոք, որ թուրքերի վարած հակահայ քաղաքականութեան հետեւանքով հնարաւոր չէ Կովկասում առաջ բերել որեւէ շարժում ի նպաստ Թուրքիայի, որ պատերազմի դեպքում հայ ժողովուրդը կը մնա օրինապահ եւ կը կատարէ իր քաղաքացիական բոլոր պարտականութիւնները...»¹:

Երիտթուրքերի ներկայացուցիչներին, բնական է, որ չէր կարող բավարարել հայկական կողմի ներկայացրած առաջարկությունն ու խոստումները եւ դրանով բանակցություններն ավարտվում են անարդյունք:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Դաշնակցությունն ընդամենը օրեր առաջ տեղի ունեցած Ընդհանուր ժողովում ընդունել էր չեզոքություն պահպանելու եւ կամավորական շարժում ծավալելուց զերծ մնալու որոշում, այնուամենայնիվ, ձեռնամուխ է լինում ռուսական բանակի կազմում կամավորական զորամբերի կազմակերպմանը:

Ինչո՞ւ եւ ի՞նչ հանգամանքների թելադրանքով Հ. Յ. Դաշնակցությունը հրաժարվեց պատերազմի բռնկման դեպքում չեզոքություն պահպանելու որոշումից եւ իր ձեռքը վերցրեց կամավորական զորամբեր կազմակերպելու ու առաջնորդելու դեկր:

Այս առումով բավական ուշագրավ են Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունու դատողությունները, որոնք ինչ-որ չափով կարող են լույս սփռել կամավորական շարժման ճիշտ արժեւորման վրա:

«Պարապ բան կը լինէր,-գտնում է Հովհ. Քաջազնունին,- հարց դնել այսօր, թէ պէտք է արդեօք ասպարէզ գալին մեր կամաւորները: Պատմական երեւոյթները ունեն իրենց սեփական ու անխորտակ տրամաբանութիւնը: 1914 թուականի աշնան հայ կամաւորական խմբերը կազմուեցին եւ կռուեցին թուրքերի դէմ, որովհետեւ չէին կարող չկռուել ու չկազմուել, սա բնական ու անխուսափելի հետեւանք էր մի հոգեբանութեան, որով սնուել էր հայ ժողովուրդը առնուազն մի քառորդ դար, մի ամբողջ սերունդ, այդ հոգեբանութիւնը պէտք է գտնէր իր արտայայտութիւնը եւ գտաւ:

Եւ Դաշնակցութիւնը չէր, որ պիտի կասեցնէր շարժումը, եթէ նոյնիսկ ցանկանար: Նա կարող էր եղած տրամադրութիւնը, ընթացք ու ելք տալ կուտակուած ցանկութիւններին, յոյսերին ու

¹ Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. Գ., էջ 11:

յոյգերին, կազմակերպել պատրաստի ոյժը - այդքան կարողութիւն ու հեղինակութիւն ունէր: Բայց հակառակել հոսանքին ու իր սեփական գիծը տանել անընդունակ էր, թէկուզ այն միակ պատճառով, որ Դաշնակցութիւնը ինքը՝ մասսա է, բնագրով ուժեղ, բայց գիտակցութեամբ թոյլ»¹:

Պիտի նկատել, որ Հովհ. Քաջազնունին հայ ազգային-քաղաքական այն եզակի գործիչներից էր, որոնք զգաստանալով ու մտավախութիւն հայտնելով կամավորական շարժման հետեւանքով հայութեանը սպառնացող ահապոր հետեւանքներից, համաձայն չէին դրա ծավալմանն ու կազմակերպմանը:

Անդրադառնալով կամավորական շարժման ծավալման պատճառներին՝ Հայոց Ազգային Բյուրոյի կամավորական գործիքների շտաբի (Կարգադրիչ մարմին) պետ Նիկոլ Աղբալյանը 1917 թ. սեպտեմբեր, հոկտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսում կայացած Հայոց Ազգային համախորհրդակցութիւնում ասել է. « Կամավորական շարժման մասին դատավճիռը կարճակի ապագա հայ պատմագիրը: Իսկ մենք, որպես ականատեսներ, կարող ենք մտքեր բանացնել այդ շարժման մասին եւ ցոյց տալ մեր վերաբերմունքը: Երբ ակնհայտ դարձավ, որ Թուրքիան էլ, որպես հակառակորդ մեր դաշնակիցներին, կռվի է դուրս գալիս, այդ ժամանակ ինքնաբերաբար շարժում սկսվեց հայկական բոլոր խավերում: Կամավորներ երեւացին անգլիական եւ ֆրանսիական բանակներում: Կամավորական հոսանք սկսվեց նաեւ դեպի ռուսական բանակը: Այդ ցրիվ, անկազմակերպ շարժմանը որոշ ձեւ եւ ուղղութիւն տալու համար ծնվեց համապատասխան ազգային մարմին (նկատի ունի Հայոց Ազգային Բյուրոյի կազմում ստեղծված կամավորական գնդերի շտաբը՝ Կարգադրիչ մարմին, որի պետը ինքն էր, իսկ օգնականը՝ Սիմոն Վրացյանը - Հ. Գ.), որ իր ձեռքն առավ հայ կամավորական շարժման դեկավարութիւնը»²:

Տարիներ շարունակ Թուրքական իշխանութիւնները հայ ժողովրդի նկատմամբ գործադրած իրենց դժոխային քաղաքականութեամբ ատելութեան եւ պայքարի այնպիսի շիկացած տրամադրութիւններ էին սերմանել, որոնք կարող էին ժայթքել առաջին իսկ հնարավորութեան դեպքում: Ռուսական իշխանութիւններն, անշուշտ, քաջատեղյակ լինելով հայ-թուրք փոխհարաբերութիւններ-

¹ Քաջազնունի Յովհ., Գ.Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, 1923, Ալեքսանդրիա, էջ 7-8:

² «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», 1992, թիւ 12, էջ 79:

րին, հայ ժողովրդի հոգեբանությունն ու ձգտումներին՝ լավագույնս օգտագործեցին այդ իրողությունը:

Պատրաստվելով Թուրքիայի դեմ պատերազմի՝ ռուսական հրամանատարությունը որոշում է հնարավորություն ընձեռել հայերին կազմավորելու իրենց կամավորական զորախմբերը, դրանով իսկ բավարարելով նրանց ազգային զգացումներն ու ձգտումները եւ երկրորդ՝ հնարավորություն տալ հայրենիքից հեռացած Թուրքասպատակ հայերին վերադառնալ ու հանուն հայրենիքի ազատագրության պայքարել ընդդեմ թշնամու: Ցարական իշխանությունները ճիշտ էին գնահատել իրավիճակը:

«Այդ նկատառումներից ելնելով՝ գլխավոր հրամանատարության հովանավորությամբ եւ Ռուսիայի կայսեր համաձայնությամբ Թիֆլիսում փոխարքայի պալատում հրավիրվում է հատուկ խորհրդաժողով, որին մասնակցում են գեներալներ Միչլաեւսկին եւ Յուդենիչը (Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարն ու շտաբի պետը - Ն.Գ.), Պետերսոնը, Մեսրոպ եպիսկոպոսը (Վրաստանի հայկական թեմի առաջնորդ, Հայոց Ազգային Բյուրոյի պատվավոր նախագահ), Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ա. Ի. Խատիսովը, հայկական կենտրոնական կոմիտեի նախագահ Ս.Ս. Հարությունյանը եւ դոկտոր Հ. Խ. Զավրիեւը: Այդ խորհրդակցությունում հայերին առաջարկվում է կազմակերպել կամավորական խմբեր եւ նրանց հրամանատարներ նշանակել փորձված եւ հեղինակավոր առաջնորդների՝ «խմբապետեր»¹:

Ցարիզմը հրաշալիորեն օգտագործեց հայության հակաթուրք տրամադրությունները եւ այն վարպետորեն օգտագործեց ի շահ ռուսական զենքի հաղթանակի:

«Թուրքասպատակ հայերը գերազանց գիտեին տեղանքը եւ Թուրքերեն ու քրդերեն լեզուները: Ռազմավարական ու մարտավարական խնդիրները լուծելիս՝ ռուսական հրամանատարությունը հայերի առավելություններն ու կարողություններն անհրաժեշտ էր առաջին հերթին օգտագործել հետախուզության եւ տեղանքի ուսումնասիրության նպատակներով...»²:

Համաձայն նաեւ Նիկոլ Աղբալյանի վկայության. «Ռուսական բանակի մեջ հայ կամավորների պարտքն էր լինել օժանդակ ուժ եւ, որպես ներքին ծանոթ տարր, զբաղվել հետախուզական գործողու-

¹ ԳՅԴ ԿԱ, թժ. 14, գ. 6, էջ 8:

² Նույն տեղում, էջ 7:

թյուններով: Կամավորական շարժումն ունի երկու շրջան. սկզբից մինչև 1915 թ. սեպտեմբերի 1-ը եւ մյուս շրջանը մինչև կամավորական զնդերի լուծարումը»:

Կամավորական շարժման մանրամասների ուսումնասիրությունը միանշանակորեն ապացուցում է, որ այն կյանքի է կոչվել ցարական իշխանությունների նախաձեռնություններով, որ հոլանդական շարժման, իսկ Հ. Յ. Դաշնակցությունը հանգամանքների թելադրանքով շրջանցել է էրզրումում կայացած Ծ-րդ Ընդհանուր ժողովում չեղարկվելու պահպանելու, կամավորական շարժումը չծավալելու վերաբերյալ իր ընդունած որոշումն ու իր ձեռքն է վերցրել կամավորական գործախմբեր կազմակերպելու եւ առաջնորդելու դեկրետներով:

Այսուհանդերձ, պիտի ընունել, որ եթե չլինեք ցարական իշխանությունների նախաձեռնությունները տված Ազգային Բյուրոյի ու Հ.Յ. Դաշնակցության համաձայնությունն ու գործուն մասնակցությունը, ապա դժվար է ասել, թե ինչպիսի լուծում էր ստանալու կամավորական խմբերի կազմավորման խնդիրը:

Այս հարցը իր վերջնական լուծումն է ստացել 1914 թ. սեպտեմբերի 21-23-ին տեղի ունեցած ՀՅԴ Կովկասի Ռայոնական ժողովում, որի օրակարգի 3-րդ կետն էր «Ձեկուցում հայ կամաւորների կազմակերպման եւ յարակից խնդիրների մասին»¹:

Այդ հարցին վերաբերող զեկուցման մեջ, Ազգային Բյուրոյի նախագահ (Մեսրոպ եպիսկոպոս) հիմնավորում է ուսուսական բանակի կազմում կամավորական խմբեր կազմավորելու հիմնական դրդապատճառները, որոնցից կարելի է թվարկել.

1. Զանազան պետությունների հետ կուսակցության վարած բանակցություններն ու բարենորոգումներ չիրականացնելու թուրք կառավարության համառությունն ու չկամությունը:

2. «Ռուս կառավարության հետ մտքերի փոխանակությունից երեւում էր, որ նա, զանազան քաղաքական նկատառումներով, վճռել է տաճկահայերի դրուժիւնը բարելավել, որ նրա քաղաքական կուրսը ներկայումս նպաստաւոր է տաճկահայերի համար (նկատի ունի 1913 թ. հունիսի 4-ին Մանդելշտամի ներկայացրած՝ հայկական նահանգներում իրականացվող բարեփոխումների ուսուսական տարբերակը, որը նախատեսում էր հայկական վեց՝ էրզրում, Բիթլիս, Վան, Խարբերդ, Դիարբեքիւր եւ Սեբաստիա նահանգներից կազմել մեկ նահանգ՝ Հ. Գ.), բայց նրան խանգարում է Գերմանիան, որ արգելք է հանդիսանում հայկական ռեֆորմների»²:

¹ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 577:

² Նույն տեղում, էջ 578-579:

3. Կառավարութիւնը խոստանում է իրագործել ռէֆորմների սկզբնական ծրագիրը եւ ցանկութիւն էր յայտնում, որ Հայերը իրենց համակրութեամբ աջակցին ռուս զօրքին պատերազմի դէպքում: Այդ աջակցութիւնը պիտի կայանայ զօրքին թեթեւ ծառայութիւններ մատուցելու, մանաւանդ հետախուզումների ժամանակ, եւ ժողովրդական ինքնապաշտպանութեան մէջ»:

Հիմք ընդունելով ՀՅԴ Ռայոնական ժողովում հօգուտ կամավորական խմբեր կազմավորելու վերոհիշյալ փաստարկները՝ Ազգային Բյուրոն որոշում է. «...կամաւորների կազմակերպութիւնը, վարժութիւնը եւ ամբողջ գինվորական գործը յանձնել մեր կուսակցութեան: Թէ Ազգային Բիւրօն եւ թէ մեր ընկերները որոշում են գործին համազգային բնույթ տալ...»¹:

Որպէս ընդհանրացում պիտի փաստել, որ Հ. Դ. Դաշնակցութեանը կամավորական խմբեր կազմավորելու ու նրանց մարտադաշտ առաջնորդելու իրավունքը պայմանավորված է նաեւ Հայոց Ազգային Բյուրոյի որոշմամբ:

Պիտի նկատել, որ կամավորական շարժման ծավալմանը մեծապէս նպաստել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեւորգ 5-րդը, որին համոզել ու հայութեան համար լավագույն ապագա ստեղծելու խոստումներ էր տվել Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը²:

Տարիներ անց, կամավորական շարժման կազմակերպման հարցը քննարկվել ու իր գնահատականն է ստացել 1919 թ. Երեւանում կայացած ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովում: Հավանութիւն տալով ու արդարաբացնելով կամավորական շարժման կազմակերպումը՝ Ընդհանուր ժողովը այն գնահատում է որպէս «...հայ ժողովրդի ինքնաշտպանական մէկ փաստ եւ մեր քաղաքական ազատագրութեան ազդակ»³:

Հայոց Ազգային Բյուրոյի դիրքորոշումը, ինչպէս նաեւ պատերազմի բռնկման պարագայում Դաշնակցութեան մարտավարութիւնն արդեն հստակ էր, իսկ ինչպիսի՞ն էր կամավորական զորախմբերի հրամանատարների, մասնավորապէս Դրոյի վերաբերմունքը կամավորական շարժման, եւ ըստ այդմ՝ կամավորական զորախմբեր կազմավորելու նկատմամբ:

Հայ ազատագրական պայքարի մարտական նշանավոր գործիչներից թերեւս միակը Նիկոլ Դումանն էր, որն այնքան էլ չի ոգեւորվել կամավորական շարժմամբ: Ի տարբերութիւն Նիկոլ Դումանի,

¹ Նույն տեղում, էջ 579:
² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 709, ք. 65:
³ Տե՛ս «Քաղվածքներ ՀՅԴ 9-րդ Ընդհանուր ժողովի որոշումներից», Երեւան, 1920, էջ 3-4:

հայկական կամավորական զորախմբերի հրամանատարներն առանց բացառություն ողջունել են կամավորական շարժումը եւ մեծ հավատ ընծայելով ռուսական զենքի նկատմամբ, համոզված էին, որ ռուսական հզոր բանակը հայ կամավորների աջակցությամբ ի զորու է հեշտուլթյամբ ջախջախել թուրքական բանակը եւ կարճ ժամանակահատվածում ազատագրել Արեւմտյան Հայաստանը: Համանման համոզմունք եւ հավատ է ունեցել նաեւ Դրոն:

Ըստ Վ. Փափազյանի վկայության, կամավորական զորախումբ կազմավորելու անհրաժեշտությունը Դրոն մտահղացել է դեռեւս Հին Բայազետում գտնվելու ժամանակ՝ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին:

Անդրադառնալով Հին Բայազետում իրենց կայացած հանդիսմանը՝ Վ. Փափազյանը գրում է. «Դրոն պատմեց, թէ քիւրդ համիտեներու մէջ խլրտում կը նշմարէ. անոնց մեծերը վերջին օրերը Պայազետ լեցուցած են: Ըսաւ, թէ ինքն ալ կարծես հսկողութեան տակ կը գտնուի՝ բաներ կը դառնան իր շուրջը: Կը նախընտրէ վերադառնալ Կովկաս եւ վստահ է, որ պատերազմը պիտի պայթի. այդ ատէն արդէն ան կը խորհէր կազմելու զօրեղ կամաւորական գունդ մը»¹:

Այն ժամանակ, երբ արդեն բուռն թափով ծավալվում էր կամավորական շարժումը, Դրոն հեռագրում է հիվանդանոցի մահճին գամված իր Մեծ ուսուցչին՝ Նիկոլ Դումանին, հայտնելով. «... քո հասցուցած գէնքի ուժերդ պատրաստ են քու հրամանիդ տակ կռուի դաշտ դուրս գալու համար»:

Խորագետ Նիկոլ Դումանը նկատի ունենալով ու սթափ գնահատելով ինքնապաշտպանությանը հայության անպատրաստ վիճակը, բոլրովին ոգեւորված չէր կամավորական շարժմամբ եւ այնքան էլ հավատ չի ընծայել ռուսական զորքերի կողմից Արեւմտահայաստանի արագ ազատագրմանը: Այդ պատճառով նա Դրոյին պատասխանում է հետեւյալ դատողությամբ՝ «Մեծ կռիւ մը կը սկսւի, ուր փոքր ժողովուրդները, աւաղ, ըսելիք չունին, ես կը ցաւիմ, որ աճապարեցին մերոնք մեծերու կռիւն միջամտելու համար»²:

Ռուսական անհաղթ զենքի եւ նրա միջոցով Արեւմտահայաստանը հեշտուլթյամբ ազատագրելու նկատմամբ մեծ հավատ է ունեցել նաեւ Անդրանիկը: Հայտնի է նրա «Տղաներին կհագցնեմ տրեխներ, գրպանները կը լեցնեմ հալվա՝ մի շաբաթից Սալմաստից Վան կհասնեմ» թեւավոր արտահայտությունը³:

¹ Փափազեան Վ., Իմ յուշերը, հ. 2, էջ 285:

² Նիկոլ Դուման, Պուքրեշ, 1933, էջ 15:

³ Վրացեան Ա., Մրրկածին Դրոն, էջ 79:

Կամավորական խմբերի կազմակերպիչներին ու հրամանատարներին գոհացնում էր նաև այն հանգամանքը, համաձայն որի նախատեսվում էր, որ հայկական կամավորական զորախմբերը հիմնականում գործեին Արեւմտյան Հայաստանի առավելապես հայերով բնակեցված շրջաններում: Նրանք համոզողված էին, որ վտանգի պահին կարող էին զորավիգ կանգնել ու փրկել ջարդերից վտանգված շրջանների բնակչուկները: Իսկ ժամանակը հստակորեն ցուց տվեց, որ դա բոլորովին էլ այդպես չէր:

Կամավորական գնդերը կոչվում էին «խմբեր», ինչպես եւ ասված է ռուսական պաշտոնական հրամաններում: Խմբերը գտնվում էին փորձված մարդկանց հրամանատարութայն տակ: Բաղկացած էին 450 մարդուց, միայն 1-ին գունդը 1000 - ից ավելի էր: Խմբերը հետագայում միացան եւ վերածվեցին բառայլոնների: Խմբերը նպաստ էին ստանում պետութայնից եւ Ազգային Բյուրոյից»¹:

Դատելով Հայ զինուժի եւ կամավորական խմբերի նկատմամբ ցարական իշխանութայնների դրսեւորած վերաբերմունքից՝ կարելի է հաստատապես, աներկբա պնդել, որ ցարիզմը քաջատեղյակ լինելով Թուրքիայի կողմից Օսմանյան տերութայն տիրապետութայն տակ բնակվող հայութայն անպաշտպանվածութայնն ու հետեւաբար նրան սպառնացող անխուսափելի կոտորածների իսկութայնը, ի սկզբանէ որեւէ գործնական քայլեր չի ձեռնարկել կանխելու հայ բնակչութայնը սպառնացող մահաբեր վտանգը: Այլապես ինչպե՞ս եւ ինչո՞վ բացատրել այն հանգամանքը, որ պատերազմի հենց առաջին օրերին ռուսական բանակ զորակոչված ավելի քան 200.000 հայ զինվորների ուղարկեցին մարտնչելու ոչ թե Կովկասյան, այլ Արեւմտյան՝ ռուս-գերմանական ու ռուսավատրիական ճակատ:

Միթե՞ պարզ եւ հասկանալի չէ, որ Կովկասյան ռազմաճակատում ավելի քան 200.000-250.000 հայ զինվորների ու զրան գումարած հայկական կամավորական զորախմբերի ներկայութայնն անտարակույս կարող էր կանխել հայերի զանգվածային կոտորածները եւ հող նախապատրաստել Պատմական Հայաստանի երկու՝ արեւմտյան ու արեւլայն հատվածների միավորման եւ հայկական միացյան պետականութայն վերստեղծման համար: Ժամանակը հստակ կերպող ցույց տվեց, որ հայ ժողովրդի պատմական հայրենիքում հայկական ինքնավարութայն, առավել եւս պետականութայն ստեղծելը ցարիզմի ծրագրերից ու քաղաքական նկրտումներ

¹ Բանբեր Հայաստանի Արխիվների, 1992, թիւ 1-2, էջ 81:

րից դուրս էր: Վստահաբար կարելի է պնդել. եթե ցարիզմը 1-ին աշխարհամարտում իր որդեգրած ու կենսագործած քաղաքականությունն ուրրտում զբսեւորեր փոքր-ինչ հայամետ կեցվածք ու ղիրքորոշում, ապա բանակ զորակոչված 200.000 -25000 հայ զիվորների գոնե մի մասը Արեւմտյան ճակատից կտեղափոխեր մարտնչելու Կովկասյան ճակատ ու կռիվների ընթացքում կգործեր տիրող կացությանը համահունչ առավել կենսունակ ու արդյունավետ մարավարությամբ:

Ռուսական հրամանատարության որոշմամբ հայ կամավորական զորախմբերը պետք է գործեին հիմնականում այն ուղղություններում, որտեղ կենտրոնացված էին ռուսական զորամիավորումները: Նախատեսվում էր գործերի հարձակման չորս հիմնական ուղղություն՝ 1. Սարիղամիշից դեպի Ալաշկերտի հովիտ, 2. Կագիզմանից եւ Իգդիրից դեպի Ալաշկերտի հովիտ, 3. Իգդիր, Մակու, Բայազետ-Վան, 4. Ջուլֆա-Նոյ-Դիլիման-Բաշկալե-Վան:

Չորս գլխավոր ուղղություն, եւ այդ պատճառով թույլատրվել է կազմավորել կամավորական չորս զորախումբ, որոնցից յուրաքանչյուրը պիտի գործեր նախատեսված ուղղություններից որեւէ մեկում: Այսպես, առաջին ուղղությունում գործելու էր 4-րդ կամավորական զորախումբը (հրամանատար Արշակ Գաֆաֆյան-Քեռի), երկրորդ ուղղությունում գործելու էր 3-րդ զորախումբը (հրամանատար՝ Համազասպ Սրվանձտյան), երրորդ ուղղությունում՝ Դրոյի գլխավորած 2-րդ զորախումբը եւ չորրորդ ուղղությունում՝ Անդրանիկի 1-ին զորախումբը:

Կամավորական խմբերը կազմավորելու, զինելու ու հանդերձավորելու նպատակով Ազգային Բյուրոյի շրջանակներում ստեղծվում է հատուկ բաժին՝ Կարգադրիչ Մարմին(կամավորական զորախմբերի շտաբ), որի նստավայրը սկզբնական շրջանում գտնվում էր Թիֆլիսում, իսկ կռիվների ծավալման ժամանակ՝ Երեւանում:

Ուշագրավ է, որ Ազգային բյուրոյի հանձնարարությամբ Կարգադրիչ Մարմնի ղեկավարումը վտահվել է այնպիսի մարդկանց, որոնք ոչ միայն զինվորական չէին, այլեւ երբեւէ չէին առնչվել ո՛չ գեներին ու ո՛չ էլ զինվորականության: Կարգադրիչ Մարմնի պետը նշանավոր հայագետ, գրաքննադատ Նիկոլ Աղբալյանն էր, իսկ նրա օգնականը՝ Գեորգյան ճեմարանի շրջանավարտ Սիմոն Վրացյանը:

Ս. Վրացյանի բնութագրմամբ՝ «երկուսս էլ ման էինք գալիս զինուորական համազգեստով, երկարավիզ կոշիկներով ու փափախով՝ նագան ատրճանակը գոտուց կախ: Կարող եք երեւակայել, թէ ինչ

հերոսական տեսք ունեցինք երկուսս էլ, բայց, մանաւանդ, Նիկողը կախիեջ Քրէնչով եւ արդէն նկատելի դարձած կուզով: Դրոյի անվերջ կատակների նիւթն էինք երկուսս էլ»¹:

Ո՞վ պիտի հոգար լուծելու կամավորական գորախմբերը զինելու ու հանդերձավորելու ու այլ անհրաժեշտ պարագաներով ապահովելու խնդիրը:

Լեոյի հավաստմամբ՝ կամավորական գորախմբերի կազմավորման համար պահանջվող գումարի (ավելի քան 200000 ռուբլի) մեծ մասը պիտի հատկացնէր Ազգային Բյուրոն, իսկ փոքր մասը՝ ցարական կառավարութիւնը²:

Դյուրին չէր կամավորական գորախմբեր կազմակերպելու, նրանց լուծելու զինելու, հանդերձավորելու եւ պատերազմական իրավիճակներում պահանջվող անհրաժեշտ պարագաներով ապահովելու խնդիրը: Ազգային Բյուրոյի Կարգադրիչ Մարմնի զեկուցումից պարզվում է, որ առանձնապես դժվար է եղել հեծյալ շոկատներին ձիերով ապահովելը:

«Ամէն խումբ,- նշվում է Կարգադրիչ Մարմնի զեկուցագրում, - կազմուած էր հետեւակ ու հեծեալ բաժիններից: Կառաւարութիւնը երկրորդ եւ չորրորդ խմբերին տուել էր 50 ձի, երրորդ խմբին՝ 70 ձի, իսկ առաջին խումբը պէտք է ունենար 200 ձի, բայց չէր կարողացել ձեռք բերել այդքանը: Յիսուն ձին շատ անբաւարար էր 400 հոգիանոց խմբի համար, մանաւանդ, եթէ նկատենք, որ առնուազն 25 ձի պէտք էին բեռների համար:

...երկրորդ եւ երրորդ խմբերը ստիպուած եղան բեռնակիր անասուններ վարձելու, չորրորդ խումբը երկանիւ սայլակներ ու ձիեր գնելու: Խմբի մէջ բացի հեծեալ բաժինը ձիաւոր էին խմբապետն ու իր օգնականները, պետերն ու իրենց օգնականները, շտաբի գլխաւորն ու խմբապետի թիկնապահները...

Ներկայումս առաջին խումբն ունի 102 ձի, երկրորդը՝ 95, երրորդը՝ մօտ 50, չորրորդը՝ 109 ձի...»³:

Զրգ կամավորական գորախումբը կազմավորվում է իր ծննդավայր Իգդիրում: Զորախմբի կազմավորման վայրի՝ Իգդիրի ընտրութիւնը պատահական չէր: Իր հայրենի քաղաքում Դրոն ավելի մեծ հնարավորութիւն ուներ լավագույնս զինելու եւ հանդերձավորելու իր հրամանատարութեամբ մարտնչող մարտիկներին: Իսկ նրա հրա-

¹ Վրացեան Ա., Կանքի ուղիներով, հ. Ա, Պէյրուք, 1967, էջ 182:

² Տե՛ս Լեո, Թիւրքահայ գաղափարաբանութիւնը, հ. Բ, էջ 111:

³ ՂԱ, ֆ. 57, գ. 37, ք. 25-26, էջ 79:

մանատարուլթյամբ գործող գործամասերը, որպես կանոն, միշտ էլ առանձնացել ու աչքի են ընկել նաև իրենց զինվածուլթյամբ եւ հանդերձավորմամբ:

Դրոյի գիսավորած երկրորդ կամավորական գորախումբը ուներ հետեյալ կազմը. Յապոնի (Հովհաննես Պարոնյան) եւ գանձակեցի Զեմլյակի (Հարուլթյուն Նանումյան) հրամանատարուլթյամբ գործող երկու հեծյալ կեսհարյուրակներ եւ կարբեցի Օնեի (Հովհաննես Մեյքոնյան), Խոսրով Եղիազարյանի, Մարտիրոս Աբրահամյանի (բաշգառնեցի խմբապետ Մարտիրոս), գանձակեցի Դալի Ղազարի եւ թիֆլիսցի Ռիժա Տիգրանի զլխավորած հինգ հետեւակային հարյուրակներ: Դրոյի օգնականներն էին Արմեն Գարոն եւ Դաշնակցական Խեչոն:

Հարյուրակների բոլոր հրամանատարներն առանց բացառուլթյան Հայոց ազատամարտի բազմամյա պայքարում կոփված, 1905-1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումներում մարտական հրաշալի դպրոց անցած քաջավարժ զինվորականներ էին: Իսկ նրանց հրամանատարը, չնայած իր երիտասարդ տարիքին արդեն արժանի հեղինակուլթյուն էր վայելում Հայոց ազատամարտի նշանավոր ռազմագետ- գործիչների շրջանում: Եվ պատահական չէր, որ հրամանատարական կազմի ընտրուլթյունները կատարելիս, Հայոց Ազգային Բյուրոն 2-րդ կամավորական խմբի հրամանատարուլթյունը անվարան վստահեց 30-ամյա Դրոյին, երբ հայ կամավորների շարքերում կային այնպիսի հարուստ մարտական կեսագրուլթյուն ունեցող հայդուկ-ռազմիկներ, ինչպիսիք էին Սեպուհը, Սմբատ Բորոյանը (Մախլուտո), Գյումուշխանցի Ավոն, Արմեն Գարոն, Դաշնակցական Խեչոն եւ այլոք:

«Այդ լուսաշող դէմքերի մէջ, - գրում է բժիշկ Եր. Խաթանեսյանը, - հնչում էր զօրեղ անունը մի երեսնամեայ երիտասարդի, որի արժէքը քչերին էր միայն ծանօթ:

Դա Դրոն էր:

Հանդիպեցի այն ժամանակ անտեղեակների, որոնք ապշանքի եւ շուարանքի էին մատնուել, որ այս դեռատի եւ «անփորձ» մարտիկին էր վստահուած ու յանձնուած՝ կամաւորական Բ. գունդի հրամանատարուլթիւնը, իր ձեռքի տակ ունենալով Արմէն Գարոյի նման հին յեղափոխական մի տիտան եւ Դաշնակցական Խեչօյի նման ճարտար ու յանդուգն մի խմբապետ: Քչերը՝ իր զինակիցները եւ մարտական շարժումի ղեկաւարները միայն իմանում էին, որ Դրոն՝ այդ վարպետ, յանդուգն ու ձեռներէց ահաբեկիչը, օժտուած էր ռազմաւարի բնածին ձիրքով: 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական

կուիւններին, նախ իբրեւ սոսկ գինուոր, բայց շուտով իբրեւ խմբապետ, Դրօն առարկան դառաւ գինուորական հանճարեղ ղեկավարի՝ Նիկոլ Դոմանի բարձր գնահատականին»¹:

Ժամանակն ապացուցեց Դրոյին կամավորական գորախմբի հրամանատար ընտրելու անսխալութիւնը: Իսկ «Հայ ժողովրդի պատմութիւն» ութհատորյակի հեղինակները ընդամենը մի քանի նախադասութեամբ անդրադառնալով հայկական կամավորական խմբերի կազմավորմանը՝ նույնիսկ հարկ չեն համարել գորախմբերի հրամանատարների անունները թվարկելիս նշել նաեւ 2-րդ գորախմբի հրամանատարի՝ Դրոյի անունը:

«Սկզբնական շրջանում, - կարգում ենք «Հայ ժողովրդի պատմութիւն» - ում, - կազմակերպվեցին կամավորական չորս ջոկատներ, տարբեր ժամանակներում այդ ջոկատների հրամանատարներն են եղել Անդրանիկը (Օգանյան), Հայդուկներ Քեռին (Գաֆաֆյան Արշակ), Խանասորցի Վարդանը (Մեհրաբյան) եւ ուրիշներ»²:

Կամավորական գորախմբերը կազմակերպելու, այն մարտական ուժերով համալրելու, հանդերձավորելու համար լարված ու հետեւողական աշխատանք էր պահանջում նաեւ գորախմբերի հրամանատարներից: Դրոն իր գորախումբը կամավորներով համալրելիս եւ հրամանատարների ընտրութիւնը կատարելիս առաջին հերթին աշխատել է օգտագործել 1905-1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումներին մասնակցած իր մարտական փորձառու զինակիցների ուժերն ու հնարավորութիւնները: Նրանց ընկերակցութեամբ ու աջակցութեամբ Դրոն Հայաստանի զանազան շրջաններում հավաքագրում է կամավորների եւ նրանցով համալրում իր գորախմբի մարտաշարքերը:

Երկու վկայութիւն Դրոյի մարտական զինակիցներ Մարտիրոս Աբրահամյանի եւ Յապոնի (Հովհաննէս Պարոնյան) հուշերից:

«Սեպտեմբերի 18-ին, - գրում է Մարտիրոսը, - պատրաստուում էի գնալ Երեւան եւ խօսել գինուորական պետի հետ, երբ ստացայ մի նամակ Դրոյից, որ գրում էր. «Սիրելի Մարտիրոս, ես վերադարձել եմ Երեւան, կամաւորական բանակ կազմելու: Եկ խորհրդակցենք» ...

Առաջին իսկ վայրկեանից ապշեցի: Դրոյի ստորագրութիւնը զարմացրեց ինձ: Այդ ինչպէ՞ս էր պատահել, որ տարիներով ուսուկառաւարութիւնից հետապնդուած Դրօն եկել էր Երեւան:

¹ «Ալիք», բացառիկ, 1956, մայիսի 4, էջ 18:

² Հայ ժողովրդի պատմութիւն, հ. 6, էջ 548:

... Սեպտեմբերի 10-ին կազմաձև 30 հոգիանոց խումբը ուղարկեցի Երեւան...

Ես էլ Մակեդոնի հետ տեսնուեցի Դրոյի հետ: Դրօն Մակեդոնին 30 տղաներով ուղարկեց Իգդիր իսկ ինձ գնալ Նախիջևան՝ կամաւորներ հաւաքելու¹:

«Դրօն,- վերհիշում է Յապոնը,- ցոյց տուեց ինձ մի նամակ, որ յատուկ սուրհանդակի ձեռքով էր ստացել Թիֆլիսից: Նամակի մէջ գրուած էր, որ ամէն հնար գործ դնենք Թիֆլիս գալու, ուր հայ կամաւորական խմբեր էին կազմուում, եւ կառուարուեթիւնը ներուում է խոստանում բոլոր նրանց, ովքեր կը համաձայնէին մտնելու այդ խմբերի մէջ:

... Երբ հասանք Իգդիր, Դրօն այնտեղ չէր: Երեք օրից յետոյ եկաւ ու սկսեց կամաւորների արձանագրել: Մի քանի օրից կամաւորների արձանագրուեթիւնը յանձնեց ինձ, իսկ ինքը նորից անցաւ Թիֆլիս: Կազմուելիք խմբի համար զէնք, հագուստ եւ այլ մթերք ստանալու:

Արձանագրուած կամաւորներից վաշտեր կազմեցինք եւ ուղարկեցինք Բլուր գիւղը գինուորներին յատկացուած բնակարաններ կային:

Շուտով Դրօն վերադարձաւ Խէչօյի հետ միասին: Գործը յանձնեցի Դրօյին, իսկ ես անցայ Դարալագեազ՝ Կամաւորներ արձանագրելու համար: Շատ կարճ ժամանակամիջոցում արձանագրեցի 40 հոգի, որոնց մէջ էր հռչակաւոր Տէր Գրիգոր քահանան, Դարալագեազի էրդապիին գիւղից, իր 15 տարեկան տղայի հետ:

Հագիւ էի այդքան կամաւորներ արձանագրած, երբ Դրօյից հեռագրով հրահանգ ստացայ անմիջապէս մեկնելու Իգդիր: Կամաւորների հետ գնացինք Իգդիր:

Այստեղ կազմեցինք 2-րդ հայ կամաւորական խումբը, որի հրամանատար նշանակուեց Դրօն...»²:

Կամավորական 2-րդ զորախմբին գինվորագրված էին ընդհանուր թվաքանակով 472 մարտիկներ: Ի տարբերություն Անդրանիկի զլխավորած 1-ին զորախմբի, որի անդամների ճնշող մեծամասնությունը արեւմտահայեր էին, 2-րդ կամավորականին անդամագրված 472 մարտիկներից միայն 118-ն էին արեւմտահայեր, իսկ մնացած 354-ը՝ արեւելահայեր³:

1914 թ. հոկտեմբերի կեսերին հրաժեշտ տալով մերձավորներին ու ընկերներին՝ Դրօն Թիֆլիսից մեկնում է Իգդիր, ուր կազմ ու

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1934, հունվար, էջ 67:

² Սույն տեղում, 1941, մայիս, էջ 173:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 6, ք. 13:

պատրաստ նրան էր սպասում արդեն կազմավորված 2-րդ կամավորական զորախումբը:

«Այսօրուայ պէս յիշում եմ,- գրում է Ս. Վրացյանը,- մեր ընթերիքը «Անոնա» ճաշարանում Դրոյի ճակատ մեկնելու առթիւ: Ներկաներից մտքումս մնացել են Յովհաննէս Թումանեանը, Խաչիկ Կարճիկեանը, բժ. Յակոբ Զաւրեանը, Նիկոլ Աղբալեանը եւ Յովսէփ Արղունթեանը:

... Դրօն, որ միշտ նման հաւաքոյթների ոգին էր կազմում, ամբողջ ժամանակ նստած էր լուռ: Անսովոր մի բան: Ամենքը ուշադրութիւն դարձրին եւ հարցնում էին, թէ ինչ է պատահել, ինչո՞ւ է տխուր:

Իր վերջին խօսքում Դրօն ասաց.

- Ես զինուոր եմ: Քաղաքականութիւնից բան չեմ հասկանում: Բայց զգում եմ եւ համոզուած եմ՝ «էսօ բուռէտ պոսլեդնիյ ռեչիտելնիյ բոյ» - սա կը լինի վերջին եւ վճռական ճակատամարտը... Կամ ազատութիւն, կամ մահ... Ես զգում եմ նոյնպէս, որ ով գիտէ քանիսը մեզանից չեն վերադառնալու կռուի դաշտից... Մեծ գործերը մեծ զոհեր են պահանջում... Տղերք ջան, ցտեսութիւն...

Ամենքը յուզւած էին: Թումանեանը ոտքի ելաւ՝ երկար վզի վրայ գեղեցիկ գլուխը վեր.

- Դրօ ջան. էս հօ Հայոց ազգն է խօսում քո բերանով... Շէն մնաս, ի՞նչ մեծ խօսք ասացիր. «Մեծ գործերը մեծ զոհեր են պահանջում» ... թոյլ տուր համբուրեմ քո այդ հերոսի ճակատը...»¹:

Հոկտեմբերի 18-ին սկսվում է ռուս-թուրքական պատերազմը, եւ հայ կամավորական զորախմբերից առաջինը (հոկտեմբերի 24-ին Իգդիրից) ռազմաճակատ է մեկնում Դրոյի 2-րդ կամավորականը:

Հայկական կամավորական զորախմբերի գործողութիւնները լուսաբանող հուշագրութիւններից մեկում կարդում ենք. «Նախքան ճակատ մեկնելը բոլոր մարտիկները հաւաքուած են եկեղեցի, ուր կատարուում է հանդիսաւոր մաղթանք եւ ապա երգւում են բոլորը: Խորհրդաւոր եւ սրտառուչ էր տեսարանը, երբ 400 հոգի գլխաբաց, ձեռքերը բարձրացրած վերեւ երգւում էին մեռնել հայրենիքի ազատութեան համար: Ամբողջ Իգդիրի եւ շրջակայքի գիւղացիութիւնը այնքան էր յուզուել, որ դժուարութեամբ էր բաժանուում կամաւորներից, երգերով ու կեցցէներով նրանք մի քանի վերստ ճանապարհ ձգեցին կամաւորներին եւ միայն ուշ գիշեր վերադարձան իրենց գիւղերը»²:

¹ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Դ, էջ 103:

² ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 47, ք. 6-7:

Դրոյի գորախումբը, որը գործելու էր գեներալ Նիկոլասէի գորախմբի կազմում, համաձայն վերին հրամանատարութեան հրահանգի, պիտի անցնէր Հայկական Պար լեռնաշղթան եւ հաղթահարելով Թափարիզի լեռնանցքում (Գառնիձոր-լեռնանցք Ծաղկանց լեռներում, Թոնդրակից 10 կմ. արեւելք) արդեն ամրացած հակառակորդի դիմադրութիւնը՝ գրավել քրդական Կավրե-Շամե գյուղը եւ հարձակումը զարգացնէր Վանի ուղղութեամբ¹:

Թուրքերի հետ ունեցած առաջին մարտը ընթացել է արագ եւ շատ հաջող: Զորախմբի ճանապարհին ընկած Թափարիզի լեռնանցքը գրավված է եղել թուրք ժանդարմների կողմից: Այդ լեռնանցքով է անցնում Բերկրի գետի ավազանը Բայագետի շրջանի հետ կապող միակ կարճ ճանապարհը: Որպեսզի կամավորները կարողանային անցնել դեպի Բերկրի գետի ավազանը, ապա՝ Վան, անհրաժեշտ էր նախ եւ առաջ խորտակել այդ լեռնանցքում ամրացած թուրք ժանդարմների ու նրանց աջակցող քուրդ զինյալների դիմադրութիւնը: Խորհրդակցելով իր օգնականներին՝ Արմեն Գարոյի եւ Խեչոյի հետ, Դրոն որոշում է շրջանցել հակառակորդի դիրքերը եւ թեւերից ու ճակատից տեղացող միաժամանակյա հարվածներով ջախջախել թշնամուն եւ գրավել բարձունքները:

«Նայոնը, - գրում է Բաշգառնեցի Մարտիրոսը, - ըստ հրահանգի շարժուեց մինչեւ թշնամու մօտերը եւ մի աննկատելի շարժումով շրջանցեց նրա ձախ թեւը: Իմ հարիւրեակը կէս կիլոմետրի վրայ հետեւում էր Նայոնին:

...Նայոնի աննկատելի թեքումից յետոյ, ես շարունակեցի մօտենալ թշնամուն այնքան, որ նրանք սկսեցին կրակել հարիւրեակի վրայ, ուստի ջոկատները բաժանեցի, որով մէկ ջոկատը կրակելու ժամանակ, միւս ջոկատը շարժուելու դիւրութիւն էր ստանում: Այսպէս յառաջանալով հասանք թշնամու դիրքերի դիմաց...

Նայոնն արդէն անցել էր յարձակման՝ թշնամու ձախ թեւի վրայ: Թշնամու դիրքերի կարգը խախտուեց: Մենք էլ մեր հերթին թռանք մեր դիրքերից եւ ուռաներով շարժուեցինք դէպի թշնամին: Միահամուռ գրոհի վրայ ժանդարմները թողին խրամատները եւ սկսուեց անկարգ, խուճապահար մի փախուստ»²:

Առաջին արգելքը հաղթահարված էր, գորախումբը արագորեն առաջանալով՝ հաջորդ խոչընդոտը հաղթահարելու վճռականութեամբ կազմ ու պատրաստ, մոտք է գործում քրդական Կավրե-Շա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, ք.8:
² Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամյան, Ըշվ. աշխ., էջ 223:

մե գյուղը: Մեծ ոգեւորութիւն էր տիրում կամավորների խմբերում: Հայրենիքը թշնամու ճիրաններից վերջնականապես ազատագրելու ձգտումը խանդավառել էր ամենքին: Սակայն հետագա դեպքերը, որոնք մեծ հիասթափութիւն են պատճառում կամավորներին, ընթանում են բոլորովին այլ՝ չսպասված ուղղութիւնով:

Դրոն՝ արագորեն անցնելով Հայկական Պար լեռնաշղթան, հաղթահարում է Թափառեսի բարձունքների արգելքները ու դեռ նոր էր հասցրել դիրքեր գրավել Կավրե-Շամե գյուղում եւ հանկարծ գեներալ Նիկոլաեւից ստանում է նահանջի անսպասելի հրամանը: Պարզվում է, որ գեներալ Աբացեւի (չափազանց թույլ ռազմագիտական կարողութիւններով այդ թրքամետ գեներալը ողջ պատերազմի ընթացքում աչքի է ընկել հատկապես իր հակահայ գործողութիւններով-Հ.Գ.) գորամասը, չկարողանալով դիմադրել Ալաշկերտի, Ղարաքիլիսա գյուղաքաղաքի կողմից թուրքական զորքերի գրոհներին՝ նահանջում է եւ դրանով իսկ հակառակորդին լուրջ հնարավորութիւն ընձեռում շրջապատելու գեներալ Նիկոլաեւի զորախմբին, որի առաջապահ մարտական միավորը Դրոյի խումբն էր: Եվ ինչպես հետագայում իրավացիորեն պիտի նշեր 2-րդ զորախմբի 1-ին հեծյալ հարյուրակի հրամանատար Յապոնը. «Պատերազմը հազիւ սկսած՝ մեզ համար պարզուժամ էր, որ ռուսը որոշած էր հայի գլխին խաղ խաղալ... Հրամանատարներն ու կամաւորները, փոխանակ նահանջի, պահանջում էին կոտրել դիմադրութիւնը ու օր առաջ հասնել պայքարող Վանին: Բայց ստիպուած էին ենթարկուել դաւադիր հրամանին»¹:

Դեպքերի նման զարգացումը զարմանք է հարուցում հայ կամավորներին: Մի՞թե հայրենիքն ազատագրելու ձգտումներով ոգեկոչված եւ մարտադաշտում դեռ նոր-նոր ոտք դրած հայ զինվորը կարող էր մտածել նահանջելու մասին: Մյուս կողմից, կամավորական զորախումբը բավական առաջ էր անցել հիմնական զորամասերից եւ նահանջի պարագայում կարող էր դյուրութեամբ զոհ դառնալ թշնամու մեծաքանակ ուժերի հարձակումներին: Զորախմբի հրամանատարութիւնը հետագա գործունեութեան համար պիտի հաշվի առներ ստեղծված կացութիւնը եւ գործեր իրականութեանը համահունչ մարտավարութեամբ:

Այդ իրողութիւնը լուսաբանող վավերագրերից մեկում պատմվում է հետեւյալը. «... հոկտեմբերի 30-ին մօտենում են Կաւրէ-Շա-

¹ «Ղարաբեկ» ամսագիր, 1942, մայիս, էջ 174:

մէ քրդական գիւղին: Որոշուած էր այսպէս. խումբը գնալու է առաջուց եւ նրան 6 ժամուա տարածութիւնից հետեւելու է ռուսական զօրքը: Կաւրէ-Շամէից մերոնք պէտք է անցնէին Աբաղայի դաշտով դէպի Վան, յետեւից ունենալով ռուսական զօրքին, սակայն մերոնք երբ զբաղուած են լինում Կաւրէ-Շամէով, այդ ժամանակ պատերազմական ծրագիրը փոխում է եւ ռուսները փոխում են իրենց ճամփան դէպի Դութաղ, առանց մեզ իմաց տալու»¹:

Ի՞նչ անել: Իրենց անելիքները որոշակիացնելու նպատակով Դրոն գորախմբի հարյուրակների հրամանատարներին հրավիրում է խորհրդակցութեան:

«Արմէն Գարոն եւ Խէչոն, - գրում է 3-րդ հարյուրակի հրամանատար Մարտիրոսը, - խորհուրդ են տալիս «նահանջել»:

Դրոն առարկում է.

- Կոիւր դեռ նոր ենք սկսել, թշնամու ուժերը թարմ են եւ թւով շատ, եթէ նահանջենք, նրանք պիտի ոգեւորուեն եւ մեծ կորուստներ պատճառեն մեզ:

... Այդ ասելով Դրոն այլեւս չսպասեց, անհրաժեշտ կարգադրութիւններ արաւ, որովհետեւ թշնամին արդէն երես էր առել մեր տատանումը նկատելով»²:

Հարկ է նշել, որ հայկական գորախմբերը պատերազմի սկզբնական շրջանում այնքան էլ լավ զինված ու հանդերձավորված չէին. «Զորախմբերը պատերազմին մասնակցում էին առանց գնդացիներին, գումակի, երթային խոհանոցների, դեղորայքի եւ նույնիսկ առանց ջրամանների»³:

Կամավորները զինված են եղել տարբեր տեսակի հրացաններով ու ատրճանակներով, իսկ նրանց գլխավոր զենքը մարտական ոգին էր եւ իրենց գործի նկատմամբ ունեցած անհողողող հավատն ու վճռականութիւնը: Դրոն վճռում է չկատարել գեներալ Նիկողաեւի հրամանը եւ ճակատամարտ տալ: Նա նաեւ հույս է փայփայել, որ իրենց հաջող գործողութիւններով կարող էին ոգեւորել ռուսական զորքերին եւ փոխել նրանց նահանջելու տրամադրութիւնները:

Հարյուրակների հրամանատարներին եւ ողջ մարտախմբի տրամադրութիւնը մարտական էր: Դրոյի ընդամենը 500 զինվորներից բաղկացած գորախումբն անվարան ընդունում է քանակապես ավելի քան տասնապատիկ գերազանցող ուժեր ունեցող հակառակորդի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 6, ք. 13:

² Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամյան, Գ2Վ. աշխ., էջ 223:

³ ԳՅԴ ԿԱ, քծ. 503, գ. 14, էջ 15:

մարտահրավերը: Բոլոր հարյուրակների հրամանատարներին խստագույնս հրամայվում է ոչ մի քայլ չնահանջել, դիմադրել մինչև վերջին փամփուշտը:

«Դրօն,-չարունակում է Մարտիրոսը, - գրում է ինձ, թէ Մակեդոնին ու Արշակին յայտնիր, որ դիրքերը ձեռքից չպիտի տան:

Մակեդոնին ինձ պատասխանում է.

«Դրօյին ասացէք, եթէ մենակ էլ մնամ, թշնամին Կարմիր սարը չի տեսնի»: Իսկ Արշակը պատասխանում է.

- Իմ դիրքերը գրաւող թշնամին դեռ չի ծնուել:

Եւ իսկապէս, երկուսն էլ արդարացրին Դրօյի յոյսերը»¹:

Թուրք-քրդական մարտախմբերի հրամանատարութունը վստահ իրենց ուժերի քանակական գերակշռությանը, համարձակորեն գրոհում են գյուղի մատուցներում դիրքավորված կամավորական խմբի հարյուրակների վրա: Հմտորեն ղեկավարելով մարտը՝ Դրոն հակառակորդի գնդակների հեղեղի տակ շարժվելով մի հարյուրյակից մյուսը՝ քաջալերում եւ սխրանքների է կոչում հայ զինվորներին: Թշնամին ճանաչելով հայ մարտախմբի հրամանատարին, կրակը կենտրոնացնում է նրա վրա, բայց նա կարծես արհամարհելով իր վրա տեղացող գնդակները՝ արշավում է մի դիրքից մյուսը:

«Գետնի փոշին,- վերհիշում է Մարտիրոսը,- բարձրացած գնդակների կարկուտից եւ ձիու սմբակներից, իր մէջ առաւ նրան ձիու հետ միասին, ինձ թուլաց, որ այլեւս ամեն ինչ վերջացաւ, բայց մի քանի վայրկեանից յետոյ, ձիով ձեղքելով փոշին՝ կրկին երեւաց Դրոն, գլուխը դրած ձիու ականջների արանքը քառատրոփ սլանալիս դէպի Կարմիր սարը՝ Մակեդոնի դիրքերը:

Հինգ ըոպէից աւելի չմնաց այնտեղ, կրկին շուռ տուեց ձին եւ նոյն արագութեամբ, այս անգամ գնաց կանգ առնելու Արշակի տղաների մօտ:

-Դէ, քալաչներս (քաջեր - Հ.Գ.)...

Մի քանի ըոպէից յետոյ վերադարձաւ նորից դէպի ինձ եւ ժպտալով ասաց.

- Տղաներս, քալաչներ են, շատ լաւ են դիմադրում: Մարտիրոս, թշնամին շատ է, շատ:

Լաւ տրամադրութեան մէջ էր եւ գոհ բոլորից»²:

Թշնամին, չկարողանալով կոտրել Կարմիր սարի բարձունքներում դիրքավորված Մակեդոնի եւ Արշակի հարյուրակների դիմա-

¹ «Ալիք», 1956, մայիսի 4, էջ 73:

² ՀՀԳ ԿԱ, քժ. 503, գ. 14, էջ 15:

դրույթուն, հարձակումը զարգանում է Կավրե-Շամե գյուղի ուղղութիւնով: Գյուղի վրա գրոհի նետվող քրդական հեծելախմբերին եթէ հաջողվեր հաղթահարել հայ զինվորների դիմադրութիւնը, ապա ծանր վիճակի մեջ կարող էր հայտնվել ողջ գորագունը: Կովի վճռական պահն էր: Դրոն թշնամուն թիկունքից հարվածելու ու նրան խուճապի մատնելու նպատակով գրոհի է նետում Դալի Ղազարի, ապա Կարբեցի Օնեի հարյուրակները: Նրա կիրառած մարտավարութիւնը պակասում է լիակատար հաջողութիւնով: Կամավորների հուժկու հարվածն անկասելի էր, թշնամու ջախջախած գործիւնները հետ են շարտվում գյուղի մատուցներից:

Նույն պատկերն էր տիրում ճակատամարտի մյուս հատվածում, ուր Մարտիրոսի հարյուրակի, Զեմլյակի եւ Յապոնի հեծյալների հանդուգն գրոհներից թուրքերին ու քրդերին հաջողվում է ազատվել միայն փախուստով: Ճակատամարտի ողջ ընթացքում Դրոն անընդհատ կռիվների կիզակետում էր. «Այդպիսի մի խառը ժամանակ, - շարունակում է Մարտիրոսը, - Դրոն կրկին եկաւ մեզ մօտ: Էլ համբերել չկարողացայ ու դառնալով նրան ասացի.

- Դրօ ջան, խնդրում եմ, ցած արի ձիուց եւ եթէ Մակեդոնի մօտ ես ուզում գնալ, տուր ձիդ եւ գնամ... - չթողցի խօսքս վերջացնեմ եւ ջղայնացած պատասխանեց.

- Ի՞նչ ես մտածում այդպէս խօսելով, Մարտիրոս, կարծում ես թէ դու ինձանից աւելի գոհաբերուելու իրաւունք ունես, թէ՞ ես, գնդապետ, որ ինձ կպչի, քեզ կխնայի՞»:

Պատասխանի չսպասեց, մտաւ ձիու ականջները, ձուլուեց նրա հետ եւ սլացաւ դէպի Կարմիր սարը տղերքի մօտ»¹:

Ամբողջ օրն ուշադրութիւն չդարձնելով թշնամու կողմից արձակվող գնդակների կարկուտին՝ Դրոն, «Դե քալաչներս...» վանկարկելով, նետվում է մի հարյուրակից մյուսը եւ հայ զինվորները հրամանատարի համարձակութիւնից ավելի ոգեկոչված՝ ուժեղացնում են հարվածների հզորութիւնը: Կավրե-Շամեի կռիվը կարծես թէ մոտենում էր ավարտին, երբ Դրոն իր հերթական արշավից վերադառնալով Արշակի դիրքերից՝ տեսնում է Արմեն Գարոյին, Խեչոյին եւ փորձում մոտենալ նրանց:

«Տեսայ,-վերհիշում է Մարտիրոսը,-պատրաստուեց իջնելու ձիուց, սակայն նկատեցի, որ անբնական կերպով թեքուեց թամբի վրայ եւ պիտի ցած ընկնէր, եթէ Արմէն Գարոն ու Խէչոն չհասնէին:

¹ Նույն տեղում:

Դրոյին գրկած, ձիուց ցած բերին եւ իրարանցում սկսուեց այնտեղ:
Աչքիս առաջ ամէն ինչ սեւացաւ: Տղաներին մի քանի խօսք
ասելուց յետոյ վազէ-վազ հասա գիւղ:

Արմէն Գարոն, տեսնելով վիճակս, մի կողմ քաշեց ինձ ու ասաց.

- Չխօսեցնես Մարտիրոս, դրուժիւնը ծանր է:

Դրօն ուշակորույս վիճակում պառկած էր»¹:

Հայկական կամավորական զորախմբերի գործողութիւնները լուսաբանմանը նվիրված վերոհիշյալ վավերագրում Կավրե-Շամե կովի մասին նշվում է. « Մի ժամուայ հրացանաձուլութիւնից յետոյ մերոնք գրաւում են գիւղը... Կէս օրից յետոյ քիւրտերը նորից յարձակում են գիւղի վրայ, բայց անկարող լինելով դիմադրել, թողնում փախչում են: Սակայն, նորից, գիւղի գանազան ծայրերից իջնում են 2000 քիւրտ եւ կանոնաւոր զօրք, մերոնք ոչ միայն դիմադրում են քաջաբար, այլեւ մի քանի անգամ յարձակումներ են գործում իրենց դիրքերից եւ վախեցնում թշնամուն:

Այդ օրն է, որ վիրաւորում է Դրօն»²:

Հէնց նույն օրը Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը ստանում է հետեւյալ հեռագիրը. «Ամբողջ առաջին օրը միայն մեր ուժերը ունեցել են ծանր կռիւմներ, վեց անգամ գերագանցող քրդերի ու թուրքական կանոնավոր զորամասերի դեմ: Ծանր վիրավորված է Դրօն...»³:

Կավրե-Շամեի կռիվը շարունակվել է մինչեւ մութն ընկնելը: Կամավորները ֆիդայական կռիւների փորձից քաջատեղյակ էին, որ քրդերը սովորամար կռվում էին մինչեւ մութն ընկնելը: Զորախումբն աննահանջ աննահանջ դիմադրավել է հակառակորդի հարձակումները, ապա օգտովելով գիշերված խավարից՝ նահանջում են դեպի Ղրզլ Ղայա⁴:

Կամավորական 2-րդ զորախմբի հրամանատարութիւնը պիտի ընդունեն Դաշնակցական ինչոն, որը մինչ այդ մասնակցել էր բազմաթիվ կռիւների ու իր մարտական փորձառութեամբ ու կռիւներում դրսեւորած քաջութեամբ զինվորների շրջանում ավելի մեծ հարգանք ու հեղինակութիւն էր վայելում, բայց համաձայնութեամբ զորախմբի հրամանատարութիւնը ստանձնում է Բանկ Օտոմանի գրավման մասնակից Արմեն Գարոն:

¹ Նույն տեղում:

² ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 147, թ. 7:

³ Նույն տեղում, ֆ. 127, ց. 2, գ. 25, թ. 47:

⁴ «Ալիք», Բացառիկ, թիւ 87, էջ 75:

Ձորախմբի նորընտիր հրամանատարի՝ Արմեն Գարոյի Հանձնարարությամբ վերավոր Դրոյին թիկունք պիտի տեղափոխեր Մարտիրոսի հարյուրակը:

«Փայտերից մի պատգարակ շինեցինք, գրում է Մարտիրոսը,- և տակը փափուկ խոտ լցրնելով Դրոյին տեղափոխեցինք նրա մէջ, ծածկելով զինուորական ծածկոցներով:

Վեց հոգի տղաներից պատգարակն առան իրենց ուսերի վրայ և սկսեցինք շարժել դէպի Ղըզլ-Ղայա: Ամեն մի չորսից-հինգ հարիւր մետրի վրայ փոխւում էին քաջերս, առանց հոգնութիւն զգալու, չէ որ նրանք շատ էին սիրում իրենց հրամանատարին և չէ որ նրանց ականջներում զրնգում էին դեռ Դրոյի բառերը, խառնւած գնդակների սուլոցին:

-Դե՛, քալաչներս...»¹:

Դրոյին ուշակորույս վիճակում տեղափոխում են Իգդիր, ապա Թիֆլիսի Արամյան հիվանդանոցը:

Պարզվում է, որ թշնամու արձակած գնդակը շատ խորը մխրճվել էր նրա թոքերի մէջ:

«Դրոն,-նկատում է Աբ. Գյուլխանդանյանը,- շատ մահ է սփռել եւ վերքեր է հասցրել հայութեան թշնամիներին, բայց եւ վերք է ստացել թշնամուց եւ իր կեանքի մէջ մինչեւ օրս պահում է թշնամուց ստացած գնդակը իբրեւ մի դաժան յիշատակ իր յողթական օրերի»²:

Դրոյի զորախմբի մարտական գործողութիւնը որքան էլ հերոսական լիներ ու ոգեւորող, այնուամենայնիվ, դույզ-լինչ չէր կարող փոխել ռուսական զորքերի հրամանատարութեան ծրագրերն ու մարտավարութիւնը:

Քանի որ գեներալ Նիկոլաեւի զորամասը գեներալ Աբացեւի զորախմբի անհաջող գործողութիւնների հերեւանքով հարկադրված նահանջել էր սահման, այդ պատճառով Դրոյի զորախումբը հրաման է ստանում հեռանալ Թափառեզի լեռնանցքից, շարժվել Ալաշկերտի Ղարաքիլիսա՝ միանալու գեներալ Աբացեւի զորախմբին:

Արամյան հիվանդանոցում բուժվելու օրերին Թիֆլիս է ժամանում Ռուսիայի կայսր Նիկոլայ 2-րդը եւ այցելում զինվորական հիվանդանոցներ: Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ալ. Խատիսյանի ուղեկցութեամբ ցարը այցելում է նաեւ Արամյան հիվանդանոց, որտեղ պառկած էր Դրոն:

¹ «Ալիք». Բացարիկ, 1956, թիւ 87, էջ 75:

² «Յայրենիք» ամսագիր, 1953, թիւ 12, էջ 135:

«... Ես,- գրում է Ալ. Խատիսյանը, - պատմեցի ցարին Հայ կամաւորներու քաջագործութիւններու մասին, նոյնը Հաստատեցին եւ ցարին շրջապատող ռուս զորավարները, եւ ցարը շնորհեց Դրոյին Գէորգեան զինուորական խաչը իր քաջութեան համար»¹:

Այդ օրերին Նիկոլայ Չրդի եւ Դրոյի հանդիպման մասին զանազան շինծու, իրականութեան հետ որեւէ առնչութիւն չունեցող լուրեր էին շրջանառուում:

Ըստ գնդապետ Եգոր Տեր Ավետիքյանի պատմածի՝ Արամյան հիւվանդանոց այցելելիս Դրոն իրեն խնդրել է, որ «...հերքեմ Թիֆլիզի հայկական շրջաններում պտտվող լուրը՝ իբր թէ Նիկոլայ Չրդը սեղմել է նրա ձեռքը և հարցրել, թէ «Ո՞րտեղ է սովորել զինուորական արհեստը» և որին նա իբր պատասխանել է. «Հ.Յ. Դաշնակցութեան շկօլայում»:

Ինձ շատ խնդրեց, որ հերքեմ այդ լուրը»²:

Համաձայն Ռուսիայի կայսր Նիկոլայ Չրդի հետ կայացած հանդիպմանը վերաբերող Դրոյի պատմածի՝ ցարը Թիֆլիսում գտնվելու ժամանակ Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Ալ. Խատիսյանի եւ բարձրաստիճան զինվորականների ուղեկցութեամբ այցել է զինվորական այն հիւվանդանոցը, որտեղ պառկած էր Դրոն եւ բազմաթիւ այլ զինվորականներ: Նիկոլայ Չրդը հիւվանդանոցի գլխավոր բժշկի եւ մի քանի բարձրաստիճան պաշտոնյանների ուղեկցութեամբ մեկմեկ մոտեցել է հիւվանդաններին ու հարցրել նրանց անունն ու վիրավորվելու հանգամանքը: Երբ մոտենում է Դրոյի մահճակալին, հիւվանդանոցի կառավարիչը հայտնում է՝ «-Դրո, հայկական կամավորական երկրորդ գումարտակի հրամանատար:

Ցարը խոժոռում է հայացքը և հարցնում.

-Իսկ ինչու՞ դուք չնահանջեցիք, երբ ձեզ այդպէս էր հրամայւած:

-Ձերդ Արքայական մեծութիւն, նահանջի հրաման ստացայ այն ժամանակ, երբ արդէն կուէի մէջ էի թւում 4 անգամ շատ թշնամու հետ, երեք ուղղութիւններով: Այդ պայմաններում նահանջել նշանակում է կորցնել ամբողջ գումարտակը, ուստի յարմար դատեցի կուել մինչև գիշեր և քաշել գւշերուայ մթութիւնից օգտւելով:

-Ես էլ այդպէս կանէի, ճիշտ ես նկատել, աւելացնում է ցարը և սեղմելով նրա ձեռքը, իր իսկ ձեռքով ամրացնում է Դրոյի կրծքին Գէորգիի Ա. աստիճանը»³:

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1932, հոկտեմբեր, էջ 159:

² «Ալիք». Բացարիկ, 1956, թիւ 87, էջ 81:

³ Նույն տեղում, էջ 75:

Մինչ Դրոն հիվանդանոցի մահճակալին դամված բուժում էր վերքը, Կովկասյան ռազմաճակատում կատարվում են այնպիսի իրադարձություններ, որոնք մեծապես պայմանավորեցին Արեւմտյան Հայաստանի եւ հայութեան ողբերգական ճակատագիրը: Էնվերի գլխավորած թուրքական զորքերը շարժվելով Սարիղամիշ՝ ծանր կացութեան մեջ են դնում ռուսական զորաբանակին եւ հետագա հաջողութեան դեպքում սպառնում ներխուժել Կարս, Ալեքսանդրապոլ, ապա նաեւ Կովկաս: Սարիղամիշի ճակատում թուրքական զորքերի ժամանակավոր հաջողությունների հետեւանքով ռազմաճակատի մյուս հատվածներում տեղաբաշխված ռուսական զորքերը հարկադրաբար թողնում են գրաված դիրքերն ու բռնում նահանջի ուղին: Բնական է, որ հայ կամավորական զորախմբերը, որոնք գործում էին ռուսական զորամասերի կազմում, նույնպես պիտի առաջնորդվեին նույն մարտավարութեամբ ու նահանջին:

Դրոյի բացակայութեան ընթացքում 2-րդ զորախումբը նրա օգնական Արմեն Գարոյի ու Դաշնակցական Խեչոյի հրամանատարութեամբ հաջողութեամբ մասնակցում է բազմաթիվ կռիւների եւ արժանանում ռազմաճակատի հրամանատարութեան գովասանքին:

«Հայերի մասնակցութեանը առաջին աշխարհամարտին, 1914-1918 թթ.» պատմա-գինվորական տեղեկագրում զրվատելով Դրոյի գլխավորած 2-րդ կամավորականի ձեռք բերած մարտական նվաճումները՝ հատկապես շեշտվում է Ալաշկերտի եւ Դիլմանի շրջանների հայութեան պաշտպանութեան եւ փրկութեան գործում զորախմբի նշանակալի ծառայութեանները¹:

«Ռուսական հրամանատարութեանը, նշվում է տեղեկագրում, շատ գոհ է զորախմբի այդ ծառայութեանից, քանի որ նա զգալիորեն ազատեց այդ անխուսափելի պարտականութեանը կատարելուց մյուս զորամասերին, որոնք զբաղված լինելով բազում այլ մարտական եւ ռազմավարական տեղաշարժերի իրագործմամբ, պետք է կատարեին ընդհանուր իրավիճակից թելադրվող այլ խնդիրներ ու հանձնարարութեաններ»²:

Ըստ կամավորական զորախմբերի գործունեութեանը ներկայացնող «Исторический очерк о боевых действиях армянских добровольческих дружин» խերագիրը կրող մեկ այլ տեղեկագրի՝ Թափառեցի լեռնացիից նահահանջելուց հետո 2-րդ կամավորականը տեղափոխվել է Ալաշկերտի տարածք ու գործելով Դերիկի շրջանում՝ մինչեւ դեկ-

¹ Տե՛ս 77 ԲԿԱ, քժ. 503, գ. 6, էջ 18:

² Նույն տեղում:

տեմբերի 18-ը, գեներալ Աբացեւ գորախմբի ջոկատների համագործակցութեամբ մասնակցել է 7 կռիվների: Սարիղամիշի հանրահայտ դեպքերից հետո, երբ տեղի է ունեցել ռուսական զորքերի ընդհանուր նահանջը, 2-րդ գորախումբը թողել է զբաղեցրած դիրքեն ու նույնպես նահանջել: Ռուսական զորքերի ընդհանուր նահանջի հետեւանքով հազարավոր հայեր հարկադրված լքելով իրենց բնակավայրերը՝ հանգրվանել էին Ալաշկերտի սարահարթում¹:

Տեղեկագրի հավաստամբ՝ «Այդ նահանջի ընթացքում 2-րդ գորախումբը իր գինական պաշտպանութեան տակ վերցրեց Ալաշկերտից գաղթող մեծաքանակ հայ փախստականները»²:

2-րդ կամավորականի գործունեութեանը վերաբերող մեկ այլ փաստաթղթում նշվում է. «Երկրորդ գունդը իր գործունեութեամբ շատ գոհ է թողել ռուս բանակի հրամանատարներին, իսկ գինուորական շրջաններից առանձին հիացմունքով են խոսում հայ կամավորների անվեհեր կռիվների մասին»³:

Մինչ Դրոն բուժում էր վերքը, Կովկասյան ռազմաճակատում կատարվում են այնպիսի իրադարձութուններ, որոնք մեծապես պայմանավորում են Արեւմտյան Հայաստանի եւ Հայութեան ողբերգական ճակատագիրը: Էնվերի գլխավորած թուրքական զորքերը շարժվելով Սարիղամիշ ծանր կացութեան մեջ են դնում ռուսական զորաբանակին եւ սպառնում ներխուժել Կարս, Ալեքսանդրապոլ, ապա նաեւ Կովկաս: Սարիղամիշի ճակատում թուրքական զորքերի ձեռք բերած հաջողութունների հետեւանքով ռազմաճակատի մյուս հատվածներում տեղաբաշխված ռուսական զորքերը հարկադրաբար թողնում են գրաված դիրքերն ու բռնում նահանջի ուղին:

1914 թ. դեկտեմբերին ավարտվում է Հայ կամավորական զորախմբերի մարտական գործունեության առաջին փուլը, որի ընթացքում նրանք կորցրել են իրենց կազմի 1/3-ը, 156 զոհ եւ 743 վիրավոր, ցրտահարվածներ ու հիվանդներ⁴:

Հայ կամավորական զորախմբերը փոքր-ինչ հանգստանալու ու կազդուրվելու եւ մարտական կազմը համալրելու նպատակով տեղափոխվում են թիկունք, ավելի ստույգ՝ Քանաքեռ:

¹ Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, ք. 8-9:

² Նույն տեղում:

³ ՀՀ ԲԿԱ, քժ. 503, գ.14, ք. 7:

⁴ Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, ք. 12:

2. 2. ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ԴԵՊԻ ՎԱՆ, ՇԱՏԱԽ, ՄՈԿՍ, ՌՇՏՈՒՆԻՔ, ՏԱՐՈՆ

Պատերազմի առաջին երկու ամիսները ցույց տվեցին, որ իզուր էին հայերի հույսերը, թե իբր ռուսական բանակն ընդունակ է եւ կարող մի քանի շաբաթների ընթացքում ջախջախել թուրքական զորքերին ու ազատագրել Արեւմտահայաստանը: Թուրքիայի զանազան շրջաններից մազապուրծ եղած հայ գաղթականները սարսափազդու լուրեր էին հաղորդում արեւմտահայութեանը սպառնացող անխուսափելի ջարդերի մասին:

Դեպքերի զարգացման ողբերգական ընթացքը ցույց տվեց, որ «ազատարար» ռուսական բանակը ոչինչ չձեռնարկեց, իսկ հայ կամավորական խմբերը չկարողացան խոչընդոտել ողջ Արեւմտահայաստանն ու Օսմանյան կայսրութեան մյուս հայաբնակ վայրերը ջարդերի սարսափելի տեսարանների վերածող թուրքերի ու քուրդ ջարդարար ավազակախմբերի հրեշավոր գործողութունները:

Անխուսափելի կոտորածներից փրկվելու նպատակով հայութեանը Արեւմտահայաստանի մի քանի շրջաններում դիմել էր ինքնապաշտպանութեան: Հայոց Ազգային Բյուրոյի եւ կամավորական խմբերի առաջ ծառայած օրվա կարեւորագույն խնդիրը արեւմտահայութեանն օր առաջ օգնութեան հասնելն էր: Պիտի նշել, որ հայ կամավորական խմբերը գործում էին ռազմաճակատի տարբեր ուղղութիւններում եւ նրանցից յուրաքանչյուրն առանձին վերցրած չունէր ռազմական այնպիսի հզորութիւն, որպեսզի կարողանար միայնակ լուծել կարեւորագույն նշանակութիւն ունեցող մարտական առաջադրանքներ: Իսկ ժամանակը չէր աշխատում ի նպաստ հայերի: Տվյալ ժամանակաշրջանում անհրաժեշտ էր միավորել հայկական բոլոր մարտական ուժերը եւ դրանք կենտրոնացնել առավել կարեւորութիւն ունեցող ուղղութիւնում, որպիսին համարվում էին Վան-Մուշ, Վան-Բիթլիս ուղղութիւնները:

1915 թ. գումարվում է Հայոց Ազգային Բյուրոյի համագումարը, որի մասնակիցները հիմք ունենալով պատերազմի հետեւանքով ծանրագույն իրավիճակում հայտնված հայութեան առաջնահերթ ու անհրաժեշտ խնդիրները՝ սահմանում են Ազգային Բյուրոյի գործունեութեան հիմնական հետեւյալ ուղղութիւնները.

ա. Հայ կամավորական խմբերի կազմակերպութիւնը, պահպանութիւնը և նրանց քանակի ավելացումը ըստ կարեւորութեան և պահանջի:

բ. Հայժողովրդի ինքնապաշտպանությունը այն վայրերում, ուր նրան առավելապես վտանգ է սպառնում:

գ. Բանակցությունները ուսս գինվորական և քաղաքացիական իշխանությունների հետ վերոհիշյալ խնդիրների բարեհաջող կարգավորման համար:

դ. և ի. Դրամական նվիրատվությունների հանգանակումը այլ և այլ հայաբնակ քաղաքներում և վայրերում հայ կամավորական խմբերի պահպանության համար: Բյուրոյի գլխավոր հոգատարության առարկան էր և շարունակում է մնալ մինչև այսօր հայ կամավորների գործունեությունը և նրանց պահպանությունը Տաճկաստանի ռազմաճակատում»¹:

Հայ մարտական խմբերը ենթարկվում էին կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը, իսկ առանց նրա համաձայնություն խոսք անգամ չէր կարող լինել նրանց միավորվելու մասին: Առաջնորդվելով վերոհիշյալ նկատառումներով՝ Հայոց Ազգային Բյուրոն դիմում է կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը: Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի եւ կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարություն միջնորդությամբ Գերագույն գլխավոր հրամանատարությունը հաստատում է հայկական կամավորական խմբերը միավորելու Ազգային Բյուրոյի ներկայացրած դիմումը: Կամավորական յուրաքանչյուր խմբի թվակազմը հասցվում է 1000-ի եւ այժմ արդեն նրանք իրենց հանդերձանքը, գեներն ու զինամթերքը պիտի ստանային ոչ թե Ազգային Բյուրոյի, այլ ի հաշիվ պետական միջոցների, ավելի ստույգ՝ Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարություն²:

Ի տարբերություն նախորդ արշավանքի, այս անգամ արդեն կամավորական զորախմբերը համեմատաբար ավելի լավ էին զինված ու հանդերձավորված: Մի վկայություն այդ արշավանքի մասնակից զնդապետ Ֆեոդոր Ելիսեևի հուշերից. «Հայ կամավորները լաւապէս հագուած-սարքուած էին: Անոնք կը կրէին ռուսական հրացաններ, շատերն ալ ունէին մատուցէր սիստեմի երկար ատրճանակներ փայտէ պատեանով...»

Քանի մը շարք փամփշտակալներով ծանրաբեռնուած կրլլային հայ կամավորներուն կուրծքն ու կողերը, եւ ատիկա ռազմաշունչ երեւոյթ կընծայէր անոնց...

¹ Կարապետյան Ս., Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները Կովկասյան ռազմաճակատում 1914-1917 թթ., Երևան, 1999, էջ 123-124:

² ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, ք. 12:

Կամաւորական գումարտակներէ իւրաքանչիւրն ունէր հարիւրեակ մը հեծեալ հետախոյզներ: Անոնց երիւարները ուժեղ էին եւ այծերու պէս արագաթռիչ...

Հայ կամաւորներու փառապանծ պետերը հայ քաղաքական գործիչներ էին... Անոնք հագուած ու զինուած էին սովորական կամաւորներու պէս, միայն հրացան չէին կրեր իրենց վրայ: Ոչ մէկը ուսազիրներ կը կըրէր, պարզ զինուոր կամ հրամանատար»¹:

Բացի արդեն գործող կամավորական չորս զորախմբերից, ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը Հայոց Ազգային Բյուրոյին թուլլատրում է կազմավորել եւս մեկ զորախումբ:

Բացի դրանից, ռազմաճակատի հրամանատարութեան եւ անձամբ ռուսական 4-րդ կորպուսի հրամանատարի՝ հայազգի գեներալ Օգանովսկու առաջարկութեամբ Հայոց Ազգային Բյուրոն կազմավորում է կամավորական 5-ը զորախումբը, որի հրամանատար է նշանակվում Վարդան Մեհրաբեյանը: Պիտի նշել, որ հինգերորդ զորախմբի կազմավորմանը նպատել է ռազմաճակատի Սարիղամիշի հատվածում թուրքական զորքերի ձեռք բերած ժամանակավոր հաջողութիւնը, որը խուճապային տրամադրութիւններ էր հաղորդել Թիֆլիսում գտնվող իշխանութեան ներկայացուցիչների շրջանում: Այդ ժամանակ Թիֆլիսում կային կռիվների բովով անցած ավելի քան 700 մարզված կամավորներ, որոնցից «...կազմուէց հիգերորդ գունդը խանասորի հերոս Վարդանի ղեկավարութեամբ: Այդ նորակազմ գունդը պէտք է անցնէր անմիջապէս Սարիղամիշի ռուս բանակին օգնութեան, սակայն անկարող եղաւ անմիջապէս գէնք ստանալ եւ մնաց Ալեքսանդրապոլ...»²:

Ազգային բյուրոյի Կարգադրիչ մարմնի պետի տեղակալ Ս. Վրացյանի հավաստմամբ՝ կամավորական նոր զորախումբ կազմավորելու նպատակով, գեներալ Օգանովսկու առաջարկութեամբ կամավորական զորախմբերի հրամանատարների եւ Կարգադրիչ մարմնի անդամների մասնակցութեամբ գումարվում է ժողով, որտեղ որոշվում է խանասորի Վարդանի կամ Իշխանի(Հովսեփ Արզութեանի հրամանատարութեամբ) կազմավորել եւս մեկ զորախումբ եւ բոլոր հինգ խմբերը 4-դ կորպուսի կազմում կենտրոնացնել Վան-Վասպուրականի եւ Տարոնի ուղղութեամբ³:

խանասորի Վարդանի (Վարդան Մեհրաբեյան) գլխավորութեամբ Քանաքեռում կազմավորվող 5-րդ զորախումբը հրանոթներ

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1957, թիւ 8, էջ 21:
² ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 5, թ. 20:
³ Տե՛ս Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. Գ., էջ 68:

րի եւ հրացանների անբավարարութեան հետեւանքով չի կազմավորվում, իսկ կամավորները հարկադրված համալրում են 1-ին, 2-րդ, 3-րդ եւ 4-րդ գորախմբերի մարտաշարքերը:

Հայ Ազգային Բյուրոյի պահանջով կամավորական 2-րդ, 3-րդ եւ 4-րդ գորախմբերը միավորվելով Վարդանի ընդհանուր հրամանատարութեամբ կազմում են «Արարատյան ջոկատ» գորազուեղը եւ որպէս գեներալ Օգանովսկու գլխավորած կորպուսի կազմում գտնվող գեներալ Նիկոլաեւի Բայազետյան գորամասի առաջապահ միավորում, պիտի գործեին Իգդիր-Բերկրի-Կալա-Վան ուղղութեամբ: Անդրանիկի 1-ին կամավորական գորախումբը Սալմաստի շրջանից նույնպէս շարժվելու էր Վան:

Յուրաքանչյուր գորախմբի որպէս խորհրդական ուղեկցել է գեներալ Օգանովսկու շտաբի սպաներից մեկը: Իրոյի գորախմբի հետ եղել է գլխավորական բարձրագույն դպրոցն ավարտած, ազգութեամբ լատիշ, հայասեր կապիտան Օզոլը¹:

Պիտի նշել, որ այս անգամ կամավորական խմբերին զենքն ու զինամթերքը տրամադրել է ռուս կառավարութիւնը, իսկ նյութական ու այլ անհրաժեշտ միջոցները ըստ նախապէս կազմած նախահաշիվի՝ Հայոց Ազգային Բյուրոն, որը այդ միջոցները ձեռք էր բերում հայաբնակ տարբեր բնակավայրերից ու առանձին անհատներից ստացած դրամական նվիրատվութիւններէն²:

Վարդան Մեհրաբեյանին «Արարատյան ջոկատ»-ի հրամանատար նշանակելու որոշումը կամավորական գորախմբերի հրամանատարների կողմից միանշանակորեն չի ընդունվել:

Ս. Վրացյանը, որն այդ ժամանակ վարել է Ազգային Բյուրոյի կամավորական խմբերի կազմավորման շտաբի (Կարգադրիչ մարմին) պետի՝ Նիկոլ Աղբալյանի տեղակալի պաշտոնը, անդրադառնալով «Արարատյան ջոկատ»-ի հրամանատարի ընտրութեան հարցին՝ գրել է. «Կրկնուէց Խանասորի արշաւանքի սխալը: Հրամանատարութեան ամենէն արժանաւոր թեկնածուն Նիկոլ Դումանը անտրտունը ենթարկուէց որոշման եւ արշաւանքին մասնակցեց իբրեւ յիսնապետ, Անդրանիկը խռովեց եւ մերժեց մտնել Արարատեան ջոկատի կազմի մէջ: Պետք է ասել, որ Վարդանի՝ ջոկատի հրամանատար նշանակելուց գոհ չէին եւ միւս հրամանատարները, մասնաւորապէս Դրօն, որ առողջացած, թէեւ գնդակը թոքերի մէջ, ստանձնել էր կամաւորական երկրորդ խումբի հրամանատարութիւնը»³:

¹ Տե՛ս Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Ընդլ. աշխ., էջ 254:

² Տե՛ս Կարապետյան Ս., Ընդլ. աշխ., էջ 124:

³ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Գ, էջ 69-70:

Դրոն, իհարկե չէր կարող դեմ չլինել, որ Արարատյան գորագնդի հրամանատարությունը ստանձներ իր «Մեծ ուսուցչի»՝ Նիկոլ Դոմանի մշտական հակառակորդ Վարդանը:

Խնաստորի Վարդանը՝ անդրադառնալով իրեն Արարատյան գորախմբի հրամանատար նշանակելու իրողությանը՝ պատճառաբանում է հետեւյալ փաստարկով. «Այդ ժամանակ Երեւանում էին մեր ընկերներից Ռոստոմը, Միքայել Հովաննիսյանը (Մ. Վարանդյան) եւ ուրիշներ: Յանուն այդ մեծ եւ սրբազան գործի, ինձ ստիպեցին (ես չէի ուզում, իմանալով կամավորների եւ իրենց ղեկավարների բոլոր թերությունները եւ անդիստիպլին լինելը) բոլոր խմբերի ընդհանուր ղեկավարությունը վերցնել եւ շուտով առաջ շարժվել»¹:

Ս. Վրացյանի գնահատմամբ՝ այդ պաշտոնին առավել արժանի էր Անդրանիկը, բայց «...նա նահանջի ժամանակ այնպիսի ջղայնութիւն էր ցոյց տալիս, այնպիսի անհաւասարակչիւր բանէր անում, որ գրեթէ ամէնքը դէմ էին՝ թէ՛ հրամանատարները, թէ՛ Ռոստոմը...»²:

Հարկ է ընդգծել, որ Ս. Վրացյանի արտահայտած վերոհիշյալ գնահատականը Դրոյին չի վերաբերվում:

Դրոն, համաձայն չէր, որ Խնաստորի Վարդանը ստանձներ «Արարատյան ջոկատ»-ի հրամանատարությունը: Նրան անշուշտ հայտնի էին Վարդանի հրամանատարական համեստ կարողությունները, ինչպես նաեւ նրա եւ իր «Մեծ ուսուցչի»՝ Նիկոլ Դոմանի միմյանց նկատմամբ դրսեւորած ոչ այնքան բարյացակամ հարաբերությունները: Նա ցանկանում էր, որ Արարատյան գորագնդի հրամանատարությունը ստանձներ Անդրանիկը կամ Քեռին, որի հետ, որպես իր նախկին հրամանատարի, կապված էր ջերմ սիրով ու հարգանքով: Նրա համոզմամբ ավելի ճիշտ ու օգտակար կլինեւր, եթե գորագնդի հրամանատարությունը ստանձնեին Անդրանիկը կամ Քեռին, որոնք իրենց հարամանատարական կարողությամբ ավելի բարձր էին, քան Վարդանը:

Վարդան Մեհրաբյանին «Արարատյան ջոկատ»-ի հրամանատար նշանակումից, ինչպես արդեն նշվել է, հատկապես խիստ դժգոհել է Անդրանիկը, քանի որ ինքն էր ցանկանում ստանձնել գորախմբերի ընդհանուր հրամանատարությունը, ուստի այդ հողի վրա ավելի են խորացել նշանավոր հայդուկապետի եւ Ազգային Բյուրոյի միջեւ արդեն նկատելի հակասությունները:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 11, գիրք 4, էջ 6:

² Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. 9, էջ 68:

² ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 11, գիրք 4, էջ 6:

Խոյի չըջանում տեղի ունեցած Դյուզդաղ սարի մերձակայքում տեղի ունեցած կռվից առաջ, խստորեն արտահայտելով իր դժգոհությունը ռազմաճակատ գտնվող Ռոստոմին, Անդրանիկն ասել է. «Դուք արհամարեցիք իմ քսան տարուան փորձառությունը:

...Դուք գնդապետ կընտրէք Վարդանը, ինչու՞, որովհետեւ ան ռուսահայ է: Թո՛ղ, ան լինի, բայց այս բանակին մէջ մնալ ես այլեւս...»¹:

Անդրանիկն այն աստիճան վրդոված ու բարկացած է եղել այդ նշանակումից, որ երբ նույն օրը Ռոստոմն անգուշաբար վայր է ընկել ձիուց, Անդրանիկը դուլզն ինչ չի փորձել օգնել նրան, թողել է իր կուսակցական ընկերոջը գետնին ընկած ու մտրակելով իր նժույգը՝ հեռացել:

Ճիշտ է, Վարդան Մեհրաբյանը օժտված չէր հրամանատարական ընդգծված կարողությամբ, բայց լինելով հեղափոխական առաջին սերնդի ու Դիրիկի վանքում հանգրվանած անդրանիկ հայրուկներից մեկը՝ իր հեղափոխական կենսագրությունը զգալիորեն գերազանցում էր Անդրանիկին:

Այսուհանդերձ, որպեսզի գոհացում տրվեր Անդրանիկի դժգոհությունը, նրա գլխավորած 1-ին կամավորականը չի ընդգրկվում Արարարտյան զորագնդի կազմում եւ գործելու էր անկախ:

Մոտ երկու ամիս Թիֆլիսի Արամյան հիվանդանոցում բուժվելուց հետո Դրոն փետրվարի վերջերին դեռեւս լիովին չապաքինված վերադառնում է մարտաշարք եւ վերստին ստանձնում 2-րդ կամավորականի հրամանատարությունը:

«1915 թուի փետրուար 28-ին, նշում է Մարտիրոսը, Դրոն Երեւան եկաւ Թիֆլիսից: Կատարելապէս չէր բուժուել, Երեւանում կրկին պառկեց հիւանդանոցում: Բժ. Տէր- Գաբրիէլեանը կրկին գործողութիւն կատարելով՝ եկաւ այն եզրակացութեան, որ «գնդակը ձախ թոքից հանելը վտանգաւոր է, արիւնահոսութիւնը դադարեցնել թերեւս հնարաւոր չլինի...»

Տասնհինգ օր Երեւանի հիւանդանոցում մնալուց յետոյ, Դրոն վեր կացաւ եւ անցաւ իր գումարտակի գլուխը»²:

Քանաքեռում վերակազմավորվող հայկական զորախմբերը համալրվում են նոր կամավորներով: 2-րդ կամավորականի հրամանատար Դրոյի օգնական է նշանակվում Գարեգին Նժդեհը, իսկ նույն

¹ Սեպուհ, Էջեր իմ յուշերեմ, հ. Ա, էջ 184:

² Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամյան, Ըշվ. աշխ., էջ 254:

խմբի 2-րդ վաշտի հրամանատարութիւնը ստանձնում է Ղազար Քոչարյանը (Քաջալ Ղազո կամ Մեծ Ղազար - Հ.Գ.):

Ապրիլի 15-ին գորախումբը թողնում է Երեւանը եւ մինչեւ ռազմաճակատ մեկնելը անցնում էջմիածին՝ ստանալու Հայոց Հայրապետի օրհնութիւնը:

Պատմում է այդ արարողութեան մասնակից Վահան Համբարձումյանը. «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը՝ Գէորգ Ե. պիտի օրհնէր մեր քաջամարտիկները, որպէսզի իրենց սուրը հատու եւ բազուկները հուժկու ըլլային: Ինչ ծաղկեփունջեր ու օվասաններ, ինչ յուզիչ տեսարաններ ու կեցցէններ... Ծերուկները կարտասուէին, երիտասարդներ կը խայտային:

Արարատեան գունդը գիշերը անցուց էջմիածին: Երգ ու պար, ցնծութիւն: Առաւօտեան, Գէորգեան ճեմարանի հարաւային բակի մէջ, կատարուեցաւ դրօշներու օրհնութիւնը, այրուճի եւ հետեւակ, գէն ի ձեռքին, պատուի էին կեցած, երբ Վեհափառը, չրջապատուած եպիսկոպոսներով ու վարդապետներով, յամրաքայլ մօտեցաւ պատուոյ սեղանին, ուր դրօշակներ էին կանգնեցրած: Արարողութիւնը սկսաւ խուռներամ բազմութեան ներկայութեամբ, խորհրդաւոր լուռութեան մէջ: Վեհափառը օրհնեց դրօշակները եւ հրամանատարներուն ուժ ու կարողութիւն մաղթեց»¹:

Ստանալով Հայոց Հայրապետի օրհնութիւնը՝ կամավորները շարժվում են Իգդիր եւ ապա պատրաստվում այնտեղից ուղեւորվել ռազմաճակատ: Արեւմտահայաստանում ծավալվող դեպքերը հրամայաբար թելադրում էին, որ կամավորական զորախմբերը պետք է անհապաղ սկսեին արշավանքը եւ օր առաջ օգնութեան հասնեին Վանի ու ինքնապաշտպանութեան դիմած մյուս չրջանների հայութեանը: Սակայն վերին հրամանատարութիւնը զանազան պատրվակներով ձգձգում էր հարձակումը:

Անդրադառնալով ուռուական հրամանատարութեան կողմից իրենց նկատմամբ դրսեւորած վերաբերմունքի գնահատմանը՝ «Արարատյան ջոկատ»-ի հրամանատար Վարդանը նշում է. «Այդ ժամանակաշրջանում մասնավորապէս եւ առհասարակ ընդհանրապէս ուռուների վերաբերմունքը դեպի հայերը, դեպի հայկական հարցը շատ կասկածելի եւ խորհրդավոր է յեղել: Յերբ Վանը չրջապատված էր տաճկական զորքով, ժողովուրդը հերոսաբար ամբողջ ամիս դիմադրում էր, քանիսիցս դիմեցինք կառավարութեան, նկարագրեցինք Վանի

¹ «Ալիք» բացառիկ, 1956, մայիսի 4, էջ 57:

գրուծյունը, վոր գորքերը շարժեն դեպի այն կողմ: Նոքա մեզ պատասխանում էին. թէ այո մենք պէտք է գնանաք, բայց վոչ այժմ»¹:

Երկար սպասեցնելուց հետո, կամավորական խմբերը վերջապես ստանում են դեպի Վան արշավելու հրամանը: Ղազար Քոչարյանի վկայութեամբ. «Իգբիր էինք, երբ ստացուեցաւ Վանի Արամի մէկ գրուծիւնը, որով անմիջական օգնութիւնը կը խնդրեր մեզմէ...»²:

Հապաղելու ժամանակ այլեւս չկար: Արամի գրուծյունը ստանալուն պես Արարատյան գորագունդը, որի կազմում էր նաեւ Դրոյի առաջնորդած կամավորական 2-րդ գորախումբը, անմիջապես ուղեւորվում է դեպի Վան:

«Ապրիլի 20-ին, - նշվում է կամավորական գորախմբերի գործողութիւնները ներկայացնող տեղեկագրերից մեկում, - դժվարին արշավից հետո Արարատյան գորագունդը Իգբիրից հասնում է Կիզիմ-Դիզ եւ այնտեղ ընդգրկվում Բայազետյան գորամասի կազմում»³:

Արարատյան գորագունդն արշավանքի է դուրս եկել իր կազմում ունենալով 2300 հետեւակ ու 500 հեծյալ զինվորներ⁴:

Բացի Վարդանի գլխավորած Արարատյան գորագնդից, գեներալ Նիկողայեւի գլխավորած Բայազետյան գորամասի կազմում էին ընդգրկված գնդապետ Պրեպլավսկու 6 հարյուրակից բաղկացած գունդը՝ 8 գնդացիներով, գնդապետ Մագուզովի Կովկասյան 1-ին կազակական գունդը, Կուբանյան 4-րդ հրետանային մարտկոցը (6 հրանոթ), Կովկասյան 4-րդ հրետանային մարտկոցի լեռնա-հեծյալ դիվիզիոնը (6 հրանոթ), փոխգնդապետ Ուշակովի սահմանապահ բրիգադի 1-ին գումարտակը (մեկ հեծյալ եւ 4 հետեւակ հարյուրակ՝ գնդացիներով), Թուրքեստանյան 2-րդ գումարտակի 5-րդ վաշտը եւ եւս մեկ վաշտ⁵:

Որպեսզի գորամասերը կարողանային առաջ շարժվել եւ դուրս գալ Աբաղայի դաշտավայր եւ օր առաջ ուղեւորվել դեպի Վան, անհրաժեշտ էր նախ եւ առաջ հաղթահարել Թափարեզի լեռնանցքը՝ ամրացված հակառակորդի արգելապատնէշն ու զբաղվել լեռնանցքը, որը ձմռանը մշտապես տեղացող առատ ձյան պատճառով միշտ փակ էր լինում: Բնակլիմայական դժժան պայմանների պատճառով լեռնանցքում ամրացված հակառակորդի դիմադրութիւնը հաղթահարելը հեշտ խնդիր չէր:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 11, գիրք 4, էջ 6-7:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1934, օգոստոս, էջ 135:

³ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, թ. 34 (2):

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 1, գ. 6, թ. 1:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

«Ապրիլի 24-ին Բայազետյան գորամիավորմանը տրվում է հետեւյալ առաջադրանքը. հաղթահարել եւ անցնել Թափարիզի լեռնանցքով: Այդ առաջադրանքը կատարելու համար ապրիլի 23-ին Բայազետյան գորամիավորումը ընդունում է ելման դրուժյուն»¹:

Զորախմբերը, համաձայն հրամանատարութեան որոշման, հարձակումը պետք է զարգացնեն հետեւյալ դասավորվածությամբ.

«Փոխգնդապետ Ուշակովի գլխավոր զորասյունը սահմանապահ ծառայութեան երկու գումարտակներով եւ երկու գնդացիներով ու մեկ հեծյալ հարյուրակով գրավում է Զամալ եւ Սուլեյմանբեկի շրջանը: Արարատյան գորագնդի պետ Վարդանի զորասյունը կամավորական 3-րդ եւ 4-րդ զորախմբերի, կազակների երկու եւ կես հարյուրյակների, երկու գնդացիների, Կուբանյան 4-րդ մարտկոցի վաշտով գրավում է Բելլսերգ գյուղը:

Աջ զորասյունը՝ Դրոյի գլխավորած կամավորական 2-րդ զորախումբը, գրավում է Ներքին Զուրով գյուղը:

Գնդապետ Միգուզովի հեծյալները 2 գնդերով եւ գնդացիներով գրավում են Քարաքենտ եւ Թափարեզ գյուղերի շրջանը: Թուրքերը իրենց ուժերը կենտրոնացնում են Կավրե-Շամե գյուղի մերձակայքում, իսկ առաջապահ զորամասերը Թափարեզ սարի լեռնանցքում»²:

Այս արշավանքի ժամանակ ռուսական հրամանատարութեան կողմից կամավորական զորախմբերի նկատմամբ դրսեւորվել է պիւլի մեծ ուշադրութիւն եւ վստահութիւն, քան նախկինում էր: Այսպես, օրինակ. «Կամավորական զորախմբերի հրամանատարներին հաճախակի նշանակել են զորասյուների պետեր, ընդամին, նրանց ենթարկելով նաեւ կանոնավոր զորամասեր եւ հրետանի...»³:

Ապրիլի 24-ին ստանալով հրամանատարութեան առաջադրանքը՝ զորասյուները սկսում են առաջխաղացումը: Գրոհի աջ թեւում գործող Դրոյի զորախմբին հանձնարարվում է հետեւյալ առաջադրանքը. է առավորտյան ժամը 5-ին դուրս գալ Զուրավա գյուղից, ջախջախել զորասյանը դիմակայող Սարիմ Գյոլ լճի մերձակայքում դիրքավորված հակառակորդին եւ նրան հետ շարտել Սարիմ Գյոլ եւ Դասիմ Գյոլ լճերի մյուս կողմը:

Հայկական մյուս՝ 3-րդ եւ 4-րդ զորախմբերն իրենց աջակցող ռուսական զորավաշտերի համագործակցութեամբ հարձակումը պիւտի սկսեին Բելլսերգ գյուղի մոտակայքից եւ հաղթահարելով

¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, թ. 34(2):

² Նույն տեղում:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 102, թ. 44:

դիմակայող հակառակորդի պաշտպանությունը՝ Թափառեզի լեռնանցքով դուրս գալին դեպի Աբաղայի դաշտավայրը:

Ճակատում գորքերի հարձակումը ընթացել է աննպաստ պայմաններում, թիկունքային ծառայությունների կողմից շատ վատ են կազմակերպվել մատակարարման աշխատանքները:

«Ճանապարհների եւ փոխադրամիջոցների բացակայության պատճառով ժամանակին չէին բերել ոչ հաց եւ ոչ էլ անասնակերը: Մարդկանց բաժանել էին ընդամենը 1/2 ֆունտ հաց»¹:

Բնությունն իր հզոր տարերքով շատ դժվար էր գտնվել դեպի Վան արշավող գորքերի նկատմամբ: Տեղացող առատ ձյունը, փակելով բոլոր ճանապարհները եւ ուղիները, խոչընդոտում էր գորքերի առաջ շարժվելուն ու տեղաշարժերին: Ռուսական զորամիավորման առջևից ընթացող հայ կամավորները անասելի դժվարություններ ու ուժերի գերազույն լարումով պետք է ճեղքեին ձյան հաստ շերտերը եւ ճանապարհ բացեին իրենց հետևից եկող գորքերի համար:

«Մարդիկ եւ ձիերը, - գրում է այդ արշավի մասնակից կապիտան Աբոդովը, - թավալվում էին ձյան մեջ, նրանց մեծ դժվարություններ էր հաջողվում օգնություն ցույց տալ: Զորախմբերը շարժվում էին ժամում մեկ վերստ արագությունով: Ի դժբախտություն մեզ լեռներում սկսվել էր ձյունախառն ուժեղ բուքը»²:

Չնայած անասելի դժվարություններին, կամավորական զորախմբերը՝ գերմարդկային ջանքերով հաղթահարելով բնության հարուցած խոչընդոտները, քայլ առ քայլ առաջ են շարժվում եւ իրենց հետևից տանում ռուսական զորագնդերը:

Ճեղքելով ձյան շերտերը՝ հայ կամավորները հասնում են թշնամու պաշտպանական բնագծերին եւ գրոհում նրանց դիրքերի վրա: Մեծ եռանդով ու անձնագոհությամբ գործել են կամավորական բոլոր զորախմբերն ու նրանց աջակցող ռուսական զորավաշտերը: Համազասպն իր կամավորներով հասնելով հակառակորդին՝ սրընթաց գրոհ է ձեռնարկում Թափառեզի հարավային ժայռերում դիրքավորված հենակետերի վրա եւ, հաղթահարելով թուրքերի դիմադրությունը՝ շուտ է տալիս իր զորախումբը Կավրե-Շամե գյուղի ուղղությամբ ու հարվածում այդ հատվածում դիմակայող ուժերի դիրքերին:

Այդ օրը Քեռու գլխավորած Գրգ զորախումբը, համաձայն Բայագետյան զորամիավորման հրամանատարության հրահանգի, գտնվել է պահեստում (ռեզերվ)՝ Համազասպի Զրգ զորախմբի թիկունքում:

¹ Նույն տեղում, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, ք.34 (2):

² Նույն տեղում:

Բազմափորձ եւ կյանքը կռիվների բովում անցկացրած Քեռու եւ նրա գլխավորած կամավորների համար, նույնիսկ ժամանակավորապես, անասելի ծանր է եղել հանգրվանել թիկունքում եւ իրենց արյունակիցների մարտական գործողությունների սոսկ ահանատես լինելը: Կռիվների ամենաթեթ պահին անտեսելով հրամանատարությունների հանձնարարությունը, Քեռու գինիները նետվում են գրոհի:

«Քեռու զորախումբը,-վավերագրված է վերոհիշյալ փաստաթղթում,-գնում էր Համագասպի զորախմբի հետեւից: Շատ դժվար էր Քեռու կամավորներին զսպել ռեզերվում: Լսելով կրակոցները՝ նրանք նետվում են գրոհի, իսկ շատերը թաքուն շարժվում են առաջ»¹:

Դրոյի զորախումբը՝ հարձակվելով ճակատի աջ թեւում, մեծ դժվարություններ ու համառություն հաղթահարում է բնության հարուցած արգելապատնեշներն ու հակառակորդի դիմադրությունը եւ ներխուժում է Աբաղայի դաշտ: Երեկոյան մարտադաշտ է հասնում նաեւ գնդապետ Ուշակովի զորասյունը: Շարունակելով հարձակումը՝ Դրոյի զորախումբը մարտերով հաղթահարում է թուրքերի պաշտպանության հաջորդ հանգույցը եւ երեկոյան գրավում Սախմ եւ Դասիմ գյուղերի շրջանը²:

Նույն օրը Դրոն զորամիավորման հրամանատար գեներալ Նիկոլանելին հաղորդում է. «Հայտնում եմ Ձերդ գերազանցությունը, որ Ձեր առաջադրանքը ապրիլի 25-ի լույս գիշերը կատարված է...»³:

Ճակատի կենտրոնում հայկական 3-րդ եւ 4-րդ կամավորական զորախմբերը, ռուսական զորքերի համագործակցությամբ, նույնպես խորտակում են հակառակորդի պաշտպանությունը եւ հետապնդելով նահանջող թուրքերին՝ հասնում մինչեւ Սառակ գյուղը: Այսպիսով, հաջողությամբ կատարվում է զորամիավորման հրամանատարության առաջին առաջադրանքը՝ դժվարամատչելի Թափառեզի անցումը:

«Ձնայած ճանապարհի դժվարություններին, ցրտին եւ սովին, բոլոր կամավորների տրամադրությունը եղել է հիանալի...»

Այդ մարտերի եւ այդ թվում նաեւ բնության դաժան տարերքի դեմ մղած դժվարին պայքարի ընթացքում Արարատյան զորագնդի բոլոր հրամանատարներն իրենց դրսևելորում են որեւէ գովեստից բարձր, արիությունը եւ անձնագոհությունը⁴:

Կռիվների ընթացքում առաջ անցնելով եւ ներխուժելով Աբաղայի դաշտ՝ Դրոյի առաջնորդած զորախումբը, նաեւ ճանապարհների

¹ Նույն տեղում, թ. 36 (2):

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, թ.32 (2):

⁴ Նույն տեղում, թ. 38:

դժվար հաղթահարելի լինելու պատճառով, կտրվում է գորամիավորման հիմնական ուժերից եւ հայտնվում մեկուսացված ու չափազանց դժվարին պայմաններում: Աբաղայի դաշտավայրի այն տարածքը, ուր ներխուժում են Դրոյի կամավորները, պատված է եղել անհամար, վեր ցցված սուր քարերով ու ժայռերով, որը որպես պաշտպանութան միջոց խելամտորեն օգտագործվել է հակառակորդի կողմից:

«...Ոչ մի,- պատմվում է հուշագրությունում, - հնարավորություն չկար կապ հաստատել Դրոյի աջ գորասյունի հետ: Այդ գորասյունը անցնում էր այնպիսի տեղանքով, որտեղով դժվար թե անցած լինեն նույնիսկ առանձին մարդիկ...»

... Կամավորները հարկադրված էին հակառակորդին դուրս մղել յուրաքանչյուր քարի հետեւից...

Այդ քարերի միջով մոտավորապես 18 վերստ անցնելու ընթացքում գարնվելով քարերին՝ Դրոյի գորասյունը կորցնում է 13 մարդ: Չնայած դժվարություններին՝ կամավորների եռանդուն հրամանատար Դրոն իր գորախմբով ապրիլի 27-ի երեկոյան հասնում է Սոուկսու գյուղից արեւմուտք...»¹:

Թափառեզի բարձունքների խոչընդոտները հաղթահարելուց հետո հաջորդ արգելապատնեչը Բերկրի-Կալայի լեռնանցքն էր, որտեղով պետք է անցնեին ռուսական զորքերն ու հայ կամավորները:

Որպեսզի կարողանային արագորեն ու հեշտությամբ հաղթահարել լեռնանցքը պաշտպանող հակառակորդի դիմադրությունը, Բայազետյան գորամիավորման հրամանատարը հրամայում է բոլոր գորասյուններին հարձակումը սկսել միաժամանակ եւ սերտ համագործակցությամբ: Ապրիլի 30-ին գորասյունները շարժվում են դեպի Բերկրի լեռնանցքը: Համաձայն հրամանատարության առաջադրանքի, Համազասպի գորախումբը պիտի շարժվեր լեռնանցքի աջ կողմով, Դրոն՝ լեռնանցքով, Քեռին՝ ձախ թեւով: Հայկական կամավորական խմբերին հետեւելու էին Բայազետյան գորամիավորման հիմնական ուժերը²:

Հայ կամավորներն, ինչպես միշտ, առջեւում էին: Այդ օրը Բայազետյան գորամիավորման հրամանատարության որոշմամբ կամավորական գորախմբերին որպես լրացուցիչ աջակցող ուժ տրվել է մեկական հեծյալ հարյուրակ:

Ցերեկվա ժամը 12-ին սկսվում է մարտը: Ճակատի կենտրոնում Դրոյի 2-րդ, ձախ եւ աջ թեւերում հարձակվող Համազասպի եւ Քե-

¹ Սույն տեղում, ք. 39:

² Սույն տեղում, ք. 41:

ուս 3-րդ եւ 4-րդ գորախմբերն անկասելի հարվածներով ձեղքում են հակառակորդի պաշտպանական բնագծերն ու առաջ խոյանալով՝ մոտենում ընդհուպ Բերկրի-Կալա քաղաքին եւ պատրաստվում անհապաղ գրոհելու¹:

Թուրքերը նահանջելիս քանդել էին մոտակայքով անցնող գետի միակ կամուրջը: Հարկավոր էր արագորեն հաղթահարել արգելքները եւ ժամ առաջ գրավել թշնամու պաշտպանության որջը: Առաջնորդելով հեծելախումբը՝ Դրոն անվարան մտնում է սառցակալած գետն ու հաղթահարելով այն, առաջապահ գորավաշտով նետվում հակառակորդի դիրքերի վրա:

Վերհիշելով այդ պահը՝ կամավորական 2-րդ գորախմբի 1-ին վաշտի հրամանատար Բաշգառնեցի Մարտիրոս Աբրահամյանը նշում է. «Դրօն իր Առչօ ձիով մտաւ ջուրը: Ձին կանգնել չէր կարողանում, սակայն քիչ յետոյ գլուխը վեր տնկեց, ոտները տեղաւորեց ու կանգնեց: Ջուրը խփում էր ձիու կողքին, կրծքին, մինչեւ թամբի տակը ջուր էր:

Մենակ թամբը, Դրօն ու ձիու գլուխն էին երեւում:

Իմ ձիով կանգնեցի Դրօյի մի կողմում, ուր ջուրն այնքան էլ ուժեղ չէր, Ռուբէնն էլ միւս կողմում: Վաշտը շոկատային շարքով, իրար ձեռք բռնած, անցաւ ձիերի վրայով:

Գետի միւս կողմում, մագլցեցինք բարձունքը եւ միւս կողմից իջանք թշնամու թեւը»²:

Քիչ անց կռվի դաշտ հասած իր գորախմբի մյուս վաշտերի եւ կամավորական 3-րդ ու 4-րդ գորախմբերի համագործակցութեամբ Դրոն գրավում է Բերկրի-Կալա քաղաքը: Գրեթե նույն պահին, քաղաք են մտնում նաեւ 3-րդ կամավորականի մարտիկները:

Այդ կռիվը լուսաբանող վավերագրում նշվում է. «...Դրօյի հեծեալները եւ Համազասպի վաշտերը գրոհում են Բերկրի-Կալայի վրայ եւ գրաւում այդ կարեւորագույն հանգույցը, որով վերջապէս մեր ձեռքն է անցնում Բերկրի-Կալայի լեռնանցքն ու Աբաղայի ողջ դաշտաւայրը»:

Ռազմավարական կարեւորագույն նշանակութուն ունեցող Բերկրի-Կալայի լեռնանցքի գրավման գործում այդ նույն վավերագիրը շեշտում է ոչ միայն Դրոյի եւ Համազասպի կամավորական գորախմբերի վճռական դերը, այլ նաեւ «Աջ կողմի լեռներից Քեուս գորախմբի հայտնվելը շատ օգնեց Բերկրի-Կալայի գրոհին:

¹ Տե՛ս նույն տեղում

² Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամյան, Գշվ. աշխ., էջ 258:

Այդ օրվա մեր կորուստներն են՝ 4 կամավոր զոհված, 8 վիրավոր եւ 25 ձի սպանված»¹:

Հայկական լեռնաշխարհն իր զարմանահրաշ բնությամբ, կառուցվածքի բազմազանությամբ եւ բնակլիմայական պայմանների կտրուկ փոփոխությամբ երբեմն-երբեմն դժվարին ու անհասկանալի անակնկալներ է հրամցրել ու համապատասխան տրամադրություններ հաղորդել ուսուսական գործերին եւ նրանց շարքերում մարտնչող հայ կամավորներին:

Հայ կամավորական զորախմբերի մարտական գործողությունների մասին իր «Казачи на Кавказком фронте 1914-1917» հուշագրքում ուշագրավ մանրամասներ է հաղորդում այդ կռիվներին մասնակից գնդապետ Ֆյոդոր Ելիսեևը: Կազակ գնդապետի հուշագրքի մի քանի հատվածներ տպագրվել են «Հայրենիք» ամսագրում ²:

«Թափառեցին անդին, - պատմում է գնդապետ Ֆ. Ելիսեևը, - կը սկսեր քարքարոտ վայրէջք մը, որուն սակայն շուտով կը յաջորդէ Աբաղայի տափաստանը:

Մենք մտանք շքեղ խոտուէտ դաշտ մը, եւ կարծես կախարհական գավազանի մը հարուածով յեղաշրջուած էր կլիման: Զմեռը փոխուած էր իսկական գարունի մը, եւ ատիկա մեզ կը պատճառեր զարմանք ու հաճոյք միանգամայն...

Դաշտին խոտը կը հասնէր մեր ձիերուն ծունկերը: Հրաշալի աղբիւուրներ ու առուակներ կը հոսեին: Մեր տրամադրութիւնը մեկէն բարձրացաւ...»³:

Ներխուժելով Աբաղայի դաշտ ու ջախջախելով այդ շրջանում բնակվող քրդական հրոսակախմբերը՝ հայ կամավորները վնասագերծում են իրենց զորայուների, գումակի եւ հաղորդակցության ուղիների եւ միջոցների վրա մշտապես ասպատակող քուրդ զինյալներին: Բազմաթիվ քրդեր սարսափից եւ հուսահատությունից անիմաստ համարելով իրենց դիմադրությունը՝ կամովին հանձնվում են հայ կամավորներին:

«Երեկոյան, - հավաստում է վավերագիրը, - Բերկիր-Կալան գրավելուց հետո, Դրոն հայերի միջոցով Մամեդ բեկից (քուրդ ցեղապետ Հ.Գ.) ստանում է նամակ, որով նա հայտնում է, որ ինքն անիմաստ է

¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, թ.42(2):
² Տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր, 1957, թիւ 8:
³ Նույն տեղում, էջ 23:

Համարում ուսուսական գործերի դեմ կուվելը եւ այդ պատճառով ցանկանում է ողջ գինյալ խմբերով Հանձնվել:

Զորախումբը մեծ սարսափ է տարածում մերձակայքում ապրող քրդերի վրա: Այդ դեպքերից հետո բավական էր, որպեսզի երեւային կամավորները, եւ քրդերն անմիջապես քաշվում էին իրենց որջերը»¹:

Չապասելով գեներալ Նիկոլաեւի զորազնդերին՝ Դրոն անվարան հարձակվում է Վան տանող ճանապարհի թշնամու հաջորդ արգելապատնեշների վրա, եւ խորտակելով դրանք՝ արագորեն ուղեւորվում է Վան: 2-րդ կամավորական զորախմբի հարեւանությամբ դեպի Վան էին արշավում նաեւ Համազասպի եւ Քեռու գլխավորած 3-րդ եւ 4-րդ կամավորական զորախմբերը:

Սարսափելի տեսարաններ են բացվում կամավորների առաջ: Դրոյի խումբն, անցնելով Աբաղայի դաշտավայրով, ողջ ճանապարհին հանդիպում է հայկական լքված, ավերակ գյուղերի եւ մորթված բազմաթիվ դիակների: Մի խոսուէն վկայություն գնդապետ Ֆ. Ելիսեեւի հուշերից. «Բաւական առաջացած էինք, առանց կենդանի շունչի մը հանդիպելու մեր ճամբին: Եւ յանկարծ շան հաջոց կը լսենք: Գիւղ մը երեւաց մեր առջեւ: Արագօրէն կը մտնենք գիւղէն ներս, բայց մարդ չենք գտներ հոն: Միայն մորթոտուած կանանց ու մանուկներու դիակներ կային: Ատկէ հետեւցուցինք, որ հայկական գիւղ մըն էր: Դիակները տակաւին քայքայուած չէին, որ կը նշանակէր թէ կոտորածը նոր էր տեղի ունեցած: Երկու-երեք նիհար շուներէ բացի, ուրիշ ոչ ոք ողջ մնացեր էր գիւղի մէջ»²:

Այդ ամբողջ ազատագրված տարածքում հանդիպում էին միայն թուրքական ու քրդական գինյալ խմբեր, որոնք զոհ էին դառնում սարսափազդու տեսարաններից վրեժխնդրությամբ համակված հայ գինվորներին:

«Դրոյի գինվորները գրոհում են նահանջող թուրքերի վրա եւ սրի են քաշում բազմաթիվ թուրքերի ու քրդերի: Դեպի դաշտավայրը փախչող համարյա բոլոր քրդերը սրի են քաշվել Զեմլյակի (Դրոյի զորախմբի հեծյալ հարյուրակի հրամանատար Արտեմ Նանոււմյան - Ն.Գ.) ձիավորների կողմից: Հետապնդելով թուրքերին, այդ քաջարի հեծյալները գրավում են Քեչկզ գյուղը»³:

Բարձր գնահատելով մարտերում հայ կամավորների դրսեւորած հերոսական գործողությունները՝ գնդապետ Ֆ. Ելիսեւը նշում է.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, ք.42 (2):

² «Հայրենիք» անսագիր, 1957, թիւ 8, էջ 25:

³ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, ք.42 (2):

«Հայ կամաւորները փաստօրէն արժէքաւոր օժանդակութիւններ կրնէին կօզակներէ կազմուած մեր Զօրամասին: Անոնք կը կուէին մոլեռանդօրէն, գաղափարօրէն: Թուրքերն ու քիւրտերը Հայ մը գերի չէին առներ, այլ անմիջապէս կը մեռցնէին զայն: Փոխադարձաբար նոյնը կրնէին Հայերը բռնուած թուրքի մը կամ քիւրտի մը: Անիկա կը ջարդէին գիրար»¹:

Բերկրի-Կալայի լեռնանցքի, քաղաքի եւ Աբաղայի դաշտավայրի գրավումը հուշ կարեւոր էր. նախ բնակչիմայական խտտաշունչ պայմաններում հաղթահարվում է հակառակորդի դիմադրութիւնն ու հնարավորութիւնն է ընձեռվում լեռնանցքով առաջ շարժելու մնացած զօրամասերին:

Անկասկած Հայ կամավորները ավելի վաղ կարող էին մտնել Վան, եթէ չլինէին ռուսական հրամանատարութեան կիրառած Հայ զինվորների համար անհասկանալի մարտավարութիւնն ու շինծու արգելքները: Բերկրի-Կալայում եւ նրան հաջորդած հենակետերում դիրքավորված թուրք զինվորների դիմադրութիւնն արագորեն խորտակելուց հետո, երբ Դրոն նույն ուժգնութեամբ անվարան առաջ էր շարժվում, հանկարծ ստանում է հարձակումը դադարեցնելու մասին զորախմբի հրամանատար գեներալ Նիկոլաեւի անսպասելի հրամանը:

«Բերկրի-Կալայի գրավումից հետո Բայազետյան զօրամասին հրամայվում է ամրանալ Բերկրի-Կալայում եւ մնալ այնտեղ...»

Իսկ այդ ընթացքում ստացվում են տեղեկութիւններ, որ գրեթէ մեկ ամիս պաշարման մեջ գտնվող Վանի հայութիւնը արդէն սպառել է փամփուռները եւ հայտնվել օրհասական վիճակում»²:

Անդրադառնալով ռազմաճակատում տիրող կացութեանը եւ հրամանատարութեան այդօրինակ անսպասելի հրամանին՝ Արարատյան զորագնդի հրամանատար Վարդանը գրում է. «Մենք գիտեինք, Վանը չըջապատուած կանոնաւոր զօրէերով եւ քրդական հրոսակներով, կատաղի, անհաւասար կռիւ է տեղի ունենում եւ աշխատում էինք օր առաջ օգնութեան հասնել: Անսպասելի եւ մեծ եղաւ զարմանքս երբ գեներալ Նիկոլաեւը ինձ յայտարարեց, թէ կարգադրուած է Բերկրի Կալայում մնալ եւ առաջ չշարժել: *Наша задача только до Беркукала*»³:

Ավելի քան անհասկանալի ու զարմանալի էր նման որոշումը: Իսկ Վանից այդ օրերին ստացվող տագնապալի լուրերը թելադրում էին, որ անհրաժեշտ էր կատարել ճիշտ հակառակը:

Հապաղելը կարող էր ճակատագրական նշանակութիւն ունենալ: Թուրք հրամանատարութիւնը կարող էր օգտվել ռուսական զորքե-

¹ «Հայրենիք» անսագիր, 1957, թիւ 8, էջ 21:

² ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, թ.42 (2):

³ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 10, «Վարդանի հիշատակարանը», էջ 93

րի պատիվով թյուրենից ու դանդաղ կոտու թյուրենից եւ մեծ ուժեր նետելով Վան՝ ընկճել քաղաքի հերոսամարտիկների դիմադրությունը:

Վարդանի պնդմամբ՝ ինքը ընդիմացել է հրամանատարին եւ առանց տատանվելու պատասխանել, որ իրենք կանգ չեն առնի եւ շրջանցելով գեներալ Նիկոլաեւի որոշումը, հրամայել է զորազուեղին առաջ շարժվել մինչեւ Վանա լճի արեւլյան ափը՝ Ջանիկ¹:

Անկասկած, համանման դիրքորոշում առանց բացառության ունեցել են նաեւ զորախմբերի հրամանատարներն ու զինվորները:

Անդրադառնալով այդ օրերի դեպքերին՝ Բազառնեցի Մարտիրոսն իր հուշերում գրում է. «...Դրօն դիմեց զօրաւարին եւ խնդրեց թոյլ տալ առաջ շարժուելու, որպէսզի Վանի ժողովուրդը ի գուր չկոտորուին: Զօրաւարը մերժեց:

Դրօն ի մի հաւաքեց իր զօրամասի խմբապետներին եւ յայտնեց, թէ Ձերնոզուրովի եւ Անդրանիկի բանակը չի կարողանում առաջանալ Դիլմանում տեղի ունեցող կռուի պատճառով, որով եւ մեզ էլ հրամայում է չառաջանալ, թէ մեր չառաջանալու դէպքում Վանի մեր ազգակիցները կարող են կոտորուել, թէ մեր այստեղ մնալը այսքան զինուած ուժով կը լինի դաւաճանութիւն ու կը ծանրանայ մեր խղճի վրայ: Առաջարկեց զօրամասը յանձնել Նժդեհին, իսկ ինքը որոշած է 150 տղաներով գաղտնի ճանապարհով մտնել Վան, որով հնարաւորութիւն պիտի տրուէր Վանին մի առ ժամանակ էլ դիմանալ: Հակառակ պարագային, եթէ այդ իրեն չյաջողուէր, գոնէ հանգիստ սրտով կը մեռնէինք մեր ժողովրդի հետ միասին:

Բոլորս տուինք մեր համաձայնութիւնը եւ պատրաստեցինք գիշերը մեկնել...»²:

Դրոյի՝ վճիռներ ընդունելու համարձակության եւ հաստատակամության մասին ուշագրավ փաստեր է արձանագրում նաեւ 2-րդ կամավորականի հեծյալ հարյուրյակի հրամանատար Յապոնը: Ըստ նրա վկայության, այն պահին, երբ ռուսական հրամանատարութիւնը անորոշ պատճառներով ձգձգում էր հարձակումը, Դրօն լի էր վճռականությամբ, թեկուզ փոքրաթիվ խմբով, անպայմանորեն շուտափուլ թօշնության հասնել Վանի պաշարված եւ ժամ առ ժամ անհամբերությամբ կամավորներին սպասող հայությանը³:

Բարեբախտաբար, ռուսական հրամանատարությունը առաջնորդվելով ինչ-ինչ նկատառումներով փոխում է իր նախկին որոշումը եւ

¹ Նույն տեղում:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1934, թիւ 8, էջ 73:

³ Տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, թիւ 7:

գորքերը վերսկսում են հարձակումը: Մայիսի 1-ին ուսսական գորքերն ու հայ կամավորները հասնում են Քեղկ գյուղ, ուր յուրաքանչյուր գորախումբ՝ ստանալով համապատասխան հանձնարարություն, շարունակում է հարձակումը դեպի Վան:

«... 3-րդ գորախումբը շարժվելու էր լճի առափնյա երկայնքով եւ պետք է գրավեր Փանզու գյուղը, 4-րդ գորախումբին հրամայվում է շարժվել Շեկյարի ուղղութեամբ եւ գրավել Շեկյարի հարավային գագաթը: 2-րդ գորախումբին հրամայվում է առջ շարժվել Կորսուսաարի ուղղութեամբ եւ գրավել նրա գագաթը»¹:

Առաջապահ ունենալով հեծյալ հարյուրակները՝ գորախումբերը նետովում են գրոհի եւ հաջողութեամբ խորտակելով թուրքերի պաշտպանությունը՝ մոտենում են Զանիկ եւ Դերիբեկ գյուղերին, գրավում դրանք եւ զարգացնելով հարձակումը՝ թուրքերից ու քրդերից մաքրում բազմաթիվ բնակավայրեր:

«... Թուրքերը թողնելով 240 դիակ եւ 300 գենք եւ շատ փամփուշտ՝ փախչում են հարավ...»

Դրոյի գորախումբը թուրքերի եւ քրդերի զորավաշտերի դեմ մարտի է բռնվում Շեխկարե գյուղի մոտ, ուր սպանվում են մեծ թվով թուրքեր եւ քրդեր, ինչպես նաեւ թուրքական մի յուզբաշի: Դրոն, հետապնդելով փախչող թուրքերին, հասնում է մինչեւ Ավերյակ գյուղը»²:

Գրավելով Շեխկարե, ապա Ավերյակ, իսկ հաջորդ օրը Զանիկ գյուղերը՝ Դրոյի գլխավորած կամավորական 2-րդ գորախումբը, առջ ընկնելով հարձակվող գորամիավորումից՝ արագորեն մոտենում է Վանին:

«Բաւական մը յառաջացած էինք, - գրում է 2-րդ կամավորականի վաշտապետերից Ղազար Քոչարյանը,-երբ, թնդանօթի ձայներ լսուեցան. ձայները հարաւէն կուգային ու շատ պարզ էր, որ թուրքերը կրկին Վանը ուժակոծել էին սկսած: Ամբողջ գիշեր մենք լսեցինք թնդանօթի խուլ որոտները: Դրօն, իր վերցուցած ձիաւոր ջուկատները, հարթ ճանապարհով, իսկ մենք՝ Գիւսնոցի եւ Աւերեակի ուղղութեամբ սկսանք յառաջանալ: Եթէ չլլային ճանապարհի ընթացքին պատահած մէկ քանի փոքր ընդհարումները, որոնք բաւական ժամանակ խլեցին մեզմէ, գուցէ այդ օրը իսկ Վան մտնէինք: Թշնամու փոքրիկ ու անկանոն ուժերու երբեմնի յարձակումները ստիպեցին մեզ կանգ առնել ու ապահովելու համար մեր թիկունքը,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 32, ք.44(2):

² Նույն տեղում:

որոշ հետախուզուիթիւններ կատարեցինք: Աւարտելով մեզ համար շատ անախորժ, սակայն անհրաժեշտ աշխատանքը՝ երկու օր յետոյ միայն Վան ուղղուեցանք»¹:

Վանեցիների հերոսական ինքնապաշտպանութեան ու հայ կամավորական զորախմբերի հարձակումների հարկադրանքով թուրքական հրամանատարութիւնը ճարահատյալ վերացնում է քաղաքի պաշարումը: Հերոսամարտի զինվորները, ոգեւորված թուրքական բանակի փախուստից, գրոհում են քաղաքի թուրքական թաղամասերի վրա եւ կրակի տալիս դրանք: Վանից ոչ հեռու գտնվող հայ կամավորները, պարզորեն տեսնելով քաղաքից բարձրացող կրակն ու ծուխը եւ կարծելով, թե թուրքերն են այրել հայկական թաղամասերը, ավելի են արագացնում առաջխաղացումը: Այրվող քաղաքի տեսարանից խոցված Համազասպը (ծնունդով վանեցի-Հ.Գ.), որի առաջնորդած Յրդ կամավորականը փոքր-ինչ ավելի հեռու էր գտնվում քաղաքից, հեռագրում է Վանին ավելի մոտ գտնվող Դրոյին. «Հասիր, հարագատ քաղաքս այրվում է...»:

Իսկ այդ ժամանակ հայ կամավորները եւ հրամանատարութիւնը դեռեւս չգիտեին եւ չէին կարող իմանալ քաղաքում կատարվող դեպքերի իրական ընթացքն ու մանրամասները: Իրականում այրվում էին թուրքական թաղամասերը:

Մի փոքրիկ հատված Դրոյի պատմածից. «...Վերջապէս, ռուսական զօրաց հրամաններէն «մա՛րշ դէպի Վան» լսուեցաւ, ալ զինուորական օրէնք, կարգապահութիւն գոյութիւն չունեցաւ մեզ համար: Անմիջապէս ճամբայ ինկանք եւ վաղ առաւօտ, մութ ու լուսին, Շահպաղիի բարձունքները հասանք: Այնտեղէն որոշ կը տեսնէինք Այգեստանի բոլորտիքը թուրքերու գատ թաղերը, որոնք դեռ կը վառուէին: Իսկ մեզ հետ եղող վանեցի քաջերը, ուրախութենէն խելագար, սկսեցին երգել. «Կուուեցէք տղերք, կուուեցէք քաջ-քաջ, անւեհեր կանգնած թշնամու առաջ...»:

Յուզուեցայ ես ալ: Երգը իմ խմբապետիս Նիկոլ Դումանի երկիր մտնելու առաջին երգն էր, յօրինուած Վանի մօտ Պողազքեասան գիւղի հայրուկային կուուին (1895) յիշատակին»²:

Համաձայն Արարատյան զորագնդի հրամանատարութեան որոշման՝ Վան քաղաք առաջինը պիտի մուտք գործեր յուրաքանչյուր երեք զորախմբերի 50 հեծյալ զինվորներից բաղկացած միացյալ ջոկատը, զորագնդի հրամանատար Վարդանի օգնական Դաշնակցական

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1931, սեպտեմբեր, էջ 138:

² Նույն տեղում, 1967, հունիս, էջ 3:

Խեչոյի գլխավորութեամբ: Հեծյալ ջոկատի հետ Վան պիտի մուտք գործեր նաեւ Դրոյի գորախմբի Դալի Ղազարի գլխավորած վաշտը:

Արարատյան գորախմբի հրամանատար Վարդան Մեհրաբեանի պնդմամբ Վան մուտք գործելու պատիվը Դաշնակցական Խեչոյին ընձեռելու իրողութիւնը նրանց կողմից կանխամտածված էր եւ պտճառաբանված: Քանի որ նախորդ կռիւլների ժամանակ հայկական որեւէ բնակավայր ազատագրելիս, երբեմն կամավորական գորախմբերի հրամանատարների միջեւ բուռն վեճեր է ծագել, գրաված տեղամասը առաջինը մուտք գործելու մենաշնորհը իր գլխավորած գորախմբին վերագրելու պատճառով, ուստի նման անցանկալի միջադեպեր տեղիք չտայու նպատակով, համաձայն Վարդանի հավաստման, որոշվում է. «...Վան մտնելուց կարող էր մրցման հետեւանքով աւելի մեծ անախորժութիւններ առաջ գալ, վորոչեցինք վոր Վան առաջին անգամ պէտք է մտնի Խեչոյն»¹:

Մայիսի 5-ի առավոտյան Արարատյան գնդի հեծյալ ջոկատը Դաշնակցական Խեչոյի եւ քաղաքին ավելի մոտ գտնվող Դրոյի գորախմբի Դալի Ղազարի գլխավորած առաջապահ վաշտը սրարչավ մտնում են քաղաք: Ընդամենը երկու ժամ անց քաղաք են մտնում 2-րդ կամավորական գորախմբի մյուս վաշտերը: Հայ կամավորական չորս գորախմբերից Դրոյի գլխավորած գորամասը, այնուամենայնիվ, առաջինն է մտնում Վան եւ արժանանում քաղաքի բնակչութեան ջերմ ընդունելութեանը:

Վանի հերոսամարտի ղեկավարներից Հայկ Կոստյանը, վերհիշելով իր եւ քաղաքում գտնվող ողջ բնակչութեան համար այդ երջանիկ պահը, ջերմութեամբ գրում է. «30-օրեայ գոյամարտի անհաւասար խիզախումներից յետոյ, արիւնոտ պայքարի քննութեամբ յաղթանակը նւաճած մի սերունդ՝ այն օրը իր ազատ թեւերուն մէջ ընդունեց Արարատեան գնդի մաս կազմող մէկ հազարեակին եւ նրա առաջնորդ հրամանատար Դրոյին:

Վան քաղաքամիջի Զինուորական Վարիչ կազմը այդ օր իւր 150-ի հասնող ժողովրդական զէնքերով գինուած մարտիկներով միասին կեդրոնացած էին հազարաւոր երկսեռ քաղաքացիների հետ, պատմական քաղաքի հիւսիսային կողմի դաշտագետնի վրայ, Աւանուց գետափին, ընդառաջելու Դրոյին եւ իւր գնդին...

... Ու հասաւ պահը ցանկալի...

Պահերից ամենից աննկարագրելին, ամենից պատմականը:

Ահա գնդի հրամանատար քաջարի Դրօն, իր երկու թիկնապահների հետ սրարչաւ, փոշու ամպերը յետեւ թողած, հասաւ մեզի՝ գոչելով հաղթ ձայնով.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 11, գիրք 4, էջ 62-63:

Ողջո՞ւյն հերոսներին, ապրէ՞ք տղաներ, երջանիկ ենք, որ դիմաւորում էք մեզ իբրեւ յաղթողների, փառք ձեր գէնքերին... պատիւ ձեր գինապայքարին...

Մենք մեզ տեսանք շրջապատուած կամաւորական վաշտերի քառակուսի շրջանակի մէջ: Իսկ Դրօն ձիուց վայր ցատկելով ողջագուրեց մեզ, միշտ կրկնելով:

«Շնորհակտորում եմ ձեր ժողովրդական փայլուն յաղթանակը, ձեր գէնքի փառքը, շատ ապրէ՞ք...

Ապա հրամայեց գնդի առաջին հարիւրակին օդի մէջ կրակել համազարկերով հրացանային հինգական փամփուշտներ, ուռաներով հանդերձ...Մեր մարտիկները, որոնք գինուած էին տասհարուածեան մաուզէր ատրճանակներով, օդի մէջ պարպեցին 10-ական գնդակներ՝ գնդացրային արագահարուածութեամբ:

Այս ժամանակ ահա, շարժուեցին մեր երկու դրօշները, որ նշանակ եղաւ, որպէսզի բերդի բարձունքներից որոտան մեր գրաւուած թնդանօթները՝ 50 հրանօթային արձակումներով:

Հայկական գէնքի փառատօնով, թնդանօթային որոտներով, հայ հողի վրայ, մենք ընդունեցինք Դրօշին եւ իր գնդին»¹:

Երկու օր անց քաղաք են մտնում Համազասպի եւ Քեռու 3-րդ, 4-րդ մարտագնդերը եւ գեներալ Նիկոլայեւի զորագնդերը, իսկ ավելի ուշ Վան է հասնում նաեւ Անդրանիկի զորամասը:

Վանի ազատագրման կապակցութեամբ Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը Հայոց կաթողիկոսին հղում է հետեւյալ շնորհավորական հեռագիրը. «Ամբողջ սրտէ շնորհակալութիւն կը յայտնեմ Ձեզի՝ էջմիածնի տաճարին մէջ ամենաբարձրեւորին ուղղուած Ձեր ջերմ աղօթքներուն համար այն անմոռանալի օրը, երբ իմ ղեկաւարութեանը յանձնուած յաղթական զօրքերու եւ քաջարի հայ կամաւորներու կողմէ Վանը ազատուեցաւ քրիստոնէութեան պատմական թշնամիէն, եւ հայ ժողովուրդը՝ իր դարաւոր բռնակալէն»²:

Քրիստոնէութեան անունից խոսող, կեղծ ջերմութեամբ համեմված հեռագրի հեղինակը օրեր անց առանց վարանելու եւ մոռացութեան մատնելով Քրիստոսին, անձամբ պիտի ստորագրի Վանի մահվան դատավճիռը՝ ռուսական զօրքերի կողմից քաղաքն ու Արեւմտահայաստանի մյուս շրջանները թողնելու հրամանը:

¹ «Ալիք», բացառիկ, 1956, մայիսի 4, էջ 62-63:

² «Յայրենիք» ամսագիր, 1927, սեպտեմբեր, էջ 76:

Վանուժ գտնվելու հենց առաջին օրը Դրոն շտապում է տեսակցել ու սփոփել թուրքերի կողմից դավադրաբար սպանված Իշխանի ընտանիքին: Հին Բայազետում վաճառականությամբ զբաղվելու տարիներին նա սերտ բարեկամություն էր հաստատել Վանի գործիչների եւ հատկապես Լեոնապարի մարտական ուժերի կազմակերպիչ ու առաջնորդ Իշխանի հետ:

Դրոյի եւ Իշխանի կնոջ՝ Սիրանուշի հանդիպման ականատես Արամ Տապաղյանը, վերհիշելով այդ հուզիչ տեսարանը, գրում է. «1915 մայիս 3-ին Վանի հերոսամարտի յաղթանակի առաջին առաւօտն էր: Նահատակ Իշխանի սգաւոր այրիին՝ Հօրեղբօրս աղջկա Սիրանուշին քովն էի, երբ յանկարծ սենեակին դռան վրայ երեւցաւ չերքէզի տարազով, թուխ դէմքով, հագիւր 30 տարեկան երիտասարդ մը: Ձեռները դէպի Սիրանուշը երկարելով՝ ըսաւ մորմոքած ձայնով.

- Ախ, իմ անբախտ քոյրս:

Սիրանուշը լալագին, խօսքը եկւորին ուղղելով, հարցուց.

- Ո՞ւր է Սուրէն էֆենտի (Դրոյի ծածկանունը Հին Բայազետում ապրած տարիներին - Հ.Գ.), ուր է քո սիրելի ընկերդ, իմ աննման Իշխանը... Տխուր եւ ճնշիչ մթնոլորտը մեղմացնելու համար՝ Սուրէն էֆենտին սկսաւ պատմել, թէ ինչպէս իր զօրախումբը հասած էր Վան...»¹:

Դրոյի անմիջական նախաձեռնությամբ հայ զինվորները Հիրժ գյուղում հայտնաբերում են Իշխանի եւ նրա զինակիցների մարմինները եւ տեղափոխելով Վան՝ ամփոփում քաղաքի գերեզմանատանը:

Դրոյի կյանքի ու գործունեության մասին պահպանված փաստերի, հուշագրությունների եւ կարծիքների ուսումնասիրությունն անառարկելիորեն հավաստում են ոչ միայն նրա քաջության ու զորավարական տաղանդի իրողությունը: Հայ ազատամարտի նշանավոր գործիչների համաստեղության մեջ նա եզակիներից էր նաեւ իր անբասիր ընկերասիրությամբ եւ հասարակ զինվորի նկատմամբ դրսեւորած ուշադրությամբ եւ հոգատարությամբ: Ահա իր զոհված զինակիցներից մեկի ընտանիքի նկատմամբ նրա ցուցաբերած վերաբերմունքի մի փոքրիկ վկայություն.

«Նորին գերազանցութեան փոխ թեմակալին Հայոց

Ներկայացնելով Ձերդ գերազանցութեան էրզափենցի (Շարուր-Դարալագեանզի գավառ - Հ.Գ.) Յարութիւն Սայադեանի խնդիրը, պատիւ ունիմ յայտնելու, որ անցեալ 1914 թ. նոյեմբերի 1-ին Տաճ-

¹ Նույն տեղում, 1967, մայիս, էջ 2:

կաստանի Կիաւրէ-Շամէ գիւղի կուռում սպանուեց նրա որդի՝ Ալեքսան Յարուծիւնի Սալադեանը: Նրա 6 հոգուց բաղկացած ընտանիքը եւ ծերունի հայրը մնացել են գուրկ նիւթական միջոցից:

Խնդրում եմ Ձերդ գերազանցութիւնից, եթէ հնարաւոր կլինի, Ձեր միջնորդութեամբ այդ ընտանիքին ցոյց տրուէր նիւթական որեւէ աջակցութիւն, որով հանգուցեալի որդիներին եւ ծերունի հօրը գոնէ որոշ չափով մխիթարութեան պատճառ կը լինէնք, ոգեւորելով նրա ընտանիքին: 3 մարտի 1915 թ.»¹:

Իսկ Դրոյի միջնորդութիւններն ու դիմումները, որպէս կանոն, երբեք ապարդյուն չէին անցնում:

Նրան բնութագրող մի հատկանշական կողմ եւս: Դրոն, գործարարութեան եւ մարդկանց հետ լեզու գտնելու զարմանալի շնորհներով էր օժտւած: Որպէս օրենք, նրա ղեկավարած գործասերը իրենց գինվածութեամբ, նյութական ապահովվածութեամբ եւ կարգապահութեամբ միշտ լավագույնն են եղել: Նույնիսկ բարձրաստիճան գինվորականները սիրով էին համաձայնել ծառայելու նրա հրամանատարութեամբ գործող գործասերում: Գուցե եւ նրա հաջողութիւնները գաղտնիքը պայմանավորված էր նաեւ վերոհիշյալ գործոններով: Վասպուրականի ազատագրումը դեռ միայն սկիզբն էր այն գործի, որին իրավամբ կոչված էին ծառայելու հայ կամավորները: Առջեւում էին թուրք իշխանութիւնների յաթաղանի մյուս գոհերը՝ Շատախը, Մոկսը, Բիթլիսը, Տարոնը, Սասունը եւ Արեւմտահայաստանի մյուս շրջանները:

Վանի ազատագրման օրը Արամ Մանուկյանի նախաձեռնութեամբ կազմակերպվում է ընդունելութիւնը՝ ի պատիւ գեներալ Նիկողանի ու նրա սպաների: Այդ հանդիպմանը, բացառութեամբ Անդրանիկի, որն ի դեպ վանեցիներից դժգոհ լինելու պատճառով կտրականապէս հրաժարվել է այցելել քաղաք, ներկա են գնվել կամավորական գործախմբերի հրամանատարներն ու հայ ազգային կուսակցութիւնների ներկայացուցիչները:

Այդ ընդունելութեան մասին ուշագրավ հուշեր է պատմում հանդիպման մասնակից՝ վերոհիշյալ գնդապետ Ելիսեւը:

«Մենք մեծ երկհարկանի տան մոտ ենք: Լայն աստիճաններով վեր եմ բարձրանում: Բացելով երկփեղկանի դուռը, մտնում եմ հսկայական դահլիճ, որտեղ երկու երկար սեղանների շուրջ, ծածկված սպիտակ սփռոցներով եւ սպասքավորված, նստած էին մոտ 100 սպա մեր ջոկատից:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 25, ք. 17:

Անցյալ տարվա օգոստոսից Մերվից պատերազմ գնալու օրվանից, մենք մեկ անգամ էլ չէինք նստել այնպիսի սեղանի շուրջ, որը «մարզավարի» ծածկված լիներ ընթրիքի համար, այսինքն ծածկված լիներ սպիտակ սփռոցով եւ ամբողջովին սպասքավորված: Տեսնելով այդ ամենը, այն էլ կիսավայրենի թուրքիայում, այդ պատճառով ես զարմացած էի:

Համաձայն գինվորական կանոնադրության, պետք է զեկուցել ներկաներից ավագ պետին, տվյալ դեպքում՝ գեներալ Նիկոլաեւին... Երկու կողմից նրա մոտ նստած էին հայկական զորամասերի առաջնորդները՝ Համազասպը, Դրոն, Քեռին եւ ինչ-որ հայ՝ քաղաքացիական կոստյումով, շատ սեւ, խուզած մորուքով, մտավորականի դեմքով ու տխուր աչքերով: Նա քաղաքագլուխ Արամ փաշան էր (իրականում Արամ Մանուկյանն այդ ժամանակ ոչ թե Վանի քաղաքագլուխն էր, այլ գեներալ Նիկոլաեւի հրամանով նշանակվելու էր Վանի նահանգի նահանգապետ-Ն. Գ.): Նրանց հետեւում նստած էին մեր գնդերի հրամանատարները, բոլոր սպաները՝ ըստ «կոչումների»:

Ընթրիքը նոր էր սկսվել: Զեկուցյա լսելուն պես բարձրահասակ, չոր, 65 տարեկան, սպիտակամորուք ծերուկ գեներալ Նիկոլաեւը ոտքի կանգնեց: Նրա օրինակին հետեւեցին մյուսները... Հաճելի էր թուրքիայում, հատկապես Արամ փաշային ցույց տալ ռուսական կայսերական բանակի կարգապահությունը, որը պարտադիր էր բոլորի համար, եւ՝ գեներալի, եւ՝ մյուսների...

Զարմանալիորեն սեղանի շուրջը լուսթյուն էր տիրում:

Բայց ահա ոտքի կանգնեց Արամ փաշան: Նա խմեց հաղթական Ռուսական կայսերական բանակի կենացը: Նա խոսում էր հայերեն: Նրա խոսքը մեզ համար ամբողջական ֆրազներով թարգմանում էր Դրոն՝ նրանց ամենախիզախն ու ականավորը՝ 2-րդ զորամասի պետը:

Դրոն՝ ամրակազմ, միջահասակ, խիտ սեւ խուզած մորուքով մարդ էր: Զինվորական համազգեստով, նա հզոր եւ հաճելի տպավորություն էր գործում: Իր տեսքով նա նմանվում էր գեներալ Կուտեպովին»¹:

Ռուսական բանակի ու հանդիսությունը ներկա գտնվող սպաներին ուղղույնի խոսքեր ուղղելուց հետո, Արամը դիմում է գեներալ Նիկոլաեւին ու խնդրում թույլատրել հեռագիր ուղարկել Ռուսաստանի վեհապետին: Արամի խնդրանքը զարմանք է հարուցում:

«Մենք,-գրում է գնդապետ Ելիսեւը,- ակամայից զգաստացանք. հայերի հեռագիր հեռավոր թուրքիայից անձամբ ռուսական ցարին, դա այդ ժամանակ ինչ-որ արտակարգ երեւույթ էր»²:

¹ Елисеев Ф. С., Казаки на Кавказком фронте 1914-1917, М., 2001, ст. 94:

² Սուլյն տեղում:

Գնդապետ Ելիսեեեր իր հուշագրքում մեջբերում է հեռագիրն ամբողջությամբ:

«Ձերդ Գերազանցության ծննդյան օրը համընկավ Ձեր զորքերի Հայաստանի մայրաքաղաք մուտք գործելու օրվան: Ցանկանալով Ռուսաստանի հաղթանակն ու հզորությունը, մենք՝ Հայաստանի ներկայացուցիչներս խնդրում ենք մեզ ընդունել Ձեր հովանավորության ներքո: Եւ թող Մեծ Ռուսաստանի կայսրության շքեղ ու բազմերանգ ծաղկեփնջի մեջ, որպես փոքրիկ բուրավետ մանուշակ, ապրի ինքնավար Հայաստանը»¹:

Գնդապետ Ելիսեեեի խոստովանությունում՝ հեռագիրը նախադասությունն առ նախադասություն խելացիորեն ու հասկանալի ներկայացրել է Դրոն, որին հետեւել են հանդիսություն ներկա գտնվող Արարատյան զորախմբի սպաների բուռն ու երկարատեւ ծափահարությունները: Գեներալ Նիկոլաեւը զգաստացած ոտքի է կանգնում ու ասում. «Խնդրեմ, խնդրեմ...ես թույլատրում եմ»²:

Վանի հաղթական մուտքից ընդամենը մեկ օր անց Դրոյի զորախումբը դարձյալ կռիվների հորձանուտում էր: Զորախումբը, այս անգամ առանց հրանոթների ու զնդացիւրների, զարգացնելով հարձակումը, միայնակ պիտի օգնություն հասնեւ Շատախի եւ Մոկսի ինքնապաշտպանություն ղեմած հայությունը: Քեռու եւ Համազասպի զորախմբերը առաջանալու էին դեպի Ոստան:

Շատախի հայությունը ապրիլի առաջին իսկ օրերին զենքի դիմելով արդեն երկրորդ ամիսն էր, ինչ համառորեն անհավասար ինքնապաշտպանական մարտեր էին մղում թուրք ժանդարմական եւ քրդական զինյալ զորախմբերի դեմ:

«Կռիվը, - նշում է Արարատյան զորագնդի հրամանատար Վարդանը, - միայն Վանի մէջ չէր. շրջակա գավառները նույնպես կռիվների մէջ էին: Հարկավոր էր շտապ օգնություն հասնել գավառներին: Ժամանակ չկորցնելով, հենց մյուս օրը մի դրուժինա Դրոյի ղեկավարությամբ ուղարկեցինք Շատախի կողմերը, մյուս դրուժինան Քեռու ղեկավարությամբ ուղարկեցինք Ոչտունիք»³:

Իրոք, ընդամենը մեկ օր Վանում անցկացնելով՝ 2-րդ կամավորականը, իր շարքերը համալրելով տեղացի մարտիկներով, հրաման է ստանում ուղեւորվել Շատախ, փրկել ինքնապաշտպանության ղեմած շատախցիներին եւ այդ շրջանը մաքրել քրդերից:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 11, գիրք 4, էջ 6:

Շատախցիների զինված պայքարը արեւմտահայուլթյան մղած 1915 թ. ինքնապաշտպանական մարտերի ամենահերոսական եւ ուսանելի, բայց դեռեւս ըստ արժանվոլւն չուսուծմնասիրված էջերից մեկն է: Չնայած թուրք իշխանությունների նենգադավությանը զոհ էր գնացել ինքնապաշտպանության ոգին ու կազմակերպիչը՝ Լեւոնապարի Իշխանը, սակայն ազատատենչ շատախցիները, հավատարիմ մնալով իրենց հերոսական անցյալին եւ Իշխանի ներդրած մարտական ավանդին՝ ավելի քան մեկուկես ամիս անկոտրում համառությամբ ու հերոսական մաքառումներով պաշտպանեցին իրենց կյանքն ու ազգային արժանապատվությունը:

Շատախի պաշտպաններին օգնության հասնելը կապված էր լուրջ դժվարությունների հետ: Շատախ տանող ուղին անցնում էր քրդերով խիտ բնակեցված Գորան դաշտավայրով: Թուրքական հրամանատարությունը քրդական յուրաքանչյուր գյուղ վերածել էր ամուր պաշտպանական հանգույցի: Բացի դրանից, Հիրճ գյուղից դեպի Գորանի դաշտ տանող միակ ճանապարհը շրջափակված էր կիրճերով, որի թաքստոցներում դիրքավորվել էին թուրք զինվորներն ու քրդական զինյալ խմբերը¹:

Հարձակումը զարգացնելու կամավորների միակ հնարավորությունը թշնամու ամրությունները շրջանցելն էր: Պահեստում թողնելով Յապոնի, Զեմլյակի եւ Խոսրովի հեծյալ ջոկատները՝ Դրոն հրամայում է Ղազար Քոչարյանի վաշտին շրջանցել թշնամու ամրություններն ու հարվածել թիկունքին:

Ռազմախաղն ավարտվում է գերազանց վերջաբանով, թուրք-քուրդ հրոսակախմբերը, ընկնելով խաչածեւ կրակի տակ, դիմում են փախուստի: Գորանի դաշտ տանող ուղին բաց էր: Դրոյի զինվորները հողմի նման ներխուժելով դաշտ՝ մեկը մյուսի հետեւից գրավում են քրդական գյուղերը եւ մոտենում դեպի Շատախ տանող ամենաուժեղ արգելապատնեչին՝ Աղվուտ գյուղին: Հաղթական կռիվներից հետո բարձր մարտական տրամադրությամբ համակված հայ զինվորները հաշված ժամերի ընթացքում ընկճում են հակառակորդի դիմադրությունը եւ մտնում հայկական Սեւտիկն գյուղը:

Թուրքական զորքերը, որոնք քրդական հրոսակախմբերի հետ արդեն 45-րդ օրն էր, ինչ պաշարել էին Շատախը, հայ կամավորների լուրն առնելուն պես լքում են մարտադաշտը:

Կամավորական զորախմբերի մարտական գործողությունները պատմող ռազմական ամփոփագրերից մեկում այդ մասին գրված է. «2-րդ կամավորականը, մայիսի 8-ին սկսելով հարձակումը, բազմիցս բախվել է

¹ Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 5, գ. 102, ք. 44:

Գորան դաշտում համախմբված քրդերի հետ, որոնք փակել էին դեպի Շատախ տանող ուղին: Բայց պարտութուն կրելով յուրաքանչյուր կռվում, քրդերը մաքրում են այդ շրջանը եւ զորախումբը մայիսի 12-ին մուտք է գործում Շատախ»¹:

Թուրքական զորքերի ու քրդերի փախուստը եւ հայ կամավորական զորախմբերի հաղթանակներն ավետող լուրերն անմիջապես տարածվում են նրանց գալստյանը սրտատրոփ սպասող Շատախի ինքնապաշտպանության մարտիկների շարքերում:

Պատմում է Շատախի ինքնապաշտպանության հրամանատարներից՝ Տիգրան Բաղդասարյանը. «Լեւոնը (Լեւոն Շաղոյանը նույնպես ինքնապաշտպանության հրամանատարներից է - Ն.Գ.) կը գրէ. «Դրոն 1000 հոգով Սեւտիկն է: Երեկոյեան աշխատիր ամէն գնով հոս լինել. խորհրդակցելու համար Մառնուլի վրայ կատարուելիք վաղուան արշաւանքի մասին...

... Երկու ձի կը պատրաստեն անմիջապէս եւ Սեւտիկնցի Յակոբի հետ կը շտապեմ հասնել Սեւտիկն: Մութն էր արդէն, երբ կը հասնիմ գիւղը: Աչքի կը զարնեն մեր կամաւորների վրաններն իրենց պլպլուան ճրագներով:

Կը մտնեմ տէրտրոջ սենեակը, եւ ահա կը հանդիպիմ Դրոյին շրջապատուած իր վաշտապետներով՝ Նժդեհը, Մեսրոպը, Եսպոնը, Մարտիրոսը եւ այլն: Կը համբուրւիմք, կը սկսինք զրոյց անել: Կը պատմեն ինձ իրենց կռիւների եւ ապագայի մասին: Ես էլ իմ հերթին՝ մեր կռիւների մասին:

- Այդպէս, ուրեմն Մառնուլի արշաւանքը թողնենք ուրիշ անգամուան, այնպէս չէ, էֆենտի, - հեզնելով կը վերջացնէ Դրոն:

- Այո, պ. հրամանատար, - կը պատասխանեմ, - բայց երեւի ուրիշ ծառնուցներ կ'ունենանք»²:

1915 թ. մայիսի 12-ին 2-րդ կամավորական մարտախմբի գլուխն անցած՝ Դրոն հաղթականորեն մուտք է գործում Շատախ գավառի ինքնապաշտպանության կենտրոն՝ Թաղ գյուղը³:

Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարութեանը ուղղված զեկուցագրերում արժանվոյնս գնահատելով 2-րդ զորախմբի գործունեութիւնը՝ նշվում է . «Մայիսի 8-ին սկսելով առաջխաղացումը՝ 2-րդ զորախումբը բազում մարտեր մղեց թուրքերի եւ քրդերի հետ, որոնք, կենտրոնանալով Գորան դաշտավայրում, փակել էին դեպի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 8, ք.6:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1931, հոկտեմբեր, էջ 138-139:

³ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 8, ք.6:

Շատախ տանող ճանապարհը: Բայց յուրաքանչյուր քայլում պարտության մատենելով հակառակորդին՝ զորախումբն արագորեն մաքրեց այդ շրջանները եւ մայիսի 12-ին մուտք գործեց Շատախ»¹:

«Կանցնի, - գրում է Տիգրան Բաղդասարյանը, - հայկական բանակը եւ նրան կհետեւի Շատախի պզտիկ բանակը իր յաղթանակի երգն երգելով... Կը մտենեք վերջապէս Թաղը: Պատուհաններից, կտուրներից, կանայք եւ աղջիկներ ծաղիկներ կը սփռեն կամաւորների անցած ճանապարհով: Ուրախ գուարթ կանցնի բանակը եւ կը հաստատուի «Ամբրի Իգին», Տիգրիսի եզերքին:

Այդ օրը շատախցին հանգիստ ու խաղաղ քնեց»²:

Վանից մինչեւ Շատախի գյուղերը ձգվող տարածքը ամբողջովին մաքրված էր թուրքերից ու քրդերից: Ետեւում էին մնացել բազում մաքառումներով լեցուն տանջալի օրերը: 1915 թ. հունիսին Շատախի Ջնով գյուղում հանդիպելով գյուղացիներին եւ նրանց պատմելով զորախմբի անցած մարտական ուղու մասին՝ Դրոն որպես անկեղծ խոստովանանք ասել է. «Ռուսական հողից, Անդրկովկասից մինչեւ Վասպուրական, մինչեւ Շատախ անցել եմ մեր ժողովրդի դիակների վրայով, մեր ավերված գյուղերով, մոխրակույտի վերածված բնակավայրերով: Արցունքով եմ անցել»³:

Կռիվների ընթացքում կամավորները բռնագրավում են մեծ քանակութամբ ռազմավար, հազարավոր ոչխարներ եւ բաժանում Շատախի եւ Սեւտիկնի հայ բնակիչներին:

Գավառի ազատագրումը դեռեւս տեղի բնակչության ապահովագրության վերջնական ու կայուն երաշխիքը չէր: Թուրք հրամանատարությունը, վերախմբավորելով հայ զինամբերի հարվածներից ցաքուցրիվ եղած ուժերը սպառնում էր քուրդ հրոսակախմբերի աջակցութամբ հարավային շրջաններից վերստին հարձակվել Շատախի վրա: Անհրաժեշտ էր կայուն հիմքերի վրա դնել գավառի ինքնապաշտպանությունը: Շատախի շրջանների ներքին կյանքը կարգավորելու, ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով՝ Դրոյի նախաձեռնութամբ ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարներ Սամվել Պետրոսյանի եւ Տիգրան Բաղդասարյանի ղեկավարութամբ կազմակերպվում են գավառի կառավարությունն եւ ոստիկանությունն, որոնք անմիջականորեն պիտի ենթարկվեին Արամ Մանուկյանի գլխավորած Վանի նահանգապետությանը:

¹ Նույն տեղում:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1931, հոկտեմբեր, էջ 138-139:

³ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 2, գ. 5, ք. 9:

Շատախի գրավումից մեկ շաբաթ անց Դրոն արչավում է Մոկաց աշխարհ, ուր տեղի հայությունը, կենտրոնանալով մի քանի բնակավայրերում, օրհասական կռիվ էր մղում թուրք-բուրգ հրոսակախմբերի դեմ: Մոկաց աշխարհի հայկական բնակավայրերը վերածվել էին Վանի եւ Շատախի շրջաններից նահանջող թուրքական զորքերի ու հատկապես քրդական հրոսակախմբերի հարձակման հերթական նշանակետերի: Մոկսի հայությունը հայտնվել էր ծանրագույն իրավիճակում: Անհրաժեշտ էր անհապաղ օգնություն շտապել, այլապես տեղի հայությանը սպառնում էր անխուսափելի կործանում:

Քանի որ Մոկսի հայ բնակչությունը ինքնապաշտպանական մարտերը ընթանում էին մի քանի հանգուցյններում, այդ պատճառով Դրոն, մասնատելով իր զորախմբի ուժերը, հարձակումը զարգացնում է երեք հիմնական ուղղություններով: Համաձայն նրա հրամանի, Դալի Ղազարի, Յապոնի, Տիգրանի հարյուրակներն ու Մարտիրոսի վաշտը Նժդեհի հրամանատարությունում արչավում են Մոկս, մակվեցի Մեսրոպի վաշտը՝ Սոքան, իսկ ինքը զորամասերի մնացած ջոկատների գլուխն անցած շարժվում Սպակերտ:

Ռազմաճակատում տեղի ունեցող մարտական գործողությունները բնութագրող վերոհիշյալ ամփոփագրերը անդրադարձել են նաեւ Մոկսի դեպքերին. «... Մոկսի ապստամբները հայտնվում են կրիտիկական իրավիճակում: Թուրք ժանդարմների եւ քրդական ուժերի հետ Սոքանի (Շատախի արեւմուտք) մոտ ունեցած հաջող կռիվներից հետո զորախմբի 2-րդ վաշտը հաղթահարելով դժվարանցանելի լեռներն ու կիրճերը՝ մայիսի 18-ին մտնում է Մոկս: Մոկսի եւ նրա հարակից բոլոր շրջանները մեր ձեռքն անցնելը հնարավորություն ստեղծեց ամուր կապ հաստատելու Մոկսի եւ Աղթամարի (մայիսի 16-ին գրավել էր Քեռու 4-րդ զորախումբը - Հ.Գ.) միջեւ»¹:

Ամփոփելով դեպի Վանա լճի հարավային շրջանները ազատագրելու նպատակով 2-րդ կամավորականի ձեռնարկած մարտական գործողությունների արդյունքները՝ կարելի է ասել. մի շարք մարտերում արագորեն հաղթահարելով թշնամու դիմադրությունը՝ Դալի Ղազարի, Յապոնի, Տիգրանի հարյուրակներն ու Մարտիրոսի վաշտը Նժդեհի առաջնորդությամբ գրավում են Մոկսը, Մեսրոպը՝ դժվարին կռիվներից հետո Սոքանը, իսկ Դրոն, ջախջախելով Սպակերտը պաշարող թուրքական զորաջոկատներին՝ ազատագրում է գյուղը եւ այնտեղ համախմբված ավելի քան չորս հազար հայերի տեղափոխում Մոկս: Հաջողությամբ էին զարգանում նաեւ կամա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 8, ք. 17:

վորական մյուս խմբերի հարձակումները: Քեռին եւ Համագասպը միացյալ ուժերով գրավում են Ոստանը եւ Աղթամարը¹:

Ռազմաճակատում միմյանց հարեւանությամբ մարտնչող հայ կամավորականների կապն ու համագործակցությունը պատշաճ բարձրութեան վրա էր, ինչը եւ խոստովանում են նրանց մարտական գործողությունները բնութագրող ամփոփագրերը. «... իր աջ թեւը ապահովելու համար, զորախմբի հրամանատար Դրոն դեռեւս Գորանի դաշտում մղած կռիվների ժամանակ առանձնացրեց կես հարյուրյակ Ղազարի գլխավորութեամբ եւ ուղարկեց Փեսանդաշտ: Այդ քայլով նա ապահովեց նաեւ դեպի Ոստան-Աղթամար առաջացող 4-րդ զորախմբի ձախ կողմը»²:

Շատախի գավառում եւ Մեծ Հայքի ամենափոքր նահանգի՝ Մոկաց աշխարհում 2-րդ կամավորական զորախմբի մղած կռիվներն ավելի քան արգասաբեր էին:

«Դրոն եւ Քեռին, - շեշտում է Վարդանը, - չըջաններ գալով, տեղի ունեցած կռիվները շարունակվում են: Քեռին Վոստանում թուրքերից 2 թնդանոթ է խլում, վորոնց ուղարկում է Վան:

Դրոն գործում է Շատախի եւ Մոքսի շրջաններում եւ հաջող կռիվներ է մղում»³:

Ռազմաճակատը Մոկսից ձգվելով հասնում է մինչեւ Աղթամար ու Սուրբ Հակոբ, ուր բացի Դրոյի եւ Քեռու 2-րդ ու 4-րդ զորախմբերից, դիրքեր են գրավում նաեւ Տիգրան Բաղդասարյանի եւ Լեւոն Շաղոյանի գլխավորած տեղի ինքնապաշտպանական ջոկատները: Թուրքական եւ քրդական ուժերը, հայտնվելով ծանր իրավիճակում, փորձում են անընդմեջ գրոհներով թափանցել 4-րդ զորախմբի թիկունքը, ապա ձեռքել Աղթամարից մինչեւ Մոկս ճակատային բնագիծը պաշտպանող կամավորների եւ ինքնապաշտպանական ջոկատների պաշտպանությունը եւ բացել դեպի հարավային շրջանները ձգվող ուղիներն ու միաժամանակ Մոկսը կտրել Շատախից:

Անդրազառնալով այդ օրերին Դրոյի զորախմբի մղած մարտերի լուսաբանմանը՝ ռազմաճակատից առաքվող ամփոփագրերից մեկում նշվում է. «...Թուրքերի կողմից 4 օրերի՝ մայիսի 22, 23, 24 եւ 25-ին ձեռնարկված անընդմեջ գրոհները հետ են մղվում միասնաբար գործող կամավորների եւ Մոկսի զինված

¹ Տես նույն տեղում, էջ 10:

² Նույն տեղում:

³ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 11, գիրք 4, էջ 9:

Հայերի կողմից: Միաժամանակ ձախողվեցին նաև Հարավային կողմից Մոկսը Շատախից կտրելու նպատակով թշնամու կողմից ձեռնարկված փորձերը:

... Մոկս-Շատախ, Աղթամար-Ոստան ուղղությամբ 2-րդ զորախմբի մղած պաշտպանական Հաջող գործողություններին նպաստել է երկու Հանգամանք. 1. Կամավորական 1-ին զորախումբը, գրավելով Շատախին Հարող Նորդուզի շրջանը, կապ է հաստատում գեներալներ Նազարբեկովի եւ Նիկոլաեւի զորամասերի միջեւ:

2. 4-րդ զորախումբը 3-րդի Համագործակցությամբ, որը Վանից շարժվել է մայիսի 19-ին, առաջանում է Աղթամար-Սբ. Հակոբ-Ջեյվա ուղղությամբ եւ դրանով սպառնալիք ստեղծում թշնամու ձախ թեւի վրա»¹:

Ջեյվայի կովի նախօրեին, 1915 թ. Հունիսին, գեներալ Նիկոլաեւի հրամանով Հայ կամավորական զորախմբերի հրամանատարները պիտի մշակեին Համատեղ գործելու ծրագիր ու մյուս օրն անցնեին հարձակման: Իսկ դա նշանակում էր, որ գեներալը Հայ կամավորական զորախմբերին ինքնուրույն գործելու իրավունք ու հնարավորություն էր ընձեռում:

Խմբապետ Ասլան Ստեփանյան վկայությամբ՝ «Այնտեղ էին բոլոր հրամանատարները՝ Վարդան, Խէչօ, Քեռի, Համազասպ, Անդրանիկ, Դրօ:

Իբրեւ Անդրանիկի գինւոր, նրան ընկերացողների մէջ էի նաև այս փոքր յուշ պատմողը (նկատի ունի իրեն-Հ. Գ.)...

Հայ կամաւորական գնդերի հրամանատարները վիճում էին, համաձայնութեան չէին գալիս:

-Հայ ենք, չե՛նք կարող զիջել և համաձայնել,-բարձրաձայն ասում էր Դրօն:

Եւ ցրուցեին առանց համաձայնելու: Յաջորդ առաւօտեան, ամէն մէկը իր գիտցած ձեւով սկսեց յարձակումը, որ ծանր նստեց, բայց, այնուամեմնայնիւ, մեր կամաւորական ոյժերը յաղթեցին, պատուեցին շղթան, և ինչիւր բէյիւր նահանջեց»²:

Վանից մինչեւ Շատախ-Մոկս, Աղթամար-Ոստան եւ Նորդուզ ձգվող շրջանների ազատագրական մարտերում Հայկական կամավորական զորախմբերը գործել են մեծ կազմակերպվածությամբ ու համագործակցած: Առջեւում Տարոնն էր ու Սասունը: Տարոն տանող ճանապարհի առաջին խոչընդոտը Սորբն էր, ապա Դատվանը:

¹ Նույն տեղում, էջ 7:

² «Յառաջ», Բացառիկ, 1956, թիւ 78, էջ 78-79:

Թուրք հրամանատարությունը հասցրել էր զգալի ուժեր կենտրոնացնել Սորբում եւ այն վերածել պաշտպանություն ամուր հենակետի: Սորբի մտակայքում գտնվող բարձունքները հակառակորդի կողմից նույնպես ամրացվել էին:

Զարգացնելով նախորդ մարտերում նվաճած հաղթանակները՝ 3-րդ եւ 4-րդ զորախմբերը Քեռու ընդհանուր հրամանատարությամբ դաժան կռիվներից հետո մայիսի 25-ին գրավում են Զեյվան, ապա մարտադաշտ հասած 2-րդ զորախմբի վաշտերից մեկի համագործակցությամբ շարունակում են առաջխաղացումը եւ մայիսի 30-ին հասնում մինչեւ Սորբ, սակայն գինամթերքի սակավության պատճառով դադարեցնում են հարձակումը¹:

Եթե կամավորական զորախմբերին հաջողվեր գրավել Սորբ եւ Դատվան բնակավայրերը, ապա փաստորեն բացվելու էին Տարոն, Սասուն եւ Բիթլիս տանող ուղիները:

Թուրք հրամանատարությունը, նկատի ունենալով Մոկսի ու Սորբի ուղղություններից իրենց զորքերին սպառնացող վտանգը, լրացուցիչ ուժեր է կենտրոնացնում Սորբի ճակատում եւ մայիսի 31-ին անցնում հակահարձակման: Կամավորական բոլոր չորս զորախմբերը հարկադրված նահանջում են Զեյվա, ապա Սուրբ-Հակոբ եւ ընդհուպ մինչեւ Մոկս:

Մայիսի 31-ի դրությամբ ուսսական ճակատի դեմարկացիոն գիծը, որը զբաղեցնում էին կամավորական չորս զորախմբերը, ձգվում էր Վանա լճից հարավ դեպի Նորգեղ, Մոկս, Շատախ, Նորդուզ, իսկ ուսսական զորաստերը դեռեւս գտնվում էին Վանում²:

Զեյվայի մարտերի նախօրեին հայկական բոլոր չորս զորախմբերը Նիկոյանեի զորամասից անցնում են Տրուխինի զորամասը:

Գեներալ Տրուխինի զորախմբի պաշտպանական դիրքերը ձգվում են Զեյվա գյուղից մինչեւ Սուրբ Հովհաննեսի վանքը: Այդ ժամանակ բացի հայկական 1-ին, 2-րդ, 3-րդ եւ 4-րդ կամավորական մարտախմբերից, Տրուխինի զորամասի կազմում էին նաեւ սահմանապահ հետեւակային գումարտակը, հեծյալ ջոկատը, Անդրբայկալյան կազակական բրիգադը³:

Ինչպես վկայում են ուսսական ամփոփագրերը, ուսսականատում հանգիստ իրավիճակը տեւել է ընդամենը երկու շաբաթ՝ հունիսի 1-ից մինչեւ 14-ը, այսինքն՝ մինչեւ Զեյվայի մարտերը, որոնք տեղի են ունեցել նույն ամսի 15-ին եւ 16-ին:

¹ ՀԱԱ, ֆ.1 21, ց. 2, գ. 8, ք. 18:

² Նույն տեղում:

³ ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 3, ք.8:

Այդ ընթացքում 3-րդ եւ 4-րդ գորախմբերին է միացել նաեւ 2-րդ գորախումբը, որի կազմի մեկ վաշտ մնում է Մոկսում, մեկ Հետեւակ վաշտ Շատախում եւ մեկ Հեծյալ դասակ Գորանդաշտում: (Այդ շրջանների ինքնապաշտպանութեան ղեկավարումը իրականացնելու էին Նժդեհը եւ Մեսրոպը- Հ.Գ.):

Հունիսի 15-ին այդտեղ է գալիս նաեւ 1-ին գորախումբը, որը Նոր դուզից դուրս է գալիս մայիսի 28-ին, իսկ հունիսի 12-ին՝ Արտամետից¹:

Եթե ընդհանրացնենք մայիս-հունիս ամիսներին Վանա լճի հարավային շրջաններում ուսսական զորքերի համագործակցութեամբ հայ կամավորական զորախմբերի իրականացրած մարտական գորողութիւնները, ապա պիտի արձանագրել, որ համատեղ ուժերով ձեռնարկած այդ գործողութիւնների արդյունքում ազատագրվել են Զեյվա, Թախման, Սուրբ Հակոբ, Ախթամար, Վարկունիս եւ բազմաթիւ այլ բնակավայրեր:

Հակառակորդը ավելի համառ դիմադրութիւն է ցուց տվել Զեյվայում, ուր թուրք զինվորների հետ կենտրոնացել էին քրդական զինյալ հրոսակախմբերը: Զեյվայի կռիւն ամենեւին լուրջ ուշադրութեան չարժանացնելով իրենց վրա տեղացող համազարկերը՝ հայ կամավորները նետվում են գրոհի ու ընդհուպ մոտենում են հակառակորդի դիրքերին ու ներխուժում գյուղ: Թուրք զինվորներն ու քրդերը պատսպարվելով գյուղի տներում՝ կատաղի դիմադրութիւն են ցույց տալիս, բայց անկասելի էր հայ մարտիկների գրոհը:

Վանի գործողութեանը Արարատյան գորագնդի մասնակցութիւնը պատկերող ակնարկում ներկայացնելով այդ պահը՝ նշվում է. «Անցնելով խրամատների գիծը՝ կամավորները փախչող թուրքերի ու քրդերի հետեւից ներխուժում են գյուղ, ուր մարտերը ծավալվում են ավելի կատաղութեամբ ու ուժգնութեամբ: Փողոցները ծածկվում են դիակներով: Գյուղի տներում պատսպարվելու փորձ անող քրդերը՝ կոտորվում են: Ողջ մնացածները նետվում են գետ, որ կարողանան անցնել հակառակ ափը: Սակայն, կամավորները, որոնք վաղօրոք դիրքը էին գրավել գետի հակառակ ափին, նրանց դիմավորում են հզոր համազարկերով: Դրանով ավարտվում է մարտը: Հայ կամավորները նվաճում են հերթական հաղթանակը»²:

Պիտի նշել, որ տեղի ունեցած կռիւներում հայ կամավորները հակառակորդի համեմատաբար ունեցել են ավելի քիչ կորուստներ: Օրինակ, Զեյվայի ազատագրման մարտերում հայ կամավորների կորուստներն են՝ 14 զոհ եւ 23 վիրավոր, իսկ թուրքական կողմը՝

¹ Նույն տեղում, էջ 8:

² ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 1, ք. 18

300 սպանված ու 100 վիրավոր: Այդ կռվում կամավորները որպես ռազմավար վերցնում են ավելի քան 250 հարացան¹:

Զեյվայի մոտակայքում ձեռք բերած հաղթանակից հետո, ինչպես արդեն նշվել է, մինչեւ հունիսի 28-ը հանգիստ է եղել: Այդ ընթացքում հակառակորդի ուժերին որպես համալրում միանում են 106 եւ 107 հետեւակային զնդերը: Նույն ամսին ռազմաճակատ Ալաշկերտ-Ղարաքիլիսայի ուղղութեամբ ինչպիսի փաշայի ձեռնարկած հարձակմանը զուգընթաց, թուրք հրամանատարութիւնը տենդագին միջոցներ է գործադրում կանգնեցնելու գեներալ Տրուխինի զորամասի ու հայ կամավորական զորախմբերի հետագա առաջխաղացումը, որը ուղղված էր մի կողմից դեպի Բիթլիս, իսկ մյուսը՝ Նեմրուժ միանալու գեներալ Նազարբեկովին, որը գտնվում էր Փթիուս-Քարմունջ շրջանում:

«... Թուրքերը, - նշվում է ռազմաճակատի ամփոփագրերում,- կենտրոնացնելով 106 եւ 107 զնդերը Սորբի մոտ՝ խնդիր են ստանձնում խոչընդոտել ռուսների մուտքը Սորբ-Վանիկ»²:

Չափազանց կարեւոր էր, որ ռուսական զորքերն ու կամավորական զորախմբերը գրավեին Սորբը, ապա Դատվանն ու առաջնային դեպի Ախլաթ, Տարոն եւ Սասուն: Սակայն այդ ուղղութեամբ գործող թուրքական զորամասերը՝ ինչպիսի կողմից ուղարկված 106 եւ 107 զնդերի ուժերով համալրելուց հետո՝ ռուսական զորքերի ու կամավորական զորախմբերի համար ավելի է դժվարանում Սորբի գրավումն ու հետագա առաջացումը: Իսկ այդ ժամանակ 2-րդ կամավորականի՝ Մարտիրոսի, Օնեի եւ Մեսրոպի գլխավորած վաշտերը գտնվում էին Մոկսում:

Հարձակման գլխավոր ուղղութիւնը Սորբն էր, ապա Դատվանն ու Տարոնը: Անհրաժշտ էր այդ ճակատում միավորել կամավորական զորախմբերի մարտական ողջ ուժերն ու գործել ավելի կազակրպված ու համագործակցված:

Առաջնորդվելով այդ նկատառումով, Դրոն Ոստանից երկտող է ուղարկում Մոկսում գտնվող Նժդեհին՝ հրահանգելով, որ Մարտիրոսի եւ Օնեի վաշտերը ուղարկել իր մոտ՝ Աղթամար:

«Նժդեհ,-գրում է Մարտիրոսը,-չէր ուզում գումարտակի միաւորները բաժանել իրարից, գտնելով՝ «Կամ բոլորս էլ պիտի գնանք, կամ ոչ ոք»: Եւսպոնն ու ես դիտել տւինք, որ «եթէ հրամանատարը կանչել է մեզ, մենք պիտի մեկնենք առաւօտեան, չենք կարող մնալ»...

¹ Տե՛ս Առաջին տեղում, ք. 3-18:

² ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, ք. 3:

Առաւօտեան, երկու վաշտով ճանապարհէցինք Մոկսից»:¹

Մարտական ուժերի անհրաժեշտ վերադասավորումից հետո գեներալ Տրուխինը վճռական գրոհ է ձեռնարկում Սորբի մերձակայքում դիրքավորված թուրքական 105 եւ 107 զնդերի վրա: Համաձայն հրամանատարութեան մտահղացման, հարձակումը ընթացել է հետեւյալ մարտավարութեամբ. Քեռու գլխավորած 4-րդ զորախումբը գրոհը զարգացրել է թուրքական զորաբանակի ձախ թեւի վրա, Անդրանիկի 1-ին զորախումբը՝ կենտրոնի, իսկ Դրոյի 2-րդ եւ Համազասպի 3-րդ զորախմբերը եւ սահմանապահ ջոկատները՝ աջ թեւի վրա:

Մարտերի առաջին օրը 1-ին եւ 4-րդ զորախմբերը, հանդիպելով հակառակորդի համառ դիմադրութեանը, ունեցել են զգալի կորուստներ: Գեներալ Տրուխինը, նկատի առնելով այդ օրվա մարտի ոչ այնքան գոհացուցիչ արդյունքները, վճռում է դադարեցնել հարձակումը եւ հետ քաշել զորքերը²:

Բայց կատարվում է ճիշտ հակառակը, չնայած ունեցած շոշափելի կորուստներին. «... Գիշերը 1-ին զորախմբի մի քանի դասակապետերի նախաձեռնութեան շնորհիվ հաջողվում է դասակները առաջ շարժել եւ գրավել երկրորդ գծի խրամատները: Մյուս խմբերը, լսելով բարձրաձայն ուռուտան, նույնպէս անցնում են հարձակման եւ վերջ ի վերջո գրավում գլխավոր դիրքերը: Թուրքերը արագորեն նահանջում են դեպի Սորբ»³:

Հունիսի վերջերին հայկական մարտախմբերը, գեներալ Տրուխինի զորախմբի մյուս զորաջոկատների համագործակցութեամբ, միահամուռ ուժերով գրոհում են Սորբի վրա: Այդ օրերին ընթացող կռիվներում հայ կամավորական զորախմբերը, իրենց գործողութեանների փոխհամագործակցութեանը պատշաճ մակարդակով չհամաձայնեցնելու պատճառով, հաղթանակը նվաճում են մեծ դժվարութեամբ եւ զգալի կորուստներով:

Համաձայն Զեյվա-Սորբ-Դատվան կռիվների մասնակից խմբապետ Ասլան Ստեփանյանի վկայութեան, որն այդ ժամանակ ծառայում էր Անդրանիկի 1-ին կամավորականում, կռիվի նախօրերին հարձակման միասնական գործողութեան մանրամասները համաձայնացնելիս «Հայ կամուրակի գնդերի հրամանատարները վիճում էին, համաձայնութեան չէին գալիս:

¹ Խրապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Ընթ. աշխ., էջ 272:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 3, թ. 3:

³ Նույն տեղում:

- Հայ ենք, չենք կարող գիջել եւ համաձայնել, - բարձրաձայն ասում էր Դրօն:

Եւ ցրեցին առանց համաձայնելու: Յաջորդ առաւօտեան, ամէն մէկն իր գիտցած ձեւով սկսեց յարձակումը, որ ծանր նստեց...»¹:

Սորբի մատուցյներում մղվող առաջին օրվա մարտերը չափազանց դանդաղ ու ծանր էին ընթանում: Բլրալանջերի հարմարավետ դիրքերում ամրացած թուրք զինվորները թնդանոթներից ու գնդացիներից տեղացող կրակով խափանում էին հայ զինվորների գրոհները: Երեկոյան մարտադաշտ հասցրած թնդանոթներով մշակելով հակառակորդի դիրքերը՝ կամավորական զորախմբերը սրընթաց նետվում են գրոհի:

Դրոյի զորախումբն առաջին կամավորականի Արտաշես Սոււչյանի գլխավորած վաշտի համագործակցութեամբ ճեղքում է բարձունքներում ամրացած թշնամու զիմադրութիւնը եւ հասնում լճափ, որի ափերի երկայնքով հաջողութեամբ հարձակվում էին Անդրանիկի զորախմբի մյուս վաշտերը:

Հակառակորդի զիմադրութիւնը խորտակում են նաեւ Համագասպի եւ Քեռու զինվորները: Արդեն հաջորդ օրը՝ կոտորելով հակառակորդի համառ պաշտպանութիւնը, հայ կամավորները գրավում են Սորբը, իսկ թշնամու ջախջախված զորքերի մնացորդները նահանջում են Դատվան²:

Ոգեշնչված հայ կամավորների հերոսական գործողութիւններով՝ ուս զորավաշտերն նոյնպէս առաջ են շարժվում:

Ռուսական չորրորդ զորախմբի հրամանատար գեներալ Տրուխինը, հիացած հայ կամավորների մարտական անբասիր գործողութիւններով, ընդգծում է հաղթանակի ձեռքբերման գործում. «... Անդրանիկի եւ Դրոյի խումբերուն յաղթական յարձակումը հակառակորդի ձախ թեւին դէմ: Համագասպի խումբին յարձակողականը խիստ դժուարին պայմաններու մէջ, առանց հրետանի աջակցութեան, ձիւնապատ լեռներով: Թշնամին յամառ հետապնդումը այդ խումբին կողմէ...»³:

Հայ զինավաշտերին հրաշալի հնարավորութիւն է ընձեռվում կրնկակոխ հետապնդել նահանջող հակառակորդին եւ արագորեն գրավել նաեւ Դատվանը: Եթե մարտական գործողութիւններն արագ ընթացք ունենային, ապա Տարոն մտնելու խնդիրը զգալիոր-

¹ «Ալիք», բացառիկ, 1956, մայիսի 4:

² Տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր, 1927, նոյեմբեր, էջ 77:

³ Սույն տեղում:

րեն կհեշտանար: Սորբի կռվում պարտութիւն կրած թուրք հրամանատարութիւնը դժվար թե կարողանար հասցնել ամուր պաշտպանութիւն կազմակերպել: Սակայն ճակատի հրամանատար գեներալ Տրուխինը, ոչ մի փաստարկներով չարդարացված պատճառաբանութեամբ եւ կարծես կանխամտածված դիտավորութեամբ, խոչընդոտում է հայ զինվորների հարձակումը եւ դրանով իսկ թուրքերին հնարավորութիւն ընձեռում ամրապնդվելու Դատվանում: Եւ միայն հուլիսի 4-ին, Սորբի գրավումից երեք օր անց, հայ կամավորները հրաման են ստանում գրոհելու Դատվանը: Թուսական հրամանատարութեան բարեհաճութեամբ շահած ժամանակահատվածում թուրքերին հաջողվում է համալրել զորքերի մարտաշարքերը եւ Դատվանը վերածել անմատչելի ամրոցի: Այս անգամ արդեն հայ կամավորական մարտախմբերի հրամանատարներին էին ենթարկվում նաեւ ռուսական մի քանի զորավաշտեր:

Դատվանի մատուցներում ընթացող մարտերի առաջին օրը, չնայած գործադրած մեծագույն ջանքերին, հայ զինվորներին չի հաջողվում թուրքերին դուրս չալրտել իրենց անմատչելի դիրքերից: Հաջորդ օրն առավոտյան գեներալ Տրուխինը մարտադաշտ է դուրս բերում հեծելազորային գունդն ու հրանոթների մարտկոցը: Մի քանի ժամ շարունակ ընթանում էր միայն հրանոթային մենամարտ, իսկ երեկոյան կողմ. «Ամբողջ ճակատը յարձակման էր դիմել:

Դրօն առաջանում էր կենտրոնով ու գրաւում թշնամու կարեւոր դիրքերը, որոնք իշխում էին թշնամու Դատվանի դիրքերի վրայ: Իսկ Անդրանիկի զօրամասը Դրօյի ձիաւորներով վերցրեց Դատվանի դիրքերը»¹:

Թուրքերի հզոր կրակակետերը հաղթահարելով՝ հարձակումը հաջողութեամբ էին զարգացնում Համազասպն ու Քեռին: Անձնուրաց էին գործում Դրօյի վաշտերն ու հարյուրակների հրամանատարներ Մարտիրոսը, Մեծ Ղազարը, Յապոնը, Կարբեցի Օնեն, Զեմլյակը, Դալի Ղազարն ու մյուսները: Այլեւս անկարող լինելով դիմադրել տարբեր ուղղութիւններից տեղացող ուժգին հարվածներին՝ հակառակորդը ստիպված տեղի է տալիս եւ սկսում կանոնավոր մարտաշարքերով նահանջել: Թուրքերի կանոնավոր նահանջը փախուստի վերածելու նպատակով հայ հեծելախմբերը Դաշնակցական Խնչոյի գլխավորութեամբ սրընթաց գրոհ են ձեռնարկում եւ քշում նրանց մինչեւ Գրգուռ: Սակայն թուրքերն այս անգամ մար-

¹ Նույն տեղում:

տաղաշտ են դուրս բերում Գրգուռի մոտակայքում թաքնված ուժերն ու գնդացրային կրակահերթերով դիմաՎորում Հայ Հեծելազորայիններին: Թշնամու գնդացիրների համագարկերից զոհվում է Հայոց ազատամարտի արժանավոր բազմավաստակ զինվոր Դաշնակցական Խեչոն:

Ներկայացնելով այդ ճակատագրական պահը՝ Մարտիրոսը գրում է. «Թշնամու խուճապահար նահանջի ժամանակ, Դաշնակցական Խեչոն, Դրոյի, Անդրանիկի ու Համագասպի ձիաւորների զուլին անցած, սլացաւ դէպի ոսոխը:

Սրարչաւ գնացող ձիաւորները արդէն քիչ էին մնացել, որ հասնէին տաճիկ հետեւակազօրին ու սկսէին նրանց սրախողխող անել, երբ Գրգուռը լեռան փէշի ձորից, Թշնամին բաց արեց գնդացրային իր կրակը ու քիչ անց, հէնց նոյն ձորից երեւաց Թշնամու նոյնպէս սրարչաւ եկող հեծելազօրը...

Կողմերը իրար խառնուեցին...

Եւ Դաշնակցական Խեչոն, ինչ-որ մի խենթ ու ճարպիկ սրամարտի տանելով տղաներին կարողացաւ անակնկալի բերել Թշնամուն ու յաղթութեան նժարը իջեցնել իր օգտին, նահանջի ստիպելով Թշնամի հեծելազօրին: Թշնամին ճիշտ է որ ընկրկեց, մէջքը դարձրեց մերոնց ու փախաւ...սակայն ափսոս, հազար ափսոս, ընկաւ մեր աննման ու Թառլան Խեչօն...»¹:

Ձերկնչելով կարկտի ուժգնությամբ տեղացող գնդակներից՝ Զեմլյակն իր ձիավոր հարյուրակով անկասելի հարվածով հետ է շարտում թուրքերի հակազորհը եւ մարտաղաշտից դուրս բերում զոհված հերոսի դիակը: Մարտը չզադարող ուժգնությամբ շարունակվում է նաեւ գիշերը: Գիշերային խավարն անգամ անգոր էր արգելակելու ճակատամարտը հաղթական վախճանի հասցնելու հայ զինվորների բուռն ձգտումները: Դրոն, ճեղքելով այդ կռիվներում իրենց լավագույնս դրսեւորած թուրքերի գորաշղթան, գրավում է քաղաքի նավահանգիստը, իսկ Անդրանիկի զինվորները ներխուժում են քաղաք:

Նրկօրյա ճակատամարտը ավարտվում է թուրքական զորքերի դաժան պարտությամբ²:

Գեներալ Տրուխինը արժանվույնս գնահատելով հայ կամավորների մարտական գործողությունները, հեռագրում է հրամա-

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Գշվ. աշխ., էջ 279-280:

² Տե՛ս Հայրենիք» ամսագիր, 1927, նոյեմբեր, էջ 76-77:

նատարուծյանը. «Երկօրյա ճակատամարտի ատեն իր ղեկավարուծեանը յանձնուած ջոկատի զօրքերը դուրս քշեցին թշնամիին իր դիրքերէն: Յաղթուծիւնը գլխաւորաբար արդիւնքը պէտք է նկատել երկու երրորդով հայ կամաւորներէ բաղկացած մեր հետեւակազօրքի կրակին...»¹:

Սորբի եւ Դատվանի հաղթական մարտերից հետո փոսվում է նաեւ ուսական զօրքերի տրամադրուծյունը: Տրուխինին փոխարինած գեներալ Նազարբեկովը՝ մարտադաշտ դուրս բերելով իր հրամանատարուծյամբ գործող զօրքերի հիմնական խմբավորումը ու ողջ հրետանին՝ պարտուծյան է մատնում իրեն դիմակայող թուրքական զորագնդերին, մտնում Տարոն աշխարհի Ախալթ գավառը եւ հունիսի 11-ին հասնում մինչեւ Խանիկ գյուղ²:

Դրոյի զորավաշտերը հասնում են մինչեւ Գրգուռի ստորոտում գտնվող Զրխոր գյուղը, իսկ ապա մեծանուն հայդուկապետ Աղբյուր Սերոբի ծննդավայր՝ Սողորդ: Միաժամանակ Գրգուռ եւ Նեմրուծ լեռների ուղղուծյամբ է առաջանում Անդրանիկի, իսկ Բիթլիսի՝ Քեռու եւ Համազասպի մարտախմբերը:

Կավրե-Շամեի կովից մինչեւ Բերկրի, Վան եւ ապա Շատախի, Մոկսի, Սորբի ու Դատվանի ազատագրման մարտերում փայլուն քննուծյուն է բռնում հայ կամավորական զորախմբերի ամենաերկտասարդ հրամանատարը՝ 32-ամյա Դրոն: Անցած բոլոր մարտերում նրա ղեկավարած զորախումբը մշտապես կրակների կիզակետում էր եւ մեծամասամբ ամենաառաջավոր գծում: Դրոն մարտերում դրսեւորած քաջուծյամբ եւ հիրավի իր ռազմագիտական տաղանդով իսկական ռազմիկի, զորահրամանատարի վառ օրինակ էր:

Բնուծթագրելով Դրոյի մարտական շնորհները՝ բժիշկ Եր. Խաթանեսյանը գրում է. «Ականատես եմ եղել Սորբից մինչեւ Դատուան ու Գրգուռ կամաւորական չորս գունդերի մղած ճակատամարտերին: Ես տեսայ եւ խոր յուզումով տեսայ, թէ ինչպէս Սորբի յաղթանակից յետոյ Անդրանիկը բաղեղի պէս փաթաթուծեց Դրոյին, համբուրեց նրան ու իր վաղեմի ընկերոջ, անման հայդուկին՝ Քեռիին ուղղելով խօսքը, ասաց.

- Ասլան է Տերօն, Ասլան:

Անդրանիկը Տերօ էր արտասանում Դրոյի անունը: Բայց այդ հնչիւնի մէջ մէկտեղուած էին հիացում, խանդաղատանք, բերկրանք եւ հպարտանք»³:

¹ Նույն տեղում, էջ 77:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 21, ք. 33:

³ «Ալիք», բացառիկ, 1956, մայիսի 4, էջ 16:

Թվում էր, թե այլեւս ոչ մի ուժ չէր կարող խոչընդոտել ռուսական զորագնդերի եւ Հայ կամավորների հաղթական պոռթկումը: Զենքերի համազարկերի արձագանքներն արդեն հասնում էին Տարոնի եւ Սասունի լեռների ամրություններին եւ իրենց բազուկների ուժին ապավինած տասնյակ հազարավոր հայերի, որոնք ամեն օր եւ ամեն ժամ սպասում էին «ազատարար» ռուսական զորքերի եւ Հայ կամավորական խմբերի օգնութեանը:

Սորբի եւ Դատվանի հաղթական մարտերից հետո կամավորական զորախմբերը մեկ շաբաթ, մինչեւ Վարդավառի օրը մնում են Դատվանում, եւ այդ նույն օրը ստանում են Ռուբեն Տեր Մինասյանի ահազանգ հնչեցնող նամակը, որով նա ներկայացնում է Սասունում հանգրվանած տասնյակ հազարավոր մարդկանց աղետալի վիճակը եւ միաժամանակ տեղեկացնելով, որ «Մշոյ դաշտում տաճկական զորք չկայ, միայն գաղթող քրդութիւն կայ»:

Առաջարկում էր.

«Մի գործաստով իջէք Մշոյ դաշտ, Նեմրուժի վրայով: Միանալով մեզ, կը փրկեք քառասուն հազար հայութիւնը սովամահ կոտորելուց եւ այլն»¹:

Ռուբենի նամակն ստանալուն պես, զորախմբերի հրամանատարներ Անդրանիկը, Քեռին, Դրոն եւ Համազասպը անհապաղ ներկայանում են գեներալ Տրուխինին ու նրան իրազեկում նամակի բովանդակութիւնը: Այդ մասին նրանք տեղեկացնում են նաեւ կորպուսի հրամանատար գեներալ Օգանովսկուն:

Հրամանատարութեան որոշմամբ Անդրանիկի ու Դրոյի 1-ին եւ 2-րդ զորախմբերն սիբիրյան կազակների մեկ գունդ Դատվանից մեկնում են Սոգորդ, որտեղից Նեմրուժի վրայով ու Մշո դաշտով պետք է շուտափույթ ուղեորվեին Սասուն²:

Դժբախտաբար, ռազմաճակատում հետագա դեպքերը զարգանում են այնպիսի ուղղվածութեամբ, որը ողբերգական ազդեցութիւն է գործում Սասունի լեռներում խմբված բազմահազար հայութեան ճակատագրի վրա:

Ախլաթ գավառ մուտք գործելուց հետո ռուսական զորքերը դադարեցնում են հարձակումը: Ցավոք, այդ ժամանակ ռուսական զորքերի գործողութիւններում ինչ-ինչ պատճառներով դարձյալ նկատվում են դանդաղկոտութիւն ու անվճռականութիւն: Թուրք հրամանատարութիւնը, օգտվելով ռուսական զորքերի կրավորակա-

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Գշվ. աշխ., էջ 281:

² Տե՛ս Գույն տեղում, էջ 282-283:

նությունից, փորձում է ռազմաճակատի թեւերից եւ ճակատից տեղացող զրոհներով հետ շարտել ռուսական զորքերին եւ թույլ չտալ նրա հետագա առաջխաղացումը դեպի Մուշ եւ Սասուն: Գեներալ Նազարբեկովը թուրքերի ծավալած եռանդուն գործողություններին կանխարգելիչ հակահարված հասցնելու նպատակով փորձում է որոշակի քայլեր ձեռնարկել. «Նկատելով թուրքերի հարձակումը, ես առաջարկեցի գեներալ Շարպանտեւին իր հեծելազորով հարվածել թուրքերի թեւին եւ նույնիսկ անցնել նրանց թիկունքը: Նա իմ առաջարկութեանը ոչնչով չպատասխանեց...»¹:

Համաձայն գեներալ Թ. Նազարբեկովի վկայութեան, ռուսական բանակի, հատկապես հեծյալ զորամասերի համար բավականին դժվար է եղել լեռնային պայմաններում մարտնչելը: Ռուս զինվորներն ու հեծյալ զորամասերը, որոնք առավելապես վարժված էին բնակչիմայական բոլորովին այլ պայմաններում կռվելու, չկարողանալով հարմարվել Հայաստանի խստաշունչ լեռնային պայմաններին՝ շարքից դուրս էին գալիս²:

Իսկ հարձակումն անհրաժեշտ էր շարունակել եւ թույլ չտալ, որ պեսզի թուրք հրամանատարութիւնը համալրի եւ վերախմբավորի իր ուժերն ու անցնելով հարձակման՝ ռուսական զորքերից եւ հայ կամավորներից խլի նախաձեռնութիւնը:

«Երեկոյան,-գրում է գեներալ Թ. Նազարբեկովը,-մոտենալով Ալջեւազին, ես դիմեցի գեներալ Շարպանտեւին եւ ասացի, թե նա որպես ավագ չի ուզենա ընդունել զորամասի հրամանատարութիւնը»³:

Գեներալ Նազարբեկովի առաջարկութեան նպատակը միակն էր. համախմբել այդ շրջաններում գործող բոլոր մարտական ուժերը եւ վճռական քայլերով փրկուել թուրք հրամանատարութեան ձեռնարկումները:

«Նա, - շարունակում է գեներալ Նազարբեկովը, - այդ իմ հարցին պատասխանեց. «Դուք այդ շատ եք ուզում»: Ես նրան պատասխանեցի, որ պետք է իմանալ. եթե նա չի ուզում, ապա ինքը կընդունի հրամանատարութիւնը եւ կտա հանձնարարութիւններ:

Նա ինձ ոչինչ չպատասխանեց եւ շարունակեց զրազուհներին հետ ոչ թե Ալջեւազ, այլ դեպի Նորչեն գյուղի ուղղութեամբ»⁴:

Ընդամենը մի քանի օրից պարզվում է ռուս գեներալի լուսթյան գաղտնիքը: Գեներալ Շարպանտեւն այդ ժամանակ արդեն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 21, ք. 33:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

տեղյակ լինելով հրամանատարութեան կողմից իրենց գորքերի նահանջելու վերաբերյալ արդեն ընդունած որոշմանը, չի ցանկացել, որ այդ իրողութիւնը, որպէս գաղտնիք հայտնի դառնա նաեւ հայազգի գեներալին, իսկ Սասունի լեռներում խմբված բազմահազար հայեր սպասում էին «ազատաբեր» ռուսական բանակին եւ հայ կամավորներին:

Այո, ռուսական գորքերի հրամանատարութիւնը մի շարք նկատառումներով աշխատում էր հայերից թաքցնել ու ծածուկ պահել իրենց գորքերի նահանջելու իրողութիւնը:

Այս առնչութեամբ Վարդանը ներկայացնում է իր եւ գեներալ Նիկողաեւի միջեւ կայացած հետեւյալ խոսակցութիւնը. «Կողմնակի կերպով իմանում եմ, վոր գեներալ Նիկողաեւը առանց մեզ իմաց տալու ուզում է գաղտնի կերպով նահանջել դէպի Կովկաս: Գնում եմ մոտը եւ հարցնում նահանջի առթիւ. Ասում է այո՛, ուզում եմ նահանջել եւ չեմ ուզում վոր ժողովուրդը իմանա. վոր նա էլ միանա եւ խանգարի մեր նահանջի ճանապարհը»¹:

Հայ կամավորական մարտախմբերի համար թերեւս ամենապատասխանատու պահն էր: Այժմ արդեն իրենց վճռական խոսքը պիտի ասեին հենց իրենք՝ կամավորական զորախմբերը, որոնք կոչված էին ժամանակին օգնութեան հասնել եւ կոտորածներից փրկել արեւմտահայութեանը, իսկ այս դեպքում՝ Սասունի լեռներում խմբված բազմահազար հայութեանը: Ինչո՞ւ հայ կամավորական զորախմբերը չեն փորձել անցնել Տարոն եւ Սասուն: Ս. Վրացյանը, որն այդ օրերին Ն.Աղբալյանի ընկերակցութեամբ, որպէս Ազգային Բյուրոյի ներկայացուցիչ գտնվում էր ռազմաճակատում, պատմում է կամավորական զորախմբերի հրամանատարների մասնակցութեամբ ինձորակին գլուղում, լճափի այգիներում տեղի ունեցած զինվորական մի խորհրդակցութեան մասին, որին մասնակցել են նաեւ ինքն ու Ն. Աղբալյանը: Այդ խորհրդաժողովը տեղի է ունեցել անմիջապէս Սորբի կովից հետո, Դատվանի մարտերի նախօրերին:

Կ. Սասունու վկայութեամբ Տ. Դեւոյանը (գեներալ Օգանովսկու կորպուսի հետախուզութեան բաժնի պետ-Հ.Գ.), ճիշտ այդ օրերին ստացել էր շորի կտորի վրա գրված ծածկագիր մի նամակ, որը գրել էին Վ. Փափազյանն ու Ռուբենը:

«Անոնք,- նշում է Կ. Սասունին,- կը գրէին Սասնոյ կռիւներու մասին եւ կը յայտնէին թէ՛ իրենք երեք ամիսներէ ի վեր ինքնապաշտպանութեան կռիւներուն մէջ սպառուած են եւ եթէ ընդհա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց.2, գ. 11, ք. 9:

նուր բռնկում մը տեղի ունենայ, իրենք միայն 8 օր պիտի կարողանային դիմանալ: Եթէ այդ կարճ միջոցին ռուսական զօրքերը եւ կամաւորները չհասնէին, հայութեան ամբողջ ռազմամթերքը պիտի վերջանար եւ ժողովուրդը կոտորուէր...»¹:

Վստահ լինելով, որ կամավորներն իրենց ահազանգն ստանալուն պես անհապաղ կշտապեն օգնութեան, նամակի հեղինակները նամակում նույնիսկ նշել են հետեւյալ գործնական քայլերը. «...սահակներ ունենանք Նէմրուծի գագաթին, եւ կրակ վառենք հոն, որպէսզի Սասնոյ լեռներէն նշարուին բոցերը, իբրեւ ազգանշան սկսած ընդհանուր յարձակողականին: Իսկ իրենք Սասնոյ լեռներու վրայ պիտի վառէին երկու խոշոր կրակներ, ի նշան օրհասական կռուին...»²:

Նամակում նրանք նշել են նաեւ ծածկագրի՝ «Բլբուլը թող չերգէ Մշո դաշտերում» երգի այսինչ տունները»³:

Կամավորական զորախմբերի հրամանատարութիւնն անշուշտ քաջատեղյակ էր Սասունից հնչեցրած անհապաղ օգնութեան հասնելու ահազանգին: Նախորդ մարտերում ռուս հրամանատարութեան դրսեւորած ոչ այնքան հուսադրող ու անհասկանալի գործելակերպը հուշում էր, որ հերթական անգամ ռուսական զորքերի հարձակումը տարբեր պատճառաբանութեամբ կարող էր ձգձգվել, եւ Սասունի լեռներում պատսպարվածները կարող էին ժամանակին չստանալ անհրաժեշտ օգնութիւն: Եթե ռազմաճակատում դեպքերը, որը բնավ չէր բացառվում, ծավալվէին համանման ուղղվածութեամբ, ապա իրենց վճռորոշ խոսքը պիտի առանց երկմտելու ասեին հայ կամավորական զորախմբերը:

Խնձորկին գլուղում կայացած խորհրդաժողովում կամավորական զորախմբերի հրամանատարները Հայոց Ազգային Բյուրոյի ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ քննարկել են հենց այդ հայ կամավորական զորախմբերով, առանց ռուսական զորքերի մասնակցութեան Տարոն եւ Սասուն անցնելու հարցը:

Համաձայն Ս. Վրացյանի հավաստման, հայ կամավորական զորախմբերի հրամանատարներից Տարոն եւ Սասուն անցնելու ամենաընդմեռանդ պաշտպանը եղել են Դրոն, ինչպէս նաեւ Քեռին եւ Դաշնակցական Խնչոն: Նրա առաջարկած ծրագրի համաձայն, Ազգային Բյուրոյի ներկայացուցիչները եւ զորախմբերի հրամանա-

¹ Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), Պէյրուս, 1966, էջ 86:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

տարները պիտի դիմենին Հայերի կողմից սիրված, ծերունագարդ գեներալ Տրուխինին ու նրանից պահանջեն, որպեսզի նա արտոներ Անդրանիկի ընդհանուր հրամանատարությամբ միավորել Հայ կամավորական զորախմբերը եւ նրանց միացնել կազակների երկու հարյուրակ, հրանոթային երկու մարտկոց ու արշավել Տարոն, ապա նաեւ Սասուն: Ընդ որում Դրոն վաղորդ խոսել էր կազակների հետ ու ստացել էր նրանց համաձայնությունը:

«Դրոն,- գրում է Ս. Վրացյանը,- համոզուած էր, որ կամաւորները յաջողութեամբ կը հասնեն Տարոն եւ կազատեն այնտեղի հայութիւնը: ...Ծրագիրը յանդուգն էր: Անյաջողութեան դէպքում կարող էին գոհուել կամաւորները, բայց յաջողութեան պարագային կը փրկուէր Տարոնի հայութիւնը, որ դեռ կանգուն էր եւ յուսահատօրէն պաշտպանուած էր թշնամու դէմ: Մեծ նպատակը կարդարացնէր ամէն գոհողութիւն»¹:

Ըստ Ս. Վրացյանի, Դրոյի առաջարկությանը հիմնականում ընդդիմացել է Անդրանիկը, որը խելագարություն է համարել միայն Հայ կամավորական զորախմբերով Տարոն եւ Սասուն արշավելը:

«Անդրանիկը-գրում է Ս. Վրացյանը,-սխալ եւ անիրագործելի էր համարում Դրոյի ծրագիրը, կամաւորական խմբերը առանձին, ասում էր նա, չեն կարող Տարոն հասնել եւ պէտք է իրենց շարժումները յարմարացնեն ռուս բանակի տակտիկային»²:

Նա հեզանքով ծաղրել է այդ առաջարկությունը պաշտպանող Ազգային Բյուրոյի ներկայացուցիչներին եւ փորձել է ցույց տալ, որ Թիֆլիսի «թիկունքի հերոս» վարժապետները (քանի որ Ազգային Բյուրոյի նստավայրը Թիֆլիսն էր, ուստի նկատի ունի նրա անդամներին եւ մասնավորապէս Ն. Աղբալյանին ու Ս. Վրացյանին - Հ.Գ.) ոչինչ չեն հասկանում ռազմական գիտությունից եւ ուզում են վտանգել կամավորների կյանքը:

«Ցաւալի էր,- նշում է Ս. Վրացյանը,- լսել Սասունի հերոսի այդ տարօրինակ խօսքերը...

Դրոն սիրում էր Անդրանիկին: Նա կը գերադասէր, որ Անդրանիկը լինէր Արարատեան ջոկատի հրամանատար Վարդանի տեղը, բայց չէր կարող ըմբռնել Անդրանիկի բռնած դիրքը»³:

Ս. Վրացյանի վկայությամբ, խորհրդակցութեան հաջորդ օրը ինքը Վարդանի ուղեկցութեամբ այցելել է գեներալ Տրուխինին եւ

¹ Վրացեան Ս., Մորկածին Դրոն, էջ 88:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

ցավ հայտնել գորքերի նահանջի հետեւանքով տարոնահայությանը սպառնացող դաժան ճակատագրի վերաբերյալ: Գեներալը հասկացրել է, որ «ինքը ուրախ կինի, եթէ կամաւորական խումբերը, իբրեւ ընդհանուր ջոկատի յառաջապահներ, շտապեն հասնել Մուշի շրջանի ժողովրդին օգնութեան: Պատերազմների պատմութիւնը, ասաց նա, այդպիսի օրինակներ շատ ունի:

Երբ Անդրանիկը լսեց Տրուխինի կարծիքը, հեզնանքով ժպտաց եւ ոչինչ չասաց: Նրա կարծիքը Տրուխինի մասին յայտնի է, ծերունին ցնդած է»¹:

Ս. Վրացյանը գտնում է, որ Անդրանիկի նման դիրքորոշումը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ Ազգային Բյուրոն ոչ թե իրեն, այլ Վարդանին էր նշանակել Արարատյան գորագնդի հրամանատար: Անդրանիկը չէր կարողանում հաշտվել նաեւ այն իրողությանը, որ Վան մտնողներից առաջինը իր գորախումբը չի եղել եւ այդ պատճառով նույնիսկ մերժել է քաղաք այցելելու վանեցիների հրավերը:

Անդրանիկի դիրքորոշումն անշուշտ պատճառաբանված էր: Նախ, հայ կամավորական զորախմբերի հրամանատարությունը որեւէ տեղեկություններ չի ունեցել այդ օրերին Տարոնում եւ Սասունում գտնվող թուրքական զորքերի ու նրանց աջակցող քրդական զինյալ խմբերի ստույգ քանակի եւ տեղաբաշխման վայրերի մասին: Ավելին, համաձայն ուսսական զորքերի հրամանատարության տվյալների, ռազմաճակատում թուրքական զորքերի շարքերը համալրել էին նոր զորամասեր, որը պատճառ էր հանդիսանում ուսսական զորքերի նահանջին: Համանման իրավիճակում, իրոք, մեծ համարձակություն եւ պատասխանատվություն էր պետք ունենալ, չտիրապետելով հակառակորդի իրական ուժերի եւ դասավորության մասին որեւէ հավաստի տեղեկությունների, որոշում կայացնել միմիայն կամավորական զորախմբերով արշավել Տարոն եւ Սասուն: Իսկ եթե կամավորներին չհաջողվեր անցնել Սասուն եւ նրանք մինչեւ Սասուն հասնելը, կես ճանապարհին բախվեին մեծաքանակ թուրքական զորքերին ու քրդական զինյալ խմբերին: Կարելի է պնդել, որ Անդրանիկի մտավախությունը առավելապես պայմանավորված էր նաեւ հենց այդ հանգամանքով, եւ ոչ թե միայն Սիմոն Վրացյանի վկայակոչած փաստարկներով:

Անտարակույս, Անդրանիկը մյուսներից ոչ պակաս, գուցե եւ առավել, մտահոգված էր Սասունի լեռներում պատասպարված բազ-

¹ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Դ, էջ 91-92:

մահազար մարդկանց ճակատագրով: Նա գտնում էր, որ կամավորական զորախմբերը տվյալ ժամանակահատվածում հայությանը պաշտպանող միակ մարտական ուժերն էին, իսկ ո՞վ կպաշտպաներ ժողովրդին կոտորածներից, եթե, բախվելով թշնամու մեծաքանակ ուժերին, ջախջախվեին նրա վերջին հույսն ու մարտական միակ ուժը՝ կամավորական զորախմբերը:

Սասուն արշավելու հարցում Դրոյին առավելապես պաշտպանել է կամավորական Գրգ զորախմբի հրամանատար Քեռին եւ Արարատյան զորագնդի հրամանատարի օգնական Դաշնակցական Խեչոն:

«Երբ, - շարունակում է Ս. Վրացյանը, - Անդրանիկը վերջացրեց իր տաք հակաճառութիւնը Դրոյին, Քեռին բարձրացրեց իր գլուխը եւ ի լուր ասաց.

- Ես քեզ հետ եմ, Դրօ:

Խեչօն աւելացրեց.

- Ես էլ: Միւսները լուռ մնացին:

Ժողովը բանաձեւ չհանեց: Որոշումը յետաձգուեց վաղուան»¹:

Հաջորդ օրը տեղի է ունենում Դատվանի կռիվը, որտեղ, ինչպես արդեն նշվել է, գոհվում է հայ կամավորական զորախմբերով Տարոն եւ Սասուն արշավելու ամենաջերմեռանդ կողմնակիցներից մեկը՝ Դաշնակցական Խեչոն:

Տարոնի եւ Սասունի տասնյակ հազարավոր հայության համար կենսական նշանակութիւն ունեցող այս կարեւորագույն հարցի վերաբերյալ միասնական եւ անհրաժեշտ որոշում կայացնելու գործում, այնքան էլ հասկանալիմ չէ Արարատյան զորագնդի հրամանատար Խանասորի Վարդանի դերն ու մասնակցութիւնը: Որեւէ տարակույս լինել չի կարող, որ եթե նա, որպես զորագնդի հրամանատար, ունենար հրամանատարին անհրաժեշտ հեղինակութիւնն ու կշիռ, եւ իհարկե իր հրամանատարութեամբ գործող զորախմբերի հետագա գործողութիւնների վերաբերյալ հստակ ու կայուն դիրքորոշում, ու կողմնակից լիներ Սասուն արշավելուն, ապա միանգամայն հնարավոր է, որ այդ բախտորոշ պահին կայացվեր ամենաօգտակար եւ կշռագատված որոշումը, եւ հետագա գործողութիւնները զարգանային ճիշտ հակառակ ուղղվածութեամբ: Եւ քանի որ Սասուն արշավելու կապակցութեամբ զորախմբերի հրամանատարները պաշտպանել են ոչ համարժեք, այլ տարաբնույթ տեսակետներ, այդ պատճառով չի կայացվել միանշանակ որոշում: Կամավորական զորախմբերը, ենթարկվելով ռուսական զորքերի հրամանատարութեան որոշանք, եւ կարծես մոռանալով Տարոնն ու Սասունը, ինչպես նաեւ

¹ Նույն տեղում, էջ 88-89:

իրենց հիմնական կոչումն ու պարտականությունը, նույնպես բռնել են նահանջի ուղին:

Իր հուշերում հպանցիկ անդրադառնալով Տարոն եւ Սասուն կամավորական զորախմբերի մուտք չգործելու պատճառների հիմնավորմանը՝ Վարդանը գրում է. «Մտածում էինք Մուշ անցնել, բայց որովհետեւ ռուսները չգնացին, մենք էլ չէինք կարող մեր փոքրաթիվ ուժերով ավելի խորը մտնել: Թուրքերի նահանջելուց հետո մենք էլ նահանջեցինք դեպի Վան»¹:

Ձի բացառվում, որ միասնական եւ անհրաժեշտ վճիռ կայացնելուն կարող էր խոչընդոտել նաեւ զորախմբերի հրամանատարների միմյանց նկատմամբ դրսեւորած վերաբերմունքը:

Կռիվների ընթացքում միշտ չէ, որ կամավորական զորախմբերի հրամանատարները գործել են հաշտ ու համերաշխ: Նրանց միջեւ երբեմն պատահել են տարաձայնություններ եւ անհարկի վիճաբանություններ: Խանասորի Վարդանը, իր անտիպ մեծածավալ հուշերում անդրադառնալով զորախմբերի հրամանատարների փոխհարաբերությունը, ներկայացնում է Դրոյի եւ Համազասպի, Անդրանիկի ու Քեռու միջեւ տեղի ունեցած վեճերը:

Դրոյի եւ Համազասպի վեճը տեղի է ունեցել Բերկրի-Կալայի գրավման ժամանակ: Այդ հաղթական գործողությունը մասնակցել են կամավորական 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ զորախմբերը, որոնք իրենց դրսեւորել են փայլուն կերպով: Բայց անհարկի անախորժություն Դրոյի եւ Համազասպի միջեւ, այնուամենայնիվ, քաղաքը գրավելուց հետո ծագել է:

«...քիչ էր մնում,-վկայում է Վարդանը,-իրար կոտորէին, մեկն ասում էր յես եմ առաջ մտել Բերկրի, մյուսն ասում էր ես եմ մտել»²:

Անդրանիկի եւ Քեռու, որն իր հրամանատարական բազմաշնորհ կարողություններից զատ, հայտնի է նաեւ համեստությամբ եւ զինվորների ու մերձավորների նկատմամբ դրսեւորած հարգալից վերաբերմունքով, միջեւ ծագած վեճը տեղի է ունեցել Ռշտունիքում ընթացող կռիվների ժամանակ:

Անդրադառնալով այդ միջադեպի ծագման մանրամասներին՝ Վարդանը գրում է. «Այդ կողմի դիրքերից մեկում մեծ անախորժություն առաջ յեկավ Քեռիի եւ Անդրանիկի մէջ: Պատճառը Քեռու հարյուրապետերից մէկը՝ Արամայիս Ազնաւուրյանը, Անդրանիկի հրամանը չի կատարել: Անդրանիկն էլ գալով Քեռու բանակ, սկսեց Արամայիսին անպատվել: Արամայիսը չպատասխանեց, բայց Քեռին

¹ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 11, գիրք 4, էջ 5:

² Նույն տեղում, էջ 2:

վոր այնտեղ պառկած էր, վորպես թէ քնած էր, լսում է բոլոր խօսքերը եւ տեղից վեր կենայով սկսեց Անդրանիկին պատասխանել, վոր դու իրավունք չունես իմ հարյուրապետին անպատիվել, գործ ունես, ինձ հետ խոսիր: Քիչ էր մնում, վոր իրար անպատիվ խոսքեր ասեին ու կռիվ տեղի ունենար, մէջտեղ ընկանք ու չթողինք»¹:

Այդօրինակ վիճաբանություններ կարող էին ծագել, բայց բացարձակապես չպետք է հիմք հանդիսանային ու խոչընդոտեին հայության համար կենսական նշանակություն ունեցող միասնական որոշումներ ընդունելուն:

Եթե կամավորական գորախմբերը, այնուամենայնիվ, փորձեին միասնական ուժերով ձեռնարկել արշավանքը եւ կարողանային ազատագրել Տարոնն ու Սասունը, ապա դրանով մեծագույն եւ անգնահատելի ծառայություն կմատուցեին բովանդակ հայ ժողովրդին ու, բնականաբար, այլեւս որեւէ արդարացնող կամ դատապարտող տեսակետներ չէին հնչի կամավորական շարժման ու գորախմբերի օգտակարության վերաբերյալ: Բայց նման փրկարար գործողություն կամավորները չձեռնարկեցին:

Հետագայում պարզվում է, որ այդ ժամանակահատվածում թուրք հրամանատարությունը Տարոնում շատ քիչ գործ է ունեցել ու եթե հայ կամավորական բոլոր 4 գորախմբերը, այնուամենայնիվ, փորձեին միասնաբար արշավել Սասուն, ապա այնտեղ տեղաբաշխված թուրքական փոքրաքանակ գորամասը ի գորու չէր լինի դիմակայելու նրանց հարձակմանը ու առավել եւս խոչընդոտեր գորախմբերի անցումը Սասուն: Չորս կամավորական գորախմբերը իրենց հետ կարող էին տանել զգալի քանակությամբ տեխնիկա, զենք ու զինամթերք ու դրանցով զինել Սասունում հանգրվանած զենք կրելու ընդունակ տղամարդկանց: Եթե կամավորական խմբերը հասնեին Սասուն, ապա լեռնաշխարհն անտարակույս կվերածվեր պաշտպանության հզոր հանգույցի, եւ թուրք հրամանատարությունը դժվար թե կարողանար խորտակել այդ անառիկ ամրոցը: Սակայն, ի դժբախտություն Սասունի եւ այնտեղ հանգրվանած բազմահազար հայերի, ռազմաճակատում դեպքերը զարգանում են այնպիսի ուղղվածությամբ, որի պատճառով տասնյակ հազարավոր հայեր կռվելով մինչեւ վերջին փամփուշտը՝ զոհ են դառնում թուրքքրդական ջարդարարների:

Կ. Սասունին, ներկայացնելով ռուսական գործերի եւ հայ կամավորական գորախմբերի, իր իսկ արտահայտությամբ, «Մեծ նահանջը», իրավացիորեն հարց է տալիս. «-Ի՞նչպես պատահեցաւ, որ մեր

¹ Նույն տեղում, էջ 6:

կամաւորական գնդերը Հասան Դատւան ու Ախլաթ, եւ սակայն չկրցան օգնութեան Հասնիլ Տարօնին...

Պատմութեան առջեւ չպիտի կրնան արդարանալ անոնք, որ Նէմ-րութի եւ Սիփանի ստորոտներէն նահանջեցին, տեսնելով հեռուն Մշոյ դաշտը, Մուշը ու Սասունը կրակի մէջ...»¹:

Կ. Սասունին իրավացիորեն գտնում է, որ հին ֆիդայիներից եւ բազմաթիւ կռիւների բովով անցած փորձառու զինվորներից բաղկացած կամավորական խմբերը, որոնք կազմավորվել էին գերազանցապէս արեւմտահայութեանն արհամարհներից պաշտպանելու ու ազատագրելու նպատակով, պարտավոր էին գործել բոլորովին այլ մարտավարութեամբ: Կամավորական չորս զորախմբերը կարող էին չհնազանդվել ռուսական հրամանատարութեան հրամանանին եւ միացյալ ուժերով ներխուժելով Մշո Դաշտ՝ բարձրանային Սասուն ու ազատեին այնտեղ կուտակված հայութեանն եւ իրենց հետ տեղափոխել ավելի ապահով վայր²:

Մանավանդ, ինչպէս արդեն նշվել է, որ այդ օրերին Տարոնում եղել է թուրքական ընդամենը մի փոքրաքանակ զորամաս, որը լուրջ խոչընդոտ չէր կարող հարուցել դեպի Սասուն արշավող հայ կամավորական խմբերի ճանապարհին:

Այս հարցում Կ. Սասունու եւ Ս. Վրացյանի ներկայացրած պատճառաբանութիւններն ու մեկնաբանութիւնները գրեթե նույնն են:

«Ինձի,-գրում է Կ. Սասունին,- ծանօթ է, որ Դատվանի մէջ, վճռական այդ վայրկեանին, վերջիշուած խնդիրը քննութեան նիւթ դարձած է Դրոյի եւ Անդրանիկի կողմէ: Դրօն առաջարկած է երկու գունդերով չնահանջել, այլ ներխուժել եւ միանալ Մշոյ եւ Սասնոյ կուտոյներուն: Սակայն Անդրանիկ ընդդիմացած է, ըսելով որ ինքն ստիպուած է ենթարկուիլ զինվորական կարգապահութեան»³:

Եթէ հիմք ընդունենք Կարո Սասունու վկայութիւնը, ապա պիտի փաստենք, որ այն ամենայն հավանականութեամբ տեղի է ունեցել Սի,մոն Վրացյանի ներկայացրած Խնձորկիւնի խորհրդաժողովից եւ Դատվանի կովից ու Դաշնակցական Խնձորի զոհվելուց հետո, երբ արդեն Հայտնի էր ազատագրված տարածքները թողնելու ու նահանջելու ռուսական հրամանատարութեան մտադրութիւնը: Դժբախտաբար այս կարեւորագույն խնդիրը վճռելիս Հայոց Ազգային Բյուրոյի ներկայացուցիչների (Ազգային Բյուրոյի Կարգադրիչ

¹ Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), էջ 96:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

մարմնի պետնիկոյ Աղբալյանը եւ նրա տեղակալ Միմոն Վրացյանը ռազմաճակատում էին գտնվում կամավորական զորախմբերի մուտքը հնարավորիս Տարոն ու Սասուն արագացնելու առաքելությամբ- շ. Գ.) եւ զորախմբերի հրամանատարների միջեւ առաջացած տարաձայնությունների հետեւանքով չկայացվեց միասնական որոշում, ու ռուսական զորքերի նահանջի հետեւանքով հայ կամավորական զորախմբերը մեկընդմիջտ զրկվեցին Սասունի լեռներում ապաստանած տասնյակ հազարավոր հայուկթյանը օգնության հասնելու հնարավորությունից:

Ովքե՞ր էին մեղավորները: Այս հարցում միանգամայն արդարացի է Կարո Սասունին՝ գտնելով. «Ո՛վ առաջարկած ըլլայ եւ ո՛վ որ ալ մերժած՝ միեւնոյն է. գործը,-յեղափոխական գերագոյն պարտականութիւնը - չիրագործուեցաւ, եւ ատոր համար ե՛ւ Դրօն ե՛ւ Անդրանիկ եւ միւսները յանցաւոր կը մնան Տարօնի նահատակուած ժողովրդի առջեւ...»

Բազմահազար արծիւներու աչքերը ջուր կտրեցան հեռաւոր Նէմրուկին ականկառոյց, բայց Նէմրուկի գագաթէն հրեղէն լեզուները չխօսեցան... Ու «Բըլբուլը այլեւս չերգեց Մշո դաշտերում»¹:

Ըստ Մարտիրոսի պատմածի, Սողորդում Անդրանիկի զինվորները մի թուրք զինվոր են բռնում, որը հարցաքննության ժամանակ զարմացած հայտարարել է. «Մեր զօրքը վերցրել է Մանագկերտը...դուք ի՞նչ էք անում այստեղ...»

-էդ շան ձագը սուտ կըսէ, տարէ՛ք,- բարկացաւ Անդրանիկը:

Ու շան ձագին «տարան»²:

Այդ դեպքից քսան ըոպե անց, զորախմբերի հրամանատարները ստանում են թուրք զինվորի հաղորդածը հաստատող գեներալ Նազարբեկովի նամակը, որտեղ գրված էր. «Տաճիկները գրաւել են Մանագկերտը: Ինձ հրահանգւած է նահանջել անմիջապէս, սակայն նկատի ունենալով, որ դուք կարող էք պաշարել, այդ վտանգից ձեզ դուրս բերելու նպատակով, իմ նահանջը յետաձգում եմ մինչեւ դիշուրայ ժամը 12-ը: Եթէ չհասաք, ես կը նահանջեմ. գիշերուայ ժամը 12-ին, Ախլաթ եղէք: Զօր. Նազարբէգեանի գրուկթիւնն անմիջապէս ուղարկեց Դատուան՝ Զօր. Տրուխինին»³:

Ինչպիսի՞մարտավարությամբ պիտի առաջնորդվին կամավորական զորախմբերը:

¹ Նույն տեղում, էջ 97:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, Գշվ. աշխ., էջ 282:

Մարտիրոսի վկայությամբ՝ «Անդրանիկը նստեց ձին եւ իր ձիաւորներին ու վաշտապետներին հետն առած, մեկնեց, թողնելով հետեւակ զինւորներին:

Դրոն կարգադրեց շարք կազնեցնել բոլոր հետեւակ վաշտերին եւ ստուգում կատարել: Ստուգումը վերջանալուց յետոյ, իմ վաշտին յետնապահ կարգեց եւ հետեւյալ յայտարարութիւններ արաւ.

-Բոլոր վաշտապետերն պէտք է գնան իրենց վաշտի ետեւից: Մէկ զինւոր իսկ յետ թողած վաշտապետը, պատասխանատու է իր գլխով: Վաշտերի ջոկատներն ու դասակները կանոնաւոր շարքեր կազմած պիտի լինեն եւ հաւաք, որպէսզի ամեն պահ պատրաստ լինեն անակնկալների համար...»¹:

Համաձայն զինվորական ընդունված մարտավարության, զորքերի նահանջելու ժամանակ հեծելազորը պիտի պաշտպանի հետեւազորի թիկունքը: Այդ նկատառումով Դրոն ղեմում է կազակների գնդապետին ու խնդրում, որ նա համապատասխան կարգադրութիւն անի: Գնդապետը մերժում է Դրոյի խնդրանքը՝ առարկելով, որ իր հեծելազորը պատասխանատու է թնդանոթների համար ու այդ պատճառով հարկադրված է առաջ անցնել հետեւակից:

«Դրոն,-գրում է Մարտիրոսը,-պատրաստակամութիւն յայտնեց իր վրայ վերցնել թնդանոթների ապահովութեան պատասխանատուութիւնը:

- Եւ համապատասխան ստացական կը տամ,-վերջացնելու համար ասաց Դրոն, բայց գնդապետը չէր ուզում համաձայնել, կրկնելով իր առարկութիւնը:

- Այդ դէպքում, ես մերոնց կը հրամայեմ կրակ բանալ ձեզ վրայ, որպէս փախուստ տուողի,-եղաւ Դրոյի վերջին խօսքը:

- Գնդապետը տեղի տւեց... »²:

2-րդ կամավորական զորախումբը 1-ին կամավորականի հետեւազորի ու կազակական գնդի հետ կանոնավոր զորաշարքով նահանջում է Ախլաթ:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 283:

2. 3. ՆԱՀԱՆՋԻ ԴԺՎԱՐԻՆ ՕՐԵՐԸ

Կովկասյան ռազմաճակատի ռուսական բանակի բարձրաստիճան հրամանատարութիւնը զորքերի զանգվածային նահանջի անհրաժեշտութիւնը հիմնավորում է այն պարզունակ, մտացածին փաստարկներով, թե իբր Մանագկերտի շրջանում հայտնվել են թուրքական մեծաքանակ զորամիավորումներ, որոնց դեմ առճակատելը հավասարագոր էր կործանման:

Իրոք, ռուս- թուրքական ռազմաճակատում թուրք հրամանատարութիւնը, օգտվելով ռուսական զորքերի դանդաղկոտութիւնից եւ ոչ այնքան կազմակերպված գործողութիւններից, կարողանում է մի փոքր համալրել զորամասերը եւ մի քանի ուղղութիւններում հարձակումներ ձեռնարկել ռուսական զորքերի դիրքերին: Թեպետ թուրքական զորքերի հարձակումները այնքան մեծ հզորութեամբ չեն կենսագործվել, այնուամենայնիւ, ռուսական զորագնդերն առանց մեծ ջանքեր գործադրելու՝ թողնում են նախօրէին գրաված տարածքները եւ նահանջում Ալջեւազ գյուղի ուղղութեամբ: Հայկական կամավորական զորախմբերը, ենթարկվելով ռազմաճակատի հրամանատարութեան հրամանին, նույնպէս բռնում են նահանջի ուղին¹:

Հուլիսի 13-ին Դրոն, իր զորախմբով նահանջելով, հասնում է Ալջեւազ, ուր արդեն գտնվում էր գեներալ Նազարբեկովը: Դա նրանց առաջին հանդիպումն էր:

«... 7-րդ գնդից հետո, - գրում է Նազարբեկովը, - շատ մեծ կարգապահութեամբ ու կազմակերպված եկավ հայկական 2-րդ կամավորական զորախումբը: Այստեղ ես առաջին անգամ տեսա Դրոյին, որն իր էներգիայով եւ կազմակերպածութեամբ ինձ, ինչպէս նաեւ ողջ շրջապատի վրա շատ լավ տպավորութիւն թողեց: Զորախումբը իր արտաքին կեցվածքով հիշեցնում էր կանոնավոր բանակի կարգապահ եւ լավ կազմակերպված զորամասի:

2-րդ զորախմբից հետո ոչ այնքան կազմակերպված եկավ Անդրանիկի 1-ին զորախումբը: Մարդիկ շատ տանջված էին, եւ դա հասկանալի էր: 1-ին կամավորականի կազմի մեծ մասը Մուշի դաշտավայրից էին: Նրանք շատ ճնշված էին: Շատերի դեմքերից երեւում էր լիակատար հրասթափութիւն եւ անտարբերութիւն»²:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 71, ք. 70-71:

² Նույն տեղում:

Մանագլեբրտի եւ Փրխուս գյուղի ուղղութիւններում թուրքական զորքերի կողմից ձեռք բերված ոչ այնքան նշանակալի հաջողութիւնները, ռուսական հրամանատարութեանը կարծես առիթ ընձեռեցին արագորեն թողնել գրաված տարածքները եւ բռնել նահանջի ուղին: Իրենց նահանջը առավելապէս արգարացնելու դիտավորութեամբ ռուս հրամանատարները նրբորեն տարածել էին հակառակորդի «մեծաքանակ» ուժերի ողորմածութեանը հանձնվելու լուրերը:

Զորքերի նահանջի ծրագիրը մշակելու նպատակով ճակատի հրամանատար, գեներալ Թ. Նագարբեկովը իր գլխավորած զորամասի, ինչպէս նաեւ հայ կամավորական զորախմբերի հրամանատարներին, հրավիրում է զինվորական խորհրդակցութեան եւ հրամայում թողնել գրաված տարածքները: Խորհրդակցութեանը ներկա է գտնվել նաեւ Դրոն, որին խստիվ զարմացրել է ռուսական զորքերի հրամանատարութեան կողմից ընդունված անհասկանալի մարտավարութիւնը, որը բնավ պատճառաբանված չէր որեւէ հիմնավոր ու փաստարկված նախադրյալներով:

Պատմում է 2-րդ կամավորականի հեծելախմբի հրամանատար Յապոնը. «...երբ ժողովից վերադարձաւ, կանչեց ինձ ու ասաց, որ դրութիւնը բաւական լուրջ է, քանի որ տաճիկները գրաւել են Արձեշը ու կտրել նահանջի գիծը:

Ռուսները կարող էին անձնատուր լինել, բայց մենք անձնատուր լինելու մասին մտածել իսկ չէինք կարող: Հէնց այդտեղ էլ Դրոյի հետ որոշեցինք, որ ռուսական բանակի անձնատուր լինելու դէպքում՝ նրանից բաժանուենք ու թշնամու շղթան ճեղքելով՝ Ալադաղով անցնենք Դիաղին: Այդտեղի բոլոր ճար ու ճամբաներին լաւ ծանօթ էինք»¹:

Դրոյի մտավախութիւնը իզուր էր. ռուսական զորքերի նպատակը Հայաստանը հայերից դատարկելն էր եւ ոչ թե անձնատուր լինելը: Եւ ինչպէս իրավացիորեն նշում է Գաբրիել Լազյանը «Ռուսները իրենց համար բեռ կը նկատէին ազատագրուած հայ գաղթականները եւ երբեք տրամադիր չէին աչքառու զոհողութիւն մը կատարել, հայ նոր բազմութիւններ ազատելու համար»²:

Նահանջի հրամանը Վանում սարսափելի իրավիճակ էր ստեղծել: Վարդգէս Ահարոնյանը, որն այդ օրերին գտնվում էր Վանում, պատմում է հետեւյալը.

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, մայիս, էջ 175:

² Լազեան Գ., Հայաստանը եւ Հայ Ղաւթը, էջ 182:

«Վանից քաշուելուն վճռական կերպով դեմ էր Արամը, որ իր տեսակէտը պարզեց մօտաւորապէս հետեւեալ բառերով.

«Մենք մի ամբողջ ամիս դիմադրեցինք թուրք բանակին եւ թուրք ու քուրդ զինուած խուժանին, ունենալով միայն հազիւ հազար կտոր զէնք, որից 400-ը ատրճանակներ էին, մնացածի մի մասը որսորդական հրացաններ, շատ սահմանափակ քանակութեամբ ռազմամթերք: Հիմա Վանի պաշտպանութեան համար մենք կարող ենք ունենալ մեր կամաւորական չորս զնդերը...»

Վանի եւ Մոկսի ու Շատախի երիտասարդութիւնից կարելի է զինել մէկ կամ երկու հազար հոգի եւս:

«...Մինչեւ ռուսների վերադարձը մենք կարող ենք պաշտպանել այս հայութիւնը, մինչ գաղթը կարող է այս ժողովրդի մէջքը կտորել»¹:

Արամի տեսակետը պաշտպանում էին առանց բացառութեան կամավորական գործիւնների բոլոր հրամանատարները եւ Ազգային Բյուրոյի ներկայացուցիչները:

«Ն. Աղբալեանը իր սովորական պատկերալից ու կտրուկ ոճով ձեւակերպեց իր ասելիքը. «Ռուսները զնո՞ւմ են՝ թող զնան, մենք էստեղ ենք, ռուսները կը գան, մենք էլի էստեղ ենք»²:

Այո, հայերը լի էին վճռականութեամբ մինչեւ վերջ պայքարելու, սակայն ռուսական հրամանատարութիւնը ունէր իր հաստատուն եւ ոչ մի ուժով չբեկանվող դատավճիռը:

Եթէ հիմք ընդունենք ու հավատանք Վարդանի խոստովանութեանը, ապա պիտի արձանագրել, որ ռուսական կողմը վաղօրոք իրեն հայտնել էր գորքերի առաջիկա նահանջի մասին, եւ բնականաբար ռազմաճակատում տեղի ունեցող իրադարձութիւններն ու կտրուկ շրջադարձերը հայկական կողմի համար այնքան էլ անակնկալ չպետք է լինէին: Ըստ նրա խոստովանութեան, Երեւան - Վան ուղղութեամբ հարձակվող ռուսական գորքերի 4-րդ բանակային կորպուսի (հրամանատար՝ գեներալ Օզանովսկի) շտաբի պետ, ազգութեամբ լատիշ Վլադիմիր Անտոնովիչ Օզոլը, որը հայտնի էր իր հայամետ վերաբերմունքով, դեռեւս Երեւանում գտնվելու ժամանակ իրեն հայտնել է հետեւյալը. «... Մենք Վան մտնելուց այնտեղ յերկար չպետք է մնանք, ուստի դուք պատրաստվեցեք մեծ թվով մարդիկ, զենք ու ռազմամթերք ունենալ, վորպեսզի կարողանաք մեր նահանջից հետո դիմանալ Վանում... Վլադիմիր Անատո-

¹ Սհարոնեան Վ., Անդրանիկ, Բոսթըն, 1967, էջ 31-32:

² Նույն տեղում:

լեւիչ Օգօլը(լատիչ) շատ կարգին եւ անկեղծ մարդ էր, նրա ասածները երեւանում իրենց նահանջի մասին, ճիշտ իրականացան»¹:

Վանի նահանջի մասին պատմող վավերագրերից պարզվում է, որ Արամն այնուամենայնիվ դիմել է գեներալ Նիկոլաեւին եւ խնդրել նրանից նահանջելու դեպքում իր տնօրինութեանը Հանձնել լեռնային հրետանի, հեռագրասարքեր ու կապի միջոցներ, գենք ու զինամթերք եւ անհրաժեշտ այլ պարագաներ, ինչը նահանջելիս գորքերը չէին կարողանա իրենց հետ վերցնել: Գեներալ Նիկոլաեւից չստանալով որեւէ որոշակի պատասխան՝ Արամը նույն պահանջով դիմում է նաեւ գեներալ Յուդենիչին. այս անգամ եւս պատասխանը քար լուծթյունն էր ²:

Անդրադառնալով Հայ բնակչութեան նկատմամբ ռուս հրամանատարութեան ու մասնավորապէս գեներալ Նիկոլաեւի դրսեւորած վերաբերմունքին՝ Արարատյան զորագնդի հրամանատար Վարդանը գրում է. «Կողմնակի կերպով իմանում եմ, որ Նիկոլաեւը առանց մեզ իմաց տալու, ուզում է գաղտնի կերպով նահանջի դէպի Կովկաս: Գնում եմ մօտը եւ խոսում նահանջի առիթով: Ասում է, այո՛, ուզում եմ նահանջել եւ չեմ ուզում, որ ժողովուրդը իմանա, որ նա էլ միանա եւ խանգարի մեր նահանջի ճանապարհը: Նկատի ունենալով նոցա նահանջը, որից յետոյ մեր դրութիւնը ծանրանում էր, խնդրեցի վոր գոնէ մեզ թողնի իրենց թնդանոթները իրենց գինւորներով եւ անթել հեռագիրը: Պատասխանեց, վոր վոչինչ չեմ կարող թողնել...»³:

Հարցն արդեն վերջնականապէս վճռված էր:

Հարց է ծագում, ինչու՞ ռուսական զորքերը, որոնք մեծ զոհողությունների գնով Հասել էին Տարոն եւ Բիթլիս, լքեցին ռազմաճակատն ու բռնեցին նահանջի ուղին:

Այս հարցում առավել ընդունված պատճառաբանությունն այն է, որի համաձայն ռուսական զորքերի նահանջը պայմանավորված էր ճակատում տեղի ունեցած փոփոխությունների վերաբերյալ 4-րդ կորպուսի հետախուզական բաժնի պետ Տիգրան Դեւոյանի ներկայացրած չափազանցված տեղեկությունները: Համաձայն Տիգրան Դեւոյանի ներկայացրած տեղեկությունների՝ Մանազկերտի շրջանում Հայտնվել էին 70000 զինվորներ ունեցող թուրքական նոր զորամասեր, որոնց հարձակման պարագայում ռուսական

¹ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 11, գիրք 4, էջ 9:

² Նույն տեղում, ֆ. 57, ց. 5, գ. 120, ք. 9:

³ Նույն տեղում, ֆ. 402, ց. 2, գ. 11, գիրք 4, էջ 9:

գորքերը կարող էին կտրվել թրիկունքից ու հայտնվել ծանրագույն իրավիճակում:

Կարո Սասունու պնդմամբ՝ «...Տ. Դեևեան, որ զօր. Օգանովսկու կեդրոնական սպակակոյտին կից հետախուզական բաժինը կը վարէր, իր զեկուցման մէջ թրքական յարձակողական բանակի ուժը ներկայացուցած էր մօտ 70000 հոգի: Այդ տուեալները ցոյց կուտային, որ Բուլանուխ-Մանազկերտի ոռոսական բանակը չպիտի կրնար դիմադել այդպիսի խոշոր ոյժի մը եւ հետեւաբար հարկադրուած էր ընդհանուր նահանջ մը ընել ամբողջ ճակատի վրայ»¹:

Կարո Սասունին, որը Ռոստոմի եւ Արամի հանձնարարութեամբ մեկնել էր Մանազկերտի շրջան, այնտեղ պիտի պարզեր ոռոս հրամանատարութեանը Տիգրան. Դեևեանի հաղորդած տեղեկութիւններէ իսկութեանն ու հնարավոր բոլոր միջնորդները ներգնելով՝ կարողանար հասնել նրան, որ ոռոսական զորքերն ու կամավորական զորախմբերը նահանջէին ոչ թե Դատվան-Բիթլիսի ուղղութեամբ, այլ առաջանային դեպի Մշո դաշտ, որտեղից ավելի դուրսին էր առաջանալ Սասուն, ուր հանգրվանել էին բազմահազար տարոնահայեր:

Մանազկերտում ծանոթանալով այնտեղ տիրող կացութեանը՝ Կարո Սասունին իր դժգոհութեանն է հայտնում Տիգրան Դեևեանից եւ հայտնում, որ թուրքական բանակի զինվորներէ մտտավոր թիվը կարող է լինել ոչ թե 70000, այլ 30000 ²:

Հարց է ծագում. միթե՞ Մանազկերտում թուրքական զորքերի կենտրոնացման վերաբերյալ միայն Տիգրան Դեևեանի ներկայացրած տեղեկութիւնը կարող էր բավար հիմք ծառայել, որպէսզի ոռոսական բանակի հրամանատարութիւնը կայացներ մեծ զոհողութիւնների գնով նվաճած տարածքները վերստին հակառակորդի տնօրինութեանը հանձնելու որոշումն ու դիմեր զանգվածային նահանջի: Իսկ ո՞ր էին Կովկասյան ռազմաճակատի հետախուզական մյուս ծառայութիւնների տվյալները:

Քննադատաբար արժեւորելով ոռոս հրամանատարութեան որդեգրած մարտավարութիւնը՝ Գաբրիել Լազյանը իրավազիրորեն նշում է. «Կը կարծենք, թէ այս մեղադրանքները չափազանցութիւն են. ոռոս հրամանատարութիւնը այս կամ այն զինուորական կարեւոր շարժումը՝ նահանջ կամ յառաջխաղացում չի կատարէր միայն մէկ տեղեկութեան վրայ յենուելով»³:

¹ Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին, (1914-1918), էջ 169:

² Նույն տեղում, էջ 88:

³ Լազեան Գ., Հայաստանը եւ Հայ Ղազար, Երեւան, 1991, էջ 182:

իրոք, միթե՞ ռուս հրամանատարութիւնը ռազմաճակատում տեղի ունեցող իրադարձութիւնների, հակառակորդի տեղաշարժերի վերաբերյալ ստույգ տեղեկութիւններ ստանալու այլ աղբյուրներ ու միջոցներ չունեն:

Այս հարցին պատասխան է տալիս Հենց Տ. Դեւոյանը: Իր գրութիւններից մեկում փորձելով հերքել իրեն ներկայացրած մեղադրանքը՝ Տ. Դեւոյանը գրում է. «Յետախուզութիւնը կատարում էր. 1. զինուորներին հետախուզութեամբ՝ գերի բռնելով, 2. յատուկ լրտեսների միջոցով, որը ուղարկում էին թշնամու կողմը, 3. գրառած վայրերի տեղացի ազգաբնակչութեան հարցաքննութեամբ, 4. փախած եւ գերի բռնուած գերիների հարցաքննութեամբ, 5. գերիների մօտ գտնուած փաստաթղթերի ուսումնասիրութեամբ, 6. թշնամու շրջանում գտնուող մնայուն աշխատողների (резидент) միջոցով, 7. օտար դաշնակից տերութիւնների յետախուզական տեսլիների օգտագործմամբ...»¹:

Բացի թվարկածներից, Տ. Դեւոյանի պնդում է, որ Ռուսական ամբողջ ճակատի վրայ, յուրաքանչիւր գունդ, բրիգադա, դիվիզեա եւ կորպուսի շտաբը ունենին իրենց յետախուզական գործի վարիչը»²:

Տ. Դեւոյանը թեպետ չի ժխտում իր հաղորդած տեղեկութեան իսկութիւնը, սակայն իր վկայակոչած փաստարկներով ցույց է տալիս, որ միայն իր հաղորդածը չէր կարող բավար հիմք հանդիսանալ ռուս հրամանատարութեան համար արմատական նշանակութիւն ունեցող վճիռներ կայացնելիս, քանզի նա տնօրինում էր հակառակորդի մասին բավարար տեղեկութիւններ ստանալու բազմաթիւ այլ միջոցների:

Ռուսական զորքերի նահանջի վերաբերյալ ուշագրավ բացատրութիւն է տալիս Սերովբե Մխիթարյանը: Նրա գնահատմամբ՝ ռուսական զորքերի նահանջը գլխավորապէս պայմանավորված էր Կ. Պոլիսի եւ Բոսֆոր ու Դարդանելի նեղուցների նկամամբ Անգլիայի եւ Յրանսիայի դրսեւորած վերաբերմունքով: Նրանք, ըստ Ք. Մխիթարյանի, քանի որ քաջատեղյակ էին Թուրքիայի մայրաքաղաքի ու նեղուցներների նկատմամբ Ռուսաստանի ունեցած վաղեմի ցանկութեանը, ձգտում էին իրենց դաշնակից Ռուսաստանից այն գրավել ավելի շուտ եւ հաստատվել այնտեղ³:

Ի պատասխան Անգլիայի ու Յրանսիայի, Ռուսաստանի իշխանութիւնները «...պարտադրել էին ցարական Ռուսաստանի զի-

¹ ՀՀԳ ԿԱ, Ա. Վ., թճ. 78, գ. 8, թ. 2:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Մխիթարեան Սերովբե, Հայկական Հարցը, Փարիզ, 1968, էջ 39:

նուորական իշխանութիւններին կովկասյան ճակատում նահանջ ու պարտութիւն ձեւացնել, որպէսզի այդ ճակատում թուրքերը յաղթանակ ու ինքնավստահ զգան իրեն եւ կարողանան բոլոր տրամադրելի ուժերը փոխադրել ու կեդրոնացնել Դարդանելի ռազմաճակատում, որպէսզի Ռուսաստանի «դաշնակիցներն» իրենից առաջ չկարողանային գրաւել նեղուցներն ու Կ. Պոլիսը»¹:

Ս. Մխիթարյանի գնահատմամբ՝ Կ. Պոլսի ու նեղուցների նակատմամբ դաշնակից տերութիւնները՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի որդեգրած հակադեմ վերաբերմունքն էր այն հիմնական պատճառը, որի հետեւանքով «...1915 թ. յուլիսի 23-ին ռուսական բանակը, առանց ենթակա ըլլալու թրքական մեծ յարձակողականի, նահանջեց Տարսուի ճակատեն, ուր մօտ 200 հազար հայեր լքեցան թմնամիի ձեռքը եւ ահաւոր եղեռնի մը զոհեր եղան»²:

Եթե ընդհանրացնենք ու անաչառ գնահատենք ռուսական զորքերի նահանջը, ապա պիտի աներկբա փաստել, որ այն կործանարար նշանակութիւն ունեցավ հայութեան համար: Այս առումով, կարելի է ասել, միանգամայն արժանահավատ է Վարդան Մեհրաբյանի հետեւյալ եզրահանգումը. «Այս բոլորը ցոյց էին տալիս, որ հայերի կոտորուելը ցարական կառավարութեան ցանկութիւնն է: Իզուր չէ Լոբանովը ասել, որ մենք Հայաստանը կուզէնք առանց հայերի, իսկ դժբաղտ տաճկահայ ժողովուրդը իրա փրկութեան յոյսը դրել էր քրիստոնեա ռուս կառավարութեան վրայ»³:

Հուլիսի կեսերին երեք ուղղութիւններով սկսվում է ռուսական զորքերի նահանջը: Նահանջի առաջին թեւը Բուլանուխ-Մանազկերտ-Ալաշկերտ-Արարատյան դաշտ ուղղութիւնն էր: Երկրորդ ուղղութիւնը ձգվում էր Վանա լճի հարավային ափով դեպի Սորբ, Ոստան, Վան եւ ապա Արճակ-Սարայի գծով դեպի Իրան: Մյուս թեւը նահանջելու էր Ախլաթ, Արճեշ, Բերկրի եւ Աբաղայի դաշտի միջով դեպի Կովկաս: Իրոյի զորախումբը Անդրանիկի 1-ին կամավորականի հետ պիտի նահանջեր երրորդ ուղղութիւնով: Ընդ որում Անդրանիկի զորախումբը պիտի ընթանար գաղթական քարավանի առջեւից, իսկ Իրոյի զորախումբը, որպէս հետնապահ պիտի պաշտպաներ գաղթականութեան թիկունքը:

Համաձայն Կ. Սասունու՝ «Այս երեք ուղղութեամբ նահանջող ժողովուրդի թիւը 150,000-էն աւելի էր: Կամաւորական բոլոր գուն-

¹ Նույն տեղում, էջ 40:

² Նույն տեղում:

³ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 11, ք. 5:

դերու գինուրները միասին առած՝ 5000-ի կը հասնէին: Ատոնց վրայ պէտք է աւելացնել 3000-ի չափ ալ գինուած ժողովուրդ, որ կըրցած էր օգտուիլ բանակներու ներկայութիւնէն ու գինուիլ հնարաւոր միջոցներով»¹:

Հուլիսի 15-ին սկսուած է ռուսական զորքերի զանգվածային նահանջը: Դրոյի զորախումբը նահանջելիս անցնում է քանդված ու ավերակների վերածված Ախլաթով եւ մոտենում Արճեշին, ուր հարյուրավոր գինված քրդեր պաշարել էին զենքի դիմած տեղի հայ բնակչութիւնը: Արագորեն ոչնչացնելով քուրդ հրոսակներին՝ Դրոն իր զորախմբի պաշտպանութեան տակ է վերցնում Արճեշի հայութիւնը:

Ընդամենը 70 օրվա կարճատեւ կենսագրութիւն ունեցավ Վանի փոքրիկ հանրապետութիւնը: Արամի հմուտ ղեկավարութեամբ կառավարվող Վասպուրականի քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքում արդեն ակնառու էին ձեռք բերած առաջին լուրջ նվաճումները:

Ռոստոմի գնահատմամբ՝ «...մեր Արամը իր ընկերներով արդեն ստեղծել է Հայաստան եւ կազմել Հայկական կառավարութիւն: Մենք այժմ ազատ Հայաստան ենք: Մենք եւս միւսների նման կառավարութիւն ունենք եւ այլեւս ստրուկ չենք: Մեր դարերի կորուստը վերջապէս գտանք եւ հայ ժողովուրդը դարերի իղձը կատարեց եւ նա այսօր ազատ է»²:

Իզուր էր Ռոստոմի ուզեւորութիւնը: Իրօք, Վանի Հանրապետութիւնը այն իրական վարչաքաղաքական կառույցն էր, որի վրա Հայաստանի պատմական տարածքում կարող էր կյանքի կոչվել հայկական անկախ պետականութիւնը: Սակայն Հայաստանի պատմական տարածքում հայկական պետականութեան հաստատումը, թեկուզ որեւէ կարգավիճակով Ռուսաստանի կայսրութեան կազմում, ցարիզմի ծրագրերից դուրս էր:

Այժմ արդեն ամբողջ Վասպուրականը տեղահան եղած՝ բռնել էր գաղթի ուղին: Պատմում է Ռուբեն Տեր-Մինասյանը. «Դուրս կուգանք Շատախի սահմանից եւ կը մտնենք Հայոց Զոր: Մարդ չենք գտնի: Զորս կողմ ամառի, բառի բովանդակ իմաստով: Բոլորը գացած են: Մաքրուած են ամէն տեղ...»

Յուլիսի 21-ին հասանք Վան: Ինչպէս է դատարկուած այդ բազմամարդ քաղաքը: Թողած ամէն ինչ՝ երկու օր առաջ էին գաղթած

¹ Տե՛ս, Սասունի Կ., Եզվ. աշխ., էջ էջ 90:

² ՀԱԱ, ֆ. 1048, ց. 1, գ. 281, ք. 1:

վանեցիները: Այգեստանի մէջ կը հանդիպինք Արամին: Հոն են նաեւ Վարդանը, Համազասպը եւ Արմէն Գարօն: Կը բարեւիւնք վշտալից: Խօսք չկայ ասելու, սեւ թախիժը պատած է բոլորին:

Իմանալով, որ առաջից վտանգը կը սպառնայ, հրաժեշտ կը տանք իրենց եւ կը շտապենք ժողովրդի մօտ, շուտ ճամբայ հանելու համար: Հրդեհն արդէն սկսած էր լափել Խաչ փողոցի շէնքերը: Կը գտնենք մեր ժողովուրդը, կը քշենք առանց հանգիստ տալու եւ կը հասնենք Բերկրի»¹:

Պատկերը նույնն էր նաեւ մյուս շրջաններում, ուր հայու թյունը դարձյալ հարկադրված էր լքել իր բնօրրանն ու բռնել գաղթի տանջալի ուղին:

Երբ ռազմաճակատում, սկսած հուլիսի 10-ից, նկատելի են դառնում ռուսական զորքերի գրաված տարածքները թողնելու եւ նահանջելու մտադրությունները, ուժեղանում է քրդական հրոսակախմբերի շարժումը Մոկու-Շատախ շրջաններում: Մոկսում, ինչպես արդեն նշվել է, կանգնած էր 2-րդ զորախմբից մեկ վաշտ, իսկ Շատախում՝ մեկական հեծյալ եւ հետեւակ դասակներ: Հուլիսի 10-ի լույս 11-ի գիշերը քրդերը հարձակվում են Մոկսի վրա, բայց հետ են չպրտվում կամավորների կողմից: Հարձակումները շարունակվում են նաեւ հաջորդ օրերին եւ հուլիսի 14-ին Մոկսում իրավիճակը դառնում է օրհասական: Ելքը մեկն էր, գաղթ²:

Նժդեհի, Մեսրոպի զինավաշտերի եւ իրենց մարտական ուժերի պաշտպանությամբ գաղթի ճամփան է բռնում նաեւ Մոկսի ու Շատախի հայու թյունը, եւ հետեւելով Վանի գաղթականության քարավաններին՝ շարժվում դեպի Բերկրի-Կալալի ուղղությամբ:

Ռուսական զորքերի նահանջն արդեն իրողություն էր, եւ տվյալ պարագայում կարեւորագույն խնդիրը գաղթականության անվտանգության ապահովումն էր:

Եթե նախորդ կռիվների ընթացքում հայ կամավորները մշտապես գործում էին հարձակման սուր ծայրում, ապա նահանջի դեպքում վերջնամասում ապահովում էին մյուս զորամասերի եւ գաղթականության նահանջը:

«Նահանջի ժամանակ, - նշվում է Վանի նահանգին վերաբերվող վավերագրերից մեկում, - 2-րդ զորախումբը մշտապես եղել է հերթապահ, ընդ որում նրա հրամանատար Դրոն, որի պաշտպանությանը հանձնված էր նաեւ հրետանին, նշանակվում է ձախ զորասյունի

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1948, թիւ 8, էջ 144:

² Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 8, ք. 10:

պետ եւ պետք է պաշտպաններ կիրճը, որտեղով պետք է անցնեն զորքն ու գաղթականութիւնը¹:

Մի հետաքրքիր մանրամասն եւս. նույն վավերագրերից պարզվում է. «Միայն այն ժամանակ, երբ բնակչութիւնն ու նրանց պաշտպանող 1-ին եւ 2-րդ զորախմբերն արդեն հասել էին Բերկրի, գեներալ Տրուխինն առաջարկում է կամավորներին մնալ, եթէ կցանկանային»²:

Իրոք, ճակատագրի դառը հեզնանք. գեներալ Տրուխինի առաջարկութիւնը չափազանց ուշացած էր, թեպետ, ինչպես արդեն նշվել է, գեներալը այդ նույնը կամավորական խմբերին առաջարկել էր դեռեւս նահանջի նախօրեին: Կարեւոր է ընդգծել, որ այդ առաջարկութիւնը պայմանավորված էր հայ բնակչութիւնի նկատմամբ գեներալի դրսեւորած բարի կամեցողութեամբ, որը բնավ համահունչ էր ռուս հրամանատարութիւնի դիրքորոշմանը:

Քանի որ գաղթականութիւնի պաշտպանութիւնը դեպքերի թեւադրանքով ստանձնելու էին կամավորական զորախմբերը, ուստի նրանք մշտապես պիտի կազմ ու պատրաստ լինէին դիմագրավելու հակառակորդի հարձակումները: Դրոյին սպասում էր մի նոր եւ չափազանց պատասխանատու փորձութիւն: Նրա զորախումբը, համաձայն գեներալ Նազարբեկովի հանձնարարականի, Անդրանիկի 1-ին կամավորականի համագործակցութեամբ պիտի պաշտպանէր ու ապահովէր մի քանի կիլոմետր երկարութեամբ ձգվող գաղթական քարավանների անվտանգութիւնը:

Հայ գաղթականների հսկայական բազմութիւնը հուլիսի 23-ին հասնում է Բերկրի: Նույն օրը նահանջողներին անընդհատ հետապնդող թուրքական զորքերն ու քրդական հրոսակախմբերը նույնպես հասնում են Բերկրի եւ գազանային մոլուցքով նետվում գաղթական բազմութիւնի վրա: Ռուսական զորքերն ու Անդրանիկի զորախումբը բավականին առաջ էին անցել: Համազասպի եւ Քեռու զորախմբերը «Արարատյան» զորագնդի հրամանատարութիւնն եւ անձամբ հրամանատարի՝ Վարդանի անփոյթ ղեկավարման հետեւանքով կտրվելով գաղթականութիւնի հիմնական զանգվածից, անցել էին Պարսկաստան:

Ճակատագրական պահ էր. Բերկրին կարող էր վերածվել բազմահազարանոց գաղթականութիւնի գերեզմանոցի, եթէ ամենավճճորոշ պահին թշնամու հետ օրհասական գոտեմարտի բռնված Վասպուրա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 102, ք. 47:

² Նույն տեղում:

կանի, Ռչտունիքի(Գավաչ), Մոկսի եւ Շատախի մարտիկներին օգնութեան չհասնելու Դրոյի գորախումբը:

Բերկրի-Կալայի պաշտպանութեան կռիվները Դրոյի մարտական կենսագրութեան ամենանշանակալի էջերից են:

Հուլիսի 23-ին ամենաճակատագրական վայրկյանին հասնելով մարտադաշտ, Դրոն, որի գորախումբին միացել էին նաեւ Նժդեհի եւ Մեսրոպի վաշտերը, գաղթականութեան նահանջը ապահովելու նպատակով՝ հրամայում է Մարտիրոսի, Մեծ Ղազարի, Յապոնի գորավաշտերին՝ անհապաղ գրավել Բերկրիի կիրճը եւ տեղանքն իշխող բարձունքները: Հրամանը ճիշտ ժամանակին էր: Թուրքական զորքերը, որոնց գործուն կերպով աջակցում էին քուրդ հրոսակախմբերը, աշխատում էին գրավել դեպի Աբաղայի դաշտը կիրճերով անցնող միակ ուղին եւ շրջափակելով մի քանի տասնյակ հազարի հասնող գաղթականութեանը՝ Բերկրին վերածել արշան ծովի:

Երկու օր շարունակ Վասպուրականի, Ռչտունիքի, Մոկսի եւ Շատախի ինքնապաշտպանական մարտախմբերի համագործակցութեամբ անպատմելի խիզախումներով տապալելով թուրքական կանոնավոր զորագնդերի եւ քրդական գինյալ խմբերի իրար հաջորդող գրոհները, Դրոյի գորախումբը հնարավորութիւն է ընձեռում գաղթականութեան մեծ մասին անցնելու Բերկրիի կիրճով եւ փրկվելու անխուսափելի կործանումից:

«Այդ նահանջի ընթացքում, - նշվում է ռազմաճակատից հաղորդվող ամփոփագրում, - իր մարտական պաշտպանութեամբ խումբը (Դրոյի 2-րդ կամավորական գունդը- Հ.Գ.) կարողացավ ապահովել Ալաշկերտի սարահարթում խմբված հսկայական քանակի հայ փախստականների տեղափոխութիւնը»¹:

Այդ օրերին զորքերի նահանջի ու գաղթականութեանը պաշտպանելու գործում ռուս հրամանատարութեան գործողութիւններում դրսեւորվել են այնպիսի անփութութիւններ եւ անկազմակերպվածութիւն, որ կարծես այդ ամենը իրագործվել է վաղօրոք մշակված սցենարով ու կանխամտածված, որպեսզի թուրքերին հնարավորութիւն ընձեռվի ոչնչացնելու հերոսական ինքնապաշտպանութեամբ փրկված Վասպուրականի, Շատախի, Ռչտունիքի ու Մոկսի տասնյակ հազարավոր հայ բնակչութեանը: Իսկ դա կատարվել է այնպիսի պայմաններում, երբ ռազմաճակատի այդ հատվածում գտնվող ռուսական զորքերը՝ գեներալ Օգանովսկու 4-րդ կորպուսի (գեներ-

¹ ԳՅՂ ԿԱ, քծ 503, գ. 16, էջ 3:

բալներ Նազարբեկովի, Նիկոլաեւի, Տրուխինի եւ Շարպանտեւի գլխավորած դիվիզիաները եւ այլ զորամասեր-Հ. Գ.) ուժերը ոչ միայն ի զորու էին պատշաճ մակարդակով ապահովելու գաղթականութեան նահանջը, այլ նաեւ ընդհանրապէս չնահանջել եւ անգամ հարձակողական գործողութիւններ ձեռնարկել:

Վկայակոչենք այդ դեպքերի վերաբերյալ գեներալ Նազարբեկովի, որպէս անմիջական մասնակցի, գնահատականը. «Շուտով ես իմացա, որ գեներալ Նիկոլաեւը իր զորամասով, որ տեղաբաշխված էր Վանում եւ նրա մերձակայքում, արագորեն լքել է քաղաքը եւ շարժվել Բերկրի-Կալայի ուղղութեամբ եւ դրանով խուճապ առաջացրել վանեցիների եւ շրջակա բնակչութեան շրջանում:

... Այդ նահանջը, որ ոչ մի հիմք չուներ, պետք է համարել հանցագործութիւն, քանի որ գեներալ Նիկոլաեւի զորամասին ոչ մի վտանգ չէր սպառնում...

... Նիկոլաեւը ունենալով քաղաքը պաշտպանելու համար բավականաչափ ուժեր՝ կարող էր թողնել Վանը եւ նահանջել միայն ծայրահեղ դեպքում ու ավելի կազմակերպված վիճակով: Ավելին, նահանջի ճամփան ընտրելով վատթարագույնը՝ Բերկրի-Կալայի ուղղութիւնը, որն անցնում է կիրճերով ու ձորերով, գեներալ Նիկոլաեւը շատ վատ է կազմակերպել գաղթականութեանը պաշտպանելու գործը, որի պատճառով հայկական Յ-րդ եւ Գ-րդ կամավորական խմբերը թշուրիմացաբար ու անկազմակերպվածութեան պատճառով կտրվում են գաղթականութիւնից եւ հայտնվում Պարսկաստանի տարածքում...»¹:

Գեներալ Նազարբեկովը, նույնպէս ենթարկվելով վերին հրամանատարութեան հրամանին, իր զորամասով նահանջում է դարձյալ Բերկրի-Կալայի ուղղութեամբ, ուր հանդիպում է գաղթի տաժանակիր ուղին բռնած տասնյակ հազարավոր հայերի:

«Մտտենալով Բերկրի-Կալայի կիրճին, - վերհիշում է գեներալ Նազարբեկովը, - ես տեսա գաղթականներին, որոնք զանգվածաբար հեռանում էին Վանից եւ նրա մերձակա գյուղերից: Մարդու հոգին ցնցող նույն պատկերն էր, ինչ տեսել էի 1914 թ. դեկտեմբեր ամսին Սալմաստից եւ Խոյից նահանջելու ժամանակ:

Նայելով այդ թշուր փախստականներին՝ ես չէի կարողանում հասկանալ, թե ինչն է այդ կատարվում, քանի որ Վանին ոչ մի վտանգ չէր սպառնում եւ բացի դրանից Վանի մատույցները հարավային ուղղութեամբ պաշտպանված էին գեներալ Տրուխինի զորամա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 21, ք. 42:

սերի ուժերով (3-րդ եւ 4-րդ հայկական կամավորական խմբերը, սահմանապահները մեկ գումարտակ, Սիբիրյան կազակների մի գունդ եւ մեկ մարտկոց), իսկ լճի հյուսիսային մասում իմ զորամասն էր: Այս ամենից բացի Վանում կային եւս բավականաչափ ուրիշ ուժեր»¹:

Հասնելով Բերկրի-Կալա, գեներալ Նազարբեկովը, համաձայն իր հուշերի, ձեռնարկում է հետեւյալ միջոցառումները. «... 20-ին զորամասը հասավ Բերկրի-Կալա: Հասնելով Բերկրի-Կալա եւ հանձնարարեցի Արնիսյան զորախմբին նահանջել նույնպես Բերկրի-Կալա, իսկ Ներչինյան կազակական գնդին եւ թեթեւ մարտկոցին մեկնել Վան՝ միանալու գեներալ Տրուխինի զորամասին: Հետագայում գեներալ Տրուխինը իր զորամասով հետ քաշվեց Պարսկաստան:

Բերկրի-Կալայում եւ հրաման ստացա առանց կանգ առնելու շարժվել մինչեւ մեր սահմանը: Չուզենալով փախստականներին թողնել քրդերին հոշոտելու (այդ շրջանը բնակեցված էր բացառապես քրդերով), եւ փախստականների պաշտպանութունը հանձնարարեցի Անդրանիկին եւ Դրոյին:

21-ին եւ առանց հայկական զորախմբերի շարունակեցի իմ նահանջը... Դրոն ստիպված էր իր զորախմբով, որին կամավոր միացել էր նաեւ ռոտմիստր Կորոլկովի սահմանապահների ջոկատը, պաշտպանել փախստականների նահանջը»²:

Վասպուրականի բնակչության գաղթի մասին Մարտիրոսը պատմում է հետեւյալը. «... Զօր. Նազարբեկեանն իր 8-րդ գնդով, Արճեչից շարժուեց, որպէսզի Բաթնոցով անցնի Ղարաքիլիսա, միանալու իր 5-րդ, 6-րդ եւ 7-րդ գնդերին, իսկ Դրօյի գումարտակը ճանապարհուեց Բերկրի-Կալա:

Երբ Բերկրի-Կալա հասանք, Անդրանիկի վրանը խփուած էր Բերկրի-Կալայի մօտիկ մի բլուրի վրայ: Մեր տեղ հասնելուն պէս, Անդրանիկը շարժուեց դէպի Ղըզլ-Դիզա, այնտեղից էլ դէպի Իգդիր: Բերկրի-Կալայում մնաց մեր գումարտակը միայն:

Վանի ժողովուրդը գաղթում էր Զիլանի ձորով: Գաղթականութեանը կողոպտելու նպատակով, քրդերն եկել, բռնել էին ձորը:

Խոսքովի հարիւրակը ամբողջ ցերեկն զբաղուած էր վանեցիներին անվտանգ անցկացնելու գործով: Սակայն մէկ հարիւրեակ չէր կարող ապահով պահել եօթ կիլոմետր երկայնք ունեցող ձորը, երբ մի կողմից էլ անընդհատ աճում էր ախորժակ սրած քրդերի թիւը:

Արեւը մայր մտնելուն պէս, երեւացին Մոկսի, Շատախի, Սպակերտի եւ Կաւաչի գաղթող հայութեան կարաւանները:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, թ. 43:

...Տաճիկները թնդանօթի կրակ բացեցին Վանից երկարող ճամփին գտնւող գաղթականութեան վրայ...

Կէս գիշեր էր, երբ հրահանգ ստացայ, ամբողջ վաշտով քաշուել Բերկրի-Կալայի կամուրջը, նահանջելու համար:

Մենք ի վիճակի էինք շաբաթներով պաշտպանելու թշնամու դէմ, սակայն Վանի գաղթող ժողովրդին ապահով անցկացնելու կարեւոր խնդիրը կար:

...Գաղթականութեանը հասցրինք Մոուխ-սու եւ Բերկրի-Կալա վերադարձանք կեսօրուայ մօտ»¹:

Կ. Սասունին, որն ականատես է եղել գաղթի տեսարաններին, նույնպես գտնում է, որ նահանջելու ընթացքում հայ բնակչութեան անվտանգութեան ապահովումն ու պաշտպանութիւնը ռուսական բանակի եւ կամավորական զորախմբերի հրամանատարութեան կողմից կազմակերպվել էին չափազանց անփույթ եւ ոչ պատշաճ մակարդակով:

«Նահանջը, - գրում է Կ. Սասունին, - վանեցիներու համար եղաւ դժնդակ: Գիւղացիները գոնէ փոխադրական միջոցներ ունէին, կամ վարժ էին չարքաշուութեան: Իսկ Վան քաղաքի ժողովուրդն ուղղակի արգահատելի տեսարան մը կը պարզէր Իգդիրէն մինչեւ Բայազիտ Աղա...Բայազիտ Աղայէն կարելի եղաւ ստուգել, որ Քեռին եւ Համազասպ հասած են մինչեւ Բերկրի, կռուի բռնուած են, ու տեսնելով որ ճանապարհը կտրուած է, փոխած են իրենց նահանջի գիծը: Դրոյի ձիւաւորները շաբաթ մը կրցան պահել Բայազիտ Աղան, ու ապահովեցին նահանջող ժողովրդի թիկունքը...»²

Հայրենի պատմաբաններից Մ.Կարապետյանը իր հեղինակած «Հայ կամավորական խմբերը եւ ազգային գումարտակները Կովկասյան ռազմաճակատում» գրքում մի շարք վավերագրերի օգտագործմամբ ներկայացնելով ու արժանավույնս գնահատելով 2-րդ կամավորական զորախմբի մարտական գործողությունները՝ նշում է, որ 2-րդ կամավորականը 1-ին, 3-րդ եւ 4-րդ զորախմբերի համագործակցությամբ Սորբի ու Դատվանի շրջաններում մի շարք կատաղի կռիվներ մղելուց հետո. «...շտապ վերադարձավ Բերկրի-Կալա, այստեղ մի քանի օր կարողացավ դիմադրել թշնամու գրոհները, որը հարձակումներ էր գործում Արճեշի կողմից: Այդ ժամանակ 2-րդ կամավորական խումբն ապահովեց նաև Բերկրիի ճանապարհով Արևլյան Հայաստան անցնող 200.000 հայ գաղթականության անվտանգ

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Ընվ. աշխ., էջ 285-286:

² Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին, էջ 94:

գուժյուրը: Բերկրիից նահանջելով, մեկ օր անց Դրոն՝ Հեծյալ մի խմբով կրկին վերադարձավ Բերկրիի կամուրջը և այնտեղից Արևլյան Հայաստան հասցրեց մեծ քանակությամբ հայ որբեր»¹:

Դժբախտաբար, Բերկրի-Կալայի մոտակայքում թուրքերի եւ քրդերի հարձակումներին զոհ են գնում մեծ քանակությամբ գաղթականներ: Եթե մինչև Բերկրի կամավորական զորախմբերի փոխհամագործակցությունը խելացիորեն կազմակերպվեր, ապա հնարավոր էր ապահովել ողջ գաղթականության անկորուստ անցումը Երեւանի նահանգ:

Իր հուշերում դարձյալ հպանցիկ անդրադառնալով գաղթի նկարագրությանը, Արարատյան զորագնդի հրամանատար Վարդանը գրում է. «... չհանդիպելով վոչ մի թուրքի հասանք Բերկրի Կալա: Այստեղ էին Դրոն յուր դրուժինայով, Անդրանիկը մի քանի զինվորներով եւ ինչ-որ գեներալ նաղեժդին առանց զորքի: Բերկրիի շրջանում կային վոչ մեծ թվով թուրքական զորքեր, որոնց հետ կռիւ բռնվեցինք: Անգեն ժողովուրդից մի քանի զոհեր տալով, անցանք այտ շրջանը: Բերկրի հասնելով, այդտեղ կանգ առանք, վորովհետեւ բավականին ժողովուրդ կար յետ մնացած եւ յատուկ ճիւղորներ յետ ուղարկեցի, վոր ժողովուրդյան շտապեցնի մեզ հասնելու: Բերկրիի մոտ է գտնվում Բանդի-Մահու գետը, վորի մոտ եւ կռիւ է տեղի ունեցել եւ զոհերը այստեղ են տրվել...»²:

Վասպուրականից գաղթողների երկրորդ՝ ավելի փոքրաքանակ քարավանը ճանապարհը Ալադաղի քրդերի կողմից փակելու պատճառով հարկադրված ուղեւորվում է Ատրպատական, իսկ երրորդ խումբը, որի հետ եղել է Կ. Սասունին, Բուլանուխ-Մանազկերտ-Ալաշկերտ երթուղով՝ Իգդիր:

Կարո Սասունին գրում է, որ իրենք երբ հասնում են Իգդիր, խորհրդակցում են եւ երեք ընկերներով անմիջապես մեկնում են Կավրե-Շամե, ու այնտեղ հանդիպում Դրոյին: Այնտեղից նրանք ուղեւորվում են Բայազիտ-Աղա, ուր այդ պահին գտնվում էին Դրոյի հեծյալները:

«Բայազիտ Աղայէն կարելի եղաւ ստուգել,-գրում է Կ. Սասունին,- որ Քեռին եւ Համազասպ հասած են մինչև Բերկրի, կուռի բռնուած են, ու տեսնելով որ ճանապարհը կտրուած է, փոխած են իրենց նահանջի գիծը:

¹ Կարապետյան Մ., «Հայ կամավորական խմբերը եւ ազգային գումարտակները Կովկասյան ռազմաճակատում», Երևան, 1999, էջ 71-72:

² ՂԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 11, գիրք 4, էջ 103:

Դրոյի ձիււորները շաբաթ մը կրցան պահել Բայազիտ Աղան, ու ապահովեցին նահանջող ժողովրդի թիկունքը...»¹:

Կ. Սասունու գնահատմամբ՝ «Ձիււորներու այդ խումբը փրկարար աշխատանք կատարեց: Ամէն մի գինուոր, մէկ կամ երկու մանուկ իր գրկին մէջ, հարիւրաւոր այնպիսի հոգիներ հասցուցին կայաներ ու կրկին դարձան հաւաքելու, եթէ առաջին անգամ չէին կրցած բոլորը փոխադրել»²:

Ճանապարհին նրանք հանդիպում են Իգդիր գնացող Անդրանիկին, Արամին ու Վարդանին, ապա նաեւ գինվորների, ոստիկանների ու որբերի ու երեխաների:

Վան-Վասպուրականի բնակչութեան գաղթի մանրամասների ուսումնասիրութեանը պարզորոշ ցույց է տալիս, որ այն ռուսական հրամանատարութեան կողմից, կարծես ինչ-որ հատուկ դիտավորութեամբ, միտումնավոր կերպով կազմակերպել է հափազանց անփույթ ու անկազմակերպ: Իր հերթին, Արարատյան զորախմբի հրամանատարութեանը գաղթականութեան անվտանգութեանն ապահովելու գործում նույնպէս չի գնվել պատշաճ բարձրութեան վրա եւ զուտ մարտավարական առումով թույլ է տվել աններելի սխալներ:

Իհարկէ, այս հարցում իր մեղքի բաժինն ունեն Արարատյան գնդի հրամանարար Վարդանն ու նրա գլխավորած սպայակույտը(շտաբ):

Մարտիրոսի վկայութեամբ Բերկրիում ավելի քան երկու տասնյակ հազար գաղթականների անիմաստ կորստի ցավից հավասարակշռութեանը կորցրած Դրոն խստորեն հանդիմանում ու անպատվում է «Արարատյան» զորազնդի հրամանատար Վարդանին, որն այդ օրերին, չգտնվելով հրամանատարական պատշաճ բարձունքում, կորցրել էր հայ կամավորական զորախմբերի գործողութեանները փոխհամաձայնեցնելու ղեկն ու պարտականութեանը³:

Նույն իրողութեանն իր հուշերում հավաստում է նաեւ Յապոնը. «Այստեղ Դրոն հանդիպում ունեցաւ Վարդանի հետ եւ մեղադրեց նրան, որ Քեռու եւ Համազասպի խումբերը թողել էր եւ ինքը գնացել Վան, մինչդեռ իբրեւ հրամանատար, պարտաւոր էր իր երկու խումբերու հետ լինելու:

Քեռու եւ Համազասպի խումբերը զօրաւար Տրուխինի զօրամասի հետ նահանջեցին պարսկական գծով»⁴:

¹ Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին, էջ 94:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Յայրենիք» ամսագիր, 1937, հունվար, էջ 77:

⁴ Նույն տեղում, 1941, մայիս, էջ 175:

Արցախի Ազգային Խորհրդի նախկին նախագահ Եղիշե Իշխանյանի վկայությունները, տարիներ անց խմբապետ Համազասպը իրեն պատմել էր Բերկրիի մոտ տեղի ունեցած Դրոյի եւ Վարդանի ընդհարման մասին, «...[Թէ Դրօն վիրաւորել էր Վարդանին ծանր խօսքերով, ինչպէս կասեն՝ վարանում էի հաւատալ Համազասպին, որ լաւ էր տրամադրւած դէպի Դրօն, սակայն երբ այդ մասին պատմեց Դրօին նւիրւած մարտիկներից Բաշգառնեցի Մարտիրոս Աբրահամեանը, ամենայն մանրամասնութեամբ, որ Դրօն կառապանի հայհոյանքից աւելի խիստ հայհոյանք է տւել Վարդանին, շատ ծանր տպաւորութիւն էր թողել վրաս: Եւ, ըստ Մարտիրոսի, քիչ էր մնացել, որ երկու կողմի զինւորները բախւէին»¹:

Փաստն այն է, որ ռուսական զորքերի եւ կամավորական զորախմբերի անփույթ եւ անկազմակերպ գործողութիւնների հետեւանքով թուրքերի ու քրդերի զոհն են դառնում ավելի քան քսան հազար վասպուրականցիներ: Իսկ Սասունի լեռներում խմբված ու ինքնապաշտպանութեան դիմած տասնյակ հազարվոր հայեր անափ հույսով եւ հավատով դեռեւս սպասում էին իրենց ազատարարներին՝ հայ կամավորական զորախմբերի գալստյանը:

¹ Իշխանեան Ե., Լեռնային Արցախ 1917-1920, Երեւան, 1999, էջ 682:

**2.4. ԱԼԱԴԱՂԻ ՊԱՏԺԻՉ ԶՈՐԱԽՄՔԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ:
ԵՐՐՈՐԴ ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ: ԴԵՊԻ ՄԱՆԱԶԿԵՐՏ,
ԽՆՈՒՍ ԵՎ ՄՈՒՇ**

Հուլիսի վերջին Դրոն գաղթականության հետ միասին հասնում է Իգդիր: Արդեն պատմության գիրկն անցած բազում ճակատամարտերից ու դժվարին ապրումներից հետո նա բնավ տրամադրություն չի ունեցել գոնե փոքր-ինչ շունչ առնելու հայրենի միջավայրում: Դրոյի գլխավոր մտահոգությունը թշնամու ճիրաններում դեռևս մաքառող Տարոնն ու Սասունն էին:

Իգդիրում Դրոն կրկին անգամ կտրուկ կերպով բարձրացնում է կամավորների գորախմբերով Տարոն եւ Սասուն արշավելու հարցը:

Սասունի լեռներում խմբված բազմահազար հայությունը մեծ հույսով ու հավատով եւ անհամբերությամբ դեռևս սպասում էր իր ազատարարներին: Իգդիրում Հայոց Ազգային Բյուրոյի ներկայացուցիչների ու կամավորական գորախմբերի հրամանատարների մասնակցությամբ տեղի է ունենում խորհրդակցություն, ուր մասնակիցները քննարկում են ռազմաճակատում տիրող իրավիճակն ու Տարոնին օգնության հասնելու հարցը:

Խորհրդակցության մասնակից Ս. Վրացյանի վկայությամբ՝ «Դրոն նորից պնդում էր իր առաջարկի վրայ՝ դնելով իր թեկնածու թիւնը, բայց այս անգամ Անդրանիկի առարկութիւնները աւելի հիմնաւոր էին եւ ցոյց տուած դժուարութիւնները՝ աւելի ակնյայտ: Անդրանիկը վճռական կերպով մերժեց մասնակցել նման «խելագար» ծրագրի ու հեռացաւ Իգդիրից»¹:

Իրոք, իրավիճակը ռազմաճակատում դեպի Սասուն արշավելու համար այլեւս նախկինը չէր: Այն ժամանակ կամավորական գորախմբերի համար անհամեմատ ավելի հեշտ էր Տարոն աշխարհի Ախլաթ գավառից արշավել Մուշ եւ Սասուն, քան Իգդիրից, որն, ի տարբերություն Ախլաթի, զգալիորեն հեռու էր գտնվում Մուշից ու առավել եւս՝ Սասունից:

Ճիշտ է, Հայոց Ազգային Բյուրոյի ներկայացուցիչների ու կամավորական գորախմբերի հրամանատարների մասնակցությամբ Իգդիրում կայացած խորհրդակցությունը Սասունի լեռներում ապաստանած տարոնահայությանը օգնության հասնելու վերաբերյալ որոշակի դրական որոշում չկայացրեց, բայց այդ հարցում նրա վճռակա-

¹ Վրացեան Ս., Մրկածին Դրո, էջ 89:

նությունն ու տրամադրվածությունն անսասան էին: Եվ միայն շաբաթներ անց նրա համառ պահանջներից հետո բարձրաստիճան հրամանատարությունը վերջապես բարեհաճում է համաձայնվել, որ Դրոն հայ կամավորական զինախմբերից կազմած զորամասով արշավի Տարոն եւ Սասուն:

Կ. Սասունու հավաստմամբ, որն այդ ժամանակ գտնվում էր ռազմաճակատում եւ քաջատեղյակ էր այնտեղ տեղի ունեցող իրադարձություններին, Դրոն ռուսական բանակի հրամանատարությանն է ներկայացնում Տարոն եւ Սասուն արշավելու համարձակ ու ուշագրավ մի ծրագիր, որը հավանության է արժանանում գեներալ Օգանովսկու կողմից: Համաձայն այդ ծրագրի, նա 200-300 մարտիկներից բաղկացած հեծելախմբով Մանազկերտից շեշտակի հարվածով պիտի ներխուժեր Մշո դաշտ եւ իրեն միացնելով Քանի (Սասուն) մարտական ուժերը, ձեղքեր թուրքական բանակի արգելապատնեշն ու այնտեղ գտնվող հայությանը դուրս բերեր պաշարման օղակից:

«Ես, գրում է Կ. Սասունին, - ջերմ կողմնակից էի այդ ձեռնարկին, եւ քանի մը ընկերներով եւ Մշեցի ու Սասունցի ձիաւորներով միացանք Դրոյի խումբին:

Դրոյի ձիաւոր զօրամասը Ալաշկերտ հասած էր եւ քանի մը օր է պիտի մեկնէր Մանազկերտ»¹:

Դրոյի ծրագիրը թեպետ շատ հետաքրքիր էր եւ համարձակ, բայց այդ օրերի համար անիրականանալի: Մանազկերտից մինչեւ Քան(Սասունի լեռնաշղթա) ձգվող 120 կմ երկարություն ունեցող տարածքում ամուր կերպով նստած էին թուրքական կանոնավոր բանակի բազմաթիվ զորամասեր, որոնց շարքերը 200-300 մարտիկներից բաղկացած հեծելախմբով ձեղքելն ու հաջողությամբ Սասուն հասնելը գրեթե անիրագործելի էր: Բացի դրանից, ըստ Կ. Սասունու, կար նաեւ «Ներկորդ պարագան՝ Ալատաղի եւ Զիլանի քրդերու թիկունքային գործունեութիւնն էր: Անոնք քաջալերուելով Բերկրիի կոտորածէն եւ կողոպուտէն, սկսած էին աւելի խիզախ շարժումներ ընել ոչ միայն դէպի Բերկրի եւ Աբաղայ, այլ նաեւ դէպի Ալաշկերտի դաշտը եւ դեպի Մանազկերտ տանող ճանապարհները»²:

Քրդական հրոսակախմբերի գործողությունների հետեւանքով ռազմաճակատում ստեղծված իրավիճակի թելադրանքով փոխվում

¹ Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), էջ 104:

² Նույն տեղում:

է Դրոյի մտահղացած ծրագիրը: Նախ, անհրաժեշտ էր վնասագերծել քրդերի հարձակումները, ապահովել թիկունքի անվտանգությունը, ապա նոր միայն ձեռնամուխ լինել Տարոն եւ Սասուն արշավելու ծրագրի կենսագործմանը:

Ռուսական Գրգ կորպուսի հրամանատար գեներալ Օգանովսկին Դրոյին հանձնարարում է մեկ այլ պատասխանատու առաջադրանք:

«Ձօր. Օգանովսքին,- նշում է Կ. Սասունին,- համաձայնեցաւ արշաւանք մը կատարել Ալատաղի վրայ, եւ տրամադրեց 250 կօզաքներ գնդ. Կարելքովի ղեկավարութեամբ: Դրօն իր ձիաւոր զօրամասով ստանձնեց արշաւանքի ղեկավարութիւնը: Այսպիսով, Մանագկերտ մեկնելու խնդիրը քանի մը շաբաթով յետաձգուեցաւ, ու մենք մեկնեցինք դէպի Ալատաղ»¹:

Երկրորդ զորախմբի մարտական գործունեութեան լուսաբանմանը նվիրված փաստաթղթերից մեկում այդ առնչութեամբ նշվում է. «...այդ միջոցին ռուսական չորրորդ զօրաբանակէն հրաման ստացաւ անցնիլ անմիջապէս Դիատին, ուր կազմուեցաւ պատժախումբ մը երկու հարիւրեակ ռուսաց հեծելազօրքերէ եւ երկու հարիւրեակ Բ. գունդի ձիաւորներէ բաղկացած:

Այդ պատժախումբին նպատակն էր մաքրել Դիատինէն դէպի հարաւ մինչեւ Արճէշ Ալատաղ կոչուած լեռնաշղթային քիւրտերը եւ Դիատինէ դէպի հարաւ արեւելք մինչեւ Թուլթաքի քիւրտերը...»²:

Քանի որ Ալաղաղի շրջանի քրդական զինյալ հեծելախմբերն արագ տեղաշարժերով բազմիցս հարձակումներ էին գործում ռուսական թիկունքային զօրամասերի, գումակների եւ հաղորդակցութեան ուղիների վրա, այդ պատճառով Ալաղաղի տարածքը քրդական հրոսակախմբերից մաքրելը շատ կարեւոր էր նաեւ ռուսական հրամանատարութեան համար: Ահա այդ պատճառով կարեւորելով Դրոյի գլխավորութեամբ ձեռնարկվող արշավանքի նշանակութիւնը՝ ռուսական Գրգ կորպուսի հրամանատարութիւնը նրա տնօրինութեանն է հանձնում կազակական երկու հեծյալ հարյուրակ:

Անդրադառնալով Դրոյին տրված այս նույն հանձնարարութեան մեկնաբանմանը, որն ընդունված է անվանել «Ալաղաղի արշավանք», Բազգառնեցի Մարտիրոսը գրում է. «Յիշեալ գաղթի ժամանակ, Ալաղաղի քրդութիւնը շատ էր անհանգստացրել գաղթականութեանը, անընդհատ յարձակում գործելով ճանապարհի վրայ:

¹ Նույն տեղում:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 102, ք. 53:

Այդ պարագան գրաւած լինելով բարձր սպայակոյտի ուշադրութիւնը, Դրոյին հրահանգուեց հետեւակը թողնել հանգստանալու, վերակազմել, մարզել եւ երեք հեծեալ հարիւրեակներ կազմել՝ Ալադաղի քրդութիւնը պատժելու համար:

Դրօն արագ կերպով կազմակերպելով հարիւրեակները, մեկնեց Ալադաղ»¹:

Կամավորական մյուս զորախմբերը մի փոքր դադար առնելու նպատակով տեղափոխվում են թիկունք: Այդ ընթացքում նրանք պետք է համալրեին իրենց մարտաշարքերը, վերախմբավորեին ուժերը, հանգստանային, կազդուրվեին եւ պատրաստվեին նոր գոտեմարտերի:

Սեպտեմբերի 6-ին 2-րդ կամավորականը հասնում է Դիադին եւ միանալով ռոտմիտր Կորուկովի (ազգությամբ ռուս Կորուկովը, հետագայում գնդապետ, ռուսական բանակի հեռանալուց հետո մնում է հայկական զորքերի կազմում եւ կռիվների մեծ մասում մարտնչում է Դրոյի ընկերակցությամբ - Ն.Գ.) գլխավորած երկու հեծյալ հարյուրյակներին, պատրաստվում է հաջորդ օրն իսկ դիմելու վճռական գործողութիւններին: Դրոյի մտահոգացմամբ պատժիչ զորախմբի գործողութիւնների հանկարծակիութիւնն ու անսպասելիութիւնը հուսալիորեն ապահովելու եւ թշնամուն անակնկալի բերելու նպատակով զորախումբը բաժանվում է երկու զորասյուների, որոնք պետք է գործեին խիստ փոխհամաձայնեցված եւ հնարավորին սահմաններում գաղտնիորեն եւ անաղմուկ: Ձորասյուններից յուրաքանչյուրին հատկացվում է հայ կամավորների եւ ռուս զինվորների մեկական հեծյալ հարյուրյակ: Ձորասյուները պետք է աննկատ եւ զգուշորեն անցնեին Զիլանձորի արեւմտյան բարձրութիւնների վրա իշխող Ալադաղի ամենաբարձր գագաթը՝ Կոճպաշը եւ արեւելքի ու արեւմուտքի ուղղությամբ հարձակվեին քրդերի վրա: Նախապատրաստական աշխատանքներն ավարտելով գիշերը, զորասյուները լույսը բացվելուն պես անաղմուկ սկսում են առաջխաղացումը: Միաժամանակ քրդերի նահանջի ճանապարհները փակելու նպատակով առանձնացվում է 80 զինվոր թվակազմով կազակական շոկատ, որը դիրքեր է գրավում Բերկրիի ձորի հյուսիսային բարձունքներում:

«Որոշեցին նախ պատժել Թուճին, որտեղ կը գտնուէին Սէիտ բէկի, Հագօ բէկի, Շէյիս Սալա բէկի եւ Ալի բէկի ցեղերը»²:

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Գշվ. աշխ., էջ 289:

² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 102, ք. 53:

Քուրդ ցեղերի նման ընտրությունը պատահական չէր, այն կատարվել է մտածված եւ հաշվենկատորեն: Կոտորածների ժամանակ հենց այդ ցեղերն էին առավելապես անգլխորեն դրսևորել իրենց:

Չնայած պատժիչ զորախումբը, համաձայն Դրոյի խստագույն հրահանգի, գործում էր անաղմուկ ու զգուշորեն, այնուամենայնիվ, քրդերը նկատում են հարձակվողներին եւ հրացանի կրակոցներով իրենց ցեղակիցներին գուժում հայերի հարձակումը: Քրդերը դուրս թափվելով վրաններից՝ հասցնում են դիրքեր գրավել եւ սկսում եռանդուն պաշտպանվել: Սակայն նրանց հուսահատական դիմադրությունը երկար չի տևում: Պատժիչ զորախմբի հրամանատարության մարտավարությունը շատ ճիշտ էր, մինչ քրդերը կհասցնեին դիրքեր գրավել եւ պաշտպանվել, անսպասելիորեն սարերի արևելյան կողմից հայտնվում է պատժախմբի մյուս զորայունը ու հեծյալ եւ հետևակ մարտաշարքերով հարձակվում քրդերի վրա: Հանկարծակիի եկած քրդերը, խուճապի մատնվելով՝ լքում են մարտադաշտն ու փորձում փախչել:

2-րդ կամավորականի գործունեությունը պատմող փաստաթղթերից մեկում այդ մասին արձանագրված է հետևյալը. «Քիւրտերը շատ մեծ կորուստներ ունենալով գէնքերը թափեցին եւ խելակորույս վիճակի մէջ խումբերով անձնատուր եղան, 300 քիւրտ դիակներ ընկած էին գետին, կիները եւ երեխաները ղրկեցան Ատիճէվազ, մերոնք գրաւեցին 10.000 ոչխար, 1000 տաւար, 50 ձի եւ մնացեալ իրեղենները...Մեր կորուստներն էին 2 կամաւոր, մէկ կազակ վիրաւոր եւ 6 ձի սպանուած»¹:

Առաջին հարվածն ավարտվում է գերազանց վերջաբանով, հերթն արդեն մյուս ցեղախմբերինն էր:

«Կոճպաշէն դէպի հարաւ կը գտնուէին շեյխ Մարուֆի եւ Մուստաֆա բէկի ցեղերը: Այդ ցեղերը շատ մեծ գազանութիւններ ցոյց տուած էին նախորդ օրը կոտորուած Ալի բէկի ցեղին հետ Բերկրիի դաշտի մէջ գաղթող հայերու դէմ»²:

Այս ցեղախմբերի դեմ ձեռնարկած գործողության արդյունքը, նախկինի համեմատությամբ, մի փոքր համեստ էր: Քուրդ հովիվները պատահականորեն նկատում են հարձակվողներին եւ կարողանում փախչել ու լուր հասցնել իրենց ցեղակիցներին: Քրդերի մի մասին հաջողվում է տարբեր ուղղությամբ հեռանալ եւ ազատվել: Իսկ մյուս մասը զոհ է դառնում վրեժխնդիր հայ զինվորների համա-

¹ Նույն տեղում, թ. 54:

² Նույն տեղում, թ. 53:

գարկերին: Այդ կուվում կամավորների ավարն էր 5000 ոչխար, 2000 տավար եւ մի քանի ձի¹:

Սեպտեմբերի 13-ին պատժիչ զորախումբը ձեռնամուխ է լինում Զիլանի քրդերի «մաքրման» գործողութիւնների իրականացմանը: Որպեսզի գործողութիւնն ընթանար առավելագույն արդյունավետութեամբ, զորախմբի հրամանատարութիւնը վճռում է նախ եւ առջ գրավել եւ փակել քրդերի փախուստի հնարավոր, դեպի Զիլանաձոր եւ Բերկրի տանող ճանապարհները: Լուսաբացին երկու հարյուրակ արագորեն առաջ է շարժվում եւ մոտենալով այդ անցատեղերին՝ փակում նահանջի ուղիները, իսկ զորախմբի մյուս ուժերը գրեթե նույն ժամանակամիջոցում հարձակվում են քրդերի բնակատեղերի վրա: Պատժիչ զորախմբի հուժկու հարվածներից սարսափի մատնված քրդերը, հասկանալով իրենց վիճակի ողջ անհուսալիութիւնն ու կործանման ստույգ վտանգը, փորձում են բանակցութիւնների մեջ մտնել հարձակվողների հետ: Կամավորների պահանջը միակն էր, բոլոր տղամարդիկ եւ առաջին հերթին նրանց առաջնորդները՝ շեյխ Մարուֆը եւ Մուստաֆա բեկը իրենց որդիներով եւ եղբորորդիներով, առանց որեւէ նախապայմանի պետք է գինաթափվին եւ հանձնվին: Քրդերը, շատ լավ ճանաչելով հայերին եւ ճիշտ գնահատելով նրանց ասպետական կարողութիւններն ու բարի վերաբերմունքը, դիմում են խորամանկութեան:

«Քիւրտերը չը համաձայնեցան եւ կռիւը շարունակեցին նկատի առնելով, որ մերոնք կանանց եւ երեխայոց կը խնայեն, իրենց կիները եւ երեխաները դիզեցին մեր գնդակներուն հսկողութեան ներքեւ եւ այրերը ձորին հանդիպակաց կողմը քարերու, կենդանիներու, կանանց մէջ զանազան տեղեր դիրք բռնեցին...»²:

Կռիւը չթուլացող ուժգնութեամբ շարունակվում է գրեթե հինգ ժամ: Այդ օրը եղանակն ավելի քան բարեհաճ ու գլխասիրտ է գտնվել քրդերի նկատմամբ: Կռիւի ժամանակ սաստկորեն տեղացել է կարիւտ եւ անձրեւ, ու քրդերի մի մասը, օգտվելով բնութեան ընձեռած շռայլ պարգեւից, կարողանում է փախչելով ազատվել: Հայ զինվորները, փակելով քրդերի փախուստի հնարավոր ճանապարհները, կազակների համագործակցութեամբ շրջապատում են եւ անխնա կոտորում իրենց հարվածների տակ հայտնվող քուրդ տղամարդկանց:

Զիլանի քրդերի հաշիվները մաքրելուց հետո Դրոյի զորախումբն անցնում է հյուսիս եւ գերեվարում ու գինաթափում այդ

¹ Տե՛ս Առաջին տեղում, էջ 55:

² Առաջին տեղում, էջ 56:

չրջանների քրդերին: Մի հետաքրքիր փաստ. այն շրջանի քրդերը, որոնք չէին մասնակցել հայերի կոտորածներին ու առանց դիմադրելու դիմավորել էին կամավորներին, նրանց կողմից որեւէ բռնութեան չեն ենթարկվել: Նրանք միայն զինաթափվել են ու վնասագերծվել:

Հայերի վրեժխնդրութեան հաջորդ գոհը Հայ բնակչութեան նկատմամբ իրենց ընդգծված դաժանութեամբ աչքի ընկած Ալադաղի եւ Դիադինի քրդերն էին, որոնք լսելով պատժիչ գորախմբի գործողութեան ներքին մասին՝ այդ օրերին անցել էին Թուրքաքի կողմը եւ պատասպարովել Թանթուրաքի արոտավայրերում եւ քարանձավներում: Պատժիչ գորախումբը սրարշավ մոտենում է Թուրքաքին, նախ բռնում եւ պատշաճ դատաստանի է արժանացնում Ալադաղի եւ Դիադինի քրդերին ապաստանողներին, ապա հարձակվում այդ վայրերում պատասպարվածների վրա:

«Մերոնք պատժեցին մեծ Թուրքաքի աչքի ընկնող մարդիկ, մնացածին ձեռք չը տուին: Միւս կողմանէ հաց տանող քիւրտերը հարցաքննեցին, որոնք եւ առաջնորդեցին դէպի թշնամին: Քիւրտերը բաժանուած էին երկու մասի, մէկ մասը, որ կարելի եղաւ գտնել, պատասպարուած էր քարաժայռերի մէջ, ձորին բերանը: Մերոնք մօտենալով եւ զանազան բաներ վառելով ծուխ առաջ բերին: Մէկ մասը խեղդուեցաւ եւ միւս մասը անձնատուր եղաւ»¹:

Մոտ մեկ ամիս է տեւում «Ալադաղ» պատժիչ գորախմբի արշավանքը: Հայրենակիցների կործանման ցավով ու վրեժխնդրութեամբ բռնկված Դրոն Զեմլյակի, Յապոնի, Խոսրովի հեծելախմբերի եւ փոխգնդապետ Կորովկովի գորամասի գլուխ անցած՝ ներխուժում է Դոմպանտի, Զիլանի եւ Ալադաղի շրջանները եւ մոտ մեկ ամիս տեւողութեամբ ընթացող կռիվներում, առանց խնայելու, կոտորում այդ շրջանների թուրք-քուրդ խմբերին, որոնք ամենավայրագ ձեւով էին հաշվեհարկար տեսել հայերի հետ:

«Ալադաղի (Օադկանց լեռինք) քրդութիւնը պատժելուց յետոյ, շարունակում է Մարտիրոսը, - Դրօն վերադարձաւ Զեմլեակի, Եապոնի ու Խոսրովի երեք հեծեալ հարիւրեակներով, իսկ Կորովկովի սահմանապահ հարիւրեակին էլ դնաց իր կայանը»²:

Պատժիչ արշավանքը ունեցավ փայլուն եւ արդյունավետ ավարտ: Արշավանքի ժամանակ զոհվում են 6 հայ կամավորներ, իսկ ռուս զինվորներից՝ ընդամենը 4 վիրավոր ³:

¹ Նույն տեղում:

² Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Ընդ. աշխ., էջ 289:

³ Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 102, ք. 56:

Արժանվույնս գնահատելով Դրոյի ներդրումը «Ալադադի արշավանք»-ը մեծ վարպետութեամբ ու արդյունավետութեամբ իրականացնելու գործում, Տիգրան Դեւոյանը, որն այդ ժամանակ ծառայում էր գեներալ Օգանովսկու գլխավորած 4-րդ կորպուսի հետախուզութեան բաժնում, գրում է. «Ալադադը կարճ ժամանակուան մէջ մաքրուեց Դրոյի եռանդին եւ տեղին լաւ ծանոթ լինելու շնորհիւ: Քիւրդերը քշուեցին Բիթլիսի ուղղութեամբ: Դրոյի խումբի ձեռքն անցաւ մօտ 30,000 տաւար, որի մէկ մասը բաժանուեց հայ փախստականներին, իսկ միւսը՝ հայ խմբերին¹:

Ըստ «Ալադադի արշավանք»-ի մասնակից Կ. Սասունու, արշավանքի արդյունքն է. «Մօտ 40 գիւղ եւ եայլախ ոչնչացան: Տասնեակ հազար քրդեր բնաջնջուեցան...

Արշաւող բանակը զինուորական գրաւման ենթարկեց աւելի քան 40,000 խոշոր գլուխ անասուններ, ինչպէս նաեւ ձիեր եւ բազմահազար ոչխարներ...»²:

Ըստ Մարտիրոսի եւ Տ. Դեւոյանի վկայութեան, քրդերից բռնագրավված ալեյի քան երեք տասնյակ հազարի հասնող ոչխարների հոտը եւ ալեյի քան 5000 կովեր քշում են Երեւանի նահանգ եւ հանձնում գաղթականութեանը եւ կամավորական զորախմբերին:

Ի տարբերութեան Մարտիրոսի եւ Տ. Դեւոյանի, Կ. Սասունին նշում է, որ քրդերից բռնագրավված բազմահազար կովերի ու ոչխարների միայն չնչին տոկոսն է բաժին հասել գաղթականութեանն ու հայ կամավորներին, իսկ «...մնացած ամբողջութիւնը ուսական բանակի սեփականութիւնը դարձաւ»³:

Ալադադի արշավանքի հաղթական ու արդյունավետ կռիւներից հետո, համաձայն ուսական զորաբանակի հրամանատարութեան թույլտվութեան, արդեն կարելի էր կենսագործել դեպի Տարոն եւ Սասուն ծրագրած արշավանքը: Դրոն մեծ եռանդով պատրաստվում է արշավանքի, բայց դժբախտաբար արդեն ուշ էր: Սասունից ռազմական հասած Ռուբեն Տեր-Մինասյանն ու Վահան Փափազյանը (Կոմս) գուժում են Տարոնի եւ Սասունի հայութեան բնաջնջման իրողութեանը: Սասունի լեռներում պատասպարված ժողովրդի կողմից օգնութեան հայցող՝ օրեր առաջ Իգդիր հասած մշեցի Նազարեթ վարժապետը ցնցող լուրի ներգործութեանից շանթահար՝ ասում է. «Ախ, ինչպէս ինձի մտիկ չըրին, - կ'ըսէր սրտաշարժ

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1957, սեպտեմբեր, էջ 15:

² Սասունի Կ., Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին(1914-1918), էջ 105:

³ Եղիմ Սեդրուհի:

հառաչանքով մը, - եթէ կամաւորական մէկ խումբ զրկելու ըլլա-
յին, այդ շրջանի բոլոր ժողովուրդը կ'ազատուէր, որովհետեւ,
արդէն թիւրք իշխանութիւնը շատ աննշան թիւով զօրք ունէր այն-
տեղ, եւ անոնք ալ «հայ Ֆիդայի» անունէն սարսափահար պիտի
փախչէին:

Գլուխը կախեց կրծքին վրայ. քանի մը ըրոպէ լուռ մնալէ յետոյ
ըսաւ. «Վահան Փափազեանը (Կոմս) իր վերջին նամակով Սասունէն
կը գրէր: Ամէն առաւօտ, երբ արշալոյսը կը շառագունէր Սասունի
լեռնակատարէն, աչքներիս այն կողմ յառած օգնութեան կսպա-
սենք: Ո՞ր է Անդրանիկը, ո՞ր է Արամը...»¹:

Նահանջից հետո Դրոյի 2-րդ զորախումբը, մի քանի օր Իգդիրում
անցկացնելուց հետո, մեկնում է Երեւան եւ հանգստանալու նպա-
տակով մոտավորապես մեկուկես ամիս մնում այնտեղ:

Ռուսական զորքերի նահանջը ոչ միայն թուրք իշխանություննե-
րին հնարավորութիւն չնորհեց ջարդերի ալիքը սփռել Տարոնի, Սա-
սունի եւ հայկական մյուս գավառներում, այլեւ հուսախաբության եւ
դասալքության տրամադրութիւններ սերմանեց հայ կամավորական
զորամբերի դերի շարքերում:

Հայ կամավորական զորամբերի մարտական գործողութիւննե-
րը ներկայացնող տեղեկագրի բնութագրմամբ՝ «Նահանջը ահռելի
դժբախտութիւն ու աղետ պատճառեց Վանի նահանգի ողջ բնակ-
չութեանն ու մասնավորապես կամավորներին: Արարատյան զորա-
խումբ, որը իրեն փայլուն կերպով էր դրսեւորել հատկապես Վանի
մարտական գործողութիւնների ավարտական փուլում ու դաժան
փորձութիւնների դիմացել երկու ամիս (10 մայիսի-19 հուլիս)
տեղողութիւնը ընթացող բազմաթիւ կռիւներում՝ կազմալուծվեց:
Բազմաթիւ կռիւների մասնակցութիւնից հոգնած ու մեծագույն
զոհողութիւնների գնով իրենց մարտական նվաճումների կորստից
հիասթափված կամավորները հասնելով Իգդիր՝ սկսում են ցրվել:
Հատկապես արեւմտահայերը, որոնք կազմում էին կամավորների
մեծամասնութիւնը, իրենց հարազատներին որոնելու պատրվակով
լքում էին մարտաշարքերն ու մեկնում իրենց ծննդավայրերը...»²:

Զորամբերում կամավորների մարտաշարքերը գնալով ավելի ու
ավելի էին նոսրանում:

Ռուսական զորքերի նահանջի հետեւանքով, չորս զորամբե-
րում մարտնչող, հուսալքութիւն գիրկն ընկած անլի քան 4000

¹ «Ասպարեզ», թիւ 468, էջ 5:

² ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 8, թ. 23:

կամավորներից մնացել էին ընդամենը 12000 մարտիկներ, որոնք ըստ վերոհիշյալ տեղեկագրի՝ «...ծայրահեղ հոգնած էին ու խիստ կարիք ունեին հանգստի»¹:

Հայ ժողովրդի գոյապայքարի բախտորոշ ժամանակահատվածում գերմարդկային ջանքեր էին գործադրում Հայոց Ազգային Բյուրոն, որի, ինչպես նաև կամավորական զնդերի հրամանատարության նպատակալաց աշխատանքի շնորհիվ ոչ միայն հնարավոր եղավ կասեցնել մարտախմբերում սկիզբ առած դասալքությունն ու անկարգապահությունը, այլև Երեւանի մեջ կազմել երկու նոր մարտական զորախմբեր՝ 6-րդ եւ 7-րդ:

«Կովկասյան բանակի շտաբի հետ տարված բանակցություններից հետո որոշվում է. 1. Թողնել 3-րդ եւ 4-րդ զորախմբերը Դիլմանում եւ նրանց համալրման համար 6-րդ եւ 7-րդ զորախմբերից առանձնացնել 750 մարդ: 2. Կարճ ժամանակամիջոցում համալրել եւ դարձյալ ճակատ ուղարկել 1-ին եւ 2-րդ կամավորական զորախմբերը:

Համաձայն այդ որոշման, օգոստոսի 8-ին Դիլման են ուղարկում 750 կամավորներ եւ քայլեր ձեռնարկվում 1-ին եւ 2-րդ զորախմբերը վերակազմավորելու ուղղությամբ:

Աստիճանաբար գալիս են նոր կամավորներ եւ վերադառնում զորամասերը լքած զինվորները²:

Ըստ վերոհիշյալ տեղեկագրի՝ զորախմբերի կազմավորումը շարունակվում է երեք ամիս (օգոստոս, սեպտեմբեր, հոկտեմբեր): Համաձայն 4-րդ կորպուսի հրամանատարության 1915 թ. օգոստոսի 3ին ստորագրած թիւ 61 հրամանի՝ հայկական բոլոր կամավորական զորախմբերը ենթարկվելու էին Կովկասյան 1-ին բրիգադի հրամանատար գեներալ մայոր Յուրկեւիչին, որին տալիս են դիվիզիայի հրամանատարի կարգավիճակ³:

Պիտի նշել, որ այդ որոշումը միանգամայն համահունչ էր Հայոց Ազգային Բյուրոյի ցանկությանը:

Դրոն, Երեւանում համալրելով նախորդ մարտերում զգալի կորուստներ կրած 2-րդ կամավորական զորախումբը, նույն տարվա նոյեմբերի 26-ին իր զորավաշտերի գլուխն անցած ուղեւորվում է Իգդիր, մի փոքր անց՝ Բատնոս: Այս անգամ նրա գլխավորած զորախումբը բաղկացած էր 1240 կամավորականներից, որից 585-ը՝ արեւելահայեր էին իսկ 655-ը՝ արեւմտահայեր:

¹ Տե՛ս Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, թ. 22:

³ Տե՛ս Նույն տեղում:

1916 թ. սկզբներին Կովկասյան հրամանատարությունը ձեռնարկում է վճռական եւ խոշոր մարտական գործողություններ ռազմաճակատի մի շարք ուղղություններում: Գլխավոր՝ Կարին, Մուշ եւ Բիթլիս ուղղություններում կենտրոնանում են հայ կամավորական զնդերը: Դրոյի 2-րդ կակավորականը, որը հանդիսանում էր գեներալ Աբասյեի գործադիր առաջապահ ջոկատը, գործելու էր Խնուս-Մուշ ուղղությամբ: 1916 թ. ձմռանը իրականացվող ռազմական գործողությունները Արեւմտահայաստանի ազատագրման ձգտումներով համակված ռազմադաշտ մեկնող կամավորական զորախմբերի 5-րդ արշավանքն էր:

Ինչպես նախորդ երկու արշավանքներում, այս անգամ էլ Դրոյի հետ էին գորախմբի 1-ին եւ 2-րդ հեծյալ գորավաշտերի հրամանատարներ Զեմլյակն ու Յապոնը, 1-ին, 2-րդ եւ 3-րդ հետեւակային վաշտերի հրամանատարներ Դալի Ղազարը, Բաշգառնեցի Մարտիրոսն ու Մեծ Ղազարը (Ղազար Քոչարյան)¹:

Կամավորների ոգեւորությունը, օր առաջ մարտադաշտ մեկնելու ցանկությունը բարձր էր: Դարձյալ հնարավորություն էր ընձեռվել հայրենի հողը վերջնականապես ազատագրելու եւ կոտորածներից ազատված հայություն վերջին բեկորները փրկելու համար:

«Շատ ժամանակ, զբուսում է Մարտիրոսը, չէր անցել այն օրուանից, երբ ստիպուած կռնակ դարձրինք Մասնոյ ժողովրդին, առանց կարողանալու դոյզն օգնութիւն իսկ հասցնել նրան: Վրէժխնդրութեան կրակը կրկնակի ուժգնութեամբ բոցավառուած մեր հոգիներում, ահա թէ ինչու այնքան անհամբերութիւն կար բոլորիս մէջ»²:

Այդ ժամանակ ռուսական զորքերի նահանջի հետեւանքով ռազմաճակատի գիծը կրճատվել էր: Եթե մինչեւ 1915 թ. ամառը ռուսական ճակատը Վանի լճի հարավ արեւմտյան ափից՝ Դատուանից, ձգվում էր Ախլաթի վրայով մինչեւ Մանազկերտ ու այնտեղից Ալաշկերտ, ապա այժմ, երբ ռազմաճակատի գիծը կրճատվել էր, սկսվում էր Ոստանից եւ այնտեղից Վանի եւ Բերկրիի վրայով Բատնոս եւ Ալաշկերտ³:

Նոյեմբերի վերջերին ռուսական զորքերը՝ վերսկսելով հարձակումը հաստատվում են Արճեշ-Բատնոս բնագծերում: Արճեշը Բատնոսից բաժանվում է Ծաղկաց լեռներով եւ դրանց կապող հաղորդակցության ուղին անցնում է Զիլանի ձորով, որը գրեթե մշտապես

¹ Տե՛ս Խմբապետ Մարտիրոս Աբահամեան, Ազգ. աշխ., էջ 90-91:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Ահարոնեան Վ., Անդրանիկ Մարդը եւ Ռազմիկը, Բոսթըն, 1957, էջ 56:

ենթարկվել է քրդական զինյալ հեծելախմբերի հարձակումներին: Ռուսական հրամանատարությունը Արճեշ-Բատնոս ձգվող տարածքը քրդական ցեղախմբերից մաքրելու նպատակով առավելապես օգտագործում էր հայկական զորախմբերին:

Թուրքական հրամանատարությունը մի շարք կռիվներում կորցնելով մեծ քանակություն մարտական ուժեր եւ ռուսական զորքերի հարձակումը խոչընդոտելու նպատակով, ավելի է ակտիվացնում քրդական հրոսակախմբերի գործողությունները: Քուրդ հեծելախմբերի անակնկալ եւ պարբերաբար շարունակվող հարձակումները վտանգավոր կացություն են ստեղծում ռազմաճակատի թիկունքում: Նոյեմբերի վերջերին ու դեկտեմբերի սկզբներին քրդերի գործած հարձակումների եւ ավերածությունների հետեւանքով խափանվում են ռուսական տարբեր զորամիավորումների միջեւ հաղորդակցությունը: Ռազմաճակատի թիկունքը մաքրելու ու հաղորդակցությունը ուղիները վերականգնելու նպատակով ռուսական բանակի հրամանատարության կարգադրությամբ հայկական կամավորական 1-ին եւ 2-րդ զորախմբերից կազմվում է երկու արշավախումբ:

Առաջադրանքը կատարելու նախօրեին Դրոյի 2-րդ կամավորական զորախումբը գտնվում էր Բատնոսում, իսկ Անդրանիկի 1-ին կամավորականը՝ Արճեշում:

Ձմռան դաժան պայմաններում հայկական 1-ին եւ 2-րդ կամավորական զինախմբերը հրաշալիորեն կատարեցին մարտական առաջադրանքը: Շնորհիվ հայ կամավորների անբասիր մարտական գործողությունների, ոչ միայն մաքրվեց թիկունքը եւ վերականգնվեցին հաղորդակցությունը ուղիները ռուսական զորամասերի միջեւ, այլեւ բավարար հնարավորություն ստեղծեցին հետագա ռազմական գործողությունների ծավալման համար:

Վարդգես Ահարոնյանը, որն այդ ժամանակ որպես Անդրանիկի համհարզ եւ 1-ին կամավորականի քարտուղար գտնվում էր ռազմաճակատում, նշում է. «...Արճեշի ռուսական զորախմբի եւ Պանտոսի շրջանի ռուս ոյժերի միջեւ կապ հաստատելու համար մեր գունդը եւ ռուս կողակների մի հարյուրակ, եւ Դրոյի գունդը Պատնոսից մի քանի անգամ արշաւանք են կազմակերպել Ձիլանի ձորը թշնամուց ազատ պահելու համար: Բայց ամեն անգամ Ձիլանի ձորը թշնամուց մաքրելուց յետոյ, երբ մեր ոյժերը Արճեշ ու Բատնոս են վերադարձել, քիւրդերը, շատ չանցած, նորից իջել են Ձիլանի ձոր... Հոկտեմբերի, նոյեմբերի ընթացքում մեր եւ Դրոյի զորախումբը ստիպուած են եղել մի քանի անգամ, բաւական զոհեր տալով մաքրել Ձիլանի ձորը, մինչեւ որ դեկտեմբերին ձիւնը ծածկել է Ձիլանի ձորը...»

Ձիլանի ձորի կռիւները ղեկաւարել էր Սմբատը...»¹:

Թեպետ Վ. Ահարոնյանի այն պնդման, որ «ղեկեմբերին ձիւնը ծածկել է Ձիլանի ձորը եւ անկարելի դարձրել ուղղմական շարժումները...», Դրոյի զորախումբի մարտական ուղին ներկայացնող ռազմական ամփոփագրերը մատնանշում են, որ 2-րդ կամավորականը, այնուամենայնիվ, շարունակել է մարտական գործողութիւնները:

Համաձայն այդ ամփոփագրերի տեղեկացման՝ «...Բ. գունտին վրայ պարտք էր դրուած պաշտպանել Սանճանի գօրամասի ձախ թեւը եւ հետախուզութիւններ կատարել Կորչեն, Ատիլճէվագի, Արճեշի եւ Մանազկերտի ուղղութեամբ: Այդ նպատակով հայկական ձիաւոր խումբերը ուժեղացուած էին 100 կազակով ու 200 հետեւակ ուս գինուորներով»²:

Առաջադրանքը հաջողութեամբ կատարելու համար նախ եւ առաջ հարկավոր էր իմանալ թուրքական բանակի, քրդական ուժերի, նրանց տեղաբաշխման վերաբերյալ որոշակի տեղեկութիւններ: Այդ նպատակով 2-րդ կամավորականի հրամանատարութիւնը կազմակերպում է հետախուզութիւն եւ հետախույզների ջանքերով գերի վերցրած թուրք գինիւորներից ու քրդերից տեղեկանում. «... թրքական կառաւարութիւնը կը կազմակերպէր Կոփէն դէպի Ախլաթ մինչեւ Սիփան գտնուած քիւրտերը, որոնց բաժնած էր 1500 հրացան: Հետախուզութիւնը ուժեղացուցին եւ յիսնապետ Յակոբին հետ յիսնեակ մը ղրկեցին Սիփանի ուղղութեամբ»³:

Ձեռնամուխ լինելով առաջադրանքի կատարմանը՝ ջոկատը Սիփան տանող ճանապարհին հանդիպում է թուրքական առաջապահ ուժերին: Մեկ վաշտով եւ 800 քուրդ գինյալների կազմով Բատնոսի արեւմուտքում գտնվող Թիրամուտ գյուղի մոտակայքում դարանակալելով հայ հետախույզներին, թուրքերը փորձում են անակնկալի բերել եւ ջախջախել նրանց: Անսպասելիորեն հայտնվելով հակառակորդի թակարդում՝ խումբն ընդունում է մարտահրավերը եւ առանց խուճապի, անկոտրում դիմադրութեամբ սկսում քայլ առ քայլ նահանջել դէպի Բատնոս ու հասցնում իրենց վիճակի մասին լուր ուղարկել հրամանատարութեանը: Մինչ օգնութեան կանչով ուղարկված հետախույզը կհասցներ հրամանատարութեանը հաղորդել պատահարի մասին՝ Դրոն, լսելով հրաձգութեան ձայնը, իրադրութիւնը տեղում պարզելու նպատակով դեպքի վայրն է

¹ Նույն տեղում:

² ՀԱԱ, ֆ. 157, ց. 5, գ. 106, ք. 5:

³ Նույն տեղում:

ուղարկում խորով եղիագարյանի գլխավորած հիսնյակը: Օգնությունը ճիշտ ժամանակին էր: Հասնելով մարտադաշտ՝ խորովի հիսնյակը միանում է հետախույզների ջոկատին եւ հանպատրաստից դիրքավորվելով միահամուռ համագործակցող կասեցնում հակառակորդի առաջխաղացումը: Քանի որ արդեն մութն ընկնում է, երկուստեք դադարեցնում են գործողությունները եւ սպասում լուսաբացին:

Լույսը բացվելուն պես 2-րդ կամավորականը կենտրոնացնում է ողջ ուժերը եւ կազակական հարյուրյակի համագործակցությամբ անցնում հարձակման:

«Միւս օրը լուսաբացին մերոնք սկսան յառաջ խաղալ, մի փոքր դիմադրութիւնէ մը ետքը թշնամիին ճիւղորն ալ նահանջեց դէպի Կէլէրաշ: Ժամը 10-ին սկսուեցաւ ընդհանուր յարձակումը Կէլէրաշի վրայ: Գնեերալը, տեղեկանալով դրութեանը, անմիջապէս ղրկեց 4 զնդացիր, 2 թնդանօթ եւ մէկ գումարտակ, որոնք հազիւ հասան ժամը 4-ին, երբ արդէն ջարդուած թշնամին կը հալածուէր...»

Բ. գունտը եւ կազակները այս կռիւներուն ստացան 15 Գէորգեան խաչ եւ 20 մէտալ Գէորգեան ժապաւէնով¹:

Ձախջախելով հակառակորդի առաջապահ ուժերը՝ գորախումբը, անգամ փոքր-ինչ դադար չառած, հրամանատարության կողմից ստանում է հաջորդ առաջադրանքը՝ անհապաղ շարունակել հետախուզությունը եւ պարզել Կոփի շրջանում տեղաբաշխված հակառակորդի ուժերը եւ անհրաժեշտության դեպքում նաեւ դիմել հարձակման: Ձմռան խստաշունչ պայմաններում, առանց դադարի, մարտական պատասխանատու առաջադրանքների կատարումը, մեղմ ասած, հեշտ գործ էր:

«Դեկտեմբերի 16-ի գիշերը ժամը 2-ին շարժուեցան դէպի Մանազկերտ: 24 աստիճան ցուրտ կը տիրէր: Բ. գունտին ետեւէն կուգային ռուսական երկու գումարտակ հետեւակներ, որոնք պիտի ամրանային Մանազկերտի մէջ եւ հակառակ պարագային պիտի պաշտպանէին մերոնց»²:

Մանազկերտում ընդամենը մեկ օր մնալուց հետո Դրոյի գորախումբը, որին դարձյալ օգնելու էր կազակական հարյուրակը, շարունակում է առաջխաղացումը եւ հետախուզություն կատարելուց հետո հաջորդ օրն եւեթ հարձակվում Կոփում դիրքավորված թուրքերի եւ նրանց աջակցող քրդերի վրա: Գործողության հաջողությունը պետք է ապահովվեր հարվածների արագությամբ ու հանկարծակիությամբ:

¹ Նույն տեղում, էջ 57:

² Նույն տեղում, էջ 58:

«Որոշուեցաւ, որ մեր հեծելագօրքը 1 հարիւրեակ կազակներու հետ միասին յարձակուեն Կոփի վրայ:

...Ժամը 10-ին մօտեցան աննկատելի կերպով Կոփին: Մառախուղը պատած էր ամէն կողմ: Ժամը 11-ին անցան Կոփի չայը, շղթայ կազմելով եւ ուռա գոչելով յարձակուեցան: Թշնամիին ահաբեկուած պահակները առանց հրացան արձակելու սպանուեցան: Ատոնք Համիտիյէ գունդերուն կը պատկանէին:

... Համիտիյէ գունդերը գլուխները կորցունցած տուներու լուսամուտներէն անդիէն անկանոն հրաձգութիւն կը կատարէին...»¹:

Կովի համազարկերի արձագանքներից տեղեկանալով հայկական ուժերի հարձակման մասին՝ Կոփի մտտակայքում գտնվող թուրքական զորավաշտերը շտապում են օգնություն եւ թնդանութներից տեղացող կրակով եւ հետեւակազորի գրոհներով փորձում հայ զինվորներին դուրս բերել գյուղի տարածքից եւ բաց դաշտում նրանց հետ հաշվեհարդար տեսնել: Սակայն դա սոսկ ցանկություն էր: Արագորեն վնասազերծելով քրդերին՝ կամավորները հետ են մղում թուրքերի գրոհները եւ անցնելով հարձակման՝ հուժկու հարվածներով ջախջախում թուրքական զորավաշտերը:

«Մեր կորուստները եղան այս ձեռնարկին մէջ 1 զինուոր, 3 հայու եւ 2 կազակի ձի սպանուած: Յուրտէն սառած 25 հայ, 100 կազակ ու ուռա զինուոր: Հետախուզութիւնը տեւեց 48 ժամ անընդհատ: Մերոնք ստացան 8 խաչ եւ 4 մէտալ Գէորգեան»²:

Այս հաղթանակից հետո 2-րդ զորախումբը շարունակում է հարձակումը եւ մի քանի վայրերում ջախջախելով զորքերի հաղորդակցութեան ուղիների եւ թիկունքի վրա ասպատակող քրդական հրոսակներին, քշում է նրանց մինչեւ Սիփան:

Եթե ամփոփենք Դրոյի 2-րդ կամավորականի ձեռնային արշավանքի արդյունքները, ապա կարելի է ասել. զորախումբը, որի կազմում էին նաեւ կազակական մեկ հետեւակ եւ հեծյալ վաշտեր, ջախջախելով Բատնոսից մինչեւ Արճեչ եւ Սիփան ընկած չըջաններում գործող քրդական զինված խմբերին՝ հունվարի սկզբներին Աղի-Գյաղուկ լեռնանցքի մտտակայքում միանում է Անդրանիկի գլխավորած զորախմբին³:

Հունվարի 6-ին 2-րդ կամավորականը Մանազկերտի մոտ գետանցում է Եփրատը եւ ուղղություն վերցնում դեպի Խնուս:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 59:

³ Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 8, ք. 22-44:

«Յուճուարի 9-ի գիշերը, - նշվում է 2-րդ կամավորականի գործունեությունից լուսաբանմանը նվիրված գինվորական ամփոփագրում, - ռուսական 4-րդ զորաբանակին հրահանգ ստացուեց, որ հետեւեալ օրը անմիջապէս շարժուին դէպի Մանազկերտ, Սունդանջի, Շերլանջէյս եւ այնտեղ միանալ ձիաւոր գումարտակին, որը չէր կրցել անցնիլ թշնամիին ուժեղ ըլլալու պատճառով: Բ. գունտին կառաջարկուէր անմիջապէս անցնիլ Քարաքէօրբի թրքական դիրքերու ետեւը, որու դիմաց կը կռուին արդէն ռուսական հետեւակ պոլքերը...»¹:

Ստանալով մարտական առաջադրանքը՝ Դրոյի 2-րդ կամավորական զորախումբը հունվարի 10-ին սկսում է իր ռազմարշավը եւ մոտավորապէս հաղթահարելով 40 վերստ տարածութիւն՝ ճանապարհին ռուսական զորամասերի համագործակցութեամբ Կարաքերբի բնակավայրի մոտակայքում հաղթահարում է թուրքերի դիմադրությունը եւ նույն օրը երեկոյան մուտք գործում Մանազկերտ: Ինչպէս եւ նախորդ ռազմարշավների ժամանակ, որպէս ռուսական բանակի առաջապահ ուժերից մեկը՝ զորախումբը պետք է գործեր հարձակման սուր ծայրում, ամենավտանգավոր տեղերում եւ իր հետեւից տաներ հարձակվող զորաբանակի հիմնական ուժերը: Պիտի նկատել, որ անընդմեջ ընթացող կռիվներում, կամավորները բավարար ժամանակ չէին ունենում իրենց շարքերը համալրելու, փոքր-ինչ հանգստանալու ու կազդուրվելու համար:

«Մեր կամաւորական զինուորը, - նկատում է Վ. Ահարոնյանը, - առհասարակ, գինաւարժութեան եւ կարգապահութեան վարժուելու ժամանակ չէին ունենում: Հագիւ մի զնդի գինուոր արձանագրուած եւ հրացան ըստացած, մեր կամաւորները ուղարկոււմ էին ռազմաճակատ: Կամաւորներ կային, որոնք իրենց կեանքում առաջին անգամ էին հրացան ձեռք առնում եւ մի քանի օր չանցած արդէն կռուի ճակատ ուղարկուում: Բայց այդ անվարժ ու յաճախ անկարգապահ կամաւորները հիանալի կռուողներ էին»²:

Ընդամենը մեկ գիշեր անցկացնելով Մանազկերտում, 2-րդ զորախումբը, համաձայն վաղօրոք ստացած առաջադրանքի, առավոտյան վերսկսում է ռազմարշավը եւ դարձյալ անցնելով 40 վերստ տարածութիւն, նույն օրը մուտք է գործում Սուլթանլի, իսկ երեկոյան Շիրվանջէյս: Ճանապարհի ողջ ընթացքում զորախումբն երբեմն հարկադրված է լինում մարտի բռնակը քրդերի հետ, որոնք

¹ ՀԱԱ, ֆ. 157, ց. 5, գ. 102, ք. 59:
² Ահարոնեան Ա., Աշխ. աշխ., էջ 116:

նուսական գորքերի ներկայութիւնը գլուխները կորցրած, թողնելով իրենց ողջ հարստութիւնը՝ սարսափահար փախչում էին: Քրդերի դիմադրութիւնն աննշան էր եւ գրեթէ չէր խանգարում գորախմբի արագ առաջխաղացմանը: Բայց երբ գորախումբը Շիրվանշեյխից անցնում է Զարկետիվի, դեմ հանդիման բախվում է թնդանոթներով ու գնդացիներով զինված թուրքական զորավաշտերին, որոնք ուսական գորքերի հիմնական ուժերին հանդիպելուց խուսափելու նպատակով նահանջում էին:

«Բ. գունդը ամբողջապէս մէկ հարիւրեակ կազակներու հետ շարժուեցան: Շատ դժուարին ճամբաներու պատճառով հետեւակը յոգնած եւ սպառուած էր: Ժամը 8-ին 200 առաջապահներէ լուր ստացանք, որ թշնամին յետ կը նահանջէ ուսական գրոհին ներքեւ, իսկ իրենց ուժը քիչ է նահանջողներուն քամակը անցնելու համար»¹:

Հանդիպելով թշնամուն՝ Դրոն, չնայած զինվորների հոգնածութեանն ու ուժերի սահմանափակութեանը, իր գորախմբի եւ կազակների միացյալ ուժերով անվարան շարժվում է ընդառաջ եւ ընթացքից հարձակվում նրանց վրա: Հանպատրաստից նրա կիրառած մարտավարութիւնը պսակվում է հաջողութեամբ: Թուրքերն ընկնելով երկու՝ հետեւից եկող ուսական գնդերի եւ ճակատից գրոհող Դրոյի գորախմբի հարվածների տակ, հայ զինվորներին դիմագրավելու համար թողնում են ընդամենը մեկ հարյուրյակ, իսկ հիմնական ուժերով սկսում անկանոն նահանջել: Արագորեն իրենց ճանապարհից վերացնելով թուրք հարյուրյակի հարուցած արգելապատնէշը՝ կամավորներն ու կազակները շարունակում են հետապնդել հակառակորդի հիմնական ուժերին եւ երեկոյան մարտադաշտ հասած ուսական գորքերի համագործակցութեամբ շրջապատում եւ ոչնչացնում են նահանջողներին:

«...Թշնամին թողած էր 100 սպանուած եւ գերի թողած 300 զինուոր եւ 9 սպայ: Իսկ ուսական ճակտին վրայ թողած էր 500 դիակ: Այդ օրը մեր զինուորները սարերէ ու ձորերէ անցնելով 40 վերստ ճամբայ ըրած էին»²:

Թուրքական գորքերը ուսական գորագնդերի եւ հայ կամավորների հարվածներից՝ մազապուրծ նահանջում են խնուս: Եթե անհապաղ չչարունակվեր նահանջող թուրքական գորքերի հետապնդումը, ապա նրանք կարող էին լրացուցիչ ուժեր մոտեցնել եւ շատ լավ ամրապնդվել խնուսում: Հարկավոր էր կանխել ու ի չիք դարձնել

¹ ՀԱԱ, ֆ. 157, ց. 5, գ. 106, ք. 59:

² Նույն տեղում, ք 60:

Խնուսում ամրապնդվելու թշնամու Հնարավորությունը: Հունվարի 12-ին կամավորները վերսկսում են հարձակումը եւ արագորեն շարժվում դեպի Խնուս:

Մինչեւ Չամուրլու գյուղն ընկած տարածքը հակառակորդի հետնապահ ուժերն առավելապես սարսափի եւ ահաբեկվածության պատճառով որեւէ լուրջ դիմադրություն ցույց չեն տվել, իսկ գյուղի մերձակայքում մեկ ժամ դիմադրելուց հետո թուրք զինվորները, անկարող լինելով դիմագրավել կամավորների եւ կազակների ներդաշնակ ու հուժկու գրոհներին, թողնում են մարտադաշտն ու արագորեն նահանջում Խնուս:

«Մեր աջ եւ ձախ թեւերը լինելով զուտ ձիաւոր երկու կողմէն արքցանի պէս կը սեղմէր ահաբեկած թշնամին, որ կեղրոնէն ալ հետապնդուած ողորմելիօրէն կը ջանար խուսափիլ, թողնելով ճանապարհին հիւանդներ, գէնքեր, ձիեր, ջորիներ եւ այլն»¹:

Հունվարի 15-ին կամավորները ուսսական Լաբինսկյան գնդի համագործակցությամբ ջախջախում ու փախուստի են մատնում իրենց դիմակայող հակառակորդին, երեկոյան ներխուժում ե Խնուս եւ մինչեւ լույս մաքրում քաղաքը թշնամու զինվորներից:

«Չորս օրուայ ընթացքին Բ. գունդը կատարած էր 150 վերստ ճամփայ սոսկալի ցուրտով: Հետեւակը մասնաւոր կերպով գնահատութեան արժանի էր, որովհետեւ հակառակ անյաղթելի դժուարութիւններու ետ չի մնաց եւ ձիաւորներու հետ համընթաց եղաւ:

Մեր կորուստները եղան հայերէն սպանուած 2 եւ 12 վիրաւոր եւ կազակներէն սպանուած 6 եւ 8 վիրաւոր եւ 25 ձի սպանուած:

... Թշնամին թողած էր 600 դիակ, առանց հաշուելու ձորերու, ճամփաներու եւ ասդին անդին մնացած դիակները...

Մեր Բ. կամաւորական գունդը իր անվեհեր եւ տոկուն զինուորական գործողութեանց համար ստացաւ ջերմ շնորհակալութիւններ: Գեներալը իր խօսքը սկսաւ «Քաջ հայեր» կոչելով: Գեներալի կողմէն հայկական գունդին եւ անոր հետ գործող կազակներու համար նշանակած է 20 Գէորգեան խաչ եւ 20 մէտալ Գէորգեան ժապաւէնով»²:

Խնուսի ազատագրումից հետո Դրոյի գորախումբը, նույն հաջողությամբ, ուսսական գորքերի համագործակցությամբ շարունակում է հարձակումը:

1916 թ. փետրվարի սկզբներին ուսսական գորքերի եւ հայ կամավորական գորախմբերի կողմից իրականացվող հարձակողական

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, ք. 60-61:

գործողությունները դարձյալ պսակվում են հաջողությամբ: Արդեն նույն ամսի 5-ին, Դրոյի առաջնորդած զորախումբը հնգօրյա դժվարին մարտերից հետո, հաղթահարելով հակառակորդի դիմադրությունը՝ առաջինն է մտնում Մուշ, իսկ մի քանի օր անց նոր միայն քաղաք է հասնում ռուսական զորքը: Մուշ քաղաքն ազատագրելուց երկու օր անց Դրոն բարձրանում է Սասուն, ապա շարժվում Առաքելոց վանքը:

Վերջապես նա Տարոնում էր ու Սասունում, այն ֆիդայիների հայրենիքում, որոնց մասին ժողովրդի մեջ տարածված առասպելանման պատմություններն ազատության պայքարին զինվորագրվելու ձգտումներ էին սերմանել նաև իր հոգում: Բայց պատանեկության տարիներին նրա երազած հայոց ըմբոստ լեռնաշխարհի հերոսներն այլեւս չկային: Սոսկալի պատկեր էր տիրում հայոց հինավուրց հողում, Տարոնի ողջ բնակավայրերը թուրքերն ու քրդերը հասցրել էին քանդել ու վերածել մոխրակույտերի: Այժմ նրա գորագնդի մարտիկներին մնում էր հավաքել լեռների ծերպերում, թաքստոցներում պատսպարված եւ հրաչքով փրկված հայերին:

Փետրվարի 24-ին Բիթլիսի շրջանից դեպի Մշո դաշտ է շարժվում Անդրանիկի 1-ին կամավորական զորախումբը: Հայկական Նորչեն գյուղում Անդրանիկը հանդիպում է Դրոյի հրամանով Մուշից Բիթլիս տանող ճանապարհը պաշտպանող Դալի Ղազարի զինվաշտին: Վարդգես Ահարոնյանի (այդ օրերին ծառայում էր Անդրանիկի մոտ - Հ. Գ.) վկայությամբ, Անդրանիկին հիացրել են Դրոյի զինվորների կարգապահությունն ու մարտական կեցվածքը: Դալի Ղազարի վաշտի զինվորների խրոխտ տեսքից զգացված Անդրանիկը «... վրդովուած նետեց մեր գնդի զինուորների երեսին.

- Դուք ալ զինուոր էք, ասոնք ալ...»¹:

Մուշի գրավումից հետո 2-րդ կամավորական զորախմբի հրամանատարությունը ընդունում է գնդապետ Եգոր Տեր-Ավետիքյանը, իսկ Դրոն հիվանդության պատճառով տեղափոխվում է թիկունք՝ բուժվելու:

Նրա բացակայության ժամանակ զորախումբը մասնակցում է Տարոնի եւ Սասունի շրջանները թուրքերից եւ քրդերից մաքրելու կռիվներին, ապա տեղափոխվում Բիթլիսի ճակատ:

Կլիմայական բարդ պայմաններում Բիթլիսը գրավելու նպատակով ձեռնարկված մարտական գործողություններն ավարտվում են

¹ Ահարոնեան Վ., Գշվ. աշխ., էջ 115:

չափազանց բարեհաջող: Փետրվարի 18-20-ը թուրքական զորքերը լքում են Բիթլիսը: Այդ կռվում 2-րդ կամավորական զորախումբը, համագործակցելով գլխավոր տեղամասում հարձակվող Անդրանիկի 1-ին կամավորական զորախմբի հետ, զգալի ավանդ է ներդնում Բիթլիսի եւ նրա շրջակա բնակավայրերի ազատագրման գործում, իսկ Դալի Ղազարի գլխավորած 1-ին վաշտը քաղաք ներխուժող զինվորների առաջին շարքերում էր:

Բիթլիսի գրավումից հետո Դրոյի զորախումբը վերադառնում է Մուշ: Ապրիլի 3-ին զորախումբ է վերադառնում ապաքինված Դրոն եւ վերստին ստանձնելով 2-րդ կամավորականի հրամանատարութիւնը, հաջորդ օրն իսկ իր զորավաշտերին առաջնորդում է մարտի: Նա արդեն գիտեր, որ Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաիչը որոշել էր ցրել հայ կամավորական զինախմբերը: Երկրորդ կամավորականի վաշտապետերը, տեղեկանալով այդ մասին, իրենց վրդովմունքն են հայտնում ու հրաժարվում մասնակցել արդեն ընթացող ճակատամարտին, սակայն Դրոն՝ դիմելով զինակիցներին ասել է. «-Ընկերներ , ես հասկանում եմ ձեր վրդովմունքը, սակայն առաջարկը մերժելը տգեղ վերաբերմունք կը լինի մեր կողմից: Մինչեւ հիմա այսքանը կատարել ենք անտրտունջ, այս անգամ էլ առանց տրտունջի կը գնանք, կը մասնակցենք յարձակմանը, տղամարդավարի կը կատարենք մեր պարտականութիւնը ...

Դրոյի խօսքը օրէնք էր բոլորիս համար...ինչպէ՞ս կարելի էր առարկել նրան: Ուստի լռեցինք... »¹:

Եվ վերջին անգամ Արեւմտյան Հայաստանի հողում Դրոն իր կամավորներին առաջնորդում է գրոհի Կազմագեաղուկ բնակավայրում կուտակված թուրքական ջոկատների վրա: Այդ օրը տեղի ունեցած կռվում 2-րդ զորախմբի մասնակցութիւնը փրկարար նշանակութիւն է ունեցել ծանր վիճակում հայտնված ռուսական զորամասի համար: Հասնելով մարտադաշտ՝ զորախումբն անմիջապէս դիմում է հարձակման: Կամավորների առաջին հարվածն անկասելի էր. թուրքական զորախումբը մեծ կորուստներով սկսում է նահանջել: Սակայն մարտադաշտ են հասնում թուրքական նոր գումարտակներ եւ նահանջող զինաջոկատների հետ հարձակվում հայ զինավաշտերի վրա: Թշնամու արձակած գնդակներից վիրավորվում է 2-րդ վաշտի հրամանատար Բազառնեցի Մարտիրոսը, սպանվում է հայ զո-

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1934, հունվար, էջ 82:

րագնդի կազմում գործող ռուսական վաշտի հրամանատար Իվանովը: Ռուս զինվորները իրենց հրամանատարի սպանվելու տեսարանից հուսալքված՝ դիմում են փախուստի: Մարտիրոսի վիրավորվելու պատճառով հրամանատարութունը կորցրած 2-րդ վաշտի հայ զինվորները, տեղի տալով թուրքերի գրոհներին՝ հետևում են ռուսների օրինակին: Զարմանալի եւ նախադեպը չունեցող երեւույթ էր: Դրոյի զինվորներն առանց հրամանի երբեք չէին նահանջել. «Դրօն, վկայում է Մարտիրոսը, վրայ էր հասել: Յետ նահանջող կամաւորները, տեսնելով իրենց սիրելի հրամանատարին, կանգ էին առել:

Դրօն խառնիճաղանջ գորքին կարգի էր բերել, յարձակուել թշնամու վրայ, վերականգնել դրութիւնը, յետ վերցրել ռուսների թողած գնդացիները, կարգով նահանջել ու ամրացել էր նախկին դիրքերում՝ Զանգուկի բարձունքներում»¹:

Իսկ Դրոյի վաշտապետերից բաշգառնեցի Ղազար Քոչարյանը, անդրադառնալով այդ կռվի մանրամասներին, նշում է. «Ճիշտ այդ միջոցին էր (նկատի ունի ռուս զինվորների փախուստի պահը - Չ.Գ.), որ ռուս հրամանատարը օգնութիւն կը խնդրէր Դրօյէն: Վերջինը, թէպէտ էլ ոչ մէկ հնարաւորութիւն չունէր օգնելու, բայց եւ այնպէս կիսավաշտ մը օգնութեան կուղարկէ, այսպէսով քաջալերելու համար ռուս զօրքը: Սակայն մինչ այդ, ռուսները արդէն նահանջել սկսած էին:

...Թշնամին երես առած ռուսներու անկարգապահ ընթացքէն, քայլ առ քայլ կը հետեւէր մեզ: Հազար ու մէկ տեսակ դժուարութիւններով, մեծ մասամբ Դրօյի շնորհիւ, կարելի եղաւ կանգնեցնելու զօրքը»²:

Ահա այս կռվից հետո Դրօն իր գորախմբի հրամանատարութունը հանձնում է գնդապետ Սամարցեւին ու իր մի խումբ մարտական զինակիցների հետ ուղեւորվում Երեւան:

Հայ կամավորական զօրախմբերի մարտական գործողությունների ուսումնասիրութունը ցույց է տալիս, որ պատերազմի ողջ ընթացքում մասնակցելով բազմաթիւ մարտերի ու մշտապես գործելով ռազմաճակատի ամենաշիկացած կետերում՝ 2-րդ կամավորականը հայ կամավորական մյուս զօրախմբերի համեմատ, ունեցել է ավելի քիչ մարտկային կորուստներ:

Համաձայն կամավորական զօրախմբերի մարտական գործունեությունները ներկայացնող ամփոփողի՝ 1915 թ. նոյեմբերից մինչեւ

¹ Նույն տեղում:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, թիւ 2, էջ 118:

1916 թ. հունվարը, Դրոյի 2-րդ կամավորականը ունեցել է՝ 51 զոհված, 104 վիրավոր եւ 44 ցրտահարված զինվորներ¹:

Այս փաստը, անկասկած, խոսուէն վկայութիւնն է հրամանատարի՝ Դրոյի զորավարական բացառիկ օժտվածութեան, կռիվներում նրա դրսեւորած կենսունակ ու խելամիտ մարտավարութեան:

Հարկ է նշել, որ հայկական զորախմբերի կազմավորման եւ նրանց հետագա գործունեութեանն առնչվող խնդիրների կենսագործման գործում Հայոց Ազգային Բյուրոյի եւ ցարական կառավարութեան միջեւ որոշակի ընդհանրութիւնների առկայութեան պայմաններում եղել են նաեւ խոր, ընդգծված հակասութիւններ:

1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսում գումարված Հայոց Ազգային համախորհրդակցութիւնում կամավորական շարժմանը նվիրված իր զեկուլցում Հայոց Ազգային Բյուրոյի կամավորական զորախմբերի շտաբի պետ Նիկոլ Աղբալյանը, անդրադառնալով կամավորական զորախմբերի կազմավորման մանրամասներին ու ցարական կառավարութեան կողմից կամավորական զորախմբեր նկատմամբ դրսեւորած վերաբերմունքին՝ նշում է. «1915 թ. սեպտեմբերի վերջում կամավորական գնդերն այլեւս իբրեւ այդպիսիք գոյութիւն չունեին, նրանց մի մասը ցրվեց, զինապարտները լուծվեցին ռուսական զորքի մեջ իբրեւ սովորական զորամասեր: Ազգային Բյուրոյի եւ ցարական կառավարութեան մեջ կար բացարձակ հակադրութիւն, նույնիսկ թշնամանք: Մինչդեռ Հայոց Ազգային Բյուրոն աշխատում էր մեծացնել գնդերի թիվը, կառավարութիւնն ընդգիմանում եւ աշխատում էր եղածի ուժն ամեն տեսակ արգելքներով թուլացնել: Նա ընդառաջ չէր գնում գնդերի ամենատարրական, նույնիսկ տեխնիկական պահանջներին»²:

1916 թ. հայ կամավորական զրախմբեր գործուն աջկցութեամբ ռուսական զորքերի կողմից Արեւմտեան Հայաստանի գրեթե ողջ տարածքը գրավելուց հետո, Կովկասի նոր փոխարքա Նիկոլայ Նիկոլաիչի օրոք ցարիզմի քաղաքական բառապաշարից ընդմիջտ անհետանում է «Հայաստանի ինքնավարութիւն» հասկացութիւնը:

Հայոց Ազգային Բյուրոյին ու հայ կամավորական զորախմբերի հրամանատարութեանը դեռեւս հայտնի չէր Անտանտայի տերութիւնների միջեւ կնքված գաղտնի համաձայնագրի իրողութիւնը: 1916 թ. գարնանը Լոնդոնում եւ Պետերբուրգում կայացած բանակցութիւններում Անգլիան, Ֆրանսիան եւ Ռուսաստանը ստորագրել

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 16, ք. 5:

² Բանբեր Հայաստանի Արխիվների, 1992, թիւ 1-2, էջ 79:

էին թուրքիայի բաժանման գաղտնի համաձայնագիրը, ըստ որի հայերին խոստացած տարածքները պիտի բաժանվեին երկու մասի:

1. Էրզրու մի, Վանի ու Տրապիզոնի նահանգները (վիլայեթ) ստանում էր Ռուսաստանը:

2. Սիրիան եւ Կիլիկիան մինչեւ Խարբերդ բաժին էր հասնելու Ֆրանսիային:

Հայության եւ Հայաստանի նկատմամբ Ռուսական կայսրության դրսեւորած քաղաքականության անաչառ վերլուծությունն ու եզրահանգումը մատնանշում է, որ ցարիզմը հասել էր իր նպատակին: Իրականացվել էր Գալիցիաների ու Լոբանով-Ռոստովկիների վաղեմի ծրագիրը՝ «Հայաստանը մնացել էր առանց հայերի», եւ դատարկված Հայաստանը, համաձայն Անտանտայի տերությունների միջեւ կնքված վերոհիշյալ գաղտնի համաձայնագրի, պիտի վերածվեր կազակական բնակավայրերի: Հայկական ինքնավար նահանգների փոխարեն ստեղծվելու էին Եփրատյան ու Տիգրիսյան կազակություններ: Լուծարվում են, ինչպես արդեն նշվել է, մինչ այդ գլխավորապես ռուսական զենքի հաղթանակներին ծառայած հայ կամավորական զորախմբերը, որոնք ռուս իշխանություններին այլեւս պետք չէին:

Թիֆլիսում կայացած համախորհրդակցությունում խոսելով կամավորական զորախմբերի լուծարման պատճառների մասին, Նիկոլ Աղբալյանը վկայակոչում է հետեւյալ ուշագրավ փաստարկները. «Կառավարության թշնամանքը դեպի հայ կամավորներն ուներ մի այլ հիմնական պատճառ. այդպիսի մի զինական ուժ որոշ բարոյական կշռով չէր կարող հաճելի լինել բռնակալության: Այդ ուժը նկատվում էր իբրեւ մի վտանգ ապագայի համար: Ահա այդ էր պատճառը, որ կամավորների կատարած մի շարք փայլուն գործողություններն անտեսվում էին պաշտոնական մարմինների կողմից, չէին հրատարակվում, մի բան, որ խոր կերպով վիրավորանք էր հասցնում թե՛ մարտիկներին եւ թե՛ առհասարակ հայերի ազգային զգացմունքներին»¹:

Վերոհիշյալ Հայոց Ազգային համախորհրդակցության նիստերից մեկում ելույթ ունենալով եւ անդրադառնալով կամավորական խմբերի կազմավորման ու լուծարման եւ արեւմտահայության կոտորածների խնդիրներին, Դրոն ասում է. «...Ռուս կառավարությունը մեզ իրեն գործիք դարձրեց, եւ երբ մեր կարիքն անցավ, մեզ դեն շպրտեց: Մենք այնպես դժգոհ ենք Ազգային Բյուրոյից, որ մեզ կա-

¹ Նույն տեղում, էջ 84:

ռավարութեան գիրկը նետեց, որ վերջիվերջո մեր խմբերը լուծեց իբրև հեղափոխականների օջախներ: Պետք է մխիթարվենք, որ թեկուզ ուշ, հասկացանք կառավարութեան քաղաքականութիւնը մեր վերաբերմամբ: Որ թուրքահայերի կոտորած պետք է լիներ, այդ ինքը անկասկածելի էր համարում: Թուրքահայերը չէին կարող լոյալ մնալ»¹:

Համաձայն Անտանտի տերութիւններու միջեւ կնքված Համաձայնագրի՝ Հայկական նահանգների ու Հայ բնակչութեան նկատմամբ ձեւակերպվել է նաեւ ցարիզմի քաղաքականութիւնը:

1916 թ. հունիսի 14 (27) Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սազոնովը գրում է Կովկասի փոխարքա Վորոնցով Դաշկովին փոխարինած Նիկոլայ Նիկոլաիչին . «Հնարավոր է որոշ շրջանակում հայերին տրամադրել դպրոցական եւ եկեղեցուն գործելու ինքնուրույնութիւն, մայրենի լեզվից օգտվելու իրավունք: Կարելի է տրամադրել նաեւ քաղաքային ու գյուղական ինքնավարութիւն այն պայմանով, որ ընտրութիւնների ժամանակ հարգվի ազգաբնակչութեան տոկոսային հարաբերակցութիւնը: Ոչ քրիստոնյա ազգերի նկատմամբ պետք է կիրառել նույն սկզբունքներն այնքանով, որքանով թույլ կտան տեղական պայմաններն ու նրանց մշակութային զարգացման աստիճանը»²:

Պատասխան նամակում Կովկասի փոխարքա Նիկոլայ Նիկոլաիչը կտրականապէս մերժում է Թուրքահայաստանի ինքնավարութեան գաղափարը, բայց դրա փոխարեն ընդունում է Սազոնովի տեսակետը, ըստ որի կարելի էր հայերին տրամադրել դպրոցական ու եկեղեցական ինքնուրույնութիւն, մայրենի լեզվից օգտվելու իրավունք: Ըստ փոխարքայի պնդման, այդ բոլորը կարելի է տրամադրել հայերին, եթէ պաշտոնական գործառույթներում պահպանվի ուսուսերին լեզվի առաջնութիւնը³:

Այսինքն, Համաձայն փոխարքա Նիկոլայ Նիկոլաիչի տեսակետի, եթէ նախատեսվում էր հային տալ մայրենի լեզվից օգտվելու իրավունք, ուրեմն նրա համար ոչ թէ հայոց լեզուն պիտի լիներ առաջնայինը, այլ ուսուսերինը:

1916 թ. հունիսի 6-ին կազմվել է Թուրքիայից գրաված տարածքները կառավարելու ծրագիրը, եւ գեներալ Պեչկովը նշանակվել է այդ տարածքում կազմավորվող նահանգի նահանգապետ⁴:

¹ Նույն տեղում:

² Раздел Азиатской Турции по секретным документам, Москва, 1924, см. 42.

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 44:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 48:

Հայուլթյան նկատմամբ նախորդ տարիների ցարիզմի դրսեւորած քաղաքականութիւնը ցույց է տալիս, որ այդ այդ ծրագրերը կարող էին կյանքի կոչվել, եթէ տեղի չունենար փետրվարյան հեղափոխութիւնը: 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխութեան հետեւանքով ու ցարիզմի տապալումով այդ ծրագիրը մնաց թղթի վրա ու չիրականացվեց:

Յարիզմի քաղաքականութիւնից խորապէս հիասթափված Դրոն թողնում է գինվորական ծառայութիւնը եւ տրվելով դառը վշտերին՝ թափառում Թիֆլիսում, Երեւանում, Իզդիրում եւ այլ վայրերում: Նա երբեք չհամաձայնվեց կրելու իրեն բազմիցս առաջարկված ռուսական սպայի ռուսադիրները եւ մտնել բանակային ծառայութեան մեջ:

Ս. Վրացյանի վկայութեամբ՝ Դրոն այդ ժամանակ առավելապէս տրվել է ցոփ ու շվայտ կյանքի եւ հաճախակի «Ամբողջ գիշերներ լուսացնում էր թղթի սեղանի գլուխը կամ քէֆերի մէջ: Բայց ցաւը մնում էր ցաւ. չէր ամոքում: Ընկերների յորդորները չէին օգնում...»¹:

Մի օր, երբ նրանք միասին հերթական անգամ այցելում են Իզդիր, Դրոն Ս. Վրացյանին առանց նախապէս զգուշացնելու, տանում է մի անծանոթ տուն, ուր հավաքվել էին մեծ թվով Նյուրերը եւ առատորեն զարդարված սեղանների շուրջը բոլորած, ինչ-որ արարողութիւն էին նշում: Հավաքվածներն ընդգծված ջերմութեամբ են ընդունում Դրոյին ու Վրացյանին: Ճոխ խնջույքն ավարտելուն պէս, հավաքվածները, որոնց թվում նաեւ Դրոն, մեծ խանդավառութեամբ տարվում են թղթախաղով:

Դրոն, ընդգծված հաճույքով եւ նաեւ ջղայնութեամբ ու աղմկոտ, մինչեւ լուսաբաց մասնակցել է թղթախաղին:

«Խաղացողները, շարունակում է Ս. Վրացյանը, աղմուկով սկսեցին հաշուել շահ ու զէնը: Դրոն տարել էր 3600 ռուբլի՝ ահարկու մի գումար այդ օրերի համար...»

Նա բաժանեց թղթադրամները երեք մասի:

- էս մէկը քեզ, Կարմիր Խաչի համար, եւ յանձնեց տանտիկնոջ, որ ՀՅԴ տեղական մասնաճիւղի նախագահն էր:

- էս մէկն էլ քեզ Կազմակերպութեան համար, տուեց Թոփալ Եղոյին:

- էս մէկն էլ՝ դարձաւ ինձ՝ առ, կը տաս Ռոստոմին, նա գիտէ գործածելու ձեւը:

Եւ ձեռքերը կրծքին խաչաձեւած, խղձալի տեսք առնելով կատակեց.

¹ Վրացեան Ս., Մրրկածին Դրո, էջ 93:

-էլ պրծաւ... էս վերջինն է: էլ ձեռքս թուղթ չեմ առնելու...»¹:

Շուտով Դրոն Հայտնվում է կապալառուի պաշտոնով եւ ստանձնում Կաղզվան-Կողբ գինվորական ճանապարհի շինարարութեան վարձակալման իրավունքը:

«Շնորհիվ իր լայն կապերի,-շարունակում է Ս. Վրացյանը,- գիւրութեամբ ստացաւ գինուորական ճանապարհի շինութեան կապալը Կաղզուան-Կողբ գծի վրայ եւ եռանդով գործի անցաւ-դրամ չահելու: Ըստ սովորութեան գործի գրեց իր գնդի մարտիկ տղաներից շատերին, որոնք մի կողմից գերծ մնացին բարոյական արատներից, որոնց ենթակայ են զորացումի ենթակաները»²:

Դրո մարդը զարմանալի առեղծվածային երեւույթ էր: Հագվա-գյուտ են դեպքերը, երբ նա որեւէ գործ ձեռնարկեր եւ հաջողութեաններ չհասնէր: Իր համար այս նոր, բոլորովին անծանոթ բնագավառում դարձյալ դրսեւորվում են նրա կազմակերպչական անբասիր ընդունակութեանները:

¹ Սույն տեղում:

² Սույն տեղում, էջ 94:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

1918 ԹՎԱԿԱՆԸ ...

3. 1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԱՅԻՆ ԿՈՐՊՈՒՍԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ, ԴՐՈՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ, ՄԱՀՄԵԴԿԱԿԱՆ ՀՐՈՍԱԿԱԽՄԲԵՐԻ ԵԼՈՒՅԹՆԵՐԻ «ԽԱՂԱՂԵՑՈՒՄԸ»

Փետրվարյան հեղափոխութիւններից հետո իրավիճակը ոչ միօայն Ռուսաստանում, այլև Կովկասի քաղաքական կյանքում եւ ռազմա-ճակատում կտրուկ կերպով փոխվում է:

Փետրվարյան հեղափոխութիւններից հետեւանքով Ռուսաստանի իշխանութիւնները ղեկն ստանձնած ժամանակավոր կառավարութիւնը հաստատապէս տրամադրված էր շարունակել պատերազմը եւ դաշնակիցների համագործակցութեամբ այն հասցնել հաղթական ավարտի: Ժամանակավոր կառավարութիւնն որոշմամբ լուծարվում են պետական կառավարման նախկին մարմինները, այդ թվում նաեւ Վորոնցով-Դաշկովի գլխավորած Կովկասի փոխարքայութիւնը եւ նրա փոխարեն 1917 թ. մարտի 9-ին Պետական Դումայի նախկին հինգ անդամների՝ ազգութեամբ ռուս Վ. Նառլամովի (նախագահ), Մ. Պապաջանյանի (հայ), Ա. Ջրենկելի, եւ Կ. Աբաշիձեի (վրացիներ), Մ. Զաֆարով (թուրք) կազմով հիմնվում է Անդրկովկասի հատուկ կոմիտե (ՕՅԱԿՈՄ):

Համաձայն տրված իրավունքների՝ Անդրկովկասի հատուկ կոմիտեն պիտի հանդես գար ժամանակավոր կառավարութիւնն անունից եւ գործեր հիմնականում ռուսական գործերի ու հայ կամավորական գործակալների կողմից ազատագրված Արեւմտյան Հայաստանի տարածքում: Փոքր-ինչ առաջ ընկնելով նշենք, որ այդ նորաստեղծ հատուկ կոմիտեն գործել է չափազանց թույլ եւ աչքի չընկնելով գրեթե ոչ մի կառուցողական, դրական գործերով՝ կարճատեւ ժամանակ անց լուծարվել է:

Պատերազմը շարունակելու նկատառումով ժամանակավոր կառավարութիւնն որոշմամբ Կովկասյան գիւնդարական օկրուգին փոխարինում է Կովկասյան ռազմաճակատը, որն իր գործունեութիւնը պիտի համաձայնացնէր Կովկասում հաստատված նոր իշխանութիւն՝ Անդրկովկասի հատուկ կոմիտեի (ՕՅԱԿՈՄ) հետ¹:

Հայաստանի ու Հայկական հարցի նկատմամբ Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարութիւնն ղրքորոշումն ու ընդունած որո-

¹ Տե՛ս ՅԱԱ, ք. 121, գ. 2, գ. 31, ք. 24:

չումները որոշակի հավատ էին ներշնչել հայությանը, սակայն շատ շուտով Ռուսաստանի քաղաքական կյանքում կատարվում են այնպիսի կտրուկ ու շրջադարձային նշանակություն ունեցող իրադարձություններ ու փոփոխություններ, որոնք դառը հիասթափություն են պատճառում Հայաստանի պետականությունը վերականգնելու հույսեր փայփայող հայությանն ու ռուսական բանակում ծառայող հայ սպաներին ու զինվորներին:

Ճիշտ է, ժամանակավոր կառավարությունը ձգտում էր եւ հաստատպես ծրագրել էր շարունակել պատերազմը եւ դաշնակիցների համագործակցությամբ այն հասցնել հաղթական ավարտի, սակայն Արեւմտյան ու Կովկասյան ռազմաճակատներում պատերազմական գործողությունները զարգանում են հակառակ ուղղվածությամբ: 1917 թ. ապրիլին Թիֆլիսում կայացած զինվորական խորհուրդների պատգամավորների Անդրկովկասի երկրամասային համագումարում կովկասյան բոլշեւիկները մերժում են պատերազմը շարունակելու ժամանակավոր կառավարության դիրքորոշումը:

1917 թ. հեկտեմբերի 25-ին բոլշեւիկները Տրոցկու եւ Լենինի առաջնորդությամբ Պետրոգրադում իրականացնում են պետական հեղաշրջում ու բռնազավթելով իշխանությունը՝ արմատապես փոխում են պատերազմի նկամամբ ժամանակավոր կառավարության որդեգրած ռազմավարությունը:

Մերժելով պատերազմը՝ իշխանությունը բռնազավթած խորհրդային կառավարությունը (ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ) 1917 թ. դեկտեմբերի սկզբներին հրահանգում է ռազմաճակատների հրամանատարներին՝ կապվել հակառակորդի հետ ու ներկայացնել զինադադար կնքելու առաջարկությունն ու պայմանները¹:

Իհարկե, Ռուսաստանի, որը զուտ քանակական առումով ուներ ցամաքային ամենամեծ բանակը, դուրս գալը պատերազմից, խիստ շահավետ էր գրեթե պարտություն չեմին հայտնված Գերմանիայի գլխավորած ռազմա-քաղաքական խմբավորման համար: Բնական է, որ Գերմանիայի գլխավորած Քառյակ միությունը պիտի սիրահոժաբար ընդուներ իրենց համար փրկարար նշանակություն ունեցող Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացրած հաշտություն կնքելու առաջարկությունը:

1917 թ. դեկտեմբերին Բրեստ-Լիտովսկում սկսվում են բանակցությունները Քառյակ միության եւ Խորհրդային Ռուսաստանի մի-

¹ Տե՛ս Արտեմ Օհանջանյան, նշվ. աշխ., էջ 127:

ջեւ: Բանակցութիւններն ընթանում են երեք փուլերով եւ մշտապէս քննարկվել է հայկական տարածքներին վերաբերող հարցը: Քառյակ միութեան ներկայացուցիչները քաջատեղյակ լինելով Ռուսաստանում տիրող աղետալի կացութեանն ու բանակի քայքայման, բարոյալքման ու ռազմաճակատը լքելու տրամադրվածութեան իրողութեանը՝ ծանրագույն պահանջներ են ներկայացնում Ռուսական կողմին: 1918 թ. փետրվարի 3-ին Խորհրդային Ռուսաստանը ներկայացնող պատվիրակութիւնը ընդունում է Քառյակ միութեան կողմից իրենց ներկայացրած բոլոր պահանջները: Համաձայն այդ պայմանագրի՝ Ռուսաստանը պարտավորվում է առավելագույնս ութ շաբաթվա ընթացքում զորքերը դուրս բերել գրավյալ տարածքներից, զորացրել հայ զինվորներից կազմված զորախմբերը եւ Թուրքիայի տնօրինութեանը վերստին հանձնել Արեւմտյան Հայաստանը, Կարսի մարզն ու Սարիղամիշի շրջանը:

Իսկ Ո՞վ պիտի պաշտպաներ Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրված տարածքներն ու Մեծ Եղեռնից հետո Թուրք եւ քուրդ ջարդարարների սրից կոտորածներից փրկված հայութեան վերջին բեկորները: Զորքերը դուրս բերել գրավյալ տարածքներից ու ցրել հայկական ռազմական կազմավորումները միանշանակորեն հավասարազոր էր Արեւմտյան Հայաստանի կորստին:

1918 թ. փետրվարի 10-ին, Տրոցկին Բրեստ-Լիտովսկում Գերմանիայի գլխավորած ռազմա-քաղաքական խմբավորման ու Ռուսաստանի խորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ ընթացող բանակցութիւնների ժամանակ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի կողմից հայտարարում է. «... սրանով տեղեկացնում ենք մեզ հետ պատերազմող, դաշնակից եւ չեզոք երկրների կառավարութիւններին ու ժողովուրդներին, որ Ռուսաստանը, հրաժարվելով անեքսիոնիստական պայմանագիր ստորագրելուց, իր կողմից ավարված է համարում պատերազմական դրութիւնը Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Թուրքիայի եւ Բուլղարիայի հետ: Միաժամանակ ռուսական զորամասերին բոլոր գծերում լիակատար զորացրման հրաման է տրվում»¹:

Անդրկովկասի քաղաքական ուժերը մերժելով Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականութիւնն ու Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով իրենց պարտագրված պայմանները՝ 1917 թ. նոյեմբերին ստեղծում են երկրամասային նոր իշխանութիւն՝ Անդրկովկասի կոմիսարիատ,

¹ Նույն տեղում, էջ128:

իսկ 1918 թ. փետրվարի 10-ին Անդրկովկասյան Սեյմ(օրենսդիր գերագույն մարմին խորհրդարան):

Անդրկովկասյան Սեյմում ընդգրկված էին Անդրկովկասի քաղաքական կուսակցությունները(32 վրացի մենչևեիկներ, 30 թուրք մուսաֆաթիստներ, 27 դաշնակցականներ եւ 19 պատգամավոր սոցիալիստ-հեղափոխական կուսացությունից):

Սեյմի նախագահ է ընտրվում Ն. Ջխեիձեն:

Նորընտիր Սեյմի որոշմամբ ձեւավորվում է Անդրկովկասյան կատավարությունը, որի կազմում ընդգրկվում են Հայ, վրաց եւ կովկասյան թուրք-թաթարների ազգային-քաղաքական կուսակցությունների նեկայացուցիչները: Անդրկովկասյան կառավարությունում գերիշխող դիրք են ունեցել վրաց մենչևեիկները, որոնց ներկայացուցիչներից Ե. Գեգեչկորին ստանձնում է վարչապետի, Ա. Ջխենկելին՝ արտաքին գործերի, Գ. Գեորգաձեն՝ ռազմական, Ն. Ռամաչվիլին՝ ներքին գործերի նախարարի պաշտոնները: Վրացիներին էր պատկանում նաեւ կապի ու Հաղորդակցություն նախարարությունը, որի ենթակայություն տակ էր գտնվում Հաղորդակցություն միջոցները՝ երկաթուղին ու մնացած բոլոր տրանսպորտային այլ միջոցները: Իսկ դա նշանակում էր, որ ի տարբերություն Հայերի, որոնք մեծ դժվարությամբ էին կարողանում օգտվել երկաթուղու եւ փոխադրամիջոցների ծառայություններից, վրացիները առանց որեւէ լուրջ խոչընդոտի կարող էին Վրաստան տեղափոխել ռուսական զորքերի թողած պահեստներում ամբարված գնեքն ու զինամթերքը, հանդերձանքը եւ այլն:

Ռուսաստանում իշխանությունը բռնազավթած բոլշևեիկյան կառավարությունը չճանաչեց Անդրկովկասյան կոմիսարիատը(կառավարություն): Իր հերթին Անդրկովկասյան կառավարությունը թեպետ նույնպես չէր ճանաչում խորհրդային իշխանությունը եւ գործում էր անկախ, բայց դեռեւս չէր հայտարարել իր անկախությունն ու փաստորեն մասն էր կազմում Ռուսաստանի:

Պատերազմի նկատմամբ խորհրդային իշխանության որդեգրած ռազմավարությունն ու հնչեցրած կոչերն ու հայտարարությունները քաոսային, անկառավարելի իրավիճակ են ստեղծում բանակում, այդ թվում նաեւ Կովկասյան ճակատում:

Ռուսաստանում տիրող սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ծայրահեղ անմխիթար իրավիճակը պարարտ հող է ստեղծում հեղափոխական տրամադրությունների առավելագույնս ներթափանցման ու արմատավորման համար ոչ միայն կայսրության բազմազգ բնակ-

չուլթյան մեջ, այլեւ բանակում եւ իհարկե նաեւ Կովկասյան ռազմա-
ճակատի զորամասերում:

Իրենց քարոզչական գիւնանոցում ունենալով 1917 թ. հոկտեմբերի
25-ին տեղի ունեցած համառուսաստանյան խորհուրդների 2-րդ հա-
մագումարի կողմից ընդունած «Խաղաղություն եւ հող» դեկրետ-
ներն ու կորչի պատերազմը, կեցցե խաղաղությունը կարգախոսնե-
րը, բոլշեւիկ քարոզիչները թափանցելով բանակի շարքերը՝ մեծա-
պես նպաստում են բանակի, բնականաբար նաեւ ռազմաճակատների
քայքայմանն ու մերկացմանը:

Ցարիզմի տապալման ու հատկապես արեւմտյան ճակատում գեր-
մանական ու ավստրո-հունգարական բանակների կողմից կրած
պարտությունների հետեւանքով ռուսական զորքերի շարքերում
արդեն նկատվում էր դասալքությունը, սակայն դա, կարելի է ասել,
դեռեւս չարիքների փոքրագույնն էր: Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը
բազմամապատկեց կոբիւնները շարունակելու նկատմամբ ռուս գիւն-
վորներին համակած հոռետեսություն: Ռուսական զորաբանակնե-
րում նախկին մարտունակության եւ ռազմական կարգապահության
փոխարեն արդեն նկատվում էին բարոյալքության ու ռազմաճակա-
տը կազմալուծելու բացահայտ նշաններ:

Տեղիք տալով բոլշեւիկների քարոզչությանը՝ գիւնվորները այլեւս
չէին ենթարկվում իրենց հրամանատարներին ու հրաժարվում էին
կատարել նրանց հրամանները: Հայրենիք վերագառնալու ցանկու-
թյամբ համակված ռուս գիւնվորները զանգվածաբար լքում էին
ճակատն ու հեռանում Ռուսաստան¹:

Բնականաբար, նույն իրավիճակն էր տիրում նաեւ Կովկասյան
ռազմաճակատում:

Ներկայացնելով այդ օրերին Կովկասյան ճակատում տիրող իրա-
վիճակը՝ վավերագրերից մեկը ցավով արձանագրում է, որ ռազմա-
ճակատից ռուսական զորքերի զանգվածաբար հեռանալու հետեւան-
քով՝ անօրինակ հերոսականության, տոկունության, անլուր տառա-
պանքների գնով ձեռք բերած նվաճումները հավասարվեցին զրոյի
ու անպատմելի աղքատության:

Շարունակելով ռազմաճակատում տիրող ծանրագույն կացու-
թյան նկարագրությունը՝ վավերագիրը իրավացիորեն նշում է. « Ա-
ռաջ եկավ թուրքերի դեմ հայերի միայնակ պայքարելու ահավոր
խնդիրը, քանի որ Անդրկովկասում վրացիներից ու թաթարներից

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

սպասվելիք հույսերը շատ քիչ էին, ինչը հետագայում հստակորեն սպացուցեց ժամանակը:

Վրացական զինված ուժերը կենտրոնացված էին Բաթումիում ու նրա շրջակայքում: Մահմեդականությունը փոքր-ինչ ավելի կազմակերպված էր: Հավաքվել ու կենտրոնացվել էին հսկայական քանակությամբ զինված հրոսակախմբեր, որոնք ձեռք- ձեռքի տված թուրքական հարձակվող զորքերին, մեկնում էին ոչ միայն ճակատ, այլև հարձակվում էին հայերի բնակավայրերի, թիկունքի ու հաղորդակցության ուղիների վրա»¹:

Տվյալ ժամանակահատվածում դեպքերի նման կտրուկ շրջադարձը դժվարին կացութիւն էր ստեղծել նաև ռուսական հրամանատարության համար եւ ստեղծված ծանր մթնոլորտն անհրաժեշտաբար թելադրում էր դիմել վճռական միջոցների: Ռազմաճակատի մերկացումը փաստորեն իրական հնարավորութիւն էր ընձեռում թուրքերին, համալրելով բանակի մարտական կազմը, վերստին զավթել ոչ միայն Արեւմտյան Հայաստանը, այլև Անդրկովկասը եւ օգտվելով ռուսական զորքերի բացակայութիւնից՝ առանց մեծ ջանքերի, իրականացնել պանթուրքիզմի ծրագիրը, այն է՝ գրավել Բաքուն եւ դուրս գալ Հյուսիսային Կովկաս, ապա մինչև Բաշկիրիա, Թաթարիա ու Միջին Ասիա: Ռազմաճակատը կայունացնելու համար անհրաժեշտ էին միմիայն կարգապահ ու ռազմական միավորումներ, իսկ այդպիսիք կարող էին լինել հայկական մարտական ուժերը, որոնք շահագրգռված էին պաշտպանելու Արեւմտահայաստանն ու Անդրկովկասը:

Այդ օրերին Կովկասյան ռազմաճակատի զանազան ուղղութիւններին թիֆլիս (այստեղ էր գտնվում Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարութիւնի ռազմակայանը՝ Հ. Գ.) առաքվող հեռագրերում զորամիավորումների հրամանատարութիւնը, ներկայացնելով զինվորների զանգվածային դասալքութիւնի հետեւանքով ճակատում ստեղծված անմխիթար ու անկառավարելի իրավիճակը, գլխավոր հրամանատարութիւնին խնդրում էր ռազմաճակատ ուղարկել ազգային, գլխավորապես հայկական զորամասեր, առանց որոնց ստեղծված դժվարին իրավիճակում անհնարին էր կայունացնել եւ պաշտպանել ռազմաճակատի առկա բնագծերը, որոնք Սեւ ծովին ձգվում էին մինչև Պարսկաստան²:

Դրոն այդ օրերին գտնվելով Երեւանում՝ իր մարտական զինակիցներ Մարտիրոսի, Մեծ Ղազարի, Յապոնի, Խոսրով Եղիազարյանի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 15, ք. 8:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 33, ք. 10-13:

եւ այլոց Համագործակցությամբ գործելով Երեւանի նահանգում, աշխատում էին խոչընդոտել թուրք եւ քուրդ հրոսակախմբերի զինյալ ելույթներն ու պաշտպանել հայ բնակչությանը այդ հրոսակախմբերի հարձակումներից:

Ռուսաստանի քաղաքական կյանքում տեղի ունեցըող արմատական տեղաշարժերի հետեւանքով Կովկասում ու ռազմաճակատում կատարվող դեպքերի թելադրանքով՝ նա շտապում է Թիֆլիս եւ հայտնվում ծավալվող դեպքերի կիզակետում:

Ռազմաճակատի կայունացման եւ ամրապնդման միակ երաշխիքը ազգային զորամասերի առկայությունն էր: Հայկական զորամասերի կազմակերպման մասին պաշտոնական որոշումն ընդունվել է 1917 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսում կայացած Հայոց ազգային համախորհրդակցությունում (համագումար), չնայած ի դեմս հայկական կամավորական զորախմբերի, այդ զորամասերի կազմակերպման հիմքերը, փաստորեն, դրվել էին դեռեւս կամավորական շարժման սկզբնական շրջանում:

Ի դեպ, այդ համախորհրդակցությանը, որին ներկա էին «հայ հասարակությունից գրեթե բոլոր խավերը՝ քաղաքական կուսակցությունների, մտավորականության, գինվորականության, հոգեւոր դասի ներկայացուցիչներ, այլ գործիչներ, հյուրեր, բացառությամբ հայ բուլչեւիկների, որոնք բոյկոտեցին խորհրդակցությունը, եւ այդ ժամանակ մեծ ազդեցություն չունեին քաղաքական կյանքում», մասնակցել են, որպես պատգամավորներ նաեւ կամավորական զորախմբերի հրամանատարներից Անդրանիկն ու Դրոն¹:

Թիֆլիսյան համախորհրդակցության աշխատանքների լուսաբանմանը վերաբերվող արձանագրություններից մեկում կարդում ենք. «Նախագահն (այդ օրը նիստը վարել է Նիկոլ Աղբալյանը-Հ.Գ.) ընդհատելով խոսողներին՝ առաջարկում է ողջունել կամավորական գործի այն հերոսներին, որ հիմա նստած են մեր շարքերում (բուռն ծափեր):

Անդրանիկն ու Դրոն ոտքի են կանգնում եւ շնորհակալություն հայտնում (բուռն, երկարատեւ ծափահարություններ)»²:

Սեպտեմբերի 26-ին տեղի ունեցած հերթական նիստերից մեկում համաժողովը անդրադառնում է նաեւ հայկական զորամասերի կազմակերպման հարցին եւ ի թիվս մի շարք որոշումների, ընդունում է նաեւ հետեւյալը.

¹ Տե՛ս Բանբեր Յայաստանի արխիվների, 1992, թիւ 1-2, էջ 5:

² Սույն տեղում, էջ 81:

«Ճակատի ամրացումը:

Վերջին ժամանակներում գորքի մեջ նկատվող կազմալուծման նկատմամբ ժողովը գտնում է անհրաժեշտ կռիվել դասալքության դեմ ընդհանրապես եւ հայ զինվորների մեջ մասնավորապես: Ներկա քաղաքական մոմենտը անհրաժեշտ է դարձնում հայկական զորամասերի կազմակերպումը, այդ զորամասերին հայկական շրջանները պետք է ցույց տան ամեն աջակցություն: Միեւնույն ժամանակ, ի նկատի ունենալով սերտ կապը ճակատի եւ թիկունքի միջեւ, վերջինում անհրաժեշտ է կազմակերպել ժողովրդական միլիցիա, խոսքի ամենալայն իմաստով»¹:

Համաժողովը հայ ականավոր զորող եւ ազգային-քաղաքական գործիչ Ավետիս Ահարոնյանի նախագահությամբ ընտրում է 15 անդամներից բաղկացած Արեւելահայ Ազգային Խորհուրդ, որը մինչեւ 1918 թ. մայիսի 28-ը, այսինքն մինչեւ Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը, իր մասնաճյուղերով (Բաքվի Ազգային Խորհուրդ՝ նախագահ Աբ. Գյուլխանդանյան եւ Երեւանի Ազգային Խորհուրդ՝ նախագահ Արամ Մանուկյան) հանդիսանում էր հայությանը դեկավարող գլխավոր մարմինը:

Նորընտիր Հայոց Ազգային Խորհուրդը ուներ տարբեր բաժիններ, այդ թվում նաեւ զինվորական բաժին, որի գործառույթի ու պարտականությունների մեջ առավելապես մտնում էին զորամասերի կազմավորման, զինման եւ հրամանատարական կազմի ընտրության հետ կապված խնդիրները:

Առաջնորդվելով պատմական տվյալ ժամանակահատվածի հրամայականով եւ Թիֆլիսում կայացած համաժողովում ընդունած հայկական զորամասեր կազմակերպելու որոշմամբ՝ նորընտիր Հայոց Ազգային Խորհուրդը հայկական զորամասեր կազմակերպելու թույլտվության նպատակով դիմում է Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարությանը եւ նրա միջոցով նաեւ Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությանը:

Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար գեներալ Լեբեդինսկին սթափ զնահատելով իր գլխավորած ճակատում ստեծված տազնապալի իրավիճակը՝ շատ արագ արձագանքում է Հայոց Ազգային Խորհրդի կողմից իրեն ներկայացրած դիմումին:

Այս կապակցությամբ վերոհիշյալ վերագրությունում նշվում է. «Նկատի ունենալով, որ Կովկասյան ռազմաճակատում մինչ այժմ

¹ Նույն տեղում, էջ 142:

գործող գործամասերի մեջ Հայկական գումարտակները (նկատի ունի Հայ կամավորական զորախմբերը ցրելուց հետև կազմավորված Հայկական վեց գումարտակները-Հ. Գ.) լավագույնն են եւ օժտված հրաշալի մարտական կարողություններով ու կազմակերպվածությամբ, Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար գեներալ Լեբեդիևսկին 1917 թ. սեպտեմբերին դիմեց գլխավոր հրամանատարությանը, պահանջելով թույլատրել կազմավորել հայկական երկրորդ հրաձգային բրիգադ»¹:

Տիրապետող իրավիճակում այլընտրանք գոյություն չուներ:

Կերենսկու գլխավորած Ժամանակավոր կառավարությունը ռազմաճակատի տիրող տագնապալի իրավիճակի թելադրանքով համոզվում է, որ Հայ կամավորական զորախմբերի աջակցությամբ ռուսական զորքերի նվաճած տարածքները թուրքական զորքերի հարձակումներից կարելի էր ապահովել միայն ազգային զորամասերի ուժերով: Իսկ ռազմաճակատում ծավալվող դեպքերն աներկբա մատնանշում էին, որ ամենահուսալին կարող էր լինել միայն հայկական ազգային զորամասերը:

Հիմք ունենալով այդ հանգամանքը՝ գլխավոր հրամանատարության թույլտվությամբ՝ 1917 թ. նոյեմբերին հայկական երկու հրաձգային բրիգադները միավորվում են Հայկական հրաձգային կորպուսի (հետագայում՝ առանձնակի) կազմում»²:

Ժամանակավոր կառավարության թույլտվությամբ Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությանը արտոնվում է կազմավորել ազգային զորամիավորումներ, որոնց թվում նաեւ հայկական երկու զորամասեր: Նախատեսվում էր կազմավորել հայկական երկու զորամիավորում: Առաջին զորամիավորումը՝ 60.000 թվակազմով բանակային կորպուսը պիտի կազմավորվեր ի հաշիվ արեւմտյան ռազմաճակատում մարտնչող ավելի քան 200.000 հայ զինվորների եւ հայկական կամավորական խմբերի:

Երկրորդ զորամիավորումը՝ Անդրանիկի գլխավորությամբ բացառապես արեւմտահայերից կազմված աշխարհագորային դիվիզիան էր՝ 30.000 թվակազմով:

Այդ օրերին ստեղծվում է նաեւ Հայկական Զինվորական Խորհուրդ, որի պարտականությունն էր հայկական զորամասերի կազմավորումն ու նրանց գործունեության համադրումը: Զինվորական խորհուրդը, որպես հայկական զորամասերի իրավական ներկա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 15, ք. 8:

² Նույն տեղում:

յացուցչութիւն, ճանաչվեց Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարութեան եւ Անդրկովկասի Կոմիսարիատի կողմից:

Դժբախտաբար, ծրագրած այդ բոլոր միջոցառումները դառնում են անիրականալի, իսկ դժվարագույն պայմաններում արդեն կյանքի կոչված հայանպաստ գործերի արդյունքը՝ ապարդյուն:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո տապալվում է հայկական զորամիավորումների կազմավորման գործը: Համաձայն Ազգային Խորհրդի եւ ժամանակավոր կառավարութեան միջեւ կայացած համաձայնութեան, Արեւմտյան ռազմաճակատից Կովկաս ժամանող 50.000 հայ զինվորները Ռուսաստանում բռնկված քաղաքացիական կռիւլների, ճանապարհների շրջափակման պատճառներով չկարողացան տեղ հասնել:

Հայրենիք վերադարձող հայ զինվորների մեծ մասը քաղաքացիական կռիւլների օրերին Կարմիր բանակի հայազգի հրամանատարների կոչով՝ համալրելով նրանց իսկ գլխավորած զորամասերը Ռուսաստանի անձայրածիր տափաստաններում մարտնչում էին հանուն Խորհրդային իշխանութեան հաղթանակի: Իսկ նույն ժամանակամիջոցում եղեռնի ահաւոր սարսափներն ապրած, հայրենիքի մեծագույն մասը կորցրած, սովի, ցրտի, տիֆի ու համաճարակի ճիրաններում տառապող հայութիւնը խմբված Արարատյան աշխարհում՝ օրհասական պայքար էր մղում իր գոյութիւնը պահպանելու համար:

Կարմիր Հոկտեմբերի շնորհիվ տապալվեցին նաեւ հայկական ազգային զորամիավորումներ ստեղծելու իրական հնարավորութիւնները: Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար գեներալ Լեբեդինսկու համաձայնութեամբ, այդ ճգնաժամային օրերին, հայ ժողովրդի գոյապայքարը առաջնորդող միակ փաստական ուժը՝ Հայոց Ազգային Խորհուրդը, կարողացավ կազմել միայն 16000-18000-անոց բանակային մեկ կորպուս:

Հայոց Ազգային Խորհուրդի առաջարկութեամբ՝ Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը Հայկական կորպուսի հրամանատար է նշանակում հանրահայտ զորահրամանատար, ցարական բանակի բարձրաստիճան կազրային սպա, գեներալ Թովմաս Հովհաննեսի (Իվան) Նազարբեկովին: Ուշագրավ է եւ ավելի քան անհասկանալի, որ ոչ Հայոց Ազգային Խորհուրդը եւ ոչ էլ Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը այդ նշանակումը վաղօրոք չէին համաձայնացրել գեներալ Թ. Նազարբեկովի հետ: Նրան, հայկական կորպուսի հրամանատարի պաշտոնում նշանակելու իրողութիւնը հայտնել են փոքր-ինչ ավել ուշ:

Գեներալ Թ. Նազարբեկովի հավաստմամբ՝ «1917 թ. հոկտեմբերին գտնվելով Վանա լճի արեւմտյան ափին ընկած Քարմուռնդու գյուղում, որտեղ Կովկասյան 2-րդ հրաձգային դիվիզիայի շտաբն էր (նա այդ ժամանակ այդ դիվիզիայի հրամանատարն էր-Ն. Գ.), ստանում եմ հետեւյալ հեռագիրը. «Սպասում ենք Ձեր գալստյանը՝ կազմավորելու հայկական կորպուս: Մ. Պապաջանով*»¹:

Թիֆլիսից ստացած հեռագիրը խիստ զարմացրել է գեներալ Թ. Նազարբեկովին, քանի որ նա մինչ այդ որեւէ տեղեկություն չի ունեցել կազմավորվող ազգային զորամասերի ու այդ թվում հայկական կորպուսի մասին:

«Ես, գրում է գեներալ Թ. Նազարբեկովը, հեռագրով պատասխանեցի Պապաջանովին, որ նպատակադրվել եմ հոկտեմբերի վերջերին վերցնել արձակուրդ: Քանի որ ողջ պատերազմի ընթացքում ոչ մի անգամ չեմ օգտվել արձակուրդ գնալու իրավունքից, համոզված եմ, որ ինձ չեն մերժի եւ ես կգամ Թիֆլիս: Պապաջանովի հեռագրից հետո, Թիֆլիս արձակուրդ գնալու հարցով գեկուցագիր ուղարկեցի կորպուս: Շուտով կորպուսի շտաբից ստացա թույլտվություն եւ տոմս»²:

Գեներալ Թ. Նազարբեկովը մի քանի օր անց գալիս է Թիֆլիս ու անմիջապես ներկայանում Հայոց Ազգային Խորհուրդին:

«Հայոց Ազգային Խորհուրդը, գրում է գեներալ Թ. Նազարբեկովը, հաստատեց ինձ կորպուսի հրամանատար ընտրելու գիվորական բաժանմունքի որոշումը: Երբ ինձ հայտնեցին այդ մասին, ես ներկայացա Ազգային Խորհուրդի նիստին եւ շնորհակալություն հայտնեցի նրանց այդ ընտրության ու ինձ այսպիսի պատվի արժանացնելու համար»³:

Հայոց Ազգային Խորհուրդ այցելելիս գեներալը հանդիպում է նրա նախագահ Ալետիս Ահարոնյանին, ապա նաեւ գիւլիորական բաժանմունքի նախագահ կապիտան Արսեն Շահամազյանին (հետագայում գնդապետ: Նրա գլխավորությամբ 1919 թ. աշնանը զանգեղուրյան մարտական ուժերը ջախջախում են Զանգեղուր ներխուժած գեներալ Շիրախնսկու գլխավորած ազերի 15000-ոց բանակն ու Հաջի Սամլուի քրդական հրոսակախմբերին-Ն.Գ.), որի պատմածից տեղեկանում է, որ իր նշանակումը Հայոց Ազգային Խորհրդի անդամների

*Պապաջանով Միքայել, հայ քաղաքական եւ հասարակական գործիչ, կադետ: Պետական Դոմայի 4-րդ ստաշրջանի անդամ, , իսկ 1917 թ, Օսոմ-ի անդամ:

¹ Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1992, թիւ 3, էջ 37:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 39:

կողմից ընդունվել է ոչ թե միանշանակորեն, այլ որոշակի տարաձայնությամբ:

Պարզվում է, որ Ազգային խորհրդի անդամներից մի քանիսը առաջարկել են, որ Հայկական կորպուսի հրամանատարի պաշտոնում ընտրեն որ թե գեներալ Թովմաս Նազարբեկովին, այլ գեներալ Միքայել Արեշելին: Բարեբախտաբար զինվորական բաժանմունքը մերժել է այդ առաջարկությունը¹:

Հայ-թուրքական պատերազմի մանրամասների ուսումնասիրությունն աներկբա մատնանշում է, որ հայկական կորպուսի հրամանատար, գեներալ Թ. Նազարբեկյանի հրամանով Անդրանիկից հետո ստանձնելով երկրապահ ուղղաօդային հրամանատարությունը, պարտավորական հոգեբանությունով համակված գեներալ Միքայել Արեշելը (Մ. Արեշյան) առավելապես աչքի է ընկնել խուճապահարությունով, անվճարականությամբ ու մարտեր վարելու անընդունակությամբ:

1917 թ. դեկտեմբերին Կովկասյան ուղղաօդային գլխավոր հրամանատար գեներալ Լեբեդիինսկու թիւ 136 հրամանի համաձայն հիմք դրվեց Հայկական կորպուսի կազմավորմանը:

Հայկական նորաստեղծ զորամիավորման միջուկն էին կազմում 1-ին աշխարհամարտի կռիվների բոլորով անցած, հրաշալի մարտական կոփվածք եւ որակներ ունեցող հայ կամավորական զորախմբերի եւ ինքնապաշտպանական մարտերի փորձառու հրամանատարներն ու զինվորները:

Հայոց Ազգային խորհրդի եւ Կովկասյան ուղղաօդային հրամանատարությունից փոխհամաձայնությամբ Հայկական կորպուսի զինվորական կոմիսարի պաշտոնը վստահվում է Դրոյին:

Ցարական նահանգապետի, գեներալի ու բարձրաստիճան պաշտոնյանների ահաբեկիչը, հայ-թուրքական ընդհարումներում Բաքվի, Կոտայքի, Երեւան քաղաքի, Դարալագյազի, Լեռնային Նախիջևանի եւ Ջանգեղուրի ինքնապաշտպանական մարտերի ամենաերիտասարդ խմբապետը եւ ապա կամավորական շարժման ընթացքում զորահրամանատարական փայլուն կարողություններ ու դրսևերած 33-ամյա Դրոն գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանից հետո փաստորեն առաջին դեմքն էր հայկական նորաստեղծ զորամիավորումում:

Դրոյին բնութագրելիս ուշագրավ ընդհանրացում է կատարում Ս. Վրացյանը՝ նշելով. «Դաշնակցական ահաբեկիչ Դրոն դարձաւ Քարիւղի եւ շաքարի վաճառական՝ Սուրէն Էֆենտի: Սուրէն Էֆէն-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

տի եղաւ Կամաւորական գնդի հրամանատար: Գնդի հրամանատարը փոխուեց խճուղի շինող կապալառուի: Կապալառուէն դարձաւ զինուորական կոմիսար, փաստօրէն զինուորական գերագոյն պետ Արարատեան Աշխարհի»¹:

Դրոյին՝ հայկական զորքերի զինվորական կոմիսար նշանակելու կապակցութեամբ ուշագրավ մանրամասներ է հաղորդում Հայ Զինվորական Խորհուրդի անդամ Թադէ Պետրոսյանը:

«... Ըստ յեղափոխութեան շրջանի պահանջին, Հայ Զինուորական Խորհուրդը հրապարակ բերեց հայկական ուժերի զլխաւոր կոմիսարի հարցը: Այդ առթիւ Արամեանցի շէնքի մէջ, որ Հայ Զին. Խորհրդի շտաբն էր, կայացավ խառն նիստ, որին ներկայ էին Հայ Ազգային Խորհրդի կողմից Ռուբէն Տէր-Մինասեանը, Լեւոն Աթաբէկեանը եւ Կորիւն Ղազարեանը, իսկ Անդրկովկասի կառավարութեան կողմից՝ Մ. Պապաջանեանը եւ Պարոյր Լեւոնեանը, ինչպէս եւ Հայ Զին. Խորհրդի ղեւանը յանձին կապիտան Արսէն Շահմազեանի եւ պարուչիկներ Գագա Տէր-Օհանեանի եւ տողերիս գրող Թադէոս Պետրոսեանի:

... Հայ Զինուորական Խորհրդի կողմից կոմիսարի թեկնածու առաջարկուեց Դրօն: Ժողովականները պաշտպանեցին այդ առաջարկը...»²:

Զինվորական Խորհրդի որոշումը որպէսզի իրական ուժ եւ արժեք ստանար անհրաժեշտ էր, որ այն հավանութեան արժանանար Ազգային Խորհրդի եւ Հայկական բանակային կորպուսի ընդհանուր զորահրամանատար գեներալ Թ. Նազարբեկյանի կողմից:

«Մեր,- պատմում է Թ. Պետրոսյանը,- առաջին տեսակցութիւնը եղաւ զօրաւար Թ. Նազարբեկեանի հետ: Հերոս զօրավարը անհուն գոհունակութեամբ ընդունեց Դրօյի ընդհանուր զինուորական պաշտօնը: Անդրկովկասի կառավարութեան Դանսկոյը եւ իր օգնական Պարոյր Լեւոնեանը եւ որեւէ առարկութիւն չարին Դրօյի նոր պաշտօնի դէմ:

... Հայոց Ազգային Խորհուրդը եւս ողջունեց Դրօյի մասին եղած որոշումը:

Օրեր առաջ Հայ Զինուորական Խորհուրդը ղիմած էր նաեւ Արամին, որ իր կարծիքը յայտնէր այդ մասին: Արամը հեռագրով ղիմած էր Հայոց Ազգային Խորհրդին՝ խնդրելով, որ նա ուժ տայ հերոս Դրօյի թեկնածութեան»³:

¹ Վրացեան Ա., Մրրկածին Դրոն, էջ 95:

² «Յայրենիք» ամսագիր, 1956, թիւ 10, էջ 24:

³ Նույն տեղում, էջ 24-25:

Եվ այդչափ պատասխանատու պաշտոնը նրան վստահելը պատահական չէր, այն համակողմանիորեն հաշվարկված էր ու մտածված, ինչն ակնառու կերպով ապացուցեց ժամանակը:

«Ազգային Խորհրդի, - գրում է Ս. Վրացյանը,- զինուորական մասի վարիչն էր Մոսկովայի Հայկական Կոմիտէի նախագահ՝ Ստեփան Մամիկոնեանը՝ մի լրջամիտ եւ պատուական հայ, օգնական ունենալով Ռուբէն Տէր-Մինասեանին: Թէ Վարիչը եւ թէ օգնականը չունէին պահանջուած ծանօթութիւնը բանակի գործերում եւ հեղինակութիւնը զինուորականութեան աչքին, այդ պատճառով երբեմն բարդութիւններ էին ստեղծում, մանաւանդ Անդրանիկի եւ իր կողմնակիցների եւ Ազգային Խորհրդի վարիչների միջեւ: Դրօն հակակշռող ուժ էր, իբրեւ վստահութիւն ու համակրանք վայելող անձնաւորութիւն: Հակառակ իր տաքարիւն բնաւորութեան նա զարմանալի նրբամիտ վերաբերմունք էր ցոյց տալիս եւ դիւրութեամբ գտնում էր ձեւը եւ միջոցը մարդկանց յուզումները հանդարտեցնելու: Մանաւանդ, զինուորականները նրան յարգում եւ սիրում էին: Իր այդ յատկութիւնների շնորհիւ Անդրկովկասի բարձր իշխանութիւնը Դրօյին նշանակեց զինուորական կոմիսար»¹:

Քանի որ արդեն ընտրվել էին Հայկական կորպուսի հրամանատարը եւ զինվորական կոմիսարը՝ գեներալ Թ. Նազարբեկյանն ու Դրոն, ուստի անհրաժեշտ էր ձեռնամուխ լինել կազմավորել կորպուսը ու ընտրել նրա կազմում ընդգրկվող զորագնդերի հրամանատարական կազմը:

«Դժվար էր գտնել,-խոստովանում է գեներալ Թ. Նազարբեկյանը,- զորամասերի հմուտ լավ հրամանատարներ, թեպետ զանկացողները քիչ չէին:

...Թիֆլիս ժամանեց Դրոն: Հայկական ազգային ժողովը նրան նշանակել էր կորպուսի կոմիսար:

Մի քանի օր անց հավաքվեց հանձնախումբը, որը բաղկացած էր զինվորական բաժանմունքի անդամներից (նկատի ունի Ազգային Խորհրդի զինվորական բաժինը-Հ. Գ.): Դրոյին ու ինձ էր հանձնարարված կորպուսի բարձրաստիճան դեմքերի ընտրութիւնը»²:

Ճիշտ է, հրամանատարների ընտրութիւնը հարցում գեներալ Թ. Նազարբեկյանի ու Դրոյի միջեւ եղել են որոշակի տարածայնութիւններ, այնուամենայնիւ, կորպուսի զինվորական ծառայութիւնների պետերի ու զորամասերի հրամանատարների ու սպայա-

¹ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, 1956, հ. Դ, էջ 178-179:

² Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1992, թիւ 3, էջ 40:

կույտերի(չտաք) պետերի ընտրութիւնը կատարվել է գլխավորապես նրանց առաջարկութեամբ ու փոխհամաձայնութեամբ¹:

Հայկական կորպուսի կազմավորման գործում անշուշտ պիտի արժանավունյա ընդգծել Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորած Հայոց Ազգային Խորհրդի եւ նրա մասն կազմող զինվորական բաժանմունքի ու Հայ Զինվորական Խորհրդի ծառայութիւնը: Գլխավորապես հենց նրանց ջանքերով էր իրականացվում Հայ սպաների, զորամասերի շարքերը համալրող կամավորների զորահավաքը, լուծվում պարենի ու հանդերձավորման եւ նաեւ մասամբ զենք ու զինամթերքի ձեռք բերման խնդիրները:

Արժանավունյա զնահատելով հայկական կորպուսի կազմավորման գործում Հայոց Ազգային Խորհրդի ծառայութիւնը՝ պրոֆեսոր է. Զոհրաբեյանը իրավամբ նշում է՝ «Պետք է արժանին մատուցել Հայոց Ազգային Խորհրդին, նրա ղեկավարութեանը՝ 1917 թ. աշնան քաղաքական չափազանց բարդ ու լարված իրադրութեան պայմաններում ճիշտ կողմնորոշվելու, գալիքը կանխազգուշացնելու եւ նրան նախապատրաստելու ուղղութեամբ ձեռնարկած հիրավի տիտանական ու անձնագոհ աշխատանքի համար:

...Զիններ այդ աշխատանքը, չէր լինի այսօրվա Հայաստանը, քանի որ առանց կազմակերպված զինական ուժի հայութիւնն ի վիճակի չէր լինի դիմադրավելու ոչ միայն օսմանյան արշավող զորքերին, այլեւ ներքին թշնամուն՝ տեղական թուրքերին»²:

«1918 թ. Փետրվարի 25-ին կորպուսի շտաբը տեղափոխվեց Ալեքսանդրապոլ... Մարտի 3-ին հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկովը (այդ օրվանից արդեն Նազարբեկյան- Հ.Գ.) ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար գեներալ Օդոշելիձեից ընդունեց ամբողջ ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը»³:

Գեներալ Նազարբեկյանի ու Դրոյի գլխավորած Հայկական կորպուսի կազմի էին մտնում Արեշյանի 1-ին, Սիւրիկյանի 2-րդ դիվիզիաներն ու գնդապետ Դորդանյանի գլխավորած հեծյալ բրիգադը եւ թիկունքային ծառայութիւնները:

1917 թ. դեկտեմբերին Կովկասյան ռազմաճակատ իրականում արդեն գոյութիւն չունեք: Բոլշեւիկների քարոզչութիւնը եւ խորհուրդների հռչակած «հող եւ խաղաղութիւն» կարգախոսները

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 41-42:

² Զոհրաբեյան է., Ազգամիջյան կռիվները Երեւանի նահանգում 1918թ, Երեւան 2000, էջ 17:

³ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 98, ք. 1:

իրենց կախարդիչ գորուծյամբ վերջնականապես բարոյալքելով ռուսական բանակը՝ հող նախապատրաստեցին ռազմաճակատի վերջնական քայքայման ու կազմալուծման համար: Ռուս զինվորները զանգվածաբար լքում էին ռազմաճակատն ու տուն էին վերադառնում: Ընդ որում ճակատից հեռացող ռուս զինվորներին սիրահոժարաբար օգնում էր նաև թուրքական կողմը՝ նրանց տրամադրելով տրանսպորտի զանազան միջոցներ:

«Տարերային ուժի, - գրում է Երեւանի Ազգային Խորհրդի կոմիտեի անդամ Արշալույս Ազնավուրյանը, - հեղեղի պէս տեղի ունեցաւ այդ տեղատուութիւնը՝ ճակատից դէպի Ռուսաստան:

...Դէպի տուն շտապող ռուսական զօրամասերը իրենց ճամբին խորտակում էին ամէն ինչ: Խորթ չէր նրանց հոգուն նաև թալանն ու կրակը: Երեւանում խանութները կողոպտելու նպատակով հրդեհ առջ բերին խանութների շրջանում, որպէսզի քաղաքացիներին չփոթի մատնեն ու լաւապէս հասնեն իրենց սեւ նպատակին»¹:

Համանման իրավիճակ է տիրել բոլոր այն վայրերում եւ հատկապես երկաթուղային հանգույցներում, որտեղով անցել են ռազմաճակատից զանգվածաբար հեռացող ռուսական զորքերը: Տագնապալի եւ անիշխանական կացությունում է հայտնվում նաև Անդրկովկասյան Հանրապետութեան մայրաքաղաք Թիֆլիսը, որտեղ ապրում էին բազմահազար հայեր: Բացի դրանից, այնտեղ էր գործում ազգային բազմաթիվ մշակութային եւ կրթական հաստատութիւնների զգալի մասը: Թիֆլիսն այդ ժամանակ նաև հայ քաղաքական կուսակցութիւնների եւ Հայոց Ազգային Խորհրդի կենտրոնավայրն էր:

1917 թ. նոյեմբերի 29-ից մինչեւ դեկտեմբերի 8-ը Հ.Յ.Դաշնակցութեան Բյուրոյի նախաձեռնութեամբ Թիֆլիսում գումարվում է խորհրդաժողով, ուր որպես օրվա կարեւորագույն հարցեր քննարկվել են ռազմաճակատի կայունացման, թիկունքի ապահովութեան, պարենավորման, դասալքութեան դեմ առնելու եւ հարեւան ազգերի հետ ունենալիք փոխհարաբերութեան խնդիրները²:

Մայրաքաղաքում տիրող անիշխանութիւնն ու քառուր, որը նախ եւ առաջ կարող էր իրական սպառնալիք ստեղծել հայ բնակչութեան անվտանգութեան, Ազգային Խորհրդի եւ հայ քաղաքական կուսակցութիւնների գործունեութեան համար, անհրաժեշտաբար պահանջում էր ձեռնարկել որոշակի կտրուկ եւ վճռական քայլեր:

¹ Արամը, 1969, էջ 98:

² Տե՛ս Իշխանեան Ե., Լեռնային Ղարաբաղ 1917-1920, էջ 52-53:

Թիֆլիսում կայացած խորհրդատողովի մասնակից, Արցախի Ազգային Խորհրդի նախկին նախագահ Եղիշե Իշխանյանը նկարագրելով ռազմաճակատի կազմալուծման հետեւանքով Թիֆլիսում տիրող ծայրահեղ քառուս ու պայթյունավտանգ իրավիճակը, գրում է. «Քաղաքում տիրող անիշխանութիւնը, որ ծայրայեղութեան էր հասել, պակաս չափով չէր մտահոգում թէ՛ բնակիչներին եւ թէ՛ մեզ բոլորին»¹:

«Ժողովը որոշեց հեռագրել Դրօյին՝ հայկական մէկ գունդ առած գալու, Թիֆլիս քաղաքը խաղաղեցնելու եւ կարգը վերականգնելու»²:

Դրոն այդ օրերին գտնվում էր Երեւանի նահանգում, ուր գլխավորապէս զբաղվում էր հայկական կանոնավոր զորամասերի կազմավորման եւ թուրք բնակչութեան հնարավոր զինված ելույթները կանխելու ու թիկունքում խաղաղ կարգավիճակն ապահովելու գործերով: Ստանալով խորհրդատողովի որոշումը՝ նա անհապաղ մի զորամասի գլուխ անցած, ժամանում է Թիֆլիս:

«Երեկոսան, - շարունակում է Ե. Իշխանյանը, - հայկական մէկ գնդի գլուխ անցած Դրոն Թիֆլիս հասնելով, գունդը տեղաւորելով, ուղղակի գալիս է ժողովատեղին, երբ դեռ նիստը շարունակում էր:

Մենք նոր տեղ հասանք, ասաց Դրոն, ազգը ի՞նչ է հրամայում մեզ, ի՞նչ պիտի անենք»³:

Խորհրդատողովին մասնակցում էին Հ.Յ. Դաշնակցութեան գրեթե բոլոր նշանավոր դեմքերը՝ Արամ Մանուկյանը, Ավետիս Ահարոնյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, Վահան Փափազյանը (Կոմս), Վահան Նավասարդյանը, Ալ. Խատիսյանը եւ այլոք⁴:

«Նախագահը նկարագրեց քաղաքի ողբալի կացութիւնը, քաղաքի ազգաբնակչութիւնը ահաբեկած է շրջան առած զանազան լուրերի հետեւանքով թէ կարող է քաղաքացիական կռիւ սկսել, այան-թայանի կը ենթարկեն մարդիկ, մէկ ուսուցիչ էլ չկայ, որ նման դէպք տեղի ունենալուց կարողանայ կտրուկ միջոցի դիմել եւ խաղաղութիւնը վերականգնել: Հենց այդ նպատակով էլ յարմար գտանք, որ դու այստեղ լինես հայկական գնդի գլուխ անցած: Նույնիսկ վրացիներն էլ են ցանկացել որ մեր գնդերից մէկը գայ կարգ ու կանոն պահպանելու»⁵:

Դրոն եւ իր զինակիցները պատվով են հանձնում այս պատասխանատու քննութիւնը եւս: Հայկական զորագնդի ներկայութիւնը

¹ Նույն տեղում, էջ 56:

² Նույն տեղում, էջ 58:

³ Նույն տեղում, էջ 56:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

ավելի քան բավական էր զսպելու ռազմաճակատից հեռացող զինվորներին, որոնք կարող էին առաջին իսկ հնարավորութան դեպքում տրվելու թալանի եւ ավերածություններ գործելու կրքերին: Հայ զինվորների անբասիր գործունեությունից գոհ են մնացել ոչ միայն հայ բնակչությունը, այլեւ վրացիներն ու մայրաքաղաքի այլազգի բնակիչները եւ կադրային զինվորականները:

Շնորհիվ Դրոյի եւ նրա գլխավորած զինվորների՝ Թիֆլիսում հաստատվում է խաղաղ եւ կայուն իրավիճակ, իսկ ռազմաճակատը գնալով ավելի ու ավելի էր կազմալուծվում ու մերկանում:

Եվ այս ամենի ականատեսն էր Չարդերի սարսափները տեսած եւ ռազմաճակատի մերկացման հետեւանքով դարձյալ մոտալուտ կոտորածների սարսափով ապրող հայությունը:

Սեւ ծովից մինչեւ Պարսկաստան ձգվող 720 կմ երկարությունամբ հսկայածավալ ռազմաճակատը, ուր նախկինում կենտրոնացված էին ռուսական ավելի քան «200.000 հետեւակ զինուորներ եւ 30 գունդ ճիւղեր համապատասխան հրետանիով եւ մօտ 120.000 հոգի հինոց թիկունքային մասերով»¹, այժմ պաշտպանելու էին Վանում, Խնուսում, Ալաշկերտում, Էրզրումում, Կարինում, Երզնկայում ու Բաբերդում տեղաբաշխված հայկական փոքրաքանակ զնդերը, որոնց մարտաշարքերը պիտի համալրեին հայկական բանակային կորպուսի նոր-նոր ձեւավորվող զորամասերը:

Թուրքերն, օգտվելով հոկտեմբերի շնորհած պարգեւից, այն է՝ ռազմաճակատի մերկացումից մեծ եռանդով ձեռնամուխ են լինում ոչ միայն վերախմբավորելու ու համալրելու իրենց զորամասերը, այլեւ օգտագործում էին բոլոր հնարավոր միջոցները՝ խոչընդոտելու ռազմաճակատը հայ մարտական ուժերով կայունացնելու Հայոց Ազգային Խորհրդի ձեռնարկումները:

«Ինչ-որ մուլթ ձեռք, - նշում էր այդ օրերին «Հորիզոնը», - պատերազմի եւ խռովութեան սերմեր է փորձում ցանել հայ եւ թուրք ժողովուրդների մէջ...»²:

Իրականում ոչ մի մուլթ ձեռք գոյություն չունեն: Ռուսական փետրվարյան հեղափոխությունն ու առավելապես բոլշևիկների հոկտեմբերյան հեղաշրջումը, խոստումները եւ քարոզչությունը, ինպես նաեւ ռազմաճակատում ռուսական զորքերի բացակայությունն ու թուրքական զորքերի մոտալուտ հարձակման իրողությունը, թարմ լիցք էին հաղորդել Անդրկովկասում եւ հատկապես

¹ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, 1982, Թեհրան, էջ 122:

² «Հորիզոն», 1918, մայիսի 9:

Արեւելյան Հայաստանի տարածքում բնակվող մահմեդական հրոսակախմբերի ավազակային ու թալանչիական գործողութիւններին:

Պատերազմում պարտութեան եզրին հասած թուրքիան, օգտվելով Հոկտեմբերի «շնորհները» ու ռուս զինվորների հեռանալու հետեւանքով ռազմաճակատի մերկացումից, իր պանթուրքական ծրագրերը իրականացնելու նպատակով պիտի մտնէր Կովկաս, իր ձեռքը վերցնէր Բաքվի նավթը: Իսկ Անդրկովկասում հաստատվելու եւ Բաքու հասնելու համար թուրք հրամանատարութիւնը նախ պիտի հաղթահարէր հայկական զորամասերի դիմադրութիւնն ու վերստին գրավէր ոչ միայն Արեւմտյան Հայաստանը, այլեւ Արեւելյան Հայաստանը:

Թուրք հրամանատարութիւնը հայկական զորամասերի դիմադրութիւնն արագորեն հաղթահարելու նպատակադրութեամբ, ծրագրել էր ռազմական գործողութիւնները իրականացնել, կարելի է ասել, համակողմանիորեն մշակված մարտավարութեամբ:

Համաձայն այդ մարտավարութեան՝ ռազմաճակատում թուրքական զորքերի հարձակմանը զուգընթաց, միաժամանակ պիտի գնէր դիմեին Արեւելյան Հայաստանի տարածքում բնակվող մահմեդական զինյալ հրոսակախմբերը, որոնց գործողութիւնների հետեւանքով հայկական զորամասերի թիկունքում պիտի ստեղծվէր կատարյալ խառնաշփոթ, քոսային ու անկառավարելի իրավիճակ:

Երեւանի Ազգային Խորհրդի անդամ Արշալույս Աստվածատրյանի տեղեկացմամբ՝ «Այդ նպատակը դյուրութեամբ իրագործելու համար, նա՝ Ադրբեջանի քաղաքական գործիչների օգնութեամբ՝ շարժման մեջ էր դրել հայկական շրջաններում ապրող թուրքերին և քրդերին»¹:

Եթե թուրք հրամանատարութեանը հաջողվէր իրականացնել իր ծրագրած մարտավարութիւնը, ապա հայկական զինուժը հարկադրված կլինէր պատերազմել ոչ միայն արտաքին ճակատում՝ ընդդէմ թուրքական կանոնավոր զորամասերի, այլեւ ներքին ճակատում ընդդէմ թուրք սպանների ու գործակալների գործունէ մասնակցութեամբ կազմակերպված մահմեդական հրոսակախմբերի:

Թուրքական զինվորական հրամանատարութեան կողմից Կովկաս գործուղված սպանների ու գործակալների հրահրմամբ համաթուրանական գաղափարներով վարակված կովկասյան թուրքերը (ռուսական պաշտոնական օղակներում նրանց անվանել են կովկասյան թաթարներ-Հ. Գ.) ռազմաճակատի թիկունքը խարխուլու

¹ Աստվածատրյան Ա., Սարգսիսի պատմաշինութիւնը եւ այլ երկեր, Երեւան, 2007, էջ 694:

եւ հայկական գորամիավորումների կազմավորումը խոչընդոտելու դիտավորութեամբ՝ պարբերաբար հարձակումներ էին գործում հայոց գյուղերի ու հաղորդակցութեան կարեւորագույն հանգույցների, մինչեւ անգամ ճակատ մեկնող հայ զինաճոկատների վրա, ստեղծելով կատարյալ քառասյին եւ անկառավարելի իրավիճակ:

«Ամեն տեղ,-չարունակում է Ա. Աստվածատրյանը,-կոխի էր: Հարձակվում էին թուրքերը եւ քրդերը: Պաշտպանվում էին հայ գորամասերը և ինքնապաշտանական խմբերը: Երկաթուղին հայերի համար կտրված էր, գնացքից հանում էին հայերին և ամենքի աչքի առջև մորթում: Դավալուն կտրված էրն Երեւանից: Շարուր-Նախիջեւանի ամբողջ գավառներում կոխվներ էին տեսի ունենում թուրքերի և հայերի միջև»¹:

Այդ ժամանակահատվածու համանման իրավիճակ է տիրել գրեթե ողջ Արեւլյան Հայաստանում, ամենուրեք զինված բախումներ:

Ռազմաճակատի թիկունքում գործելու համար թուրք հրամանատարութիւնը ակտիվացնում է նաեւ քրդական հրոսակախմբերի գործողութիւնները:

«Օգտուելով, նշում է «Հորիզոնը», - ժամանակաւոր կառավարութեան թուլութիւնից եւ պրոպոկացիոն մութ ուժերի դրդումից, Սուրմալուից ու Հայոց Ձորից մինչեւ Մամախաթուն քրդական ակազակաբարոյ, մինչեւ ատամները զինուած հրոսակախմբերը յարձակւում են խաղաղ բնակչութեան վրայ, կողոպտում են, վիրաւորում ու սպանում: Չեն քաշւում անգամ զինուորների ու պարէնատար գորամասերի վրայ էլ յարձակուելուց»²:

Ռազմաճակատի թիկունքում ստեղծված տագնապալի կացութիւնը ինչ-որ եղանակով շտկելու ու կարգավորելու նպատակով, Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարութեան որոշմամբ խառը ազգաբնակչութիւն ունեցող վայրերում ստեղծվում են «Ազգային խառը մարմիններ»: Այդ մարմինները ժողովրդի կողմից ընտրված յուրօրինակ գործադիր իշխանութիւններ էին, որոնք պիտի ոչ միայն տեղերում ղեկավարեին գյուղական համայնքները, այլեւ կայուն խաղաղութիւն հաստատեին տարբեր ազգութիւններին պատկանող բնակիչների միջեւ: Իսկ Հայաստանի տարածքում՝ բուն ռազմաճակատի թիկունքում, կայուն խաղաղ իրավիճակի հաստատումը թուրք իշխանութիւնների նպատակներից դուրս էր, նրանց անհրաժեշտ էր ճիշտ հակառակը:

¹ Նույն տեղում:

² «Հորիզոն», 1918, մայիսի 9:

Թուրք քարոզիչներն ու գործակալները իրենց հավատակիցների մոլեռանդութունն ու ընչաքաղցութունն ավելի խստացնելու, բորբոքելու եւ նրանց քրիստոնյաների դեմ առավելագույնս զորաշարժելու նպատակով ավելի ու ավելի են ակտիվացնում իրենց գործունեությունը: Անդրադառնալով այդ ժամանակահատվածում Թուրք բնակչության շրջանում տիրապետող տրամադրվածությանն ու նրանց քարոզիչների գործունեությանը, Մարտիրոս Աբրահամյանը նշում է. «Մենք (Թուրքերը - Հ. Գ.) պիտի զինուենք, աշխատենք կամաց-կամաց խառնել երկիրը, ճանապարհները կտրենք, Ֆրոնտի գորքին ուղարկուող պարէնը թալանենք, որ քաղցած մնան:

... Կաւկասում պիտի յարձակուենք անհաւատ քրիստոնեաների վրայ, քանդենք դիւղերը, սպանենք, թալանենք, որ քրիստոնեաների գլուխը խառնուի իրենց պաշտպանելով, մինչեւ որ Օսմանց եղբայրների գորքերը կը կարողանան յառաջանալ:

... Երբ օսմանցու գորքերը կը հասնեն այստեղ, այս գեղեցիկ երկիրը կը դարձնենք զուտ մահմեդական երկիր...»¹:

Ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու եւ անվտանգությունը ապահովելու նպատակով ստեղծվում են «Ժողովրդական միլիցիաներ», որոնք պետք է գործեին շրջաններում եւ գյուղերում, ցուցակագրեին զենքերն ու զենքի ընդունակ մարդկանց եւ հիմք դնեին ինքնապաշտպանական ջոկատներին:

«Գործի կազմակերպումը, - շարունակում է Մարտիրոսը, - յանձնւում է Դրոյին:

Խնորով Եղիազարեանն ուղարկուեց Նոր-Բայազէդի շրջանը, Եսպոնը՝ Դարալագեազի:

Մեծ Ղազարը ճանապարհուեց, կազմակերպելու համար Նախիջեւանի եւ Գողթանի շրջանների ինքնապաշտպանությունը: Ինձ կարգադրեց անցնել գործի՝ կազմակերպել Զանգի-Բասարի, Դաւալուի եւ Ղամարլուի հայութեանը:

Օնէն՝ Արարատի, Աշտարակի եւ Էջմիածնի, իսկ Յովսէփը՝ Սուրմալուի պատասխանատուներն էին»²:

Չնայած Դրոյի կողմից ձեռնարկված վերոհիշյալ քայլերին, իրավիճակը գնալով ավելի է չիկանում եւ լուրջ կերպարանք ստանում:

Այդ օրհասական ժամանակաշրջանում ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը հնարավոր էր ապահովել միմիայն ազգի կենսունակ, առողջ ուժերի համախմբման եւ թշնամու ոտնձգություններին անխորտակ հարվածներով պատասխանելու միջոցով:

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Գշվ. աշխ., էջ 362:

² Նույն տեղում, էջ 263:

Անդրադառնալով այդ օրերին տեղի ունեցած դեպքերին՝ Դրոն նշում է. «Մի կողմից մեր դրան առջև կանգնած էր դարաւոր թշնամին՝ թուրքը իր բանակներով, իսկ միւս կողմից թաթարների հետ մեր ներքին կռիւները կլանում էին հայ ժողովրդի հիւանդութիւնները սպառնում էին զանազան շրջանների: Ռուս բանակը հեռանում էր խուճապահար եւ արտաքին օգնութեան ոչ մի յոյս չէր մնում:

Ի՞նչ անել, ինչպէ՞ս փրկել ժողովրդի գոյութիւնը, ի՞նչ միջոցով դուրս գալ այս ծանր իրավիճակից:

Շուարուժի, Լքումի եւ յուսահատութեան այս խեղդող մթնոլորտի մէջ է, որ հայ ժողովրդի մարտական մեծ կուսակցութիւնը՝ Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը տուեց վճռական որոշումը եւ տէր կանգնեց հայութեան ճակատագրին: Նա կռուից դուրս ուրիշ միջոց չգտաւ մեր ժողովուրդը փրկելու»¹:

Հայոց Ազգային Խորհուրդը, ժողովրդի մարտական ոգին բարձրացնելու եւ նրան թշնամու դեմ քաջաբար մարտնչելու վճռականություն հաղորդելու նպատակով, ոգեշնչող կոչներով դիմում է բովանդակ հայութեանը: Անտարակույս շատ մեծ պետք է լիներ Դրոյի նկատմամբ հայութեան տածած սերը, հարգանքն ու վստահությունը, որպէսզի Հայոց Ազգային Խորհուրդի նախագահ Ավետիս Ահարոնյանը հայ մարտիկներին ռազմի դաշտ ու սխրանքների կոչելիս՝ նշեր. «Ո՛վ արի, նախնեաց մեր անգուգական հերոսների քաջութեամբ գինւած մարտիկներ, դէպի ճակատ՝ մեր նոր հերոսամարտին, ուր ձեր հրամայողը, մարտի սրբազան դաշտում ձեզ առաջնորդողը **ԴՐՕՆ** է, մեր ամէնքի պաշտելի հերոսը, որ երբեք պարտուել չգիտէ»²:

Այդ ժամանակ Դրոյի գործունեութեան ոլորտը ընդգրկում էր ռազմաճակատում եւ թիկունքում ծավալվող մարտական գործողութիւնների կարեւորագոյն ու հրատապ լուծում պահանջող խնդիրները: Նախ, որպէս Երեւանյան գորախմբի հրամանատար, Դրոն Երեւանի նահանգում եւ Արեւելահայաստանի մյուս շրջաններում պիտի իրականացներ թուրք գինված խմբերի զանգվածային ելույթների շտապ «խաղաղեցումը», ռազմաճակատի թիկունքի ապահովումն ու կայունացումը եւ ապա, որպէս հայկական բանակային կորպուսի գինվորական կոմիսար, նրա անմիջական պարտականութիւնների մեջ էին մտնում Հայկական բանակային կորպուսի գորա-

¹ Հայաստանի Հանրապետութեան 60-ամեակը 1918-1978, էջ 5:

² Դրո, Երեւան, 1991, էջ 238:

մասերի կազմավորման եւ հայկական ողջ գիւնված ուժերի մարտական խնդիրներ, մարտավարութեան մշակման, ինչպէս նաեւ ղեկավարման հետ կապված աշխատանքները:

Պարտականութիւնները բերումով նա հարկադրված լինում էր ոչ միայն ռազմաճակատում ու կռիվների թատերաբեմի վերածված շրջաններում, այլեւ Թիֆլիսում, ուր Հայոց Ազգային Խորհուրդը, Զինվորական խորհուրդը եւ հայկական բանակային կորպուսի հրամանատարութիւնը քննարկում էին ռազմաճակատին ու թիկունքին վերաբերվող խնդիրները: Որպէս օրենք, ռազմաճակատի հետ կապված ցանկացած հարցի քննարկման ժամանակ Դրոն իր դատողութիւնները շարադրում էր առանց երկմտելու, ռազմական իրավիճակը խորութեամբ ըմբռնող իրատես ռազմագետի տրամաբանութեամբ ու համարձակութեամբ:

Հայոց Ազգային Խորհուրդի գիւնվորական մասի վարիչը Մոսկվայի Հայկական կոմիտեի նախագահ, մասնագիտութեամբ իրավաբան Ստեփան Մամիկոնյանն էր, իսկ տեղակալը՝ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը: Նրանք գիւնվորական չէին ու ծանոթ չլինելով բանակին վերաբերող խնդիրներին, բնականաբա չունեին բավարար հեղինակութիւն գիւնվորականութեան շրջանում, եւ այդ պատճառով հաճախ վեճեր են ծագել նրանց ու գիւնվորականների միջեւ:

Ս. Վրացյանի գնահատմամբ՝ «Դրոն հակաչռող ուժ էր, իբրեւ բոլորի վստահութիւնն ու համակրանքը վայելող անձնաւորութիւն: Հակառակ իր տաքարիւն բնաւորութեան նա զարմանալի նրբամիտ վերաբերմունք էր ցոյց տալիս եւ դիւրութեամբ գտնում էր ձեւեր եւ միջոց մարդկանց յուզումները հանդարդացնելու համար:

Մանաւանդ գիւնվորականները նրան յարգում ու սիրում էին:

Ես յիշում եմ մէկից աւելի դէպքեր, երբ Դրոն, մի տեսակ, գազանազուսպի դեր էր կատարում կռուի փոխուած սուր վեճերը հանդարտացնելու համար, մանաւանդ, Անդրանիկի եւ Ռուբէն Տէր Մինասեանի միջեւ, որին Անդրանիկը, չգիտեմ ինչո՞ւ, տանել չէր կարողանում: Դրոյին իրեն համար ամենաընդունելի մտքերը նա լսում էր անվրդով»¹:

Ինչպէս արդեն նշվել է, 1917 թ. դեկտեմբերին Կովկասյան ռազմաճակատ փաստորեն գոյութիւն չունեին: Բնական է, որ այդ հանգամանքն արմատապէս պիտի փոխեր թուրք հրամանատարութեան տրամադրվածութիւնն ու մարտավարութիւնը: Հաջորդ տարվա փետրվարի 9-ին էրզրումի գորախմբավորման հրամանատար, գեներալ Օդոշեիձեն Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանա-

¹ Վրացեան Ս., Մորկածին Դրոն, էջ 98:

տարուծկանը ուղղված հեռագրում նշում է. «Վեհիբ փաշան բոլորովին որոշակի յայտարարեց, որ պատերազմի իրաւունքով մեր գրաւած թուրքական վայրերում մուսուլման բնակչութիւնը պահպանելու նպատակով ինքը առաջ կը շարժուի մինչեւ ռուս զօրքերի հանդիպելը, որպիսի զօրքեր նա չի համարում հայկական զօրամասերը: Այս նկատմամբ խնդրում եմ շուտափոյթ կարգադրէք անյապաղ էրզրում (Կարին) ուղարկել ռուսական կորպուսի գէթ մի քանի բատալիոններ, իբրեւ յառաջապահ զօրքեր, որը թերեւս թուրքերին հարկադրէ էրզրումի վրայ չշարժուելու: Առանց այս միջոցի, այսինքն՝ եթէ էրզրումը գրաւուած մնաց բացառապէս Հայկական զօրամասերով՝ թուրքերն անխուսափելիօրէն կը գրաւեն էրզրումը»¹:

Իդուր էր գեներալի պահանջը, Կովկասյան ճակատում այլեւս ռուսական ոչ մի ռազմական ուժ գոյութիւն չուներ, եւ այդ իրողութեանը քաջատեղյակ թուրք հրամանատարութիւնն աշխատում էր զիվանագիտական փակուղիների առաջ կանգնեցնել Կովկասյան հրամանատարութեանը՝ արգարացնելու թուրքական զօրքերի սպասվելիք հարձակումը:

Եվ դժվար չէր հասկանալ, որ թուրքերը՝ օգտվելով ռազմաճակատի մերկացումից, կխախտեին 1917 թ. դեկտեմբերին Երզնկայում ռուս հրամանատարութեան հետ կնքված զինադադարը եւ համալրելով ու վերախմբավորելով իրեց բանակը, շատ շուտով կզիմեին ակտիվ մարտական գործողութիւններին:

Բաբերդից Երզնկա եւ մինչեւ Բիթլիս ու Վան ձգվող հսկայածավալ ռազմաճակատում հայ փոքրաթիվ նորաստեղծ գնդերին վիճակված էր զիմագրավելու թեեւ մի շարք ճակատամարտերում պարտված, բայց դեռեւս զգալի հզորութեամբ օժտված եւ հայ զորագնդերից անհամեմատ բազմաքանակ թուրքական կանոնավոր զորամիավորումներին, որոնց հիմնական միջուկը կազմում էին առաջին աշխարհամարտի հնոցում թրծված, անգամ անգլո-ֆրանսիական զօրքերի դեմ Գալիպոլիէի ու Դարդանելիի նշանավոր ճակատամարտերին մասնակցած բազմաթիվ սպաներ ու զինվորներ: Հարց է ծագում՝ կարո՞ղ էին հայոց նորաստեղծ փոքրաքանակ ուժերը պաշտպանել Սեւ ծովից մինչեւ Ուրմիա ձգվող ավելի քան 720 կիլոմետրի համող հսկայածավալ ռազմաճակատը, որը նախկինում պաշտպանում էին ավելի քան 300.000 զինվորներ:

Հայ ժողովրդի համար կենսական նշանակութիւն ունեցող վերոհիշյալ հարցը քննարկելու եւ անհրաժեշտ որոշում կայացնելու նպատակով 1918 թ. դեկտեմբերին Թիֆլիսում գումարվում

¹ «Չորիզոն», 1918, թիւ 33:

է Հայոց Ազգային եւ Ապահովութեան Խորհուրդներին համատեղ խորհրդակցութիւն, որին մասնակցել են նաեւ Արամ Մանուկեանը, Անդրանիկն ու Դրոն:

Խորհրդակցութիւնում ի թիվս մի շարք հարցերի, քննարկվել է նաեւ Դրոյի ներկայացրած առաջարկութիւնը, որը տեղիք է տվել բուռն վիճաբանութիւններին:

Ավելի քան գարմանալի է ու անբացատրելի, որ Հայութեան համար ճակատագրական ու բախտորոշ նշանակութիւն ունեցող հարցերի քննարկմանը նվիրված նիստը կայացել է առանց Հայկական գործառնականութեան բարձրաստիճան հրամանատարներին, այդ թիվում նաեւ գեներալ Թ. Նազարբեկյանի, մասնակցութեամբ: Իսկ նրանց տեսակետը, որպէս կադրային ու փորձառու զինվորականներին, ավելի քան անհրաժեշտ էր:

Ելնելով ռազմաճակատում տիրող իրական կացութիւնից եւ մարտական ուժերի հնարավորութիւնից, Դրոն հավատարիմ համոզմունքները համարձակորեն արտահայտելու իր սկզբունքայնութեան, շատերի համար անսպասելի՝ առաջարկում է փոքրացնել, կրճատել ռազմաճակատը եւ եղած ուժերը կենտրոնացնելով ավելի փոքր հատվածում՝ ստեղծել պաշտպանութեան հզոր հանգույց: Չնայած սահմանամերձ մի քանի կետերում արդեն գործում էին Հայ երկրապահ նոր-նոր կազմավորված, փոքրաքանակ մարտական կազմ ունեցող գորագնդերը, սակայն ապրիլյան եղեռնից հետո Արեւմտահայաստանը մեծամասամբ ամայացել էր, եւ բացառութեամբ Վանի, Հայկական մյուս գավառներում մահմեդականութիւնն արդեն բնակչութեան մեծամասնութիւնն էր կազմում: Թիկունքը ռազմաճակատից բաժանող տարածքում վիստում էին թուրքական հրամանատարութեան գործակալների կողմից առաջնորդվող թուրք-քուրդ եւ չերքեզ զինյալ բազմաթիվ հրոսակախմբեր: Իսկ ռազմաճակատի պաշտպանունակութիւնը ամրապնդելու համար անհրաժեշտ էր թիկունքի հետ կայուն փոխկապակցվածութիւն, զինվորական համարումների, գեներալի, ռազմամթերքի ու պարենի մատակարարումների անխափան ապահովում: Տվյալ պարագայում, քանի որ թիկունքը մահմեդական հրոսակախբերի պարբերաբաժ կրկնվող զինված ելույթների պատճառով վտանգված էր, այդ պատճառով Հայկական բնակավայրերի անվտանգութեան ապահովման, ինչպէս նաեւ ռազմաճակատը թիկունքին կապող հաղորդակցութեան ուղիների անխափան գործելուն նպատակաուղղված ջանքերն անսպասելի դժվարութիւնների առջեւ էր կանգնեցրել Հայոց Ազգային Խորհրդին եւ Հայկական գորաբանակի հրամանատարութեանը:

Անդրադառնալով ռազմաճակատի խնդիրների քննարկմանը նվիրված Ազգային Խորհրդի կողմից գումարված խորհրդատոլովում Դրոյի պաշտպանած տեսակետի լուսաբանմանը, Միմոն Վրացյանը գրում է. «Դրօն խօսք առաւ եւ այդ օրերի համար «սարսափելի» խօսքեր ասաց.

- Ձեր այդ առաջարկները բոլորն էլ փորձուած են (մինչեւ Դրոյի խօսք առնելը բոլոր ելույթ ունեցողները՝ Ա. Ահարոնյանը, Անդրանիկը, Ռուբենը, Խաչատուր Կարճիկյանը, Ստ. Մամիկոնյանը եւ այլք, արտահայտվել էին նոր գորակոչ հայտարարելու միջոցով ռազմաճակատի առկա տարածքը պահպանելու օգտին - Հ.Գ.): Անօգուտ է դրանց վրայ յոյս դնել: Իրողութիւնը այն է, որ ուսս գօրքերը հեռանում են ճակատից եւ մենք ի վիճակի չենք, բաւարար գօրք չունինք նրանց լքած բոլոր դիրքերը գրաւելու: Որոշ ժամանակ էլ եթէ այդպէս շարունակուի, ռազմաճակատը պիտի մերկանայ, եւ թշնամին առանց դիմադրութեան առաջ պիտի շարժուի: Հետեւաբար, ի՞նչ պէտք է անել:

Եվ պատից կախուած գինուորական քարտէզի առաջ անցնելով՝ շարունակեց.

- Տեսնո՞ւմ էք այս տարածութիւնը, ահա Վանը, այս Բիթլիսն է, այս Մուշը, այս Երզնկան... Այս ամբողջ տարածութիւնը մենք պէտք է պաշտպանենք, մենք՝ հայերս, մի բուռ ուժերով: Հնարաւո՞ր բան է:

- Հնարաւոր է, - լսուեց մի ձայն:

- Ոչ հնարաւոր չէ:

- Ապա, ուրեմն, ի՞նչ անել, - շարունակեց Դրօն:

- Պէտք է կարճացնել ռազմաճակատը: Վան-Երզնկա գիծը չենք կարող պաշտպանել, գուցե՛ կարողանանք ...

Սենեակում լսուեցին վրդովուած բացականչութիւններ: Անդրանիկը բեղերն էր կրծոտում:

- Մի վրդովուէք, - ձայնը բարձրացրեց Դրօն, - հաշիւը պարզ է, եթէ չենք ուզում ամբողջը կորցնել, պահենք գոնէ մէկ մասը:

Ու սկսեց գօրամասերի անուններ յիշել, վայրերի տարածութիւնները ներկայացնել, մեր ուժերը համրել:

- Հաշիւը պարզ է, միայն մեր ուժերով չենք կարող Վան-Երզնկա-Տրապիզոն գիծը պաշտպանել: Դա արեւելի է: Պէտք է քաջենք մեր ուժերը Բայազէդ-Քասէն գծի վրայ... Պէտք է Վանի, Մուշի, Երզնկայի շրջանների բոլոր պահեստները ոչնչացնենք... Պէտք է մեր ուժերը, պաշտպանութեան բոլոր միջոցները կենտրոնացնենք կարճ սահմանագծի վրայ, այլապէս...

- Այլապէս, ի՞նչ, - լսուեց մի խեղդուկ ձայն:

- Այլապէս, Թրքահայաստանը կորցնելուց յետոյ, Ռուսահայաստանն էլ կը կորցնենք...

Սենեակում տիրեց խորին լռութիւն: Անդրանիկը, որ նստած էր մօտս, դրան մօտ, գլուխը կախ, ցնցւում էր ներքին յուզումից՝ սեւ ամպի պէս պատրաստ պայթելու:

-Ես համաձայն եմ Դրոյին, բայց...չկարողացաւ շարունակել ՌուբէնՏէր Մինասեանը: Սեւ ամպը պայթեց ահռելի որոտով...

Անդրանիկը, վազրի կատաղի ոստիւնով, ցատկեց տեղից եւ բռունցքները ճոճելով խոյացաւ Ռուբէնի վրայ, որ յանկարակիւրի եկած, մի պահ լռեց, ապա, անցնելով սեղանի միւս կողմը, նոյնպէս բռունցքները ճոճելով՝ սկսեց պոռալ Անդրանիկի երեսին: Ժողովը խանգարեց:

Ռուբէնը մեղք չուներ. Անդրանիկի գայրոյթի առարկան Դրօն էր, բայց Դրոյի վրայ չէր կարող պոռալ, ինչպէս չէր կարող պոռալ Քեռիի կամ Ռոստոմի վրայ: Անդրանիկը սիրում էր Դրոյին եւ մի քիչ էլ պատկառում էր, հակառակ տարիքի տարբերութեան»¹:

Դրոյի առջարկած տեսակետի իսկութեան մասին հավաստում է նաեւ Արեւմտահայոց Ազգային Խորհրդի նախագահ Վահան Փափազյանը (Կոմս). «...Դրօն կը պնդէր ճակատը կարճացնել, զօրքերը Բասն, Բայազէր գծին վրայ տեղափոխել: Այդ ժամանակ նրա տեսակէտը չընդունուեց...»²:

Բացի դրանից, Դրոն առաջարկում է եւս մի բրիգադ կենտրոնացնել Դիլիջանի ուղղութեամբ: Նրա համոզմամբ՝ եթե մեր զօրքերը ռազմաճակատում մատնվեին անհաջողութեան, ապա այդ բրիգադի աջակցութեամբ կարելի կլինի շարժվել Գանձակի եւ Արցախի ուղղութեամբ եւ «...միանալով Բաքուին՝ ապահովել հայ ժողովրդի գէթ մարդկային գոյութիւնը»³:

Տվյալ ժամանակահատվածում նրա տեսակետը զուտ հոգեբանական, բարոյական առումով դժվար ընկալելի էր եւ գուցե թե ճիշտ չէր հնչում: Իրոք, դժվար էր համակերպվել Արեւմտյան Հայաստանը թողնելու մտքին, բայց իրական կացութեան խոր իմացութեան ու գնահատման եւ սթափ ու առողջ բանականութեան տեսանկյունից Դրոյի առաջարկը ճիշտ էր, խորապես կշռադատված, ինչը եւ ապացուցեց ժամանակը:

Ազգային Խորհուրդը որոշում է պահել ռազմաճակատը: Այդպիսի որոշման ընդունման կողմնակիցների համոզմամբ, Թուր-

¹ Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. Դ, Պէյրուս, 1965, էջ 179-181:

² ՀՀ ԿԱ, թժ. 206, գ. 65/3:

³ Տե՛ս Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. Բ, էջ 181:

քիան եւ նրա դաշնակից տերութիւնները՝ Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան եւ Բուլղարիան գրեթե պարտվել էին ու թուլացել, իսկ նրանց հաղթող տերութիւնները դրական վերաբերմունք ունեին Հայ Դատի եւ հայութեան նկատմամբ:

Մերժելով Դրոյի առաջարկութիւնը՝ Հայոց Ազգային Խորհուրդը որոշում է Անդրանիկին, որը ի դեպ Երզնկայից մինչեւ Վան եւ Բիթլիս ձգվող ռազմաճակատը պահպանելու ամենաջերմեռանդ կողմնակիցն էր, նշանակում է Էրզրումի երկրապահ ճակատի հրամանատար այն համոզմամբ, որ նշանավոր հայդուկապետը, իր հեղինակութեամբ եւ ռազմական կարողութեամբ կկարողանա ոգեկոչելով զորքին ու ժողովրդին՝ պաշտպանել ռազմավարական վճռական նշանակութիւն ունեցող Էրզրումի բերդաքաղաքը: Ավելին, Հայոց Ազգային Խորհրդի միջնորդութեամբ Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար գեներալ Լեբեգինսկու հրամանով 1919 թ. հունվարին նրան շնորհվում է զառուրյադ(պաշտոնակատար) գեներալ-մայորի զինվորական աստիճան:

Հարկ էնշել, որ Անդրանիկին երկրապահ ռազմաճակատի հրամանատարի պաշտոնում նշանակելիս, իսկ դա հավասարազոր է դիվիզիայի հրամանատարի պաշտոնին, Հայոց Ազգային Խորհուրդն ու Արեւմտահայ Ապահովութեան Խորհուրդը, ինչքան էլ տարօրինակ ու անհասկանալի լինի, շրջանցել էին Հայկական բանակային կորպուսի հրամանատարութեանը, նույնիսկ գեներալ Թ. Նազարբեկովին եւ հաշվի չէն առել նրանց կարծիքը:

Կորպուսի հրամանատար գեներալ Թ. Նազարբեկյանի գնահատմամբ՝ ճիշտ էր Անդրանիկին այդ պաշտոնին նշանակելը: Գեներալի կարծիքով այդ նշանակումը հավանաբար կատարվել էր նրա ազդեցիկ կողմնակիցների միջնորդութեամբ¹:

1918 թ. փետրվարին թուրքերը, խախտելով Երզնկայի զինադադարը, անցնում են հարձակման: Կատարվում է այն, ինչ կանխատեսում էր Դրոն: Չնայած հերոսական դիմադրութեանը՝ Հայկական փոքրաքանակ ուժերը չկարողանալով կայուն դիմադրութիւն ցույց տալ թուրքական զորքերին, թողնում են Բաբերդը, Երզնկան, Վանը, Բիթլիսը եւ վերջապես, Արեւմտահայաստանի ամենակարեւոր հենակետը՝ Էրզրումը: Ընդ որում՝ Էրզրումի մատուցներում եւ բուն բերդաքաղաքում հայկական զորքերի դիմադրութիւնը եղել է բավական անկազմակերպ եւ թույլ, եւ ինչպես իրավացիորեն նշում է գե-

¹ Տե՛ս Բանբեր Հայաստանի արխիվների, «Թ. Նազարբեկյանի հուշերը», 1992, թիւ 3, էջ 70:

ներալ Հախվերդյանը, «... թուրքերը հեշտությամբ կարողացան գրավել բերդաքաղաքը, թերեւս միայն Մուրադին (նկատի ունի Սեբաստացի Մուրադին - Հ. Գ.) իր ձեռնադրեցով հաջողվեց փոքր-ինչ գապել թուրքերի ճնշումը...»¹:

Զկար այլեւս Հայաստանի արեւմտյան հատվածի վերջին պատվարը՝ Էրզրումի հզոր բերդաքաղաքը: Դեպի Արեւմտյան Հայաստան, արա նաեւ Արեւելյան Հայաստան տանող ուղիները բաց էին:

Ս. Վրացյանի վկայությամբ. «Տարիներ անց Բէյրութից վերջին անգամ Ամերիկա մեկնելիս՝ Դրօն, կրկին ու կրկին անգամներ, մանրամասնօրէն յիշեց այդ միջադէպը: Նա համոզուած էր, որ եթէ այն ժամանակ իր առաջարկը ընդունուէր, շատ դժբախտութիւններ տեղի էէին ունենայ»²:

Էրզրումի անկումից հետո թուրքական զորքերը, կրնկակոխ հետապնդելով նահանջող հայկական զորագնդերին, մոտենում են Սարիղամիշին: Ահալոր սպառնալիք է կախվում Հայաստանի մնացած փոքրիկ տարածքում հավաքված հայության վերջին բեկորների վրա, եթէ հայկական զորքերը չկարողանային արժանի դիմադրութիւն ցույց տալ եւ կանգնեցնել թուրքերին: Ռազմաճակատում վատթարագույն ուղղվածությամբ զարգացող մարտական գործողութիւններին զուգընթաց՝ թիկունքում շարունակաբար կրկնվող թուրք զինված խմբերի ելույթներն իրենց բնակավայրերին էին դամել գենքի ընդունակ հայերին, որոնք Արեւելահայաստանի տարածքում ծայր առած զինված բախումների ճնշման տակ առավելապես մտահոգված էին իրենց գյուղերի եւ ընտանիքների պահպանութեան պահպանմամբ: Թուրք հրամանատարութեան նախաձեռնութեամբ արյունակիցների միջոցով Հայաստանի շրջաններում ստեղծված քառասային կացութիւնն իր սեւ գործը կատարեց: Ռազմաճակատից իրենց ընտանիքների ճակատագրով տագնապած բազմաթիւ հայ զինվորներ լքում էին զորամասերը եւ վերադառնում հարազատ

* Համաձայն ցարական բանակի գործող օրենքների, զինվորական աստիճան չունեցող անձնավորութեանը կարելի էր ժամանակավորապէս (գաւուրյադ) շնորհել գեներալ-մայորի զինվորական աստիճան, եթէ նա նշանակվում էր դիվիզիայի հրամանատար:

Նա այդ կոչումը կարող էր կրել այնքան ժամանակ, քանի դեռ զբաղեցնում էր դիվիզիայի հրամանատարի պաշտոնը: Հակառակ պարագայում, այսինքն էր բողոքում կամ հեռացվում էր զբաղեցրած պաշտոնից, այն է՝ դիվիզիայի հրամանատարութեանից, այլեւս իրավունք չունէր կրելու գեներալի աստիճանն ու հագնելու գեներալի համազգեստը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 32, ք. 24(2):

² Վրացեան Ա., Կենքի ուղիներով, հ. Դ, էջ 180:

վայրերը: Հայ զորագնդերում ծնունդ առած զանգվածային դասալքումներն ու տիրապետող անկազմակերպ վիճակը կարող էին ամենաողբերգական հետեւանքներն ունենալ:

Հեռավոր Ամերիկայում հրատարակվող Հ.Յ.Դաշնակցության «Ասպարէզ» օրաթերթը այդ օրերին դիմելով տեղի հայությանը գրում է. «Մօտ երկու միլիոն հայութիւնը, 300 հազար հայերու բեկորները, որոնք իրենց յոյսը դրած էին ռուս յեղափոխական ժամանակաւոր կառավարութեան վրայ, այսօր վտանգի սպառնալիքի ներքեւ կը գտնուին:

Կովկասեան ռազմաճակատի անխնամ վիճակը թիւրքերու հակաշարձակման հաւանականութիւնը, քիւրտերու մշտական թալանն ու սպանութիւնները, տեղական թաթարներու հապճեպ զինուելն ու վրացիների երկդիմի քաղաքականութիւնը վտանգի նոր դուռ բաց կանեն հայութեան համար: Մինակ ենք մեր անզօրութեան մէջ եւ մեր թշուառութեան հետ, չըջապատուած ենք մեզ չսիրող եւ մեզ հետ մրցակցող տարրերով, որոնք ամէն առիթ չեն փախցնի՝ հարուածելու մեզ»¹:

Ռուսական զորքերի կողմից ռազմաճակատը լքելու հետեւանքով ծանրագույն իրավիճակ էր ստեղծվել ոչ միայն ռազմաճակատում, այլեւ թիկունքում եւ հատկապէս Երեւանի նահանգում:

«Երեւանի նահանգը,-գրում է Ս. Վրացյանը,-արեւելահայութեան սիրտը, գրեթէ կէս առ կէս Հայ եւ մահմետական-չատ կարեւոր ազգային-քաղաքական տեսակէտից, խոցելի էր ապահովութեան նկատառումներով: Մահմետական զանգուածները ենթակայ էին համաթրքական քարոզիչների գրգռումին, պատրաստ ազգամիջեան ընդհարումների համար: Անհրաժեշտ էր պահել անդորրութիւնը, ինչ գնով լինի, մանաւանդ որ ռազմաճակատը, հետզհետէ մերկանում էր ռուս զորամասերից»²:

Անհրաժեշտ էին կարող, ձեռներեց ու մեծ հեղինակությամբ օժտված, ազատագրական պայքարի նըություններն ու դժվարությունները ապրած փորձառու գործիչներ՝ քառասային կացությունը շտկելու եւ թիկունքում ծավալվող աշխատանքները կարգավորելու համար: Հայոց Ազգային Խորհրդի որոշմամբ, 1917 թ. դեկտեմբերի վերջերին Երեւան է գալիս Արամ Մանուկյանը եւ իրեն հատուկ մեծագույն եռանդով ձեռնամուխ լինում Արարատյան աշխարհի ծայրահեղ լարված ու խառնաշփոթ իրավիճակի կարգավորման խնդիրների լուծմանը: Արամի առաջարկությամբ Երեւանում ստեղ-

¹ Ասպարէզ, 1918, 1918, թիւ 488, էջ 2:

² Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Դ, էջ 178:

ծվում է Ազգային Խորհրդի իրավունքով մի մարմին՝ Հատուկ Կոմիտե, որի ձևաբով է կենտրոնանում նախնադի քաղաքական, տնտեսական եւ ռազմական իշխանութիւնը:

Հատուկ Կոմիտեի կազմում ընդգրկվել են Արամ Մանուկյանը, անկուսակցական Մկրտիչ Մոսինյանը (Մ. Մոսինյանը անդամագրվել է ՀՅԴ 1919 թ.-Հ. Գ.), Արշալույս Աստվածատրյանը, Երեւանի նախնադական կոմիտար Սահակ Թորոսյանը եւ հայ զինվորական միութեան նախագահ Բժ. Հովհաննես Մելիքյանը:

Հատուկ կոմիտեի նախագահ է ընտրվում Սահակ Թորոսյանը, իսկ բարտուղար՝ Սարգիս Օհանջանյանը (Ֆարհատ)¹:

Անհրաժեշտութեան դեպքում Հատուկ Կոմիտեի նիստերին մասնակցել են Երեւանի շրջանի զինվորական ուժերի հրամանատար, գեներալ Մ. Սիրլիկյանն ու Հայկական բանակային կորպուսի զինվորական կոմիտար Դրոն: Հատուկ Կոմիտեի նախագահը թեպետ ընտրվել էր Մ. Մոսինյանը, սակայն Ազգային Խորհրդի ու Երեւանի նախնադի փաստացի ղեկավարը Արամ Մանուկյանն էր:

Ժողովրդի փրկութիւնն առաջին հերթին պայմանավորված էր միմիայն կազմակերպված ու մարտունակ բանակի գոյութեամբ, իսկ հայրենիքին ծառայելու պատրաստակամ արհեստավարժ կադրային զինվորականների քանակը այնքան էլ պատկառելի չէր:

Հատուկ Կոմիտեի անդամ Ա. Աստվածատրյանի գնահատմամբ՝ «Յատուկ Կոմիտէի առաջին ու գլխաւոր մտահոգութիւնն էր ռազմաճակատի ամրացումը և նրա կապակցութեամբ՝ թիկունքի ապահովութիւնը: Այդ նպատակով Յատուկ Կոմիտի առաջին քայլը եղաւ զինակոչ յայտարարել: Այդ հայտարարութեան համաձայն՝ զէնքի տակ էին կանչուում մինչև 28 տարեկանները:

Յատուկ Կոմիտէն այդ առթիւ մի կոչով դիմեց ժողովրդին, որով բացատրում էր կացութեան լրջութիւնը, զինակոչի անհրաժեշտութիւնը և, յանուն Ազգային Խորհրդի, հրաւէր ուղղում զինապարտներին՝ երեք օրուայ պաշարով ներկայանալու տեղական զինուորական կենտրոնները»²:

Արամ Մանուկյանը, չնայած երբեւէ չէր զբաղվել զինվորական գործունեութեամբ, բայց ժամանակաշրջանի թելադրանքով դրսևորելով զարմանալի կազմակերպչութիւն եւ համառութիւն՝ զուգահեռաբար վարում է նաեւ Երեւանի Ազգային Խորհրդի զինվորական մասի գործերը:

¹ Տե՛ս Վրացեան Ա., Հայաստանի հանրապետութիւն, էջ 121:

² Նույն տեղում:

«Մինչեւ կառավարութեան Թրիֆլիսից Երեւան ժամանելը,- գրում է Ռուբեն Տեր-Մինասյանը,- 1918 -ին Արամը վարում էր զինուորական գործերը իր յատուկ ձեռով, առանց կապուելու ընդհանրապէս ընդունուած զինուորական օրէնքներով եւ կանոններով: Նա՝ ժողովրդական կազմակերպութիւնը ճաշակաւորած եւ ուժեղացուցած էր զինուորական արուեստով: Գուցէ այս ինքնուրոյն ձեւը քննադատութեան ենթարկուի զինուորական քննադատների կողմից եւ որոշ թերութիւններ գտնուին զինուորական գիտութեան տեսակէտից, բայց իրականութիւն է, որ կիրառած ժողովրդական-զինուորական ձեւերի շնորհիւ, առանց նիւթական եւ դրամական միջոցների, մի պատկառելի զինուորական ոյժ էր կազմակերպուած թուրքերի դիմաց, որից կակնածէին նոքա»¹:

Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակութիւն ունեցող ժամանակում Երեւանում էր նաեւ հայկական զորքերի զինվորական կոմիսար Դրոն, որն իրեն հատուկ եռանդով, Արամի համագործակցութեամբ, ձեռնամուխ է լինում հայկական բանակի զորամասերի կազմավորման, ինչպէս նաեւ մահմեդական հրոսակախմբերի պարբերաբար կրկնվող զինված ելույթները «խաղաղացնելու» աշխատանքներին:

Երեւանի նահանգում հայկական զորամասի կազմավորման գործում անգնահատելի է նաեւ այդ նույն զորամասի (Հայկական բանակային կորպուսի 2-րդ դիվիզիա-Հ. Գ.) հրամանատար գեներալ Մովսէս Սիլիկյանի ներդրումը:

Ս. Վրացյանի գնահատմամբ՝ «Արամի խոհեմ դիւանագիտութիւնն եւ Դրոյի երկաթէ բազուկը, ինչպէս եւ տեղական գործիչների իմաստուն ու անձնուէր ճիգերը, երկար ժամանակ, համեմատաբար, խաղաղ պահեցին Արարատեան Դաշտը»²:

Չնայած խաղութիւնը պահպանելու նկատառումով հայկական կողմի գործադրած ջանքերին, թիկունքում եւ մասնավորապէս Ս. Վրացյանի մատնաշած «Արարատեան Դաշտ»ում տիրող կացութիւնն ավելի ու ավելի էր շիկանում ու սպառնալի դառնում:

Երեւանի նահանգում խիստ տագնապալի կացութիւնումն էին ստեղծում նաեւ քուրդ հրոսակախմբերը, որոնք 1917 թ. գարնանը գետանցելով Արաքսը, Թուրքիայի եւ Պարսկաստանի տարածքից պարբերամար ներխուժում էին Երեւանի նահանգ ու միանալով իրենց հավատակիցներին, հարձակվում եւ բռնութիւնների, թալանի ու ավարառութեան էին ենթարկում հայկական գյուղերը: Քրդերի

¹ Ռուբէն, Ըշվ. աշխ., հ. 7, էջ 330-331:

² Վրացեան Ս., «Կեանքի ուղիներով», հ. Դ, էջ 178:»

հարձակումներն առավել հաճախակի կրկնվել է Դրոյի հայրենի Սուբմալու գավառում:

ՀՅԴ պաշտոնաթերթ «Հորիզոն»-ը փաստելով թուրքական եւ պարսկական քրդերի ավազակային գործողությունների ծավալների ընդարձակման իրողությունը՝ նշում է. «Վերջերս Արագջայանով դեպի Նոր-Բայազետի անւանի ամառանոց Այրինջա եւ դիմել 170 հոգի Ջալալի քրդեր, բոլորն էլ հեծեալ եւ զինւած տաճկական երեք-գծանի հրացաններով: Եղջիւրաւոր անասուններ քշել-տանելը, գիւղերի վրայ յարձակելը, սպանութիւնը, թալանը, կանանց փախցնելը եւ բռնաբարելը կամաց-կամաց սկսում են զանգւածային կերպարանք ստանալ: Ջալալցիների ընդհանուր թիւը սկսած Բայազետ-Օրգով գծից մինչեւ Մասիսի ու Պարսկաստանի սահմանները՝ Հասնում է, ըստ հեղինակաւոր աղբիւրների՝ 9-10 հազարի...»¹:

Երեւանի նահանգում կացութիւնը վատթարագույնի էր հասցրել նաեւ այն հանգամանքը, որ մի քանի հարյուր հազարների հասնող գաղթականութեան զգալի մասը խմբվել էր Արարատյան աշխարհում: Անհրաժեշտ էր թուրք-քուրդ ավազակախմբերի անընդմեջ հարձակումներից պաշտպանել եւ կերակրել արդեն սովամահութեան գիրկն ընկած գաղթականութեանը:

Այդ օրերին արեւմտահայ գաղթականների հոծ բազմութեան հետ էջմիածնի, Աշտարակի շրջաններն է հասնում Կարո Սասունին եւ ապա գալով Երեւան՝ ներկայանում է Ազգային Խորհրդի (Հատուկ Կոմիտե) անդամներին:

«Հոն էր, - վերհիշում է Կարո Սասունին, - Արամը, իբրեւ լիազօր, հոն էր Դրօն, իբրեւ զինական ուժերու հրամանատար: Կարճ էր իմ գեկուցումը:

- Տեղահան ժողովուրդը, բաց երկնքի տակ, գորամասեր եւ ժողովրդական բանակ, առանց կայանի ու ամէն օր կռիւ՝ շրջապատի թաթարներու հետ:

Կարկուտ տեղաց իմ գլխուն, գեկուցումը երբ վերջացրի:

Սահակ Թորոսեան եւ քանի մը այլ ընկերներ, որոնք Ազգային Խորհրդի անդամ էին, իմ վրայ յարձակուեցան բռուռ քննադատութեամբ.

- Այս ի՞նչ կողոպուտ ու թալան, այս ի՞նչ մարդասպանութիւն է, մենք ընկերավարականներ ենք, այս արարքներուն վերջ պիտի տրուի:

Ջարմացած կը նայէի Ազգային Խորհուրդի անդամներուն զայրացած դէմքին:

¹ «Հորիզոն», 1917, օգոստոսի 20:

- Բայց, ընկերներ, էջմիածնի եւ Աշտարակի շրջաններուն մէջ մեր գինուորներէն յիսունէ աւելի զոհեր խլած են թաթարները, իսկ Թալինի ապստամբները 19 սասունցիների արիւնը թափած են անոր պարիսպներուն տակ:

Մտիկ ընողի դէմք չունէին իմ ունկնդիրները: Ես ալ գայրացած էի: Նայեցայ Արամին:

Արամ եւ Դրօն ոտքի ելան...

- Դուք հանդարտօրէն զնացէք, եւ ձեր գործը շարունակեցէք: Կարեւորութիւն մի տաք ըսածներուն: Կացութիւնը չեն ըմբռնէր:

Արամի եւ Դրօյի հաւաստիքները զիս հանդարտեցուցին¹:

Արամն ու Դրօն երկրում տիրող կացութիւնը ճիշտ էին ըմբռնել եւ խորապես կշռադատված գիտեին իրենց գործը: Հատկապես Դրօն, որն այդ օրերին պետք է առաջնորդեր Երեւանի նահանգում բռնկված մահմեդական հրոսակախմբերի զինված ելույթները ճնշելու նպատակով կազմավորվող նոր զորամասերը, զերագանց էր ըմբռնել, որ Հայաստանի տարածքում մահմեդական բնակչութիւնը զանգվածային զինված ելույթները ճնշելու ու արմատախիլ անելու եւ ռազմաճակատի թիկունքն ամրապնդելու միակ երաշխիքը գեներն է ու մարտունակ զորամասերի առկայութիւնը:

Ներկայացնելով ռազմաճակատում ու Երեւանի նահանգում տիրող իրավիճակն ու այնտեղ տեղի ունեցող առավել արմատական նշանակութիւն ունեցող դեպքերը, Ս. Վրացյանը գրում է. «Թէ զօրամասերի մէջ տիրող անիշխանական տրամադրութեան վերջ տալու եւ թէ նահանգում ծայր տւած անկարգութիւնները զսպելու նպատակով Արամն ու Դրօն անհրաժեշտ գտան ստեղծել առողջ զինուորական մի կորիզ, որի վրա յենւած կարողանային երկրի մաքրագործման ու խաղաղութեան գործը դնել իրական հիմքերի վրա: Այդ նպատակով Դրօյին յանձնարարեց կազմել մի հետեւակ բրիգադ եւ մի ձիաւոր դիվիզեօն»²:

Գլխավոր վտանգը ներկայացնում էր ներքին թշնամին՝ թուրքական եւ քրդական վաղօրոք շատ լայլ զինված հրոսակախմբերը, որոնք կազմ ու պատրաստ հարմար պահի էին սպասում՝ ասպատակելու հայկական բնակավայրերը: Նրանց դեմ պայքար ծավալելու նպատակով Երեւանի նահանգում հատուկ նշանակութիւն զորամիավորումների կազմավորման (չպետք է չփոթել հայկական բանակային կորպուսի զորամիավորումների հետ, որոնք արդեն

¹ Արամը, Երեւան, 1991, էջ 536-537:

² Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, 1982, Թեհրան, էջ 122:

Հիմնականում կազմավորվել էին եւ գտնվում էին ռազմաճակատում- Հ. Գ.) Համար անհրաժեշտ էր նաեւ Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարութեան թուլութիւնը:

1918 թ. հունվարի 26-ին Հայոց Ազգային Խորհուրդը Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր շտաբին դիմում է հետեւյալ խնդրանքով. «Բանակի կոմիսար Դրոյի զինվորական միավորումների կազմավորման համար խնդրում ենք հրամայել Ալեքսանդրապոլից պարտիզանական գործնական տեղափոխել 10-րդ հեծյալ հարյուրակը»¹:

Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը մինչեւ իրեն յուրահատուկ դանդաղկոտութեամբ կհասցնէր պատրաստել հրամանների նախագծերը, Դրոն, չսպասելով վերին հրամանատարութեան պատասխանին, կարճ ժամանակահատվածում հասցնում է կազմավորել առանձին հատուկ նշանակութեան բրիգադը: Նոր գործադրման միջոցին էին նրա մարտական զինակիցներ Խոսրով Եղիազարյանի եւ բաշգառնեցի Մարտիրոս Աբրահամյանի, պորուչիկ Սերյոժա Փիրումյանի, գանձակեցի Զեմլյակի (Արտեմ Նանուսյան) եւ «Ալադաղի արշավանքի» մասնակից կապիտան Կորոլկովի հրամանատարութեամբ գործող հեծյալ հարյուրակները, որոնք հետագայում միավորվելով գնդապետ Կորոլկովի հրամանատարութեամբ՝ կազմեցին պարտիզանական 2-րդ հեծյալ գունդը:

Անդրադառնալով Դրոյի գլխավորութեամբ կազմավորվող գործնական մանրամասներին՝ Ս. Վրացյանը նշում է. «Դրոն իսկոյն գործի կանչեց Հմուտ խմբապետներ Բաշ Գառնեցի Մարտիրոսին, Խոսրով Եղիազարեանին եւ յանձնարարեց նրանց՝ ստանձնելով ռուսների թողած 800 ձիերը՝ ձեռնարկել կամաւորների հաւաքման: Երկու օրւա ընթացքում հաւաքւեցին աւելի քան 200 զինւորներ, մեծ մասամբ կամաւորակամ 2-րդ գնդի նախկին մարտիկներից: Միաժամանակ կոչ ուղղւեց սուբմալեցիներին, եւ ահա դէպի Երեւան շարժւեցին զինւորներ ու սպաներ սպայ Սահակեանի ու Շաւարշեանի ղեկավարութեան տակ:

Մի շաբաթւայ մէջ կազմւեց 6 վաշտ հետեւակ՝ պարտիզանական գնդի, իւրաքանչիւր վաշտը 200 սէին, եւ երկու ձաւոր հարիւրակ՝ Խոսրովի ու Մարտիրոսի...»

Գնդապետ Զալինեանին յանձնարարեց՝ ընդունելով 2-րդ սահմանապահ գնդի Քանաքեռում թողած գոյքը, ձիերն ու ռուս սպաների մի մասին՝ կազմակերպել մի ձիաւոր գունդ: Այդ ռուս սպանե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 119, ք. 15:

րի մէջ էր եւ գնդ. Կորուկովը(այդ ժամանակ նա դեռեւս կապիտան էր-Հ. Գ.), որը նշանակեց պարտիզանական գնդի ձիւղորդ դիվիզիոնի հրամանատար եւ կարգադրութիւն ստացաւ կազմելու 3-րդ հարիւրեակը սպայ Փիրումեանի հրամանատարութեան տակ: Մի ուրիշ սպայ՝ փոխ-գնդապետ Պերեկրեստովը նշանակուեց հրամանատար պարտիզանական հետեւակ գնդի»¹:

Ս. Վրացյանի ներկայացրած փաստերը իր հուշերում հաստատում է նաեւ Մարտիրոսը՝ նշելով. «Դրոյի հրահանգով գնդ. Զալինեանը Քանաքեռում կազմակերպում էր հայկական երկրորդ հեծելազունը, գնդ. Պերեկրեստովը՝ պարտիզանական հետեւակ գունդը:

Առաջին, երկրորդ, երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ եւ վեցերորդ հայկական գումարտակները լրացւում եւ վերածւում են գնդերի:

...Մինչ այդ Դրոյին օժանդակում էր գնդ. Դանիել Բէկ Փիրումեանը: Այդ օրերին Երեւան եկաւ Զօր. Սիլիկեանը եւ տեսնելով տիրող եռ ու գեռը՝ ցանկութիւն հայտնեց մասնակցել ուժեր կազմակերպելու գործին...

Եւ պիտի ասել, որ նա շատ կարեւոր աշխատանքներ կատարեց...»²:

Թուրք եւ քուրդ զինված հրոսակախմբերի դեմ պայքարելու նպատակով Երեւանի Ազգային Խորհուրդը գործնական քայլեր է ձեռնարկել՝ կոիվներին մասնակից դարձնելով նաեւ Արարատյան աշխարհում ապաստանած եզդիներին, որոնց նկատմամբ Թուրք հրոսակախմբերը գործել էինբազմաթիվ բռնութիւններ:

Համաձայն Հ. Թուրչյանի պնդման, Մայիսյան հերոսամարտերի նախօրերին Ալեքսանդրապոլում Գարեգին Նժդեհը փորձել է գործնական կազմակերպել եզդիներից, սակայն նրան չէր հաջողվել կազմավորել եզդիներից բաղկացած մարտական խմբերը: Այդ ուղղութիւնով արգասաբեր են եղել Դրոյի ջանքերը: Այն, ինչ չի հաջողվել իրականացնել Նժդեհին, իրականացրել է Դրոն³:

Հ. Թուրչյանի հավաստմամբ՝ «Դրոյին հաջողվում է գեներլ ընդունակ բոլոր եզդիներին ոտքի հանել նրանց ճանաչված Ձհանգիր աղայի հրամանատարութիւնով: Այդ ժամանակ Արագածի երկու լանջերին և Արարատյան դաշտումն էին գտնվում Վանի վիլայեթից գաղթած Ձհանգիր աղայի եզդիները, որոնք կարող էին տալ մինչև 1500 կովոդ: Այդ վայրերում էին գտնվում նաև Սինագի ուսասպատակ եզդիները՝ հայկական կրթութիւն ստացած ճեմարական Ուսուր բեյի (ուսանել է Գեւորգյան ճեմարանում ու աշակերտել Կոմիտասին-Հ. Գ.) ղեկավարութիւնով:

¹ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 122-123:

² Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Ընդ. աշխ., էջ 370-371:

³ Տե՛ս Թուրչյան Հ., Սարդարաբադի հերոսամարտը, Երևան, 1965, էջ 164:

Կարսի հայերի հետ նահանջել և Արագածի հյուսիսային լանջերին էին ապաստանել Կարսի եզդիները, որոնք Ուսուբ բեյի հետ միասին կարող էին տալ մի քանի հարյուր կովոդ: Բաշ-Ապարանի կռիվների օրերին Ջհանգիր աղան միավորում է բոլոր եզդիներին և շուրջ 1500 հեծյալ ու հետևակ կովոդներով մասնակցում է Բաշ-Ապարանի կռիվներին»¹:

Պիտի նկատել, որ այդ գործում Դրոյին անտարակույս օգնել ու աջակցել է եզդիների առաջնորդ Ուսուբ բեկը (Ուսուբ բեկ Թեմուրյանց, Անդրկովկասի եզդիների առաջնորդ, հետագայում Հայաստանի Հանրապետության պառլամենտի անդամ-ձ. Գ.), որը նույնպես Իգդիրցի է, Դրոյի հայրենակիցը:

Հայտնի է, որ նրանց ընտանիքները Իգդիրում բնակվելիս եղել են ջերմ բարեկամակամներ, իսկ «Դրոն և Ուսուբ բեկը փոքրուց չփվել, ընկերություն են արել, և այս երկու ընտանիքները հաճախ հյուրընկալել են միմյանց: Ուսուբյանները միշտ շեշտում են, որ Դրաստամատ Կանայանը եղել է Ուսուբ բեկի քավորը»²:

Փոքր-ինչ առաջ ընկնելով ասենք, որ Մայիսյան հերոսամարտերին հերոսաբար մասնակցելու համար եզդիական գումարտակի հրամանատար պորուչիկ Ուսուբ բեկ Թեմուրովը 1918 թ. գնեցրալ Մ. Սիլիկյանի հրամանով պարգևատրվել է 4-րդ աստիճանի Գեորգեյան խաչ շքանշանով³:

Անժխտելի է Ջհանգիր աղայի գլխավորած եզդիական հեծելազորի մասնակցությունը Սարդարաբատի ու Բաշ Ապարանի ճակատամարտերին: Այսուհանդերձ, պիտի նշել, որ Հ. Թուրչյանի վկայակոչած եզդիների զորամասի «...1500 հեծյալ ու հետևակ» թվաքանակն ավելի քան չափազանցված է:

Նրա հրամանատարությունամբ Սարդարաբատի եւ Ապարանի ճակատամարտերում մասնակցած եզդիական հեծելազորը բաղկացած էր ավելի քան 300 հեծյալ մարտիկներից: Պիտի խոստովանել, որ կռիվներում բովով անցած 300 փորձառու մարտիկներից բաղկացած հեծելազորն այդ օրերին մարտական զգալի ուժ էր:

Երեւանի նահանգը վերածվել էր թուրք զինված հրոսակախմբերի ռազմական գործողությունների թատերաբեմի:

«Արդէն 1918 թ. յունևարից սկսած,-գրում է Ս. Վրացյանը,- Երեւանեան նահանգը գրեթէ ամբողջապէս թաթերաբեմ էր դարձել մահմետական խռովութիւնների: Զուգընթացաբար թրքական շար-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս ՅԱԱ ֆ. 204, ց. 1, գ. 42, ք. 145:

ժողովներ էին տեղի ունենում եւ Կարսի, Թիֆլիսի ու Գանձակի նահանգներում՝ բոլոր այն վայրերում, որոնք որեւէ կապ ունէին ճակատի պաշտպանութեան հետ»¹:

Նոսովությունները մոտենում էին Երեւանին: Մայրաքաղաքի մոտակայքում գտնվող Ջանգիբասարի շրջանը (ներկայիս Մասիսի շրջանը - Հ.Գ.) վերածվել էր թուրք զինախմբերի յուրօրինակ ռազմակայանի: Հունվարի 29-ին Երեւանի հատուկ կոմիտեն ստանում է հետեւյալ տագնապալի հեռագիրը.

«Ուլուխանլու-Նախիջեւան երկաթուղային հատուածին վրայ կացութիւնը այն աստիճան սպառնական է, որ եթէ անմիջապէս գրահապատ կառախումբ մը չի ղրկուի՝ հաղորդակցութիւնները երկար ատենուայ համար պիտի դադրին: Արաքսի եւ Գարապուրունի կայաններուն միջեւ գտնուող Մասթարայի կայարանին վրայ քիւրտերը երկրորդ անգամ ըլլալով յարձակում գործած են: Յարձակումը յետ է մղուած: Պաշտօնեաները պահակազօրքի եւ գէնքի առաքումը կը խնդրեն»²:

Այս հեռագրից մի քանի օր անց թուրքերը գրավում են Ուլուխանլու կայարանը եւ անվարան կոտորում մոտեցող գնացքների վագոններում գտնվող հայերին: Ուլուխանլու կայարանի գրավումով փաստորեն կտրվում է Կարս-Ալեքսանդրապոլ-Երեւան երկաթուղային ուղին: Չնայած Արամի, Դրոյի եւ թուրք պատասխանատու գործիչների միջեւ կայացած վիճելի հարցերը խաղաղ ճանապարհով լուծելու համաձայնութեանը՝ իրավիճակը մնում էր շատ բարդ ու անկառավարելի: Նույն օրերին թուրք զինյալները պաշարում են Կողբ գյուղաքաղաքը եւ շրջափակում Իգդիր-Երեւան ճանապարհը, զրանով իսկ ողջ Սուրմալուի գավառը կտրում Արարտյան դաշտից:

Նույնիսկ քրդական ավազակախմբերը՝ չուզենալով ձեռքից բաց թողնել հայ գյուղերը թալանելու ու կողոպտելու պատեհ հնարավորութիւնը, անցնում էին Արաքսը եւ հարձակվում հայկական գյուղերի վրա:

Չպետք է անվերապահ ընդունել, որ առավելապէս ավարառութեան նպատակներ հետապնդող քրդերը մարտավարական առումով անկազմակերպ էին ու անմարտունակ, իսկ նրանց կռիվը կրում էր սոսկ ամբոխային ու հախուռն բնույթ: Նրանց մասնակցութեամբ

¹ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 123:

² «Հայրենիք» օրաթերթ, 1918, հուլիսի 13:

տեղի ունեցած կռիվների մանրամասների ուսումնասիրությունը մատնանշում է , որ 1917 թ. գարնան ու ամռան ամիսներին Թուրքիայի եւ Պարսկաստանի տարածքից Երեւանի նահանգ ներխուժած քուրդ հրոսակախմբերը իրենց գործելակերպի յուրահատկությամբ ու մարտավարությամբ արմատապես տարբերվում էին հայությանը քաջածանոթ քրդերից, որոնց ավազակային գործողությունները գլխավորապես միտված էին հիմնականում թալանի ու ավարառություն:

«Հորիզոն»-ում տպագրված «Քրդական վտանգը» խորագիրը կրող հոդվածի հավաստմամբ՝ Թուրքիայի ու Պարսկաստանի տարածքից Երեւանի նահանգ ներխուժած քրդական հրոսակախմբերի բոլոր անդամներն էլ երիտասարդ էին եւ անխտիր շատ լավ զինված՝ գլխավորապես ռուսական մոսին հրացաններով: Ավելին, «Հորիզոն»-ի հավաստմամբ՝ «Բոլոր քրդերը մարզած են ռազմական տեսակետներով: Նրանք այսօր չեն ներկայացնում սոսկ զինւած մարդկանց մի մասսա, այլ պատրաստւած, կանոնաւոր զօրք:

...Քրդերի յարձակումները սովորական աւազակային չեն, այլ կատարեալ արշաւներ են՝ ռազմական բոլոր մանրամասներով¹:

Քրդական զինյալ հեծելախմբերի շարունակաբար կրկնվող հարձակումների ու ավազակային գործողությունների հետեւանքով կացությունը տագնապալի է դառնում ոչ միայն Երեւանի նահանգի գավառներում, այլեւ Երեւան քաղաքում:

«Այս ամենը,-նշում է Ա. Աստվածատրյանը,-բարձրացնում էր քաղաքի (Երեւան) մահմեդական խուժանի տրամադրութիւնը: Եւ ահա փետրվարի 22-ին Երեւանը եւ դարձավ թատերավայր հուզումնալի դեպքերի: Միայն երկու կողմերի ներկայացուցիչների պաղարյունությունամբ եւ Արամի ու Դրոյի ջանքերի շնորհիվ կարելի եղավ փրկել քաղաքը անդամանալի աղետից»²:

Ըստ «Քրդական վտանգը» հոդվածագրի՝ քրդերի գործողությունները, որոնք որպես կանոն կրում էին ամբոխային ու ավազակային բնույթ, այս անգամ բոլորովին այլ էին, ոչ ավազակային ու ավարառու:

Մթափ գնահատելով քուրդ զինյալ խմբերի գործողությունների յուրահատկությունն ու մարտավարությունը՝ «Հորիզոն»-ի հոդվածագիրը գտնում է, որ «Այստեղ անկասկած է քաղաքական աստառը, ամէն քայլափոխում, ամէն մի շարժման մէջ նկատելի է ծրագրւած գործունեութիւն:

¹ «Հորիզոն», 1917, սեպտեմբերի 2:

² Տե՛ս Աստվածատրյան Ա., Սարդարաբատի պատմաշինութիւնը եւ այլ երկեր, էջ 694:

...Չտեսնել եւ չըմբռնել, թե այստեղ մեր թշնամու մատը կայ, նշանակում է կոյր լինել կամ գիտակցաբար աչք դոցել կատարող անցուղարձերի հանդեպ...»:

Հիմք ունենալով վերոհիշյալ նախադրյալները՝ հոգվածագիրը եզրակացնում է. «Այս ծրագրւած քրդական շարժումները հենց մի նպատակ ունեն-վտանգել թիկունքը, խանգարել հաղորդակցութիւնը, «աբողի» երթեւեկութիւնը, գօրքի ազատ շարժումը... Անկասկած է մեզ համար նաեւ մի բան, այն կապը, այն գաղտնի յարաբերութիւնը, որ կայ քրդերի, քրդական ներկայ շարժման եւ որոշ թրքութեան մէջ...»¹:

Փոքր-ինչ առաջ ընկնելով՝ նկատենք, որ ժամանակը միանշանակ ապացուցեց վերոհիշյալ հոգվածագրի եզրահանգումներն ու փաստարկումները:

Այդ օրերին Անդրկովկասյան Սեյմն ու կոմիսարիատը եւ Հայոց Ազգային Խորհուրդը պարբերաբար Հայաստանի տարբեր շրջաններին ստանում էին բազմաթիվ բողոք-հեռագրեր, որոնցում հայ բնակչութիւնը ցատումով հայտնում էր մահմեդական գինված խմբերի ու զորքերի միջեւ տեղի ունեցած բախումների եւ հայկական բնակավայրերում ու հաղորդակցութեան հանգուլցներում թուրք եւ քուրդ հրոսակախմբերի կողմից գործած վայրագութիւնների մասին²:

Ռազմաճակատի բախտը, հետեւաբար հայ ժողովրդի գոյութեան խնդիրը մեծապէս կախված էին նաեւ թիկունքում՝ Արարատյան աշխարհում ծավալվող իրադարձութիւնների հետագա ընթացքից: Հայաստանից Թիֆլիս առաքվող բազմաթիվ բողոք-հեռագրերի եւ հայ-թուրք բախումների արձագանքների հարկադրանքով Անդրկովկասյան կառավարութիւնը (կոմիսարիատ) տեղում ընդհարումների պատճառները ուսումնասիրելու ու համապատասխան վճիռներ կայացնելու նպատակով բարեհաճում է «հաշտարար դատավորների ու քննիչների» հանձնախումբ ուղարկել Երեւան: Անդրկովկասյան կոմիսարիատի պատվիրակութեան անդամներն էին Խաչատուր Կարճիկյանն (Խ. Կարճիկյանը Անդրկովկասյան կառավարութեան Ֆինանսների նախարարն էր-Հ. Գ.) ու Ջաֆարովը³:

Անդրկովկասի Սեյմի եւ Կառավարութեան (Կոմիսարիատ) պատվիրակութեան խնդիրն էր. մանրակրկիտ ուսումնասիրել եւ ծանոթանալ Երեւանի նահանգում ու նրա հարակից շրջաններում տիրող կացութեանը եւ հակամարտող կողմերի ներկայացուցիչների

¹ «Հորիզոն», 1917, սեպտեմբերի 2:

² Տե՛ս Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 124-131:

³ Տե՛ս Աստվածատրյան Ա., Աշխ., էջ 694:

մասնակցութեամբ քննարկել ու բացահայտել զինված համկամարութունները ուղղվածութիւնն ու պատճառները եւ համապատասխան քայլեր ու միջոցներ ձեռնարկել դադարեցնելու զինված բախումներն ու հաստատելու խաղաղ իրավիճակ:

Պատվիրակութեան անդամները համաձայն իրենց տրված հանձնարարականի, Հայաստանում տեղի ունեցող դեպքերին առավել մոտիկից ծանոթանալու նպատակով այցելում են Հայ եւ մահմեդաբնակ մի քանի գյուղեր: Պատահել են դեպքեր, որ մահմեդաբնակ գյուղերում պատվիրակութեան անդամներին դիմավորել են շատ վատ, իսկ փետրվարի 15-ին «Ալեքսանդրապոլի մօտ Մոլլա-Մուսա(թուրք) (ներկայիս Ոսկեհասկ) գիւղի բնակիչները յարձակուեցին իրենց մօտ եկող պատգամաւորութեան վրայ, սպանեցին զինուորական խորհրդի ներկայացուցիչ համակրելի հասարակական գործիչ Ասրիբէկեանին և ուրիշ վեց հոգու ու վիրաւորեցին վեց հոգու...»¹:

Այս դէպքը ահագին յուզում առաջ բերեց: Մոլլա-Մուսա գիւղը ենթարկուեց թնդանօթաձգութեան: Կայարանում գտնուող վաթսուս թուրքերը տարուեցին քաղաքից դուրս ու կոտորեցին...»¹:

Պատվիրակները լինում են ամենաշիկացած տեղամասում՝ Ուլուխանլու կայարանում, որտեղ նրանց դիմավորում են թուրք զինվորներից բաղկացած կայարանի զինված պահակախումբն ու մի քանի հարյուր զինված թուրք գյուղացիներ եւ ձիավորներ:

Ավելի քան զարմանալի ու վրդովեցուցիչ էին կոմիսարիատի պատվիրակութեանը ներկայացրած մահմեդականների ներկայացուցիչների հետեյալ պահանջները..

1. «...մահմեդականներին տրվի այն քանակութեամբ զենք, ինչ քանակութեամբ որ համապատասխան է իրենց ազգաբնակչութեան թվին»²:

Մահմեդական հրոսակախմբերի շարունակաբար կրկնվող զինված ելույթներն արդեն միանշանակ ապացուցել էին, որ նրանք շատ լավ զինված էին ու կազմակերպված: Այս պարագայում կոմիսարիատի ներկայացուցիչներին ներկայացնելով մահմեդականներին զենք հանձնելու պահանջը, նրանք դրանով ձգտում էին, որ իրենց զենք կրելու կարգավիճակը համարվի անհրաժեշտ ու օրինական, իսկ զինված ելույթները դիտվեին ոչ թե որպէս ապստամբ ձեռնարկներ, այլ սոսկ ինքնապաշտպանութիւն:

Կոմիսարիատի ներկայացուցիչների գլխավոր խնդիրը ոչ միայն խաղաղութեան հաստատումն էր, այլեւ երկաթուղու երթեկութեան

¹ Արամ Մանուկյան(Փաստաթղթերի ու նյութերի ժողովածու), Երեւան, 2009, էջ 461:

² Աստվածատրյան Ա., Գշվ. աշխ., էջ 696:

վերականգնումը: Այս հարցում մահմեդական կողմի դիրքորոշումն ու պահվածքը եղել են ավելի քան կոշտ ու անզիջող:

2. Մահմեդականների ներկայացուցիչները հայտնում են, որ «...իրենք թույլ չեն տա երկաթուղային հաղորդակցութայան վերականգնումը, մինչև որ հիմնական պահանջը չգոհացվի: Եթե հայերը կամենում են խաղաղությամբ կարգադրել այս բախումը, նրանք պարտավոր են անհապաղ լուծել իրենց զորագնդերը, և զենքերը հանձնել թուրքերին, այլապես իրենց թույլ տա կարգի վերականգնում»¹:

Որեւէ կասկած չի եղել չի կարող, որ մահմեդական կողմը քաջատեղյակ էր Երեւանի նահանգում հայկական զորագնդերի կազմավորման իրողությանը եւ այդ պատճառով նրանց համար առաջնահերթ ու կեսական նշանակություն ունեւ հայկական զինուժի զինաթափումն ու լուծարումը:

Ա. Աստվածատրյանի գնահատմամբ՝ «Միանգամայն պարզ է, որ տեղական մահմեդական բնակչութայան ներկայացուցիչների բերանով տրված այդ պահանջը (հայկական զորամասերի լուծում և զենքերի հանձնումը թուրքերին) անողը տաճիկ հրամանատարությունն էր, որ կուզեր առանց դիմադրութայան հանդիպելու մտնել Անդրկովկաս»²:

Խ. Կարճիկյանն ու Ջաֆարովը Երեւանի նահանգում իրենց տեսածն ու դիտարկումները պիտի ներկայացնեն Կոմիսարիատի ու Սեյմի քննութայնը:

Ճակատագրի ինչպիսի դառը հեգնանք. պատմությունը կրկնվում է: Ճիշտ 13 տարի առաջ՝ 1905 թ. իր իսկ թելադրանքով կովկասյան թուրքերի կողմից արեւելահայութայան նկատմամբ գործադրած բռնությունների ու սպանությունների հետեւանքով բռնկված հայ-թուրքական ընդհարումները տեղերում «ուսումնասիրելու եւ խաղաղեցնելու» նպատակով Անդրկովկասյան փոխարքայութայան իշխանությունները մեկը մյուսի հետեւից Երեւանի նահանգ էին գործուղում կեղծ, մտացածին հանձնախմբեր ու «հաշտարար դատավորներ», որոնց «ուսումնասիրություններն ու գեկուցագրերը» որեւէ ազդեցություն չէին ունենում խաղաղություն հաստատելու գործում:

1918 թ. հայ-թուրքական ընդհարումների նկատմամբ իր դրսեւորած վերաբերմունքով Անդրկովկասի կառավարությունը, կարծես ժառանգելով Վորոնցով-Դաշկովի փոխարքայութայան «բարի»

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

ավանդույթները, նույնպես «քննիչների» եւ «հաշտեցնողների» հանձնախմբեր է առաքում Երեւանի նահանգ:

Երեւանի նահանգի մահամեղական Ազգային խորհուրդը Կոմիսարիատի պատվիրակութեանն ու հայկական կողմին անթաքույց խոստովանում է, որ ինքը պատասխանատու չէ մահամեղական բնակչութեան հակաօրինական խայտառակ գործողութիւնների համար:

Ա. Աստվածատրյանի գնահատմամբ՝ «Դրանով մահամեղական Ազգային խորհուրդը անուղղակի կերպով խոստովանում էր նաև, որ այդ թուրք բնակչութիւնը ենթարկվում էր «դրսից» արված կարգադրութիւններին, իսկ այդ «դուրսը» թուրքիան էր՝ կոնակ ունենալով Ազգային քաղաքական գործիչներին»¹:

«Հաշտարարների» գործունեութիւնից պարզորոշ ակնառու էր, որ այն կոչված չէր բացելու թուրք զինախմբերի կողմից երկաթուղու եւ հաղորդակցութեան մյուս ուղիների շրջափակումը: Թուրքական կողմի դեկավարութիւնը նույնպես անզիջողական ու թշնամական կեցվածք էր որդեգրել:

Եվ մինչ «Հաշտարարների» հանձնախումբը տեղերում զբաղվում էր ընդհարումների պատճառների ուսումնասիրութեամբ, թուրք զինախմբերի ելույթներն ավելի ու ավելի էին ծավալվում Դավալուի (Արարատ), Ղամարուի (Արտաշատ) եւ Նախիջեւանի, Շարուր-Դարալագյազի եւ այլ շրջաններում:

Խնուկութիւնները խաղաղեցնելու նպատակով Երեւանի Ազգային խորհրդի նախաձեռնութեամբ գումարվում է հայերի եւ թուրքերի ներկայացուցիչների ժողով, որի մասնակիցները քննարկելով նահանգում ստեղծված ծանր կացութիւնը, կայացնում են մի շարք որոշումներ, որոնցից առավել կարեւորներն էին՝ «քաղաքը հայտարարել պատերազմական դրութեան մէջ, կազմել ռազմա-յեղափոխական դատարան, բանալ ճանապարհները՝ ապահովելու համար զօրամասերի մեկնումը ռազմաճակատ...»²:

Ժողովում Արամ Մանուկյանը մասնակիցներին կոչ է անում գործադրել հնարավոր բոլոր միջոցները վերջ տալու նահանգում տիրող անիշխանութեանն ու զինված բախումներին:

Հակառակ հայկական կողմի՝ ժողովին մասնակցող մահամեղական Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչները հայտարարում են, որ անկարող են զսպել թուրքերին եւ խնդրում են հայ զինվորական մարմնի աջակցութիւնը: Այս հայտարարութիւնն ավելի քան տա-

¹ Նույն տեղում, 694:

² Տե՛ս Արամ Մանուկյան, Երեւան, 2009, էջ 462:

բորինակ է ու անհասկանալի: Ստացվում է, որ թուրք բնակչու-
թյունը չէր ենթարկվում Ազգային խորհրդին: Հարց է ծագում. իսկ
ո՞ւմ էր նա ենթարկվում¹:

Մահմեդական Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչների պահ-
վածքը միանգամայն հասկանալի է: Թուրք բնակչութայն գինված
ելույթները թելադրված էին թուրքական բանակի հրամանատարու-
թյան կողմից, իսկ Մահմեդական Ազգային խորհրդի ներկայացու-
ցիչները ոչ միայն քաջատեղյակ էին այդ իրողությանը, այլև գոր-
ծում էին հենց նրա թելադրանքով:

Ա. Աստվածատրյանի գնահատմամբ՝ «Այժմ բոլորի համար պարզ
էր, որ ստեղծուած վիճակը անտանելի էր: Եթէ նրան վերջ չտրուէր,
ո՛չ ռազմաճակատին կարելի էր օգնութեան հասնել, ո՛չ էլ թիկուն-
քում կարգ հաստատել, մի բան, որին ձգտում էր թշնամին»²:

Ապարդյուն էին նաեւ Թիֆլիսից Երեւան ժամանած Անդրկովկա-
սյան Կոմիսարիատի պատվիրակութայն թուրք բնակչութայնը ներ-
կայացրած գինված ելույթները դադարեցնելու ու իշխանություննե-
րին ենթարկելու պահանջները:

Պատվիրակութայն անդամներն անարդյունք վերադառնում են
Թիֆլիս եւ իրենց ուսումնասիրութայն մասին զեկուցումներ են
ներկայացնում Անդրկովկասյան Սեյմի ու Կոմիսարիատի քննու-
թյանը: Խ. Կարճիկյանի ու Զաֆարովի զեկուցումները տեղիք են
տալիս բուռն վեճերի ու քննարկումների:

«Մահմեդական պատգամավորները մեղադրում էին հայերին,
թե նրանք Երեւանի նահանգը մաքրում են մահմեդական բնակչու-
թյունից՝ «հայկական հող պատրաստելու համար»: Իսկ հայերը մե-
ղադրում էին մահմեդականներին, որ նրանք իրենց հարձակումնե-
րով ու ավագակային շարժումներով անդամալուծել են կյանքը և
անհնարին են դարձնում զորամասերին ճակատ ուղարկել»³:

Քանի որ պատվիրակութայն առաքելությունը Երեւանի նա-
հանգ ավարտվել էր անարդյունք, իսկ մահմեդական բնակչութայն
գինված ելույթները գնալով ավելի ու ավելի էին ծավալվում,
Անդրկովկասյան Սեյմը մի նոր պատվիրակություն է ուղարկում,
որի նախագահն էր վրացի Գեորգաձեն:

Երեւանի Ազգային խորհրդի ու Հայկական բանակային կոր-
պուսի զիվորական կոմիսար Դրոյի պահանջը Կովկասյան Սեյմի
պատվիրակությունից նույնն էր: Ռազմաճակատում տիրող անմ-

¹ Տե՛ս Աույն տեղում, էջ 463:

² Աույն տեղում:

³ Աստվածատրյան Ա., Աշխ., աշխ., էջ 695:

խիթար, տագնապալի իրավիճակը հրամայաբար պահանջում էր դադարեցնել թուրք զինված խմբերի ելույթներն ու անհապաղ բացել նրանց կողմից շրջափակված հազորակցութայան ուղիները, թիկունքում կազմավորվող զորամիավորումները հասցնել մարտադաշտ՝ համալրելու թուրքական բանակի հետ գոտեմարտի բռնված հայկական զորագնդերը:

Վերադառնալով Թիֆլիս՝ Գեորգաձեն Անդրկովկասյան Սեյմի ուղադրութայանն է ներկայացնում Երեւանի նահանգում տեղի ունեցող զինված բախումներն արտացոլող մի զեկուցագիր, որը գրեթե նույն էր, ինչ օրեր առաջ Կոմիսարիատին խաչատուր Կարճիկյանի ներկայացրածը:

Սեյմին ներկայացրած զեկուցագրում ներկայացնելով մահմեդական հրոսակախմբերի զինված ելույթների հետեւանքով Երեւանի նահանգում տիրող անմխիթար իրավիճակը՝ Գեորգաձեն նշում է. «...երկաթուղու վրա ոչինչ չէք գտնի. չկան կայարաններ, չկան շենքեր, ամեն ինչ թալանված է, ամեն բան փչացած: Կայարաններում չէք տեսնի ո՛չ մի կենդանի էակ, ո՛չ մի ծառայող, ամեն ոք հեռացել-կորել է, ոչինչ չի մնացել: Այս վիճակում են գտնվում Ուլուխանլու, Արարատ և ուիշ կայարանները: Պատվիրակութայան ունեցած տեղեկութուններով դեպի Ջուլֆա տանող գծի վրա որևէ շարժում, զորամասերի որևէ փոխադրություն, ինչ զորամաս էլ ուզում է լինի՝ ուսս թե հայ, բոլորովին անհնարին է»¹:

Գեորգաձեն պատվիրակութայան կողմից Սեյմի պատգամավորներին հայանում է, որ թուրքերը ոչ միայն փակում են երկիրը թշնամու հարձակումներից պաշտպանելու նպատակով ռազմաճակատ մեկնող հայկական զորամասերի ճանապարհները, այլև իրենց գործունեութայանը բնորոշ թալանչիությունն ու ավազակային հատկանիշները վերագրում հայ զինվորներին:

«Ահա այսպիսի հանգամանքներում, -նշում է Գեորգաձեն,-երբե ոչ միայն ազատ հազորակցութիւն չի կայ երկաթուղիներով, այլև փակուած է երթեւեկը գիւղերի միջեւ - այս դրութեան մէջ հայկական զօրքերի կոմիսար Դրօն յայտարարեց, որ բոլոր ռազմագիտական ճանապարհները փակուած են հայկական զօրամասերի առջեւ: Նա վճռական ու յամառ կերպով պահանջում էր, որ իրեն ցոյց տրուի որևէ ճանապարհ, թէկուզ շատ վատ ու անյարմար, թէկուզ ամենաանցանկալի մի ճանապարհ: Այդ պահանջին նրան պատասխանուեց, որ ռազմագիտական բոլոր ճանապարհները փակուած են

¹ Նույն տեղում:

ուղղամտական գնացող Հայ գործասերի առջև: Մահմեդականների ներկայացուցիչները չառարկեցին»¹:

Հիմք ընդունելով պատվիրակության նախագահ Գեորգյանի զեկուցումը՝ Սեյմը, ուշադրության չարժանացնելով մահմեդական պատգամորենների Հնչեցրած բողոքներն ու պահանջները, ընդունում է մի բանաձև, համաձայն որի «...անմիջապես պետք է ձեռք առնվեն վճռական միջոցներ, որպեսզի գործասերը (հայկական) կարողանան առանց արգելքի անցնել սահմանագլուխ»²:

Ճիշտ է, Սեյմը ընդունել է վերոհիշյալ որոշումը, բայց այն որեւէ գործնական նշանակություն չունեցավ ու չէր կարող ունենալ:

Քանի որ կովկասյան թուրքերն ու Սեյմի նրանց ներկայացուցիչները առաջնորդվում էին թուրք իշխանությունների կողմից ստացած հրահանգներով, ուստի չէին կարող համաձայնել ու կատարել Սեյմի որոշումը: Իսկ Կովկասյան Սեյմն ու նրա գործադիր մարմինը՝ Կոմիսարիատը չունեին այն անհրաժեշտ ուժն ու լծակները, որպեսզի կարողանային հարկադրել մահմեդական կողմին՝ ընդունելու իրենց կայացրած որոշումը: Իսկ մահմեդական հրոսակախմբերն ու նրան առաջնորդները, բնավ ուշադրության չարժանացնելով Սեյմի ընդունած որոշումը, շարունակում էին փակ պահել թիկունքը ուղղամտական կապող հաղորդակցության ուղիները ու չթուլացող ուժգնությունը հարձակումներ էին ձեռնարկում հայկական բնակավայրերի վրա:

Բնական է, որ Երեւանի Հատուկ Մարմինը, Արարատյան աշխարհում կազմավորվող հայկական զորքերի հրամանատարությունը (հրամանատար՝ գեներալ Մովսես Սիլիկյան) եւ իհարկե Դրոն չէին կարող սոսկ դիտորդի դերում լինել եւ մատնվել անգործության՝ հանգիստ դիտելով իրենց հայրենիքի կործանումը:

Այլեւս հապաղելու եւ թուրքերի հետ անիմաստ բանակցություններ վարելու ժամանակ չկար: Եթե հայկական գործասերը եւ նրանց առաջնորդող Դրոն եւ Արամ Մանուկյանի գլխավորած Երեւանի Հատուկ Մարմինը անհապաղ ձեռնարկեին համապատասխան վճռական քայլեր, չջախջախեին ու չմարեին մահմեդական հրոսակախմբերի զինված ելույթները եւ չբացեին թիկունքը ուղղամտական կապող հաղորդակցության ուղիները, ապա թուրքական զորքերին առավել մեծ հնարավորություն կընձեռվեր սահմանափակ ժամանակահատվածում ներխուժել Արարատյան դաշտ

¹ Նույն տեղում, էջ 699:

² Նույն տեղում, էջ 700:

եւ այդ դեպքում Հայաստանն անտարակույս կարող էր հայտնվել անելանելի օրհասական իրավիճակում: Ստեղծված ծանրագույն իրավիճակում այլընտրանք ու ելք այլեւս գոյութիւն չուներ: Ելքը միակն էր՝ գեներլ ուժը:

«Երեւանի զինուորական կոմիսար Դրօն պահանջեց գծի ապահովութիւնը Կովկասեան Սէյմի հաշտարար ներկայացուցիչներին, եւ սպառնաց մերժման դէպքում գէնքով բաց անել այդ»¹:

Կրկնակի անգամ թուրքերի հետ բանակցելու անհաջող փորձից հետո՝ փետրվարի 22-ին, Դրոն Ուլուխանլուում կենտրոնացած թուրքական զորախմբերի դիրքերին թնդանոթային կարկուտ տեղալուց հետո հակառակորդի ուժերի վրա գրոհի է նետում 3-րդ պարտիզանական եւ 4-րդ գնդերը: Տվյալ պարագայում գեներլ ուժով Ուլուխանլու կայարանը գրավելը միակ միջոցն էր վերականգնելու կարեւորագույն նշանակութիւն ունեցող Երեւան-Ալեքսանդրապոլ, ապա դեպի Կարս ձգվող երկաթուղին: Թուրքերն ամիսներ շարունակ թեպետ շատ լավ նախապատրաստվել էին, սակայն հարձակումն այնքան սրընթաց ու հզոր է եղել, որ հարձակումից մի քանի ժամ չանցած հակառակորդը՝ ի նշան հնազանդության, պարզում է սպիտակ դրոշն ու հանձնվում հաղթողի ողորմածությանը: Եվ նույն օրը, ի նշան Ուլուխանլուի հաղթանակի, Դրոն Հայոց Ազգաբային Խորհրդին է հղում հետեւյալ հեռագիրը. «Զօրամասը գնում է Ղամարլու, միանալու Ղամարլուի զօրամասին եւ բանալու Դաւալուում 4-րդ գնդի մէկ գումարտակի ճանապարհը: Մէկ օրուայ հրացանաձգութիւնից յետոյ Աղհամգալում, ուղարկուած հայ-թրքական պատուիրակութիւնը, որ թուրքերը ետ քաշուեն ու չխանգարեն զօրքին առաջ անցնելու, արդիւնք չտուեց: Թուրքերը օգնութեան հասած քրդերի հետ դիմեցին յարձակման՝ կամենալով ջարդել մեր զօրամասը եւ գրաւել հրետանին: Թուրքերը ունէին ձեռքի ումբեր: Այն ժամանակ մենք որոշեցինք վերջ տալ այդ ամենին եւ օգնութիւն հասցրինք գնդ. Դուլուխանեանին՝ հրամայելով յարձակուել ու գրաւել Ուլուխանլուն, որ եւ կատարուեց: Ուլուխանլուն գրաւուած է, շրջանը մաքրուած: Մեր զոհերն են՝ 9 սպանուած, 32 վիրաւոր, որոնցից երկուսը՝ սպայ:

Թուրք պատգամաւորները մեղադրում են իւրայիններին, որի համար կան փաստեր, եւ խնդրում են հաշտութիւն: Մեր դրած պայ-

¹ «Հայրենիք» օրաթերթ, 1918, հոկտեմբերի 15:

մաններն են. բանալ ճանապարհները, չկտրել հեռագրական թելերը եւ հրացանի չբռնել գնացքները»¹:

Արամի հիշատակին նվիրված հուշագրությունում՝ Ա. Աստվածատրյանը, որն այդ ժամանակ Երեւանի Հատուկ Կոմիտի գինվորական մասի վարիչն էր, անդրադառնալով Ուլուխանլուի թուրքական ամրացված հենակետի գրվմանը՝ գրում է. «Երբ որովհետեւ բոլոր միջոցները սպառուած էին, ուստի Արամը, խորհրդակցելով զօրավար Միրիկեանի և Դրոյի հետ, ապա խօսելով սրանց տրամադրութիւնների մասին Հատուկ Կոմիտէում, որոշեց դիմել կտրուկ միջոցների...

1918 թ. փետրուարի վերջերին Դրօն իր ուժերով պաշարեց Ուլուխանլուն: Նախքան գինուորական գործողութիւնների սկսելը, Արամ Մանուկեանի թելադրանքով առաջարկուեց թուրքերին վար դնել զէնքերն ու ենթարկուել իշխանութեան: Ի գուր: Այն ժամանակ Դրօն անցաւ գործի, խորտակեց թուրքերի դիմադրութիւնը և գիւղը մատնեց կրակի:

Ուլուխանլուցիների համար դա անսպասել էր: Չարաչարօրէն պատժուելով՝ նրանք խելքի եկան, յայտնեցին հնազանդութիւն ու այնուհետեւ մինչև վերջ հաւատարիմ մնացին իշխանութեան: Այսպիսով բացուեց երկաթուղային հաղորդակցութիւնը Ալեքսանդրապոլի հետ, բացուեց և՛ Ղամարլուի ճանապարհը»²:

Ուլուխանլու երկաթուղային կայարանի գրավումը հայկական կողմի համար թեպետ ուներ ռազմավարական կարեւորագույն նշանակություն, եւ ինչ-որ տեղ կտրեց հակառակորդի մարտական տրամադրվածությունն ու ռզեւորությունը, սակայն կռիվները մի շարք շրջաններում դեռեւս շարունակվում էին:

Քանի որ թուրքերի գինված ելույթները միաժամանակ բռնկվում էին տարբեր վայրերում, ուստի Դրոն ստիպված էր գործել մեծ արագություն մը ու վճռականությամբ: Նրա առաջնորդությամբ հայ գինվորները արշավում են բազմաթիվ շրջաններ:

Ինչպես եւ նախորդ բոլոր մարտերում, հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ Դրոյի կողքին էին նրա գինակիցները՝ կամվորական 2-րդ զորախմբի հրամանատարները: Մահմեդական հրոսակախմբերի դեմ ընթացող կռիվներում իրենց հրամանատարական վարպետությամբ ու քաջությունը պատշաճ բարձունքում էին հեծելախմբերի հրամանատարներ Մարտիրոս Աբրահամյանն ու Խոսրով Եղիազարյանը, որոնք նույնպես բազում ապստամբական

¹ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 127-128:

² Արամ Մանուկյան, Երեւան, 2009, էջ 463:

օջախների առկայությունը եւ մարտական ուժերի փոքրաքանակությունը պատճառով ստիպված էին գործել տարբեր վայրերում եւ դարձյալ մեծ արագությունով:

Այդ նույն առաքելությունում Դարալագյազում էր գործում Դրոյի մարտական զինակիցներից՝ Չրդ կամավորականի հեծյալ վաչտի հրամանատար Յապոնը (Հովհաննես Պարոնյան), որի արտահայտություններով՝ «...ընդամենը 28 հայկական զիւղերի ուժին կռթնած՝ կարողացայ մարդկային շատ չնչին կորուստով դրաւել 100-ից աւելի թուրք զիւղեր...»¹:

Յավոք, թուրք եւ քրդական հրոսակախմբերի հետ տեղի ունեցած ընդհարումների ժամանակ հայկական կողմը նույնպես ունենում է լուրջ կորուստներ: Դավալուի (Արարատ) շրջանում ընթացող կռիվներում զոհվում է հեծյալ հարյուրակի հրամանատար Խոսրով Եղիազարյանը: Այդ օրը նրա գլխավորած հարյուրյակը գործել է մեծ ծանրաբեռնվածությամբ եւ դեպքերի թելադրանքով հարկադրված է եղել անընդհատ կռիվներ մղելով՝ սրընթաց տեղաշարժեր կատարել մի վայրից մյուսը: Սկզբում նրա հարյուրյակը օգնություն է հասել Ռեհանլու գյուղի բնակչությունը, որի վրա հարձակվել էին Վեդիի շրջանի թուրք զինյալ հրոսակախմբերը: Գյուղացիների աջակցությամբ արժանի ջարդ տալով թշնամուն՝ Խոսրովը շտապում է իր ծննդավայրին՝ Դավալուին օգնության, որը նույն ժամանակամիջոցում տարբեր ուղղություններից պաշարել են Շարուրի թուրքերն ու Բոռուլանի քրդերը:

Հայկական բնակավայրերն ասպատակող քուրդ հրոսակախմբերից իրենց դաժան ու ավարառու գործողություններով աչքի են ընկել հատկապես Մասիս սարի մերձակայքում բնակվող քրդերը, որոնք տիրելով Հին Բայազետի ուսական զինապահեստներում ամբարված հսկայական զենքին ու զինամթերքին, գետանցում էին Արաքսն ու միացած տեղի քրդերին, հարձակվում հայկական բնակավայրերի վրա: Մասիսի քուրդ հրոսակախմբերն՝ ասպատակելով հայկական մի շարք գյուղեր, հասնում են նաև Դավալու (Արարատ), որտեղ հանդիպում են լուրջ դիմադրության: Քրդերի համար կատարյալ անակնկալ է եղել հայերի կատաղի դիմադրությունը: Դավալուի ինքնապաշտպանական ուժերը թեև քաջաբար կռվել են, սակայն չեն կարողացել երկարատեւ դիմադրություն ցույց տալ, քանի որ տեղացի քրդերը քաջածանոթ լինելով տեղանքին, հայերի մարտական ուժերին ու նրանց դասավորվածությունը, առաջնորդում ու աջակցում էին գյուղի վրա հարձակվող իրենց արյունակիցներին²:

¹ Գեւորգյան Դ., Յապոն, Երեւան, 2013, էջ 183:

² Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Վայոց Ձոր, Երեւան, 2011, էջ 97:

Այդ օրերին Դավալուում ծավալվող դեպքերի մանրամասները պատմող ակնարկներից մեկի հեղինակը, ներկայացնելով այնտեղ տիրող կացութիւնը, գրում է. «Դավալուն դժոխք էր դարձել: Հրացանների ճայթյուններ, սրերի շաչյուններ, փայտերով ու բռունցքներով տուր ու դամփոցներ: Չոր դաշտերի և գյուղերի փողոցների փրստփրստան հողի և փեյիսի փոշին երկինք բարձրացավ ու շրջակայքը դարձավ անտեսանելի:

Դիմադրողներին սպանում էին, ենթարկվողներին հավաքում, խառնում էին անասուններին ու քշում...

Նույնիսկ բարուրի երեխաներին օրորոցով, բռնների հետ կապել էին գոմէշի կամ եզան վրա ու քշում էին, որ Արաքսն **անցնեն:**

...Ողջ Դավալու գյուղը քրդերի ալան-թալանին էր մատնված: Եւ ո՞վ կկարծեր, որ Մասիսի մեր ծանոթ քրդերը, մեր մազդար քուրդ չորբանները, մեր սարերի տերերը, իրենց ապրեցնող ժողովրդի վրա կհարձակվեն ու հաշիվը այդպես բաց կանեն:

Հագարավոր անասուններ, այդ թվում նաև թուրք գեղերից, հավաքում, հագարավոր տները գույքը բռնում էին ու քշում, ընդգիմացողներին սպանում...

Այդ խառնաշփոթութեան ժամանակ տեղական կռիվողներին օգնութեան հասավ Ղամարլուի միլիցիայի ճիւղերը վաշտը Խոսրովբեկի հրամանատարութեամբ...»¹:

Խոսրով Եղիազարյանի հարյուրակի Դավալու հասնելու նախօրերին՝ փետրվարի 18-ին, քրդերը հարձակվում են Խոսրով գյուղի վրա եւ չհանդիպելով դիմադրութեան՝ ներխուժում են գյուղ, կոտորում են բնակչութեանն ու ավարառութեան են ենթարկում եւ հրդեհում գյուղացիների տներն ու գոմերը: Դավալուից օգնութիւն գնացող 20 հոգանուց խումբը թեեւ ուշացումով է հասնում է դեպքի վայրը, բայց, այնուամենայնիւ, կարողանում է օգնել բնակչութեանը դուրս գալու քրդերի պաշարման օղակից ու տեղափոխել Դավալու: Բացի Խոսրով գյուղի փրկված բնակիչներից, քրդերի մեծաքանակ զինված ամբոխի դեմ անընդմեջ կռիվներ մղելով, Դավալուում են տեղափոխվում նաեւ Աղաջան եւ Ուզունլախ գյուղերի բնակիչները²:

Փետրվարի 19-ին հագարից ավելի զինյալ քրդեր մոտենում են Դավալուին եւ փորձում ներխուժել գյուղ: Դավալուում հանգրվանած հարեւան գյուղերի բնակիչներն ու դավալեցիք համապատաս-

¹ Նույն տեղում, էջ 98:

² Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ.276, ց. 1, գ. 4, ք. 24-25:

խան պաշտպանական դիրքեր գրավելով՝ դիմում են ինքնապաշտպանութան: Այդ բախտորոշ պահին մարտադաշտում է հայտնվում Խոսրով Եղիազարեանի գլխավորած հարյուրակն ու սրընթաց զրոհ ձեռնարկում Մասիսի քուրդ հրոսակախմբերի վրա եւ ջախջախելով ու հետ շարժելով նրանց՝ հարձակվում է Բոռլանի քրդերի վրա եւ հետապնդելով նրանց՝ հասնում մինչեւ Արաքս:

Քրդերը փախչելով մտնում են գետը՝ «... մեծ զոհեր տալով գետի մէջ: Արաքսի միւս ափին, աջ կողմին մի տնակ կար, որի լուսամուտները նայում էին գետին:

Այդ լուսամուտներից, քրդերի բացած կրակներից վիրաւորում է Խոսրովը, ծանորքէն... Նրան օգնութեան փութացող իր օգնական Արամայիսն էլ նրա կողքին ընկնում է նոյնպէս, սպանւում են իրար ետեւից 4-5 զինուորներ, նոյն տեղում: Կռիւր դադարում է այն ժամանակ, երբ քրդերը անցած են լինում գետը»¹:

Դրոն, որը շատ է սիրել Խոսրովին, լսելով նրա զոհվելու լուրը՝ առաջնորդելով պարտիզանական զնդի վաշտերից մեկը շտապում է Դավալու, սակայն Կարալար գյուղի մերձակայքում հարձակման է ենթարկվում Վեդիբասարի թուրքերի կողմից: Զոհվում է վաշտի հրամանատարը ու երեք զինվորներ²:

Դրոն հաղթահարելով թուրք զինյալների ու քրդերի դիմադրութունը, փերվարի 25-ին հասնում է Դավալու եւ զինվորական պատիվներով հողին է հանձնում Խոսրովին ու կռիվներում զոհված մյուս զինվորներին: Տեսնելով հակառակորդի կողմից գյուղի փողոցներում թափված զնդակահարված հայերի դիակները՝ վրեժխնդրությամբ բռնկված գումարտակի մարտիկները ներխուժում են քրդերի տները, սպանում են պատահած քրդերին՝ եւ անտարակույս կչարունակեին կոտորածը, սակայն գործին միջամտում են Դրոն եւ գումարտակի սպաները, որոնց «...մեծ դժվարությամբ միայն հաջողվեց զսպել զինվորներին և փրկել մնացած քրդերին»³:

Կռիվների ընթացքում հիացմունք ու միաժամանակ զարմանք է հարուցում թշնամու նկատմամբ հայ զինվորների դրսևւորած մարդկային վերաբերմունքը: Վերոհիշյալ դեպքից հետո, հայ զինվորները կարծես մարելով իրենց հոգում բռնկված վրեժխնդրութունը՝ «...Դավալուի քրդերին ոչ միայն ձեռք չին տվել, այլև թույլ էին

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, նշվ. աշխ., էջ 372-373:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.222, ց. 1, գ. 24, ք. , 3-րդ մաս, ք 441:

³ Զոհրաբյան Է., Ազգամիջյան կռիվները Երեւանի մահաճգում 1918 թ., Երեւան , 2000, էջ 32 (ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 4, գ. 4, ք. 25):

տովել, որ անվնաս փոխադրվեն Ավշար գյուղը՝ իրենց հետ տանելով նաև շարժական գույքը»¹:

Դրոյի հրամանով զոհված Խոսրով Եղիազարյանի փոխարեն հեծյալ հարյուրակի հրամանատար է նշանակվում Նիկողայոս Թարխանյանը (Կոլյա Թարխանով), որը նույնպես լավագույնս դրսևորելով իրեն՝ հրաշալի մարտական ուղի է անցնում: Դրոն կնքում է Նիկողայոս Թարխանյանի հեղափոխական անունը եւ այդ օրվանից նրան անվանում են Կոռո:

Արարատյան աշխարհում ընթացող կռիվներում քաջաբար են մարտնչել Չրդ կամավորական զորախմբի կազմում մարտական փորձառություն ձեռք բերած զինվորականները: Իսկ հայկական զորաբանակի զինվորական կոմիսարը մարտնչում էր պատանեկան ավյունով՝ մշտապես իր զինվորների կողքին ու կռիվների ամենադժվարին տեղամասերում:

Արեւելյան Հայաստանում թուրք եւ քուրդ հրոսակախմբերի դեմ Դրոյի գլխավորած մարտական ուժերի մղած կռիվների մասին, իր հուշերում բազմաթիվ ուշագրավ դրվագներ է ներկայացնում գնդապետ Կորոլկովի գլխավորած պարտիզանական հեծյալ գնդի հարյուրակի հրամանատար Մարտիրոսը:

Մի փոքրիկ, բայց իր բովանդակությամբ միանգամայն անկեղծ գարմանք եւ հիացմունք հարուցող վկայություն Մարտիրոսի հուշերից: Փետրվարի կեսերին Դրոն իր զորախմբի գլուխն անցած մաքրում է Ղամարուււի, Դավալոււի շրջանների մահմեդաբնակ շրջաններն ու հետապնդելով հայկական գյուղերն անընդմեջ ասպատակող Շարուււրի, Վեդիբասարի, Բաքենդի թուրքերին՝ հասնում է Արաքսի ու Հրազդանի խառնարանը:

«Քիւրտերը, գիշերուան ժամը 3-ին հասնելով Արաքսի ափը, թիկունքից յարձակուում են գումարտակի ու ժողովրդի վրայ, որ Արաքսը դեռ անցած չի լինում: Խուճապ է առաջ գալիս զօրքի ու ժողովրդի մէջ, որ քիչ է մնում իրեն գցի Արաքսը:

Դրօն, տեսնելով այդ դրուժիւնը, մառկէր ատրճանակը հանած, առաջանում է դէպի քրտերը... Դրօյի քայլը ոգեւորում է շատերին, եւ ահա հակայարձակմամբ յետ են չպրտուում քրտերը...»²:

Կռիվներից մեկի ժամանակ, ճիշտ այն օրը, երբ Խոսրով Եղիազարյանի մարտական խումբը Դավալոււի շրջանում կռիվներ էր մղում թուրք հրոսակախմբերի եւ Մասիսի ու Բոռուլանի քուրդ

¹ Նույն տեղում:

² Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Գշվ. աշխ., էջ 372-373:

գինյալների դեմ, Մարտիրոսը իր գլխավորած հեծյալ հարյուրյակով հետապնդելով թուրք եւ քուրդ հրոսակախմբերին, հասնում է Մասիս սարի մերձակայքում գտնվող Ալիզըզլի հայաբնակ գյուղը, որն այդ պահին պաշարված էր քրդերի կողմից: Գյուղի բնակչուկթյանն անխուսափելի կոտորած էր սպառնում, եթե հեծյալ հարյուրակը չհասցներ օգնության հասնել պաշարման մեջ հայտնված ալիզըզլիցիներին: Սրընթաց գրոհով խորտակելով քուրդ գինյալների դիմադրությունը՝ հեծյալները գրավում են գյուղը: Զարգացնելով հարձակումը, Մարտիրոսը հեծյալ հարյուրակի մի տասնյակը թողնում է նվաճած դիրքերի պաշտպանության համար, իսկ մյուս տասնյակներով շարժվում դեպի քրդաբնակ Փրչո գյուղը եւ հաշվի չառնելով իր առաջնորդած ուժերի փոքրաքանակությունը, գրոհում է հակառակորդի վրա: Նրա առաջնորդած մարտիկների գրոհն այս անգամ դարձյալ անկասելի էր:

«Թշնամին,-գրում է Մարտիրոսը,- փախուստ տւեց դէպի Արալըզ-Բաշքենդ գիւղը:

Մեր ձեռքն անցաւ 200-220 հրացան՝ ուռսական մոսին եւ տաճկական քիւչուկ չափրու: Այդ գէնքերն էլ լցրինք Փուրգոնների մէջ եւ վերադարձանք Ալիզըզլի»¹:

Մարտիրոսի հեծյալների տեղաշարժերին ակնդետ հետեւող հակառակորդը, մեծաքանակ ուժեր կենտրոնացնելով, պաշարում է գյուղը: Հեծելախումբը կարող էր սրընթաց գրոհով ճեղքել պաշարման շղթան ու հեռանալ, սակայն այդ պարագայում քրդերը կներխուժեին գյուղ ու անխնա կկոտորեին բնակչուկթյանը: Այդ իրավիճակում, բացի պաշտպանվելուց, այլընտրանք գոյություն չունենր:

Ավելի քան տասը օր հայ մարտիկներն անխորտակ պաշտպանությամբ ոչ միայն կարողանում են հաջողությամբ դիմակայել թշնամու բազմիցս կրկնվող հարձակումները, այլեւ երբեմն դիմում են հակահարձակումների: Հարկ է նկատել, քանի որ ուժերը բացարձակ անբավարար էին ու չնայած դրսեւորած հերոսականությանը, այնուամենայնիվ, պաշարման օղակից դուրս գալու համար անհրաժեշտ էր օգնություն:

Մթափ գնահատելով ստեղծված իրավիճակը, Մարտիրոսը իրենց կացության մասին երկու անգամ լուր է ուղարկում Դրոյին ու Արամ Մանուկյանին եւ խնդրում օգնություն:

Պաշարման 16-րդ օրը Մարտիրոսին է հասնում Դրոյի հետեւյալ նամակը. «Միրելի Մարտիրոս,

¹ Նույն տեղում, էջ 378-379:

Ստացա գրածդ երկրորդ նամակը, առաջին նամակդ դեռ չեմ ստացել, որովհետեւ այստեղ չէի: Քո կուրի օրը, կուրի ունեցաւ նաեւ Խոսրովը եւ սպանեց...

Գնացի Դաւալու, ճանապարհ փակեց, մնացի այնտեղ: Այսօր Ճանապարհը բացեցի, եկայ Ղամարլու եւ ստացայ նամակդ: Անմիջապէս կարգադրեցի պարտիզան հետեւակ զնդի առաջին գումարտակի պետ Ասիկ Թարվերդեանին, որ անցնի Արագը եւ օգնութեան հասնի քեզ: Թշնամու ուժը շատ է, եթէ Հնարաւորութիւն ունես, այդ կողմից խփիր թշնամու թեւից, որ կարողանանք միանալ... »¹:

Մարտիրոսը հաջողությամբ է կատարում Դրոյի առաջադրանքը: Նրա հարյուրյակը գիշերով անցնում է հարձակման եւ մաքրելով իր ճանապարհին գտնվող քրդական գյուղերը, բացում է դեպի Մասիս ու Արալըդ-Բաշքենդ տանող ճանապարհն ու միանում մարտադաշտում հայտնված Ասիկ Թարվերդեանի գումարտակին: Այդ հաղթական կովից հետո Մարտիրոսը, համաձայն Դրոյի կարգադրութեան, դիրքերի պաշտպանութիւնը հանձնում է Ասիկի գումարտակին, իսկ ինքը վերադառնում է Ալիղըզլի:

Նույն օրը երեկոյան, Դաշբուռունի կողմից մարտադաշտում են հայտնվում 500 քուրդ հեծյալներ, շրջանցում են Ալիղըզլի գյուղը, որտեղ այդ պահին գտնվում էր Մարտիրոսի հեծյալ հարյուրակը, անսպասելիորեն հարձակվում Ասիկի գումարտակի վրա: Անակնկալի եկած գումարտակի մարտիկները խուճապի են մատնվում եւ լքելով դիրքերը՝ դիմում փախուստի:

Մարտիրոսի գնահատմամբ, բարեբախտաբար այդ ճակատագրական պահին ներկա է լինում Դրոն, իսկ նույն ըոպեններին մարտադաշտ են հասնում Արտուշ Քոչարյանի եւ Լեւոն Տեր Մելիքսեթյանի գլխավորած գառնեցի 15 փորձառու մարտիկներ, որոնք, լսելով իրենց հրամանատարի պաշարված լինելու մասին՝ շտապել են օգնութեան:

Ի՞նչ պիտի արվեր: Ասիկի գումարտակը դիմել էր փախուստի, իսկ մարտադաշտում մնացել էին Դրոն ու գառնեցիների փոքրաքանակ մարտախումբը: Դրոն իր մարտական հարուստ կենսափորձով քաջատեղյակ էր քրդերի ամբոխային կռիվներ վարելու մարտավարութեանը եւ գիտեր, որ սրընթաց ու անսպասելի գրոհ ձեռնարկելու պարագայում նրանք խուճապի պիտի մատնվեին ու լքեին մարտադաշտը: Հավատարիմ իր դավանած առաջին իսկ հնարավորութեան դեպքում հարձակում ձեռնարկելու մարտավարութեանը՝ նա առաջնորդելով գառնեցիների փոքրաքանակ մարտախումբը, անվարան գրոհում է քրդերի վրա:

¹ Նույն տեղում, էջ 383:

Ներկայացնելով այդ պահը՝ Մարտիրոսը գրում է. «Արծևահայաց Դրոյի աչքից չի վրիպում այդ խումբը, որոնք զինւած էին տասնոց-ներով եւ հրացաններով...»

Դրօն լաւ էր ճանաչում մերոնց՝ բաշգառնեցի հերոսներին:

-Տղէքք ջան, էդ որտեղի՞ց հասաք, դէ, ձեզ տեսնեմ, հետեւէք ինձ, առա՛ջ... Հարկ կա՞յ ասելու, որ բաշգառնեցի տղաները, որոնք պաշտելու չափ սիրում էին Դրոյին, անչափ ուրախանում են տեսնելով նրան... կրակ կտրած կատարում են նրա հրամանը:

Դրօն այդ փոքրիկ խմբով, կայծակնային գրոհներով, շփոթութեան է մատնում 500-ի հասնող քուրդ ճիւղերներին, նահանջի պարտադրում նրանց, մեծ ոգեւրութիւն առաջացնում ցաք ու ցրիւ եղած գումարտակի մէջ, որը հաւաքւում է կարճ ժամանակում, Դրոյի կազմակերպչական տաղանդի շնորհիւ»¹:

Ընհանրացնելով այդ կռիւի արդյունքները, հարկ է ընգծել, որ օրհասական պահին հասնելով մարտադաշտ՝ Դրոն գառնեցի քաջավարժ ազատամարտիկների գործուն աջակցութեամբ տոնում է հերթական հաղթանակը եւ ստույգ կոտորածից փրկում գյուղում գտնվող ավելի քան 2000 հայերի եւ անկորուստ տեղափոխում Արարատի ու Արտաշատի շրջանները:

Պիտի ընդունել, որ բովանդակ հայութեան համար բախտորոշ նշանակութիւն ունեցող ժամանակահատվածում Դրոյի ծավալած գործունեութիւնը ավելի քան արգասաբեր էր ու խիստ արդյունավետ: Նրա գլխավորած մարտական ուժերի գործողութիւնների հետեւանքով գեներալ դիմած գրեթէ 50 թուրքաբնակ ապստամբ գյուղեր պարզում են սպիտակ դրոշը, զինաթափվում ու հանձնվում հաղթողի ողորմածութեանը²:

Ինչպես արդեն նշվել է, թուրք հրամանատարութեան ծրագրած մարտավարութեան հետեւանքով հայկական զինուժը հարկադրված պատերազմում էր երկու ճակատով՝ արտաքին եւ ներքին, այսինքն ընդդէմ թուրքական կանոնավոր զորամասերի՝ ռազմաճակատում եւ մահմեդական հրոսակախմբերի՝ երկրի ներսում: Հարց է ծագում. ինչպիսի՞ ուղղվածութեամբ կզարգանային դեպքերը ռազմաճակատում ու ինչպիսի՞ իրավիճակում կհայտնվէին այնտեղ գտնվող հայկական մարտական ուժերը, եթէ կտրված մնային թիկունքից եւ ժամանակին չստանային անհրաժեշտ օգնութիւն:

Դրոյի գործունեութեան ուսումնասիրութիւնն աներկբա մատնանշում է, որ Մայիսյան հերոսամարտերի նախօրեին (1918 թ. հուն-

¹ Նույն տեղում, էջ 385-386:

² Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 84, ք. 5:

վար, փետրվար, մարտ) Արամ Մանուկյանի գլխավորան Երեւանի Հատուկ կոմիտեերի Հետ նրա համագործակցութիւնը, որը դեռեւս իր արժանի գնահատականը չի ստացել Հայ պատմագիտութեան կողմից, իր ազգանպաստ արդիունավետ գործունեութեամբ ու փրկար նշանակութեամբ, կարելի է իրավամբ նշել, որ վեր է որեւէ գովասանքից ու գնահատականից:

Հայկական մարտական ուժերի վճռական գործողութիւնների շնորհիվ կտրուկ կերպով փոխվում է օրեր առաջ Հայոց Ազգային Խորհրդի, Արամի եւ Դրոյի խաղաղութեան կոչերն ու առաջարկութիւններն արհամարհող թուրքերի գինոված ելույթների կազմակերպիչների դիրքորոշումը: Անդրկովկասյան Սեյմը (Անդրկովկասի բարձրագույն օրենսդիր մարմինը՝ պառլամենտ - Հ.Գ.) արդեն այս անգամ հեղեղվում է Հայ գինվորների հարվածներից սարսափի մատնված թուրք առաջնորդների կողմից ուղարկված բողոք-հեռագրերով, որոնցով նրանք գունազարդված՝ ներկայացնում են Հայերի կողմից մահմեդական բնակչութեան նկատմամբ իրականացրած ջարդերն ու բռնութիւնները: Սեյմի մի շարք անդամներ եւ հատկապէս մահմեդական պատգամավորներն անմիջապէս օգտագործում են այդ Հանգամանքն ու պառլամենտի ամբիոնից մեղադրանքների շարան են տեղում Հայերի հասցեին ու որեւէ անգամ չհիշատակելով հայկական բնակավայրերի վրա մահմեդական հրոսակախմբերի պարբերաբաժ կրկնվող գինոված հարձակումները:

«Նրանք իրար յետեւից բարձրանում էին ամբիոնը եւ արտասանում ցասումով լի, կրքոտ ճառեր՝ ուղղուած Հայերի ու դաշնակցութեան դէմ: Ամբողջ պատասխանատուութիւնը, նրանց կարծիքով, ընկնում էր Հայերի վրայ, որոնք բռնի միջոցներով ձգտում էին ստեղծել «Հայկական հողամաս»: Հայկական զօրամասերը չեն ենթարկուած կենտրոնական իշխանութեան (նկատի ունի Կովկասյան Սեյմը ու կոմիտարիատը -Հ.Գ.) եւ փոխանակ ռազմաճակատ մեկնելու՝ կռուում են խաղաղ ազգաբնակչութեան դէմ: Երեւանի դէպքերի հեղինակները Դրօն, գնդ. Փիրումեանն ու մի շարք ուրիշ Հայ գինուորականներն ու գործիչներն են: Անհիմն է այն ամբաստանութիւնը, թէ մահմեդականները փակում են ճանապարհը Հայ զօրամասերի առջեւ եւ այլն, եւ այլն»¹:

Ահա Կովկասյան իշխանութիւնների եւ նրա կողմից ընդհարումների պատճառներն ու ուղղվածութիւնը տեղերում ուսումնասիրելու նպատակով Հայաստան ուղարկված «Հաշտարարների»

¹ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 135:

Հանձնաժողովի աշխատանքների արդյունքի նկատմամբ մահմեդական պատգամավորների դրսեւորած վերաբերմունքի մի պերճախոս վկայութիւն: Իսկ Կովկասյան Սեյմի ու Կոմիսարիատի ղեկավարութիւնը պարտավոր էին բողոքի ալիք բարձրացրած մահմեդական պատգամավորներին հիշեցնել օրեր առաջ Հայաստանից վերադարձած Սեյմի ու Կոմիսարիատի ներկայացուցիչների ու անձամբ պատվիրակութիւնի նախագահ Գեորգաձէի զեկուցումներն ու ընդհարումներն դադարեցնելու ու թիկունքը ռազմաճակատին կապող հաղորդակցութիւնի ուղիները բացելու Սեյմի կայացրած որոշումը, որը բացարձակապէս անուշադրութիւն մատնվեց եւ դուլջն–ինչ չիրականացվեց մահմեդական հրոսակախմբերի ու նրանց առաջնորդների կողմից:

Երեւանի Հատուկ կոմիտեի անդամ Արշալույս Աստվածատրյանը Արամին նվիրված հուշերում անդրադառնալով այդ օրերին Հայաստանի տարածքում ծայր առած ընդհարումների վերլուծութիւնը՝ գրում է. «Թուրք հակապետական ու հակահայկական շարժումները ստացել էին տարերային բնոյթ: Յարձակում էին թուրքերն ու քրդերը, պաշտպանում հայ զօրամասերն ու ինքնապաշտպանութեան խմբերը: Այս վերջինները կազմակերպուել էին Դրօյի նախաձեռնութեամբ՝ յատկապէս ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան համար՝ հնարաւորութեան սահմաններում չէզոքացնելու նպատակով զօրքի միջամտութիւնը, զօրքի, որի միակ նպատակը ռազմաճակատ մեկնելն էր»¹:

Որքան էլ աղմկեին ու բողոքեին Սեյմի մահմեդական պատգամավորները, այսուհետ այդ ամենը որեւէ նշանակութիւն այլեւս չէր կարող ունենալ: Հայկական մարտական ուժերը սահմանափակ ժամանակահատվածում, առաջնորդվելով հարձակողական մարտավարութիւնով, փայլուն կերպով են կատարում մահմեդական հրոսակախմբերին «խաղաղեցնելու» հույժ կարեւոր առաջադրանքը:

Թուրք հրոսակախմբերի գիւնդները ելույթները շնորհիվ Դրօյի կազմավորած ու առաջնորդած զորամասերի, կարելի է ասել, անգնահատելի գործողութիւնների, հաջողութիւնով «խաղաղեցվել էին», եւ բացվել էին թիկունքը ռազմաճակատին կապող ճանապարհները: Երեւանի նահանգում տիրող իրավիճակն արդեն թույլ էր տալիս, որ Դրոն այսուհետ իր ուշադրութիւնը կենտրոնացներ ռազմաճակատում ծավալվող մարտական գործողութիւնների ղեկավարման ու զորամասերի կազմավորման խնդիրների վրա:

¹ Արամը, Թեհրան, 1960, էջ 101:

Ս. Վրացյանի բնութագրմամբ՝ «1918 թուականը ճակատագրական տարի եղաւ Արարատեան Աշխարհի համար:

Տեղական թրքութիւնը, Թուրքիայի եւ Ադրբեյջանի (Այդ ժամանակ Ադրբեջան անվանումը դեռեւս չէր գործածւում: Ներկայիս ադրբեջանցիներին անվանում էին կովկասյան թուրքեր կամ թաթարներ-Հ. Գ.) դրդումով գլուխ էր բարձրացել հայութեան դէմ, նպատակ ունենալով Սուլթանի տիրաօպետութիւնը տարածել Վոսֆորից մինչեւ Բագու եւ Թաշքենտ: Հայաստանը սեպ էր խրուած թրքութեան կուրծքը. պէտք էր դուրս հանել այդ սեպը: Երեւանեան նահանգի, Գանձակի, Բագուի ամբողջ տարածութեան վրայ եւ հայկական զօրամասերի թիկունքում, ամէն կողմ, թրքական խռովութիւններ էին ծագում, յարձակումներ հայերի վրայ, հայկական ջարդեր, տեղահանումներ: Օրհասական ժամանակ էր հայերի համար, լինել-չլինելու հարց: Գոյութեան պայքար:

Եւ պէտք էր ասել, որ մասնաւորապէս Արարատեան Դաշտում, հայութիւնը այդ պայքարից դուրս եկաւ յաղթանակով ու պատուով, մեծ չափով, շնորհիւ քաղաքացիական եւ զինուորական ղեկավարութեան Արամի եւ Դրոյի»¹:

¹ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Դ, էջ 181:

3.2. ՍԱՐԻՂԱՄԻՇԻ ԵՎ ՍՈՒՐՄԱԼՈՒԻ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏՆԵՐՈՒՄ

Երեւանի նահանգում, Արամ Մանուկյանի համագործակցութեամբ Դրոն անպատմելի ջանքեր է գործադրում ռազմաճակատը կայունացնելու, զինվորական ջոկատներ կազմավորելու եւ ժողովրդի ու հոսալքութեան տենդով բռնված հայ զինվորների մարտական ոգին բարձրացնելու ուղղութեամբ: Հայկական զորաբանակի զինվորական կոմիսարը երբեմն հարկադրված էր լինել ռազմաճակատի ամենաառաջավոր բնագծերում: Հայկական բանակային կորպուսի ստեղծման առաջին օրերից մինչեւ 1918 թ. փետրվարի վերջերը Դրոն այդ նույն կորպուսի զինվորական կոմիսարն էր, իսկ երբ թուրքական զորագնդերը գրավում են Հրզրումի բերդաքաղաքը եւ ապա մոտենալով Սարիղամիշի ու Կարսի մատուցներին՝ սպառնում ներխուժել Արարատյան դաշտ, նա ներկայանում է Արարատյան դաշտում տեղաբաշխված հայկական զորքերի (հայկական բանակային կորպուսի 2-րդ դիվիզիան-Հ.Գ.) հրամանատար գեներալ Մովսես Սիլիկյանին եւ անկեղծորեն հայտարարում. «Ես, - պատմում է Դրոն,- գնացի Սիլիկեանի մօտ, եւ յայտարարեցի, որ այլեւս հայկական բանակի կոմիսարը չեմ, ես ինձ դրի Սիլիկեանի տրամադրութեան տակ»¹:

Ռազմաճակատի թիկունքում բռնկված թուրք զինյալ հրոսակախմբերի զանգվածային ելույթները հիմնականում «խաղաղված» էին, եւ Դրոն արդեն կարող էր մեկնել ռազմաճակատ՝ մարտնչելու կռիվների ամենաթեժ կետերում: Այդ ժամանակ մարտերն ընթանում էին ռազմաճակատի Սարիղամիշի հատվածում:

Սարիղամիշում կուտակվել էին հազարավոր գաղթականներ, իսկ ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո պահեստներում ամբարված էին մեծ քանակութեամբ զենք ու զինամթերք, սննդամթերք, հանդերձանք եւ ռազմաճակատի համար բազմաթիվ այլ անհարաժեշտ պարագաներ: Ռազմաճակատում մարտնչող հայկական զորքերի, այն է՝ հայկական բանակային կորպուսի հրամանատարութեան առջեւ ծառայած առաջնահերթ խնդիրներից մեկը, անշուշտ, գաղթականութեան եւ պահեստներում ամբարված զենքն ու զինամթերքը եւ մյուս ապրանքները հնարավորինս արագ թիկունք տեղափոխելն էր:

Նախ, անհրաժեշտ էր կանգնեցնել թուրքական զորքերի հարձակումներն ու կայունացնել ռազմաճակատը:

¹ Դրոյի ձայնագրությունից:

Կովկասյան ռազմաճակատի կառուցվածքում եւ հրամանատարների կազմում արդեն տեղի էին ունեցել որոշակի փոփոխություններ: Մարտի 3-ին Օլթիից մինչեւ Մակու ձգվող ռազմաճակատի հրամանատարությունը, գեներալ Օդոշելիձեի փոխարեն, ընդունում է Հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանը, որն այդ օրերին արդեն գտնվում էր Սարիղամիշում: Օլթիից մինչեւ Բաթում ընկած տարածքը թուրքական զորքերի հարձակումից պիտի պաշտպանեին վրաց ազգային զորամասերը: Այդ երկու՝ Օլթի-Մակու ու Օլթի-Բաթում ռազմաճակատներում տեղաբաշխված հայկական, ինչպես նաեւ վրացական բանակային կորպուսի զորամասերը համադրելու էր կովկասյան ճակատի գլխավոր հրամանատար գեներալ Լեբեդիևսկին, որը ենթարկվում էր Անդրկովկասյան կառավարությունը եւ բացառապես լինում էր իր կենտրոնատեղ թիֆլիսում:

Մարտի 6-ին Սարիղամիշի հատվածում մարտնչող հայկական զորքերի հրամանատարությունը ստանձնում է գեներալ Արեշյանը: Սարիղամիշի ճակատում տեղաբաշխված հայկական զորքերն ունեին հետեւյալ կազմը. «Ռուս սպաներէ կազմուած առանձին ջոկատ. Ա. հայկական առանձին կիսաբաժին (Երզնկայի եւ Կարինի գունդերը) , Ա. եւ Բ. հայկական զարկորդաց գունդ եւ վաշտ մը Դ. Հայկական զարկոնդաց գունդէն. Սարիղամիշ բերուած էր նաեւ Գ. եւ Է. գունդերը Կարսէն եւ Արեքսանդրապոլէն եւ Ա. հայկական հեծելոց գունդը՝ թիֆլիսէն:

Այս զորախումբը, որը կը գտնուէր զօր. Արէշեանի հրամանատարութեան տակ եւ բաղկացած էր գլխաւորաբար Ա. հայկական զարկորդաց զօրաբաժնի եւ Ա. առանձին կիսաբաժնի մասերէն, կը հաշուէր իր կազմին մէջ մինչեւ 13 սակաւաթիւ վաշտ, 30 դաշտային ու լեռնային թնդանօթ եւ 4 հեծելոց գումարտակ»¹:

Ա. Հարությունյանը իր հեղինակած «Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. եւ ինքնապաշտպանական կռիվները» արժեքավոր պատմագիտական աշխատությունում ավելի որոշակի է ներկայացնում Սարիղամիշի ճակատում կենտրոնացված հայկական բանակային կորպուսի զորամասերը:

Ըստ Ա. Հարությունյանի՝ «1. 1-ին, 2-րդ, 4-րդ եւ 7-րդ հրաձգային գնդերը, յուրաքանչյուրում 3 գումարտակ, ամեն գումարտակում 1000 սվին, ունեին 12.000 մարդ:

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1927, թիւ 2, էջ 157:

2. Սեպուհի, Մուրադի և Դալի Ղազարի կամավորական հեծյալ և հետիոտն խմբերը:

3. Չորս լեռնային և դաշտային մարտիոցներ, յուրաքանչյուրում՝ 4, ընդամենը՝ 16 հրանոթ:

4. Նոր Սելիմում տեղավորված էր հատուկ բրիգադ, որի կազմում մտնում էր 2 հետևակային գունդ:

5. Հատուկ ջոկատի 3 մարտիոցներ(12 հրանոթ) և մեկ հեծյալ գունդ:

6. Մեկ զրահապատ գնացք, որ կանգնած էր Բեգլի-Ահմեդում:

7. 1-ին Հայկական հեծյալ գունդը:

8. Սարիղամիշին մոտենում էր ուռու սպաների ջոկատը, գնդապետ Եֆրեմովի հրամանատարով լքամբ:

Այսպիսով, ստացվում է, որ մարտի առաջին օրերին Սարիղամիշի անմիջական պաշտպանության համար կենտրոնացվել էին 6 հետևակային, 2 հեծյալ գնդեր, 7 հրետանային մարտիոցներ, 28 հրանոթներ, 3 կամավորական ջոկատ, սպայական ջոկատ և այլն: Միայն հետևակային գնդերում հաշվվում էր 18.300 սվին»¹:

Բացի վերոհիշյալ զորամասերից, Կարսի ամրոցում էր գտնվում 1-ին հեծյալ, 3-րդ հրաձգային գնդերը, բերդային հերտանային գունդը, սակրավորների վաշտը, հրանոթների մարտիոցներ եւ անգամ մի քանի օդանավ ²:

Միաժամանակ, մի քանի Հայկական զորամասեր էին տեղաբաշխված Ալեքսանդրապոլում, Ջալալօղլիում եւ Ղազախի չրջանում:

Օրինակ, Ա. Հարությունյանի պնդմամբ՝ «Ալեքսանդրապոլում որպես ռեզերվ կենտրոնացված էին Հայկական 8-րդ հրաձգային գունդը՝ բաղկացած 3 գումարտակից(մոտ 3000 սվին), պահեստային գունդը, սակրավորների գումարտակը, պահեստային հեծյալ էսկադրոնը, դաշտային 2 մարտիոց (8 հրանոթ):

Ջալալօղլիում տեղավորված էր Լոռու գունդը, Ղազախում՝ Ղազախի գունդը և, այսպես կոչված, Ղարաբաղի գունդը, որը տեղից տեղ էր շարժվում, ձգտելով ընկնել Ղարաբաղ: Ախալքալաքում և Ախալքխայում կազմավորվել էին մի շարք ստորբաժանումներ...

Մնորանիկը ևս արդեն ձեռնամուխ էր եղել հարվածային զորամասի ստեղծմանը (նկատի ունի բացառապես արևմտահայ զինվորներից բաղկացած Հայկական առանձին հարվածող զորամասը-Հ. Գ.) »³:

¹ Գարությունյան Ա., Թուրքական ինտերվենցյան Անդրկովկաս 1918 թ. եւ ինքնապաշտպանական կռիվները, Երևան, 1984, էջ 138:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 139:

³ Նույն տեղում:

Թվարկելով տարբեր վայրերում կենտրոնացված հայկական բանակային կորպուսի կազմում ընդգրկված զորամասերը՝ Ա. Հարությունը գտնում է, որ այդ ժամանակահատվածում հայկական զորամասերը զուտ քանակական առումով «...գերազանցում էին դեմ հանդիման կանգնած թուրքական զորքերին»: Որպես ապացույց Ա. Հարությունյանը մեջբերում է գեներալ Նազարբեկյանի հետեւյալ վկայութիւնը՝ «Զորամասերը կազմավորվել էին զգալի քանակութեամբ և չնայած դասալքութեան փաստերին, քանակով մեր ուժերը, անշուշտ, գերազանցում էին թուրքերին՝ նրանց հարձակման ժամանակ: Եւ այդ ուժերը միանգամայն բավական էին, որպեսզի ոչ միայն ետ մղվեր թուրքերի սկզբնական հարձակումը, այլ անգամ՝ հաջողութիւն ունենայինք»¹: և

Փոքր-ինչ առաջ անցնելով նշենք. ճիշտ է, հայկական զորքերը քանակական առումով գուցե եւ գերակշռում էին թուրքական զորքերին, սակայն գեներալ Արեշյանի գլխավորութեամբ Սարիղամիշի ռազմաճակատում ծավալվող մարտական գործողութիւնների ընթացքն ու հայ զորահրամանատարների կենսագործած մարտավարութիւնը միանշանակորեն ցույց տվեցին, որ այդ ամենը դեռեւս բավարար չէին հաղթանակներ նվաճելու համար:

Էջրումի անկումից հետո հայկական զորքերը աստիճանաբար նահանջելով կանգ էին առել եւ դիրքեր գրավել Սարիղամիշից տարբեր հեռավորութեան վրա գտնվող հետեւյալ հինգ գլխավոր հենակետերում. 1. Դեպի Բարդուս (18 վերստ), 2. դեպի Ղարաուրզան (25 վերստ), 3. դեպի Միջնկերտ (27 վերստ), 4. դեպի Իսլամաձորի զառիթափ եւ Կիզիլ-Բիլիսա ու Սուրբ Խաչ սար (մոտավորապես 25 մինչեւ Էջնոս) եւ 5. դեպի Կարակուրտ (29 վերստ):

Բոլոր այդ ուղղութիւնները, հատկապես Ղարաուրզանի ճակատային բնագիծն ու Միջնկերտը եւ աջ թեւի դեպի Բարդուս ձգվող հատվածը, շատ կարեւոր էին²:

Գնդապետ Շնեուրի գնահատմամբ՝ «Էջրումի շրջանը գրաւելուց յետոյ, թուրքերը միառժամանակ կանգ առան: Միառժամանակ Սարիղամիշում տենդազին աշխատանք էր կատարուում հայկական զորամասերը կարգի բերելու համար: Կովկասեան Բանակի Սպայակույտտը անուանափոխուած էր Հայկական Առանձին Զորաբաժնի Սպայակոյտ անունով եւ գտնվում էր Ալեքսանդրապոլում...»³:

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1. գ. 37, ք. 11-12:

³ «Սարդարաբատի հերոսամարտը» գրեց՝ գլխաւոր սպայակոյտի պետ գնդապետ՝ Ալեքսանդր Կ. Շնեուրը», Ֆրեզնո, 1967, էջ 15:

Սարիղամիչի շրջանի տարածքը շատ բարդ կառուցվածք ունի: Այն բնակավայրերը, ուր տեղաբաշխված էին հայկական գործարարները, խորը փոստրակի մեջ գտնվող Սարիղամիչի հետ կապված են հիմնականում նեղ արահետներով, ինչը նկատելիորեն դժվարացնում էր հուսալի կապի, փոխհամագործակցության հաստատումը ռազմաճակատի տարբեր ուղղությունների միջև: Դժվարանց ուղիներով կատարվող տեղաշարժերին մեծապես խոչընդոտում էին նաև ձյունն ու մառախուղը: Զորքերի լիարժեք դեկավարումը դժվարացնում էր նաև կապի միջոցների բացակայությունը: Նման բարդ պայմաններում չափազանց դժվար էր կազմակերպել մարտական ուժերի անհրաժեշտ փոխհամագործակցությունն ու տեղաշարժերը եւ գործարարների վերախմբավորմանն ու համալրմանը նպատակաուղղված աշխատանքները: Չնայած առկա դժվարություններին, անհրաժեշտ էր հաստատակամորեն պաշտպանել Սարիղամիչը եւ խափանել հակառակորդի որեւէ փորձ՝ գրավելու ռազմավարական կարեւորագույն նշանակություն ունեցող հանգույցը:

Նախ, Սարիղամիչը ռազմաճակատի կարեւորագույն՝ Ղարաուրգան, Մեջնկերտ, Բարդուս, Կարակուրտ եւ Կազիզման ուղղությունների հետ կապակցվող եւ այնտեղ ծավալվող մարտական գործողությունները կարգավորող եւ համադրող կենտրոնն էր:

2. Սարիղամիչը դեպի Հայաստանի արեւելյան հատվածը տանող հիմնական ուղիների դարպասն էր ու արգելապատնեշը: Եթե հայկական զորքերը չկարողանային պահել Սարիղամիչի դիրքերը, ապա դրան անմիջականորեն հաջորդելու էր Կարսի բերդաքաղաքը, որը տվյալ պահին դեռեւս ինչպես հարկն է նախապատրաստված չէր եւ թուրքական զորքերի հարձակման դեպքում դժվար թե կարողանար որեւէ լուրջ դիմադրություն ցույց տալ:

3. Սարիղամիչի պահեստներում ամբարված էին մեծ քանակություն մթերք, զինամթերք, հանդերձանք, սննդամթերք եւ այլ արժեքավոր իրեր: Ռուսական զորքերը Կովկասյան ճակատը զանգվածաբար լքելիս թողել էին այդ ամենը, եւ ժամանակ էր պահանջվում, որպեսզի պահեստներում ամբարվածները տեղափոխվեն Երեւան, Կարս, Ալեքսանդրապոլ: Իսկ Սարիղամիչից դեպի Կարս ձգվող երկաթգիծը, թույլ թողունակություն պատճառով, ի գործը չէր կարճ ժամանակամիջոցում Սարիղամիչում ամբարված ողջ «հարստությունը» տեղափոխել թիկունք: Սարիղամիչը հանձնելու պարագայում այդ ողջ հարստությունը, բնականաբար, կանցներ թուրքերի տնօրինությունը:

4. Սարիղամիշում հանգրվանել էին հազարավոր գաղթականներ, որոնց անվտանգութունը հարկավոր էր ապահովել եւ թույլ չտալ, որպեսզի նրանք զոհ գնային թշնամու վայրագություններին:

Խելամտորեն եւ սթափ գնահատելով Սարիղամիշի ռազմավարական նշանակութիւնն ու նահանջելու դեպքում սպասվելիք հետեւանքների արժեքը՝ հայկական կորպուսի շտաբից գեներալ Արեշյանին է ուղարկվում հետեւյալ հեռագիրը. « ... Կորպուսի հրամանատարը (գեներալ Թ. Նազարբեկյան -Չ.Գ.) ընդունում է, որ Ձեր զորախմբի վիճակը հեշտ չէ, բայց դրա հետ միասին կորպուսի հրամանատարը գտնում է, այդպիսի տեսակետ ունի նաեւ Ազգային Խորհուրդը, որ Սարիղամիշի շրջանն ունի ծայրահեղ կարեւոր նշանակութիւն: Կորպուսի հրամանատարը հավատում է, որ Դուք եւ Ձեր զորախմբի սպաները կանէք ամեն ինչ պաշտպանելու Սարիղամիշի շրջանը, որով հնարաւորութիւն կ'ընձեռովի Կարսը դարձնել կովի համար պիտանի, հակառակ պարագայում Կարսը կ'ընկնի ընդամենը մի քանի օրում»¹:

Մարտական ակնառու կարողութիւններից զուրկ գեներալ Արեշյանը ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը ստանձնելու հենց առաջին օրից թերահավատորեն տրամադրվելով Սարիղամիշը պահելու հնարավորութիւնների նկատմամբ՝ պահանջում է թողնել պաշտպանական բնագծերը եւ նահանջել Կարս:

Ելնելով Սարիղամիշի պահպանման հույժ կարեւոր նշանակութիւնից, ռազմաճակատում տեղի ունեցող իրադարձութիւնները տեղում ուսումնասիրելու ու համապատասխան վճիռներ ընդունելու նպատակով Հայոց Ազգային Խորհրդի մի քանի անդամների ուղեկցութեամբ Սարիղամիշ է ժամանում Ազգային Խորհրդի նախագահ Ավ. Ահարոնյանը եւ Հայկական կորպուսի հրամանատար գեներալ Թ. Նազարբեկյանի, Դրոյի, գեներալ Արեշյանի մասնակցութեամբ գումարում զինվորական խորհրդակցութիւն:

Գեներալ Արեշյանը, ներկայացնելով ճակատում ստեղծված կացութիւնը, դարձյալ առաջարկում է թողնել Սարիղամիշի շրջանը, զորամասերը համալրել ի հաշիվ Երեւանյան ուղղութիւնում տեղաբաշխված ուժերի եւ այն կենտրոնացնելով Կարսում եւ նրա մատուցներում՝ բերդաքաղաքը վերածել պաշտպանական հզոր հանգույցի: Կարսի բերդաքաղաքը, ընտ Արեշյանի, այն միակ հուսալի պաշտպանական հանգույցն էր, որտեղ ամրապնդվելով՝ հնարավոր

¹ Սույն տեղում, ց. 2, գ. 176, ք. 5:

կլիներ կանգնեցնել Հակառակորդի Հարձակումը: Իր առաջարկու-
թյունը հիմնավորելու համար նա որպես փաստարկ վկայակոչում է:

1. Ռազմաճակատի աջ թեւի՝ Արդահան-Օլթի-Բարդուս հատվածի
թուլությունն ու անհուսալիությունը: Ըստ նրա, թուրքերը հեշտու-
թյամբ կարող են օգտագործել այդ խոցելի տարածքը եւ այնտեղից
առանց որեւէ դժվարության անցնել մեր զորքերի թիկունքն ու
չըջափակման մեջ վերցնել Սարիղամիշի ողջ խմբավորումը: Նրա
մտավախությամբ, կարող էր կրկնվել էնվեր փաշայի գլխավորած
թուրքական զորքերի 1914 թ. դեկտեմբերի նշանավոր զորաշարժը:

2. Զորքերում արմատավորված բարոյահոգեբանական անմխի-
թար վիճակը, որի պատճառով զորամասերում արդեն նկատվում էին
դասալքության դեպքեր¹:

Ռազմաճակատում ծավալվող գործողություններին ոչ համահունչ
գեներալ Արեշյանի ներկայացրած տեսակետը, որը առավելապես
արդյունք էր պարտվողական հոգեբանության ու խուճապային
տրամադրության, քան իրական կացության թելադրանքի ու սթափ
գնահատման՝ մերժվում է: Ազգային խորհրդի անդամները, Հայկա-
կան կորպուսի հրամանատարն ու զինվորական կոմիսարը, համա-
կողմանիորեն քննարկելով ռազմաճակատում ընթացող մարտական
գործողությունների իրական վիճակը եւ հաշվի առնելով ուժերի
հարաբերակցությունն ու Սարիղամիշի ռազմավարական նշանակու-
թյունը, հանգում են միանգամայն հակառակ տեսակետի²:

«Նրանց կարծիքով, - նշվում է Սարիղամիշի կռիվների եւ այդ
խորհրդակցության մեկնաբանմանը նվիրված փաստաթղթերից մե-
կում, - նախորդ կռիվների փորձը միանշանակորեն ապացուցել էր
Սարիղամիշի, որպես Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի բանալու, ահռելի
նշանակությունը: Եթե թուրքերը տիրեին Սարիղամիշին, ապա անմի-
ջապես իրենց ձեռքը կվերցնեին ամենակարեւոր ու հուսալի հենակե-
տը, որտեղից նրանք օգտվելով նաեւ երկաթգծի ծառայությունից՝ կա-
րող են շարժվել հյուսիս, միաժամանակ իրենց հետ տանելով պա-
հեստներում կուտակված հարստությունը: Եվ վերջապես, Սարիղամի-
շում կուտակվել է մեծաքանակ գաղթականություն եւ անհրաժեշտ է
որոշակի ժամանակ, որպեսզի թիկունք տեղափոխվեին գաղթականու-
թյունն ու ռուսական զորքերի հեռանալու պատճառով այնտեղ
պահեստավորված սարքավորումները...»³:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1. գ. 37, ք. 13-14:

² Տե՛ս Բանբեր Հայաստանի Արխիվների, 1992, թիւ 3, էջ 96:

³ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1. գ. 37, ք. 13-14:

Ռազմական խորհրդակցությունում չի ընդունվում Սարիղամիշը թողնելու եւ դեպի Կարա նահանջելու գեներալ Արեշյանի առաջարկությունը, եւ որոշվում է պահել առկա ռազմաճակատը, որն այդ ժամանակ ուներ հետեւյալ կառուցվածքը.

«Բարդուսի ուղղությամբ պաշտպանվում էր Տեր-Ղեւոնդյանի գորախումբը, Ղարաուրգանի ուղղությամբ՝ Դալի Ղազարի ջոկատը, Միջնկերտի ուղղություն է ուղարկվում էրզրումի գնդի երկու վաշտերը, որոնք այնտեղից ճանապարհվելով Նոր Սելիմ՝ միանում են գնդապետ Մորելի բրիգադին: Կարակուրտում եղել են 2-րդ հրաձգային գնդի 4 վաշտերը (3 կադրային եւ մեկ հավաքական), իսկ Բաշքոյում Սեպուհի եւ Մուրադի հեծյալ պարտիզանները»¹:

Այն պահին, երբ Սարիղամիշում ընթանում էր ռազմական խորհրդակցություն, իրավիճակը ռազմաճակատում՝ հակառակորդի ձեռնարկած գործողությունների հետեւանքով, կտրուկ կերպով փոխվում է: Մարտադաշտի առաջավոր բնագծերից ստացած տեղեկություններից հայտնի է դառնում, որ մարտի 11-ին թուրքական զորքերը վերսկսում են հարձակումը եւ առանց որեւէ ջանքերի գրավում թուրքական Միջնկերտ գյուղը (չպետք է շփոթել ուսսական Միջնկերտ գյուղի հետ - Ղ.Գ.) եւ շարունակելով առաջխաղացումը Սարիղամիշի խճուղով՝ գրավում են Ղարաուրգանի մերձակա Ենիկեյ-Ձյակ եւ ուսսական Միջնկերտ, Աբուլվերտ գյուղերը: Պաշտպանություն այդ բնագծում դիրքավորված Դալի Ղազարի զորաջոկատները չկարողանալով պատշաճորեն դիմակայել թուրքական զորքերի գրոհներին՝ նահանջում են Հայդարա գյուղը: Ռազմաճակատի Ղարաուրգան-Միջնկերտ հատվածում հայկական զորքերի նահանջի հետեւանքով ստեղծվում է շատ վտանգավոր ու տագնապալի իրավիճակ: Թուրքերը կարող էին լրացուցիչ ուժեր նետել մարտադաշտ եւ խորացնելով ճեղքումը, զարգացնել ձեռք բերած նվաճումն ու հարձակվել Սարիղամիշի վրա: Հարկավոր էր ձեռնարկել անհրաժեշտ քայլեր եւ վճռական ու արագ գործողություններով հետ շարժել թուրքերին ու փակել ճեղքվածքը:

Իր աշխատություններում Դրոյի կյանքին ու գործունեությունը բազմաթիվ էջեր նվիրած Ս. Վրացյանը, որը 1918 թ. գարնան սկզբներին որպես Ազգային Խորհրդի ներկայացուցիչ գտնվում էր Սարիղամիշում՝ այդ ուղղության զորահրամանատար գեներալ Արեշյանի զինվորական շտաբում, պատմում է. «... Մի օր էլ ըմբոս-

¹ Նույն տեղում:

տացաւ եւ մերժեց ճակատ երթալ Սարիղամիշում գտնուող 101-րդ ձիաւոր հարիւրեակը: Արէշեանի բոլոր ջանքերը կարգի բերելու՝ անցան անօգուտ...

Զօրավար Արէշեանը սիրտը բռնած՝ չարչարուում էր ցաւից ու անկարողութիւնից՝ չարչարելով նաեւ մեզ: Նստած մռայլ՝ ելք էինք որոնում անելանելի եւ անտանելի կացութիւնից: Եթէ այս դրութիւնը շարունակուէր, կարճ ժամանակամիջոցում ռազմաճակատը փուլ կը գար, եւ թշնամին անարգել կը յառաջանար դէպի Կարս եւ Ալեքսանդրապոլ:

Մէկ էլ հրաշք: Վագներեան հերոսի պէս՝ ներս մտաւ Դրօն: Ո՞րտեղից որտեղ եւ ի՞նչ օրհասական վայրկեանին: Կարծես լոյս բերեց հետը: Նոյն իսկ Արէշեանի դէմքը պայծառացաւ: Դրօն բանակի կոմիսարն էր:

...Դրօն յայտնեց, թէ եկել է Երեւանից զէնք ու ռազմամթերք հայթայթելու Արարատեան դաշտի զօրամասերի համար: Կարսից ստացել եւ ուղարկել է որոշ քանակութեան փամփուշտ եւ հագուստներ ու գնդացիներ: Հիմա ուզում է Սարիղամիշի պահեստներից զէնք ու փամփուշտ ուղարկել Երեւան:

Բոլոր պահեստները, իբրեւ պարէտի, իմ տրամադրութեան տակ էին: Ես, իհարկէ, առաջարկեցի ինչ որ հնարաւոր է փոխադրել: Արէշեանը անմիջապէս հաւանութիւն տուեց.

- Տարեք ինչ որ ուզում էք եւ ինչքան որ ուզում էք:

Միայն թէ, սիրելի պարոն Դրօ, մնացէք մի քանի օր օգնելու մեզ:

Դրօն շտապում էր վերադառնալ Երեւանի նահանգը, ուր արիւնահեղ քաղաքացիական կռիւներ էին տեղի ունենում եւ ուր ինքը շրջանի հրամանատարն էր: Միայն ստիպողական հարկադրանքի տակ անձամբ եկել էր զէնք ու զինամթերք տանելու: Բայց զօր. Արէշեանի եւ մեր խնդրանքը այնքան բուռն էր, որ ստիպուած եղաւ տեղի տալ: Իր զինուորական բացառիկ բնագրով նա արագ կերպով ըմբռնել էր կացութեան ահաւոր լրջութիւնը եւ անմիջական դարմանումի անհրաժեշտութիւնը:

Առաջին հերթին անհրաժեշտ էր վերջ տալ 101-րդ հարիւրեակի ըմբոստութեան, որը բարոյալքում ու կազմալուծում էր բանակը: Մարդիկ զինուած՝ նստել էին զօրանոցում եւ մերժում էին ենթարկուել հրամատարութեան՝ ցուցական կերպով:

Իբրեւ բանակի կոմիսար, Դրօն արագ կերպով պատրաստեց ինչ-որ զինուորական ոյժ եւ հրամայեց, ըմբոստները դուրս գան զօրանոցից ... Դրօն մի կարճ ճառով դիմեց նրանց հայրենասիրութեան՝

յորդորելով, որ մեկնեին ռազմաճակատ հայրենիքի պաշտպանութեան համար: Աջ ու ձախից լսուեցին տրտնջոցներ, մերժումի բացականչութիւններ: Դրօն մի պահ լուռ դիտեց եւ, յանկարծ, վազրի ոստիւնով ատրճանակը ուղղեց հարիւրեակին ու գոչեց.

- Հանդարտ:

Անակնկալի եկած զինուորները արագ կատարեցին հրամանը: Տասը քայլ առաջ - գոռաց Դրօն:

Առանց վարանումի զինուորները առաջ անցան տասը քայլ:

- Հրացանները դնել գետին, - հրամայեց Դրօն:

Մի պահ տատանումից յետոյ, ամէնքը հրացանները վայր դրին:

-Սուրերը դնել գետին, - նորից հրամայեց Դրօն:

Զինուորները սուրերն էլ դրին վար:

- Տասը քայլ յետ, - գոչեց Դրօն:

Հարիւրեակը մէկ մարդու պէս քաշուեց յետ, նախկին տեղը:

Դրօյի կարգադրութեամբ եկան, արագ կերպով հաւաքեցին ու տարին հրացաններն ու սուրերը: Ապա Դրօն պահանջեց, որ անմիջապէս յանձնեն ըմբոստութեան պարագլուխներին: Առանց դժուարութեան յանձնեցին երկու հոգի:

Հարիւրեակը զղջում ու հնազանդութիւն յայտնեց: Լուրը կայծակի արագութեամբ հասաւ ռազմաճակատի զօրամասերին եւ ցնցող տպաւորութիւն գործեց նրանց վրայ»¹:

Դրօյի կողմից ռազմաճակատում 101-րդ հարյուրյակի ըմբոստութեան չեզոքացումն ու զինաթափումը պատմող Ս. Վրացյանի ներկայացրած վերոհիշյալ փաստը իր հուշագրությունում հաստատում է նաեւ Վահան Փափազյանը (Կոմս), որը գեներալ Արեշյանին օգնելու հանձնարարութեամբ այդ ժամանակ նույնպես գտնվում էր ռազմաճակատում:

«Նկատելի էր յուսալքում զինուորներու շարքերուն մէջ...

... Ոգիի եւ կորովի անկում նահանջող զօրամասերու մէջ: Արէշեանը անճրկած էր ու յուսահատած: Ոչ մէկ հաւատք ունէր մեր զինուորներուն վրայ. կրաւորական դիրք բռնած էր եւ Սարիղամիշէն նահանջի կողմնակից: Դասալքութեան դէպքեր նկատուեցան: Նոյն իսկ ճակատ զրկուելիք վաշտերէն մէկը մերժեց տեղէն շարժուիլ - ապստամբած էին: Ծիշտ այդ օրերուն Դրօն հոն եկաւ, որ իր սովորական վճռականութեամբ գործի ձեռնարկեց - յանցաւոր վաշտը զինաթափ ըրաւ: Տեղի վրայ գտնուող Ազգային Խորհրդի ան-

¹ «Ասպարեգ», 1956, ապրիլի 3, էջ 3-4:

դամներու, Դրօյի եւ Արէշչովի հետ որոշեցին Վրացեանի նախագահութեամբ արտակարգ գինուորական դատարան կազմել եւ պատժել այդպիսիներին»¹:

Դրոյի գործունեութեանը նվիրված հուշագրութիւնում Սարիղամիշի ճակատում տեղի ունեցած վերոհիշյալ դեպքի իսկութիւնը հավաստում է Թադէ Պետրոսյանը. «1918 -ին Սարիղամիշի հայ մի զօրամասի մէջ ստեղծուել էր անմխիթար կացութիւն: Հրամանատարական կազմը, հին ցարական օրերի բարձրաստիճան սպաներ, անելի վիճակի մէջ էր ընկած: Եվ ահա անակնկալօրէն երեւում է կոմիսար Դրօն եւ, առանց ճառ ու քարոզի, գինուորական ոգիով անմիջապէս վերջ է տալիս տխուր կացութիւնը՝ ապշահար թողնելով հին հրամանատարները»²:

Դրոն՝ քաղ գիտակցելով թուրքական զորքերի հարձակման հետեւանքով ռազմաճակատում ստեղծված պայթյունավտանգ իրավիճակի ողջ կարեւորութիւնը՝ վճռում է մեկնել Ղարաուրգան-Միջնկերտ ուղղութիւն եւ անձամբ առաջնորդել հայ զինվորներին:

Ա. Հարութիւնյանը իր հեղինակած «Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. եւ ինքնապաշտպանական կռիւմները» աշխատութիւնում վերլուծելով Սարիղամիշի ռազմաճակատում տեղի ունեցած մարտական գործողութիւնները եւ հպանցիկ անդրադառնալով Ղարաուրգանի հատվածում տեղի ունեցած դեպքերին ու դուլզն չնչելով այդ ճակատում Դրոյի ներդրած, հիրավի, անգնահատելի ծառայութիւնը՝ գրում է. «Մարտի 23-ին թուրքերը Ղարաուրգանի մոտ գրոհեցին հայկական կամավորական ջոկատի պաշտպանութեան բնագիծը: Վերջինս նահանջեց Խան-Դերի բնագիծը: Սարիղամիշից օգնում էին ջոկատին՝ կանգնեցնելու թուրքերի առաջխաղացումը»³:

Համաձայն այդ օրերին ռազմաճակատում տիրող կացութիւնը լուսաբանող տեղեկագրի՝ «Այդ ժամանակ ժամանում է կորպուսի զինվորական կոմիսար Դրոն, եւ գեներալ Արեշչյանը՝ գնահատելով այդ առաջնորդի ժողովրդականութիւնը, անմիջապէս նրան է հանձնում Խան գորախումբը (այդ գորախումբը պայմանականորեն անվանվում է Խան-Դերեի սարի անունով - Ղ.Գ.) եւ նրան հանձնարարում մարտի 14-ին Ղարաուրգանի եւ Միջնկերտի շրջանում անցնել հարձակման: Դրոյի հրամանատարութեան ներքո եղել են 1-ին գնդի

¹ Փափագեան Վ., Իմ յուշերը, Բէյրութ, հ. 1, 1952, էջ 468:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, թիւ 10, էջ 25:

³ Հարութիւնյան Ա., Աշխ. աշխ., էջ 143:

3 վաշտեր, Դալի Ղազարի 4-րդ գորախմբի 4 վաշտեր, Արամի խումբը, 101-րդ հեծյալ հարյուրյակը, 4-րդ լեռնային մարտկոցը եւ մեկ թեթեւ հրանոթ: Այդ ամենից զատ նրան օգնելու համար ուղարկվում են Մուրադի եւ Սեպուհի հեծյալ վաշտերը:

Ձորախմբի կազմում ընդգրկվում են նաեւ 12 սպաներ գնդապետ Միրզոեւի գլխավորութեամբ»¹:

Ղարաուրգանի ուղղութիւնը ռազմավարական առումով շատ կարեւոր էր, եւ այդ պատճառով թուրքերն աշխատում էին անպայմանորեն գրավել հենց այդ հատվածը: Մինչ մարտի 11-ի դեպքերը Ղարաուրգանը արդեն ձեռքից ձեռք էր անցել: «Մարտի 6-ին, - նշվում է տեղեկագրում, - Ձովինի լեռնանցքում քրդերի կողմից գնդակոծվել է հայկական առաջապահ ուղեկալը: Հակառակորդը երեք կողմից հարձակվելով Ղարաուրգանի վրա, այնտեղից դուրս է մղել մեր առաջապահ գորախումբը, բայց Սարիղամիշից եկած համալրումը, մարտի 7-ին դուրս է մղել թուրքերին ու քրդերին Ղարաուրգանից եւ այնտեղ հաստատել կայուն իրավիճակ»²:

Ռազմավարական կարեւորագույն նշանակութիւն ունեցող բերդաքաղաքի՝ Էրզրումի հանձնումից եւ հայկական գորամասերի ոչ այնքան կազմակերպված նահանջից հետո ռազմաճակատի առաջավոր բնագծերում դիրքավորված հայ զինվորների շրջանում դեռեւս նկատելիորեն տիրապետում էին խուճապային տրամադրութիւններն ու անկազմակերպ իրավիճակը: Ձորքերի մարտաշարքերն ու ժեղացնելու, մարտնչելու ոգին եւ պատրաստակամութիւնը բարձրացնելու ու կայունացնելու համար հրամանատարութիւնից պահանջվում էր ուժերի գերագույն լարում եւ հսկայածավալ աշխատանք: Ընդունելով ռազմաճակատի ամենապատասխանատու եւ վտանգված շրջանի՝ Ղարաուրգան-Միջնկերտ հատվածի հրամանատարութիւնը՝ Դրոն պետք է միավորեր այդ ուղղութեամբ գործող գորավաշտերը, կազմակերպեր հակահարձակումը եւ հաղթահարելով թուրքական զորքերի դիմադրութիւնը, ինչպես նաեւ ձմռան խստաշունչ պայմանների հարուցած խոչընդոտները՝ հետ նվաճեր Սարիղամիշի համար վճռական նշանակութիւն ունեցող Ղարաուրգան-Մեջնկերտ շրջանը:

Նրա մասին պատմող բազում վավերագրերը, հուշագրութիւններն ու այլ փաստաթղթերը միանշանակորեն վկայում են, որ Դրոն շատ լավ կարողացել է ընդհանուր լեզու գտնել եւ հաջողութեամբ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 37, ք. 15:

² Սույն տեղում, ք. 10:

Համագործակցել ինչպես արհեստավարժ սպաների, այնպես էլ ոչ արհեստավարժ զինվորականների հետ: Ղարաուրգան ուղղությունում իրականացրած մարտական գործողությունների ժամանակ դարձյալ նույնն էր, նրա գորախմբում ժողովրդական անվանի հերոսների՝ Սեբաստացի Մուրադի, Սեպուհի, Զեմլյակի, Արամի եւ Դավի Ղազարի ընկերակցությամբ հաշտ ու համերաշխ կռվում էին արհեստավարժ զինվորականներ: Դրոն, իրոք, կարողացել է մեծ արդյունավետությամբ ներդաշնակել զինվորականությունից այդ երկու ուժերն ու կարողությունները:

Մարտի 13-ին, հակառակորդի դիրքերը փոքր-ինչ ուսումնասիրելուց եւ գորավաշտերին համապատասխան հրահանգներ տալուց հետո, Դրոն հաջորդ օրն առավոտյան տալիս է թուրքական զորքերի պաշտպանական հենակետերի վրա գրոհելու հրամանը: Խորտակելով նախորդ օրերի հաջողությամբ թեւավորված թուրքերի դիմադրությունը՝ գորախումբը շարժվում է առաջ:

«Հարձակում կատարվեց հաջողությամբ: Զորախումբը աջ թեւում հասնում է մինչեւ Սիբասարի բարձունքը, իսկ կենտրոնում եւ ձախ թեւում գրավում Խորում լեռը...»¹:

Այդ օրվա կռիվների ընթացքում եղել են նաեւ չնախատեսված դեպքեր: Տարվելով գրոհներով՝ Մուրադի ու Սեպուհի հեծյալ վաշտերը մխրճվում են հակառակորդի դասավորության խորքը եւ մերկացնելով հարձակվող գորախմբի ձախ թեւը, հնարավորություն ընձեռում թուրքերին բաց տարածքից հարվածելու կենտրոնում եւ ձախ թեւում հաջողությամբ հարձակվող Բրդ եւ Լ-ին գնդերի գորավաշտերի թիկունքին: Հայտնվելով երկու հանդիպակաց հարվածների արանքում, Դրոյի գորախմբի կենտրոնն ու ձախ թեւը հարկադրված սկսում են նահանջել: Կռիվների ամենավճռական պահն էր. Դրոն թուրքերի առաջխաղացումը կասեցնելու նպատակով գրոհի է ուղարկում նախորդ կռիվներում իրեն փայլուն կերպով դրսեւորած Արամի գլխավորած վաշտը:

«Արամի խումբը,~ նշվում է մարտական գործողությունների տեղեկագրում,~ գործելով հերոսաբար, հարվածում է թուրքերի առաջ ընկած տեղամասին եւ հակառակորդը ջախջախվելով ու նահանջելով՝ մեր զորքի տնօրինությունն է հանձնում մարտադաշտը»²:

Ղարաուրգանի ուղղությամբ Դրոյի գորախմբի հաղթական գործողությունների մասին վկայում է նաեւ Սարիղամիշի ռազմա-

¹ Նույն տեղում, թ. 15:

² Նույն տեղում:

ճակատի հրամանատար գեներալ Արեշյանը. «Հարձակումն ընթացավ հաջողությամբ: Աջ թեևի զորամասերը հասան Սարիբանի բարձունքը, գրեթե մինչեւ Զոկ, իսկ կենտրոնի ու ձախ թեւերը գրավեցին Խորոմ Լեռը:

... Այդ օրվա մեր կորուստներն են 8 զոհ եւ 12 վիրավոր»¹:

Թուրքական ջախջախված զորամասերը նահանջելով Ղարաուրգան-Մեջնկերտ շրջանից, միանում են ուրիշ զորամասերի եւ հաջորդ օրը եւեթ հարձակվում Քոչաքիլիսա, Կարակուրդ գյուղերի վրա ու առանց մեծ դժվարության գրավում այդ բնակավայրերը: Ռազմաճակատում իրավիճակը ավելի է շիկանում, երբ Սարիդամիշի բարձունքներից հայ զինվորները նկատում են թուրքական նոր՝ հեծյալ եւ հետեւակ զորամիավորումներին, որոնք շարժվում էին դեպի Բարդուսի եւ Խան-Դարեսայի լեռնանցքի ուղղությամբ: Թուրքերի նպատակը միանգամայն հասկանալի էր. գրավելով Բարդուսը եւ անցնելով լեռնանցքը՝ նրանք կարող էին դուրս գալ թիկունք եւ պաշարման մեջ վերցնել այդ շրջանում մարտնչող հայկական զորքերը:

«...Այդ շրջանցումը զորախմբում առաջ է բերում ցնցում, եւ առաջապահ զորամասերի զինվորները վախենալով շրջապատման վտանգից՝ սկսում են լքել մարտադաշտը»²:

Ռազմաճակատի հրամանատարությունը ձեռնարկում է տենդային քայլեր: Դեպի լեռնանցք է շարժվում Պանդուխտի գլխավորած պարտիզանական զորախումբը: Մարտի 16-ին թիկունքից Սարիդամիշի շրջան է հասնում 1-ին հեծյալ գունդը եւ կենտրոնանում Կարակուրդ եւ Կոչաքիլիսա ուղղությամբ: Նույն օրերին ռազմաճակատի առաջավոր հատվածում է հայտնվում նաեւ Զեմլյակի հեծյալ զորաջոկատը: Թուրքական զորքերի առաջխաղացումը կասեցնելու եւ նրանց կողմից նվաճված գյուղերը հետ վերցնելու նպատակով ռազմաճակատի հրամանատարությունը կենտրոնացնում է եւս մի քանի զորամասեր եւ անցնում հարձակման:

Ղարաուրգան-Մեջնկերտ գործողության արդյունավետ ավարտից հետո պաշտպանական հանգույցներում թողնելով իր զորախմբի մի մասը՝ Դրոն զորախմբի ձախ թեւի ուժերով ռազմաճակատի հրամանատարությունը կողմից կենտրոնացված զորամասերի համագործակցությամբ հարձակում է ձեռնարկում թուրքական զորքերի վրա: Գրոհող զորավաշտերի հարվածն անկասելի էր, թուրքերը

¹ Նույն տեղում, թ. 44 ա:

² Նույն տեղում, թ. 15:

Հետ նահանջելով հայկական գորքերի տնօրինությունն են հանձնում Կարակուրդ եւ Կոչաքիլիսա գյուղերի շրջանը: Այդ օրվա մարտերում իրենց անբասիր գործողությամբ առանձնապես աչքի են ընկնում 1-ին հեծյալ գնդի, եւ Զեմլյակի գլխավորած հեծյալ ջոկատի մարտիկները:

Թուրք զինվորների վկայություններից պարզվում է, որ Սարիղամիշի ուղղությունը գործում էին թուրքական 9-րդ, 12-րդ եւ 36-րդ դիվիզիաները, որոնք մարտական մեծ փորձառություն էին ձեռք բերել մասնակցելով բազմաթիվ կռիվների եւ անգամ Գալիպոլիի նշանավոր ճակատամարտին:

Թուրքական գորքերի հարձակումներին զուգընթաց իրենց գործողություններն են ակտիվացնում նաեւ քուրդ հրոսակախմբերը, որոնք չբավարարվելով միայն թալանով, թիկունքի եւ հաղորդակցություն միջոցների վրա պարբերաբար կատարվող ասպատակություններով, սկսում են պարբերաբար հարձակումներ գործել նաեւ հայկական գորամասերի վրա: Իրենց ձեռնարկած գործողությունների ընթացքում քրդերին հաջողվում է գրավել եւ հենակետի վերածել Կըզլ-Քիլիսա գյուղը ու այնտեղից հաճախակի հարձակումներ գործել հայկական գորամասերի եւ հատկապես թիկունքային ծառայության ուժերի վրա: Քուրդ հրոսակախմբերի սանձարձակություններին վերջ տալու նպատակով Դրոն Ղարաուրգանի հաղթական գործողությունից հետո գորախմբի մի մասով հարձակվում է Կըզլ-Քիլիսա գյուղում կենտրոնացած քրդական հրոսակախմբերի վրա եւ նույն օրը եւեթ կորպուսի շտաբը ռազմաճակատից ստանում է հետեւյալ հաղորդագրությունը. «Սարիղամիշի ուղղությամբ նորից հետ է գրավվել Բարդուսի մերձակայքում գտնվող Կըզլ-Քիլիսա գյուղը»¹:

Այս արդյունավետ գործողություններից հետո ռազմաճակատի Ղարաուրգան-Մեջնկերտ-Կարակուրդ հատվածում ժամանակավորապես հաստատվում է հարաբերականորեն կայուն իրավիճակ:

Անդրադառնալով Սարիղամիշի ռազմաճակատում այդ օրերին ընթացող կռիվների եւ նրանում Դրոյի ավանդի գնահատմանը՝ հայկական Բանակային կորպուսի հրամանատար, գեներալ Թ. Նազարբեկյանը նշում է. «Երեկոյան կողմ (մարտի 6-ին) վերադարձա Սարիղամիշ: Հաջորդ օրը նախագահի (նկատի ունի Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Ավետիս Ահարոնյանին - Ղ.Գ.) գլխավոր

¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1. գ. 37, ք. 2:

ըրությամբ ժամանեցին Ազգային Խորհրդի մի քանի անդամներ: Նրանց հետ էր նաեւ կորպուսի նախկին գինյվորական կոմիսար Դրոն, որը պարզվում է, հրաժարվել էր այդ պարտականութունից եւ ցանկություն էր հայտնել մեկնել ռազմաճակատի առաջավոր գիծ եւ մարտնչել հակառակորդի դեմ: Նրա փոխարեն կոմիսար էր նշանակվել Հակոբ Քրիստափորի Զավրիբեւ:

Դրոն հաջորդ օրը՝ մարտի 8-ին, մեկնել էր առաջավոր զորամաս Ղարաուրբգանի ուղղությամբ եւ ստանձնել այդ զորամասի հրամանատարությունը: Կարող եմ համարձակորեն ասել, որ շնորհիվ սպաների եւ զինվորների միջավայրում ունեցած իր հեղինակությանն ու խիզախությանը, նա կանգնեցրեց հակառակորդի հարձակումը ու մենք կարողացանք ավելի երկար մնալ Սարիղամիչում»¹:

Սարիղամիչի ռազմաճակատի Ղարաուրբգանի ուղղությունում Դրոյի գլխավորած զորաջոկատների հաջողությունը հույժ կարեւոր էր: Հայկական կորպուսի հրամանատարությանը ավելի քան անհրաժեշտ էր գտնել մի քանի օր ժամանակ, որպեսզի կարողանար ոչ միայն զորամասերը համալրել նոր ուժերով եւ համապատասխան քայլեր ձեռնարկել խուճապն ու անկազմակերպվածությունը մարտաշարքերից արմատախիլ անելու ուղղությամբ, այլեւ թիկունք տեղափոխել գաղթականությանը, պահեստներում ամբարված զենքն ու զինամթերքը, հանդերձանքը եւ այլ արժեքավոր իրեր:

Վկայում է գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանը. «Ես օգտվեցի այդ դադարից: Նախորդ մարտերի նահանջի հետեւանքով խարխլված զորամասերը ուժեղացվեցին եւ փոքր-ինչ կարգի բերվեցին... Շարունակվեց ուժեղացված տեմպերով փախստականների, Սարիղամիչի հարուստ պահեստներից զենք ու զինամթերքի, հանդերձանքի, սննդամթերքի եւ այլ կարեւոր սարքավորումների բեռնաթափումը: Պահեստների կողքերին թափված էին մեծաքանակ շաքար, թեյ, կրուպա եւ պահածոներ: Ունենալով սահմանափակ քանակի վագոններ, ես այդ բոլորը, ինչպես նաեւ փախստականներին ուղարկեցի Ալեքսանդրապոլ»²:

Գեներալ Նազարբեկյանի վկայություններից նաեւ պարզվում է, որ Սարիղամիչի պահեստների հարստությունից առավելապես օգտվել են վրացիները, որոնք ունենալով ավելի շատ վագոններ՝ կարողացել են թիկունք տեղափոխել Սարիղամիչում ամբարված հարստության մեծ մասը:

¹ Բանբեր Հայաստանի Արխիվների, 1992, թիւ 3, էջ 96:

² Նույն տեղում:

Ղարաուրզան-Միջնկերտ ուղղութիւնում Դրոյի գլխավորած զորամասի եւ Կարակուրդ-Կոչալքիլիսա շրջանում նրա գործուն մասնակցութեամբ ձեռք բերած ակնառու նվաճումների շնորհիվ, ճիշտ է, կասեցվեց հակառակորդի հարձակումը, բայց թուրք հրամանատարութիւնը բոլորովին մտադրված էր սահմանափակվել սոսկ ձեռք բերած նվաճումներով եւ կանգ առնել Սարիղամիշի դարպասների առջեւ: Որպեսզի հայկական զորքերի հրամանատարութիւնը կարողանար թուրք հրամանատարութեանը ստիպել հրաժարվելու իր մտադրութիւններից, անհրաժեշտ էր զարգացնել Դրոյի եւ նրա հարեւանութեամբ գործող զորամասերի հարձակումները եւ առավելապէս կազմակերպված հարվածներով վճռական պարտութեան մատնել հակառակորդին: Սակայն հայկական զորքերը եւ մարտական պատրաստութեան եւ բարոյահոգեբանական առումով դեռեւս հեռու էին այդչափ կարեւոր ու պատասխանատու խնդիրներ կենսագործելու կարողութիւնից:

Միանգամայն պարզ է եւ հասկանալի, որ հայկական կողմի որդեգրած պաշտպանական, իսկ երբեմն էլ հարկադրական հակահարձակումների մարտավարութիւնը առավելաբար ձեռնտու էր թուրքերին, որոնք օգտվելով հայերի ոչ այնքան ակտիվ պահվածքից, կարողանում էին արագորեն կատարել ուժերի անհրաժեշտ վերախմբավորում ներ եւ հարվածել հայկական ուժերի պաշտպանական բնագծերի մերթ այս ու մերթ այն հատվածներին: Հայկական զորքերի հրամանատարութիւնը հաղորդակցութեան ուղիների եւ կապի անբավարարվածութեան պատճառով դժվարութեամբ էր կարողանում ժամանակին արձագանքել ռազմաճակատում ծավալվող դեպքերին:

Հարկ է նշել, որ իր բարձրութեան վրա էր գտնվում ռազմաճակատի հրամանատար գեներալ Արեշյանը, որը կտրուկ, եռանդուն գործողութիւններ ձեռնարկելու փոխարեն, ի սկզբանէ հայկական կորպուսի շտաբն է հեղեղում Սարիղամիշը թողնելու պահանջով հագեցած հեռագրերով:

Ղարաուրզան-Միջնկերտ եւ Կարակուրդ-Կոչալքիլիսա շրջաններում կրած պարտութիւններից հետո թուրքերը դարձյալ կատարում են ուժերի նոր վերախմբավորում եւ հարձակում ձեռնարկում այս անգամ արդեն ռազմաճակատի աջ թեւի ուղղութեամբ ու մարտի 22-ին գրավում Բարդուս, Ղզըլքիլիսա եւ Զերմուկ գյուղերը: Եթե թուրքերին հաջողվեր զարգացնել իրենց գորհները, ապա նրանք կարող էին դուրս գալ Նոր Սելիմի շրջան, գրավել երկաթգիծը ու մի

փոքր առաջ շարժվելով՝ պաշարման մեջ վերցնել Սարիղամիշի ճակատում մարտնչող ողջ հայկական զորքերը:

Իրենց զորքերի հարձակումներին ավելի մեծ թափ ու արագութիւն հաղորդելու դիտավորութեամբ թուրք հրամանատարութիւնը դարձյալ ակտիվացնում է քուրդ հրոսակախմբերի գործողութիւնները:

«Քրդական հրոսակախմբերը Սարիղամիշի վրա շարժվում էին էրզրումի, Խնուսի եւ Ալաշկերտի Հարավ-արեւմտյան եւ հարավային կողմից: Յուրաքանչյուր ուղղութեամբ շարժվող հրոսակախմբերում քրդերի թիվը հասնում էր մոտավորապէս 1000-ի: Զինյալ խմբերի կազմը մշտապէս փոխվում էր:

... Գլխավորապէս զբաղվելով թալանով եւ ավազակութեամբ քրդերն, այնուամենայնիվ, շեղելով հայերի ուշադրութիւնը, էպպես օգնում էին թուրքերին: Նրանց դեմ պայքարելու համար հայերը հարկադրված առանձնացնում էին մարտական զգալի ուժեր»¹:

Այն պահին, երբ թուրքերը հարձակումը ծավալում էին ռազմաճակատի աջ թեւի՝ Բարդուսի ուղղութեամբ, Դրոն հաստատակամորեն պահում էր Ղարաուրգան-Մեջնիկերտ պաշտպանական բնագծերը: Թուրք հրամանատարութիւնը մինչեւ Բարդուսի ուղղութեամբ հարձակում ձեռնարկելը մեկ անգամ եւս փորձ է անում ընկճել Ղարաուրգան-Մեջնիկերտ շրջանում դիրքավորված հայ մարտիկների դիմադրութիւնը: Մարտի 18-ին կենտրոնացնելով զգալի քանակութեան մարտական ուժեր՝ հակառակորդը վերսկսում է գրոհները Ղարաուրգանի ուղղութեամբ: Դրոն իր գորախումբը զուտ մարտավարական նպատակով քաշում է մի փոքր հետ, մինչեւ Խանդերիի բնագիծը եւ այնտեղից հարձակվում թուրքերի վրա ու հետ չարտելով նրանց դեպի ելման դիրքերը, խափանում հակառակորդի հերթական ձեռնարկումներից եւս մեկը:

«...Այդ ժամանակ նկատվում է, - նշվում է ռազմական ամփոփագրում, - որ հակառակորդը փորձում է շրջանցել այդ գորախմբի աջ թեւը: Նահանջը կանգնեցվեց: Դրոյի գորախմբի աջ թեւը ամրացավ էզնոսի սարահարթում»²:

Ղարաուրգանի հատվածում կրելով իր հերթական պարտութիւններ՝ թուրք հրամանատարութիւնը իր զորքերի հարձակումը նպատակաուղղում է ռազմաճակատի աջ թեւը: Պետք է նկատել, որ այդ շրջանը եղել է Սարիղամիշի ճակատի ամենաանհուսալի եւ անպաշտպան ուղղութիւնը: Բարդուսից դեպի արեւմուտք՝ մինչեւ Սեւ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1. գ. 37, ք. 1:

² Սուլյն տեղում, ք. 45:

ծով, Բաթում ձգվող տարածքը, պետք է պաշտպանեին վրացական զորքերը, որոնց գործողությունների ներդրումը թուրքերի դեմ համատեղ ուժերով մղվող պատերազմում բացարձակապես չի գրացվել: Թուրքերը կարող էին յուրաքանչյուր պահի լավագույնս օգտագործել վրաց զորքերի կողմից բարձիթողի, անպաշտպան տարածքը եւ հարվածել Սարիղամիշի գորախմբի աջ թեւին եւ դուրս գալ հայկական զորքերի թիկունքը:

Մեկ անգամ եւս դրսեւորելով իր մարտական կարողությունները եւ անառիկ պահելով իրեն վստահված ճակատի հենակետերը, Դրոն հնարավորություն է ընձեռում հայկական զորքերի հրամանատարությունը գլխավոր ուշադրությունը բեւեռելու ռազմաճակատի մյուս, մասնավորապես Բարդուս, Նոր Սելիմ ուղղությունների պաշտպանության ամրապնդման վրա:

Թուրքական զորքերի կողմից Բարդուսի գրավումից հետո Սարիղամիշի ռազմաճակատի հրամանատարությունը, դարձյալ հայտնվելով ծանր կացությունում, փորձում է կտրուկ եւ համապատասխան ձեռնարկումների միջոցով շտկել իրավիճակը: Ինչպես արդեն նշվել է, Բարդուսի ուղղությամբ հարձակվող հակառակորդին կանգնեցնելու ու ինանդերիի լեռնանցքը փակելու առաջադրանքով այդ շրջան է ուղարկում Պանդուխտի զորախումբը:

Ըստ գեներալ Արեշյանի վկայության, Բարդուսի ուղղությամբ մարտնչող զորամասերն իրենց գրսեւորել են շատ վատ:

Ներկայացնելով ռազմաճակատում տիրող կացությունը՝ գեներալ Արեշյանը նշում է. «Վերջապես իմ բազմաթիվ կարգադրություններից հետո, նշում է գեներալ Արեշյանը, Պանդուխտի զորախումբը սկսում է հարձակումը Բարդուսի վրա եւ հասնում մասնավոր հաջողության, գրավում է Քչուրչկի, Զակիմ գյուղերը: Հակառակորդը ձեռնարկում է հակահարձակում եւ առանց որեւէ դժվարության հետ մղում Պանդուխտի եւ գեներալ Տեր-Ղեւոնդյանի զորամասերը, որոնք մի փոքր դիմադրելով փախչում են եւ մերկացնում ամբողջ թեւը: Այդ ճակատում դիմադրություն ցույց տալու մասին խոսք անգամ լինել չի կարող, քանի որ այնտեղ ոչ մի զինվոր այլեւս չի մնացել: Հաշվի առնելով Բարդուսի ուղղությունը պաշտպանելու անհրաժեշտությունը ու ինանդերիին (Դրոյի ճակատի անմիջական թիկունքը - Ղ.Գ.), էջոսսին եւ Մեջարլիին սպառնացող կործանարար վտանգը, ես ռազմաճակատի մնացած տարբեր զորամասերի վաշտերին հրամայեցի գրավել եւ պաշտպանել Սարիղամիշի մերձակայքում գտնվող բարձունքները...»¹:

¹ Նույն տեղում, էջ 45 ա:

Ռազմաճակատի աջ թեւի տարածքները կորցնելուց հետո Դրոյի զորախումբը դարձյալ հաստատակամորեն պաշտպանում էր Ղարաուրգան-Մեջնիկերտ շրջանը: Ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը անհրաժեշտաբար պետք է շտապ ուժեղացնէր Նոր Սեւիմի պաշտպանական հանգույցը եւ հնարավոր բոլոր միջոցները ներդնելով՝ խոչընդոտէր երկաթգծին տիրելուն եւ Սարիղամիշը շրջանցելուն նպատակաուղղված թուրք հրամանատարութեան ձեռնարկումները:

Նոր Սեւիմի պաշտպանական շրջանն ուժեղացնելու նպատակով այդ ուղղութեամբ է կենտրոնացվում գնդապետ Մորելի եւ կապիտան Շնեուրի գլխավորած հատուկ զորախումբը: «... մեր Առաջին Յատուկ Հայկական Վաշտը, - գրում է գնդապետ Շնեուրը (այդ ժամանակ ունէր կապիտանի աստիճան- Հ.Գ.), - որի հրամանատարն էր ընդհանուր սպայակոյտի անդամ՝ գնդապետ Մորէլ, իսկ ես վարիչն էի նրա սպայակոյտի, անցաւ Նովօ-Սեւիմ: Նրա պարտականութիւնն էր՝ պաշտպանել աջ թեւը եւ միաժամանակ նա ընդհանուր պահեստի ոյժն էր»¹:

Գեներալ Նազարբեկյանի հավաստմամբ, գնդապետ Մորելի եւ կապիտան Շնեուրի գլխավորած հատուկ զորախումբը ունեցել է հետեւյալ կազմը. «Հետեւակային երկու գունդ, հետեւակային մեկ գումարտակ, հրետանային 3 մարտկոց եւ հատուկ հեծյալ գունդ»²:

Այդ ժամանակ նոր Սեւիմի շրջանում են հայտնվում նաեւ Զեմլյակի, ինչպէս նաեւ Դրոյի զորախմբի Արամի գլխավորած հեծյալ զորավաշտերը:

Թուրքական զորքերի կողմից Սարիղամիշը շրջանցելու փորձերը խափանելու համար, ըստ գեներալ Նազարբեկյանի վկայութեան, կարելի էր օգտագործել իր տրամադրութեան ներքո գտնվող «հայկական 1-ին հեծյալ գունդը, ուստի սպայական զորախումբը, ինչպէս նաեւ Ալեքսանդրապոլի Զ-րդ հետեւակային գունդն ու սակրավորային գումարտակը»:

«Այդ զորամասերը, - գրում է գեներալ Նազարբեկյանը, - եթէ ռազմաճակատի կարիքները պահանջէին, ես կարող էի ժամանակին տեղափոխել ճակատ, իսկ ծայրահեղ դեպքում Կարսից կարող էինք վերցնել նաեւ հայկական 3-րդ հետեւակային գունդը...»³:

¹ «Սարղարաբատի հերոսամարտը», գրեց գլխաւոր սպայակոյտի գնդապետ Ալեքսանդր Շնեուր, 1967, Ֆրեզնու, էջ 18:

² Բանբեր Հայաստանի Արխիվների, 1992, թիւ 3, էջ 96:

³ Նույն տեղում:

Թվում է՝ հայկական ուժերը ավելի քան բավարար էին թուրքական զորքերի հարձակումը կանգնեցնելու եւ Սարիղամիշը անառիկ պահելու համար, բայց կատարվում է ճիշտ հակառակը: Մարտի 23-ին գեներալ Արեշյանը արձակում է Սարիղամիշը թողնելու հրամանը:

Մարտի 22-ի դրուժյամբ Սարիղամիշի պաշտպանական բնագծերում տիրել է հետեւյալ իրավիճակը. «Սարիբեանի խճուղի, Մեջնկերտ, Էզնոս, Վանկի լեռնանցք, Մեզերլի: Բարդուսին է մոտենում գնդապետ Մելիք-Շահնազարովի գունդը: Նոր Սելիմի ուղղությամբ հակառակորդը գրավել է Բաշկե գյուղը եւ ուժեղ ճնշում է մեր աջ թեւը: Էզնոսի ուղղությամբ աշխատում է թուրքական հրետանին: Նկատվել է թուրքական 2-3 գնդերի, յուրաքանչյուրը 3 գումարտակ կազմով, տեղաշարժը դեպի Սարիղամիշ: Մինչեւ մարտի 21-ը Սարիղամիշի զորախումբը կորցրել է մոտավորապես 100 մարդ: Հակառակորդի առաջխաղացումը դեպի Վարիշան կանգնեցվել է: Բաշկեի մերձակայքում շարունակվում է քրդերի կուտակումը: Երկաթգծի պաշտպանութան համար առանձնացվել է 1 վաշտ, 2 գնդացիւր եւ 2 հրանոթ»¹:

Ճիշտ է, հայկական զորքերի շարքերում նկատվում էին դասալքության դեպքեր ու բարոյահոգեբանական անբավարար վիճակ, բայց զորամասերի մեծ մասը տրամադրված է եղել մարտականորեն եւ հրամանատարության անհողդողդ կազմակերպվածության դեպքում կարելի էր հաջողությամբ մարտնչել, եւ պահել Սարիղամիշը: Սակայն գեներալ Արեշյանի, ինչպես այդ մասին վկայում է ընդհանուր զորահրամանատար գեներալ Նազարբեկյանը, պարտվողական հոգեբանությունն ու հոռետեսական տրամադրությունը իրենց բացասական ազդեցությունն են ունենում մարտադաշտում ծավալվող դեպքերի հետագա զարգացման վրա:

Մարտի 22-ին ռազմաճակատում տիրող կացության եւ զորամասերում արմատավորված դասալքության պատճառով ծայրահեղ հուսահատության մատնված գեներալ Արեշյանը հայկական կորպուսի հրամանատարությանն է ներկայացնում Սարիղամիշը թողնելու եւ ռազմաճակատի հրամանատարությունից հրաժարվելու իր առաջարկները: Ռազմաճակատում հայկական զորամասերի դրուժյունը իրոք այնքան էլ բարվոք չէր, բայց այդ պահին ավելի քան հարկավոր էր ներդնել ողջ ուժերն ու կարողությունները եւ հաստատակամորեն մարտնչելով ու չընկնելով խուճապի եւ հուսալքության գիրկը՝ պահել ռազմաճակատը:

¹ ՀՀ ԲԿԱ (Հայաստանի Հանրապետության Կենտրոնական Արխիվ, ԱՄՆ, Քոստոն), քիւ 503, քծ. 14, գ. 6, էջ 3:

Ստանալով Արեշյանի հեռագիրը՝ գեներալ Նազարբեկյանը պատասխանում է. «Սարիղամիշի շրջանի ամուր պաշտպանությունը այն օրերից տվել է շատ լավ արդյունք. քրդերը Աղ-Բաբի շրջանից այլեւս չեն տեղաշարժվում ոչ արեւելք, ոչ էլ արեւմուտք: Կազիզմանի նահանգի մահմեդականությունը հանձնել է զենքը եւ հնազանդություն հայտնել, որն էլ հնարավորություն տվեց մեր զորամասերին շարժվել Կազիզմանից: Եվ վերջապես, երկու օրվա մարտերից հետո քո զորախմբի կորուստները քիչ են: Ես գտնում եմ, որ զորքերը կանգնած են բավականաչափ ամուր եւ դրա հետ միասին թուրքերը այնքան էլ ուժեղ չեն: Վաղը, մարտի 23-ին քո զորախմբին ուղարկում եմ համալրում: Խնդրում եմ բոլոր սպաներին ու զինվորներին ներշնչել մեր հայրենիքի տարածքները պաշտպանելու եւ թշնամուն պատշաճ հարվածներ հասցնելու համոզմունքը...»¹:

Կազրային զինվորականը, որպես կանոն կատարում է վերին հրամանանատարություն հրամաններն ու հանձնարարությունները, սակայն այս անգամ կազրային զինվորական գեներալ Արչեյանը շիժու պատճառաբանությամբ շրջանցում է վերադասի՝ գեներալ Թ. Նազարբեկյանի հանձնարարությունը:

Չսպասելով կորպուսի հրամանտարի խոստացած օգնական ուժերին՝ գեներալ Արեշյանը հաջորդ օրը եւեթ դարձյալ նույն պահանջով գեներալ Նազարբեկյանին է հղում հետեւյալ հեռագիրը.

«Ես պահի գնահատման համոզվածություն եւ ֆիզիկական իրավիճակի պատճառով զորախումբը հրամայել չեմ կարող: Այսօր երկու անգամ ունեցել եմ գլխապտույտ եւ առաջին անգամ կոկորդիցս արյուն է գնացել: Հրամանատարությունը հանձնում եմ գնդապետ Բեյ Մամիկոնյանին»²:

Առանց հայկական զորքերի ընդհանուր զորահրամանատարի՝ գեներալ Նազարբեկյանի գիտություն եւ համաձայնություն, հայկական զորամասերը գեներալ Արեշյանի խուճապային տրամադրվածության հետեւանքով չհասցնելով անգամ պայթեցնել ու ոչնչացնել քաղաքում գտնվող պահեստները, մեկը մյուսի հետեւից նահանջելով՝ թողնում են Սարիղամիշը: Եւ միայն վերջին պահին Սեբաստացի Մուրադն ու Սեպուհը կարողանում են իրենց առաջնորդած զինվորների աջակցությամբ պայթեցնել Սարիղամիշում գտնվող հսկա զինապահեստների մի մասը:

Գեներալ Արեշյանի հոգեբանության վրա բացասաբար էին ազդել ուղեւորականության Բարդուս-Վարիչան-Նոր Սելիմ ուղղությամբ մարտի 2-ին թուրքերի ձեռք բերած հաղթանակները:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2. գ. 176, թ. 10:

² Նույն տեղում, թ. 9:

«Ապրիլի 5-ին (մարտի 23-ին), - գրում է Գ. Ղորղանյանը, - թուրքերը գործողութիւններ սկսան, յարձակուելով Սարիղամիշի ջոկատի դիրքերու կեդրոնին, զխաւորաբար անոր աջ թեւին դէմ Վարիշանի ուղղութեամբ: Յամառ ճակատամարտէ մը ետք Վարիշանի մօտ, որը կը պաշտպանուէր Ա. առանձին կիսաբաժնի կողմէ գնդապետ Մորելի հրամանատարութեամբ, թուրքերը գրաւեցին այդ վայրը¹:

Ճիշտ է, թուրքերը գրավում են Վարիշանը եւ սպառնում Նոր Սելիմին, բայց դա բնավ էլ չէր նշանակում, թե կացութիւնը անշտկելի էր եւ Սարիղամիշը անպայմանորեն պետք է պարպվեր: Կազմակերպված եւ վճռական գործողութիւններ ձեռնարկելու դեպքում կարելի էր շտկել կացութիւնը, մանավանդ որ, ըստ գեներալ Նազարբեկյանի հավաստման, մարտական ուժերը բավարարում էին:

«Հաշվի առնելով, - նշում է գեներալ Արեշյանը, - Բարդուսի ուղղութիւնը պաշտպանելու անհնարինութիւնն ու Խանդերին, էջնոսին եւ Մեհատլիին սպառնացող կործանարար վտանգը, ես ռազմաճակատի մնացած տարբեր զորամասերի վաշտերին հրամայեցի գրավել եւ պաշտպանել Սարիղամիշի մերձակայքում գտնվող բարձունքները...»

Մինչեւ մարտի 23-ը Սարիղամիշը բոլոր առումներով տեղահանվեց ամբողջութեամբ: Փոքր-ինչ արժեք ունեցող սպառազինութիւնը չթողնելով հակառակորդին՝ պայթեցվեց եւ ոչնչացվեց²:

Կորպուսի հրամանատարին հասցեագրած գեներալ Արեշյանի հեռագիրը, ապա նաեւ Սարիղամիշի անսպասելի հանձնումը ցնցող տպավորութիւն են թողնում, չէ որ հենց վերջին հեռագրով գեներալ Նազարբեկյանը հրամայել էր, համաձայն նույն Արեշյանի վկայութեան, «...կորպուսի հրամանատարը պատասխանեց, որ Սարիղամիշը անհրաժեշտ է պահել³»:

Անգրադառնալով գեներալ Արեշյանի հեռագրի եւ Սարիղամիշը հանձնելու իրողութեան գնահատմանը՝ գեներալ Նազարբեկյանը նշում է. «Ինձ սարսափելիորեն զարմացրեց այդ հեռագիրն իր անսպասելիութեամբ: Գուցեեւ ես ուրիշին էի նշանակելու տեղակալ, եւ երկրորդ, Սարիղամիշից նահանջելու պատճառ եւ հիմքեր չկային: Թուրքերի այն ուժերը, որոնք սպառնում էին շրջանցել Սարիղամիշը, փոքրաթիվ էին, եւ չէին կարող զորախմբի համար լուրջ վտանգ ներկայացնել:

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1927, թիւ 2, էջ 159:

² ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1. գ. 37, թ. 47:

³ Նույն տեղում, էջ 46:

... Ես խորապես համոզված եմ, եթե չլիներ Արեշեւի ինքնաներշնչումը, քանի դեռ թուրքերը չէին հասցրել ավելի ուժեղանալ, ապա կարելի էր Սարիղամիշը պահել ավելի երկար ժամանակով»¹:

Կորպուսի շտաբի պետ, գեներալ Վիշինսկին՝ զայրացած Սարիղամիշը հանձնելու չպատճառաբանված քայլից, պահանջում է դատի տալ գեներալ Արեշյանին: Հետագայում Սարիղամիշը հանձնելու իր վճիռն արդարացնելու ու հիմնավորելու նպատակով գեներալ Արեշյանը նշում է. «Մարտի 23-ին ժամը 17-ին ինքնաթիռով (այրուպլան) կատարած հետախուզությունը պարզել է, որ Բարդուսի կողմից դեպի Կիզիլ-Չուբախ շարժվում էր 14 զորասյուն, յուրաքանչյուրը ոչ պակաս մի վաշտ կազմով: Իմ հետախուզությունը դրանից մեկ օր առաջ պարզել էր 1500 թուրք զինվորների շարժումը դեպի Բարդուս: Հետախուզության հայտնած այդ տվյալները անվերապահորեն ապացուցում են մարտի 23-ին Սարիղամիշի նահանջի իրավացիությունը»²:

Իսկ դեպքերն անդառնալի էին. գեներալ Արեշյանի թուլամորթությունը, մարտական ոչ բավարար պահվածքն ու իրավիճակին տիրապետելու անկարողությունն իրենց սեւ գործը կատարեցին. թշնամուն հանձնվեց դեպի Արեւելահայաստան տանող հերթական կարենորագույն պաշտպանական հանգույցներից եւս մեկը:

Սարիղամիշը հայկական զորքերի կողմից պարպելու պահին Դրոն գտնվում էր իր գլխավորած ճակատի՝ Ղարաուրգանի ուղղությամբ: Դատելով այդ ժամանակահատվածում ռազմաճակատում ընթացող մարտական գործողությունների իրական վիճակը բնութագրող վավերագրերից, կարելի է միանշանակորեն պնդել, որ նա այդ օրերին երբեւէ չի նպատակադրվել դուրս-ինչ տեղի տալ հակառակորդի ճնշումներին եւ նահանջել: Եթե չլիներ ռազմաճակատի աջ թեւի՝ Բարդուսի ուղղությամբ թշնամու ուժերի ճեղքման ու թեւանցման վտանգը, ապա Դրոյի գորախումբը հաստատակամորեն կկանգներ եւ կպաշտպաներ իրեն վստահված ճակատը: Հենց Սարիղամիշի պարպման օրը՝ մարտի 23-ին, թուրքական զորքերը գրոհներ են ձեռնարկել նաեւ Ղարաուրգան-Մեջնկերտ ուղղությամբ: Դրոյի գլխավորած զորամասերը, ինչպես եւ նախորդ մարտերում, այս անգամ դարձյալ անկոտրում պաշտպանություն գլխավորում եւ հետ են մղում հակառակորդի գրոհները:

Հետաքրքիր իրավիճակ է ստեղծվում: Ղարաուրգանի շրջանում Դրոյի գորախումբը հաստատակամորեն կանգնեցնելով թուրքերին

¹ Բանբեր Հայաստանի Արխիվների, 1992. թիւ 3, էջ 96:

² ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1. գ. 37, ք. 47:

պահում է իրեն վստահված ճակատը, իսկ ռազմաճակատի մեկ այլ հատվածում թուրքերն օգտվելով հայկական զորքերի թուլյա գործողութիւններից առաջ են շարժվում: Եթե թուրքերին հաջողվեք գրավել Վարիշանն ու ապա նաեւ Նոր Սելիմը, ապա նրանք կկտրեին երկաթգիծը, կհայտնվեին Սարիղամիշի թիկունքում, եւ ռազմաճակատում մարտնչող հայկական զորքերը, ինչպէս նաեւ ամենահեռավոր հատվածում դիրքավորված Դրոյի զորախումբը անխուսափելիորեն կհայտնվեք շրջափակման մեջ: Տվյալ իրավիճակում, մանավանդ Սարիղամիշը պարպելուց հետո, որպէսզի ապահովվեք ռազմաճակատի թիկունքի ու դէպի Կարս ձգվող հազորակցութեան միջոցների եւ մյուս ուղղութիւններում տեղակայված զորամասերի անվտանգութիւնը, հայկական զորքերի հրամանատարութիւնը նախ եւ առաջ պիտի ուժեղացնեք Վարիշանի եւ Նոր Սելիմի պաշտպանական բնագծերը, կազմակերպեք տարբեր շրջաններում մարտնչող զորքերի անվտանգ նահանջը եւ փորձեք կտրուկ եւ կենտրոնացված հակահարվածներով կանգնեցնել հակառակորդի առաջխաղացումը:

Մարտի 24-ին գնդապետ Մորելի եւ կապիտան Շնեուրի գլխավորած զորամասերը Վարիշանի ուղղութեամբ անցնում են հարձակման եւ հետ շարժելով թուրքերին՝ գրավում են այդ բնակավայրը:

«... Ապրիլի 6-ին (մարտի 24), - գրում է գեներալ Գ. Ղորղանյանը, - Մորելը ետ նետեց թուրքերը Վարիշանէն դէպի արեւմուտք, այն նոյն պահուն, երբ Սարիղամիշի ջոկատը կռուով դէպի Նոր Սելիմ կը նահանջեք»¹:

Մարտի 23-ին հերթական անգամ հետ մղելով թուրքերի զանգվածային գրոհները, Դրոն, համաձայն ռազմաճակատի հրամանատարի հրահանգի եւ պաշարման վտանգից խուսափելու նպատակով, հարկազրկված թողնում է Ղարաուրգանի շրջանն ու սկսում կանոնավոր զորաշարքերով ու կազմակերպված մարտավարութեամբ նահանջել: Դրոյի զորախումբը փաստորեն Արեւմտահայաստանի վերջին տարածքներից՝ Սարիղամիշի շրջանից հեռացող հայկական վերջին մարտական ուժն էր:

Նկարագրելով այդ պահը, գնդապետ Շնեուրը գրում է. «... հայկական վերջին միաւորները թողին հեռացան թուրքիայից: Յետնապահ գունդը՝ Դրոյի (Դրաստամատ Կանաեան) հրամա-

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1927, թիւ 2, էջ 159:

նատարուծյան տակ, յանձինս նրա ունէր արժանաւոր, խիզախ դեկաւար, որ մնում էր Ղարաուրգանի շրջանում: Նրա առջեւ՝ փոքրիկ թիկունքային ջոկատ՝ 30 մարդուց, գնդապետ Թորգոմի դեկաւարութեամբ: Դէպի աջ, այսինքն դէպի հյուսիս այդ «ադիքից»-ոչի՛նչ: Ամայի, ոչ ոքի կողմից չբռնուած տարածութիւն (նկատի ունի դեպի արեւմուտք վրացական զորքերի կողմից լքված, անպաշտպան տարածքները - Հ. Գ.) »¹:

Աստիճանաբար նահանջելով եւ ճանապարհին բազմիցս հետ մղելով իրեն կրնկակոխ հետապնդող հակառակորդի գրոհները՝ Դրոյի զորախումբը հասնում է Սարիղամիշ: «... Գնդապետ Թորգոմի ջոկատը, շարունակում է գնդապետ Շնեուրը, պաշարուեց քրդերի կողմից: Նա քաշուեց Դրոյի յետնապահ գունդի մօտ: Շուտով քրդերի յետեւից երեւացին թրքական կանոնաւոր զօրամասեր, եւ Դրօն դանդաղօրէն քաշուեց Սարիղամիշ, իսկ նրա ետեւից շարժուած էին թուրքերը»²:

Սարիղամիշին տիրելը թուրք հարամանատարուծյան համար, կարելի է ասել, ուներ ռազմավարական նշանակութիւն: Գնդապետ Շնուրի գնահատմամբ «... Բարդուսի անցքից հյուսիս, ձգուած էր անիւային ճամբաների ցանցը էրզրումից, որ հնարաւորութիւն էր թուրքերին բռնելու մեր աջ թեւը և ուղակի դուրս գալու Կարսի վրայ»³:

Այդ շրջանը, որը գնդապետ Շնեուրի գնահատմամբ՝ էրզրումի ռազմաճակատի «Աքիեայեան կրունկն» էր, ըստ վրացիների հետ ունեցած համաձայնութեան պիտի պաշտպանեին վրացական զորքերը: Սակայն այդ օրերին, երբ հայկական զորքերը դաժան կռիվներ էին մղում ընդդէմ թուրքական դիվիզյանների, այդ տարածքում վրացական որեւէ զորամաս գոյութիւն չուներ:

«Վրացական բանակը, գրում է գնդապետ Ա. Շնեուրը, կազմակերպուած էր, կազմակերպուած եւ ճակատ դուրս չէր գալիս»⁴:

Դրոն իր զորախմբով Սարիղամիշ է հասնում այն ժամանակ, երբ քաղաքում այլեւս հայկական զորքեր չկային: Հեռանալով լքված Սարիղամիշից՝ զորախումբն այնուհետեւ շարժվում է դեպի Նոր Սելիմի շրջան, ուր տվյալ ժամանակահատվածում կենտրոնանում էին ռազմաճակատի գրեթե ողջ ուժերը:

Ռազմավարական նշանակութիւն ունեցող Սարիղամիշը, որտեղ կենտրոնացված էին հսկայան քանակութեամբ զինապահեստներ,

¹ «Սարդարաբատի հերոսամարտը», գրեց գլխաւոր սպայակոյտի գնդապետ Ալեքսանդր Շնուր, էջ 18:

² Նույն տեղում, էջ 16:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 15:

Հակառակորդի տնօրինությունը Հանձնելուց հետո, ռազմաճակատում տիրող կացությունը Հայկական զորքերի հրամանատարությունը հրամայաբար թելադրում էր փոխել մարտավարությունը, կատարել զորքերի վերախմբավորում եւ վճռական քայլեր ձեռնարկել կանգնեցնելու թուրքական զորքերի առաջխաղացումը:

Ռազմաճակատի հրամանատարական կազմում կատարվում են փոփոխություններ: Գեներալ Նազարբեկյանի հրամանով ռազմաճակատի հրամանատարությունը ստանձնում է գլխավորականությունը շրջանում հարգանք չվայելող գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանը, որին գլխավորականները հեղանջով անվանել էին էջ Մամիկոնյան, այսինքն Բեյի փոխարեն՝ էջ:

Այժմ Հայկական զորքերի հիմնական խնդիրն էր խելամտորեն ու արդյունավետ օգտագործել եղած մարտական ուժերի Հնարավորությունները եւ կազմակերպված ու համարձակ գործողություններով կանգնեցնել թուրքերի հարձակումները, հակառակ պարագայում, գեներալ Գ. Ղորղանյանի գնահատմամբ, «... Եթէ թուրքերը շարունակէին իրենց առաջխաղացումը Վարիչանի կողմէն դէպի Կարս-Սարիղամիշ երկաթուղագիծը, Սարիղամիշի ջոկատը կարող էր կտրուել Կարսէն...»¹:

Սարիղամիշը պարպելու պահին ռազմաճակատում մարտնչող զորքերի քանակը, ըստ գեներալ Արեշյանի հավաստման. «... Սարիղամիշի վերջին գործողությունների ժամանակ իմ հրամանատարություն տակ կային 5000 զինվորներ խմբերի հետ (նկատի ունի ոչ կանոնավոր՝ Արամի, Զեմլյակի, Դալի Ղազարի եւ այլոց գլխավորած կամավորական զորաջոկատները - Հ.Գ.)»²:

Նոր Սելիմի շրջանում, համաձայն գեներալ Նազարբեկյանի տվյալների, մարտի 24-ի դրությամբ, կենտրոնացվել էին Երզնկայի գունդը, 1-ին հեծյալ գունդը, 7-րդ հետեւակային գնդի երկու գումարտակներ, 4-րդ հետեւակային գնդից մեկ գումարտակ եւ 3 հրետանային մարտկոց 14 հրանոթներով³:

Այս թվարկված ուժերին միանում է նաեւ Դրոյի զորախումբը, որի կազմում մի քանի կանոնավոր զորավաշտերի հետ միասին գործում էին Արամի եւ Զեմլյակի գլխավորած հեծելազորայինները եւ Դալի Ղազարի կամավորները:

Սարիղամիշի Հայկական զորախմբի դեմ թուրքերը, համաձայն գեներալ Արեշյանի վկայությունների, կենտրոնացնում են. «... Հետախու-

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1927, թիւ 2, էջ 159:

² ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 37, թ/ 46:

³ Բանբեր Հայաստանի Արխիվների, 1992, թիւ 3, էջ 97:

գուլթյան տվյալներով կազմում էին 6 գունդ, յուրաքանչյուրը 1000-1200 սվին, ոչ պակաս 16 հրանոթ եւ մեկ հեծյալ գունդ»¹:

Ռազմաճակատում զորքերն առավելագույնս կազմակերպելու, մարտաշարքերը համալրելու եւ մարտական ոգին ու պատրաստ-վածութիւնը բարձրացնելու համար բացարձակապես ժամանակ չկար: Հայկական նահանջող զորամասերին կրնկակոխ հետապնդում էին թուրքական զորքերն ու քուրդը հրոսակախմբերը: Հակառակորդին արժանիորեն դիմակայելու համար հայկական զորքերի հրամանատարութիւնը ստիպված էր բոլոր անհրաժեշտ պատրաստութիւնները կատարել ընթացքից եւ շատ արագ: Գեներալ Արեշյանին փոխարինած գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանի գլխավորութեամբ Նոր Սելիմի շրջանում կենտրոնացված զորամասերից կազմավորվում է հարվածող զորախումբ, որն անհրաժեշտ պահին պետք է անցնէր հարձակման եւ մյուս զորամասերի համագործակցութեամբ հետ շարտեր թուրքերին ու խոչընդոտեր նրանց առաջխաղացումը դեպի Կարս:

Թուրքերը երկար սպասեցնել չեն տալիս: Մարտի 25-ի առավոտյան հրետանային նախապատրաստութիւնից հետո նրանք վերսկսում են հարձակումը եւ գրոհում կապիտան Հալաբյանի գլխավորած Երզնկայի գնդի եւ գնդապետ Մորելի զորախմբի դիրքերին: Համառ պաշտպանութեամբ դիմադրավելով թուրքերի գրոհներին՝ Հայկական զորքերը առանց որեւէ խուճապի, կազմակերպված ձեռով սկսում են մի փոքր հետ նահանջել:

«Նոր Սելիմից, - նշվում է այդ մարտերի լուսաբանմանը նվիրված վավերագրում,-բացվեց պատասխան հրետանային կրակը: Ժամը 12-ին Նոր Սելիմի զորախումբը սկսեց նահանջել դեպի Օլուխլի: Նրան որպես օգնութիւն շտապել են 1-ին դիվիզիայի զորամասերը: Ժամը 15-ին սկսել է նահանջել նաեւ գնդապետ Մորելի զորախումբը, ընդ որում, առաջինը նահանջել է դեպի Բեյկար, իսկ երկրորդը դեպի Բայբուրս:

Նահանջել են մարտերով...»²:

Հաջորդ օրը նահանջող զորամասերը ճակատի հրամանատարութիւնից ստանալով համապատասխան օգնական ուժեր՝ 7-րդ գունդը 2 հրանոթներով եւ 1-ին հեծյալ գունդը, կանգնեցնում են թուրքերի հարձակումը³:

«Թուրքերը, - շարունակվում է նույն վավերագրում, - հրետանային կրակի եւ հեծյալների ճնշման հետեւանքով նահանջել

¹ ՀՀ ԲԿԱ, քիւ 503, քծ. 14, գ. 6, էջ 3:

² Նույն տեղում, էջ 5:

³ Նույն տեղում:

են: Երեկոյան կողմ կռիվը դադարել է: Զորախմբի կորուստները մեծ չեն»¹:

Շնորհիվ ժամանակին ձեռնարկված համապատասխան քայլերի՝ հաջողվում է կանգնեցնել թուրքերի առաջխաղացումը: Անհրաժեշտ էր զարգացնել մարտադաշտում ձեռք բերած նվաճումները եւ հուժկու հարվածներով վճռական պարտութեան մատնել թշնամուն:

Մարտի 27-ին Դրոյի եւ գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանի գլխավորած հարվածող զորախմբերը Երզնկայի, 1-ին հեծյալ գնդերի եւ գնդապետ Մորելի առաջնորդած զորամասի համագործակցութեամբ անցնում են հարձակման եւ խորտակելով թուրքական զորամասերի դիմադրութիւնը՝ առաջ են շարժվում ու հետ չպրտում նրանց ելման դրութիւնից այն կողմ ²:

«Նոր Սելիմի շրջանում մեր զորամասերը անցնում են հարձակման եւ հաղթահարելով հակառակորդի համառ դիմադրութիւնը՝ հաջողութեամբ առաջ շարժվում»³:

Այդ մարտերում հատկապես աչքի են ընկնում Դրոյի զորախմբի Արամի եւ Զեմլյակի գլխավորած հեծյալ զորավաշտերը: Նույնիսկ գեներալ Արեշյանը, որը որպէս կանոն, ընդգծված հակակրանքով է արտահայտվում ոչ կաղրային զինվորականների նկատմամբ, արժանիւնս գնահատելով այդ մարտերում Արամի եւ Զեմլյակի զորախմբերի դրսեւորած մարտական որակները, նշում է. «... Զեմլյակի զորախումբն ու Արամի ձիավորները կռիվ են նույնիսկ կանոնավոր զորամասերից ավելի լավ: Այս երկու հրամանատարների եռանդը վեր է ամեն մի գովեստից»⁴:

Մարտի 25-27-ի մարտերում դրսեւորելով մարտական գերազանց որակներ եւ կազմակերպվածութիւն՝ հայկական զորքերը հասնում են շոշափելի հաջողութեան: Սակայն, ցավոք, գեներալ Արեշյանին փոխարինած ճակատի հրամանատար գնդապետ Բեյ Մամիկոնյանն իր նախորդի համանմանութեամբ չդրսեւորելով մարտական պատշաճ հատկանիշներ, չի կարողանում ինչպէս հարկն է զարգացնել ձեռք բերած նվաճումները եւ վճռական պարտութեան մատնել հակառակորդին:

Այս կռիվներում գնդապետ Բեյ Մամիկոնյանի դրսեւորած ոչ այնքան դրական վարքագծի մասին քննադատաբար է արտահայտվում կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկյանը⁵:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, թ. 46:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 37, թ. 46:

⁵ Տե՛ս Բանբեր Յայաստանի Արիսիվների, 1992, թիւ 2, էջ 46:

Մարտի 27-ին հաջողությամբ ձեռնարկած հարձակումը կանգ է առնում: Թուրքերը, մարտադաշտ նետելով լրացուցիչ ուժեր, կարողանում են կանգնեցնել հայկական զորքերի հարձակումը:

Ռազմաճակատում տիրում է հարաբերական դադար: Այս մարտերից հետո Դրոն, օգտվելով ռազմաճակատում հաստատված կայուն իրավիճակից, վերադառնում է Երեւան, բայց նրան վիճակված չէր հանգստանալու:

Մի էական ճշտում: Գեներալ Թ. Նազարբեկյանը իր հուշերում մանրամասնորեն ներկայացնելով հայ-թուրքական պատերազմի առավել արմատական նշանակություն ունեցող մարտական գործողություններն ու իր քննադատական վերաբերմունքն արտահայտելով հայկական զորքերի հրամանատարություն կիրառած մարտավարությունը, միաժամանակ իր դժգոհությունն է արտահայտում ոչ կադրային զինվորականների ու ազգային գործիչների նկատմամբ: Նրա գնահատմամբ՝ «Դրոն առանց որեւէ մեկի թուլտվությունը հարցնելու՝ մեկնել է Երեւան: Բոլորը գերազանց գիտեին, որ Հայաստանի ճակատագիրը վճռվում է Կարսի դաշտերում եւ թվում էր, որ ազգային բոլոր գործիչները՝ Դրոն, Արամը, Անդրանիկը, Սեպուհը, Մուրադը, Դալի Ղազարը եւ այլոք պետք է գտնվեին ճակատում ու իրենց օրինակով եւ հեղինակությամբ բարձրացնեին զինվորների մարտական ոգին: Բայց ցավոք, նրանք, գրեթե բոլորն այդ ժամանակ ճակատում չէին»¹:

Իհարկե, ճմարիտ է գեներալ Թ. Նազարբեկյանը՝ գտնելով, որ ազգի ճակատագրական պահին բոլորը պարտավոր էին լինել ճակատում, բայց պիտի նշել, որ նա այս հարցում այնքանել իրավացի չէ՝ մեղադրելով վերոհիշյալ ազգային գործիչներին, որոնք այդ ժամանակ ճակատում չէին գտնվում :

Այդ նույն ժամանակահատվածում ժողովրդի պահանջով ու ընտրություններով Արարատյան աշխարհում դիկտատոր հռչակված Արամ Մանուկյանը հսկայական աշխատանք էր ծավալում կարգմակերպելու թիկունքը, կարգավորելու Երեւանի նահանգում գեներալ Մ. Սիլիկյանի հրամանատարությամբ կազմավորվող 2-րդ դիվիզիան համալրող զինվորների զորահավաքը:

Նախորդ բոլոր մարտերում իրենց քաջաբար դրսևեորած Սեբաստացի Մուրադին եւ Սեպուհին ռազմաճակատից հեռացրել էր ճակատի ապաշնորհ հրամանատար գեներալ Արեշյանը, որն արհամար

¹ Նույն տեղում, թիվ 3, էջ 100:

րական վերաբերմունք ուներ ոչ կաղերային գինվորականների նկատմամբ: Գեներալ Արեշյանի, որին ի դեպ պաշտպանում էր գեներալ Թ. Նազարբեկյանը, կարգադրությամբ լուծարվել էին Սեբաստացի Մուրադի եւ Սեպուհի գլխավորած կամավորական հեծյալ զորախմբերը, որոնց անբասիր, հերոսական գործողությունների շնորհիվ անխուսափելի կոտորածից փրկվել էին տասնյակ հազարավոր հայեր: Անդրկովկասի տարածքից երկու նշանավոր հերոսներին հեռացրել է Հայոց Ազգային Խորհուրդը¹:

Անդրանիկը, որը էրզրումի անկումից հետո գեներալ Թ. Նազարբեկյանի հրամանով ազատվել էր զբաղեցրած պաշտոնից(գլխիվզիայի հարամանատար-Հ. Գ.), ռազմաճակատի հրամանատարությունը հանձնել էր գեներալ Արեշյանին եւ կազմավորում էր արեւմտահայ գինվորներից բաղկացած Առանձին հարվածող զորամասը:

Դրոն, ճիշտ է, այդ ժամանակ Կարսի ճակատում չէր, բայց դարձյալ գտնվում էր կրակների կիզակետում: Նա Սարիղամիշ-Կարս ուղղությունից գալիս է Երեւան ու անմիջապես մեկնում է Իգդիրի ճակատ:

Հայկական զորքերի հրամանատար գեներալ Թ. Նազարբեկյանը նույնպես նախապատվություն տալիս էր կաղերային գինվորականներին ու նախեւառաջ պաշտպանում եւ հաստատում էր նրանց առաջարկությունները: Պատերազմի ողջ ընթացքում գեներալ Թ. Նազարբեկյանի հրամանատարական կետը գտնվել է ճակատից զգալիորեն հեռու եւ նա հազվադեպ է եղել ռազմաճակատի առաջավոր բնագծերում, գինվորների կողքին: Կարելի է հաստատապես պնդել, որ նա ընտրել ու գործում էր ռազմական գործողությունները վարելու այնպիսի այնպիսի մարտավարությամբ, որն այնքան էլ համահունչ չէր ռազմաճակատում տիրող կացությանը: Չի բացառվում, որ լիովին չտիրապետելով ռազմաճակատում ու թիկունքում տեղի ունեցող իրադարձություններին, նա կարող էր ոչ միտումնավոր, բայց փոքր-ինչ այլ կերպ ներկայացնել ու գնահատել ոչ կաղերային, ազգային-ազատագրական պայքարի կրակներում հասունացած, ազգային հերոսի անուն վաստակած գինվորական գործիչների գործունեությունն ու իրական նկարագիրը:

Ինչպես արդեն նշվել է, գլխավոր ռազմաճակատը, ուր այդ օրերին ընթանում էին մարտական հիմնական, վճռորոշ գործողու-

¹ Մանրամասն տե՛ս Գեւորգյան Յ., Սեբաստացի Մուրադ, Երեւան, 2005, էջ 331-369:

թյունները՝ էրզրում-Սարիղամիշ-Կարս ուղղությունն էր: Բացի գլխավոր ճակատից, կային նաեւ երկրորդական նշանակութիւն ունեցող ուղղություններ, որոնք անտարակույս նույնպէս ունեին իրենց կարեւորութիւնն ու նշանակութիւնը: Երբ թուրքերը, խախտելով ռուս հրամանատարութեան հետ 1917 թ. դեկտեմբերին կնքած Երզնկայի զինադադարը, անցնում են հարձակման գլխավոր՝ Երզնկա-էրզրում-Սարիղամիշ ուղղութեամբ, մնացած երկրորդական ուղղութիւններում գտնվող զորամասերը հատուկ առաջադրանքներով փոխադրվում են ավելի կարեւոր վայրեր:

Այսպէս. «Ե. հայկական գունդը եւ Գ. առանձին կիսաբաժինը (Ա. եւ Բ. Վանի գունդերէն բաղկացած) ետ քաշուեցան Վանի լճի շրջանն, ուր բոլորովին մեկուսացուած վիճակի մէջ էին, եւ ուղարկուեցան Բայազետ: Հոն, ապահովելով Երեւանեան նահանգի հարաւային սահմանները, այդ զորամասերը մնացին մինչեւ ապրիլի կէսը, ապա փոխադրուեցան Իգդիր...»¹:

Մինչեւ մարտի կեսերը հայկական զորքերի հրամանատարութիւնը, կատարելով զորամասերի անհրաժեշտ վերախմբավորում եւ կենտրոնացում, հայկական մարտական ուժերը տեղաբաշխում է երկու գլխավոր ուղղութեամբ:

1. «Սարիղամիշի խումբ՝ բաղկացած 9 վաշտէ. ներգործականրէն կը պաշտպանէր Արաքս գետի գիծը»²:

2. Սուրմալուի ուղղութիւն:

Դրոն հրաժեշտ տալով Սարիղամիշի զորախմբին, գալիս է Երեւան, ապա առանց դուլզն-ինչ դադար առնելու մեկնում է Իգդիր, ուր այդ օրերին մի քանի զորամասերի հետ գտնվում էր գնդապետ Տիգրան Բաղդասարյանի գլխավորած Վանի գունդը:

Սուրմալու գավառում դարձյալ հայտնվել էին թուրք եւ քուրդ հրոսակախմբերը, որոնք պարբերաբար հարձակումներ էին գործում հայկական բնակավայրերի, իսկ երբեմն էլ նաեւ այդ ուղղութեամբ տեղաբաշխված զորամասերի վրա:

«Սուրմալուի ճակատին վրայ, - գրում է գնդապետ Տ. Բաղդասարյանը, - գտնուած ենք առաջին անգամ 1918 -ին, երբ Վանէն նահանջեցինք ու Պայազիտի վրայով Իգդիր եկանք: Այդ ատեններն ալ նոյն անապահովութիւնն ու վտանգը կը սպառնար Սուրմալուի հայ ազգաբնակչութեան: Թէեւ բաւականաչափ հայկ. զորամասեր կը գտնուէր Իգդիրի եւ Կոզբի շուրջ, սակայն քիւրտերը

¹ «Հայրենիք» անսագիր, 1927, թիւ 2, էջ 159:

² Նույն տեղում:

յանդգնած էին յարձակուելու Թաշքուռուն Հայկ. մեծ գիւղի վրայ, գայն տեղահան ըրած եւ յառաջանալով մինչեւ Տէլիք Թաշ` կտրած էին Իգդիր-Մարգարա խճուղին եւ այդպիսով խզած Սուրմալուի կապը էջմիածնի եւ Երեւանի հետ»¹:

Հարկավոր էր վերջ տալ թշնամու սանձարձակություններին, վերականգնել գավառի կապը մայրաքաղաքի հետ եւ հուսալիորեն պաշտպանել Հայկական բնակավայրերը թուրք-քուրդ հրոսակախմբերի ասպատակություններից:

Դրոն իր հայրենի Սուրմալու գավառ է մեկնում հենց այդ առաքելությամբ: Մի քանի օր անցկացնելով Իգդիրում եւ ծանոթանալով գավառում տիրող կացութեանը, Դրոն որոշում է անցնել վճռական գործողությունների: Թուրք հրամանատարությունը, ելնելով զուտ ապագայի ծրագրերից, ռազմական հենակետի էր վերածել թուրքաբնակ Դիզա գյուղը: Այդ գյուղում կենտրոնացնելով կանոնավոր զորքեր, գնդացիներ եւ կառուցելով ռազմական ամրություններ` թուրք հրամանատարությունը ձգտում էր պաշտպանական անխորտակ ամրոցի վերածել այդ գյուղը:

«Գլխավոր ճամբան, - նշում է գնդապետ Տ. Բաղդասարյանը, - միանգամ ընդմիջտ ապահովելու համար, պէտք էր վերագրաւել Թաշպուռունը, քանզեւ Դիզա կոչուած ամրոցը եւ տեղահան ընել անոր շուրջ հաւաքուած զինուած թաթար ազգաբնակչութիւնը»²:

Այդ ժամանակ բացի Վանի գնդից Իգդիրի շրջանում տեղաբաշխված էին նաեւ «Բաղդասարովի զօրամասը, Զէյթունի գունդը, Ախլաթի շրջանէն նահանջող Սմբատի եւ ուրիշ խումբեր»³:

Չնայած հիշյալ զօրամասերը եւ խմբերն արդեն ունեին մարտական որոշակի փորձառություն, բայց Դրոն որոշում է ծրագրված գործողութեան իրականացումը հանձնարարել Վանի գնդին:

«Չեմ գիտեր, - շարունակում է գնդապետ Տ.Բաղդասարյանը, - թէ ինչո՞ւ այդ ծանր ռազմական պարտականութիւնը մեզ բաժին ինկաւ: Մեր զօրամասի պակասները լրացնելէ եւ երկու դաշտային թնդանօթ տալէ յետոյ, Դրոն մեզի հրամայեց յառաջ շարժիլ եւ ամէն գնով գրաւել Դիզան»⁴:

Մարտական գործողությունները տեւում են ընդամենը երկու օր: Առաջին օրը Հայկական զորավաշտերը գրավում են Դաշքուռունը

¹ Մատենաշար «Ռազմիկ», թիւ 1, «Յայաստանի Հանրապետութեան վերջալույսին», գրեց Տ. Բաղդասարեան, Փարիզ, 1937, էջ 200:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

եւ հաջորդ օրը հարձակվում Դիզայի վրա: Թուրքերն օգտագործելով գյուղի շրջակայքում կառուցած ամրությունները, բուռն կերպով դիմադրում են հայկական զորավաշտերի գրոհներին: Չնայած թուրքերի համառ դիմադրությանը, կռիվը երկար չի շարունակվել: Խորտակելով թուրքերի համառ դիմադրությունը՝ հայ զինվորները ներխուժում են Դիզա:

«Մինչևե կէսօր թշնամին արդէն բարոյալքուած ու ջախջախուած էր: Մեր ճիւղերները եւ հետեւակները միաժամանակ մտան անառիկ համարուած այդ մեծ գիւղը եւ թաթար վերջին կռուողներէն ազատուածները Արաքսի ալիքներուն յանձնուեցան...»¹:

Գլխավոր խնդիրը կատարված էր: Դրոն գերազանց է կատարում հայկական զորքերի հրամանատարության հերթական առաջադրանքը: Ընդամենը երկու օրվա ընթացքում հայկական զորքերը նրա առաջնորդությամբ ջախջախում են Սուրմալուի շրջաններն ասպատակող թուրք զորամասերին եւ նրանց աջակցող քուրդ հրոսակախմբերին ու մաքրում գավառի տարածքները թշնամու ուժերից:

Եթե ընդհանրացնենք եւ անաչառորեն արժեւորենք նրա գործունեության այդ շրջանը, ապա կարելի է անվարան հաստատել, որ հայկական զորքերը նրա անմիջական ղեկավարությամբ կարողացան կանգնեցնել եւ հետ մղել թուրքական զորքերի հարձակումները ոչ միայն ռազմաճակատի գլխավոր՝ Սարիղամիշ-Ղարաուրգան-Կարս ուղղությամբ, այլեւ հասան նշանակալի արդյունքների նաեւ Սուրմալուի ճակատում:

Դրոյի գործունեության այդ շրջանը սահմանափակված չէ միայն բանակի հետ առնչվող խնդիրներով եւ ռազմաճակատում ընթացող մարտական գործողությունների ղեկավարման աշխատանքներով:

Թիկունքում առկա էին բազում բացասական երեւույթներ, որոնց հրատապ լուծումը անհրաժեշտ էին ոչ միայն թիկունքի, այլեւ ռազմաճակատի ամրապնդման համար:

Թուրք զինված զանգվածների ելույթներին զուգընթաց երկրում աննախադեպ չափերի էին հասել գողության եւ ավազակությունների դեպքերը: Հայաստանում տիրող դժվարին կացությունը լիցքավորել էր ազգային խնդիրների ըմբռնողությունից եւ հայրենասիրական տարրական զգացմունքներից զուրկ բարոյալքված որոշ հայ տարրերի, որոնք իրենց խառնակչությամբ ու թալանչիական գործողություններով ապակայունացնում էին առանց այն էլ անմխիթար քաղաքական եւ տնտեսական իրավիճակը: Անկարգությունների

¹ Նույն տեղում:

այիքը տարածվել էր նաեւ Երեւանում, եւ տեղի Հատուկ Կոմիտեից զգալի ջանքեր էին պահանջվում զբաղվելու նաեւ այդ կարգի դժվարութիւնների հաղթահարմամբ:

Դրոն երբեմն ստիպված էր լինում զբաղվել հասարակական կարգ ու կանոնի ապահովութեան խնդիրներով:

Վերոհիշյալ Արշալույս Աստվածատրոյանը, անդրադառնալով նմանօրինակ դեպքերին Դրոյի մասնակցութեանը, գրում է.

«Մի օր, երբ Ազգային Խորհրդի շէնքում, Յատուկ Կոմիտէի նախագահութեան սենեակում Մ. Մոսինեանի հետ աշխատում էինք, դրսից, Աստաֆեան փողոցից լսուեցին աղմուկ-աղաղակներ, ձայները դնալով աւելի սաստկացան: Արամը բացակայ էր: Աշխատանքը ընդհատեցի եւ դուրս եկայ պատշգամբ, հասկանալու համար աղմուկի պատճառը: Ինչ որ ջղայնացած իրարանցում կար փողոցում, ուր ահագին ամբոխ էր հաւաքուել. ոմանք աշխատում էին խառնակիչներին-աղմկարարներին ի կարգ հրաւիրել, բայց անյաջող: Նրանց ելույթներն աւելի սպառնական կերպարանք էին առնում, երբ որտեղից որտեղ երեւաց Դրօն եւ անմիջապէս մտաւ ամբոխի մէջ, կարծես երկնքից ուրուր իջաւ հաւերի մէջ. աղմկարարները ծակ ու ծուկ քաշուեցին, ամբոխը ցրուեց, եւ փողոցն ստացաւ իր խաղաղ, բնական տեսքը:

Մի փոքրիկ, ըստ ինքեան աննշան դէպքը, որ սակայն բնորոշ վկայութիւն է Դրօյի նկարագրի մասին: Ամէն տեղ, ամէն ժամանակ վտանգի (մեծ թե փոքր) պահերին նա երեւան էր հանում զինուորական իր բացառիկ յատկութիւնները, - մի հայեացքից ըմբռնել կացութիւնը եւ անմիջապէս անցնել գործի՝ միայն հերոսին յատուկ վստահութեամբ դէպի գործի յաջող վախճանը»¹:

Խորագետ քաղաքական գործիչ, տաղանդավոր կազմակերպիչ Արամ Մանուկյանի եւ մարտական երկաթյա կարգապահութեամբ օժտված աննկուն հրամանատար Դրոյի համագործակցութիւնը Արարատյան աշխարհում տվեց իր արգասաբեր պտուղները: Նրանց, ինչպես նաեւ Երեւանի Հատուկ Կոմիտեի մյուս անդամների ջանքերով հնարավոր եղավ լուծել թերեւս ամենահրատապ խնդիրը՝ մարել Հայաստանի տարածքում բռնկված թուրք հրոսակախմբերի զանգվածային ելույթները եւ ապահովել թիկունքը ռազմաճակատին միացնող ուղիների անխափան աշխատանքը: Բացի վերոհիշյալից, Երեւանի Հատուկ Կոմիտեն Հայաստանում տիրող ճգնաժամային

¹ «Հայրենիք» օրաթերթ, 1956, ապրիլի 27:

պայմաններում կարողացավ կազմավորել նոր գործադիրներ, որոնք անգնահատելի ծառայություն ունեցան Հայության գոյապայքարի մարտերում: Այս գործում նույնպես անժխտելի ու անգնահատելի է Դրոյի ներդրած զգալի վաստակը:

Հայության գոյապայքարում գործասերի կազմավորման կենսականորեն չափազանց կարևոր գործի իրականացումը դյուրին խնդիր չէր: Զորամասերի կազմավորման համար անհրաժեշտ էին ոչ միայն մարտական ուժեր, գեներ, հանդերձանք: Զինվորներին հարկավոր էր կերակրել, իսկ այդ օրերին, երբ երկրում տիրում էր սովն ու համաճարակը, եւ յուրաքանչյուր օր սովամահացած զոհ էին դառնում հազարավոր մարդիկ, անասելի ծանր էր լուծել զինվորներին կերակրելու խնդիրը: Միշտ չէ, որ հայ գյուղացին սիրահոգաբար է համաձայնել հաց տրամադրել զինվորներին: Եղել են դեպքեր, երբ Երեւանի Հատուկ Կոմիտեն ու Արամ Մանուկյանը, գյուղերից հաց ձեռք բերելու համար, հարկադրված դիմել են բռնի միջոցների: Համանման իրավիճակում իր վճռորոշ խոսքն է ասել Հատուկ Կոմիտեի եւ անձամբ Արամ Մանուկյանի հրահանգով գործող Հատուկ նշանակություն մարտախումբը (Ազգային խորհրդի գվարդիան), որի հրամանատարն էր Նիկոլ Դոմանի դպրոցի սան, Երեւանի նահանգում պանիսլամիզմի հիմնադիր, Նախիջևանի Հայության կոտորածների գլխավոր կազմակերպիչ, փաստաբան Կինգիրլինսկու ահաբեկիչ, Ապարանի շրջանի Քուչակ գյուղի արժանավոր զավակ՝ Մաթեոս Հովհաննիսյանը¹:

Չնայած թիկունքում ձեռք բերած հաջողություններին՝ ռազմաճակատում ծավալվող գործողությունները գնալով ավելի ու ավելի սպառնալի կերպարանք էին ստանում, իսկ քաղաքական ու ռազմական իրավիճակը զարգանում է ի վնաս Հայության:

Քուրքական գորքերը գրավելով Սաիդաղիշը, ապա նաեւ Բաթումի նահանգի զգալի մասը՝ փաստորեն արդեն ներխուժել էին Անդրկովկաս տարածքը եւ հիմք ունենալով մարտի 3-ին կնքած Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը՝ Կովկասյան կառավարությունից պահանջում են հանձնել Բաթում քաղաքը: Բաթումը վերցնելու թուրքական կողմի ներկայացրած վերջնագիրը նոր իրավիճակ է ստեղծում: Բաթումիի նավահանգիստը ռազմավարական նշանակություն ունեւր Վրաստանի համար, քանզի քաղաքը ծովային այն կարեւորագույն ուղին ու վայրն էր, որի միջոցով Վրաստանը ելք ունեւր եւ հաղորդակցվում էր արտաքին աշխարհի հետ:

¹ Տե՛ս «Չայրենիք» ամսագիր, 1950, թիւ 11, էջ 50:

Վրացիները, որոնք մինչ այդ որեւէ լուրջ քայլեր չէին ձեռնարկել խոչընդոտելու դեպի Կովկաս թուրքական զորքերի առաջխաղացմանը, այս անգամ վճռականորեն տրամադրվում են դիմադրել եւ հակառակորդին չհանձնել ոչ միայն Բաթումը, այլեւ վրացական որեւէ, անգամ մի փոքրագույն տարածք:

Իսկ այդ ընթացքում Կովկասյան Կոմիսարիատի ու թուրքական պատվիրակութիւնների միջեւ Տրապիզոնում ընթացող բանակցութիւնները դեռեւս շարունակվում էին

Ի պատասխան Բաթումը իրեն հանձնելու թուրքերի ներկայացրած պահանջին՝ Կովկասյան Սեյմը մարտի 31-ին հրավիրում է նիստ, որտեղ վրաց սոցիալ-դեմոկրատական կուցակցութիւնի առաջնորդ Ն. Ժորդանիայի առաջարկութեամբ ընդունվում է հետեւյալ բանաձեւը. «Նկատի ունենալով, որ Թուրքիոն եւ Անդրկովկասի միջեւ կարելի չէր լիարժեք համաձայնութեան մը գալ սահմաններու վերաբերմամբ, կառավարիչի Անդրկովկասեան պատուիրակութեան անմիջապէս վերադառնալ Թիֆլիս»¹:

Ա. Խատիսյանի բնութագրմամբ՝ «Ժորտանիայի բացատրութեամբ այդ բանաձեւի ընդունումը կը նշանակէր պատերազմի յայտարարութիւն Թուրքիոն դէմ: Պատերազմը վարելու համար ընտրուեցաւ մարմին մը արտակարգ լիազօրութիւններով: Այդ մարմնի մէջ կը մտնէին վարչապետ եւ միաժամանակ զինուորական նախարար Գեգեչկորի, ներքին գործերու նախարար Ռամիշվիլի եւ ելեւմտական նախարար Կարճիկյան»²:

Ճիշտ է, գլխավորապէս վրաց պատվիրակների պնդմամբ՝ Սեյմը ընդունում է թուրքիային պատերազմ հայտարարելու որոշում, սակայն հետագա դեպքերը եկան ապացուցելու, որ վրացիներն այնքան էլ լուրջ ու վճռականորեն տրամադրված չէին դիմակայելու թուրքական զորքերի հարձակմանը:

1918 թ. ապրիլի 1-ին թուրքական զորքերը գրեթե առանց դիմադրութեան գրավում են Բաթումը, որի բերդում (Միխայլովյան ամրոց) 300 սպաների գլխավորութեամբ կենտոնացված էին ավելի քան 3000 զինվորներ:

Ավելին, Բաթումը գրավելուն զուգընթաց, թուրքական զորքերը խորանում են Վրաստանի խորքերն ու դարձյալ գրեթե առանց դիմադրութեան գրավում մի շարք բնակավայրեր, այդ թվում նաեւ Ախալցխան, Ախալքալակն ու մի շարք այլ շրջաններ:

Դրան հակառակ, հայ-թուրքական ճակատում հայկական զորքերը համառ դիմադրութիւն են ցույց տալիս դեպի Կարս առաջացող թուրքական զորքերին:

¹ Խատիսեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 50:

² Նույն տեղում:

Բաթումը հաննելուց հետո, վրաց իշխող կուցակցության մեջ ծագում են լուրջ տարաձայնություններ:

«Անոնք կը զգային,-գրոմ է Ալ.Խատիսյանը,-որ իրենց ժողովուրդը չուզէր կռուիլ Բաթումի անկումէն յետոյ: միւս կողմէ, գտած էին միջոցը համաձայնութիւնն էր երմանիոյ հետ:

Այս պարագան բախտորոշ ազդեցութիւն ունեցաւ դէպքերու ընթացքին վրա»¹:

Թուրքական կողմը քաջատեղյակ լինելով Կովկասյան Կոմիսարիատում եւ Սեյմում, ինչպես նաեւ պարերազմի նկատմամբ վրաց իշխող կուսակցության մեջ տիրող տարաձայնություններին, Անդրկովկասյան կառավարութեանն է ներկայացնում երկրամասը անկախ հռչակելու վեջնագիրը: Իսկ Անդրկովկասը պաշտոնապես ղեռնու գտնվում էր Ռուսաստանի կազմում եւ այդ պատճառով ռազմաճակատում գտնվող հայկական, վրացական, ինչպես նաեւ կովկասյան թուրք-թաթարներին պատկանող զորքերը ենթարկվում էին Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար գեներալ Լեբեգինսկուն:

Թուրքական կողմի պահանջն անշուշտ խորապես կշռադատված էր: Եթե Անդրկովկասյան Սեյմը եւ կոմիսարիատը հռչակեին Անդրկովկասի անկախությունը, ապա ռազմաճակատում մարտնչող հայ, վրաց ու կովկասյան թուրքերի զորքերն այսուհետ ենթարկվելու էին ոչ թե գեներալ Լեբեգինսկուն, այլ Կովկասյան կառավարութեանն ու նրա ռազմական նախարարութեանը:

1918 թ. ապրիլի 9-ին Սեյմը կայացնում է Ռուսաստանի կազմից դուրս գալու, Անդրկովկասյան հանրապետության անկախությունը հռչակելու որոշումը: Վարչապետ Գեգեկորիի գլխավորած կառավարությանը փոխարինած Չխենկելիի կառավարությունը որոշում է Թուրքիայի հետ վերսկսել ընդհատված բանակցությունները:

Սեյմը հիմք ունենալով Չխենկելիի գեկուցումը՝ ընդունում է հետեւյալ բանաձեւը. «...Սեյմը կառավարիչ կառավարութեան շարունակել հաշտության բանակցությունները եւ միջոցներ ձեռք առնել հաշտութիւնը շուտափոյթ կերպով կնքելու հմար. միժամանակ Սեյմը կառավարիչ կառավարութեան եռանդուն միջոցներ ձեռք առնել երկրի պաշտպանութիւնը կազմակերպելու համար»²:

Սեյմի Հ. Դ. Դաշնակցության անդամներն լուռ համաձայնությամբ ընդունում են այդ որոշումը, քանի որ ըստ Ալ. Խատիսյանի

¹ Նույն տեղում, էջ 53:

² Նույն տեղում, էջ 55:

պնդման՝ «...բոլորին ցանկութիւնն էր պահպանել համերաշխութիւնը Անդրկովկասեան դրացիներու եւ, մասնաւորապէս, Վրացիներու հետ՝ միեւնոյն չմնալու համար Թուրքերու հետ: Պատերազմի ամբողջ պատասխանատուութիւնը Թուրքերուն հետ է. Յ. Դաշնակցութիւնը իր վրայ էր կրնար վերցնել, իսկ այդպէս պիտի ըլլար, եթէ ան գործէր հակառակ վրացիներուն»¹:

Ճիշտ է, դժվար է այս հարցում մեղադրել Հ. Յ. Դաշնակցութեանը համանման որոշմանը համաձայնելու համար, իրոք ցեղասպանութիւնն ապրած հայ ժողովուրդը գտնվում էր անպատմելի ծանրագույն, անելանելի իրավիճակում, սակայն ռազմաճակատում ծավալվող հետագա դեպքերն եկան ապացուցելու, որ այդ բախտորոշ ժամանակահատվածում վրացիների համագործակցութիւնն ակնկալող հայութիւնը, այնուամենայնիւ, մեն-մենակ մնաց թուրքերի դեմ ու ապավինելով իր սեփական ուժերին՝ դատապարտված էր միայնակ վճռելու իր ճակատագիրը:

Հաշված օրը անց «...եռանդուն միջոցներ ձեռք առնել երկրի պաշտպանութիւնը կազմակերպելու համար» որոշում կայացրած Կովկասյան կառավարութեան վրացի ղեկավարները կայացնում են հայ ժողովրդի համար ճակատագրական նշանակութիւն ունեցող որոշում:

Գերմանական ու թուրքական հրամանատարութեան հետ ձեռք բերած գաղտնի համաձայնութեան Կովկասյան կառավարութեան նախագահ Ջիենիկելին եւ ռազմական փոխնախարար գեներալ Օդոշելիձեն առանց Հայոց Ազգային Խորհրդի եւ կառավարութեան հայ նախարարների գիտութեան, ապրիլի 12-ին հրամայում են հայկական զորքերի հրամանատար գեներալ Նազարբեկյանին (նա անմիջականորեն ենթարկվում էր Կովկասյան կառավարութեանը եւ ռազմական նախարարութեանը - Հ. Գ.) թուրքերին հանձնել Կարսի հզոր բերդաքաղաքը:

Համաձայն Կարսի բերդապետ գեներալ Դեբելի, որը նոր էր ստանձնել այդ պաշտոնը եւ դեռուս այնքան էլ տեղեկացված չէր ռազմաճակատում տիրող իրավիճակին, ներկայացրած գեկուցագրի՝ Կարսի ամրոցում ապրիլի 22-ին կենտրոնացված էին հետեւյալ զորամասերը. 1) Երեք գումարտակներից բաղկացած 1600 թվակազմ ունեցող Կարսի բերդային հետեւակ գունդը, 2) 1200 զինվորներ ունեցող 3-րդ հրաձգային գունդը, 3) 221 հետեւակ եւ 100 հեծյալ այլ զորամասերից եւ անձնակազմից գուրկ ուսական հրետանային գնդի 3-րդ մարտկոցը, որոնք առանձնացված էին որպէս պահեստային ուժեր:

¹ Սույն տեղում, էջ 54-55:

Գեներալ Դեեւի հաշվարկմամբ՝ Կարսի ամրոցում կային ընդամենը 3000 զինվորներ:

Առավել հզոր ուժ էր ներկայացնում Կարսի բերդային հրետանային ստորաբաժանումը, որի կազմում գտնվել էր զորումի ու Կարսի հրետանային գումարտակներում ծառայում էին 100 սպաներ ու 1700 զինվորներ: Բացի դրանցից բերդի համապատասխան կետերում տեղադրված էին 70 գնդացի:

Կարսի բերդի ներսում առանց օգտագործման եղել են 700 հրանոթ, որոնք գեներալ Դեեւի վկայութեամբ՝ մեծ մասը հին էին, բայց օգտագործման համար պիտանի:

Ամրոցում էին 4-5 հեծյալ հարյուրակներ, որոնք պարտականությունը ուստիկանական ծառայություններ կատարելն էր:

Կարսի ամրոցը ունեցել է իր ավիացիան՝ բաղկացած անօդատագործելի 3 ինքնաթիռներից¹:

Բերդապետ գեներալ Դեւի հավաստմամբ՝ Կարսի բերդի ճարտարագիտական (ինժեներական) պատրաստվածությունը միանգամայն բավարար էր, իսկ սննդամթերքի եւ հանդերձանքի պաշարները կարող էին լիարժեք բավարել եթե բերդի պաշարումը շարունակվեր նույնիսկ մի քանի ամիս: Բերդը ապահովված էր նաեւ բժշկա-սանիտարական անհրաժեշտ միջոցներով²:

Ըստ գեներալ Դեեւի զեկուցագրում տեղ գտած տվյալների՝ Կարսի բերդաքաղաքը պաշարող թուրքական 5-րդ, 9-րդ եւ 36-րդ դիվիզիաները բաղկացած էին երեք գնդերից, որոնցից յութաքանչյուրի կազմում կային 1200 զինվոր, այսինքն բոլոր երեք դիվիզիաներում մարտնչող զինվորների ընդհանուր քանակը կազմում է 10.800:

Դիվիզիաներից յուրաքանչյուրուրը ունեցել է 12 հրանոթ եւ 36 գնդացի: Բացի այդ ամենից, թուրքաքական դիվիզիաների շարքերում մշտապես եղել են 3000-4000 քուրդ հեծյալ զինյալներ:

Եթե անաչառ ու անկողմնակալ համեմատենք Կարսի ամրոցի եւ հակառակորդի մարտական ուժերին վերաբերող գեներալ Դեեւի զեկուցագրում տեղ գտած տվյալների հարաբերակցությունը, ապա աներկբա պիտի պնդել, որ խոսք անգամ չպետք է լիներ ըստ ամենայնի ամրացված հզոր բերդաքաղաքի հանձնման մասին, բայց կատարվում է ամենասարսափելին. «... Կարսի բերդը, - նշում է հայկական բանակային կորպուսի շտաբի պետ գեներալ Վիչինսկին, - անտարակոյս, յետ կը մղէր թիւրքերին. այսօր էլ դեռ բերդը շատ

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, Ֆ. 121, ց. 1, գ. 42, ք. 29:

² Տե՛ս նույն տեղում:

լաւ պաշտպանուում էր. մինչեւ որ ստացուեց վարչապետ Չխենկելիի եւ զօր. Օղոշելիձէի կարգադրութիւնը, որ բանազնացներ ուղարկուեն՝ ճշտելու համար բերդի դատարկման պայմանները: Այս բանը բերդապետին յայտնելուց յետոյ՝ կռիւը դադարեց: Զօրքերը՝ ենթարկուելով հրամանի՝ հեռացան Աղաջ-Աղբաբա-Հարամ Վարդան առաջավոր դիրքերից...»¹:

Գեներալ Թ. Նազարբեկյանը եւ Կարսի բերդաքաղաքի զինվորական պարետ, գեներալ Դեւը կադրային զինվորականներ էին եւ համաձայն բանակում ընդունված անխախտ օրենքի, նրանք որպես կադրային զինվորականներ, պիտի ենթարկվեին վերին հրամանատարութեանն ու կատարեին իրենց տրված հրամանները:

Գնդապետ Շենուրի համոզմամբ՝ Կարսի ուղղութեամբ հարձակվել են «...թուրքական 12-րդ եւ 36-րդ զորաբաժինները(գեներալ Դեւելի գեկուցագրում՝ 5-րդ, 9-րդ եւ 36-րդ դվիզիաներ-Հ. Գ.): Այն, ինչ-որ մեզ՝ ռուսական հին սպաներիս համար պարզ էր՝ էրզրումի նահանջով պարզ երեւաց նաեւ միւս հրամանատարական կազմին, որ պէտք էր նահանջել մինչեւ Կարս, ուր կային ուժեղ բերդային դիրքեր, ուժեղ հրետանի եւ ուր հասնում էին արդեն թիկունքում նոր կազմակերպուած թարմ զորամասեր: Այնտեղ (Կարսի բերդաքաղաքում) կարելի էր դիմանալ բաւական երկար ժամանակ, մինչեւ որ հայ բնակչութիւնը կը պարպէթր ու կը հեռանար դէպի ռուսական Հայաստան»²:

Գնդապետ Շենուրի գնահատականում, պիտի ասել, որ կա որոշակի վիճահարույց կետեր. 1. Ու՞մ նկատի ունի գնդապետ Շենուրը նշելով՝ « էրզրումի նահանջով պարզ երեւաց նաեւ միւս հրամանատարական կազմին, որ պէտք էր նահանջել մինչեւ Կարս:

2. Այլելի քան անհասկանալի է Հայկական բանակային կորպուսի հրամանատարութեան որդեգրած մարտավարութիւնը: Բերդաքաղաքում գնվող Հայկական զորքերը իրենց թվակազմով գրեթե չէին զիջում այդ ուղղութեամբ հարձակվող թուրքական 12-րդ ու 36-րդ դվիզիաներին, իսկ զինվածութեամբ, հատկապես հրետանիով, նույնիսկ գերազանցում էին: Հարց է ծագում. ինչու՞ հայկական զորքերի հրամանատարութիւնը չէր ծրագրում ոչ թե «դիմանալ բաւական երկար ժամանակ, մինչեւ որ հայ բնակչութիւնը կը պարպէր ու կը հեռանար դէպի ռուսական Հայաստան», այլ գործեր հար-

¹ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 110:

² «Սարդարաբատի հերոսամարտը», գրեց գլխաւոր սպայակոյտի գնդապետ Ալեքսանդր Շենուր, 1967, Ֆրեզնու, էջ 16:

ճակողական մարտավարությունը եւ ձեռնարկելով առավել վճռական հարձակողական գործողություններ՝ պարտություն մատներ ու ջախջախեր հակառակորդին:

Պատմական այդ ժամանակահատվածում հայ-թուրքական ռազմաճակատում տեղի ունեցած ռազմական գործողությունների ու հրամանատարական կազմի մարտական որակների ու կիրառած մարտավարության մանրակրկիտ ուսումնասիրությունն աներկբա հավաստում է. եթե կադրային զինվորականների փոխարեն Կարսի բերդաքաղաքի պատասխանատուները լինեին հայ ազգային-ազատագրական պայքարի հնոցում ծնունդ առած եւ հայդուկային կռիվներում թրծված զինվորականները, ժողովրդական հերոսներ Անդրանիկը, Սեբաստացի Մուրադը, Սեպուհը, Սմբատը կամ Դրոն, ապա, կարելի է վստահաբար պնդել, որ նրանք առանց Հայոց Ազգային Խորհրդի համաձայնության եւ թուլություն, որեւէ պարագայում չէին համաձայնի կատարել Կարսի հզոր բերդաքաղաքն առանց զիմադրության թշնամուն հանձնելու Կովկասյան կառավարության(Կոմիսարիատ) նախագահ Ջիսենկելիի եւ ռազմական նախարար գեներալ Օդոշելիձեի հայակործան հրամանը:

Ահավասիկ որպես ասաածի օրինակ հիշենք 2-րդ կամավորական գործիքի մղած Կավրե-Շամեի կռիվը, երբ Դրոն չըջանցելով վերին հրամանատարության կողմից իրեն տրված նահանջելու հրամանը՝ չնահանջեց ու կռիվ տվեց գործիքին քանակապես քառապատիկ անգամ գերազանցող հակառակորդին:

Հայոց Ազգային Խորհրդի կողմից իրենց վստահված տեղամասերում նույն ոգով եւ մարտավարությամբ են առաջնորդվել նաեւ Սեբաստացի Մուրադը՝ Երզնկայում, իսկ Սեպուհը՝ Բաբերտում:

Թուրքական հրամանատարության նպատակը բոլորովին էլ միայն Կարսի բերդաքաղաքը չէր: Խախտելով Կովկասյան կառավարության հետ կնքված ապրիլյան զինադադարը՝ թուրքական զորքերը անսպասելիորեն վերսկսում են հարձակումը եւ գետնացելով Արփա գետը, մոտենում են Ալեքսանդրապոլին ու վերջնազիր ներկայացնում հայկական բանակի հրամանատարությանը:

Իսկ այդ օրերին Բաթումիում վերսկսվել էին բանակցությունները թուրքական եւ Անդրկովկասյան կառավարության պատվիրակությունների միջեւ: Բանակցություններին Անդրկովկասյան կառավարության պատվիրակության կազմում հայկական կողմից մասնակցում էին ՀՅԴ անդամներ Ալ. Խատիսյանը, Հովհ. Քաջագնուհին, Ս. Վրացյան, Կ. Ղազարյանը, եւ Վահան Մինախորյանը:

Հայուժյան համար ճագատագրական ու բախտորոշ նշանակու-
թյուն ունեցող օրերին կապը Բաթումիի եւ Թիֆլիսի ու Երեւանի
Ազգային Խորհուրդների միջեւ շատ թույլ է գործել: Պատվիրա-
կուժյունը տեղեկուժյուններ չէր ստանում ռազմաճակատում ծա-
վալվող դեպքերի մասին, իսկ Երեւանը անտեղյակ էր բանակցու-
թյունների ընթացքից:

Այսուհանդերձ, Թիֆլիսից Ս. Վրացյանին ու Կ. Ղազարյանին
հաջողվում է մայիսի 15-ին կեսօրվա ժամը 2-ին ուղիղ հեռագրա-
թելով կապվել Երեւանի հետ ու Բաթումիում ընթացող բանակցու-
թյունների մասին որոշ մանրամասներ հաղորդել ապարատի մոտ
գտնվող Արամին ու Դրոյին:

Ս. Վրացյանն ու Կ. Ղազարյանը հայտնում են, որ խաղաղարար
պատգամավորության առաջին նիստը կայացել է մայիսի 11-ին,
որին ներկա են եղել թուրքական, գերմանական եւ Դաղստանի
պատգամավորությունը: Բանակցություններին մասնակցելու նպա-
տակով Բաթումի պիտի ժամանեին նաեւ Ավստրիայի ու Բուլղարիա-
յի պատգամավորությունները:

Թուրքական պատգամավորության կազմում նիստին մասնակցել
է Թուրքիայի ծովային նախարար, երիտթուրքերի պարագլուխներից
Ջեմալ փաշան, որը հայ պատգամավորների հետ ունեցած զրույցի
ժամանակ հայտնել է, որ «...տաճկահայերը նորէն իրենց հայրենիք
վերադառնալ չեն կարող»¹:

Ս. Վրացյանի ու Կ. Ղազարյանի տեղեկացմամբ՝ բանակցու-
թյուններում իրենք պահանջել են հիմք ունենալ միայն Բրեստի
պայմանագիրը, սակայն թուրքական կողմը խիստ կեպով բողոքել է
այդ պահանջի դեմ, ու ներկայացրել են իրենց նոր պահանջները,
որոնք՝ «...հասնում են համարեա ձեր սահմաններին-(այսինքն
Երեւանի սահմաններին-Հ. Գ.):

Անդրադառնալով հայ-թուրքական ռազմաճակատում տեղի
ուներող իրադարձություններին, նրանք Արամին ու Դրոյին ներկա-
յացնում են Ալեքսանդրապոլից գեներալ Արեշլից ստացած հեռագ-
րի բովանդակությունը, համաձայն որի «...տաճիկները նախայար-
ձակի դիմեցին, և ուժակոծում են Ալեքսանդրապոլը և որ մեր զորա-
մասերը դիմադրութիւն են ցոյց տալիս: Հենց նոր Ազգային
Խորհրդից խնդրում են յայտնել ձեզ, որ ընդհանուր հրամանատարը
հրամայել է դիմադրել»²:

¹ Ձանգ, 1918, մայիսի 17(4), թիւ 34:

² Նույն տեղում:

Արամին ու Դրոյին հայտնելով պատերազմը շարունակելու վերաբերյալ Հայոց Ազգային Խորհրդի տեսակետն ու Հայկական բանակային կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկյանի հրամանը, նրանք միաժամանակ տեղեկացնում են թուրքական կողմի ներկայացրած պահանջները, որոնց համաձայն «Տաճկական հրամանատարը ուղտիմատումի ձևով պահանջել է տաճկական շտաբի տրամադրութեան տակ դնել Ալէքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղագիծը, որպեսզի իրանց զորամասերը տեղափոխվեն Ջուլֆա, անգլիացիներին դէմ...Պահանջել են նաև յետ քաշել մեր զօրքերը երկաթուղու գծից 20 վերստ հեռու դէպի մեր սահմանը: Խաղաղ բնակչութեանը խնդրում են մնալ իր տեղում: Պատերազմից յետոյ, սահմանը կը լինի Արփաչայը»¹:

Թուրք պատգամավորութեան ներկայացրած պայմանների մեջ առավելապես ուշագրավ է «Պատերազմից յետոյ, սահմանը կը լինի Արփաչայը» խոստովանութիւնը: Ստացվում է, որ չնայած այն իրողութեանը, որ պատերազմը շարունակվում էր, ու դեռևս տեղի չէին տեղի ունեցել Մալխյան հերոսամարտերը, սակայն թուրքական կողմն արդեն գծագրել էր հայ-թուրքական սահմանը, որը լինելու էր Արփաչայը:

Բանակցութիւններում թուրքերին, ինչպես նաև գերմանացիներին հետաքրքրել են հայ-թուրքական հարաբերութիւնները Երեւանի նահանգում: Չնայած այն իրողութեանը, որ Երեւանի նահանգում թուրք հրոսակախմբերը շարունակաբար զենքի էին դիմում հենց թուրքիայի թելադրանքով ու աջակցութեամբ, սակայն թուրք պատգամավորները պահանջել են վերջ տալ մահմեդական ազգաբնակչութեան վրա գործադրած ճնշումներին ու բռնութիւններին: Թուրք պատգամավորները հայտարարել են, որ եթե հայկակա կողմը չգաղարեցնի մահմեդական բնակչութեան նկատմամբ գործադրվող բռնութիւնները, ապա հակառակ պարագայում իրենք ստիպված կլինեն թուրքական զորքերով պաշտպանել իրենց հավատակիցներին: Այսինքն անթաքուցյ սպառնում են ներխուժել Արարատեան դաշտ ու Երեւան:

Արամին ու Դրոյին հետաքրքրել է հայութեան նկատմամբ գերմանական կողմի պաշտպանած դիրքորոշումը:

Ըստ Ս. Վրացյանի ու Կ. Ղազարյանի. «Գերմանացիներին մասին մենք էլ նոյն կարծիքին ենք և այդ ուղղութեամբ աշխատում ենք Բաթումում, մենք նրանց ասել ենք, որ կընդունենք ամեն մի պայ-

¹ Նույն տեղում:

ման, միայն թէ ապահովեն մեր ֆիզիկական գոյութիւնը: Նոքա ասացին, որ Գերմանիան երբէք թոյլ չի տայ, որ տաճիկները Հայերի վերաբերմամբ իրագործեն իրենց ծրագիրը: Միայն թէ Հայերը անկեղծօրէն ընդունեն գերմանական օրինատացիան: Նրանք պաշտպանում են Բրեստի պայմանագիրը»¹:

Հայ-թուրքական ռազմաճակատում ծավալվող դեպքերը Հստակորեն ցույց տվեցին, որ միանգամայն անհիմն էին ու անիրագործելի Հայությանը սատարելու գերմանական կողմի հնչեցրած խոստումները: Այդ պայքարում Հայությունը բացարձակապես մենակ էր, եւ նրա ֆիզիկական փրկության գործում բացառվում էր երրորդ ուժին ապավինելը:

Բաթումիում ընթանում էին բանակցութիւնները, իսկ ռազմաճակատում հենց այդ օրը կատարվում են այնպիսի իրադարձութիւններ, որոնք անակնկալ էին ոչ միայն բանակցութիւնների մասնակից Հայ պատգամավորների ու Երեւանի Ազգային Խորհրդի անդամների, այլեւ Հայկական բանակային կորպուսի հրամանատարութեան Համար:

Դատելով տվյալ ժամանակահատվածում ռազմաճակատում տեղի ունեցած դեպքերի ընթացքը բնութագրող վավերագրերի, հուշագրութիւնների բովանդակութիւնից եւ հայկական զորքերի (Հայկական բանակային կորպուսի) ընդհանուր զորահրամանատար, գեներալ Նազարբեկյանի խոստովանութիւնից, Հայկական բանակային կորպուսի եւ մասնավորապես նույն կորպուսի առաջին դիվիզիայի հրամանատարութեան Համար միանգամայն անսպասելի էին Ալեքսանդրապոլի ուղղութեամբ թուրքական զորքերի արագ Հարձակումներն ու հայկական բանակի հրամանատարութեանը ներկացրած վերջնագիրը:

Հայկական զորքերը, չհասցնելով ինչպէս հարկն է նախապատրաստվել ու բավարար մարտական պատրաստվածութեան հասցնել մարտաշարքերը եւ տեղի տալով անկազմակերպվածութեանն ու խուճապին, արագորեն լքում են մարտադաշտն ու գրեթէ առանց դիմադրութեան քաղաք-ամրոցը հանձնում հակառակորդին²:

Հարկ է նշել, որ ռազմաճակատում ծավալվող դեպքերի զարգացման, զինվորների մարտական եւ բարոյահոգեբանական կեցվածքի ու տրամադրութեան վրա բացասական ազդեցութիւն է գործել Կարսի հզոր բերդաքաղաքի անսպասելի եւ առանց դիմադրութեան թշնամուկն հանձնելու իրողութիւնը: Զորամասերում մեծ չափերի

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 92, էջ 6-12:

էր հասել զանգվածային դասալքությունը: Կովկասյան կառավարությունը հայութեան նկատմամբ դրսեւորած այդ դավաճանական եւ հանցավոր քայլով կոտորւմ է հայկական բանակի դիմադրողական ոգին եւ պատճառ դառնում ահաւոր ողբերգությունների:

«Այսպիսով, - իր հուշերում գրում է գեներալ Նազարբեկյանը, - տեղի ունեցան մեկը մյուսին հաջորդող կործանարար մի շարք իրադարձություններ. Բաթումիի հանձնումը, այնուհետեւ, համաձայն կնքված զինադադարի, առանց դիմադրութեան Կարսի ամրոցի հանձնումը եւ վերջում, զինադադարի ընթացքում, Ալեքսանդրապոլի մոտ, թուրքերի գետանցումը Արփաչայ: Արդյունքում, դեռեւս բավականաչափ չհամադրված ու չկազմակերպված հայկական զորքերը, թուրքերի գործադրած սարսափելի վայրագությունների, սարսափելի բնակչիմայական ծանր պայմաններում անընդմեջ չդադարող մարտական գործողությունների ազդեցութեան հետեւանքով վերջնականապէս բարոյալքվելով եւ կորցնելով մարտունակութիւնը՝ լքում են մարտաշարքերն ու միանում փախստականներին, որոնք այդ օրերին նման էին փախչող եւ փրկութիւն որոնող մարդկանց տարերային ծովի»¹:

Ալեքսանդրապոլի անկումից մի քանի օր անց թուրքերը, շարունակելով հարձակումը, մարտական գործողութիւններ են ձեռնարկում ռազմաճակատի ողջ երկայնքով: Հայկական զորքերը, դիմադրելով թշնամու գերակշռող ուժերին, աստիճանաբար նահանջում են, ընդ որում մի մասը՝ առաջին դիվիզիան եւ երկրորդ դիվիզիայի 7-րդ եւ 8-րդ գնդերը, դեպի Փամբակի լեռնանցք՝ փակելով Համամլու-Ղարաքիլիսա տանող ճանապարհը, իսկ մյուս մասը՝ 2-րդ հեծյալ գունդը, 1-ին եւ 2-րդ բրիգադները՝ դեպի Սարդարապատ՝ համալրելու այդ ուղղութեամբ մարտնչող գեներալ Սիրիկյանի գլխավորած Երեւանյան զորախմբի մարտաշարքերը:

Թուրք հրամանատարութիւնն իր զորքերը բաժանելով չորս գորախմբերի՝ հարձակումը զարգացնում է հետեւյալ ուղղութիւններով.

1. Առաջին գորախումբը (Մյուրսեւ բեյի գլխավորած 5-րդ դիվիզիան), նպատակ ունենալով գրավելու Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսը, հարձակվելու էր Վորոնցովկայի (Կալինինո) ուղղութեամբ դեպի Բոլնիս-Խաչեն, Բորչալու, ուր պետք է միանար Ղազախից դեպի Թիֆլիս շարժվող թուրքական զորքերին:

2. Երկրորդ գորախումբը (Զամիլ-Ջավադ բեյի գլխավորած 11-րդ դիվիզիան) պետք է հարձակում գործեր Ջաջուռ-Համամլու-Ղարա-

¹ Նույն տեղում:

քիլիսա-Ղազախ-Ելիզավետպոլ ուղղությամբ եւ միանալով այդ շրջանների թուրք գինյալ խմբերին՝ շարժվել դեպի Բաքու:

3. Երրորդ գորախումբը (Էսադ փաշայի Գ-րդ դիվիզիան) հարձակվելու էր Ալեքսանդրապոլ-Համամլու-Բաշ-Ապարան ուղղությամբ: Այդ գորախմբի նպատակն էր արագորեն անցնել Ապարան-Աշտարակ կամ Ապարան-Եղվարդ գիծը եւ մոտենալով Երեւանին՝ շրջափակման մեջ վերցնել Երեւանյան գորախումբն ու անհրաժեշտության դեպքում փակել Հրազդան-Սեւան ձգվող նահանջի ուղիները, ապա հարձակումն արագորեն զարգացնել դեպի Բաքու:

4. Չորրորդ գորախումբը (36-րդ դիվիզիա) Ալեքսանդրապոլից հարձակվելու էր դեպի Սարդարապատ¹:

Իր գորքերը բաժանելով մի քանի խմբավորումների՝ թուրք հրամանատարությունը ծրագրում է տարբեր ուղղություններից տեղացող հարվածներով զրավել Երեւանն ու, արագորեն հայերի հետ մեկընդմիջտ հաշիվները մաքրելուց հետո, ձեռնամուխ լինել իրենց գլխավոր նպատակի կենսագործմանը:

Ինչպես իրավացիորեն մատնանշում է գեներալ Ղորղանյանը, «...1918 թ. ամռանը, թուրքական բանակի գործողությունների նպատակը, թուրքական հրամանատարության պլանի եւ գերմանական գլխավոր շտաբի ցուցումների համաձայն, Կովկասյան ճակատում անգլիական բանակի աջ թեւի ոչնչացումն էր Մուսուլում եւ Բաքվի շրջանի զրավումը: Քանի որ Հայաստանը ներքաշված էր պարսկական Ադրբեջան եւ Բաքու տանող ճանապարհներին տեղի ունեցող մարտական գործողություններում, նրա զրավումը եւ նրա բանակային կորպուսի ոչնչացումը թուրքերի համար անհրաժեշտություն էր...»²:

Սակայն ինչպես ապացուցեց ժամանակը, թուրքերն իրենց հաշիվների մեջ այս անգամ արդեն չարաչար սխալվում էին:

Ի՞նչ էին իրենցից ներկայացնում եւ ինչպիսի՞ թվակազմ ունեին թուրքական դիվիզիաները: Համաձայն Կարսի բերդի եւ կայագործի պետ գեներալ Դեւի Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար գեներալ Լեբեդինսկուն հասցեագրված ապրիլի 22-ի զեկուցագրի, թուրքական դիվիզիաները բաղկացած էին երեք գնդերից, որոնցից յուրաքանչյուրի կազմում հաշվվում էր մոտավորապես 1200 սվին (հետեւակային զինվոր): Բացի հետեւակայիններից, յուրաքանչյուր

¹ Տե՛ս Հարությունյան Ա., Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. եւ ինքնապաշտպանական կռիվները, Երեւան, 1984, էջ 174:

² Սարդարապատ, Բաշ-Ապարան, Ղարաքիլիսա, Երեւան, 1998, էջ114:

գուճուկ ունեցել է 12 գնդացիք եւ չորս հրանոթ: Բացի թվարկածներէից, թուրքական զորքերի շարքերում մարտնչել են նաեւ հեծյալ գնդեր ու 3000-4000 զինյալ քրդեր¹:

Մեկ այլ սկզբնաղբյուրի հավաստմամբ՝ հայ-թուրքական ռազմաճակատում կենտրոնացած թուրքական դիվիզիանները, իրենց կազմում ունեին 1600-1800 թվակազմ ունեցող չորս հետեւակային գնդեր, հեծյալ վաշտ, հրետանային մարկոց եւ թիկունքային ծառայութիւն(գումակ) ու այդ ամենին գումարած քրդական հեծյալ հրոսակախմբեր²:

Ինչպիսի՞ մարտական ուժերով կարող էր հայկական զորահրամանատարութիւնը, մասնավորապէս գեներալ Սիլիկյանի Երեւանյան զորախումբը, դիմակայել քանակական առումով զգալի գերակշռութիւն ունեցող թուրքական զորամասերին:

Համաձայն գեներալ Սիլիկյանի վկայութեան՝ իր հրամանատարութեամբ գործող Երեւանյան զորախումբը բաղկացած է եղել հետեւյալ զորամասերից.

1. Պարտիզանական գունդը՝ հրամ-տար գնդապետ Պերեկրյոստով.
2. Պարտիզանական հեծյալ գունդը՝ հրամանատար փոխգնդապետ Կորոլկով.
3. Վանի առաջին գունդը՝ հրամանատար գնդապետ Յուզբաշեւ.
4. Վանի երկրորդ գունդը՝ հրամանատար գնդապետ Չախմախչեւ.
5. Երկրորդ հեծյալ գունդը (Քանաքեռ)՝ հրամանատար գնդապետ Զալինյան.
6. Վեցերորդ գունդը (Ղամարլու)՝ հրամանատար գնդապետ Դուրխանով.

7. Չորրորդ գունդը (Վաղարշապատ)՝ հրամանատար գնդապետ Լոյսեփյան.

8. Հրետանային բրիգադ.

9. Կամավորական խմբեր:

Բացի դրանցից, Վանից եւ Խնուսից նահանջող որոշ ստորաբաժանումներ գալիս էին Երեւանի կողմերը³:

Գեներալ Սիլիկյանը, իր նամակներում թվարկելով զորամասերի տեսակները, համարներն ու հրամանատարներին, չի անդրադառնում նրանց թվակազմին: Այս հարցին աւելցվող հրապարակումներէից պարզվում է, որ Երեւանյան զորախումբն ունեցել է հետեւյալ

¹ Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 42, թ. 29:

² Տե՛ս ՅՅ ԲԿԱ, թիւ 508, թժ. 12, գ. 4:

³ Հարութիւնյան Ա., Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. եւ ինքնապաշտպանական կռիվները, էջ 182-183: ՅԱԱ, ֆ. 45, «Սիլիկովի նամակները Լազարբեկովին»:

թվակագամբ. «... մօտաւոր հաշւով, զօր. Սիլիկեանի զօրքի քանակը, այդ օրերին, հասնում էր 10000 հոգու՝ բաղկացած հետեւյալ մասերից, 4-րդ գունդը՝ 1500 սուխն, 5-րդ գունդը՝ 800 սուխն, Պարտիզանական առաջին գունդը՝ 1200, Երզնկայի գունդը՝ 700, Մակուկ գունդը՝ 300, սպայակոյտի պարետի գումարտակը՝ 200, Վանի առաջին եւ երկրորդ գնդերը՝ 2500 սուխն, երկրորդ ձիաւոր գունդը՝ 700, Զէյթունի ձիաւոր գունդը՝ 500, Սմբատի, Դալի Ղազարի, Մուրատի խմբերը՝ 500 ձիաւոր, եւ չորս մարտկոց 16 թնդանօթներով»¹:

Երեւանյան զօրախմբի թվարկած վերոհիշյալ զորամասերին պետք է գումարել նաեւ Ղամարլուում (Արտաշատ) տեղաբաշխված զնդապետ Դոլուխանյանի 6-րդ գունդը՝ 1800 սվին, զնդապետ Սակինի գումարտակը՝ 400 սվին, որոնք մայիսի 23-ին եւ 25-ին տեղափոխվեցին Բաշ-Ապարանի ճակատ եւ հրետանային եւս երկու մարտկոց:

Մայիսի 21-ին Սիլիկյանը իր գլխավորած զօրախմբին տրված հրամանում նշում է. «Հակառակորդը ընդհատել է խաղաղ բանակցութիւնները եւ դիմել է հարձակման Հայկական կորպուսի ողջ ռազմաճակատով»²:

Բացի արդեն թվարկած ուղղութիւններից, թուրքական զորքերի հարձակում դեպի Արարատյան դաշտ, ապա նաեւ Երեւան, կատարվում էր նաեւ Սուրմալու գավառի ուղղութիւնով: Ռազմաճակատի այդ ուղղութիւնը դեպի մայրաքաղաքը տանող ամենակարճ ճանապարհն էր: Թուրք հրամանատարութիւնը, հաշվի առնելով այդ կարեւորագույն հանգամանքը, Սուրմալուի ճակատում է կենտրոնացնում 12-րդ դիվիզիան եւ փորձում քրդական զինյալների աջակցութիւնով հաղթահարել այդ շրջանում դիրքավորված Հայկական զորքերի դիմադրութիւնը եւ Մարգարայի ու Կարակալայի կամուրջներով գետանցել Արաքսն ու ներխուժել Արարատյան դաշտ: Սուրմալուի ռազմաճակատում մարտնչող Հայկական զօրամասերը զնդապետ Դանիել Բեկ Փիրումյանի (Երեւանյան զօրախմբի հրամանատար, գեներալ Սիլիկյանի տեղակալը - Հ. Գ.) գլխավորութիւնով համառ պաշտպանութիւնով կարողանում են կանգնեցնել հակառակորդին, բայց Կարսի եւ նրան հաջորդած Ալեքսանդրապոլի բերդաքաղաքների անսպասելի հանձնումը եւ Հայկական զորքերի անկազմակերպ նահանջն ու բանակի շարքերում սողոսկած դասալքութիւնն իրենց բացասական ազդեցութիւնն են գործում նաեւ այս ուղղու-

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1925, մայիս, Մելիքեան, «Արեան ճանապարհով»:

² ՀԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 43, ք. 6:

Թյամբ մարտնչող զինվորների եւ հրամանատարութեան վրա: Եթե իրավիճակը ռամաճակատի մյուս հատվածների համանմանութեամբ չի կանար եւ տազնապալի դառնար նաեւ այս շրջանում, ապա Արարատյան դաշտում տեղաբաշխված հայկական զորքերը կհայտնվեն շրջափակման մեջ:

Կարսի, ապա Ալեքսանդրապոլի անկումն ու թուրքական զորքերի արագ առաջխաղացումը, համաձայն Դրոյի վկայութեան, իրենց բացասական ազդեցութեանն էին գործել նաեւ Դանիել բեկ Փիրումյանի մարտական տրամադրվածութեան վրա: Ռազմաճակատում տիրող քաոսային, տազնապալի իրավիճակը ինչ-որ չափով հուսալքութեան գիրկն էր ընկնում մարտական հրամանատարին, որն ընդամենը մի քանի օր անց փայլուն քննութեան է հանձնելու արդեն Սարգարապատի ճակատամարտում:

Մթափ ու կռուգատված գնահատելով Սուրմալուի ուղղութեան հույժ կարեւոր նշանակութեանն ու այնտեղ ստեղծված ճգնաժամային կացութեանը, Երեւանյան զորախմբի հրամանատար գեներալ Սիլիկյանն այդ ճակատում մարտնչող զորքերի հրամանատարութեանը հանձնարարում է Դրոյին:

Ստանալով գեներալ Մ. Սիլիկյանի հանձնարարութեանը՝ նա մեկնում է Սուրմալուի ռազմաճակատ եւ գնդապետ Դանիել բեկ Փիրումյանից ստանձնում այդ ուղղութեամբ մարտնչող զորքերի հրամանատարութեանը:

«Ասի,- պատմում է Դրոն,- Դանիել բեկ, դու գնա, քեզ արդեն նշանակել են Սարգարապատի ուղղութեան, դու գնա էջմիածինի ստանցիան, զիրքեր կազմի, ես բանակները հետ կբաշխեմ...»¹:

Ինչպես եւ նախորդ մարտերում, այս անգամ դարձյալ Դրոյի հետ էին Մարտիրոսի, Կուռո Թարխանյանի գլխավորած հեծելավաշտերը, որոնք մտնում էին փոխգնդապետ Կորոյկովի գլխավորած 1-ին հեծյալ գնդի կազմում ու նրա անմիջական համանատարութեամբ գործող՝ բացառապես Իգդիրցի, ավելի քան 800 զինվորներից բաղկացած զորամասը: Իսկ այդ ժամանակ Սուրմալուի ճակատում հայկական զորամասերը հայտնվել էին չափազանց ծանր իրավիճակում: Թուրք հրամանատարութեանը, զգալի ուժեր կենտրոնացնելով, հարձակում է ձեռնարկում նաեւ այս ուղղութեամբ: Նպատակը միակն էր՝ արագորեն ընկճել Սուրմալուի ճակատի պաշտպանների դիմադրութեանը, գետնացել Արաքսը եւ ներխուժել Արարատյան

¹ Դրոյի ձայնագրությունից:

դաշտ, չըջապատման մեջ վերցնել այնտեղ մարտնչող Հայկական զորամասերն ու գրավել Երեւանը:

Սուրմալուի ճակատը պաշտպանող Հայկական փոքրաքանակ ուժերը՝ գնդապետ Չարուխչյանի Վանա գունդը, գնդապետ Սակի-նի գումարտակը եւ Մակեդոնի հարյուրակը, սկզբում կարողացել են լուրջ դիմադրութիւն ցույց տալ, սակայն հետագայում, տեղի տալով թուրքական մեծաքանակ զորամասի ճնշմանը՝ հարկադր-ված նահանջել են: Օրգով գյուղում Վանա գունդը պաշարվում է թուրքերի կողմից եւ չնայած հրամանատարի՝ գնդապետ Չարուխ-չյանի գործադրած հերոսական ջանքերին, մեծ կորուստներ է տա-լիս ու փախուստի դիմում: Հայկական բանակի հրամանատարու-թյունը Սուրմալուի ռազմաճակատում ստեղծված աղետալի կացու-թյունը շտկելու համար անհապաղ այնտեղ է ուղարկում օգնական ուժեր՝ գնդապետ Դոլուխանյանի Ե-րդ գնդի մեկ գումարտակ եւ փոխգնդապետ Կորոկովի հեծյալ գունդը: Այդ ժամանակ այնտեղ է մեկնում նաեւ Դրոն:

Պատմում է Ե-րդ գնդի Գ-րդ վաշտի հրամանատար, պոդպորուչիկ Մամիկոն Իսահակի Տեր-Սարգսյանը. «1918 թվի ապրիլ ամսում լուր ստացվեց, որ տեղական թուրքերն ու քրդերը գիշերը հարձակվել են Օրգովում մեր զինանոցների վրա, կոտորել են 300-ից ավելի զինվոր ու սպա, որոնց թվում նաեւ գնդի հրամանատար Չարուխչյանին: Հրոսակային խմբերը օգտվելով ժամանակավոր հաջողութիւններից, հարձակվել էին Իգդիրի վրա, ուր շտապ մեկնել էր Դրոն, եւ կար-գադրված Ե-րդ գնդին, շտապ օգնութեան ուղարկել մեկ գումար-տակ: Մեր գումարտակը ուժեղացված չորս ծանր գնդացիներով գի-շերը հասավ Իգդիր: Առավոտյան լույսը բացվելուն պես կռիվը սկսվեց Իգդիրի պատերի տակ: Ամբողջ օրը տեսեց մարտը: ... Դրու-թյունը վերականգնելուց հետո, գումարտակը տեղափոխվեց գյուղե-րում ըստ վաշտերի»¹:

Անդրադառնալով նույն դեպքերի գնահատմանը՝ Մարտիրոսը գրում է. «...տաճկական ոյժերը կրկին յարձակման ձեռնարկեցին լուսաբացին: Գնդ. Սակինի գումարտակը եւ Մակեդոնի հարիւրեա-կը վերստին ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց տալով, յետ չպրտեցին թշնամուն, մինչ Վանեան գունդը խուճապային նահանջի դիմեց: Գնդապետ Չարուխչեանը շատ էր աշխատել կանգնեցնել փախուս-տի դիմող իր ոյժերին, բայց չէր կարողացել... իր կեանքը վրայ տա-լով, սպանուել էր Արխաջում:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 403, ց. 1, գ. 40, ք. 1-2:

Իգգիբրից կրկին հասանք օգնութեան... երկու հետեւակ գումարտակ եւ իմ հարիւրեակը, յետ շարտեցինք թշնամուն եւ նորից գրաւեցինք Ջիլին: Վանեան գունդը մնաց իր դիրքերում, իսկ երկու գումարտակները Օրգովում, նրան մօտիկ, որ հարկ եղած դէպքում օգնութեան շտապեն»¹:

Այդ կռիվներում, բացի վերոհիշյալ Թ-րդ գնդի վաշտերից, իրենց անկոտորում մարտունակությամբ աչքի են ընկել նաեւ Դրոյի անմիջական հրամանատարությամբ գործող իգգիբրցիների ջոկատը, գնդապետ Սակինի գումարտակը, Մակեդոնի հարյուրակն ու փոխգնդապետ Կորոլկովի հեծյալ գունդը:

Սուրմալուն անընդմեջ ենթարկվում էր թուրքական զորքերի կատաղի հարձակումներին: Թուրքերն անընդմեջ գրոհներով ձգտում էին արագորեն հաղթահարել Սուրմալուի պաշտպանների դիմադրութունը եւ գետանցելով Արաքսը՝ հարձակումը զարգացնել դեպի Երեւան:

Դրոն՝ անխորտակ պաշտպանությամբ, իսկ երբեմն էլ ակտիվ հարձակումներով կասեցնելով հակառակորդի գրոհները, ձախողում է Արարատյան դաշտ թափանցելու թուրք հրամանատարության ձեռնարկումները:

Մինչեւ Սարդարապատի ուղղությունում մարտական հիմնական գործողությունների սկսվելը Դրոյի գլխավորած հայ զինագնդերը հուսալիորեն պաշտպանում էին Սուրմալուի ճակատը թուրքերի չդադարող հարձակումներից: Հայկական բանակի հրամանատարության, անձամբ գեներալ Միլիկյանի ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ հաջողվում է կայունացնել Սուրմալուի ռազմաճակատը:

Համաձայն Դրոյի վկայության, զորքերը տեղաբաշխված են եղել հետեւյալ դասավորությամբ. «... բանակները կանգնած են՝ Սակինի բատալիոնը (գումարտակ) Ջորի դեմ, լավ բատալիոն է, իմ պարտիզանական գունդը, որը Գ-րդ դարձավ բռնել է Ղոնչան, Օրգով եւ Ղարաբուղջան, գունդն էլ 1400 հոգի: Հեծելազորն է Կորոլկովի, որը բռնել է մեր աջ թեւը, դեպի Կողբի ուղղությամբ: Այնտեղ էին հանգուցյալ Բուլանխցի Մուրադը 300-400 հոգով եւ 800 հոգի էլ իգգիբրցիներ էին: Այս 1100 հոգին բռնել էր ձախ թեւը՝ դեպի Դաշբուռունի ուղղությամբ»²:

Չափազանց կարեւոր էր թույլ չտալ, որպեսզի թուրքական զորքերը գետանցեն Արաքսն ու ներխուժեն Արարատյան դաշտ, ուր

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Գշվ. աշխ., էջ 399-400:

² Նույն ձայնագրությունը:

այդ օրերին հայության վերջին բեկորները խմբված իրենց հայրենիքի վերջին հողակտորի վրա, գոյամարտ էին մղում թշնամու կանոնավոր զորագնդերի դեմ:

Թուրքական զորքերը՝ զարգացնելով հարձակումը, շարժվում են նաև դեպի Համամլու, ապա Ղարաքիլիսա: Մայիսի 21-ին Հայոց Ազգային Խորհուրդը գեներալ Նազարբեկյանից ստանում է հետևյալ հեռագիրը. «Հակառակորդը գրավել է Համամլուն եւ շարունակում է հարձակումը: Զորախումբը նահանջում է դեպի Կիպլակ, ապա Ղարաքիլիսա»¹:

Թուրք հրամանատարության հիմնական նպատակը ոչ թե Համամլուն կամ Ղարաքիլիսան գրավելն էր, այլ դուրս գալ Երեւան եւ Արարատյան դաշտ, արագորեն հաղթահարել այնտեղ կենտրոնացած հայկական զորամասերի դիմադրութիւնը, ապա շարժվել դեպի Բաքու՝ օր առաջ տիրելու նավթահանքերը:

Զարդերի ահափոր սպառնալիք է ծանրանում Արարատյան աշխարհի փոքրիկ հողակտորի վրա կուտակված հայության վերջին բեկորների վրա:

Գեներալ Նազարբեկյանի շտաբը Կովկասյան բանակի հրամանատարությանը եւ Հայոց Ազգային Խորհրդին ուղղված գեկուցագրում նշում է. «Գեներալ Միրիկովը հաղորդում է. մայիսի 21-ին, մոտավորապես ժամը 17-ին մարտն սկսվեց Երեւանյան երկաթուղու մոտակայքում գտնվող Սարդարապատի մատույցներում: Սարդարապատի ջոկատը նահանջում է Ղարա-Կոյունլու, Կերպալու եւ հայկական Զեյվալի ուղղութիւն»:

Կենտրոնացնելով հեծելազորը Մարզարայի մոտակայքում, հայկական զորամասերը Իգդիրի ուղղութիւնում փակել են Արաքսի գետանցումները (խոսքը վերաբերում է Իգդիրի ուղղութիւնում մարտնչող Դրոյի զորախմբին - Հ.Գ.): Հաջորդ օրն առավոտյան ժամը 9-ին ստացվել է հեռագիր Ղարաքիլիսայից, ըստ որի Ղարաքիլիսան գրավված է թուրքական զորքերի կողմից: Ստեղծվել է կորպուսը Թիֆլիսից ամբողջովին կտրելու իրավիճակ:

Գեներալ Նազարբեկովը մեկ անգամ եւս համառորեն պնդում է, որպեսզի կառավարութիւնը շտապի կնքելու հաշտութիւն»²:

Ռազմաճակատում ստեղծված չափազանց աննպաստ իրադրութիւնը պատճառով վտանգավոր կացութիւնում մեջ է հայտնվում նաև Սուրմալուի ուղղութիւնում մարտնչող Դրոյի զորախումբը: Թուրք-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 43, ք. 6:

² ՀՀ ԲԿԱ, քիւ 508, քծ. 14, գ. 6, էջ 18:

քական բանակի հետագա առաջխաղացման դեպքում Սուրմալուի ճակատը եւ տեղի հայ բնակչությունը կարող էին կտրվել Մարգարապատի շրջանում գործող հիմնական ուժերից եւ հայտնվել շրջապատման մեջ: Առաջնորդվելով ռազմաճակատում տիրող իրավիճակի թելադրանքով՝ Դրոն գորքերի պաշտպանությամբ կազմակերպում է գավառի հայ բնակչության տեղափոխությունը եւ այրելով Մարգարայի եւ Կարակալայի կամուրջները, մայիսի 20-ին գետանցում է Արաքսն ու կանոնավոր գորաշարքերով, անկորուստ նահանջում՝ Արարատյան դաշտ, ուր Արամ Մանուկյանի գլխավորած Հատուկ կոմիտեն, գեներալ Սիլիկյանի ռազմական շտաբի համագործակցությամբ, անպատմելի ջանքեր էր գործադրում՝ ողջ Երեւանի նահանգը վերածելու անխորտակ մարտական ամրոցի¹:

Ա. Հարությունյանը իր հեղինակած «Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. եւ ինքնապաշտպանական կռիվները» պատմագիտական արժեքավոր աշխատությունում, ճիշտ է, անդրադառնում է նաեւ հայ-թուրքական ռազմաճակատի Սուրմալի ուղղությանը՝ նշելով. «Սիլիկովին հայտնի էին, որ Երեւանին վտանգ էին սպառնում նաեւ Կողմի ու Իգդիրի կողմից դեպի Երեւան շարժվող թուրքական 5-րդ և 12-րդ հետևակային դիվիզյանները: Այստեղ նա առանձին ռեգերմենտներ չուներ, բացի մի քանի ստորաբաժանումներից, որոնց հրամայեց պայթեցնել Ղարաղալայի ու Մարգարայի կամուրջները, Արաքսի ձախ ափին խրամատներ կառուցել և թույլ չտալ թշնամուն անցնել գետը»², բայց միայն իրեն հայտնի պատճառաբանությամբ չի նշում, որ Սուրմալուի ճակատում իր մատնանշած Արաքսի երկու կամուրջները այրելու եւ գորքին ու բնակչությանը գետի մյուս ափը տեղափոխելու եւ պաշտպանական դիրքեր ընտրելու գործողությունները ղեկավարել է Դրոն:

Բացի դրանից, Սուրմալուի ուղղությունում գործել են թուրքական ոչ թե երկու՝ 5-րդ եւ 12-րդ դիվիզիաները, այլ միայն Մյուրսեկ փաշայի գլխավորած 5-րդ դիվիզիան ու քրդական հեծելախմբեր:

Հայկական բանակի գորահրամանատարության կողմից Դրոյի գորախումբը Սուրմալուից Երեւանյան ուղղություն տեղափոխելու վճիռը ռազմավարական առումով շատ ճիշտ էր եւ հույժ կարեւոր:

Եթե անաչառորեն գնահատենք Սուրմալուի ուղղությունում Դրոյի գլխավորությամբ հայկական գորքերի մարտական գործողությունների արդյունքն ու նշանակությունը, ապա պիտի միան-

¹ Տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր, 1936, մարտ, էջ 104:

² Հարությունյան Ա., «Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. եւ ինքնապաշտպանական կռիվները, Երևան, 1984, էջ 177:

շանակորեն ընդգծել, որ այն առաջին ծանրակշիռ նվաճումն էր Մալիսյան Հերոսամարտերում: Փաստորեն թուրքական մեկ ամբողջ դիվիզիա ու նրան աջակցող քրդական հեծյալ հրոսակախմբերը, կտրվելով թուրքական հիմնական ուժերից՝ մնում են Արաքսի մյուս ափին եւ չեն կարողանում մասնակցել Արարատյան աշխարհում ծավալվող մարտական գործողութուններին: Թուրքական զորքերը, իհարկե, փորձեր են ձեռնարկել նույնպես գետանցել Արաքսն ու մասնակցել Արարատյան աշխարհում ընթացող կռիվներին, սակայն յուրաքանչյուր անգամ հանդիպելով գետանցումները պաշտպանող հայ մարտական ուժերի անսասան դիմադրությանը՝ չեն կարողանում անցնել Արաքսն ու ներխուժել Արարատյան դաշտ: Դրան հակառակ, Սուրմալուի ճակատի հայկական զորքերը՝ գետանցելով Արաքսը, մասնակցում են Սարդարապատի ու Բաջ Ապարանի ճակատամարտերին:

Բազում մարտերում կռիված, փորձառու եւ մարտունակ զորամասերի ներկայութիւնը ավելի քան անհրաժեշտ էր ռազմաճակատի մյուս ուղղութիւններում մարտնչող հայկական զորքերը համալրելու եւ թուրքերի հարձակումները հաջողությամբ դիմադրաւելու համար: Արաքսի գետանցումները պաշտպանելու նպատակով հայկական բանակի հրամանատարութիւնը Վանի գնդի կազմից առանձնացնում է ավելի փոքրաքանակ մարտական ուժեր, որոնք լավագույնս կատարելով իրենց տրված առաջադրանքը՝ հուսալիորեն պաշտպանում են գետանցումները եւ խոչընդոտում թուրքական զորքերի ներխուժումը Արարատյան դաշտ:

3.3. ԲԱՇ-ԱՊԱՐԱՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ

Մայիսի 21-ին Դրոն արդեն հասնում է Վաղարշապատ երեւան-յան գորախմբի հրամանատար գեներալՄ. Միլիկյանի շտաբ եւ իր գորազնդերով համալրում այդ ուղղութիւնամբ (Սարդարապատ) մարտնչող զորքերի մարտաշարքերը:

Այդ օրը կատաղի մարտեր էին ծավալվում ռազմաճակատի երեք գլխավոր՝ Սարդարապատի, Բաշ-Ապարանի եւ Ղարաքիլիսայի ուղ-ղութիւնամբ:

Մայիսի 22-ին հայկական զորամասերը Սարդարապատի ուղղու-թիւնամբ անցնելով հարձակման Քյորիալու-Քյուրաքյանլու (Արշա-լույս-Ֆերիկա)- Հայ Զեյվա (Առատաշեն), Ղուրղուղուլի (Արմավիր) բնագծերից՝ հուժկու հարվածներով հետ են չպրտում թուրքերին մինչեւ Արաքս կայարանը եւ հետ վերցնում Սարդարապատ կայա-րանն ու Մոլլա-Բայազետ (Բամբակաշատ) բնակավայրերը: Կարելի է փաստել, որ դա Սարդարաբատի ուղղութիւնում հայկական զորքերի ձեռք բերած առաջին լուրջ նվաճումն է:

Բաշ-Ապարանի ուղղութիւնամբ՝ հայկական կանոնավոր զորամա-սերի բացակայութեան պայմաններում, թուրքական առաջապահ զո-րաշնորհատների դեմ եռանդուն մարտական գործողութիւններ են ծավալում ապարանցիների աշխարհագորայիները:

Ղարաքիլիսայի ուղղութիւնամբ թուրքական զորքերը հասնում են Ղչլաղ, եւ Անդրանիկը երկօրյա մարտերից հետո մայիսի 22-ին թողն-ելով Զալալօղլին՝ նահանջում ու մայիսի 23-ին հասնում է Դսեղ¹:

Անդրանիկի գորախմբի եւ հայկական զորամասերի կողմից Զա-լալօղլու պարպումից հետո թուրքերի համար իրական հնարավորու-թիւն է ընձեռում այդ ճակատում հարձակումը ծավալել հենց Ղա-րաքիլիսայի ուղղութիւնամբ:

Հայկական բանակի հրամանատարութիւնը իր գլխավոր ջան-քերն ու մարտական ուժերը նպատակաուղղում է հենց այս երեք գլխավոր ճակատներում, ուր վճռվելու էր հայութեան գոյութեան ու ապագայի հարցը:

Մի կարեւոր ու էական ճշտում:

Անդրադառնալով, իհարկե, ոչ այնքան հիմնավոր, մայիսյան հե-րոսամարտերի որոշ մանրամասների նկարագրութեանն ու արժեւոր-մանը՝ խորհրդային պատմագիտութեան մեջ այն տեսակետն է, ըստ

¹ Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 35, ք. 17-20:

որի հայկական գործերի հրամանատարութիւնը մտադրութիւն չի ունեցել ճակատամարտել Արարատյան դաշտ ներխուժած թուրքական ուժերի դեմ եւ նույնիսկ որոշել էր հանձնել Երեւանն ու նահանջել դեպի Սեւանի կողմերը:

Վկայակոչենք բուհերի ուսանողների համար մինչեւ 80-ական թթ. որպէս դասագիրք ծառայող Վ. Պարսամյանի եւ Շ. Հարությունյանի խմբագրած «Հայ ժողովրդի պատմութիւն»-ում այդ հարցը մեկնաբանող հետեւյալ տեսակետը. «Գլխավոր հրամանատարութեան ապիկարութեան պատճառով հայկական զորամասերի մեծ մասում հուսալքութիւն էր առաջ եկել: Վտանգավոր դիրք էին բռնել Դաշնակցութեան պարագլուխները: Բաթումիի հայ պատվիրակները հեռագրում էին Թիֆլիս՝ Հայոց Ազգային Խորհրդին, այլեւս ուղեւորական դիմադրութիւն ցույց չտալ թուրքերին: Մայիսի 18-ին Երեւանի քաղաքային Դուման որոշում ընդունեց չդիմադրել Երեւան շարժվող թուրքերին եւ հանձնվել նրանց ողորմածութեանը»¹:

Համանման տեսակետներ են զարգացնում նաեւ խորհրդահայ պատմաբաններ Ծ. Աղայանն ու Հ. Թուրչյանը²:

Կարծում ենք, հարկ չկա կանգ առնել գլխավոր հրամանատարութեան եւ «Դաշնակցութեան պարագլուխների» հասցեին արված ոչ պատշաճ արտահայտութիւնների վերլուծութեանը, քանի որ միանգամայն պարզ է ու ակնհայտ հեղինակների կողմից վերոհիշյալ «Դաշնակցութեան պարագլուխների»-ն հանիրավի վարկաբեկելու ու զրպարտելու միտումը, իսկ ինչ վերաբերում է Երեւանի Քաղաքային Դումայի որոշման ճշմարիտ գնահատականին, ապա պետք է ընդգծել հետեւյալը.

Նախ, Հայկական կորպուսի հրամանատար, գեներալ Թ. Նազարբեկյանի եւ Երեւանյան զորամիավորումների ընդհանուր հրամանատար գեներալ Սիլիկյանի հրամանագրերում այդպիսի որոշում չկա եւ չի եղել, իսկ եթե կա եւ եղել է, ապա վերոհիշյալ տեսակետի պաշտպանողները պարտավոր են մատնանշել այդ որոշումը հավաստող սկզբնաղբյուրն ու փաստաթուղթը:

2. Երեւանի Քաղաքային Դումայի իրավասութիւնների մեջ ամենեւին չի մտել ղեկավարելու եւ ուղղութիւն տալու Երեւանի

¹ Պարսամյան Վ. Ա., Յարությունյան Շ. Լ., Հայ ժողովրդի պատմութիւն, Երեւան, 1979, դասագիրք բուհերի ուսանողների համար, էջ 417:

² Աղայան Ծ., Յոկտեմբերը եւ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, Երեւան, 1982, էջ 126: Թուրչյան Յ., Սարդարապատի հերոսամարտը, Երեւան, 1965, էջ 81-82:

նահանգում ընթացող մարտական գործողությունները եւ հետեւաբար՝ վճռելու պատմական տվյալ ժամանակի համար մեծ նշանակություն ունեցող Երեւանը պահելու կամ նահանջելու խնդիրը:

3. Երեւանի նահանգի փաստական ղեկավարը Հայոց Ազգային Խորհրդի կողմից Երեւան գործուղված եւ ժողովրդի կողմից Արարատյան աշխարհի ղեկատարը հռչակված Արամ Մանուկյանի գլխավորած Երեւանի Ազգային Խորհուրդը (Հատուկ կոմիտե) էր: Միմիայն Հատուկ կոմիտեն էր իրավասու Երեւանը թողնելու կամ պահելու վճիռ կայացնել, եթե, իհարկե, այդ քայլը համաձայնեցներ Հայոց Ազգային Խորհրդի, Հայկական կորպուսի հրամանատարություն եւ անձամբ Երեւանի ուղղությունը գործող զորքերի ընդհանուր գորահրամանատար, գեներալ Սիլիկյանի հետ:

Մի վկայություն Երեւան քաղաքի գինվորական պարետ, գնդապետ Արշավիր Շահխաթունու հուշերից. « Թուրքերը յառաջանում են դէպի Սարդարապատ-Քարխուն ճակատից: Ալեքսանդրապոլից, Անիից եւ Աղինից կտրուած ենք: Չունիմ որեւէ պահեստի զինուոր՝ թշնամուն դիմադրելու համար: Կարելի արէք անմիջապէս ինձ հասցնելու Ձեր տրամադրություն տակ եղած պահեստի զինուորները, ինչպես նաեւ պաշար, փամփուշտ, ռազմամթերք եւ այլն: Յայտնեցէք Արամ փաշային գաղտնապէս թէ՛ պիտի աշխատիմ նահանջել դէպի Քարխունի ճահիճները եւ ամրանալ Թոզ-Թէփէլէրի վրայ: Դուք ամրացրէք Երեւանը:

Տեղի մի տաք շփոթություն եւ իրարանցումի...»¹:

Գեներալ Սիլիկյանի եւ Երեւանի գինվորական պարետ գնդապետ Ա. Շահխաթունու միջեւ կայացած այս հեռախոսագրույցը տեղի է ունեցել մայիսի կեսերին, երբ իրոք ռազմաճակատում մարտական գործողությունները դեռեւս ծավալվում էին հոգուտ թուրքերի: Նույնիսկ այդ ծանր ժամանակներում գեներալ Սիլիկյանի հրահանգը հստակ է. «... ամրացրէք Երեւանը, Տեղի մի տաք շփոթություն եւ իրարանցումի»:

Ահա այս հարցին առնչվող եւս մի ուշագրավ վկայություն-փաստարկ Երեւանի Հատուկ կոմիտեի անդամ Արշալույս Աստվածատրյանի «Սարդարապատի պատմաշինություն»-ը գրքից. «Այդ առթիւ պիտի ասել, որ «ընդհանուր յուսալքման այդ օրերին» (Հ. Թուրչյանի խոսքերն են՝ Հ.Գ.) Քաղաքային Խորհուրդը իբր ինքնավար մարմին, կարող էր յուսահատական նման որոշում հանել: Սակայն այդ

¹ Արամը, մահուան յիսնամեակի առթիւ, Բէյրութ, 1969, էջ 506:

որոշումը գործնական որեւէ հետեւանք չէր կարող ունենալ եւ կը մնար մեռած տառ, քանի որ այն վաւերացուած չէր Ազգային Խորհրդի, աւելի ճիշտ՝ նրա գործադիր մարմնի՝ Յատուկ Կոմիտէի կողմից, որը երկրի բարձրագոյն իշխանութիւնն էր:

...Քաղաքային ինքնավարութեան Խորհրդի հանած որոշումը դաշնակցական քաղաքագլխի առաջարկով, մի որոշում, սակայն, որ ժամանակին ոչ մի հետեւանք չի ունեցել եւ մնացել է մեռած տառ, որն այժմ Թուրչեանի «բարի ցանկութեամբ» յարութիւն է առնում՝ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կատարած «մեղքերի» թիւն աւելացնելու համար»¹:

Արարատյան աշխարհում ընթացող մայիսյան դեպքերի ուսումնասիրութիւնը անառարկելիորեն ապացուցում է, որ հայ քաղաքական եւ ռազմական այն գործիչները, որոնք անմիջականորեն կապված են եղել ծավալվող իրադարձութիւններին, ճշող մեծամասնութեամբ վճռականորեն համակված են եղել Երեւանը մինչեւ վերջը պահելու եւ թուրքերի դեմ ճակատամարտելու մտադրութեամբ:

Նույն տեսակետն է պաշտպանել նաեւ Դրոն:

«Դրօն, - վերհիշում է Վահան Աֆրիկյանը, - նկարագրելով այդ վիճակը (նկատի ունի Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո երկրում ստեղծված վիճակը - Հ. Գ.) ասում էր.

«Ծանր կոշմարի տակ գլուխներս կորցրած, Արամի գրասենյակից դուրս գալով, Արամը, ես եւ Երեւանի յայտնի վաճառական, հասարակական գործիչ Յովհաննէս Մելիքեանը, մտանք զբօսավայր, շարունակելով մեր խորհրդակցութիւնը: Ես առաջարկեցի հրահանգել սպայակոյտին անմիջապէս բանակը ուժեղացնել եւ բաժանել երկու մասի՝ Սարդարապատի եւ Բաշ-Ապարանի: Այնուհետեւ կտրուկ միջոցների դիմել, թույլ չտալ Երեւանի Ազգաբնակչութիւնը տեղից շարժուելու, անգամ շարժուողին գնդակահարելու որոշումով, որպէսզի կռուող զինուորը զգայ, որ Երեւանը կանգուն է եւ իրեն նահանջելու տեղ չկայ»²:

Նա ճիշտ էր ըմբռնել պահի լրջութիւնը: Երեւանի հանձնումը կարող էր կործանարար ազդեցութիւն գործել զինվորների մարտական, բարոյահոգեբանական տրամադրութիւնների եւ դեպքերի հետագա զարգացման վրա: Խորագետ զորապետի լրջութեամբ գնահատելով Հայաստանում ստեղծված ռազմական իրավիճակը՝ Դրոն

¹ Աստուածատուրեան Ա., Սարդարապատի պատմաշինութիւնը, Պէյրուք, 1966, էջ 32:

² «Յայրենիք» օրաթերթ, 1956, ապրիլի 28:

պնդում է, որ անհրաժեշտ է առանց Երեւանը հանձնելու վճռական ճակատամարտ տալ Արարատյան դաշտավայրը ներխուժած թուրքական զորաբանակին: Նույն տեսակետն է պաշտպանում նաև Արամ Մանուկյանը:

Երեւան-Սարղարապատ ուղղութիւնում գործող հայկական զորքերի հրամանատարութիւնը (հրամանատար՝ գեներալ Սիլիկյան) որոշ տատանումներից հետո վճռում է պահել Երեւանն ու ճակատամարտ սկսել Սարղարապատում:

Այդ որոշումը իրականացնելու վճռականութեամբ Դրոն Սիլիկյանի հետ էջմիածնից մեկնում է Երեւան՝ հանդիպելու Արամին:

«- Մենք որոշել ենք, կռիւ պիտի տանք Երեւանի փողոցների մէջ եւ մեր դիակները պիտի թափենք Երեւանի մէջ, - յայտնում է Դրոն:

- Ես էլ ձեզ խօսք եմ տալիս, որ էջմիածնում կը մեռնեմ, - միւս կողմից աւելացնում է զօրաւար Սիլիկեանը»¹:

Վիճակն արդեն զգլած էր, Արամը վաղօրոք լի էր հաստատակամութեամբ հօգուտ ճակատամարտի:

Ժողովրդի եւ զինվորների ոգին բարձրացնելու նպատակով մայիսի 21-ին Երեւանի Հայոց Ազգային Խորհուրդը արդեն հրապարակել էր հետեւյալ կոչը.

«Երեւանի ամբողջ հայ ժողովուրդը վճռել է դիմադրել:

Դիմում ենք բոլոր հայ սպաներին, որպէսզի նրանք գան եւ կամաւորական խմբերի գլուխն անցած ընդառաջեն թշնամուն:

Ովքեր ցանկանում են դեկաւարի, առաջնորդի դեր ստանձնել, թող դիմեն Երեւանի Ազգային Խորհուրդ հէնց այսօրուանից:

Երեւանի Հայոց Ազգային Խորհուրդ
21 Մայիսի 1918 թ., Երեւան»²:

Երեւանի Ազգային Խորհրդի հրապարակած կոչին զուգահեռ՝ ժողովրդին «Հայեր, շտապեցէք Հայրենիքն ազատելու» ուղերձով դիմում է նաև Երեւանյան զորախմբի հրամանատար, գեներալ Սիլիկյանը: Իր ուղերձում կարեւորելով տվյալ բախտորոշ ժամանակահատվածում գեներալի դիմելու հույժ կարեւորութիւնը՝ գեներալ Սիլիկյանը նշում է.

« Հայեր,

Ժամանակը չէ դանդաղելու: Բոլոր մինչեւ յիսուն տարեկան հասակ ունեցողները պարտաւոր են զէնքի տակ գալու, եւ ես պահան-

¹ Նույն տեղում:

² Սարղարապատ, Բաշ-Ապարան, Ղարաքիլիսա, Երեւան, 1998, էջ 25:

Չու՞մ եմ բուրբից ներկայանալ իրենց գէնքերով ու փամփուշտներով
Հայրենիքի պաշտպանութեան համար:

Հայուհիներ,

Յիշենք 5-րդ դարու փափկասուն տիկնանց, որոնք ոգեւորեցին ի-
րենց ամուսիններին դէպի Մեծ Գործը անմահ Վարդանի կռիւների
ժամանակ, հետեւեցէք նրանց օրինակներին, եթէ չէք ուզում, որ Ձեր
պատիւը ոտնակոխ լինի, խրախուսեցէք նրանց եւ արհամարհէք այն
վախկոտներին, որոնք զանազան պատրուակներով խուսափում են
ճակատ գնալուց: Հաւաքեցէք նրանց համար ուղմամթերք, հաց,
չոր եւ ուրիշ մթերքներ...

Խորին կերպով Համոզուած եմ, որ այս իմ կոչը անարձագանք չի
մնայ եւ երկու օրուայ ընթացքում կը կազմակերպուի մի այնպիսի
քաջարի զօրաբանակ, որին կը յաջողուի վռնդել թշնամուն Հայրենի
հողի սահմաններից եւ ապահովել հայ ժողովրդի գոյութիւնը:

Յանուն բազմաչարչար հայ ժողովրդի Ֆիզիկական գոյութեան,
Յանուն ոտնակոխ եղած ճշմարտութեան,

Ոտքի կանգնեցէք: Դէպի գործ, դէպի սրբազան պատերազմ...»¹:

Երեւանի Ազգային Խորհուրդն ու Երեւանում կազմավորվող
հայկական բանակային կորպուսի 2-րդ դիվիզիայի հրամանատար-
ութիւնը, ի դեմս Արամ Մանուկյանի, գեներալ Մ. Սիլիկյանի ու
Դրոյի, այդ օրերին առավելագույն ջանքեր էին գործադրում Հա-
յոց աշխարհի վերջին փոքրիկ հողակտորն ու մայրաքաղաքը
պաշտպանելու եւ թշնամուն ջախջախելու ուղղութիւնով:

Թագմաճակատից ստացվող տեղեկութիւններից պարզվում է,
որ Երեւանին սպառնում էր ոչ միայն Սարգարապատի ուղղու-
թիւնով հարձակվող թուրքական բանակը: Հայկական բանակային
կորպուսի 1-ին դիվիզիայի (հրամանատար՝ գեներալ Արեշյան)՝ Ա-
լեքսանդրապոլից Ղարաքիլիսա նահանջելը թուրքական զորքերի
հրամանատարութիւնը հնարավորութիւն է ընձեռում 9-րդ դիվի-
զիայի ուժերով մայիսի 20-ին գրավել Համամլու (Սպիտակ) կայա-
րանը եւ ապա չհանդիպելով որեւէ լուրջ դիմադրութիւն, դեպի
Երեւան հարձակումը զարգացնել Ապարան-Եղվարդ կամ Ապա-
րան-Աշտարակ ուղղութիւնով:

Մայիսի 21-ին գեներալ Սիլիկյանը իր գլխավորած զորամասերին
տրված հրամանում նշում է. «Հակառակորդը ընդհատել է խաղաղ
բանակցութիւնները եւ դիմել է հարձակման Հայկական կորպուսի
ողջ ռազմաճակատով»²:

¹ Նույն տեղում, էջ 29:

² ՀԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 43, ք. 8:

Ի տարբերություն Սարգարապատի եւ Ղարաքիլիսայի, ուր այդ օրերին կենտրոնացվել էին Հայկական բանակային կորպուսի առաջին եւ երկրորդ դիվիզիայի զորագնդերն ու մի շարք այլ զորախմբեր, Բաշ-Ապարանի ուղղությունում մինչեւ մայիսի 23-ը լիարժեք կանոնավոր զորամասեր դեռեւս չեն եղել: Հայկական բանակի հրամանատարությունը ռազմաճակատի այդ հատվածում հակառակորդի գործողություններին իրագեկ լինելու, հետախուզություն անցկացնելու, իսկ անհրաժեշտության դեպքում նաեւ բնակչության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով Բաշ-Ապարանի ճակատ է ուղարկում Սեդրակ Զալալյանի եւ Արսեն Տեր-Պողոսյանի (Բաֆֆու «Խենթ») վեպի հերոս Վարդանի (Խենթի)՝ Սամսոն Տեր Պողոսյանի որդին - Չ.Գ.) գլխավորած մարտական խմբերը:

Առանձին փոքր ընդհարումներ թուրքերի հետախուզական առաջապահ ջոկատների հետ քրդական Ղոնդախսազ գյուղի ու նրա հարեւանությունք մտնվող ձըլիգոլի մերձակա բարձունքներում մղել են Մելիքգյուղի եւ Դանագիրմազի (Նիգավան) ինքնապաշտպանական փոքրաքանակ ջոկատները՝ Սարգիս Պողոսյանի (Տեր Տաճատ) եւ Հարություն Գրիգորյանի (Մելիքգյուղացի Արսենի Արթեն) գլխավորությամբ: Կարելի է ասել, որ ինքնապաշտպանական այդ փոքր մարտերը Բաշ-Ապարանի հերոսամարտի նախերգանքներն էին:

Հաղթահարելով մի քանի տասնյակի հասնող աշխարհագորայինների դիմադրությունը՝ թուրքերը շարժվում են դեպի Բաշ-Ապարան:

Մինչեւ թուրքերի՝ Բաշ-Ապարանին մոտենալը՝ Սեդրակ Զալալյանն ու Արսեն Տեր-Պողոսյանը գավառապետ ալիբուհալցի Մաթեոս Հովհաննիսյանի եւ տեղի բնակչության գործուն աջակցությամբ հաշված օրերի ընթացքում հասցնում են կազմակերպել ինքնապաշտպանական աշխարհագորային մարտախմբեր եւ լուրջ դիմադրություն ցույց տալ թուրքական Գրդ դիվիզիայի առաջապահ զորաջոկատներին: Առաջին լուրջ բախումները տեղի են ունեցել «Դավաբոյին» կոչվող տեղամասի բարձունքներին, Քասախ գետին հարող բլուրներին եւ Արագածի լեռնալանջերին, որտեղով անցել են աշխարհագորայինների պաշտպանական առաջին դիրքերը: Դավաբոյնի պաշտպանական բնագծերից անմիջապես հետո Ապարանին մերձակա բլուրներով, Քասախ գետի բարձրադիր ափին գտվող Մուլքի գյուղից դեպի արեւմուտք մինչեւ Ապարանի բերդ, Արագածի փեշերի բարձունքները, անցել է պաշտպանական երկրորդ գիծը:

Մինչեւ մայիսի 23-ը Հայկական բանակի կանոնավոր զորամասերի բացակայության պայմաններում թուրքերի դեմ կռվել են

Սեղրակ Զալալյանի, Արսեն Տեր-Պողոսյանի գլխավորած մարտախմբերը եւ նրանց գործուն մասնակցութեամբ կազմակերպված Ապարանի, Արագածի, Նիգավանի, Մելիքբեյուղի, Քուչակի, Քասախի (Չամուռ), Վարդենիսի եւ մյուս գյուղերի աշխարհագրայինները:

Բաշ-Ապարանի ուղղութեամբ թուրքական զորքերի առաջնադասումը հայտնի է դառնում հայկական բանակի հրամանատարութեանը, բայց դեռեւս պարզ չէր հարձակվող զորամասի կազմն ու ուժերը՝ գումարտակ էր, գունդ է, թե ղեկիզիւր:

Մայիսի 23-ին հայկական բանակային կորպուսի հրամանատար գեներալ Նազարբեկյանը ռազմաճակատից հեռագրում է Հայոց Ազգային Խորհրդին.

«... Ստացվել է հաղորդագրութիւն Բաշ-Ապարանի եւ Ղարաքիլիսայի ուղղութեամբ թուրքական զորքերի մասին:

Գեներալ Սիլիկյանը հաղորդում է Սարդարապատի ուղղութեամբ իր հարձակման մասին, որն առայժմ ընթանում է հաջողութեամբ»¹:

Բաշ-Ապարանի ճակատում թուրքերի հայտնվելը կրկնակի սպառնալիք է ստեղծում Երեւանի համար: Մայրաքաղաք տանող հյուսիսային դարպասները բաց էին: Ի պատիվ հայկական զորքերի հրամանատարութեան, պիտի ընդգծել, որ նա կարողանում է ճիշտ ժամանակին նկատել ու գնահատել Ապարանի ուղղութեամբ Երեւանին սպառնացող մահացու վտանգը:

Հաշվի առնելով ռազմաճակատում ստեղծված տագնապալի իրավիճակը՝ Երեւանյան զորախմբի հրամանատար, գեներալ Սիլիկյանը Հայկական բանակային կորպուսի հրամանատարութեան համաձայնութեամբ, Երեւանյան ուղղութիւնից Բաշ-Ապարանի ճակատ է ուղարկում մի քանի զորամասեր: Ռազմաճակատի Ապարանյան ուղղութեան հայ զորագնդերի հրամանատարութիւնը վստահվում է Դրոյին:

Ինչպիսի մարտական ուժերից էր կազմված Դրոյի Ապարանյան զորախումբը: Գեներալ Նազարբեկյանին հասցեագրված նամակներից մեկում անդրադառնալով այս հարցին՝ գեներալ Սիլիկյանը գրում է. «Երեւանյան զորամասը բաժանված է երկու զորախմբերի.

1. Գնդապետ Փիրումովի զորախումբը Սարդարապատի ուղղութեամբ: Այդ զորախմբի խնդիրն էր կանգնեցնել թուրքերի հարձակումը եւ անցնելով հարձակման՝ հետ շարժել հակառակորդին Արփաչայից արեւմուտք:

2. Դրոյի զորախումբը (երկու գումարտակ, երկու լեռնային հրանոթ եւ հեծյալ պարտիզանական գունդ) պետք է հարձակվեր Աշտա-

¹ ՀՀ ԲԿԱ, քիւ 503.թօ. 16, գ. 6, էջ 19-20

րակ-Բաշ-Ապարան խճուղիով եւ գրոհելով՝ հետ շարտեր թուրքերին արեւմուտք»¹:

Երեւանյան զորախմբին 1918 թ. մայիսի 21-ին տրված իր թիվ 20 հրամանագրում գեներալ Սիրիկյանը նշում է. «Դրոյի հատուկ զորախմբին (պարտիզանական հեծյալ գունդ՝ չորս հարյուրակ, հայկական 2-րդ գունդը՝ երկու էսկադրոն, հայկական հրանոթային բրիգադին՝ երկու լեռնային հրանոթ)՝ արագորեն ուղեւորվել Ալի-Քուչակի շրջան մինչեւ հակառակորդի հետ հանդիպելը եւ նրանց ուժերի գերակշռութեան դեպքում համառորեն կառչելով յուրաքանչյուր դիրքին՝ մարտերով դանդաղորեն նահանջել Աշտարակի ուղղութեամբ: Երեւանյան զորախմբի պետը գեներալ Սիրիկով»²:

Ի տարբերութուն նազարեկյանին հասցեագրված նամակում եղած վկայութեան, Սիրիկյանի այս հրամանագրում չեն նշվում 6-րդ գնդի գումարտակները, որոնք Ղամարլուից (Արտաշատ) պետք է տեղափոխվեին Աշտարակ, ապա Ապարան:

Բաշ-Ապարանի ճակատամարտը բացառիկ տեղ է գրավում Դրոյի մինչ այդ միայն հաղթանակներով հագեցած մարտական հարուստ կենսագրութունում: Նա ոչ այնքան մեծ խանդավառութեամբ է ընդունում Բաշ-Ապարանի ճակատը ղեկավարելու որոշումը: Նա այդ օրերին հայկական զորահրամանատարութեանն, ավելի ստույգ՝ Երեւանյան զորախմբի հրամանատար գեներալ Սիրիկյանին է ներկայացնում հակառակորդին վերջնականապես ջախջախելու չափազանց համարձակ եւ բավական հետաքրքիր մի տարբերակ:

Ելնելով այն նախադրյալից, որ Սարդարապատի ուղղութիւնում հայկական զորքերը քանակապես եւ որակով համարյա չէին զիջում հակառակորդին՝ առաջարկում է չմասնատել ճակատում գտնվող զորագնդերը եւ հզոր, կենտրոնացված հարվածով ջախջախել թուրքական սարդարապատյան խմբավորումը, ապա հիմնական ուժերը տեղափոխել Բաշ-Ապարանի ճակատ եւ շրջապատել ու պարտութեան մատնել նաեւ թուրքական զորախմբերին: Նրա կարծիքով՝ մինչեւ Սարդարապատի հատվածում թուրքական զորքերին ջախջախելը, հայ աշխարհագրայինները եւ փոքրաթիվ կանոնավոր զորաջոկատները ի զորու կլինեին պաշտպանելու Ապարանի ճակատը: Նրա այդ պնդումը հիմնված էր նաեւ ռազմաճակատից ստացված այն ոչ ճիշտ տեղեկութեան վրա, ըստ որի Ապարանի ճակատում հարձակվում էին թուրքական միայն երկու գումարտակներ:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 35, ք. 17-23, էջ 3:

² Նույն տեղում:

իր մտահղացումը իրականացնելու նպատակով Դրոն առաջարկում է իրեն թողնել Սարգարապատի ուղղութիւնում: Սակայն գեներալ Սիլիկյանն արդեն ունեւր իր որոշումը:

«... էստեղ, - պատմում է Դրոն, - մի վէճ ունեցանք Սիլիկեանի հետ: Ինձ ասում ա, քեզ նշանակում եմ Բաշ-Ապարանի հրամանատար: Մոխսէյ Պավլովիչ (գեներալ Սիլիկյանի անունն ու հայրանունն է - Հ.Գ.), ուր ուզես կերթամ, մի բաժանիր բանակը: Թող ամբողջ ուժով յարձակուենք Սարգարապատից գալող բանակի վրայ, լաւ ջարդենք: Ի՞նչ տեղեկութիւն ունենք, մեզ տեղեկացնում են, թէ ընդամէնը երկու թաբուրա (գումարտակ-Հ.Գ.): Նրանք եթէ Աշտարակ էլ իջնեն՝ կը ջարդենք»¹:

Տվյալ պարագայում պատերազմը շարունակելու Դրոյի մտահղացման կենսագործումը մեծ համարձակութիւն եւ պատասխանատվութիւն էր պահանջում: Իրոք, չափազանց վտանգավոր էր Երեւանի հյուսիսային դարպասի պաշտպանութիւնը թողնել միայն տեղի աշխարհագործի եւ փոքրաթիվ կանոնավոր զինաճակատների հույսին: Օգտվելով իրենց ուժերի գերակշռութիւնից՝ թուրքական զորքերը կարող էին ընկճել Բաշ-Ապարանի պաշտպանների դիմադրութիւնը եւ արագորեն մոտենալով Երեւանին, շրջապատման օղակի մեջ վերցնել Սարգարապատի ճակատում գործող հայկական զորագնդերը:

Համաձայն գեներալ Ղորղանյանի գնահատման.

«... Զօր, Սիլիկեանը, սպառնալով Ալեքսանդրապոլի ուղղութեամբ թուրքերու կռնակին, իր կարգին կարող էր կտրուել Երեւանէն, եթէ Դրոյի ջոկատը չհասցնէր կանգնեցնել թշնամիի առաջխաղացումը»²:

Հաշվի առնելով դեպքերի զարգացման նման հնարավորութիւնը՝ Մ. Սիլիկյանը չի ընդունում Դրոյի առաջարկած տարբերակը եւ նրան ուղարկում է Բաշ-Ապարանի ճակատ:

Ա. Հարութիւնյանը իր հեղինակած «Թուրքական Ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. եւ ինքնապաշտպանական կռիվները» մենագրութիւնում նկարագրելով հայ-թուրքական ռազմաճակատում տեղի ունեցող մարտական գործողութիւններն ու հայկական զորքերի հրամանատարութեան կենսագործած մարտավարութիւնը՝ գրում է . «Գեներալ Սիլիկովը հետախուզութեան օգնութեամբ արդեն տեղյակ էր, որ թուրքերի մյուս զորախումբը դեպի Երեւան է

¹ «Հայրենիք» օրաթերթ, 1956, մայիսի 27:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1928, թիւ 5, էջ 125:

չարժվում Բաշ-Ապարանի կողմից, ուստի Հաշվի է առնում գործի նաև այդ կողմը: Նա առանձնացրեց Ծ-րդ Հրաձգային գունդը (հրամանատար՝ գնդապետ Դոլուխանով), պարտիզանական հեծյալ գունդը (հրամանատար՝ գնդապետ Զալինով) և գնդապետ Սիլինի սահմանապահ գումարտակը:

Այս խմբի մարտական խնդիրն էր՝ ուժեղ հակազորհների միջոցով ետ շարտել թշնամում Բաշ-Ապարանի մոտից»¹:

Ա. Հարությունյանը, որի հեղինակած վերոհիշյալ մենագրությունը իրավամբ կարելի է համարել խորհրդահայ պատմագրությունում պատմական հիշյալ ժամանակահատվածը, մասնավորապես Մայիսյան հերոսամարտերը ներկայացնող լավագույն պատմագրական աշխատությունը, այս հարցում այնքան էլ անկողմնակալ չէ: Հիշատակելով գնդապետներ Դոլուխանովին, Զալինովին, Սիլինին և նրանց հրամանատարությամբ Ապարանի ճակատ մեկնող զորամասերը՝ նա ինչ-ինչ նկատառումով չի նշում Ապարանյան զորախմբի հրամանատարի՝ Դրոյի անունը: Նկատվում է, որ Ա. Հարությունյանը խուսափում է հիշատակել ոչ կազրային զինվորականների, հայ ազգային ազատագրական պայքարի այն գործիչների, անգամ ականավոր, անունները, որոնք Հ. Յ. Դաշնակցության անդամներ էին: Օրինակ, Արամ Մանուկյան, Վահան Փափազյան (Կոմս), Ռուբեն Տեր-Մինասյան եւ Հայոց Ազգային Խորհրդի անդամներ եւ այլոք:

Բացի դրանից, մայիսի 23-ին Ապարանի ճակատ մեկնած զորախմբի կազմում, թվակազմով ամենամեծ զորմասը եղել է գնդապետ Կորոլկովի 650 մարտիկներից բաղկացած պարտիզանական հեծյալ գունդը: Դոլուխանովի Ծ-րդ գնդի չորս գումարտակներից առաջին օրը Ապարանի ճակատ է մեկնել ընդամենը մեկ գումարտակ: Գնդապետ Դոլուխանովի 2-րդ հեծյալ գունդը իր կազմում ունեցել է ընդամենը 100 զինվոր, իսկ գնդապետ Սիլինի գումարտակը Ապարանի ճակատ է տեղափոխվել մայիսի 26-ին:

Ճակատամարտի ժամանակ գնդապետ Զալինյանը զուգահեռաբար գլխավորել է Ապարանյան զորախմբի շտաբը:

Դրոն Բաշ-Ապարանի ճակատն է մեկնում համեմատաբար փոքրաթիվ ուժերով: Նրա գլխավորած զորամասի ամենահզոր մարտական ուժը՝ պարտիզանական գունդը, Սիլիկյանը պահում է Սարդարապատի տեղամասում:

Բաշ-Ապարանի զորախմբի մարտական կազմի մասին գեներալ Մ.Սիլիկյանի նամակում եւ հրահանգում արդեն նշվել է: Այս հար-

¹ Հարությունյան Ա., «Թուրքական Ինտերվենցիան Անդրկովկաս 1918 թ. և ինքնապաշտպանական կռիվները», Երևան, 1984, էջ 177:

ցում գեներալ Մ. Սիլիկյանի տեղեկությունները ավելի է որոշակիացնում Մարտիրոս Աբրահամյանի հետեւյալ վկայությունը.

«Մեր ուժերն էին

Պարտիզանական հեծեալ գունդը - չորս հարիւրեակ - շուրջ 650 թուով սուր, գնդ. Ջալինեանի գնդից՝ 100 սուր, Արամի մոտ եղած ձիաւորները ապարանցի Մաթէոսի¹ գլխավորութեամբ 20 սուր, հետեւակ 6-րդ գնդից մէկ գումարտակ շուրջ 300 սուրին, ապարանցի Ալեթոյի (չամուկեցի Սեդրակ Ջալալյան - Հ.Գ.) տեղացի ձիաւորները՝ 30-35 սուր... մօտաւորապէս 800 սուր եւ 300 սուրին, չհաշուած տեղացիներից կազմակերպուած 1000 հոգանոց հետեւակազօրը»²:

Պարտիզանական հեծյալ գնդի հրամանատարն էր գնդապետ Կորովովը, նույն գնդի չորս հարյուրակների հրամանատարներն էին Մարտիրոս Աբրահամյանը, Կուռո Թարխանյանը, գանձակեցի Զեմլյակը (Արտեմ Նանուկյան) եւ Սերյոժա Փիրումյանը: Երկրորդ հեծյալ գնդի հրամանատարն էր գնդապետ Ջալինյանը, իսկ հետեւակային 6-րդ գնդի հրամանատարը՝ գնդապետ Դոլուխանյանը, հրետանային մարտկոցինը՝ Սուլթան-Շահը:

Թվարկված վերոհիշյալ մարտական ուժերին Ապարանի ճակատում նրանց են միանում Սեդրակ Ջալալյանի եւ Արսեն Տեր-Պողոսյանի գլխավորած աշխարհագորային մարտամբերը:

Մի փոքրիկ, բայց էական պարզաբանում:

Անդրադառնալով Բաշ-Ապարանի ուղղությունում ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման «խրոզութեան» վերլուծութեանը, Հ.Թուրջյանն իր «Սարգարապատի հերոսամարտը» աշխատությունում գրում է. «Բաշ-Ապարանի ճակատում, որտեղ ոչ մի կազրային հայ զորք չկար, դիմադրությունն, ինչպէս արդեն ասել ենք, սկսել էին Քյուլուջա (ներկայիս Վարդենիս - Հ.Գ.) գյուղը հավաքված աշխարհագորայինները՝ տեղացիներ կոմունիստ Դավիթ Մելիքսեթյանի եւ Մաթեոս Հովհաննիսյանի ղեկավարութեամբ: Մայիսի 23-ին իրենց խմբերով նրանց օգնութեան են հասնում Արսեն աղան (Տեր-Պողոսյան) եւ Սեթոն (Սեդրակ Ջալալյան)»³:

Ծանոթանալով Թուրջյանի կողմից Բաշ-Ապարանի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպմանը տրված գնահատականին, բնականո-

¹ Ապարանցի Մաթեոս (քուլակցի Մաթեոս Գովհաննիսյան), այդ ժամանակ Երեւանի Ազգային խորհրդի հատուկ հանձնարարությունների կատարող զորախմբի (գվարիայի) հրամանատարն էր ու միաժամանակ Ապարանի ցավառակի պատասխանատուն:

² Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, ԳՂՎ. աշխ., էջ 401:

³ Թուրջյան Գ., ԳՂՎ. աշխ., էջ 163-164:

րեն ծագում են հետեւյալ հարցումները, որոնց պատասխանը բացակայում է հիշյալ աշխատությունում:

1. Բացի հեղինակի կամքով կոմունիստ հորջորջված Դավիթ Մեւրիքսեթյանից եւ Մաթեոս Հովհաննիսյանից, ովքե՞ր էին իր իսկ կողմից թվարկված Բաշ-Ապարանի ինքնապաշտպանության մյուս կազմակերպիչները:

2. Ի՞նչ միջոցներով եւ ինչպե՞ս նրանց հաջողվեց մեկ երկու օրվա ընթացքում գինեղ եւ կազմակերպել տեղի աշխարհագորային գինաշոկատներին, որոնք կարողացան մինչեւ հայկական կանոնավոր գործասերի ճակատ հասնելը դիմազրավել եւ կասեցնել թուրքական մի ամբողջական կանոնավոր դիվիզիայի հարձակումները:

Ամենեւին չնպատակադրվելով թերագնահատելու Բաշ-Ապարանի ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում ապարանցի աշխարհագորայինների հիրավի հերոսական գործողությունները, այնուամենայնիվ, հարկ է նշել, որ Թուրքյանի վերոհիշյալ պնդումներում ակնհայտ է դեպքերի ու փաստերի անիրազեկութունն եւ միտումնավոր խեղաթյուրում:

Կոմունիստ պատմաբանը Բաշ-Ապարանի հերոսամարտի կազմակերպմանը վերագրելով բացառապես ժողովրդական բնույթ, ընթերցողից թաքցնում է, որ իր թվարկածներից Սեթոն (Սեդրակ Զալալյան) եւ Արսեն աղան (Սամսոն Տեր-Պողոսյան - Հ. Գ.) Հ.Յ. Դաշնակցության անդամներ էին, որոնք իրենց մարտական խմբերով այդ ուղղությունում էին գտնվում Երեւանի Հատուկ կոմիտեի, Արարատյան ռազմաճակատի հրամանատարության եւ անձամբ Արամ Մանուկյանի գիտությամբ ու հրահանգով:

Վկայակոչենք Հ.Թուրքյանի հիշատակածներից մեկի՝ Սեթոյի հուշագրությունից մի հատված.

«Երբ տաճիկները սկսեցին առաջանալ Ղարսի վրայ եւ ներսից թուրք ազգաբնակչութիւնը սպառնական դիրք բռնեց դէպի նորակազմ հայկական կառավարութիւնը- էջմիածնում Ազգային Խորհուրդը հրաւիրեց ինքնապաշտպանութեան խորհուրդ Սիլիկեանի նախագահութեամբ: Այդ խորհուրդը ինձ առաջարկեց կազմակերպել կամաւորական մի զօրամաս: Որոշեց լիազօրութեան սահմանները եւ հրահանգեց էջմիածնի գաւառի քաղաքացիական հիմնարկութիւններին ենթարկուել իմ կարգադրութիւններին ինքնապաշտպանութեան վերաբերեալ բոլոր հարցերում: Սիլիկեանի տուած հրահանգների մի մասն էին միայն կատարել, երբ տաճիկները գրաւեցին Ղարսը եւ սպառնում էին Ալեքսանդրապոլին: Արամը հեռագրեց

ինձ, դադարեցնել գործողութիւնները, որպէսզի տաճիկներին առիթ չը տանք մեր ներքին գործերին խառնուելու: Միաժամանակ հրահանգեց ուժեղացնել իմ զօրամասը թէ մարդկանցով եւ թէ ռազմամթերքով: Ալեքսանդրապոլից ինձ ուղարկեցին 4 զնդացիք եւ այլ ռազմամթերք եւ հրահանգեցին միշտ պատրաստ սպասել նազարէ-գեանի հրամանին: Այնինչ Ալեքսանդրապոլը անսպասելի կերպով պարտուեց եւ մեզ ոչ մի հրահանգ չը տրուեց: Այդ ժամանակ ինքնագլուխ մենք դիմադրեցինք Ալեքսանդրապոլից առաջացող տաճիկներին, նոյնիսկ հակառակ գեներալ Սիլիկեանի կամքին, մինչեւ որ Արամը որոշեց զօրք ուղարկել Ապարանի սահմանները դիմադրելու համար»¹:

Քանի որ մինչեւ Բաշ-Ապարանի տարածքում թուրքական Գրդ դիվիզիայի հայտնվելը մարտական գործողութիւնները գլխավորապէս ընթանում էին Արարատյան դաշտում, գեներալ Սիլիկեանի գլխավորած ռազմական շտաբը եւ Արամ Մանուկյանը, հեռատեսութեան գնահատելով Բաշ-Ապարանի կողմից մայրաքաղաքին սպառնացող իրական վտանգը, այդ ուղղութիւն են ուղարկում վերոհիշյալ գործիչներին: Եվ նրանք իրենց մարտական խմբերի աջակցութեամբ կարողանում են ի հաշիվ Ապարանի գյուղերի բնակչութեան, կազմակերպել ինքնապաշտպանական ջոկատներ, որոնք անգնահատելի ծառայութիւն մատուցեցին Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի ողջ ընթացքում:

Երեւանում հրատարակվող «Զանգ» լրագիրը պատշաճ իրատեսութեամբ արժեկրօնելով Բաշ-Ապարանի ճակատամարտում Ապարանի գավառակի աշխարհագրոյիներին ինքնապաշտպանական մարտերի նշանակութիւնը՝ գրում է. «Մարդկային տուած այն գոհերը, որ ունեցաւ այս պատերազմում Աբարանը, մի գրաւական են նրա արիութեան ու տոկունութեան եւ այն հերոսական կռիւները, որ ժողովուրդն ինքը առանց որեւէ դրսի ուժի, քաջաբար կազմակերպեց ու տուեց Բաշ-Աբարանի կողքերում ընկած բարձունքների վրա, մինչեւ կանոնաւոր ուժի առաքումը, տաճիկների հետ շարտումը դէպի Միլիքէնը՝ փայլուն ապացոյցներ են նրա հայրենասիրութեան եւ քաջութեան»²:

Դրոն իր գորախմբով Բաշ-Ապարանի ճակատ է հասել մայիսի 23-ի երեկոյան՝ մայրամուտից 1-2 ժամ առաջ: Ավելի ստույգ, որպէս առաջապահ ուժ, այդ նույն օրը, նույն ժամին առաջինը Բաշ-

¹ ՀՅԴ ԿԱ, ք. 16, գ. 5, էջ 3:

² «Ձանգ», Երեւան, 1918, սեպտեմբերի 24:

Ապարանի ճակատ է հասել հայկական ճ-րդ գնդի պողպորուչիկ Մամիկոն Իսահակի Տեր-Սարգսյանի (ծնվել է Ելիզավետապոլի նահանգի Էրբեջ գյուղում (ներկայիս Շահումյանի շրջան)-Հ. Գ.) գլխավորած 4-րդ վաշտը¹:

Վաշտի հրամանատարի վկայությունը, Բաշ-Ապարանի ճակատում մարտնչող Դրոյի գլխավորած զորամասի գլխավոր հարվածային ուժը՝ ճ-րդ գնդի վաշտերը զինված էին «...երեք գլխանի ֆրանսիական «Լեբել» սիստեմի հրացաններով, սակայն առանց սվինների, իսկ գնդացրորդները, հետախույզները և հրետանայինները ուսսական կարաբիններով: Գնդացրային մեկ կոմանդան զինված էր ուսսական սիստեմայի «Մակսիմ» ծանր գնդացիրներով, իսկ մյուսը՝ անգլիական «Վիկերա» սիստեմայի եռոտանի գնդացիրներով»²:

Զորամասի հայտնվելը ճիշտ ժամանակին էր: Այդ օրը աշխարհագրայինները չափազանց ծանր ու համառ մարտեր էին մղել: Քաջաբար դիմադրելով հրանոթների եւ գնդացիրների աջակցությունը հարձակվող թուրք զորաջոկատների գրոհներին՝ աշխարհագրայինները, տեղի տալով հակառակորդի գերակշռող ուժերին, հարկադրված նահանջել են պաշտպանությունից երկրորդ բնագիծ: Թուրքերը՝ շրջանցելով Ապարանը եւ հարձակումը զարգացնելով երկու ուղղություններ, փորձել են թեւերից տեղացող հարվածներով ընկճել աշխարհագրայինների դիմադրությունը:

Պատմում է ճ-րդ գնդի 4-րդ վաշտի հրամանատար՝ վերոհիշյալ պողպորուչիկ Մամիկոն Իսահակի Տեր-Սարգսյանը. «Մայիսի 23-ին, ժամը երկուսին վաշտը Աշտարակից դուրս եկավ դեպի Բաշ-Ապարան... Գուժարտակը շարժվում էր Բաշ-Ապարան տանող խճուղով, իսկ գնդի հետախույզները մեզանից դեպի Ղարաքիլիսա (Կիրովական) ընկած բարձունքների վրա էին՝ անտառի փեշով քողարկված...»

Երբ բավականին մոտ էինք Բաշ-Ապարան գյուղին, պարզվեց, որ թշնամու հեծյալ հետախույզները թվով 15-20 հոգի մտել են գյուղը եւ սկսել են հավերի որսը... Թշնամու հետախույզների հավերով զբաղվելը վաշտին հնարավորություն տվեց աննկատելի կերպով մոտենալ փոքր մասերով գյուղից դեպի հարավ-արեւելք Արագածի փեշերից կախված լեզվակին եւ ամրանալ նրա վրա... Դեռ չէինք հասցրել անգամ ստուգելու յուրաքանչյուր զինվորի ընտրած բնակեռի ապահովությունը թշնամու կրակից, երեւաց թշնամին: Նա շարժվում էր խճուղով դեպի Բաշ-Ապարան:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 403, ց. 1, գ. 40, ք. 11-12:

² Սույն տեղում, ք.2-3:

Թշնամու գորասյունի գլուխը մոտենում էր մեզ, իսկ պոչը պերե-վալից չէր կտրվում: Վաշտի քանակը, նրանց արանքներում շարժ-վող գնդացիները՝ ձիերու վրա եւ հրանոթները ապացույց էին, որ շարժվողը գունդ էր:

Օրը վերջանալու վրա էր: Թշնամուն պետք է թուլլ տայինք մո-տենալու մեզ մինչեւ 150-200 քայլ եւ նոր միայն 160-170 հրացանից եւ երկու ծանր գնդացիներից հանկարծակի կրակ թափենք թշնա-մու գլխին:

... Վաշտի հանկարծակի կրակը մեխեց թշնամուն տեղում, մի քա-նի ըոպե նրանք քարացած գլորվում էին գետին եւ վերջը խելքի գալով՝ տեղից շարժվեցին:

... 10-15 ըոպե անց միայն նրանց հետին ստորաբաժանումներից բացազատվեցին երկու վաշտ խճուղով աջ եւ ձախ ու սկսեցին հար-ձակվել մեր ուղղությամբ»¹ :

Բաշ-Ապարանի ուղղությամբ հայկական կանոնավոր գորամասե-րի հայտնվելը թուրքերի համար անսպասելի էր: Մայիսի 23-ի երե-կոյան հայկական զորամասերի հարվածներից հանկարծակի եկած թուրքերը՝ տալով զգալի կորուստներ, այնուամենայնիվ, կարողացել են վերախմբավորել իրենց ուժերը եւ գնդացիների ու թնդանոթնե-րի կրակի աջակցությամբ ստիպել հայկական ուժերին նահանջելու դեպի Արագածի լանջերը:

«Զյունոտ փեշերին չհասած,-շարունակում է պողպորուչիկ Տեր-Սարգսյանը,-թշնամին գրավեց մեր թողած լեզվակը, եւ մութը ընկավ»²:

Ըստ պողպորուչիկ Տեր-Սարգսյանի՝ մայիսի 24-ի դրությամբ հայկա-կան մարտական ուժերը Բաշ-Ապարանի ռազմաճակատում տեղաբաշխ-վել են հետեյալ դասավորությամբ. « Լենինական տանող խճուղուց ձախ մինչեւ Արագածը ներառյալ տրված էր Երզնկայի, որի հրամանա-տարն էր պոլկովնիկ Դոլուխանովը (հայ), աջ թեւը Ալիբուլազակ գյուղից դեպի Ղարաքիլիսա (Վանաձոր) ընկած անտառապատ բարձունքները՝ հանձնված էին հեծելազորայիններին, որոնց հրամանատարներն էին պոլկովնիկներ Զալինովը (հայ) եւ Կորոլկովը (ռուս), իսկ նրանց եւ Երզն-կայի արանքում պետք է գործեին մնացած խմբերը»³:

Մայիսի 23-ի երեկոյան տեղի ունեցած մարտերը դեռեւս բավա-րար պատկերացում չէին կարող տալ թուրքական զորամասերի քա-

¹ Նույն տեղում, թ. 12-13:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

նակի, նրանց գինվածության Հագեցվածության եւ մարտական պատրաստվածության ու որակների մասին:

Ջորախմբերի եւ արդեն նրան միացած աշխարհագրոայինների անելիքները ավելի որոշակիացնելու, հաջորդ օրվա մարտական խնդիրները մշակելու համար Դրոն գումարում է գինվորական խորհրդակցություն:

«Մայիսի 23-ից 24-ը, - գրում է պողպորուչիկ Տեր-Սարգսյանը, - գիշերը տեղի է ունենում բարձրաստիճան հրամանատարների խորհրդակցություն Դրոյի գլխավորությամբ, որտեղ ընդունվում են որոշումներ մայիսի 24-ի անելիքների մասին: Տրվում են կոնկրետ խնդիրներ»¹:

Քանի որ Ապարանյան զորախմբի հրամանատարությունը շրջանում գեռեւս տիրում էր այն նախկին կարծիքը, ըստ որի իրենց ռազմաճակատում կոչվում էին ընդամենը թուրքական երկու գումարտակներ, ապա որոշվում է ուժերի անհրաժեշտ վերախմբավորում կատարելուց հետո անցնել հարձակման, դրանով իսկ ժամանակ չահել, մինչեւ մյուս զորախմբերի տեղ հասնելը: Քանի որ զորամասերն իրենց թվակազմով այնքան էլ բազմամարդ չէին, ապա որոշվում է այն համալրելի է հաշիվ աշխարհագրոայինների:

Սեղրակ Ջալալյանի վկայությամբ «Երբ Դրոն զօրքով եկաւ Աբարան, իմ 1200 զինուորներից (նկատի ունի աշխարհագորը - Հ.Գ.) վերցրեց 700 հոգի, լրացրեց ուրիշների զորամասերը, իսկ 500 զինուորներ ու իմ 4 գնդացիները թողեց իմ հրամանի տակ»²:

Ի հաշիվ աշխարհագրոայինների համալրելով սակավաթիվ զորավաշտերի մարտաշարքերը՝ Ապարանյան զորախումբն անմիջապես դիմում է մարտական գործողությունների³:

Իսկ ընդամենը երկու օր անց գեներալ Մ. Սիլիկյանի շտաբին հայտնի է դառնում, որ Բաշ-Ապարանի ուղղությամբ թուրք հրամանատարությունն արդեն կենտրոնացրել էր լրացուցիչ մարտական ուժեր:

«Հավաստի տեղեկությունների համաձայն,- մայիսի 25-ի թվագրված 22 հրամանում նշում է գեներալ Սիլիկյանը, - մայիսի 23-ի երեկոյան Բաշ-Ապարանից հյուսիս-արեւմուտք Գյոզգարայի, Կիրխի, Դագերմանի, Հաջի-Խալիլի շրջանում հայտնվել են 106 գնդի երեք գումարտակներ երկու հրանոթներով»⁴:

¹ Նույն տեղում:

² ՀՀԳ ԿԱ, թժ. 41, գ. 5, էջ 3:

³ Տե՛ս Նույն տեղում:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 204, գ. 1, գ. 43, ք. 9-10, էջ 4:

«Հայերի մասնակցութիւնը համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Կովկասյան ճակատում» գրքում նույնը հաստատում է գեներալ Գ. Ղորղանյանը: Նրա վկայութեամբ՝ «Արդէն մայիսի 23-ին Բաշ-Ապարանի շրջանին մէջ Երեւան հանուած էր Գ. Թուրքահան գորաբաժինը, որը՝ Ա. հայկական զարկորդաց գորաբաժնի մասերը Ղարաքիլիսէ նահանջելէ ետքը՝ կը յառաջանար Համամուկայարանէն:

Այսպէսով, գորավար Սիլիկեանը, սպառնալով Ալեքսանդրապոլի ուղղութեամբ Թուրքերու կռնակին, իր կարգին կարող էր կտրուել Երեւանէն, եթէ Դրօյի ջոկատը չկասեցնէր թշնամիի յառաջխաղացումը...»¹:

Անհրաժեշտ էր ժամանակ շահել, մինչեւ մյուս զորախմբերը տեղ կհասնեն: Ահա այդ նպատակով՝ մայիսի 25-ին Դրոն եղած ուժերով հարձակվում է հակառակորդի վրա՝ հետ չարտելով Թուրքերին, գրավում է Ապարանը, եւ զարգացնելով հարձակումը՝ հասնում մինչեւ եգդինների Ղոնդաղսագ գյուղը:

«Մայիսի 20-ին թէ 21-ին,-գրում է Մարտիրոսը,-թողնելով Սուրմալուն, 23-ին մենք արդեն Չամուլու գիւղումն էինք: Մայիսի 24-ին հետախուզութիւն է կատարուում դէպի Դանագիրմագը, իսկ 25-ին անցնում ենք յարձակման»²:

Մայիսի 25-ին հայկական բանակային կորպուսի ռազմակայանից Հայոց Ազգային Խորհուրդը ստանում է հետեւյալ հեռագիրը. «Դրոն հարձակվեց եւ Բաշ-Ապարանի հյուսիսային կողմում ջախջախեց Թուրքերին: Ղոնդաղսագ գյուղի մոտակայքում հեծելազորի (Կորուկովի հեծելազնդի Զեմլյակի գլխավորած հարյուրակ-Հ. Գ.) գրոհի հետեւանքով թրատված են 30 ասկյար եւ մեկ սպա»³:

Այս իրողութիւնը վերոհիշյալ գրքում հաստատում է նաեւ գեներալ Գ. Ղորղանյանը. «Մայիսի 24-ին Դրոն հասավ Ալիքուչակ գյուղը եւ շարունակելով առաջխաղացումը՝ մայիսի 25-ին հարձակվեց Թուրքական 3-րդ դիվիզիայի առաջապահ զորքի վրա Բաշ-Ապարանի հյուսիսում: Այդ ճակատամարտի ընթացքում հեծելազորի 2-րդ ջոկատը Ղոնդաղսագ գյուղի մոտ շեշտակի հարձակվեց թշնամու վրա, որը կորցրեց 30 զինվոր եւ 1 սպա»⁴:

Մայիսի 25-ի հայկական զորախմբերի ձեռնարկած հարձակման հաջողութիւնը չափազանց կարճատեւ էր: Թուրք հրամանատարութիւնը

¹ «Չայրեմիք» ամսագիր, 1928, թիւ 5, էջ 125:

² Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, նշ. աշխ., էջ 407-408:

³ ՀՀԴ ԿԱ, թճ.503, գ. 14, էջ 20:

⁴ «Չայրեմիք» ամսագիր, 1928, թիւ 8, էջ 128:

նը՝ մարտադաշտ նետելով թարմ ուժեր, Հաջորդ օրը՝ վաղ առավոտյան հուժկու Հակազորհ է ձեռնարկում Հայկական զորախմբերի դեմ:

«Առաջին անգամ, - խոստովանում է Դրոն, - մի յարձակում գործեցինք, յաջող, բայց յաջող էլ ետ չպրտեցին մեզ...

էնպէս ետ չպրտեցին, որ Բաշ-Ապարանն էլ ձեռքիցս առան»¹:

Առաջին անհաջողութիւնը լավ դաս էր: Պարզվում է, որ Բաշ-Ապարանի ուղղութեամբ գործում են ոչ թե երկու գումարտակներ, ինչպես նախկինում կարծում էին, այլ թուրքական Զ-րդ դիվիզիայի ողջ զորագնդերը, իսկ թուրքական դիվիզիաները պատերազմական իրավիճակում, որպես օրենք, համալրված էին եւ բավականին լավ զինված:

Ապարանի ուղղութիւնում Հայտնված Զ-րդ դիվիզիան մասնակցել էր 1916 թ. գարնանը տեղի ունեցած Գալլիպոլիի նշանավոր ճակատամարտին, որտեղ թուրքական բանակը կարողացել էր հաղթել անգլո-ֆրանսիական բանակին: Ճիշտ է, այդ դիվիզիան, որի հրամանատարը Գալլիպոլիի ճակատամարտի մասնակից գեներալ-լեյտենանտ, փորձառու էսադ փաշան էր, նախորդ մարտերում զգալի կորուստներ էր կրել, սակայն նրա կազմում մարտնչում էին մեծ թվով սպաներ ու զինվորներ, որոնք, անցնելով պատերազմի բովով՝ ձեռք էին բերել կռիվներ վարելու փորձառութիւն:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Գալլիպոլիի նշանավոր ճակատամարտում թուրքական զորքերի հրամանատարները թուրք զինվորականներն էին, սակայն ճակատամարտը իրականում ղեկավարել են գերմանացի զինվորականները: Իսկ Զ-րդ դիվիզիայի հրամանատարը՝ գեներալ էսադ փաշան, նույնպես մասնակցել էր Գալլիպոլիի ճակատամարտին ու եղել է թուրքական զորքերի հրամանատարութեան գործողութիւնները համադրող գեներալ Ֆոն Սանդերսի մերձավորագույն օգնականը: Այնպես որ հանձին գեներալ էսադ փաշայի, Դրոն գործ ունեւ պատերազմի բովով անցած պրոֆեսիոնալ ու փորձառու զինվորականի հետ:

Ի՞նչ էր իրենից ներկայացնում թուրքական Զ-րդ դիվիզիան:

Մարտիրոս Աբրահամյանի հավաստեամբ՝ «Բաշ-Ապարանում կենտրոնացված էր մի զորամաս՝ 9-10 հազար հոգուց բաղկացած: Նույն թվով տաճկական ուժեր կային նաեւ Սարդարապատի եւ Ղարաքիլիսայի ճակատում»²:

Անդրադառնալով Ապարանյան զորախմբի առաջին հարձակողական գործողութեանը՝ գեներալ Նազարբեկյանը նշում է. «Դրոն

¹ «Հայրենիք» օրաթերթ, 1956, մայիսի 27:

² Խմբագետ Մարտիրոս Աբրահամեան, ԸՂ. աշխ., էջ 407-408:

Թուրքերի հետ առաջին հանդիպական մարտը տվել է Բաշ-Ապարանի մոտերքում: Չդիմանալով թուրքերի հարձակմանը՝ զորախումբը նահանջել է դեպի հարավ եւ դիրքավորվելով Ղազնաֆարի մերձակա բարձունքներում եւ քարանձավներում՝ կարգավորել է իր մարտական ուժերը եւ սպասել համալրման»¹:

Միաժամանակ, մյուս՝ Ղարաքիլիսայի եւ Սարղարապատի ուղղություններում ընթացող կռիվներում, ի տարբերություն Բաշ-Ապարանի ճակատի, մայիսի 26-ի դրությամբ հաջողությունը առավելապես հայկական զորքերի կողմն էր: Մայիսի 27-ին Հայկական բանակային կորպուսի շտաբի պետ գեներալ Վիչինսկին իր պաշտոնական գեկուցագրում հաղորդում է. « Ալեքսանդրապոլի ուղղութեամբ մեր զորքերը Ղչլաղի մօտ, կանգնեցնելով թշնամու առաջխաղացումը մայիսի 25-ին, որը գերիների ասելով, նպատակ ունէր Ղարաքիլիսայի գրաւումը, 26-ի առաւոտեան իրենք յարձակում գործեցին եւ թշնամու աջ թեւի յետէն անցան Գետդա-Մայմէխ սարի վրայով, չնայելով տեղի անմատչելի դժուարութիւններին մեր յարձակումը յաջողութեամբ պսակուեց եւ երեկոյեան դէմ, յամառ կռուից յետոյ յետ մղուեց Հաջի-Ղարայից եւ այն բարձունքները, որոնք գտնուում են այդ գիւղից դէպի արեւելք: Միաժամանակ յարձակման դիմեցինք եւ ճակատի ուղղութեամբ ուղիղ հարուածով գրաւեցինք 650-ի շրջանում ընկած բարձունքները: Մեր կողմից հետապնդած թշնամին փախուստի դիմեց...»

Երեւանեան ուղղութեամբ մայիսի 26-ի վաղ առաւօտեան թշնամին գերազանց ոյժերով յարձակման դիմեց Բաշ-Աբարանի զորամասի դէմ եւ ձախ թեւի կողմից եւ ձախ թեւից մեր թիկունքն էր անցնում: Որովհետեւ օժանդակ ուժեր դեռ չէին հասել եւ չկամենալով շրջապատուած լինել, մեր զորամասը յետ նահանջեց Կազինաֆար-Ղարաքիլիսա գիւղի շրջանը, որտեղ միացաւ օգնութեան եկող զօրամասին: Նահանջի ժամանակ մենք թողինք մի թնդանօթ:

Սարղարապատի ուղղութեամբ թշնամու աջ թեւը սկսեց յետ նահանջել Արաքս կայարանից: Մեր զորամասերը ճակատի ամբողջ ուղղութեամբ վճռական յարձակման դիմեցին»²:

Մայիսի 26-ին թուրքերը զարգացնելով ձեռք բերած հաջողությունը՝ հասնում են մինչեւ Ղազնաֆար-Ղարաքիլիսա, Ալիբուզակ եւ Չամուլու (Քասախ) գյուղերի մատույցները, ուր նրանց կազմ ու պատրաստ սպասում էին պորուչիկ Սահակյանի եւ գնդապետ Կորոլ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 43, ք. 9-10, էջ 4:

² Նույն տեղում:

կովի պարտիզանական հեծյալ, Կուռո Թարխանյանի եւ բաշգաունեցի Մարտիրոսի գորավաշտերը:

«Մեր կռիւները,-գրում է Արշակ Զամալյանը,-մայիսի 26-ին հասել էին իրենց դագաթնակէտին: Այդ օրը Դրօն Ղարաքիլիսա-Կազինաֆար գծի վրայ կատաղի կռիւներ էր մղում Համամուլից եկած թիւրքական զօրամասերի հետ՝ նրանց դէպի Դուզքենդ շարտելու համար»¹:

Ճակատամարտի ամենավճռող եւ ամենադրամատիկական պահերից մեկն էր: Եթե Ապարանյան զորախումբը չկարողանար պաշտպանութեան այդ բնագծում կանգնեցնել դեպի Երեւան շտապող, դիվիզիայի հիմնական ուժերով հարձակվող հակառակորդին, ապա թուրքերը դուրս կգային Աշտարակ Երեւան տանող խճուղին եւ դժվար էր ասել, թե այնուհետեւ հայկական մարտական ուժերն ինչպէս կկարողանային կանգնեցնել նրանց առաջխաղացումը: Քաջ գիտակցելով իրենց վատահամբուս դրամադրական կենսականորեն անհրաժեշտ նշանակութիւնը՝ հայկական զորավաշտերը դրսևորելով մեծագույն կամք եւ հաստատակամութիւն կանգնեցնում են հակառակորդի հարձակումը: Թուրքական զորքերի առաջխաղացման բոլոր փորձերը ձախողվում են: Դրոյի զորավաշտերը, ապարանցի աշխարհագրայինների համագործակցութեամբ, աննկուն պաշտպանութեամբ խափանում են թուրքական զորքերի գրոհները:

«... տաճկական զօրախմբերը, - նշում է Մարտիրոսը, - դուրս են գալիս Ապարանից, բարձրանում, իջնում Չամբուլու գիւղը: ...մէկ ջոկատ դիրք պիտի բռնէր Չամբուլուի դիմաց, մեր ձեռքին պահելու համար խճուղին, միւս ջոկատը դիրք պիտի գրաւէր Ալիքուչակի դիմաց, նորեն խճուղին անվտանգ պահելու դիտումով, իսկ երրորդը պիտի գնար Կազանաֆարից շարժուած թշնամու դէմ: ...Չամբուլու հասած թշնամին ուզում էր բռնել խճուղին, երբ առաջին ջոկատը պաշտպանութեան դիմեց, իսկ երկրորդ ջոկատն ամրանալով Ալիքուչակի դիմացի քարքարոտ մի կէտում... արգելելով նրա յառաջխաղացումը դէպի խճուղին...»²:

Հայ զօրախմբերի առաջին հարձակումները թեեւ ձախողվեցին, բայց ձեռք բերվեց ամենակարեւորը՝ Դրոն կարողացավ մի փոքր ժամանակ շահել:

1918 թ. մայիսյան կռիւներին ըստ էութեան հայութեան մղած գոյամարտի երեք հիմնական (Սարգարապատ, Ղարաքիլիսա, Բաշ-Ապարան) եւ փոխկապված ուղղութիւններն էին: Յուրաքանչյուր

¹ Սույն տեղում, գ. 12, թ. 2:

² Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Գ. աշխ., էջ 407-408:

ուղղութեան անհաջողութիւնը կարող էր ողբերգական հետեւանքներ ունենալ հայ ժողովրդի գոյապայքարի վերջնական արդյունքի վրա: Այս առումով տվյալ ժամանակահատվածում Բաշ-Ապարանի ճակատամարտը՝ իր պատմական դերով ձեռք է բերում արտակարգ կարեւորագույն նշանակութիւն:

Բաշ-Ապարանի ճակատում թուրքական Գրդ դիվիզիայի հիմնական ուժերի հայտնվելը շատ ծանր կացութիւն է ստեղծում Ապարանյան զորախմբի համար: Անկասկած, չափազանց դժվար էր փոքրաքանակ ուժերով դիմակայել բազում ճակատամարտերի փորձառութեամբ անցած մի ամբողջ կադրային դիվիզիայի գրոհներին: Հայկական բանակի հրամանատարութիւնը, այս անգամ եւս գտնվելով պատշաճ բարձրութեան վրա ճիշտ գնահատելով Բաշ-Ապարանի ուղղութեան կարեւորութիւնն ու այնտեղ ստեղծված տագնապալի իրավիճակը, որոշում է ուժեղացնել Ապարանյան զորախումբը: Հայկական բանակի հրամանատարութեան կայացրած այդ չափազանց կարեւոր ու անհրաժեշտ որոշմանը վճռականապես նպաստել են Սարգարապատի ճակատում մեր զորքերի ձեռք բերած ակնառու նվաճումները: Եթե Սարգարապատի ուղղութիւնում այդ օրերին հայկական զորքերի հարձակումները չպսակվեին հաջողութեամբ, ապա, բնականաբար, Երեւանյան զորախմբի մարտական ուժերը կհայտնվեին դժվարին իրավիճակում եւ դժվար է ասել, թե հայկական բանակի հրամանատարութիւնը ինչպես եւ ինչ գործասերով կկարողանար ուժեղացնել Բաշ-Ապարանի ռազմաճակատը: Իսկ իրականում այլընտրանք չկար եւ չէր կարող լինել, եթե հանկարծ թուրքերն ընկճեին Ապարանյան զորախմբի դիմադրութիւնն ու շարժվեին դեպի Երեւան, ապա բնականաբար ի չիք կղառնային եւ կփլուզեին Սարգարապատի ուղղութիւնում ձեռք բերած նվաճումները:

Սարգարապատի ուղղութեամբ մայիսի 22-24-ին ձեռնարկած հաղթական հարձակումները եւ ռազմաճակատում զորագնդերի հետագա գործողութիւնների համար ստեղծված բարենպաստ պայմանները հնարավորութիւն ընձեռեցին որպէսզի հայկական բանակի հրամանատարութիւնը կարողանա լրացուցիչ մարտական ուժեր տեղափոխել Բաշ-Ապարանի ճակատ:

Երեւանյան զորախմբի հրամանատար գեներալ Սիլիկյանի մայիսի 25-ի թիվագրած թիվ 22 հրամանի համաձայն, Ապարանյան հատուկ զորախումբը ստանում է հետեւյալ հանձնարարութիւնը.

«Դրոյի հատուկ զորախմբին.

Շարունակել հակառակորդի դիրքերի ուժեղ հետախուզումը Գեղալ-Դարա, Հաջի-Սալիլ շրջանում: Գնդապետ Դուռլխանովի զորա-

սյունների մոտենալուն պես դիմել վճռական հարձակաման եւ ջախջախել ու Արփաչայից այն կողմ շարժել հակառակորդին: Հաջողության դեպքում շարունակել հետապնդումը, մինչեւ նրա լրիվ ոչնչացումը:

Հաստատել ամենահուսալի կապ Երեւանյան զորախմբի հետ Աշտարակի միջոցով, որտեղ կա զինվորական հեռագրատուն:

Երեւանյան զորախմբի պետ գեներալ-մայոր Սիլիկով¹:

Մայիսյան հերոսամարտերին վերաբերող փաստաթղթերի, հուշագրությունների, զինվորական հրամանագրերի ու ռազմաճակատի տարբեր հատվածներից առաքված ամփոփագրերի ուսումնասիրությունն ու վերլուծությունն ակնհայտորեն մատնանշում են, որ փոխհամագործակցությունը Երեւանյան զորախմբի հրամանատարության եւ ռազմաճակատների միջեւ, մասնավորապես Բաշ-Ապարանի, որոշ բացթողումներով հանդերձ, գտնվել է պատշաճ եւ անհրաժեշտ բարձրության վրա: Երեւանյան զորախմբի հրամանատար Սիլիկյանն ու նրա գլխավորած շտաբը, մարտերի ողջ ընթացքում դրսևերելով բարձր կազմակերպվածություն եւ ուշի-ուշով հետեւելով ռազմաճակատի տարբեր ուղղություններում ընթացող մարտական գործողություններին, կարողացել են ճիշտ գնահատել տիրող կացությունն ու ընդունել համապատասխան վճիռներ:

- Նույն, թիվ 22 հրամանագրով գեներալ Սիլիկյանը Բաշ-Ապարանի եւ Սարգարապատի զորախմբերի կայուն ռազիոկապ հաստատելու, ռազմաճակատներին մարտնչող զորամասերին ժամանակին զինամթերքով, պարենով ապահովելու համար, կարգադրում է.

«Կապի պողպորուչիկ Տեր-Մկրտչյանին. Հաստատել ռազիոկապ Բաշ-Ապարանի եւ Սարգարապատի զորքերի հետ, որի համար Բաշ-Ապարանի հատուկ զորախմբի պետ Դրոյի տրամադրության տակ ուղարկել ռազիոկայան: Հաստատել զինվորական կայուն հեռագրակայան Աշտարակում եւ Սարգարապատի զորախմբի շտաբում.

- Հրետանու պետ գնդապետ Արարատովին. կազմակերպել Դրոյի զորախմբին փամփուշտների առաքումը՝ ի հաշիվ զինվորական պահեստների...

- Երկրորդ կարգի գումակ Դրոյի զորախմբում չկա...

- Բաշ-Ապարանի ուղղությունը մթերքով եւ ջրով ապահովելու են ինտենդանտական զորամասերի եւ բեռնատարների միջոցով...»²:

Իսկ նույն ժամանակամիջոցում Բաշ-Ապարանի ռազմաճակատում Դրոյի զորաջոկատները գիրքավորվելով Չամուլուից (Քասախ)

¹ ՀԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 43, ք. 9-10, էջ 4:

² Նույն տեղում:

մինչև Ալիքուչակ եւ Ղազնաֆարի (Արագած) հարակից բարձունքներում, պատրաստվում էին վճռական գոտեմարտի:

Մայիսի 26-ի դրուժյամբ ռազմաճակատի գիծն անցնում է վերոհիշյալ պաշտպանական բնագծերով: Նույն օրը Բաշ-Ապարանի ճակատ են հասնում Դոլուխանյանի 6-րդ գնդի հիմնական ուժերը (եւրեք գումարտակ - 1800 սվին, որից 400-ը մայիսի 23-ի երեկոյան արդեն ճակատում էին), գնդապետ Սակինի գումարտակը (400 սվին), Մակեդոնի հարյուրակը (150 սվին), Ջհանգիր աղայի եզդիների հեծելազորը (300 հեծյալ) եւ շտաբ-կապիտան Իգիթխանյանի հրետանային մարտկոցը (4 հրանոթ):

Մի փոքրիկ, բայց էական ճշտում: Երեւանի պետական համալսարանի Հայոց պատմության ամբիոնի հրատարակած «Հայոց պատմություն» դասագրքում հեղինակը համառոտակիորեն ներկայացնելով Մայիսյան հերոսամարտերը՝ Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի մասին նշվում է. «Այդ օրերին թուրքական հրամանատարությունն իր 9-րդ դիվիզիան շարժեց Բաշ Ապարանի ուղղությամբ, որպեսզի Սարդարաբատում կռվող հայկական զորամասերին հարվածի թիկունքից: Հայկական ուժերի հրամանատարությունը ճիշտ որոշելով թուրքական հարվածի ուղղությունը՝ Բաշ Ապարան ուղարկեց վեց հազարանոց մի զորամաս Դրոյի գլխավորությամբ:

...Այդ ճակատամարտում հայերի հետ միասին մարտնչում էր Ջհանգիր աղայի հրամանատարությամբ գործող եզդիների 1500 հողիանոց աշխարհագրերային ջոկատը»¹:

Այո, հայկական ուժերի հրամանատարությունը, ավելի ստույգ գեներալ Մ. Սիլիկյանը, սթափ գնահատելով ռազմաճակատում տիրող իրական կացությունը, Դրոյի ուղարկելով Ապարանի ուղղություն, ճիշտ որոշում է կայացրել: Սակայն պիտի ասել, որ դասագրքում նշված «Բաշ Ապարան ուղարկեց վեց հազարանոց մի զորամաս» արտահայտությունը փոքր-ինչ չափազանցված է եւ չի համատասխանում իրականությանը: Եթե Ապարանի ճակատում մարտնչող կանոնավոր զորամասերին գումարենք Սեդրակ Զալալյանի եւ Արսեն Տեր Պողոսյանի գլխավորած կռիվներին մասնակցած 1200 աշխարհագրայիններին, ապա թուրքական 8-10000 թվակազմ ունեցող 9-րդ դիվիզիային գիմակայող Դրոյի հրամանատարությամբ ճակատամարտին մասնակցած զինվորների ընդհանուր քանակը առավելագույնս կլինի 5000:

¹ Հայոց Պատմություն, Երեւան, 2012, էջ 516-517:

Իսկ ինչ վերաբերում է դասագրքում տեղ գտած այն տվյալին, որ Ապարանի ճակատամարտին մասնակցել է Ջհանգիր աղայի գլխավորած 1500 հոգանոց աշխարհագորային ջոկատը, ապա պիտի նշել, որ այդ տվյալը ավելի քան ուռչացված է: Ջհանգիր աղայի գլխավորած եզդիների հեծյալ ջոկատը բաղկացած է եղել ավելի քան 300 մարտիկներից, որոնք Մայիսյան հերոսամարտերի առաջին օրերին մասնակցել են Սարգարաբատի ճակատամարտին, ապա մայիսի 26-ին տեղափոխվել են Ապարանի ճակատ եւ իրենց անժխտելի ներդրումը ունեցել Ապարանյան զորախմբի նվաճած հաղթանակի գործում:

Մայիսի 26-ին ստանալով համարումը՝ արդեն Դրոյի հրամանատարութեան տակ էին Սարգարաբատի եւ Սուրմալուի ուղղութեամբ գործող նրա գլխավորած պարտիզանական բրիգադի գրեթե ողջ ուժերը: Վերախմբավորելով տեղ հասած զորամասերը՝ Դրոն առանց հապաղելու սրընթաց հարձակումով հետ է մղում հակառակորդին եւ ընդհուպ մոտենում Ապարանին:

Ռազմաճակատում հայկական բանակի կանոնավոր զորամասերի ներկայութիւնն ու ձեռնարկած հաջող գորհները ոգեւորում եւ մարտնչելու ավելի մեծ կորով են հաղորդում տեղի բնակչութեանը:

Պատմում է Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի մասնակից Միսաք Թորլաքյանը. «... Անկանոն խումբեր, ոմանք զինեալ, ոմանք կացին ու սուր ձեռքերին, ոմանք ծեր, ոմանք երիտասարդ, իրարու ետեւէ կը մօտենային ու...

- Բարեւ, Դրօ ջան, ահա եկանք, հրամայէ:

Եվ Դրօն անհրաժեշտ կարգադրութիւններ կընէր, բոլորին ծառայութիւնը ի սպաս դնելու հայրենիքի փրկութեան գործին: Պատմական, ճակատագրական օրեր էին. եւ Աւարայրը վերակենդանացած էր: Դարաւոր հայութիւնը յարութիւն էր առած իր մարտական կեցուացքով»¹:

Հարկ է նշել, որ Բաշ-Ապարանի ռազմաճակատում մարտնչող կամավոր աշխարհագորայիները միայն տեղացիները չէին: Երգ գնդի Բրդ վաչտի հրամանատար Տեր-Սարգսյանի հուշերից պարզվում է, որ կռիվների շարքերում եղել են նաեւ Ղամարլուի (Արտաշատ) կամավորները:

«... Բաշ-Ապարան ժամանեցին, - նշում է Տեր-Սարգսյանը, - կամավորներ Ղամարլուի շրջանից՝ ինձ մոտ Բրդ վաչտն էին ուղարկել առանց հրացանի մոտ երեսուն հոգի, որոնք ունեին իրենց մեջքին

¹ Թորլաքեան Ս., Օրերուս հետ, Պէյրուք, 1963, էջ 408-409:

կապած մի քանի օրվա ուտելիք: Դրանց առաջնորդներն էին Դալարի Մարկոս Բաղալյանը եւ Օղուբեկլվեցի Վարանցով Գեւորգյանը: Եկածները մեջ կար մի ծերունի, որին կոչում էին Համբարձում բիճա (Դալար գյուղից):

Նրանք բաժանվեցին դասակների մեջ, սպանված ու վիրավորներին փոխարինելու նրանց հրահաններով: Նրանցից մեկը սպանվեց եւ երեքը թեթեւ վիրավորվեցին, իսկ Մարկոս Բաղալյանը, որին Հաջի Մարկոս էին կոչում, Գեորգեւսկի խաչը կրծքին՝ կռիվները վերջանալուց հետո վերադարձավ տուն»¹:

Թուրքական Զորք ղեկավարի հրամանատարությունը, իր հերթին, վաղօրոք տիրելով ռազմական առումով կարեւոր նշանակություն ունեցող Արագածի մոտակա բարձունքներին՝ ծրագրում է օգտագործել տեղանքի բարենպաստ հնարավորությունները եւ բարձունքներից տեղացող կրակի պաշտպանությամբ թեւանցել ու աքցանի մեջ վերցնելով՝ ջախջախել հայ զինագնդերին: Ճակատամարտի հաղթական վախճանը պայմանավորված էր ոչ միայն զինվորների խիզախությամբ եւ մարտնչելու հմտությամբ, այլեւ հրամանատարության մարտավարական կարողություններով ու վճռականությամբ:

Մի թե թուրք հրամանատարությանը, ի դեմս 1-ին աշխարհամարտի բովով անցած գեներալ-լեյտենանտ Էսադ փաշայի, կհաջողվեր գերազանցել արդեն բազում մարտերի մասնակցած եւ միայն հաղթանակի դափնիներ վաստակած Դրոյին: Բազմակողմանիորեն քննարկելով հակառակորդի հրամանատարության կողմից գործադրվելիք հնարավոր քայլերը, նա ծրագրում է ճակատամարտը շարունակելու իր տարբերակը:

Պիտի աներկբա ընդունել, որ Բաջ Ապարանի ճակատամարտում հայկական զորքերի նվաճած հաղթանակը մեծապես պայմանավորված էր Դրոյի կողմից կիրառված խորապես կշռադատված ու համարձակ մարտավարությամբ: Նրա մտահղացմամբ ճակատամարտը պիտի կենսագործվեր հետեւյալ մարտավարությամբ: Քանի որ Արագածի բարձունքները թշնամու կողմից գրավված լինելու պատճառով հայկական զորագնդերը զրկվել էին Արագածի ուղղությամբ հարձակվելու, թեւերում տեղաշարժվելու հնարավորությունից, ուստի Դրոն որոշում է հիմնական ուժերը հակառակորդից աննկատ կենտրոնացնել ճակատի կենտրոնում եւ անսպասելի, սրընթաց գրո-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 403, ց. 1, գ. 40, էջ 7:

Հով ձեռքել թուրքական զորքերի պաշտպանությունը՝ գրկելով նրանց թեւերում ձեռք բերած առավելություններինց:

«Ալազէօղում,-պատմում է Դրոն,- ունէի մի բատալիոն (գումարտակ), թողեցի երկու վաշտ: Էն երկու վաշտն էլ իջացրի: Ռեզերվնի (պահեստային) բատալիոնից էլ երկու վաշտ ուղարկեցի կենտրոն: Ուրեմն կենտրոնում ունեմ վեց վաշտ»¹:

Դրոն՝ Համարձակորեն մերկացնելով թեւերը եւ նույնիսկ թուլացնելով Արագածի լանջերից հարձակվող թուրքերին դիմադրող միակ գումարտակը, յուրաքանչյուր չորս վաշտերից երկուսը տեղափոխում է կենտրոն: Սակեյարի գումարտակը, Կորուկովի եւ Ջհանգիր աղայի հեծելազորը առաջավոր գծից դուրս է բերում թիկունք: Ճակատամարտի նախօրյակին տեղում է հորդ անձրեւ ու կարկուտ: Եվ մինչ թուրքերը ծվարած տանջվում էին տեղացող կարկուտի հարվածներից, Դրոն օգտվելով բնության պարզեւած դաժան, բայց սովյալ պահին հայկական զորքերի համար բարեպատեհ շնորհից, հետախուզության միջոցով վերջնականապես պարզում է հակառակորդի զբաղեցրած դիրքերի դասավորվածությունն ու նրանցում տեղաբաշխված մարտական ուժերի քանակը²:

Բացվում է մայիսի 28-ի առավոտը, մի պատմական օր, որը ընդմիջտ պիտի մնա Հայոց պատմության դյուցազնագրքում:

Լուսաբացին Դրոն տալիս է հարձակման հրաման: Ճակատամարտի կենտրոնում թուրքերը չդիմանալով հայ զինվորների փոթորկալի կրակին ու հուժկու գրոհներին, թողնում են դիրքերն ու նահանջում Ապարան: Թուրք հրամանատարությունը ի պատասխան կենտրոնում հայերի ձեռնարկած հարձակումների, օգտվելով բարձունքներում ունեցած դիրքային առավելությունից, փորձում է հարվածել մեր զորքերի թեւերին, ապա՝ թիկունքին: Սակայն աներեք էր պորուհիկ Սահակյանի հրամանատարությամբ գործող ընդամենը երկու վաշտերի եւ ապարանցի աշխարհագրայինների դիմադրությունը:

Իր օրագրում ներկայացնելով Երեւանյան զորախմբի մայիսի 28-ից մինչեւ հունիսի 3-ը ծավալած գործողությունները՝ գեներալ Սիրիկյանը անդրադառնալով մայիսի 28-ին Բաջ Ապարանի ուղղությունում տեղի ունեցող մարտերին՝ նշում է, որ ռազմաճակատի «...ձախ թեւում Ալազյազ սարի վրա դիրքեր է գրավում Հայկական Ծ-րդ գնդի գումարտակներից մեկը: Այդ գումարտակը հետ է մղում թուրքերի ձեռնարկած մի քանի հարձակումները»³:

¹ «Հայրենիք» օրաթերթ, 1956, մայիսի 27:

² Տե՛ր նույն տեղում:

³ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 82, ք. 5:

Բազմաթիվ գրոհներից հետո չկարողանալով ընկճել ռազմաճակատի թեւերում մարտնչող հայ զինվորների դիմադրությունը՝ թուրք հրամանատարությունը դիվիզիայի գլխավոր ուժերը նետում է կենտրոն եւ փորձում հարձակումը գարգացնել այդ ուղղությամբ: Դրոյի մտահղացումը իրականանում է: Թուրքերը իրենց ուժերը Արաբածի անառիկ բարձունքներից տեղափոխում են ճակատի կենտրոն, ուր Դրոն նրանցից գաղտնի կենտրոնացրել էր իր գորաջուկատների մեծ մասը:

Ամենավճռական պահն էր: Անհրաժեշտ էր մի խիզախ թուիչք, անկասելի հարված: Կռիվներում Դրոյի նախընտրած մարտավարությունն էր. հակառակորդի տեսադաշտից ուժերի աննկատ կենտրոնացում ու անսպասելի խոյահարիչ ու սրընթաց հարված: Բաշ-Ապարանի ճակատամարտում հակառակորդին վերջնական պարտության մատնելու նպատակով՝ նա գործել է հենց այդ մարտավարությամբ: Ճակատամարտի վճռական պահին սթափ գնահետով հարմար պահը՝ Դրոն հրանոթների հզոր կրակի ուղեկցությամբ հարձակման է նետում թիկունքում կենտրոնացված ողջ ուժերը:

Վերհիշելով այդ պատմական պահը՝ Դրոն նշում է.

«Էստեղ էր, որ Կորոկովը (հեծյալ զինավաշտերի հրամանատար - Հ.Գ.) իր պատմական դերն արեց: Ասի՝ կավալերիան (հեծելագոր) մեռցնելու եմ ուղարկում:

Եզդիներին էլ ուղարկեցի: Ջհանգիր աղան:

Ամբողջը ատակի (հարձակման) շարտեցի:

Բայց կավալերիայի պատմութեան մէջ քիչ ա պատահել, գիտես Վարդգես (Ավետիս Ահարոնյանի որդին՝ Վարդգես Ահարոնյանը, որը Դրոյից գաղտնի ձայնագրել է Ապարանի և Սուրմալուի կռիվներին նվիրված նրա այս պատմածը - Հ.Գ.), 700 հոգի կավալերիայից 160-ը թափեցին:

Բայց ճղեց:

Ջեմլեակին էլ սպանուեց, ահագին տղաներ սպանուեցին:

Ճղեց, պատուեց ու անցավ դրանց թիկունքը:

Սակեյին (գնդապետ Սակինի գումարտակը - Հ.Գ.) էլ շարտեցինք: Բայց այդպէս արագ փախուստ ես չէի սպասում թուրքերի կողմից»¹:

Պատմում է Մարտիրոսը. «Ճաշից յետոյ Դրօն եկաւ առաջաւոր դիրքերը եւ յարձակման պատրաստուելու հրահանգ տուեց...

Ճակատը մէկէն «ուռա՛յի» դիմելով, անցաւ գրոհի...

¹ Նույն տեղում:

Թշնամու ոյժերի կէսը դիրքերում քնած լինելով՝ հակառակորդն անակնկալի եկաւ եւ դուրս գալով դիրքերից՝ դիմեց խուճապային փախուստի:

Մի կողմից մեր գնդացիներն սկսեցին հնձել, իսկ Ալազեազի կողմից էլ մեր գումարտակների գնդացրային կրակն ու համազարկերը նեղ դրեցին թշնամուն:

... տաճկական երեք գունդ իրար խառնուած փախուստի էին դիմել, ...սակայն ընկնելով գնդապետ Սակինի գումարտակի եւ Մակեդոնի հարիւրեակի համազարկերի տակ, վերադարձան եւ Բաշ-Ապարանի մօտով ուղղուեցին դէպի Դանագիրմազի բարձունքները»¹:

Լեռնալանջերին դիրքավորված թուրքական ջոկատները տեսնելով յուրայինների փախուստը, իրենք եւս լքում են ամրութիւններն ու նահանջում:

«Մեր զորքերի հարձակման հետեւանքով,-գրում է գեներալ Սիլիկյանը,- հակառակորդը փորձում է ամրանալ Մուլքի գյուղի բարձունքներից մինչեւ Բաշ Աբարան ձգվող տարածքում»²:

Հայկական զորքերն արդեն հարձակման են անցնում ճակատի ողջ երկայնքով: Հարկավոր էր թույլ չտալ թուրքերին դիրքեր գրավել ու ամրանալ: Դրոյի հրամանով Կուռո Թարխանյանի հեծյալ հարյուրակը Քասախի գետափով շարժվում է դէպի Ապարան ու թիկունքից սրընթաց գրոհ է ձեռնարկում հակառակորդի վրա:

Թուրք հրամանատարութիւնը իր զորքերի վերջնական ջախջախումը կանխելու համար մարտադաշտ է նետում պահեստային զորաջոկատները ու դիրքեր գրավում Տանագիրմազի (Նիգավան գյուղ - Հ.Գ.) մոտերքում: Հարկավոր էր արագորեն զարգացնել հարձակումը եւ թուրքերին զրկել վերախմբավորվելու ու նոր դիրքերում ամրապնդվելու հնարավորութիւնից:

«Էստեղ էր, - շարունակում է վերհիշել Դրոն,- որ ասի, «տղերք ջան, յոգնած էք, ջարդուած էք, թշնամու պոչիցը չպիտի կտրուել»³:

Ձթողնելով ուշքի գալու թուրքերին՝ Դրոն մայիսի 28-ի գիշերը Տանագիրմազի մոտերքում հաղթահարելով հակառակորդի դիմադրութիւնը, գրավում է գյուղը եւ հաջորդ օրը հասնում մինչեւ եզդիների Միրաք եւ Ղոնդախսազ գյուղերը:

Մայիսի 29-ին թուրք հրամանատարութիւնը կենտրոնացնելով ուժերը, փորձում է կանգնեցնել հայկական զորքերի հարձակումը, սակայն նրա ձեռնարկումներն արդեն ապարդշու են էին:

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Արախամեան, Ըշ. աշխ., էջ 413:

² ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 82, ք. 5:

³ «Հայրենիք» օրաթերթ, 1956, մայիսի 27:

Գեներալ Մ. Սիլիկյանի հավաստմամբ՝ «Չնայած այն հանգամանքին, որ Բաջ Աբարանի ուղղութիւնում մայիսի 29-ին, ամբողջ օրվա ընթացքում, թուրքական զորքերը մի քանի անգամ դիմել են հակահարձակումների, բայց մեր զորամասերը համառ մարտերից հետո կարողացել են ժամը 18-ի մոտերքը գլխովին ջախջախել ու փախուստի մատնել նրանց...

Հետապնդումը շարունակվում է»¹:

Հայկական զորքերի հաղթանակը ձեռք է բերվում ոչ միայն շնորհիվ հայ զինվորների քաջության, այլև հրամանատարութայան կողմից կռիվներում զբաեւորած կշռադատված ու արդյունավետ մարտավարութայան: Պիտի անվերապահորեն ընդունել, որ կռիվների ողջ ընթացքում հայկական զորքերի հրամանատարութայունը, գտնվելով պատշաճ բարձրութայան վրա, զուտ մարտավարական առումով գերազանցեց թուրք հրամանատարութայունը:

Մարտիրոսի հավաստմամբ՝ մայիսի 28-ի հաղթական հարձակման ավարտին «Կուռոյի հարիւրեակը գետափով դուրս եկաւ Չամբուլուի տափարակը եւ մեր հարիւրեակները միանալով թոյլ չտւին, որ թշնամին ամրանայ Դանազիրմազի բարձունքներում... Նահանջելով մինչեւ Հաջի-Խալիլ:

Պոստեր նշանակելով այդ նոյն բարձունքներում՝ գիշերեցինք Դանազիրմազ գիւղում: Մեր գործն արդէն թեթեւացել էր, որովհետեւ մինչեւ Ալեքսանդրապոլ՝ մեր դիրքերը միշտ էլ իշխող էին նրանց ուժերին: Միւս կողմից էլ կոտրւել էր թշնամու յամառ թափը... դիմադրութիւնն անգամ»²:

Ճակատամարտում վճռական բեկումն արդեն կայացել էր: Զարգացնելով հարձակումը՝ հայկական զորքերը մայիսի 29-ին հասնում են Հաջի-Խալիլ (Ծաղկահնովիտ) եւ ապա մինչեւ Մունջուղլի (Ծիլքար), Ախուլա (Բերքառատ) եւ Գյոզալդարա (Գեղադիր) գյուղերը եւ համաձայն հայ եւ թուրք հրամանատարութայան միջեւ կնքված մայիսի 28-ի զինադադարի՝ կանգնեցնում առաջխաղացումը:

Դրոյի եւ Մարտիրոս Աբրահամյանի խոստովանութայամբ՝ իրենք այդ զինադադարի մասին իմացել են միայն մայիսի 29-ին, Հաջի-Խալիլ գյուղում, այն էլ թուրք բանագնացից:

«Մայիսի 29-ին, - վկայում է Դրոն, - ես դուրս եկայ Շիրակի դաշտավայրը, ուր հայկական մի մեծ գյուղ կար (նկատի ունի Հաջի-Խալիլ, ներկայիս Ծաղկահնովիտ գյուղը-Հ.Գ.): Այնտեղ էլ եկաւ թուրք բանագնացը...»³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 82, թ. 5:

² Խմբակետ Մարտիրոս Աբրահամեան, նշ. աշխ., էջ 413:

³ «Հայրենիք» օրաթերթ, 1956, մայիսի 27:

Այս նույն իրողութեան մասին մի փոքր ավելի մանրամասն ներկայացնում է նաև Մարտիրոսը. «Որպէս առաջապահ, իմ հարիւրեակը, վաղ առաւօտեան շարժեց դէպի Հաջի-Նալիլ... ուր գիւղի ծայրին (այդ նկատեցի իմ հեռադիտակով) մի զինուոր դուրս եկաւ հրացանի ծայրին սպիտակ թաշկինակ ամրացրած...»

Երկու զինուոր ուղարկեցի, պատուիրելով կապել աչքերը եւ բերել ինձ մօտ: Ասկեարը յարգալից բարեւելոց յետոյ, ասաց.

- Խնդրում եմ ինձ ուղարկեցէք ձեր գլխաւոր հրամանատարի մօտ: Բաթումի համագումարում մեր կառավարութիւնը հաշտուել է Հայերի հետ... Հայերն ազատութիւն են ստացել, մեզ հրահանգուած է դադարեցնել կռիւր:

Տաճիկ զինուորին ուղարկեցի Դրոյի մօտ»¹:

Նույն օրը պատերազմական գործողութիւնները դադարեցվում են ռազմաճակատի բոլոր՝ Սարգարապատ, Բաշ-Ապարան, Ղարաքիլիսա ուղղութիւններում: Դրոյի գլխավորած զորազնդերի հաղթական գրոհները փլուզեցին Ապարան-Եղվարդ կամ Ապարան-Աշտարակ ուղղութեամբ Երեւանն ու Արարատյան զորախումբը շրջապատման մեջ վերցնելու ռազմական ծրագիրը, մայրաքաղաքի հյուսիսային դարպասն անառիկ էր:

Գեներալ Սիլիկյանը Հայոց Ազգային Խորհրդին ուղղված գեկուցագրում հաղորդում է.

«Ազգային Խորհրդին

Էջմիածին, - երեք օրուայ յամառ կռիւներից յետոյ Սարգարապատի ուղղութեամբ, մայիսի 27-ին, մի թեւից շրջապատուելով եւ ճակատից յետ չպրտուելով մեր զօրքերից տաճիկները դիմեցին անկարգ նահանջի հետապնդուելով: Հետապնդումը շարունակեց մինչեւ Ղարանլու կայարանը Ս. Սոգութլի գիւղը: Տաճիկների կորուստները զգալի են: Միեւնոյն ժամանակ, Բաշ-Ապարանի ուղղութեամբ թշնամին երկու արտիլերիստական զնդով նեղուելով մեր առաջապահ՝ հեծելազնդից Ղազնաֆար-Ղարաքիլիսա գիւղերի գծի վրայ, երկու օրուայ կռիւներից յետոյ, յերեկոյեան դէմ, մայիսի 29-ին, գլխովին ջարդեցին եւ յետ չպրտուեցին:

... Այդ կռիւներում մեր կորուստները աննշան են: Զօրքի տրամադրութիւնը գերազանցօրէն բարձր է: Ներկայումս զօրքերը բռնում են ուժեղ դիրքեր: Որոշում է դեմարկացիոն գիծը:

Գեներալ Սիլիկեան»²:

Բաշ-Ապարանի ճակատում Հայոց զօրքերի հաղթանակի լուրը նույն օրը հասնում է Երեւան եւ ջերմ խանդավառութիւնն առաջ բե-

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Ըշ. աշխ., էջ 413:

² «Յորիզոն», 1918, 12 յունիսի:

ըում մայրաքաղաքում կուտակված բազմահազար հայության շրջանում: Ոգեկոչված Բաշ-Ապարանի հաղթութունը ավետող լուրից՝ ժողովուրդը հոծ բազմութամբ շրջափակում է Երեւանի Ազգային Խորհրդի շէնքն ու սրտատրոփ սպասում Սարգարապատի ճակատից սպասվող տեղեկութուններին:

«Դրոն,- գրում է Հայոց Ազգային Խորհրդի նախագահ Ավետիս Ահարոնյանը, - սեղմել է թշնամուն եւ հալածում է անխնայօրէն, Սարգարապա՞ղը, Սարգարապա՞ղը... Ազգային Խորհրդի պատշգամբի առջեւ հազարաւոր ամբոխը հեռում էր անհանգստութիւնից ու անհամբերութիւնից: Յաղթութեան ձայներ էին շնչում իրար: Հաւատա՞լ...յոյսի ու երջանկութեան դողոցք ամէն կողմ: Ահա Արամը երեւաց պատշգամբում շրջապատուած գործակիցներով. հայեացքները դարձան նրան: Հեռագիր կայ ձեռքին, յուզմունքից գունատ է, բայց ժպիտ կայ երեսին: Այդ մոռյլ մարդը ուրախ է իր ձեռքի խորհրդաւոր թերթիկով, որպէս մանուկն իր բռնած թռչնիկով: Քար լուսթիւն: Բազմութիւնն ասես շնչելուց իսկ դադարել էր, ամբողջ այդ գորշ եռուն գանգուածը դարձել էր մի հատ աչք եւ լսողութիւն: Մովսէսը Սինա լեռից աւելի մեծ պատգամ չէր բերել Իսրայէլին...»

«Ժողովուրդ Հայոց, լսեցէք մեր քաջարի հրամանատար զօր. Սիլիկեանի հեռագիրը».

«Հինգ օրերից ի վեր տեւող ճակատամարտը վերջացաւ թշնամու կատարեալ պարտութեամբ»¹:

Տարիներ անց հայկական բանակի ընդհանուր զորահրամանատար գեներալ Թ. Նազարբեկյանի խնդրանքով անդրադառնալով մայիսյան հերոսամարտերի համառոտակի վերլուծությանն ու նկարագրությանը՝ գեներալ Սիլիկյանը, դարձյալ հավաստելով Բաշ-Ապարանի ճակատամարտում Դրոյի գլխարությամբ հայկական զորքերի նվաճած հաղթանակը՝ նշում է. «... Նրան (Դրոյին) օգնելու համար ես նշանակեցի 2-րդ հեծյալ գունդը եւ կարծեմ 2 հրանոթ (կարող է 4 հրանոթ), ավելի ճիշտ 4 հրանոթ: Համալրումից անմիջապէս հետո, ջոկատն անցավ հարձակման եւ մարտի մեջ մտավ Բաշ-Աբարանից հարավ, կարծես մայիս 27-ին կամ 28-ին, եւ ինչպէս գեկուցեց Դրոն, նրա դեմ էին հանել թուրքերի լավագուշն ուժերը: Թուրքերը պարտություն են կրել եւ արագ նահանջել, մի մասը՝ Ալեքսանդրապոլ, մի մասն էլ՝ Համամլու»²:

Բաշ-Ապարանի հաղթական ճակատամարտի գնահատականը տվել է նաեւ Սարգարապատի հայկական զորախմբի շտաբի պետ

¹ «Ալիք» բացառիկ, «Դրոյի յիշատակիմ», 1956, էջ 43:

² ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 18:

կապիտան Շնեուրը (հետագայում հայկական բանակի գլխավոր շտաբի պետ՝ գնդապետ - Հ.Գ.)

«Միաժամանակ Սարդարապատի կռուի հետ, նշում է գնդապետ Շնեուրը, թուրքերը փորձեցին ներխուժել Հայաստանի սիրտը աւելի հիւսիսից՝ Բաշ-Ապարանի վրայով, բայց չարաչար ջախջախուեցին Դրաստամատ Կանայեանի (Դրօ) ձեռքով»¹:

Ցավոք, խորհրդահայ պատմագիտությունը տասնամյակների ընթացքում ըստ արժանվույն չգնահատելով մայիսյան հերոսամարտերի, մասնավորապես Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի պատմական, հիրավի անգնահատելի նշանակությունն ու իրական արժեքը՝ ժողովրդին անջրպետել էր իր հերոսական ոչ վաղ անցյալի ճշմարիտ իմացությունից: Որպես խոստեն փաստարկ վկայակոչենք խորհրդահայ հանրագիտարանում Բաշ-Ապարանի հերոսամարտին նվիրված հետեւյալ փոքրիկ հատվածը.

«1918-ին Ապարանի բնակիչները Բաշ-Ապարանի ճակատամարտում զգալի հարված հասցրին թուրք զավթիչներին՝ կասեցնելով Ալեքսանդրապոլից դեպի Երեւան շարժվող թուրքական զորքերի առաջընթացը»²:

Պատմական իրողությունը կիսաճշմարտանման հայեցակետով արժեքավորելը ոչ մի քննադատություն չզրկեց իր արժանակ խաբկանք է: Իրոք, ճակատամարտին մասնակցած աշխարհագորայինների ներդրումը արժանի է ամենամեծ գնահատականի: Սակայն սովյալ պարագայում հարկավոր չէ ունենալ մեծ երեւակայություն եւ պատմական դեպքերի իմացություն խոր գիտելիքներ՝ ըմբռնելու համար մի պարզ ճշմարտություն. տեղի բնակիչների ուժերից կազմված մի քանի ջոկատներ ինչքան էլ հերոսականություն եւ համարձակություն ցուցաբերեին, այնուամենայնիվ, առանց կանոնավոր զորախմբերի աջակցություն ի զորու չէին դիմազրավել թնդանոթներով, գնդացիներով զինված մի ամբողջ դիվիզիայի հարձակումները: Ավելին, ձգտելով նսեմացնել Դրոյի հիրավի անգնահատելի ծառայությունը՝ ժողովրդի մեջ տարածում էին այն մտացածին ստահող լուրերը, թե իբր Դրոն չի զարգացրել Հայոց հաղթական զորքերի ու աշխարհագորի հարձակումները եւ դրանով իսկ հնարավորություն ընձեռել թուրքերին՝ անվտանգ նահանջել Ղարաբաղի իսա եւ անսպասելիորեն հայտնվելով մարտադաշտում՝ վճռել ճակատամարտի ելքը:

¹ «Սարդարապատի հերոսամարտը», գրեց գլխաւոր սպայակոյտի գնդապետ Ալեքսանդր Կ.Շնեուր, էջ 43:

² Հայկական սով. հանրագիտարան, հ. 1, Երեւան, 1974, էջ 563:

Որպես ապացույց վկայակոչենք Հ. Թուրչյանի «Սարդարապատի հերոսամարտը» եւ Ծ. Աղայանի «Հնկոտեմբերը եւ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը» աշխատություններում տեղ գտած հետեւյալ պնդումները.

«...Մայիսի 29-ին թուրքերն արդեն գլխավոր ջախջախված էին եւ խուճապահար փախչում էին դեպի Համամլու եւ Ալեքսանդրապոլ: Հայ զորքը հաղթական առաջ է գնում եւ գրավում Դանազիրմազի իշխող բարձունքները»:

Անկեղծորեն նշելով Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի հաղթանակը՝ հարգարժան պատմաբանը, այնուամենայնիվ, հաջորդ տողերում առանց վարանելու առիթը բաց չի թողնում սեւացնելու ու զրպարտելու հաղթական ճակատամարտի դաշնակ (ըստ Հ. Թուրչյանի - Հ. Գ.) հրամանատարին:

«Գրավում է (խոսքը Հայոց զորքի մասին է- Հ. Գ.),-չարունակում է Թուրչյանը,- ու կանգ առնում, որովհետեւ խուճապահար փախչող թուրքերը սպիտակ դրոշ պարզած պարլամենտյոր են ուղարկում Դրոյի մոտ եւ հայտնում, որ Բաթումում իբր թե զինադադար է կնքվել: Դրոն ընդունում է տաճիկների առաջարկությունը, դադարեցնում է նրանց հետապնդելը, հնարավորություն ընձեռելով, որ իր դեմ կովող էսադ փաշայի զորքերն օգնություն գնան Ջավիդ փաշային եւ շարունակեն Ղարաքիլիսայում պարտված հայ բեկորների ջախջախումը Լոռվա ճորում»¹:

Ջբավարարվելով իր կողմից հորինված Բաշ-Ապարանի հաղթական ճակատամարտում Դրոյի դերն ու վաստակը նսեմացնող վարկածներով, Թուրչյանը ավելի է խորացնում մտացածին կեղծիքն ու զրպարտությունը. «Դրոն Բաշ-Ապարանի ռազմաճակատում, որ հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանություն կենտրոնն էր դարձել պատերազմական նոր իրադրություն մեջ, չուզեցին զրկված լինել միստիկ Ջավրիեւի եւ մյուս վարժապետների դասիններից, զինադադարի ընդունման գործով ասում է, թե երբ թշնամին ընկճված է ու շչմած, իսկ մենք հաղթական ենք, ապա պետք է մարդասիրաբար դադարեցնենք մեր զարկը, որ հակառակորդը հնարավորություն ստանա ուշքի գալու: Նման ռազմավարություն հետեւանքով ոչ միայն վերջնական ջախջախման ենթարկվեց Ղարաքիլիսայի հայ զորքը, այլեւ ապարդյուն անցան Բաշ-Ապարանի եւ Սարդարապատի այնքան փայլուն հաղթանակները»²:

¹ Թուրչյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 166-167:

² Նույն տեղում:

Նույն սցենարով եւ նույն դիտավորութեամբ է առաջնորդվել նաեւ Ծ. Աղայանը, որը հոկտեմբերի լույսի ներքո ներկայացնելով հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը՝ Բաշ-Ապարանի հերոսամարտի հրամանատարին բացառապէս ներկայացնում է Թուրչյանի կողմից ավելի վաղ վերագրված մեղադրանքները:

«Խուճապի մատնված թուրքերը, սպիտակ դրոշ բարձրացնելով, Բաշ-Ապարանի զորախմբի հրամանատար Դրոյին հայտնում են, որ Բաթումում արդեն զինադադար է կնքվել եւ առաջարկում են հարձակումը դադարեցնել: Քաղաքականապէս ոչ հեռատես Դրոն իր զինակից դաշնակցականների նման համաձայնում է եւ դադարեցնում հարձակումը: Օգտվելով դրանից, էսադ փաշան հնարավորութիւն ստացավ իր զորքերը շարժել դեպի Ղարաքիլիսա եւ օգնել Ջավիդ փաշային, որը շարունակում էր հայկական պարտված զորքերի մնացորդների եւ բնակչութեան ջարդը»:

Այսպիսի տեսակետները չունեն իրական եւ ոչ մի հիմք ու բովանդակութիւն: Նախ, Ղարաքիլիսայի քառօրյա մարտերն ավարտվել են մայիսի 28-ին, եւ հայկական զորքերը՝ նույն օրն եւեթ թողնելով Ղարաքիլիսան, մայիսի 29-ին արդեն գտնվում էին Դիլիջանում: Մայիսյան հերոսամարտերի մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւնը աներկբա ցույց է տալիս, որ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտում, որն իր ուժգնութեամբ ու քառօրյա կռիվներին երկուստեք մասնակցած զորքերի քանակութեամբ փոքր-ինչ գերազանցում էր Սարդարաբատի եւ Բաշ-Ապարանի ճակատամարտերին, հայ մարտական ուժերը 26-27-ին տեղի ունեցած կռիվներում դրսևերել են արիութեան ու անձնագոհութեան հիսքանչ օրինակներ: Իզուր չէ, որ թուրքական զորքերի հրամանատար Վեհիբ փաշան արժանավունյա է գնահատել ու հիացմունքով արտահայտվել՝ ընդգծելով ճակատամարտում հայ զինվորի դրսևորած հերոսականութիւնն ու մարտնչելու անբասիր ձգտումն ու մարտական կարողութիւնը: Դժբախտաբար ճակատամարտում իրավիճակը կտրուկ փոխվել է մայիսի 28-ին: Այդ օրը թուրքական զորքերը հուժկու գրոհ են ձեռնարկում ռազմաճակատի հարավային հատվածում եւ Գյադա-Մայմեխի տարածքից դիմելով հարձակման՝ հաղթահարում են հայկական զորքերի ձախ թեւի դիմադրութիւնն ու շրջանցելով Ղարաքիլիսան՝ փակում են դեպի Դիլիջան ձգվող նահանջի ուղիները²:

¹ Աղայան Ծ., նշվ. աշխ., էջ 149:

² Տե՛ս «Սարդարաբատ, Բաշ-Ապարան, Ղարաքիլիսա», Երևան, 1998, էջ 219-220:

Համաձայն գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանի գլխավորած ռազմական շտաբի ճակատամարտը շարունակելու վաղորոք մշակած մարտավարության՝ ճակատի ձախ թեւում մարտնչող Հայկական զորքերին պիտի միանային գնդապետ Սամարցյանի, իսկ աջ թեւում դիրքավորված գնդապետ Ղորղանյանի գնդին պիտի մօզնության շտապեր Դսեղում գտնվող Անդրանիկի զորամասը: Սակայն, ավելի քան անհասկանալի եւ կարելի է ասել, առեղծվածային պատճառներով Անդրանիկը պատշաճ ուշադրություն չդարձնելով ռազմաճակատի հրամանատար գնդապետ Բեյ-Մամիկոնյանի հրահանգին՝ չի ներկայանում ռազմազաշտ՝ զբաղեցնելու իր գլխավորած զորամասին հատկացված պաշտպանական տեղամասը:

Հետագայում Գ. Նժդեհը քննադատաբար անդրադառնալով Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի մանրամասների վերլուծությանը՝ ցավով պիտի նշեր. «Իզուր սպասեցինք Անդրանիկին, նա չկար և չպիտի հայտնվեր: Նրա ունեցած մի քանի հազար զինվորների մեկ յոթերորդն անգամ բավական պիտի լիներ, կտրելով երկաթուղու գիծը, գալ ու թառել Ղարաքիլիսան եզերող արևելյան բարձունքներին: Այդ անելով՝ նա ոչ միայն ձախողանքի մատնած կլիներ մեր զորքերը Ղարաքիլիսայի մեջ չըջապատելու թշնամու փորձը, այլև մեզ հնարավորություն կընձեռեր, ռազմագիտական աքցանի մեջ առնելով թշնամուն, դեպի Ալեքսանդրապոլ շարժել նրան»¹:

Ճակատում մարտնչող հայկական զորքերը չստանալով անհրաժեշտ օգնությունը եւ խուսափելով վերջնական շրջափակումից՝ փչացնում են հրանոթներն ու հարկազրված լքում պաշտպանական դիրքերը եւ նահանջելով կենտրոնանում են Շահալի գյուղում::

Հայկական զորքերի անհրաժեշտ փոխհամազործակցության հանցավոր ու չպատճառամանված բացակայությունը եւ հրամանատարություն անփույթ ու անպատասխանուտու գործողությունների հետեւանքով «Ղարաքիլիսայից դեպի Շահալի Ղորղանյանի ջոկատի մեծ մասի նահանջից անմիջապես հետո երկաթգիծը նույնպես կտրվեց թշնամու կողմից, որով Ղարաքիլիսան ամբողջությամբ հայտնվեց շրջապատման օղակում: Շրջապատման մեջ մնացած հայ զինվորները և սպաները, 3-4 ժամյա կատաղի մասրտում լրիվ սպառելով զինամթերքը զոհվեցին, մասամբ էլ դերի ընկան (1000 հոգի): Մայիսի 28-ի երեկոյան ժամը 4-ին թուրքական 11-րդ դիվիզիայի առաջապահը մտավ Ղարաքիլիսա»²:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 221:

Ղարաքիլիսայի ուղղութիւնում հայ գինՎորների կորուստներին Հայաստանի խորհրդարանին ներկայացրած զեկուցագրում անդրադարձել է նաև Դրոն:

Հայաստանի խորհրդարանի 1918 թ. հոկտեմբերի 23-ին տեղի ունեցած նիստում՝ ներկայացնելով Մալխոյան ղեպքերի ժամանակ Ղարաքիլիսայում տված կորուստները «Նախագահը անմիջապես կարգում է Ղարաքիլիսայից ստացված հեռագրերը, որոնցից մեկով Ղարաքիլիսայի հայութիւնը ի դեմս Դրոյի շնորհավորում է խորհրդարանի բացումը այժմ, քանի որ ժամանակին հնարավորութիւն չի եղել այդ անել և Բ. հեռագիրը, որով Դրոն հայտնում, որ Ղարաքիլիսայում ու շրջակայքում մալխոյան ղեպքերին սպանվածների թիվը մոտ 7000 է, որոնցից շատ շատերի համար անթաղ դիակները նոր են հավաքել ու հոգեհանգիս կատարել»¹:

Մալխոյան հերոսամարտերի ուսումնասիրութիւնը միանշանակորեն հավաստում է, որ ավելի քան հիմնավորված ու ճմարիտ է Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին տված Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանի հետևյալ գնահատականը. «Եթե Ղարաքիլիսայի պատերազմը, հակառակ հայ գինՎորի անվեհեր քաջության, այնքան անփառունակ վերջացավ, դրա մեղքը ընկնում է միմիայն ապաշնորհ ղեկավարների վրա»²:

Դրոյի գործխումբը մալխի 28-ի գիշերը դեռևս գտնվում էր Ապարանի մոտակայքի Դանագիրմազ (Նիգավան) գյուղի մոտերքում: Եթե նույնիսկ նրա ճանապարհին կանգնած չլիներ անգամ թուրքական գեթ մեկ գինՎոր, ապա հայկական զորքը չէր կարող միեւնույն ժամանակահատվածում գտնվել Բաշ-Ապարանի ուղղութիւնում եւ ճիշտ ժամանակին այնտեղից հասնել ավելի քան 50 կմ հեռավորութեան վրա գտնվող Ղարաքիլիսա եւ անմիջապես մտնել մարտադաշտ:

Երկրորդ, ծանոթանալով վերոհիշյալ տեսակետներին, դարձյալ բնականորեն մի պարզագույն հարց է ծագում՝ որտեղից, ի՞նչ փաստաթղթից կամ սկզբնաղբյուրից են Հ. Թուրքյանն ու Մ. Աղայանը պարզել, որ «քաղաքականապես ոչ հեռատես Դրոն իր գինակից դաշնակցականների նման համաձայնում է եւ դադարեցնում հարձակումը, որի հետեւանքով էսադ փաշային հնարավորութիւն է ընձեռում «գերձայնային արագութեամբ» Բաշ-Ապարանից, նույն օրը՝ մալխի 29-ին, հասնել Ղարաքիլիսա, որտեղ, ի դեպ, նույնիսկ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 198, ց. 1, գ. 16, ք. 1:

² «Արդարաբատ, Բաշ- Ապարան, Ղարաքիլիսա», էջ 221:

մայիսի 28-ի երեկոյան այլեւս հայկական գորքեր չկային, եւ օգնել Ջավիդ փաշային վերջնականապէս ջախջախելու «Հայկական պարտված գորքերի մնացորդներին»:

Ավելին, չ. Թուրքյանը նույնիսկ բառացիորեն մեջբերում է իբր թե Դրոյի կողմից ասված խոսքերը: Այդ դեպքում բարեխիղճ պատմաբանը պարտավոր է նշել, ցույց տալ այն փաստաթուղթը, կամ սկզբնաղբյուրը, որտեղից օգտվել է: Պատասխանը միանշանակ է. այդպիսի փաստաթուղթ եւ սկզբնաղբյուր գոյութիւն չունի եւ երկու հեղինակներն էլ չխորշելով մտացածին պատկերներ հորինելուց, առաջնորդվել են միայն մեկ նպատակով՝ խեղաթյուրել ու վարկաբեկել այն ամենը, ինչ ձեռք է բերվել Հ.Յ. Դաշնակցութեան եւ նրա ականավոր գործիչների ջանքերով:

Երրորդ, դիմենք արխիվային փաստաթղթերի օգնութեանը: Գեներալ Նազարբեկյանի ռազմական շտաբի կողմից Կովկասյան բանակին եւ Հայոց Ազգային Խորհրդին հասցեագրված զեկուցագրերից վկայակոչենք հետեւյալ փաստաթուղթը.

«Մայիսի 29-ին Բաշ-Ապարանի ջոկատը մոտեցավ Բաշ-Ապարանի բարձունքներին: Հրանոթային հզոր մենամարտից հետո թուրքերը հետ չպրտվելով Չինգիլ եւ Փոլիջա սարերի կողմը՝ ձեռնարկում են եւս մեկ հակահարձակում, բայց նորից հետ են չպրտվում ու նահանջում»¹:

Եվս մեկ կարեւոր փաստարկ: Վկայակոչենք այդ օրերին Բաշ-Ապարանի ուղղութիւնից կորպուսի հրամանատարութեանը ներկայացրած ռազմական երկու ամփոփագրերը:

«Մայիսի 30-ին Բաշ-Ապարանի ուղղութիւնում հետ չպրտված թուրքերը կանգ են առնում եւ ամրապնդվում»²:

Եվս մեկը.

«Հունիսի 2-ին Բաշ-Ապարանի ուղղութիւնից ստացվել է հեռագիր, ըստ որի թուրքերը ակտիվութիւն են ցուցաբերել, բայց մեր հրետանու կրակի շնորհիվ հետ են չպրտվել»³:

Բաշ-Ապարանի ճակատից հաղորդած վերոհիշյալ ամփոփագրերից դժվար չէ հասկանալ, որ թուրքական գորքերը ոչ թե «Դրոյի թողտվութեամբ» աներեւակայելի արագութեամբ կարողացել են մայիսի 28-ին հայտնվել Ղարաքիլիսայի ճակատում, այլ համաձայն գեներալ Ղորղանյանի հավաստման՝ դիրքեր գրավելով... Դիւզ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 98, թ. 32:

² ՀՀ ԲԿԱ, թիւ 503, թժ. 14, գ. 6, էջ 22:

³ Նույն տեղում:

քեանդ, Գիւզալդարէ, Աղքուլա եւ Մունջուխլի գլուղերի ուղղությունում, նույնիսկ փորձել են դիմել Հարձակողական գործողություններ¹:

Հայրենի պատմաբաններից ակադեմիկոս Հրաչիկ Միմոնյանի գնահատմամբ «Իրոյի գլխավորութեամբ Բաշ-Ապարանում տարած փայլուն հաղթանակն իրեն արդեն վերագտնող հայութեանը նոր ոգևորութիւն ներարկեց, նա նորից համոզվեց, որ ինքն ունակ է իրեն պաշտպանելու, եթե համախումբ և վճռական լինի»²:

Հարկ է նշել, որ Սարգարապատի եւ Բաշ-Ապարանի ուղղություններում մայիսի 28-ից հետո տեղի ունեցած իրադարձութիւնների ճշմարիտ գնահատականը դժվար է փնտրել միայն հայ-թուրք փոխհարաբերութիւնների շրջանակներում:

Մայիսի 26-ին լուծարքի է ենթարկվում Անդրկովկասյան Սեյմը, եւ նույն օրը Վրաստանի Ազգային խորհուրդը՝ ապավինելով թուրքիայի դաշնակից Գերմանիայի հովանավորութեանը, Ն. Ժորդանիայի գլխավորութեամբ հռչակում է Վրաստանի անկախութիւնը: Հաջորդ օրը նույն բովանդակութեան հռչակագիր է ընդունում նաեւ ազգերի Ազգային խորհուրդը:

Չկար այլեւս հայերին, վրացիներին ու ազերիներին գոնե ձեւականորեն միավորող Կովկասյան հանրապետութիւնը: Հայոց Ազգային խորհրդի առջեւ ծառայել էր լուծելու հետեւյալ խնդիրը. կամ ընդհատել Բաթումի բանակցութիւնները, հրաժարվել թուրքերի հետ բանակցելուց եւ շարունակել պատերազմը, կամ ծանր գիջողութիւնների գնով հռչակել Հայաստանի անկախութիւնը:

Անժխտելի փաստ է, որ հաղթական մարտերից ոգեշնչված հայկական զորքերը թե ուղղման եւ թե բարոյահոգեբանական առումով պատրաստ էին զարգացնել ձեռք բերած հաջողութիւնները եւ առաջ շարժվել:

Իսկ Արարատյան գործիւմբի հրամանատար գեներալ Սիլիկյանը, ելնելով ռազմաճակատում տիրող նպաստավոր կացութիւնից եւ հայ զինական ուժերի մարտական տրամադրութիւնից, նպատակադրվում է գրավել Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը: Սակայն նույն օրերին Բաթումիում ընթացող բանակցութիւններում հայ-թուրք պատվիրակութիւնների միջեւ հենց մայիսի 28-ին կայացվում է զինադադարի ժամանակավոր համաձայնութիւն, որի մասին ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում մարտնչող հրամա-

¹ Տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր, 1928, թիւ 5, էջ125-126:

² Սիմոնյան Յ., Անդրամիկի ժամանակը, էջ 145:

նատարներն արդեն հաջորդ իսկ օրը ստանում են գեներալ Նազարբեկյանի հրամանը:

Դրոն հայ եւ թուրք հրամանատարութեան միջեւ կնքված ժամանակավոր զինադադարի մասին տեղեկանում է մայիսի 29-ին, երբ նրա գլխավորած զորքը գտնվում էր Ծաղկահովիտ գյուղի մերձակայքում: Ինչպես նա, այնպես էլ Արարատյան ուղղութեան զորահրամանատար գեներներալ Մ. Սիլիկյանն ու Սարգարապատի հայկական զորագնդի հրամանատար Դանիել Բեկ-Փիրումյանը, որպես զինվորականներ, պարտավոր էին կատարել գլխավոր հրամանատարութեան հրամանը:

Պիտի նկատել, որ զինադադարի հրամանն ստանալուց հետո երկուստեք ակտիվ մարտական գործողութիւններ չեն ծավալել ոչ միայն Բաշ-Ապարանի, այլեւ Սարգարապատի ուղղութիւնում, չնայած մասնակի բախումներ շարունակվել են մինչեւ հունիսի կեսերը: Անժխտելի է նաեւ՝ այն իրողութիւնը, որ թուրքական զորքերի հրամանատարութիւնը երբեք չէր նպատակադրվի գնալ զինադադարի, եթե չլիներ Սարգարապատի, Բաշ-Ապարանի եւ Ղարաքիլիսայի ուղղութիւններում Հայոց զորքերի կողմից ստացած ջախջախիչ հարվածները:

Նազարբեկյանի հրամանը խոր հիասթափութիւնն եւ վրդովմունք է առաջ բերում մայիսյան հաղթանակներից գոտեպնդված հայ զինվորների ու բնակչութեան շրջաններում:

Հունիսի 2-ին Երեւանի Ազգային Խորհուրդը ստանում է Հայոց Ազգային Խորհրդի նախագահ Ավ. Ահարոնյանի եւ քարտուղար Ն. Աղբալյանի ստորագրութեամբ վավերացրած հետեւյալ հռոագիրը. «...Ազգային Խորհուրդը ստիպւած եղաւ ընդունել ուլտիմատումը (նկատի ունի Բաթումի բանակցութիւններում թուրքական պատվիրակութեան կողմից Անդրկովկասի կառավարութեանը ներկայացրած վերջնագիրը-Չ.Գ.), մի կողմից փրկութեան յոյս չունենալով, չցանկանալով հայ ժողովրդին անհաւասար կուրի, գաղթի, հիւանդութեան եւ սովի զոհ դարձնել: Ինչպէս անցեալ անգամ գրեցինք, մենք յոյս չունինք, թէ այս հաշտութիւնը տեւական կլինի, բայց ուրիշ ելք չէր մնում Հայոց Ազգային Խորհրդին, քան անել այս քայլը...»¹:

Վերլուծելով այդ օրերին Երեւանում տիրող դրամատիկ իրավիճակը՝ Ս. Վրացյանը գրում է.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 289, ց. 1, գ. 11, ք. 1:

«...Յուսահատուծիւնը անսահման էր. Երեւանի Ազգային Խորհուրդը անընդհատ նիստեր էր գումարում, բայց որոշ եզրակացութեան չէր կարող յանգել. մեծամասնութիւն չէր կազմում: Արամը գրեթէ չէր մասնակցում այդ նիստերին. նա ամփոփուել էր իր մէջ եւ սպասում էր զօր. Նազարբէկեանին: Ազգային Խորհուրդն ալեկոծուում էր առանց նրան~ ոմանք առաջարկում էին հաշուել կացութեան հետ եւ ընդունել Բաթումիի դաշնագրի պայմանները, ուրիշները~ գլխաւորապէս, դաշնակցականները - պահանջում էին չեղեալ համարել զօրավար Նազարբէկեանի հեռագիրը հաշտութեան մասին, զօրքերի ընդհանուր հրամանատար նշանակել զօրավար Սիլիկեանին եւ շարունակել պայքարը:

Յուցարարները, կանայք եւ օրիորդներ - դրօշակները ձեռներին՝ կանգնում էին Ազգային Խորհրդի շէնքի առջեւ եւ ներկայացուցիչների բերանով յայտարարում, թէ իրենց շրջանը ամբողջ ունեցուածքն ու կռուող ուժերը տրամադրում է Ազգային Խորհրդին, միայն թէ թշնամու պայմանները չընդունեն:

Վճիռ տալը այնչափ դժուար էր. վտանգը շատ էր մեծ: Հայկական զօրքերի ընդհանուր քանակը, այդ օրերին հասնում է 30 ոչ լրիվ գումարտակների, մինչդեռ Թուրքիան շարժման մէջ էր դրել 5 դիւրիզիա (3-րդ, 5-րդ, 9-րդ, 11-րդ, 36-րդ), այսինքն 50 գումարտակ եւ ի վիճակի էր նորանոր ուժեր հասցնելու: Հայ զինուորների թիւը 12000-ը չէր անցնում: Թիւրքերն առաջ էին քաշել 35000 կռուող:

Ազգ. Խորհուրդը չկարողացաւ միակամութիւն երեւան բերել, եւ զօր. Սիլիկեանին մնում էր ենթարկւել զօր. Նազարբէկեանի հրամանին: Պատերազմը վերջացաւ»¹:

Պատերազմը շարունակելու կամ դադարեցնելու վերաբերյալ իր վճռորոշ խոսքը պիտի ասեր նաեւ Երեւանի Ազգային Խորհուրդն ու նրա առաջնորդ Արամ Մանուկյանը: Երեւանն արդեն ստացել էր պատերազմը դադարեցնելու վերաբերյալ հայկական զօրքերի հրամանատար գեներալ Թ. Նազարբէկյանի հրամանն ու Հայոց Ազգային Խորհրդի որոշումը: Համանման իրավիճակում Երեւանի Ազգային Խորհուրդն ու Արամ Մանուկյանն այլընտրանք ունենալ չէին կարող:

Իրոք, ռազմաճակատում եւ հատկապէս Անդրկովկասյան հանրապետութեան բարդ եւ քառասային իրավիճակը դժվարին երկընտրանքի առջեւ էր կանգնեցրել Հայոց Ազգային Խորհրդին: Մայիսի 26-

¹ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 144-145:

ին Անդրկովկասյան Սեյմի լուծարման եւ նույն օրը վրացիների կողմից Անդրկովկասյան կառավարութեան կազմից դուրս գալու ու անկախութեան հռչակագիր ընդունելու քայլերը նոր կացութեան առջեւ կանգնեցրին Հայոց Ազգային Խորհրդին:

Հայոց Ազգային Խորհուրդը՝ հայտնվելով դժվարագույն իրավիճակում, բնականաբար, ստեղծված կացութիւնից դուրս գալու համար պիտի համապատասխան քայլեր ձեռնարկեր: Մայիսի 26-ին գումարվում է Հայոց Ազգային Խորհրդի նիստ, ուր պետք է որոշվեր Հայաստանը անկախ հանրապետութիւն հռչակելու կամ չհռչակելու խնդիրը: Ազգային Խորհրդի անդամ Արտաշես Բաբալյանի (հետագայում Հայաստանի Հանրապետութեան խնամատարութեան նախարար -Չ.Գ.) վկայութեամբ այս խնդրի վերաբերյալ տիրապետել է երկու հիմնական կարծիք.

1. Ազգային Խորհրդի մի մասը, որոնց թվում նաեւ ինքը՝ Արտաշես Բաբալյանը, ինչպես նաեւ Ավ. Ահարոնյանն ու Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, պնդել են, որ չպետք է հռչակել Հայաստանի անկախութիւնը: Իրենց տեսակետը հիմնավորելու համար նրանք վկայակոչել են հետեւյալ փաստարկները.

ա. Հայկական տարածքների մեծ մասը գտնվում էր թուրքերի տիրապետութեան տակ:

բ. Անդրկովկասը երեք անկախ մասերի բաժանելը թուրք իշխանութիւնների կողմից առաջադրված պայմաններն էին:

Ելնելով այդ նախադրյալներից՝ նրանք գտնում էին, որ ներկա պայմաններում Ռուսաստանից անջատվելը վտանգավոր է եւ ոչ նպատակահարմար: Անդրկովկասում տիրապետող վատթարագույն իրավիճակի ստեղծման գործում մեղադրելով իրենց վրաց գործընկերներին, նրանք դատապարտում եւ քննադատում էին նրանց անջատողական քայլերը: Իհարկէ, վրացական կողմի դրսեւորած հակահայ քայլերն ակնհայտ են, բայց իզուր է նրանց մեղադրելը: Վրաց ազգային գործիչներն արել էին ճիշտ եւ ճիշտ այն, ինչը թելադրում էր ժամանակը եւ Վրաստանի շահերը:

2. Ազգային Խորհրդի մյուս անդամները, որոնց թվում էր Սիմոն Վրացյանը, կողմ էին Հայաստանի անկախութեան հռչակմանը¹:

Մայիսի 27-ի Ադրբեջանի անկախութիւնը հռչակելու փաստն ավելի է հստակեցնում ձեռնարկվելիք քայլերը: Մայիսի 28-ին, Հայոց Ազգային Խորհուրդը դեռեւս անկախութեան հռչակագիրը չընդու-

¹ Տե՛ս «Ղայրեմիք» անսագիր, 1923, յունիս, էջ 43:

նած՝ որոշում է վերստին պատվիրակություն (Ալ. Խատիսյան, Հովհ. Քաջազնունի, Մ. Պապաջանյան) ուղարկել Բաթումի եւ Հայաստանի անունից թուրքական կողմի հետ վերսկսել ընդհատված բանակցությունները:

Մայիսի 29-ին Թիֆլիսում գումարվում է Հ.Յ. Դաշնակցության Արեւմտյան եւ Արեւելյան Բյուրոների, Ազգային Խորհրդի դաշնակցական ներկայացուցիչներին, ինչպես նաեւ Սեյմի հայ պատվիրակների միացյալ խորհրդատուներին, ուր մեկ անգամ եւս քննարկելով Անդրկովկասում եւ ռազմաճակատում տիրող քաղաքական ու ռազմական իրավիճակը, որոշվում է Հայաստանը հռչակել անկախ հանրապետություն: Եվ խորհրդատուներին վճռից հետո միայն Հայոց Ազգային Խորհուրդը որոշում է ընդունել հետեւյալ հռչակագիրը.

«Անդրկովկասի յայտարարութիւնը քաղաքական ամբողջութեան լուծումով եւ Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախութեան հռչակումով ստեղծուած նոր դրութեան հանդէպ Հայոց Ազգային Խորհուրդը իրեն յայտարարում է հայկական գաւառների գերագոյն եւ միակ իշխանութիւն: Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով թողնելով մօտիկ օրերում կազմել Հայոց Ազգային կառավարութիւն: Ազգային Խորհուրդը ժամանակաւորապէս ստանձնում է կառավարութեան բոլոր ֆունկցիաները հայկական գաւառների քաղաքական եւ վարչական դեկը վարելու համար:

1918 թ. Մայիս 30, Թիֆլիս, Հայոց Ազգային Խորհուրդ»¹:

Մայիսյան հերոսամարտերը հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի միասնութեան եւ անպարտ ոգու դրսեւորման հիասքանչ օրինակ են, որոնց ծնունդն ու արդյունքն էր Հայաստանի Հանրապետությունը: Հարյուրամյակներ շարունակ ազգային պետականությունը կորցրած հայությունը անպատմելի արհավիրքների ու հերոսական մաքառումների գնով ձեռք բերեց իր հայրենի փոքրիկ հողակտորում գոյատեւելու, ազատ ու անկախ ապրելու իրավունքը:

Արժանավույնս գնահատելով Հայաստանի անկախութեան հռչակման գործում մայիսյան հերոսամարտերի եւ հայկական զորքերի ավանդն ու նշանակությունը, Հայոց Ազգային Խորհրդի նախագահ Ավ. Ահարոնյանն ու քարտուղար Ն. Աղբալյանը Երեւանի Ազգային Խորհրդին հասցեագրված՝ 1918 թ. հունիսի 5-ին թվագրված ուղերձում գրում են. «Ձեր կռիւների մասին մենք տեղեկութիւններ ստա-

¹ ԴՅՂ ԿԱ, քծ. 1/1, գ. 6:

ցանք Վեհիբ փաշայից: Մեր թեկուզ եւ ոչ մեծ եւ աղքատ, սակայն ազատ Հայաստանի համար մենք պարտական ենք զօրքերի ինքնագոհողութեանը: Պէտք է ենթադրել, որ զօրքերի ընդհարումները թուրքերին ստիպեցին ճանաչել Հայաստանը»¹:

Այս հարցում երկրորդ կարծիք լինել չի կարող: Եթե չլինեին մայիսյան հերոսամարտերը, հայ ժողովրդի եւ հայկական բանակի հերոսական դիմադրությունը, ապա թուրքերը երբեք չէին համաձայնի դադարեցնել պատերազմական գործողությունները եւ առավել եւս, թեկուզ փոքր հողակտորի վրա, ճանաչել Հայոց անկախ պետականությունը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը:

Մայիսյան հերոսամարտերի պատմական նշանակության մասին հետաքրքիր եւ ուշադրավ գնահատական է տալիս գեներալ Գ. Ղորղանյանը. «... անհրաժեշտ է քանի մը խօսք ասել մայիսի 24-էն մինչեւ մայիսի 26-ը Հայկական Զօրամարմնի մղած կռիւներու նշանակութեան մասին, երբ հայկական զօրքերը մասնակի տաքթիք յաջողութիւններ ունեցան Ղարաբքիլիսէի, Սարղարաբազի եւ Բաշ-Աբարանի մօտ՝ զօրավար Նազարբեկեանի, զօրավար Սիլիկեանի եւ Դրօյի հրամանատարութեան տակ:

Այդ յաջողութեանց ռազմական արդիւնքը այն էր, որ թուրքերու յառաջացումը առժամայէս կասեցուեցաւ, ու անոնք բաւական ժամանակ կորսնցուցին: Իսկ քաղաքական արդիւնքը ուղղակի նշանակալի եղաւ հայ ժողովուրդի ապագայի համար»²:

Ինչպես արդեն նշվել է, թուրքերի գլխավոր խնդիրը հնարավորինս արագ դեպի Բաքու դուրս գալն էր: Գերմանիան ու նրա զինակից տերությունները պատերազմում Անտանտայի տերություններին վերջնական պարտության մատնելու նպատակադրությամբ՝ պատրաստվում էին վճռական ռազմական գործողությունների եւ նրանց չափազանց անհրաժեշտ էր վառելիք՝ նավթ, որը գտնվում էր Բաքվում: Թուրք հրամանատարության հաշվարկով թուրքական զորքերը պետք է արագորեն ընկճեին իրենց ճանապարհը պատնեշող հայկական զորամասերի դիմադրությունը եւ շարժվեին դեպի Բաքու, ապա նաեւ Կովկասի թուրքաբնակ մյուս վայրերը: Սակայն այս անգամ նրանց հաշվարկներն այնքան էլ ճիշտ չէին: Հայկական զորքերն իրենց հերոսական դիմադրությամբ խափանեցին նրանց ծրագրերը, եւ թուրքերը կորցրին իրենց համար չափազանց կարեւոր ավելի քան հինգ ամիս ժամանակը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 23, ք. 125-127:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1928, յթիւ 5, էջ 126:

Գեներալ Գ. Ղորղանյանը՝ շեշտելով թուրքերի ժամանակի կորուստը, նկատի ունի հենց այս հանգամանքը:

«... այդ կռիւները,- նշում է գեներալ Ղորղանյանը, - ցոյց տուին, որ Հայկական Զօրամարմնի դիմադրական կորովը խորտակուած չէ, եւ որ թուրքերը պէտք էին գործ դնել բաւական ջանք ու ատեն, որպէսզի ստիպէին Զօրամարմինը՝ գէնքը վար դնել»¹:

Մայիսյան հերոսամարտերում եւ նրան նախորդած կռիւներում Հայկական զորքերի դրսեւորած անկոտորում դիմադրութիւնն ու ձեռք բերած նվաճումը, ըստ գեներալ Ղորղանյանի, թուրք հրամանատարութեանը կանգնեցնում է երկընտրանքի առջեւ. կամ պետք է շարունակել պատերազմը, որն անվերապահորեն նշանակում էր ուժերի կորուստ եւ գլխավոր նպատակի՝ Բաքու ու թուրքաբնակ մյուս վայրերը դուրս գալուց հրաժարում անորոշ ժամանակով, կամ հանուն գլխավոր նպատակի իրականացման, գոնե ժամանակավորապէս, Հայաստանի հետ հաշտութիւն:

Երկընտրանքից դուրս գալու ելքը գտնվեց.

«Վերոհիշեալ կռիւներէն քանի մը օր յետոյ, - շարունակում է գեներալ Ղորղանյանը,- Թուրքիա ճանչցաւ Հայաստանի անկախութիւնը, ստորագրելով անոր հետ հաշտութեան դաշինք (4 յունիս 1918) ու ձեռք բերելով գործողութեանց ազատութիւն այդ ռազմաբեմի վրայ: Թուրքերը վճռեցին այդպիսի քայլ մը առնել, վասնզի չվաւերացնելով դաշինքը՝ միշտ հնարաւորութիւն ունէին պատեհ վայրկեանին իրենց գէնքը Հայաստանի դէմ դարձնել:

Կեդրոնական պետութիւններու պարտութիւնը ի դերեւ հանեց այդ ծրագիրը: Իովին կտրուած լինելով արտաքին աշխարհէն, հայ ժողովուրդը իր փրկութեամբ պարտական է միայն իր որդիներու՝ Ղարաքիլիսէի, Բաշ-Աբարանի եւ Սարդարաբատի մարտիկներու դիւցազնութեան»²:

Ահա պատմական այդ իրողութեան Դրոյի գնահատականը.

«Կատարուեց հրաշքը: Դաշնակցութիւնը կարողացաւ ի մի հավաքել եւ գոյապայքարի ճակատ նետել հայութեան բոլոր կենդանի ուժերը: Հայաստանն ամբողջ, մեծով- պզտիկով, ոտքի կանգնեց եւ պատուով մեռնելու կամ ազատ ապրելու վճռով կուրծք տուեց թշնամուն: Որքան յուզիչ դրուագներ եւ հերոսական դէպքեր կարելի է նկարագրել այն կռիւներից, որոնց արդիւնքը եղաւ մայիսի 28 պատմական թուականը: Սարդարաբատի, Ղարաքիլիսէի, Բաշ-Աբարանի ճակատամարտերուն մէջ իր տարած անօրինակ յաղթանակներ-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 127:

րով՝ հայ ժողովուրդը տիրացաւ ազատ եւ անկախ ապրելու անփոխարինելի բարիքին: Այդ ճակատամարտերն եղան պատճառ, որ տաճիկները հարկադրուեցին դաշինք կնքել հայերի հետ եւ ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը:

Յարգանք հայ ժողովրդին, նրա յեղափոխական մարտիկներին եւ դեկապարներին, փառք հայ բանակին եւ նրա անձնուէր գինուորներին ու սպաներին, որոնք գիտցան արհամարհել ամէն դժուարութիւն եւ կամքով խոյացան մահուան դէմ՝ մինչեւ արեան վերջին կաթիլը կռուելու վճռականութեամբ:

Այդ հերոսների կերտած թուականն է մայիսի 28-ը»¹:

Եթե ըստ ամենայնի անաչառ գնահատենք Մայիսյան հերոսամարտերի դերն ու նշանակութիւնը, ապա պիտի փաստել, որ այդ ճակատամարտերում հայ մարտական ուժերի նվաճած հաղթանակը ոչ միայն անգնահատելի է իր համազգային պատմական նշանակութեամբ, այլեւ մեկ այլ ակնառու իրողութեամբ: Թուրք հրամանատարութեան հարձակման նպատակետը ոչ միայն Հայաստանն էր, այլեւ Բաքուն եւ Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսը: Հարց է ծագում. ինչպիսի՞ իրավիճակում կհայտնվեին Բաքուն պաշտպանող Կոմունայի զորքերը, եթե չլինեին հայկան զորամասերի հերոսական դիմադրութիւնն ու Սարդարաբատի, Բաշ Ապարանի եւ Ղարաքիլիսայի հերոսամարտերը: Նույնը հավասարապես վերաբերում է Վրաստանին ու նրա մայրաքաղաք Թիֆլիսին:

Անտարակույս, եթե թուրքական զորքերին հաջողվեր արագորեն հաղթահարել Երզնկայից, Հրզրումից մինչեւ Սարդարաբատ, Ապարան եւ Ղարաքիլիսա ընկած տարածքում մարտնչող հայկական զորքերի դիմադրութիւնը, ապա նրանք կարող էին առավել հեշտութեամբ ու անհամեմատ կարճատեւ ժամանակահատվածում հայտնվել Բաքու ու Թիֆլիս եւ իրենց համագործակցող տեղի մարտական ուժերի համագործակցութեամբ՝ գրավել այդ քաղաքները:

Այս առումով ուշագրավ է Ա. Հարութիւնյանի դատողութիւններն ու տրված գնահատականները:

Թեպետ նա իր դատողութիւններում ու գնահատականներում անհամեմատ քիչ է հիշտակում Բաշ Ապարանի ճակատամարտը, սակայն իրավացիորեն նշում է. «...միթե՞ պարզ չէ, որ եթե Սարդարաբատում և Ղարաքիլիսայում հայկական զորքերը չհաշկանդեին, չկազմալուծեին թուրքական դիվիզիաների հարվածային ուժերը, ապա նրաք հաղթական արշավով կհայտնվեին Ղազախում, Ելիզավետապոլում...»

¹ «Հայաստանի Հանրապետութեան 60-ամեակը 1918-1978 թթ.», էջ 5:

Ավելին, այդ դիվիդիաները ավելի շուտ կհայտնվեն Բաքվի մատուլյաներում, քան Շահումյանն ու Կուրգանովը կհասցնեն կազմավորել կոմունայի գործը»¹:

Ա. Հարությունյանի գնահատմամբ՝ հայկական գործերի դիմադրութունը կանխեց նաև դեպի Վրաստան, Թիֆլիս առաջացող թուրքական գործերի հարձակումը եւ դա հնարավորութուն ընձեռեց վրացիներին ժամանակ չափել ու համոզել գերմանացիներին ու թուրքերին, որպեսզի «...ուզմական էջելոնները Թիֆլիսով չանցնեն: Սակայն, եթե թուրքական այդ դիվիդիաները, որոնց մարտունակութունը ջարդվեց Սարդարաբատում եւ Ղարաքիլիսայում, իրենց լիակատար կազմով հայտնվեն Սադախլու կամ Նավթալուզ կայարաններում, ապա հազիվ թե որևէ մեկը կասկածեր, որ նրանք, արհամարելով բոլոր համաձայնագրերը, հիմնովին տակնուվրա կանեն Թիֆլիսը»²:

Դրոյի մարտական գործունեության այդ ժամանակահատվածին փոքր-ինչ իրազեկ մարդը կարող է անվարան հաստատել Միմոն Վրացյանի հետեւյալ կարծիքը.

«Յիշենք միշտ, որ եթէ այսօր Հայաստանը Հայաստան է իր ազգային կազմով եւ ազգային պետական կառույցով, հայութիւնն այդ բանի համար երախտագէտ պէտք է լինի առաւելապէս Արամին ու Դրոյին եւ, իհարկէ, Արարատեան աշխարհի հայ ժողովրդին ու գործիչներին»³:

Մայիսյան հերոսամարտերի հաղթանակի եւ Հայաստանի Հանրապետության կերտման գործում Դրոյի հիրավի անգնահատելի ներդրումն ու վաստակը արժանավոյնս գնահատել ու նշել են նրա ժամանակակիցներից շատերը:

Մի ուշագրավ վկայութուն եւս: Համառոտակի նարագրելով Երեւանյան գորախմբի մայիսի 22-29-ին ծավալած արգասաբեր գործողութունները՝ կորպուսի հրետանային բրիգադի հրամանատար, իսկ 1919 թվականից մինչեւ 1920 թ. մայիսը Հանրապետության պաշտպանության նախարար գեներալ Արարատյանը գրում է. «...ուզում եմ մի քանի խոսք ասել Երեւանի Ազգային Խորհրդի գործունեության մասին, որի ոգին էին Արամ Փաշան(Մանուկյան) ու ոգով գինվորական, մեր ազգային հերոս Դրոն:

Երեւանի շրջանում, իշխանութունը ամուր գտնվում էր Արամ Մանուկյանի ձեռքում, որը համերաշխ գործում էր ժողովրդին ու

¹ Հարությունյան Ա., Ընվ. աշխ., էջ 188:

² Նույն տեղում:

³ Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. Դ, էջ 182:

գորքին ոգեշնչող գեներալ Սիրիկյանի եւ Դրոյի հետ: Երեւանի շրջանի ռազմական եւ տնտեսական հզորութեան կազմակերպման նրանց ակնառու ունակութիւնը հայերին հնարավորութիւն տվեց գենքը ձեռքին պահել մի կտոր հողը, միակ քաղաք Երեւանը եւ Սուրբ Էջմիածնի վանքը: Եվ եթե մեր՝ հայերիս հետ հաշվի էին նստում այն ժամանակ եւ հաշվի են նստում այժմ, ապա այդ ես վերագրում եմ բացառապես երեք անձանց՝ Արամին, գեներալ Սիրիկյանին, Դրոյին»¹:

Բազում կռիւների հորձանուտում թրծված մարտական գեներալի անկեղծ խոստովանութիւնն ու գնահատականը ավելի քան խոստն է:

Աբ. Գյուլխանդանյանի գնահատմամբ՝ «Եթէ մեր այժմեան փոքրիկ հայրենիքը 1918 թուին ձեւաւորուեց եւ իրական կերպարանք ստացաւ, Դրոյի բազկի ուժով եւ նրա կորովով էր, որ այդ հայրենիքի անկիւնաքարերից մէկը դրուեց...»²:

Իսկ այդ ընթացքում Բաթումիում բանակցութիւնները դեռեւս շարունակվում էին: Բանակցութիւնների մասնակից հայ պատվիրակների հետագա խոստովանութիւնից պարզվում է, որ մալիսյան ղեկավարի ազդեցութեան շնորհիվ փոխվում է նաեւ թուրք պատվիրակների ընդգծված կարծիք ու կոչում վերաբերմունքը: Թուրքերը, որոնք մինչ այդ առաջնորդվում էին միմիայն Վրաստանի եւ Ադրբեջանի անկախութիւնը ճանաչելու դիրքորոշմամբ, այժմ արդեն խոստում էին նաեւ Հայաստանի մասին, իսկ նրանց պատվիրակութեան ղեկավար Խալիլ փաշան նույնիսկ խնդրում է հայ պատվիրակներին Հայոց Ազգային Խորհրդին հաղորդել, որ իրենք համաձայն են «Հայաստան կազմակերպելուն Կովկասի այն վայրերում, որոնք իրենց կողմից գրավված են...»³:

Հունիսի 4-ին հայ եւ թուրք պատվիրակութիւնների միջեւ ստորագրվում է նաեւ պատերազմը դադարեցնելու մասին համաձայնագիրը: Թուրքերը, ճակատագրի դառը հեգնանքով, առաջինը ճանաչելով Հայոց անկախ Պետականութիւնը, Հայաստանի Հանրապետութիւնը՝ համաձայնվում են Հայաստանի համար սահմանված մոտավորապես 10000 քառակուսի կիլոմետրին ավելացնել եւս 1000 քառակուսի կիլոմետր: Հանրապետութեան սահմանները հասնում էին Ջաջուռ կայարանից Ալազյազի գագաթը եւ այնտեղից ձգվում դեպի Վաղարշապատ⁴:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 82, ք. 18:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1953, թիւ 12, էջ 135:

³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 11, ք. 42-44:

⁴ Նույն տեղում, գ. 12, ք. 12-13:

Այսպիսով, Անդրկովկասյան Սեյմի ու կոմիսարիատի լուծարմամբ, Համաձայն Բաթումի պայմանագրի, Անդրկովկասում ձեռքովում են երեք հանրապետություններ՝ Հայաստան, Վրաստան եւ Արեւլակովկասյան մոսուլմանական հարապետություն, որը Նուրի փաշայի կողմից Բաքուն գրավելուց հետո, կոչվեց Ադրբեջանական դեմոկրատական հանրապետություն: Անդրկովկասում նոր-նոր ծնունդ առած հանրապետությունների փոխհարաբերություններն ի սկզբանե կրում էին ոչ թե բարեկամական, այլ ավելի շուտ թշնամական բնույթ, քանզի նրանց միջեւ կային հողային, տնտեսական ու բազում այլ վիճահարույց խնդիրներ, որոնք որեւէ պահի կարող էին վերածվել առճակատման ու զինված բախումների:

Ռուբենը, վերլուծելով Անդրկովկասյան նորատեղծ երեք հանրապետությունների փոխհարաբերությունը, վկայակոչում է Անդրկովկասի վիճակագրությունն ու ժողովուրդների քանակական կազմն ու դասավորվածությունը, որոնցով պայմանավորված էին Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ադրբեջանի հանրապետությունների ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը:

Ըստ Ռուբենի՝ «Համաձայն ռուս պաշտոնական վիճակագրութեանց, 1915 եւ 1917 թուականներին՝ Անդրկովկասի 195.000 քառ. վերստ(1 քառ. վերստը հավասար է 1,14 քառ. կիլոմետրի) տարածություն վրայ կապրէին^(*) –

Հայ	1.786.000
Մահմետական	2.522.000
Վրացի	1.784.000
Զանազան	914.000
Գումար	7. 006.000 » ¹ :

Ներկայացնելով Անդրկովկասի ազգաբնակչության վիճակագրական տվյալները՝ Ռուբենը կատարում է հետեւյալ պարզաբանումը. «Ի՞նչ են ասում այս թվերը: Եթէ նկատի առնենք, որ վրացիների թուի մէջ մտնում են մօտ 130.000 մահմեդական վրացիներ, իսկ 2. 522.000 իսլամների մէջ մտնում են տաճիկներ, քիւրտեր, լեռնականներ, եւայլն(որոնք եթէ դուրս հանելու լինենք՝ մօտ 1.600.000 թաթար է մտնում Անդրկովկասում)»²:

Ներկայացնելով Անդրկովկասի ազգաբնակչության վերոհիշյալ վիճակագրությունը՝ Ռումենը կատարում է հետեւյալ ուշադրավ եզրակացությունը.

¹ Ռուբեն, Ըշվ. աշխ., հ. 7, էջ 178:

² Նույն տեղում:

«ա. Որ Անդրկովկասի թաթար, հայ եւ վրացի տարրերը համարեա հաւասար ոյժ կը ներկայացնեն:

բ. Որ հաւասար ուժերը պիտի ձգտում ունենային հաւասար կտորների բաժանել Անդրկովկասը:

Եւ իրօք, այս ուժերի հաւասարութիւնը ստեղծում էր երեք իրարու հաւասար հակադիր ուժեր, որնցմէ իւրաքանչիւրը կը ջանար իր սահմանները գծել կամ ազգագրական իրաւացի հիմքի վրայ եւ կամ սահմանային, տնտեսական, զինուորական եւ քաղաքական շահերու նկատառումով»¹:

Կովկասյան հանրապետութիւններնը դեռ նոր էին ձեւավորվում եւ միայն ժամանակը ցույց կտար, թե ինչես ուղղվածութեամբ էին ընթանալու նրանց փոխհարաբերութիւնները: Իսկ Բաթումիում արդեն կնքվել էր համաձայնագիր եւ հայոց զորքերի հրամանատարութեանը այլեւս ոչինչ չէր մնում անելու, բացի վերոհիշյալ համաձայնագրի կենսագործումից:

Զինադադարի հրամանն ստանալուց հետո նույնպես անորոշ վիճակում հայտնված Դրոն վերադառնում է Երեւան: Հայկական զորքերի հրամանատարական կազմի շրջանում, ինչպես որ սպասվում էր, դարձյալ տիրել են իրարամերժ տեսակետներ պատերազմի հետագա ընթացքի վերաբերյալ:

Բաթումի հաշտութեան պայմանագրից իր դժգոհութիւնն ու անհամաձայնութիւնն է արտահայտել Անդրանիկը:

Ակադեմիկոս Հր. Միմոնյանի գնահատմամբ՝ «Անդրանիկին հատկապես հավասարակշռութիւնից հանել էր պայմանագրի 4-րդ հոդվածը, որի համաձայն ինքն ու իր զորքը, ըստ էութեան, համարվում էին օրենքից դուրս: Միայն իր զորամասի զինվորների թիվը ավելի քան երկու անգամ գերազանցում էր հայոց հանրապետութեան համար նախատեսված զորքի թվին (համաձայն Բաթումիի պայմանագրի՝ Հայաստանին իրավունք էր վերապահվում ունենալ 1200 զինվորներից բաղկացած բանակ-Հ.Գ.)»²:

Մերժելով Բաթումիի պայմանագիրը՝ Անդրանիկը հրաժարվում է կատարել իր զորամասը ցրելու Հայկոց Ազգային Խորհրդի պահանջը՝ պատճառաբանելով, որ իր զորքը բաղկացած է արեւմտահայ զինվորներից, իսկ հաշտութիւն կնքողը Ռուսահայ Ազգային Խորհուրդն է:

Իր գլխավորած Հարվածող Զորամասի հետագա անելիքները որոշելու նպատակով՝ Անդրանիկը հունիսի 4-ին հրավիրում է զինվո-

¹ Նույն տեղում, էջ 178-179:

² Սիմոնյան Յ., Գլխ. աշխ., հ. Բ, էջ 161:

րական խորհրդի նիստ: Իր ելույթում ընդգծելով, որ ինքն ու իր գործը զրկված են Հայաստանում մնալու իրավունքից՝ Անդրանիկը հայտնում է, քանի որ իրավունք չունի գորամասը ցրելու, ուստի «...միայն մի ելք է տեսնում՝ զորքով ու գաղթականների զանգվածով հեռանալ Հայաստանի Հանրապետության տարածքից:

...Հարվածող Զորամասի զինվորական խորհուրդը որոշում է թողնել Կովկասը և բռնել Բաղդադի ճանապարհը»¹:

Նույն օրը՝ հունիսի 4-ին, զինվորական խորհրդի նիստի ավարտից հետո, Անդրանիկը գեներալ Նազարբեկյանին, Հայոց Ազգային Խորհրդին ու Հայաստանի Ապահովության Խորհրդին հասցեագրած հեռագրում հայտնում է. «Նկատի ունենալով, որ Դուք սեփական ձեռքով Ձեր վրա եք նետել սև ստրուկի հավերժական շղթանները՝ և՛ խիղճը, և՛ պատիվը անամոթաբար ծախելով դրանց նկատմամբ ոտնձգություն անող անպատկառ հակառակորդին, հաղորդում եմ, որ իմ զինվորը այսուհետև չի կարող մնալ իր դիրքերում որպես անզեն մարտիկ և լինել լկտի հակառակորդի կողմից բազմաչարչար հայրենիքի սուրբ մարմնի պղծման լուռ վկան, ուստի իմ ջոկատը այսօր երեկոյան կամ վաղը առավոտյան կմեկնի այստեղից: Կարգադրեք Սեմյոնովկայում կանգնած զորամասերին առաջ շարժվելու և գրավելու իմ ջոկատի կողմից այժմ զբաղեցրած դիրքերը »²:

Անժխտելի է, որ եթե Անդրանիկի առաջնորդած ըստ ամենայնի զինված եւ հանդերձավորված զորամասը մասնակցեր Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին, ապա բնավ չէր բացառվում, որ այդ ճակատամարտը նույնպես հաղթական ավարտ ունենար: Եթե Սարգարաբատիմ ու Բաշ-Ապարանի հաղթական ճակատամարտերին գումարավեր նաև Ղարաքիլիսայի հաղթանակը, ապա Բաթումիում ընթացող բանակցություններում հայկական պատվիրակությունը անտարակույս կհայտնվեր ավելի շահեկան իրավիճակում ու արդյունքում ձեռք կբերեր ավելի մեծ իրավունք ու հնարավորություն՝ կնքելու հայույթյան համար շատ ավելի դրական պայմանագիր:

Մեղադրանքի ու անարգանքի սյունին գամելով Հայոց Ազգային Խորհրդին ու հայկական բանակի հրամանատարությունը՝ Անդրանիկը բնավ չի խոստովանում ու չի ընդունում ստեղծված դժգոյն կացությունում իր ունեցած մեղքի բաժինը:

Այս առումով խիստ ուշադրավ է, իսկ զուտ իմացաբանակ տեսանկյունից բավականին խոստեն Անդրանիկի հեռագրին ուղղված

¹ Նույն տեղում, էջ 164:

² Նույն տեղում, էջ 165:

գեներալ Նազարբեկյանի հետեւյալ պատասխանը. «Ստանալով Ձեր հեռագիրը, հայտնում եմ, որ դա ինձ չի վերափորում, որովհետեւ անհաջողության գլխավոր հանցավորներից մեկը ես համարում եմ Ձեզ և Ձեր գործասար: Ունենալով այնպիսի մեծ ուժ, ինչպիսին Ձերն է, միամիտ է պաշարման վտանգի և կորսուսի շտաբի հետ կապ չունենալու պատճառաբանությունը: Զալալօղլիից նահանջեցիք, ունենալով Ձեր դիմաց տաճկական մի գումարտակ հետեւակ զորք և որով մերկացրիք Ղարաքիլիսայի գործասարի շատ կարևոր թևը: Նման երևույթ տեղի ունեցավ նաև էրզրումի և Սարիղամիշի տակ: Նախքան այդպես անթույլատրելի կերպով մեղադրեիք ձեր ղեկավարին, որի անձնավորությունը և հայացքները անցյալի փորձից շատ լավ գիտեք, պետք էր որոնել ամոթալի հաշտության իսկական հանցավորներին ու պատճառները: Պատմությունը կքննի ու կդատապարտի իսկական հանցավորներին, որոնց պատճառով Հայոց Ազգային Խորհուրդը ստիպված եղավ ընդունել ստորացուցիչ հաշտությունը...»¹:

Պատերազմը դադարեցնելու վերաբերյալ գեներալ Սիլիկյանի տեսակետն հայտնի է: Սակայն կային նաև այնպիսի ռազմական գործիչներ, որոնք համաձայն էին անգամ Երեւանը հանձնելու գնով ձեռք բերել կոիվները դադարեցնելու համաձայնությունը:

Բաշ-Ապարանի հաղթանակի գլխավոր հերոսն այլընտրանք չէր կարող ունենալ: Դրոյին խիստ գայրացրել էր մեծ զոհողությունների ու զիջողությունների գնով թուրքերի հետ հաշտություն կայացնելու քարոզիչների տեսակետը: Այս կապակցությամբ արդեն բազմիցս հիշատակված Մարտիրոսը պատմում է մի ուշադրավ դրվագ:

«Երեւանում տեղի ունեցած խորհրդակցությունից մասին լսեցինք, թէ՛ զօրավար Բէթանբէգովը եւ Դրօն ընդհարուել են: Զօրավարը յայտնել է, որ եթէ տաճիկները ցանկանան վերցնել Երեւանը, մենք պէտք է տեղի տանք, քանի որ դիմադրել չենք կարող: Իսկ Դրօն առարկել է ասելով. «Դու նախ քո կինն ու աղջիկները տար յանձնիր տաճիկներին, ապա քեզ իրաւունք համարիր տաճիկներին յանձնելու հայ գիւղացու կինն ու աղջիկները առանց կռուի»:

Ընդհարումը այն աստիճան է հասել, որ Դրօն ցանկացել է ատրճանակով խփել զօրավար Բէթանբէգովին, բայց արգիլել են նրան»²:

Չնայած հունիսի 4-ին կնքված զինադադարին՝ զրույթյունը ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում դեռևս շարունակում էր մնալ

¹ Նույն տեղում, էջ 166:

² «Ղայրեցիք» ամսագիր, 1934, մարտ, էջ 107-108:

լարված ու անորոշ: Թուրքերն այս անգամ էլ հավատարիմ գտնվելով զինադադարը խախտելու իրենց հարազատ սկզբունքին, մերթ-ընդմերթ մինչև հունիսի վերջերը փորձել են վերսկսել հարձակումները ե՛ւ Սարգարապատի եւ թե՛ Բաշ-Ապարանի ուղղութիւններում: Վերոհիշյալ ուղղութիւններից այդ օրերին ստացված տեղեկագրերն ակնհայտորեն ապացուցում են, որ թուրքերի համար ծայրաստիճան դժվար է եղել հաշտվել անգամ ընդամենը 11000 քառակուսի կիլոմետր տարածք ունեցող նորաստեղծ հանրապետութեան գոյութեան հետ¹:

Հայաստանի նորաստեղծ Հանրապետութիւնում առավել ծանր իրավիճակում էին գտնվում արեւմտահայ գաղթականները, որոնք բնակութեան վայր որոնելու ու որեւէ տեղ հաստատվելու նպատակով հարկադրված տեղափոխվում էին մի շրջանից մեկ այլ շրջան: Մահմեդական հրոսակախմբերն այդ տեղափոխութիւնները խափանելու դիտավորութեամբ հաճախակի հարձակվել են գաղթականների վրա եւ կատարել բազմաթիւ սպանութիւններ ու բռնութիւններ:

Անհրաժեշտ էր պաշտպանել գաղթականների անվտանգութիւնը, այլապես նրանք հեշտութեամբ կդառնային մահմեդական հրոսակախմբերի հարձակումների զոհը:

Ապարանի ճակատամարտից հետո Դրոն գնդապետ Կորոլկովի գլխավորած պարտիզանական հեծյալ գնդի հեծյան հարյուրակների հրամանատարներ Կուռ Թարխանյանին եւ Սերյոժա Փիրումյանին թուլատրում է ընդամենը երեք օրով գնալ Երեւան, իսկ Մարտիրոսը բուժվելու նպատակով նույնպես մեկնում է մայրաքաղաք: Դրոն իր գլխավորած գործախմբի հետ թեպետ ճակատում մարտական գործողութիւնները դադարել էին դեռեւս մնում էր Ապարան-Ալեքսանդրապոլ-Թալին տարածաշրջանում՝ մահմեդական հրոսակախմբերի հարձակումներից պաշտպանելու այդ շրջաններում հանգրվանած գաղթականութեանը:

Հովհ. Քաջագնունու գլխավորած Հայաստանի Հանրապետութեան նորընտիր կառավարութիւնը Թիֆլիսից դեռեւս չէր ժամանել Երեւան, իսկ Արամ Մանուկյանի ղեկավարութեամբ գործող Երեւանի Հատուկ Կոմիտեն (Վարիչների Մարմին) նախկին եռանդով ու նվիրվածութեամբ Արարատյան աշխարհչարունակում էր իր գործունեութիւնը:

Ամերիկահայ նշանավոր պատմաբան Ռիչարդ Հովհաննիսյանը իր հեղինակած «Հայաստանի Հանրապետութիւն» աշխատութիւն-

¹ ԳՅՂ ԿԱ, քծ. 1/1,, գ. 6:

նում, ի թիվս բազում այլ հարցերի, անդրադառնալով Հայաստանի Հանրապետության անդրանիկ կառավարության կազմավորման մանրամասներին՝ նշում է. «Մինչ այդ Հայաստանն անկախ էր՝ համենայն դեպս անվանապես, մեկ ամբողջ ամիս, սակայն վարչության միակ նմանությունը Երեւանի շրջակայքում մնում էր ժողովրդական դիկտատուրան: Այն գլխավորում էր Արամ Մանուկյանը՝ 1915 թ. ինքնապաշտպանության եւ Երեւանի նահանգի 1918 թ. մայիսի դիմադրության առաջնորդը եւ Դրոն(Դրաստամատ Կանայան)՝ փառաբանված պարտիզանական հրամանատարը: Երկու ղեկավարներ, որոնք շատ ժամանակակիցների գնահատմամբ դիտվում էին որպես Հանրապետության իսկական հիմնադիրներ, չազատվեցին իրենց պարտականություններից անգամ Ազգային խորհրդի կողմից Քաջազնունու կատավարության հաստատումից հետո, որովհետեւ պաշտոնական կառավարությունը դեռեւս մնում էր Թիֆլիսում...»¹:

Արամը այդ օրերին թեպետ գործի բերումով գլխավորապես գտնվում էր Երեւանում, սակայն անխափան կապի մեջ էր շրջանների, այդ թվում նաեւ Դրոյի հետ եւ քաջատեղյակ էր Հայաստանի տարբեր վայրերում կատարվող իրադարձություններին:

Մարտիրոսը այդ օրերին տառապել է ստամոքսի սարսափելի ցավերից եւ ինչպես արդեն նշվել է, բուժվելու նպատակով մեկնել է Երեւան: Մինչեւ բժշկին ներկայանալը, հանդիպել է մի քանի ընկերների, որոնք, տեղեկանալով նրա հիվանդության մասին, առաջարկում են մասնակցել իրենց կազմակերպած խնջույքին ու կոնյակ խմել: Տեղի տալով ընկերների հորդորներին՝ Մարտիրոսը խնջույքի ժամանակ մի քանի գավաթ կոնյակ է խմում, որից հետո ի զարմանս իրեն ու ընկերների, ստամոքսի ցավերը իսպառ կտրվում են:

Հաջորդ օրը նա ներկայանում է բժիշկներին եւ արժանանում նրանց դժգոհությանն ու հանդիմանությանը:

«Գլխաւոր բժշկի գայրագին յանդիմանութիւնից յետոյ սթափուած, ինքս ինձ հաշիւ էի տալիս անխոհեմութեանս մասին, երբ ներս մտաւ Արամը:

-Ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ էք անում,- դիմեց նա գլխաւոր բժշկին:

...Նւազ չեղաւ Արամի գարմանքըն ու բարկութիւնը:

-Այդպիսի անխելքութիւն կանե՞ն, իսկ եթէ հիմա մահացած լինէիր...ի՞նչ է քեզ նմաներին փոխարինողներ շա՞տ ունենք: Դէ՛հ, գնա գտիր Կուռոյին ու միւսներին եւ որքան կարող էք շուտ, գնացէք ճակատ, Դո՞ն մենակ է, ձեզ է սպասում»²:

¹ Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 1, Երեւան, 2005, էջ 43:

² Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Գշվ. աշխ., էջ 418:

Կատարելով Արամ Մանուկյանի հրահանգը՝ Մարտիրոսը հաջորդ օրը Կուռոթ Թարխանյանի, Սերյոժա Փիրուժյանի եւ մյուսների ընկերակցութեամբ մեկնում են Ապարան եւ անմիջապէս ներկայանում այնտեղ գտնվող Դրոյին ու վերստին ստանձնում Ապարանում տեղաբաշխված պարտիզանական հեծյալ գնդի կազմում գործող իրենց հարյուրակների հրամանատարութիւնը:

Դրոն համապատասխան հանձնարարութիւն է տալիս իր հրամանատարութեան տակ գնվող զորամասերի հրամանատարներին, իսկ Մարտիրոսին ու Կուռոյին հանձնարարում է «...շարժել դէպի Զանգիբասարի Հաջի էյլազ գիւղը եւ բռնել Ենգիջայի բարձունքից մինչեւ Թազաքենդի դիմացի երկաթուղագիծը:

Մութն էր արդէն, երբ մի գնացք եկաւ Ալեքսանդրապոլից:

Գնացքը կանգնեցրինք եւ հեռախոսով կապեցինք Դրոյի հետ: Կարգադրեց, որ թույլ տանք գնացքը շարունակի իր ճամբան:

Գնացքի մէջ էր տաճիկ ոյժերի Կովկասեան ճակատի ընդհ. հրամանատար Խալիլ փաշան, իր սպայակոյտի անդամների հետ, որ Երեւան էր գնում, բանակցելու Ազգային Խորհրդի հետ»¹:

Դրոյին հրահանգով Ազատ գետի երկայնքով դէպի Գառնի տեղափոխվող Ղամարլուի գաղթականութեան անվտանգութիւնն ապահովելու նպատակով գնդապետ Կորոլկովի զլխավորած պարտիզանական հեծյալ գունդը տաղափոխվում է Ղամարլուի (Արտաշատ) շրջան եւ դիրքեր գրավում Ազատ գետաբերանի մերձակա բարձունքների վրա:

Մարտիրոսի վկայութեամբ՝ «Առաւօտեան, Միլիի Դարայի թրքութիւնը յարձակւել էր Սբ. Գեղարդի եւ Գողթ գիւղի վրայ: Գառնեցիներից եւ գաղթականներից մի քանի խմբակներ կազմելով, շտապեցի դէպքի վայրը, միաժամանակ մի գրութեամբ այդ մասին տեղոկացնելով գնդ. Կարալկովին:

Հակառակորդին յետ շարժեցինք եւ հետապնդեցինք մինչեւ Միլիի Դարա, որից յետոյ Վերադարձանք Բաշգառնի»²:

Այդ գործողութիւնից հետո, գնդապետ Կորոլկովի պարտիզանական հեծյալ գունդը, որի կազմում էր Մարտիրոսի հեծելավաշտը, Դրոյի հրահանգով մեկնում է Քանաքեռ՝ հանգստանալու:

Համաձայն գինդադարի՝ սահմանված գոտիներում տեղաբաշխված հայկական զորամասերը մշտապէս գտնվել են լարված, կազմ ու պատրաստ վիճակում: Ավելին, օգտվելով թուրքական զորքերի մեր-

¹ Նույն տեղում, էջ 419:

² Նույն տեղում, էջ 419-420:

ձուլթյունից եւ գինական ու բարոյական աջակցությունից, դարձյալ գլուխ եւ բարձրացնում Հայաստանի տարածքում բնակվող թուրք գինված գանգվածները: Զանգիբասարի եւ Վեդիբասարի շրջանների ողջ տարածքը վերածվում է թուրք հրոսակախմբերի գինված ելույթների ռազմաբեմի, բայց այս անգամ ավելի թույլ ու սահմանափակ ընդգրկումով: Ինչպես եւ ամիսներ առաջ, թուրք գանգվածների «խաղաղացնելու» գործը դարձյալ ստանձնում է Զանգիբասարի ռազմաճակատի գորահրամանատարությունը ընդունած Դրոն:

Հուլիսի 10-ին Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան անդամները վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունու գլխավորութեամբ Թիֆլիսից ժամանում են Երեւան:

Հուլիսի 19-ին Դրոն գեներալ Նազարբեկյանի եւ Արամ Մանուկյանի ընկերակցութեամբ Երեւանի մերձակայքում դիմավորում է Հովհ. Քաջազնունու գլխավորած կառավարութեան ու Հայոց Ազգային Խորհրդի անդամներին:

Դրոյի կարգադրութեամբ ՀՀ կառավարութեանը դիմավորող պատվոտ պահակը գնդապետ Կորոլկովի, Կուռո Թարխանյանի եւ Մարտիրոս Աբրահամյանի գլխավորած հեծելազորն էր:

Վերհիշելով այդ հիշարժան պահը՝ Մարտիրոսը գրում է. «Ինչ երջանիկ օր էր... Բախտ ունենալ, դիմաւորելու մեր հարազատ կառավարութեան... երազ էր, այլ իրականութիւն:

Հայաստանի բոլոր շրջաններից Երեւան եկած գիւղացիութիւնը, սայլերը զարդարած, ուրախութեան արցունքն աչքերին, աղոթքը շրթունքներին, դիմաւորում էր իր Նորածին Հանրապետութեան Կառավարութեան...

Երբ պատուոյ պահակի պետը զեկուցումից յետոյ բարի գալուստ մաղթեց կառավարութեան, Աստաֆեան փողոցն ողողած ժողովուրդն սկսեց հեկեկալ ուրախութիւնից: Միթէ՞ այլ կերպ կարող էր լինել...

Այնքա՞ն գոհաբերութիւն եւ պայքար...

Այնքա՞ն արիւն... այս օրւան հասնելու համար»¹:

Հովհաննես Քաջազնունու գլխավորած կառավարութեան նախարարութեանը նախարարներն էին Ալեքսանդր Խատիսյանը՝ արտաքին գործերի, Արամ Մանուկյանը՝ ներքին գործերի, Խաչատուր Կարճիկյանը՝ ֆինանսների, գեներալ Հովհաննես Հախվերդյանը՝ գինվորական:

ՀՀ կառավարութեանը զուգահեռ ձեւավորվում է նաեւ Հայաստանի օրենսդիր բարձրագույն մարմինը:

¹ Նույն տեղում, էջ 420-422:

Վրացյանի ներկայացմամբ՝ «Թիֆլիսի եւ Երեւանի Ազգ. Խորհուրդների մի շարք խառն նիստերում վերջնական ձեւ ստացան Ազգ. Խորհուրդն ու կառավարութիւնը: Որոշեց, հակառակ ժողովրդականների քէֆի, եռապատկել Ազգ. Խորհրդի անդամների թիւը եւ հրաւիրել այլազգիների թուրքերի, եզդիների ու ռուսների ներկայացուցիչներին: Այս ձեւով կազմեց Հայաստանի առաջին օրէնսդիր մարմինը՝ Հայաստանի Խորհուրդ անունով»¹:

Աննախանձեղի առաքելութիւնն էր վիճակվել իրականացնելու Հանրապետութեան նորընտիր ղեկավարութեանը: Երկիրը ծայրահեղորեն քայքայված, տասնյակ հազարավոր անապատան գաղթականներ, սով ու համաճարակ, իսկ մյուս կողմից՝ մայրաքաղաքից ընդամենը մի քանի կիլոմետր հեռավորութեան վրա կենտրոնացած թուրքական գորքեր, եւ այդ ամենից զատ թուրք հրոսակախմբերի գինված ելույթներն, ինչպէս նաեւ հայ ապորիւնի գինված խմբերի (մուզեբիստ)անօրինական ու թալանչիական գործողութիւնները :

Ռ. Հովհաննիսյանի պատկերավոր բնութագրմամբ՝ «Նոր ժամանած վարիչների առջև բացված պատկերը դժվար էր նկարագրել: Ամառվա օդը ծանրացած էր մահվան թանձր ստվերներով: Հիվանդ ու քաղցած մարդիկ ուրվականների պէս երևում էին ցեխոտ խրճիթների խորշերում ու կեղտի մեջ: Ասում էին, որ թուրքերը խղճացել էին հայերին՝ բավական հող թողնելով զանգվածային գերեզմանի համար, և այդ գնահատականը հազիվ թէ չափազանցված թվար Հանրապետութեան առաջին տառապալից ամիսներին: Տեղացիներն ու գաղթականները սնվում էին մի բուռ ցորենի հատիկներով և խոտերի ու բույսերի ապուրով. բայց ձմռան վրա հասնելով նույնիսկ դրանք էլ անհետացան»²:

Դարձյալ առաջնահերթ խնդիրն է դառնում երկրի քաղաքական իրավիճակի կարգավորման հարցերի լուծումը, առանց որի անհնարին էր որոշակի քայլեր ձեռնարկել նորաստեղծ Հանրապետութեան տնտեսական եւ սոցիալ-քաղաքական կյանքի կարգավորման ուղղութեամբ: Անհրաժեշտ էր վճռական քայլեր ձեռնարկել արմատախիլ անելու գինված ելույթներն ու Հանրապետութեան կառավարութեանը հնարավորութիւնն ընձեռել լրջորեն զբաղվելու Հայոց պետականութեան հիմքերի կառուցման ու ամրապնդման խնդիրներով:

Այն օրերին, երբ Երեւանում Սարգարապատի եւ Բաշ-Ապարանի ճակատամարտերի մասնակիցները հանգիստավորութեամբ դիմավորում էին Թիֆլիսից Երեւան ժամանած Հայաստանի Հանրապետու-

¹ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 182:

² Դովհաննիսյան Ռ., Աշխ., էջ 44:

Թյան վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունու գլխավորած կառավարութեան անդամներին, Դրոյի գլխավորած հայկական զորագնդերը գրոհում էին Զանգիբասարի եւ Վեդիբասարի շրջաններում գործող թուրքական հենակետերի վրա:

Դրոյի զորագնդերի հարվածներն, ինչպես միշտ, անվրեպ էին: Զախջախված թուրք զինասմբերը՝ վերջնական կործանումից փրկվելու համար, ստիպված հանձնվում են հաղթողի ողորմածութեանը:

Դրոն այս անգամ էլ փայլուն կերպով է իրականացնում թուրքերին «խաղաղացնելու» գործողութիւնները եւ դրանով ՀՀ նորաստեղծ կառավարութեանը ժամանակավորապէս ազատում թուրք հրոսակախմբերի հարուցած գլխացավանքից:

Հարկ է ընդգծել, որ մահմեդական հրոսակախմբերի պարբերաբար կրկնվող զինված ելույթների «խաղաղեցմամբ» Դրոն մեծապէս նպաստեց Արարատյան աշխարհի մաքրմանը, ավելի ստույգ՝ նրա հայացմանը: Այս առումով ուշագրավ է Ս. Վրացյանի հետեւյալ գնահատականը. «Հարցրեք ոեւէ հայի՝ ո՞ւմ ենք պարտական առաւելապէս Արարատեան դաշտի հայացումը: Այլ եւ այլ-իրական կամ շինծու-անուններ պիտի լսեք ի պատասխան. բայց քչերը հաւանաբար, պիտի տան Դրոյի անունը: Մինչդեռ եթէ այսօր Հայաստանը-անկախ վարչաձեւից-ազգային պետութիւն է, եթէ հայերը կազմում են Հայաստանի բնակչութեան 80-85 տոկոսը, այդ պարտական ենք Դրոյին եւ ի հարկէ Արամին իրենց գործակիցներով»¹:

Թուրք հրոսակախմբերի զինված ելույթները ճնշելը հարցի լուծման միայն մի կողմն է, առաջին կարեւորագույն քայլը: Պակաս կարեւոր էր մահմեդական բնակչութեանը զինաթափելն ու հարկեր գանձելը: Հանրապետութիւնում հանգրվանել էին տասնյակ հազարավոր գաղթականներ, հարկավոր էր նրանց կերակրել, փրկել սովամահութիւնից: Այս գործը թեեւ առավելապէս վերաբերում է Արամ Մանուկյանին, որպէս Հայաստանի Հանրապետութեան ներքին գործոց նախարարի, բայց թուրքաբնակ գյուղերից հարկեր գանձելու գործընթացին իր գլխավորած զորամասով մասնակցել է նաեւ Դրոն: Նրա որոշմամբ՝ Արամի ենթակայութեամբ պիտի գործեին նաեւ գնդապետ Կորուկովի հեծյալ գնդի բազմափորձ հարյուրյակները, որոնցից Մարտիրոս Աբրահամյանի հեծյալ հարյուրյակը թուրքական գյուղերը զինաթափելու եւ նրանցից հարկեր հավաքելու նպատակով, միլիցիայի ջոկատի հետ միասին գործուղվել է Նոր Բայազետի շրջան:

¹ Վրացեան Ս., Մրրկածին Դրոն, էջ103-104:

«Մեր կազմն էր,-գրում է Մարտիրոսը,-Տիգրան Բաղդասարեանն իր գինւորներով, իմ հարիւրակը, Ողմեցի Սիմոնի 25 ձիաւորները եւ Ողմեցի Ասլան Ստեփանեանի 70-80 զինվորները»¹:

Զորախումբը եղել է Զողում, Բասարգեշարում, Նոր Բայազետում եւ առանց որեւէ բռնութեան դիմելու՝ պահանջել է հանձնել գյուղացիների մոտ գտնվող զենքերն ու մուծել օրենքով սահմանված երկու տարվա հարկը: Թուրք առաջնորդները հավաքել ու հայկական կողմին են հանձնել են մի քանի տասնյակ հնամաշ ու ոչ պիտանի զենքեր եւ դրանով փորձել ապակողմնորոշել ու չհանձնել մարտական զենքերը: Նրանց համար, իհարկե, անցանկալի էր ոչ միայն գինաթափվելը, այլեւ սահմանված հարկեր վճարելը: Թուրքերը թեպետ խոստացել են հանձնել զենքերն ու հարկերը, սակայն մշտապես տարբեր պատրվակներ վկայակոչելով խոստափել են ու ձգձգել կատարել իրենց տված խոստումը: Ի դեպ, համանման գործելակերպը թուրքերի համար ընդունված ու գերադասելի մարտավարութիւնն էր,, որը հայկական կողմի համար չպետք է գաղտնիք լիներ:

Պարզվում է, որ խաղաղ ճանապարհով այնքան էլ հեշտ չէր իրականացնել թուրք բնակչութեան գինաթափումն ու գանձել սահմանված հարկը: Ի՞նչ պիտի արվեր, ելքը մեկն էր:

Մարտիրոսի վկայութեամբ՝ «Մի առաւօտ թնդանօթները դրինք Բասարգեշարի վերի մասում: Իմ հարիւրեակը բռնեց Զօղի հարաւային կողմի իշխող դիրքերը, որպեսզի հարեւան գիւղերից օգնութեան չկարողանան հասնել, իսկ Ասլանն ու Սիմոնը յառաջացան դէպի Զօղ: Թնդանօթների որոտը բաւական եղաւ...Զօղեցիք բերին եւ յանձնեցին թէ զէնքերը եւ թէ տուրքը»²:

Նույն մարտավարութեամբ նրանք գործել են նաեւ Բասարգեշարում, Նոր Բայազետում եւ թուրքաբնակ մյուս գյուղերում, իսկ արդյունքը եղել է ավելի քան արդյունավետ:

«Մեր նշանակած ժամկէտին,-վկայում է Մարտիրոսը,- բոլորն էլ կատարեցին իրենց պարտականութիւնը, հպատակութիւն հայտնեցին կառավարութեան եւ խոստացան հանգիստ մնալ»³:

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան առջեւ ծառայած առաջնահերթ խնդիրներից էր բանակի կազմավորումը: Նորաստեղծ ՀՀ բանակը կազմավորվում է՝ հիմք ունենալով գեներալ Թ.

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Գշվ. աշխ., էջ 422:

² Նույն տեղում, էջ 423:

³ Նույն տեղում:

Նազարբեկյանի գլխավորած Առանձին Հայկական կորպուսի գործառնությունը: Համաձայն Բաթումիի պայմանագրի, ՀՀ բանակը պիտի ունենար ընդամենը մեկ դիվիզիա:

Գեներալ Թ. Նազարբեկյանի թիւ 99 հրամանով(1918 թ. հուլիսի 26) իր գլխավորած կորպուսը վերածվում է Հայկական առանձնակի դիվիզիայի¹:

Դիվիզիայի հրամանատար է նշանակվում գեներալ Մովսես Սիլիկյանը, իսկ շտաբի պետ է փոխգնդապետ Վեքիլյանը:

Հայաստանի Հանրապետության տարածքում թուրք զանգվածների վառած հրդեհը մարելուց հետո Դրոն ստանձնում է ՀՀ զորքերի Երեւանյան զորախմբի հրամանատարությունը: Այդ նշանակումը պատահական չէր: Ռազմական առումով Երեւանյան զորախմբի հրամանատարի ուսերին տվյալ ժամանակահատվածում դրված էր թերեւս ամենածանր եւ պատասխանատու պարտականությունը: Ինչպես արդեն նշվել է, թուրքական զորաբանակը գտնվում էր Երեւանից ընդամենը մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա եւ բացառված չէր, որ թուրք հրամանատարությունը ցանկացած պահին խախտեր զինադադարի համաձայնագիրը եւ զորքերը շարժեր մայրաքաղաքի վրա: Զինվորների զգոնությունն ու մարտական կուռ պատրաստությունը պատշաճ բարձրության վրա մշտապես պահելու եւ ավելորդ բախումներից խուսափելու համար հրամանատարից պահանջվում էր լարված, հաստատակամ աշխատանք ու ծայրաստիճան զգուշություն:

Ս. Վրացյանի բնութագրմամբ՝ «Երեւանի զինեալ ուժերի հրամանատար-պաշտօնը անուկ էր լուկ, փաստորէն Դրոն ամէն ինչ էր կազմակերպուող հայ բանակում: Հայաստանը ունէր զինուորական նախարար՝ զօր. Հախվերտեանը, ունէր սպարապետ՝ Նազարբեկեան: Երկու քաջ, ռազմագէտ եւ հմուտ զինուորականներ: Երկուսն էլ անպայման հայ եւ հայրենասեր, բայց ոչ հայերէն լեզու գիտէին, ոչ հայութիւնն ու հայ իրականութիւն էին ճանաչում բաւարար չափով: Ոչ էլ իրենց անուններով ու հեղինակութեամբ դեռ ընդունակ էին ոգեւորելու եւ բարձր հեղինակութիւն դառնալու հայ ժողովրդի աչքին: Դրոյի ներկայութիւնը նրանց կողքին լրացնում էր այդ պակասը:

Դրոն անուկով խմբապետ էր, կոչումով՝ յեղափոխական, հմտութեամբ եւ փորձառութեամբ՝ զինուորական: Այն անձը, որ իր բարոյական հեղինակութեամբ կարող էր ներքին շաղախը դառնալ նորա-

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 47, ք. 2:

կազմ բանակի եւ կամաւորական խմբերի միջեւ: Զօր. Նազարբէկեանն ու Հախփերտեանը այդ լաւ հասկացան եւ շատ բարձր էին գնահատում Դրոյի ներկայութիւնը բանակում: Կառավարութիւնը եւս, Քաջագնունիի գլխաւորութեամբ, շուտով համոզուեց, թէ ինչ անփոխարինելի ուժ է իրեն համար Դրոն, որպէս անվիճելի հեղինակութիւն մարտական տարրերի աչքին»¹:

Դրոն պատվով է հանձնում այս քննութիւնը եւս: Իզուր չէր, որ նորաստեղծ Հանրապետութեան զինված ուժերի հրամանատարութիւնը հենց նրան է վստահում այդչափ պատասխանատու գործը:

ՀՀ նորընտիր կառավարութեան առջեւ ծառայած ամենադժուարին ու կարեւորագույն խնդիրներից մեկը Հանրապետութեան ներքին կյանքում կարգ ու կանոնի հաստատումն էր: Պատերազմից հետո երկրում հայտնվել եւ գործում էին զինված բազմաթիւ խմբեր, որոնք իրենց ավազակային ու թալանչիական գործողութիւններով քաոսային եւ անկառավարելի իրավիճակ էին ստեղծում: Պետութեան կայացման, բնակչութեան անվտանգութիւնն ու իրավունքները պաշտպանելու համար անհրաժեշտ էր հանրապետութիւնը մաքրել անբարո եւ վնասակար տարրերից: ՀՀ ներքին գործոց նախարարը Արամ Մանուկյանն էր: Բնականաբար, Հանրապետութեան տարածքում ներքին կարգուկանոնի հաստատումը գլխավորապէս նրա իրավասութիւններին ոլորտն էր:

Հանրապետութիւնում խաղաղ իրավիճակ, կարգուկանոն հաստատելու համար ներքին գործերի նախարարութիւնը 1918 թ. օգոստոսի 21-ին կառավարութեանը, ապա նաեւ ՀՀ Խորհրդին ներկայացրեց բնակչութեանը զինաթափելու, զենքն ու զինամթերքը պետականացնելու նախագիծը²:

«Նման իրավիճակում,-ազդարարում էր Արամ Մանուկյանը,- կառավարութիւնը չի կարող կարգ ու կանոն հաստատել կամ իրական իշխանութիւն ունենալ իր ձեռքին, քանի դեռ ամբողջ քաղաքացիական բնակչութիւնը զինաթափված չէ և չի սովորել հարգել կարգապահութիւնը: Նա մերժում էր այն պատճառաբանութիւնը, թե պետութեան համար զինված ազգաբնակչութիւնը կարևոր ուժ-մական ուժ է ներկայացնում, այն ուժն էր միայն անիշխանութեան համար»³:

Որքան էլ զարմանալի հնչի, Հայաստանի Խորհրդի ու կառավարութեան քննարկմանը ներկայացրած Արամի համակողմանիորեն

¹ Նույն տեղում, էջ 110-111:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 105, ք. 2:

³ Դովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 48:

կշռադատված ու չափազանց օգտակար նախագիծը, որն անտարակույս պայմանավորված էր երկրում տիրապետող չափազանց ծանր կացությամբ, տեղիք տվեց բուռն վիճաբանությունների ու քննադատությունների, հատկապես ընկերվարական գաղափարախոսություն ջատագովող անձանց կողմից :

Արամ Մանուկյանի նախագծին առավելագույնս ընդգծմացել ու խիստ քննադատությունյամբ է հանդես եկել սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը: Մերժելով բնակչությանը գինաթափելու նախագիծը՝ սոցիալ-դեմոկրատ Թադեոս Ավդալբեկյանը պնդում էր, որ կառավարությունը խիստ սխալվում է՝ նույնացնելով անիշխանությունը գենք կրելու ազատության հետ: Քաղաքացիները գենք ունենին շատ երկրներում, որտեղ անիշխանության հետքն իսկ չկար: Նրա գնահատմամբ՝ «...երկիրը մաքրելն է կաշառակեր պաշտոնյաներից, ովքեր անտեսում կամ խախտում են կառավարության ցուցումները և վարկաբեկում նրան: Քաղաքացիները կգինաթափվին սեփական կամքով, երբ կենտրոնական կառավարությունը ցույց տար, որ ի վիճակի է օրինականությունը հաստատել և պաշտպանել բոլոր բնակիչներին»¹:

Ժողովրդական կուսակցության ներկայացուցիչ Ստեփան Մախասյանը իր կուսակցության անունից հայտարարել է, որ գենքի խտրիվ հսկողությունը եւ հանցագործների դեմ կտրուկ քաղաքականությունը համապատասխանում են իր կուսակցության սկզբունքներին: Չմերժելով նախագիծը է նա միաժամանակ հայտարարում է, որ «...ժողովրդական Ֆրակցիան կարող էր պաշտպանել Արամի առաջարկությունը միայն այն դեպքում, եթե այդ գործողությունը սկսվեր ներքին լիակատար ապահովություն ձեռք բերելուց հետո: Անգամ այդ դեպքում, գինաթափումը պետք է սկսվեր հսկողության առավել դժվար ենթարկվող սահմանամերձ շրջաններից և աստիճանաբար շարժվեր դեպի ներս և մայրաքաղաք»²:

Սոցիալ-դեմոկրատ Թադեոս Ավդալբեկյանի «...երկիրը մաքրելն է կաշառակեր պաշտոնյաներից...» պահանջն անկասկած վիճարկելի է, բայց ինչու³, ի՞նչ նպատակով Հայաստանի Հանրապետության բնակիչները պիտի գինված լինեն:

Հայաստանի Հանրապետության իրավիճակի ու քաղաքական կուսակցությունների գործունեության ուսումնասիրությունը մատնանշում է, որ ժողովրդավարական սկզբունքներով առաջնորդվող

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 49:

կուսակցությունները ինչպես հարկն է չէին գնահատել ժամանակաշրջանի գործոնը, Հայաստանում տիրող իրական կացությունը: Նրանց համար, որպես ընդդիմադիր ուժի, շատ ավելի գերադասելի էր քննադատել ու մերժել ՀՀ կառավարութայան եւ Հ.Յ.Դաշնակցութայան, որպես իշխող կուսակցութայան քաղաքականությունն ու ձեռնարկած քայլերը, քան թե գործել Հայաստանի ու հայ ժողովրդի իրական կացութայան ու շահերի թելադրանքով ու կատարել իրականութայանը համահունչ եզրահանգումներ եւ անհրաժեշտ գործնական քայլեր:

Ճիշտ է հանրապետութայան ներքին ու արտաքին խնդիրների վերաբերյալ հայ քաղաքական կուսակցությունները որդեգրել էին ու ներկայացնում էին տարաբնույթ, իսկ երբեմն իրարամերժ տեսակետներ, սակայն անհրաժեշտ էր ինչ-որ որոշում ընդունել:

Այսուհանդերձ, 1918 թ. օգոստոսի 29-ին Հայաստանի խորհուրդը ընդունում է «Մասնաւոր սեփականութիւն կազմող զէնքերի եւ զինամթերքների պետականացման մասին» օրենքը, ըստ որի նախատեսվում էր, բացի որսորդական հրացաններից, պետականացնել բոլոր տեսակի զէնքերը¹:

Համաձայն այդ օրենքի՝ զէնքն ու զինամթերքը կամովին չհանձնելու դեպքում, քաղաքացիներին սպառնում էր երեք ամիս ժամկետով բանտարկություն կամ 3000 ռուբլի տուգանք²:

Հայաստանի Հանրապետությունում տիրող կացությունը հրամայաբար թելադրում էր չտրվել տվյալ ժամանակաշրջանին անհարիր ու ավելորդ ժողովրդավարութայանը եւ վճռական քայլեր ձեռնարկել՝ զինամթափելու ժողովրդի համար չարիք դարձած զինված խմբավորումներն ու արմատախիլ անել երկրում տիրող քառսն ու անկառավարելի իրավիճակը: Չնայած Արամ Մանուկյանի գլխավորած ՀՀ ներքին գործերի նախարարութայան գործադրած եռանդուն ջանքերին, այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ էր նաեւ զինվորականութայան գործուն աջակցությունը:

Երեւանյան զորախմբի հրամանատար Դրոյի պարտականությունների մեջ էին մտնում ոչ միայն մայրաքաղաքի եւ նրա հարակից շրջանների պաշտպանությունը, այլ նաեւ կարգուկանոնի հաստատումն ու պահպանումը, ինչպես նաեւ վնասակար ու ավազակաբարո տարրերի անօրինական գործողությունների վնասագերծումը: Արամ Մանուկյանն ու Դրոն խիստ եւ հետեւողական պայ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 4, ք. 1:

² Տե՛ս նույն տեղում:

քար են ծավալել Հանրապետության տարածքը վերոհիշյալ տարրերից մաքրելու, երկում խաղաղ ու տանելի պայմաններ հաստատելու համար: Իսկ այդ ժամանակահատվածում դա էին պահանջում պետություն ու ժողովրդի շահերը: Հանրապետություն տարածքը անցանկալի եւ վնասակար տարրերից մաքրելու գործում հարկ է եղել հաղթահարել, ինչպես արդեն նշվել է ոչ միայն ընդդիմադիր ձախակողմյան կուսակցությունների, այլև իրենց կուսակցական գործընկերների, անգամ կառավարություն որոշ անդամների դիմադրությունը, որոնք առավելապես առաջնորդվելով ընկերվարական ու ժողովրդավարական սկզբունքներով, շատ հաճախ ընդդիմանում էին Արամի եւ Դրոյի գործադրած, նրանց բնորոշմամբ, ոչ ընկերվարական, բռնի միջոցառումներին: Բայց ժամանակը հրամայաբար պահանջում էր գործել արագ ու նպատակասլաց, իսկ ահրաժեշտություն դեպքում անգամ բռնի միջոցների գործադրմամբ:

ՀՀ կառավարություն եւ Հ.Յ. Դաշնակցություն ղեկավար մարմնի որոշ անդամներ նույնիսկ ցանկացել են, որ Դրոյի «բռնի» գործելակերպի ջերմեռանդ պաշտպան ՀՀ ներքին գործոց նախարար Արամ Մանուկյանը ինչ-որ պատրվակով կամ հանձնարարություն մեկներ հանրապետությունից: Շատ շուտով Արամին «կարեւորագույն հանձնարարությունից հեռացնելու պատրվալը ներկայանում է:

Հայաստանի Խորհրդի որոշմամբ, Հայաստանի Հանրապետություն պատվիրակությունը պիտի 1918 թ. դեկտեմբերի սկզբներին մեկներ Փարիզ՝ մասնակցելու հաղթանակած դաշնակից տերությունների խաղաղության խորհրդատուին: Հայաստանի Խորհրդի եւ ՀՅԴ Բյուրոյի որոշմամբ ՀՀ պատվիրակության նախագահ նշանակվում է Ավ. Ահարոնյանը, իսկ երկու անդամներից մեկը պիտի լիներ Արամ Մանուկյանը:

Ըստ Հ. Ամատունու, Արամին պատվիրակություն կազմում ընդգրկելու կողմնակիցները թեեւ հասկանում էին, որ «...այն պայմաններուն մէջ, երբ Հայաստանը կանցներ մաքրագործումի շրջանէ մը, այդ պաշտոնին վրայ անօր մնալը խիստ կարեւոր էր: Ասիկա կը մբռնէին բոլոր ժողովականները, բայց կը զգային թէ՛ այդ պաշտոնին վրա անօր աւելի երկար մնալը պատճառ պիտի ըլլար անօր ֆիզիքական քայքայումին եւ թերեւս մահուան...»¹:

Որեւէ տարակուսյա լինել չի կարող, որ շատերին է մտահոգել Արամ Մանուկյանի առողջական անմխիթար վիճակը, բայց ընկեր-

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1940, թիւ 12, էջ 72:

վարական եւ ժողովրդավարական սկզբունքների ջատագով գործիչների համար ցանկալի էր Հայաստանից Արամի բացակայությունը: ՀՀ ներքին գործոց նախարարի համար կարեւորագույնը Հայաստանը զինված խմբավորումներից, ապստամբ տարրերից մաքրելն ու երկրում կարգուկանոնի, օրինականության հաստատումն էր: Արամի գնահատամբ, այս գործում այնքան էլ ընդունելի չէին ընկերվարական եւ ժողովրդավարական սկզբունքների ջատագով գործիչների տեսակետները:

Հայաստանի եւ հայության համար ծանրագույն ժամանակահատվածում ստանձնելով Արարատյան աշխարհի առաջնորդի չափազանց պատասխանատու դեկը՝ Արամը իր գործունեությունը ու փորձով գերազանց գիտեր մահամեղական ամբոխի ու նրանց առաջնորդների հետ ընկերվարական ու ժողովրդական սկզբունքներով գործելու սնանկությունն ու ավելորդությունը:

Այս հարցում Արամն ու Դրոն գործել են միասնաբար եւ փոխհամաձայնեցված ու բնականաբար Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության կազմում Արամ Մանուկյանի ընդգրկելու խնդիրը չէր կարող չմտահոգել Դրոյին: Ճիշտ է նա Հայաստանի նորաստեղծ Հանրապետությունում ուներ անժխտելի կշիռ ու հեղինակություն, սակայն նրա համար չափազանց դժվարին կլինեք առանց Արամի գործուն աջակցության հանրապետությունը մաքրել անցանկալի ու վնասակար տարրերից, հատկապես զինված խմբերից եւ հաստատել կայուն խաղաղ իրավիճակ:

Դեկտեմբերի 1-ին Արամի բնակարանում տեղի է ունենում ՀՅԴ Բյուրոյի ժողովը, որտեղ ի թիվս մի շարք հարցերի, պիտի լուծվեր նաեւ Փարիզ մեկնող ՀՀ պատվիրակության կազմի հարցը: Համաձայն նախնական պայմանավորվածությունից, Արամը նույնպես պիտի ընդգրկվեր պատվիրակության կազմում:

Արամը, լսելով պատվիրակության կազմում իրեն ընդգրկելու ժողովականների առաջարկությունը, խիստ զայրանալով բացականչել է. «Ես Պատվիրակութեան անդամ, բայց ես կեանքիս մէջ գործ ունեցած չեմ դիւանագիտական աշխարհին հետ: Մի՛ մոռանաք նաեւ, որ իմ ներկայութիւնը ներքին նախարարութեան մէջ խիստ կենսական է այս օրերուն, եթէ պիտի ուզէք, որ Հայաստանը դառնայ իսկապէս Հայաստան»¹:

Արամը համառորեն հրաժարվում է ընդունել պատվիրակության կազմում ընդգրկվելու եւ Փարիզ մեկնելու առաջարկությունը:

¹ Նույն տեղում:

նը, սակայն ժողովականները ոչ պակաս համառությամբ պնդում եւ պահանջում են հաստատել նրա թեկնածությունը: Հանրապետությունում տիրող անմխիթար ու անկառավարելի կացությունը չէր կարող չմտահոգել նրան ու բնական է, որ նա պիտի մերժեր ընդգրկվելու պատվիրակության կազմում, որը հավասարազոր էր լքելու ծանրագույն իրավիճակում գտնվող Հայաստանը: Վիճաբանությունը Արամի եւ ժողովականների միջեւ շարունակվում էր, եւ դեռ պարզ չէր, թե այն ինչպիսի ավարտ կունենար, երբ հանկած արագորեն ներս է մտնում Դրոն, ներողություն խնդրում ժողովի ատենապետից եւ հայտնում, որ ինքը ուզում է շատ կարեւոր հայտարարություն անել:

Ատենապետի թուլյությամբ Դրոն հայտնում է. «Ընկեր Ատենապետ, կիմանամ թէ մտադրութիւն ունիք Արամը նշանակելու Պատուիրակութեան անդամ: Ես կը հաստատեմ, թէ պիտի հրաժարիմ զօրաբաժնի հրամանատարութունէ, եթէ Արամը հեռանա ներքին գործերու նախարարութենէն, որովհետեւ ոչ մէկուն կրնամ վստահիլ ինձի յանձնուած խիստ կարեւոր առաքելութիւնը...»¹:

Դրոյի կողմից, կարելի է ասել, ներկայացրած վերջնազիրը արմատապես փոխում է ժողովի մասնակիցների տրամադրվածությունը: Նրա հայտարարությունը ժողովի մասնակիցները ընդունում են որպէս անհաղթելի ու սպառնալիք:

Հարցը, կարելի է ասել, արդե՞ն լուծված էր: Ժողովականները հասկանում էին, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից Դրոյին տրված չափազանց կարեւոր հանձնարարությունը, այն է՝ հանրապետության տարածքը մահմեդական ապստամբ, ինչպէս նաեւ ավազակաբարո ու վնասակար տարրերից մաքրելը, առանց Արամի գործուն մասնակցության, անհնարին կլիներ կենսագործել:

Դրոն հրապարակում է հայտարարությունը եւ առանց պատասխան ստանալու՝ մեկնում , իսկ «...Արամը իր քթին տակէն կը ժպտէր գոհունակ...»¹:

Արամը մնում է Հայաստանում, բայց դժբախտաբար նրան վիճակված չէր երկար ապրել: 1919 թ. հունվարի 29-ին, թոքախտ հիվանդությամբ ու տիֆով վարակված Արամը կնքում է իր մահկանացուն:

Ի դժբախտություն Հայաստանի ու բովանդակ Հայության, Արամի մավանից ընդամենը 10 օր առաջ(1919 թ. հունվարի 19-ին),

¹ Նույն տեղում, էջ 72-73:

դարձյալ բծավոր տիֆով վարակված իր մահկանացուն էր կնքել Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի մեծավաստակ գործիչ, Հ. Յ. Դաշնակցության հիմնադիր անդամներից՝ Ռոստոմը (Ստեփան Զորյան): Անտարակույս, նրանց մահը ծանրագույն հարված էր Հայոց պետականության կայացման ու ամրապնդման գործին:

Հայաստանի Հանրապետությունը սպասում էին բազմաթիվ դժվարագույն փորձություններ, որոնց հաղթահարման համար անհրաժեշտ էին Հայրենանվեր, հզոր կամքով ու կազմակերպական տաղանդով օժտված գործիչներ: Իսկ երկրորդ Ռոստոմ եւ Արամ, որնք ի գորու լինեին արժանիորեն փոխարինել նրանց, ինչպես միանշանակորեն ցույց տվեց ժամանակը, դժբախտաբար չգտնվեցին:

Դրոյին սպասում էր մի նոր փորձություն, ուր նա կրկին անգամ պիտի հաստատեր իր նվաճած անհաղթ զորահրամանատարի կոչումն ու համբավը: 1918 թ. դեկտեմբերին բռնկվում է հայ-վրացական պատերազմը:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

ԴՐՈՅԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆ-
ՆԵՐՈՒ ԸՆԴԱՐՁԱԿՄԱՆ ԵՎ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

4. 1. ՀԱՅ - ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Ավարտվում է առաջին համաշխարհային պատերազմը եւ Գերմանիայի գլխավորած համադաշնութեան երկրները, որի կազմում էր նաեւ Թուրքիան, պարտվում են եւ հանձնվում Անտանտի տերութեանները տնօրինութեանը:

Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետութիւնը իր գոյութեան կարծատեւ, ընդամենը մի քանի ամիս ապրած ժամանակահատվածում, միջազգային ասպարեզում տեղի ունեցող դեպքերի թեւադրանքով թեւակոխում է զարգացման նոր շրջան:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված Մուդրոսի պայմանագրի համաձայն՝ Թուրքիան իրեն ճանաչում է լիակատար պարտված եւ պարտավորվում է մինչեւ 1919 թ. ապրիլը իր գորքերը դուրս բերել Անդրկովկասից եւ նահանջել մինչեւ 1914 թ. ուռւ-թուրքական սահմանը: Նույն պայմանագրի 24-րդ հոդվածի համաձայն Անտանտի տերութեաններին իրավունք է վերապահվում առանց որեւէ խոչընդոտի գրավել նաեւ հայկական վեց՝ Էրզրումի, Բիթլիսի, Վասպուրականի, Խարբեղի, Դիարբեքիի եւ Տրապիզոնի նահանգները:

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան առջեւ ծառայած բազում խնդիրների շարքում, թերեւս, ամենաառաջնահերթ եւ կարեւորագույններից մեկը, բնականաբար, դառնում է հանրապետութեան տարածքների ընդարձակման կենսագործումը, որը պետք է ընթանար մի քանի ուղղութեամբ, ընդամենը՝ հաղթող տերութեանների համաձայնութեամբ եւ աջակցութեամբ: Առանց այդ խնդիրների լուծման, խոսք անգամ չէր կարող լինել երկրի, որը պարփակված էր միայն Երեւանի շուրջը, հետագա զարգացման եւ ուժեղ պետականութեան ստեղծելու մասին:

Հայաստանի Հանրապետութեան կազմում առաջին հերթին պետք է միավորվեին մայրաքաղաքին մերձակա շրջանները՝ Ալեքսանդրապոլն ու Նոր Բայազետը, ապա նոր միայն Կարսի ու Շարուր-Նախիջեւանի նահանգները:

«Ատով, գրում է հանրապետութեան վարչապետ Ալ. Խատիսյանը, - սակայն կովկասեան Հայաստանի սահմաններու խնդիրը չփակուե-

ցաւ. վիճելի կը մնային Արցախն ու Ջանգեզուրը, որոնց վրայ յաւակնութիւն ունէր Ադրբէջանը, Լոռին, Ախալքալաքը եւ Կարսի շրջանի որոշ մասերը, որոնք կը պահանջուէին Վրաստանի կողմէ, եւ վերջապէս Օլթին ու Նախիջեւանը, որոնք թուրքերու աշխարհակալութեան առարկա էին: Սահմանային այս խնդիրներէն զատ, Հայաստանի կառավարութիւնը իր առջեւ ունէր ամէնէն մեծ հողային վէճը՝ Թրքահայաստանի վիլայէթներու վերաբերմամբ¹:

Հանրապետութեան սահմանների ընդարձակումը կենսականորեն անհրաժեշտ էր, բայց իրագործումը չափազանց դժվար, եւ ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, սահմանների ընդարձակման գործում հանդիպելով իր հարեւան պետութիւնների անզիջում դիմադրութեանը՝ Հայաստանը ներքաշվում է պատերազմի մեջ եւ զենքի ուժով հարկադրված պաշտպանում իր իրավունքները:

Ծանր օրեր էր ապրում նորաստեղծ Հանրապետութիւնը. մի կողմից երկրում տիրող դժվարին կացութիւնը, բազմահազար գաղթականութեան սովյալ ու թշվառ վիճակը, մյուս կողմից՝ մուսաֆաթական Ադրբէջանի դավերն ու Արցախի, Ջանգեզուրի, Նախիջեւանի նկատմամբ զավթողական հավակնութիւնները եւ հանկարծ հողային տարածքների առնչութեամբ մյուս հարեւանի՝ Վրաստանի հետ բռնկված ընդհարումները:

Անդրկովկասում վարչատարածքային հարցը վաղուց էր հասունացել, եւ այն իր լուծումը պիտի գտներ դեռեւս մինչ փետրվարյան հեղափոխութիւնը:

Անդրկովկասյան ժողովուրդների՝ հայերի, վրացիների եւ ազերիների միջեւ գոյութիւն ունեցող հողային, սահմանային վեճերը հիմնականում կապված էին Հայաստանի պատմական գավառների՝ Արցախի, Ջանգեզուրի, Ջավախքի, իսկ հայ-վրացական ընդհարումների նախօրերին՝ նաեւ Լոռի-Փամբակի տարածքների պատկանելութեան վիճարկման հետ:

Ինչպես հայտնի է, որպեսզի հայութիւնը չկազմեր բնակչութեան մեծամասնութիւնը, Արցախի եւ Ջանգեզուրի գավառները ցարական կառավարութեան կողմից դիտավորյալ մտցվել էին առավելապես մահմեդական հավատքին դավանող բնակչութիւն ունեցող Ելիզավետպոլի, իսկ Ջավախքի ու Բորչալուի գավառները՝ Թիֆլիսի նահանգի կազմում: Լոռի-Փամբակը մասն էր կազմում Բորչալու գավառի:

¹ Խատիսեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, 1968, էջ 154:

Հիշյալ գավառներում (Ջավախք և Բորչալու) բնակվում էին 260000 հայեր, 7000 վրացիներ եւ 3000 այլազգիներ¹:

Հայ - վրացական խնդիրների առնչությամբ արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը հստակորեն մատնանշում է, որ վրաց քաղաքական կուսակցությունները մինչև Անդրկովկասում անկախ հանրապետությունների հաստատումը այդ հարցերի լուծման վերաբերյալ պաշտպանել են հետեւյալ դիրքորոշումը. «... Սոցիալ-դեմոկրատները (մենչեւիկները) հայտարարել են. «Ինքնակառավարման տերիտորիալ սահմանները պետք է որոշվեն ըստ այդ շրջաններում մեկ կամ այլ ազգերի բնակչության տոկոսային հարաբերություն միաժամանակ հաշվի առնելով նաեւ այդ ազգերի տնտեսական ու մշակութային պայմանները: Իսկ երբ սահմանները որոշվեն, ապա այն պետք է հաստատվի այդ շրջաններում բնակվող ժողովուրդների հանրաքվեի միջոցով:

Վրացական ֆեոդալ-սոցիալիստական հեղափոխական կուսակցության կոնֆերանսը վրացական սահմանների առնչությամբ որոշեց. Վրաստանի տարածքը պետք է կազմված լինի հետեւյալ շրջաններից՝ Թիֆլիս, Գորի, Դուշեթ, Թելավ, Սիղնախ, Թիոնեթի, Բորչալու, Ախալցխես, Ախալքալաք, Գուլթախ, Բաթում, Սուխում, եթե այդ շրջաններում անցկացված հանրաքվեները պետք է համաձայնություն տան նմանօրինակ որոշմանը»²:

Ինչպես հստակորեն մատնանշվում է փաստաթղթում, վրաց մենչեւիկների ընդունած այս որոշման մեջ, ճիշտ է, ամրագրված են նաեւ Ախալքալաքի, Բորչալուի շրջանները, բայց չկա որեւէ նշում Լոռի-Փամբակի մասին: Բնակավայրերի նշումները նրանք կատարել են համապատասխան գավառների եւ նահանգների անվանմամբ, իսկ դրանց մաս կազմող շրջանները, անկախ բնակչության կազմից եւ պատկանելությունից, չեն նշվել: Ցարիզմի օրոք Լոռի-Փամբակի շրջանները մաս էին կազմում Բորչալուի գավառի:

Մենչեւիկների բանաձեւում կարեւորվում է նաեւ հիշյալ շրջանների պատկանելության հարցը հանրաքվեով որոշելու սկզբունքը:

Վիճելի տարածքային հարցերը նման ժողովրդական սկզբունքով լուծելու հարցում հայ եւ վրացական քաղաքական հոսանքների միջեւ այդ ժամանակաշրջանում տիրում էր կատարյալ համաձայնություն եւ փոխըմբռնում: Սակայն 1918 թ. մայիսի 26-ի անկախության հռչակագիրը ընդունելուց հետո, Վրաստանի նորաս-

¹ Տե՛ս ԴՅԴ ԿԱ, քժ. 65, գ. 1, էջ 4:

² Սույն տեղում:

տեղծ հանրապետության իշխանության դեկն ստանձնած, նախկինում ժողովրդական սկզբունքով առաջնորդվող սոցիալ-դեմոկրատները (մենչեիկներ) կտրուկ կերպով փոխում են տարածքային հարցերին վերաբերող իրենց դիրքորոշումը:

1918 թ. հունիսին Վրաստանի Հանրապետության ղեկավարներ Ռամաչվիլին եւ ժողովանիան այցելում են Հայոց Ազգային Խորհրդի ներկայացուցչություն եւ Ալ. Ահարոնյանին, Հովհ. Քաջազնունուն եւ Ալ. Խատիսյանին իրենց կառավարության անունից հրավիրում մասնակցելու Ախալքալաքի, Բորչալու գավառի, որի կազմում էր Լոռվա շրջանը, ըստ ազգային պատկանելության բաժանելու նպատակով գումարվող խորհրդակցությունը: Հայոց Ազգային Խորհրդի հանձնարարությունը հայ պատգամավորներ Խաչատուր Կարճիկյանը, Ալ. Խատիսյանն ու Ղորղանյանը ներկայանում են Վրաստանի կառավարությանը:

Այստեղ նրանց սպասում էր կատարյալ անակնկալ.

«Իրակլի Ծերեթելին հայտարարում է, որ Վրաստանը պետք է վերցնի Ախալքալաքը, Ղազախը, Բորչալուն եւ Փամբակը»¹:

Մինչ այդ բոլորովին այլ տեսակետ պաշտպանող Իրակլի Ծերեթելու անսպասելի հայտարարությունը զարմանք ու ցասում է առաջացնում հայ պատգամավորների շրջանում:

«Այս առիթով Խաչատուր Կարճիկյանը հայտարարում է, որ Ծերեթելու հայտարարությունը մեջ ինքը տեսնում է Հայաստանը Վրաստանի, Ադրբեջանի եւ Թուրքիայի մեջ բաժանելու հին նախագծի իրագործման գործընթացը»²:

Բողոքը լսելուց հետո Ծերեթելին ժամանակ է խնդրում հայկական ներկայացուցչությունից մտածելու՝ նորից հանդիպելու խոստումով: Բայց դրա փոխարեն մի քանի օր անց առանց հայկական կողմի տեղեկության գծվում է վրացական սահմանը, որի մեջ ներառվում են բոլոր վիճելի շրջանները»³:

Երեւանի Ազգային Խորհրդի անգամ Արշալույս Աստվածատրյանի բնութագրմամբ՝ «Այդ անիրավ ու անարդար պահանջով վրացիներն ուրանում էին իրենց բերնով տված հայտարարությունը, թե հիշյալ հողամասերը պատկանում են հայերին, և թե այդ հարցում իրենք միանգամայն համամիտ էին հայերին: Իսկ այժմ վրացիներն իրենց տեսակետները փոխել էին, որովհետեւ Վրաստանի ապահո-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ ԶՅՂ ԿԱ, քծ. 65, գ. 1, էջ 4:

վուծյան համար անհրաժեշտ էին համարում Ախալքալակի դավառը և Լոռին մինչև Շահալի»¹:

Վրաստանի հանրապետության կառավարության վերաբերմունքը բավականին հետաքրքիր էր: Ըստ նրա եւ Ադրբեջանի կառավարության նպատակադրության, Անդրկովկասի ողջ բնակչության ավելի քան 30 %-ը կազմող հայությունը պետք է ամփոփվեր միայն Սեւանա լճի ավազանում եւ Արարատյան դաշտի մի մասում, այսինքն բավարարվեր ընդամենը 11000 քառ. կմ տարածքով, որը կազմում էր Անդրկովկասի միայն 5 %-ը: Իսկ հայերից ավելի պակաս բնակչություն ունեցող Վրաստանը հավակնում է տիրելու Անդրկովկասի ամբողջ տարածքի 42 %-ին, այսինքն մոտ 8 անգամ ավելի, քան պետք է ունենային հայերը: Անդրկովկասի տարածքի մնացած 53 %-ին հավակնում էր տիրել Ադրբեջանը²:

Համաձայն Թիֆլիսում հրատարակվող (1917թ.) «Կավկազսկի կալենդար»-ի տվյալների, որն իր «Հայաստանի Հանրապետություն» աշխատությունում հիմք է ընդունում նաեւ պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը, 1916 թ. Անդրկովկասը ունեցել է 6.973.800 բնակչություն, բացառությամբ Դաղստանի ու բաժանված էր հետեւյալ ազգային-կրոնական խմբերի՝

«Հայ առաքելական 1.722.500	Շիա մահմեդական 1.485200
Հայ ուղղափառ 2.200	Սունի մահմեդական 817.200
Հայ հարանվանական 56.900	Քուրդ մահմեդական 97. 100
Վրացի ուղղափառ 1.641.000	Եզդի 40.400
Վրացի մահմեդ-ն 139.300	Գնչու 40.200
Ռուս ուղղափառ 352.600	Հրեա 65.900
Ռուս աղանդ-ն 99.500	Եւրոպացի 2.200
Լեռնական մահմեդ. 117.000	Այլ քրիստ-ներ 198.600
Լեռ-ն այլ հավ-ներ 46.900» ³ :	

Թեպետ Ռուբենի, ինչպես արդեն նշվել է, վերլուծությամբ ու եզրահանգմամբ.

«ա. Որ Անդրկովկասի թաթար, հայ եւ վրացի տարրերը համարեա հաւասար ոյժ կը ներկայացնեն.

բ. Որ հաւասար ուժերը պիտի ձգտում ունենային հաւասար կտորների բաժանել Անդրկովկասը:

¹ Աստվածատրյան Ա. «Սարդարաբատի պատմաշինությունը » եւ այլ երկեր Երևան, 2007, էջ 670:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Գովհաննիսյան Ռ., Աշվ. աշխ., էջ 70:

Սակայն ժամանակը շատ շուտով եկավ ապացուցելու, որ Կովկասյան Հանրապետությունների փոխահարաբերություններում առկա սահմանային ու տնտեսական վեճերն այնքան քան լուրջ էին, որոնք ի վերջո վերածվում են պատերազմական գործողությունների:

Տվյալ ժամանակաշրջանում ի հաշիվ Հայաստանի պատմական գավառների, Անդրկովկասում երկու հզոր՝ Վրացական եւ Ադրբեջանական պետություններ ստեղծելու հարցում մեր հարեւան երկու ժողովուրդների կառավարությունների միջեւ գոյություն ունեին քաղաքական ու տնտեսական շահերի վրա հիմնված կատարյալ փոխհամաձայնություն եւ ներդաշնակություն:

Հայ-ադրբեջանական հակամարտությունը նոր էջը: Հայաստանի Հանրապետության կառավարության համար անակնկալ էջը ադրբեջանական իշխանությունների գավթողական վերաբերմունքը Արցախի եւ Զանգեզուրի նկատմամբ: Սակայն բոլորովին այլ էր Վրաստանի պարագան:

«Վրացիները,-գրում է Արեւմտահայոց Ազգային Խորհրդի նախագահ Վահան Փափազյանը (Կոմս),- կրանելով Ախալքալաքը, Արտահան-Արդուխի շրջանները եւ մեր առջեւ փակելով Սեւ ծովը տանող Ճորոխի հովիտը՝ ախորժակ ունէին ձեռք ձգելու նաեւ Լոռիի ամբողջ հովիտը, հողամաս մը որ բացառապէս հայերով բնակեցուած էր եւ հարուստ էր անտառներով ու հռչակաւոր պղնձահանքովը:

...Վրացիները, որոնք պատմութեան մէջ միշտ եղբայրօրէն կենակցած են հայութեան հետ, գերազանցեցին ազրպէյջանցիներուն. ախորժակնին ուտելով բացուեցաւ: Օգտուելով Հայաստանի Հանրապետության ներքին ծանր վիճակէն, տնտեսական ծանր պայմաններէն եւ նորակազմ պետութեան յարաբերական թուլութիւնէն, յանկարծակի խուժեցին Լոռիի գիւղերը եւ փորձեցին վրացական վարչութիւններ հաստատել»¹:

Անշուշտ, Վրաստանի կառավարության նման ձգտումների եւ մտադրությունների համար կային որոշակի նախադրյալներ:

Նախ՝ իշխանության դեկն ստանձնած, մինչ այդ ժողովրդավարական քաղաքականութեամբ առաջնորդվող վրաց սոցիալ-դեմոկրատներին քաջ հայտնի էր ոչ միայն Հայաստանի, Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի ավանդական հակամարտությունը, այլեւ մեր երկրի քաղաքական ու տնտեսական կյանքի ծայրահեղորեն խարխլված, անմխիթար իրավիճակը:

2. Վրացական իշխանությունների ինքնավստահ, գավթողական տրամադրությունները մեծապես լիցքավորել էր Թուրքիայի հզոր

¹ Փափազեան Վ., Իմ յուշերը, հ. 2, Պէյրուք, 1952, էջ 495-496:

դաշնակցի՝ Թիֆլիսում գտնվող Գերմանիայի ներկայացուցչուժյունը, որը վրաց կառավարութանը խոստացել էր տնտեսական եւ անգամ ռազմական օգնութիւն չհայ-վրացական հնարավոր ընդհարումների ժամանակ:

Վկայակոչենք Թիֆլիսում Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչ Արշակ Զամալյանի եւ Գերմանիայի ներկայացուցիչ Յոն Բրեսի միջեւ կայացած պաշտոնական զրույցից մի ուշադրավ հատված:

«Անդրկովկասում գերմանական միսիայի ներկայացուցիչ Յոն Բրեսը Թիֆլիսում հայտնում է Զամալյանին, որ հայերն ազատեն «վրացական» տարածքներն առանց արյունահեղութեան:

Զամալյանի այն հարցապնդմանը, թե ինչո՞ւ է գերմանական միսիայի ներկայացուցիչը խառնվում վրաց-հայկական գործերին եւ սատար կանգնում վաղուց ի վեր հայերին պատկանող հողերին հավակնող Վրաստանին, Յոն Բրեսը պատասխանել է, որ Գերմանիան գտնվում է Վրաստանի հետ նույն միութեան մեջ եւ պարտավորութիւն է վերցրել պաշտպանել այդ հանրապետութեան տարածքային շահերը եւ դա է իրենց միսիայի նպատակը Անդրկովկասում»¹:

Գերմանիայի գորակցութեան խոստումներից թեւավորված՝ վրաց իշխանութիւնները քաղաքական եւ տնտեսական բնագավառում դեռ նոր-նոր ինքնուրույն քայլեր ձեռնարկող Հայաստանի Հանրապետութեանը լուրջ մրցակից չէին համարում եւ այդ պատճառով ձգտում էին ամեն գնով կենսագործել հզոր վրացական պետութիւն ստեղծելու պատեհ առիթն ու հնարավորութիւնները:

Ավելին, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Մուղղոսի զինադադարից հետո Գերմանիան եւ Թուրքիան այլեւս չունեին որեւէ նշանակալի ազդեցութիւն, իսկ Կովկասում հաստատվել էր անգլիական գերիշխանութիւնը, Վրաստանը դարձյալ չէր ձերբազատվում Լոռիի նկատմամբ դրսեւորած նախկին նկրտումներից: Ըստ վրաց իշխանութիւնների որդեգրած տեսակետի, սահմանային հարցերը հօգուտ Վրաստանի լուծոմն անհրաժեշտ է, որովհետեւ. «...հայերի շահն էլ պահանջում է այդ շրջանների Վրաստանի սահմաններում լինելը, որովհետեւ այդպիսով յանձին Վրաստանի, Կովկասում կը ստեղծուի կենսունակ ու հզոր քրիստոնեայ պետութիւն, որը գերմանացիների ջակցութեամբ կը պաշտպանէ եւ հայերին»²:

Վիճակն արդեն զգված էր, սահմանային հարցերի վերաբերյալ վրաց կառավարութեան այդօրինակ դիրքորոշումը բնականաբար պիտի վերածվեր առճակատման:

¹ ՀՅԴ ԿԱ, թճ. 65, գ. 1, էջ 4:

² Տե՛ս նույն տեղում:

Անդրադառնալով հայ-վրացական ընդհարումների լուսաբանմանը՝ Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետ Հովհ.Քաջազնունին գրում է.

«Դեկտեմբերի սկզբներին ծագեց կարճատեւ հայ-վրացական պատերազմը:

Երբ թուրքական բանակը՝ Ալեքսանդրապոլի վրայից անցնելով հասաւ Փամբակ ու գրաւեց Ղարաքիլիսան, վրացիները օգտուեցին հանգամանքից ու զօրքերը մտցրին հայկական Լօռին: Պատրուակը այն էր, թէ ուզում են կանգնեցնել թուրքերի առաջխաղացումը դէպի Թիֆլիս: Բայց թուրքերի հեռանալուց յետոյ էլ վրացիները չուզեցին դատարկել Լօռին, ընդհակառակը, եռանդօրէն աշխատում էին ամրացնել ու յաւերժացնել իրենց տիրապետութիւնը, իսկ տեղացիների դժգոհութեան արտայայտութիւնները խեղդում էին դաժանօրէն:

Լօռին- կռուածադիկ էր Հայաստանի ու Վրաստանի միջեւ, ամէնից ցաւոտը հայ-վրացական սահմանային վէճերի մէջ: Մեզ վրայ ճնշում գործ դնելու նպատակով, Վրաստանը փաստօրէն կտրել էր մեր հազորդակցութիւնը դրսի աշխարհի հետ, փակել էր մեր սահմանները, նոյնիսկ այն հացը, որ ուղարկւում էր դրսից մեր սովամահ գաղթականութիւնը կերակրելու համար, այդ հացն էլ հանդիպում էր Վրաստանում բազմազան արգելքների ու ուշանում էր, լրիւ չէր հասնում տեղը:

Վրաստանը գրաւել էր Լօռին, փակել երկաթուղին ու պաշարել մեզ, այն էր պատերազմի հիմնական պատճառը:

Իսկ անմիջական առիթը՝ Լօռւայ մի քանի հայ զիւղերի ապստամբութիւնն էր եւ վրաց կառավարութեան գործադրած անհամապատասխան խիստ միջոցները, կարծես կառավարութիւնը առիթ էր որոնում (ու նույնիսկ ինքը ստեղծում) որպէսզի կոտորի ու հաշաբեկի հայ ազգաբնակչութիւնը»¹:

Ավելին, կտրուկ փոխվում է վրաց իշխանությունների վերաբերմունքը վիրահայուէթյան, հատկապէս Թիֆլիսահայուէթյան նկատմամբ: Վրաստանի տարածքում բնակվող հայուէթյունը ենթարկվում է բռնությունների ու թալանի:

Անդրադառնալով այդ օրերին Վրաստանում հայ բնակչության նկատմամբ վրաց իշխանությունների դրւսեստրած քաղաքականությանը՝ «Զանգ»-ը նշում է. «...Տները խուզարկելիս՝ թալանում ու

¹ Քաջազնունի Յովհ., Գ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, Ալեքսանդրիա, 1926, էջ 39-40:

գողանում են հայերի ստացվածքներն ու ոսկեղենը: Գրավում են հայերի գույքերը: Հայկական հասարակական ու քաղաքական կազմակերպությունները խեղդված են: Փակված են «Նոր Հորիզոն», «Աշխատաւոր», «Զնամեա Նարոզ», «Կովկասիօ Սլովո» թերթերը: Խմբագիրները ձերբակալված են: Թիֆլիսի բոլոր հայ միլիցիոներները՝ 476 հոգի, զինաթափ են արված և հեռացված են պաշտօնից: Պարզ երևում է, որ վրացիները կամենում են հայերին քայքայել տնտեսապես և նրանց ոյժը թուլացնել Վրաստանում:

Թէ Վրաստանի կառավարութեան, թէ պաշտօնեաների և թէ վրաց հասարակութեան վերաբերումը դէպի հայերը անհանդուրժելի է: Հայերը ենթարկուած են քաղաքական ու բարոյական ամենաժանր ճնշումներին»¹:

Մայրաքաղաք Թիֆլիսում վրաց իշխանությունները բռնազրավել են հայերին պատկանող բանկերը, առևտրի եւ սպասարկման կետերը, հիվանդանոցները, կրթական ու մշակութային օջախները, ինչպես նաև տարբեր նշանակության բազմաթիվ հիմնարկներ ու ձեռնարկություններ:

Հայ-վրացական հակամարտությունը ավելի է շիկանում, երբ հայկական զորքերը Դրոյի գլխավորությամբ հոկտեմբերի 18-ին մուտք են գործում Լոռի եւ զբաղվում Շահալի կայարանից մինչև Կամենկա գետը ընկած տարածքը, որտեղ մինչև այդ գտնվում էին թուրքական զորքերը: Ընդ որում՝ հայկական զորախմբի մուտքը Լոռի-Փամբակ կատարվել է խելամտորեն հաշվարկված, եւ որպեսզի հակառակորդը չկարողանա համապատասխան քայլեր ձեռնարկել, գործողությունը իրականացվել է սրընթաց, հակառակորդի համար աննկատ:

Ըստ Ս. Վրացյանի՝ Դրոյի հրամանատարությամբ գործող Դիլիջան-Լոռի զորամասն այդ միջոցին բաղկացած էր հերելլալ մարտական ուժերից, «...պարտիզանական հետեւակ գունդ՝ գնդ. Միրիմանյան և հրամանատարութեան տակ, պարտիզանական ձիաւոր գունդ՝ հրամանատար գնդ. Կորոլկով, 4-րդ լեռնային մարտկոց (4 թնդանոթ) եւ նոր կազմւող Ղազախի միլիցեոն գունդը՝ սպայ թ. Մնացականեանի գլխաւորութեամբ: Դրօն զօրամասի հրամանատար է նշանակւել օգոստոսին: Քաղաքացիական մասի օգնականն էր Սարգիս Մանասեանը (ՀՀ ներքին գործերի նախարարի տեղակալ, ապա նախարար)»²:

¹ «Ձանգ», 1918, դեկտեմբերի 29, թիւ 86:

² Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 195:

Պատերազմի ժամանակ գորախումբը համալրվել է եւս մի քանի զորամասերով:

Իլիջան-Լոռի զորախումբը գործել է հետեւյան մարտավարությամբ. «... հոկտ. 18-ին Դրօն կարգադրեց Կոռո թարխանեանին, 2 հարիւրեակ ճիւղերով շտապ գնալ գրաւել Դսեղ-Քոլագերան-Կաշական գիծը, իսկ Բաշ-Աբարանի զորամասը՝ առաջին ճիւղով գունդ, 5-րդ հետեւակ գունդ, 1 մարտկոց-հրամանատարութեամբ գնդ. Ղորղանեանի՝ անցնելով Սպիտակի լեռնանցքը՝ գնաց բռնեց Ջալալ-Օղլի-Գերգեր-Կուրթան գիծը: Կարգադրութիւնը կատարուեց շատ արագ, եւ հոկ. 21-ին արդէն շրջանը ամբողջութեամբ հայերի ձեռքին էր, գրեթէ առանց միջադէպի»¹:

Դեկտեմբերի 19-ին հայկական բանակի զինվորական շտաբի պետը ստանում է հետեւյալ հեռագիր-գեկուցագիրը.

«Հաղորդում եմ, որ հոկտեմբերի 18-ին ժամը 18-ին Շահալիի կայարանը գրավված է մեր հեծելազորի կողմից:

Փոխգնդապետ Շնեուր»²:

Իսկ ընդամենը երկու օր անց, նույն ամսի 21-ին, զինվորական նախարարի անունով ստացվում է հետեւյալ գեկուցագիրը.

«Հաղորդում եմ, որ հոկտեմբերի 19-ի լույս 20-ի գիշերը մեր զորքերի կողմից գրավված է Նովո-Պոկրովկա, Ջալալ-Օղլի, Վարդանու եւ Կարքենդ ռազմաճակատը: Վրաց-գերմանական ճակատը որոշակիացնելու նպատակով կատարվում է հետախուզութուն:

Գեներալ-մայոր Սիլիկով»³:

Կատարվեց Լոռին իր իսկական տիրոջը վերադարձնելու առաջին անհրաժեշտ քայլը: Լոռվա տարածքի զգալի մասը, որտեղ մինչ այդ տեղաբաշխված էին թուրքական զորքերը, արդեն վերահսկվում էր հայկական զորքերի կողմից:

Թուրքական զորքերի կողմից բռնագրավված էր նաեւ Ախալքալաքի գավառը, իսկ Բորչալուի մյուս շրջանները, այդ թվում նաեւ Լոռվա տարածքի մի մասը, տնօրինում էին վրացական զորամասերը:

Հարկ է նշել, որ Բորչալուի գավառում, որի վարչական միավորը, ինչպես արդեն նշվել է, կազմում էր նաեւ Լոռին, վրացական զորամասերի հայտնվելը կատարվել էր Հայոց եւ Վրաց Ազգային խորհուրդների փոխհամաձայնությամբ:

Համաձայն Բաթումիի պայմանագրի, Հայաստանի Հանրապետութիւնը իրավունք ուներ պահելու ընդամենը մեկ զիվիզիա: Հանրա-

¹ Նույն տեղում:

² ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 78, ք 45:

³ Նույն տեղում:

պետութեան բանակը ունեն մեկ դիվիզիա եւ նրա հրամանատարը գեներալ Մ. Սիլիկյանն էր, մնացած զորամասերը, այդ թվում նաեւ Դրոյի գլխավորած Դիլիջան-Լոռի զորախումբը կազմում էին այդ դիվիզիայի բաղկացուցիչ մասերը:

1918 թ., երբ թուրքական զորքերը Ալեքսանդրապոլի գրավումից հետո սպառնում էին հարձակումը զարգացնել դեպի Հյուսիս, Հայոց Ազգային Խորհուրդը, հաշվի առնելով Վրաստանի սահմանների ապահովութեան հարցը եւ ընդառաջելով Ռամիշվիլու եւ Ժորգանիայի դիմումներին, համաձայնվեց, որպեսզի վրացական զորամասերը մուտք գործեն Բորչալուի շրջանը: Ընդամին, այդ ժամանակ Վրաց Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչները հավատացնում էին, որ վրացական զորքերն անմիջապէս կպարպեն Բորչալուն, եթե թուրքերը հեռանան Վրաստանի սահմանամերձ շրջաններից: Սակայն ժամանակը ցույց տվեց, որ վրաց կողմը ոչ միայն չկատարեց իր խոստումը, այլեւ հիշյալ տարածքների նկատմամբ զբոսնորած իր հավակնութեամբ պատճառ հանդիսացավ հայ վրացական ընդհարումներին:

Ա. Հարությունյանը, ինչպէս արդեն նշվել է, միանգամայն փաստարկված, ընդգծելով Մայիսյան հերոսամարտերի դերն ու նշանակութունը դեպի Թիֆլիս արշավող թուրքական զորքերի հարձակումը կասեցնելու գործում, իրավացիորեն գրում է. «Չխնկելին և Օղոշելիձեն(Վրաստանի Հանրապետութեան վարչապետն ու զինվորական փոխնախարարը-Հ. Գ.), որոնք այնքան ճիգեր էին գործադրում ստիպելու Նազարբեկովին՝ Կարսը թուրքերին հանձնել առանց դիմադրութեան, կհամոզվեին, որ, այնուամենայնիվ, Թիֆլիսը ավելի հեշտ էր պաշտպանել Սարիղամիշի, Կարսի, Արդահանի մատուցներում, Սարգարբատի տակ, քան Նավթալուղում: Կրկնում ենք, Թիֆլիսը գերծ մնաց թուրքական արշավանքից՝ թուրքերին Ղարաքիլիսայում, Սարգարբատում և Բաշ Ապարանում հայկական զորքերի հասցրած հակահարվածի շնորհիվ»¹:

Թուրքական զորքերի դուրս բերումը գրավյալ տարածքներից եւ դրանք հայկական զորամասերով փոխարինելու գործողութիւնը կատարվել է հայկական եւ թուրքական զորքերի հրամանատարութեան նախնական պայմանավորվածութեամբ եւ փոխհամաձայնութեամբ: Ընդամին՝ հայկական կողմի հետ տարվող բանակցութիւնները վարել է Անդրկովկասում թուրքական զորքերի հրամանատար Խալիլ փաշան: Հայաստանի զինվորական նախարար, գեներալ Հախ-

¹ Հարությունյան Ա., Աշխ. աշխ., էջ 188:

վերդյանին հասցեագրված՝ այս հարցերին նվիրված հեռագրերից մեկում նշվում է.

«Ձերդ Գերագանցութիւն

Ես ստացել եմ հեռագիր Խալիլ փաշայից: Նա ինձ խնդրել է հայտնել Ձեզ, որ զօրքերի դուրս բերումը սկսելու է այս ամսի 18-ին (հոկտեմբերի 18-ին - Հ.Գ.): Նա խնդրել է Ձերդ գերագանցութեանը անել բոլոր կարգադրութիւնները նշուած օրը պարպած տարածքները գրաւելու համար:

Օտոմոնյան կայսրութեան ներկայացուցիչ
եւ դիվիզիոնի գեներալ Մախմեդ- Ալի»¹:

ՀՀ զինվորական նախարար գեներալ Հախվերդյանի հեռագրից պարզվում է, որ գրավյալ տարածքներից թուրքական զորքերի դուրս բերմանն առնչվող բանակցությունները, Հանրապետության կառավարության հանձնարարությամբ, թուրքական զորքերի հրամանատարության հետ, գնդապետ Ղորղանյանի ընկերակցությամբ, վարել է անձամբ Դրոն²:

Հանրապետության կառավարության որոշմամբ՝ նա նշանակվում է նաև ազատագրված տարածքները մուտք գործող զորամասի հրամանատար եւ նույն տարվա դեկտեմբերին, երբ թուրքերը հեռացան Ալեքսանդրապոլից, ազատագրված քաղաքը մուտք գործող զորամասը առաջնորդում էր Դրոն: Զուգահեռաբար, նրա հրամանով հայկական մեկ այլ զորամաս, իհարկե, ՀՀ կառավարության համաձայնությամբ, մուտք է գործում Ջավախք:

Ալեքսանդրապոլից Դրոն ՀՀ կառավարությանն ուղղված հեռագրում հաղորդում է. «Մեր զորամասը գրավեց Ախալքալախի Գորելովկա գիւղը: Դեկ. 8-ի առաւօտեան մի առաջապահ խումբ ուղարկուեց Բոգդանովկա»³:

Պարզվում է, որ վրացական կողմը հայկական զորքի մուտքը Ջավախքի տարածք խոչընդոտելու եւ իր իշխանությունն այնտեղ լիարժեքորեն հաստատելու նպատակով արդեն ձեռնարկել էր որոշակի անհրաժեշտ քայլեր:

Նույն հեռագրում Դրոն հաղորդում է. «Երբ վերջիններս (նկատի ունի հայկական զորամասը-Հ.Գ.) հասնում են այնտեղ վրացական մի սպայ առաջարկում է մեր զորքին հեռանալ և բոլորովին դատարկել Ախաքալախի գաւառը:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 78, թ 18:

² Տե՛ս Նույն տեղում:

³ «Ձաճգ», 1918, դետեմբերի 29, թիւ 86:

Պահակի պետը յայտնում է, որ առանց իր իշխանութեան թոյլտուութեան նա չի թողնի շրջանը. դրանից յետոյ յայտնուում է վրացական մի զօրամաս թւով 300 հոգի և մի թնդանութեամբ: Դեկ. 8-ին ժամը 2-ին Բողոքանովկա մտած զօրախումբը լսել է հրացանածգութեան և գնդացիներին ձայներ: Հետեանքներն անյայտ են»¹:

Լոռվա տարածքը թուրքական զորքերի կողմից պարպելու իրողութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեանը Հայտնի դարձավ դեռևս օգոստոսի 31-ին, այսինքն ավելի վաղ, քան Գերմանիայի գլխավորած ռազմա-քաղաքական միութեան վերջնական պարտութիւնն ու Մուզրոսի զինադադարը:

Այդ օրը՝ օգոստոսի 31-ին, օսմանյան արեւելյան բանակի հրամանատար Խալիլ փաշան պաշտոնական այցով ժամանել էր Երեւան: Իհարկէ, նրա ժամանանումը Երեւան պատահական լինել չէր կարող, այն խորապէս կշռադատված էր:

Անդրադառնալով Խալիլ փաշայի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան ղեկավարների հանդիպման մանրամասներին՝ Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետութեան դիվանագիտական հավատարմատարը գրում է. «Օգոստոսի 31-ին առաւօտեան Խալիլ փաշան Յոնկրէսի (Թիֆլիսում Գերմանիայի ներկայացուցիչը - Հ.Գ.), բարոն Յրանկենշտայնի (Ավստրիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչը - Հ.Գ.) եւ իմ ուղեկցութեամբ մտաւ Երեւան: Ընդունելութիւնը բաւական սրտագին էր: Կայարան էր եկել ներքին գործերի մինիստր պ. Արամը, որ Խալիլ փաշայի վաղեմի ընկերն է. Խալիլ փաշան վազելով ընառաջեց եւ գրկախառնուեց պ. Արամի հետ: Դրանից յետոյ Խալիլ փաշան ընդունեց պատուաւոր պահակախմբի պարադը եւ ապա պատուաւոր հեծելազօրի ուղեկցութեամբ Արամի հետ միասին գնաց քաղաք: Միւս հիւրերը հետեւցին նրանց»²:

Երեւանում Խալիլ փաշան հանդիպումներ է ունենում ՀՀ վարչապետ Հովհ. Քաջազնունու, խորհրդարանի նախագահ Ավ. Սահակյանի, Դիմանի նշանավոր ճակատամարտում նրան պարտութեան մատնած, ՀՀ բանակի սպարապետ գեներալ Թ. Նազարբեկյանի ու այլ պաշտոնատար անձանց հետ: Բանակցութիւնների ժամանակ ի թիվս բազմաթիվ քննարկվող հարցերի, անդրադառնում են նաեւ Ախալքալակի եւ Լոռի-Փամբակի շրջանները թուրքական զորքերից պարպելու խնդիրներին: Նույն օրը ի պատիվ Խալիլ փաշայի Հայաստանի կառավարութեան կողմից տրվում է պաշտոնական ճաշկերույթ:

¹ Նույն տեղում:

² ՀՀ ԲԿԱ, պ. 12, դ. 5, թժ. 65, գ. 1, էջ 2-3:

«Ճաշը իր վախճանին էր մոտենում, երբ խալիլ փաշան, որ փոքր-ինչ գինով էր, խնդրեց բերել Անդրկովկասի քարտեզը եւ երկար նայելուց յետոյ վեր կացաւ ու յայտարարեց, թէ այլեւս խոսքերը բաւական են, գործ է հարկաւոր այժմ եւ ինքը, իբրեւ կատարումը իր հայանպաստ խոսքերի խոստանում է երեք օրուայ ընթացքում իր պատասխանատուութեամբ համաձայնութիւն գալով Հայոց կառավարութեան հետ, դատարկել Հայստանի դրաւած մասերը (Փամբակ եւ Լոռի) ամբողջովին կամ մասամբ:

Այս յայտարարութիւնը գերմանացիներին եւ աստրիացիներին սկզբում շփոթութեան մէջ գցեց, սակայն վերջը նրանք էլ ուրախ էին(մի տեսակ չարախնդութեան շեշտ կար այդ ուրախութեան մէջ) եւ մեզ դրդում էին մինչեւ անգամ խօսք առնել խալիլ փաշայից, որ Ալեքսանդրապոլը դադարկի...

Ճաշից յետոյ տեղի ունեցաւ պ. Արամի բնակարանում մեր պաշտոնական խորհրդակցութիւնը:

Առաջին հերթին պ. Հովհ. Քաջազնունին դրեց խորհրդակցութեան առաջ Փամբակն ու Լոռին դատարկելու հարցը: Երկար թեք ու դէմ խօսակցութիւն տեղի ունեցաւ այս շուրջը, եւ հարցը փոխուեց նրանով, որ խալիլն երեք օրուայ ընթացքում պէտք է իր կառավարութեանը այդ գաւառները դատարկելու առաջարկ անի եւ համապատասխան հրաման ստանալուց յետոյ դատարկի»¹:

Հոկտեմբերի 5-ին խալիլ փաշան դարձյալ ժամանում է Երեւան եւ հայտնում, որ այս անգամ արդեն ինքը հրաման է ստացել դատարկել Լոռի-Փամբակի շրջանները: Այս հաղորդումից հետո հայ-թուրք զինվորական շտաբի ներկայացուցիչներն անմիջապէս մշակում են հիշյալ շրջաններում թուրքական զորքերին հայ զորամասերով փոխարինելու ծրագիրը, որն էլ իրականացվում է նույն տարվա հոկտեմբերի 18-ին²:

Մի ուշագրավ փաստ. թուրքական քաղաքականութեան ղեկն ու ազդեցութիւնը հայ-վրացական պատերազմում:

Նույն խալիլ փաշան, մինչեւ թուրքական զորքերի կողմից Լոռի-Փամբակի տարածքի պարպումը, դեռեւս սեպտեմբերին Թիֆլիսում Հայաստանի կառավարութեան հավատարմութեան ղեկավարին (հավատարմատար՝ Ա. Ջամալյան - Հ. Գ.) հստակորեն արդեն արտահայտել էր այդ շրջանների նկատմամբ թուրքիայի դիրքորոշումը:

1918 թ. սեպտեմբերի 21-ին թվագրված՝ Թիֆլիսում Հայաստանի միսիայի թիվ 2 օրագրում կարդում ենք. «Լոռի եւ Փամբակի շրջան-

¹ Նույն տեղում, էջ 3:

² Տե՛ս նույն տեղում:

ները Հայաստանի մի մասը համարելով, Խալիլն առաջարկեց անմիջապես այնտեղ հայկական քաղաքացիական աղմինխտրացիա ուղարկելու: Տաճկական զորքը կը մնայ տեղերում, բայց ամբողջ քաղաքացիական կառավարութիւնը պիտի հայկական լինի: Ազգաբնակչութիւնը (խոսքը հայ գաղթականների մասին է - Ն.Գ.) կարող է անմիջապես վերադառնալ: Երկաթուղային վարչութեան հարցը դեռ լուծւած չէ: Մեր տպաւորութիւնն այն է, որ պիտի մնայ տաճիկների ձեռքում: Խալիլն աւելացրեց, որ վրաց կառավարութիւնը Աբդուլ-Քերիմից (Թուրքիայի ներկայացուցիչը Թիֆլիսում - Ն.Գ.) քաղաքացիական վարչութեան մասին իմանալով, պաշտոնապէս յայտնել է, որ իր վարչութիւնը պիտի ուղարկի ազատող շրջանները կառավարելու համար: Սակայն Խալիլը մեզ հաւաստիացրեց, որ նրա ստացուած բացորոշ հրամանի հետեւանքով վրացիներն այդ շրջանները չը պէտք է մոտք գործեն ու Լոռին եւ Փամբակը Հայաստանի մասը լինելով, վարչութիւնը պէտք է լինի միմիայն հայկական»¹:

Խալիլ փաշայի՝ օգոստոսի 31-ին եւ հոկտեմբերի 5-ին արած պաշտոնական հայտարարութիւններին, ինչպէս եւ վերոհիշյալ տողերի բովանդակութեան ծանոթութիւնը բնականորեն հարց է առաջադրում. ինչո՞ւ Գերմանիայի, որն, ի դեպ, միանշանակորեն պաշտպանում էր Վրաստանին, դաշնակից Թուրքիան ժամանակից շուտ էր բացում իր խաղաքարտերը եւ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեանը աջակցում վերստին հաստատվելու այդ տարածաշրջաններում: Որո՞նք են Թուրքիայի կողմից ձեռնարկված նման քայլերի պատճառն ու նպատակները: Մի՞թե Թուրքիան եւ բազմափորձ դիվանագետ Խալիլ փաշան կարող էին անկեղծ, բարյացակամ վերաբերմունք դրսևերել իրենց թշնամի, թեկուզեւ ոչ այնքան ուժեղ պետութեան՝ Հայաստանի Հանրապետութեան նկատմամբ: Իհարկե, ոչ, ճակատագրի հարկադրանքով ճանաչելով Հայաստանի անկախութիւնը, Թուրքիան երբեք չէր համակերպվել Հայաստանի Հանրապետութեան գոյութեան, առավելեւս նրա կայացմանն ու հզորացման իրողութեանը: Պարզորոշ տեսնելով իրենց մոտալուտ պարտութիւնը եւ ստիպված հաշտվելով գրավյալ տարածքները պարպելու դառը փաստին՝ Թուրքիան ուղիներ էր որոնում Անդրկովկասում իրավիճակը ապակայունացնելու, ազգային թշնամանքը ավելի խորացնելու եւ այն ընդհուպ մինչեւ պատերազմի վերածելու ու դրանով իսկ Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետութեանն ու հայրութեանը մեկ անգամ եւս հարվածելու ուղղութեամբ:

¹ ԳՂԲԿԱ, պահ. 12, դ. 5, քծ. 65, էջ 5:

Ամենայն հավանականությամբ Հայաստանի նկատմամբ Թուրքիայի դրսեւորած հիշյալ «ջերմ բարեացակամ» վերաբերմունքը հենց այդ նպատակն էր հետապնդում, մանավանդ որ քաջատեղյակ էր բովանդակ Անդրկովկասում, մասնավորապես նորաստեղծ Հայաստանի եւ Վրաստանի հանրապետութիւններում տիրող կացութիւնը, նրանց միջեւ գոյութիւն ունեցող սահմանային վեճը:

Դրոյի գլխավորած գորքերի մուտքը Լոռի վրացական կառավարութեան համար պատրվակ է ծառայում, որպեսզի ողջ Անդրկովկասում եւ տարբեր մակարդակի հանդիպումներում աղաղակի հայերի ռազմական ներխուժման մասին, չնայած Բորչալուի գավառի եւ հայկական այլ շրջանների գրավումով ինքն էր արդեն տվել նախահարձակ լինելու օրինակը:

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան կողմից Լոռվա տարածք հայկական զորքեր մտցնելու իրողութիւնը գնահատելով որպէս Վրաստանի շահերի դեմ ուղղված քայլ՝ վրաց հանրապետութեան արտաքին գործոց նախարարը հոկտեմբերի 19-ին Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Արշակ Զամալյանին է հանձնում հետեւյալ բողոքագիրը.

«Վրաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը տեղեկացաւ, որ Թիֆլիսի նահանգի մէկ մասը՝ Քոբէր կայարանից սկսած մինչեւ սահմանակից կամուրջը, այլեւ Սանահինի մօտի շրջանները, սոյն հոկտեմբերի 18-ին գրաւուել են հայկական կանոնաւոր զօրքերի առաջին եւ չորրորդ հրացանաձիգ զնդերի կողմից: Վրաց կառավարութիւնը, որ միշտ պատրաստ է խաղաղ, փոխադարձ համաձայնութեան միջոցով կարգաւորել սահմանների հարցը բարեկամ Հայաստանի Հանրապետութեան հետ, իր պարտականութիւնն է համարում յայտնելու, որ քանի այդպիսի համաձայնութիւն չի կայացել, հայկական զօրամասի մուտքը Թիֆլիսի նահանգի սահմաններից ներս՝ վրաց կառավարութեան կողմից կը դիտուի որպէս Հայաստանի կողմից արուած ակներեւ մի թշնամական քայլ Վրաստանի նկատմամբ»¹:

Հայկական զօրամասի մուտքը զուտ հայկական ու հայաբնակ Լոռի գայրույթ ու ցասում է առաջ բերում Հայաստանի Հանրապետութեան հետ սահմանների հարցը «խաղաղ, փոխադարձ համաձայնութեան միջոցով կարգավորելու միշտ պատրաստ» վրաց կառավարութեան շրջանում: Վրաց արտաքին գործոց նախարարի վերոհի-

¹ «ՂայրեՅիք» ասնագիր, 1957, թիւ 2, էջ 2-3:

չյալ հեռագիրը կրկին հավաստում է, որ գերմանացիների զինու աջակցությամբ խանդավառված Վրաստանի իշխանությունները լի էին հաստատակամությամբ զավթելու Լոռին, որը Վահան Փափազյանի (Կոմս) բնորոշմամբ «... Հայաստանի թոքն է. առանց այդ գեղեցիկ եւ ռազմական կարեւորութիւն ունեցող շրջանի եւ երկաթուղագծին, անկարելի էր չնչել»¹:

Առաջնորդվելով վիճելի տարածքների հարցը զենքի ուժով լուծելու սկզբունքով՝ վրաց կառավարությունը, բացի գերմանացիներից, փորձում է գտնել նոր դաշնակիցներ ու աջակիցներ:

1918 թ. սեպտեմբերի 23-24 թվագրված՝ Թիֆլիսում Հայաստանի միսիայի թիվ 4 օրագրում նշված է. «... Գեգեչկորին եւ գեն. Մազնիելը հասել են Եկատերինբուրգ, Ալեքսեևի Կուբանի ներկայացուցիչների հետ խորհրդակցելու: Ըստ դեռեւս չստուգուած տեղեկությունների, Մազնիելի զօրախմբի ծախսերը հոգում է Կուբանի կառավարությունը»²:

Վրաստանի իշխանությունները տենդագին պատրաստություններ են տեսնում պատերազմի պատրաստվելու ուղղությամբ, իսկ հետեւանքը իրեն երկար սպասեցնել չի տալիս:

Վրաց զինվորական նախարարի հրամանով հոկտեմբերի 20-ին Սանահինում գտնվող վրացական զրահագնացքի պետ, կապիտան Գոգոաձեն Լոռվա հայկական զորախմբի սահմանապահ վաշտի հրամանատարությունն է ներկայացնում հետեւյալ վերջնագիրը.

«Հիմնուելով Վրաստանի Հանրապետության զինուորական նախարարի թիւ 372 հեռագրի վրայ, յանձնարարում եմ ձեզ 24 ժամուայ ընթացքում տեղեկացնել ձեր կառավարությանը, որ դուք պէտք է հեռանաք ձեր այժմ գրաւած տեղից Շահալի կայարանից այն կողմը: Սպասում եմ ձեր պատասխանին հոկտեմբերի 22-ին, ժամը 2-ին»³:

Հայկական կողմին վերջնագրի պահանջները արագորեն կատարել հարկադրելու դիտավորությամբ՝ վրացիները չսպասելով անգամ իրենց վերջնագիր-հեռագրի պատասխանին, աստիճանաբար զինական ուժեր, անգամ զրահագնացքներ են կենտրոնացնում Լոռվա շրջանի առավել կարեւոր նշանակություն ունեցող կետերում եւ հաղորդակցության ուղիներում:

Հոկտեմբերի 21-ին կապիտան Գոգոաձեն զինվորական նախարարությունից ստանում է մեկ այլ հեռագիր.

¹ Փափագեան Վ., Իմ յուշերը, հ. 2, էջ 496:

² ՀՀ ԲԿԱ, պահ. 12, դ. 5, թժ. 65, էջ 1:

³ ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 80, էջ 13:

«Վաղը, ամսի 22-ին, ժամը 12-ն, երկաթուղով ձեզ մօտ են գալիս նահանգային գումարտակի 250 զինուորային, դէպի Վորոնցովկա է շարժոււմ զօր. Յիցիանովի զօրամասը՝ բաղկացած մարտկոցներից եւ հետեւակներից: Ջօր. Յիցիանովի գալուց յետոյ նա կընդունի բոլոր զօրքերի հրամանատարութիւնը: Ամբողջ Բորչալուի գաւառի մաքրագործման եւ մինչեւ Թիֆլիսի (նկատի ունի Թիֆլիսի նահանգը, որի սահմանների մեջ ցարական իշխանութիւնները կամքով մտցվել էր նաեւ հայկական Լոռվա գավառը - Հ.Գ.) սահմանները հեռանալու պայմանը անպայման է»¹:

Միանգամայն բնական է, որ հայկական կողմը չէր կարող վրացիների կողմից ձեռնարկվող գործողութիւնների սոսկ հանդիսատեսը լինել: Ի պատասխան վրացական կողմի ձեռնարկած քայլերի, ՀՀ կառավարութեան որոշմամբ գեներալ Սիլիկյանի հրամանատարութեամբ գործող դիվիզիայի կազմում, բայց ինքնուրույնաբար գործելու իրավունքով, Դրոյի գլխավորութեամբ կազմավորվում է Դիլիջան - Ղարաքիլիսա զինվորական օկրուգ: Արդեն դժվար չէր հասկանալ, որ հարցը լուծվելու է ռազմական միջոցներով: Մարտական գործողութիւններ ծավալելու համար անհրաժեշտ էր կազմակերպել թիկունքը, տվյալ պարագայում Լոռվա բնակչութեանը, հստակ սահմանել ու կարգավորել բնակչութեան եւ զինվորականութեան գործառույթներն ու փոխհարաբերութիւնները:

Ստանձնելով զօրքերի հրամանատարութիւնը՝ Դրոն 1918 թ. նոյեմբերի 26-ին ստորագրում է հետեւյալ հրամանը.

« Հայտնում եմ ի գիտութիւն եւ ի գործ, որ ես նշանակվել եմ Դիլիջան-Ղարաքիլիսայի ռազմական օկրուգի հրամանատար եւ բոլոր զինվորականներին, քաղաքացիական անձանց եւ ձեռնարկութիւններին հրամայում եմ, որ ծառայողական հարցերով ինձ դիմել Ղարաքիլիսա գյուղում:

Հիմք. Հայկական դիվիզիայի նոյեմբերի 14-ի թիւ 005 հրամանի:

2. Հայտնում եմ հայկական դիվիզիայի նոյեմբերի 14-ի թիւ 005 հրամանի քաղվածքը. Հայտնում եմ առաջնորդվելու համար միստրների խորհրդի հոկտեմբերի թիւ 50 որոշումը, 1. Դիլիջանի եւ Ղարաքիլիսայի տեղամասերը ժամանակավորապէս միավորվում են Դիլիջան-Ղարաքիլիսա մեկ միասնական օկրուգում, որը թե քաղաքական եւ թե զինվորական առումով ենթարկվելու է միմիայն օկրուգի պետին:

3. Հրամայում եմ բոլոր գյուղերում անցկացնել կոմիսարների նոր բնորոշութիւններ...

¹ Նույն տեղում:

4. Նկատի ունենալով Դիլիջանի եւ Հատկապես Ղարաքիլիսայի գյուղական բնակչութեան տնտեսական ծանր վիճակը, հրամայում եմ բոլոր զինվորական մասերին, որ առանց տեղամասային ու գյուղական կոմիսարների գիտութեան եւ թուլյալութեան բնակչութեանից ոչինչ չգանձել: Գանձումը պետք է կատարվի գյուղական եւ տեղամասային վարչութիւնների ու համայնքների ներկայացուցիչների ներկայութեամբ, միայն սահմանված պետական գներով: Փողը պետք է վճարվի տեղում, առանց ուշացնելու:

5. Զինվորականներին քաղաքացիական իշխանութեանների կողմից օգնութեան հայցով դիմելու դեպքում, բոլոր զինվորական մասերի պետերին հրամայում եմ ցուցաբերել օրենքով սահմանված օգնութիւն:

6. Քաղաքական իշխանութիւնները պետք է օրենքով սահմանված կարգով, ամեն միջոցներ ներդնեն, աջակցեն զինվորական մասերին:

Դիլիջան-Ղարաքիլիսա զինվորական օկրուգի պետ Դրո»¹:

Վրացական կողմը իր գրաված տարածքում բացահայտորեն տեղաբաշխում է նոր մարտական ուժեր եւ ռազմական տեխնիկա:

Ուշի-ուշով հետեւելով վրացիների կատարած քայլերին՝ հայկական զորախմբի հրամանատարութիւնը նույնպես նպատակադրվում է դիմել վճռական գործողութիւնների:

Հոկտեմբերի 21-ին Հայաստանի Հանրապետութեան զինվորական նախարարը ստանում է Լոռիի շրջանում տիրող իրավիճակի ներկայացնող հետեւյալ հեռագիրը.

«Զինվորական նախարարին

Վրացիները Շահալին պարպելու վերաբերյալ ներկայացնում են վերջնագիր եւ զրահագնացքը մոտեցրել են Կոբեր կայարանին: Սանահին կայարանում նրանք կենտրոնացրել են 300 զինվորներ, որոնց առավոտյան միանալու է եւս 500 մարդ: Նրանց ակտիվ գործողութիւնն ծավալելու դեպքում Դրոն մտադրվել է հարձակվել եւ գրավել Սանահին կայարանը:

Նա խնդրում է անհապաղ հրամայել Դիլիջանի պահեստներից տալ հրացանի փամփուշտներ, նռնակներ...

Փոխգնդապետ Շնեուր»²:

Իր շտաբի պետի՝ Շնեուրի հեռագրի իսկութիւնը, Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին գործոց նախարարին հասցեագրված

¹ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 102, ք. 89:

² ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 78, ք. 44:

Հոկտեմբերի 22-ի հեռագրում, հավաստում է նաև Հայկական դիվիզիայի գորահրամանատար գեներալ Սիրիկյանը.

«Հոկտեմբերի 21-ին,-նշում է գեներալ Մ. Սիրիկյանը,- վրացիները մոտեցրել են Կոբեր կիսակայարանին զրահագնացք, իսկ Սանահին կայարանին 300 զինվորներ: Առավոտյան նրանց են միանալու եւս 500 զինվորներ: Այդ նույն օրը 10 զինվորներով Քարանջի գյուղն է եկել գերմանական սպան: Վրացիները պահանջել են մաքրել Շահալին:

Դիրիջանի գորախմբի պետին հանձնարարված է հակառակորդի ակտիվ գործողությունների դեպքում դիմել հարձակման եւ գրավել Սանահինը»¹:

Վրացիները, չսպասելով Հայաստանի իշխանությունների հետ ընթացող բանակցությունների արդյունքներին, ավելի ու ավելի են ավելացնում իրենց զորքերի թիվը Լոռվա տարածքում:

Վրաց զինվորական նախարարություն կողմից ձեռնարկվող քայլերը արդեն ոչ այլ ինչ էին, եթե ոչ պատերազմական գործողություններ ծավալելու բացահայտ մարտահրավեր:

Վրաց կառավարություն վերջնագիր ներկայացնող հեռագրերը եւ վիճելի տարածքներում վրացական կողմի ձեռնարկած գործողությունները փոթորկահազույց իրավիճակ են ստեղծում Հայաստանի խորհրդարանում ու կառավարությունում: Հայաստանի խորհրդարանի Հոկտեմբերի 22-ի նիստում վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին հայտարարում է.

«Մեր հողի մի մասը, Լոռի-Փամբակի շրջանում, գրաւուած էր թուրքական զօրքերով: Մեր կառավարութիւնը մի քանի անգամ բողոքներ ներկայացրեց թուրքաց կառավարութեան, ինչպէս նաև գերմանական եւ աւստրիական մինիստրներին եւ միշտ պատասխան ստացաւ, որ գրաւումը ժամանակաւոր է:

Հոկտ. 5-ին Խալիլ փաշան երեւանում յայտնեց, որ հրաման է ստացուել դատարկել վերոհիշեալ երկրամասերը: Անմիջապէս մեր եւ թրքական շտաբները գծեցին այդ գործողութեան ծրագիրը, որը սկսուեց հոկտ. 13-ին եւ առանց որեւէ միջադէպի, շարունակուեց մինչեւ հոկտ. 18-ը, երբ գիշերուայ ժամը 12-ին հեռագիր ստացուեց Դրօշից այն մասին, որ «վրացիները վերջնագիր են ներկայացրել՝ դատարկելու համար մեր ստացած շրջանը մինչեւ Շահալի՝ ու շարժուիլ Կոբէրի վրայով»: Նա խնդրում է կարգադրութիւն անել: Մեր կառավարութիւնը որոշեց չընդունել վերջնագիրը, չյանձնել Շա-

¹ Նույն տեղում, ք. 49:

հայրի կայարանը եւ գինուած ուժի դիմելու պարագային ցոյց տալ դիմադրութիւն»¹:

Չնայած հանրապետութեան ծանր կացութեանը, այնուհանդերձ, Հայաստանի Հանրապետութեան խորհրդարանն ու կառավարութիւնը չէին կարող ընդունել վրաց կառավարութեան վերջնագիրը, որը միանշանակորեն կհանգեցնէր ոչ միայն Զավախք աշխարհի, այլեւ Բորչալու գավառի Լոռի-Փամբակի շրջանի կորստյանը:

Հայոց խորհրդարանի որոշման համաձայն վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին ի պատասխան վերջնագրի, Արշակ Զամալյանի միջոցով վրաց կառավարութեանն է հղում հետեւյալ հեռագիրը.

«Հայաստանի խորհրդարանը լսելով Վրացական հա.4303 դիմումի եւ Շահալին պարպելու վերջնագիր-պահանջագրի մասին իմ հաղորդումը, որոշեց. հավանութիւն տալ կառավարութեան գործողութիւններին եւ առաջարկեց հետագայում էլ հետեւել ընդունված ուղղութեանը:

2. Պարտավորեցնել կառավարութեանը ամեն ջանք գործադրել կոնֆլիկտը խաղաղ ճանապարհով լուծելու համար՝ հուսալով, որ Վրաստանը ձեռնպահ կմնա հարձակողական գործողութիւններէջ եւ չի անցնի իր գրադեցրած գիծը:

Խնդրում եմ այդ մասին հաղորդել Վրաստանի կառավարութեանը:

Հա.519 մինիստր նախագահ Քաջազնունի»²:

Սակայն ապարդշուն էին սահմանային խնդիրները խաղաղ ճանապարհով լուծելու Հայաստանի կառավարութեան գործադրած ջանքերը:

Վրաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան պահանջը մեկն էր. դուրս բերել հայկական զորագնդերը Լոռվա գավառից եւ Հայաստանի կառավարութեանը հարկադրել ընդունել վիճելի բոլոր տարածքների նկատմամբ Վրաստանի իրավասութիւնն ու գերիշխանութիւնը: Ավելին, Վրաստանի կառավարութեան որոշումով շրջափակվեց Հայաստանի համար կենսական նշանակութիւն ունեցող Բաթում-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղին՝ կտրելով մեր երկիրը ԱՄՆ-ից եւ Անգլիայից ստացվող տնտեսական օգնութիւնից: Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Թուրքիայի պարտութեան հետեւանքով Թուրքական զորքերը հարկադրաբար պարպել էին Ախալքալաքի շրջանները՝ վրացական զորամասերը դեկտեմբերի 5-ին գրավում են նաեւ այդ գավառը:

¹ Նույն տեղում:

² ՀՀ ԲԿԱ, պահ. 12, դ. 5, քծ. 65, էջ 6:

Գրաված տարածքներում վրաց իշխանությունները գենքի ուժով անլուր տառապանքների ու հարստահարումների էին ենթարկում հայ բնակչությանը: Իսկ Լուվա մի շարք գյուղերը վրաց զինվորականությունյան զրահագնացքների հրանոթներից ու գնդացիներից տեղացող կրակով ուժեղացվել են քանդելը դարձել էր պարբերաբար կրկնվող սովորական երեւոյթ:

Ախալքալաքի եւ Լոռի-Փամբակի շրջաններում վրաց զինվորները մահվան սպառնալիքով հարկադրում էին հայ բնակչությանը կեղծ վկայություններ տալ՝ իբր թե իրենք հոժարակամ համաձայն են միանալ Վրաստանին եւ ոչ Հայաստանին:

Այդ օրերին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության անունով բազմաթիվ հեռագրեր էին ստացվում հիշյալ շրջանների հայ բնակիչներից, որոնցում նրանք իրենց գայրույթն ու բողոքն էին արտահայտում վրաց զինվորների գործադրած վայրագությունների կապակցությամբ:

Վկայակոչենք Ուզունլար(Օձուն) գյուղից ուղարկված հեռագիրը.

«Հայաստանի զինվորական նախարարին

Հաղորդում ենք, որ դեկտեմբերի 5-ին վրացական զորքերը փորձել են գենքի ուժով գրավել Ուզունլար գյուղը:

Երկու օր Ուզունլարը գտնվել է հրանոթային կրակի տակ: Վրացիները սպառնում են ոչնչացնել ուզունլարցիների 1000 տները: Խնդրում են օգնության հասնել զոհվող հարազատ ժողովրդին»:

Արժանին պիտի մատուցել Ուզունլարի բնակչությանը: Ուզունլարցիները, ճիշտ է, երեք օր անընդմեջ ենթարկվում են թնդանոթներից ու գնդացիներից տեղացող կրակին, սակայն իրենց դրսևորել են արժանապատվորեն ու հերոսաբար:

Համաձայն Ուզունլարի դեպքերը «Ձանգ»-ում ներկայացրած հոդվածագրի, «...600 հոգի գիւղացիներ ոտքի կանգնեցին և հրացաններով ու քարերով վրաց չորս հարիւրակի մի մասը ջարդեցին, իսկ մնացած մեծ մասը քչեցին սահմաններից և այդպիսով պարզեցին ապստամբութեան դրօշակը»²:

Բնական է, որ Լոռիում գտնվող ՀՀ զորքը եւ նրա հրամանատարը՝ Դրոն, չէին կարող այնտեղ ծավալվող դեպքերի սոսկ հանդիսատեսը լինել ու չսասին իրենց վճռորոշ խոսքը:

ՀՀ կառավարությանը հասցեագրած զեկուցագրերում ահազանգելով վրացական զորքի կողմից ուզունլարցիների նկատմամբ կի-

¹ Նույն տեղում, էջ. 13:

² «Ձանգ», 1918, դեկտեմբերի 15:

բառած բռնություններ մասին՝ Դրոն գեկտեմբերի 8-ին թվագրած հեռագրում հայտնում է. «Ուզունլարցիները ահա երկու օր է, որ գտնուում են վրացական զորքի թնդանօթային եւ գնդացրային կրակի տակ: Լոռու շրջանի հիւսիսային մասի հայ գիւղերը ենթարկուում են թալանի և կողոպուտի նոյն զորքերի կողմից: Ազգաբնակչութիւնը օգնութիւն է խնդրում, դրութիւնը ծայր աստիճան յուսահատական է: Յայտնում եմ, որ եթէ վրացական զորամասերը կշարունակեն տանջել հայ ժողովրդին այլևս չեմ կարող լուել: Խնդրում եմ Հայաստանի կառավարութեանը ձեռք առնել կտրուկ միջոցներ կամ ընդունել իմ հրաժարականը

Ապաստում եմ շուտափոյթ պատասխանի»¹:

Դրոյի կողմից ՀՀ կառավարութեանը ներկայացրած, կարելի է ասել, վերջնագիրը պատահական լինել չէր կարող, այն անկասկած խորապէս կշռադատված էր ու հաշվարկված: Նա համոզված էր, որ վրաց իշխանութիւնները իրենց զորքերը որեւէ պարագայում դուրս չէին բերելու Լոռվա տարածքից եւ այն հոժարակամ գիջեին Հայաստանի Հանրապետութեանը: Հայ եւ վրաց կառավարութիւններին միջեւ տեղի ունեցող բանակցութիւններն աներկբա ցույց էին տալիս, որ այդ հարցը կարելի էր լուծել միմիայն գենքի միջոցով և ինչքան շուտ, այնքան լավ:

Դրոն մեծ հեղինակութիւն էր վայելում Հայաստանում եւ հատկապէս բանակում: ՀՀ կառավարութեանը ներկայացնելով վերոհիշյալ վերջնագիրը, նա համոզված էր, որ այդ օրերին կառավարութեան համար գրեթե անհնարին կլինէր ընդունել զորքերի հրամանատարութիւնը թողնելու նրա ներկայացրած հրաժարականը:

Իսկ այդ ընթացքում վրացական կողմը ավելի է սաստկացնում Լոռվա հայութեան նկատմամբ գործադրած բռնությունները: Դեկտեմբերի 11-ին Դրոյի անունից գնդապետ Միրիմանյանը Հայոց Ազգայի Խորհրդի նախագահ Ավ. Ահարոնյանի, Պապաջանյանի եւ Արզումանյանի ներկայութեամբ Վրաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցչին է ներկայացնում գեներալ Ծուլուկիձէի զորքերի կողմից գնդացիրներով ու թնդանոթներով Ուզունլար գյուղը ուժակոծութեան ենթարկելու իրողութիւնը եւ խնդրում, հանուն երկու ժողովուրդների բարեկամութեան նշանակել հանձնաժողով՝ հետաքննելու այնտեղ տեղի ունեցած դեպքերը²:

Նույն օրերին, ՀՀ զինվորական նախարարութեան գլխավոր շտաբին ուղղված գեկուցագրում, հետախուզական բաժնի պետ գնդապետ Զինկեւիչը հաղորդում է վրացական զորքերի կողմից Լոռվա

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 16, ք. 13-14:

Հայուժյան նկատմամբ գործադրած ոչ միայն բռնությունների, այլև Ուզոնլար եւ Ծաթեր գյուղերի վրա գնդացիներին ու թնդանոթներին գյուղերը ռմբակոծելու փաստերը¹:

Այսուհանդերձ, պիտի արժանին մատուցել Լոռվա Հայուժյանը: Գլխավոր շտաբին հասցեագրած դեկտեմբերի 12-ի զեկուցագրում գնդապետ Զինկեւիչը տեղեկացնում է, որ Ուզոնլար եւ Ծաթեր ու նրանց մերձակա գյուղերի բնակիչներն այլեւս անկարող լինելով համակերպվել վրացական կողմից իրենց նկատմամբ գործադրած բռնություններին, հարձակվել են վրաց զինվորների վրա եւ փախուստի մատնելով նրանց՝ խլել են գնդացիներն ու փակել երկու զրահագնացքների ճանապարհը: Գնդապետ Զինկեւիչի տեղեկացմամբ՝ Հայ գյուղացիները գրավել են Սանահին գյուղը եւ մոտեցել Ալավերդի գործարանին²:

Նույն օրը՝ դեկտեմբերի 12-ին, ՀՀ վարչապետին հասցեագրած հեռագրում Դրոն հաղորդում է, որ Ախալքալակում մեր զորքերը, համաձայն դիվիզիայի հրամանատարի (նկատի ունի գեներալ Միրիկյանին-Հ. Գ.) հրամանի ու իր կարգադրությամբ՝ Բոգդանովկայից նահանջել են Գորելովկա: Վրացական 300 հոգանոց զորաջոկատը եւ 4 թնդանոթ մոտեցել են Գորելովկային, իսկ այնտեղ գտնվող մեր զորամասը նահանջել է դեպի սահմանը:

ՀՀ կառավարությանը տեղյակացնելով Լոռիում եւ Ախալքալակում տիրող իրավիճակը՝ Դրոն նույն հեռագրում հայտնում է, որ ինքը որոշել է վաղը առավոտյան Ախալքալակի սահման տեղափոխել առաջին դիվիզիոնը եւ խնդրում թույլ տալ անհապաղ գրավել Սանահինը, Վորոնցովկան ու Ալավերդին: Նրա գնահատմամբ՝ Լոռվա տարածքում ծավալվող դեպքերը չպետք է հետաձգվեն³:

Դեկտեմբերի 12-ին Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունին վերջին անգամն է դիմում Վրաստանի կառավարությանը:

«Վրաստանի կողմից բռնությամբ զավթած Բորչալուի գավառում վրացական զորքի գործողությունները այդ շրջանում ստեղծել են այնպիսի իրավիճակ, որն այլեւս հնարավոր չէ հանդուրժել: Միայն այդ շրջանից վրացական զորքի դուրս բերումը կարող է կանխել հետագա արյունահեղությունը եւ հաստատել ամուր բարեկամական հարաբերություններ Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ:

¹ Տե՛ս Բանբեր Հայաստանի Արխիվների, 1991, թիւ 3, էջ 25:

² Տե՛ս Մույճ տեղում, էջ 74:

³ Տե՛ս Մույճ տեղում:

Այդ նպատակով Հայաստանի կառավարութունը պատիվ ունի Վրաստանի կառավարությանը առաջարկելու անհապաղ դուրս բերել վրացական զորքերը Բորչալու գավառի հայկական մասից: Հրաժարվելու կամ հապաղելու դեպքում Հայաստանի կառավարութունը իր քաղաքացիների ապահովութունը վրացական զորքերի բռնութուններից պաշտպանելու նպատակով հարկադրված կլինի ձեռնարկել անհրաժեշտ միջոցներ»¹:

Վրաց իշխանութունները հարկ չեն համարում պատասխանել, նույնիսկ որեւէ ձեռով արձագանքել իրենց ուղղված ՀՀ կառավարութան ներկայացրած դիմումին:

Հայկական եւ զուտ հայերով բնակեցված տարածքների նկատմամբ Վրաստանի իշխանութունների գավթողական տրամադրութունները պայմանավորված էին նաեւ Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետութան իրական կացութեամբ, երկրում տիրող տնտեսական ու ընդհանրապես բոլոր առումներով տիրող վատթարագույն իրավիճակով: Վրաստանի իշխանութունները, անշուշտ, տեղյակ էին այս ամենին եւ այդ պատճառով համոզված, որ ծայրահեղ ճգնաժամային իրավիճակում գտնվող Հայաստանի Հանրապետութունն ի գորու չէր լինելու մարտի դաշտ դուրս բերելու կազմակերպված բանակ եւ պատերազմելու բոլոր առումներով անհամեմատ բարվոք վիճակում գտնվող Վրաստանի դեմ:

1. Ի տարբերութուն եղեռնի ահափոր սարսափներն ապրած հայութան եւ անհամար կռիվների ռազմաբեմի վերածված Հայաստանի, Վրաստանն ու վրաց ժողովուրդը ոչ միայն չէին ապրել հայութանը վիճակված սարսափները, այլեւ չէին տուժվել պատերազմի հետեւանքով: Այս առումով Վրաստանը Հայաստանի նկատմամբ ուներ մի շարք անվիճելի առավելութուններ:

Պատերազմի ողջ ընթացքում եւ անգամ այն պարագայում, երբ ռուսական զորքերի կողմից կովկասյան ճակատը լքելու հետեւանքով, թուրքական զորքերին հաջողվեց ներխուժել Անդրկովկաս, Վրաստանը գրեթե չտուժեց: Ավելին, լինելով Գերմանիայի դաշնակիցը, Վրաստանի հանրապետութունը զգալի օգնութուն էր ստացել նրանից, որը գրականորեն էր ներգործել նրա տնտեսութան կայունութան պահպանմանը:

2. Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսը Կովկասի փոխարքայութան կենտրոնն էր: Յարական իշխանութան տապալումից եւ փոխարքայութան վերացումից հետո Վրաստանում ու Թիֆլիսում

¹ «ՉայրեՅիք» ամսագիր, 1957, թիւ 2, էջ 8:

մնացել էին մեծ քանակութեան զենք ու զինամթերք եւ այլ հարստութիւններ: Հայտնի է, որ Անդրկովկասյան կառավարութիւնում վրացիների ձեռքում էին կենտրոնացված կառավարութեան գլխավոր պաշտոնները՝ վարչապետ, ներքին եւ արտաքին գործերի, ռազմական, ինչպէս նաեւ հաղորդակցութեան նախարարութիւններ: Վրացական կողմը հետեւողականորեն, մեծ արդիւնավետութեամբ ու նպատակասլացորեն օգտագործել էր այդ հանգամանքը եւ կարողացել Վրաստան տեղափոխել Արեւմտահայաստանում, մասնավորապէս Սարիղամիշի եւ Օլթիի ռուսական հրամանատարութեան ռազմական պահեստներում ամբարված զենք ու զինամթերքի, հանդերձանքի եւ պարենի մեծագույն մասը:

3. Շատ լավ վիճակում էին Վրաստանի հաղորդակցութեան ուղիները, հատկապէս երկաթուղին, որը մեծ հնարավորութիւն էր ընձեռում վրացական կողմին պատերազմի բռնկման պարագայում ապահովել ռազմաճակատի եւ թիկունքի անխափան կապը եւ ճիշտ ժամանակին անհրաժեշտ զինուժով, զենք ու զինամթերքով համալրել եւ մատակարարել իրենց գործառնները:

4. Համաձայն Հովհաննէս ավ. քահանա Հաճյանի, վրացական կողմը օգտագործել է «... Թիֆլիսում կենտրոնացած հայոց անհատական մեծարժէք ունեցածքները... Թիֆլիսի դրամանատներում դրամն առատ էր, որի մեծագույն մասը պատկանում էր հայերին»¹:

Ըստ նույն Հովհաննէս ավ. քահանա Հաճյանի հավաստման, որն այդ ժամանակ բնակվում էր Թիֆլիսում, Վրաստանի մայրաքաղաքի ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը հայեր էին:

«Մինչեւ 1914 թւի պատերազմը, համաձայն ըստույզ վիճակագրութեան, Թիֆլիսի 280.000 ազգաբնակչութիւնից 150.000-ը հայեր էին, մնացածը վրացի, թուրք, ռուս եւ այլն: Այս թւի վրայ եկաւ ու աւելացաւ պատերազմի հետեւանքով տաճկահայ, պարսկահայ, եւս առաւել Կարսից գաղթած բազմահազար հայութիւնը (նկատի ունի Անդրկովկասի ֆեդերացիայի վարչապետ Չխենկելու եւ ռազմական նախարար Օդոշելիձեի կարգադրութեամբ 1918 թ. ապրիլի 12-ին Կարսի բերդաքաղաքը թուրքերին առանց դիմադրութեան հանձնելու հետեւանքով Թիֆլիսում հանգրվանած կարսահայութեանը-Չ. Գ.)»²:

5. Վրաստանի մահմեդական բնակչութեան գործոնը: Վրացական կողմը շատ լավ գիտեր, որ պատերազմի ծավալման դեպքում Լուվա

¹ Յովհաննէս ավ. քահանա Գաճեան, Հայոց տաժանքի ճամբաներով, Թեհրան, 1965, էջ 127:

² Նույն տեղում, էջ 139:

սահմանակից չըջանների թուրք բնակչությունը հնարավոր բոլոր միջոցներով կաջակցեր իրենց եւ կկռվէր հայկական գորքերի դեմ:

6. Վրացական կողմին անշուշտ հայտնի էին ՀՀ իշխանությունների նկատմամբ Հայաստանի տարածքում բնակվող մահմեդական բնակչության դրսեւորած չենթարկվելու ու զենքի դիմելու, ապստամբություն բարձրացնելու սրամադրվածությունները: Թուրքիայի կապիտուլյացիայից հետո բազմաթիվ թուրք սպաներ, սփռվելով եւ բնակություն հաստատելով Հայաստանի թուրքաբնակ վայրերում, գործուն կերպով գինում եւ կազմակերպում էին թուրք բնակչությանը: Այդ ժամանակահատվածում Հայաստանի իշխանությունների համար առաջնահերթ ու կարեւորագույն խնդիրներից մեկը, եթե ոչ կարեւորագույնը, նպատակաուղղված էր հանրապետության սահմանների անվտանգության ապահովմանը եւ հայ բնակչությանը մահմեդական հրոսակախմբերի հնարավոր հարձակումներից պաշտպանության կազմակերպմանը:

Հիմք ընդունելով ու առաջնորդվելով վերահիշյալ հանգամանքներով՝ Վրաստանի Հանրապետության իշխանությունները սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական անմխիթար վիճակում գտնվող Հայաստանին լուրջ հակառակորդ ու մրցակից չէին համարում եւ «... արբեցրել, յոխորտանքի էին մատնել, եւ թեւ էին տալիս Վրաստանի արտաքին գործոց նախարար Ն. Ռամաշվիլիին (այդ պաշտոնում նա փոխարինել է Գեգեչկորիին-Հ.Գ.), թէ՛ «Թիֆլիսի նահանգն անվիճելիորէն համարում է վրացական հող», իսկ զինւորական նախարար Գէորգաձէին, թէ՛ «Ինքը զէնքի ուժով շուտով կը ճնշէ հայոց ապստամբութիւնը»¹:

Եվ Հայաստանի, եւ Վրաստանի կառավարությունները վիճելի տարածքների նկատմամբ ունեին իրենց հաստատուն ու միանգամայն հակադիր դիրքորոշումը, որը դիվանագիտական փակուղի էր ստեղծում հարցը խաղաղ միջոցներով լուծելու ճանապարհին:

Վրաստանի Հանրապետության կառավարության անդամներից միակ պաշտոնյան արտաքին գործոց նախարար Գեգեչկորիին է եղել, որն աշխատել է խաղաղություն բերելու հարցը, բայց հաղթել է ագրեսիվ մասը, որը կողմնակից է եղել Հայաստանի Հանրապետությանի հետ պատերազմելուն²:

Մնում էր միայն մեկ միջոց՝ դիմել զենքի:

«Հանգրիստ սրտով չէ,- գրում է Երեւանի Ազգային խորհրդի անդամ Արշալույս Աստվածատրյանը,- Հայաստանի կառավարութիւ-

¹ Նույն տեղում, էջ 125-126:

² Տե՛ս «Զանգ», 1918, դեկտեմբերի 15:

նը մտնում էր պատերազմի մէջ - ան շատ լաւ գիտէր, որ պայմանները աւելի քան աննպաստ էին: Նոր էր վերջացել պատերազմը. երկիրը լի էր գաղթականներով, որբերով ու ապրում էր տնտեսական ծանր վիճակ, հաղորդակցութեան միջոցները ողբալի էին, հարեւանների վերաբերմունքը, բացի Իրանից, թշնամական էր. երկրի բնակչութեան մահմետական մասը կիսաապստամբ վիճակում էր: Եվ, այնուամենայնիւ, հայ ժողովուրդը հերոսական ճիգերով շտկել էր իր մէջքը եւ լծուել շինարարական աշխատանքի: Եւ ահա՛ նորից պատերազմ:

Սակայն, ինքնապաշտպանութեան այլ ճանապարհ չկար: Կառավարութիւնն այդ քայլն արեց՝ սպառելով բոլոր միջոցները»¹:

Այժմ արդեն վճռորոշ խոսքը պատկանում էր հայ զորաբանակին եւ նրա հրամանատար Դրոյին:

Հայաստանի կառավարութեան դիրքորոշումը Լոռին վրացական զորքերից գեներլի գորուծեամբ մաքրելու գործում արդեն միանշանակ էր ու վճռված: Սակայն վրացական զորքերի կողմից բռնազավթված էր նաեւ գոլտ հայկական եւ հայաբնակ Ջավախքը: Ինչպիսի՞ն պիտի լիներ Հայաստանի Հանրապետութեան դիրքորոշումը Ջավախքի հարցում: Միանգամայն պարզ էր ու հասկանալի, որ ինչպէս Լոռվա շրջանը, այնպէս էլ Ջավախքը վրացական զորքերից հնարավոր էր մաքրել միմիայն գեներլի միջոցով: Արդէ՞ք ծանրագույն տնտեսական կացութիւնում գտնվող Հայաստանի Հանրապետութիւնն ի գորու էր, որպէս ռազմավարական եւ կենսական նշանակութիւն ունեցող խնդիր, իր գործունեութեան ոլորտում ներառել նաեւ Ջավախքի ազատագրումը:

Ջավախքի հարցը քննարկվել է ՀՀ կառավարութիւնում 1918 թ. դեկտեմբերի 1-ին կայացած խորհրդակցութիւնում.

«Լսեցին. Մինիստր - նախագահը զեկուցանում է գինվորական մինիստրից ստացված գրութիւնը Ախալքալաքի գավառը գինական ուժ մտցնելու մասին: Այս հարցի մասին գինվորական մինիստրը հատուկ խորհրդակցութիւն է ունեցել դիվիզիայի պետ գեներալ Սիլիկովի, գինվորական շտաբի պետ գեներալ Դոլուխանովի, դիվիզիայի շտաբի պետ գնդապետ Զինկելիչի եւ Դիլիջանի շրջանի պետ Դրոյի հետ: Խորհրդակցութիւնը նկատի առնելով սպասվելիք բարդութիւնները հարավային սահմանի վրա եւ մի քանի այլ ճանգամանքներ, միաձայն եկել է այն եզրակացութեան, որ ներկայիս Ախալքալաքի գավառը զորքեր չպետք է մտցնել...

¹ ՀՀ ԲԿԱ, պահ. 12, դ. 5, քժ. 65/1, էջ 14:

Որոշեցին. Ընդունել գինվորական մինիստրի պատճառաբանությունների հիմնավորվածությունը եւ լիազորել նրան՝ չմտցնել ներկայումս Ախալքալաքի գավառ գորք եւ առայժմ բավականապես նախապատրաստական գործողություններով»¹:

Ջավախքի հարցում որդեգրելով համանման դիրքորոշում՝ Հայաստանի կառավարությունը, բնականաբար, իր ուժերն ու կարողությունները պիտի առավելագույնս նպատակաուղղեր լուծելու Լոռին վրացական զորքերից մաքրելու խնդրին:

Հայ-վրացական զինված առճակատումը կանխելու փորձ է արել, անկասկած Վրաստանի կառավարության թելադրանքով ու արտոնությամբ, Վիրահայոց Ազգային խորհուրդը: 1918 թ. դեկտեմբերի 11-ին Վիրահայոց պատվիրակությունը, որի կազմում էին Վրաստանի խորհրդարանի անդամ Ա. Երզնկյանը, Ա. Քոչարյանը, Տեր-Օհանյանն ու Աբովյանը Թիֆլիսից գալիս են Ղարաքիլիսա, հայկական կողմին համոզելու, կոիվը դադարեցնելու ու վեճը խաղաղ ճանապարհով լուծելու առաքելությամբ: Սակայն Վիրահայոց Ազգային խորհուրդի պատվիրակության առաքելությունն անցնում է ապարդյուն²:

Պատերազմը կանխելու փորձ է արել Հայաստանում Վրաստանի ներկայացուցիչ Ս. Մդիվանին: ՀՀ արտաքին գործոց նախարար Սիրեկան Տիգրանյանի հետ կայացած հանդիպման ժամանակ նա Հայաստանի կառավարությանը առաջարկել է գորքերը դուրս բերել Լոռվա տարածքից, հայ ու վրաց ներկայացուցիչներից կազմել խառը հանձնախումբ, ապա մեկնել գյուղերը հորդորելու գյուղացիներին, որ նրանք հնազանդվեն ու ճանաչեն Վրաստանի իշխանությունը, մինչեւ բանակցությունների միջոցով սահմանային վեճերի խաղաղ ճանապարհով լուծումը:

Ի պատասխան Ս. Մդիվանիի առաջարկության, Ս. Տիգրանյանը նախ իր բողոքն է հայտնում ազգաբնակչության նկատմամբ վրաց իշխանությունների գործադրած բռնությունների կապակցությամբ, ապա ներկայացնում ՀՀ կառավարության տեսակետը. «Մեր կառավարութիւնը կարծում է, որ կատարւած իրադարձութիւններն ու ստեղծւած դրութիւնը պահանջում են, որ վրաց դեմոկրատիկ հանրապետութեան կառավարութիւնը իր իսկ սեփական նախաձեռնութեամբ դուրս հանէ այդ բոլոր վայրերից իր զորքերը, յարգելով ժողովուրդների ինքնորոշման իրաւունքը...»³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 105:

² Տե՛ս Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 218:

³ «ՁԱՈգ», 1918, դեկտեմբերի 29, քիւ 86:

Ս. Մդիվանուն խոստանալով, որ նրա առաջարկությունը կհայտնի կառավարությունը՝ ՀՀ արտաքին գործոց նախարար Սիրեկան Տիգրանյանն ասում է. «...խնդրում եմ որևէ կերպ իմաց տաք վրաց կառավարութեանը, որ գոն է անմիջապես վերջ տրևի բոլոր պատերազմական գործողություններին և զօրք ուղարկելուն, որովհետև դրանով աւելի է խորացնում վիճը, բորբոքում կրքերը և դժևարացնում խաղաղ յարդարման հնարաւորութիւնը»¹:

Արդեն որևէ գաղտնիք չէր ու միանգամայն ակնհայտ էր վիճելի հարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելու՝ Վրաստանի կառավարության դիրքորոշմամբ պայմանավորված Մդիվանու առաջարկած տարբերակի իրական իմաստն ու նպատակը:

Ս. Վրացյանի արտահայտությունում՝ «Մի ձեւ, որ, ի հարկէ, անհնար էր ընդունել ստեղծւած պայմաններում: Եւ դէպքերն ընթացան իրենց ճանապարհով. խօսքը մնացել էր գէնքին»²:

Դեկտեմբերի 13-ին Դրոն ստանում է Լոռի-Փամբակը վրացական զորքերից մաքրելու Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հրամանը:

Դիլիջան-Լոռի զորախմբի հարձակումը նախատեսվում էր զարգացնել Վորոնցովկա-Պրիվոլնոյե-Սանահին-Օփրեթ-Այրում ուղղությունում ավելի որոշակի՝ կենտրոնում Ղարաքիլիսայի զորամասը, աջ կողմը՝ Դիլիջանի, իսկ ձախ կողմը՝ Զալալոլլի: Զուգահեռաբար հատուկ նշանակությունը մեկ այլ զորամաս գործելու էր Ախալքալաքի գավառի սահմաններում³:

Դրոյի երեք զորաշարքերով հարձակվող զորամասերն ունեին հետեւյալ կազմը. «... աջ թեւում փոխ-գնդապետ Կորոլկովի 6-րդ գնդի 2-րդ վաշտով, 2 գնդացիբով, 3 հարիւրեակ ձիաւորով եւ միլիցիոն գնդի 4 վաշտով: Կենտրոնում՝ փոխ-գնդապետ Նեստերովսկին 4-րդ գնդի 2 գումարտակով, 4 գնդացիբով, 7-րդ լեռնային մարտկոցի 2 թնդանօթով: Զախ թեւում՝ գնդապետ Տէր-Նիկողոսեանը 5-րդ գնդի 3 գումարտակով, 12 գնդացիբով, 4-րդ լեռնային մարտկոցի 3 թնդանօթով: Ընդհանուր պահեստ՝ հրամանատար գնդապետ Միրիմանեանը 4-րդ գնդի 3 վաշտով, 4-րդ գնդի ձիաւոր հետախույզներով եւ 7-րդ լեռնային մարտկոցի 2 թնդանօթներով: Զօրամասի ուժերի համագումար թիւն էր՝ 28 վաշտ, 26 գնդացիբ, 7 լեռնային թնդանօթ, 4 հարիւրեակ ձիաւորներ»⁴:

¹ Նույն տեղում:

² Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 219:

³ Տե՛ս «Ձանգ», նույն տեղում:

⁴ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 220:

Վրաստանի դեմ պատերազմող Դիլիջան-Լոռի գործախմբի թվա-
կազմի վերաբերյալ տվյալներ կան նաև Հանրապետություն զինվո-
րական նախարար գեներալ Հախվերդյանի հուշագրությունում:

«...3-րդ բրիգադը 5-րդ եւ 6-րդ գնդերը հրետանային մարտկոց-
ներով տեղաբաշխված էին Ղարաքիլիսայում եւ Դիլիջանում:

2-րդ գունդը 6-րդ մարտկոցով եւ 4-րդ գունդը, որի գումարտակնե-
րից մեկը ավելի վաղ ուղարկվել էր Ախալքալաքի ուղղությամբ:

Գնդապետ Կորոլկովի պարտիզանական հեծյալ գունդը, որը
նախկինում տեղաբաշխված էր Շահալի - Վորոնցովկայի շրջանում:

Բացի թվարկվածներից, կային տեղացիներից կազմված աշխար-
հագորային վաշտեր, որոնք լրացրել էին կանոնավոր զորագնդերի
շարքերը: Վաշտերը 100-120 անձնակազմ ունենալու պայմաններում
զորամասերի ընդհանուր անձնակազմի քանակը պետք է կազմեր
6000 սվին, 2000 աշխարհագորայիններ եւ 16-20 հրանոթ»¹:

Չնայած թվարկված բոլոր գնդերը մայիսյան հերոսամարտերի
բովում թրծված, փորձառու, հրաշալի զորամասեր էին, բայց իրակա-
նում Դրոյի գլխավորած Դիլիջան-Լոռի գործախմբի մարտական հնա-
րավորությունները բավական համեստ էին: Նույն ճակատում գոր-
ծող վրացական զորաբանակը մարտակազմով, զինվածությամբ եւ
մանավանդ հանդերձավորմամբ, ռազմամթերքի ու սննդամթերքի
ապահովվածությամբ զգալիորեն գերազանցում էր կիսասովյալ եւ
վատ հանդերձավորված հայկական զորամասերին: Վրացական զոր-
քերի կազմում գործում էին նաև թնդանոթներով ու գնդացիներով
զինավորված 4 զրահագնացքներ, որոնք ռազմական հզոր ուժ էին
ներկայացնում:

Նկատի ունենալով հայկական բանակի անբավարար պատրաստ-
վածությունն ու հանրապետությունում տիրող չափազանց ծանր
իրավիճակը՝ Հայաստանի կառավարությունը ղեկավար շրջաններում
եղել են գործիչներ, մասնավորապես՝ ՀՀ պաշտպանություն յախա-
րար, գեներալ-մայոր Հախվերդյանը, որոնց կարծիքով ձմռան
խստաշունչ պայմաններում պատերազմ սկսելը աննպատակահար-
մար է եւ վաղաժամ:

Համաձայն գեներալ Հախվերդյանի տեսակետի, պատերազմական
գործողություններն անհրաժեշտ էր սկսել թիկունքն ապահովելուց,
բանակի մարտաշարքերը համալրելուց, մարտական պատրաստվա-
ծությունն անհրաժեշտ մակարդակի բարձրացնելուց եւ զորամասե-
րը պարենով, հանդերձանքով ու բավարար քանակի ռազմամթեր-
քով ապահովելուց հետո²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 32, ք. 8:

² Տե՛ս նույն տեղում:

Անկասկած խելամիտ տեսակետ է, սակայն այդ ամենի իրականացման համար ժամանակ էր պետք: Միաժամանակ չպետք է անտեսվեր եւ մոռացութեան մատնվեր նաեւ այն իրողութիւնը, որ վրացական կողմը քնած չէր ու իր հերթին տենդագին գործողութիւն էր ծավալել բանակի կազմավորման ու հզորացման ուղղութեամբ: Եթէ վրացիներին հնարավորութիւն եւ ժամանակ ընձեռվեր ավելի ամրապնդվելու գրավյալ տարածքներում, ապա հայկական զորամասերին դժվար թէ դյուրութեամբ հաջողվեր նրանց դուրս մղել Լոռվա տարածքից:

Երկրորդ՝ գրավյալ տարածքների հայ բնակչութեան կողմից ՀՀ կառավարութեանը հասցեագրված բազմաթիվ բողոք-հեռագրերը միանշանակորեն հավաստում էին, որ վրացական զորքերի գործադրած բռնութիւններն ու թալանը այնպիսի դժվարագույն, անտանելի իրավիճակ էին ստեղծել, որ այդ շրջանների բնակչութիւնը յուրաքանչյուր պահի հարկադրված կարող էր դիմել գենքի՝ անգամ չսպասելով հայկական զորամասերի գործողութիւնների սկսվելուն:

Հաշվի առնելով բոլոր թեր եւ դեմ հանգամանքները, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը վճռում է սկսել Դիլիջան-Լոռի գորախմբի ուժերով հայկական շրջանները վրացական զորքերից մաքրելու մարտական գործողութիւնները:

Հայկական զորաբանակի զինվորական կազմը, առանց բացառութեան, ուներ ոչ միայն պատերազմական հարուստ փորձ, այլեւ մարտական ոգի եւ հրաշալի ֆիզիկական կոփվածք: Իսկ Արեւմտահայ Ազգային խորհրդի նախագահ Վահան Փափագյանի (Կոմս) բնորոշմամբ «Դրոյի զօրագունդը պատերազմներու մէջ թրծուած ուժ մըն էր, իսկ հրամանատարը՝ կորովի, վճռական եւ յանդուգնի մէկը»¹:

Դեկտեմբերի 13-ին Դրոն իր զորաբանակին տալիս է հարձակումն սկսելու առաջին հրամանը:

Հայկական զորքերի հարձակումը, ինչպես արդեն նշվել է, ընթանալու էր երեք հիմնական ուղղութեամբ, եւ դա պատահական չէր. ամեն ինչ խելամտորեն հաշվարկված էր եւ կշռադատված:

Իր գնահատականներում չափազանց ժլատ, բայց օբյեկտիվ՝ ՀՀ զինվորական նախարար, գեներալ Հախվերդյանը, արժանվույնս գնահատելով Դրոյի գլխավորութեամբ ռազմական գործողութիւնների կազմակերպման ու մշակման մտահղացումը՝ գրում է. «...Գործողութեան պլանը կազմված էր ճիշտ, այսպես, զորամասերի հիմնա-

¹ Փափագեան Վ., Իմ յուշերը, Պէյրուք, 1953, հ. 2, էջ 496:

կան գանգվածը կենտրոնացվել էր գլխավոր՝ դեպի Թիֆլիս տանող ամենակարճ ճանապարհի ուղղութեամբ, իսկ զորամասերի մյուս, փոքրամթիվ մասը երկրորդական՝ Ախալքալաքի ուղղութեամբ: Երեք զորամասերով հարձակվելը հնարավորություն է տվել դուրս գալ հակառակորդի թիկունքը, որը լեռնային պայմաններում մարտ վարելու համար շատ կարեւոր հանգամանք է...»¹:

Կռիվների առաջին օրվա արդյունքները հրաշալի էին: Դեկտեմբերի 13-14-ին փոխգնդապետ Նեստերովսկու հրամանատարութեամբ գործող զորագունդը հաջողութեամբ գրավում է Սանահին կայարանը: Դեկտեմբերի 15-ին համառ կռիվներ են տեղի ունենում Ալավերդի հանքերի բարձունքներում, ուր դիրքեր էին գրավել գեներալ Ծուլուկիձեի անմիջական հրամանատարութեամբ գործող զորքերը: Նույն օրը մեր զորքերը գրավում են Ալավերդին ու Սանահին գյուղը եւ վերցնում երկու թնդանոթ, մի քանի գնդացիր ու մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք²:

Վրացական կողմը, ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, շատ լավ էր նախապատրաստվել շարունակելու պատերազմը: Դեկտեմբերի 15-ին Թիֆլիսից ռազմաճակատ են հասնում վրացական նոր զորամասեր, բայց լուեցի կամավորների աջակցութեամբ գործող հայկական զորքերի հարձակումն անկասելի էր:

Հայկական զորագնդերը միայն առաջին օրվա մարտերում գերեվարում են տասնյակ զինվորների եւ որպես ռազմավար վերցնում գգալի քանակութեամբ գեներ ու զինամթերք:

Ռազմաճակատում կռիվներն ընթացել են հետեւյալ ուղղվածութեամբ. «...ձախ թեւում գնդ. Տէր-Նիկողոսեանի զորամասը, գիշերային խիզախ յարձակումով, գրաւեց Վորոնցովկան ու Պրիւլնոյէն: Գերի առնուեցին 6 վրաց սպաներ, 45 զինուորներ, 3 լեռնային թնդանոթ, 1 մաքսիմ գնդացիր, առատ փամփուշտ եւ մեծ քանակութեամբ ձիեր: Մեր կորուստներն էին՝ սպանուած տեղակալ՝ Զարաֆեան, վիրաւոր 8 զինուոր եւ տեղակալ Ազատեան, որը մինչեւ կռուի վերջը զօրամասից չհեռացաւ:

Կենտրոնում հարձակվող «փոխգնդ. Նեստերովսկու զօրամասը գրաւեց Սանահին կայարանը, ուր մերոնց ձեռքն ընկան 49 վագոն ու մի շոգեքարչ եւ գերի առնուեցին 15 զինուորներ: Վրացիներն ունեցան մեծ կորուստ: Մեր կողմից վիրաւորուեց մի զինուոր»³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 32, թ. 8:

² Տե՛ս «Ձագ», 1918, դեկտեմբերի 29, թիւ 86:

³ «Հայրենիք» ամսագիր, 1957, թիւ 2, էջ 9:

Այրումի ուղղությամբ, ուր մարտնչում էր գնդապետ Կորոլկովի զորամասը հայ զինվորները հաղթահարելով 3 զրահագնացքների ու վրացական զինավաշտերի համառ դիմադրությունը՝ գիշերային գրոհով գրավում են Լալվարը եւ հասնում մինչեւ Ախտովկա եւ Հաղպատ: Զարգացնելով հարձակումը՝ Կորոլկովի զորամասը հայ կամավորների համագործակցությամբ պայթեցնում են զրահագնացքներից մեկը եւ հաջորդ օրը ՉախՉախելով վրացական 1000 զինվորներից բաղկացած գունդը՝ դեկտեմբերի 16-ին գրավում Այրում կայարանը: Գնդապետ Կորոլկովի զորագնդի հաղթանակի արդյունքն էր. «...Վրացիներից գերի ընկան 12 սպաներ, գնդ. Վաչնաձէի գլխաւորութեամբ եւ 300 զինուորներ: Մօտ 200 հոգի սպանուեցին եւ վիրաւորուեցին, միւսները փախան: Մեր կողմից սպանուեցին տեղակալ Մուկուչ Տէր-Յովհաննիսեան եւ մի զինուոր, վիրաւորուեցին 7 հոգի»¹:

«Հայրենիք» ամսագրում տեղ գտած հայկական զորքերի ձեռք բերած հաղթանակներն ու վերոհիշյալ տվյալները գրեթե նույնությամբ նշում է Ս. Վրացյանը²:

Հայ-վրացական ռազմաճակատում տեղի ունեցած մարտական գործողությունների ամփոփագրերն առավել մանրամասնությամբ իրենց արտացոլումն են գտել նաեւ այդ օրերում Երեւանում հրատարկվող «Զանգ» լրագրի էջերում:

«Զանգ»-ի տեղեկացմամբ՝ դեկտեմբերի 13-15-ին մեր զորքերը մի քանի հաղթական կռիվներից հետո գրավում են Սանահին կայարանը, Ալավերդին, իսկ դեկտեմբերի 16-ին՝ «...Այրումի մեր զորամասը, Կորոլկովի ղեկավարութեամբ, յամառ կռիւներից յետոյ համարեա ջարդում է վրացական մի էշելոն 1000 հոգուց բաղկացած: Այս կուռում վրացիների կորուստը մեծ է լինում: Նրանք գերի են տալիս 12 սպայ, սրանց մէջ նաև գնդապետ Վաչնաձէն և 300 զինուոր: Սպանւածների ու վիրաւորների թիւը լինում է 300-ից աւելի: Որպէս աւար մերոնց ձեռքն են ընկնում 4 գնդաձիր, 31 հրացան, 34 արկղ ռումբ, 200 ձի, մի շոգեշարժ մեքենայ, 60 վագոն, մէկ զրահապատ գնացք, հագուստեղէն ու ռազմամթերք:

Դեկտ. 17-ի լուսաբացին, առ. ժամը 3-ին, Ախթալա-Այրում ճանապարհի վրայ, մի քանի ուժեղ գրոհներից յետոյ, գնդապետ Նեստերովսկին ջարդում է վրացական մի զորամաս և գերի է վերցնում

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, Թեհրան, 1982, էջ 220:

երկու գրահապատ գնացք: Մանրամասնութիւնները պարզում են, որ այդ կուռում փչանում են վրացական 5-րդ և 6-րդ գնդերի մասերը և նահանգական պահակային բատալիոնը: Որպէս աւար մերոնք ձեռք են անցնում բացի երկու գրահապատ գնացքներից, նաև 2 գառուբեց, 2 դաշտային թնդանօթ և 25 գնդացիր: Հաղորդագրութեան համաձայն մեծ են լինում վրացիների կորուստները»¹:

Իր հուշագրությունում ՀՀ պաշտպանութեան նախարար, գեներալ Հախվերդյանը, նույնպէս անդրադառնալով այդ նույն մարտերի վերլուծութեանն ու գնահատմանը, տալիս է մի փոքր այլ տեղեկութիւններ. «Գլխավոր զորախումբը հակառակորդի կողմից հանդիպեց լուրջ դիմադրութեան Սանահինի մոտ, ուր հայերը կռիվների ընթացքում վերցրին վրացական երկու, իսկ երրորդ գրահապատացքը պայթեցվել էր վրացիների կողմից... Աջ զորախումբը շրջանցել եւ փակել է Այրում տանող ճանապարհը, ինչը եւ ստիպել է վրացիներին նահանջել Սանահինից:

Սանահինի եւ Այրումի արանքում, այդ ամենից բացի, բռնագրավել են գնացքը երկաթուղայինների կազմով, 3-4 վագոն սննդամթերքով եւ հագուստ, իսկ Այրումի մոտ վրացական զորքերի հրամանատար գեներալ Մազնիսի սալոն վագոնը (ճիշտ է, պետք է լինի գեներալ Մուկուկիձեի վագոն, այդ ժամանակ վրացական զորքերի հրամանատարը գեներալ Մուկուկիձեն էր: Գեներալ Մազնիսի եւ ճակատի հրամանատարությունը ընդունել է գեներալ Մուկուկիձեից, մի փոքր ավելի ուշ -Հ.Գ.):

Այդտեղ գերի են վերցրել մի ամբողջ գումարտակ գնդապետ Էրիստովի գլխավորութեամբ»²:

Ռազմաճակատի մյուս հատվածներում նույնպիսի հաջողութեամբ էին ընթանում նաեւ հայկական մյուս զորագնդերի հարձակումները: Վրացական զորքերի հրամանատար գեներալ Մուկուկիձեն Դրոյի զորաբանակի սրբնթաց հաղթարշավը կանգնեցնելու նպատակով մարտադաշտ է նետում Թիֆլիսից ժամանած մարտական նոր ուժեր: Սակայն, դեկտեմբերի 17-ին հայկական զորագնդերը լուռեցի կամավորների ակտիվ աջակցութեամբ անկասելի հարվածով խորտակում են վրացական զորքերի կատաղի դիմադրութիւնը եւ Ախլաթի կայարանում բռնագրավում հակառակորդի մնացած 2 գրահապատացքներն ու մեծ քանակութեամբ ռազմամթերք:

¹ «Ձանգ», 1918, դեկտեմբերի 29, թիւ 86:

² ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 32, ք. 9:

«Մերոնց,- նշում է Վ.Փափազյանը,- խիզախ գրոհով Ջարդուփ-շուր եղան 5-րդ եւ 6-րդ վրացական գնդերը եւ զվարդիայի սահմանապահ գումարտակները»¹:

Հաղթանակի շնորհիվ Հայ զինվորներին բաժին է հասնում հետեւյալ ռազմավարը. «...2 հաուբեցներ, 2 դաշտային թնդանօթ, 25 գնդացիք եւ 2 կազմ ու պատրաստ զրահապատ գնացքներ, որոնք տեղնուտեղը գործողութեան դրուեցին հակառակորդի դէմ»²:

Վրացական ճակատի հրամանատար գեներալ Ծուլուկիճեն, հետեւելով իր ջախջախված զորքերին, փախչում է Սադախու եւ Դրոյին որպէս ռազմավար թողնում իր սալտն-վագոնը³:

Վրացական զորքերը, պարտութիւն կրելով ռազմաճակատի բոլոր 3 ուղղութիւններում, նահանջում եւ կենտրոնանում են Սադախու կայարանի շրջանում:

Համաձայն «Զանգ»-ում տպագրված ռազմաճակատում կատարվող մարտական գործողութիւնները լուսաբանող ամփոփագրերի՝ «Կռիւները վարում են Դրոյի անմիջական ղեկավարութեամբ»⁴:

«Զանգ»-ի հավաստմամբ՝ մինչեւ դեկտեմբերի 16-ը «Դրոյի զօրաբանակի դէմ գործել են՝ Թիֆլիսի նահանգական բատալիոնը, 5-րդ և 6-րդ գնդերի մասերը, Բ. սահմանապահ գունդը, Բ. առանձին հեծեալ հարիւրակը, կարմիր դարդեականներ, 3 զրահագնացք, որոնցից մէկը խորտակուում է, 4 բատարեա (հրետանային մարտկոց), որոնցից մէկը գատուբեցային»⁵:

Դրոն փայլուն կերպով է իրագործում Լոռի-Փամբակը վրացական զորքերից մաքրելու հանրապետութեան կառավարութեան առաջադրանքը: Վատ հանդերձավորված ու զինված հայկական զորագնդերը, հաշված օրերի ընթացքում հաղթահարելով բուքն ու ձյունը եւ հակառակորդի համառ դիմադրութիւնը, մաքրում են Լոռի-Փամբակի ողջ տարածքը վրացական զորքերից եւ հասնում մինչեւ Սադախու կայարանը: Իսկ գնդապետ Տեր Նիկողոսյանի գլխավորած զորագունդը Վորոնցովկան գրավելուց հետո, դեկտեմբերի 17-ի առավոտյան հասնում է Բոլնիս-Խնաչեն գյուղ եւ գերի է վերցնում երկու սպա, մի բժիշկ ու 30 զինվոր: Վրաց հրամանատար

¹ Փափազեան, Իմ յուշերը, հ. 2, էջ 9:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1957. թիւ 2, էջ 9:

³ Մարտադաշտում որպէս ռազմավար վերցրած սալոն-վագոնը, որին անվանել են գեներալ Օսլուկիճեի վագոն, 33 կառավարութեան որոշմամբ օգտագործվել է Հայաստան ժամանած բարձրաստիճան հյուրերին դիմավորելու ու ճանապարհելու եւ այլ կարգի հատուկ նպատակներով:

⁴ «Զանգ», 1918, դեկտեմբերի 29, թիւ 86:

⁵ Նույն տեղում:

ըրությունը՝ համալրելով իր գորքերի մարտաշարքերը՝ հակազրոհներ է ձեռնարկում ու հասնում է մինչև Բոլնիս-Խաչենից մի քանի կիլոմետր հեռավորությամբ գտնվող թուրքական Քյափանակ գյուղն ու փորձում կանգնեցնել հայկական զորքերի առաջխաղացումը, սակայն չդիմանալով գնդապետ Տեր Նիկողոսյանի զորամասի հարձակմանը՝ նահանջում է մինչև Արախլու: Այս կովում մեծ դոհեր են տվել հատկապես վրաց հեծելազորային մարտիկները:

Եթե ընդհանրացնենք դեկտեմբերի 13-ից մինչև դեկտեմբերի 19-ը ընկած ժամանակահատվածում հայ-վրացական կռիվներում հայկական զորքերի նվաճած հաղթանակների արդյունքը, ապա տեղին է հիշատակել Երեւանի Ազգային Խորհրդի անդամ Արամայիս Աստվածատրյանի հետևյալ գնահատականը. «...Դրոն իր սահմանափակ ուժերով, սկսած հայ-վրացական պատերազմի առաջին օրից, ծեծելով, ջարդեր տալով ու մասամբ ոչնչացնելով՝ քեց-հանեց վրացական զորքերը հայկական Լոռիի սահմաններից»¹:

Հայկական զորքերի հարձակումների հետևանքով տագնապալի իրավիճակ է ստեղծվում Վրաստանում: Հանրապետութայն կառավարութունը երկրում հաստատում է արտակարգ դրություն եւ զուգահեռաբար ռազմաճակատը կայունացնելու ու զորքերը համալրելու հայտարարում է զորահավաք: Հայկական զորքերի հարձակման հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 14-ին Վրաստանի Հանրապետութայն արտաքին գործերի նախարար Գեգեչկորին «...հաղորդում էր Բաթումում վրացական ներկայացուցչին, որ կռիվը երկիրը դրել է խիստ ծանր կացութայն մեջ»²:

Հայկական զորքերի հարձակումը կասեցնելու նպատակով դեկտեմբերի 18-ին ռազմաճակատ է գալիս Վրաստանի պաշտպանութայն նախարար Գեորգաձեն՝ իր հետ բերելով 1000 զինվոր, մեկ հեծյալ հարյուրյակ ու վերջին զրահագնացքը: Սակայն Դրոյի գորխմբի հարձակումն անկասելի էր: Դեկտեմբերի 20-ին հայկական զորքերը դրավում են հայկական Շուլավեր գյուղը եւ հասնում Խրամ գետին³:

Կարելի է ասել, որ դրանով ավարտվեց հայ-վրացական կռիվների առաջին շրջանը եւ դեկտեմբերի 19-ից սկսվում է երկրորդ շրջանը:

Մինչ մարտական գործողություններ շարունակելը, արյունահեղությունից խուսափելու եւ Վրաստանի կառավարութայնը զգաստութայն կոչելու նպատակով Դրոն հղում է հետևյալ հեռագիրը.

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1957. թիւ 2, էջ 9:

² Հովհաննիսյան Ռ., Աշխ., էջ 119:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

«Վրացական կառավարութեանը

Ձեր եւ ձեր կողմից ղեկավարվող զինվորների կողմից Հայկական բնակչութեան նկատմամբ գործադրված ճնշումները անցնում են բոլոր հնարավոր սահմանները: Այդ ճնշումների հետեւանքն է այն, որ Հայկական կառավարութիւնը Հարկադրաբար կայացրեց Հայկական աշխատավոր գյուղացիութեան նկատմամբ գործադրվող բոլոր կարգի ճնշումներին գենքի ու ժով վերջակետ դնելու հրամանը:

Ուշքի եկեք, հիշեցեք, որ դուք գորքերն եք դեմոկրատական Հանրապետութեան, որը գլխավորում են ժողովուրդների ինքնորոշման գաղափարի ջատագովները: Եթե դուք չեք ցանկանում հետագա արյունահեղութիւնը, ապա անմիջապէս պետք է մաքրեք մեր տարածքները:

Իլիլջան-Լոռի գորախմբի պետ Դրո: 17 դեկտեմբերի 1918 թ.»¹:

Չնայած կռիվներում կրած պարտութիւններին ու Դրոյի կողմից արված առաջարկութեանը՝ պատերազմը շարունակվում էր:

Պատերազմի բռնկման առաջին օրերին Ղարաքիլիսայում գտնվող անգլիական սպա կապիտան Գրինը փորձել է միջամտել՝ առաջարկելով կազմել Հայ-վրացական խորհրդակցութիւնն ու վիճելի հարցերը լուծել խաղաղ ճանապարհով: ՀՀ կառավարութիւնն ընդունել է այդ առաջարկութիւնը եւ Ղարաքիլիսա է ուղարկել մի պատվիրակութիւն, որի կազմում էին՝ Մ. Հարութիւնյանը (նախագահ), Ս. Խաչատրյանը, Ս. Մամիկոնյանը, Ա. Խոնդակերյանը եւ Գ. Տեր-Խաչատրյանը: Ղարաքիլիսայում նրանց է միանում գենեթրալ Ղորղանյանը²:

Միաժամանակ, դեկտեմբերի 18-ին ՀՀ արտաքին գործոց նախարար Ս. Տիգրանյանը Վրաստանի կառավարութեանն է հեռագրում Հայաստանի Խորհրդի որոշումը. «...Հայաստանի կառավարութիւնը իր գորքերը Բորչալուի գաւառից կարող է հանել միայն այն դէպքում, երբ երաշխիք ստանայ, որ այս, ինչպէս եւ Ախալքալաքի գաւառը կապահովեն Վրաստանի նոր յարձակումներից...»

Մեր պատգամաւորութիւնը ուրախ կը լինի հանդիպելու ձեր լիազօրներու հետ, որպէսզի համերաշխաբար աշխատեն լաւագոյն պատմական աւանդութիւններով կապւած եւ ընդհանուր մշակութային տենչերով համակւած երկու հարեւան ժողովուրդների բարօրութեան համար»³:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 149, ք 76:

² Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 218:

³ Նույն տեղում:

Վրացական կողմը ոչ միայն չի կարեւորում ՀՀ կառավարութեան առաջարկութիւնը, այլեւ նույնիսկ պատվիրակութիւնն չի ուղարկում Ղարաքիլիսա: Վրաստանի կառավարութեան պահանջը մեկն էր. «Տայերը պիտի հեռանան Լոռիից, իսկ իրենք մնան Լոռիում եւ Ախալքալաքում»¹:

Չնայած այն իրողութեանը, որ վրացական կողմը պատվիրակութիւնն չուղարկեց Ղարաքիլիսա եւ մերժեց ՀՀ կառավարութեան ներկայացրած առաջարկութիւնները, այնուամենայնիւ, հայկական զորքանակի սրընթաց առաջխաղացումը տագնապալի իրավիճակ է ստեղծում ողջ Վրաստանում եւ նրա մայրաքաղաք Թիֆլիսում: Վրաց կառավարութիւնը տենդագին միջոցներ է ձեռնարկում կայունացնելու Դրոյի զորախմբի հարվածներից խարխլված ռազմաճակատն ու կասեցնելու հայկական բանակի առաջխաղացումը: Վրաստանի զինվորական նախարարութիւնը ռազմաճակատը ուժեղացնելու նպատակով զորահավաքի է կոչում վրաց ողջ մարտական ուժերը:

Դեկտեմբերի 18-ին հրանոթային մարտկոցներով եւ 1000 զինվորների գլուխն անցած վերջին 4-րդ զրահագնացքի ուղեկցութեամբ Սաղախլու է ժամանում Վրաստանի Հանրապետութեան զինվորական նախարար գեներալ Գեորգաձեն²:

Ըստ «Ձանգ» լրագրի տվյալների «Վրացիք մեծ քանակութեամբ թարմ ուժեր են կենտրոնացնում Սաղախլույի շրջանում: Թիֆլիսից բերում են երկու հետեւակ նոր պուկ եւ մէկ պուկ ձիաւոր, այդտեղ է գալիս նաև վրաց զինւորական մինիստր Գեորգաձէն: Բերում են նաև 4 բատարէա»³:

Դեկտեմբերի 19-ին թեժ կռիւլներ են տեղի ունենում Բոլնիս-Խաչենից դեպի հարավ մի քանի կիրոմետր հեռավորութեան վրա գտնվող գերմանական Եկատերինֆելդ գյուղի մերձակայքում: Ավելի քան 14 ժամ ընթացող կռիւում մեր զորքերը թեպետ կարողացել են հաջողութեամբ հետ մղել վրաց զորախմբերի հարձակումը եւ որպէս ռազմավար վերցնել 4 թնդանոթ, սակայն տեղի տալով մարտադաշտում հայտնված վրացական զորքերի ճնշմանը՝ նահանջում են Բոլնիս-Խաչեն⁴:

Վրացական ճակատի հրամանատար գեներալ Ծուլուկիձեն, կենտրոնացնելով մարտական ողջ ուժերը՝ պատրաստվում է վճռական ճակատամարտի:

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս «Ղայրեմիք» ամսագիր, 1957. թիւ 2, էջ 9:

³ «Ձանգ», 1918, դեկտեմբերի 29:

⁴ Տե՛ս Նույն տեղում:

Անկասկած, Սադախյուլուի ճակատամարտի ելքը վճռորոշ նշանակութիւն էր ունենալու ոչ միայ Հայ-վրացական պատերազմում, այլեւ վճռելու էր Լոռվա ճակատագիրը, նրա պատկանելիութեան հարցը: Եթէ հայկական զորքերը չկարողանային պարտութեան մատնել գինվածութեամբ ու քանակական առումով իրենցից զգալի գերակշռութիւն ունեցող վրացական զորագնդերին, ապա որեւէ կասկած լինել չէր կարող, որ վրացական զորքերը դարձյալ կզավթեին Լոռի-Փամբակը եւ դեռ հարց էր, արդե՞ք չափազանց ծանր կացութիւնում գտնվող Հայաստանի Հանրապետութիւնը ի գորու կլինէր շարունակելու պատերազմն ու վերստին ազատագրել Լոռի-Փամբակը:

Իրոն եւ նրա գլխավորած զորագնդերն այլընտրանք չունեին, նրանք անպայմանորեն պետք է պարտութեան մատնեին վրացական զորքերին ու տոնեին հերթական հաղթանակը:

Հարկ է նշել, որ նախորդ մարտերում հայկական զորագնդերը նույնպէս զգալի կորուստներ էին կրել: Ի տարբերութիւն վրաց զորաբանակի, որն անընդհատ համալրվում էր ի հաշիվ թիկունքային զորամասերի, հայկական զորագնդերն այդ օրերին չէին ստանում եւ ոչ մի համալրում:

Ձյան պատճառով ճանապարհների փակվածութիւնը չափազանց դժվարացնում էր զորքին պարեն եւ ռազմամթերք մատակարարելու գործը: Զմռան խստաշունչ պայմաններում կռիվների հնոցում անընդհատ մարտնչող թերսնված Հայ զինվորների մոտ արդեն նկատելի էին հոգնածութիւնն ու գերլարվածութիւնը: Չնայած անասելի դժվարութիւններին, այնուհանդերձ, Հայ զինվորների մարտական կորովն ու հաղթելու ձգտումը դեռեւս բավական բարձր էին: Իրոն լի էր պատերազմը հաղթական վախճանի հասցնելու հաստատակամութեամբ: Նրա կամքին ու վճռականութեանը անգամ չէր կարող խոչընդոտել այն իրողութիւնը, որ վրաց հրամանատարութիւնը կարողացել էր ռազմական խոչոր միավորումներ կենտրոնացնել Սադախյուլու շրջանում եւ հօգուտ իրենց փոխել ուժերի հարաբերութիւնը: Ձերկնչելով վրացական ռազմական ուժերի բացահայտ գերակշռութիւնից՝ Իրոն, այնուամենայնիվ, վճռում է իր հրամանատարութեամբ գործող համեմատաբար փոքրաքանակ ուժերով հարձակվել ու ջախջախել գեներալ Ծուլուկիճեի զորքը: Ընդամին, համաձայն նրա ծրագրած մարտավարութեան, հայկական զորքերը տարբեր ուղղութեամբ ձեռնարկվող գրոհներով պիտի շրջափակման մեջ վերցնեին Սադախյուլում կենտրոնացած վրացական զորքերին ու ճկուն մարտավարութեամբ խորտակեին նրանց պաշտպանութիւնն ու նվաճեին վճռական հաղթանակ:

Ճիշտ է, Դրոյի գորախումբը կենտրոնից դեռեւս չէր ստացել անհրաժեշտ ռազմական աջակցութիւն, սակայն մատնված չէր պարապուրդի: Վրացական զորքերի քանակական ու տեխնիկական գերակշռութիւնը մեր զորքերը պիտի հակադրեին կշռադատված ու ճկուն մարտավարութիւն եւ մարտնչելու մարտական ոգի ու պատրաստակամութիւն:

Դեկտեմբերի 18-ին եւ 19-ին հայկական զորախումբը իր վերահսկողութիւն տակ է վերցնում երկաթուղագծին զուգահեռ գտնվող ռազմավարական կարեւորագույն նշանակութիւն ունեցող լեռնաշղթան, որը ձգվում է Շուլավերի արեւմտյան եւ արեւելյան կողմից մինչեւ Սադախլու կայարանը: Զուտ մարտավարական առումով լեռնաշղթայի տեղանքին գերիշխող բարձունքները հենակետերի վերածելը շատ կարեւոր էր: Վրացական զորքերը, եթե փորձեին երկաթգծի ուղղությամբ հարձակվել Սադախլուի վրա, ապա կհայտնվեին ծուղակում եւ նրանց վրա կտեղար բարձունքների հենակետերում տեղադրված թնդանոթների ու գնդացիրների կրակը:

Բացի վերահիշյալ ձեռնարկումից, վրացական զորքերին հերթական անգամ պարտութիւն մատնելու նպատակով Դրոն ծրագրում է գործել հետեւյալ մարտավարութեամբ.

«Գնդ. Տէր-Նիկողոսեանին նա հրամայեց Բոլնիս-Խաչէնից մի գումարտակ առաջ քաշել դէպի արեւելք՝ երկաթուղու կողմը եւ ցուցական շարժումներով օժանդակել Կորուկովի զօրասիւնին, իսկ Կորուկովին հրամայեց երկու թնդանօթ եւ 3 վաշտ թողնել Այրումում եւ մնացած ուժերով, Բարդաձորի եւ Գիւլբէգիի վրայով, անցնելով Դամիա գիւղը, վրացիների թիկունքը՝ ջարդել նրանց՝ լուրջ ուշադրութիւն դարձնել Շուլաւերից Օփրէթ տանող ճանապարհի վրայ: Դեկտ. 19-ին փոխգնդ. Կորուկովին միացաւ եւ միլիցիոն գունդը 350 զինուորներով ու 2 գնդացիրներով, որին հրամայուեց գրաւել Շուլաւերը»¹:

Եվ մինչ հայկական զորախմբի հիմնական մարտական ուժերը, համաձայն Դրոյի հրահանգի, ձեռնարկում էին հակառակորդին շրջապատելու ռազմական գործողութիւնները, տեղի է ունենում անկանխատեսելի գործողութիւն: 4-րդ գնդի 6-րդ վաշտը եւ 2-րդ հեծյալ հարյուրյակը փոխտեղակալ Ֆեյերկովսկու եւ տեղակալ Տեր-Մարտիրոսյանի գլխավորութեամբ, առանց հրամանատարութիւն գիտութիւն, գրոհում եւ փորձում են գրավել Սադախլուի կայարանը: Սակայն դեպքերն ընթանում են վատթարագույն ուղղ-

¹ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 222:

վածուլթյամբ: Այդ ժամանակ Սադախլուլի կայարանում կազմուպատրաստ կանգնած է եղել վրացական վերջին՝ 4-րդ զրահագնացքը: Հարձակվողներին առավել հեշտուլթյամբ ջախջախելու դիտավորուլթյամբ վրացիները դիմում են խորամանկուլթյան: Նրանք բարձրացնում են սպիտակ դրոշակը, իսկ հայ մարտիկները անտեղյակ հակառակորդի պատրաստած ծուղակին, խաբվելով մոտենում են երկաթգծին, ուր կանգնած էր զրահագնացքը: Անմիջապես հետեւում է պատասխան անսպասելի ու հուժկու հարվածը, եւ «...մերոնց վրայ զրահապատից և դիրքերից վրաց զօրքերը բացում են թնդանօթային և գնդացրային շատ ուժեղ կրակ ու միաժամանակ շրջապատում: Խաբէական այդ ակտի շնորհիւ մերոնք առաջին մեծ ու անտեղի գոհեր են տալիս: Մերոնց մի մասը ջարդոււմ է, մի մասը գերի է ընկնում, իսկ մի մասն էլ կարդանում է փախուստի դիմել և ազատել»¹:

Հայկական զինաջոկատի հրամանատարների ինքնագործունեուլթյունը կարող էր բացասաբար անդրադառնալ ճակատամարտի հետագա ընթացքի վրա: Վրաց հրամանատարուլթյունը ոչ մեծ ջանքերի գնով Սադախլուլում կենտրոնացնելով մեծ քանակուլթյամբ մարտական ուժեր, զրահագնացքի աջակցուլթյամբ կարող էր արմատական բեկում մտցնել արդեն ընթացող ճակատամարտում: Սակայն վրացական կողմի ձեռքբերած մասնակի հաջողուլթյունը, ինչը հստակորեն մատնանշում է այդ օրերին տեղի ունեցող մարտական գործողուլթյունների ուսումնասիրուլթյունը, այլեւս չէր կարող փոխել ճակատամարտի ընթացքը: Անհրաժեշտ էր շարունակել գործել ծրագրած մարտավարուլթյամբ, այն է՝ ավարտին հասցնել վրացական զորքերի շրջափակումը, գրկել նրանց կենտրոնաձիգ հարված հասցնելու հնարավորուլթյունից, ապա վճռական գրոհով ջախջախել Սադախլուլում կենտրոնացած խմբավորումը:

Նույն օրը մեր զորքերը գրավում են կարեւորագույն նշանակուլթյուն ունեցող երկու կետեր՝ Դամիան գյուղը, իսկ քաջարի Կուռոթարխանյանը հանդուգն գրոհով հասցնում է վերցնել Շուլավերը: Այդ երկու կետերի գրավումամբ, հատկապես Շուլավերի, կարելի է ասել, հայկական զորքերը գրեթե ավարտում են Սադախլուլում կենտրոնացած վրաց խմբավորման շրջափակումը: Այժմ արդեն հարկավոր էր գործել արագ ու վճռական:

Ինչպե՞ս պիտի իրականացվեր վճռական հարվածը. «Շուլաւեր-Սադախլուլ շրջանում գործող վրաց ուժերի մի մասը մի կողմ քաշե-

¹ «Ձանգ», 1918, դեկտեմբերի 29:

լու նպատակով՝ Դրոն հրամայեց գնդ. Տէր-Նիկողոսեանին, դեկտ. 21-ին 1 գումարտակ ու 2 թնդանօթ թողնել Մեծ Դումանիսում, իսկ մնացած ուժերով շարժուել Արախլուի վրա: Սկսուեց տաք կռիւ: Մերոնք յարձակուեալ էին անվերջ, վրացիները յուսահատական դիմադրութիւն էին ցոյց տալիս: Գլխ. Մնացականեանի Շուլաւերի զօրամասը կռուի բռնուեց թիֆլիսից նոր հասած վրացական թարմ ուժերի հետ: Մերոնք քանդեցին Սաղախլու-Մամայ երկաթուղագիծը՝ կտրելով վրաց զրահապատի նահանջի ճանապարհը: Կուռո թարխանեանը, յանդուզն յարձակումներ գործելով Աշաղա-Սարայլի ուղղութեամբ, գրաւեց մի թնդանօթ եւ մի գնդացիր»¹:

Վրացական զորքերին լիակատար չըջապատելու նպատակով Դրոն դեկտեմբերի 22-ին գրոհի է նետում Ճոճկանի զորախումբը, որը փոխտեղակալ Պետրոսյանի գլխավորութեամբ ձեռքում է վրաց զինվորների մարտաշարքերը եւ ներխուժում Սաղախլու: Փոխտեղակալ Պետրոսյանի զորախմբի հաջողութունը չափազանց կարեւոր էր: Փաստորեն Սաղախլուում դիրքավորված վրացական ուժերը մասնատվելով՝ կորցնում են նախկին ուժն ու հզոր հարված հասցնելու հնարավորութիւնը: Ճակատամարտը գնալով ավելի է շիկանում: Գնդապետ Կորոկոպի զինավաշտերը քանդում են երկաթգիծը եւ զրահագնացքին զրկելով տեղաշարժելու հնարավորութիւնից՝ հարձակվում են Սաղախլուի մոտակայքում կենտրոնացած վրաց զորախմբի վրա:

Վրաց հրամանատարութիւնը՝ խուսափելով չըջապատումից, փորձում է աննկատ նահանջել, բայց դա նրանց չի հաջողվում: Դեկտեմբերի 22-ին մեր զորքերը Այրումի ուղղութեամբ մոտենում եւ դիրքեր են գրավում Սաղախլուի մերձակայքում:

Դրոյի ծրագրած մարտավարութիւնը իրականանում է, վրացական զորքերը Սաղախլուի ճակատում հայտնվում են չըջափակման մեջ: Դեկտեմբերի 22-ին վրաց հրամանատարութիւնը, ստիպված նոր ուժեր կենտրոնացնելով Բոլնիս-Խաչենի մոտակայքում՝ սկսում է անընդմեջ գրոհներ ձեռնարկել Սաղախլուի չըջանում իրենց զորախմբին պաշարման մեջ վերցրած հայկական զորախմբի վրա, բայց ապարդշուն: Հայկական զորքերի հրամանատարութեան կիրառած մարտավարութիւնն այս անգամ դարձյալ ավելի կենսունակ էր ու վճռորոշ: Վրացական այդ հենակետը վնասազերծելու ու ջախջախելու նպատակով Դրոն անհապաղ դիմում է հարձակման եւ «Բոլնիս Խաչենից հայկական զորամասերը յարձակուեալ են Եկատերինֆելդիի

¹ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 222:

գնդի վրա, ջարդում են վրաց զորքերը, խլում նրանցից 4 թնդանօթ ու մեծ աւար և քշում են դէպի Բելիյ-Կլիչ»¹:

Վրաց հրամանատարությունը՝ իր զորքերը վերջնական ջախջախումից փրկելու նպատակով արագորեն մարտադաշտ է հասցնում նոր զորագնդեր եւ փորձում կանգնեցնել հայկական զորքերի հարձակումը, սակայն նրանց հարվածներն անկասելի էին: Հայկական զորքերը հետ են մղում վրաց զորագնդերի գրոհները եւ մոտենում ընդհուպ Սադախլուին:

Ստեղծված իրավիճակում վրացական զորքերը համար այլընտրանք այլեւս գոյություն չունեն: Վրաց հրամանատարությունը խուսափելով շրջապատումից՝ հարկադրված նահանջում է դեպի Խրամ գետը: Անհրաժեշտ էր դիմել վճռական գործողությունների եւ թույլ չտալ, որպեսզի վրացական զորքերը դուրս գային շրջափակումից ու անկորուստ հեռանային: Հասել էր այն պահը, երբ իր վճռորոշ խոսքը պիտի ասեր զորախմբի հրամանատարը: Վրացական զորքերի նահանջը խոչընդոտելու ու նրանց վերջնականապես պարտության մատնելու վճռականությամբ Դրոն անձամբ առաջնորդելով զորախումբը՝ ղեկտեմբերի 23-ի գիշերը սրընթաց գրոհ է ձեռնարկում վրացական զորամասերի վրա:

Ըստ ճակատամարտի մանրամասները ներկայացնող թղթակցության «...Դրոն մի խիզախ քայլի է դիմում. իր զորքերի ղուլինս անցած մի հմուտ շարժումով անցնում է վրաց զորքերի թիկունք և մեծ ջարդ է տալիս»²:

Կարելի է աներկբա փաստել, որ Սադախլուի ճակատամարտում Դրոն մեկ անգամ եւս զրսեւորում է զորքերն առաջնորդելու ու նրանց ոգեշնչելու իր անզուգական քաջությունն ու կռիվների ամենավճռորոշ պահին արագորեն կողմնորոշվելու եւ ամենակենսունակ ու անհրաժեշտ վճիռներ կայացնելու զորավարական փայլուն կարողությունն ու ռազմագիտական տաղանդը: Եթե Բաշ-Ապարանի ճակատամարտում նա հաղթել է կիրառելով կենտրոնաձիգ, խոյահարիչ հարվածի մարտավարությունը, ապա Սադախլուի ճակատամարտում՝ հակառակորդի ուժերը պաշարելու, շրջափակման մեջ վերցնելու մարտավարությունը: Երկու՝ Բաշ-Ապարանի ու Սադախլուի ճակատամարտերում նրա կիրառած մարտավարությունը խորապես կշռադատված էր ու արդյունավետ:

Դեկտեմբերի 23-ի երեկոյան ժամը 4-ին ռազմաճակատից պաշտոնապես հեռագրում են. «Կռիւները Սադախլուի մօտ վերջացան: Վրացիները նահաջում են:

¹ «Ձանգ» 1918, դեկտեմբերի 29, թիւ 86:

² Նույն տեղում:

...Ձնայած Սաղախյոցում հաւաքած մեծ ուժերին՝ մօտ 2 հազար հետեւակ, 400 ձի, 12 թնդանօթ, մէկ զրահապատ գնացք, կարմիր գւարդիական գունդ և այլն-չեն դիմացել մեր զօրքերի գրոհին և, հաւանաբար, կնահանջեն մինչև Խրամի միւս ափը»¹:

Չորս օր տեւողութեամբ ընթացող կատաղի ճակատամարտն ավարտվում է վրացական զօրքերի դաժան պարտութեամբ:

Գեներալ Ծուլուկիձեն դարձյալ դիմում է փախուստի եւ շնորհիվ շրջակա թուրք բնակիչների օգնութեան, կարողանում է ազատվել անխուսափելի կործանումից: Իսկ ռազմաճակատի մյուս հատվածներում կռիվները դեռեւս շարունակվում էին:

Ճակատամարտի ավարտին հայ զինվորների տնօրինութեանն է մնում հետեւյալ ռազմավարը.

«...մերոնց ձեռքը գերի ընկան 6 սպայ, 126 զինուոր, 2 կուլտ գնդացի, աւելի քան 100 վագոն պարէն, ռազմամթերք ու փամփուշտ, 3 շոգեքարշ եւ ուրիշ պաշարեղէն:

Մեր կորուստներն էին փոխ. գլխապետ Ալեքսանդրովը վիրաւոր, 7 զինուոր սպանուած եւ 11 վիրաւոր»²:

Ճակատամարտում հայկական զորախմբի վերցրած ռազմավարի մասին փոքր-ինչ այլ տվյալներ է հաղորդում «Ձանգ»-ում տեղ գտած թղթակցութիւնը: Նրա տեղեկացմամբ՝ «Ճակատամարտը, ինչպէս ստացւած պաշտօնական տեղեկութիւններն են հաղորդում, շատ կատաղի է լինում, մերոնք ջարդում են վրաց զորաբանակը, գերի են վերցնում 37 սպայ, 500 զինուոր, աւար են վերցնում երեք շոգեքարշ մեքենայ, 100 վագոն, 200 հրացան, 2 թնդանօթ, 1 գնդացի, փամփուշտներ և պաշարեղէն...»³:

Ամփոփելով տասն օրվա կռիվների արդյունքները եւ պատշաճօրեն գնահատելով Դրոյի զորախմբի հաղթանակներն ու ակնառու նվաճումները՝ Հայաստանի Հանրապետութեան խնամատարութեան նախարար Արտաշես Բաբայանը նշում է. «Դեկտեմբերի 13-ին, մեր զօրքերը, ի պատասխան Ուզունթալայի դէպքերի, յարձակման դիմեցին եւ, Լօւիի վրէժիւնդիւր ազգաբնակչութեան օգնութեամբ, դէն շարտեցին յոխորտացող վրացիներին, մեծամեծ կորուստներ պատճառելով նրանց: Տասն օրուայ ընթացքում ամբողջ Լօւին հայկական բանակի ձեռքին էր: Վրացական զօրքը ջախջախուեց, թողնելով 2000-ից աւելի գերիներ, որոնցից 100-ի չափ սպաներ, մեծ

¹ Նույն տեղում:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1957, թիւ 2, էջ 10:

³ «Ձանգ» 1918, դեկտեմբերի 29:

թւով վագոններ, շոգեմեքենաներ, ուղղամթերք եւ երեք զրահապատ գնացք»¹:

Վրաստանի կառավարութեան որոշմամբ մի շարք ճակատամարերում պարտված գեներալ Մուլուկիձեճեճ արգատվում է պաշտոնից, իսկ նրա փոխարեն վրաց զորքերի հրամանատարութիւնը ստանձնում է Վրաստանի առավել հարգված զինվորասկաններից՝ գեներալ Գեորգի Մազնիեւը (Մազնիաշվիլի): Ընդունելով վրաց զորքերի հրամանատարութիւնը՝ գեներալ Մազնիեւը նույնպէս չի կարողանում կանգնեցնել հայկական զորքեր հաղթարշավը²:

Հայկական զորքերի հերթական հաղթանակն արդեն նրանց ընդամենը 50 կիլոմետր է բաժանում Վրաստանի մայրաքաղաքից:

Հայկական զորախմբի հաջողութիւններն ակնառու էին, բայց պատերազմը դեռեւս շարունակվում էր: Անժխտելի է, եթէ այդ ժամանակ Դրոյի առաջնորդած զորախումբը կենտրոնից ուղղակի փոքր-ինչ օգնութիւն ստանար, ապա վերջնականապէս կՂախՂախեր խուճապի մատնված վրաց զորքերը եւ, անտարակույս, հաշված օրերի ընթացքում կհասներ Վրաստանի մայրաքաղաք: Ի տարբերութիւն հայկական կողմի, գեներալ Մազնիեւը զորախումբը հոկտեմբերի 25-ին ստանում է նոր համալրում, ավելի քան 1000 զինվորներ եւ նույնիսկ ինքնաթիռներ, որոնք Շուլավերի մոտակայքում առաջին անգամ ուժեղացնում են հայկական զորամասերի դիրքերը: Հոկտեմբերի 25-ին հայկական զորքերի հարձակումը փոքր-ինչ դանդաղում է:

Հայ-վրացական կռիւների բռնկման պատճառներն ու ընթացքի ուսումնասիրութիւնը միանշանակորեն մատնանշում են, որ Հովհ. Քաջազնունու գլխավորած Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը պատերազմի հարցում ի սկզբանէ տրամադրված է եղել ավելի քան խաղաղասիրաբար: Լոռի-Փամբակի խնդիրը խաղաղութեամբ լուծելու եւ արյունահեղութիւնը դադարեցնելու Հայաստանի կառավարութեան խաղաղասիրական դիրքորոշումը դրսեւորվել է նույնիսկ այն պահին, երբ հայկական զորքերը, ՂախՂախելով Լոռին բռնազրաված վրաց զորամասերին եւ մաքրելով չրջանի տարածքը, հասնում են հայ-վրացական սահմանի բաժանարար խրամ գետը: Այդ ժամանակ պատերազմը դադարեցնելու առաջարկութեամբ ՀՀ կառավարութիւնը Թիֆլիս է գործուղում հաշտարար պատվիրակութիւն:

¹ ԲԺ. Բաբալեան Ա., Էջեր Հայաստանի անկախութեան պատմութիւնից, Գահիրէ, 1959, էջ 26:

² ՀՅԴ ԿԱ, քժ. 65, գ. 1, էջ 2:

Վրացական կողմը ոչ միայն անուշադրության է մատնում եւ չի պատասխանում ՀՀ պաշտոնական առաջարկությանը, այլեւ անցկացնում է նոր գորահավաք ու հետեւողականորեն շարունակում նորանոր գորամասերով համալրել ռազմաճակատը ու դեկտեմբերի 19-ին ՀՀ կառավարութեանը հասցեագրած պաշտոնական հեռագրում հայտնում Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերությունները խզելու մասին:

Ի տարբերություն վրաց իշխանությունների դիրքորոշման՝ վրացական զորքերի պարտությունը տագնապ ու խուճապային տրամադրություններ է հարուցել Վրաստանում, նույնիսկ Ադրբեջանում: Անհանգստացած հայկական զորքերի հաղթանակներով, «Ադրբեջանի արտ. գործ. մինիստր Աղայեւը հեռագրով դիմել է Հայաստանի Խորհրդարանին՝ պատետիկ խոսքերով խնդրելով վերջ տալ եղբայրասպան պատերազմին վրացիների հետ»¹:

Ի՞նչ պիտի արվեր, որպեսզի վերջ տրվեր պատերազմին: Գործին կարող էին միջամտել հաղթող տերությունները, հատկապես Անգլիան եւ Ֆրանսիան, որոնք իրենց դիվանագիտական ներկայացուցչություններն ունեին Թիֆլիսում: Իսկ նրանց դիրքորոշումն այդ ժամանակ այնքան էլ հայանպաստ չէր:

Դեկտեմբերի 25-ին Թիֆլիսում գտնվող Անգլիայի ներկայացուցիչ, գեներալ Միլը եւ Ֆրանսիայի ներկայացուցիչ գնդապետ Շարդինիեն Վրաստանի եւ Հայաստանի հանրապետությունների ներկայացուցիչներ Ժորդանիայի ու Վրաստանի կառավարութեանն առընթեր Հայաստանի Հանրապետութեան գործերի հավատարմատար Ա. Զամալյանի մասնակցութեամբ հրավիրում են խորհրդակցություն: Գեներալ Միլի եւ գնդապետ Շարդինիենի թելադրանքով հայ-վրացական պատերազմը դադարեցնելու վերաբերյալ խորհրդակցութեան մասնակիցները ընդունում են որոշումներ, որոնց մասին հեռագրով տեղեկացնում են ՀՀ կառավարութեան նախագահ (վարչապետ) Հովհաննես Քաջազնունուն:

Հայաստանի Խորհրդարանի դեկտեմբերի 26-ի նիստում Հաստատանի Հանրապետութեան վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունին պատգամավորներին հայտնում է, որ Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների գործուն մասնակցութեամբ Թիֆլիսում տեղի է ունեցել խորհրդակցություն, որտեղ որոշում է կայացել հայկական, վրացական, անգլիական ու ֆրանսիական ներկայացուցիչներից կազմված հանձնաժողով ուղարկել ռազմաճակատ ու իրականացնել

¹ «Ձանգ» 1918, դեկտեմբերի 29:

պատերազմը դադարեցնելու ու համաձայնություն կայացնելու հետեւյալ պայմանները.

«1. Վրաց զորքերը Բորչալուում մնում են իրենց ներկայ տեղում:

2. Հայոց զորքերը գրաւում են Դսեղ-Ջալալօղլի գիծը:

3. Միջի տարածութեան վրայ ստեղծւում է խառն վարչութիւն Հայերից և վրացիներից:

4. Անգլիական զինւորական պահակները գրաւում են երկաթուղին:

Ախալքալակի վրաց վարչութեան վրայ հաստատւում է դաշնակիցների կոնտրոլ հայերի և մուսուլմանների մասնակցութեամբ:

6. Անմիջապէս ֆրոնտ է մեկնում անգլիական, ֆրանսիական, հայկական ու վրացական խառն մի յանձնախումբ:

7. Անմիջապէս Եւրոպա են մեկնում հայկական և վրաց պատերազմական թիւակները այնտեղ վերջնականապէս լուծելու համար հայ-վրացական սահմանների խնդիրը»¹:

Խորհրդակցությունում ընդունած որոշմամբ չէր սահմանվում բացարձակապէս հայաբնակ Լոռիի կարգավիճակը, իսկ Ախալքալակի գավառը պիտի գրավվեր վրացական զորքերի կողմից: Բնական է, որ նման որոշումը չէր կարող գոհացնել հայկական պատմիրականը: Այդ որոշման կապակցութեամբ իր անհամաձայնությունն ու բողոքն է արտահայտել Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Արշակ Զամալյանը:

Հայաստանի Խորհրդարանը՝ լսելով ՀՀ կառավարութեան նախագահ Հովհ. Քաջազնունու զեկուցումը, քննում է հայ-վրացական պատերազմը դադարեցնելու կապակցութեամբ դաշնակիցների, այն է՝ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի առաջադրած պայմաններն ու ընդունում է հետեւյալ բանաձեւը. «Հայաստանի Խորհրդարանը լսելով կառավարութեան նախագահի զեկուցումը հայ-վրացական կոնֆլիկտը լուծելու համար դաշնակիցների առաջարկած պայմանների մասին, ընդունում է երկու հարեւան ժողովուրդների եղբայրասպան պատերազմին վերջ տալու առաջարկը:

Ապա գտնելով, որ ներկայացած պայմանները չեն համապատասխանում Հայաստանի Հանրապետութեան իրավունքներին և արդար պահանջներին, հրահանգում է կառավարութեանը բանակցութեան միջոցով ջանալ փոփոխել այդ պայմանները համաձայն Խորհրդարանի նախորդ որոշումների»²:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

Վիճելի հարցի վերաբերյալ Հայաստանի Խորհրդարանի եւ կառավարութեան տեսակետն ու որոշումը մեկն էր՝ Հայոց պատմական Գուգարաց աշխարհի Լոռվա շրջանը Հայաստանի Հանրապետութեան անբաժանելի մասն էր, եւ դատապարտելի էին Վրաստանի կառավարութեան դրսեւորած զավթողական նկրտումներն եւ բնակչութեան նկատմամբ վրաց զինուժի կիրառած անօրինականութիւններն ու բռնութիւնները:

Պիտի ասել, որ այդ ժամանակահատվածում պատերազմը շարունակելու վերաբերյալ տարբեր դիրքորոշումներ են զարգացրել հայ քաղաքական կուսակցութիւնները:

Հարկ է ընդգծել, որ պատերազմը Լոռի-Փամբակում սկսվել է Հայաստանի Խորհրդարանի որոշմամբ, եւ այդ հարցում բոլոր կուսակցութիւնները, բացառութեամբ Սոցիալ-դեմոկրատական ֆրակցիայի, կողմ են քվեարկել հօգուտ ռազմական գործողութիւնների ծավալման: Սոցիալ-դեմոկրատները ընդունելով Լոռի-Փամբակի Հայաստանի մասը կազմելու օրինականութիւնը, միաժամանակ դեմ էին գնդի դիմելուն եւ համաձայն, որ վրացիները գրավեին Լոռին եւ Ախալքալակը:

Հայ ժողովրդական կուսակցութիւնը այդ օրերին հրաժարվելով իր պաշտպանած նախկին տեսակետից, նույնպէս Հայաստանի կառավարութիւնից պահանջում էր վերջ տալ եղբայրասպան կռիւն: Չափազանց տհաճ իրավիճակ է տիրել հայ քաղաքական կյանքում: Հայութեան համար բախտորոշ նշանակութիւն ունեցող ժամանակահատվածում անհրաժեշտ էր, որ Հայաստանի բոլոր ուժերն՝ անկախ կուսակցական պատկանելիութիւնից ու սոցիալական դիրքից, միավորվեին ու հանդես գային միասնաբար: Փոխանակ իրենց գորակցութիւնը բերելու ՀՀ կառավարութեանն ու բանակին՝ հայ քաղաքական վերահիշյալ կուսակցութիւնները կառավարութիւնից պահանջում էին հրաժարվել տարած հաղթութիւններից ու հեռանալ ազատագրված տարածքներից, որն աներկբա հավասարազոր է Լոռի-Փամբակը Վրաստանի անբաժանելի մասը ճանաչելու իրողութեանը:

«Ձանգ»-ում տպագրած «ԽՄԲԱ ԳՐԱԿԱՆ»-ում համառոտակի ներկայացնելով պատերազմը սկսելու պատճառները՝ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը հայ քաղաքական կուսակցութիւններին հայտնում է. «Արիւնահեղութեան վերջ տալը բնականագործ չէ կախած: Մենք ստիպւած եղանք գէնքի ուժով գրաւել մեզ պատկանող Բորչալուն: Հասնելով սահմանին՝ Խրամ գետին,

մենք լուծած ենք համարում այս ուղղութեամբ մեզ առաջադրած խնդիրը: Ուղարկելով հաշտարար պատուիրակութիւն Վրաստանի պատվիրակութեան և դաշնակիցների ներկայացուցչի հետ բանակցելու՝ մենք անկեղծօրէն արտահայտել ենք մեր խաղաղար տրամադրութիւնը և պատրաստակամութիւն յայտնել վերջ տալու արյունահեղութիւնը»¹:

«ԽՄԲԱ ԳՐԱԿԱՆ»-ում շեշտելով պատերազմը դադարեցնելու իր պատրաստակամութիւնը՝ հայկական կողմը միաժամանակ հայտնում է. «...Հիմա արիւնահեղութիւնը կարող է դադարեցնել միայն Վրաստանը և ուրեմն նրան էլ պիտի դարձնեք ձեր հաշտարար խօսքը: Իսկ եթէ դուք պահանջում էք Հայաստանի կառավարութիւնից վերջ տալ արիւնահեղութեան, ապա բարի պիտի լինէք ասել, թէ ի՞նչ եղանակով հնարաւոր է իրագործել այդ պահանջը գիշերով վրացիներին, մաքրելով Լոռին, հայ գօրքերը յետ քաշելով մինչև Ղարաքիլիսէն: Այդ դեպքում ի՞նչ կասէ ձեր խիղճը հանդէպ այն արեան, որ թափւեց Բորչալուում նաև ձեր կամքով, ի՞նչ կասէ հայ զինուորութիւնը, որին դուք երէկ դէպի կռիւ էիք քշում, իսկ այսօր հրամայում էք հրաժարել տարած հաղթութիւններից ու հեռանալ. վերջապէս, ինչ կասէ Լոռուայ հարստահարւած հայ ազգաբնակչութիւնը...»²:

Իգուր էին ՀՀ կառավարութեան դիմումներն ու պատերազմը դադարեցնելու ու հարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելուն նպատակաւորված քայլերը: Չնայած Անգլիայի ու Ֆրանսիայի և պատերազմող կողմերի կայացրած վերոհիշյալ որոշմանը՝ պատերազմը չթուլացող ուժգնութեամբ շարունակվում էր:

Վրաստանի կառավարութիւնը, լարելով հանրապետութեան ողջ կարողութիւններն ու զորաշարժի ենթարկելով գենքի ընդունակ բնակչութեանը, շարունակում է նորանոր զորամասերով համալրել ու ուժեղացնել ռազմաճակատը ու փորձում բեկում մտցնել պատերազմական գործողութիւններում:

Վրաստանի կառավարութեան որոշմամբ՝ նույնիսկ այն զորամասերը, որոնք գտնվելով ներկայիս Աբխազիայի տարածքում, պիտի դիմակայէին գենքերալ Դենիկինի գլխավորած Կամավորական բանակի հնարավոր ներխուժմանը ծովափնյա շրջաններ (Սուխում, Աբլեր, Գագրա), շտապ տեղափոխում են հայ-վրացական ճակատ՝ կանգնեցնելու հայկական զորքերի առաջխաղացումը:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

Ռիչարդը Հովհաննիսյանը որպես հիմք ընդունելով գեներալ Դենիկինի ու այլ հեղինակների աշխատություններում հայ-վրացական պատերազմին վերաբերող փաստերը՝ գրում է. «...վարչապետ Նոյ Ժորդանիան առաջ քաշեց այն մեղադրանքը, որ Կամավորական բանակի(նկատի ունի Դենիկինի գլխավորած բանակը-Հ.Գ.) ներխուժումը Սև ծովի երկայնքով նախապատրաստված էր հայկական ռազմերթին Լոռիում աջակցելու համար, որ հետամտում էր Վրաստանի անկախությունը տապալելու համար: Իրոք, մի շարք վրացական զորամիավորումներ ծովափնյա կայազորներից շուտափույթ փոխադրվեցին՝ դիմակայելու Դրոյի զորքերի վտանգավոր հարվածին»¹:

ՀՀ պաշտպանության նախարար, գեներալ Հախվերդյանի գնահատմամբ. «...Ձնայած այդ հաջողություններին (նկատի ունի մինչ այդ հայկական զորքերի նվաճած հաղթանակները-Հ.Գ) հայերի վիճակը յուրաքանչյուր օր դարձել է ավելի ու ավելի ծանր: Վրացիները անընդհատ մոտեցնում էին օգնական, համալրող ուժեր: Թիֆլիսից մշտապես իրականացվող մատակարարումները կատարվել են ժամանակին եւ անընդմեջ, իսկ այդ ընթացքում հայկական զորամասերը չէին ստանում ոչինչ...»²:

Ձնայած այն հանգամանքին, որ ՀՀ կառավարությունը դեռեւս ի գործ է չէր լուրջ զինական աջակցություն ցույց տալու Վրաստանի Հանրապետության դեմ միայնակ մարտնչող եւ դեռեւս ոչ մի համալրում չստացած Դրոյի առաջնորդած զորախմբին, այնուամենայնիվ, որոշակի քայլեր ձեռնարկում է բանակը մարտական ուժերով համալրելու ու հզորացնելու ուղղությամբ: Ամենաբարդ ու դժվարին լուծելի խնդիրը թերեւս նոր զորահավաքի կազմակերպումն էր: Երկրում տիրող տնտեսական ծայրահեղ դժվարին կացությունն ու աղքատությունը, ինչպես նաեւ բազմահազար անօթեւան գաղթականության առկայությունը մեծապես խոչընդոտել են իրականացնել զորահավաքը: Ձենքի ընդունակ տղամարդիկ, հոգնած անվերջ շարունակվող կռիվներից եւ խիստ մտահոգվելով իրենց ընտանիքների ճակատագրով, հրաժարվում էին ենթարկվել զորակոչի հրամանին ու մեկնել բանակում ծառայելու, առավել եւս հայտնվել մարտադաշտում:

Այդ ժամանակահատվածում ՀՀ կառավարության եւ զինվորական նախարարության ուշադրությունը դամված չէր միայն հայ-վրացական ռազմաճակատում ծավալվող իրադարձությունների

¹ Հովհաննիսյան Ռ., Աշխ., էջ 402-403:

² ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 32, ք. 9:

վրա: Հանրապետութեան անվտանգութեանն սպառնում էին նաեւ վտանգավոր այլ ուժեր:

«...կառավարութեան ուշադրութիւնը, - գրում է Ա. Աստվածատրեանը, - զբաղուած էր Շարուրի ճակատում սպառնացող բարդութիւններով: Պարսկաստանից ու Նախիջևանից հայրենիք վերադարձող բազմահազար թուրք զինուորները՝ անկարգ ու բոլշեւիկացած, ահուգողի էին մատնել մերձակայ շրջանների հայերին, եւ մեր կառավարութիւնը ճիգ էր լարում՝ այդ փորձանքից ազատելու: Վրաց ճակատը գրեթէ ամբողջապէս մնացել էր Դիլիջան-Լոռի գործամասերին եւ Ղազախի ու Լոռիի կամաւորներին»¹:

Նոր գորահավաք կազմակերպելու նպատակով ՀՀ զինվորական նախարար, գեներալ Հախվերդյանը ստորագրում է պաշտոնական հրամանը, որը զուտ ճանաչողական առումով հետաքրքիր տեղեկութիւններ է հաղորդում ու որոշակի պատկերացում տալիս բանակի կազմակերպման դժվարութիւնների եւ զորակոչի ենթակա քաղաքացիների դրսեւորած վերաբերմունքի մասին:

Գեներալ Հախվերդյանը հրամանի 1-ին կետում, դիմելով զինվորականներին ու քաղաքացիներին, հայտնում է, որ հայկական Բորչալուի հայ բնակչութիւնը չհանդուրժելով իր նկատմամբ վրաց իշխանութիւնների կողմից կիրառված բռնութիւնները, ապստամբել է օտար իշխանութեան դեմ եւ դիմել է Հայաստանի կառավարութեան օգնութեանը²:

«Մեր քաջարի զորքը, - նշվում է գեներալ Հախվերդյանի հրամանում, - աչքի չառնելով սառնամանիքն ու կովի դժվար պայմանները հառաջ շարժվելով ազատել է մեր եղբայրներին ճնշումներից ու ստրկացողներից: Բայց մեր հարազատ, իր կյանքն ու առողջութիւնը իր եղբոր համար զոհող զինվորին օգնութիւն է հարկավոր: Թանկ է ըուպեն, նրանից է կախված Բորչալուի եղբայրների ու խիզախ զինվորների կյանքը: Դուք, որ մինչեւ հիմա խուսափել էք զինվորական ծառայութիւնից ու թողել էք Ձեր գործամասերը՝ շտապեցեք մտնելու զորքի շարքը, այդ է պահանջում Ձեզանից հայրենիքն ու ազնիվ քաղաքացու պարտքը»³:

Հրամանի 2-րդ կետում տեղեկացվում է, որ գորահավաք կազմակերպելու նպատակով հանրապետութեան տարածքը բաժանվում է ութ շրջանների՝ Դիլիջանի(Ղազախի հարավային մասը), Նոր Բայագետի, Երեւանի, Սուրմալուի, Էջմիածնի, Ալեքսանդրապոլ-Ախալքա-

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1957, թիւ 2, էջ 9-10:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ, 200, ց. 1, գ. 22, ք. 9:

³ Նույն տեղում:

լաքի, Լոուի-Ղարաքիլիսայի (Թորչալուի հարավային մասը), Շարուր-Դարալազյազի¹:

Համաձայն հրամանի Յրդ կետի՝ սահմանվում է, որ Հայաստանի Հանրապետությունում բնակվող 20-25 տարեկան հայերն ու ասորիները պարտավոր են երեք օրվա ընթացքում ներկայանալ համապատասխան կենտրոններ²:

Ճիշտ է, գեներալ Հախվերդյանը ստորագրել է գորահավաքի կատարման հրամանը, բայց Դրոյի գորախումբը մինչև կռիվների ավարտի նախավերջին օրը համալրում չի ստացել:

Հրամանի վերջում գինվորական նախարարը խստորեն հայտնում է. «Ես կարգադրություն էի արել բոլոր նրանց, որոնք չեն գտնվում գորամասերում, կատարեն իրենց գինվորական պարտքը գինվորական ծառայության, բայց քչերը կատարեցին իրենց պարտքը, այդ պատճառով ներկա հրամանով նորից կոչ եմ անում ու հայտարարում, որ բոլոր նրանք, որոնք ըստ սույն հրամանի 4 կետի ժամանակամիջոցին չեն ներկայանա հավաքական կենտրոններ ու չեն ստանա համապատասխան վկայականներ՝ կհամարվեն կռվի մասնակցելու հրամանից խուսափողներ եւ... կենթարկվեն մահվան պատժի...»³:

Իսկ այդ ընթացքում վրացական կողմը ձեռնարկում է ավելի վճռորոշ գործնական քայլեր: Դեկտեմբերի 24-ին Վրաստանի գինվորական նախարարությունը հրամանով 1500 գինվորից կազմված գորահզորի գլուխն անցած՝ ճակատամարտի դաշտն է հասնում ռազմաճակատի նոր հրամանատար, գեներալ Ծուլուկիձեին փոխարինած գեներալ Մազնիբեը (Մազնիաշվիլի):

Ի տարբերություն վրացականի, հայկական գորաբանակը դեռեւս որեւէ օգնություն չէր ստացել, թեեւ արդեն հրապարակվել էր գորահզորի վերաբերյալ ՀՀ պաշտպանության նախարար, գեներալ Հախվերդյանի հրամանը: Հաղորդակցության ուղիների փակվածություն, հատկապես երկաթուղու բացակայության եւ երկրում տիրող ծայր աստիճանի աղքատության պատճառով հայ գինվորները հարկադրված սնվում եւ կռվում էին վրացիներից նվաճած սննդով ու ռազմամթերքով: Հարկ է նշել, որ նախորդ մարտերում հայկական գորամասերին ակտիվորեն օժանդակել եւ նրանց շարքերում մարտնչել էին լուռեցի կամավորները: Սակայն իրավիճակը կտրուկ փոխվում է, երբ կռիվներն արդեն ընթանում էին ոչ թե Լուվա տարածքում, այլ նրա սահմաններից դուրս:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

«Հէնց որ ամբողջ Լոռին գրաւուեց, - նշում է Ա. Աստվածատրյանը, - եւ պատերազմը սկսեց տեղափոխուել հայկական շրջաններից դուրս, լոռեցիները, մեծ մասամբ, հեռացան իրենց տները: Այս պարագան, ի հարկէ, վատ անդրադարձաւ մնացած գինուորների հոգեկան վիճակի վրայ:

Այսպիսով, հայկական բանակը, առանց օգնական ուժեր ստանալու, աստիճանաբար փոքրանում էր, իսկ վրացիները, ընդհակառակը, աւելանում էին արագօրէն»¹:

Պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանի գնահատմամբ՝ «Ոչ մի համալրում չը նախատեսվում, քանի որ բանակի մեծ մասը զբաղված էր Հանրապետութեան հարավային անապահով շրջաններով: Ավելին, որքանով որ ռազմաճակատը տեղաշարժվել էր Լոռու հայկական գյուղերից այն կողմ՝ հյուսիսի հարակից հարթավայրերը, պարտիզանական խմբերը այլեւս կանոնավոր զուգբերի հետ առաջ չէին գնում: Դրա փոխարեն, Լոռու հայ ապստամբները վերադարձան հայրենի գյուղերը՝ գոհ իրենց հաղթանակից և համոզված, որ իրենց հողերը վերջնականապես կմիացվեն Հայաստանին»²:

Նույն իրողութիւնը, այսինքն ռազմաճակատից Լոռվա ապստամբների հեռանալը եւ Դրոյի Դիլիջան-Լոռի գործախմբին համալրում չուղարկելու փաստը իր հուշագրութիւններում հաստատում է նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան պաշտպանութեան նախարար գեներալ Հախվերդյանը³:

Կռիվների ժամանակ հայկական զորախմբին դիմակայողը միայն վրացական զորքերը չէին: Շրջակայքի թուրք գինյալ հրոսակախմբերը, հիմնականում Բորչալուի թուրքերը, հնարավոր բոլոր միջոցներով օժանդակում էին վրաց զորքերին ու շարունակաբար հարձակումներ գործում հայկական գինաջոկատների վրա ու խափանում նրանց կապակցող հաղորդակցութեան ուղիները:

Բացի դրանից, վրաց զորքերը հայկականի համեմատ ունեցել են եւս մի առավելութիւն: Թիֆլիսը ռազմաճակատից բաժանող տարածքի փոքրացումը ավելի մեծ հնարավորութիւն է ընձեռում վրաց հրամանատարութեանը՝ ժամանակին եւ պարբերաբար համալրելու իր բանակի մարտաշարքերը:

Զարմանքի ու հիացմունքի էին արժանի հայ գինագնդերն ու նրանց հրամանատարը: Դեռեւս ոչ մի համալրում չստացած ընդա-

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1957, թիւ 2, էջ 10:

² Հովհաննիսյան Ռ. Հայաստանի Հանրապետութիւն, Երեւան, 2005, էջ 125-126:

³ Տե՛ս ՉԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 32, թ. 9:

մենը 5000-անոց կիսասովյալ գորաբանակը, որի շարքերը նախորդ մարտերում արդեն զգալիորեն նոսրացել էին, փաստորեն միայնակ մարտնչում էր Վրաստանի Հանրապետության ողջ ռազմական ուժերի դեմ եւ, որպես օրենք, գրեթե բոլոր մարտերը նշանավորում էր հաղթանակով: Այս առումով ուշագրավ է ու պերճախոս «Զանգ»-ում տեղ գտած թղթակցությունում հայկական ու վրացական զորքերին եւ նրանց վիճակը ներկայացնող բնութագիրը:

Թղթակցության բնութագրմամբ, վրաց զորքերը բացի գերազանց զինվածությունից ու քանակական գերակշռությունից, Դիլիջան-Լոռի զորախմբի համեմատությամբ ունեցել են նաեւ հետեւյալ նպաստավոր պայմաններն ու առավելությունները. «...թիկունքի մօտ լինելը, առատ ռազմամթերքը, տաք հագուստը, լաւ պարենաւորման միջոցներն ու դիւրութիւնները, դրամների առատութիւնը, և վերջապէս այն երկարատե հանգիստը, որ վայելել է վրաց զօրքը հանդէպ մերի: Մեր զօրքերի ներկայ յաջողութիւնները կարելի է բացատրել միմիայն հերոս ու տոկուն զօրքերի յատկութիւններով, և իրօք, մեր զօրքը հերոս զօրքերից է, մանաւանդ երբ նկատի ենք առնում այն մեծ զրկանքները, որ նա կրում է»¹:

Հայկական զօրքին տված այդ բնութագրին, անկասկած, պիտի գումարել նրան առաջնորդող հրամանատարության, սպայական կազմի մարտական գերազանց պատրաստվածությունն ու կռիվների ժամանակ առավել կենսունակ եւ գործող մարտավարությամբ առաջնորդվելու կարողությունը:

Ըստ Հայաստանի կառավարութեանը գեներալ Սիլիկյանի ներկայացրած դեկտեմբերի 26-ին թվագրված հեռագրի. դեկտեմբերի 25-ին ժամը 2-ին վրաց հրամանատարությունը Շուկավերից Աշաղա-Սարալի բնակավայրի մոտ գնացքից իջեցնում է 1500 զինվորներ եւ հրետանային մի դասակի կրակի աջակցութեամբ գրոհում է գնդապետ Կորուկովի գնդի վրա:

«Մեր մասերը, հաղորդում է գեներալ Սիլիկյանը, կանգնեցրին յարձակումը, իսկ 7-րդ բատարէայի վզվողը սուր կրակով ջարդեց թշնամու հրետանին և ցրեց հետևակներին»²:

Այդ օրը վիրավորվում է նախորդ կռիվներում իրեն քաջաբար դրսեւորած գնդապետ Կուռո Թարխանյանը:

Գեներալ Սիլիկյանի տվյալներով՝ «Առ դեկտ. 26-ին մեր զօրքերը վրացիներից առել են 48 սպայ, 882 զինւոր, 3 բժիշկ, 17 թնդանօթ,

¹ «Զանգ» 1918, դեկտեմբերի 29:

² Նույն տեղում :

39 գնդացի, 600 հրացան, 12 շոգեմեքենայ, 4 կիսափչացած զրահապատ գնացք (նկատի ունի նաեւ գեներալ Մուրուզիճեի սալոն-վագոնը-Հ. Գ.), 48 արկղ ուռւմբ, 49 հեռախոսային գործիք, շատ փամփուշտ, հագուստեղէն, ուտելիք և ուրիշ իրեր»¹:

Նույն հեռագրում գեներալ Մ. Սիւրիկյանը հաղորդում է. «Մեր զօրքերի տրամադրութիւնը շատ բարձր է: Թէ՛ գինւորները և թէ՛ ժողովուրդը կուռւմ են քաջութեամբ և իրենց գործի լիակատար գիտակցութեամբ»²:

Ճիշտ է, մարտական գործողութիւններն անմիջականորեն գեներալ Մ. Սիւրիկյանը չէր ղեկավարում, սակայն հայկական զօրքերի ընդհանուր հրամանատարը նա էր եւ պիտի ընդունել, որ նրա վկայակոչած տվյալներն ավելի հավաստի են:

Դեկտեմբերի 27-ին Թիֆլիսից Լոռի են մեկնում Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչներ գեներալ Միլը եւ գեդապետ Շարդինիեն: Դաշնակիցների ներկայացուցիչներին հայկական պատվիրակութեան եւ Լոռի-Դիլիջան գորախմբի կողմից դիմավորում են գեներալ Ղորղանյանն ու կապիտան Պուազեբարը³:

Մեկ օր անց՝ դեկտեմբերի 28-ին, անգլիական կապիտան Դըզլեզ Վիցերիսի գլխավորութեամբ Ղարաքիլիսա է հասնում 2 անգլիացի, 1 ֆրանսիացի ու 1 վրացի սպաներից բաղկացած հանձնախումբը եւ հայկական հրամանատարութեանն է հանձնում անգլիացի Ռայկըրորֆտի, ֆրանսիացի Շարդինի եւ ժորդանիայի ստորագրութեամբ վավերացված, մայիսի 25-ին Թիֆլիսի խորհրդակցութիւնում ընդունած որոշումը, որի ընդունման կապակցութեամբ, ինչպես արդեն նշվել է, իր բողոքն ու անհամաձայնութիւնն էր ներկայացրել Վրաստանի կառավարութեանը աւընթեր ՀՀ գործերի հավատարմատար Արշակ Զամայլանը⁴:

ՀՀ կառավարութեան հանձնարարութեամբ՝ Ղարաքիլիսայում նրանց դիմավորել են ՀՀ Կառավարութեան պատվիրակութեան նախագահ Մ. Հարութիւնյանն ու գեներալ Ղորղանյանը:

Հանձնախմբի ժամանումը ռազմաճակատ ղեռնու որեւէ էական ազդեցութիւն չի գործում այնտեղ ծավալվող մարտական գործողութիւնների վրա: Ճիշտ հակառակը, դեկտեմբերի վերջերին վրացական զօրքերի նոր հրամանատար, գեներալ Մազնիբեւը, համալրելով ու կարգի բերելով նախորդ մարտերում ջախջախված զորագնդերը, դիմում է մարտական ակտիվ գործողութիւններին:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 225:

Վերջին կռիվների նախօրերին «Զօր. Մագնիսեի յետագայ յայտարարութիւնների համաձայն, վրացիները ամբողջ հայկական ճակատի վրայ ունէին 8000 կռուողներ»¹:

Այժմ արդեն վրացական զորքերն ավելի քան կրկնակի քանակական գերակշռութիւն ունենին հայկական զորախմբի նկատմամբ:

Դեկտեմբերի 27-ին վրացական զորքերը, օգտագործելով իրենց քանակական գերակշռութիւնը, հարձակում են ձեռնարկում երկու գլխավոր՝ Շուլավերի եւ Սաղախլուի ուղղութեամբ: Այս անգամ վրացական հրամանատարութիւնը լիահույս էր, որ իրենց գերակշռող ռազմական ուժերին ի վերջո կհաջողվի խորտակել անընդմեջ մարտերում հոգնած ու զգալի կորուստներ կրած եւ առայժմ ոչ մի համալրում չստացած հայկական զորախմբի դիմադրութիւնն ու հաղթական վերջակետ կդնի պատերազմին: Ընդամին, վրացական կողմին առավելագույնս օգնելու ու աջակցելու նպատակադրութեամբ իրենց գործողութիւններն ավելի են ուժեղացնում Բորչալուի թուրքական բնակավայրերի գինյալ հրոսակախմբերը:

Գեներալ Մագնիսեը, ունենալով զորքերի քանակական գերակշռութիւն եւ թուրք հրոսակախմբերի աջակցութիւնը, փորձում է չզաղարող անընդմեջ գրոհներով վճռական գերակշռութիւն ձեռք բերել ռազմաճակատի մերթ այս, մերթ այն հատվածում, սակայն ամենուրեք հայ զինվորների խիզախ հակահարվածները ձախողում են վրաց զորահրամանատարի ձեռնարկումները: Ռազմաճակատի բոլոր հատվածներում հայ զինվորները մարտնչել են աննահանջ, անձնուրաց համառութեամբ ու խիզախումով:

Արժանվույնս գնահատելով պատերազմում հայկական զորքերի դրսեւորած խիզախութիւնը՝ Հովհաննես ավ. քահանա Հաճյանը նշում է. «...հակառակ թշնամու ուժերի խիստ գերակշռութեան եւ հայկական զորքերի չափազանց յոգնածութեան ու սակաւութեան, հայկական բանակը ճիշտ որ հրաշքներ գործեց, շնորհիվ իր փորձած հրամանատար Դրօի, այնքան նւիրւած ճակատապետների եւ հայրենասէր զինուորների»²:

Վրաց հրամանատարութիւնը վերջին կռիվների ժամանակ առանձնակի ուշադրութիւն է դարձրել ու կարեւորել Շուլավերի բարձունքները, քանի որ տեղանքի վրա գերիշխող դիրք ունեցող բարձունքներից ավելի հարմար էր հարձակումը զարգացնել դեպի

¹ Նույն տեղում:

² Յովհ. ավ. քահանա Դաճեան, Ըշվ. աշխ., էջ 127:

Սադախյուռ: Շուկավերի բարձունքներից ձեռնարկվող հարձակումով Սադախյուռն գրավելու համար վրաց զորքերը պիտի ապահովվեին իրենց թիկունքի անվտանգությունը: Քանի որ Շուկավերը գուտ հայաբնակ մեծ գյուղ էր եւ բազմիցս զգացել էր վրացական կողմի բռնությունները, ուստի չէր բացառվում, որ կռիվների ժամանակ գյուղի գինված խմբերը եւ այնտեղ գտնվող հայկական զորամասը հարվածեին դեպի Սադախյուռ առաջացող վրացական զորքերի թիկունքին: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, վրաց հրամանատարությունը ավելի է ուժեղացնում Շուկավերի մերձակայքում կենտրոնացած իր զորամասերը:

Շուկավերի շրջանում կենտրոնացնելով 3500 զինվոր՝ գեներալ Մազնիեւը 12 թնդանոթներից տեղացող կրակի աջակցությամբ գրոհում է գնդապետ Կորոլկովի զորամասի վրա: Չնայած հակառակորդի քանակական ու կրակային կրկնակի գերակշռությանը՝ գնդապետ Կորոլկովի զորամասը, դեկտեմբերի 26-ից սկսած, չորս օր շարունակ մեծ կորուստներ հասցնելով վրաց զորքերին, հաջողությամբ հետ է մղում գրոհները:

Չկարողանալով հաղթահարել գնդապետ Կորոլկովի զորամասի դիմադրությունը՝ գեներալ Մազնիեւը փոխում է ճակատամարտը շարունակելու մարտավարությունը: Վրացական զորքերը պիտի հարձակվեին հայկական զորքերի կենտրոնի՝ գնդապետ Տեր-Նիկողոսյանի զորամասի վրա եւ հրանոթային հզոր կրակի աջակցությամբ խորտակեին նրա պաշտպանությունը, ապա գրոհեին ռազմաճակատի թեւերում դիրքավորված զորամասերի վրա: Համաձայն վրաց հրամանատարության մշակած մարտավարության՝ հայկական զորքերի կենտրոնի պարտության հետեւանքով ղեկավարին իրավիճակում պիտի հայտնվեին նաեւ թեւերում մարտնչող գնդապետ Կորոլկովի ու Իշխանյանի գլխավորած զորամասերի¹:

Նույն օրը՝ դեկտեմբերի 27-ին, վրացական զորքերը հարձակվում են գնդապետ Տեր-Նիկողոսյանի զորամասի վրա: Եթե գնդապետ Կորոլկովի զորամասը կարողանում է գրեթե անկորուստ հետ մղել հակառակորդի բազմիցս կրկնվող հարձակումները, ապա գնդապետ Տեր-Նիկողոսյանի զորամասը չդիմանալով վրաց զորքի գրոհին, հարկադրված նահանջում է Շուկավերի հյուսիսային կողմը, դրանով ծանր կացության մատնում ռամաճակատի թեւերում գտնվող զորամասերին:

Գնդապետ Կորոլկովի զորամասը, ավելի հարմար դիրք գրավելու նպատակով, գուտ մարտավարական նկատառումով, կռվելով նա-

¹ Տե՛ս «ՁԱՄԳ» 1918, դեկտեմբերի 29:

Հանձնում է: Միաժամանակ, վրաց գործերը Բորչալուի թուրքական հրոսակախմբերի աջակցությամբ հարձակվում են գնդապետ Իշխանյանի զորամասի վրա: Հայկական զորքերը՝ օգնական ուժեր չստանալով, առանց խուճապի, հետ մղելով հակառակորդի անընդմեջ ձեռնարկվող գրոհները, նույնպես նահանջում են:

Ճակատամարտի մանրամասները ներկայացնող ռազմական ամփոփագրի հավաստմամբ՝ «Մեր գլխավոր ոյժերը երեկոեան ամրացան և հիմնաւոր կերպով բռնեցին Գեառնուշ-Թափա-Սաղախլո բարձունքները: Նահանջը կատարեց կարգապահություններ, զինւորներին տրամադրութիւնը լաւ է: Մեր զոհերը սպանւած և վիրաւոր 7 սպայ և 200 զինւոր, 3 թեթեւ թնդանօթ: Վրացիները կենտրոնացնում են եկու կէտերում՝ Շուլաւերի տակ մօտ 3500 զինւոր, 12 թնդանօթ և Կալազանի մօտ 600 մարդ: Վերջիններիս են միացել նաև տեղացի թուրքերը»¹:

Վրացական զորքերը մի քանի անգամ գրոհում են Սաղախլու կայարանի վրա եւ դեկտեմբերի 30-ին թուրք ամբոխի հետ միասին ներխուժում են Սաղախլու, բայց հայ մարտիկները՝ վրացիներից վերցրած զրահագնացքի կրակի աջակցությամբ, փախուստի են մատնում նրանց ու դարձյալ ամրապնդվում Սաղախլուում:

Այդ կռիվներում արդյունավետ է գործել զրահագնացքը, որը փոխտեղակալ Սուլթան-Շահի (Բաշ-Ապարանի ճակատամարտում Սուլթան-Շահը հրետանային մարտկոցի հրամանատարն էր՝ Ն.Գ) հրամանատարությամբ «...յանդուզն յարձակումներ էր գործում եւ ահագին վնաս պատճառում հակառակորդին»²:

Հայ-վրացական պատերազմը մոտենում էր իր վախճանին: Ո՞վ պիտի նվաճեր հաղթանակը հարյուրամյակներ շարունակ միմյանց հարեւանությամբ ապրող երկու ազգերի միջեւ բռնկված պատերազմում:

Դրոն իր մարտական հարուստ կենսագրությամբ արդեն բազմիցս ապացուցել էր, որ ճակատամարտերում հաղթելու անհրաժեշտ պայմանը բոլորովին էլ գործի թվական գերակշռությունը չէ, իսկ մարտերի ընթացքում սոսկ պաշտպանվելը, թեկուզ եւ հաջողությամբ, երբեք նրա դավանանքը չի եղել: Պատերազմելու նրա տարերքը սրընթաց հարձակումն էր եւ անսպասելի ու հուժկու հարվածները:

Դեկտեմբերի վերջերին ծավալված կռիվներում հաջողությամբ հետ մղելով վրաց զորքերի գրոհները՝ նա դարձյալ մտածում է նոր հարձակում ձեռնարկելու մասին: Հարկ է խոստովանել, որ Հայաստանում

¹ Նույն տեղում:

² Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, էջ 227:

տանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը դեռեւս բավարար ուշադրութիւն չէր դարձրել Դրոյի գորախումբը ժամանակին օգնական ուժերով համալրելու, զենք ու զինամթերքով, հանդերձանքով ու պարենով ապահովելու գործին: Դիլիջան-Լոտի գորախումբը չնայած դեռեւս չէր ստացել անգամ փոքրագույն համալրում, այնուամենայնիւ, շարունակում էր կիսասովյալ ու վատ հանդերձավորված վիճակում միայնակ աննահանջ ու վճռականութեամբ մարտնչել Վրաստանի բանակի դեմ:

Այս առումով քննադատաբար մոտենալով կառավարութեան գործունեութեան զնահատմանը՝ Արտաշես Բաբայանը գրում է. «Մեղաւոր էինք եւ մասնաւորապէս վարչապետ Յովհ. Քաջազնունին, որ իւրայատուկ կեցուցքով չուզեց պատերազմին ժողովրդական բնոյթ տալ եւ չօգտագործեց մեր մաքսիմում կարողութիւնը:

Ճիշտ է, մեր ժողովուրդը սոսկալի վիճակի մէջ էր, բայց թէ՛ Խորհրդում, թէ՛ երկրում կառավարութիւնը ջանք չթափեց օգնական ուժեր ուղարկելու բանակին եւ մեծ «խոհեմութիւն» արեց լուծեան տալով մեր փայլուն յաղթանակները պատերազմի դաշտում»¹:

Դրոն, իհարկեւ, քաջատեղյակ էր Հայաստանում տիրող ծանրագույն կացութեանը, բայց պատերազմը շարունակելու համար անհրաժեշտ էր համալրում, օգնութիւն: Իր գորախումբը ուժեղացնելու համար նա ՀՀ կառավարութիւնից պահանջել է ընդամենը 1000 զինվոր, 50.000 ռուբլի, 1500 լեբել ու թուրքական հրացաններ, ինչպէս նաեւ բժիշկներ ու ֆելդշերներ: ՀՀ կառավարութեանն ու զինվորական նախարարութեանը ներկայացնելով վերոհիշյալ, կարելի է ասել, ավելի քան համեստ պահանջները՝ Դրոն հավատացրել է, որ նվաճած հաղթանակները կարող են ամրապնդվել, եթե բավարարվեն իր ներկայացրած պահանջները²:

Դեկտեմբերի 30-ին Դրոյի համառ պահանջներից հետո, վերջապէս մարտադաշտ է հասնում երկար սպասված համալրումը՝ ընդամենը 600 զինվոր: Իհարկեւ, համալրումը այնքան էլ մեծ չէր, բայց պատերազմելու հարուստ փորձ ունեցող 600 մարտունակ զինվորների օգնութիւնը, անտարակույս, կարող էր դրական ներգործութիւն ունենալ մարտական հետագա իրադարձութիւնների հաջող զարգացման վրա: Անհրաժեշտ էր եւս մեկ խիզախ թուիչք, մեկ վճռական հաղթանակ, եւ Վրաստանի մայրաքաղաք տանող մայրուղին բաց կլիներ:

Համալրելով եւ վերախմբավորելով իր գորագնդերի մարտաշարքերը՝ Դրոն ծրագրում է շրջապատել եւ ոչնչացնել գեներալ Մագ-

¹ Բժ. Ա. Բաբայան, Աշխատանք, էջ 26:

² Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 16, ք. 348:

նիւելի բանակը: Հայկական զորագնդերի բարոյական ու մարտական ոգին, կորովը եւ հաղթելու ձգտումը դեռեւս բավականաչափ բարձր էին: Հայկական զորքերին հաջողվում է հրանոթների ու գնդացի-ների հզոր եւ դիպուկ հարվածներով գրավել նաեւ վրացիների վերջին՝ 4-րդ զրահագնացքը, որն անմիջապէս օգտագործում են ընդդեմ վրաց զորքերի: Դեկտեմբերի 31-ին հայ-վրացական զորքերի միջեւ սկսվում է վերջին ճակատամարտը:

Հայկական զորամասերը դեկտեմբերի 31-ին՝ վերջին ճակատամարտի նախօրեին, կենտրոնացել էին հետեւյալ դասավորութեամբ. «... աջ թեւում կանգնած էր գնդ. Տիմոշենկոն 6-րդ գնդի 2 գումարտակով (մօտ 1100 սևին) եւ 6-դ լեռնային մարտկոցի 2 թնդանօթով: Կենտրոնում՝ 2-րդ գնդի 3 գումարտակներ (մօտ 600 սևին) գլխ. Յովհաննիսեանի հրամանատարութեամբ եւ 4-րդ լեռնային մարտկոցի երկու թնդանօթ՝ երկաթուղուց մինչեւ Բարդաձորից ձոճկան տանող ճանապարհը: Զախ թեւի վրայ՝ գնդապետ Կորոլկովը՝ Բարդաձորի ճանապարհից մինչեւ Օփրեթի ճանապարհը: Նրա մասերը դասաւորւած էին. Գիւլ - Գագիում միլիցիոն գունդը, Բարդաձորում 4-րդ գնդի մէկ գումարտակ, 2 գումարտակ Խոժոռնիում, 50 ձիաւոր Աղքեորփիում: Պահեստը գտնվում էր ձոճկանում՝ 2-րդ գնդի 2 գումարտակներ եւ 7-րդ մարտկոցի 2 թնդանօթներ»¹:

Դրոյի մտահղացմամբ՝ գեներալ Մազնիելի գլխավորած բանակը Սաբախլուի ճակատամարտում պիտի ջախջախվեր հետեւյալ մարտավարութեամբ: Նախ պիտի ընդգծել, որ ի տարբերութեան Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի, որտեղ նա, ինչպէս արդեն նշվել է, թուրքական կանոնավոր դիվիզիային կարողացավ պարտութեան մատնել շնորհիվ կենտրոնացված խոյահարիչ եւ հակառակորդի համար անսպասելի սրընթաց հարվածի, ապա այս անգամ նա ընտրում է բոլորովին այլ մարտավարութեան: Համաձայն նրա մտահղացման՝ կենտրոնի հանդիպակաց եւ թեւերից տեղացող հարվածներով ու արագ տեղաշարժերով հայկական զորագնդերը պետք է օղակեին, չրջապատման մեջ վերցնեին վրաց զորախմբավորումը, ապա սրընթաց ու հզոր գրոհներ ձեռնարկելով՝ խորտակեին նրա դիմադրութեանն ու շարժվեին դեպի Թիֆլիս: Այսինքն, հայկական զորքերը ճակատամարտում պիտի շարունակեին գործել ընդամենը 2-3 օր առաջ տեղի ունեցած Սաբախլուի հաղթական ճակատամարտում կիրառած մարտավարութեամբ, բայց քանի որ ուժերը

¹ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 228:

սահմանափակ էին, ուստի գրոհները պիտի զարգացնեին ավելի արագ ու վճռական: Հաղթանակի դեպքում բացվելու էին Թիֆլիս տանող ուղիները:

Հայ-վրացական պատերազմում տեղի ունեցած մարտական գործողությունների, առանձին զրվագների, մասնավորապես վերջին՝ դեկտեմբերի 31-ի կռիվների վերլուծությունն ու նկարագրությունն առավել ամբողջական իր հեղինակած «Հայաստանի Հանրապետություն» աշխատությունում ներկայացնում է Ս. Վրացյանը: Բոլոր այն հեղինակները, ինչպես նաև տողերիս հեղինակը, ովքեր անդրադարձել են Հայ-վրացական կռիվների վերլուծությանն ու նկարագրությանը, գլխավորապես օգտվել են հենց Ս. Վրացյանի «Հայաստանի Հանրապետություն» գրքի «Պատերազմ եւ Հաշտություն» գլխում տեղ գտած նյութից: Ավելորդ կրկնաբանություններից խուսափելու համար նպատակահարմար ենք գտնում ներկայացնել այդ ճակատամարտի վերջնամասի նկարագրությունն ամբողջությամբ:

Ճակատամարտը իր մտահղացած մարտավարությունից ծավալելու համար Դրոն գորամասերին տվել է հետեւյալ հրամանը. «Աջ թեւը, ժամը 2-ին, սկսում է յարձակումը, գրաւում 2660 բարձունքը եւ, եթէ ձախ թեւը առաջանայ յաջողութեամբ, Մամայում կապւում նրա հետ: Կենտրոնական զօրամասը՝ գարնում է ճակատից եւ զբաղեցնում Սաղախլուի թշնամուն: Զախ թեւը շարժւում է կենտրոնի հետ միաժամանակ եւ գրաւելով Սրոն-Դամիա շրջանը՝ Ամայում միանում է աջ թեւին: Այսպիսով թշնամին առնելու էր օղակի մէջ եւ ջախջախելու:

Սակայն ճակատամարտը տեղի է ունենում նախատեսվածից մի քիչ տարբեր ձեւով: Հեռախօսային կապ չլինելու պատճառով Կորովովը մի քանի ժամ ուշ ստացաւ հրամանը, եւ նախաձեռնութիւնը նրա ճակատում անցաւ թշնամու ձեռքը: Ժամը 8-ին վրացիները, սպայական գումարտակի գլխաւորութեամբ, դիմեցին ուժեղ յարձակման, Գիւլ-Գազիի մօտ պատուեցին մերոնց շղթան եւ շարժեցին դէպի Գեղեք-Բուռուն լեռը: Ժամը 1-ին թշնամու առաջխաղացման մասին լուր ստացեց զօրամասի սպայակոչտում, եւ Դրոն շտապեց պահեստից օգնութեան հասցնել 2-րդ գնդի 2-րդ գումարտակը, որը կանգնեցրեց վրացիների արշաւը:

Ժամը 2-ին ուժգին յարձակման անցաւ 6-րդ գունդը՝ շարժելով դէպի 2660 բարձունքը: Կենտրոնական ճակատից անընդհատ տեղեկութիւններ էին ստացւում, որ վրացիները 2600 բարձունքի կողմից, Մամայից ու Դամիայից Սաղախլու էին քաշում իրենց ուժերը եւ

չարժուում դէպի Գիւլ- Բաղի: Եւ որովհետեւ ձախ թեւը չէր շարժուում, Դրօն հրամայեց աջ զօրասիւնին ցոյց տալ վճռական գործունէութիւն եւ մի զօրասիւն ուղարկել դէպի Սաղախլու՝ Գիւլ-Բաղի ուղղութեամբ վրացիներին թիկունքից հարվածելու համար:

Երբ գունդը յառաջացաւ երկու թեւով. մէկը 1-ին գումարտակ՝ Գիւնաչ-Թափայից 2660 բարձունքի լանջերով շարժեց դէպի Լամբալու եւ Սաղախլու: Երբ լեռնային մարտկոցի 2 թնդանօթ կրակ բաց արին Սաղախլուի վրա. 2660 բարձունքի վրա դրեց մի պահակ: Միւս գումարտակը գործում էր Քարամուլուի եւ Կաչաղանի շրջանում: Միաժամանակ Սաղախլուի վրա կրակ բաց արեց եւ 7-րդ լեռնային մարտկոցը, եւ 2-րդ գնդի 3-րդ գումարտակը 2702 բարձունքից սկսեց հարակից իջնել դէպի Սաղախլու: Զրահապատը, առաջ անցնելով, օգնում էր 3-րդ գումարտակի:

Ձախ թեւի վրա շարունակուում էին կատաղի կռիւները, վրացիները տարածուում էին Գեղեք-Բուռունի ուղղութեամբ:

Ժամը 3-ի մօտերը, Երբ գնդի 2-րդ գումարտակը սկսեց մոտենալ 2660 բարձունքի կատարին: Վրացիները բաց արին ուժեղ գնդացրային կրակ, բայց մերոնք առաջ շարժեցին գնդակների տարափի տակ՝ պատրաստ անցնելու սելիամարտի: Վրացիները խուսափեցին սելիամարտից եւ ժամը 4 ու կեսին փախան: 2660 բարձունքը անցաւ հայերի ձեռքը, որոնց առաջաւոր մասերը սկսեցին իջնել դէպի Մամայ՝ կտրելով Սաղախլուի ճակատում գործող վրացական զօրամասի թիկունքը: Երեկոեան Երբ գնդի ձախ զօրասիւնը գրաւեց Լամբալուն, իսկ 2-րդ գնդի 3-րդ գումարտակը ներս խուժեց Սաղախլուի հարաւային մասը:

Գիշերը կռիւը դադարեց: Թիկունքից կտրւած՝ վրացիները կանգնեցին Գիւլ- Բաղի շրջանում եւ սկսեցին կամաց-կամաց յետ քաշել: Մեր ձախ զօրամասը բռնեց բարձունքները Խոժոռնիի, Գիւլ-Բաղի ու Բարդաձորի Գլխին...»¹:

Ինչպէս հայտնի է, Սաղախլուի մոտակայքում մղվող այդ ճակատամարտը մնում է անավարտ: Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչների միջնորդութեամբ Հայաստանի եւ Վրաստանի կառավարութիւնները համաձայնվում են դադարեցնել պատերազմը եւ պարտավորվում սահմանային հարցերը լուծել դիվանագիտական ճանապարհով:

Վ. Փափազյանի գնահատմամբ՝ «Կարճ միջոցի մէջ, Դրօն յաջողեցաւ-հակառակ անոր որ վրացիները գրահաւոր գնացքներ բերած էին ճակատէն-Լօռիի եւ Զալալ Օղլուի շրջանէն քշել օտարամուտ

¹ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 228:

ուժերը, մօտենալ թիֆլիզ տանող ճամբուն՝ հովտի ելքին եւ Շուլա-վէր գիւղաքաղաքին: Այդ ատեն էր, որ Կովկաս գտնուող անգլիա-կան զինուորականներու միջամտութեամբ վերջ տրուեցաւ այդ ամօթալի կռիւներուն»¹:

Հարց է ծագում. ո՞վ էր հաղթողը այս պատերազմում: Պատերազմող երկու կողմերից յուրաքանչյուրը պնդում է, որ ճակատամարտը շարունակվելու դեպքում հաղթանակն ինքն էր նվաճելու:

Եզրափակելով ճակատամարտի նկարագրութիւնը՝ Ս. Վրացյանը փորձում է տալ այդ հարցի պատասխանը:

«Եւ իրոք, ուշադրութիւն դարձրէ՛ք ճակատամարտի քարտէսին-ուժերի ի՛նչ տարօրինակ դասաւորութիւն: Հայ-վրացական զօրամասերը խառնուել են իրար. վրացիները մտել են խորունկ հայկական շրջանը, հայերը սպառնական՝ անցել են վրացիների թիկունքը: Կը դիմանայի՞ն Կորուկովի զօրամասերը վրացական գրոհին, կը կարողանայի՞ն վրացիները մաքրել թիկունքը հայկական խուժուածից. կը կարողանա՞ր Մազնիեւը տոկալ Դրոյի հարւածին...»²:

Նկատի ունենալով Դրոյի երկաթյա կամքը, ռազմագետի անբասիր կարողութիւններն ու նպատակասլացութիւնը, ինչպէս նաեւ նրա զորաբանակի մարտական փայլուն պատրաստութիւնը, կարգապահութիւնն ու պատերազմը մինչեւ հաղթանակը շարունակելու ձգտումը՝ կարելի է անվարան պնդել, որ նա անպայման կ'ջախջախեր գեներալ Մազնիեւի բանակն ու կ'զբաւեր Վրաստանի մայրաքաղաքը, եթէ չլինեին անգլիացիների ու ֆրանսիացիների միջնորդութիւնները:

Հայ-վրացական պատերազմի մանրամասները ներկայացնող փաստերը վկայում են, որ ռազմաճակատում հայկական զորքերի նվաճած հաղթանակներն ու առաջխաղացումը տազնապալի կացութիւն էին ստեղծում Վրաստանի մայրաքաղաքում եւ Վրաստանի ողջ Հանրապետութիւնում:

Օրինակ, Խորեն Ռահանյանը (ամերիկահայ կամավոր գինվոր: Մարտնչել է Անդրանիկի 1-ին կամավորականի շարքերում, ապա եղել է Սեբաստացի Մուրադի զորախմբում եւ մասնակցել Երզնկայի, Էրզրումի, Սարիղամիշի մարտերին-Հ. Գ.): Հայ-վրացական կռիւների ժամանակ գտնվելով թիֆլիսում՝ ձերբակալվում ու տեղափոխվում է Քութայիսի բանտը-Հ. Գ.) իր բանտային հուշերում անդրադառնալով հայ-վրացական կռիւներին, ներկայացնում է հետեւյալ ուշագրավ փաստը. «Գիշերը չէինք կրնար քնանալ, կառքերու ճոնճիւններուն եւ բանտին անտանելի մթնոլորտին պատճառով: Օր

¹ Փափագեան Վ., Իմ յուշերը, հ. 2, էջ 496:

² Վրացեան Ա., Յայաստանի Յանրապետութիւն, էջ 228:

մը հարցուցինք պահակ Սրիկին. թէ այդ ի՞նչ ձայներ էին գիշերները: Պատասխանեց թէ վրացիները իրենց մայրաքաղաքը հոս կը փոխադրէին, «որովհետեւ ձեր Դրօն շատ գոռ կընէ եւ Թիֆլիսը իյնալու վտանգի տակ է:

Նույն օր բանտ եկան երկու բժիշկ, հայ թարգման մը եւ երկու սպաններ ու ըսին, թէ հաշտութիւն կար եւ թէ հայերու եւ թէ վրացիներու միջու կազմուած էր չեզոք գոտի»¹:

Պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը, վկայակոչելով հայ-վրացական պատերազմին վերաբերվող հետեւյալ վիճակագրական տվյալները, համաձայն որի «...հայերը ավելի քիչ կորուստներ էին ունեցել, քան վրացիները եւ տվել էին հարյուրից պակաս գերիներ, մինչդեռ զբաղվել էին 2 զրահագնացք, մոտ 75 գնդացիր, 200 բեռնված ապրանքատար վագոն եւ գերել էին ավելի քան հազար վրացական զինվոր», ընդհանրացնում է. «Բայց անգամ այս թվերը թեեւ գալիս են ժխտելու վրացական պարծենկոտությունը Չախճախիչ հաղթանակի մասին, ինքնըստինքյան, չեն ապացուցում հայերի վճռորոշ հաղթանակը»²:

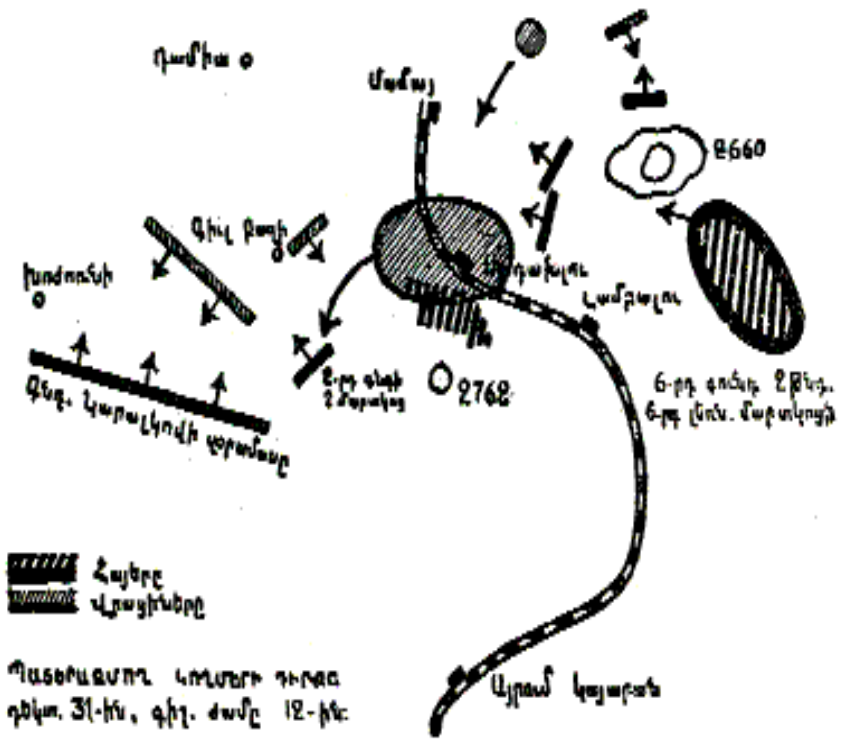
Ռ. Հովհաննիսյանը՝ ի ապացույց հայկական զենքի առավելության, մեջբերում է անգլիացի մի թղթակցի եւ հեղինակի հետեւյալ խոսուև խոստովանությունը. «... ինքը Կովկաս էր գնացել հայերի նկատմամբ «առհասարակ եւրոպական նախապաշարումներով լցված» եւ այդպիսով, կիսով չափ հակված հավատալու այն ցինիկ տեսակետին, որ «Հավանաբար, աստվածային նախախնամությամբ հայերը նախասահմանված են կոտորվելու համար», պնդում է, որ բրիտանական զինվորական իշխանությունները փրկեցին Վրաստանը ծանր վիճակից. «Երկու ժողովուրդները բախվեցին 1918թ. դեկտեմբերին եւ, ի գարմանս նրանց, ովքեր կարծում էին, թե հայերը փողամոլների այլասերված ցեղ են, փախուստի մատնեցին վրացիներին եւ, թերեւս, կզբավեին Թիֆլիսը՝ վրացական մայրաքաղաքը, եթե դաշնակիցները չմիջամտեին»³:

Մի ուշագրավ փաստարկ եւ արժեւորում այդ հարցի լուսաբանման վերաբերյալ. հայկական պատմական տարածքների, այս պարագայում Բորչալու գավառի Լոռվա շրջանի համար մղված միանգամայն օրինական եւ անհրաժեշտ պայքարը խորհրդահայ մի շարք պատմաբանների կողմից որակվել է որպես Հ. Յ. Դաշնակցության կողմից հարեւան երկրների տարածքների նկատմամբ զրսեւորած նվաճողական քաղաքականություն:

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1966, թի 50, էջ 63:

² Հովհաննիսյան Ռ., Աշխ., էջ 127:

³ Նույն տեղում:

Հայ-վրացական պատերազմի վերջին՝ անավարտ ճակատամարտի պատկերը:

Օրինակ, «Նոյեմբերյան հեղափոխությունը Հայաստանում» գրքում անդրադառնալով Հայ-վրացական կռիվների գնահատմանը՝ Մ. Ներսիսյանը գրում է. «... Դաշնակցությունը չքաշվեց զենքից ու պատերազմից: Նա, ընդհակառակը, մեծ ամբարտավանությամբ դիմեց իր սովորական հայդուկային-ավանտյուրիստական քաղաքականությանը: Դաշնակցությունը սկսեց սուր ճոճել: Եվ ահա Անդրկովկասյան սեյմի քայքայումից ընդամենը հինգ ամիս հետո դաշնակցական կառավարությունը առաջին մեծ պատերազմն ունեցավ մենշեևիկյան Վրաստանի հետ: 1918 թ. դեկտեմբերին պայթեց դաշնակ-մենշեևիկյան պատերազմը»¹:

¹ Ներսիսյան Մ., Նոյեմբերյան հեղափոխությունը Հայաստանում, Երեւան, 1935, էջ 35:

Ընթերցելով այս տողերը՝ բնականորեն հարց է ծագում. մի՞թե հայրենի հողը հարեւան երկրի գավթողական նկրտումներից պաշտպանելն ու ազատագրելը ամբարտավանութուն է եւ ավանտյուրա: Հայկական զորքերի հաղթանակն ու հայոց պատմական տարածքների ազատագրումը խորհրդահայ ակադեմիկոս-պատմաբանի համար կարծես դատապարտելի իրողութուն է. «Դանակ պարոնները, - շարունակում է Մ. Ներսիսյանը, - այդ պատերազմի ժամանակ, Օրինակ, հրճվում, ուրախանում էին, երբ կատարվում էին այդ չտեսնված ոճրագործութունը, ավերումներն ու կոտորածները, այդ նույն ժամանակ պարոն Վրացյանը ցինիկորեն խմբապետ-մտուզերիստ Դրոյին հեռագրում է.

«Գործող բանակ, Դրոյին:

Սիրելի Դրո, Հ. Հ. Դաշ. Ֆրակցիան, կենտրոնական կոմիտեն եւ բյուրոն ջերմապես ողջունում են քեզ, քո ընկերակիցներին եւ քո ղեկավարութեան տակ գտնվող հերոսներին, Ուզունլարից մինչեւ Խրամ տարված փայլուն զինվորական գործողութունների համար: Փառք եւ պատիվ նրանց, որոնք ընկան հայրենիքի հանդեպ իրենց ունեցած պարտականութունները կատարելիս»¹:

Մի՞թե պարսավելի է, երբ Մ. Ներսիսյանի բնորոշմամբ «Դաշնակ պարոններ»-ը ողջունում էին հայ զորապետին ու նրա առաջնորդած զորքին, որոնք հաղթանակներ էին նվաճել մի շարք ճակատամարտերում եւ թույլ չէին տվել, որպեսզի Հայաստանի պատմական տարածքը՝ Լոռին, սեփականացվեր հարեւանի՝ Վրաստանի կողմից:

Անվանի պատմաբան Լեոյի բազմիմաստ բնութագրմամբ՝ «Երկու հազար տարվա պատմութունը տանում հասցնում է այն եզրակացութեան, որ առանց Լոռու երկար դարաշրջաններում չէր կարող երեւակայել Հայաստան: Ներկայումս այս բանն ավելի ևս աներեւակայելի պիտի համարել, քանի որ կտրել Լոռին Հայաստանի մարմնից, կնշնակե հոշոտել նրա ամբողջ անցեալը և նրա կուլտուրական գանձերը՝ դարերի և հարյուրավոր սերունդների մեծագործութունը թալանի տալ»²:

Արշալույս Աստվածատրյանի արտահայտութեամբ՝ «Հայ ժողովրդի բոլոր խավերի գաղափարն էր արտահայում Լեոն»³:

Արժանավույնս գնահատելով հայ-վրացական պատերազմում Դրոյի ծառայութունը՝ Ա. Աստվածատրյանը նշում է. «Հայ-Վրա-

¹ Նույն տեղում:

² Աստվածատրյան Ա. Աշխ. աշխ., էջ 679:

³ Նույն տեղում, էջ 686:

ցական պատերազմը կասկած չի թողնում մի բանում, այն, որ Դրոն իր վրա դրված պարտականությունը կատարեց փայլուն կերպով»¹:

Բնականաբար հարց է ծագում. ինչպիսի՞ ճակատագրի կարժանանար Լոռին, եթե Դրոյի զորաբանակին չհաջողվեր շրջանը մաքրել վրացական զորքերից: Մեր պատմությունը արդեն տվել է եւ տալիս է այդ հարցի միանշանակ պատասխանը: Եթե հայկական զորաբանակին չհաջողվեր Լոռին մաքրել վրաց զորքերից, ապա այն անխուսափելիորեն կարժանանար Արցախի ճակատագրին եւ նրա նմանողությամբ մինչեւ օրս կռվածադիվ կրառնար Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ:

Կարելի է աներկբա պնդել, որ եթե հայկական Լոռին այսօր գտնվում է Հայաստանի կազմում, ապա այդ գործում չափազանց մեծ են հայ-վրացական պատերազմում հակառակորդի մարտական ուժերին քանակական առումով, զինվածությամբ եւ սննդամթերքի ու հանդերձանքի մատակարարմամբ զգալիորեն զիջող եւ անասելի դժվարին պայմաններում հերոսաբար մարտնչած Դրոյի եւ նրա գլխավորած քաջարի սպաների ու հայ զինվորների, հերավի, անգնահատելի ծառայությունը:

Արժանվույնս գնահատելով հայ-վրացական «անմիտ, խելացնոր, բայց անխուսափելի կռիվներում» (Ս. Վրացյանի գնահատականներն են - շ. Գ.) Դրոյի ծառայությունը՝ Ս. Վրացյանը գրում է.

«Դրօն այդ օրերին իսկապէս հանճարեղ ռազմագէտի հմտութիւն երեւան բերեց, որ յարգանք պարտագրեց նոյնիսկ թշնամուն: Ես յիշում եմ Երեւան գերի բերուած մի քանի տասնեակ վրացի սպաներին եւ բարձրաստիճան զինուորականներին ի պատիւ տրուած մի ճաշկերոյթի Հայաստանի սպարապետութեան կողմից: Այդպիսի բաներ էլ հնարաւոր էին դեռ, որ պատերազմի միջոցին, գերի զինուորականութեան ի պատիւ ճաշկերոյթ տրուի: Իրենց բարքին յատուկ՝ վրացի գերիների լեզուները արագ բացուեցին եւ զինու հետ միասին սկսեցին հոսել նաեւ բաժակաճառերը: Պերճախոս զինուորականներից մէկը ասաց.~ Ես առաջարկում եմ խմել տաղանդաւոր եւ վեհանձն գօրահրամանատար Դրոյի կենացը: Ես առաջարկում եմ խմել հայ եւ վրացի եղբայրական ժողովուրդների կենացը»²:

Արժանվույնս գնահատելով Դրոյի ավանդը հայ-վրացական պատերազմում՝ Երեւանի Ազգային խորհրդի անդամ Ա. Աստվածատ-

¹ Նույն տեղում:

² Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, 1965, հ. Դ, էջ 186:

ըյանը գրում է. «Հայ-վրացական պատերազմը կասկած չի թողնում մի բանում, այն՝ որ Դրօն իր վրայ դրուած պարտականութիւնը կատարեց փայլուն կերպով»¹:

Ավարտվում է հայ-վրացական պատերազմը եւ Ս. Վրացյանի արտահայտւթյամբ՝ «Խորքը անցնում է քաղաքագետներին»:

Զինադադարի հաջորդ օրը հայկական հաշտարար պատվիրակութիւնը մեկնում է Թիֆլիս, ուր հունվարի կեսերին բացվում է հայ-վրացական խորհրդաժողովը: Վրացիների կողմից խորհրդաժողովին մասնակցել են Ե. Գեգեչկորին, Ն. Ռամիշվիլին, Սաբախտարաշվիլին եւ գեներալ Գեղեւանովը, իսկ հայկական պատվիրակութիւնը ներկայացրել են Մ. Հարութիւնյանի գլխավորած Ղարաքլիսայի պատվիրակութիւնն ու գեներալ Ղորղանյանը: Խորհրդաժողովում քննարկվել են ոչ միայն պատերազմին ու հաշտութիւն, այլեւ երկու երկրների փոխհարաբերութիւններին վերաբերող կարեւոր խնդիրները: Խորհրդաժողովը շարունակվել է մոտ երեք ամիս եւ ինչպես որ սպասվում էր, այնտեղ ծավալված վիճաբանութիւնների գլխավոր նյութը եղել է սահմանների հարցը²:

Ս. Վրացյանի գնահատմամբ՝ վրացական կողմը դիտավորյալ ճգճգել է խորհրդաժողովի աշխատանքները: Քաջատեղյակ լինելով Հայաստանի Հանրապետութիւնում տիրող ծանրագույն իրավիճակին, վրացական կողմը հույսեր է փայփայել, որ Հայաստանում գնայով ավելի ու ավելի կծանրանա տիրող դժվարին կացութիւնը, ու հետեւաբար հայ պատգամավորութիւնը հարկադրված կլինի լինել ավելի գիջող ու կրնդունի իրենց առաջադրած պահանջները:

Վրաց պատվիրակութիւնի հույսերը չեն իրականանում: Հասկանալով վրացական կողմի դիրքորոշումն ու հետապնդած նպատակը՝ Հայաստանի կառավարութիւնը հրահանգում է իր պատվիրակութիւնը մինչեւ մարտ վերջացնել բանակցութիւնները եւ վերադառնալ Երեւան: Խորհրդաժողովի աշխատանքները ընդհատվում են, բայց փետրվարի 28-ին վերսկսվում ու ընդունվում են մի քանի որոշումներ³:

Խորհրդաժողովի ընդունած որոշումներից պիտի առանձնացնել.

1. երկու հանրապետութիւնների փոխադարձ անկախութիւնների ճանաչման եւ դիվանագիտական հարաբերութիւնների վերականգման դաշինքը: Բացվում է Բաթում-Երեւան երկաթուղու շրջափակումը, եւ օրեր անց Հյուսիսային Կովկասից գնացքները Հայաստան

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1957, թիւ 2, էջ 11:

² Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 237:

³ Տե՛ս Մույն տեղում:

են հասցնում Անտանտայի երկրների, գլխավորապես ԱՄՆ-ի կառավարութեան կողմից հայ ժողովրդին տրամադրած ալյուրի ու սննդամթերքի այլ տեսակների բեռները, որոնք այդ օրերին փրկարար նշանակութիւն ունեին Հայաստանի Հանրապետութիւնում հանգրվանած բազմահազար գաղթականութեան ու հատկապես որբ եւ անապաստան երեխաների համար:

Լոռվա վիճելի շրջանը հայտարարվում է չեզոք գոտի, եւ մշակվում է Լոռիի չեզոք գոտու վարչութեան առանձին կանոնագիր: Այդ ճանապարհով լուծվում են քրիստոնյա հարեւանի հետ ունեցած վիճելի հարցերը¹:

Լոռվա չեզոք գոտու ընդհանուր կոմիսարը, որը պիտի լինէր արտակարգ լիազորութիւններով օժտված դաշնակիցների սպաներից ուրեւէ մեկը, որը ունենալու էր հայ եւ վրացի մեկական օգնական:

«Չեզոք գոտին, գրում է Ռիչարդ Հովհաննիսյանը, որն ընդգրկում էր Ալավերդու հարուստ պղնձահանքերը, 43 գյուղ՝ գերազանցապես հայկական, և երկաթուղու մոտավորապես 30 մղոնանոց հատված՝ 6 կայարաններով, բաժանվեց Ուզունլարի, Վորոնցովկայի և Ալավերդու շրջանների: 13 գյուղախմբեր ընդգրկող երեք շրջաններից յուրաքանչյուրը պետք է ունենար տեղացի կոմիսար: Արդեն վճռված էր, որ հրաձգային բրիգադի 4-րդ գումարտակի կապիտան Ա. Շ. Զ. Դուբլյարսը պաշտոնավարելու էր որպես Դաշնակիցների ընդհանուր կոմիսար»²:

Սորհրդաժողովում քննարկվել է նաեւ Ախալքալակի խնդիրը:

Ըստ Ռ. Հովհաննիսյանի՝ հայկական պատվիրակութիւնը ծայրաստիճան դժկամութեամբ, անուամենայնիվ, համաձայնվել է, որ «...Վրաստանի երկու հետեւակ վաշտերի ժամանակավոր տեղակալմանը Ախալքալակում, բայց միայն այ պայմանով, որ շրջանը զբւղւնէր Դաշնակիցների(նկատի ունեն Անտանտի տերութիւններին-Հ. Գ.) հսկողութեան տակ և երաշխավորվի հայերի մասնակցութիւնը: Փոխգնդապետ Ալան Ռիչին պաշտոնավարելու որպէս բրիտանական զինվորական ներկայացուցիչ³»:

Պատերազմն ավարտվեց, բայց արդյունքը՝ Լոռին որպէս չեզոք գոտի, Հայաստանի համար այնքան էլ գոհացուցիչ չէր, այն անկասկած կարող էր ավելի ակնառու լինել: Այս առումով կարելի է միանգամայն ընդունել Արտաշես Բաբայանի հետեւյալ տեսակետի իրավացիութիւնը. «Դժբախտաբար, անգլիական նորեկ իշխանութեան

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 238:

² Գովհաննիսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 130:

³ Նույն տեղում, էջ 129:

միջամտութեամբ, դեկտեմբերի 31-ին վերջ տրուեց պատերազմին մեզ համար ոչ ձեռնտու պայմաններով:

...Դժբախտութիւն էր մեզ համար, որ աշխարհի վճռական ընդհանրապէս Արամը հիւանդ էր եւ անկարող եղաւ մասնակցել գործին:

Մենք նպատակ ունէինք գրաւել Լօռին մինչեւ Խրամ գետը, որ համարում էինք մեր սահմանը Վրաստանի հետ:

Բայց յոխորտացող թշնամուն վերջնականապէս պատժելու համար ի վիճակի էինք գրաւել Թիֆլիսը, եթէ կառավարութեան գլուխը անշարժ եւ վեհերոտ չլինէր»¹:

Չգոհանալով հայ-վրացական կռիւլների արդյունքում հայկական կողմին բաժին հասած փաստական նվաճումներով՝ Արտաշես Բաբալյանը, այնուամենայնիւ, որպէս դրական, շահավետ երեւույթ նշում է. «...երկու շաբաթ տեւող պատերազմը ունեցաւ իր բարերար հետեւանքները-ճանապարհները բացուեցին, եւ ալիւրը անարգել սկսաւ տեղափոխուել Հայաստան: Վերջ գտան բոլոր կարգի ստոր խախտումները եւ Հայաստանը տրանզիտի իրաւունք ստացաւ Վրաստանի վրայով»²:

Այսուհանդերձ, եթէ ըստ ամենայնի ու անաչառ գնահատենք հայ-վրացական պատերազմում հայկական զորքերի ձեռք բերածը, ապա անտարակույս պիտի հաշվի առնել երկրում տիրող իրական կացութիւնը՝ սովը, տիֆն ու համաճարակը եւ այդ ամենին գումարած բազմահազար սովյալ ու անօթեւան գաղթականութեան առկայութիւնը: Միայն այն փաստը, որ հայկական զորքերը կարողացան հաշված օրերի ընթացքում ջախջախել ռազմական հազարավաճառութեամբ եւ քանակապէս իրեն զգալորեն գերազանցող հակառակորդին ու Լոռվա ողջ տարածքը մաքրել վրաց զորքերից, կարելի է անվարան պնդել, որ հայկական զորքերը հայրենիքի ու բովանդակ հայութեան հանդէպ կատարել են մեծագուշակ ու անգնահատելի ծառայութիւն:

¹ Բժ. Ա. Բաբալեան, ԳՂՎ. աշխ., էջ 26:

² Նույն տեղում:

**4. 2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆԵՆԵՐԻ
ԸՆԴԱՐՁԱԿՈՒՄԸ, ՄԱՀՄԵԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ
ՁԻՆՎԱԾ ԵԼՈՒԹՅՆԵՐԸ**

Հայ-վրացական պատերազմի ավարտից մի փոքր անց Հայաստանի իշխանությունները ձեռնամուխ են լինում լուծելու Հանրապետության Համար նոր, կենսական նշանակություն ունեցող խնդիրներ, որոնց իրագործմանը դարձյալ իր գործուն մասնակցությունն է բերում ռազմադաշտից նոր-նոր դուրս եկած եւ դեռեւս կոիվների ծանրությունը չթողափած Դրոն:

Հանրապետության Համար անասելի դժվարին ժամանակում Երեւանյան զորախմբի Հրամանատար Դրոն կառավարության որոշումով նշանակվում է զինվորական նախարարի օգնական: Այդ նշանակումը պատահական չէր:

Նախ, երկիրը շրջապատված էր թշնամական պետություններով, որպիսիք էին Թուրքիան, Ադրբեջանը, իսկ Վրաստանի հետ պատերազմը դեռ նոր էր ավարտվել: Հանրապետության կայացման Համար նախ եւ առաջ անհրաժեշտ էր կազմակերպված, մարտունակ բանակ: Բանակի կազմավորման գործում նկատելի հակասություն եւ անհանդուրժողականություն էր նկատվում ռուսական բանակի բովով անցած կադրային զինվորականության եւ ոչ կադրային ռազմիկների միջեւ, որոնք ծնունդ էին հայոց ազգային-ազատագրական պայքարի եւ սկսած 1905-1906 թթ. Հայ-թուրքական (թաթարական) ընդհարումներից մինչեւ Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը մշտապես գտնվելով մարտադաշտի ամենաշիկացած տեղերում՝ ձեռք էին բերել մեծ փորձառություն:

Քննադատատաբար վերլուծելով Հայաստանի նորաստեղծ Հանրապետության կյանքում, մասնավորապես ՀՀ զինված ուժերի Համակարգում տեղի ունեցող առավել արմատական նշանակություն ունեցող իրադարձությունները՝ պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը գրում է. «Բանակի հրամանատարությունը, որ վարժված էր ավանդական ցարական ռազմական դպրոցին, չափազանց դժվարություն էր համակերպվում այդպիսի մի հեղհեղուկ, նորահայտ պետության պահանջմունքներին: Հրամակազմը հայերեն վատ գիտեր, և՛ վարչական աշխատանքում, և՛ վարժական ծրագրերում օգտագործվում էր ռուսերենը...»

Ձենքի, զինամթերքի և պահեստամասերի պակասը խորացնում էր անառողջ իրադրությունը զինվորականության մեջ: Ավելին, գո-

րակոչվածներն անընդհատ կռիվների մեջ էին գտնվում մահմեդական ապստամբների դեմ և զրկված էին որևէ խաղաղ ընդմիջումից՝ անհրաժեշտ վարժությունների կամ դրանք ավելի արդյունավետ կազմակերպելու համար: Լայնորեն տարածված էր դասավրությունը: Շատ գյուղեր թաքցնում էին իրենց երիտասարդներին կամ բացահայտորեն հրաժարվում էին կատարել նոր զորակոչների մասին հրամանները»¹:

ՀՀ կառավարութունը հանրապետութունում տիրող իրավիճակի թելադրանքով, նկատելի փոփոխութուններ է կատարում ոչ միայ կառավարութւան վարչական կազմում, այլև բանակի հրամանատարութւան կազմում ու զինվորական աստիճանակազմում: Նկատի ունենալով բանակում տիրող անառողջ մթնոլորտը, ՀՀ կառավարութունը գնդապետ Քրիստափոր Ալավերդյանին բարձրացնելով գեներալ մայորի աստիճանի՝ գեներալ Հախվերդյանի փոխարեն նշանակում է զինվորական նախարար:

Զուգահեռաբար, Ռ. Հովհաննիսյանի բնութագրմամբ՝ «Կոմված պարտիզանական ղեկավար Դրոն մտցվեց կառավարութւան մեջ՝ որպես զինվորական նախարարի օգնական, այն հույսով, որ այդ գույգը ի վիճակի կլիներ ստեղծել ամրապինդ, կարգապահ, այլև ճկուն հրամանատարութուն և նախապատրաստել բանակը այն տեղայնացված անկանոն կռիվներին, որոնց մեջ ներքաշված էր»²:

Ռուբենի դիպուկ բնութագրութւամբ. «Հայաստանի բանակը ունէր իր արժանիքները գիտական տեսակէտից, բայց ունէր իր թերութիւնները ոգու եւ ազգային տեսակէտից»³:

Դրոն ցեմենտող ուժ էր այդ երկու կարգի զինվորականութւան ներդաշնակութւան կայացման գործում:

Հետաքրքիր եւ խոսուն է նաեւ Վահե Արծրունու (1919-1920 թթ. նա ԱՄՆ-ից գալիս է Փարիզ ու աշխատակցում այնտեղ գործող Ավ. Ահարոնյանի գլխավորած ՀՀ պատվիրակութւանը, ապա ԱՄՆ-ի ու Անգլիայի դիվանագիտական աշխատանքներին աջակցելու նպատակով ՀՀ կառավարութւան հանձնարարութւամբ գալիս է Հայաստան-Հ.Գ.) հետեւյալ բնութագիրը. «Մեր բարձր սպայութեան մէկ կարեւոր մասը էր սիրում ժողովրդական խաւերից դուրս եկած, ռազմական արժանիքի հասած, բայց խմբապետ անունով ճանաչած

¹ Հովհաննիսյան Ռ., Ընդ. աշխ., էջ 160-161:

² Նույն տեղում:

³ Ռուբեն, Ընդ. աշխ., հ. 7, 1979, էջ 331:

դասակարգին: Հակառակ այս ամէնի, սակայն, երբ հարցը վերաբերում էր խմբապետ Դրօյին, անգամ մեր բաձր սպայութիւնը, զգուշ-չուլթեամբ էր նրա անունը բերան առնում...»¹:

Արժանավույնս դրվատելով նորաստեղծ հանրապետութեան բանակի կազմակերպման գործում գեներալներ Նազարբեկյանի, Սիրիկյանի, Հախվերդյանի ծառայութեանը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետ Ալ. Խատիսյանը շատ բարձր է գնահատում նաեւ Դրօյի եւ Սեպուհի դերը.

«Դրօն, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - թէեւ յեղափոխական գործիչ մըն էր, բայց օժտուած ըլլալով զինուորական խոշոր ձիրքերով, արտակարգ քաջութեամբ եւ ողջամտութեամբ մեր զինուորական շտաբի հեղինակաւոր վարիչներու իսկ վկայութեամբ շատ մեծ եւ դրական դեր մը կատարեց Հայաստանի բանակի ստեղծման եւ կռիւներու մէջ: Դրօն շատ ողջամիտ մարդ էր եւ գիտէր գնահատել զինուորական գիտութիւնն ու արուեստը... նախապաշարուածներ եւ յետին մտքեր չունէր երբեք, եւ կաշխատէր միշտ որեւէ որոշում տալէ առաջ ծանօթանալ զինուորական հեղինակութեանց կարծիքներուն: Դրօն խորապէս հաւատարիմ էր Հայաստանի Անկախութեան գաղափարին, անոր հարազատ էր հայ զինուորը, որուն հետ կապէր միեւնոյն կեանքով եւ ձգտումներով, կը մօտենար հայ զինուորին, իբրեւ հաւասարը հաւասարին, բայց կրթուած սպաներն ալ շատ կը սիրէին աշխատել Դրօյի հետ, որովհետեւ ան կը գնահատէր զինուորական գիտութիւնն ու պատրաստութիւնը: Իր անձնական քաջութեամբ Դրօն դարձած էր հայ զինուորի կուռքը եւ այդ պատճառով՝ ընդունակ էր անոր հետ հրաշքներ գործելու: Դրօն ծայրահեղութիւններու սիրահար չէր, եւ միշտ ալ չափաւոր կարծիքներ կը պաշտպանէր: Անկասկած՝ Դրօն վարչական խոշոր ձիրքեր ալ ունէր, որով ան կըրնար համեմատութեան դրուիլ Արամի, Կարճիկեանի եւ Մանասեանի հետ»²:

Երկրորդ, Երեւանի սահմանամերձ Զանգիբասարի (Մասիսի շրջան), Ղամարլուի (Արտաշատ), Դավալուի (Արարատ), Շարուր-Նախիջեւանի շրջանների թուրք ազգաբնակչութիւնը շարունակում էր զինված ելույթները եւ դատելով դեպքերի զարգացումից՝ որեւէ մտադրութիւն չէր ցուցաբերում կամովին ենթարկվելու հանրապետութեան իշխանութիւններին:

¹ «Ալիք» բացառիկ, 1956, էջ 60:

² «Յայրենիք» ասսագիր, 1925, թիւ 9, էջ 109:

Երրորդ, երկրի ծայրահեղորեն քայքայված, անկայուն կացու-
թյունը պարարտ հող էր նախապատրաստել զանազան մարդկանց
ու անօչինական խմբերի ի հայտ գալուն, որոնք իրենց հակապետա-
կա, թալանչիական ու քայքայիչ գործողություններով ապակայու-
նացնում էին հանրապետութայն առանց այն էլ անմխիթար քաղա-
քական ու տնտեսական իրավիճակը: Անհրաժեշտ էր ուժեղ ու կարող
ձեռք, որպեսզի սանձեր ոչ միայն թուրք բնակչության մոլեգնող
ելույթները, այլև կարողանար կայուն քաղաքական իրավիճակ
հաստատել մայրաքաղաքում ու նրա մերձակա շրջաններում եւ
դրանով իսկ հող նախապատրաստել հանրապետութայն խաղաղ վե-
րակառուցման համար:

Դրոն իր ժողովրդականութայնամբ, կազմակերպչական տաղանդով
եւ նվիրվածութայնամբ տվյալ ժամանակահատվածի հայ նշանավոր
այն եզակի գործիչներից էր, որը կարող էր մեծագույն պատասխա-
նատվութայնամբ կենսագործել այդ դժվարին գործը:

«Դրօն, - գրում է Ս. Վրացյանը, - ամէն տեղ էր եւ պետական բո-
լոր գործերի մէջ: Նրա անմիջական մասնակցութեամբ կազմակեր-
պուեց բանակը: Իբրեւ Հայաստանի Խորհրդի, ապա՝ Խորհրդարանի
պատգամաւոր, նա զինուորական յանձնախմբում գործոն դեր էր
կատարում բանակի օրէնքների եւ ելեւմուտքի օրինագծերի պատ-
րաստութեան մէջ: Նրա առաջարկով եւ անմիջական գործակցու-
թեամբ հիմնուեց Քանաքեռում սպայական դպրոց: Ամէն անգամ,
երբ բանակում ծագում էին դժգոհութիւններ, սպարապետ Նազար-
բէգեանը դիմում էր նրա խորհրդին եւ աշակցութեան: Ամէն ան-
գամ, երբ երկրի այս կամ այն մասում առաջ էին գալիս բարդու-
թիւններ, կառավարութիւնը օգտուում էր նրա հեղինակութիւնից եւ
պատրաստակամութիւնից: Բանակի լաւագոյն սպայութիւնը մտե-
րիմ կապերով կապուած էր նրա հետ: Երկրի երիտասարդութեան
շրջանակում նա մեծ հմայք էր վայելում: Բացառիկ ազդեցութիւն
ուներ Դրօն եւ նախկին կամաւորների ու մարտիկների վրայ: Իր շէն
ու կենցաղագէտ բնաւորութեան շնորհիւ: Նա սիրուած էր ամէն
տեղ, բոլորի կողմից»¹:

Իսկ կռիվներում դրսեւորած նրա խիզախութայն եւ անվախու-
թայն մասին հյուսված լեգենդների իսկությունը, առանց բացառու-
թայն, խոստովանել են նրա զինակիցներն ու բոլոր նրանք, ովքեր
մոտիկից շփվել ու ծանոթ էին նրա գործունեութայնը:

Մի ուշագրավ վկայություն բժիշկ Եր. Խաթանեսայանի հուշերից.
«Մի երիտասարդ դաշնակցական, որ հմայվել էր հայ հերոսների
փառքով, հարց տուաւ Դրօյին.

¹ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 299:

-Ինչպէս կարելի է երբեք վախ չունենալ, մշտապէս անվախ լինել:

Դրօն իր խորաթափանց հայեացքը սեւեռեց երիտասարդի աչքերի մէջ, ուր կարդաց անկեղծութիւն եւ հոգեկան վերացում:

-Բալիկ-ասաց Դրօն, հայրական քնքուշ հոգածութիւնով, - մարդ էակը ստեղծուել է վախի զգացումով: Արարչութիւնն այդ բնագոյով օժտել է նրան՝ ինքնապաշտպանութեան համար: Դա բարիք է: Բայց չարիք է դառնում այդ, երբ փախուստ է տալիս նրանից: Որքան փախչես, այնքան պինդ կը կպչի քեզ: Համարձակ նայի՛ր նրա աչքերի մէջ, երբ ճանաչես նրան, նա գինաթափ կը լինի:

Ինձ զարմացրեց Դրօյի ինքնատիպ բացատրութիւնը, որ հոգեբանական վերլուծումներով չէ, որ գտել էր, այլ փորձառութեամբ, մանաւանդ ներիմացումով¹:

Զինական նախարարի օգնականի պաշտոնի ստանձնումը ավելի է մեծացնում նրա պարտականությունները եւ գործունեության շրջանակները, բնականաբար, նաեւ ծանրաբեռնվածությունն ու պատասխանատվությունը:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտական փուլում հոկտեմբերի 30-ին կնքվում է Մուզրուսի գինադադար, որի համաձայն պարտված Թուրքիան պարտավոր էր իր զորքերը դուրս բերել նաեւ Կարսի, Սարիղամիշի, Օլթիի, Կադզվանի եւ այլ շրջաններից:

Հայաստանի Հանրապետության առաջնահերթ ու կարեւորագույն խնդիրն իր սահմանների ընդարձակման հարցն էր, առանց որի իրագործման անհնարին էր փոքրիկ լեռնաշխարհում ապահովել տեղի բնակչության եւ հարյուր հազարավոր գաղթականության ֆիզիկական գոյությունն ու կենսամակարդակը:

Հայաստանի կառավարության համառ պահանջներից հետո Անդրկովկասի անգլիական գլխավոր հրամանատարութայունը 1919 թ. ապրիլին վերջապես համաձայնվում է Թուրքական զորքերի կողմից պարպված հայկական տարածքները հանձնել Հանրապետության տնօրինությանը: Հայաստանի կառավարությանը վերջապես հնարավորութայուն էր ընձեռվում, ի թիվս բազում այլ կենսական նշանակութայուն ունեցող հարցերի, լուծել նաեւ Հանրապետության տարբեր շրջաններում ժամանակավորապես հանգրվանած արեւմտահայ գաղթականության տեղաբաշխման հույժ կարեւոր խնդիրը:

Այդ նույն ամսին, երբ արդեն իրականութայուն էր դառնում, ի հաշիվ Թուրքական զորքերի կողմից հայկական տարածքները պար-

¹ «Ալիք», բացառիկ, 1956 թ., մայիսի 4, էջ 24:

պելու հետեւանքով, հանրապետութեան տարածքների ընդարձակումը, Զանգեզուրից իր առաջնորդած զորախմբով եւ հազարավոր արեւմտահայ գաղթականներով Արարատյան դաշտ է անցնում Անդրանիկը: Հայաստանի կառավարութեան հանձնարարութեամբ նրան պետք է դիմավորեր ու մայրաքաղաք հրավիրեր ՀՀ ռազմական նախարարի օգնական, Երեւանյան զորախմբի հրամանատար Դրոն: ՀՀ կառավարութեան կողմից Անդրանիկին դիմավորելու պարտականութիւնը Դրոյին հանձնարարելը պատահական լինել չէր կարող: ՀՀ կառավարութեան անդամները հույս ունեին, որ Անդրանիկը կհարգի իր մարտական զինակցի հրավերն ու մոռանալով ՀՀ կառավարութեան հետ ունեցած նախկին տարաձայնութիւնները՝ զորամասով մուտք կգործի Երեւան: Սակայն, ինչպես հայտնի է, Դրոյին չի հաջողվում համոզել Անդրանիկին, որը հրաժարվելով Երեւանում հյուրընկալվելուց, զորամասով մեկնում է Էջմիածին: Անդրանիկի կենսագիրների մեծ մասը անդրադարձել է մայրաքաղաք չմտնելու եւ մի քանի օր անց Երեւանի շուկայում նրա եւ մայրաքաղաքի ներքին ծառայութեան զինվորների միջեւ տեղի ունեցած ոչ ցանկալի բախման պատմութեանը:

Ակադեմիկոս Հր. Սիմոնյանը իր հեղինակած «Անդրանիկի ժամանակ» պատմագրիտական աշխատութիւնում, որը տողերիս հեղինակի խորին համոզմամբ Անդրանիկի կյանքին ու գործունեութեանը նվիրված լավագույն աշխատութիւնն է, նույնպես անդրադառնում է Անդրանիկի ու Դրոյի վերոհիշյալ հանդիպմանը եւ կատարում հետեւյալ եզրահանգումը. «Ողջագուրվելուց հետո Անդրանիկը եւ Դրոն կարճատեւ զրույց ունեցան: Թե ինչի մասին նրանք խոսեցին, մեզ հայտնի չէ, բայց հայտնի է, որ այդ զրույցը խորացրեց այն հակադրանքը, որ հայ ժողովրդի այդ երկու մեծ զավակները տածում էին միմյանց հանդեպ»:

Այդ նույն աշխատութիւնում՝ բնութագրելով Անդրանիկ, Արամ Մանուկյան եւ Դրո փոխհարաբերութիւնը՝ Հր. Սիմոնյանը նշում է. «Անդրանիկի նկատմամբ խիստ բացասաբար էին տրամադրված հատկապես Արամ Մանուկյանը և Դրոն: Երկար տարիների մարտավարական մի շարք հարցերում նրանք գաղափարական լուրջ տարաձայնութիւններ ունեին Անդրանիկի հետ: Վերջինիս և նրանց հարաբերութիւնները խիստ լարվել էին հատկապես այն բանից հետո, երբ Անդրանիկը հեռացել էր Դաշնակցութիւնից, իսկ Հայաստանի

¹ Սիմոնյան Հր., Անդրանիկի ժամանակը, հ. 2. էջ 564:

Հանրապետության հռչակումից հետո հրաժարվում էր համագործակցել կառավարություն հետ, հայոց պետությունը համարելով «թուրքից ստացած նվեր»¹:

Հարկ է ընդգծել, որ Անդրանիկը Մասունի 1904 թ. ապստամբության պարտությունից հետո մեկնել էր Հայաստանից և մինչև 1-ին աշխարհամարտի բռնկումը, իսկ ավելի որոշակի, մինչև կառավարական շարժման ծավալումը, բնակվում էր Բուլղարիայում եւ որևէ անգամ չէր եղել ոչ միայն Հայաստանում, այլև Կովկասում: Արամ Մանուկյանին, որը գործում էր Վան-Վասպուրականում, Անդրանիկը հանդիպել է միայն 1907 թ. Վիեննայում կայացած ՀՅԴ 4-րդ Ընդհանուր ժողովում: Անդրանիկը, ճիշտ է, վճռական ձայնի իրավունքով մասնակցել է Ընդհանուր ժողովին, բայց, կարելի է ասել, շատ թույլ մասնակցություն է ունեցել ժողովի աշխատանքներին ու քննարկվող հարցերի նկատմամբ հազվադեպ է արտահայտել իր տեսակետը: Ընդհանուր ժողովի նյութերի ուսումնասիրությունը միանշանակ ապացուցում է, որ Անդրանիկը Արամ Մանուկյանի հետ չի ունեցել գաղափարական որևէ վեճ ու տարաձայնություն: Իսկ Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ Անդրանիկի տածած բացասական վերաբերմունքն ու «թուրքից ստացած նվեր» արտահայտությունը չպետք է միանշանակ ընդունել որպես տեղին ու արդար գնահատական:

Այս կապակցությամբ ուշագրավ են վերոհիշյալ աշխատությունում Հր. Միմոնյանի մեջբերումները, որոնք ներկայացնում են Հայոց Ազգային Խորհրդին ուղղված Անրանիկի հեռագիրը եւ հայկական բանակային կորպուսի հրամանատար, գեներալ Նազարբեկյանի պատասխանը:

Հայտնի է, որ Անդրանիկը խիստ զայրացել ու չի ընդունել Բաթումիի պայմանագիրն ու հետեւաբար, նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետությունը՝ որակելով այն «թուրքից ստացած նվեր»: Այդ կապակցությամբ արտահայտելով իր բացասական վերաբերմունքը՝ Անդրանիկը հունիսի 4-ին Հայոց Ազգային Խորհրդին ու Ապահովության Խորհրդին է ներկայացնում հետեւյալ հեռագիրը. «Նկատի ունենալով, որ Դուք սեփական ձեռքով Ձեր վրա եք նետել սև ստրուկի հավերժական շղթաները և՛ ներքին խիղճը, և՛ պատիվը անամոթաբար ծախելով դրանց նկատմամբ ոտնձգություն անող անպատկառ հակառակորդին, հաղորդում եմ, որ իմ գինվորը այսուհետեւ չի կարող մնալ իր դիրքերում որպես անգն մարտիկ և լինել

¹ Նույն տեղում, էջ 442:

լկտի Հակառակորդի կողմից բազմաչարչար Հայրենիքի սուրբ մարմնի պղծման լուռ վկա, ուստի իմ ջոկատը այսօր երեկոյան կամ վաղը առավոտյան կմեկնի այստեղից...»¹:

Ի պատասխան Անդրանիկի հեռագրի՝ գեներալ Նազարբեկյանը գրում է. «Ստանալով Ձեր հեռագիրը, Հայտնում եմ, որ դա ինձ չի վիրավորում, որովհետև անհավոթյան գլխավոր հանցավորներից մեկը ես համարում եմ Ձեզ և Ձեր զորամասը: Ունենալով այնպիսի մեծ ուժ, ինչպիսին Ձերն է, միամիտ է պաշարման վտանգի և կորուստի շտաբի հետ կապ չունենալու պատճառաբանությունը: Զալալօղլիից նահանջեցիք, ունենալով Ձեր դիմաց տաճկական մի գումարտակ հետևակ զորք և որով մերկացրիք Ղարաքիլիսայի զորամասի շատ կարևոր թևը: Նման երևույթ տեղի ունեցավ նաև էրզրումի ու Սարիղամիշի տակ: Նախքան այդպես անթույլատրելի կերպով մեղադրեիք ձեր ղեկավարին, որի անձնավորությունը և հայացքները անցյալ փորձերից շատ լավ գիտեք, պետք էր որոնել ամօթալի հաշտության իսկական հանցավորներին ու պատճառները:

Պատվավոր հաշտություն մենք ստանալ չէինք կարող այն միջոցին, երբ մեր ժողովուրդը ենթարկվում էր բռնության ու կողոպուտի, և մարտական հրամանները ինձ ենթարկվող հրամանատարների կողմից չէին կատարվում: Պատմությունը կքննի ու կդատապարտի իսկական հանցավորներին, որոնց պատճառով Հայոց Ազգային Մորհուրդը ստիպված եղավ ընդունել ստորացուցիչ հաշտությունը»²:

Ընդհանրացնելով, կարելի է պնդել, որ քիչ հավանական է, որ Անդրանիկի նկատմամբ խիստ բացասաբար էր տրամադրված Արամ Մանուկյանը ու առավել եւս՝ Դրոն:

Գուցեև հարգարժան պատմաբանին Հայտնի են Դրոյի նկատմամբ Անդրանիկի տածած հակակրանքը մատնանշող ծանրակշիռ փաստեր, բայց ամենայն պատասխանատվությամբ կարելի է պնդել, որ Դրոն երբեք հակակրանք չի տածել Անդրանիկի նկատմամբ: Ավելին, ինչպես արդեն նշվել է, Դրոն Հայոց ազատամարտի նշանավոր գործիչներից առավելապես ու անվերապահորեն սիրել ու հարգել է իր իսկ արտահայտություններով Մեծ ուսուցչին՝ Նիկոլ Դոմանին, Աղբյուր Սերոբին եւ Անդրանիկին, որոնց նկատմամբ դրսևորած սերն ու հարգանքը նա պահպանել է ընդմիջտ:

Ինչ խոսք, որոշակի տարածայնություններ, նույնիսկ հայություն գոյապայքարին եւ ապագային վերաբերող կենսական նշանակու-

¹ Նույն տեղում, էջ 165:

² Նույն տեղում, էջ 166:

Թյունն ունեցող խնդիրները վճռելիս, նրանց միջև եղել են: Օրինակ, կարելի է մեկ անգամ եւս հիշատակել 1915 թ., երբ հայկական կամավորական զորախմբերի հրամանատարները Ազգային Բյուրոյի ներկայացուցիչներ Նիկոլ Աղբալյանի եւ Սիմոն Վրացյանի մասնակցութեամբ տեղի ունեցած խորհրդակցութեանում, պիտի որոշեին Ախլաթի տարածքից Տարոն-Սասուն արշավելու հարցը: Նույնը վերաբերում է 1917-1918 թթ., երբ Հայոց Ազգային Խորհրդի ու հայկական բանակային կորպուսի հրամանատարութեան առջև ծառայել էր ռուսական զորքերի հետեւանքով մերկացած 720 կմ. երկարութեամբ ճգվող կովկասյան ռազմաճակատը հայկական փոքրաքանակ մարտական ուժերով, եւ ըստ այդմ, Արեւմտահայաստանը պահելու կամ թողնելու խնդիրը: Տվյալ ժամանակահատվածում հայութեան համար կենսական կարեւորագույն նշանակութեամբ ունեցող վերոհիշյալ խնդիրների կենսագործման վերաբերյալ նրանք պաշտպանել են հակադիր, բայց յուրովի փաստարկված տեսակետներ: Սակայն դա բոլորովին չի նշանակում, որ նրանց որդեգրած հակադիր տեսակետները վերածվել են հակասութեան եւ հակակրանքի:

Դրոյի կիսը՝ տիկին Գայանեն, անկեղծորեն խոստովանելով Անդրանիկի նկատմամբ ամուսնու տաճած մեծագույն համակրանքը, պատմում է, որ նրա ներկայութեամբ որեւէ մեկը չէր համարձակվում դուրջն-ինչ քննադատական խոսք ասել Անդրանիկի մասին:

«Անդրանիկը, - ասել է Դրոն, - սուրբ մարդ է, սրբապղծութեան է նրա մասին վատ բան ասելը»¹:

Հր. Սիմոնյանը վերոհիշյալ աշխատութեան ծանոթագրութեանում անդրադառնալով Անդրանիկ-Դրո փոխհարաբերութեանը՝ գրում է. «Առանձին աշխատութեանում եւ արխիվներում պահպանվող մի շարք հուշերում այն կարծիքն է հայտնվում, որ եթե Դրոյի փոխարեն կառավարութեան կողմից մի ուրիշ պաշտոնյա զար Դավալու եւ դիմավորեք Զորավարին, ապա վերջինս կգնար Երեւան»:

Այսուհանդերձ, Հր. Սիմոնյանը՝ միաժամանակ ներկայացնելով իր տեսակետը՝ նշում է. «Մենք դժվարանում ենք հաստատ կարծիք հայտնել մանավանդ, որ այդ հանդիպմանը հետագայում չեն անդրադարձել ո՛չ Անդրանիկը եւ ո՛չ էլ Դրոն»²:

Այ՛ո, Անդրանիկը չի անդրադարձել, բայց հետագայում Դրոն, այնուամենայնիվ, անդրադարձել է իրենց հանդիպմանը:

¹ Տիկին Գայանեի հուշերի ծայնագրութեանից:

² Սիմոնյան Գր., Անդրանիկի ժամանակը, հ. 2. էջ 564:

Պետք է նշել, որ Անդրանիկին ընդունելու համար ՀՀ կառավարութունը կայացրել էր հետեւյալ հատուկ որոշումը.

«ՀՀ կառավարութւյան որոշումը գեներալ Անդրանիկին Երեւանում զինվորական պատշաճ պատիւներով ընդունելու մասին
9 ապրիլի 1919 թ.

Լսեցին. ներքին գործերի մինիստրի գեկուցումը Անդրանիկի Երեւան ժամանելու մասին:

Որոշեցին. Ընդունել Անդրանիկին գորամասի հրամանատարին պատշաճ պատվով, իսկ նրա գորքի վերաբերմամբ խորհրդակցել զինվորական վարչութւյան հետ, համակերպվելով գորքի տրամադրութւյան հետ»¹:

Համաձայն Դրոյի պատմածի, կառավարութւյան հանձնարարութւյամբ ինքն է Անդրանիկին դիմավորել եւ հրավիրել է Երեւան, խոստանալով նրան տրամադրել վրացիներից բռնազրաված գեներալ Ծուլուկիձէի սալոն - վագոնը: Այդ հանդիպումը բացարձակապէս չի խաթարել եւ չէր կարող խաթարել միմյանց նկատմամբ նրանց ունեցած հարգալից վերաբերմունքը: Դրոյի պատմածը մատնանշում է ճիշտ հակառակը.

«Մեր հանդիպումը,~ պատմել է Դրոն,~ սիրալիք եղաւ, ողջագուրւեցինք, որից յետոյ ես հրաւիրեցի Անդրանիկին Երեւան:

-Ես Երեւան չեմ գար, ես այդ կառաւարութիւնը չեմ ճանչնար, - պատասխանեց Անդրանիկը:

- Լաւ, եթէ չես ուզում Հայաստանի կառաւարութեան հիւրը լինել, եղիր իմ հիւրը: Քո պատւական տեղը կը գտնես Երեւանում: Երեւանի ժողովուրդը քեզ իր գլխի վրայ կընդունի, - ասացի ես:

- Ուրտեղ որ ուզես՝ կուգամ, բայց Երեւան չեմ գար, քու հիւրդ կըլլամ ուրտեղ որ ուզես, բայց ոչ Երեւանի մէջ, - կրկնեց Անդրանիկը: Պնդելն այլեւս աւելորդ էր»²:

Դրոն, իրօք, անկեղծորեն ցանկացել է Անդրանիկին հաշտեցնել ՀՀ կառավարութւյան անդամների հետ եւ նրան բերել Երեւան եւ այդ ուղղութւյամբ նույնիսկ որոշակի քայլեր է ձեռնարկել: Անդրանիկին համոզելու եւ նրան ՀՀ կառաւարութւյան անդամների հետ հաշտեցնելու նպատակով դիմում է խմբապետ Ասլան Ստեփանյանի միջնորդութւյանը:

«Այդ օրերին, - պատմում է խմբապետ Ասլանը, - Դրօն ժամանեց էջմիածին եւ նվաստիս Իգդիրից էջմիածին կանչեց հեռախոսով: Ծանապարհւեցի անմիջապէս:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 206, ց. 1, գ. 27, ք. 95:

² Ահարոնեան Վ., Գշվ. աշխ., էջ 174:

... Անդրանիկն եկել- նստել է Էջմիածին, չի համաձայնում գալ Երեւան: Որպէս իր գինւոր, գուցէ կարողանաս համոզել:

Շատ էի կապւած Անդրանիկի հետ, նա սիրում էր այդ յուշը պատմողին, այդ գիտէր Դրօն եւ դրա համար էր կանչել:

Անդրանիկը վշտացած էր նաեւ նւաստիցս, թէ ինչո՞ւ արեւմտահայ բանակի (նկատի ունի Անդրանիկի գլխավորած զորամասը, որը կազմված էր բացառապէս արեւմտահայերից: Ասլանի գլխավորած զորաջոկատը, որը այդ ժամանակ տեղաբաշխված էր Ղամարլուում (Արտաշատ), մասն էր կազմում Անդրանիկի զորամասի- շ. Գ.) մեր զօրամասն էլ չի հետեւեց իրեն, չչարժեց դէպի Նախիջեւան, այնտեղ իրեն միանալու համար:

Ժողովրդի լեզուով ասած, սիրտն առայ, Անդրանիկը ոչ միայն մոռացաւ այդ, այլեւ համոզեց՝ ճի՛շտ էր այն ժամանակ մեր բռնած ընթացքը:

Անդրանիկն ուզում էր Երեւան գնալ, բայց իր շրջապատում եղած վատ մարդիկ չթողեցին, պղտորում էին նրա միտքը:

-Ձի լինում համոզել: Օրւայ մէջ մի քանի անգամ փոխում է իր միտքը...»¹:

Այս ամենին գուցեւեւ հարկ չկար անդրադառնալու, եթե հայ պատմագիտութեան մեջ բացակայեր հետեւյալ, մեղմ ասած, ոչ այնքան գովելի միտումը: Որոշ հեղինակների աշխատութեաններում, խոսքը բացարձակապէս չի վերաբերվում վաստակաշատ պատմաբան Հր. Սիմոնյանին, նկատվում է Հայոց Ազատամարտի նշանավոր գործիչներին անհիմն կերպով միմյանց հակադրելու, որոշ գործիչների ինչ- որ մտացածին արարքներ վերագրելու ու նրաց գործունեութունը նսեմացնելու հաշվին, իրենց ներկայացրած հերոսին գովերգելու միտումը: Հայ պատմագիտութեան մեջ այդ միտումը վերաբերվում է նաեւ սիյուռքահայ հեղինակներին, որոնց զգալի մասը գուտ կուսակցական դիրքերից է ներկայացնում եւ արժեւորում Հայոց ազատամարտն ու նշանավոր գործիչներին: Հայրենական պատմաբաններից շ. Կարապետյանը Դրո-Անդրանիկ փոխհարաբերութեան որոշ դրվագներ, մասնավորապէս Երեւանի շուկայում տեղի ունեցած միջադեպը ներկայացնելիս, իր «Անդրանիկ» եռագրութեանում վկայակոչում է այնպիսի փաստարկներ, որոնք իրականութեան հետ որեւէ կապ չունեն: Շ. Կարապետյանը գրում է, որ Անդրանիկի գինւորներին մեկին Զանգվի կամուրջն անցնելիս, կա-

¹ «Ալիք» բացառիկ, 1956, մայիս, էջ 79:

մուրջը հսկող ոստիկանը խուզարկում է եւ նրա գրպանից հանելով ապրուստի համար հենց նոր ստացած ուռբլիները, դիմում է փախուստի: Անդրանիկի գինվորն ու նրա ընկերը գողացած փողը խլելու նպատակով, վազում են ոստիկանի հետեւից եւ փորձում բռնել նրան: Կամրջի պահակութեան սպան պաշտպանում է փողը գողացած ոստիկանին ու օժանդակում, որպեսզի նա կարողանա ազատվել հետապնդողներից: Այդ պահին գալիս են Անդրանիկի մի քանի գինվորներ, եւ կռիվը նրանց միջեւ բորբոքվում է¹:

Շարունակելով այդ միջադեպի պատմությունը, հեղինակը՝ որեւէ սկզբնաղբյուր չնշելով, գրում է. «Դիպվածի վայրն է գալիս Դրոն, սկզբում մի հիանյակով, որին լրացնելու է գալիս նաեւ հարյուրակը: Սրանք, բարեբախտաբար, իրենց մեջ ունենալով արեւմտահայեր, հակառակ Դրոյի հրամանի, հրաժարվում են կրակ բացել Անդրանիկի գինվորի վրա: Եւ իրարանցումը բորբոքվում է: Շտապ, լուրն ստանալուն պես, տեղից ոստնում, գալիս է Անդրանիկը մի գորախմբով եւ տեղնուտեղը գինաթափում է կրակողներին, իսկ նրանց սպաներին տանում է իր հետ էջմիածին»²:

Այս միջադեպը արագորեն լուծելուց հետո Անդրանիկը, ըստ Հ.Կարապետյանի պատմածի, սպանութեան հանգամանքները պարզելու եւ ոստիկանների կողմից գերի վերցրած իր գինվորներին ազատելու նպատակով, գալիս է Երեւան, բայց կամրջի վրա նրան ընդառաջ են գալիս մայրաքաղաքի պարետը՝ գնդապետ Ա. Շահխաթունին եւ Երեւանի անգլիական ներկայացուցչութեան սպաներից մեկը, որոնք իրենց հետ բերում են «...ընդամենը մի վիրավոր գինվոր, ժխտելով մահացութեան փաստերը: Պարետն ու անգլիացին ասում են, թե մեղավորը Դրոն է, խոստանալով, որ իրենք կպատժեն հանցավորներին»³:

Այս պատմությունը, ինչպես արդեն նշվել է, իրականութեան հետ որեւէ առնչություն չունի:

1. Նախ, վերոհիշյալ միջադեպը տեղի է ունեցել ոչ թե Զանգվի կամուրջի վրա, այլ քաղաքային շուկայում, գատիկի նախօրեին, երբ մյուս օրերի համեմատ, շուկան ավելի մարդաշատ է եղել:

2. Դրոյի գործունեությունը ներկայացնող բոլոր փաստերը միանշանակորեն ապացուցում են, չկա որեւէ դեպք, նույնիսկ ծան-

¹ Տե՛ս Կարապետյան Դ., Անդրամիկ, հ. 3, Երեւան, 1994, էջ 631:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

րագույն ու անելանելի, երբ հայ զինվորները հրաժարվեին կատարել նրա հրամանները:

3. Դրոն, պարզապես, չի գտնվել դեպքի վայրում: Նրա հավաստմամբ, Անդրանիկի Երեւանի վրա արշավելու մասին իրեն առավոտյան ժամը 2-ին հայտնել են Երեւանի հոգեւոր թեմի առաջնորդ Խորեն արքեպիսկոպոս Մուրադբեգյանն ու Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանը (Խորէն արքեպիսկոպոս Մուրադբեգեան, յետագային Խորէն Առաջին Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, որ խեղդամահ է եղել սովետական Ձեկայի ձեռքով: Գարեգին վարդապետ Յովսեփեան, յետագային Գարեգին Առաջին Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ)¹:

Համաձայն խմբապետ Ասլանի խոստովանութեան, Անդրանիկի զինվորների ու ոստիկանների բախման եւ զորախմբով Երեւանի վրա Անդրանիկի հարձակվելու մասին Դրոյին տեղեկացրել է նաեւ ինքը: Ըստ նրա վկայութեան, Անդրանիկին ՀՀ կառավարութեան անդամների հետ հաշտեցնելու իր առաքելութեան անհաջող ավարտից 48 ժամ անց Անդրանիկի հանձնարարութեամբ իրեն ներկայացել են չորս զինվորներ եւ հանձնել «... երեք նամակ, որից մէկն ուղղւած էր նւաստիս, 2-րդը խրաբշահցի խմբապետ Մուրադին, իսկ 3-րդը՝ եզդիների պետ Ջհանգիր Բէգին:

«Նւաստիս գրւած նամակի բովանդակութիւնը հետեւյալն էր.–Իմ զինւոր Ասլան, անմիջապես, զօրամասով շարժւիր դէպի էջմիածին: Գնում ենք Երեւանի վրայ:

Ենթադրելով, որ միւս նամակներն եւս նոյն բովանդակութիւն պիտի կրեն, չյանձնեցի տէրերին:

...Առաւոտեան հանդիպեցի Դրոյի համհարզ գլխապետ (կապիտան) Մուրադեանին, յայտնեցի ստացածս նամակի բովանդակութիւնը, իսկ միւս 2 նամակները յանձնեցի նրան, Դրոյին ուղարկելու համար»²:

4. Անդրանիկին անշուշտ հայտնի էր հանրապետութեան մասին Դրոյի ունեցած անառարկելի հեղինակութիւնը եւ բնականաբար նա էջր կարող հավատ ընծայել Շահխաթունու «... իրենք կպատժեն հանցավորներին» խոստմանը:

Հ. Կարապետյանը ձեռնպահ է մնում նշելու Երեւանի վրա Անդրանիկի հարձակվելու իրողութիւնը: Ամենայն հավանականութեամբ այնքան էլ հաճելի է նկարագրել, թե ինչպես է ազգային հե-

¹ Սիարոնեան Վ., Աշխ., էջ 175:

² «Ալիք» բացառիկ, 1956, էջ 79:

րոտը գորախմբով հարձակում գործում Հայաստանի մայրաքաղաքի վրա:

Դրոն, ինչպես արդեն նշվել է, անդրադարձել է այդ միջադեպի մեկնաբանմանը: Նա այդ ժամանակ Երեւանի գորախմբի հրամանատարն էր, եւ նրա պարտականութիւնների մեջ էր մտնում ոչ միայն մայրաքաղաքի պաշտպանութիւնը, այլ նաեւ ներքին կարգուկանոնի պահպանումը: Ըստ Դրոյի մեկնաբանման, դեպքը տեղի է ունեցել զատիկի նախօրեին: Այդ օրը քաղաքային շուկան մարդաշատ է եղել: Գյուղացիները տարբեր շրջաններից մայրաքաղաք էին բերել վաճառելու գյուղատնտեսական մթերքներ: Քանի որ այդ օրը քաղաքի շուկան լեցուն կլինէր գյուղերից եկածներով ու մարդաշատ, ուստի անցանկալի դեպքերի ու հնարավոր անկարգութիւնների տեղիք չտալու նպատակով Դրոն քաղաքի եւ շուկայի կարգուկանոնի վերահսկողութիւնը հանձնարարում է գնդապետ Կոռո թարխանյանին, որը զեկուցել է. «... խառնակիչները (նկատի ունի այդ օրը շուկայում հայտնված Անդրանիկի զինվորներին-Հ. Գ.) ոտքի տակ են տուել Երեւանի շուկայում գիւղերից եկած գիւղացիների մթերքներով լիքը զամբիւղներն ու կողովները եւ Հայաստանի կառավարութեան հասցէին լուտանքներ են թափել: Անգուսպներին զսպելու եւ կարգը վերահաստատելու համար գնդապետ Կոռո թարխանյանը հրամայել է իր զինվորներին օդի մէջ համազարկ տալ: Ըստ երեւոյթին, գնդապետ թարխանյանի զինւորներից մէկի անզգոյշ կրակոցից ոտքից վիրաւորուում է Անդրանիկի զինւորներից մէկը: Դրանից յետոյ անկարգութիւն անող զինվորները փախչում են էջմիածին...»¹:

Այս նույն միջադեպին իր «Անդրանիկի ժամանակը» աշխատութիւնում անդրադարձել է նաեւ Հր. Սիմոնյանը: Նա նշում է , որ միջադեպը տեղի է ունեցել քաղաքային շուկայում, Երեւանի կայազորի եւ Անդրանիկի մի խումբ զինվորների միջեւ, որն ի վերջոյ վերածվել է ձեռնամարտի: Հեղինակն ընդունում է, որ կատարվածը Անդրանիկին ներկայացնում են չափազանցրած, իբր թե նրա զինվորներից մի քանիսը սպանվել են, եւ անհավասար կռիվը դեռ շարունակվում է: Նրա կարծիքով, հենց դեպքերը չափազանցված տեսքով ներկայացնելը «Անդրանիկին հանեց հավասարակշռութիւնից» եւ նրան մղեց արշավելու Երեւանի վրա²:

¹ Ահարոնեան Վ., Ըշվ. աշխ., էջ 175:

² Սիմոնյան Գր., Անդրանիկի ժամանակը, հ. 2. էջ 564:

Այս տեսակետը Համահունչ է Վարդգես Ահարոնյանի պատմածին, որը նրան գրավոր հայտնել է այդ դեպքի մասնակից, Անդրանիկի գինվոր Լեոն Պարոնյանը¹:

Բնական է, որ ով էլ փորձեր հարձակում գործել մայրաքաղաքի վրա, Դրոյի պարտականությունն էր, անհապաղ համապատասխան քայլեր ձեռնարկել եւ թույլ չտալ, որպեսզի որեւէ մեկը ներխուժեր Երեւան: Մայրաքաղաքը պաշտպանելու նպատակով անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկելուց հետո նա այդ եղբայրասպան ու միաժամանակ չափազանց անցանկալի եւ անպատվաբեր բախումը կանխելու նպատակով Անդրանիկին է դիմում հետեւյալ խնդրանքով ու զգուշացումով.

«Անդրանիկ,

Մենք Սասունի քո յեղափոխական կռիւներով, քո յեղափոխական շնչով դաստիարակուած սերունդն ենք: Այսօր, հիմնուած մի քանի հարբածների անճիշտ, յերիուրածոյ լուրերի վրայ, դու գալիս ես Երեւանի վրայ:

Ես խնդրում եմ իմ պաշտած հայդուկապետին, որ նա սեւ արատ չբերի իր յեղափոխական անցեալին եւ հրաժարուի Երեւանի դէմ քայլեր անելուց:

Միաժամանակ, իբրեւ Երեւանի նահանգի հրամանատար, պարտք եմ զգում զգուշացնել քեզ, որ եթէ չհրաժարուես քո մտադրութիւնից, դու ինձ կը ստիպես դիմել գէնքի եւ կարող եմ վստահացնել քեզ, որ Երեւան չես կարող մտնել: Այդ ուղղութեամբ հարկ եղած հրամանները տրուած են: Աւելորդ է փորձ անել, նպատակիդ չես հասնի...»²:

Այս գրութիւնը յուրօրինակ հավաստումն է եւ խոստն վկայութիւնը Անդրանիկի նկատմամբ Դրոյի տածած հարգանքի:

Բարեբախտաբար, արյունալի բախումը հաջողվում է կանխել: Այդ միջադեպի մասին պատմող հեղինակները տարբեր կերպ են ներկայացնում եւ արժեւորում ընդհարումը կանխելու գործում վճռական նշանակութիւն ունեցող հանգամանքները: Համաձայն Դրոյի պնդման, ընդհարումը կանխելու գործում կարեւոր նշանակութիւն է ունեցել նաեւ իր գրութիւնը:

Անդրանիկի կենսագիրներից ոմանք, ներկայացնելով այս միջադեպը, չեն նշում Դրոյի պատմածի հետեւյալ վերջաբանը. «Այս երկտողը տուի մեր հին յեղափոխական ընկերներից քեաչալ Համբոյին, որ տանի: Համբօն գնաց եկաւ եւ պատմեց, որ Անդրանիկը կարգա-

¹ Սհարոնեան Վ., Աշխ. աշխ., էջ 172:

² Նույն տեղում, էջ 176-177:

ցել է իմ երկտողը, մի մտրակ է քաշել Համբոյին, նամակս պատուել է եւ ասել. «Ես Դերոյի «մասսաբը». ան խենթ է, ան կընէ, ես անոր հետ գործ չունիմ, ես Երեւանի կառավարութեան հետ գործ ունիմ»:

Շատ չանցած նստել է ձին եւ իր զօրագունդը առած վերադարձել է Էջմիածին: Յետագայում իմացայ, որ վերադարձին Փարաքարում մտրակի տակ է առել իր խմբապետներին, որոնք սուտ տեղեկութիւններ էին հաղորդել իրեն...»¹:

Դժվար է ասել, թե ինչ ազդեցութիւն է գործել Դերոյի գրութիւնը, բայց մի փաստ անժխտելի է. եթե Անդրանիկը, այնուամենայնիվ, փորձեր հարձակվել Երեւանի վրա, ապա Դրոն անկասկած կկատարեր «կարող եմ վստահացնել քեզ, որ Երեւան չես կարող մտնել» խոստումը եւ այստեղ կարեւորն այն է, որ հաջողվեց կանխել ընդհարումը, որը Հր. Սիմոնյանի գնահատմամբ. «... կլինէր հայոց պատմութեան խայտառակ էջերից մեկը...»²:

Այս առումով, կարելի է նշել, որ միանգամայն տեղին է ու անաչառ այդ միջադեպին տված Ս. Վրացյանի հերեւյալ գնահատականը. «Ուրիշ պայմաններում արիւնահեղութիւնը անխուսափելի կը դառնար՝ անջնջելի արատ թոնելով նորածնունդ պետութեան անուան վրայ: Առաւելապէս Դրոյի աչալըջութեան, բացառիկ վարելակերպին պէտք է վերագրել, որ Անդրանիկը հաւաքեց մայրաքաղաքի գլխին արուած զինուորները եւ քաշուեց-հեռացաւ Էջմիածին»³:

1919 թ. Հայաստանի Հանրապետութեան կայանքում նշանավորել է մի շարք կարեւոր իրադարձութիւններով: Այդ նույն տարում Երեւանում տեղի է ունենում Հ. Յ. Դաշնակցութեան 9-րդ Ընդհանուր ժողովը, որը Սիմոն Վրացյանի գնահատմամբ՝ «...տեղի ունեցավ յոյզերի եւ յոյսերի բարձր մթնոլորտում՝ որոշելով հայկական պետութեան ապագայ ուղիները»:

Խիստ թերի կլինի. եթե Դրոյին բնութագրենք ու նրան անվանենք սոսկ ռազմական գործիչ: Նա այդ ժամանակ Հայաստանի Խորհրդարանի անդամ էր: Այդ նույն տարում Հայաստան Հանրապետութիւնը վերաբաժանվել էր նոր վարչական միավորների, իսկ Երեւանին տրվել էր հատուկ կարգավիճակ՝ հանրապետական վարչակազմով: Դրոն ստանձնել էր առաձնակի զօրամասի հրամանա-

¹ Նույն տեղում:

² Սիմոնյան Գր., Անդրանիկի ժամանակը, հ. 2. էջ 574:

³ Վրացեան Ա., Սրբկածին Դրոն, էջ 113:

տարությունը, իսկ նրա հրամանատարական նստավայրն ու շտաբը գտնվում էին մայրաքաղաք Երեւանում:

Նա վճռական ձայնի իրավունքով մասնակցել է ՀՅԴ Զ-րդ Ընդհանուր ժողովին, ուր ի թիվս մի շարք հարցերի, քննարկվել են Հայաստանի Հանրապետության ապագա վաչակազմին ու կուսակցութեան նոր կանոնադրութեանը վերաբերող հարցերը, որոնց վերաբերյալ զեկուցումներով հանդես են եկել Ռուբեն Տեր Մինասյանն ու Միմոն Վրացյանը:

Ըստ Ռուբենի տեսակետի՝ Հայաստանը դեռեւս հասունացած չէր ազատ ժողովրդավարութեան ու Հ.Յ. Դաշնակցութեան ապակենտրոն գործունեութիւնը պիտի փոխարինվի կենտրոնացման: ՀՅԴ Բյուրոն պիտի դառնա Կենտրոնական կոմիտե, որին պիտի ենթարկվեն բոլոր կենտրոնական կոմիտեները, ինչպէս նաեւ Խորհրդարանի ՀՅԴ ֆրակցիան¹:

Ռուբեն Տեր Մինասյանը ձգտում էր Հայաստանի Հանրապետութիւնում հաստատել ՀՅԴ կուսակցութեան դիկտատուրան, ինչը իրականացվեց 1920 թ., բոլշեւիկների մայիսյան խռովութիւնից հետո, երբ Ալ. Խատիսյանի կառավարութեանը փոխարինեց Համո Օհանջանյանի գլխավորած կառավարութիւնը, որի կազմում նա ղեկավարում էր միաժամանակ պաշտպանութեան ու ներքին գործերի նախարարութիւնները:

Ըստ Ս. Վրացյանի տեսակետի, «...Հայաստանի պետականութեան պայմաններում այլեւս օգտակար չէր կուսակցութեան բացարձակ ապակեդրոնացումը եւ Բյուրոն եւ Կեդրոնական Կոմիտէները պէտք է օժտուէին աւելի լայն վարչական իրավունքներով, բայց պետութիւնը պէտք է լինէր պետութիւն՝ ժողովրդավար խորհրդարանով եւ խորհրդարանի առջեւ պատասխանատու կառավարութեամբ...»²:

Եթե գուտ ժողովրդավարութեան տեսանկյունից գնահատենք երկու տեսակետները, ապա պիտի ասել, որ Ս. Վրացյանի տեսակետն անկասկած, ավելի է ընդունելի: Ավելին, հակառակ Ռուբենի, նա գտնում էր, որ «Կուսակցութիւնը պէտք է մնար նախաձեռնողի, հսկողի, հակակշռողի սահմաններում խորհրդարանական իրավակարգի սկզբունքներով: Ուրիշ խօսքով՝ Հայաստանի Հանրապետութեան վարչաձեւը պէտք է լինէր իրաւական պետութիւն»³:

¹ Տե՛ս Առլյճ տեղում, էջ 120:

² Առլյճ տեղում:

³ Առլյճ տեղում, էջ 121:

Դրոն դեմ էր ՀՅԴ կուսակցության դիկտատուրան Հայաստանում հաստատելու Ռուբենի առաջարկած տեսակետին: Նրա կարծիքով «...իրբեւ գործի մարդ,-գրում է Ս. Վրացեանը,-նա շատ լաւ էր ըմբռնել հայկական միջավայրի պահանջները, քաջ ծանօթ էր հայ ժողովրդի հոգեբանութեանը...Նա իրաւամբ համոզված էր, եթե Ռոստոմը ողջ լինէր, պիտի պաշտպանէր «ապակենտրոնացումը», որին «Ռոստոմիզմ» էր կոչում»¹:

Այդ նույն ժամանակահատվածում, ինչպես արդեն նշվել է, Հայաստանի Հանրապետության կյանքում տեղի էին ունենում նշանակալի տեղաշարժեր, որոնցից կարեւորագույնը Հանրապետության սահմանների ընդարձակման խնդիրն էր:

Անգլիական իշխանությունների անդրկովկասյան դիվանագիտական ներկայացուցիչների մշակած ծրագրի համաձայն նախատեսվում էր գրավյալ տարածքներում հայկական իշխանությունների հաստատումը սկսել գարնան սկզբներին:

«Պէտք էր, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - իրագործել որոշումը: Եւ ահա այդ նպատակին համար նշանակուեցաւ գնդապետ Թեմպլըյէյը, որ անգլիական ներկայացուցիչն էր Երեւանի մէջ: Անկէ զատ Թիֆլիսէն եկաւ Ալեքսանդրապոլ նաեւ զօր. Պիչը: Մարտ ամսու սկիզբը, գիշերուայ ժամը 12-ին, ես հանդիպում ունեցայ անոր հետ՝ ինձ հետ ունենալով զօրավարներ Յովսէփեանը, Փիրումեանը եւ Դրօն: Խորհրդակցութեան մասնակցեցաւ նաեւ անգլիացի զօր. Տեւին: Որոշուեցաւ, որ մեր զօրամասերը պիտի շարժին դէպի Կարս երկու ուղղութեամբ: Մէկը երկաթուղային գիծով, միւսը՝ խճուղիով: Հայ զինուորների թիւը պիտի ըլլար 1200, իսկ անգլիական զինուորները պիտի ըլլային սկիզբը՝ 1500 եւ ապա 300»²:

Համապատասխան նախապատրաստական աշխատանքներ իրականացնելուց հետո՝ Հայաստանի կառավարութեան ներկայացուցիչները վարչապետ Ալ. Խատիսյանի գլխավորութեամբ անգլիական եւ հայկական զօրամասերի ուղեկցութեամբ ուղեւորվում են Ալեքսանդրապոլից Կարս, Սարիղամիշ, Մերդենեկ, Արդահան, ապա նաեւ Նախիջեւան եւ Շարուր:

Մահմեդականների կողմից Հայաստանի կառավարութեան անդամների ընդունելությունը, որը հավասարազոր էր հայկական իշխանությունների ճանաչմանը, երբեմն այնքան էլ սիրալիք չի եղել: Մի շարք շրջաններում Շուրանների (գաղտնի կառավարու-

¹ Նույն տեղում, էջ 122:

² Խատիսեան Ա., Ըշվ. աշխ., էջ 162:

թյուն) ներկայացուցիչները բնակչության աջակցությունը փորձել են խոչընդոտներ հարուցել եւ չհնազանդվել հայկական իշխանություններին, բայց սկզբնական շրջանում մասնագետականների դիմադրությունը եղել է թույլ եւ ոչ այնքան կազմակերպված: Շուրաների ձեռնարկած ընդվզումները առանց մեծ դժվարությունների արագորեն հաղթահարվել է անգլիացի եւ հայ զինական ուժերի կողմից:

Այլ. Խատիսյանի կառավարության խնամատարությունն նախարար Արտ. Բաբայանը, անդրադառնալով այդ օրերին հանրապետությունում ծավալվող դեպքերին, գրում է. «Հայ-վրացական պատերազմից յետոյ անգլիական իշխանութիւնը քշեց տաճիկներին Կարսի նահանգից, ձերբակալեց թիւրքական Շուրան եւ մեր իշխանութիւնը հաստատեց նահանգում: Յաղթական դաշնակիցները մէկ հրամանով մաքրել տուին նահանգի մեծագոյն մասը եւ սարսափահար տաճիկները նահանջեցին դէպի էրզրում»¹:

Դաշնակիցների աջակցությամբ Հայաստանի Հանրապետության սահմանների ընդարձակման գործընթացը իրականացվում էր բավական արագ եւ արդյունավետ: Բայց դա միայն գործի սկիզբն էր, հիմնական գործողությունները ծավալվելու էին մի փոքր ավելի ուշ:

Չափազանց կարեւոր էր հանրապետության թուրքաբնակ բնակավայրերում խաղաղություն հաստատելու, թուրքական զորքերի կողմից դեռեւս նոր-նոր պարպած շրջանների, որոնց թվում՝ ապստամբ ամենավտանգավոր օջախներից մեկի՝ Շարուր-Նախիջևանի, հնազանդեցման եւ վերամիավորման հարցը:

Իրենց գորամիավորումները հարկադրաբար դուրս բերելով Հայաստանի գրավյալ մի շարք տարածքներից՝ թուրք իշխանությունները երբեք չէին կարող համակերպվել Հայոց անկախ պետականության գոյություն իրողության հետ եւ ձեռնարկում էին հնարավոր ամեն ինչ՝ Հայաստանի Հանրապետությունը ներսից քայքայելու եւ այն կործանելու ուղղությամբ:

Հայ-վրացական պատերազմն էլ նրանց գործադրած մեքենայությունների ցայտուն դրսեւորումներից մեկն է:

«Թուրքերը, - վկայում է հայկական Ց-րդ գնդի Յ-րդ վաչտի հրամանատարի տեղակալ Հովհ. Սահակյանը, - Կովկասը պարպել է եւ 1914-ի սահմանները քաշուել է առաջ, Իգդիրէն Կաղզուան, մինչեւ Կարս տարածութեան վրայ գտնուող քիւրտ-թաթար եւ թուրք ժո-

¹ Բժ. Ա. Բաբայան, Գշվ. աշխ., էջ 37:

դովորելի մեծերէն կազմուած ժողով մը ունեցած են Շուրա անունով գաղտնի կառավարութիւն մը հաստատած, որուն նպատակն է եղած չճանչնալ հայկական որեւէ կառավարութիւն: Ամէն շրջանի մէջ ձգած են գաղտնի ծպտեալ սպաներ, գէնք, փամփուշտ եւն...»¹:

Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքում թուրքերն ստեղծել էին երկու Շուրա (գաղտնի կառավարութիւն).

1. Արեւմտյան Կովկասի կառավարութիւնը (Շուրա) պետք է իրականացնէր Կարսի, Սարիղամիշի, Կաղզվանի, Արդահանի շրջանների ղեկավարումը:

2. Արեւելյան Կովկասի կամ Արաքսյան Հանրապետութիւն (Շուրա), որի կազմում էին ընդգրկված Շարուր-Նախիջեւանի, Զանգիբասարի, Վեդիբասարի, Սուրմալուի շրջանները Նախիջեւան կենտրոնով:

Այս «Հանրապետութիւնները», բաժանվելով ավելի փոքր միավորումների՝ գավառների, ունեին նաեւ թուրք սպաների կողմից ղեկավարվող, շատ լավ, անգամ թնդանոթներով ու գնդացիներով զինված զորաջոկատներ²:

Հայաստանի տարածքում ստեղծված գաղտնի կառավարութիւններին՝ Շուրաներին ֆինանսավորում, զինում եւ ղեկավարում էր ոչ միայն թուրքիւն, այլեւ՝ Ադրբեյջանը: Եվ այդ ամենը իզուր չէր, ժամանակը ակնհայտորեն ապացուցեց, որ թուրքերի կողմից կյանքի կոչված այդ «կառավարութիւնները» գործունեութեան արդյունքները բավական արգասաբեր էին: Արհեստավարժ սպաների եւ հատուկ գործակալների կողմից ղեկավարվող մահմեդականութիւնը առաջին իսկ հնարավորութեան դեպքում ապստամբում էր եւ իրենց վայրագ ու թալանչիական գործողութիւններով ապակայունացնելով հանրապետութիւնում տիրող իրավիճակը՝ խոչընդոտում Հայաստանի իշխանութիւններին զբաղվելու երկրի տնտեսութեան զարգացմանը, սահմանների ընդարձակմանը եւ հզոր բանակի ստեղծմանը նպատակաուղղված խնդիրների լուծմամբ:

Անասելի բարդ եւ դժվարին խնդիր էր ծառայած հանրապետութեան կառավարութեան առջեւ: Մի³ թե հակահայ թույնով ներարկված մահմեդականները, որոնք փաստորեն երբեւէ չէին առնչվել հայկական իշխանութիւնների հետ, հոժարակամ կհամաձայնեին առանց դիմադրութեան ենթարկվել Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեանն ու առավել եւս կհամաձայնեին Հայոց

¹ Մատենաշար «Ռազմիկ», 1937, թիւ 1, «Էջեր մեր ազատագրութեան պատմութիւնից», գրեթ 3. Սահակեան, էջ 18:

² Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 282:

անկախ հանրապետություն բաղկացուցիչ մասը կազմելու գաղափարին: Ինչպիսի՞ անհրաժեշտ քայլեր պետք է ձեռնարկելին հանրապետություն իշխանությունները երկիրը վերակառուցելու եւ կայուն խաղաղություն հաստատելու ուղղությամբ:

Հանրապետության մահմեդական բնակչության նկատմամբ կիրառվելիք քաղաքականության հարցում Հայաստանի ղեկավար շրջաններում այդ օրերին տիրապետում էր երկու տեսակետ:

Տեսակետներից մեկի համաձայն, որի ջերմեռանդ պաշտպանն ու առաջադրողը Դրոն էր, անհրաժեշտ էր մահմեդական բնակավայրերի, առաջին հերթին Շարուր-Նախիջևան, Վեդիբասարի, Զանգիբասարի, Ղամարուռի, Դավալուռի հարցը լուծել զենքի միջոցով: Նրա համոզմամբ, այդ շրջանների հարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելու համար որեւէ երաշխիք չկար եւ չէր կարող լինել, մահմեդականները կարող էին կեղծ խոստումներով միայն ժամանակավորապես պահպանել խաղաղ իրավիճակը: Նա իր մարտական հարուստ կենսափորձով համոզվել էր, իսկ այդ բնակավայրերի «խաղաղեցման» գլխավոր «մեղավորները» մեկը, անցյալ ժամանակներում, նաեւ ինքն էր, որ մահմեդականները երբեւէ չէին հնազանդվելու Հայաստանի իշխանություններին եւ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում անպայմանորեն կդիմեն զենքի ու կապտամբեն: Առաջնորդվելով այդ իրողությամբ՝ նա պնդում էր եւ պահանջում, որ եթե կառավարությունը ձգտում է, որպեսզի հիշյալ շրջանները մաս կազմեն Հայաստանի Հանրապետությանը, ապա անհրաժեշտորեն, քանի դեռ նրանք չեն հասցրել ինչպես հարկն է կազմակերպվել ու մարտական ուժեր կուտակել, մեկընդմիջ լուծել մահմեդականների հարցը: Իսկ մահմեդականները արդեն սկսել էին պատրաստվել:

Հուլիսի 17-ին Երեւանյան զորախմբի հրամանատար Դրոն Երեւան է ուղարկում հետեւյալ հեռագիրը.

«... Ազուլիսի կոմիսարը հաստատում է այնտեղ եկող ազրբեջանական սպաների եւ ասկյարների մասին: Նորաչենից հաղորդում են, որ այնտեղ եկող ազրբեջանական սպաներն ու ասկյարները զբաղվում են մուսուլմանների ուսուցմամբ եւ Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունը չճանաչելու քարոզչությամբ¹»:

Թուրքաբնակ շրջանների խնդիրը խաղաղ միջոցներով լուծելու տեսակետի ամենաջերմեռանդ կողմնակից, Հայաստանի Հանրապե-

¹ՊԱ, ֆ, 200, ց, 1, գ. 254, ք. 133:

տուեթյան վարչապետ Ալ. Խատիսյանը հետագայում խոստովանում է. «Թրքական պրոպագանդիստի եւ պայքարի գլխաւոր օժանդակներն էին Բէօյիք Վերին, Զանգիբասարը, Զարուշատը, Աղբաբան, Գարա-Գոյանլիի ձորը, Հաճի Սամլուն (ներկայիս ԼՂՀ Քարավաճառի շրջանը-Հ.Գ.), Օրդուբադը եւ շարք մը ուրիշ վայրեր, ուր թրքական սպաներու ղեկավարութեամբ կանոնաւոր դիմադրութիւն էր կազմակերպուած Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ: Սպաներ կու գային էրզրումէն եւ ապա Անկարայէն, դրամը կու գար Պաքուէն»¹:

Դրոյի կարծիքով, մինչեւ Շարուր-Նախիջեւանի գավառների նկատմամբ վճռական գործողութիւններ ծավալելը, նախ եւ առաջ պետք է լուծվեր մայրաքաղաքից դեպի Սուրմալու, Շարուր-Նախիջեւան ձգվող շրջանների՝ Զանգիբասարի, Վեդիբասարի, Ղամարլուի եւ Դավալուի մահմեդականների հարցը, որոնք շարունակաբար կրկնվող զինված ելույթներով ու ավազակային գործողութիւններով անջրպետում ու մեկուսացնում էին հիշյալ գավառները հանրապետութեան մայրաքաղաքից ու մյուս շրջաններից²:

Մյուս հիմնական տեսակետի համաձայն, որի գլխավոր պաշտպանն էր ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանն ու նրա գլխավորած կառավարութիւնը, թուրքաբնակ շրջանների եւ մասնավորապէս Շարուր-Նախիջեւանի գավառների հարցը պետք է լուծվեր բացառապէս խաղաղ ճանապարհով: Հարկ է նշել, որ հանրապետութեան կառավարութեան այդ տեսակետը պայմանավորված էր ոչ միայն երկրի դժվարագույն կացութեամբ, այլեւ տվյալ հարցի նկատմամբ դաշնակիցների, առավելապէս անգլիական իշխանութեան ներկայացուցիչների որդեգրած քաղաքականութեամբ: Անգլիացիները, նույնը նաեւ նրա դաշնակից ֆրանսիացիները, Հայաստանի իշխանութիւններին ոչ միայն պարտադրում էին մահմեդականութեան նկատմամբ իրենց պաշտպանած դիրքորոշումը, այլեւ հետեւողականորեն առաջ էին քաշում Անդրկովկասի վարչատարածքային բաժանման խնդիրները:

Հայաստանի եւ Վրաստանի կառավարութիւնների նախագահներին հասցեագրված ուղերձում (1919 թ. ապրիլի 14) Անդրկովկասում անգլիական զորքերի հրամանատար գեներալ Թոմսոնը նշում է.

«... 1. Ախալքալաքի գավառը պետք է լինի Վրաստանի ենթակայութեան տակ:

2. Դեպի Քուռ գետի ուղղութեամբ ձգվող Արդահան գավառի մի մասը, ներառյալ Արդահան քաղաքը, նույնպէս պետք է հանձնվի Վրաստանի ենթակայութեանը:

¹ Խատիսեան Ալ., Ըշվ. աշխ., էջ 154:

² Տե՛ս ԶԳ ԲԿԱ, պ. 15, քժ. 10, գ. 15/3:

3. Բորչալու գավառի մի մասը ջրբաժանից սկսած մինչև Սեւ-քար, ներառյալ գյուղերը եւ Ալավերդի կայարանը, պետք է գտնվի Վրաստանի ենթակայութեան տակ:

4. Բորչալու գավառի մյուս մասը, հարավից մինչև ջրբաժան ներառյալ Սանահին կայարան, պետք է լինի Հայաստանի ենթակայութեանը:

5. Կարսի եւ Կաղզվանի գավառները Հայաստանի ենթակայութեանը:

6. Նախիջեւանի գավառը սահմանափակված հյուսիսային եւ հարավային ջրբաժաններով, ընդհուպ մինչև Զուլֆա պետք է լինի Հայաստանի ենթակայութեան ներքո:

7. Օլթիի գավառը եւ Արդահանի գավառի մի մասը պետք է ենթարկվի Բաթումիում գտնվող բրիտանական զինվորական նահանգապետին...»¹:

Նախիջեւանի հարցում դաշնակիցների եւ մասնավորապես անգլիացիների տեսակետը միանշանակ էր. այն պետք է մաս կազմեր Հայաստանի Հանրապետութեան, եւ հարցը պետք է կարգավորվեր միմիայն խաղաղ միջոցներով: Անգլիացիների կարծիքով, ոչ միայն Նախիջեւանի, այլ նաեւ բոլոր այն տարածքների հարցը, որոնք մտնելու էին Հայաստանի Հանրապետութեան կազմում, պետք է լուծվեր խաղաղ միջոցներով: Նրանց ներկայացուցիչների հավաստմամբ վիճելի հարցերը պետք է հարթվեին առանց արյունահեղութեան, իսկ անհրաժեշտութեան դեպքում անգլիական զինական ուժի օգնութեամբ:

Հայաստանի թուրքաբնակ շրջանների հարցը խաղաղ ճանապարհով լուծելու տեսակետը պաշտպանում էին ոչ միայն դաշնակիցներն ու անգլիացիները, այլեւ հարեւան նորաստեղծ Ադրբեջանի Հանրապետութիւնը, որի կառավարութիւնը Հայաստանում եւ Վրաստանում Անգլիայի դիվանագիտական ներկայացուցիչ գեներալ Թոմասոնի միջոցով խոստանում էր ներգործել Շարուր-Դարալագյազի, Սուրմալուի եւ Նախիջեւանի մահմեդականութեան վրա՝ Հայաստանի իշխանութիւնը ճանաչելու գործում:

Իհարկէ, նման քաղաքականութեամբ առաջնորդվելու համար ադրբեջանական իշխանութիւններն անկասկած հետապնդում էին իրենց որոշակի նպատակները:

1919 թ. մայիսի 8-ին թվագրված գեկուցագրում Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը հանրապետութեան արտաքին գործոց նախարարին ուղղված գեկուցագրում նշում է.

¹ ՅԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 191, ք. 34:

«Գեներալ Թոմսոնի խոսքերով Ֆատալի Խան-Խոյսկին (Ադրբեյջանի Հանրապետության վարչապետը - Ն.Գ.) խոստանում է իր ամբողջական ազդեցությունը գործել Նախիջևանի, Շարուր-Դարալագյազի եւ Սուրմալու գավառի մուսուլմանների վրա՝ ճանաչելու Հայաստանի կառավարության հեղինակությունը: Այդ պատճառով գեներալ Թոմսոնը ուզում է համանման քաղաքականություն տեսնել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչների կողմից Արցախում»:

Փախստականները կվերադառնան Նախիջևան եւ Հայաստանի մյուս շրջանները միայն այն ժամանակ, երբ Արցախում հայերը կհանդարտվեն ու այդ առնչությամբ գեներալ Թոմսոնը կհեռագրի գեներալ Դեւիին»¹:

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ վիճելի հարցերը խաղաղ միջոցներով կարգավորելու վերաբերյալ ադրբեյջանական իշխանությունների տեսակետը, կարելի է ասել, մեղմ է, քանի որ խոսվում է սոսկ տարածքների փոխանակման եւ այնտեղ օրինականություն հաստատելու մասին: Բայց այդ ժամանակաշրջանում Ադրբեյջանը իրականում վարում էր երկակի քաղաքականություն. մի կողմից՝ անգլիացիների միջոցով փորձում էր սիրաշահել Հայաստանի իշխանություններին, իսկ մյուս կողմից՝ Հայաստանում իր դիվանագիտական ներկայացուցիչ Թեքինսկու միջոցով ֆինանսավորում ու կազմակերպում էր մահմեդականությունը եւ ուժեր կուտակում Արցախի, ինչպես նաեւ Զանգեզուրի հարցը գեներալ միջոցով վերջնականապես լուծելու համար:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը անգլիացիների թելադրանքով եւ գորակցությամբ զբաղյալ տարածքների (Կարս, Կաղզվան, Սուրմալու, Արդահանի մի մասը եւ այլն) եւ մասնավորապես Շարուր-Նախիջևանի մահմեդականության նկատմամբ կիրառում է ճիշտ եւ ճիշտ Դրոյի առաջարկությունը հակադիր քաղաքականություն:

«Մենք,-գրում է ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը,-կը շտապէինք զբաւել Նախիջևանը օր առաջ՝ վախենալով որ անգլիական զօրքերու տրամադրութիւնը կրնայ փոխվիլ: Միայն Դրօն էր, որ անհրաժեշտ կը գտնէր նախ մեր գինուորական ուժերով զբաւել բոլոր մահմետական գիւղերը, որոնք կը գտնուէին Նախիջևանի ճանապարհի վրայ՝ սկսած Դաւալուէն եւ Գայլի-Դրունքէն: Բայց այդ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 355, ք. 34:

եղանակը երկար ժամանակ կը պահանջէր: Կառավարութիւնը խնդիրը բազմակողմանի քննութեան ենթարկելէ ետք գերադասեց նախ տէր դառնալ Նախիջեւանին քաղաքական միջոցներով՝ օգտվելով անգլիական հովանաւորութենէն, եւ յետոյ միայն աստիճանաբար մտցնել մեր զօրամասերը: Մեր նպատակն էր ցոյց տալ Նախիջեւանի մահմետական բնակչութեան, որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը խաղաղ ձգտումներ ունի»¹:

Շարուր-Նախիջեւանի խնդիրը խաղաղ ճանապարհով լուծելու՝ վարչապետ Ալ. Խատիսյանի տրամադրվածութիւնը որոշակիորեն պայմանավորված էր նաեւ այն հանգամանքով, որ հայկական զորքերին հաջողվել էր առանց որեւէ ռազմական միջոցների գործադրման մոտեք գործել Կարսի, Կաղզվանի, Արդահանի եւ մյուս շրջանները: Այսինքն, այդ շրջաններում հայկական իշխանութիւնը հաստատվել էր խաղաղ ճանապարհով: Հանրապետութիւնում տիրող իրական կացութիւնը թելադրում էր, որ տվյալ ժամանակահատվածում ամենակարեւոր խնդիրներից մեկը, եթե ոչ ամենակարեւորը, խաղաղության հաստատումն ու ամրապնդումն էր, մասնավանդ որ բանակը թույլ, անբավարար պատրաստվածութիւն ունենալու պատճառով դեռեւս ի գորտւ չէր լուծելու մարտական լուրջ խնդիրներ:

Վաշինգտոնում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին հասցեագրած ուղերձում(18 նոյեմբերի 1919 թ.) Ալ. Խատիսյանը՝ ներկայացնելով ՀՀ ծանրագույն կացութիւնը, գրում է «Ինչպէս Ձէզ յայտնի է, տաճիկների Կովկասեան սահմանները անցնելու օրից մինչեւ այսօր մեր գիւնտրական ոյժերը շարունակ լարւած դրութեան մէջ են եւ մեր խեղճ զինւորները կատարում են իրանց պարտականութիւնը սոված, տկլոր եւ ոտաբորբիկ»²:

Ճիշտ է, Հայաստանը դեռեւս գնվում էր ոչ բարվոք վիճակում, եւ կային մի շարք դժվար լուծելի խնդիրներ, բայց միաժամանակ շատ կարեւոր էր չթուլացնել զգոնութիւնը եւ մոռանալ հայկական իշխանութիւնների նկատմամբ մահմեդականության իրական վերաբերմունքն ու տրամադրվածութիւնը:

Շարուր-Նախիջեւանի խնդրի լուծումը, ինչը հստակորեն ապացուցեց ժամանակը, ի տարբերութիւն Կարսի, Կաղզվանի, Արդահանի եւ մյուս շրջանների, կապված էր առավել բարդ ու դժվարին գործոնների հետ:

¹ Խատիսեան Ալ., Ընդ. աշխ., էջ 162:

² ՀՀԳ ԿԱ, քժ. 3/3, գ. 3.3, էջ 1:

Հայաստանի Հանրապետության սահմանների ընդարձակման խնդիրների, մասնավորապես Շարուր-Նախիջևեանի, լուսաբանումը տեղ է գտել նաև Ռիչարդ Հովհաննիսյանի «Հայաստանի Հանրապետություն» աշխատությունում:

Ռ. Հովհաննիսյանը նույնպես գտնում է, որ Նախիջևեանի խնդիրը խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու բրիտանական ռազմավարների դիրքորոշման վրա իր վճռորոշ ազդեցությունն էր գործել Կարսում առանց որեւէ լուրջ խոչընդոտի հաջողությամբ իրականացված գործողությունը:

Այդ հարցի վերաբերյալ բրիտանական կողմի որոշումը հետևյալն էր. «Նախիջևեանի գինվորական վարչությունը պետք է վերացվի եւ շրջանը հանձնվի հայկական կառավարությանը, այնպես որ թուլյատրվի բրիտանական զորքերի դուրս բերումը մինչև 1919թ. ապրիլի 30-ը:

Այդ պետք է կատարվի՝ խորհրդակցելով հայկական կառավարության հետ եւ Կարսի Շուրայի ձեռքակալությունից հետո»¹:

Ազատագրված շրջաններում հայկական իշխանություն հաստատելու իրականացումը հանձնարարվում է Կովկասում տեղաբաշխված բրիտանական զորաբաժնի հարավային զորախմբի հրամանատար, գեներալ Քրիթ Մեյթլենդ Դեյվիին: Նախիջևեանում հայկական իշխանություն հաստատելու ուղիները քննարկելու եւ համապատասխան վճիռ կայացնելու նպատակով գեներալ Դեյվին ապրիլի 17-ին Ալեքսանդրապոլում հանդիպում է ՀՀ վաչապետ Ալ. Խատիսյանին, ապա անցնում Երեւան: Քանի որ Դրոն Նախիջևեանում հայկական իշխանություն հաստատելու վերաբերյալ մշակել էր առանձնահատուկ ռազմական ծրագիր, ուստի անգլիացի գեներալի համար, մինչև հիմնական գործողություն ձեռնարկելը, կարևոր էր ծանոթանալ նաև Դրոյի ծրագրին:

Հայաստանի Հանրապետության պատմության, մասնավորապես այդ ժամանակահատվածի, ուսումնասիրությունը մատնանշում է, որ հանրապետության կյանքում տեղի ունեցած արմատական նշանակություն ունեցող իրադարձությունների, հատկապես ռազմական ուղղվածություն ունեցող, ծրագրմանն ու կենսագործման աշխատանքներին գրեթե միշտ իր մասնակցությունն է ունեցել Դրոն:

Ի՞նչ էր նախատեսում Դրոյի ծրագիրը:

Պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը, այս հարցը քննարկելիս, մեջբերելով բրիտանական 82-րդ բրիգադի ռազմական օրագրում

¹ Գովհաննիսյան Ռ., Աշխ., էջ 259:

տեղ գտած նյութերը, գրում է. «Հայաստանի ականավոր ռազմիկը նախատեսում էր արագացրած երթով միացնել հարավային գավառները երեք փուլով՝ մայիսի 1-5 -ին Դավալուն եւ Վեդիչայ-Սաղարակ գոտու մնացյալ մասը, մայիսի 5-10-ին՝ Բաշ-Նորաշենից մինչեւ Նախիջեւան, եւ մայիսի 10-15՝ Նախիջեւանից մինչեւ Օրդուբադ եւ Ագուլիս: Նա խնդրում էր, որ 1,5 Ռաջպուտները (նկատի ունի բրիտանական հրամանատարութեան կողմից նաեւ Հայաստանում տեղաբաշխված հնդկական զորաբաժնի վաչտերը-Հ.Գ.) մտնեին Սաղարակ եւ պահպանեին երկաթուղու երկայնքով շուրջ 65 կիլոմետր տարածութիւնն՝ այդ առանցքային գյուղից մինչեւ Նախիջեւան:

Դրոն առաջարկում էր բրիտանական դիտորդներ ուղարկել գրավիելիք բնակավայրերը, որպեսզի վկա լինեին, որ ինքը բոլոր ազգութիւններին նայում է հավասար աչքով, քանի որ մտադիր էր զինաթափել ամբողջ բնակչութեանը՝ անկախ ազգութիւններից»¹:

Ծրագիրը մշակելիս Դրոն կարեւորել էր մի շատ կարեւոր հանգամանք. գոյութիւն չունեւ որեւէ կայուն երաշխիք՝ հաստատելու, որ թուրք բնակչութիւնը կարող էր ենթարկվել Հայաստանի իշխանութիւններին եւ հանրապետութեան տարածքում ընդմիջտ ապրել հաշտ ու խաղաղ: Ժամանակը միանշանակորեն ապացուցել եւ ապացուցում էր ճիշտ հակառակը: Հայաստանի տարածքում բնակվող մահմեդական բնակչութիւնն անհրաժեշտ ու հարմար պահին կապտամբեր, եւ հանրապետութիւնը դարձյալ կհայտնվեր քաոսային ու ճգնաժամային իրավիճակում: Ահա այդ կարեւորագույն հանգամանքը, ինչպես նաեւ հանրապետութեան ներքին իրավիճակի կայունացմանն ու խաղաղութեանը մշտապես սպառնացող վտանգը նկատի ունենալով, նա առաջարկում է զինաթափել մահմեդական բնակչութեանը:

Դժվար չէ նկատել, որ բրիտանական հրամանատարութեանը ներկայացրած Դրոյի վերոհիշյալ ծրագիրը զգալիորեն տարբերվում է Նախիջեւանի հարցի լուծման նկատմամբ նրա դավանած նախկին դիրքորոշումից: Եթե նախկինում նա վճռականորեն պնդում էր, որ «... ամբողջ ճակատով սրբող-մաքրող հարձակումը Նախիջեւանի վրա միակ միջոցն է, որի շնորհիվ Երեւանը կկարողանա ազատվել ապստամբութեան եւ անջատման մշտական սպառնալիքից, եւ որի շնորհիվ մահմեդական բնակչութիւնը կհակվեր խաղաղութիւն

¹ Սուլս տեղում, էջ 260-261:

պահպանելու կառավարութեան հետ», ապա այժմ նրա ծրագրի սլաքը հիմնականում նպատակաուղղված է բնակչութեան զինաթափման իրականացմանը¹:

«Աւելորդ չեմ համարում, - գրում է Մարտիրոս Աբրահամյանը, - տալ այն տեսակէտները, որ կային Նախիջեւանի եւ Շարուրի գրաւելու ժամանակ: Խատիսեանը առաջարկել էր խաղաղ միջոցներով զօրք մտցնել Նախիջեւան եւ Շարուր եւ մեղմութեամբ ենթարկել թուրքերին Հայաստանի կառավարութեանը, իսկ Դրօն եղել էր հակառակ տեսակէտի վրայ եւ առաջարկել էր զինու ուժով մաքրել Շարուր-Նախիջեւան գիծը թուրքերէ, որպէսզի իր քիչ ուժերով հնարաւորութիւն ունենար պաշտպանելու ճակատը: Բայց չէր անցել այդ առաջարկութիւնը...»²:

Դրոյի դիրքորոշման փոփոխութեան անշուշտ պայմանավորված է Հայաստանում տիրող կացութեամբ եւ այդ հարցի նկատմամբ վարչապետ Ալ. Խատիսյանի գլխավորած կառավարութեան եւ բրիտանական կողմի որդեգրած քաղաքականութեամբ:

ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանի տեսակետը պայմանավորված էր նաեւ հետեւյալ հանգամանքով:

«Հայաստանի դիւանագիտական ներկայացուցչին Վաշինգտոնում» խորագիրը կրող հեռագրում ՀՀ վարչապետը հայտնում է, որ չի կայացել իր գլխավորած կառավարութեան առաջարկութեամբ ու Ադրբեյջանի համաձայնութեամբ նախատեսված նոյեմբերի 20-ին Բաքվում անցկացվող Հայ-ադրբեյջանական կոնֆերանսը, ուր պիտի վճռվեր այն բոլոր վիճելի խնդիրները, որոնց պատճառով շարունակվում էր երկու հարեւան երկրների թշնամութիւնը:

ՀՀ վարչապետի տեղեկացմամբ այդ կոնֆերանսի հետաձգման հետեւանքով Հայ-ադրբեյջանական հարաբերութեաններն ավելի սուր կերպարանք են ստացել³:

Ալ. Խատիսյանի փաստարկմամբ՝ կոնֆերանսը չի կայացել, քանի որ «Շնորհիվ Հասկելի միջամտութեանը Ադրբեյջանը արդեն ընդունել էր մի պայմանագիր, որով Շարուրի, Նախիջեւանի Գողթանի շրջանները պիտի կազմէին Ամերիկեան նահանգապետութիւ (Генерал-Губернаторство), չեզոք զօնա, մինչեւ Փարիզի Կոնֆերանսի վերջնական որոշումը Կովկասի մասին: Գերագոյն Կոմիսարի կարգադրութեամբ, Ամերիկեան նահանգապետը հոկտեմբերի 23-

¹ Տե՛ս Առլոյն տեղում:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1934, մարտ, էջ 115:

³ Տե՛ս ԶՅԴ ԿԱ, թժ. 3/3, գ. 3.3, էջ 1:

ին Հանդիսաւոր կերպով պիտի մտներ Նախիջեւան եւ Ադրբեյջանի եւ Հայաստանի ներկայացուցչների հետ միասին, բայց վերջի ընդհանրապէս Ադրբեյջանը հրաժարեց մասնակցել այդ Հանդեսին, միեւնոյն ժամանակ ծածուկ կազմակերպելով Նախիջեւանի թրքական ամբոխի կողմից դիմադրութիւն»¹:

Գեներալ Դեյվին եւ Նախիջեւանում զինվորական նահանգապետ նշանակված գեղապետ Սիմփսոնը հավանութիւն են տալիս Դրոյի մշակած ծրագրին եւ որոշ ուղղումներ ու լրացումներ կատարելով այն ներկայացնում են վերադասի հաստատման: Ի ցավ Դրոյի եւ Հայաստանի, այդ ծրագիրը բրիտանական հրամանատարութեան եւ անձամբ գեներալ Թոմսոնի կողմից, որը բազմիցս է արտահայտել իր ադրբեջանամետ տրամադրվածութիւնը, մերժվում է²:

Հարց է ծագում. ինչպիսին կլինեն Դրոյի, գեներալ Դեյվինի եւ գեղապետ Սիմփսոնի ներկայացրած ծրագրի նկատմամբ բրիտանական հրամանատարութեան եւ անձամբ գեներալ Թոմսոնի վերաբերմունքը, եթէ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը նույնպէս պաշտպաններ եւ հետեւողականորեն պահանջներ հաստատել հենց այդ ծրագիրը:

Մերժելով իրեն հաստատելու ներկայացված ծրագիրը՝ գեներալ Թոմսոնը ապրիլի 23-ին թելադրում է հետեւյալ հրահանգները, որոնք գեներալ Դեյվիսը հանձնում է Դրոյին, ապա փոխանցում կառավարութեանը.

« Ես գեներալ Թոմսոնին ներկայացրի Նախիջեւանի գրավման եւ փախստականների վերադարձի հարցի մասին գեներալ Դրոյի առաջարկութիւնը:

Գեներալ Թոմսոնը համաձայն է այդ առաջարկութիւններին հետեւյալ պատճառով.

ա. Ուժերը չափազանց մեծ են, այսինքն գորքը չափազանց շատ է...

բ. Դա կարող է ցնցում առաջ բերել,

գ. Բնակիչներին զինաթափ անելը անիրականանալի է եւ չպետք է փորձել այն իրականացնել:

...Նախատեսված է, որ Նախիջեւանի նահանգը պետք է հանձնվի Հայկական կառավարութեանը, եւ Նախիջեւանի զինվորական նահանգապետութիւնը վերացվելու է: Հայկական ռազմական օկուպացիայի հարցը ներկայացված է...

¹ Նույն տեղում, էջ 1-2:

² Տե՛ս Յովհաննիսյան Ռ., ցշվ. աշխ., էջ 261:

Ես կարծում եմ, որ 2000 սվիններ, 2 դաշտային թնդանոթներ եւ հեծյալ հսկազրոնի ուժերը բավարար են (օկրուգում գտնվող բրիտանական զորքի օգնությունը) նախատեսված նպատակը իրագործելու համար:

... Բոլոր ուժերը պետք է նպատակաուղղվի, որպեսզի թույլ չտրվեն բախումներ, եւ պետք է հասկանալ, որ ռազմական օկուպացիան լավ արդյունքներ չի կարող տալ...»¹:

Հարցն արդեն վերջնականապես վճռված էր: Հայաստանի կառավարությունը անգլիացիների զորակցությունը ձեռնամուխ է լինում խաղաղ ճանապարհով իր իշխանությունը հաստատելու թուրքական զորքերի կողմից պարպված տարածքներում, իսկ Դրոն միաժամանակ նշանակվում է նաեւ Նախիջևեանը գրավելու կոչված զորամասի հրամանատար: Իսկ ժամանակը ցույց կտա, որ խաղաղ ճանապարհով այդ շրջաններում հայկական իշխանություն հաստատումը սոսկ ժամանակավոր ու երբեք երեւոյթ էր:

«Համաձայն անգլիական կառավարության հրահանգին, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - անգլիական գերագոյն յանձնակատարը Կովկասի մէջ առաջարկեց զօր. Տէյվիին Հայաստանի կառավարության հետ միասին կազմել զործնական ծրագիր մը, որով հայկական իշխանությունը պիտի հաստատուէր Նախիջևեանի մէջ: Մեր կողմէն այդ ծրագրի մշակման կը մասնակցէին 1) ես՝ իբրեւ արտաքին գործերու նախարար (ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը միաժամանակ զբաղեցնում էր նաեւ արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը - Հ.Գ.), 2) զօր. Ախվերտեանը՝ իբրեւ զինուորական նախարար, 3) Դրօն՝ իբրեւ Նախիջևեանը գրաւելու կոչուած զօրամասի հրամանատար, եւ 4) Խորհրդարանի անդամ Գէորգ Վարչամեանը՝ իբրեւ Նախիջևեանի ապագայ նահանգապետ»²:

Համաձայն Հայաստանի Հանրապետության խնամատարություն եւ աշխատանքի նախարարության կողմից Հայաստանի կառավարությունը ներկայացված օրինագծի (1919թ. ապրիլի 27).

« 1912 թվին Նախիջևեանի գավառում կային 55.684 հայ, իսկ Շարուրում 10.000 հայ, ուրեմն երկու գավառում ընդամենը՝ 63.684 հայ: 1912-1918 թվականներին աճեցման քանակը հայտնի չէ...»³:

Թեպետ բրիտանական կողմը ձգտում էր գաղտնի պահել Հայաստանի սահմանների վերաբերյալ ՀՀ կառավարության ձեռք բերած

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 212, թ. 192:

² Խատիսեան Ալ., Աշխ. աշխ., էջ 162:

³ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 52, թ. 8:

պայմանավորվածությունները, այնուամենայնիվ, Ադրբեջանի իշխանություններին հայտնի է դառնում Շարուր-Նախիջևեանում հայկական իշխանություն հաստատելու անգլիական իշխանությունների որոշումը: Հայաստանում Ադրբեջանի լիազոր ներկայացուցիչ Խան-Թեքինսկին, տարբեր աղբյուրներից տեղեկանալով ՀՀ կառավարության եւ բրիտանական կողմի համատեղ ձեռնարկումներին, այդ մասին հաղորդում է Բաքու ու փորձում հնարավոր միջոցներով արգելել եւ թույլ չտալ, որ հայկական զորքերը մուտք գործեն Նախիջևեան: Միաժամանակ Խան-Թեքինսկին ոչ միայն տեղեկություններ է հաղորդում Ադրբեջանի կառավարությանը Հայաստանում տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ, այլեւ այդ նույն օրերին Թիֆլիսում գտնվող Ադրբեջանի արտաքին գործոց նախարարին առաջարկում. «... ուղղակի խոսել անգլիական երկու գեներալների հետ, որոնք այն ժամանակ գտնվում էին Թիֆլիսի վերադարձի ճանապարհին: Երբ, ինչպես ինքը նախագգուչացրել էր, մայիսի 3-ին հայկական զորասյունը սկսեց առաջխաղացումը, Խան-Թեքինսկին թախանձեց իր կառավարությանը զորքեր կենտրոնացնել Հայաստանի սահմաններին: Նա հավատացնում էր, որ Նախիջևեանի ժողովուրդը պատրաստ է դիմադրելու, բայց բրիտանացիներից երկյուղելով, սպասում է, որ Ադրբեջանը քաջալերության նշան տա»¹:

Եթե այդ հեռագրում Խան-Թեքինսկին Ադրբեջանական կառավարությանը առաջարկում է զորքեր կենտրոնացնել Հայաստանի սահմաններին, ապա մինչ այդ հեռագրում է, որ «...եթե իր կառավարությունը կարողանա զորքեր տրամադրել, թեկուզ եւ միայն կամավորների անվան տակ, մահմեդական բնակչությունը անպայման գեներալի կղեմի»²:

Բաքուն, ստանալով Խան-Թեքինսկու տագնապալի հեռագրերը, իր պատասխանում հայտնում է, «... որ «առկա որոշ հանգամանքներ» խանգարում են կառավարությանը ուղղակի ռազմական օգնություն ցույց տալ, բայց Ադրբեջանը խորապես բավարարված կլիներ, եթե տեղի բնակիչները հաստատապես դեմ կանգնեն հայ նվաճողներին»³:

Ավելի քան տարօրինակ կարող է թվալ ադրբեջանական իշխանությունների դիրքորոշումը: Խուսափելով ռազմական միջամտու-

¹ Հովհաննիսյան Ռ., Գշվ. աշխ., էջ 264:

² Նույն տեղում, էջ 263:

³ Նույն տեղում:

թյունից՝ նա փաստորեն իր համաձայնությունն է հայտնում եւ խրախուսում, որպեսզի Նախիջեւանի թուրք բնակչությունը «հաստատապես դեմ կանգնեն հայ նվաճողներին», որը հավասարագոր է գինված պայքարի, ընդամին կարծես ամենեւին հաշվի չառնելով այն հնարավոր վատթարագույն հետեւանքները, որոնք անխուսափելիորեն կառաջանային գինված առճակատման հետեւանքով:

Իրականում ադրբեջանական իշխանություններն առաջնորդվում էին մեկ այլ ռազմավարություն: Նրանք այդ նույն ժամանակահատվածում արդեն կազմավորել էին գեներալ Շիրվինսկու գլխավորած զորաբանակը, որը շատ շուտով հարձակվելու էր Զանգեզուրի վրա: Մյուս կողմից, ադրբեջանական իշխանությունները խիստ գաղտնի ֆինանսավորում, գինում եւ թուրք սպաների միջոցով մարզում ու կազմակերպում էին Հայաստանում բնակվող մահմեդական բնակչությանը:

Մայիսի 3-ին Երեւանյան զորախմբի հրամանատար Դրոն, որը միաժամանակ նաեւ Շարուր-Նախիջեւանը գրավող զորամասի հրամանատարն էր, հայկական զորքերին առաջնորդում է Նախիջեւան:

Նախիջեւան մուտք գործելու նախօրեին Դրոն բրիտանական հրամանատարությունն է նրկայացնում մի նոր ծրագիր: Նա առաջարկում է թույլատրեն, որ հայկական զորքերը Նախիջեւան առաջանալու ընթացքում գրավեն Սուրմալու գավառի Արալըխի գավառակը, սակայն «...բրիտանական հրամանատարությունը չթույլատրեց Սուրմալուում Արալըխի գավառակը գրավելու՝ Դրոյի ծրագրի իրագործումը: Գնդապետ Փլաուդենը Երեւան ժամանելուց կարճ ժամանակ անց առաջարկեց, որ արգելքը վերացվի, ի նկատի ունենալով խռովարարական ակտիվությունը Սուրմալուում, բայց գեներալ Կորին կրկնեց Դեյվիի պնդումը, որ հայերն արդեն շատ առաջ են շարժվել և որ *statys quo-ն*» պետք է պահպանվի այդ սահանամերձ տարածքում՝ մինչև Փարիզի Հաշտութեան վեհաժողովի ձեռնարկելիք միջոցառումները»¹:

Մուտք գործելով Նախիջեւան, Դրոն՝ ավելորդ բարդություններից խուսափելու նպատակով անգլիական գեներալ Դեյվիի եւ զորամասի շտաբի պետ կապիտան Մուրադյանի համատեղ ստորագրությունամբ իր գլխավորած զորամասի գինվորներին եւ գավառի բնակչությունն է ներկայացնում դիմում-հուշակագիրը:

Դիմելով զորամասերի հրամանատարներին ու գինվորներին՝ նա խստորեն զգուշացնում է, որ չտրվեն թալանի եւ կողոպուտի, պաշտպանեն հանրապետության բոլոր քաղաքացիների, անկախ

¹ Նույն տեղում, էջ 270:

ազգային ու կրոնական պատկանելությունից, իրավունքներն ու ունեցվածքը՝ հարգելով նրանց ազգային պատկանելությունը: Հոչակագրում միաժամանակ տեղեկացվում է, որ տեղնուտեղը կենդակահարվեն բոլոր նրանք, ովքեր կփորձեն միմյանց դեմ գրգռել տարբեր ազգության եւ դավանանքի պատկանող բնակչու-թյանն ու ապակայունացնել գավառում տիրող իրավիճակը:

Դիմելով Նախիջեւանի բնակչությանը՝ Դրոն հայտնում է.

«... Ես իմ գորքով մտա այս շրջանը իմ կառավարության եւ դաշնակիցների հրամանով իրենց տուն վերադարձնելու համար իրենց բնակավայրերից կտրված ինչպես հայ, այնպես եւ մահմեդա-կան գյուղացիներին:

... Բոլոր հողերը, ում կողմից ուզում է գավթված լինեն մեր Հան-րապետության ամբողջ տերիտորիայի վրա, պետք է վերադարձվեն իրենց նախկին տերերին:

Ամեն մի քաղաքացու դեմ լինի դա հայ թե թուրք, որ կհամար-ձակվի հակառակել ամբողջ աշխատավոր ժողովրդի այս ամենաօրի-նական պահանջի անհապաղ կատարմանը, իմ կողմից ձեռք կառն-վեն ամենավճուռական միջոցները մինչեւ մահապատիժ:

Այն գյուղերն ու ավանները, որոնք դիմադրություն ցույց կտան, կհամարվեն օրենքից դուրս եւ կրակի ու սրի կմատնվեն:

... Զորամասերի հրամանատարներին հրամայում եմ համակվել մեր կառավարության գաղափարներով եւ կարողացածին հնարավո-րության չափով սահմանել ամեն տեղ կարգ ու խաղաղ կյանք: Իսկ չարամիտ մարդկանց ենթարկել ամենախիստ պատիժների: Կարողա-ցածին եւ հնարավորության չափով օգնել կարոտյալ բնակչությա-նը, ինչ ազգության էլ որ պատկանելու լինի նա: Ամեն բան, ինչ որ անհրաժեշտ է գորքերի համար, գնել կանխիկ դրամով»¹:

Դատելով Հայաստանի կառավարության ձեռնարկած քայլերից եւ Դրոյի, որը մահմեդականներին հնազանդեցնելու առավել կոշտ միջոցների կողմնակից էր, վերոհիշյալ ուղերձից, կարելի է անվա-րան ասել, որ մահմեդական բնակչության նկատմամբ հայկական իշխանությունների տրամադրվածությունը ավելի քան խաղաղասի-րական էր: Հանրապետության տարածքում արմատավորված հայ-թուրք փոխհարաբերությունները, ինչպես արդեն նշվել է, խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու կողմնակիցներն էին դաշնակիցները եւ մասնավորապես անգլիացիների ներկայացուցիչները: Սակայն հանրապետությունում, այդ թվում նաեւ Շարուր-Նախիջեւանում

¹ Բանբեր Հայաստանի Արխիվների, 1993, թիւ 1-2, էջ 103-104:

բնակվող թրքությունը այս հարցում առաջնորդվում էր միանգամայն այլ սկզբունքով ու չափանիշներով: Նախիջեանի նահանգապետ Գ.Պ. Վարչամյանի կողմից Հայաստանի Հանրապետության ներքին գործերի նախարարին հասցեագրված գեկուցագրերն ակնհայտորեն մատնանշում են, որ Նախիջեանի թրքության գերակշիռ եւ առավել ազդեցիկ զանգվածը, որը ղեկավարվել է հայր եւ որդի Զաֆար Կուլի խան Նախիջեանսկու եւ Քալբալի խանի կողմից, վճռականորեն դեմ է եղել Հայաստանի մասը կազմելուն¹:

Զգաստանալով անգլիացիների ներկայութունից եւ միմիայն առերես ընդունելով Հայաստանի իշխանութունը՝ նրանք լայն քարոզչութուն են ծավալել բնակչության շրջանում եւ աշխատել նրանց տրամադրել ընդդեմ հայկական իշխանութունների:

Հայաստանի Հանրապետության ներքին գործոց նախարարին ուղղված մայիսի 29-ին թվագրված գեկուցագրում Նախիջեանի նահանգապետ Վարչամյանը, նկարագրելով նահանգում տիրող անմխիթար իրավիճակը, նշում է. «...Վերջերս սա (նկատի ունի Զաֆար Կուլի խան Նախիջեանսկուն-Հ. Գ.) մի ժողով էր գումարել, ուր վճռել են մեզ տնտեսական բոյկոտ հայտարարել, ոչինչ չծախել եւ ամեն կերպ խույս տալ մեզ հետ հարաբերութիւն ունենալուց: Հիմնել են իրենց դատարանները եւ պատվիրել են՝ ոչ մի մուսուլման մեր դատարաններին եւ իշխանութեան չզրիմի: Տնտեսական բոյկոտ շատ ուժեղ կերպով տանում են: Ես Ագուլխից եւ Օրդուբադից գրութիւն ստացա, որով հայտնում են, թե վերջերս իրենց անհասկանալի պատճառներով թուրքերը ոչ մի փութ ցորեն չեն ծախում եւ, առհասարակ, հարաբերութիւնը փոխվել է...»²:

Հեռագրում նշված միջոցառումներին զուգընթաց՝ թուրքերն առավելագույնս կազմակերպում են իրենց մարտական ուժերը եւ պարբերաբար անցկացնում զինավարժութուններ: Նախիջեանի թուրք պարագլուխները, չթաքցնելով իրենց նպատակը, հայտարարում են. «Նախիջեանի նկատմամբ կատարվեց մեծ անարդարութուն: Նա պետք է կպցվեր կամ Ազրբեջանին, կամ Պարսկաստանին, հայերդ երբեք չէք կարող կառավարել այս երկիրը: Սա լինելու է երկրորդ Մակեդոնիա եւ շատ շուտով դժգոհ էլեմենտները չեթեներ են կազմելու եւ հարձակումներ գործելու(Այս խոսքերը ասել է Քալբալա Ալի խանը անգլիացիների ներկայությամբ-Հ.Գ.) »³:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 107:

³ Նույն տեղում:

Այս կարգի անբռնազբոս, համարձակ հայտարարութեան համար Նախիջեւանի թրքութեան առաջնորդն անշուշտ ուներ որոշակի անհրաժեշտ հիմքեր, որոնք առաջին հերթին պայմանավորված էին նրանց կազմակերպած մարտական ուժերի առկայութեամբ:

Հայաստանում Ազրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Թեքինսկու՝ արտաքին գործոց նախարարին ուղղված հունիսի 11-ի թիվ 16 հեռագրից պարզվում է.

«...Շարուր-Նախիջեւանի շրջանն ունի վեց հազար կիսականոնավոր զորք՝ հեծելազորով, թնդանոթներով եւ գնդացիներով: Ռազմունակութեամբ հետ չեն մնում հայերից, որոնց օժանդակում են անգլիացիները: Պատերազմական գործողութիւնների ժամանակ գինված ուժերի թիվը կարող է հասնել մինչեւ 10 հազարի: Կարծում եմ, որ մենք պետք է պահենք միայն վեց հազար ասկյար հին հրամանատարական կազմի հետ միասին, տեղավորելով նրանց այն վայրերում, ուր գտնվում էին մինչեւ հայերի գալը, իսկ մի մասն էլ Զանգեզուրի սահմանի վրա՝ լեռներում:

...Իրամը հրամանատարներին բաց կթողնեմ մաս-մաս... Վաղը դուրս է գալիս զինվորական կցորդը, լսեցեք նրա զեկուցումը եւ միասին քննեցե՛ք: Այսօր սուրհանդակ ուղարկեցի Նախիջեւան»¹:

Նույն էր իրավիճակը հանրապետութեան թուրքաբնակ գրեթե բոլոր շրջաններում եւ մասնավորապես Նախիջեւանին սահմանակից Շարուրի գավառում:

Նույն թվականի հունիսի 30-ին Դրոն՝ տեղեկանալով Շարուրի գավառում տիրող իրավիճակին, այդ մասին հանրապետութեան ներքին գործոց նախարարին հաղորդում է. «Մինչեւ այժմ Շարուրում վարչակազմը ինչպես հարկն է դեռեւս չի հաստատովել: Իր տրամադրութեան ներքո ունենալով ընդամենը 10 հեծյալներ՝ կոմիսարը Ֆիզիկապես անկարող է այցելել գյուղեր, որոնք միմյանցից գտնվում են մեծ հեռավորութեան վրա:

Շարուրում դատական իշխանութիւնների՝ դատախազ, քննիչ, դատավոր, բացակայութիւնը հանգեցրել է նրան, որ մոլսուլմանների մոտ մշտապես կասկած է առաջացնում երկիրը ղեկավարելու մեր ունեցած կարողութիւնների նկատմամբ: Միայն անհրաժեշտ քանակի անձնակազմով եւ այլ կարեւոր միջոցներով հագեցված իշխանութիւնների հաստատումը տեղերում կբարձրացնի մոլսուլմանների աչքում մեր կառավարութեան հեղինակութիւնը: Վերջին հանգամանքը այս պահին եւ համարում եմ առավել կարեւոր»²:

¹ Նույն տեղում, էջ 145-146:

² ՀԱԱ, ֆ. 201, ց. 1, գ. 45(2), ք. 719:

Դեռեւս ի գորու չլինելով ազատագրված շրջաններում կայուն իշխանութիւնն ու խաղաղութիւնն հաստատելու՝ Հանրապետութեան կառավարութիւնն, ապավինելով դաշնակիցների զինական աջակցութեանն ու խոստումներին, աշխատում է ժամանակ շահել: Իսկ թուրքերը համառորեն ու նպատկառդղված պատրաստվում էին եւ սպասում հարմար պահի: Շատ շուտով նրանց զինված ելույթների համար նպաստավոր պահը ներկայանում է: Թուրքերի եւ նրանց աջակցող Ադրբեջանի իշխանութիւնների լարված ու հետեւողական աշխատանքներն իզուր չանցան: Ընդամենը երկու ամիս է տեւում խաղաղութիւնը: Անգլիացիները իրենց գորքերը դուրս են բերում Հայաստանի տարածքից, սկզբում մայիսի 15-ին Կարսից, ապա նաեւ մյուս տարածքներից, իսկ մայիսի 30-ին՝ անգամ Նախիջեւանից: Թուրք հրոսակախմբերի համար դարձյալ հրաշալի պահ է ներկայանում զինված ելույթներ սկսել ընդդեմ Հայկական իշխանութիւններին: Անգլիացիների հեռանալուց հետո այլեւս չկար մահմեդականութեանը կաշկանդող հիմնական խոչընդոտ, նրանց ձեռքերն արդեն ազատ էին:

«Դժբախտաբար, գրում է Հանրապետութեան վարչապետ Ալ. Խատիսյանը, մեր ուրախութիւնը երկար չտեւեց: Հազիւ երկու ամիս Նախիջեւանը խաղաղ մնաց: Այդ ժամանակաշրջանի մէջ Քերպալի խան Նախիջեւանսկին եւ մեր իշխանութեան թշնամի միւս խաները անդադար պատրաստութիւն կը տեսնէին: Անգլիական զորքերը Նախիջեւանէն հեռացան անմիջապէս որ մեր զորքերը մտցուցինք:

Մեր կառավարութիւնը շատ խնդրեց որ անգլիացիք մնան մինչեւ աշուն, բայց Լոնտոնէն եկած հրամանը վճռական էր: Անգլիացիներու հեռանալը թեւ տուաւ մահմետական դաւադիրներուն»¹:

Անգլիական իշխանութիւնների կողմից իրենց զորքերի դուրս բերումը Հայաստանի տարածքից մեծ եւ ինչ-որ առումով անակնկալ հարված էր Հանրապետութեան կառավարութեան համար, որը դեռեւս հնարավորութիւններ չունէր հզոր մարտական ուժեր տեղաբաշխել թուրքաբնակ շրջաններում եւ արմատախիլ անելով հայկական իշխանութիւնների դեմ ուղղված զինված ելույթները՝ խաղաղութիւնն հաստատել Հանրապետութեան տարածքում: Օրինակ, Նախիջեւանի նահանգում հանրապետութեան կառավարութիւնը, անգլիացիների հեռանալուց հետո, չհաշված նահանգապետի թիկնազորն ու սակավաթիվ ոստիկանական ջոկատը, կարողացել

¹ Խատիսեան Ալ., Ընդ. աշխ., էջ 162:

էր տեղաբաշխել միայն գեներալ Շելկովնիկյանի գլխավորած փոքրաքանակ զորամասը, որը մահմեդականների կազմակերպված գինյալ ելույթների դեպքում բացարձակորեն ի զորու չէր որեւէ լուրջ գործողութիւն իրականացնել:

Միաժամանակ գեներալ Շելկովնիկյանի վրա է դրվում նախիջեւանի նահանգապետի պարտականութիւնը:

1919 թ. հունիսի 26-ին Շելկովնիկյանը, նկատի առնելով նահանգում տիրող ծանր կացութիւնն ու հայկական զորքերի փոքրամասնութիւնը, կառավարութեանը հղած հեռագրում նշում է.

«Զորքը քիչ է: Զուրֆայում կա պահակախումբ: Չեմ կարող պահակախումբ ուղարկել Գողթանի շրջան»¹:

Մթնոլորտն օր օրի ավելի ու ավելի է շիկանում:

Վաշինգտոնի Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին հասցեագրած վերոհիշյալ ուղերձում ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը հայտնում է. «Անգլիացիների գնալուց յետոյ մենք գտնուում ենք ամերիկացիների հովանաւորութեան տակ, բայց այդ հովանաւորութիւնը կրում է միայն պլատոնական բնաւորութիւն, որովհետեւ ամերիկացիք զրկւած լինելով գինւորական ոյժից, ոչ մի հնարաւորութիւն չունեն ստիպելու թաթարներին եւ տաճիկներին կատարել իրենց կարգադրութիւնները»²:

Այդ նույն հեռագրում ՀՀ վարչապետը նաեւ հայտնում է , որ չի կայացել իր գլխավորած կառավարութեան առաջարկութեամբ ու Ադրբեյջանի համաձայնութեամբ նախատեսված նոյեմբերի 20-ին Բաքվում անցկացվող հայ-ադրբեյջանական կոնֆերանսը, ուր պիտի վճռվեին այն բոլոր վիճելի խնդիրները, որոնց պատճառով շարունակվում էր երկուհարեւան երկրների թշնամութիւնը:

ՀՀ վարչապետի տեղեկացմամբ՝ այդ կոնֆերանսի հետաձգման հետեւանքով հայ-ադրբեյջանական հարաբերութիւններն ավելի սուր կերպարանք են ստացել³:

Թուրքական կողմը մահմեդական բնակչութեան ապստամբութիւնը ծավալելու եւ այն արդարացնելու նպատակով որոշակի քայլեր է ձեռնարկել նաեւ դիվանագիտական ուղղութեամբ:

Բազմիցս Ադրբեյջանի կառավարութեանը ներկայացնելով Հայաստանին հարվածելու առաջարկը՝ Խան-Թեքլինսկին հունիսի 20-ին կառավարութեանը հայտնում է, որ «...Դրոյի զորքերը Շարուրում և

¹ ՀԱԱ, ֆ. 202, ց. 1, գ. 39(մ. 3), ք. 103:

² ՀՀԳ ԿԱ, քժ. 3/3, գ. 3.3, էջ 1:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

Նախիջեւանում գրավել են ռազմավարական շատ կետեր: Նախիջեւանի շուրան , հայտնում էր նա, դիմել է դաշնակից տերու-թյուններին՝ հայկական դաժանությունների առթիվ և բողոքել, որ, չնայած ինտերսյանի և գեներալ Գեյվիի հանդիսավոր խոստումներին, խաղաղ բնակիչները հաճախակի զինաթափվում և ձերբակալվում են...

Ազգի պատիվն ու ապագան Ադրբեջանի Հանրապետությունից պահանջում են ընդունել մարտահրավերը»¹:

Հուլիսի սկզբներին սկսվում են թուրք հրոսակախմբերի զինյալ ելույթները Բոյուք-Վեդի գյուղից եւ աստիճանաբար ու արագորեն տարածվում գրեթե թուրքաբնակ բոլոր շրջանները:

Հայաստանի կառավարութունը, գտնվելով աննպաստ իրավիճակում, սկզբնական շրջանում չի կարողանում վճռական քայլեր ձեռնարկել մահմեդականության զինյալ ելույթները կանխելու եւ ջախջախելու ուղղությամբ: Հանրապետության կառավարութունը հայտնվում է շատ ծանր իրավիճակում:

Հուլիսի 24-ին Հայաստանի վարչապետ Ալ.Խատիսյանը Կովկասում բրիտանական զորքերի հրամանատար գեներալ Քարիին հղած հեռագրում ներկայացնելով Նախիջեւանի, Շարուրի եւ Բոյուք-Վեդիի, Ղամարուի եւ Դավալուի շրջաններում մահմեդականների զինված ելույթների պատճառով ստեղծված կացությունը, նշում է. «Ես գտնում եմ, որ Ձերդ Գերագանցությանը անհրաժեշտ է հայտնել հետեւյալը. մեր կողմից բրիտանական կողմին հանձնված փաստաթղթերը վկայում են, որ ամբողջ շարժումը կազմակերպվել է ադրբեջանական կառավարության կողմից, նրա ծախսերով եւ թուրք սպաների օժանդակությամբ: Որպես ապստամբներին աջակցություն՝ սահմանի մոտ կենտրոնացրել են ադրբեջանական զորքեր»²:

Ի տարբերություն Ադրբեջանի, թուրք գործակալների եւ նրանց կողմից ղեկավարվող մահմեդականության, Հայաստանի իշխանությունը այդ ուղղությամբ դեռեւս չէր հասցրել ինչպես հարկն է նախապատրաստվել եւ հայտնվելով անպատրաստ վիճակում՝ ստիպված դարձյալ դիմում է անգլիացիների օգնությանը. «Նոր արյունահեղությունը, - նույն հեռագրում շարունակում է Ալ.Խատիսյանը,- կանխելու նպատակով ես պատիվ ունեմ Հայաստանի կառավարության անունից խնդրել Ձերդ Գերագանցությանը կարճ ժամանակամիջոցում ձեռնարկել համապատասխան միջոցներ, որպեսզի պահանջվի ադրբեջա-

¹ Հովհաննիսյան Ռ., Աշխ., էջ 271:

² ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 147, ք. 67:

նական կառավարությունից դադարեցնի իր կողմից ազերին ցուցաբերած օժանդակությունը»¹:

Վաչինգտոնում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին հասցեագրած վերոհիշյալմ հեռագրում ներկայացնելով անգլիացիների հեռանալու հետեւանքով Հայաստանում տիրող անմխիթար իրավիճակը՝ Ալ. Խատիսյանը գրում է. «Մեր երկրի այմեան ծանր վիճակի պատճառներից մէկը այն է, որ Փարիզի Կոնֆերանսը մինչեւ հիմա դեռ չի յայտարարել Հայաստանի անկախութիւնը. օգտուելով այհդ հանգամանքից, տաճիկները եւ թաթարները աշխատում են ոչնչացնել մնացորդ հայութիւնը եւ մեր հանրապետութիւնը»²:

Ալ. Խատիսյանի գնահատմամբ՝ Հայաստանը ծանր իրավիճակից դուրս բերելու համար «Անհրաժեշտ է, որ անմիջապէս Ամերիկան հենց այժմեանից ճանաչի մեր անկախութիւնը եւ Կովկաս ուղարկի յատուկ լիազորութիւն ունեցող անձնաւորութիւններ...»³:

Իզուր էին Հայաստանի վարչապետի խնդրանքն ու հույսերը: Անգլիացիների միջնորդությունը որեւէ դրական արդյունք տալ այլեւս չէր կարող, իսկ Ամերիկան համաձայն չէր վարչապետի խոստովանության՝ «Մինչեւ այժմս ամերիկացիներից ալիւրից զատ ուրիշ ոչ մի օգնութիւն չենք ստացել...»⁴:

Իսկ ժամանակն աշխատում էր հօգուտ հակառակորդի: Հայաստանի մահմեդական բնակչությունն այս անգամ տրամադրված էր ավելի քան վճռական ու անզիջում: Ընդ որում՝ հակառակորդը շատ լավ տեղյակ է եղել հանրապետությունում տիրող կացությանն ու բանակի կազմին եւ հանրավորություններին:

Հանրապետության տնտեսության ծայրահեղ անմխիթար վիճակը, հարյուր հազարավոր գաղթականների առկայությունը եւ այդ ամենին գումարած՝ մահմեդականության պարբերաբար կրկնվող զինյալ ելույթները մեծապէս արգելակում էին կառավարությունը լիարժեք զբաղվելու երկրի վերաշինություն, կայունացման եւ մասնավորապէս բանակի կազմավորման խնդիրներով: Հանրապետության բանակը քանակական եւ որակական առումով դեռեւս խիստ սահմանափակ էր, թույլ եւ անկազմակերպ:

Չէ բանակն ըստ Ս. Վրացյանի՝ ուներ հետեւյալ կազմը. «... երեք հետեւակ բրիգադ՝ իւրաքանչիւրը երկու գնդից եւ գունդը՝ երեք գումարտակից, երկու ճիւղեր գունդ՝ իւրաքանչիւրը վեց հա-

¹ Նույն տեղում:

² ՀՅԴ ԿԱ, քժ. 3/3, գ. 3.3, էջ 3:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

ըրևեակով, 12 մարտկոց՝ ամէն մէկը 4 թնդանօթով, 3 զրահապատ գնացք եւ մի քանի տեղական զօրամասեր: Այդ ուժերը ցրուած էին երկրի բոլոր կողմերում, ունէին թերի կազմ, չնչին քանակութեամբ ռազմամթերք, վատ հագուստ ու պարէնաւորում»¹:

Համաձայն Ռուբեն Տեր-Մինաստյանի՝ 1919 թ. ՀՀ զինվորական նախարարութեան Հաշվից օգտվում էին 18.000-24.000 հոգի, իսկ իրականում «...գործող բանակի թիւն էր 7.900 սուխն, 350 թուր, 26 թնդանօթ, մօտ 8.500 մարդկանցով, կլոր թիւով մօտ 9.000 մարդ:

.... Բացի յիշեալներէից, կային ե՛լ զօրամասեր, որոնք կարող էին համարուել գործօն բանակի եւ ներքին ապահովութեան եւ թիւկունքի կազմակերպման զօրաբաժիններ: Բանակի համար ֆիզիքական ոյժ ներկայացնողները հետեւեալներն էին.-

Գողթանի առանձին բաժին՝

Նժդեհի ղեկավարութեամբ՝-----180 սուխն-թուր

Յատուկ զօրաբաժին Դարալագեազի, Ղարաբաղի եւ

Զանգեզուրի(Դրոյի զօրամաս)-----1.000 »

Երեւանի պահակային գունդ-----1.000 »

Ալեքսանդրապոլի պահակային գունդ-----1.000 »

Կարսի պահակային գունդ-----400 »

Սահմանային վաշտ, Կասելիովի-----300 »

Ընդամենը՝3.800 »²:

Ռուբենի գնահատմամբ՝ «Այս ուժերից, զինուորական տեսակէտից արժէքաւոր էր Յատուկ զօրաբաժինը(նկատի ունի Դարալագեազի, Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի Դրոյի զօրամասը-Հ. Գ.), իսկ միւսները արժէք կը ներկայացնէին միայն իրենց տեղի վրայ: Ի գուր չէր, որ Խորհրդարանի զինուորական յանձնախմբում հարց էր բարձրացնում շարունակ կամ կրճատել մանաւանդ պահակային զօրամասերի թիւը եւ կամ տալ նրանց այլ բնույթ.»³:

Վերոհշյալ թվերը ակնհայտորեն ցույց են տալիս, որ գործող բանակը, զուտ քանակական առումով զգալիորեն զիջում էր բանակի ընդհանուր թվին:

Ռուբենը վկայակոչում է ՀՀ զինված ուժերում դեռեւ գոյութիւն ունեցող մի քանի ուշագրավ երեւույթներ, որոնք մեծապես պայմանավորում էին գործող բանակի իրական կացութիւնը:

¹ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 297:

² Ռուբէն, Աշխ., աշխ., էջ 336:

³ Սուլյան տեղում, էջ 336-337:

Օրինակ, Ռուբենի հավաստմամբ՝ «Անհամեմատ մեծ թիւով մարդիկ էին կլանում թիկունքային աշխատանքների համար, ինչպէս օրինակ, սպայակոյտերի, գինամթերքային կէտերի, վերակացուների(պարենաւորման), հեռագրերի եւ այլ բազմաթիւ հիմնարկութիւնների վրայ»¹:

Ռուբենի վկայութիւններից պարզվում է, որ ընդօրինակելով ռուսական բանակում արմատավորված սովորույթներին, հայկական բանակի սպաները նույնպես ունեցել են դենչիկներ(ծառայողներ), որոնք մեծ թիւով են կազմել: Դենչիկները օգտվել են բանակին հատկացրած պետական միջոցներից եւ սպասարկել ու ծառայել են միմիայն իրենց տերերին՝ սպաներին:

«Եւ եթէ հաշուելու լինենք,-գրում է Ռուբենը,-դրանց վրայ սպաների դենչիկներին(ծառայողներին) եւ գործող բանակի թիկունքում աշխատողներին, ինչպէս օրինակ աբոզիկներին, այդ պարագային գորակոչի ենթարկուած սպաների եւ զինուորների 60 %-ից աւելի դառնում էին հաց ուտողներ եւ հազիւ 40 %-ն էր որ պիտի գործող բանակում դառնար թնդանօթ, սւր կամ սուին բռնող:

...Օրինակ ունենալով ռուս զինուորական օրէնքները, կազմակերպւում էին սպայակոյտերը, գինամթերքի կէտեր եւ այլն:...Հսկայածաւալ Ռուսիոյ համար դա անհրաժեշտ էր, բայց փոքրիկ Հայաստանը նոյն դրութեամբ առաջնորդւում էր՝ թիկունքը նախ կազմակերպելով ռուսական դրութիւններով, այլեւս մարդկային ուժեր քիչ պիտի ունենար գործօն բանակը լրացնելու համար »²:

Հիմք ունեննալով ՀՀ բանակում տիրող վերոհիշյալ իրավիճակը՝ Ռուբենը տալիս է հետեւյալ գնահատականը. «Ահա այդ էր պատճառը, որ Հայաստանի զինուորական կառուցվածքը մի հրեշ էր, որի գլուխն ու փորը մարմնի երեկ-չորրորդը կը բռնէր, իսկ գործող անդամները՝ փոքրիկ, աննշան»³:

Միանգամայն ակնհայտ է, որ այդպիսի սահմանափակ մարտական ուժերով հանրապետութեան բանակը ի գորու էր արագորեն խորտակել խնամքով նախապատրաստված ու բավականին լավ զինված եւ կազմակերպված բազմաքանակ ապստամբ զորախմբերի դիմադրութիւնը: Մահմեդական բնակչութեան զինված ելույթները մարելու ժամանակահատվածում առավել դաժան ու արյունահեղ

¹ Նույն տեղում, 334:

² Նույն տեղում, էջ 334-335:

³ Նույն տեղում, էջ 335:

կոիվներ տեղի են ունեցել Բոյուք-Վեդիում, ուր թուրք սպաներն ու ապստամբների ղեկավարները, կենտրոնացնելով ավելի քան 4000 (չորս հազար) զինյալներ, կարողացել էին այդ շրջանը վերածել պաշտպանութայն ամրակուռ ամրոցի: Մշտապես համարելով Բոյուք-Վեդիի պաշտպանների մարտաշարքերը՝ թուրքերը կարողանում էին հաջողությամբ դիմագրավել եւ չեզոքացնել հայկական կանոնավոր զորամասերի հարձակումները:

Հանրապետության ներքին իրավիճակն ավելի է ապակայունանում ու սպառնալի կերպարանք ձեռք բերում, երբ Բոյուք-Վեդիի ղեկավարից մի փոքր անց մահմեդական բնակչության զինված խնամքով նախապատրաստված զանգվածային ելույթներ են բռնկվում Զանգիբասարում, Ղամարլուում, Շարուր-Նախիջեւանում, սպա նաեւ Կարսի նահանգում եւ Սուրմալուի գավառում: Հանրապետության կառավարության համար մահմեդական բնակչության զինված ելույթները չպետք է անակնկալ ու անսպասելի լինեն: Կատարվում է այն, ինչի մասին ժամանակին բազմիցս ահազանգում էր Դրոն: Անհրաժեշտ էր ժամանակին մեկընդմիջտ լուծել այդ շրջանների թրքութայն հարցը, քանի դեռ նրանք չէին հասցրել ինչպես հարկն է գինվել ու նախապատրաստվել եւ ինչպես հստակորեն ապացուցեց ժամանակը, անհնարին էր ակնկալել, որ թուրքերը երբեւէ կհամակերպվեին հայկական իշխանություններին ենթարկվելու, առավել եւս համակերպվելու Հայաստանի Հանրապետության անքակտելի մասը կազմելու իրողությանն ու գաղափարին:

Հուլիսի 23-ին մահմեդական հրոսակախմբերը, նախահարձակ լինելով, անակնկալ հարձակում են գործում գեներալ Շելկովնիկյանի գորախմբի վրա: Հայկական գորախումբը հանկարծակիի գալով եւ անկարող լինելով դույզն-ինչ դիմադրելու թշնամու գրոհներին՝ խուճապահար թողնում է Նախիջեւանի տարածքը: Զորախմբի մի մասը սպանվում եւ գերի է ընկնում, իսկ մյուս մասը, մի կերպ ազատվելով թուրքերի հետապնդումից, նահանջում է Երեւանի ուղղությամբ:

Հանրապետության զինվորական նախարարը Նախիջեւանի ղեկավարի կապակցությամբ ստանում է հետեւյալ գեկուցագիրը.

«Նախիջեւանում ստեղծված դժվարին իրավիճակի պատճառով մեր զորամասերը նահանջել են Դավալու: Նախիջեւանի շրջանը Սաղարակի կողմից կտրվել է թաթարների կողմից: Թաթարների թիվը հասնում է 10000-ի, նրանց հրամանատարն է թուրքական բանակի գնդապետ Խալիլ բեյը, որի հրամանատարութայն ներքո գործում են թուրքական եւ ադրբեջանական բազմաթիվ սպաներ:

Գեներալ Շելկովնիկովի գորախումբը (Նախիջեւան) եւ գնդապետ Կարաքեչիչովի (Սաղարակ) գորախումբը դուրս են եկել թաթարների շրջապատման օղակից եւ միացել են Դրոյին:

Երկու գորախմբերն էլ կրել են ծանր կորուստներ»¹:

Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետ Ալ. Խատիսյանի հաստատմամբ՝ այդ նույն պահին Նախիջեւանում է գտնվել ամերիկյան նահանգապետը, բայց նրա ներկայութիւնն ու տրված կտրուկ հրամանները եւ սպառնալիքները որեւէ ազդեցութիւն չեն գործել մահմեդական բնակչութեան վրա, որը թուրք սպաների գլխավորութեամբ, զինված թնդանոթներով ու գնդացիրներով, հարձակել է Դարալագյազի վրա, նպատակադրելով անցնել Զանգեզուր եւ անմիջական կապ հաստատել Ադրբեջանի հետ²:

Դրոն՝ տեղեկանալով Նախիջեւանում եւ Շարուրում կատարվող դեպքերին, շարժվում է նրանց ընդառաջ, փորձում օգնել, բայց արդեն շատ ուշ էր: Նա իր փոքրաթիվ գորամասով եւ գեներալ Շելկովնիկյանի ու գնդապետ Կարաքեչիչյանի ջախջախված գորախմբերի մնացորդներով տվյալ պահին այլեւս ի գորու չէր որեւէ լուրջ հակահարված կազմակերպել ընդդէմ բազմահազար մահմեդական զինյալների, մանավանդ որ իրավիճակը շատ ծանր էր նաեւ Բոյուք-Վեդիի եւ մյուս ապստամբ շրջաններում:

Մահմեդականները հրաշալիորեն են օգտագործում իրենց ընձեռված ժամանակը եւ հետեւողականորեն նախապատրաստվելով եւ օգտվելով անգլիական զինական ուժերի բացակայութեանից՝ նախահարձակ են լինում եւ հանրապետութեան իշխանութիւններին դնում շատ ծանր կացութեան առջեւ:

Անդրադառնալով այդ օրերին Հայաստանի Հանրապետութեանում կատարվող դեպքերի գնահատմանը՝ հանրապետութեան խնամատարութեան նախարար Ար. Բաբայանը գրում է. « 1919 թուի գարնանը, մայիսի 19-ին, անգլիական զօրքերը գրաւեցին Շարուրն ու Նախիջեւանը եւ այդ երկու գաւառների իշխանութիւնը յանձնեցին մեզ: Հազիւ երկու ամիս կարողացանք պահել Նախիջեւանն ու Շարուրը մեր ձեռքը, տեղական ազգաբնակչութիւնը, դեկավար ունենալով տաճիկ սպաներին, յուլիսի 23-ին ապստամբեց մեր իշխանութեան դէմ, եւ մեր զօրքերը ստիպուած եղան, մեծ կորուստներ տալով, նահանջել դէպի Երեւան:

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 177, ք. 30:

² Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, ք. 3/3, գ. 3.3, էջ 2:

Ապստամբութեան ժամանակ անգլիական զօրքերը չկային այդ գաւառում: Ընդհանրապէս անգլիական հրամանատարութիւնը շատ քիչ ժամանակ պահեց իր զօրքերը Կարսի եւ Նախիջեւեանի նահանգներում: Եւ դա եղաւ պատճառը, որ նախիջեւեանցիները գլուխ բարձրացրին ու յարձակուեցին մեր զօրքերի վրայ ու խլեցին իշխանութիւնը մեր ձեռքից:

Անգլիական իշխանութիւնը Անդրկովկասում չկարողացաւ ըմբռնել արեւելքցու հոգեբանութիւնը եւ ժամանակ չտուաւ, որ մեր իշխանութիւնը ամրապնդուի թրքաշատ այդ շրջաններում¹:

Շարուրի գավառում դեպքերը զարգանում են ավելի ողբերգական ուղղվածությամբ: Շարուրի հինգ հայկական գյուղերի 5000 բնակիչներ եւ նրանց պաշտպանող երկու վաշտերը, հավատ ընծայելով այդ շրջանի թուրք զինյալների հրամանատար Խալիլ բեյի կեղծ խոստումներին, թշնամուն են հանձնում իրենց ունեցած զենքերը:

Հայաստանի խորհրդարանին հասցեագրված դիմումում այդ հինգ գյուղի ներկայացուցիչները ներկայացնելով իրենց ողբալի վիճակը՝ գրում են. «...Հայ ժողովուրդը բարվոք համարեց առանց կռիւի ու դիմադրութեան անձնատուր լինելու թուրքերին, գուցե այդպիսով կարելի լիներ ազատելու իրենց կանանց ու երեխաների կյանքը, բայց, ավաղ, այսօր պատկերը այլ է փոխվել, ներկայումս մեզ հասնող ճիշտ ստացված լուրերի համաձայն թուրք ամբոխը իր դարավոր ոխերի համար, առավել եւս չմոռանալով եւ այն հատուցումը, որ նա ստացավ Շարուրի հայերից 18 թվի դեպքերի ժամանակ, զանազան պատրվակների տակ, հազար ու մի տեսակ չարչարանքների ու տանջանքների է ենթարկում զինաթափ եղած անմեղների կյանքը, կոտորելով, սպանելով հայ երիտասարդներին, բռնաբարելով կանանց եւ այլն, եւ այլն»²:

Նկարագրելով հայ գյուղացիների ողբերգական իրավիճակը՝ շարուրցիների ներկայացուցիչները խնդրում են Հայաստանի խորհրդարանին համապատասխան քայլեր ձեռնարկել տառապալ ժողովրդին ազատելու համար³:

Այդ օրերին Դրոն դարձյալ գտնվում էր հանրապետութեան տարածքում ծավալվող մարտական գործողութիւնների կիզակետում: Որպէս Երեւանյան զորախմբի պետ եւ հանրապետութեան զինված ուժերի նախարարի օգնական, նրա անմիջական պարտականութիւն-

¹ Բժ. Ա. Բաբալեան, Եզվ. աշխ., էջ 37:

² Բանբեր Հայաստանի Արխիվների, 1993, թիւ 1-2, էջ 119-120:

³ Տե՛ս Առկն տեղում:

ների մեջ էին մտնում թուրք զինյալ հրոսակախմբերի պաշտպանական դիրքերը գրոհող հայկական զորամասերի կազմակերպումն ու ղեկավարումը: Թուրք ապստամբների օջախները «խաղաղացնելուն» նպատակաուղղված այդ գործողությունները եղել են նրա մարտական կենսագրության թերեւս ամենադժվարին էջերից մեկը: Թուրքերը շատ լավ ամրացնելով իրենց բնակավայրերը, հատկապես Բոյուք-Վեդիին, կատաղի դիմադրություն են ցույց տվել:

Հայկական բանակի հրամանատարությունը համար բնավ էլ անակնկալ լինել էր կարող մահմեդականության զինյալ ելույթների իրողությունը, բայց այն, որ թուրքերը կկարողանային շատ լավ նախապատրաստվել, ըստ ամենայնի զինվել եւ պաշտպանական հզոր հանգույցներ վերածել իրենց բնակավայրերը՝ սպասվածից վեր էր:

ՀՀ զինվորական նախկին նախարար, գեներալ Հախվերդյանի տեղեկացմամբ, հայկական բանակի հրամանատարությունը կռիվների սկզբնական շրջանում թույլ է տվել մարտավարական որոշակի վրիպումներ եւ ավելորդ շտապողականություն:

Նրա գնահատմամբ՝ փոխանակ կենտրոնացված հարվածներով մեկ հիմնական ուղղությամբ իրականացնելու հարձակումը, հայկական զորամասերը գրոհները ծավալել են մի քանի ուղղությամբ եւ դրանով իսկ թուլացնելով իրենց հարվածների ուժգնությունը՝ հնարավորություն են ընձեռել հակառակորդին հաջողությամբ դիմադրավելու եւ հետ մղելու հայկական զորքերի հարձակումները: Այս գործում նա մեղադրում է նաեւ Դրոյին¹:

Գեներալ Հախվերդյանի դիտողության իրավացիությունը կարելի է ընդունել, բայց հարց է ծագում. իսկ ինչ^ո է ինքը որպես զինվորական նախարար, անհրաժեշտ քայլեր չի ձեռնարկել, որպեսզի թույլ չտրվեին, կանխվեին Բոյուք-Վեդիի ամրակուռ հենակետերի վրա ՀՀ զորքերի ձեռնարկած հարձակումները, որոնք իր գնահատմամբ՝ հրամանատարություն չէլառաջատված մարտավարություն հետեւանքով մատնվել են անհաջողության: Անժխտելի է, եթե Հայկական զորքերը հրամանատարությունը զուտ մարտավարական առումով Բոյուք-Վեդիի թուրքական հենակետի վրա ձեռնարկած հարձակման ժամանակ թույլ էր տվել սխալներ, ապա այդ գործում գլխավոր մեղավորները նախեւառաջ ինքն էր՝ որպես զինվորական նախարար եւ ՀՀ բանակի սպարապետ գեներալ թ. Նազարբեկյանն ու նրանց գլխավորած շտաբը:

Մահմեդական բնակչության զինված ելույթների ծավալման օրերին, Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշմամբ՝

¹ Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 78, ք. 16:

որոշակի փոխություններ է իրականացվում գինվորական նախարարության համակարգում:

Երեւանյան զորախմբի հրամանատար Դրոն հենց այդ օրերին, երբ հանրապետության տարածքում բռնկվել էին մահամեղական բնակչության գինված զանգվածային ելույթները, ՀՀ կառավարության որոշմամբ ստանձնել է գինվորական նախարարի օգնականի պաշտոնը: Հանրապետության կառավարության կողմից նրան այդ պաշտոնում նշանակելու համար կային որոշակի օբյեկտիվ հիմքեր ու պատճառներ:

Ինչպես հայտնի է, մինչև Հայաստանի Անկախ Հանրապետության հռչակվելը, հայկական բանակը ի դեմս գեներալ Նազարբեկյանի գլխավորած Հայկական բանակային կորպուսի, որն իր ուսերին տարավ ողջ պատերազմի հիմնական ծանրությունը, արդեն կազմավորվել էր: Սակայն, Հայաստանի Հանրապետության կառավարության եւ մասնավորապես գինվորական նախարարության կայացմանը գուզընթաց ավելի է ընդգծվում ու կարեւորվում բանակը կադրային սպաներով համալրելու, պրոֆեսիոնալիզմի սկզբունքներով ու օրինաչափությամբ եւ հատկապես ուսսական բանակի նմանողությամբ կազմավորելու անհրաժեշտությունն ու պահանջը:

Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հավաստմամբ, այս տեսակետը առավելապես պաշտպանել է Հանրապետության առաջին վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին¹:

Վերահիշյալ նպատակով գինվորական նախարարի պաշտոնը վստահվել է փորձառու, պրոֆեսիոնալ գինվորական, գեներալ-մայոր Հախվերդյանին, որը քաղաքական որեւէ կուսակցության չէր պատկանում:

«Այս վերջին հանգամանքը, գրում է Ռուբենը,-ոչ միայն կը բաւարարէր կուսակցութեանց մրցակցութեան ու նախանձին, այլ կը համապատասխանէր այն ուսսական մտայնութեան, թէ «բանակը դուրս է քաղաքականութիւնից»...

...Գլխաւոր հիմունքն է լինում - «Զինուորականութիւնը դուրս է քաղաքականութիւնից, ժողովրդական ոչ մի ոյժ մուտք պիտի ունենայ նրա մէջ, նրանք են գինուոր, որոնք ենթակայ են զօրակոչի, նրանք են դեկավար, որոնք աւարտած են գինուորական դպրոց»²:

Առաջնորդվելով բանակը կառուցելու համար Ռուբենի թվարկած չափանիշներով, բանակի շարքերն ավելի ու ավելի են համալրվում կադրային գինվորականներով:

¹ Տե՛ս Ռուբեն, ԳԶՎ. աշխ., հ. 7, էջ 331:

² Սույն տեղում:

«Այդպիսով,-չարունակում է Ռուբենը,-Հայաստանի Հանրապետությանը անհրաժեշտ է կազմակերպվել հարյուրամյակի կազմակերպության մասնագիտական տուրքերի վրայ, նա ունի իր արժանիքները գիտական տեսակետից, բայց ունի իր թերութիւնները ոգու եւ ազգային տեսակետից: Այս վերջին հանգամանքը դժգոհութիւններ առաջ բերած էր թէ կուսակցական շարքերում եւ թէ Խորհրդարանում...»

Դրանից խուսափելու համար, Զինուորական նախարարի օգնական հրահրուեց Դրոն:

... Եթէ նախարարութեան մէջ հիմնական փոփոխութիւններ յառաջ չեկան, բայց գործող բանակի թիւը զգալի չափով աւելացաւ եւ կազմակերպուեց: Դրան նպաստում էր եւ այն հանգամանքը, որ գիւնուորական նախարարի օգնական Դրոն յաճախ իբր արեւելյան ճակատի հրամանատար դուրս կը գար եւ անձամբ կը ղեկավարէր Վեդիի ճակատի գործերը: Եւ այսպէս օր առօր ուժեղանում էր զօրքը եւ բազմանում»¹:

Դրոն, կարելի է ասել, ՀՀ-ում ունեցած իր ազդեցութեամբ ու հեղինակութեամբ եւ մարտականանբասիր կենսագրութեամբ կազմակերպում էր ոչ կազմակերպական գիւնուորականների կողմից ընդունված եւ հարգանք վայելող գործիչ էր: Որպես գիւնուորական նախարարի օգնական, նա անտարակույս կարող էր ցեմենտող, միավորող ուժ լինել կազմակերպում եւ ոչ կազմակերպական գիւնուորականների միջեւ:

ՀՀ կառավարութեան որոշմամբ գիւնուորական նախարար գեներալ Հախվերդյանին փոխարինում է հրետանային ծառայութեան գնդապետ Արարատյանը, որը Մայիսյան հերոսամարտերի ժամանակ Հայկական բանակային կորպուսը հրետանային բրիգադի հրամանատարն էր: ՀՀ կառավարութեան հրամանագրով նրան շնորհում են գեներալ-մայորի գիւնուորական աստիճան:

Ռուբենի բնութագրմամբ` «Զօրավար Արարատեանը նախարար լինելով, չունի առանձին մի ծրագիր, աստիճանով, պատրաստութեամբ եւ բնաւորութեամբ աւելի ցածր էր, քան իր սպայակոյտում նստած զօրավարները, ինչպէս Նազարբէկեան, Հախվերդեան, Սիլիկեան, Գամազով, Բրիսենկո եւ այլն, եւ նա շարունակում էր այն ինչ սկսուած էր, անում էր այն ինչ գլխաւորապէս Հախվերդեանը կը թելադրեր կամ ներշնչէր: Զօր. Արարատեանի նախարարութիւնը աւելի շատ քողարկուած Հախվերդեանի նախարարութիւն էր...»²:

Մահմեդական բնակչութեան գիւնուորականները Հայաստանի Հանրապետութեանը, իրոք, ստեղծել էին չափազանց տաղանապալի

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, էջ 333:

իրավիճակ: Բնականաբար, ՀՀ-ում ծավալվող դեպքերի թելադրանքով գինվորական նորանշանակ նախարարն ու փոխնախարարը՝ գեներալ Արարատյանն ու Դրոն պիտի գործին ավելի ծանրաբեռնվածություններ ու պատասխանատվություններ:

Վաշինգտոնի Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցչին հացեագրած գրությունում ներկայացնելով նաև Նախիջևանում ու Շարուրում տեղի ունեցած դեպքերն ու այդ ուղղությամբ Անգլիայի ու Ամերիկայի դիվանագիտական ներկայացուցիչների ձեռնարկած անարդյունավետ քայլերը՝ ՀՀ վարչապետը հաղորդում է. «Կառավարությունը բողոք ներկայացրեց բոլոր դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչներին:

Անդրկովկասում ԱՄՆ-ի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Հասկելի փոխանորդ գեղապետ Բեյը կտրուկ կերպով հրամայել է, որ Ադրբեյջանի գործերը դադարեցնեն իրենց շարժումը դէպի Զանգեզուր, բայց, ինչպես երեւում է, թաթարները մեծ նշանակություն չեն տալիս այդպիսի սպառնալիքներին: Ամերիկացիք շատ են հեռու, իսկ Բաթումի նահանգի անգլիական գործերը մտադրություն չունեն միջամտելու: Մեզ կարող են այս վտանգալոր դրությունից ազատել միայն ամերիկեան գործերը»¹:

Իզուր էին ամերիկյան գործերի միջոցով վտանգավոր դրությունից ազատվելու ՀՀ վարչապետի փայփայած հույսն ու ակնկալիքը: Երկրում ստեղծված տագնապալի իրավիճակը Հանրապետության իշխանություններին հրամայաբար թելադրում էր դիմել անհրաժեշտ եւ վճռական գործողությունների: Հաշվի առնելով տվյալ ժամանակահատվածի համար առավել կարեւորագույն նշանակություն ունեցող խնդիրների յուրահատկությունը՝ Հանրապետության կառավարությունը ձեռնարկում է արտակարգ միջոցառումներ:

Նախ եւ առաջ հարկավոր էր համալրել ու ամրապնդել բանակը, Հանրապետության բնակչության շրջանում ուժեղացնել կարգուկանոնը եւ կարգապահությունը: Առաջնորդվելով այդ առաջնահերթ խնդիրների կենսագործմամբ՝ կառավարությունը հուլիսի 23-ին Երեւանի, Էջմիածնի եւ Սուրմալուի գավառներում, իսկ օգոստոսի 18-ին նաև ողջ Հանրապետությունում, հայտարարում է 26, 27, 28 տարեկանների զորահավաք, իսկ օգոստոսի 24-ին հատուկ որոշմամբ մահապատիժ է սահմանվում պետական դավաճանություն եւ զորակոչից խուսափելու ու դասալքության համար²:

¹ ՀՀ ԿԱ, թժ. 3/3, գ. 3.3, էջ 2:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 177, թ. 24:

Հատկապես խիստ զգացնել տվեց զենքի ու զինամթերքի պահասությունը: Հանրապետության կառավարության նախագահի եւ զինվորական նախարարի կողմից Թիֆլիսում Հայաստանի զինվանագիտական ներկայացուցչին եւ զինվորական կցորդին զենք ու զինամթերք գնելու պահանջով ուղարկված հեռագրերը վկայում են, որ չնայած ֆինանսական սուղ միջոցներին՝ կառավարությունը զգալի գործունեություն է ծավալում բանակին եւ նոր կազմավորվող զորամասերին զենքով, զինամթերքով ու հանդերձանքով ապահովելու ուղղությամբ:

Մի օրինակ այդ հեռագրից.

«Գեներալ Կամիշեւին (Թիֆլիսում Հայաստանի զինվորական կցորդ - Հ.Գ.) «Պետք է գնել 3 գծանի փամփուռներ: Չնայած փամփուռտի գինը թանկ է, բայց այնուամենայնիվ պետք է գնել: Կարծում եմ, որ առայժմ պետք է գնել 300000, իսկ եթե կհաջողվին, գնեցեք 500000 փամփուռտ:

18. 08 -1919 թ.

Գեներալ Արարատյան»¹:

Քանի որ նոր կազմավորվող զորամասերը զինելու համար միջոցները խիստ սահմանափակ էին, անբավարար, ապա կառավարությունը հարկադրված դիմելով կտրուկ միջոցների, ժողովրդից հավաքում է զգալի քանակությամբ զենք ու զինամթերք եւ սահմանում է պարտադիր զինական տուրք:

Զորակոչի ենթակա տղամարդկանց եւ մինչեւ 40 տարեկան սպաների զորահավաքը կազմակերպելու եւ ժողովրդից պարտադիր զինական տուրքը ժամանակին գանձելու նպատակով, Արշակ Զամալյանի գլխավորությամբ ստեղծվում է Հատուկ մարմին՝ զինաժողով: Իսկ երկրի պաշտպանությունը կազմակերպելու ու ղեկավարելու համար ստեղծվում է լայն լիազորություններով օժտված երեք հոգուց՝ վարչապետ, ներքին գործոց եւ զինվորական նախարարներ, կազմված ղեկավար մարմին, որը կոչվում է Ապահովության կոմիտե²:

Ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ Հանրապետության կառավարությունը կարողացավ կազմավորել մի քանի նոր զորամասեր եւ բանակը համալրել մարտական կենսափորձ ունեցող սպաներով ու զինվորներով: Ի հաշիվ ժողովրդից գանձվող պարտադիր զինական տուրքի ու նրանից հավաքած զենքի եւ զինամթերքի, հնարավոր

¹ Նույն տեղում, թ. 152:

² Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 299:

եղավ բարեկամել նոր կազմավորվող գործառնների մատակարարումն ու հանդերձավորումը: Նոր կազմավորվող գործառնները, դեռևս ինչպես հարկն է չմարզված եւ բավարար մարտական պատրաստվածութունն չստացած՝ մեկնում են ռազմաճակատ: Ուրիշ ելք չկար. թուրք հրոսակախմբերի գինված ելույթները գնալով ավելի ու ավելի էին շիկանում եւ տարածվում: Ամենաշիկացած շրջանը, ուր թուրքերն առավելապես կատաղորեն էին դիմադրում, Բոյուք-Վեդին էր: Հայկական բանակի հրամանատարութեան եւ անձամբ Դրոյի գործուն մասնակցութեամբ մշակվում է Բոյուք-Վեդիի պաշտպանների դիմադրութունը վերջնականապես խորտակելու գործողութեան ծրագիրը: Համաձայն հայկական բանակի հրամանատարութեան մտահղացման, նախատեսվում էր կենտրոնացնել գինական բավարար ուժեր եւ գրոհել ոչ թե անմիջականորեն Բոյուք-Վեդիի ինժեներական ու տեխնիկական առումով հրաշալիորեն կառուցված պաշտպանական հանգույցի վրա, այլ գլուղը շրջափակող թուրքաբնակ մյուս բնակավայրերը, որոնք կռիվների ընթացքում հնարավոր բոլոր միջոցներով օգնում եւ օժանդակում էին Բոյուք-Վեդիի իրենց արյունակիցներին:

Օգոստոսի 10-ին հայկական զորքերը անցնում են հարձակման: Թուրքերը ռազմագիտական կանոններով կառուցված ամրութուններին դիմահար եւ փոթորկալի կրակով կատաղի դիմադրութուն են ցույց տալիս հայկական զորաճակատներին: Թուրքերի կողմից պաշտպանվող հողի յուրաքանչյուր հատվածը հայ զինվորները նվաճում էին մեծագույն դժվարութեամբ: Մի քանի օր ընթացող արյունահեղ կռիվներից հետո հայկական զորքերը խորտակելով թուրքերի դիմադրութունը՝ գրավում են Բոյուք-Վեդիի շրջակա գլուղերն ու բարձունքները, բայց բուն ամրացված շրջանը՝ Բոյուք-Վեդին, նախկին համառութեամբ շարունակում է դիմադրել:

Հանրապետութեան պաշտպանութեան նախարար գեներալ Հախվերդյանը կառավարութեանը ներկայացրած օգոստոսի 16-ի հաղորդագրութունում գեկուցում է.

«Օգոստոսի 10-ի հարձակումից հետո իրավիճակի բարդացման հետեւանքով որոշվել է անցնել պաշտպանութեան: Մեր զորաճակատներն այդ շրջանում զբաղեցնում են Կոտոր, Բոգ-Բուրուն, Շիրազլու, Քյուչուկ-Վեդի, Խոր-Վիրապ գիծը: Զորաճակատի կազմը նույնն է»¹:

Հանրապետութեան մի շարք շրջաններում նախկին ուժգնութեամբ դեռևս շարունակվում էին կռիվները: Մինչեւ Բոյուք-Վե-

¹ Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 275, ց. 1, գ. 178, ք. 16:

դի՛ի եւ նրա շրջակա թուրքաբնակ գյուղերի վրա հարձակում ձեռնարկելը՝ հայկական զորքերը մեծ հաջողութեամբ կարողանում են լուծել Շարուրի շրջանը ասպատակող մահմեդական հրոսակախմբերի հարցը: Օգոստոսի սկզբներին ասհազանգ ստանալով Շարուրի շրջանում թուրք զինյալների կողմից շարունակվող բռնութիւնները եւ հարեւան շրջանների հայկական գյուղերի վրա կատարած հարձակումների մասին՝ Դրոն ոչ մեծ զորախմբով արշավում է Շարուրի գավառակ եւ օգնում այդ շրջանն ազատագրելու նպատակով այնտեղ գործուղված մարտական ուժերին: Համատեղ հարվածներով հայկական զորախմբերը ջախջախում են թուրք հրոսակախմբերին եւ դուրս չպրտում Շարուրի տարածքից:

Օգոստոսի 7-ին հանրապետութեան կառավարութիւնը ստանում է հետեւյալ զեկուցագիրը. «Շարուրի թուրքերը, ավելի քան երկու հազար զինյալներով, երկու թնդանոթներով ու գնդացիներով, Խաչիկ գյուղի շրջանում համառ մարտերից հետո գլխովին ջախջախվել են եւ մեծ կորուստներով հետ շարտվել»¹:

Շարուրի թուրքերի ջախջախումն ու վնասագերծումը շատ կարեւոր էր, բայց գլխավոր թիրախը դարձյալ Բոյուք-Վեդին էր: Ճիշտ է, օգոստոսի 10-ի հարձակումը չավարտվեց սպասված արդյունքով, սակայն հայկական զորքերը, գրավելով Բոյուք-Վեդիի մերձակա բարձունքներն ու բնակավայրերը, հակառակորդի նկատմամբ ձեռք բերեցին շոշափելի դիրքային առավելութիւնն եւ նախկին իրավիճակի համեմատ հարձակումը զարգացնելու ավելի բարենպաստ հնարավորութիւն:

«Մի քանի օրուայ արիւնհանգ կռիւներից յետոյ, - գրում է Ս. Վրացյանը, - հայկական զօրքերը ամրացան դիրքերում Բէնդիք-Վեդիի առջեւ եւ վերջ տւին գործողութիւններին, դրութիւնը սկսել էր լրջանալ միւս մասերում»²:

Հայաստանի տարածքում բռնկված մահմեդականութեան զինյալ ելույթների հրդեհը ընդարձակվելով տարածվում է նաեւ հանրապետութեան տարածքներից դուրս: Դիադինի, Բայազետի, Ղարաքիլիսայի եւ Ալաշկերտի թուրքական ու նրանց միացած քրդական հրոսակախմբերը, օգտվելով Հայաստանի տարածքում իրենց արյունահիցների ու հավատակիցների սանձագերծած ելույթներից, ասպատակում են Սուրմայուրի գավառ եւ վայրի մոլուցքով հարձակվելով հայկական բնակավայրերի վրա՝ սպանում, առեւանգում ու թալա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 1, գ. 178, էջ 16:

² Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 300-301:

նում են գավառի Հայ բնակիչներին: Սուբմալուի ուղղությամբ մարտնչող գնդապետ Տիգրան Բաղդասարյանի գլխավորած Ց-րդ գունդը (1000 սվին), չկարողանալով ինչպես հարկն է դիմագրավել թշնամու մեծաքանակ ուժերի ճնշմանը, անընդմեջ կռիվներ մղելով, հարկադրված նահանջում է գավառի կենտրոն՝ Իգդիր: Ջարգերի ահավոր սպառնալիք է ծառանում գավառի Հայ բնակչության վրա:

Օգոստոսի 16-ին հանրապետության կառավարությանն ուղղած իր գեկուցագրում գիտվորական նախարար գեներալ Հախվերդյանը նշում է. «...Թուրք, քուրդ, թաթարական հրոսակախմբերը, մոտավորապես հինգ հազար թվակազմով, հարձակվել են մեր զորամասերի վրա Ինջայի եւ Մոլակոմարի շրջանում: Համառ մարտերից հետո մեր զորամասերը հակառակորդի ճնշման տակ որոշակի հաջողությամբ հարկադրված նահանջել են: Օգոստոսի 14-ին Իգդիրյան զորախմբին հրամայված է թողնել Կողբը եւ նահանջել դեպի Կարակալայի կամուրջը, Չարալիի սարի, Խալֆալ գյուղի ուղղությամբ եւ այնտեղ ամրանալով ամեն գնով կասեցնել հակառակորդի հարձակումը»¹:

Զինվորական նախարարի եւ պաշտոնական այլ փաստաթղթերում մատնանշված՝ Սուբմալուի գավառ ներխուժած թուրք-քուրդ հրոսակախմբերի անձնակազմը նույնն է՝ 5000, իսկ նրան դիմակայող Հայկական միակ զորամասը՝ Ց-րդ գունդը, իր թվակազմով հինգ անգամ պակաս:

«Մեր ուժերը, - գրում է Ց-րդ գնդի Յ-րդ վաչտի հրամանատար Հովհ. Սահակյանը, - սահմանափակ էին, մէկ գունդ, իսկ թշնամին խուժան մը, թալանի եւ կոտորածի ախորժակով գիհնովցած, ոգեւորուած իր լեռներու ուժէն, իր մեծերուն, շէյխերուն, աղաներուն կապուած կոյր հնազանդութեամբ:

Ահա այս էր կացութիւնը: Եւ դեռ կային շատ ու շատ անյարմարութիւններ մեզի համար»²:

Ինչպիսի՞ մարտական ուժերից էր բաղկացած եւ ի՞նչ պաշտպանական բնագծեր էր զբաղեցնում Ց-րդ գունդը:

Համաձայն տեղակալ Հ. Սահակյանի վկայության.

«Գունդը ունէր երկու գումարտակ, չորսական վաչտով: Ամէն մէկ վաչտը կը բաղկանար 100-120 զինուորէ: Այս հաշուով մեր գունդին ռազմական ուժը կը ներկայացնէր 8-900 սուին, չորս լեռնային թնդանօթ, 2 գնդացի, մօտ 50 հեծեալ:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 1, գ. 178, էջ 16:

² Սատեմաշար «Ռազմիկ», 1937, թիւ 1, «Էջեր մեր ազատագրութեան պատմութիւնից», գրեց Յ. Սահակեան, էջ 42:

...Գոունդը գետեղուած էր հետեւեալ կերպով. Ա. գումարտակի Ա. Բ. վաշտերը Մոլլա-Կամար եւ Ապագկեօլ եւ Դ. վաշտը՝ Կողբ:

Բ. գումարտակը կը գտնուէր Իգդիրի մէջ, Օրկովի ուղղութեամբ քշած էր երկու վաշտ:

Մեր գունդի պաշտպանութեանը յանձնուած էր Օրկովի բարձունքէն Բարթողեան լեռնաշղթայի գագաթները, մինչեւ Կողբ երկարող սահմանը, մօտ 30-40 վերստ տարածութիւն»¹:

Այս տվյալները պարզորոշ վկայում են, որ ընդամենը մեկ գնդի զբաղեցրած պաշտպանական բնագծերն ավելի քան ընդարձակ էին: Իրականում այլընտրանք չի եղել, քանի որ թուրք-քրդական զինյալ մարտախմբերը հարձակվել են միաժամանակ մի քանի ուղղութեամբ, տարբեր բնակավայրերի վրա, ապա գնդապետ Տիգրան Բաղդասարյանի գունդը հարկադրված իր ուժերը մասնատելով՝ թշնամուն դիմակայել է գրոհի բոլոր ուղղութեամբ:

Սուրմալուում ծավալվող դեպքերը կարող էին ընթանալ վատթարագույն ուղղվածութեամբ: Առանց լուրջ օգնական ուժերի գաւառի հայութեանը պաշտպանող միակ մարտական ուժը՝ Ցրդ գունդը, կարող էր հայտնվել անելանելի իրավիճակում: Այդ հանգամանքը հաշվի առնելով եւ սթափ գնահատելով ստեղծված կացութիւնը՝ գնդի հրամանատարութիւնը օգնական ուժեր ստանալու հույսով դիմում է Երեւան: Սուրմալուի շրջաններում տիրող տագնապալի դրութիւնը կարող էր ծայրահեղ վատթարագույնի հասցնել նաեւ այն, որ էրզրումից դեպի Սարիղամիշ շարժվող թուրքական կանոնավոր դիվիզիան, համաձայն հանրապետութեան բանակի հետախուզութեան ձեռք բերած տվյալների, յուրաքանչյուր պահի կարող էր արշավել նաեւ Սուրմալու:

Օգոստոսի 16-ին հանրապետութեան վարչապետի պաշտոնակատար Սահակյանը իր թիվ 26 հեռագրում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լ. Եվանգոլուովին գրում է.

«Թուրք-քուրդ-թաթարական ուժերի կազմակերպված ճնշումների հետեւանքով մեր զորամասերը նահանջել են Իգդիրից ներքեւ դեպի Արաքսի Կարակալա կամուրջը: Մեր աղահանքերը (Կողբ) տեղահանվել են, հավանական է, որ կտեղահանվի նաեւ Իգդիրը: Ունենք տեղեկութիւններ էրզրում հասած 40 թնդանոթներ ունեցող թուրքական Գրդ դիվիզիայի մասին, որ շարժվելու է Սարիղամիշի ուղղութեամբ...»²:

¹ Նույն տեղում:

² ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 1, գ. 178, ք. 16:

Թուրքիայում արդեն սկսվել էր քեմալական շարժումը, որն ինչպես պարզվեց հետագայում, մեծ ազդեցություն ուներ նաև Կովկասում մահմեդական բնակչության ղեկավարման եւ մասնավորապես Հայաստանում գինված ելույթների հրահրման եւ կազմակերպման գործում: Էրզրում-Սարիղամիշի շրջանում թուրքական դիվիզիայի հայտնվելը նույնպես քեմալականների գործունեության արդյունքն էր, որի նպատակն էր օգտագործել ընձեռված հնարավորությունը եւ հարմար պահի ներխուժել Հայաստան, եւ միանալով մահմեդական ապստամբներին՝ մեկընդմիջտ լուծել Հայաստանի Հանրապետության հարցը: Այդ հարցում քեմալական գործակալները սերտորեն համագործակցում էին Ազրբեջանի հանրապետության համապատասխան մարմինների հանձնարարությամբ Հայաստանում գործող անձանց հետ:

Մինչ հանրապետության ղեկավարությունը կձեռնարկեր համապատասխան քայլեր Սուրմալուի պաշտպաններին օժանդակելու ուղղությամբ՝ գավառում դրույթները գնալով պակի է վատանում: Թուրք-քրդական հրոսակախմբերը, շարունակելով հարձակումը երկու՝ Կարակալայի, Քիթի եւ Օրգովի ուղղությամբ, ներխուժում են Իգդիր եւ մի քանի ժամ ընթացող կռիվներից հետո ընկճելով պաշտպանվողների դիմադրությունը՝ գրավում են քաղաքը:

«Գիշերուան ժամը 3-ին, - նշում է տեղակալ Հ. Սահակյանը, - մերոնք Իգդիր ձգեցին: Թշնամին ամէն ուղղութեամբ խուժելով աւարի տւած էր քաղաքը»¹:

Իգդիրի հանձնումը վեր էր ամեն մի սպասվածից: Եթե այդ ամենին գումարվեր նաև այն, որ թուրքական դիվիզիան հանկարծ որոշեր շարժվել դեպի Սուրմալուի ճակատ եւ միանար այդ գավառում արդեն գործող թուրք-քրդական մարտախմբերին, ապա դժվար չէ կանխագուշակել, թե ինչպիսի ահավոր, անելանելի իրավիճակում կհայտնվեին Սուրմալուի հայ բնակչությունն ու նրան պաշտպանող հայկական զինական ուժերը: Ծայրահեղորեն անհրաժեշտ էր դիմել ամենավճռական միջոցների եւ կտրուկ ու անսպասելի գործողություններով ջախջախել այդ գավառը ասպատակող զինյալ խմբավորումները եւ արագ ու հուսալիորեն կազմակերպել այդ շրջանների ինքնապաշտպանությունը, քանի դեռ թուրքերը չէին հասցրել լրացուցիչ մարտական ուժեր տեղափոխել Էրզրում-Սարիղամիշ ուղղությամբ Սուրմալուի ճակատ: Հակառակ պարագայում թուրք-քրդա-

¹ Սատենաշար «Ռագմիկ», 1937, թիւ 1, «Էջեր մեր ազատագրութեան պատմութիւնից», գրեթ 3. Սահակեան, էջ 44:

կան հրոսակախմբերը Սուրմալուի ճակատի հայկական ուժերի դիմադրութիւնը հաղթահարելուց հետո կարող էին զարգացնել հարձակումը եւ գետանցելով Արաքսը՝ ներխուժել հանրապետութեան տարածքը, Արարատյան դաշտ:

Այն օրերին, երբ թուրք-քրդական հրոսակները, ասպատակելով Սուրմալուի շրջանները եւ ընկճելով հայկական զորախմբերի դիմադրութիւնը՝ ներխուժում էին Իգդիր, Դրոն գտնվում էր Ղամարլուի ռազմաճակատում եւ ղեկավարում էր Բոյուք-Վեդիի ու նրա շրջակա թուրքաբանակ գյուղերի վրա գրոհող զորքերի գործողութիւնները: Տեղեկանալով թշնամու կողմից իր ծննդավայրի՝ Իգդիրի գրավման մասին, Դրոն ոչ մեծաքանակ զորախմբով իսկույն եւեթ մեկնում է Սուրմալուի ճակատը: Բոյուք-Վեդիի շրջակա գյուղերը գրավելուց եւ թուրք ապստամբների հիմնական որջը շրջափակելուց հետո՝ իրավիճակը այդ շրջանում (Ղամարլուի ռազմաճակատ - Հ.Գ.) հուսալիորեն կայունացել էր, բայց վտանգը էջը անցել: Մահմեդական ուժերը դեռեւս վերջնականապէս ջախջախված էին, հարկավոր էր ծայրահեղորեն զգոն լինել եւ դուլզն-ինչ չթուլացնել Բոյուք-Վեդիի հզոր պաշտպանական հանգույցը շրջափակած հայկական զորամասերը, հակառակ պարագայում թուրքական ուժերը կարող էին օգտագործել պատեհ հնարավորութիւնը եւ նոր տհաճ անակնկալ մատուցել հայկական զորքերի հրամանատարութեանը:

Մյուս կողմից՝ յուրաքանչյուր պահի կարող էին ապստամբել Կարսի, Սարիղամիշի մահմեդականները, եւ էջը բացառվում էրգրումի ուղղութիւնից թուրքական դիվիզիայի Կարսի նահանգ ներխուժման հնարավորութիւնը: Իսկ զորքերի քանակը բավական սահմանափակ էր եւ մեծամասամբ արդեն գտնվում էին գործող ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում: Սակայն այլընտրանք գոյութիւն չունէր: Թշնամու կողմից գրավված էր իր հայրենի քաղաքը, եւ Դրոն ընդամենը երկու հարյուրակից բաղկացած հեծելախմբով, առանց դուլզն-ինչ ժամանակ կորցնելու, անվարան ուղեւորվում է Սուրմալուի ճակատ:

«Երեւանէն, - վերհիշում է տեղակալ Հ. Սահակյանը, - եկած ուժը Տէլիք-Թաշ Հասաւ,- օտո 200 ձիաւորներ ու հետեակ-կամաւորներ Դրոյի հրամանատարութեամբ:

Յանդուզն եւ քաջարի հրամանատարը անմիջապէս հակայարձակման անցաւ...»¹:

¹ Նույն տեղում:

Առաջին հերթին անհրաժեշտ էր թշնամուց հետ նվաճել Իգդիրը, թույլ չտալ, որպեսզի թուրք-քուրդ հրոսակները մինչև վերջ քանդեն ու ավերակների վերածեն քաղաքը: Իգդիրի արագ ազատագրումը կարող էր վճռական նշանակություն ունենալ թշնամուն ջախջախելու եւ ողջ գավառը վերանվաճելու, տեղի հայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու գործում: Քանի որ ավելի քան սահմանափակ էին իր զորախմբի մարտական ուժն ու հնարավորությունները՝ Դրոն հաշվենկատորեն որոշում է առավելագույնս օգտագործել այդ ճակատում մարտնչող հայկական զորամասերի՝ Ցրդ գնդի մարտական ողջ կարողությունները:

Դրոյի ներկայությունը ոգի եւ մարտնչելու վճռականություն ու կորով են հաղորդում մինչ այդ նահանջող Ցրդ գնդի զինվորներին: Կարգի բերելով գումարտակների ուժերն ու արագորեն ծանոթանալով ճակատում, մասնավորապես Իգդիրի շրջանում տիրող կացությունն ու հաշվի առնելով հայկական զորքի սահմանափակ հնարավորությունները՝ Դրոն վճռում է քաղաքի վրա գրոհ ձեռնարկել համեմատաբար փոքրաթիվ ուժերով, ընդամին, խստորեն ապահովելով հարվածի առավելագույն սրընթացությունն ու անսպասելիությունը: Թշնամու վրա հարձակվելու նման համարձակ որոշում կայացնելիս՝ նա, ելնելով իր մարտական հարուստ կենսափորձից, խելամտորեն արժեևորում է այն իրողությունը, որ թուրք-քուրդական ոչ կանոնավոր զորախմբերն անսպասելի եւ հուժկու հարվածների դեպքում կարող էին արագորեն խուճապի մատնվել եւ դիմել փախուստի: Նրա համոզմամբ, թուրք-քուրդ հրոսակների խուճապի մատնվելուն մեծապես կարող էր նպաստել նաեւ այն հանգամանքը, որ ներխուժած զինյալների հետ էին նաեւ նրանց կանայք եւ անգեն տղամարդիկ, որոնց միակ նպատակը հայերի ունեցվածքի թալանն էր ու կողոպուտը:

Իր մտահոգացումը իրականացնելու նպատակով նա հրամայում է Ցրդ գնդի Ե. Տ. Մարտիրոսյանի եւ Հ. Սահակյանի (հուշագրություն հեղինակը - Հ.Գ.) գլխավորած 2-րդ եւ 3-րդ զորավաշտերին անսկատ առաջանալ եւ դիրքավորվելով Իգդիրի եւ Սուլթանաբազի միջև ընկած տարածքում՝ փակել դեպի Օրգով նահանջող թշնամու ուղին: Իսկ ինքը հարվածող զորախմբով, դարձյալ աննկատ, խճուղու ուղղությունը պետք է ներխուժեր Իգդիր եւ անսպասելի ու հուժկու հարվածներով ջախջախեր եւ քաղաքից դուրս շարտեր այնտեղ բույն դրած թուրք-քուրդ զինյալներին ու նրանց ուղեկցող կանանց եւ անգեն տղամարդկանց: Գնդի մյուս զորավաշտերը պետք է մնային իրենց զբաղեցրած դիրքերում¹:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 1, գ. 178, ք. 36:

Հարձակմանն առնչվող յուրաքանչյուր մանրուք հաշվարկված է եղել խելամտորեն եւ շատ ճշգրիտ: Թշնամու մեծաքանակ, նախորդ մարտերի հաջողություններից զգաստությունը կորցրած հրոսակախմբերը, չկասկածելով, որ հայերն այդքան կարճ ժամանակամիջոցում կարող են արագ կազմակերպվել եւ հարձակում ձեռնարկել՝ խուճապի եւ մատնվում եւ դիմում փախուստի:

«Դրօն,- նշում է տեղակալ Հ. Սահակյանը, - իր ծննդավայրի պատիվը փրկելու համար դիմեց այդպիսի յանդուգն ձեռնարկի մը: Իր կարճ հրաման-որոշումը տալէն վերջ իր քաջերով դէպի Իգդիր յառաջացաւ:

...Դրօն իր մարդոցմով անշշուկ ու անարգել մտած էր քաղաքին կենդրոնի պարտէզը: Թշնամին այնքան վստահ էր իր յաղթանակին վրայ, որ բնաւ մտքէն չէր անցըներ թէ խուճապահար փախած հայ զօրքը պիտի յամարձակի մտնել քաղաքի կեդրոնը:

Դրօն քաղաքի կեդրոնը հասնելէն յետոյ, յարձակման կ'անցնի տասնոց մաուզէրներով եւ սուրիներով: Մէկ ժամէն արդէն քաղաքը դատարկուած էր¹:

2-րդ եւ 3-րդ գորավաշտերը, համաձայն Դրոյի հրահանգի, հաղթահարելով ճանապարհի դժվարություններն ու խոչընդոտները, անշշուկ դիրքավորվում են Իգդիրի մերձակայքում եւ սառնասրտորեն սպասում թշնամու հայտնվելուն:

«Ճիշդ այդ վայրկեանին, - շարունակում է Հ. Սահակյանը, - Իգդիրը սկսաւ ոռնալ հարիւրաւոր անօթի գայլերու նման: Մենք մեր հրացանի փողերը դարձուցած Իգդիրի ուղղութեամբ կը սպասէինք: Խուճապային վայնասուն մըն էր որ ծայր տուաւ: Զիւաւորներու, հետեակներու, կիներու, բեռնաւորուած մարդոց փախուստի շուքերը սկսան արագ արագ մեր կողմը շարժիլ անհասկանալի ձայներ հանելով:

... Մենք գործի անցանք:

Խաւարի մէջ ճարճատող գնդակները սարսափ ձգեցին ընդարձակ տափարակին վրայ: Մարդկային աղեխարջ վայնասուն մըն էր, որ ծայր տուաւ:

... Մեր հրացանները շարունակ կը բացուէին ու կը խփուէին...

... Թշնամի խուճանը դէպի Օրկով փախուստի ճամբան բռնած, ինկած էր այդ տարածութեան տափարակի մէջ, մեր գնդակներու հարուածին տակ²:

¹ Նույն տեղում, էջ 45-47:

² Նույն տեղում:

Շնորհիվ կշռաադատված ու հանարձակ մարտավարութեան, խեղամիտ հաշվարկի եւ վճռական ու արագ գործողութիւններէ, ձեռք բերվեց առաջին նշանակալի հաջողութիւնը: Սուրմալուի գավառի կենտրոն Իգդիր քաղաքը ազատագրվեց շատ արագ եւ գրեթե առանց զոհերի: Զարգացնելով հարձակումը՝ հայկական զորախմբերը հաջորդ օրը եւեթ չթուլացող արագութեամբ անկասելի հարվածներով խորտակելով խուճապի մատնված հակառակորդի դիմադրութիւնը, գրավում են Սուլթանապատ, Արհաճ գյուղերը, իսկ հաջորդ օրերին նաեւ թուրքաբնակ մյուս բնակավայրերը եւ ջախջախելով այդ շրջաններն ասպատակող թուրք-քրդական հրոսակախմբերին՝ դուրս են շարտում նրանց Սուրմալու գավառի տարածքից:

Դրոն կրկին անգամ հաստատեց, որ կռիվներում հաղթանակներ նվաճելը բոլորովին էլ պայմանավորված չէ սոսկ մարտական ուժերի մեծաքանակութեամբ:

Գնահատելով Սուրմալուի գավառում ընթացած մարտերի արդյունքները՝ վերոհիշյալ Հ. Սահակյանը գրում է. « Թշնամիի այս վերջին յարձակումը իրեն շատ սուղի նստաւ, իր բոլոր յարձակումներուն հետ քանի մը շէն ու հարուստ թաթար գիւղերու կործանումը փութացուց: Այս անգամի յարձակումը մարդկային մեծ կորուստի պատճառ դարձաւ, Սուլթանապատ եւ Արկաճ գիւղերը աւերակի վերածել տուաւ:

... Թերեւս իր առած այդ դասերէն խրատուած, բաւական ատեն մեզ հանգիստ ձգեց»¹:

Դրոն փայլուն կերպով է կատարում Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան հերթական հանձնարարութիւնը: Նրա գլխավորած համեմատաբար փոքրաքանակ մարտական ուժերը հաշված օրերի ընթացքում ոչ միայն գլխովին ջախջախում են Սուրմալուի գավառն ու նրա կենտրոնը՝ Իգդիր ներխուժած թշնամու ուժերն ու փրկում տեղի հայութեանը վերահաս կոտորածից, այլեւ խորտակում այդ ուղղութեամբ հանրապետութեան տարածքը ներխուժելու նպատակաւորված թուրք-քրդական բազմահազար հրոսակների ձեռնարկումները:

Սուրմալուի գավառում թուրք-քրդական վերջին հրոսակներին դուրս շարտելուց հետո Դրոն անհապաղ վերադառնում է Երեւան:

Ճիշտ է, Սուրմալուի ճակատում հայկական զորամասերի նվաճած հաղթանակը շատ կարեւոր էր, բայց այդ գավառը զինված

¹ Սուլց տեղում, էջ 49:

բախումների թատերաբեմի վերածված բնակավայրերի ընդամենը մի շրջանն էր:

Օգոստոսի 23-ին Շարուր-Նախիջեանի գինյալ հրոսակախմբերի առաջնորդ Խալիլ բեյի համհարզ Մահմեդ բեյի գլխավորութայամբ զենքի է դիմում Զանգիբասարի մահմեդականությունը եւ նախորդ տարիներին ձեռնարկած գործողությունների համամանուկութայամբ սկսում է զանգվածային հարձակումներ Ուլուխանլու, ապա Էջմիածին կայարանների, հայկական բնակավայրերի ու հաղորդակցութայան ուղիների վրա:

Հանրապետութայան վարչապետ Ալ.Խատիսյանը, խոր անհանգստութայուն արտահայտելով Զանգիբասարի շրջանում մահմեդական գինյալների ծավալած գործողությունների կապակցութայամբ, Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Եվանգուլովին ուղղած նույն ամսի 27-ի հեռագրում նշում է.

«Անմիջապէս հաղորդեցեք Հասկելին (Փարիզի վեհաժողովի հինգ անդամ տերութայունների ներկայացուցիչների խորհրդի կողմից նշանակվել էր Հայաստանի կոմիսար. այդ օրերին գտնվում էր Թիֆլիսում - Հ.Գ.), որպեսզի անհապաղ Երեւան ուղարկի ամբերկական սպաների, քանի որ Կարսից անգլիացիների հեռանալուց հետո Ուլուխանլու-Էջմիածին ճակատի վիճակը չափազանց ծանրացել է»¹:

Այն ժամանակահատվածում, երբ Դրոն Սուրմալուն մաքրում էր քրդական ցեղախմբերից, թուրքական հրոսակախմբերը Սուրմալուի տարածքից գետանցելով Արաքսը՝ պարբերաբար ներխուժում են Արարատայան դաշտ եւ իրենց տեղացի արյունակիցների աջակցութայամբ հասնում մինչեւ Էջմիածին: Դրոն, մշտապես գտնվելով շարժման մեջ, Էջմիածնի շրջանի բնակչութայանը սպառնացող թուրք հրոսակներին «խաղաղացնելու» գործը հանձնարարում է Էջմիածնի գավառապետ Սեդրակ Ջալալյանին, որը մինչ այդ իրեն լավագույնս էր դրսևեւորել Բաշ-Ապարանի հերոսամարտում, ինչպես նաեւ ապստամբ մահմեդական զինախմբերի դեմ մղված կռիվներում: Սեթոն այս անգամ եւս անթերի է կատարում մարտական առաջադրանքը: Նրա գլխավորած զորախմբերը ջախջախում են ոչ միայն Արարատայան դաշտ ներխուժած հրոսակախմբերին, այլեւ հիմնահատակ կոչնչացնեն Էջմիածնի գավառում գտնվող թուրքաբնակ բնակավայրերը, եթե չկանգնեցնեն նրանց հարձակումը²:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 1, գ. 178, ք. 36:

² ՀԳՂ ԿԱ, քծ. 41, գ. 5, էջ 3:

«... Երբ,- իր ինքնակենսագրականում գրում է Սեթոն, -Սուրմալուի ճակատը խախտուած էր եւ թշնամու ոյժերը անցնում էին Էջմիածնի գաւառը, Դրօի կարգադրութեամբ ձեռնարկեցի ռազմական գործողութիւններ ապստամբ թուրքերի դէմ: Որի հետեւանքով մեր կուսակցութեան թշնամիները մեծ աղմուկ բարձրացրին եւ ստիպուած հրաժարուեցի այդ պաշտոնից»¹:

Տվյալ ժամանակահատվածում, երբ հանրապետութեան բանակի հիմնական զորամիավորումները զբաղված էին տարբեր ճակատներում ապստամբ օջախների վնասագերծմամբ, Դրոյի գլխավորած խիստ սահմանափակ մարտական ուժեր ունեցող Երեւանյան զորախմբի համար չափազանց դժվար էր խորտակել թուրքական բազմաթիւ բնակավայրերի շատ լավ ամրացված պաշտպանական հանգույցների դիմադրութիւնը եւ ստիպելու թուրք պարագլուխներին ընդունելու հանրապետութեան կառավարութեան գերիշխանութիւնը: Որպէս գինվորական նախարարի օգնական Դրոն ակտիվորեն մասնակցում էր հանրապետութեան բանակի մյուս զորամասերի կազմավորման եւ մարտական գործողութիւնների մշակմանն ու դեկավարմանը: Գործի բերումով նա մշտապէս շարժման մեջ էր, ռազմաճակատի ամենաթեթեւ տեղերում ու կռիւների հորձանուտում:

Մինչ Զանգիբասարի եւ Էջմիածնի դեպքերը, օգոստոսի 18-ին բռնկվել էր մահաճակատութեան շարժումը նաեւ Կարսի նահանգում: Թուրք-քրդական հրոսակները, որոնց իրենց զորախմբերով օգնում էին թուրք սպաները, կամենալով որեւէ կերպ օգնել Հայաստանի մյուս թուրքաբնակ շրջաններում գեներալ դիմած իրենց արյունակիցներին՝ սկսում են զանգվածային հարձակումներ գործել հայկական բնակավայրերի եւ առաջին հերթին Սարիղամիշի, Կաղզվանի վրա՝ նպատակադրվելով շրջափակել ու մեկուսացնել այնտեղ գտնվող հայկական զորամասերը եւ զրկել նրանց մյուս շրջանները պաշտպանելու հնարավորութիւնից:

«Օգոստ. 18-ին 1500 զինուած քրդեր ու թուրքեր յարձակուեցին Կաղզվանի վրայ, բայց յետ մղուեցին: Օգոստ. 21-ից սկսեցին մի շարք ընդհարումներ քիւրդերի եւ հայկական կանոնաւոր ուժերի միջեւ: Օգ. 22-ին 400 թուրքեր գրաւեցին Բայքարա գիւղը, Սելիմից 15 վերստի վրա՝ կամենալով փչացնել երկաթուղին Բեգլի-Եհմէզի մօտ եւ կտրել Սարիղամիշի հայկական զօրամասի հաղորդակցութեան գիծը: Դեւիկի մօտ քրդերը գնդակահարեցին անգլիական մի

¹ Նույն տեղում:

ինքնաշարժ եւ վիրաւորեցին մի գինւոր: Հայկական հողերի վրայ երեւացին եւ թիրաքական ուժեր»¹:

Սարիղամիշի շրջանում թուրք-քրդական հրոսակախմբերի ելույթներն ավելի են սաստկանում օգոստոսի 28-ին եւ հաջորդ օրն արդեն նրանց պարագլուխները վերջնագիր են ներկայացնում հայկական կողմին՝ 16 ժամվա ընթացքում շրջանի տարածքը թողնելու պահանջով: Հայկական կողմից չստանալով իրենց ցանկալի պատասխանը՝ թուրք-քրդական զինյալ ուժերը կենտրոնանում են Ղազիզման-Ղարաքուրդ շրջանում եւ անցնում հարձակման: Երկու օր տեւողութեամբ ընթացող կռիվներում հայկական մարտական ուժերը հետ են մղում թուրք-քրդական հրոսակախմբերի գրոհները եւ անցնելով հակահարձակման՝ խորտակում են հակառակորդի դիմադրութունն ու ամրապնդվում Երմիրյուրտան-Ներքին Սալախի բնածոմ²:

Սարիղամիշում ծավալած մարտական գործողություններին զուգընթաց թուրք-քրդական ուժերը հայկական բնակավայրերի վրա հարձակումներ են սկսում գործել Մարդանեկի շրջանում եւ դարձյալ վերջնագիր ներկայացնում հայկական կողմին:

Այս շրջանում մարտական գործողությունները զարգանում են նույն ուղղվածութեամբ, ինչ Սարիղամիշում: Մարդանեկի հայկական գործամասը, անկոտրում պաշտպանութեամբ հետ մղելով թուրք-քրդերի գրոհները, անցնում է հակահարձակման եւ դուրս վանելով թշնամուն այդ շրջաններից՝ հուսալիորեն ապահովում հայկական բնակավայրերի անվտանգությունը³:

Այս հաղթական մարտերից հետո հանրապետութեան բանակի հրամանատարութեանը հաջողվում է վնասագերծել ու խաղաղեցնել շիկացած շրջաններից մեկը եւս՝ Կարսի նահանգը: Իսկ ընդհարումների մյուս վայրերում, մասնավորապես Նախիջևեանում, իրավիճակը շարունակում էր մնալ ծայրահեղորեն լարված, բայց ոչ այնքան վտանգավոր, քանի որ արդեն վնասագերծվել էր ապստամբ բնակավայրերի մի մասը եւ ամենակարեւորը, ձեռնարկած միջոցառումների շնորհիվ հանրապետութեան կառավարութեանը հաջողվում է կազմակերպել ու հզորացնել բանակը եւ խաղաղեցված շրջաններից գործամասերի մի մասը տեղափոխել վտանգված շրջաններ:

Վաշինգտոնի ՀՀ ներկայացուցչին հասցեագրած ուղերձում Ալ. Խատիսյանը համառոտակի ներկայացնելով Անգլիայի եւ Ամերիկա-

¹ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 301:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 177, ք. 119:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

յի ներկայացուցիչների կողմից հայ-ադրբեջանական զինված բախումները դադարեցնելու ու հարաբերությունները կարգավորելու նպատակով ձեռնարկած ոչ այնքան արդյունավետ միջոցառումները, նշում է. «Մեր զորքերը վեց տարևայ անդադար կռիւներից յետոյ, շարունակում են կատարել իրենց պարտականութիւնը, բայց ռազմամթերքի եւ շորերի պակասութիւնը այնքան մեծ է, որ կառավարութիւնը հնարաւորութիւն չունի օգտագործել երկրի բոլոր կուտոյ ոյժերը Մենք հագիւ կարողանում ենք երկրի սահմանները պաշտպանել»:

Թուրքաբնակ ապստամբ բնակավայրերը վերջնականապես վնասազերծելու ու խաղաղեցնելու համար հայկական բանակին դեռեւս սպասում էին նոր գոտեմարտեր, բազում ռժմարությունների հաղթահարում, եւ բնականաբար նորանոր գոհեր ու զրկանքներ: Բայց իրականում դեպքերն ընթանում են այլ ուղղվածությամբ:

Օգոստոսի 20-ին, երբ հանրապետության զանազան շրջաններում դեռեւս մոլեգնում էին մահամեղականների զինված ելույթները, Հայաստան է ժամանում Հաշտության վեհաժողովի Խորհրդի կողմից Հայաստանի կոմիսար նշանակված գնդապետ Հասկելը եւ ձեռնամուխ լինում պատերազմական գործողություններին վերջ տալու եւ խաղաղություն հաստատելու գործին:

Հայաստանի եւ Ադրբեջանի, ինչպես նաեւ ապստամբ շրջանների մահամեղականության պարագլուխների հետ տարվող բանակցություններում գնդապետ Հասկելին հաջողվում է համաձայնեցնել հակամարտող կողմերին:

«Հասկելը,- գրում է վարչապետ Ալ. Խատիսյանը Թիֆլիսում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Եվանգոլուովին, - առաջարկում է իր կողմից Ադրբեջանի հետ ձեռք բերած համաձայնության հիման վրա դադարեցնել մարտական գործողություններն ընդհուպ մինչեւ Շարուրում եւ նահանգում (նկատի ունի Նախիջևանը - Ն.Գ.) Ամերիկյան նահանգապետության հաստատում:

Կառավարությունը համաձայնվել է դադարեցնել մարտական գործողությունները...»¹:

Շնորհիվ գնդապետ Հասկելի միջնորդությունների՝ դադարեցվում են մարտական գործողությունները, ապստամբ շրջանների մահամեղականները ընդունում են հանրապետության կառավարության գերիշխանությունը, իսկ Նախիջևանում ժամանակավորապես հաստատվում է Ամերիկյան նահանգապետություն:

¹ Սուլս տեղում, էջ 61:

Ավարտվեցին ամիսներ շարունակ Հայաստանի տարածքում ձգձգվող արյունահեղ կռիվները, որոնք բացի մարդկային զոհերից, պատճառ դարձան նաև նյութական հսկայական միջոցների ոչնչացման: Երկիրը վերջապես խաղաղվեց եւ կառավարութիւնը հնարավորութիւն ստացավ զբաղվելու հանրապետութեան վերակառուցման գործով:

Դրոյի գործունեութիւնը սահմանափակված էր միայն հանրապետութեան տարածքում ընթացող ռազմական գործողութիւնների ղեկավարմամբ: Խաղաղ պայմաններում Դրոյին սպասում էր մի նոր փորձութիւն. ձեռնամուխ լինել երկրի ներքին կյանքում կարգուկանոնի, օրինականութեան հաստատման խնդիրներին, որոնց կենսագործումը մեծ նշանակութիւն ուներ հանրապետութեան իրավիճակի կայունացման եւ հետագա զարգացման գործում:

ՀՀ Ն Գ նախարար Արամ Մանուկեանի եւ Երեւանյան գորախմբի հրամանատար Դրոյի համագործակցութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան սկզբնավորման շրջանում տվել էր իր արգասաբեր պտուղները, սակայն դժբախտաբար 1919 թ. հունվարի 29-ին մահանում է Արամը, բայց հակապետական տարրերի եւ անօրինական զինված խմբավորումների դեմ պայքարը անհրաժեշտաբար պիտի շարունակվեր ու իր ավարտն ունենար:

Մեծ ողբերգութիւն է ապրել Դրոն՝ լսելով Արամ Մանուկեանի մահը: Այդ առնչութեամբ Ս. Վրացյանը գրում է. «...Դրոյի բնակարանում նստած էինք ճաշի: Յանկարծ, դրսի դրան զանգը հնչեց, եւ Դրոյի կինը՝ Արփենիկը ներս բերաւ սարսափահար աչքերով մի երիտասարդ: Արամը մեռաւ, ասաց նա: Դրոյի ձեռքից վար ընկաւ ապուրի գդալը: Առանց մի խօսք արտասանելու՝ նա դուրս թռաւ սենեակից...»¹:

Արամ Մանուկեանի կառավարման, ապա նաև հանրապետութեան ստեղծման առաջին տարիներին Հայաստանի տարածքում հայտնվել էին ինքնակոչ «խմբապետ-մտուզերիստներ», որոնք խմբերի գլուխն անցած, զենքի սպառնալիքով թալանում ու կեղեքում էին հայ գյուղացիներին եւ քաղաքի ունեւորներին:

Խորհրդային պատմագիտութիւնը, չխորշելով մեր ժողովրդի անցյալի հերոսական էջերը կեղծելու սկզբունքներից, հայութեան ազգային-ազատագրական պայքարի, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետութեան կյանքում տեղ գտած բոլոր բացասական երեւոյթները անպայմանորեն վերագրում էր Հ.Յ. Դաշնակցութեանը եւ այդ հոգի վրա վարկաբեկում ու խեղաթյուրում բազում հայրենանվեր գործիչների պայծառ անունները:

¹ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Ե, էջ 50:

Անդրադառնալով վերոհիշյալ «խմբապետ-մաուզերիստների» հիրավի անվայելուչ, ազգադավ արարքների լուսաբանմանը՝ խորհրդահայ մասնագետները հայության շրջանում տարիներ շարունակ տարածում էին այդ ամենի մեղքն ու պատասխանատվութունը դաշնակցական գործիչների եւ հատկապես Դրոյի վրա բարդելու մտացածին հորինվածքներ: Իսկ իրականում պատմական այդ ժամանակաշրջանի ուսումնասիրությունը ապացուցում է ճիշտ հակառակը: Հենց Դրոյի եւ նրա հրամանատարությամբ գործող մարտական ջոկատների ջանքերով հնարավոր դարձավ Հայաստանի Հանրապետությունում արմատախիլ անել բոլոր տեսակի «հայրենասեր» խմբապետների եւ մաուզերիստների խմբերին: Պատմական հիշյալ ժամանակահատվածում Հայաստանի Հանրապետությունում տեղի ունեցած դեպքերի ուսումնասիրությունը միանշանակորեն ցույց է տալիս, որ գլխավորապես հենց Դրոյի հաստատակամության եւ անկաշառ վարվեցողության շնորհիվ է Հայաստանի իշխանություններին հաջողվում կայունացնել հանրապետության քաղաքական իրավիճակը, որով հնարավորություն է ընձեռվում կառավարությանը զբաղվելու տնտեսական ու սոցիալ-քաղաքական, իրավական ու մշակութային առավել կարեւորագույն նշանակություն ունեցող խնդիրների լուծմամբ:

Դրոյի՝ «մաուզերիզմի» հիմնադրի մասին ուշագրավ դիտողություններ են ամփոփված գնդապետ Եգոր Տեր-Ավետիքյանի հուշագրությունում:

«Դրոյին մեղադրում են, որ նա եղաւ «Մաուզերիզմի» հիմնադիրը...եւ էլ եմ Դրոյի ընկերն ու երկրպագուն, յայտարարում ու հաստատում եմ, որ Դրոն էր, որ կովկասահայութեան, խոր մրափի մէջ ընկած շրջանում, «Մաուզէրիզմ»-ը հիմնադրեց: Ահա թէ ինչպէս եղաւ այդ, ինչո՞ւ Դրոն «Մաուզէրիստ» դարձաւ:

Ձեզ բոլորիդ էլ՝ գէնք չսիրող, գէնքի արժէքը ժխտողներիդ յայտնի է, որ մեր դժբախտութիւնը, մեր կորուստները, մեր ամենաարժէքաւոր մասսայի - հայ գիւղացիութեան վախկոտութեան կամ այլ պատճառների չպիտի վերագրել, այլ գերազանցօրէն ներքին այն պատճառներին, որոնք են՝ գէնք չսիրելը, գէնքի արժէքը ժխտելը...»:

«...Գոյութեան կոիւր հիմնուած է միայն գէնքի վրայ, այլ ոչ թէ մորալի, շիտակութեան, մարդասիրութեան, արդարութեան սկզբունքների վրայ...»:

«Ցոյց տուէք, որ արարչի մի որեւէ ստեղծագործութիւն գրկուած լինի ինքնապաշտպանութեան գէնքից կամ հնարաւորութիւնից եւ այն ժամանակ միայն դատապարտեցէք մեզ, մեր արտահայտած կարծիքի համար, որ գերազանցօրէն Դրոյինն է միեւնոյն ժամանակ...»:

«...Եւ երբ Հայաստանն ու Դրօն Համաձայնեցին իրենց Համար էլ մի գէնք գտնել գոյութեան կռուի Համար եւ մատուցէր ատրճանակն ընդունեցին առաջին հերթին, անիրաւ, գէնք չսիրող, գէնքի արժէքը ժխտող Հայն ուրիշ բան չգտաւ եւ մխիթարեց իրենց մեզ Համար նոր տիտղոս գտնելով «Մատուցէրիստներ»¹:

Կռվում նրա առավել սիրած գենքերից էր նաեւ մատուցերը, որով նա ձգտել է գինել եւ իր մարտական ընկերներին: Այս հարցում նրա գործունեութեանը քաջատեղյակ Եգոր Տեր-Ավետիքյանի դատողությունները ճշմարիտ են ու բավականին խոսուեն: Սակայն նրա գինվորների գենքերը, որոնց թվում նաեւ մատուցերները, գործածվել են միմիայն ի պաշտպանութուն Հայ ժողովրդի: Իսկ «մատուցերի» սպառնալիքով ժողովրդի ունեցվածքը հափշտակողների նկատմամբ նա գործադրել է ամենախիստ պատժամիջոցները:

Դրոյի գլխավորած զորախմբերն իրենց գինվածութեամբ ու կազմակերպվածութեամբ, ինչպես արդեն նշվել է, գրեթե միշտ լավագույնն են եղել: Այս առում կարելի է վկայակոչել Հայկական դիվիզիայի շտաբի պետ գնդապետ Մ. Զինկելիչի, նույն դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Սիլիկյանին 1918 թ. հոկտեմբերին 1-ին ներկայացրած թիւ 40-41 գեկուցագիրը:

Գնդապետ Զինկելիչը սեպտեմբերին հետաքննութուն է անցկացրել իրենց գլխավորած դիվիզիայի զորամասերում եւ ուսումնասիրութեան արդյունքների մասին հրամանատարին ներկայացրած գեկուցում հատկապես ընդգծում է Դրոյի զորամասի կազմակերպվածութունն ու բավարար քանակութեամբ գենք ու գինամթերք ու նենայու իրողութունը: Գնդապետի գնահատմամբ՝ նոր զորահավաքի ժամանակ Դրոն կարող է լիովին ապահովել իր զորամասի գինվորների գինվածութունը²:

Միաժամանակ, Զինկելիչը թվարկում է զորամասի զորանոցային վատ պայմանները, սննդի ու հանդերձանքի անմխիթար վիճակը: Պիտի նկատել, որ նրա կողմից նշված թերութուններն այդ ժամանակահատվածում ունեին համընդհանուր բնույթ եւ վերաբերվում էին հայկական գինուծին ընդհանրապես³:

Զինվորականութեան շրջանում գնդապետ Մ. Զինկելիչը հայտնի էր որպես խորագետ, գինվորական ստորաբաժանումների տաղանդավոր կազմակերպիչ ու անաչառ գինվորական եւ իհարկե, նրա կողմից Դրոյին ու նրա գլխավորած զորամասին տրված գնահատականը բոլորովին պատահական լինել չէր կարող:

¹ «Ալիք» բացառիկ, 1956, էջ 85:

² Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 204, ց. 1, գ. 42, ք. 96:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

Նրկող Դուժմանի երկաթյա խստապահանջության եւ կարգապահության դպրոցի բովով անցած Դրոն Հայ ռազմագետ-գործիչների մեջ եզակիներից էր իր մարտական գինակիցների, ինչպես նաեւ Հասարակ գինվորի նկատմամբ դրսեւորած իր մարդասիրական ու հոգատար վերաբերմունքով: Պատահական չէ, որ նրա գործունեության մասին պահպանված հիմնական տեղեկությունները առավելապես հանդիպում են իր գինակիցների ու գինվորների հուշագրություններում: Վկայակոչենք մի օրինակ: Հայաստանի կառավարությունը հանրապետության տարբեր շրջանների միջեւ հաղորդակցության ուղիները ապահովելու նպատակով աշխատում էր ընդարձակել ոչ միայն երկաթուղային գծերը, ավտոմոբիլային ճանապարհներն ու խճուղիները, այլ նաեւ 1919 թ. կեսերին օգտագործում է Հայաստանի միակ նավարկելի՝ Սեւանա լճի հնարավորությունները: Սեւանա լճում առաջին անգամ շոգենավերի գործարկման հանդիսության օրը մի քանի պաշտոնատար անձանց ուղեկցությամբ ներկա է լինում հանրապետության վարչապետ Ալ. Խատիսյանը: Նույն օրը մի խումբ գինվորականների հետ արարողություններին ներկա է լինում նաեւ Դրոն:

Այդ հանդիսությունների մասին պատմում է Նոր Բայազետի քաղաքագլուխ Վահան Աֆրիկյանը:

«...Կառավարութեան կողմից, նշումն է Վ. Աֆրիկյանը, ներկայ եղողները հիւրասիրուեցին ճաշկերոյթով, որ ղեկավարում էր Ալ. Խատիսեանը: Երբ ջերմ խոսքերով առաջարկեց խմել Դրօյի կենացը, նկատեց, որ Դրօն ներկայ չէր. «Մըր է Դրօն», տեսանք, որ լճի ափին, մի խումբ գինուորների մէջ կանգնած Դրօն, խմեցնում է գինուորներին եւ կանչել տալիս՝ «Կեցցէ մեր հանրապետութիւնը»: Այդ ժամանակ զօրավար Միլիկեանը ոտքի կանգնեց ասելով. «Կեցցէ Դրօն, ահա նրա մեծութիւնը»¹:

Որպես Զինվորական նախարարի օգնական եւ Երեւանյան զորախմբի հրամանատար, Դրոն գործուն կերպով մասնակցել է Հայաստանի Հանրապետությանբանակի շինարարության ու կայացման գործին: Միաժամանակ լինելով Հայաստանի Խորհրդի անդամ, հնարավորության սահմաններում նա իր մասնակցությունն է բերել բանակին վերաբերող օրենքների ու որոշումների մշակմանն ու ընդունման աշխատանքներին:

Նրա ղեկավարությամբ տեղի են ունեցել բանակաշինությանը նվիրված խորհրդակցություններ: Այս առումով արժանահիշատակ է 1919 թ. մարտի 12-ին նրա նախագահությամբ Երեւանում տեղի

¹ «Հայրենիք» օրաթերթ, ապրիլի 24:

ունեցած խորհրդակցութիւնը, որի աշխատանքներին մասնակցել են գեներալ-լեյտենանտ Մ. Սիլիկյանը, ՀՀ զինվորական նախկին նախարար, հրետանային բրիգադի հրամանատար, գեներալ-մայոր Արարատյանը, ինտեղզանտական ծառայութեան գեներալ-մայոր Զոււարթը, գեներալ Սիլիկյանի գլխավորած դիվիզիայի շտաբի պետ, գնդապետ Զինկեւիչը, 2-րդ եւ 3-րդ գնդերի հրամանատարներ Մելիք-Մուրադյանն ու Հալաբյանցն եւ զինվորական մի շարք այլ ստորաբաժանումների հրամանատարներ:

Խորհրդակցութիւնում Դրոյի, գեներալներ Մ. Սիլիկյանի եւ Ք. Արարատյանի ստորագրութեամբ հաստատուում են խորհրդակցութեան մասնակիցների կողմից ընդունված մի շարք որոշումներ, որոնք վերաբերում էին Հայաստանի Հանրապետութեան բանակի գրեթե բոլոր բնագավառներին ու անպայմանորեն որոշակի ժամանակահատվածում պիտի կենսագործվեին¹:

Դրոն, ՀՀ զինվորական նախարարի բացակայութեան դեպքում երբեմն ժամանակավորապես փոխարինելով նախարարին, կատարել է նրա պարտականութիւնները: Նրա գործունեութեան ուսումնասիրութիւնը միանշանակորեն մատնանշում է, որ նրա, որպէս նշանավոր անհատի, արժանիքներից էր իր համոզմունքներն ու ճշմարտութիւնն ամենայն շիտակութեամբ՝ անթաքույց արտահայտելու համարձակութիւնն ու դավանանքը: Այլընտրանք լինել չէր կարող, քանզի նրա գործունեութեան գլխավոր ուղենիշներց մեկը հայկական բանակի հզորացմանն ու կայացմանը նպատակաուղղված խնդիրների լուծումն էր:

1919 թ. հունիսին ժամանակավորապէս ստանձնելով ՀՀ զինվորական նախարարի պարտականութիւնը, նա ՀՀ կառավարութեանը հունիսի 9-ին ներկայացրած զեկույցում ամենայն շիտակութեամբ ու փաստարկվածութեամբ շարադրում է ՀՀ զինված ուժերում տիրող իրավիճակն ու անում բազմաթիւ ուշադրավ եւ օգտակար առաջարկութիւններ:

Կառավարութեանը ներկայացրած զեկույցում դրվատելով գեներալներ Սիլիկյանի, Արարատյանի եւ իր գլխավորած զորամասերում կատարված դրական տեղաշարժերը, նա միաժամանակ ներկայացնում է զորքերում տիրող անմխիթար կացութիւնը: Զորքերում աղետալի էր հանդերձանքի վիճակը, զինվորները շատ հաճախ ժամանակին չեն ապահովվել սննդամթերքով: Մշտապէս գտնվելով արշավանքներում ու զինվորական պարապմունքներում, զինվորները տառապում են կեղտի մեջ, իսկ սարերում գտնվելու ժամանակ ապրում են ցրտաշունչ պայմաններում:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 27. ք. 147:

Դրոյի գնահատմամբ՝ բանակում տիրող վերոհիշյալ աննպաստ պայմանների հետեւանքով զինվորները հիվանդանում են, իսկ բանակում արմատավորվում է դասալքութունը: Նա խստորեն բողոքում եւ դատապարտում է բանակում տիրող անարդարութիւնը, զինվորական հանդերձանքի ու պետական ունեցվածքի ապօրինի վաճառքը:

Զեկուլցում նա կառավարութեան ուշադրութեանն է ներկայացնում նաեւ հանրապետութեան զինված ուժերում տեղ գտած այն ցավալի ու վնասակար փաստը, որ համապատասխան ծառայութիւնների կողմից բավարար ուշադրութեան չեն արժանանում զինվորների կողմից ներկայացված արդար բողոքները եւ անտեսվում ու խստագույն միջոցներ չեն ձեռնարկվում խստագույնս պատժելու հանրապետութեան այն քաղաքացիներին, ովքեր խուսափելով զորակոչից, զարտուղի ճանապարհներով աշխատանքի են տեղավորվում պետական հաստատութիւններում:

ՀՀ կառավարութեան ուշադրութեանն ու քննութեանը ներկայացնելով զինված ուժերում տիրող իրական կացութիւնը, Դրոն բանակի կազմակերպվածութեան ու մարտունակութեան բարձրացման վերաբերյալ արտահայտել է իր տեսակետները, որոնցից կարելի է ընդգծել զորամասերին ու զինվորական հաստատութիւններին ֆինանսական բավարար միջոցներով, հանդերձանքով, սննդամթերքով ապահովելու առաջարկութիւնները:

Նա առանձնապէս կարեւորել է բանակում կարգապահութիւն եւ արդարութիւն հաստատելու անհրաժեշտութիւնը ու այդ առնչութեամբ առաջարկել է առավելագույն միջոցներ կիրառել արմատախիլ անելու դասալքութիւնը եւ խստագույնս պայքարել այն անձանց դեմ, ովքեր խուսափում էին զինվորական ծառայութիւնից¹:

Հանրապետութեան զինված ուժերին վերաբերող հարցերում նա եղել է խիստ հետեւողական:

1919 թ. մարտին Երեւանում կայացած ՀՅԴ Գ-րդ Ընդհանուր ժողովում ՀՀ բանակին նվիրված ենթահարցի մասին զեկուլցը ներկայացրել է Դրոն: Հիմք ունենալով նրա զեկուլցում տեղ գտած առաջարկութիւնները, ՀՅԴ Ընդհանուր ժողովը ընդունում է համապատասխան որոշում, պարտադիր երկամյա ծառայութեան, բանակի հայացման վերաբերյալ²:

Պիտի նշել, որ նրա առաջարկութիւնները մեծամասամբ անհետեւանք չէին մնում, քանզի այդ առաջարկութիւնների նախադրյալները խորապէս ուսումնասիրված էին ու հիմնավորված եւ բխում էին բանակաշինութեան շահերից:

¹ Տե՛ս Առկն տեղում:

² Տե՛ս «Քաղվածներ ԳՅԴ Ընդհանուր ժողովի որոշումներից», էջ 10-11:

4. 3. ԴՐՈՆ ԶԱՆԳԵԶՈՒՐՈՒՄ ԵՎ ԱՐՑԱԽՈՒՄ

Երիտասարդ հանրապետությունը գերմարդկային ջանքեր էր գործադրում երկրի պաշտպանության ամրապնդման ու զարգացման ուղղությունով: Արդեն նկատվել էին լուրջ նվաճումներ հանրապետության կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներում: Սակայն հարեւան պետությունների եւ հատկապես Ադրբեջանի հետ շարունակվող մշտական բախումներն ու հանրապետության տարածքում բնակվող թուրք բնակչության պարբերաբար կրկնվող ելույթները դժվարին խոչընդոտների առաջ էին կանգնեցնում ՀՀ կառավարությունը: Դժվարագույնն ու անլուծելին Արցախն ու Զանգեզուրն էին, որոնց նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանություններն ավելի ուժգնությամբ էին շարունակում դրսևւորել իրենց զավթողական ճգտումները: Այդ հողի վրա Հայաստանի եւ Ադրբեջանի հանրապետությունների հակամարտությունը գնալով ավելի էր խորանում ու շիկանում:

Ինչպես արդեն նշվել է, հանրապետության սահմանների ընդարձակումն ընթանում էր մի քանի ուղղությամբ, եւ այս առումով Զանգեզուրի ու Արցախի խնդրի վերջնական լուծումը տվյալ ժամանակահատվածում ուներ արտակարգ կարեւորագույն նշանակություն: Առանց Զանգեզուրի եւ Արցախի հարցի վերջնական լուծման Հայաստանը չէր կարող հուսալիորեն ապահովել իր սահմանների անսասանությունն ու անձեռնմխելիությունը եւ, բնականաբար, հարկադրված պետք է լիներ մշտապես պատերազմելու Ադրբեջանական Հանրապետության եւ նրան սատարող թուրքիայի հետ: Ուստի, հանրապետության թուրքաբնակ շրջանների եւ հարեւան Վրաստանի հետ վիճելի հարցերը մեծ դժվարություններ հաղթահարելուց հետո՝ Հայաստանի Հանրապետության իշխանություններն անհրաժեշտորեն պետք է ձեռնամուխ լինեին առավել հաստատակամություններ գրավելու Զանգեզուրի եւ Արցախի խնդրի վերջնական լուծմամբ:

Նկարագրելով հանրապետության ընդարձակման ուղղությունները իր գլխավորած կառավարության կենսագործած առավել կարեւոր եւ անհրաժեշտ միջոցառումները՝ ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը գրում է. «Հայաստանի սահմաններու ընդարձակումը երրորդ ուղղությամբ կը կատարուէր Զանգեզուրի եւ Արցախի գծով: Այստեղ կընդհարուէին Հայաստանի եւ Ադրբեջանի շահերը: Հայաստանի համար Զանգեզուրը եւ Արցախը երեք տեսակ շահեկանութիւն կը

ներկայացնէին. առաջին՝ բնակչութեան տեսակետով, որովհետեւ 300000 հայեր կապրէին այդ շրջաններուն մէջ: Երկրորդ՝ Զանգեզուրն ու Արցախը կը պաշտպանէին Հայաստանի թիկունքն այն թշնամիներէն, որոնք կերպովէն անոնց վրայով միանալու իրարու հետ: Եւ երրորդ՝ երկու շրջաններու ալ բնակչութիւնը անբաժանելիօրէն կապուած կը զգար ինքզինքը Հայաստանի Հանրապետութեան հետ»¹:

Զանգեզուրի լեռնականները կովկասյան թուրքերի(թաթար) եւ նրանց սատարող հավատակիցների դեմ պայքարելու հրաշալի մարտական դպրոց էին անցել: Սասունի 1904 թ. եւ Կովկասահայու-թյան 1905–1906 թթ. ինքնապաշտպանական մարտերի հերոսների՝ Սեբաստացի Մուրադի, Քեռու, Կայծակ Առաքելի, Գյումուշխանցի Ավոյի, Մեշեղի Ավետիսի եւ բազում այլ բազմափորձ ֆիդայիների առաջնորդութեամբ, որոնց շարքերում էր նաեւ Դրոն, զանգեզուրցիներն անմոռանալի ջարդ տվեցին հայկական բնակավայրերնասպատակող թուրք հրոսակախմբերին: 1918 -1919 թթ. Անդրանիկի գլխավորած արեւմտահայ մարտական ուժերի գործուն աջակցութեամբ զանգեզուրցիները դարձյալ հերոսական ինքնապաշտպանութեամբ անառիկ պահեցին իրենց բնակավայրերը մահմեդական հրոսակախմբերի ոտնձգութեաններից ու ասպատակութեաններից:

Զանգեզուրին տիրելու Ադրբեջանի նկրտումները ավելի են ուժեղացել, հատկապես 1918 դեկտեմբերից սկսած, երբ Շուշիում հաստատվեց անգլիական զինվորական ներկայացուցչութունը: Անգլիացիների համար Զանգեզուրի ու Արցախի խնդիրը վճռված էր: Անգլիացիների որոշմամբ Հայաստան աշխարհի երկու պատմական գավառները՝ Զանգեզուրն ու Արցախը իրենց հոծ հայ բնակչութեամբ պիտի մասն կազմէին Ադրբեջանական Հանրապետութեան: Հիմք ունենալով այդ գավառների նկատմամբ կայացրած վերոհիշյալ վճիռը՝ Ադրբեջանի կառավարութունը Կովկասում Անգլիայի առաքելութեան ղեկավար, գեներալ Թոմսոնի համաձայնութեամբ Արցախ-Զանգեզուրի ընդհանուրնահանգապետ է նշանակում դոկտոր Խոսրով բեկ Սուլթանովին, որը հայտնի էր իր հայատացութեամբ ու ջարդարարի համբավով:

«Յունւարի 17-ին,-գրում է Եղիշե Իշխանյանը,-Դոքտ. Խոսրովբեկ Սուլթանովը, Ադրբեջանի կառավարութեան կողմից, զօրավար Տօմսոնի համաձայնութեամբ նշանակւած իբրև Դարաբաղի նահանգա-

¹ Խատիսեան Ալ., Ընդվ. աշխ., էջ 167:

պետ, գալիս է Շուշի ի հեճուկս հայերի: Ադրբեջանի կառավարութիւնը Ղարաբաղի նահանգապետ, նշանակելով, Հայաստանի կառավարութեանը կանգնեցնում էր կատարած փաստի առջեւ, յուսալով տէր դառնալ Ղարաբաղին, թիկունքին ունենալով զօրավար Տոմսոնին, որպէս ուժեղ յենարան»¹:

Ի պատասխան այդ նշանակման, ՀՀ արտաքին գործոց նախարար Ս. Տիգրանյանը վճռական բողոք է ներկայացնում Ադրբեջանական կառավարութեանը՝ հայտարարելով, որ Արցախն ու Ջանգեզուրը Հայաստանի անբաճանելի մասն են²:

Իհարկե, Ս, Տիգրանյանի բողոքը չէր կարող լուրջ ուշադրութեան արժանանալ, քանզի վիճակն Անգլիայի հովանավորութեամբ արդեն գցված էր: Ադրբեջանը բազմապատկում է ջանքերը՝ վերջնականապես նվաճելու Արցախն ու Ջանգեզուրը:

Եթե 1919 թ. գարնանն ու ամռանն Ադրբեջանի իշխանութիւնները Երեւանում հավատարմագրված իր դիվանագիտական ներկայացուցիչ Թեքինսկու անմիջական ղեկավարութեամբ Հայաստանի ապստամբ շրջանների թուրք բնակչութեանն օգնում էր ֆինանսներով, զենքով, սպաներով եւ հրահանգիչներով, ապա Ջանգեզուրի նկատմամբ ոչ միայն կիրառում էր վերոհիշյալ միջոցները, այլեւ ուղղակիորեն ապավինելով զենքի ուժին՝ զորքով, որոնց միացել էին նաեւ Ջանգեզուրի հարեւան Հաճի-Սամլուիի քրդական հեծելախմբերը, գեներալ Շիխլինսկու եւ դոկտոր Խոսրով-բեկ Սուլթանովի գլխավորութեամբ Գորիսի հյուսիսային ուղղութեամբ հարձակվում է Ջանգեզուրի վրա:

Գեներալ Շիխլինսկու առաջնորդութեամբ Ջանգեզուր ներխուժած բանակը բաղկացած էր հեծյալ ու հետեւակ զորամասերից, որոնք համապատասխանաբար ունեցել են 800 եւ 4000 զինվորներ: Բացի դրանից, ազերի բանակը իր զինանոցում ունեցել է 12 հրանոթ ու ավելի քան երեք տասնյակ գնդացիներ: Բանակի կազմում Ջանգեզուր է ներխուժել 400 հեծյալներից բաղկացած քրդական հրոսակախումբը: Միաժամանակ զենքի պիտի դիմեր Ջանգեզուրի մահմեդական բնակչութիւնը³:

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան Հանձնարարութեամբ Ջանգեզուր գործուղված գնդապետ Արսեն Շահմազյանի գլխավորութեամբ զանգեզուրցիները մի շարք ճակատամարտերում

¹ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 326:

² Տե՛ս Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 312:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 395, ք. 26-27:

Ղախճախիչ պարտութեան մատնելով գեներալ Շիխլինսկու գլխավորած Ադրբեջանի կանոնավոր զորագնդերին եւ մահմեդական հրոսակախմբերին, փայլուն հաղթանակներ նվաճեցին:

Ըստ պաշտոնական տվյալների քառօրյա մարտերը տեղի են ունեցել Տեղ, Բայանդուր ու Խոզնավար գյուղերի մերձակայքում: Զանգեզուրի մարտական ուժերը որպէս ռազմավար հակառակորդից վերցրել են 14 զնդացիր, մեծ քանակութեամբ զենք ու զինամթերք, ինչպէս նաեւ 150 զերի¹:

Գեներալ Շիխլինսկու գլխավորած զորաբանակի ու նրան աջակցող Հաջի Սամլուխի քրդական հեծյալ հրոսակախմբերի հարձակումը Զանգեզուրի վրա տեղի է ունենում 1919 թ. նոյեմբերին, այսինքն այն ժամանակ, երբ զնդապետ Հասկելի միջնորդութեամբ Հայաստանի հանրապետութեան տարածքում արդեն դադարեցվել էին մարտական գործողութիւնները եւ ապստամբ թուրքաբնակ շրջաններում աստիճանաբար հաստատվում էր խաղաղութիւնը: Բայց Հայաստանում խաղաղութիւնը եւ կայուն իրավիճակի հաստատումը թուրք պարագլուխների ու ադրբեջանական իշխանութիւնների ծրագրերից դուրս էին: Առերես համաձայնելով Փարիզի վեհաժողովի խորհրդի կողմից Հայաստանում կոմիսար նշանակված զնդապետ Հասկելի առաջարկութիւններին՝ ադրբեջանական իշխանութիւնները շարունակում էին իրենց գործակալների միջոցով գաղտնորեն, իսկ Զանգեզուրի նկատմամբ բացահայտ, ձեռնարկել բոլոր հնարավոր միջոցները Հայաստանում կացութիւնն ապակայունացնելու եւ իրենց նպատակներն իրականացնելու ուղղութեամբ:

Նույն թվականի նոյեմբերի 18-ին Հայաստանի վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանը Վաչինգտոնում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչին հասցեագրված ուղերձում նշում է. «... Շնորհիվ Հասկելի միջամտութեան, Ադրբեջանն արդեն ընդունել էր մի պայմանագիր, որով Շարուրի, Նախիջեւանի եւ Գողթանի շրջանները պիտի կազմեն Ամերիկեան նահանգապետութիւն... Գերագույն կոմիսարի կարգադրութեամբ Ամերիկեան նահանգապետը հոկտեմբերի 23-ին հանդիսավոր կերպով պիտի մտնէր Նախիջեւան, Ադրբեջանի եւ Հայաստանի ներկայացուցիչների հետ միասին, բայց վերջին ըուպեին Ադրբեջանը հրաժարվեց մասնակցել այդ հանդեսին, միեւնույն ժամանակ ծածուկ կազմակերպելով Նախիջեւանի թրքական ամբոխի կողմից դիմադրութիւն »²:

¹ Տե՛ս Առկո տեղում:

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 5, ք. 4:

Ադրբեջանական իշխանությունները մեծ հույսեր էին փայփայում վերստին գեների դիմած Նախիջևանի գինյալ հրոսակախմբերի, տեղի մահմեդականության եւ Զանգեզուր ներխուժած Շիրխինսկու գլխավորած զորաբանակի վճռական հարվածների շնորհիվ վերջնականապես լուծել այդ գավառը Ադրբեջանի բաղկացուցիչ մասը մեկընդմիջտ դարձնելու խնդիրը:

«...Չնայած, - շարունակում է Ալ. Խատիսյանը, - ամերիկացիների կտրուկ հրամաններին եւ սպառնալիքներին, Նախիջևանի թրքությունը, տաճկական սպաների ղեկավարությունը, զինված թնդանութներով եւ գնդացիներով, մի շաբաթ է, որ Դարալագյազի հայությունից հետ կռիվ է մղում, աշխատելով անցնել Զանգեզուր եւ անմիջական կապ ստեղծել Ադրբեջանի հետ: Կռիվները շարունակվում են Սոս եւ Մարտիրոս գյուղերի մոտ:

Միեւնույն ժամանակ ադրբեջանական զորքերը, մոտ 7000 սվին, հազարավոր քուրդ եւ թուրք խուժանի հետ միասին, հռչակավոր Խոսրով-բեկ Սուլթանովի եւ Շիրխինսկու առաջնորդությամբ շարժվել են Զանգեզուր»¹:

Գեներալ Շիրխինսկու առաջնորդած բանակի ու Զանգեզուրի թուրք հրոսակախմբերի ջախջախիչ պարտությունը փաստորեն տապալվում է գավառը Ադրբեջանի Հանրապետության անքակտելի մասը դարձնելու ազգերի իշխանությունների ծրագիրը:

Հայաստանի տարածքում թուրքական զորքերի առկայությունը, ապա հարեւան Վրաստանի հետ զինված բախումները, մի փոքր անց Հանրապետության սահմանների ընդարձակման խնդիրները եւ երկրի ծայր աստիճան քայքայված տնտեսության վերականգնման դժվարությունները խոչընդոտում էին Հանրապետության կառավարությանը առավելագույնս զբաղվելու Արցախի եւ Զանգեզուրի հարցերով:

Այսուհանդերձ, պիտի նշել, որ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ի սկզբանե Արցախի նկատմամբ ունեցել է հստակ դիրքորոշում, որը վարչապետ Հով. Քաջազնունին արտահայտել է դեռեւս 1918 թ. օգոստոսի 31-ին, Խալիլ փաշայի հետ կայացած երեւանյան հանդիպման ժամանակ:

Հանդիպման ընթացքում Հովհ. Քաջազնունին՝ Խալիլ փաշային ներկայացնելով Արցախի ու Զանգեզուրի հարցում ՀՀ կառավարության դիրքորոշումը, ընդգծել է. «Լարաբազի լեռնային մասը

¹ Սուլն տեղում:

եւ Զանգեզուրը, իբրեւ հայկական հոծ ազգաբնակչութիւն ունցող վայրեր, չեն կարող առանց այլեւայլութեան կցել Ադրբեջանին: Սակայն, որովհետեւ վերջինս այս մտքի դէմ առարկութիւններ է յարուցանում՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը կարծում է, որ Ղարաբաղի քաղաքական վիճակը կամ Պոլսի կոնֆերանսը պիտի որոշի եւ կամ ինքը՝ Ղարաբաղի ժողովուրդը: Մինչեւ խնդրի այս ճանապարհով լուծելը Հայաստանի կառավարութիւնը չի ուզում միջամտել Ղարաբաղի ներքին գործերին եւ պահանջում է, որ Ադրբեջանն էլ չմիջամտի»¹:

Պիտի ընդունել, որ այդ ժամանակահատվածում, երբ ՀՀ կառավարութիւնը դեռեւս նոր-նոր էր սկսել հիմնավորվել ու պիտի լուծեր իր առջեւ ծառայած կենսական նշանակութեան բազում հրատապ խնդիրներ, նրա համար Արցախի նկատմամբ ՀՀ ու Ադրբեջանի կառավարութիւնների կողմից համանման մոտեցում դրսևորելը, թերեւս ամնարնդունելի տարբերակն էր:

Խալիլ փաշան հավանութիւն է տալիս վարչապետի կողմից ներկայացրած ՀՀ կառավարութեան տեսակետին ու խոստանում է խոսել Ադրբեջանի կառավարութեան հետ ու ստանձնել միջնորդի դեր Հայաստանի ու Ադրբեջանի միջեւ²:

1919 թ. թուրքաբնակ շրջանները խաղաղեցնելուց ու նույն տարում Զանգեզուրում գեներալ Շիրախնակու առաջնորդած բանակը ջախջախելուց ու նվաճած հաղթանակից հետո, Հայաստանի կառավարութիւնը վերջապես փոքր-ինչ հնարավորութիւն է ստանում ուշադրութիւնը կենտրոնացնելու նաեւ Արցախի եւ Զանգեզուրի վրա: Զանգեզուրի, ապա նաեւ Արցախի խնդիրը վերջնականապես լուծելու հերթը այժմ արդեն Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեանն էր:

ՀՀ կառավարութեան 1919 թ. նոյեմբերի 26-ին կայացած որոշմամբ, Զանգեզուրի քաղաքացիական իշխանութեան կոմիսար է նշանակվում Ս. Մելիք-Յոլչյանը, իսկ գինվորական մասի կոմիսար, այն է՝ գինված ուժերի հրամանատար՝ գեներալ Ղազարյանը, որոնք ժամանելով Գորիս, պիտի փոխարինեին գնդապետ Արսեն Շահմազյանին³:

Փոքր-ինչ առաջ ընկնելով՝ նշենք, որ ՀՀ կառավարութեան կողմից գնդապետ Արսեն Շահմազյանի փոխարեն Զանգեզուր գալառի քաղաքային մասի ու գինվորական մասի կոմիսարի պաշտոնները Ս. Մելիք-Յոլչյանին եւ Ղազարյանին վստահելը, ինչն ապա-

¹ ՀՀ ԲԿԱ, Պ. 12, դ. 5, թժ. 65|1, գ. 3, էջ 5:

² Տե՛ս Առաջ տեղում:

³ Տե՛ս ՀՀ ԲԿԱ, ֆ. 1469, գ. 1, էջ 18:

ցուցեց ժամանակը, այնքան էլ ճիշտ ու արդյունավետ չէր: ՀՀ կառավարութեան վերոհշյալ որոշմանը կապակցութեամբ, Արցախ-Ջանգեղուրի գործիչները, հատկապես Դրոն բազմիցս արտահայտել են իրեն անհամաձայնութիւնն ու դժգոհութիւնը:

Ե. Իշխանյանի վկայութեամբ՝ «Դրոն դժգոհ էր թէ Ս. Մելիք-Եօլչեանից և թէ Զօրավար Ղազարեանից, որոնք խանգարել են իրեն և ոչ թէ աջակցել: Զօրավար Ղազարեանին անպետքութիւն է համարում, որովհետեւ աւելի Ֆորմալիստ էր, քան կենդանի գործ անող»¹:

Ս. Մելիք-Յոլչյանի եւ գեներալ Ղազարյանի գործունեութիւնը քննադատաբար է գնահատել նաեւ Ջանգեղուրի հերոս, Սիսիանի մարտական ուժերի հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյանը: Արժանավույնս գնահատելով գնդապետ Ա. Շահմազյանի ներդրումը գեներալ Շիրիլիսկու գլխավորած զորքերի դեմ նվաճած հաղթանակում՝ Պողոս Տեր-Դավթյանը նշում է. «...Արսէնը, որպէս Ջանգեղուրի մարտական ուժերի հրամանատար, հռչակեց հերոս, որին գէթ այդ ժամանակ, նոյնիսկ մէկ աստիճանի վրայից էլ անցնելով, պէտք է զօրավարի աստիճան տային, որով ոչ միայն գնահատուած կը լինէր Արսէնը, այլև Ջանգեղուրի ժողովուրդը և ի մասնաւորի մարտական ուժերը: Մինչդեռ նոյեմբերեան յաղթանակի օրերին իսկ յետ են կանչում Արսէնին և նրա փախարէն ուղարկում ուղարկում Ս. Մելիք-Յոլչեանին ու նորակնունք, զինուորականների շրջանում անգամ անյայտ մնացած Զօրավար Ղազարեանին:

-Դրոն և Նժդեհը չէին հանդուրժում էլ զօրավար Ղազարեանին. Դրոն շատ էր առնւած նրանից և անւանում էր նրան անտաղանդ արարած: Դրոն իրաւունք ունէր այդպէս որակելու, նա ոչնչով օգտակար չեղաւ Ջանգեղուրում, իրա բոյով, բուսաթով, արտաքինով էր յայտնի միայն, նրա արած մի գործը չտեսանք»²:

1919 թ. նոյեմբերի վերջերին Հայաստանի կառավարութեան հրահանգով Ջանգեղուրում ստեղծվում է «Լարիչների խորհուրդ» մարմինը, որի ձեռքում է կենտրոնանում գավառի ողջ իշխանութիւնը:

Ս. Վրացյանի տեղեկացմամբ՝ մինչեւ Դրոյի Ջանգեղուր-Ղարաբաղի ընդհանուր հրամանատար հայտարարվելն ու Գորիսում հաստատվելը, գնդապետ Արսեն Շահմազյանին փոխարինած գավառի քաղաքային մասի կոմիսար Ս. Մելիք-Յոլչյանի ու զինվորական մասի կոմիսար գեներալ Ղազարյանի ղեկավարման օրոք Ջանգե-

¹ Իշխանեան Ե., Եզվ. աշխ., էջ 635:

² Նույն տեղում, էջ 671:

գուրը ձեւականորեն կազմակերպվել էր որպես Հայաստանի Հանրապետութեան մաս¹:

Ս. Մելիք-Յոլջյանի նախագահութեամբ գործող քաղաքային իշխանութիւնը (վարիչների խորհուրդ) Զանգեզուրը բաժանել էր երկու գավառի. «1. Բուն Զանգեզուր, Տաթեւ, Դարաբաս, Սիսիան՝ Զանգեզուր գավառ անունով, 2. Ղափան, Բաղաբերդ-Գեղվայ ձոր, Արեւիք եւ Գողթն՝ Կապար Գողթ անունով»²:

Միաժամանակ Զանգեզուրը բաժանվել է երեք գինվորական շրջանների: Առաջին շրջանի՝ Սիսիանի հրամանատարն է Պողոս Տեր-Դավթյանը, երկրորդի՝ Կապարգողթի (Ղափան, Գենվազ, Գողթան)՝ հրամանատարը Գարեգին Նժդեհը եւ երրորդը՝ բուն Զանգեզուրը, այսինքն Գորիսը իր շրջակա գյուղերով:

Նշելով Զանգեզուրի առաջին եւ երկրորդ գինվորական շրջանների հրամանատարների անունները՝ Ս. Վրացյանը չի ներկայացնում երրորդ գինվորական շրջանի հրամանատարին, թեպետ Գորիսում է գտնվել գեներալ Ղազարյանի հրամանատարական կետը:

Յուրաքանչյուր գինվորական շրջանի հրամանատարութեանը կից գործել է գինվորական շտաբ, որին ենթարկվել են մարտական խմբերի հրամանատարները: Նրանց գլխավորութեամբ գավառում կազմակերպվել է զորահավաք, որի արդյունքում «25-50 տարեկան բոլոր տղամարդիկ դրւած էին զէնքի տակ, երկրապահ գինուրութեան դրութեամբ, 20-25 ընտիր սպաների ղեկավարութեան տակ»³:

Նախորդ տարիներին Զանգեզուրում բացմիցս կրկնվող հայթուրքական գինված բախումներն ու գավառում տիրող իրական կացութիւնը հավաստում էին, որ Զանգեզուրը միայն տեղի մարտական ուժերով թուրք բնակչութիւնից մաքրելը չափազանց դժվարին խնդիր էր: ՀՀ կառավարութիւնը՝ հիմք ընդունելով այդ իրողութիւնը, Զանգեզուրի խնդիրը վերջնականապես լուծելու նպատակով եւ ի պատասխան Ադրբեջանի իշխանութիւնների կողմից խոսրով-Բեկ Սուլթանովին Զանգեզուր-Արցախի գլխավոր նահապետական նշանակելու որոշմանը, Դրոյին նշանակում է Զանգեզուր-Արցախի նահանգապետ ու մարտական ուժերի ընդհանուր հրամանատար: ՀՀ կառավարութեան հրահանգով, Դրոն 1919 թ. դեկտեմբերի վերջերին 600 գինվորներով հասնում է Գորիս: Նրա ժամանումով զորահավաքի ու մարտական խմբեր կազմավորելու գործընթացն ավելի է արա-

¹ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 371:

² Սույն տեղում:

³ Սույն տեղում:

գացվել, ընդ որում Զանգեզուրյան մարտական ուժերի կազմակերպման նախապատրաստական աշխատանքները կատարվել են խիստ քողարկված, հակառակորդի համար աննկատ:

Զանգեզուրի եւ Արցախի հարցի լուծումը վերջնականապես վճռելու հանձնարարությունը Դրոյին վստահելու իրողությունը պատահական չէր: Այդ շրջանների պատասխանատու գործիչների կողմից գործի ղեկավարումը ստանձնելու վերաբերյալ առաջարկություններ նրան արվել էին բազմիցս: Համաձայն Արցախի Ազգային Խորհրդի նախագահ Եղիշե Իշխանյանի հավաստման՝ այդ հանձնարարությունը իրագործումը Դրոյին վստահելու առաջարկություն նախաձեռնողներից մեկը եղել է հենց ինքը: Առաջին անգամ նրա կողմից համանման առաջարկություն Դրոյին արվել է նույն տարվա սեպտեմբերի 16-ին, եւ նրանից ստացել է հուժկու համեմված հետեւյալ պատասխանը. «Այ դարաբաղցի, Զանգեզուր-Արցախ անուսով շարունակ թնդացնում եք օդը, բայց չկարողացաք մի Ազրբեջանի հախիցը գալ, վախեցաք, տեսնո՞ւմ ես՝ Սուրմալուն քրդերի հախիցը ոնց է գալիս:

Տեսնում եմ, որ Դրոն իր հումորով ինձ ձեռք է առնում, ասացի՝ «Դո, խօսքը մէջներիս, էն դէյրաթը, որ քո մէջ կայ, շնորհիւ քո սիւնեցի մօր արեան է, որ անցել է քեզ (Դրոյի մայրը ծնունդով Սյունեցի է՝ Սիսիանի շրջանի Մազրա գյուղից - Հ. Գ.): Այդ խեյրաթով պարտական ես Սյունիքին:

Դրօն չկարողացաւ գսպել ծիծաղը եւ մենք էլ ծիծաղեցինք:

- Լավ, հանաքը թողնենք, խնդիրը լուրջ քննութեան է առնւած, ասաց Դրօն, եւ պիտի կարգադրւի անպայման»¹:

Այս նույն առաջարկությունը Ե. Իշխանյանը կրկնել է նաեւ իրենց հաջորդ հանդիպման ժամանակ:

«Նոյեմբերի 1-ին,~ գրում է Ե. Իշխանյանը,~Դրօյի մօտ եմ, խնդրում եմ միջնորդել զինուորական նախարարի մօտ՝ Արցախի սպաներն հաշվելու իբրեւ հայկական բանակի սպաների, որոնց ցուցակը ներկայացրել է Ա. Վարդապետեանը, ապա իմ կարծիքն եմ յայտնում, որ ինքը անցնի Զանգեզուր որպէս Զանգեզուր-Արցախի ռազմական ուժերի ընդհանուր հրամանատար, օգնականներ ունենալով Ա. Շահմազեանին, որը կվարէ միաժամանակ քաղաքացիական-վարչական գործերը, եւ Գ. Նժդեհին, որը կը մնայ Ղափանում եւ Գողթնում այնտեղի ինքնապաշտպանական գործը վարելու:

¹ Իշխանեան Ե., Լեռնային Արցախ 1917-1920, Երևան, 1999, էջ 523:

«Դրօն պատասխանում է, որ ինքը որպես գիւնդարական նախարարի օգնական հեշտութեամբ չի կարող հեռանալ Երեւանից, անկախ իր կամքից, սակայն խոստանում է լրջորեն զբաղվել այդ խնդրով»¹:

Այդ նույն, Զանգեզուր եւ Արցախ մեկնելու առաջարկութիւնը, մեկ անգամ եւս նրան արվել է նոյեմբերի 14-ին, այս անգամ արդեն Գողթնի գավառապետ Աշոտ Մելիք Մուսայանի կողմից, բայց հարցի վերջնական լուծումը դարձյալ փոքր-ինչ ձգձգվել է:

«... Զանգեզուրից, - նշում է Ե.Իշխանյանը, - եկաւ Աշոտ Մելիք Մուսեանը, Արսէն Շահմազեանի կողմից խոսելու կառավարութեան հետ... Աշոտը բարձր տրամադրութեամբ պատմում է Զանգեզուրի կռիւների մասին մանրամասնօրէն (նկատի ունի Արսեն Շահմազանի գլխավորութեամբ գեներալ Շիխլինսկու հրամանատարութեամբ աղբբեջանական զորքերի եւ Հաճի Սամլուի քրդական հրոսակախմբերի դեմ նույն տարվա նոյեմբերի սկզբներին զանգեզուրցիների հաղթական կռիվները - Ն. Գ.):

Դրօն, լսելով Աշոտի տւած տեղեկութիւնները, ոգեւորւած ասում է, որ պէտք է ստանձնած որոշ պարտականութիւնները փոխանցի ուրիշ մեկին եւ անցնի Զանգեզուր:

Աշոտը Դրօյի Զանգեզուր գնալը գտնում է անհրաժեշտ, աշխատելու այնտեղ Արսէն Շահմազեանի եւ Նժդեհի օգնութեամբ, սակայն նպատակահարմար չի գտնում Ս.Մ. Եօլչեանին ու գեներալ Ղազարովին Զանգեզուր ուղարկելը, որովհետեւ ոչ նրանք գիտեն ժողովրդին եւ ոչ էլ ժողովուրդն է նրանց ճանաչում»²:

Զանգեզուրցիների համար վերջապես գալիս է երկար սպասված ցանկալի պահը:

«Դեկտեմբերի 20-ին 1919 թ. Դրօն Երեւանից ժամանում է Գորիս էքսպեդիցիոն զօրամասով, որի, համաձայն Դրօյի յայտարարութեան, գլխավոր նպատակն էր գէնքի ուժով վճռելու վերջնականապէս Արցախի հարցը»³:

Դրօյի զօրամասի կազմում էին փոխգնդապետ Թարիվերդյանի գլխավորած գումարտակը, գնդապետ Կուռո Թարխանյանի հեծյալ ջոկատը եւ պարուհիկ Արզոնովի լեռնային հրանոթների մարտկոցը: Զորամասի շտաբի(սպայակույտ)պետն էր գնդապետ Միրիմանյանը:

¹ Նույն տեղում, էջ 530:

² Նույն տեղում, էջ 547:

³ ՀՀ ԲԿԱ, (Հայաստանի Հանրապետության Բոստոնի կենտրոնական արխիվ), ֆ. Ս. Վ. (Սիմոն Վրացեան), քժ. 313, գ. 13:

էքսպեդիցիոն գործամասը, որի շարքերում կային ընդամենը 500-600 զինվորներ, պետք է հանդիսանար Զանգեզուրում կազմավորվող մարտական ուժերի միջուկը¹:

Դրոյի գործմասի թվակազմի վերաբերյալ փոքր-ինչ այլ տեղեկութիւններ է ներկայացնում 1922 թ. հունիսին Արցախի եւ Զանգեզուրի գործիչների մասնակցութեամբ Թավրիզում տեղի ունեցած ժողովի նախագահ Գերասիմ Բալայանի եւ քարտուղար Զաքար Յուլյանի ստորագրութեամբ գրված «Ղարաբաղի դէպքերի պատմութիւն» խորագիրը կրող զեկուցագիր-տեղեկագիրը: Համաձայն զեկուցագիր-տեղեկագրի՝ Դրոն էքսպեդիցիոն գործամասով Գորիս է ժամանել դեկտեմբերի 20-ին: Զորամասի մարտական ուժերն էին՝ «...հետեւակ 400 հոգի, 2 թնդանօթ, 30 զնդացիր՝ գործելու Զանգեզուրում եւ գլխավորապէս Ղարաբաղում»²:

Դժվար էր հասկանալ, որ եթէ հանրապետութեան զորքերը մոռտք գործեին Արցախ, ապա անկասկած ծավալվելու էին պատերազմական գործողութիւններ, այս անգամ արդեն մյուս հարեւանի՝ Ադրբեջանի հետ, որի զավթողական մտադրութիւնները Արցախի նկատմամբ վաղուց ի վեր հայտնի էին: Իսկ Հայաստանի իրական կացութիւնը դեռեւս հանրապետութեան կառավարութեանը էր թելադրում կենսագործել այնպիսի քաղաքականութիւն, որը վերածվեր պատերազմի:

Արցախի նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան որդեգրած ոչ այնքան վճռական, ինչ-որ առումով գուցեւ կրավորական դիրքորոշումը պայմանավորված էր ոչ միայն հանրապետութեան տնտեսական ու քաղաքական իրավիճակով, այլեւ հանրապետութեան կառավարութեան եւ Հ.Յ. Դաշնակցութեան, որպես իշխող կուսակցութեան, դեկավար շրջաններում Արցախի հարցի նկատմամբ արմատավորված ոչ այնքան հիմնավորված մտայնութեամբ: Առավելապէս առաջնորդվելով հանրապետութեան սահմանների մեջ Արեւմտյան Հայաստանի տարածքներն ընդգրկելու հեռանկարով՝ ՀՀ կառավարութիւնն ու ՀՅԴ ինչ-որ տեղ ուշադրութեան տեսադաշտից կարծես դուրս էին թողել Արցախը:

Վկայակոչենք մի ուշագրավ տեսակետ, որն արտահայտել է ՀՅԴ Բյուրոյի ներկայացուցիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը Արցախի Ազգային Խորհրդի նախագահ Եղիշե Իշխանյանի հետ Զանգեզուրի եւ Արցախի հետ կապված հարցերը քննարկելիս: Իսկ Ռուբենը այդ

¹ Տե՛ս ԴԱԱ, Ֆ. 45, ց. 1, գ. 177, էջ 20:

² ԴՅԴ ԿԱ, քծ. 1649, գ. 1, էջ 23:

ժամանակահատվածում (1918-1920 թթ.) Հ. Յ. Դաշնակցութեան ղեկավար շրջանում առավել տիրական կշիռ ունեցող գործիչներին էր, եթե ոչ ամենատիրականը:

«Ռուբենը,-գրում է Ե. Իշխանյանը,-մատով քարտեզի վրայ անցնելով Զաբուղի ձորով Հագարի գետի հոսանքն ի վեր եւ ի վար, ասում է: «Մեր գինւորական շտաբը այստեղ մեր բնական սահմանն է համարում, սկսած Մինքէնդի մօտի սահմանից մինչեւ Կոռնիձոր, էյվազլարի գլուխը: Ըստ մեր ռազմագետների, այդ սահմաններում հագիւ կը կարողանանք պահել Զանգեզուրը, դէնը գնալու հարկ չկայ: Մեր ձգտումն է դէպի Տաճկահայաստան, որտեղ շատ աւելի արգաւանդ գաւառներ ունենք, քան Արցախը, եթէ ճիշտ կուզես իմանալ, ցույց տրւած սահմանից այն կողմը գտնվող հայութիւնը վերջ ի վերջոյ պիտի գաղթէ Տաճկահայաստան»¹:

Այս՝ որեւէ լուրջ փաստարկով չհիմնավորված եւ ինչ-որ տեղ վնասակար տեսակետը, որը ՀՅԴ Բյուրոյի ներկայացուցիչ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը արտահայտել է 1919թ. հունիսի 21-ին ՀՅԴ կուսակցութեան գրասենյակում, ճիշտ եւ ճիշտ հակառակն է 1917 թ. նոյեմբեր- դեկտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսում գումարած ՀՅԴ խորհրդատոյովում Նիկոլ Աղբալյանի կողմից առաջ քաշված առավել հիմնավորված եւ իրատեսական հետեւյալ տեսակետին. «...այսօր մենք մնացել ենք մենակ եւ պէտք է մեր յույսը մեզ վրայ դրած, ազգովին մեր գլխի ճարը գտնենք: Մենք պէտք է նախ եւ առաջ մեր տեսակետը որոշենք, որպէս մեր թիկունքի յենարանը, ամբողջիւնը, մեր ուժերի շարունակական եռանդ ու կորով ներշնչողը: Իմ կարծիքով մեր միակ յենարանն է Փոքր Կովկասեան լեռնաշղթան՝ ամբողջովին հայկական, սկսած Լոռիից մինչեւ Արցախ: Մեր ամբողջ ռազմամթերքն ու պարենը պետք է կենտրոնացնենք այնտեղ, որպեսզի կարողանանք դիմադրել թշնամուն»²:

Եթե հաշվի առնենք ժամանակաշրջանի յուրահատկութիւնները եւ հայութեան իրական հնարավորութիւններն ու կարողութիւնները, ապա պիտի խոստովանել, որ Նիկոլ Աղբալյանի առաջադրած տեսակետը շատ ավելի հիմնավորված էր եւ իրատեսական: Իրոք, մի՞թե ավելի նպատակահարմար էր Զանգեզուրի եւ Արցախի 300000 բնակչութեանը տեղահանել, ինչպէս որ առաջարկել է Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, իր չեն ու բարգավաճ բնօրրանից եւ տեղափոխել Արեւմտայան Հայաստանի արդեն ավերածութիւններին են-

¹ Իշխանեան Ե., Ըշվ. աշխ., էջ 471:

² ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 177, էջ 20:

Թարկված ու քանդված բնակավայրերը: Այս առումով կարելի է համաձայնել եղիշե Իշխանյանի հետեւյալ պնդմանը. «...պիտի նկատի ունենալ, որ քարակոփ, տանիքը թիթեղապատ տան լուսաւոր սենեակում ապրող զարաբաղցիները, լսելով Տաճկահայաստանի գիւղերի խղճուկ վիճակի մասին, չի լքի իրա տունը եւ գաղթի ճամփան բռնի»:

... սխալ է, որ մեր ամբողջ եռանդը վատնում ենք, ձգտելով դէպի անմարդաբնակ վայրերը՝ Տաճկահայաստան, որտեղ մեկ հատիկ հայ չկայ՝ ներկայիս, մինչդեռ՝ 300 հազարից աւելի հայութիւն ունեցող մի ամբողջ նահանգ՝ Զանգեզուրը- Արցախը, հետը հաշւած նաեւ Գանձակի լեռնային մասն ու Ղազախը, անուշադրութեան ենք մատնում կամ անհրաժեշտ չափով ուշադրութեան չենք արժանացնում: Մենք պէտք է նախ ուսաստան հայ նահանգներին տիրանանք, ապա միւս մասերին տիրանալու մասին մտածենք»¹:

Հետագայում հետադարձ հայացքով եւ քննադատար անդադառնալով Զանգեզուր-Արցախ հիմնահարցին՝ Ռուբենը իր հեղինակութեամբ «Դրօշակի» 1926թ. թիւ 2-ում տպագրված հոդվածում Սյունիքը համարում է Հայաստանի ողնաշարը, այսինքն ընդունում է այդ հարցի վերաբերյալ նախկինում դավանած իր տեսակետի սխալականութունն ու չհիմնավորվածութունը: Զանգեզուրի եւ Արցախի հիմնահարցի վերաբերյալ աստիճանաբար փոխվում են նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան որդեգրած նախկին դիրքորոշումն ու վերաբերմունքը:

Եղիշե Իշխանյանը ծանոթանալով «Դրօշակ»-ում տպագրված վերոհիշյալ հոդվածի բովանդակութեանը՝ Ռուբենին հասցեագրված նամակում գրում է. «Յողւածի թարմ տպաւորութեան տակ նամակ գրեցի Թաւրիզից Ռուբէնին և, ի միջի այլոց, ասացի՝ «Եթէ մինչև պառլամենտի զինւորական սեկցիայի անդամ-նախագահ և զինւորական նախարար դառնալը այդ ուսումնասիրութիւնը կատարած լինէիր, թերևս մենք այսօր այստեղ չգտուէինք, այլ մեր երկրում»²:

Պիտի նկատել, որ Ե. Իշխանյանի եզրահանգումն անտարակույս պատճառաբանված է եւ հեռու չէ ճշմարտութունից:

Անժխտելի է, պատմական Հայաստանի տարածքում հզոր հայկական պետականութուն ստեղծելու կարեւորագույն պայմանը, Նիկոլ Աղբալյանի դիպուկ եւ պատկերավոր արտահայտութեամբ. «... մեր միակ յենարանն է Փոքր Կովկասեան լեռնաշղթան՝ ամբողջովին

¹ Իշխանեան Ե., Ըշվ. աշխ., էջ 523:

² Նույն տեղում, էջ 474:

հայկական, սկսած Լօռիից մինչև Արցախ: Մեր ամբողջ ռազմամթերքն ու պարենը պետք է կենտրոնացնենք այնտեղ...» գործոնի արժեւորումն ու ճիշտ եւ նպատակասլաց օգտագործումն է:

Կարելի է աներկբա պնդել, որ եթե ժամանակին Աղբալյանի տեսակետը պատշաճ ու անհրաժեշտ ուշադրութեան արժանանար, եւ Արեւմտահայաստանի մի շարք վայրերում (Էրզրում, Երզնկա, Օլթի, Սարիղամիշ եւ այլն) ամբարված զենքն ու զինամթերքը, հանդերձանքն ու պարենը, ինչը ռուսական զորքերի կողմից ռազմաճակատը լքելու պատճառով անցել էր նաեւ հայերի տրամադրութեանը, ժամանակին տեղափոխվեր ու խնամքով պահպանվորվեր Լոռիից մինչև Արցախ ձգվող տարածքում, ապա հայութեան ինքնապաշտպանութեան կազմակերպումը կլիներ առավել դյուրին եւ արդյունավետ: Արդյունքում Արցախն ու նրա հարակից հայաբնակ շրջանները կհայտնվեին միանգամայն ավելի նպաստավոր պայմաններում:

Դատելով Ձանգեղուրի եւ Արցախի գործիչների հետ կայացած հանդիպումների արդյունքները լուսաբանող վավերագրութեաններին բովանդակութեանից՝ Դրոն վերոհիշյալ հարցի կապակցութեամբ առավելապես հակված է եղել առաջնորդվելու Նիկոլ Աղբալյանի, քան թե Ռուբեն Տեր-Մինասյանի տեսակետով, քանզի ընդունում էր, որ Ձանգեղուրի եւ Արցախի հայ բնակչութեան տեղափոխութեանն ու բնակեցումը Արեւմտահայաստանի գավառներում բնավ չէին նպաստելու Արեւմտահայաստանի ազատագրմանը եւ այն Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններում ընդգրկվելուն ու պահպանմանը:

Ձանգեղուրում եւ Արցախում ծավալվող իրադարձութեաններն ու հատկապես 1919 թ. նոյեմբերին գեներալ Շիխլինսկու գլխավորած ադրբեջանական զորքերի դեմ գնդապետ Արսեն Շահմազյանի առաջնորդութեամբ Ձանգեղուրի մարտական ուժերի տոնած նշանակալի հաղթանակները միանշանակորեն ապացուցեցին, որ այդ խնդրի վերջնական լուծման համար անհրաժեշտ են առավել կազմակերպված, հաստատակամ եւ կտրուկ գործողութեաններ, ընդհուպ մինչև ուժային միջոցների՝ զենքի կիրառումը: Իսկ դա աներկբայորեն հավասարազոր էր պատերազմել Ադրբեջանի Հանրապետութեան դեմ: Որպեսզի զենքի ուժով հնարավոր լիներ վերջնականապես լուծելու Արցախի հարցը, հարկավոր էր ընտրել ու կենսագործել առավել արդյունավետ եւ կենսունակ մարտավարութեան, այն է՝ նախ պետք էր, մեկընդմիջտ լուծել Ձանգեղուրի մահմեդական

բնակչութեան հարցը: Ժամանակն արդեն բազմիցս ապացուցել էր եւ ապացուցում էր, որ Զանգեզուրի հայութեանը ոչնչացնելու գործում տեղի թրքութեանը թուրքիայի, իսկ այժմ արդեն Ադրբեջանի հուսալի պատվարն էր ու դաշնակիցը: Այդ կենսական նշանակութիւն ունեցող խնդիրը լուծելու համար անհրաժեշտ էր, ինչպես հարկն է, գինել ու կազմակերպել Զանգեզուրի մարտական ուժերը:

Պիտի նկատել, որ Զանգեզուրի գրեթե բոլոր շրջաններն ունեին իրենց մարտական խմբերը, որոնք ինչպես արդեն նշվել է, մարտական մեծ փորձառութիւն էին ձեռք բերել մահմեդական հրոսակախմբերի եւ Ադրբեջանի Հանրապետութեան կանոնաւոր զորամասերի դեմ մղված բազմաթիւ կռիւլներում: Դրոյի գլխավորած զորամասն այն հիմնական մարտական ուժն էր, որը պիտի միավորեր եւ առաջնորդեր Զանգեզուրի զինական խմբերին:

Երկրորդ՝ անհրաժեշտ էր Զանգեզուրում կենտրոնացնել զենք ու զինամթերքի բավարար պաշարներ, որոնք առաջին իսկ հնարավորութեան դեպքում պիտի տեղափոխվէին Արցախ:

Երրորդ՝ հաստատել հուսալի կապ, հաղորդակցութեան միջոցներ Զանգեզուրի ու Արցախի միջեւ, որպեսզի Ադրբեջանի հետ պատերազմական գործողութիւններ սկսվելու դեպքում հնարավոր լիներ այդ ամենը անխափան եւ անկորուստ տեղափոխել Արցախ:

Մինչ այդ ամենի իրագործումը, անհրաժեշտ էր որոշակի քայլեր ձեռնարկել նաեւ Արցախի ինքնապաշտպանութիւնը կազմակերպելու համար: Իսկ այդ ընթացքում անգործութեան մատնված չէին նաեւ Արցախի գործիչները: Արցախում կազմվել էր Գաղտնի Ինքնապաշտպանական Մարմին, որը ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեի հետ միասին 1919 թ. հոկտեմբերի 23-ին գումարում է միացյալ ժողով, որը որոշում է «...գիմել Հայաստանի կառավարութեան եւ խնդրել դրամական միջոցներ կազմակերպելու եւ լուրջ հիմքերի վրայ դնելու Հայկական Ղարաբաղի ինքնապաշտպանութեան գործը, այլեւ ՀՅԴ Բիւրօյից խնդրել, որ Ղարաբաղ ուղարկեն մի աւտարիտետ կուսակցական ընկեր, նմանապէս մի բարձրաստիճան հեղինակաւոր զինւորական՝ գործի յաջողութեան համար, որոնք տեղական ընկերների հետ համերաշխօրէն առաջ կը տանին Ղարաբաղի ինքնապաշտպանութեան պատասխանատու գործը...Այս դիմումի հիման վրայ Բիւրօն նշանակում է Արսէն Միքայէլեանին եւ զնդապետ Զաքար Մեսեանին»¹:

¹ ՀՅԴ ԿԱ, քժ. 1649, գ. 3, էջ 2բ:

Հ. Ստեփանյանի գնահատմամբ՝ «Դժբախտաբար թէ առաջինը եւ թէ երկրորդը կ. կ-ի ուզած հեղինակաւոր անձնաւորութիւնները չէին, թէպէտ երկուսն էլ մեր համակրելի ընկերներն էին»¹:

ՀՅԴ բյուրոյի հանձնարարութեամբ Արցախ գործուղված Ա. Միքայելյանն ու գնդապետ Մեսյանը պիտի հաստատվեին ու գործեին գլխավորապես Խաչենի, ապա Վարանդայի շրջաններում, սակայն ինչ-ինչ պատճառով նրանք նախատեսվածից ավելի մնում են Գյուլլիստանում եւ ժամանակին չեն մեկնում նախատեսված վայրերը: ՀՅԴ Ապառաժի կենտր. կոմիտեի ու Ինքնապաշտպանութեան մարմնի անդամներն՝ անհանգստանալով նրանց բացակայութեանը՝ դեկտեմբերի 24-ին թիվազրկված նամակում Դրոյին տեղեկացնում են, որ «...Հայաստանի լիազօրները տեղ չեն հասել, եւ խնդրում են մինչեւ վերջիններին տեղ հասնելը որոշ քանակութեամբ դրամ ուղարկել...»²:

Ի պատասխան Արցախի գործիչների պահանջի՝ «Դրոն իր կողմից որոշ հրահանգով Ղարաբաղ է ուղարկում կազմակերպական նպատակներով՝ Սասունցի Մանուկին, Կ. Աթանեսեանին եւ բոտմիստր Տեր-Մարտիրոսեանին, եւ գանազան թղթադրամներ 400.000 ռ.: Սուքա պէտք է աշխատեն Ղարաբաղի ինքնապաշտպանութեան մարմնի հետ միասին, մինչեւ որ Հայաստանի լիազօրների Ղարաբաղ գալը, որից յետոյ երեք աշխատակիցները կգործեն Հայաստանի լիազօրների տրամադրութեան տակ»³:

Ս. Վրացյանի պնդմամբ՝ Դրոյի կողմից Արցախ գործուղված գործիչները, տեղական ընկերների հետ միասին պիտի կազմակերպեին արցախահայութեան ինքնապաշտպանութունը, մինչեւ որ կստեղծվեին քաղաքական նպաստավոր պայմաններ, զենքի ուժով Արցախը վերջնականապես միացնելու Հայաստանին⁴:

Արցախի խնդիրը զենքի միջոցով լուծելու համար նախեւառաջ անհրաժեշտ էր որպեսզի անխափան գործեին Արցախը Զանգեզուրին կապող հաղորդակցութեան ուղիները: Արցախը Զանգեզուրից անջրպետող գլխավոր խոչընդոտը Գորիսից դեպի հարավ 10 վերստ (10, 67 կմ) հեռավորութեամբ գտնվող Էյվազլար, Շուռնուխ, Մազրա, Նավլու շրջանի թրքութեանն էր, որը սեպաձեւ մտնում եւ իրարից բաժանում էր Ղափանի ու բուն Զանգեզուրի ու Սիսիանի հայութեանը⁵:

¹ Նույն տեղում:

² ՀՅԴ ԿԱ, թժ.1469, գ. 1, էջ 18:

³ Նույն տեղում:

⁴ ՀՀ ԲԿԱ, ֆ. Ս. Վ. (Սիմոն Վրացեան), թժ/ 313, գ. 13:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

«Այս հարցը,-գրում է Ս. Վրացյանը,-հերթական դառնալով, հայուլթեան շահերի տեսակէտից պահանջում էր իր լուծումը: Զանգեզուրի ընդհանուր կոմիսար Մելիք-Յուլջեանը ծանօթանալով վերոյիշեալ հարցի հետ, մի քանի անգամ ժողով է հրաւիրում՝ մասնակցութեամբ գինւորական ուժերի հրամանատար Դրօի, Շրջանային խորհրդի անդամների ու գօրաւար Յ. Ղազարեանի»¹:

Զանգեզուրում տեղի ունեցած գինւորական խորհրդաժողովում քննարկվել է «1. Ղարաբաղի հարցը, 2. Շուռնուխի հարցը, 3. Օրդուբաթի հարցը:

Ի նկատի ունենալով Ադրբէջանի ագրեսիւ քաղաքականութիւնը եւ վերջինիցս բխող գործողութիւնները, որոնք էին՝ նոյեմբերի 3-8-ը Զաբուղի վրայով Զանգեզուրի վրայ յարձակւելը(նկատի ունեն գեներալ Շիխլինսկու առաջնորդած բանակի հարձակումը-Հ. Գ.), նոյեմբերի 15-ի յարձակումը եւ նոյեմբերի 26-ին Նախիջեւանի կողմից Սիսիանի վրայ յարձակւելը: Այս գործողութիւնները ուղղուած էին Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի դէմ»²:

Զանգեզուրի իշխանության եւ գինւորական խորհրդակցության մասնակիցները հստակ գիտեին, որ իրենց առջեւ դրված վերոհիշյալ երեք գլխաւոր հարցերի դրական լուծումից էր կախված Զանգեզուրի եւ Արցախի հետագա ճակատագիրն ու ապահովութիւնը:

Ծանոթանալով Զանգեզուրում տիրող իրավիճակին եւ խորհրդակցելով «Վարիչների խորհուրդ» մարմնի անդամների ու տեղի ռազմական ուժերի հրամանատարների հետ՝ Դրոն վճռում է առաջին հերթին մաքրել Զանգեզուրի հայուլթեան նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված էյվազլար, Շուռնուխ, Մազրա, Նավլու ու նրանց մերձակա գյուղերը թուրք բնակչությունից: Թուրքաբնակ այդ գյուղերը շատ լավ կազմակերպված էին ու գինված եւ մշտապես կապի մեջ գտնվելով Ադրբէջանի իշխանությունների հետ՝ պատրաստ էին նրա առաջին իսկ հրահանգի դեպքում հարձակվել հայկական գյուղերի վրա»³:

Թուրքական վերոհիշյալ բնակավայրերը, ինչպես արդեն նշվել է, սեպածեւ խրվելով Ղափանի եւ Գորիսի շրջանների արանքում, Զանգեզուրի տարածքը փաստորեն բաժանել էին երկու միմյանցից անջրպետված մասերի: Հարկավոր էր վերացնել Զանգեզուրի հյուսիսային ու հարավային շրջանների կապն ու հաղորդակցութեան

¹ Նույն տեղում:

² ՀՀ ԲԿԱ, ֆ. Ս. Վ. (Սինոն Վրացեան), թօ. 8, գ. 14, էջ 2:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

ուղիները արգելափակող պատենչն ու ապահովել բնակչության անվտանգ երթեկեկությունը: Այդ գործողություն կենսագործամբ ոչ միայն Զանգեզուրը կմաքրվեր մահամեղական բնակչությունից ու անխափան կգործեին Ղափանի ու Գորիսի շրջանները միմյանց կապող Հաղորդակցություն ուղիները, այլև բացվում էր դեպի Արցախ ձգվող ճանապարհը եւ այնտեղ ռազմական գործողություններ ծավալելուց առաջ, կարելի է ասել, լուծվում էր թիկունքի անվտանգության հարցը:

Զանգեզուրի «Մաքրման» գործողությանը Դրոն մասնակից է դարձնում Դարալազյազի մարտական ուժերի հրամանատար Յապոնին, որին հանձնարարում է գլխավոր ճակատի՝ Գորիսի զինվորական շրջանի հրամանատարությունը:

Իր հուշերում անդրադառնալով Զանգեզուրը թուրք բնակչությունից մաքրելու Դրոյի մարտավարությունը՝ Յապոնը նշում է. «...Դրոն կանչեց ինձ իր մոտ ու ասաց, որ Զանգեզուրի Ազգային Խորհրդի համաձայնությունամբ կայացուած որոշումով 1920-ի յունուարի սկզբներին պէտք է յարձակում լինի թրքական Շուրնուխի-էյվազլար շրջանի վրայ՝ այդ շրջանի 28-ի չափ գիւղերին պարտադրելու համար, որ ընդունեն Զանգեզուրի հայկական իշխանութիւնը ու զինաթափ լինեն, քանի որ այդ շրջանը մտնում է հայկական Զանգեզուրի մէջ: Այլապէս ամբողջ բնակչութիւնը պէտք է հարկադրուի թողնել այդ շրջանը եւ հեռանալ:

... հաւանեցի Դրոյի ծրագիրը ու պատրաստակամութիւն յայտնեցի մասնակցելու արշաւանքին...»¹:

Հանրապետության զինվորական նախկին նախարար, գեներալ Հախվերդյանն իր հուշագրությունում համառոտակիրեն անդրադառնալով նաև Զանգեզուրին եւ Արցախին առնչվող խնդիրների մեկնաբանմանը՝ գրում է. «Դրոյին առաջադրանք էր տրված առաջին հերթին մաքրել Զանգեզուրի հարավային եւ արեւելյան շրջաններն ու Ղափանը, ինչպես նաև Զանգեզուրի եւ Արցախի միջև եղած գոտին թաթար բնակչությունից, որպեսզի ապահովվեր նրանց կապն ու փոխհամագործակցությունը»²:

Մինչ հիմնական գործողություններ սկսելը՝ Դրոն անցնում է Ղափան, ճշտում Գարեգին Նժդեհի հրամանատարությունամբ գործող զորախմբերի մարտական առաջադրանքը եւ ապա վերադառնում Գորիս:

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, յունիս, էջ 97:

² ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ 177, ք. 19:

Դրոյի գորամասի եւ զանգեզուրյան մարտական խմբերի նախապատրաստական աշխատանքներն ու տեղաշարժերը, զուտ մարտավարական նկատառումով, կատարվել են խիստ քողարկված, հակառակորդի համար աննկատ: Որպեսզի հակառակորդին հնարավորութուն չընձեռվեր տեղաշարժվելու, միմյանց օգնութիւն հասնելու հնարավորութիւնից, հայկական մարտական ուժերի հրամանատարութիւնը ծրագրում է թուրքաբնակ գյուղերի վրա հարձակումը ձեռնարկել միաժամանակ, սրընթաց եւ հակառակորդի համար անսպասելի:

«Գորիսում,- շարունակում է Յապոնը,- որոշուեց ռազմական գործողութիւն սկսել յունուարի 6-ին(19)՝ նախապէս թուրք գյուղերին հպատակութեան եւ զինաթափութեան հրաւէր ուղարկելով: Թուրք զիւղերին ուղղուած հրաւէր ուղարկուեց էյվազլարի զիւղի կոմիսարի միջոցով, որին 3 օրից յետոյ պատասխանեցին մերժումով:

- Ոչ միայն չենք ընդունում Գորիսի իշխանութիւնը, - ասել էին նրանք, - այլեւ պատրաստուում ենք զբաւելու Ազրբեջանին պատկանող ամբողջ հայկական Զանգեզուրը...»¹:

Գեներալ Հախվերդյանի վկայութեամբ՝ «... այդ բնակչութիւնը ազրբեջանական հրահանգիչների կողմից շատ լավ կազմակերպված էր եւ իրենից ներկայացնում էր որպէս զինված զորամասեր, ապահովված նույնիսկ զնդացիներով»²:

Դրոյին եւ զանգեզուրյան մարտական ուժերի հրամանատարութեանն այլընտրանք այլեւս չկար: Մերժողական պատասխան ստանալուց հետո մնում էր ապավինել զենքի ուժին:

Վարդան Գեորգյանը, իր հեղինակած «Լեռնահայաստանի գոյամարտը (1919-1921)» գրքում ներկայացնելով այդ ժամանակահատվածում Զանգեզուրում ձեռնարկված գործողութեան մանրամասները, «Շուռնուխի արշաւանքը» ենթագլխում հայ մարտական ուժերի հաղթանակները վերագրում է առավելապէս Նժդեհին ու նրա գլխավորած Ղափանի մարտախմբին:

Հարգարժան պատմաբան Արամ Սիմոնյանն իր հեղինակած «Զանգեզուրի գոյամարտը» պատմագիտական աշխատութիւնում «Գարեգին Նժդեհի Շուռնուխյան ռազմական գործողութիւնը և նրա արձագանքները» հոդվածում նույնպէս այդ գործողութիւնը իրականացնելու գործում առավելապէս ընդգծում է Նժդեհի ու նրա գլխավորած Ղափանի մարտական ուժերի ներգրումը³:

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, յունիս, էջ 97:
² ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 177, թ. 19:
³ ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 177, թ. 19:
³ Տե՛ս «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների», 2005, թիւ 2:

«1920 թ. հունվարի 19-ից,-գրում է Ա. Սիմոնյանը,- գանգե-
զուրցիները բուռն գրոհով մաքրեցին բուն Զանգեզուրի և Ղափա-
նի միջև ընկած տարածությունը՝ Դոնդաուլ-Շուռնուխ-Ասկալու-
մի թուրքական շրջանը՝ մոտ 30 գյուղ: Շատ չանցած՝ գանգեզու-
րյան ուժերը նոր խոշոր հաղթանակ տարան՝ մարտ ամսին Չախլա-
խեցին մուսավաթական բազմամարդ հրոսակախմբերը և գրավեցին
Բարգյուշատ-Մուսուլմանլար-Ալեանշու-Ավդալար շրջանը՝ մոտ
120 գյուղերով:

Թրքությունը թողեց և հեռացավ Ադրբեջանի խորքերը:

Այդ բոլոր գործողությունների ընթացքում վճռորոշ դեր խա-
ղացին Նժդեհի զինված ուժերը»¹:

Հողավածում հեղինակը մեջբերում է արչավանքի նախորդին
Դրոյին հացեագրած Նժդեհի գրությունը, որտեղ ասվում է. «Որ-
պես հեղափոխական իմ բարոյական պարքն եմ համարում վերջին
անգամ նախազգուշացնելու, որ Շուռնուխի գործողությունները
չատ ծանր հետեւանքներ պիտի ունենան Ղարաբաղի եւ Գողթանի
համար:

Իհարկե...իմ տեսակետը տվյալ հարցերի մասին ինձ՝ որպես
զինվորականի, իրավունք չի տալիս չկատարելու ինձ տրվելիք
հրամանը: Եղեք համոզված, որ տրվելիք խնդիրները իմ ուժերի
կողմից կը կատարվին ամենափայլուն կերպով»²:

Այո, հայկական կողմը պարտավոր էր անհրաժեշտ քայլեր
ձեռնարկել ու ապահովել Գողթանի հայության անտանգությունը,
սակայն դժբախաբար, նույն տարվա դեկտեմբերի վերջերին Գող-
թանի, հատկապես Ագուլխի հայություն մեծ մասի կոտորածն ար-
դեն տեղի էր ունեցել:

Գողթան գավառակը իր աշխարհագրական դիրքով, իրոք, ռազ-
մավարական նշանակություն ուներ: Գավառակն այդ ժամանակ
ունեցել էր գուտ հայաբնակ 20-25 գյուղեր, որոնք գտնվելով թուր-
քիայի եւ Ադրբեջանի հատման տեղում, միաժամանակ Արեւի-
քի(Մեղրի) շրջանի հետ Ադրբեջանն անջրպետում էին Նախիջեա-
նից: Գողթանի գավառակի վերացումը նշանակում էր ուղիղ
ճանապարհ բացել Բաքվի, Անկարայի եւ Պոլսի միջև: Ահա հենց
դա է եղել պատճառը, որ թուրք-ազերը համառորեն ձգտում էին
գրավել ու մեջտեղից վերացնել Գողթանը, սակայն «Շնորհիւ իրենց
ճկուն բնաւորութեան, գողթնեցիք կարողացան պահել «Իսլամա-
կան կառավարութեան» իշխանութեան տակ»³:

¹ Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը, Երևան, 2000, էջ 42:

² Նույն տեղում, էր 199:

³ Տե՛ս Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 335:

Գողթանի գավառակում իրավիճակը փոխվում է, երբ հայկական զորքերը Դրոյի առաջնորդությունում ու անգլիացիների միջամտությամբ 1919 թ. մայիսին գրավում են Նախիջևեանը: Գողթանը դառնում է Նախիջևեանի նահանգի երեք գավառներից մեկը՝ Ագուլիս կենտրոնով: Նահանգապետ է նշանակվում Գեևորգ Վարչամյանը, Գողթնի գավառապետ՝ Աշոտ Մելիք-Մուսյանը, իսկ միլպետ՝ Մովսես Գյուլնազարյանը: Սակայն Նախիջևեանի նահանգում եւ այդ թվում Գողթան գավառում տիրող խաղաղ կացությունը վիճակված չէր երկարատեւ կյանք ունենալու: Նահանգում դեռ նոր-նոր էր հաստատվել Գ. Վարչամյանի նահանգապետությունը, երբ նահանգի մահմեդականությունը, դիմելով գեներլի, բռնազավթում է նահանգի իշխանությունը, իսկ հայկական փոքրաքանակ ուժերը անկարող լինելով դիմադրավել թուրքական ավելի քան 10.000 թվակազմ ունեցող զինուժի ճնշմանը, հարկադրված լքում են Նախիջևեանը:

Նահանգի հայ բնակչությունը հայտնվում է օրհասական իրավիճակում:

«Օգոստոսի 3-ին, Ա. Մելիք-Մուսեանն ու Մ. Գյուլնազարեանը Վերին Ագուլիսից Հայաստանի Խորհրդարանին, Հայաստանի կառավարություն, Գորիսի, Ղափանի, Գեևորգի պետական ներկայացուցիչներին, Ագգային խորհուրդներին եւ ի լուր համայն հայությունն ահազանգում են «Նախիջևեանն ընկաւ. շրջանի հայությունն բաւական խոշոր մասը սրի է քաշած, Արաքսի մէջ նկատած են մեծ թուով դիակներ, ըստ Թուրքական լուրերի, կոտորածից ազատած հայությունն մնացորդները նահանջել են Դէպի Դարլազեագ»:

...Յուլ. 25-ից՝ Գողթնում ուժեղ կռիւներ են տեղի ունեցել: Վերին գիւղերում (Փոռակա-Բիստ) յաջողութիւններն առ այժմ մերոնց կողմն են:

...Թուրքերը խոշոր պատրաստութիւններ են տեսնում մաքրելու Գողթնը հայութիւնից...

...Փրկւած է Գողթնը, եթէ մօտ օրերում 400 սրտացաւ զինուոր մեզ օգնութեան հասնի»¹:

Թուրքերի պաշարման օղակում են հայտնվում ոչ միայն Գողթանի գյուղերը, այլեւ Վերին եւ Ներքին Ագուլիսները:

Հայաստանի Հանրապետությունը թեեւ այդ օրերին մահմեդական բնակչության ապստամբության պատճառով նույնպես գտնվում ոչ բարվոք վիճակում եւ ինքը կարիք ուներ դրսի օգնություն, այնուամենայնիվ, հասցնում է նյութական միջոցներ ու պա-

¹ Նույն տեղում, 337:

րենի պաշարներ ուղարկել Զանգեզուր՝ Գարեգին Նժդեհին, եւ նրան հանձնարարում կազմակերպել Գողթանին օգնութիւն թուլն հասցնելու համար կարեւոր գործը: Միաժամանակ, որպէս զինական օգնութիւն ՀՀ կառավարութեան հանձնարարութեամբ Գողթան է ուղեւորվում Ղազար Քոչարյանի գլխավորած մարտական խումբը, որը սեպտեմբերին 2-ին դուրս է գալիս Երեւանից եւ հոկտեմբերի 2-ին հասնում Գողթան: ՀՀ կառավարութեան հանձնարարութեամբ՝ Գ. Նժդեհը եւ Ղ. Քոչարյանը գալաւոր պաշտպանութեան համար պիտի կազմեն զորամաս ու ուղարկեն Գողթան¹:

Ըստ Ս. Վրացյանի՝ «Հայկական զօրքերի ժամանումը բարձրացրեց ժողովրդի տրամադրութիւնը: Ղազարը Մովսէս Գիւլնազարեանի եւ տեղական ուժերի գործակցութեամբ կազմակերպեց շրջանի ինքնապաշտպանութիւնը՝ 7-8000 կուռղներ, 2 թնդանօթ, 6 գնդացի, եւ այնուհետեւ Գողթանը ո՛չ միայն դիմացաւ թրքական յարձակումներին, այլեւ ինքն էլ դարձաւ նախաձեռնարկ:

... Տեղի ունեցան տաք կռիւներ. թշնամին պարտած՝ դիմեց խուճապային թախուստի՝ հայերի ձեռքը թողնելով առատ աւար, գերիներ ու մի դրօշակ»²:

Այսուհանդերձ, հայ մարտական ուժերը ինչպէս հարկն է չեն կարողացել կազմակերպել Վերին Ագուլխի, Ներքին Ագուլխի ինքնապաշտպանութիւնը եւ թուրքերին հաջողվել է վրեժխնդրվել Վերին Ագուլխից:

Դեկտեմբերի 18-ին թուրք հրոսակախմբերը հարձակվում են նախ Ներքին Ագուլխի վրա եւ սրի ենքաշում քաղաքի բնակչութեան մեծ մասին: Կոտորածից փրկվածները փախչում են Վերին Ագուլխ:

Դժբախտաբար, Վերին Ագուլխի բնակչութիւնը փոխանակ քայլեր ձեռնարկել եւ միջոցներ գտնել կազմակերպելու ինքնապաշտպանութիւնը, հույս՝ ունեցել կաշառքի ու սիրաշահելու միջոցով արժանանալ թուրք առաջնորդների բարեկամութեանը եւ նրանց օգնութեամբ փրկվելու կոտորածից³:

Ժամանակը միանշանակ ցույց տվեց, որ ի գուր էին ագուլխցիներին փայտից ձուլները: Թուրքական կողմը երկար սպասել չի տալիս: Ներքին Ագուլխի անկումից հաշված օրեր անց՝ դեկտեմբերի 28-ին, թուրք հրոսակախմբերը հենց ագուլխցիների կողմից կաշառված ու նրանց անվտանգութիւնն ապահովելու բազմաթիւ խոստումներ շոսյլած թուրք երեւելիների առաջնորդութեամբ ներխուժում են անպաշտպան Վերին Ագուլխ ու անխնա կոտորում քաղաքի բնակ-

¹ Տե՛ս Արմ. տեղում, էջ 337:

² Արմ. տեղում, էջ 338:

³ Տե՛ս Արմ. տեղում, էջ 339:

չուլթյանը, ապա թալանում ու ավերակույտերի են վերածում անգամ միջազգային ասպարեզում իր հարստությամբ հանրահայտ քաղաքը:

«Ագուլիսի կոտորածը,-գրում է Ս. Վրացյանը,-մեծ հարւած էր հայ ժողովրդի համար, եւ հասկանալի է այն յուզումն ու ցասումը, որ առաջ բերեց հայկական բոլոր շրջաններում: Լուրը Երեւան հասաւ դեկ. 29-ին, Գորիսից: Երկու օր յետոյ, դեկ. 31-ին, հնդեւրոպական հեռագրագծով հեռագիր ստացեց Թաւրիզից, թէ՛ «Քարտէսի վրա Ագուլիսն այլեւս գոյութիւն չունի. Ներսէս եպ.»:՝

Յուն. 4-ին Մելիք-Թանգեան եպ-ը հաղորդեց, թէ՛ «Ամենքը կոտորւած են: Մանրամասնութիւնները թոյլ չեն տալիս»¹:

Հարց է ծագում՝ եթե Գողթանի եւ մասնավորապէս Վերին եւ Ներքին Ագուլիսների կոտորածն արդեն տեղի էր ունեցել, ապա ի՞նչ իմաստ եւ նշանակութիւն ունենէր Նժդեհի դիմումը, որով նա առաջարկում է Դրոյին չձեռնարկել Շուռնուխի գործողութիւնը՝ վկայակոչելով Արցախն ու Գողթանը:

Գողթանի հայութեան անվտանգութեան ապահովումը, որը չափազանց անհրաժեշտ էր, պարտավոր էին իրականացնել ՀՀ կառավարութիւնը, Զանգեզուրի քաղաքական ու զինվորական իշխանութիւնները՝ ի դեմս Մելիք-Յոյզյանի եւ գեներալ Ղազարյանի եւ անձամբ նաեւ Գարեգին Նժդեհը, որպէս Կապարգողթի մարտական ուժերի հրամանատար: Չպետք է մոռանալ, որ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը հենց Գարեգին Նժդեհին ու նրան օգնութեան ուղարկած Ղազար Քոչարյանին էր հանձնարարել կազմակերպելու Գողթանի գավառակի, այդ թիվում Վերին ու Ներքին Ագուլիսների ինքնապաշտպանութիւնը:

Իսկ ինչ վերաբերում է Արցախին, ապա որևէ կասկած լինել չէր կարող, որ եթե Զանգեզուրը չմաքրվեր թուրք զինված հրոսակախմբերից, ապա դեպի Արցախ ձգվող հաղորդակցութեան ուղիների փակված լինելու, չգործելու պարագայում, Հայաստանի Հանրապետութեան համար չափազանց ղժվարին կլինէր անհրաժեշտ օգնութեան, առաջին հերթին մարտական ուժեր, գեներ ու զինամթերք ժամանակին տեղափոխել Արցախ:

Անտարակույս, Զանգեզուրը մահմեդական բնակչութիւնից «մաքրելու» ՀՀ կառավարութեան որդեգրած ռազմավարութիւնը պատճառաբանված էր ու անհրաժեշտ, մանավանդ երբ արդեն ստացվել էր ՀՅԴ Ապառաժի կենտրոնական կոմիտեի եւ Արցախի Գաղտնի ինքնապաշտպանական մարմնի 1919 թ. հոկտեմբերի 23-ին կայացած միացյալ ժողովի դիմումը, որտեղ ասվում է. «... դիմել

¹ Նույն տեղում,:

Հայաստանի կառավարութեանը, խնդրել զրամական եւ ռազմական միջոցներ՝ կազմակերպելու եւ լուրջ հիմքերի վրայ դնելու Հայկական Ղարաբաղի ինքնապաշտպանութեան գործը...»¹:

Բնավ պատահական չէ, որ Զանգեզուրում, ապա նաև Արցախում ծավալվող գործողութիւնների ղեկավարումը հանձնարարվել է ՀՀ-ում և հատկապես գինվորականութեան շրջանում անառարկելի հեղինակութիւն ունեցող Դրոյին:

Հարկ է ընդգծել, որ Զանգեզուրը մահամեղական բնակչութիւնից մաքրելու գործողութիւնների ուսումնասիրութիւնն աներկբա մատնանշում է, որ Շուշուի ռազմական գործողութիւնը, այն է՝ Զանգեզուրը թուրք բնակչութիւնից մաքրելու ՀՀ կառավարութեան որոշմամբ իրականացրած գործողութիւնը Գ. Նժդեհին վերագրած գնահատականը այնքան էլ չի համապատասխանում իրականութեանն ու չափազանցված է: Ծիշտ է, Գ. Նժդեհի գլխավորած Ղափանի մարտական ուժերը իրենց անգնահատելի ներդրումն են ունեցել գավառը թուրքերից մաքրելու չափազանց կարևոր գործողութեան իրականացմանը, սակայն գործել են ռազմաճակատի մեկ այլ հատվածում:

Զանգեզուրի «Մաքրման» գործողութեանը, ինչպես արդեն նշվել է, Դրոն մասնակից է դարձնում իր մարտական գինակից, Դարալաբաղի մարտական ուժերի հրամանատար Յապոնին (Հովհաննես Պարոնյան), որը որպես հեծյալ վաշտի հրամանատար մասնակցել էր նրա գլխավորած 2-րդ կամավորական զորախմբի մղած բոլոր մարտերին: Քանի որ Զանգեզուրի երեք գինվորական շրջաններից կենտրոնականի, այսինքն բուն Զանգեզուրի (Գորիսն իր շրջակա գյուղերով) մարտական ուժերի հրամանատարը մինչ այդ դեռևս նշանակված չէր, Դրոն հենց Յապոնին է վստահում Շուշուի ճակատի հրամանատարութիւնը:

Այդ նույն գործողութեան մասնակից Արտեմ Խանգատյանի հավաստմամբ՝ «Գարեգին Նժդեհի առաջնորդած ղափանցիների մարտախմբերին հանձնարարվում է հարձակումը սկսել Եղվարդ գյուղի տարածքից և շրջապատման մեջ վերցնել ու «մաքրել» մինչև Զեյվա գյուղի անտառապատ սարերը ընկած թուրքական բնակավայրերը»²:

Արտեմ Խանգատյանի վկայութեամբ՝ Յապոնի և տաթեւացի Վարդանի գլխավորած մարտախմբերին է վստահվում Զանգեզուրի ամենադժվարին ու պատասխանատու տեղամասի՝ թուրքական ա-

¹ ԳՅԴ ԿԱ, 1649, գ. 3, էջ 2ա:

² Ալօ, Եղվ. աշխ., էջ 482:

մենախիտ բնակչութիւնն ունեցող բնակավայրերի (Տանձավեր, Շուռնուխ, Մազրա, Նավլու ու նրանց հարակից գյուղերի) վրա հարձակվելու և այդ գյուղերը թուրք բնակչութիւնից իսպառ մաքրելու առաջադրանքը¹:

Ա. Խանդատյանի վկայութիւնը հավաստում է նաեւ Յապոնը:

Իր հուշերում անդրադառնալով Զանգեզուրը թուրք բնակչութիւնից մաքրելու Դրոյի մարտավարութեանը՝ Յապոնը նշում է.

«Նա որոշեց ինձ յանձնել ռազմական գործողութեան դաշտի ամենից պատասխանատու ու դժուարին ճակատը՝ Շուռնուխի կենտրոնական գիւղի վրայ քայլող Տանձաւէրի հովիտից առաջացող ճակատը...»²:

Այդ նույն իրողութիւնն անուղղակիորեն հաստատում է նաեւ Գ. Նժդեհը: Հարձակման նախօրեին՝ հունվարի 17-ին, իր հրամանատարութեամբ գործող զինավաշտերին ուղղված ուղերձում Նժդեհը ներկայացնում է ձեռնարկվող Հարձակման նպատակը ու համապատասխան խոսքերով ոգեշնչելով մարտիկներին՝ նշում է նաեւ իր գլխավորած մարտական ուժերի հարձակման ուղղութիւնը՝ «...իմ եօթն անգամ սիրած եւ քաջ դափանցիներ, յառաջ դէպի այդ բարձունքները, դէպ Քեափազ, Ային-Տաղ, դէպ Հարթիգ»³:

Ճիշտ է, նրա մատնանշած վայրերից Քեափազն ու Ային-Տաղը ընկած են Ղափան-Գորիս խճուղու մերձակայքում, բայց դրանցից եւ ոչ մեկը չի գտնվում ռազմաճակատի գլխավոր՝ Տանձավեր-Էյվազլար-Շուռնուխ-Մազրա-Նավլու ուղղութիւնում: Իսկ Հարթիգը գտնվում է Ղափանի շրջանի Եղվարդ գյուղի մերձակայքում:

Զանգեզուրի մարտական ուժերը, համաձայն այդ կռիվների մասնակից Արտեմ Խանդատյանի (Զանգեզուրցի) վկայութեան, հարձակումը պիտի ձեռնարկեին հետեւյալ մարտավարութեամբ. Յապոնի եւ տաթեւացի Վարդանի գլխավորած մարտախմբերը «...Տանձաւեր բէկերի գիւղերը քարուքանդ անելէ ետք Շուռնուխ գիւղի վրայովը անցնիլ եւ արշաւանք կատարել Նաւլու մեծ գիւղի վրայ, ուր թուրքերը կանոնաւոր ուժեր էին կենտրոնացրել»⁴:

Նժդեհի առաջնորդած դափանցիների մարտախմբերին, ինչպես արդեն նշվել է, հանձնարարվում է հարձակումը սկսել Եղվարդ գյուղի տարածքից եւ շրջապատման մեջ վերցնել ու «մաքրել» մինչեւ Զեյվա գյուղի անտառապատ սարերը ընկած թուրքական բնա-

¹ Նույն տեղում:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, յունիս, էջ 97:

³ Գեորգեան Վ., Գշվ. աշխ., էջ 43:

⁴ Ավօ, Նժդեհ, 1968, Պէյրուք, էջ 482:

կավայրերը: Գնդապետ Ամիրխանյանի զորախումբի մարտիկները պիտի գերիշխող դիրքեր զբաղեին Խնձորեսկից մինչև Հագարու գետնընկած բարձունքների վրա եւ թույլ չտային, որպեսզի Մաղավուզի ու Մագմազակի թուրք ու քուրդ հրոսակախմբերը օգնության հասնեին Բարգուշատի թրքությանը:

«Արտեմ Խանզատեանին եւ Եսպոնացուն(նկատի ունի Սաքո-Յապոնին- Համբարձում Սարգիսջանյան-Հ. Գ.)-չարունակում է Ա. Խանզատյանը,- հրահանգուած էր, իրենց խմբերովը Կէսօրուա հանդի բարձրութիւններիցը Մաղանջուղ գիւղի վրայովը իջնել, կտրել Բարգիւշատի ձորերի բերանին կառուցած Լալագարենց մեծ կամուրջը, այնտեղից անցնել եւ յարձակումն սկսել, վարդ ու ծաղիկներով լեցուն, սոխակների հայրենիքը համարվող Դոնդարլու Դամիրչիլար գիւղաքաղաքի վրայ»¹:

Համաձայն վաղօրոք մշակած մարտավարության, զանգեզուրյան մարտական ուժերը թուրքական բնակավայրերի վրա հարձակումը պիտի ձեռնարկեին միաժամանակ՝ հունվարի 6-ի(19) առավոտյան: Գործողության առաջին փուլում ծրագրված էր ընդամենը երու օրում՝ հունվարի 6-ին եւ 7-ին մահմեդական բնակչությունից մաքրել Շուռնուխ, Էյվազլար, Մագրան եւ Նավլու գյուղերն իրենց շրջակա բնակավայրերով, ապա զարգացնելով հարձակումը՝ պիտի հասնեին մինչև Հագարու գետը:

Հունվարի 6-ին(19), առավոտյան Դրոն իր զորամասով դուրս է գալիս Գորիսից, ապա Քարահունջ տանող ճանապարհով անցնում Բարգուշատի ձորերով և շարժվում դեպի Էյվազլար: Որպեսզի թուրքերին զրկեր լեռների ամրություններում պաշտպանվելու հնարավորությունից, հրամայում է թնդանոթներից կրակ տեղալ թուրքաբնակ գյուղերի վրա:

«Տեղատարափ կրակոցներէն,- պատմում է Արտեմ Խանզաղյանը, - թուրք ժողովուրդը անակնկալի է գալիս: Այնքան անակնկալ է լինում յարձակումը, որ թուրքերը ժամանակ չունենալով որևէ ապրանք վերցնելու, թողնում են տուն եւ տեղը եւ փախչում պատասարուելու, գիւղերի շրջաններումը ընկած Ուզուն Մեչու (երկար Անտառ) անտառները»²:

Դրոյի զորամասի հարձակումը և թնդանոթներից արձակած կրակոցները ազդարարում են հարձակման սկիզբը: Զանգեզուրյան մարտական ուժերը, համաձայն մշակած մարտավարության, միաժամանակ սկսում են հարձակումը և գրոհների բոլոր ուղղություններում

¹ Նույն տեղում, էջ 481:

² Նույն տեղում, էջ 482:

նրանց ձեռնարկած Հարձակումը ընթանում է մեծ Հաջողությամբ: Էյվազլար գյուղը գրավելուց հետո, Դրոյի առաջնորդած զորախմբերը մեկը մյուսի հետեւից մաքրում են Էյվազլար գյուղի մերձակայքում գտնվող մահմեդաբնակ մյուս գյուղերը: Նույն Հաջողությամբ էին ընթանում նաեւ մյուս ուղղություններում Հարձակվող Զանգեզուրյան մարտախմբերի գործողությունները: Յապոնի եւ տաթեւացի Վարդանի գլխավորած զինվորական ուժերը Տանձավեր գյուղը մաքրելուց ու քարուքանդ անելուց եւ Մարքազի բարձունքը գրավելուց հետո, Հարձակվում են թուրքերի գլխավոր հենակետի՝ Շուռնուխի վրա, ուր կենտրոնացել էին մեծ թվով թուրքական զինված հրոսակախմբեր:

Իր հուշերում ներկայացնելով այդ պահը՝ Յապոնը գրում է. «...Հրաշալի է զանգեզուրցու հետ կռուի գնալը: Էդ խօսմ կռիւ չէ, այլ քէֆ, հերոսական մրցութիւն՝ դժուարագոյն դիրքը գրաւելու, շարքում առաջինը լինելու համար...»

Լուսաբացի հետ Մարքազը մեր ձեռքումն էր:

...Այստեղից մեր թափը կրկնապատկած՝ խփեցինք ուղիղ Շուռնուխի վրայ: Թրքական այդ կենտրոնական գիւղը իր բազմաթիւ կռուողներով ու անառիկ դիրքերով հազիւ կարողացաւ մէկ ժամ դիմանալ: Առաւ ու փախաւ՝ հետը քաշ տալով շուրջն ընկած բոլոր գիւղերը...

Կէս օր չեղած, մաքրեցինք իմ գօրամասին յանձնուած ճակատի վրայ ընկած Տանձաւէր, Մաճ, Նալլու, Քոմիրլու, Շուռնախի, Մազրա գիւղերը՝ իրենց մօտիկ 3 ուրիշ գիւղերով, եւ Մարքազի բարձունքը»¹:

Գերագանց կատարելով առաջադրանքը եւ համառ կռիվներից հետո ամբողջովին «մաքրելով» վերոհիշյալ բնակավայրերը, Յապոնի գլխավորած զորախումբը շարժվում է Նալլու եւ միանում նույն ոգեւորությամբ մարտնչող Սաքո Յապոնի (Համբարձում Սարգիս-Ջանյան) եւ Արտեմ Խանգատյանի գլխավորած մարտախմբերին: Համատեղ ուժերով զարգացնելով Հարձակումը՝ Զանգեզուրի մարտական ուժերը գրավում եւ ամբողջովին կրակի են մատնում թուրքաբնակ գյուղը:

Միաժամանակ, իրեն հանձնարարված եղվարդից մինչև Զեյվա ձգվող տեղամասը թուրք բնակչությունից մաքրելուց հետո, Նալլու գյուղ է հասնում նաեւ Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Ղափանի զորախումբը:

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, յունիս, էջ 97:

Արտեմ Խանգատյանի վկայությամբ՝ հաջորդ օրը «Նժդեհ զափանցի կտրիճների գլուխը անցած առաւօտեան եկաւ կրակի բաժին դարձած Նաւու գիւղը»¹:

Եզրափակելով Զանգեզուրը թուրք բնակչությունից «մաքրելու» նպատակով ձեռնարկած գործողության նկարագրությունը, Յապոնը նշում է. «Մազրայի գրավումով մենք լուծեցինք մեզ յանձնած ռազմական խնդիրը եւ շրջան կազմելով Էյվազլարի շրջանում՝ կախուկեցինք Որոտանի գլխին, ուր հանդիպեցի Գորիսից առաջացող մեր ոյժերին: Դրօն դեռ հեռուից ողջունեց մեզ եւ մօտենալով՝ մենք գրկախառնեցինք: Այդ օրը ամբողջ շրջանը, որ նախապէս ծրագրած էինք, գրաւեցինք»²:

Դրոն Զանգեզուրում Գարեգին Նժդեհի, Հովհաննես եւ Սափո Յապոնների, Արտեմ Խանգատյանի եւ մյուս հրամանատարների ու քաջակորով զանգեզուրցիների համագործակցությամբ ընդամենը երկու օրվա ընթացքում հրաշալիորեն է լուծում Զանգեզուրը մինչեւ Հագարու գետը թուրքերից մաքրելու անգնահատելի գործը:

Պիտի ընդգծել, որ հայ մարտական ուժերի ձեռնարկած գործողությունների անվիճելի հաղթանակն անկասկած պայմանավորված էր նաեւ այն հանգամանքով, որ Զանգեզուրի երեք զինվորական շրջանների մարտական ուժերը թեպետ գործել են յուրաքանչյուրը իրեն հատկացված տեղամասում, սակայն գործել են վաղօրոք մշակված կշռադատված ճկուն մարտավարությամբ, փոխհամաձայնեցված, մեկ միասնական հրամանատարությամբ:

Արժանի գնահատելով Զանգեզուրը թուրք բնակչությունից վերջնականապես մաքրելու իրողությունը՝ գեներալ Հախվերդյանը գրում է. «Առաջին խնդիրը, Զանգեզուրի հարավային եւ արեւելյան շրջաններն ու Ղափանը, ինչպես նաեւ Զանգեզուրի եւ Արցախի միջեւ ընկած գոտին թաթար բնակչությունից մաքրումը, կատարվեց փայլուն կերպով: Չնայած համառ դիմադրությանը՝ թաթարական բնակավայրերը հրդեհվեցին, իսկ բնակիչները դուրս քշվեցին:

Արցախի հետ կապող ուղին բացված էր»³:

Զարգացնելով հարձակումը, Դրոյի ընդհանուր հրամանատարությամբ գործող զանգեզուրյան մարտական ուժերը հասնում են մինչեւ Հագարու գետը եւ մահմեդական բնակչությունից լիովին մաքրում այդ շրջանների բնակավայրերը:

¹ ԱՍՕ, Նժդեհ, էջ 483:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1941, յունիս, էջ 97:

³ ՀԱԱ, Ֆ, 45, ց. 1, գ. 177, ք. 19:

Ձանգեզուրը մահամեղական բնակչությունից մաքրելու նպատակով հայ մարտական ուժերի ձեռնարկած գործողությունը, իրոք, ընթացել է շատ արագ ու արդյունքում՝ ավելի քան արգասաբեր: Ս. Վրացյանի գնահատմամբ՝ «Այսպէս կազմակերպւած գանգեզուրցիք մի գրոհով մաքրեցին բուն Ձանգեզուրի և Ղափանի միջև ընկած տարածութիւնը՝ Դոնդարու-Շուռնուխ-Ասկիլիում թրքական շրջանը, մօտ 30 գիւղ: Մարտին գրաւեց Աւդալար-Ալեանչու-Մուսուլմանլար-Բարգիւշատ շրջանը, ուր գտնուում էին մօտ 120 թրքական գիւղեր»¹:

Եթե ընդհանրացնենք ու ըստ էության, անաչառորեն գնահատենք 1920 թ. հունվարի սկզբներին Ձանգեզուրում Դրոյի ընդհանուր հրամանատարությունը տեղի ունեցած գործողությունը, ապա աներկբա պիտի նշել, որ փաստորեն այդ նշանավոր ու չափազանց արգասաբեր գործողության արդյունքում ոչ միայն լիովին մաքրվում է Ձանգեզուրի տարածքը մահամեղական բնակչությունից, այլև բացվում են Արցախ տանող ուղիները: Ավելին, այն, ինչը ընդամենը երկու օրվա ընթացքում բուն Ձանգեզուրում, ապա նաև մինչև մարտ ամսին՝ Հազարու գետով ձգվող տարածքում, իրականացրին հայկական մարտական ուժերը, անգնահատելի ու կենսական նշանակություն ունեցավ ոչ միայն Ձանգեզուրի, այլև բովանդակ հայ ժողովրդի կյանքում:

Հարց է ծագում. ինչպիսի՞ իրավիճակում կհայտնվեր Ձանգեզուրը ու տարիներ անց ինչպիսի՞ն կլիներ գավառի հայ և թուրք բնակչության քանակական հարաբերակցությունը, եթե չձեռնարկվեին վերոհիշյալ գործողությունները:

Եթե նկատի ունենանք, որ մահամեղական բնակչությունը անհամեմատ ավելի արագ է բազմանում, իսկ դա գաղտնիք չէ, ապա այդ հարցի պատասխանը դառնում է միանգամայն ակնառու, հստակ ու հասկանալի:

Ձանգեզուրում ծավալված վերջին դեպքերը մեծ իրարանցում են առաջ բերում հարեւան Ադրբեջանի հանրապետությունում:

Ադրբեջանական իշխանությունների համար մեծ հարված էր տասնյակ հազարավոր այն թուրքերի կորուստը, որոնց գինական աջակցությամբ հույս ուներ լուծելու Ձանգեզուրը Ադրբեջանին բռնակցելու խնդիրը: Ինչպես եւ սպասվում էր, Ադրբեջանի կառավարության վերաբերմունքը Ձանգեզուրում կատարվող դեպքերի

¹ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 371:

նկատմամբ շատ բուռն էր եւ ցասկոտ, չնայած ընդամենը Հագիվ երկու ամիս էր անցել այն օրերից, երբ իր կանոնավոր բանակի զորամասերը՝ թուրք-քուրդ հրոսակների համագործակցութեամբ ներխուժելով Զանգեզուր, փորձում էին հնարավոր բոլոր միջոցներով մեկընդմիշտ բնաջնջել տեղի հայութեանը եւ զինու զորութեամբ վերջնականապէս վճռել զավառը Ադրբեջանի Հանրապետութեան գերիշխանութեանը ենթարկելու խնդիրը: Այժմ, կարծես, մոռացութեան մատնելով ոչ վաղ անցյալում իրենց գործադրած ոճիրներն ու վայրագութիւնները՝ բողոքի հեռագրերով եւ թիֆլիսում իրենց դիվանագիտական ներկայացուցչի ներկայացրած անվերջանալի բողոք-դիմումներով հեղեղում էին հաղթող տերութիւնների դեսպանատներն ու պահանջում նրանցից միջամտել եւ կանխել հայկական զորքերի կողմից Զանգեզուրում մահմեդական բնակչութեան նկատմամբ կենսագործվող ջարդերը եւ պատժել այդ գործի գլխավոր հանցավորներին:

Իրենց պաշտոնական բողոք-դիմումագրերում ադրբեջանական կողմը Անտանտի տերութիւնների ներկայացուցիչներից եւ անձամբ գնդապետ Հասկելից պահանջում է Զանգեզուրից հեռացնել առաջին հերթին Դրոյին, որպէս օտար պետութեան գործակալի (Հայաստանի հանրապետութիւնը Զանգեզուրի համար Ադրբեջանի գնահատմամբ որակվում էր որպէս օտար պետութիւն - Ն.Գ.) եւ մահմեդական բնակչութեան նկատմամբ կենսագործված ջարդերի հիմնական կազմակերպչի¹:

Բայց դեպքերն անդառնալի էին, Դրոն իր գործը արդեն կատարել էր, Ադրբեջանը Զանգեզուրում մեկընդմիշտ կորցրել էր իր հուսալի հենարանն ու դաշնակցին, Զանգեզուրը մաքրված էր, այնտեղ արդեն մահմեդական տարր գոյութիւն չուներ:

Ադրբեջանի իշխանութիւնները ձգտում էին փոխվրեժի եւ այդ նպատակով տենդագին պատրաստութիւն էին տեսնում Զանգեզուրում կորցրած արյունակից դաշնակիցների վրեժը լուծել Շարուր-Նախիջեւանում, ապա նաեւ Արցախում:

Հայոց Աշխարհի պատմական Արցախ աշխարհը իր մելիքութիւններով (Խամսայի մելիքութիւն) համաձայն ցարական Ռուսաստանի եւ շահական Պարսկաստանի միջեւ 1813 թ. կնքված Գյուլիստանի պայմանագրի, անցնելով Ռուսաստանի տիրապետութեանը, միացվել էր թուրքական հարթավայրային շրջաններին ու մասն էր կազմում Գանձակի նահանգի: Յարական իշխանութիւնները դիտա-

¹ Տե՛ս ԴԴ ԲԿԱ, , ֆ. Ս. Կ. (Սիմոն Վրացեան), քժ. 8, գ. 10:

վորությամբ նահանգն այնպես էին ենթարկել վարչա-տարածքային բաժանման, որպեսզի գավառներում հայերը չկազմեին բնակչության մեծամասնությունը: Դրան հակառակ, Արցախի լեռնային տարածքում, որն ընդունված է անվանել Լեռնային Արցախ(Գյուլիստան, Ջրաբերդ, Խաչեն, Վարանդա, Դիզակ-Ներկայիս Շահումյանի, Մարդակերտի, Ասկերանի, Մարտունու եւ Հազրութի շրջանները) կազմում էին մի ամբողջություն, որտեղ հայությունը կազմում էր բնակչության մեծամասնությունը:

Հիմք ունենալով Դավիթ Անանունի «Հայաստանի Կօպերացիա»-յի 1920 թ. սեպտեմբերի համարում տեղ գտած տվյալները, ինչպես նաև Ղարաբաղ-Ջանգեզուրի գործիչների, 1922 թ. հուլիսին, Թավրիզում կազմած զեկուցման նյութերն ու ՀՀ պատվիրակության եւ ՀՀ Թիֆլիսի դիվանագիտական ներկայացուցչության տվյալները՝ Ս. Վրացյանը գրում է. «Ղարաբաղի լեռնաստանում 1917 թ. տեւալներով ապրում էին՝ հայեր՝ 150.000 (70%), մուսուլմաններ՝ 58.000 (27%)», մնացած ազգեր՝ 5000 (3%)»¹:

Պիտի նկատել, որ Արցախի բնակչության թվաքանակը ներկայացնող տվյալների մեջ բացակայում է Գյուլիստանը:

Շարունակելով ներկայացնել Արցախի բնակչության իրական պատկերը՝ Ս. Վրացյանը նշում է. «Այժմ ազգութիւնների թւական յարաբերութիւնը միանգամայն փոխւած է: Ուրիշ ազգերից ուսմները հեռացել են Ռուսաստան: Ապա Լեռնային Ղարաբաղի որոշ գիւղերից հեռացել են նաև թուրքերը: Դրա դիմաց լեռներն են ապաստանել տափաստաններում եղած հայերը (Զիվանշիր գաւառ): Այսպիսով, Հայկական Ղարաբաղում (Ջրաբերդ, Խաչէն, Վարանդա, Դիզակ) հայ տարրը ամրացել է թւով: Իսկ եթէ սրան աւելացնենք նաև, որ Հին Ղարաբաղի անբաժան մասը կազմող Գիւլիստանը վերջին տարիներն անց ու դարձի մէջ վերականգնեց իր կապը նախկին միւստրի հետ եւ ընթացաւ հայկական քաղաքականութեան հունով, պատկերն աւելի կատարեալ կլինի»²:

Արցախում Հայաստանի Հանրապետության եւ ՀՅԴ Բյուրոյի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանը, ահազանգելով Արցախին սպառնացող իրական վտանգ, Դրոյին հետեւյալն է գրում.

«Ջանգեզուրի ռազմական գործողությունները սոսկալի յուզմունք են առաջ բերում Ազրբէջանի թրքութեան մէջ: Անմիջապէս զօրքեր են տեղափոխում: Թրքութիւնը զինւում, կամաւորական

¹ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 309:

² Նույն տեղում, էջ 309-310:

խմբեր են կազմում եւ նախապատրաստական աշխատանքի են դիմում՝ յարձակուելու Զանգեզուրի եւ Արցախի հարցը ընդմիջող լուծելու համար: Ի նկատի ունենալով Շուշուի զործողութիւններին հետեւանքով Արցախում ստեղծուած դրութեան բարդութիւնը, Արցախի ներկայացուցիչները խնդրում են Դրոյին, միջոց պատրաստ լինել Ադրբէյջանի յարձակման դէպքում օգնութեան հասնելու: Մինչ այդ, պահանջում են ուղարկել փամփուշտներ եւ դրամ»¹:

Դեպքերը զարգանում եւ իրար են հաջորդում չափազանց արագ: Եթե իրոք ադրբէյջանական զորքերը Հաճի Սամլուի քրդական հեծելախմբերի համագործակցութեամբ ներխուժեին Արցախ, ապա ինչով եւ ինչպէս կարող էր Դրոն օգնել արցախցիներին:

Ավելին, նույն օրերին Դրոն իր հանձնարարութեամբ Արցախ գործուղված իր ներկայացուցիչներից ստանում է հետեւյալ ահազանգը. «Հայկական Ղարաբաղը զինւած է չափից դուրս թոյլ, իսկ ռազմամթերք կայ չնչին քանակութեամբ...»²:

Ի պատասխան արցախցիների դիմումի ու ՀՀ կառավարութեան ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանի ու իր հանձնարարութեամբ Արցախում գտնվող գործիչների ահազանգի, Դրոն հայտնում է հետեւյալը. «... Ինչքան հնարաւոր է, իր ուժերի սահմաններում կօգնի ձեզ: Դրօն Արցախի գործիչներին տալիս է իր ապագայ գործողութիւնների ծրագիրը~ Արցախին օգնութիւն հասնելու դէպքում, եւ առաջարկում է Ադրբէյջանի յարձակման դէպքում Արցախի ինքնապաշտպանութեան գործողութիւնների տեղական նախագիծը ուղարկել իրեն: Դրօն յայտնում է, որ իր տրամադրութեան տակ եղած դրամի ու ռազմամթերքի պաշար շատ քիչ կայ, ուստի Գորիսից մեկնում է կարճ ժամանակով Քեչիշքենդ (Վայոց Ձոր), որտեղից ուղիղ գծով կապվելու է Հայաստանի կառավարութեան հետ՝ արագացնելու փամփուշտի եւ դրամի առաքումը Արցախի համար, եւ վերջնականապէս ստանալու կառավարութեան հաւանութիւնը Արցախի գործողութիւնների սկսման վերաբերեալ եւ ծանօթանալու ընդհանուր քաղաքականութեան հետ »³:

Արցախցիների դիմումը եւ Դրոյի պատասխանն ու ձեռնարկած քայլերը մատնանշում են, որ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը, գլխավոր ուշադրութիւնը բեւեռելով Զանգեզուրը թուրք բնակչութիւնից «մաքրելու» հույժ կարեւոր խնդրի կենսա-

¹ Տե՛ս ԳՂԲԿԱ., թժ. 8, գ. 10:

² ԳՂԳԴ ԿԱ, թ. 1469, ֆգ. 1, էջ 24:

³ ԳՂԲԿԱ., թժ. 8, գ. 10:

գործմանը, դեռեւս ինչպես Հարկին է չէր նախապատրաստել անհրաժեշտ միջոցները՝ վերջնականապես լուծելու նաեւ Արցախի հարցը: Այդ պատճառով Դրոյի գլխավորած գործառնախ մուտքը Արցախ ձգձգվում է, թեպետ այնտեղ ծավալվող դեպքերը թելադրում էին գործել ճիշտ հակառակ ուղղվածութեամբ՝ առավելագույնս արագ եւ կազմակերպված:

Արցախի ներկայացուցիչներին տված խոստման համաձայն՝ Դրոն մեկնում է Վալոց Զոր եւ այնտեղից փորձում կապվել Երեւանի հետ: Սակայն այդ ուղղութեամբ նրա ձեռնարկած բոլոր փորձերն անցնում են ապարդշուն: Կապը Երեւանի եւ Վալոց Զորի միջեւ խափանվել ու չէր գործում: Մնում էր կատարել միակ քայլը: Նա հարկադրված մեկնում է մայրաքաղաք՝ ՀՀ կառավարութեան հետ վերջնականապես մշակելու եւ համաձայնեցնելու Արցախում ձեռնարկվելիք գործողութեանների մանրամասները: Գնալու նախօրեին Դրոն Հայաստանի Հանրապետութեան եւ ՀՀ կառավարութեան ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանին հրահանգում է շարունակել ինքնապաշտպանութեան կազմակերպման գործը, նախահարձակ չլինել եւ ազդրեջանական ռազմական ուժերի հարձակման դեպքում ժողովրդին դաշտավայրերից տեղափոխել լեռնային մասերը եւ սպասել մինչեւ ինքը Արցախ կհասցնի հանրապետութեան կառավարութեանից ստացած զենքն ու զինամթերքը¹:

Փետրվարի 14-ին Դրոն Վալոց Զորից մեկնում է Երեւան: Սյունիքի նահանգապետ Զաքար Յոլյանը (Ալեքսանդր Աշխատունի), որը Դրոյի հետ եղել էր Զանգեզուրում, իսկ Երեւան մեկնելիս նրա ուղեկիցների թվում էր, գրում է.

«Փետրվարի 19-ին, 5-օրեայ ճամբորդութիւնից յետոյ Հասանք Երեւան: Այստեղ ես լաւապէս ճանաչեցի Դրոյին, այդ երկաթէ մարդուն: Փետրվարի 22-ին նախարարների Խորհրդին ներկայացրինք մեր գեկոյցը Զանգեզուրի եւ Արցախի քաղաքական ու ռազմական կացութեան մասին եւ շեշտեցինք, որ անխուսափելիօրէն գարնանը խոշոր դէպքեր տեղի կունենան Արցախում: Դրոյի կողմից պահանջ դրուեց՝ զէնքեր եւ փամփուշտ առաքել Զանգեզուրի եւ Արցախի համար:

Դրօն յայտարարեց, որ ինքը գիտի գաղտնի մի պահեստ Քանաքեռում, ուր «սեւ օրուայ համար» պահում է կէս միլիոն մոսինի փամփուշտ: Դրոյին թույլատրուեց բացել այդ պահեստը եւ փամփուշտները փոխադրել Զանգեզուրի եւ Արցախի պէտքերի համար:

¹ Նույն տեղում:

Դրոն անմիջապես գործի անցաւ, հայթայթեց փոխադրական միջոցներ եւ առաջին հերթին 200.000 փամփուշտ փոխադրեց Նոր-Բայագէդ, որտեղից հնարաւոր չէր փոխադրութիւնը շարունակել սայլերով, որովհետեւ ձիւնի խոր շերտը, որ հասնում էր 1 մետրի եւ՝ Սէլիմ-Գեաղուկի փակուած լինելը, փոխադրութիւնը դէպի Դարալագեազ, դարձնում էին անհնարին»¹:

Դյուրին գործ չէր ձմռան խստաշունչ պայմաններում գինամթերքը Երեւանից հասցնել Զանգեզուր, ապա Արցախ:Սակայն, ի պատիւ Նոր Բայագետի շրջանի բնակիչների, պիտի ընդգծել, որ հաղթահարելով ձմռան հարուցած դժվարությունները՝ նրանք 200.000 փամփուշտները շալակով հասցնում են Դարալագեազ, ապա տեղացիների օգնութեամբ՝ Գորիսի ռազմական պահեստները, որտեղից պիտի տեղափոխեին Արցախ:

Նոր Բայագետի իշխանութեան ներկայացուցիչների հետ գենք ու գինամթերքի տեղափոխման անչափ կարեւոր ու դժվարին աշխատանքները կազմակերպելուց հետո Դրոն շտապ մեկնում է իր հայրենի Իգդիր: Դարձյալ ասպարեզում հայտնվել էին Սուրմալուի եւ նրա հարակից շրջանների քրդական հրոսակախմբերը, որոնք միավորելով՝ շարունակաբար ասպատակում եւ թալան, ավարառություն ու անգամ սպանություններ են գործում գավառի հայկական գյուղերում: Ծանր բախումներ էին ծավալվում քրդական գինյալ հրոսակախմբերի եւ Սուրմալուի հայ ինքնապաշտպանական ջոկատների միջեւ:

ՀՀ գինվորական ուժերի հրամանատարութեան շտաբի՝ Հայաստանի ռազմա-քաղաքական իրավիճակը ներկայացնող համառոտ ամփոփագրում(1920թ. հունվարի 1-ից մինչեւ ապրիլի 1-ը), ի թիւս մյուս վայրերում տեղի ունեցած դեպքերի, Իգդիրի շրջանում (Սուրմալու) կատարված կռիւների մասին նշվում է.

«Մինչեւ մարտի կեսերը քրդերի հետ հաստատված խաղաղ հարաբերությունը խախտված չէր...Միայն իսուրում Շամիլ-Բեկ Այրումլինսկին շարունակում էր մնալ թուրքերի ազդեցութեան տակ, որոնցից ստանում էր գենք եւ հրահանգիչներ...Բողբուրունյան մարտերի առաջին իսկ օրից սկսած, քրդերը տրվելով դրսի ագիտացիային, կտրուկ փոխում են իրենց վերաբերմունքը:

Մարտի 25-ին Բողբուրունի վրա ձեռնարկած հարձակմանը զուգընթաց՝ ավելի քան 3000 քրդեր գրոհում են Դաշբուրուն գյուղի վրա: Երկու օր ընթացող կռիւներում քրդերը ջախջախվել են ու հեռացել: Իգդիրի շրջանում խաղաղությունը վերականգնվել է: Հայտ-

¹ «Ալիք» բացառիկ, 1956, մայիսի 4, էջ 37:

նի է դարձել թուրք զինվորների եւ գնդացրորդների մասնակցութեամբ, որոնք մարտի 25-ին քրդերի մոտ էին եկել Բայազետից»¹:

Այդ կռիվներին իր վճռորոշ մասնակցութեամբ է ունեցել Դրոն: Նա ոչ մեծ զորամասով հասնում է Սուրմալու եւ տեղի հայ զինված ջոկատների աջակցութեամբ ջախջախում է քրդական հրոսակախմբերին, ապա արագորեն ուղեւորվում Ջանգեզուր²:

Ջաքար Յոլյանի(Ալ. Աշխատունի) հավաստմամբ՝ Դրոն Սուրմալուի քուրդ հրոսակախմբերին ջախջախելուց հետո, Ջանգեզուր է հասնում նոր միայն ապրիլի 10-ին եւ նույն օրը տեղեկանում Շուշիի հայ բնակչութեան կոտորածի մասին³:

Երեւանում գտնվելու ժամանակ Դրոն մեկ անգամ եւս փորձում է ՀՀ կառավարութեանից ստանալ Նախիջեւանի, ինչպես նաեւ Շարուրի եւ Օրդուբադի շրջանները թուրքերից մաքրելու համաձայնութեամբ: Նրա կարծիքով այդ հարցը վաղուց արդեն հասունացել էր, եւ լուծումը ոչ մի դեպքում չպետք է հետաձգվեր: Նա, իր ներկայացուցիչներին ուղարկելով Արցախ, ցանկանում էր ժամանակ շահել, լուծել Նախիջեւանի հարցը եւ ապա նոր, ողջ ուժով ձեռնամուխ լինել Արցախի խնդրի կարգավորման աշխատանքներին:

1. Նախ, Նախիջեւանը, Շարուրն ու Օրդուբադը, իրենց թուրք բնակչութեան հոծ զանգվածով եւ կազմակերպվածութեամբ մշտապես գտնվելով ապստամբական վիճակում, ապակայունացնում էին հանրապետութեան քաղաքական կացութիւնը եւ փաստորեն չենթարկվելով հանրապետութեան իշխանութեաններին՝ գրեթե անկախ կյանք էին վարում:

2. Նախիջեւան-Շարուրը կապող օդակ էր Թուրքիայի եւ Ադրբեջանի միջև: Ավելին, Նախիջեւանը թուրք գործակալների, սպաների մշտական հավաքատեղի էր, զենքի ու զինամթերքի պահեստավորման համար ամենահարմար ու ապահով վայրը: Անհրաժեշտ պահերին թուրք սպաները հենց Նախիջեւանի տարածքից էին անցնում հանրապետութեան թուրքաբնակ մյուս շրջաններն ու Ադրբեջան:

3. Նախիջեւանում ունենալով մարտական զգալի ուժեր՝ թուրքերը երբեմն, եթե իրավիճակը պահանջում էր, թիկունքից հարվածում էին Ջանգեզուրին եւ զբաղվում իսկ լարվածութեան մեջ պահելով հայ բնակչութեանը՝ մեծ օգնութեամբ էին ցույց տալիս թուրք բնակչու-

¹ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն, փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու), Երեւան, 2000, էջ 179:

² Տե՛ս ԳԳ ԲԿԱ, պ. 76, թժ. 45/7, գ. 5:

³ Տե՛ս «Ալիք», Բացառիկ, թիւ 87, էջ 87:

Թյանը: Ելնելով այս հանգամանքից՝ Դրոն ուզում էր եւ բազմիցս կառավարությունից պահանջում թույլ տալ իրեն գոնե այս անգամ մեկընդմիջտ լուծել Նախիջեւանի թրքության հարցը:

Նախիջեւանի պարագայում Դրոյի տեսակետը միանշանակ էր եւ այն չէր փոխվել հանրապետության հաստատման առաջին իսկ օրից: Ինչպես արդեն նշվել է, Նախիջեւանի հարցը գինու գորությամբ վճռելու տեսակետը նա առաջ քաշեց նաեւ հանրապետության տարածքների ընդարձակման ժամանակ՝ 1919 թ. ամռանը: Սակայն Հայաստանի կառավարությունը, առաջնորդվելով խնդիրը խաղաղ ճանապարհով լուծելու սկզբունքով եւ ապավինելով անգլիացիների խոստումներին, չընդունեց նրա առաջարկությունը, եւ ինչպես արդեն հայտնի է, հետեւանքը եղան Բոյուք-Վեդիի, Կարսի, Սուրմալուի, Զանգիբասարի եւ, իհարկե, Շարուր-Նախիջեւանի արյունահեղ եւ դաժան կռիվները:

Դարձյալ լավագույն հնարավորություն էր ընձեռվել վերջնականապես լուծելու Նախիջեւանի հարցը, եւ Դրոն բնականաբար չէր կարող այլ տեսակետ ունենալ: Ավելին, իր տեսակետը՝ Նախիջեւանի ու Օրդուբադի խնդիրը գինուժի միջոցով մեկընդմիջտ լուծելու համար, Դրոն ձեռնարկում է որոշակի քայլեր: Զանգեզուր վերադառնալու հենց առաջին օրը նա իր գորամասով հարձակվում է թուրքաբնակ Զուլ մեծ գյուղի վրա, որն այդ օրերին դարձել էր թուրք գինյալ հրոսակախմբերի հավաքատեղի: Այդ հրոսակախմբերը, պարբերաբար հարձակվելով հայկական գյուղերի վրա, սպանում եւ թալանում էին հայ գյուղացիներին: Զախջախելով ու դուրս շարտելով այդ վայրերում բույն դրած հրոսակախմբերին՝ Դրոյի գորախումբը, կրնկակոխ հետապնդելով թշնամուն, հասնում է ընդհուպ Նախիջեւանի սահման եւ պատրաստվում ներխուժել գավառի խորքերը¹:

Մինչ Զանգեզուրյան հունվար-փետրվարյան դեպքերը, Հայաստանի հանրապետության կառավարությունը Նախիջեւանի ու Օրդուբադի խնդիրը լուծելու գործում առաջնորդվում է միանգամայն հակառակ չափանիշներով: ՀՀ քաղաքական եւ տնտեսական վիճակը դեռեւս շատ հեռու էր բավարար լինելուց, եւ պատերազմական գործողությունների ծավալումը, թեկուզեւ ներքին թշնամուն հնազանդեցնելու նպատակով, հանրապետության համար իրոք կարող էր ծանր հետեւանքներ ունենալ:

Երկրում խաղաղ, կայուն իրավիճակի հաստատումը ծայրահեղորեն անհրաժեշտ էր: Հունվարյան նշանավոր դեպքերից անմիջա-

¹ «Ալիք» բացառիկ, 1956, մայիսի 4, էջ 87:

պես հետո, երբ հայկական գինական ուժերը Դրոյի գլխավորութեամբ վերջնականապես լուծեցին Զանգեզուրի թրքութեան հարցը, նա փորձում է կառավարութեան ուշադրութիւնը բեւեռել դարձյալ Նախիջեւանի ու Օրդուբադի վրա:

Հետագայում անդրադառնալով այդ հարցին՝ Ալ. Խատիսյանը խոստովանում է. «... Դրօն կը պնդէր, որ Արցախը ապստամբելուց առաջ թիկունքը ամրացնել: Եկած էր կառավարութիւնէն արտօնութիւն առնելու: Օրդուբատը եւ Նախիջեւանը Հայաստանի Հանրապետութեանը միացնելու»¹:

Զանգեզուրը մահմեդական բնակչութիւնից «մաքրելուց» հետո, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը վերջապես ընդունում է Օրդուբատի ու Նախիջեւանի խնդիրը զենքի ուժով մեկընդմէտ լուծելու Դրոյի կողմից բազմիցս առաջարկած ծրագիրը: ՀՀ կառավարութեան ընդունած կարեւորագուլն այդ որոշման պատճառով փոքր-ինչ հետաձգվում է գինական ուժեր Արցախ տեղափոխելու ձեռնարկումը:

Համաձայն Գ. Բալայանի եւ Զ. Յոլյանի ստորգրութեամբ կազմված «Ղարաբաղի դեպքերի պատմութիւն» խորագիրը կրող զեկուցագիր-տեղեկագիր՝ «Մարտի սկզբներին 1920 թ. ստացւում է նախարարապետ Ա. Խատիսեանի նամակ, որի մէջ գրում է, որ Ղարաբաղի հարցի լուծումը պէտք է յետաձգել եւ Զանգեզուրի ուժերի գլխաւոր ուշադրութիւնը պէտք է դարձնել Օրդուբաթի եւ Նախիջեւանի վրայ, որովհետեւ Հայաստանը մեծապէս շահագրգռուած է այդ երկու շրջաններով: Այս տեղեկութիւնները հաղորդւում են Ա. Միքայելեանին, աւելացնելով, Զանգեզուրի իշխանութիւնը ներկա պայմաններում չի կարող շօշափելի օգնութիւն հասցնել Ղարաբաղին. մանաւանդ որ Օրդուբաթի վրայ պատրաստուած են ռազմական գործողութիւններ»²:

Ըիշտ է, ՀՀ կառավարութեանը համաձայնվել էր ձեռնարկել իրականացնել Օրդուբադի ու Նախիջեւանի խնդիրը վերջնականապես լուծելու գործողութիւնը, բայց հետագա դեպքերը ծավալվում են այլ ուղղվածութեամբ:

Նախիջեւանի մահմեդականութեան պարագլուխները Դրոյի գործառնալի ներխուժումը Նախիջեւանի տարածք կանխելու դիտավորութեամբ եւ կարծես ճշգրտորեն կանխագգալով Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան խաղաղասիրական տրամադրվածութիւնը. «... մի պատգամաւորութիւն ուղարկեցին Երեւան գնդապետ Քերբադի խանի գլխաւորութեամբ Հայաստանի Հանրապետու-

¹ Տե՛ս ԳՅԴ ԿԱ, քօ. 1649, գ. 6, էջ 3:

² ԳՅԴ ԿԱ, քօ. 1649, գ. 1, էջ 25:

թյան կառավարութեան հետ բանակցելու՝ Հայաստանի իշխանութեան ենթարկելու մասին: Ի վերջոյ Հայաստանի զինուորական նախարարից մի հրաման հղւեց, ըստ որում, Դրօյի զօրամասը, ուր որ գտնուում է, այնտեղ էլ պիտի կանգ առնի: Դադարեցուցին ռազմական գործողութիւնները»¹:

Նախիջեւանի թրքութեան պարագլուխները, այս անգամ եւս գործելով ճիշտ ու նպատակասլաց, հասնում են իրենց նպատակին: Հանրապետութեան իշխանութիւններն ընդառաջում է նրանց պահանջներին, եւ Դրոն դարձյալ կորցնում է Նախիջեւանի թուրքերի հարցը զենքով լուծելու հնարավորութիւնը: Պատմական հիշյալ ժամանակահատվածում Արցախի ու Զանգեզուրի հարցի հետ կապված դեպքերի ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ Նախիջեւանի վրա Դրոյի զորախմբի հարձակումը չի իրականացվել ոչ միայն Նախիջեւանի թուրք պարագլուխների միջամտութեան հետեւանքով:

Այդ ընթացքում Արցախում դեպքերը զարգանում էին սպասվածից ավելի արագ ու ոչ հօգուտ արցախահայութեան:

Իր կազմավորման առաջին իսկ օրից սկսած՝ Ադրբեջանի կառավարութիւնը, օգտվելով Հայաստանի Հանրապետութեան դեռեւս ոչ այնքան կայուն վիճակից եւ թուրքերի աջակցութիւնից, հաստատակամորեն նպատակադրվել էր բռնութեամբ գավթել Արցախը եւ դրանով իսկ մեկընդմիջտ արմատախիլ անել Հայաստանին վերամիավորվելու արցախահայութեան ձգտումները:

Այս կապակցութեամբ արտահայտելով Արցախի նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանութիւնների որդեգրած քաղաքականութիւնը՝ Ադրբեջանի զինված ուժերի շտաբի պետ, ցարական բանակի գեներալ-լեյտենանտ Սուլկեւիչը Խոսրով Բեկ-Սուլթանովին հասցեագրած հրահանգում գրում է. «...Ադրբեջանի կառավարութեան գերատեսչութիւնից պահանջվում է ի կատար ածել պետական անհրաժեշտ մի խնդիր՝ ուժով գրավել և Ադրբեջանին միացնել Լեռնային Ղարաբաղը»:

Ավելին, Սուլթանովին հասցեագրած մեկ այլ հրահանգում՝ գեներալ Սուլկեւիչը նշում է. «Գլխից հանել ու դեն շարժել Ղարաբաղի հարցի խաղաղ լուծման վերաբերյալ հասկացողութիւնը»²:

Հստակ ներկայացնելով Արցախի խնդիրը բացառապես զենքի ուժով լուծելու Ադրբեջանի պաշտոնական դիրքորոշումը՝ Սուլկեւիչը միաժամանակ խորհուրդ է տալիս «...աբղուղհամիդյան հեծելազն-

¹ «Ալիք» բացառիկ, 1956, մայիսի 4, էջ 87:

² Սեւյան Վ. Շուշի, Երեւան, 1991, էջ 74:

դերի օրինակով, քրդերից կազմակերպել զինված ջոկատներ և դրանք ամենուրեք օգտագործել հայերի դեմ»¹:

Ստանալով կառավարութայան հանձնարարությունն ու ֆինանսական միջոցները՝ Սուլթանովը թուրք սպաների աջակցությամբ կազմակերպում է քրդական հատուկ խմբեր, որոնք կոչվում էին Ջանբեզարներ (կյանքից հոգնած, հուսահատված) եւ դրանք կենտրոնացնում է Շուշիում ու Արցախի սահմանամերձ շրջաններում (Աղբամ, Աեւանշիր, Աբերային): Ուշագրավ է, որ քրդական հեծելախմբերի հրամանատարությունը Սուլթանովը վստահում է իր եղբայրներին՝ Սուլթանբեկին եւ Իսկանդերբեկին²:

Միաժամանակ, Ադրբեջանի իշխանությունները տնտեսական շրջափակման մեջ են վերցնով Արցախը՝ ձգտում են սովամահություն սպառնալիով իրենց կամքը թելադրել արցախահայությունը: 1919 թ. մայիս-հունիս ամիսներին կառավարության հրահանգով խստորեն արգելվում է արցախցիներին հացահատիկ, գյուղատնտեսական ուրիշ մթերքներ եւ այլն: Կառավարության որոշմամբ՝ կախաղան էր սպառնում բոլոր նրանց, ովքեր կհամարձակվեին խախտել հրահանգն ու ուրեւէ մթերք վաճառել հայերին:

Արցախի նկատմամբ կիրառած վերոհիշյալ գործողությունների հետեւանքով «Միայն Բերդաձոր, Հարար և Փարաջանց գյուղերի 5000 գաղթականներից բոլորի օրերին մահացան 1500 մարդ:

Ժամանակակիցների վկայությամբ Ղարաբաղի բոլոր գյուղերում սովը համաճարակի նման կոտորում հատկապես ծերերի ու երեխաներին: այսպես օրինակ, Ձամձոր գյուղում, որ ուներ ընդամենը 120 ընտանիք, երկու շաբաթվա ընթացքում սովամահ եղան 90 մարդ»³:

Այսուհանդերձ, արցախցիները, չհանդուրժելով մուսաֆաթականների զավթողական պահանջները, բազմիցս գումարված համաժողովներում, արտահայտելով ողջ արցախահայության կամքն ու ցանկությունները, մշտապես Հայաստանի Հանրապետությանը վերամիավորվելու որոշումներ էին կայացնում: Հայոց հինավուրց Արցախ աշխարհում բազում անընդմեջ արյունալի բախումներ էին տեղի ունեցել հայերի ու թուրքերի միջեւ:

1919 թ. նոյեմբերին Զանգեզուրում կրած խայտառակ պարտությունից եւ հաջորդ տարվա հունվար-փետրվարյան դեպքերից հետո ադրբեջանական իշխանությունները եռանդով նախապատրաստու-

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 74-75:

³ Նույն տեղում:

թյուններ են տեսնում գենքի ուժով լուծելու Արցախի խնդիրը: Իր հերթին, Արցախը նույնպես պատրաստվում է հերթական անգամ փլուզելու Ազրբեջանի գավթողական ծրագրերը:

Հայաստանի Հանրապետության մարտական ուժերը մաքրել էին Ջանգեզուրի տարածքը մահմեդական բնակչությանից եւ դեպքերի զարգացմամբ պիտի լուրջ ուշադրություն բեւեռեն Արցախի վրա: Քանի որ արդեն բացվել էին Ջանգեզուրի տարածքով դեպի Արցախ տանող ուղիները, ուստի Հայաստանի Հանրապետությունը կարող էր մարտական ուժեր ուղարկել գենքի դիմած արցախահայությունը օգնություն ու վերջնականապես լուծել գավառը Մայր Հայրենիքին միավորելու խնդիրը:

Մինչ այդ Հայոց Ազգային Խորհուրդը, ապա նաեւ Հայաստանի Հանրապետությունը, ի դեմս Շուշիի գումարտակի եւ Ֆինանսական միջոցների, աջակցել էին Արցախին, բայց այդ օգնությունը, պիտի ասել, այնքան էլ ծանրակշիռ չէր: Այս առումով բավական խոստեն են Արցախի Ազգային Խորհրդի նախագահ Եղիշե Իշխանյանի վկայակոչած հետեւյալ տվյալները. «Հայաստանը տասը գաւառ ունի և կառավարութիւնը ամսական ծախսում է 200 միլիոն ռուբլի, իւրաքանչիւր գաւառի վրայ 20 միլիոն, ուստի Ղարաբաղին պիտի բաց թողնել երէք ամսւանը միանւագ, որպէսզի նա կարողանայ ազատ, համարձակ աշխատել և երեք ամիս յետոյ դրամ ստանալ: Մինչև մեր աքսորելը, Ազգային Խորհուրդը դրամ է ստացել Բագուից երկու նւագով՝ 900.000 ռուբլի, Հայաստանի կառավարութիւնից միւս նւագ՝ Ա. Արզումանեանի միջոցով՝ 290.000 ռուբլի, Արսէն Շահմագեանից՝ երկու նւագով՝ 400.000 ռուբլի, հինգ ամսւայ ընթացքում, 1509.000 ռուբլի, որ մի կաթիլ էր ծով կարիքների դիմաց»¹:

Արցախին տրամադրած գումարի մեծությունը ավելի որոշակիացնելու համար՝ Ե. Իշխանյանը վկայակոչում է հետեւյալ համեմատությունը. «Երբ Ազրբեջանի կառավարութիւնը, կանխելով Հայաստանի կառավարութեանը, խոսրով Սուլթանովին նշանակեց Ջանգեզուր-Ղարաբաղ նահանգապետ և ուղարկեց Շուշի, 25 միլիոն ռուբլի աւանս տւին նրան և միաժամանակ պետական բանկում վարկ բաց արաւ նահանգապետարանի համար, մինչդեռ մեր կառավարութիւնը, բաւական ուշացած, մարտ ամսին Արսէն Շահմագեանին նշանակելով Ջանգեզուր-Ղարաբաղի կոմիսար, կանխիկ 400.000 ռուբլի է տալիս ձեռքը: Ի՞նչ համեմատութիւն»²:

¹ Իշխանեան Ե., Գշվ. աշխ., էջ 541:

² Նույն տեղում, էջ 541-542:

Արցախում տիրող իրական կացութիւնը թելադրում էր, որ այնտեղ ձեռնարկվող գործողութիւնները պիտի իրականացվեն լրջագույն կազմակերպածութեամբ, առանց ազմուկի եւ ցուցադրական գործողութիւնների: Արցախում տեղի ունեցած դեպքերի ուսումնասիրութիւնը միանշանակորեն փաստում են, որ Արցախում բռնկված զինված ելույթները, հակառակ Դրոյի բազմաթիւ գգուչացումների, ծավալվում են առանց լուրջ նախապատրաստութեան եւ վաղաժամ: Ապստամբութեան կազմակերպիչները, ինչպէս հարկն է, չեն քողարկել իրեց նախապատրաստական աշխատանքները, իսկ Ադրբեջանական իշխանութիւնները շատ լավ տեղյակ են եղել Արցախում ձեռնարկվող դեպքերի մասին:

Եղիշե Իշխանյանը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Զանգեզուրում, անդրադառնալով Արցախում տեղի ունեցած դեպքերի գնահատմանը, իր քննադատական վերաբերմունքն է արտահայտում ապստամբութեան կազմակերպիչների ոչ ծանրակշիռ, ցուցադրական գործողութիւնների նկատմամբ, եւ որպէս ապացույց իր քննադատական դիտողութիւնների, նշում է . «Ապստամբութիւնից առաջ մի անգամ Դալի Ղազարի առաջարկութեամբ Արցախի ձիաւոր մարտիկ ուժերի ընդհանուր ցուցադրում է կատարւում. բոլոր շրջաններից ձիաւոր մարտիկները կենտրոնանում են որոշեալ վայրում, հազարից ավելի հեծեալներ: Դալի Ղազարը չափազանց ոգեւորւում է ձիաւորներով ու բացականչում. «Այսքան ձիաւոր ուժ միատեղ հաւաքւած մեր կառաւարութիւնը չունի. այս ձիաւորներով կարելի է ամբողջ Մուղանի դաշտը գրաւել»¹:

Ինչ խոսք, որ համանման ելույթները եւ Արցախի մի շարք վայրերում բազմիցս կրկնվող բացահայտ զինվորական մարզումները եւ այլ բնույթի ցուցադրական ձեռնարկումները չէին կարող չգրաւել Ադրբեջանական իշխանութիւնների ուշադրութիւնը:

«Արսեն Միքայելյանը, - շարունակում է Ե. Իշխանյանը, - Դալի Ղազարը եւ Մեսեանը թերագնահատել էին Ադրբեջանի զինուորական ուժը եւ ունեցած նիւթական կարողութիւնը: Եւ Արցախի հայութեան հասած դժբախտութիւնը ամբողջովին այդ թերագնահատման արդիւնքն է»²:

Փետրվարի 19-ին Ադրբեջանի կառավարութեան կողմից Արցախում գեներալ-նահանգապետ նշանակված Խոսրով-Բեկ Սուլթանովը վերջնագիր է ներկայացնում Արցախի Ազգային խորհրդին,

¹ Նույն տեղում, էջ 614:

² Նույն տեղում, էջ 615:

որով պահանջում է ընդունել Ադրբեջանի գերիշխանությունը: Ի պատասխան Սուլթանովի վերջնագրին՝ փետրվարի 28-ին Շոշ գյուղում գումարվում է Արցախի 8-րդ համաժողովը, որը մեկ անգամ եւս արտահայտելով արցախահայություն կամքը եւ հավատարիմ գտնվելով նախորդ վեհաժողովներին, բացառությամբ 7-րդի, որոշումներին՝ միանշանակորեն վճռում է մերժել գեներալ-նահանգապետի պահանջը եւ միաձայն արտահայտվում Հայաստանի հետ միավորվելու օգտին:

Արցախահայության նման վճռից գազազած՝ Սուլթանովը որոշում է գեներալի ուժով ընկճել Արցախի դիմադրությունը եւ նոր գորահավաք անցկացնելով՝ ավելի է հզորացնում ադրբեջանական բանակը ու Արցախի վրա հարձակվելու նպատակով ռազմական ուժերը տեղաբախում է մի քանի հենակետերում:

Ադրբեջանական իշխանությունների ձեռնարկած միջոցառումների մասին ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչներ Արսեն Միքայելյանն ու Կ. Աթանեյանը Ձանգեզուրի իշխանությունը հասցեագրած նամակում հայտնում են, որ «Ադրբեջանը խոշոր ուժեր է կենտրոնացնում 1. Ձեբրայիլ-Ձանգեզուր ուղղությունում, 2. Նախիջևանի եւ Օրդուբադի ուղղություններով՝ շրջափակելու Ձանգեզուրը...»:

Միաժամանակ Ադրբեջանը խոշոր ուժեր է մտցնում Թարթառի հովիտը»¹:

Ձանգեզուրի իշխանություններին տեղեկացնելով Արցախին սպառնացող վտանգի իրողությունը՝ նրանք հուսով էին, որ ժամանակին կստանան ՀՀ մարտական ուժերի աջակցությունը:

Ստանալով նամակը՝ Ս. Մելիք-Յուլյանը Ա. Միքայելյանի ու Կ. Աթանեյանի հաղորդածը տեղեկացնում է ՀՀ վարչապետին ու սպարապետին եւ պատասխան նամակում գրում է «Դրոն այստեղ չէ, սպասեցեք նրա վերադարձին, որովհետեւ Ղարաբաղի գործերի ղեկավարությունը մտնում է նրա իրաւասութիւնների մէջ, մանաւանդ որ մեզ մօտ չկա ոչ մի փամփուշտ ու ոչ մի զբաղմունք»:

Ս. Մելիք-Յուլյանը միաժամանակ նրանց հիշեցնում է Դրոյի հրահանգը. «...ինչքան կարելի է իրենց գործունեությունը տանեն գաղտնի, որ Ադրբեջանը չըզայանա...»²:

Ի՞նչ պիտի արվեր. Հայաստանի Հանրապետությունն այդ պահին չէր կարող օգնություն հասցնել Արցախ: Գործի շահերը հրամայաբար պահանջում էին, որ Արցախի ապստամբություն կազմա-

¹ ՀՀ ԲԿԱ, , ֆ. Ս. Կ. (Սինոն Կրացեան), քօ. 8, գ. 10, էջ 3:

² Նույն տեղում:

կերպիչները գործեին սթափ, կշռադատված ու անպայման հաշվի առնեին արցախահայությունը հնարավորություններն ու Դրոյի կողմից իրենց տրված անաղմուկ ու առանց ցուցադրական ելույթներով գործելու խորհուրդն ու հրահանգը:

Ըստ Գ. Բալայանի եւ Զ. Յոլյանի կազմած վերոհիշյալ զեկուցագիր-տեղեկագրի՝ Զանգեզուրից Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Ալ. Խատիսյանի հաղորդած «Զանգեզուրի ուժերի գլխավոր ուղարկութիւնը պէտք է դարձնել Օրդուբաթի եւ Նախիջևանի վրայ» տեղեկությունը ստանալուց հետո, «Ա. Միքայելեանը, Դալի Ղազարի հետ սկսում են իրենց պատասխանատուութեամբ ինքնազուտի գործել: Ա. Միքայելեանը իր ստացած տեղեկություններին իրագեկ չէ անում տեղական ինքնապաշտպանութեանը գործակցող գործիչներին...»¹:

ՀՅԴ Ապառաժի կենտր. կոմիտեի անդամ Խաչիկ Մելքոնյանի հավաստմամբ՝ Արցախում ապստամբություն սկսելու որոշումը, տեղյակ չպահելով անգամ գավառի ինքնապաշտպանական շրջանների հրամանատարներին ու առանց նրանց համաձայնության, կայացվել է Արսեն Միքայելյանի, Դալի Ղազարի եւ Դիգակի ինքնապաշտպանական շրջանի հրամանատար Հովակ Ստեփանյանի համատեղ համաձայնությամբ ու վճռով²:

Մարտի սկզբներին վերոհիշյալ գործիչների մասնակցությամբ տեղի է ունենում զինվորական գաղտնի ժողով, որտեղ ընտրվում է զինական ուժերի հրամանատարական կազմը եւ որոշվում՝ չսպասելով Զանգեզուրից սպասվող օգնությանը՝ սկսել մարտական գործողությունները: Հարկ է նկատել, որ ավելի քան անհասկանալի է ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցչի նախաձեռնությամբ տեղի ունեցած ժողովի կայացրած՝ Արցախում տիրող կացությունը ոչ համահունչ, միանգամայն կշռադատված ու վնասակար այդօրինակ որոշումը:

Բալայանի եւ Զ. Յոլյանի ստորագրությամբ ՀՅԴ բյուրոյին ներկայացրած զեկուցագիր-տեղեկագրի հավաստմամբ՝ «Ա. Միքայելեանը միանգամայն ոգին և սիրտը հանդիսանալով այդ գործողությունների, շատ չնչին միջոցներ էր ձեռք առնում՝ Ղարաբաղի հայ զինուորական զինքի քանակը լրացնելու, երկու ու կէս ամսւայ ընթացքում հազիւ յաջողել է Զանգեզուրից մօտ 50.000 փամփուշտ եւ երկու գնդացիր ստանալ, իսկ Ղարաբաղի զինուորականը առանց դրսից փափուշտ ներս մուծելու, չէր կարող դիմանալ մի մեծ կռիւի»³:

¹ Նույն տեղում, էջ 3:

² ՀՀԳ ԿԱ, թժ. 1649, գ, 4, էջ 22:

³ ՀՀԳ ԿԱ, թժ. 1649, գ, 1, էջ 25:

Այդ նույն գեկուցագիր-տեղեկագրի տեղեկացմամբ, Արցախի ներկայացուցիչները՝ հիմք ունենալով Արցախում տիրող իրական կացութիւնը, նույն օրերին հայտնում են Դրոյին, որ «Հայկական Ղարաբաղը գինված է չափից դուրս թույլ, իսկ ռազմամթերք կա շատ չնչին քանակութեամբ, իսկ ինքնապաշտպանութեան գործը Հայաստանի ներկայացուցիչ Ա. Միքայէլեանը առաջ է տանում»¹:

Ըստ Արցախի Ինքնապաշտպանութեան անդամ Խ. Մելքոնյանի՝ Արցախում թույլ կազմակերպված ապստամբութեան վաղաժամկետ բռնկման գլխավոր մեղսագործներից մեկը, եթե ոչ ամենագլխավորը, եղել է Դալի Ղազարը իր անխոհեմ, չկռադատված ու ցուցադրական գործողութիւններով: Դալի Ղազարը, որն իր ձեռքն էր վերցրել Արցախի գինվորական գործը, փոխանակ, համաձայն իրենց տրված հրահանգի, գաղտնորեն ու անաղմուկ նախապատրաստեր մարտական ուժերը, շրջել է շրջաններում եւ հրապարակավ ու ցուցադրաբար կազմակերպել Արցախի մարտական ուժերի գորահանդեսներ²:

Հ. Ստեփանյանի վկայութեամբ՝ «... ազատ լեռներում օդ ծծող Դալի Ղազարը, Արսէն Միքայէլեանը, Զախար Մեսեանն ու ուսումիստը Տէր-Մարտիրոսեանը կազմակերպում են օրը ցերեկով պարատներ (գօրատես) եւ հազարաւոր գինւած հայ գիւղացիների վաշտերը թմբկահարութեամբ գինվարժութիւններ են կատարում Վարանտայում եւ Զիււանչիրում ու Խաչէնում»³:

Նույն օրերին, ըստ Հ. Ստեփանյանի՝ «...փետրուարի 22-ին 1920 թւի, Խանքենտում (ներկայիս՝ Ստեփանակերտ) Ասկերանի մօտ, Շուշի-Եւլախ ամբողջ խճուղու վրայ տեղի են ունենում կազմակերպւած հայկական կոտորածներ, իսկ Թարթառի հովտում եւ Մարգուշեան հայկական գիւղում Սուլթանովը գօրք է կենտրոնացնում եւ սպասում է գէնքի ոյժով անմիջապէս գրաւելու Չանախչին (Աւետարանոցը), Քիրսի բարձունքները, ապա Հատրուժավանը եւ այլն»⁴:

Դալի Ղազարի չկռադատված ու ցուցադրական վերոհիշյալ գործողութիւններին իրողութիւնը, ինչպես արդեն նշվել է, վկայակոչում է նաեւ Եղիշե Իշխանյանը:

Իհարկե քնած չէին Արցախում կատարվող իրադարձութիւններին ակնդետ հետեւող Ազրբեջանի իշխանութիւնները:

«... Դալի Ղազարի գալուց յետոյ, գրում է Խ. Մելքոնյանը, Ղարաբաղի ինքնապաշտպանական գործը այլ պատկեր է ստա-

¹ Նույն տեղում, էջ 24:

² Տե՛ս ԳՅԴ ԿԱ, թճ. 1649, գ, 4, էջ 22:

³ ԳՅԴ ԿԱ, թճ. 1649, գ, 3, էջ 8:

⁴ Նույն տեղում:

նում: Կամաց-կամաց ռազմականի է անցնում եւ ամբողջը յայտնի է դառնում Սուլթանովին: Այն որ մինչեւ Դալի Լազարի գալը գաղտնի էր, յետոյ յայտնի է դառնում, որովհետեւ հրապարակի վրայ էր ամէն ինչ»¹:

Ավելին, Խ. Մելքոնյանի գնահատմամբ՝ «...խորապէս համոզված եմ, որ եթէ Դալի Լազարը այդ օրերին չգար Ղարաբաղ, երբեք Ա. Միքայելյանը յանձն չէր առնել առանց Ձանգեզուրի եւ Դրօյի կարգադրութեան այդպիսի պատասխանատու գործ սկսել, անգամ եթէ ցանկանար էլ...»²:

Արցախում տեղի ունեցած դեպքերը ներկայացնող նյութերի ուսումնասիրությունն աներկբա մատնանշում է, որ արցախահայտնային ինքնապաշտպանության գործը ընթացել է թույլ կազմակերպվածությամբ, անփույթ եւ ոչ պատշաճ մակարդակով: Արցախ գործողված ՀՅԴ բյուրոյի ներկայացուցիչներն ու ՀՅԴ Ապառաժի կենտրոնական կոմիտեի եւ Արցախի Ինքնապաշտպանական մարմնի անդամները գործել ոչ թե միասնական ու փոխհամաձայնեցված, այլ միմյանցից կտրված: Արցախում տեղի ունեցած իրադարձությունները ներկայացնող վավերագրերի հավաստմամբ՝ այդ գործում հիմնական մեղավորները Արցախ գործողված ՀՅԴ բյուրոյի գործիչներն էին:

Նույն տարվա մարտի 23-ին ադրբեջանական բազմահազարանոց բանակը, որին միանում են Հաջի-Սամյուրի քրդական հեյալ հրոսակախմբերը, տարբեր ուղղություններով ներխուժում են Արցախ: Սկսվում են անհավասար, իսկ մի քանի ինքնապաշտպանական շրջաններում՝ հրոսակա մարտերը:

Արցախում եւ մասնավորապես Շուշիում ձեռնարկած գործողություններին զուգընթաց ադրբեջանական զինվորական ուժերը հերթական անգամ հարձակում են գործել նաեւ Ձանգեզուրի վրա:

Ըստ ՀՀ զինվորական նախարարության հետախուզության բաժնի պետ կապիտան Տիգրան Դեւոյանի կողմից Հայաստանի զինվորական ուժերի շտաբի պետին ներկայացրած ղեկուցագրի՝ ազերի զինական ուժերը Ձանգեզուրի վրա հարձակում են գործել երեք ուղղությամբ. 1. Մինքենդից դեպի Գորիս, 2. Կարլարախից Լափանը Ձանգեզուրից կտրելու նպատակով դեպի Ալի-Ղուլի-Ուշազի եւ Ջերբախիլի կողմից:

Ձանգեզուրի մարտական ուժերը, հերթական անգամ դրսեւորելով մարտական անկոտորում ոգի եւ մարտնչելու անզուգական

¹ ՀՀ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 4, էջ 23:

² Նույն տեղում:

վարպետութիւն, մարտի 23-26-ին տեղի ունեցած կռիվներում ջախջախել են թնդանութների եւ բազմաթիվ հրոսակախմբերի աջակցութեամբ հարձակվող ադրբեջանական 5-րդ եւ 7-րդ գնդերին, որոնք վերջերս էին Բաքվից ու Լենքորանից եկել Ջեբրայիլ¹:

Ջանգեգուրում հերթական անգամ պարտութիւն կրելուց հետո Ադրբեջանի իշխանութիւնները իրենց ողջ ուշադրութիւնը կենտրոնացնում են Արցախի վրա:

Պահպանվել է Արցախի դեպքերի վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետութեան գինվորական նախարարութեան ներկայացրած տեղեկատվութիւն-փաստաթուղթը, որը կազմվել է Թիֆլիսի Ամերիկյան Հյուպատոսութեան պահանջով: Դատելով այդ փաստաթղթի կառուցվածքից ու բովանդակութիւնից՝ կարելի է պնդել, որ Հայաստանի գինվորական նախարարութիւնը, հետեւաբար նաեւ կառավարութիւնը, այդ ժամանակահատվածում լիարժեք տեղեկացված էին Արցախում տեղի ունեցած դեպքերի մանրամասներին: Այդ պատճառով Ամերիկյան Հյուպատոսութեան պահանջով կազմած փաստաթղթում Արցախում ծավալված դեպքերը ներկայացված են համառոտակիրեն եւ ոչ այնքան իրազեկութեամբ:

Համաձայն այդ փաստաթղթի՝ Ադրբեջանի իշխանութիւնները, ձգտելով վերջնականապէս լուծել Արցախը Ադրբեջանին ենթարկելու խնդիրը, մարտի կեսերին վերջնագիր են ներկայացնում արցախցիներին եւ պահանջում գինաթափվել, հանձնել զենքերն ու ճանաչել Ադրբեջանի գերիշխանութիւնը: Ադրբեջանի իշխանութիւնները Ադրբեջանի, Խանքենդի եւ մյուս շրջաններում կենտրոնացնում են գինվորական ուժեր, որոնք պիտի ներխուժեն Արցախ ու սանձագերծեն հայ բնակչութեան կոտորածները:

Մերժելով իրենց ներկայացված վերջնագիրը՝ արցախցիները դիմում են զենքի, եւ նրանց մարտական ուժերը մարտի 22-ին գրավում են Ասկերանը եւ փորձում շրջապատել Շուշի եւ Խանքենդի (ներկայիս Ստեփանակերտ) թուրքական կայազորները²:

Արցախի մարտական ուժերի ծավալած գործողութիւնների ուսումնասիրութիւնը միանշանակորեն մատնանշում է, որ դրանք, հատկապէս Շուշիում, ձեռնարկվել են ոչ այնքան կազմակերպված ու փոխհամաձայնեցված եւ տեղիք են տվել մեծ ողբերգութիւններին ու զոհերի:

Ե. Իշխանյանի հավաստմամբ՝ Շուշիի հայ բնակչութեան կոտորածը կատարվել է հայ մարտախմբերից մեկի չկռուդատված եւ անմիտ

¹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Ереван, 1992, ст. 432:

² ՂԱ, ֆ. 120, ց. 1, գ. 563, ք. 173:

ինքնագործողությունների հետեւանքով: Մարտի 24-ին երեսունհինգ զինյալներ Բագրատ Միքայելյանի գլխավորութեամբ Երեւանյան դռներից ներս են մտնում քաղաք եւ առանց շուշեցիների դուլզն-ինչ տեղյակ պահելու՝ աննկատ մոտենում եւ շրջապատում են թուրք զինվորների զորանոցը եւ համազարկեր տեղալով՝ պահանջում այնտեղ գտնվող ավելի քան 600 զինվորներին հանձնվել:

Բնական է, որ 600 զինվորներ հենց այնպես, առանց դիմադրութեան չէին կատարելու իրենց ներկայացրած հանձնվելու պահանջը: Այստեղ էլ կատարվում է ամենասարսափելին ու ամենաողբերգականը. վեց հարյուր թուրք զինվորներ արագորեն դուրս են գալիս զորանոցից, հրացանազարկ անում եւ փախուստի մատնում իրենց շրջապատողներին եւ հարձակվում Շուշիի հայ բնակչութեան վրա¹:

Արդյունքում. «... բացի հազարաւոր մարդկային կեանքի կորուստից, նրւթական հսկայական կորուստ ունեցանք, որ հարիւրաւոր միլիոն ուրբլու է հասնում...»

Հարկաւ, եթէ քաղաքի մարդիկ տեղեակ լինէին կատարելիք ակտին, կը կարողանային հնարաւորութեան սահմաններում խուսափել մեծ կորուստ ունենալուց եւ պաշտպանել»²:

Ըստ Արցախի Ինքնապաշտպանական Մարմնի անդամ, Դիզակի ճակատի հրամանատար Հովակ Ստեփանյանի վկայութեան՝ Շուշիի մեծ ողբերգութեան պատճառը Խանքենդում նախօրեին տեղի ունեցած դեպքերն էին:

Հ. Ստեփանյանի զնահատմաբ՝ Խանքենդը, որտեղ գտնվել են զենքի պահեստներն ու թնդանոթները, համարվել է Արցախի ապստամբութեան կենտրոնական ճակատը, որի հրամանատարութեանը հանձնարարված էր զնդապետ Մեսյանին: Նրա գլխավորութեամբ մարտական ուժերը պիտի հարձակվեին Խանքենդի վրա, գրավեին այնտեղ ամբարված զենքն ու զինամթերքը, թնդանոթները, ապա առաջանային դեպի Շուշի եւ պաշտպանեին քաղաքը հակառակորդի հնարավոր հարձակումներից: Սակայն դեպքերը զարգանում են վատթարագույն ուղղվածութեամբ: Այն մարտական խումբը, որը մտնում է Խանքենդ, ինչ-ինչ պատճառներով առաջնորդում է ոչ թե անձամբ զնդապետ Մեսյանը, այլ Ալեքսան դային ու սպա Լալայանը, որոնք հաջողութեամբ գրավում են ավանը, բայց չեն կարողանում իրենց ձեռքում պահել: Ալեքսան դային անձնատուր եղած թուրք զինվորների վրա կրակ է բացում, իսկ թուրք զինվորներից

¹ Տե՛ս Իշխանեան Ե., Ըշվ. աշխ., էջ 612:

² Նույն տեղում:

մի քանիսը գենքի դիմելով, սպանում են նրան, ապա եւ սպա Հալա-
յանին: Առաջնորդների սպանվելը վճռական ազդեցութիւնն է գոր-
ծում: Արցախցի մարտիկները, խուճապի մատնվելով, լքում են մար-
դաշտն ու դիմում փախուստի¹:

Հ. Ստեփանյանի գնահատմամբ՝ «...այս դժբախտութիւնը պատ-
ճառ է դառնում Շուշու մեծ տրագեդիային, քանի որ խանքենտու
առատ ռազմամթերքը մնում է թշնամու ձեռքում, ինչպես եւ դաշ-
տային թնդանօթները... ամենամեծ անյաջողութիւնը հէնց այդտեղ
պատահեց: Միւս կողմից դրսից մեծ յաջողութեամբ Շուշի մտած
վարատար Ներսէս Ազբէկեանը փոխանակ անմիջապէս գրաւելու
գօրանոցը, բարձրանում է Ռիզին Բախչա կոչւած վայրը եւ այնտե-
ղից յիմարաբար համազարկեր տեղում քնած ասկեարների վրայ,
որոնք զարթնելով դիմում են ինքնապաշտպանութեան, ապա եւ
գնդացիներից կրակ բաց անելով՝ զինւած հայերին փախուստի են
մատնում: Գիւղացի առաջնորդները եւ զինւորները հեշտութեամբ
նահանջում են՝ չմտածելով, թէ ինչ հանցաւոր քայլ են անում...»

Շուշում երբ թուրքերը հաստատ լուր են առնում խանքենտու
դեպքի մասին, իսկ քաղաք մտած հայ ոյժերի անշնորք գործողու-
թիւնն էլ աւելի երես տալիս նրանց, սկսում են կրակել տները, թա-
լանել եւ կոտորել հայ բնակչութեանը: Հայ քաղաքացիների մեծա-
մասնութիւնը ահաբեկւած թողնում է քաղաքը եւ նահանջող ոյժերի
հետ մտնում գաւառ: Շուշում մնում են 3-4 հազար հայեր՝ Ռուբէն
Շահնազարեանի յորտորներով: Դրանց մեծ մասը կոտորւում են եւ
բռնաբարւում: Սպանւում է եւ թեմի առաջնորդը...»²:

Համաձայն Ազրբեջանի զինվորական նախարարարութեան տեղե-
կագրում տեղ գտած՝ Զանգեզուրում ու Արցախում կատարվող դեպ-
քերին առնչվող տեղեկութիւնների, «Մարտի 22-ին ապստամբները
գրավել են Ասկերանը եւ շրջապատել Շուշիի եւ խանքենդի թաթա-
րական կայազորները:

Շուշիում թաթարները պատասխանել են անխտիր կոտորածնե-
րով (մարտի 22-ին սպանվել է 8000 մարդ) եւ Զանգեզուրի վրա
ձեռնարկած ընդհանուր հարձակումով...»³:

Ինչպիսի՞ն էր Արցախի եւ ազերի մարտական ուժերի հարաբե-
րակցութիւնը:

Ըստ ՀՀ զինվորական նախարարութեան գլխավոր շտաբի կազ-
մած վերոհիշյալ տեղեկագրի՝ հայկական բանակի գլխավոր շտաբը

¹ Տե՛ս ԳՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 3, էջ14, 14 ք:

² Նույն տեղում:

³ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Ереван, 1992, ст. 416:

Ամերիկյան Հյուսիսատոսուլթյան ուշադրութեանն է ներկայացնում Արցախի եւ ազերի մարտական ուժերի մոտավոր քանակը: Եթե հիմք ընդունենք տեղեկագրում ներկայացված տվյալները, ապա պարզվում է, որ այդ նույն ժամանակահատվածում Արցախում զինված տղամարդկանց քանակը հավասար է եղել մոտավորապես 30.000-ի: Տեղեկագրում նշված է, թե 30.000 զինված տղամարդկանցից որքանն է մասնակցել Արցախի տարբեր շրջաններում ընթացող ինքնապաշտպանական մարտերին¹:

Այս առումով տեղեկագրում համեմատաբար ավելի սպառիչ ու որոշակի են ներկայացված Արցախի վրա հարձակվող ազերի զորքերի քանակի մասին տվյալները:

Արցախի վրա տարբեր ուղղութիւններից հարձակվող զորքերի քանակը կազմել է. «Ընդամենը. 4 հետեւակային, 3 հեծյալ գնդեր եւ ռոտմիտր Սուլթանովի քրդական 4-5 շուկատներից բաղկացած հեծյալ դիվիզիոնը: Սովորաբար դարաբաղյան կռիվների ժամանակ ադրբեջանական գործող կանոնավոր զորքերի գնդերի անձնակազմը առավելագույնս համալրվում էր, եւ նրանց կազմում կարելի է հաշվել 8000 սվին եւ 2000 սուր»²:

Եթե հիմք ընդունենք այդ տվյալները, ապա ստացվում է, որ Արցախի վրա հարձակվող 4 հետեւակային գնդերը իրենց կազմում ունեցել են 32.000, իսկ 3 հեծյալ գնդերը՝ 6000 զինվորները եւ այդ ամենին գումարած՝ ռոտմիտր Սուլթանովի քրդական 4-5 շուկատներից բաղկացած հեծյալ դիվիզիան:

ՀՀ զինվորական նախարարութեան գլխավոր շտաբի կազմած տեղեկագրում ներկայացված տվյալները միանշանակորեն ցույց են տալիս, որ եթե նույնիսկ Արցախի 30.000 զինված տղամարդիկ ամբողջութեամբ մասնակցեին մարտական գործողութիւններին, ապա դարձյալ գուտ քանակական առումով զգալիորել զիջել էին ազերի մարտական ուժերին:

Արցախում վաղաժամ բռնկված դեպքերի ուսումնասիրութիւնը հավաստում է, որ ազերի բանակի ու քուրդ հրոսակախմբերի հարձակման հետեւանքով Արցախի մարտական ուժերը կռիվների առաջին օրորին հայտնվել են ծանրագույն կացութիւնում:

Դեպքերի մասնակից Աբրամ Կիսիբեկյանը, որն այդ օրերին գտնվում էր Դիզակի մարտական ուժերի հրամանատար Հովակ Ստեփանյանի շտաբում, իր հուշերում գրում է, որ Արցախում ստեղծված դժվարին կացութիւնը հրամայաբար թելադրում էր ինչ-որ ելք փնտրել ու դուրս

¹ Տե՛ս Առաջին տեղում:

² Առաջին տեղում, թ. 174:

գալ այդ ճգնաժամային իրավիճակից: Այդ նպատակով պիտի տեղի ունենար խորհրդակցություն, հանկարծ «... շնչասպառ ու սոսկալի թրջված, ամբողջապես ցեխի մեջ, հոգնած ու բեզարած՝ ներս մտավ կենտրոնական շտաբի պատանի սուրհանդակը: Նա գալիս էր Սարուշենից: Նա, ծոցից հանելով մի ծրար, հանձնեց Ստեփանյանին, որը բանալով ծրարը՝ նախ կարդաց մտքում և ապա բարձր ձայնով: Նա խիստ հուզված էր և այլալված. «Շուշվա հայկական մասը մոխրակույտերի է վերածված, ամբողջ քաղաքի հայկական մասը դեռ ծխում է. բնակչություն մի մասը ազատված է, մի մասը՝ կոտորված, իսկ մի զգալի մասի վիճակն էլ դեռ անորոշության մեջ է: Ասկերանը՝ Դալի Ղազարի անմիջական մասնակցությունը ու ղեկավարությունը, շարունակում է պաշտպանվել, սակայն երկար շարունակել այս դրությունն անհնար է:

Ինչ գնով էլ ուզում է լինի, կապվեցեք Զանգեզուրի հետ և իրագեկ դարձրեք մեր դրությունը, հապաղումը կխորտակի բոլորիս: Աշխատեցեք փամփուշտ հասցնել մեզ»¹:

Ա. Միքայելյանի աջակցությունը վայելող Դալի Ղազարի ինքնագործունեության համար Արցախը կարող էր շատ թանկ վճարել:

Իր հուշագրությունում հաստատելով Աբրամ Կիսիբեկյանի վերոհիշյալ տեղեկությունը՝ Հ. Ստեփանյանը գրում է. «Ա. Միքայելյանը օրական 3-4 անգամ սուրհանդակներ է ուղարկում ինձ մօտ եւ իր նամակներով ուղղակի աղաչում է ինձ փրկել Ղարաբաղը եւ իրեն:

«Դու արիր աւելին, ո՛վ հերոս Յովակ. ի սէր մեր ընդհանուր գործի շարունակիր եռանտով եւ գնա Զանգեզուրից բեր այն ազատարար զօրքը... Խեղճ Դալի Ղազարը թառել է Ասկերանի կիրճին եւ հայացքը յառել է դէպի քեզ: Ամբողջ Ղարաբաղի փրկութեան բանալին քո ձեռքին է...»²:

Այդ օրերին Արցախում կատարվող դեպքերի վերաբերյալ տարբեր թերթերում տեղ գտած անդրադարձներում նշվում են ոչ այնքան հավաստի տեղեկություններ, ըստ որոնց Արցախում ընթացող կռիվներին մասնակցում են նաեւ Դրոյի գլխավորած հայկական կանոնավոր զորամասերը: Վերոհիշյալ տեղեկագիրը, ժխտելով Արցախյան կռիվներին նրա մասնակցության փաստը, նշում է. «... նույնիսկ ազրբեջանական զորքերի կողմից ապրիլի 3-ին Ասկերանի գրավման ժամանակ Դրոն դեռեւս գտնվում էր Երեւանում»³:

Դժվար է միանշանակ պնդել, թե ինչպիսի՞ ճակատագիր էր սպասում արցախահայությունը, եթե Հայաստանի Հանրապետու-

¹ Կիսիբեկյան Ա., Գուշեր, հ. 1, երևան, 2011, էջ 482:

² ԳՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 3, էջ 16:

³ ԳԱԱ, ֆ. 120, գ. 1, գ. 563, թ. 173:

թյունը օգնութիւնն չցուցաբերեր Արցախին: Անհրաժեշտ էր ինչ-որ ելք գտնել, վճռական քայլեր ձեռնարկել, արմատական բեկում մտցնել ծավալվող մարտական գործողութիւններում:

Հ. Ստեփանյանը Սարուշենի կենտրոնական շտաբին գրում է պատասխանը եւ այնտեղից եկած սուրհանդակին ճանապարհելուց հետո, գումարում է խորհրդակցութիւն: Ըստ նրա տեղեկացման՝ իրոք, ինչպես իրենց, այնպես էլ Արցախի մյուս շրջանները գտնվում են հուսահատական իրավիճակում: Նրա գնահատմամբ՝ եթե դեպքերն այդպես շարունակվեն, ապա Արցախը կենթարկվի սոսկալի ավերածութեան: Հիմք ունենալով Արցախում տիրող ճգնաժամային կացութիւնը՝ Հ. Ստեփանյանը գտնում է. «...մեզ մնում է լուծել միայն մի խնդիր՝ Զանգեզուրին իրազեկ դարձնել: Ահա այժմ թէ ինչ է պահանջվում մեզանից. ինչ գնով էլ ուզում է լինի, այս գիշեր մենք պետք է մարդ ուղարկենք Զանգեզուր: Լեռնային Ղարաբաղը կարող են ազատել անձնուրաց, քաջ, ճարպիկ և ճանապարհներին լավ ծանոթ մարդիկ»¹:

Ո՞վ պետք է ուղևորվեր Զանգեզուր: Այդ պահին դա էր Հ. Ստեփանյանին եւ խորհրդակցութեան մասնակիցներին հետաքրքրող կարևորագույն հարցը: Արդյոք կգտնվեին արժանավոր քաջարի եւ տեղանքին քաջածանոթ մարդիկ, որոնք հանձն կառնեին մեկնել Զանգեզուր ու այնտեղից Արցախ հասցնել փրկարար օգնութիւնը:

Խորհրդակցութեան մասնակիցների թվում է եղել Տումի գյուղի բնակիչ Թեւան Ստեփանյանը², որը ոտքի կանգնելով՝ ասում է. «~

¹ Նույն տեղում, էջ 485:

² Թեւան Ստեփանյանը Արցախում տեղի ունեցած բազմաթիվ կռիվներում իրեն դրսևորել է որպես լեզենդար հերոս:

Թեւան Ստեփանյանը ծնվել է 1892-ին ԼՂ-ի Դիզակի(Հաղորութ) շրջանի Տումի գյուղում: Ուսանել է Թիֆլիսի ռազմական դպրոցում, ապա ցարական բանակի կազմում մասնակցել առաջին աշխարհամարտին: Հոկտեմբերյան հեղաշրջման հետեւանքով ռազմաճակատի քայքայումից հետո՝ 1918-ի գարնանը վերադառնում է Արցախ, հայրենի Տումի: Հաղորութի շրջանում կազմում է մարտական խումբ, որը պաշտպանում էր Արցախի հարավային սահմանները ներկայիս Ֆիզուլիի կողմից պարբերաբար կրկնվող հարձակումներից: Թեւանի գլխավորած հեծյալ ջոկատը կարելուր մասնակցություն է ունեցել 1918-ի հոկտեմբերի 18-ին Վարանդայի(Սարտունի) շրջանի Մամա գյուղի մոտ տեղի ունեցած հաղթական ճակատամարտում:

1920-ին ապրիլին Շուշվա հայկական կոտորածից հետո, երբ Դրոյի դեկավարությամբ ՀՀ զինված ուժերը մուտք են գործում Արցախ, Թեւանը նշանակվում է Դիզակի հրամանատար: Նույն թվականի ապրիլի 28-ին Արդբեջանի խորհրդայնացումից եւ նայիսի 26-ին Դրոյի հեռանալուց հետո բուշեհիկները

ներխուժում են Արցախ: Սկսվում են ձերբակալություններ, քաղաքական հետապնդումներ: Բոլշևիկ չեկիստները կալանավորում են Թեւանին, բայց նրան հաջողվում է բանտից փախչել ու վերադառնալ Արցախ: Հաստատվելով հայրենի եզերքում, նա ծրագրում է՝ կազմակերպել արցախահայության ապստամբությունն ու հռչակել Արցախի անկախությունը: Այդ նպատակով նա 1920 թ. նոյեմբերին մեկնում է Ջանգեզուր, հանդիպում Ռուբեն Նարինյանի ու Գ. Նժդեհի հետ, ու նրանց հետ մշակում Արցախի ազատագրման ծրագիրը: Վերադառնալով Արցախ, Թեւանը ձեռք է բերում զենք ու զինամթերք եւ կազմակերպում է 800, ապա՝ 1800 մարտիկներից բաղկացած մարտական խումբ եւ բոլշևիկներից ազատագրում է Մեծ Թաղլար, Խծաբերդ, Դրախտիկ, Սուզ, Սարուշեն, Քեշիշքենդ, ճարտար ու նաեւ ներկայիս Ստեփանակերտը եւ Շուշին կտրում Աղճամից: Խորհրդային զորամասերը փախչում են Ջեբրայիլի կողմերը: Ազատագրելով Դիզակի ու Վարանդայի շրջանները, ինչպես նաեւ Խաչենի որոշ գյուղեր՝ Թեւանը Արցախը հայտարարում է Հայաստանի անբաժանելի մաս:

Հայաստանի փետրվարյան, ինչպես նաեւ Լենքորանի ու, Թալիշի ապստամբությունները ճնշելուց հետո Կարմիր բանակի զորամասերը անցնում են հարձակման եւ ներխուժում են նաեւ Արցախ: Թեւանի սակավաթիվ ուժերը թեպետ հերոսաբար կռվում են, սակայն չեն կարող երկարատեւ դիմադրություն ցույց տալ հակառակորդի մեծաքանակ ուժերի հարձակումներին: Կարմիր բանակի զորամասերը պաշարում են հաղորդակցության բոլոր ուղիները: Անհավասար մարտերում արցախցիները նահանջում են: 1921 թ. ապրիլի 18-ին Թեւանը 700 զինակիցների հետ կատաղի մարտերով հասնում է սյունեցիների բացած Ջաբուղի միջանցքին եւ անցնում Լեռնահայաստան, ավելի ուշ՝ Պարսկաստան:

1941-ին Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Սիրջաֆար Բադիրովը Իրանում խորհրդային հետախուզության աշխատակից Էդուարդ Մարտիրոսովին հանձնարարում է գտնել ու ձերբակալել Թեւանին: Ստավախություն կար, որ նա կարող է վերադառնալ Արցախ ու հակախորհրդային գործունեություն ծավալել:

Թեւանն այդ տարիներին Պարսկաստանում աշխատել է որպես ճանապարհաշինարար: Մարտիրոսովն ու մի քանի չեկիստ, որոնցից մեկը՝ արցախցի, 1941-ի հոկտեմբերի 25-ին, համաձայն նախապես մտածված ծրագրի, մեքենայով կանգ են առնում Թեւանի բրիգադի մոտ, բացում իբր խափանված մեքենայի շարժիչի խցի կափարիչը, եւ արցախցու ընդգծված բարբառով բարձրաձայնում՝ ճանապարհին մնալու, շարժիչից գլուխ չհանելու մասին: Թեւանը, լսելով հայրենակիցների ձայնը, մոտենում է եւ փորձում օգնել: Ու երբ կռանում է շարժիչը նայելու, չեկիստ, հայրենակիցները ոլորում են ձեռքերը, մտցնում մեքենա, ապա գնացքով տանում են Բաքու: Կանգառներից մեկում գնացքը վերահսկող չեկիստները բացում են խցիկի դուռն ու տեսնում, որ այն դատարկ է: Պարզվում է, որ անգամ ոտքերն ու ձեռքերը կապված վիճակում Թեւանը կարողացել է ատամներով պոկել հատակի տախտակներն ու իրեն

Պարոն Ստեփանյան, ձեր ցանկացած մարդիկ մեզ մոտ կան, որոնք և՛ քաջ են, և՛ ճարպիկ ու ճանապարհներին լավ ծանոթ, եթե թույլ տաք, իսկույն կկանչեմ նրանց:

Ստեփանյանը, մի տեսակ զարմացած և կարծես թեթեւություն զգալով, հարցրեց.

-Ովքե՞ր են դրանք:

-Հարար գյուղացի Բախշի Պողոսյանը և Խոծաբերդ գյուղացի Մանգի Թամրազյանը...»¹:

Այդ ժամանակ Արցախ-Ջանգեղուրի կապը իրականացվում էր Խոծաբերդ-Հարար-Կոռնիձոր գծով, հիմնականում սուրհանդակների միջոցով, որոնք շատ լավ ծանոթ էին ճանապարհներին, արահետներին, զանազան անցքերին ու թաքստոցներին: Գլխավորապես հենց սուրհանդակների անմիջական մասնակցությամբ ու առաջնորդությամբ է կատարվել Ջանգեղուրից գեներ ու զինամթերքի փոխադրությունը Արցախ²:

Հաջորդ օրը՝ երեկոյան ժամը 6-ին, սուրհանդակները վերադառնում են ռազմակայան եւ Հ. Ստեփանյանին հանձնում մի ծրար, որտեղ գրված էր. «Հայկական զորքը գրավել է Հարարը, վաղ առավոտյան 200 ձի ու ջորի պետք է լինեն Հարարում՝ Ջանգեղուրից ռազմամթերք տեղափոխելու համար»³:

Բախշի Պողոսյանի պատմածից պարզվում է, որ երբ իրենք առավոտյան հասել են Հագարու գետը, հանդիպել են սահմանապահ Հայ զինվորներին, որոնք իրենց ստուգել են, ապա տարել ընդհանուր հրամանատարի մոտ: Սուրհանդակները հրամանատարին հանձնել են իրենց մոտ գտնվող նամակը եւ նրա կարգադրությամբ փորձել են փոքր-ինչ հանգստանալ, բայց ապարդյուն: Այդ պահին Հագարա-Հարար ուղղությամբ սկսել են գործել թուրքական թնդանոթները: Դեպի Արցախ ուղեորվող հայկական զորամասերի դեմ

նետել գնացքից: Չեկիստները որոնում եւ գտնում են ուշակորույս վիճակում գտնվող Թեւանիմ:

Ինչպե՞ս է դասավորվել նրա ճակատագիրը. մինչ օրս այնքան էլ պարզ չէ: Չայաստանի Ազգային անվտանգության ծառայությունը պաշտոնական ցանկում չի նշել է Ռուսաստանի Անվտանգության դաշնային ծառայությանը՝ պարզելու նրա ճակատագիրը: Չարցման պատասխանում նշված է, որ Թեւան Ստեփանյանի մասին 1942-ի սեպտեմբերի 16-ին, ՌԴԽՍՀ քրեական օրենսգրքի 58-2, 58-6, 58-8 հոդվածներով կայացվել է գնդակահարության դատավճիռ:

¹ Կիսիբեկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 482:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 483:

³ Նույն տեղում, էջ 490:

կանգնած էր ադրբեջանական կանոնավոր բանակը, որը, դիրքավորվելով Սաֆյան եւ Ղուբրթճիլար թուրքական գյուղերի արանքում գտնվող խոր ու նեղ ձորակում՝ թնդանոթից կրակ էր տեղում հայկական Կոռնիձոր գյուղի վրա:

Սուբհանդակների հավաստմամբ՝ «Մոտ մեկ ժամ տեւող թնդանոթամարտից հետո հայտնաբերելով պատսպարված թշնամուն և ոչնչացնելով նրա հրետանին՝ դադարեց դիմադրությունը, որից հետո հայկական բանակը 2-3 ժամվա ընթացքում հասավ Հարարի արեւմտյան սահմանին: Մեր սահմանապահները՝ Հարարի արեւելյան սահմանակից սարից, իսկ Զանգեզուրից հասած բանակը՝ Հարարի արեւմուտքից գրոհելով գրավեցին Հարարը»¹:

Ճանապարհը դեպի Արցախ բաց էր: Հ. Ստեփանյանի կարգադրությամբ հայկական գյուղերը իսկույն հավաքում են պահանջված 200 ձին ու ջորին եւ հաջորդ առավոտյան ուղարկում Խոծաբերդ, ապա Կոռնիձոր, որտեղ գտնվում էին զինապահեստները:

Իրենց հետ Զանգեզուր տարած 200 ձին ու ջորիները բարձելով գենք ու զինամթերքով՝ արցախցիների քարավանը Կոռնիձոր-Հարար-Խոծաբերդ գծով վերադառնում է Արցախ, իսկ հայկական զորքը Արցախ է հասնելու փոքր-ինչ ավելի ուշ:

Հ. Ստեփանյանի տեղեկացմամբ՝ «Մարտի 28-ին վերջապէս գետն անցան հայկական զորքերը եւ ես մարտի 29-ին 300 հոգով հանդիպեցի գնդապետ Թարիվերտեանին, տւի գեկուցում, ապա խնդրեցի առանց յետաձգելու հասնել օգնութեան Ասկերանին, որ քանիցս հերոսաբար յէտ է մղել թշնամու գրոհները»²:

Այդ գործողությունների մասնակից Ա. Կիսիբեկյանի նկարագրությամբ՝ «Մեր քարավանը 1 կմ-ից ավելի էր ձգված: Առջևից գնում էին հարյուրյակ հեծյալներ, նրանց հետևում էր հետևակ զորքը՝ թվով 400 հոգի: Զորքի հետևից գնում էին ջորիներն իրենց ծանր քարավանը՝ բարձած ռազմամթերքով: Սրանց հետևում էին ևս երկու հարյուրյակ հետևակ զինվոր, իսկ բոլորի վերջը՝ հետևում էր մի հարյուրյակ հեծյալներ: Այսպիսով մեզ հետ գալիս էր 200 հեծյալ և 8000 հետևակ:

Մենք մեզ հետ բերում էինք Ղարաբաղ 2 թնդանոթ, 600 ռումբ, քսան չորս գնդացիք և մոտ միլիոն ու կես փամփուռ...»³:

Զենք ու զինամթերքով բեռնված քարավանը գնդապետ Թարվերդյանի գլխավորած առաջապահ զորամասի պաշտպանությամբ

¹ Կիսիբեկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 490:

² ՀՀԳ ԿԱ, թժ.1649, գ. 3, էջ 16բ:

³ Կիսիբեկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 496:

անկորուստ հասնում է Դիզակի գավառի (ներկայիս Հադրութ շրջանը մինչև Արաքս գետ) Մեծ Թաղլար, ապա Ներքին Թաղավար գյուղը եւ այնտեղից ուղեւորվում Վարանդայի շրջանի (ներկայիս Մարտունի) Սարուշեն գյուղը, որտեղ գտնվում էր Արցախի ինքնապաշտպանութան կենտրոնական շտաբը:

«Այսպիսով,-գրում է Ա. Կիսիբեկյանը,- 1920 թ. ապրիլի սկզբներին համառ պայքարով, սոսկալի տանջանքներով ու զրկանքներով, աննկարագրելի ու գերմարդկային զոհաբերություններով Ղարաբաղի հայ ժողովուրդը կապվեց իր մայր երկրի հետ, և այսպիսով կատարվեց նրա իղձը»¹:

Ճիշտ է, Հայաստանի կողմից Արցախին տրամադրված գինական օգնությունը շատ կարեւոր էր, սակայն մարտադաշտում տիրող իրավիճակը դեռեւս բարդ էր ու անորոշ:

Արցախի մարտական ուժերի դիմադրությունը ընկճելու եւ մարզը մեկընդմիջտ նվաճելու նպատակով Ադրբեջանի իշխանությունները կենտրոնացնում են իրենց գինական ուժերը եւ գրոհներ ձեռնարկում հետեւյալ երեք ուղղությամբ. «...1. Ասկերան-Շուշի խճուղի, 2. Խաչենի Վանք գյուղի ուղղությամբ դեպի Աղդամ, 3. դեպի Ղարաչինար, էրքեջ եւ Գյուլիստանի շրջանները»²:

Գերմարդկային ջանքերի գնով արցախցիները դիմադրում եւ մի շարք կռիվներում հաղթանակներ էին տանում ազերի կանոնավոր զորագնդերի դեմ, սակայն իրավիճակը շարունակում էր մնալ չափազանց դժվար ու անորոշ: Առանձնապես դժվարին կացություն է ստեղծվում Ասկերանի ճակատում:

Մարտի 27, 28, 29-ին եւ ապրիլի 1-ին Ադրբեջանի բանակի զորամասերը մահամեղական հրոսակախմբերի աջակցությամբ բազմիցս հարձակումներ են ձեռնարկում Ասկերանի ինքնապաշտպանական ուժերի դիրքերին, բայց չեն կարողանում ընկճել քաջաբար դիմակայող արցախցի մարտիկների դիմադրությունը:

Ասկերանի ճակատի մարտիկներն անկոտրում պաշտպանությամբ հետ մղելով հակառակորդի բազմիցս կրկնվող հարձակումները՝ ժամ առ ժամ սպասում են Զանգեզուրի մարտական ուժերի ժամանմանը:

Արցախում տիրող իրավիճակի ու արցախահայության ինքնապաշտպանական ուժերի մղած կռիվների մանրամասները քննարկվել են, ինչպես արդեն նշվել է, 1922 թ. հունիսին Զանգեզուրի եւ Արցախի ՀԶԴ գործիչների մասնակցությամբ Թավրիզում կայացած ժողովի 15 նիստերում: Խորհրդատուների նախագահ Գերասիմ Բալայանի եւ

¹ Նույն տեղում, էջ 500:

² Նույն տեղում:

քարտուղար Զախար Յոլյանի ստորագրութեամբ կազմվել է գեկուցագիր-տեղեկագիր, որը ներկայացվել է ՀՅԴ բյուրոյին¹:

Ներկայացնելով Արցախում եւ մասնավորապես Ասկերանի ճակատում տիրող կացութիւնը՝ գեկուցագրում նշվում է. «...Ասկերանի վրայ տեղի ունեցած յարձակումը թէեւ յետ է մղւում թշնամու համար մեծ կորուստներով, բայց առիթ տալիս Դալի-Ղազարին պահանջելու Ա. Միքայէլեանից, բերել տալ Զանգեզուրից շտապ կերպով հայկական զօրքեր, առանց որոնց հնարաւոր չէ Ասկերանի պաշտպանութիւնը:

Ա. Միքայէլեանը, նոր ըմբռնելով թէ ինչ փորձանք է բերել Ղարաբաղի գլխին, թէ առանց դրսի զգալի օգնութեան, կարճ ժամանակամիջոցում, ամբողջ Ղարաբաղը պիտի աւերւի, գրաւոր, օրը երկու-երեք անգամ անդադար սուբհանդակ ուղարկելով Դիզակի հրամանատար Յ. Ստեփանեանի մօտ, աշխատում է՝ ինչ գնով ուզում է լինի, կապ հաստատել Զանգեզուրի հետ եւ բացատրել, որ եթէ մի երկու օր էլ նոքա ուշանան, Ղարաբաղը դատապարտւած է կործանման»²:

Հովակ Ստեփանյանը Դիզակի (ներկայիս Հաղրութի շրջան) մարտական ուժերի հրամանատարն էր: Նրա հրամանատարութեամբ գործող Դիզակի ինքնապաշտպանական ուժերը իրենց քաջաբար էին դրսեւորել կռիվներում եւ բազմիցս հետ մղելով հակառակորդի հարձակումները՝ թույլ չէին տվել ազերի զորքերին՝ ներխուժել Դիզակի տարածք:

Հ. Ստեփանյանի հավաստմանը՝ «Մարտի 23-ից մինչեւ 27-ը 1920 թի, Դիզակի ճակատում իմ անմիջական հրամանատարութեամբ եւ Սասունցի Մանուկի օգնութեամբ տեղի են ունենում յանդուգն ու անհաւասար կռիւներ: Ինձ յաջողւում է մարտի 24-ին մտնել Մուսուրմանլար, գրաւել երկու թնդանօթ, 120 հրանօթ (նկատի ունի թնդանոթի արկեր-Հ.Գ.), 25 հազար փամփուշտ եւ ամբողջ կայազորի (գարնիզոն) շտաբն իր բոլոր պարագաներով...»:

Թեպետ մարտի վերջին օրերին եւ ապրիլի 1-ին տեղի ունեցած կռիվներում Դալի Ղազարի հրամանատարութեամբ մարտնչող Ասկերանի մարտական ուժերը կարողացել էին հետ մղել հակառակորդի բազմիցս ձեռնարկած հարձակումները, սակայն այդ ճակատում տիրող իրավիճակը մարտական ուժերի բացարձակապես անհավասար

¹ Տե՛ս ԴՅԴ ԿԱ, քժ. 1649, գ. 1, էջ 34:

² Սույն տեղում, էջ 34:

ըրուծյան պատճառով գնալով ավելի ու ավելի էր դառնում չափազանց ծանր ու տագնապալի:

Ապրիլի 3-ին ազերի 8-10.000 թվակազմ ունեցող մեծաքանակ զորքը եւ 6.000 զինյալներից բաղկացած հրոսակախմբերը 8 թնդանոթներից ու բազմաթիվ զնդացիրներից տեղացող կրակի աջակցութեամբ վճռական գրոհ են ձեռնարկում Ասկերանի պաշտպանների դիրքերին: Կռիվը տեւում է ընդամենը երկու ժամ: Ասկերանի ինքնապաշտպանական ուժերը, սպառելով զինամթերքը, հարկադրված լքում են դիրքերն ու նահանջում: Զոհվում է Ասկերանի ճակատի հրամանատար Դալի Ղազարը¹:

Արցախում տեղի ունեցած մարտական գործողութիւնների ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ այդ բախտորոշ իրավիճակում ավելի քան անհասկանալի ու տարօրինակ է գնդապետ Ա. Թարվերդյանի կիրառած մարտավարութիւնը:

Ըստ իս. Մելքումյանի՝ ապրիլի 2-ին գնդապետ Ա. Թարվերդյանը, որի գործողութիւններն առավելապես աչքի են ընկել անվճռականութեամբ ու դանդաղիտոտութեամբ, ապրիլի 2-ին Ասկերանի ճակատ է ուղարկել ընդամենը մեկ հեծյալ հարյուրյակ, այն էլ՝ ուղացած²:

Ա. Կիսիբեկյանը իր հուշերում նույնպես ընդգծում է, որ գնդապետ Թարվերդյանի կիրառած մարտավարութիւնում նկատվում էին թերացում ու անվճռականութիւն: Արցախում, հատկապես Ասկերանի տեղամասում ծավալվող դեպքերը հրամայաբար պահանջում էին, որ Արցախ հասած մարտական ողջ ուժերն անհապաղ շտապեին մարտադաշտ եւ օգնութեան հասնելին ծանրագույն իրավիճակում հայտնված Ասկերանի պաշտպաններին: Գնդապետ Թարվերդյանը պարտավոր էր գործել հենց այդ մարտավարութեամբ, բայց դրա փոխարեն, ըստ Կիսիբեկյանի, Սարուշենից ընդամենը չորս գնդացիր է ուղարկել Ասկերանին օգնութեան: Իսկ հաջորդ օրը, երբ թնդանոթները հասնում են Հարավ գյուղը, ազերի հեծյալ գունդը հաղթահարում է Ասկերանի պաշտպանների դիմադրութիւնն ու ներխուժում բերդ:

Հենց այդ ժամանակ գոհվում է Ասկերանի ճակատի հրամանատար Դալի Ղազարը³:

Կիսիբեկյանի պնդմամբ՝ «...եթէ Թարվերդյանի փոխարեն աշխարհագրական դիրքին ծանոթ մի այլ զինվորական լիներ նա խճուղին,

¹ Տե՛ս Առաջին տեղում, գ. 1, էջ 37:

² ՀՀԳ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 4, էջ 36:

³ Տե՛ս Կիսիբեկյան Ա, Աշխ. աշխ., էջ 500:

որտեղով անցնում էր ազրբեջանական գործը, իր կրակի տակ առնելով, թույլ չէր տա ազատ կերպով ներխուժելու թշնամուն»¹:

Դեպքերի թելադրանքով նույն ճակատի հրամանատարությունը ստանձնած զնդապետ Զ. Մեսյանը՝ ստեղծված կացությունը շտկելու նպատակով, հաջորդ օրը դիմում է հանդուգն ու վճռական քայլի:

Արսեն Միքայելյանի վկայություններ, Մեսյանը, դիմելով գինվորներին ասում է. «Ես, իմ մատուցելու ատրճանակիս մէջ ունիմ միայն 8 փամփուշտ: Կա՞ն ձեր մէջ տղաներ մի քանի փամփուշտներով, որոնք կամենում են մեռնել ինձ հետ:

- Մենք բոլորս պատրաստ ենք, - պատասխանում են:

- Հետեւեցէք ինձ, ուրեմն:

Եվ նրանք՝ այդ կտրիճները, գիշերուայ մթուժեան մէջ առաջ են շարժւում եւ հասնում Ազնէքի բարձունքներին վրայ պառկած զինուորների դիրքերին: Գաղտագողի կերպով նրանք մօտենում են թշնամուն, թուով մի քանի հարիւր, եւ «ուռաներով», - «Դրօն եկել է», «հայկական զօրքը հասել է» աղաղակներով յարձակւում են նրանց վրայ, ջարդում նրանց եւ խլում բաւականաչափ փամփուշտներ եւ մէկ զնդացիր: Գիշերային եւ յուսահատական այդ յարձակումը անակնկալի է բերում թշնամուն, որ նահանջում է դէպի խճուղին եւ դէպի Շուշի»²:

Թեպետ Ասկերանի ուղղությունը զնդապետ Զ. Մեսյանի գլխավորած զորաջոկատին հաջողվում է փախուստի մատնել եւ դուրս պրծնել շրջապատումից, այնուամենայնիվ, ազրբեջանական բանակի հրամանատարությունը կարողանում է լրացուցիչ մարտական ուժեր նետել մարտադաշտ եւ ապրիլի 3-ին գրավել Ասկերանը:

Ապրիլի 7-ին ազերը հարձակման են անցնում նաեւ Շուշի հենակետից եւ գրավելով մի քանի հայկական գյուղեր՝ ապրիլի 12-ին հասնում մինչեւ Քեշիչքենդ եւ Սխնախ: Հայկական մարտական ուժերը համառ պաշտպանություն կարողանում են կասեցնել հակառակորդի հարձակումը: Այս անգամ դարձյալ իր վճռորոշ խոսքն է ասել նախորդ կռիվներում աչքի ընկած զնդապետ Մեսյանը: Շնորհիվ նրա կազմակերպած հուժկու հակահարվածի՝ ազրբեջանական զորքերը, մարտադաշտում թողնելով բազմաթիվ սպանվածներ ու վիրավորներ, դիմում են փախուստի:

ՀՅԴ բյուրոյին ներկայացրած վերոհիշյալ զեկուցագիրը՝ ներկայացնելով նաեւ Ասկերանի ճակատում եւ մասնավորապես զնդապետ Մեսյանի գլխավորությունը տեղի ունեցած ունեցած վերոհիշյալ մարտերը՝ նշում է. «...զնդապետ Զ. Մեսեանի մի փոքր

¹ Նույն տեղում, էջ 500:

² «Ղայրեճիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, էջ 123:

յարձակումը թշնամու վրայ բաւական եղաւ, թշնամուն յետ մղել մինչեւ Շուշու պարիսպների տակ...»¹:

Ազերի գինական ուժերը թեեւ չեն կարողանում գրավել Խաչենի շրջանն ամբողջութեամբ, սակայն հասցնում են քանդել եւ ավարառութեան ենթարկել Ասկերանից մինչեւ Աղդամ ձգվող տարածքում գտնվող մի շարք հայկական բնակավայրեր:

Պատկերը ավելի ողբերգական է եղել Գյուլիստանի շրջանում:

Համաձայն Հայաստանի գինվորական նախարարութեան գլխավոր շտաբի կազմած վերոհիշյալ տեղեկագրի, «... բոլոր հայկական գյուղերը, ներառյալ Ազատը արեւմուտքում եւ Գյուլիստանը հարավում, հիմնավորապես ավերված են, իսկ բնակչությունը կոտորածից հաջողվել է փրկվել անտառներում ու սարերում պատսպարվելու շնորհիվ...»²:

Ասկերանի անկումից 2-3 օր անց Ադրբեջանի զորքերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Մեհմենդարովը Սարուշեն է ուղարկում բանագնացների՝ Քրիստափոր Փիրիջանյանին եւ Եղիշե քահանա Թարխանյանին ու նրանց միջոցով հայկական կողմին ներկայացնում անձնատուր լինելու վերջնագիր: Չնայած Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերը գտնվում էին ծանրագույն իրավիճակում, սակայն մերժում են իրենց ներկայացված վերջնագիրն ու շարունակում են պայքարը: Մերժումը ստանալուց հետո թուրքական կողմն ավելի է ուժեղացնում գրոհները: Վերջանում էին հայ մարտիկների փամփուշտները: Երկուստեք հիմնականում գործել է հրետանին: Ազերի հրամանատարութեանը թնդանոթները տեղադրում է Շուշիի եւ Խանքենդի բարձունքներում ու կրակ տեղում հայ ինքնապաշտպանական ուժերի դիրքերին: Հայկական կողմից գործել է ընդամենը երկու թնդանոթ: Զինամթերք ձեռք բերելու ու կոխվել շարունակելու նպատակով Արցախի քաղաքի մարտիկները հարկադրված գիշերով հարձակվում էին հակառակորդի գինվորների վրա եւ գիմելով սվինամարտի փախուստի էին մատնում նրանց եւ նրացից վերցրած ռազմամթերքով ցրեկը շարունակում համառորեն ու աննահանջ մարտնչել³:

Այսուհանդերձ, Արցախի ինքնապաշտպանական ուժերի վիճակը գնալով ավելի սպառնալի է դառնում: Չնայած գիշերային հարձակումների շնորհիվ կարողացել են հակառակորդից բռնագրավել

¹ ՀՀԳ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 1, էջ 38:

² ՀԱԱ, ֆ. 120, ց. 1, գ. 563, թ. 173:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 501:

գինամթերք, սակայն դա բավարար չէր հուսալիորեն պաշտպանելու դիրքերը: Նրանց դիրքերն ավելի է թուլացնում գնդապետ Թարվերդյանի կատարած անսպասելի ու անհասկանալի վճիռը: Ճակատում տիրող իրավիճակը հրամայաբար թելադրում էր, որ նա իր զորախմբով Արցախի մարտական ուժերի համագործակցութեամբ շարունակեր աննահանջ պաշտպանել դիրքերը մինչև օգնական ուժերի տեղ հասնելը: Դրա փոխարեն գնդապետը կատարում է ճիշտ հակառակը: Նա թնդանոթները բարձել է տալիս ջորիների վրա ու առաջնորդելով իր հրամանատարութեամբ գործող զորքը՝ փորձում է թողնել Արցախի տարածքն ու անցնել Զանգեզուր: Զորքի անակնկալ հեռանալը խուճապ է առաջացնում, եւ բնակիչներին շատերը, հետեւելով հեռացող զինվորներին, բռնում են գաղթի ճանապարհը:

Այն պահին, երբ գնդապետ Թարվերդյանը թնդանոթներով ու զորքով հասնում է Արցախի սահմանագլուխը, մի խումբ զինակիցներով նրա առաջ դուրս է գալիս Թեւանն ու ասում. «Ղարաբաղը չի գաղթելու, Ղարաբաղի ժողովուրդը թուրքի առաջ չի փախչի, նա ավելի շուտ պատվով կմեռնի: Դուք եթե ցանկանում եք մեզ հետ միասին կռվել, հետ դառեք, իսկ եթե չէ, մենք ձեզ չենք ստիպում, կարող եք գնալ, միայն թողեք ձեր զենքերն ու թնդանոթները

...Թարվերդյանը ստիպված եղավ վերադառնալ»¹:

Ճիշտ է, գնդապետ Թարվերդյանը իր զորախմբով մնում է Արցախում, սակայն առանց լուրջ օգնութեան չափազանց դժվար կլիներ դիմակայել ագերի զորքերի անընդմեջ շարունակվող հարձակումներին:

Մի քանի օր հետո՝ ապրիլի 15-ին, Դրոն իր զորամասով հասնում է Արցախ: Նրա զորամասի կազմում էին իր վաղեմի մարտական ընկերներ Գարեգին Տօղեհը՝ Ղափանի զորախմբով եւ Բազգառնեցի Մարտիրոսն ու գնդապետ Կուռո Թարխանյանը: Զորամասի շտաբի պետն էր գնդապետ Միրիմանյանը:

Զանգեզուր-Արցախի կապն ու հաղորդակցութեան ուղիների պահպանութիւնը հանձնարարվում է Յապոնին:

Հասնելով Զանգեզուր, Դրոն մինչ Արցախ մեկնելը, նախ հետաքրքրվում ու ծանոթանում է իր բացակայութեան օրերին Զանգեզուրում, ինչպես նաեւ Արցախում տեղի ունեցած իրադարձութիւններին ու այնտեղ տիրող կացութեանը:

ՀՅԴ պառլամենտական ֆրակցիային Արսեն Միքայելյանի ներկայացրած զեկուցագրից պարզվում է, որ Դրոն ծանոթ լինելով Զանգեզուրում տեղի ունեցած դեպքերին, միաժամանակ հետա-

¹ Սույն տեղում, էջ 502:

քրքրվում ու լավագույնս տեղեկանում է գեներալ Ղազարյանի եւ Ս. Մելիք-Յուզյանի գործունեությանը, որոնք օգտվելով իր բացակայությունից, խիստ թերի էին նախապատրաստել արցախահայության ապստամբությունը կազմակերելու գործողությունները, ինչպես նաեւ աննպատակ ու ավելորդ տեղը գործածել այն 200.000 փամփուշտը, որը Զանգեզուր էր տեղափոխվել ու պահվում էր բացառապես Արցախի համար¹:

Ա. Միքայելյանի հավաստմամբ՝ Դրոն «...իր անձնական պատասխանատուութեամբ ձերբակալեց եւ հսկողութեան տակ Երեւան ուղարկեց գեներալ Ղազարեանին-դէպք մը, որ կապուած է նաեւ Ղարաբաղի դէպքերի հետ»²:

Հարկ է նշել, որ մինչ այդ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը Արցախի հարցի վերջնական լուծման ուղղությամբ, ելնելով հանրապետության աշխարհաքաղաքական, տնտեսական աղետալի, ոչ այնքան կայուն իրավիճակից, դեռեւս չէր կարողացել ձեռնարկել որեւէ վճռական քայլ: Սակայն գիտակցելով Արցախի հարցի լուծման կարեւորությունը՝ դեռեւս 1919 թ. սկզբներին փոխգնդապետ Շահնազարովի գլխավորությամբ ստեղծել էր Արցախի զորախումբ, կամ ինչպես գեներալ Մովսես Միլիկյանն է անվանում՝ գումակ³:

Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի որոշմամբ՝ որպես օգնություն Արցախին հատկացվում է 8 մլն ռուբլի: Այդ գումարից 1,5 մլն. տրամադրում են Արցախի զորախմբին, որը կազմված էր մեկ գումարտակից, 54 հեծյալներից եւ 2 լեռնային հրանոթից⁴:

Արցախյան զորախումբն իր սկզբնավորման առաջին իսկ շրջանում ենթարկվել է դաժան փորձությունների: Զորախմբի հիմնական խնդիրը սկզբնական շրջանում Արցախ եւ Զանգեզուր անհրաժեշտ բեռներ տեղափոխելն էր:

1919 թ. գարնանը այդ գումակը կամ զորախումբը, թվով 200 հոգի, ստանում է առաջին հանձնարարությունը. «Նախատեսված էր, գրում է գեներալ Միլիկյանը,-որ զորախումբը Դիլիջանից Սեմյոնովկայի լեռնանցքով, Ջիբուխլու եւ Ելենովկա գյուղերով պետք է հասնեն Նոր-Բայազետ: Զորախումբը պետք է Զանգեզուր եւ Արցախ հասցնեն դէնք, զինամթերք, հանդերձանք եւ պարեն: Այդ գումակը պետք է անցնեն թաթարներով բնակեցված բնակավայրերով (Սեւա-

¹ Տե՛ս ԴՅԴ ԿԱ, քժ. 1649, գ. 2, էջ 5:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս ԴԱԱ, ֆ. 121, գ. 1, գ. 35, ք. 17-23:

⁴ ԴԱԱ, ֆ. 199, գ. 1, գ. 14, ք. 132:

նի ափին եղել են 4 գյուղեր): Թաթարները հարձակվել են գումակի վրա եւ պահակախմբի անդամներին փախցնելով՝ թալանել ու տարել են գեները, զինամթերքն ու պարենը: Ջախջախված գումակի մնացորդները հասել են Նոր-Բայազետ, որտեղ որոշ ժամանակ մնալուց հետո վերակազմավորվել են:

... Այս գումակը կազմավորվել եւ ուղարկվել է ինչ-որ մեկի կարգադրութեամբ, առանց իմ համաձայնութեան եւ իմ շտաբի իմացութեան եւ մասնակցութեան»¹:

Այս անկազմակերպ եւ արդյունքում ողբերգական դեպքերից հետո Հայաստանի Հանրապետության իշխանութիւնները՝ իրենց ուշադրութեան դաշտից հեռացնելով Արցախյան զորախմբի կազմավորման հարցը, ավելի մեծ վճռականութիւն են դրսեւորում այդ խնդրի իրագործման ուղղութեամբ: Հայոց Խորհրդարանի զինվորական խմբակցութեան պահանջով Արցախ ուղարկելու նպատակով, ՀՀ զինվորական նախարարութեան եւ անձամբ գեներալ Մ. Սիլիկյանի որոշմամբ, կազմավորվում է նոր զորախումբ գեներալ Դանիել Բեկ Փիրումյանի գլխավորութեամբ:

«Մնալով Նոր-Բայազետում, շարունակում է գեներալ Մ. Սիլիկյանը, ~2-3 ամիս Դանիել Բեկ Փիրումովը չի կարողացել կազմավորել զորախումբը եւ հարկադրված հետ է վերադարձել: Այդ ամենից հետո զորախումբը կազմավորվել է Դրոյի գլխավորութեամբ... Զորախումբը բաղկացած էր 4 վաշտերից, հեծյալ զորաճոկատ Թարխանովի հրամանատարութեամբ եւ կապիտան Խաչիկյանի լեռնախին մարտկոցը:

1919 թ. դեկտեմբերին կամ 1920 թ. հունվարին նա Նոր-Բայազետից անցնում է Ղարանլուխ, Սելիմի լեռնանցքով Քեչիչ-Քենդ, Ղուչչի, Բելյակ, Բազարչայ եւ հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարութիւններ՝ ուղեւորվում է Գորիս, իսկ այնտեղից Արցախ»²:

Արցախի կամ Շուշվա գնդի մասին փոքր-ինչ այլ տեղեկութիւն է հաղորդում այդ նույն գնդի 1-ին գումարտակի հրամանատար, վերոհիշյալ Հովակ Ստեփանյանը³:

Համաձայն նրա վկայութեան՝ Շուշիի գունդը Արցախ պիտի մեկներ, նշանավոր պատմաբան, գրող Լեոյի (Առաքել Բաբախանյան) խորհրդով գծագրված երթուղիներով, որոնք գործել էին նախկինում:

Լեոյի խորհրդով «...Շուշվա գունդը պէտք է մտնէր Արցախ՝ Մեկիքների գնացած ճանապարհով, այսինքն՝ Սեւանայ լճի ափե-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Տես «Ղայրեճիք» ամսագիր, 1934, թիւ 1, 2, 1935, թիւ 3, 4, 5, 6, 7:

րով, Բայագէտ-Բասարգեչար խճուղիով, անցնելով Տաք ջրի մօտով, Զօդի լեռնանցքի փէշերով ուղիղ Թարթառի հովիտը, ուր գտնվում են Չափար, Վանք եւ Հաթերք գիւղերը, Խօթայ, ապա հռչակաւոր Գանձասար վանքերը...»¹:

Ղարաքիլիսայից իրենց շարքերը համալրելով եւս 100-150 մարդկանցով՝ գունդը, առաջ շարժվելով, հասնում է Սեւան եւ փորձում լճի ափերով մարտի 9-ին ուղեւորվել Նոր Բայագետ²:

Ըստ Հ. Ստեփանյանի. «Այդ օրը կարողացանք մէկէն փոխադրել 40 Ֆուրգոն ռազմամթերք, խոհանոցները եւ 400 զինուոր: Կային եւ մօտ հարիւր հոգի տուն գնացող զինուորներ, որոնք մերոնց հետ խառն էին»³:

Ծովափնյա թուրքական գյուղերի տարածքով անցնելու ժամանակ արցախցի մի քանի զինվորներ կրակ են բացում ջրում լողացող բազերի վրա: Պարզվում է, որ դրանցից մի քանիսին արդեն խփել էին թուրքերը, որոնք տեսնելով Ֆուրգոնները՝ հարձակվում են գնդի վրա:

«Թիւրք գիւղացիները,-գրում է Հ. Ստեփանյանը,-մանաւանդ Հաջի Մուխանցիք, կրակ են բաց անում իրենց քարքարոտ ամուր դիրքերից, սպանում են ճանապարհով խաղաղ անցնող մի քանի տասնեակ զինուորների եւ փորձում խլել Ֆուրգոնների միջի ռազմամթերքը, սակայն դա չի հաջողւում»:

Ըստ գեներալ Սիլիկյանի պնդման, թուրքերին հաջողվել է փախցնել պահակախմբի անդամներին եւ թալանել ու տանել գեներ, զինամթերքն ու պարենը:

Այդ դեպքերի մասնակից, արդեն բազմիցս հիշատակված Հ. Ստեփանյանի վկայութեամբ՝ «Մերոնք ուժեղ զիմադրելով յետ են նահանջում եւ Ֆուրգոնները հասցնում ելենովկա»⁴:

Այդ դեպքերի մեկ այլ մասնակիցի՝ Զանգեզուրի ռազմական ուժերի նախկին հրամանատար գնդապետ Խաչատուր Մալինցյանի* տեղեկացմամբ՝ «Մարտ ամսում 1918 թ. Սեւան կղզիի ափին Գատտի Մուխան թրքական գիւղում, գնտի փոխադրութեան միջոցին թուրքերը յարձակւում են մեր զինուորների վրան. 14 հոկի սպանում, 22 հոկի վիրաւորում, 7 սայլ փամփոռւտ եւ այլ իրեր թալանում»⁵:

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1934, թիւ 2, էջ 83:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 89:

³ ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 14, , թ. 132:

⁴ «Հայրենիք» ամսագիր, 1934, թիւ 2, էջ 89:

⁵ ՀՀԳ ԿԱ, թժ. 160, գ. 59, էջ 2:

*Գնդապետ Խաչատուր Մալինցյանը Փարիզում հանգրվանած Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչության նախագահին

Ի տարբերութիւն գեներալ Մ. Սիլիկյանի ու Հ. Ստեփանյանի, Խ. Մալիցյանը նշում է, որ այդ դեպքից հետո, իրենք կարողացել են Ծաղկաձորի գյուղի կամավորներից կազմակերպել մարտական խմբեր եւ 1918 թ. մարտ ամսին հարձակվելով թուրքական գյուղերի վրա՝ գրավել են թուրքաբնակ Բեղլու, Էփինտիկլինտ, Գատօի Մուխան, Աղչիբեր ու Հայրվանք գյուղերը¹:

Շուշիի գնդի հետ պատահած դեպքերը ցույց տվեցին, որ դեպի Արցախ տանող Լեռնի մատնանշած մելիքների պատմական ճանապարհը, այն է՝ Զոդ-Գանձասար, Սելիմի լեռնանցքով դեպի Դարալագյազ, ապա Միսիան, Զանգեզուր, Արցախ, այլեւս հարմար ու ապահով չէր, հարկավոր էր ընտրել ավելի բանուկ երթուղի: Տեղի ունեցած դեպքերը ցույց են տալիս, որ մինչ այդ շատ թույլ է գործել, կամ գրեթե չի գործել Երեւան-Զանգեզուր-Արցախ կապը:

Զանգեզուր-Արցախ վերոհիշյալ կապը խափանվել ու չէր գործում մինչ այդ տեղի ունեցած մեկ այլ դեպքի հարկադրմամբ:

Գերասիմ Բալայանի եւ Զախար Յոլյանի ստորագրութեամբ գրված «Ղարաբաղի դէպքերի պատմութիւն» խորագիրը կրող տեղեկագրի տեղեկացմամբ՝ Բաքվի անկումից հետո (1918 թ. սեպտեմբեր), երբ Զամիլ բեյի գլխավորած թուրքական զորամասը, տեղացի թուրք բեկերի առաջնորդութեամբ ճանապարհին հանդիպած հայկական բնակավայրերը ումբակոծելով՝ ներխուժում է Շուշի «...նույն օրում, օգոստոսի վերջերին 1918 թ. տաճկա-թրքական հօրտաները ոչնչացրին Շուշուց դէպի Զանգեզուր տանող խճուղու վրայ իշխող Ղարաղլաղ հայկական մեծ գիւղը, որը կապում էր Զանգեզուրը Ղարաբաղի Հետ»²:

Տեղեկագրի գնահատմամբ՝ «Ղարաղլաղի աւերումը ռազմական տեսակետից ճակատագրական նշանակութիւն ունեցաւ Ղարաբաղի եւ Զանգեզուրի հայութեան համար»³:

Ներկայացրած կենսագրականում գրում է , որ ինքը «1916 թ. ապրիլ ամսից շարունակ մինչեւ 1918 թ. իբրեւ սպայ ծառայել եմ միշտ Հայկական առաջին հրաձգային գումարտակի մեջ: Յունւար ամսից 1918 թ. Սիւնեաց Զանգեզուրում, իբրեւ առանձին գումարտակի պետ, համաձայն հրամանին Հայկական բանակի սպարապետ գոր. Նազարբեկեանի, իսկ մայիս 1918 թ., որպէս Զանգեզուրի ռազմական ուժերի հրամանատար, համաձայն Զանգեզուրի կենտրոնական խորհրդի հրահանգին , միաժամանակ իբրեւ ներքին գործերի գործավար լայն իրաւունքներով, ունենալով թէ գաւառական հետեւակ միլիցեան եւ թէ առանձին հիմնադիր գումարտի հրամանատարութիւնը մինչեւ 24 նոյեմբերի 1919 թ.: Իսկ յունվար ամսից մինչեւ 1920 թ. 30 մայիս որպէս Սիսեանի զորաբաժնի հրամանատար Ղարաբաղի արշավանքի ժամանակ» (ՀՀԳ ԿԱ, թճ. 160, գ. 59, էջ 2):

¹ Տե՛ս նույն տեղում:
² ՀՀԳ ԿԱ, թճ.1649, գ. 1, էջ 4-5:
³ Նույն տեղում, էջ 5:

Արցախի հասնելու համար անհրաժեշտ էր ընտրել նոր, համեմատաբար առավել հուսալի եւ անվտանգ երթուղի:

Հ. Ստեփանյանի հավաստմամբ՝ «Մեր քաջարի Դրօն, որին վիճակուեց 1920 թուին զորամասով մտնել Ղարաբաղ եւ ապա ձախորդ պայմանների պատճառով յետ նահանջի, եկաւ այն եզրակացութեան, որ սխալ է միանգամայն Երեւանից զօրքը փոխադրել Շարուր-Ջանգեղուր, եւս առաւել Նոր-Բայազէտ-Դարալագեագ-Ջանգեղուրի վրայով Ղարաբաղ, երբ ամենակարճ եւ բնական ճանապարհն Երեւան-Բայազէտ-Ջօղը: Վերջին ճանապարհով 90 տոկոս հայ բնակչութիւն ունեցող Նոր-Բայազէտի գաւառն անմիջապէս միանում է Զրաբերդ-Խաչէն-Վարանաղա-Դիզակ, միւս կողմից Գիւլիստան եւ Լեռնային Գանձակի հայաշատ գաւառների հետ: Այդ ճանապարհով Երեւանից Ղարաբաղ կարելի է հասնել 3-4 օրում, իսկ միւս ճանապարհներով 6-8 օրում...»¹:

Դրոյի առաջնորդած զորամասն Արցախ է ուղեւորվել Բայագետ-Ջող-Դիզակ-Վարանաղա երթուղիով: Տվյալ ժամանակահատվածում նրա առաջնորդած զորամասի մուտքը Արցախ անտարակույս փրկարար նշանակութիւն ուներ: Դժվար չէր գուշակել, թե ինչպիսի հրեշափոր վայրագութիւններ կարող էին գործել ազրբեջանական զինական ուժերը, եթե արցախահայրենիքը, թեկուզ եւ ուշացումով, օգնութիւն չհասնէին Դրոյի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետութիւն գործերը:

Հ. Ստեփանյանը իր հուշագրութիւնում մեջբերում է Սուլթանովի ձեռքով ուսերեն գրված «Յոյժ շտապ եւ գաղտնի» հրամանագիրը, որտեղ գրված է. «Հրամայում եմ հէնց այժմ, գրութիւնս ստանալուն պէս հօգալ բարձրացնելու թնդանօթները Քիրսի եւ գրաւել Չիրիշլուի սարը, այնտեղից կատարել հետախուզութիւն դէպի Տումի, Խճաբերտ եւ Չանախչի, ուսումնասիրել բոլոր անցքերը, որպէսզի մարտի 25-ին այս հայկական գիւղերը ջնջեն աշխարհի երեսից եւ այդպիսով մեծ վիճբացւի Ղարաբաղի եւ Ջանգեղուրի միջեւ, կտրւի երկու հատվածների հայերի կապը...Նույն հրամանը աւելի մանրամասնօրեն գրեւծ էր թուրքերէն...»²:

Բարեբախտաբար, ուսս զինվորները, որոնց հանձնարարված էր թնդանօթներն ու գնդացիները բարձրացնել Չիրիշլու եւ Քիրս, չեն կատարում Սուլթանովի հրամանը՝ պատճառաբանելով, որ «...անհնարին է այժմ ոտով բարձրանալ Չիրիշլու եւ Քիրս, ուր մնաց թէ թնդանօթները

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1935, թիւ 3, էջ 103:

² ՀՀԳ ԿԱ, քժ. 1649, գ. 3, էջ 15 ք:

բարձրացնել. ձիւնը մարտու հասակով ծածկել է ճանապարհները: Սպասում ենք Ձեր կարգադրութեանը»¹:

Ադրբեջանական զորախմբի հրամանատար Զեյնալովը Ադրբեջանի զինվորական-ծովային կոմիսարին հասցեագրած ղեկուցագրում (1920թ. մայիսի 9), հայտնելով Արցախում Դրոյի գլխավորած զորամասի հայտնվելու իրողությունը, նշում է. «... Ադրբեջանական զորքերի կողմից Ասկերանի գրավումից հետո, Արցախի բոլոր հայերը որոշել էին հանձնվել: Այդ պահին հայտնվեց գեներալ Դրոն, որը հայտարարեց 23-25 տարեկան հայերի զորահավաք...»²:

Բագրատ Ուլուբաբյանի գնահատմամբ՝ Դրոն Արցախ է հասնում այն ժամանակ «...երբ կործանված էին Շուշին ու տասնյակ ուրիշ բնակավայրեր, թշնամին կարող էր կոտրել էր հայոց դիմադրության ողնաշարը:

Դրոն իր հետ բերել էր փոքրիկ մի զորաշուկատ: Սակայն դա էլ բավական էր, մասնավանդ հրամանատարի հմուտ ու անվեհեր վրիժառու անունը, որպեսզի Արցախը վերստին փարի փոքր-ինչ սասանված իր հավատին:

Դրոն իր նստավայրը դարձրեց Վարանդայի Ղարաբուլախ գյուղը...»³:

Արցախ հասնելու հենց առաջին օրը, Դրոն գնդապետ Զ. Մեսյանի ուղեկցութեամբ անհապաղ ուղեւորվում է Սարուշեն, որտեղ գտնվում էր Դիզակի ինքնապաշտպանական ուժերի շտաբը:

Արցախում Դրոյի եւ նրա գլխավորած զորամասի ծավալած գործողությունները իրենց հուշագրությունում ներկայացրել են Հ. Ստեփանյանը, Ա. Միքայելյանը, Արցախի Ինքնապաշտպանական Մարմնի անդամ Խաչիկ Մելքումյանն ու այլոք: Դրոյի արցախյան գործունեությունը ներկայացված է նաեւ Արցախի եւ Զանգեզուրի գործիչների մասնակցութեամբ 1922 թ. հունիսին Թավրիզում տեղի ունեցած խորհրդաժողովի մասնակիցներ՝ ժողովի նախագահ Գերասիմ Բալայանի եւ քարտուղար Զաքար Յոլյանի ստորագրութեամբ կազմած վերոհիշյալ տեղեկագրում:

Այսուհանդերձ, այդ մասին առավել մանրամասն իր հուշագրությունում անդրադարձել է Ա.Կիսիբեկյանը, որն այդ օրերին գտնվում էր Սարուշենում: Որպես ղեպքերի ականատես ու մասնակից՝ Ա. Կիսիբեկյանը գրում է. «...հայկական բանակի գլխավոր

¹ Նույն տեղում:

² ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 36, գ. 8:

³ Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը, Երևան, 1994, էջ 129:

ուժերը գեներալ Դրոյի հրամանատարութեամբ Զանգեզուրից մտան Ղարաբաղ և բռնեցին ամբողջ ռազմաճակատը, որպիսի հանգամանքը չէր կարող հայտնի լինել թշնամուն:

Դրոն գնդապետ Զ. Մեսյանի հետ մտավ Սարուշեն:

Դրոն բոլորին բարևելուց հետո անցավ գործի: Սենյակի մուտքի մոտ՝ հատակի վրա, փռեցին մի գորգ, որի վրա նստեցին այդտեղ գտնվողները, իսկ սենյակի վերին մասում՝ փոքրիկ սեղանի վրա, փակցր-ծին Ղարաբաղի քարտեզը:

Գնդապետն սկսեց գեներալին ծանոթացնել ռազմաճակատների հետ: Երբ գնդապետը մատիտը սահեցնում էր քարտեզի վրայով, Դրոն նրան կանգնեցրեց:

-Սա ի՞նչ գյուղ է,-հարցրեց նա:

-Սա աղբբեջանական Ավդալ-Գյուլափուլ գյուղն է և խիստ ամրացած է ու այդտեղ մեծ ուժեր են գտնվում,-պատասխանեց գնդապետը:

-Ուրեմն նրանց հաջողվել է ձեր ռազմաճակատը մի քանի կիլո-մետրով երկարացնել,-ասաց Դրոն:

-Սա էլ աղբբեջանական Մալիբեյլի գյուղն է, որը խիստ ամրացված է,-պատասխանեց գնդապետը:

Մեսյանը շարունակեց.

-Ահա և Շուշին՝ Ղարաբաղի կենտրոնը:

Դրոն խիստ ջղայնացավ ու խիստ կարմրելով, ձեռքը մեկնելով դեպի Արսեն Հովհաննիսյանը (նկատի ունի ՀՀ կառավարութեան ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանին -Հ.Գ.)՝ ասաց.

-Դուք բոլորը՝ փոքրից մինչև մեծը, երեխաներ եք, ուրիշ ոչինչ: Ի՞նչ եք մտածել, որ մտել եք Ասկերանի փոսի մեջ, և անուշադրութեան մատնելով՝ Շուշին թողել անտեր ու անտիրական: Մի՞թե դուք այդքանը չեք հասկանում, որ Շուշին ում ձեռքին է գտնվում, նա էլ Ղարաբաղի տերն է: Ի՞նչ եք արել դուք, դուք ձեր դեմ փակել եք թշնամու բոլոր դռները և նրանց հարկադրել կռվելու ձեր դեմ: Դուք Ասկերանում ոչինչ չունեք անելու:

Այնուհետև նա հեգնորեն ասաց.

-Ասկերանի բերդի միջին Համազասպը պանծալի...և շարունակեց,-Դուք ձեր բոլոր ուժերը պետք է կենտրոնացնեիք հենց Շուշի վրա և այնտեղ մաքրեիք թշնամուց, որից հետո թշնամին Ղարաբաղի որևէ կետում չէր կարող կանգնել»¹:

¹ Կիսիբեկյան Ա., , Ըշվ., աշխ., էջ 503-504:

1905-1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ, լինելով Վարանդայի ու Դիզակի շրջանների ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարը, Համազասպը հուշակվել էր հատկապես Ասկերանի կռիվների ժամանակ: Հեզնանքով մտաբերելով Ասկերանի հերոս Համազասպին ձոնված երգը՝ Դրոն դրանով ապստամբության կազմակերպիչներին հայտնել է իր դժգոհությունը եւ հասկացրել, որ նրանք ռազմավարական ու մարտավարական առումով մեծագույն սխալ են գործել՝ անուշադրություն մատնելով Արցախի համար ռազմավարական նշանակություն ունեցող Շուշին՝ մարտական ուժերը կենտրոնացնելով Ասկերանի կիրճում ու բերդում: Համանման մարտավարությունը կարող էր հանգեցնել անկանխատեսելի ծանրագույն հետեւանքների, ինչը իրականում կատարվել էր: Այստեղ է, որ նա արտասանում է «Ով տիրում է Շուշիին, տիրում է նաեւ Արցախին...» թեւավոր խոսքը¹:

Հասնելով Արցախ՝ Դրոն արցախահայությունն է դիմում հետեւյալ կոչով. «Ղարաբաղի հայ ազգաբնակչության, ես մտա Ղարաբաղ ամսույս 24-ին, այն ժամանակ, երբ արդեն հրդեհը սկսած էր և երբ բավական հայ գյուղեր ավերի մատնված էին թշնամու կողմից և երբ Ղարաբաղի գյուղացիությունը, հերոսաբար դիմադրելուց հետո, նորից մնացել էր իր դիրքերում՝ կուրծքը դեմ տված թշնամու գնդակներին:

Դու պիտի ըմբռնես, Ղարաբաղի հայ ժողովուրդ, որ Ադրբեյջանի ծրագիրն է վերացնել հայ բնակչությունը, շարունակել իրականացնել տաճկական փաշաների որոշումը, տիրել Ղարաբաղին, ոտքի տակ տալ Զանգեզուրը և ոչնչացնել Հայաստանի Հանրապետությունն ու, այդպիսով, վերացնել մահմեդական աշխարհի մեջ ընկած այդ քաղաքակրթված ժողովուրդը:

Ես եկել եմ ձեր մեջ այն խորին համոզումով և հաստատ որոշումով, որ հենված ձեր վճռականության վրա և միացած ձեր քաջարի գինվորների հետ, պետք է հաղթենք թշնամուն: Ես վճռել եմ մնալ ձեր մեջ, կռվել ձեր հետ միասին և ազատությունն ու հաղթանակը տոնել այստեղ:

Հիշեցեք, որ պետք է միայն մի քանի հարյուր զոհ՝ վճռականորեն փրկելու Ղարաբաղը:

Ղարաբաղը միշտ հերոսներ է տվել Ռուսական մեծ բանակին և հայ ազատագրությունը, որոնք կռվել են բոլոր ճակատամարտերում:

Այսօր մենք բոլորս, ձեզ հետ միասին ձեռք ձեռքի տված, պիտի շարունակենք կռիվը մինչև վերջնական հաղթանակ:

¹ Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 1022, ց. 36, գ. 8:

Ամուր կաց, Ղարաբաղի հայ գյուղացիություն: Միշտ դիրքերի մեջ ու պատրաստ՝ թշնամուն ետ չպրտելու և մեր ազատությունը ձեռք բերելու:

Զանգեզուր-Ղարաբաղի հրամանատար Դրո

26-ին ապրիլի 1920 թ.»¹:

Նույն օրը՝ ապրիլի 26-ին արցիսի Դիգակի շրջան է հասնում Գ. Նժդեհի գլխավորած Ղափանի զորախումբը՝ վնասագեղործելով Դրոյի զարամասի աջ թեկին սպառնացող վտանգը:

Վ. Գեղորգյանը իր հեղինակյա Լեռնահայաստանի հերոսամարտը (1919-1921) գրքում նշում է, որ Դրոն այդ կապակցությամբ շնորհավորում է Արցախ մուտք գործած զանգեզուրցիներին եւ նրանց հղում հետեւյալ ուղերձը. «Շնորհաւորում եմ եմ քաջարի զանգեզուրցիների մուտքը Ղարաբաղ, որ ցանկալի պոպէին նոքա օգնութեան հասան հարազատ Ղարաբաղին: Իւրաքանչիւր զանգեզուրցի թող յիշէ, որ կտւելով պատմական Ղարաբաղի լեռներում, դորանով նա կուռում է ամբողջ Հայաստանի եւ մասնաւորապէս Զանգեզուրի ազատութեան եւ խաղաղութեան համար: Վստահ եմ, սպաներ եւ զինվորներ, առաջնորդութեամբ ձեր արժանաւոր հրամանատար փոխ-գնդապետ Նժդեհի, քաջարի տեղացիների հետ, որ ահա ամբողջ ամիս կուռում են, ոչ միայն կթեթեւացնէք Ղարաբաղի հայերի վիճակը, այլ եւ ձեր կորովի ասպետական գործողութիւններով կը հանդիսանաք Ղարաբաղի հայ ժողովրդի բախտաւորութեան եւ ազատ գոյութեան սպառաշնորհ գրաւականը»²:

Շուշի կոտորածի ժամանակ, թուրքերը գերի էին վերցրել բազմաթիվ հայերի: Անկասկած նրանց մահ էր սպառնում, եթե ժամանակին չձեռնարկվեին համապատասխան քայլեր: Անհրաժեշտ հայ գերիներին փրկել անխուսափելի կործանումից:

Ե. Իշխանյանի տեղեկացմամբ՝ երբ Դրոն հասնում է Դրնվազ գյուղ, անմիջապէս վերջնագիր է ներկայացնում Շուշիի թուրքերին, որ ազատ արձակեն հայ գերիներին, միաժամանակ «զինուորականի պատուոյ խօսք է տալիս, իրենց ձեռք չտալ ու հանհանգստացնել: Թուրքերը Համեստին (Համեստը՝ Ե. Իշխանյանի քույրն է - Հ. Գ.) ուղարկում են Դրոյի մօտ՝ յայտնելու, որ համաձայն են և բաց են թողնում բոլոր գերիներին»³:

Որպեսզի գենքի ուժով վերջնականապէս լուծվեր Արցախը Հայաստանին վերամիավորելու հարցը, վերոհիշյալ Արսեն Միքայելյա-

¹ Սիմոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 43-44:

² Գեղորգեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 59:

³ Իշխանեան Ե., նշվ. աշխ., էջ 615:

նի վկայութեամբ, Դրոն պիտի կենսագործեր երեք առաջնահերթ նշանակութիւն ունեցող խնդիրներ.

1. Վերակազմել եւ ուժեղացնել Արցախի դիմադրական ուժը:

2. Գրավեր ամբողջ Արցախը:

3. Արցախը միացնել Հայաստանի Հանրապետութեանը եւ քաղաքի (նկատի ունի թուրքերի կողմից կործանված Շուշին-Հ.Գ.) եւ գյուղերի ավերածութիւնները, կոտորածների փոխվրեժը լուծել թուրքերից»¹:

Նրա անմիջական նախաձեռնութեամբ ստեղծվում է Արցախը ղեկավարող «Վարիչների խորհուրդ», որը ստանձնելով մարզը ղեկավարելու լիազորութիւնները՝ հաջորդ օրը հայտարարում է գորահավաք:

Ապրիլի 18-ին Դրոյի նախաձեռնութեամբ Ներքին Թաղավարդ գյուղում տեղի է ունենում Դիզակի եւ Վարանդայի հայ բնակչութեան ներկայացուցչական ժողով, որտեղ մարզում տիրող կացութեան եւ հրատապ խնդիրների վերաբերյալ զեկուցումով հանդես են գալիս մարզի թիկունքային գործերը ղեկավարելու նպատակով Արցախի ընդհանուր գորահրամանատարի կողմից նշանակված կոմիսար-վարիչները:

Ներքին գործերի կոմիսար Ասատուր Ավետիսյանը ժողովականներին տեղեկացնում է, որ Դիզակը եւ Վարանդան բաժանված են չըջանային վարչական կոմիսարիատների, եւ արդեն նշանակված են տեղամասերի կոմիսարները:

Հարց է ծագում. Ինչո՞ւ է Արցախի հայ բնակչութեան ներկայացուցչական առաջին ժողովը հրավիրվել միայն Դիզակի եւ Վարանդայի ներկայացուցիչների մասնակցութեամբ:

Դրոն, հասնելով Արցախ, հաստատվում է Դիզակում եւ Վարանդայում եւ այդ պատճառով առավել ուշադրութիւն է դարձնում նախ եւ առաջ կազմակերպելու ու ամրապնդելու հենց այդ չըջանները, որոնք պիտի դառնային յուրօրինակ ուժեղ հենակետեր՝ ձեռք բերած հաղթանակը առավելագույնս զարգացնելու գործում :

Ապրիլի 14-ին Դրոյի մասնակցութեամբ տեղի է ունենում Դիզակի եւ Վարանդայի հայ բնակչութեան ներկայացուցչական ժողովը, ուր բացի ներքին գործերի կոմիսարից, զեկուցումով հանդես են եկել նաեւ պարենային մատակարարման, աշխատանքի եւ հողաշինութեան, սանիտար-բժշկութեան եւ դատական գործերի վարչութիւնների կոմիսարները:

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, էջ 123:

Կոմիսարների գեկուցումներից հետո ներկայացուցչական ժողովում ելույթ է ունենում Դրոն եւ ժողովականներին կոչ անում «.. հենարան լինել իրեն եւ իր կողմից նշանակված ղեկավարներին, միասնական ուժերով պայքարել ընդհանուր թշնամու դեմ ու ամեն ինչ անել թիկունքը կարգավորելու եւ կազմակերպելու համար: Հրամանատարի խոսքը ժողովը ընդունել է ընդհանուր ոգեւորությամբ եւ ծափահարություններով: Ասատուր Ավետիսյանը (ներքին գործերի կոմիսար) Դրոյին դիմավորեց ճառով, որը ժողովն ընդունեց ծափահարություններով

... Զանգեզուր - Արցախ գինված ուժերի հրամանատար պ. Դրոյի հրավիրած Վարանդայի եւ Դիզակի հայ բնակչության ներկայացուցչական ժողովը, լսելով հրամանատարի կողմից նշանակված վարիչների գեկուցումները, որոշում է.

1. Ճանաչել հրամանատարի կողմից նշանակված վարիչներին լիազորությունները եւ ընդունել կազմակերպության այդ ձեւը:

2. Հնարավոր միջոցներով սատարել հրամանատարին եւ նրա նշանակած վարիչներին, ռազմաճակատում ընթացող կռիվներում հաղթելու եւ թիկունքում կարգապահություն հաստատելու գործում»¹:

Կարճ ժամանակահատվածում Դրոյի հրամանատարությամբ կազմակերպվում է ավելի քան 3000 թվակազմով զորագունդ: Արցախի տարբեր շրջանների, ինչպես նաեւ Զանգեզուրի միջեւ ստեղծվում է հեռախոսային հուսալի կապ:

Իր հուշերում անդրադառնալով նաեւ Արցախյան դեպքերի վերլուծությանը՝ գեներալ Սիլիկյանը նշում է. «Տեղերում նա (Դրոն) ի հաշիվ տեղացի բնակիչների կազմավորում է հետեւակային եւ հեծյալ զորամասեր: Զանգեզուրում էլ մինչեւ այդ ջոկատի գալը զինվորական կազմավորումները ղեկավարում էր նահանգապետ Մելիք-Յուլչյանը եւ գեներալ-մայոր Ղազարովը, որոնց զործողություններն անբավարար էին ճանաչվել, առավել եւս, որ հետո էլ նրանք, օգտվելով Կանայան Դրոյի բացակայությունից, ապստամբություն բարձրացրին Շուշիում եւ նրա շրջաններում, որը ծայրահեղ անհաջող ավարտ ունեցավ: Դրոյի պնդմամբ Մելիք-Յուլչյանը եւ Ղազարովը հետ կանչվեցին»²:

Արցախում հանգրվանելու առաջին իսկ օրից նրա գլխավոր մտահոգություններից մեկը, եթե ոչ ամենագլխավորը, մարզի մարտական ուժերի կազմավորումն էր: Իսկ մարտունակ զորամասեր կազ-

¹ Նույն տեղում:

² ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 35, ք. 6:

մավորելու համար նախեւառաջ անհրաժեշտ էին փորձառու եւ բանիմաց գինվորականներ: Վերոհիշյալ Զեյնալովը, իր զեկուցագրում անդրադառնալով Արցախի մարտական ուժերի կազմավորման խնդիրներին, նշում է. «...գեներալ Դրոն հրամանատարական կազմում ընդգրկում է նախկին, փորձառու սպաների: Զինվորներին գինելու համար օգտագործում են գյուղերում գտնվող եւ Զանգեզուրից բերած գեները...»

Գեներալ Դրոյի շտաբը գտնվում է Շուշիից ինը վերստ հեռավորութան վրա գտնվող Քեշիչքենդ գյուղում...¹:

Ադրբեջանի գինվորական-ծովային կոմիսարին հասցեագրած մեկ այլ զեկուցագրում (1920թ. մայիսի 13, Զեյնալովը ուշագրավ տեղեկութուններ է հաղորդում հայկական զորամասերում ընդգրկված ռուս սպաների մասին, որոնք նախկինում ծառայել էին գեներալ Դենիկինի գլխավորած Կամավորական բանակում:

Ըստ Զեյնալովի տեղեկութան՝ մայիսի 3-ին Մալիբեկլու գյուղում իրենց կողմից գերի վերցված Կամավորական բանակի սպա Վլադիմիր Կովալեկը հայտնել է, որ ինքը Դենիկինի բանակի մի քանի սպաների հետ հասել է հայկական Չայքենդ գյուղ, ուր իրենց են միացել եւս 40 սպաներ:

«Այդ բոլոր սպաները, հայտնել է Վ. Կովալեկը, ուղեւորվել եւ ներկայացել են գեներալ Դրոյին, որը նրանց բոլորին հրավիրել է ծառայութայն: Կովալեկի խոսքերով՝ բացի այդ սպաներից հայերի մոտ պետք է լինեն նաեւ ոչ պակաս 200 մարդ Կամավորական բանակից...»

...Գանձայի եւ Արցախի շրջանների բոլոր գյուղերում հայտարարվել է գեներալ Դրոյի հրամանը, համաձայն որի Դենիկինյան բանակի սպաներին պիտի ցույց տրվի բոլոր կարգի օգնութիւն եւ աջակցութիւն»²:

Համաձայն Դենիկինյան բանակի սպայի վկայութայն՝ թեպետ տասնյակ նախկին սպաներ ներկայացել եւ ցանկութիւն էին հայտնել ծառայելու հայկական բանակում, բայց նրանք Արցախում տեղի ունեցած մարտական գործողութիւններին չեն մասնակցել: Ավելին, նրանք կամավոր հեռացել են՝ «...տեղեկանալով Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Խորհրդային Ադրբեջանի դաշինքի մասին եւ հայկական կողմի ձեռնարկումը համարելով անհույս ավանտյուրա»³:

Դրոն հայտարարվում է Արցախ-Զանգեզուրի գլխավոր նահանգապետ-հրամանատար: Նրա մասնակցութայնք արցախահայտութայն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 36, գ. 8:

² ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 38, գ. 1:

³ Նույն տեղում:

ընտրյալ ներկայացուցիչները նույն ամսին գումարում են հերթական՝ Զ-րդ համաժողովը եւ մեկ անգամ եւս վճռականորեն հայտարարում Հայաստանին վերամիավորվելու որոշումը:

«Դրոն, - կարդում ենք «Հ.Յ.Դ. գերագոյն դատական ատեանին» հասցեագրված Արցախի վերջին դեպքերի մասին պատմող գեկուցագրում, - ժամանակաւոր կառավարութիւն կազմող վարիչների միջոցով ապրիլի 22-ին Թաղավարդ գյուղում հրաւիրում է արցախահայութեան Զ-րդ համագումար՝ ժողովրդի կարծիքը իմանալու, գինուորական գործողութիւններ սկսելու եւ պարէնաւորման հարցը կարգաւորելու համար:

Համագումարը, բացառութեամբ մի բուլշեւիկի, 44 ձայնով որոշում է, ինչ գնով էլ լինի, գինուորական գործողութիւնները սկսել՝ շտապ կարգով Հայկական Արցախից (նկատի ունի Արցախի դաշտային մասի դեռեւս ազերի վերահսկողութեան տակ գտնվող շրջանները - Հ. Գ.) արտաքսելու Ազրբեջանի գորքերը, նկատի ունենալով այն բարեյաջող պայմանները, որ տեսակէտից մենք աւելի կազմակերպուած ենք, քան Ազրբեջանը»¹:

Ազրբեջանական իշխանութիւնները, իրենց գորքերի անհաջողութիւնների հարկադրանքով թողնելով Արցախի տարածքը, շարունակում են պատրաստվել եւ ռազմական ամուր հենակետեր ստեղծել Արցախին սահմանամերձ շրջաններում: Այդ հենակետերից էին Ասկերանի եւ Վարանդայի շրջանների սահմանակից Աբդալ, Գյուլաբլի գյուղերը, որտեղ ազերի հրամանատարութիւնը պահեստավորել էր մեծ քանակութեան գէնք ու զինամթերք: Արցախում տիրող իրավիճակը թելադրում էր անհապաղ հարձակում ձեռնարկել ու վնասագերծել այդ հենակետերը:

«Դրոյի կարգադրութեամբ, - կարդում ենք «ՀՅԴ գերագոյն դատական ատեանին» ուղարկված մեկ այլ գեկուցագրում, - ապրիլի վերջերին հայերը յարձակուած են Աբդալ-Գիւլաբլու թրքական զիւղերի վրայ եւ հիմնովին աւերում»²:

Ա. Կիսիբեկյանի հավաստմամբ՝ Սարուշեն հասնելու հաջորդ օրը «... Դրոն անձամբ դիտեց Փրոնտը: Նա այցելեց Ղզղալա, Նորշեն, Ավդուռ, Մյուրիշեն, Ասկերան և այլն:

Հասարակութիւնը ամենուրեք ցնծութեամբ էր դիմավորում նրան: Ղզղալայում և Նորաշենում կանգնած էին հաղթական կամավորներ: Դրոն Ղարաբաղ մտնելուց 3-4 օրվա ընթացքում գրավեց Ասկերանը, Ավդալ-Գյուլաբլուն, ուղղվեցին բոլոր սահմանները, և Շուշին առնվեց նեղ օղակի մեջ»³:

¹ ՀՀԳ ԿԱ, թճ. 1949-4, գ. 42:

² Նույն տեղում:

³ Կիսիբեկյան Ա., Աշղ. աշխ., էջ 504:

Կարծես թե ամեն ինչ ընթանում էր շատ լավ, եւ դժվարութիւններն արդեն հետեւում էին մնացել, բայց իրականում ամենասարսափելին դեռեւս առջեւում էր:

Այդ նույն ժամանակահատվածում Կովկասյան ռազմաճակատում կատարվում են այնպիսի արմատական տեղաշարժեր, որոնք ճակատագրական նշանակութիւն են ունենում ոչ միայն Արցախի, այլեւ Հայաստանի հանրապետութեան համար: 1920 թ. ապրիլին Միխայիլ Տուխաչեւսկու հրամանատարութեամբ խորհրդային բանակը, որի ռազմական խորհրդի անդամն էր Սերգո Օրջնիկիձեն, Հյուսիսային Կովկասում պարտութեան է մատնում դենիկինյան զորքերին եւ պատրաստվում ներխուժել Հարավային Կովկաս, այն է՝ Ադրբեջան, Հայաստան եւ Վրաստան: Կովկասյան անկախ հանրապետութիւնները նվաճելուց հետո, խորհրդային զորքերը պիտի շարունակէին իրենց հաղթարշավը դեպի հարավ, ապա կապեր հաստատեին քեմալական Թուրքիայի հետ ու համատեղ ուժերով Մերձավոր ու Միջին Արեւելքից դուրս մղէին «Միջազգային իմպերիալիզմ»-ը ներկայացնող տերութիւններին: Խորհրդային Ռուսաստանի բոլշեւիկյան իշխանութիւններն առաջնորդվելով ծավալապաշտական քաղաքականութեամբ՝ ձգտում էին վերականգնել Ռուսական կայսրութեան նախապատերազմական սահմանները:

Նույն տարվա ապրիլի 28-ին կարմիր զրահագնացքը առանց որեւէ արգելքի մուտք է գործում Բաքու եւ մուսաֆաթական Ադրբեջանի Հանրապետութիւնը հռչակում է խորհրդային: Ապրիլի 30-ին Ադրբեջանի հեղկոմը, ի դեմս Ադրբեջանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութեան արտաքին գործերի կոմիսարի տեղակալ Միրզա Հուսեյնովի, Հայաստանի կառավարութեանն է ներկայացնում հետեւյալ վերջնագիր-նոտան.

«Ադրբեջանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան բանվոր-գյուղացիութեան կառավարութիւնը, ի դեմս Հեղափոխական կոմիտեի, պահանջում է. 1. Ձեր զորքերից մաքրել Զանգեզուրն ու Արցախը: 2. Հետ գնացեք ձեր սահմանները: 3. Դադարեցրեք ազգամիջյան կոտորածները: Հակառակ դեպքում Ադրբեջանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութիւնը իրեն պատերազմական դրութեան մեջ կհամարի Հայաստանի Հանրապետութեան հետ»¹:

Ադրբեջանի հեղկոմը իր վերջնագրի պատասխանը ստանալու համար Հայաստանի Հանրապետութեանը տալիս է ընդամենը երեք

¹ ՀԱԱ, ֆ.278, ց.1,գ.38, ք.84

օր ժամանակ եւ որպէս զգուշացում՝ պահանջը չկատարելու պարագայում սպառնում պատերազմով:

Կապի բացակայութեան պատճառով Հայաստանի կառավարութիւնը առաջին օրերին չի կարողացել Արցախի ժամանակավոր կառավարութեանն ու Զանգեզուր-Արցախ գորախմբի հրամանատարութեանը տեղեկացնել ինքնակառավարի կողմից իրեն ներկայացված վերջնագրի մասին: Այսուհանդերձ, Ադրբեջանի հեղկոմի կողմից Հայաստանի կառավարութեանը ներկայացված վերջնագիրը Դրոյի եւ արցախահայութեան համար, այնուամենայնիւ, չէր կարող զաղտնիք լինել: Տարբեր աղբյուրներից նրանց հայտնի է դառնում մուսաֆաթական Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հռչակման իրողութիւնը:

Այդ նույն օրերին Դրոյի եւ Զանգեզուր-Արցախ գորախմբի շտաբի պետ Միրիմանյանի ստորագրութեամբ Ադրբեջանում տեղի ունեցած արմատական փոփոխութիւնների մասին Գ. Նժդեհին ուղարկում են մի գրութիւն, որը, կարելի է ասել, ինչ-որ իմաստով մատնանշում է նրանց ապագա ձեռնարկումների ուղղվածութիւնն ու մարտավարութիւնը:

«Հարավային Արցախյան շոկատի պետ, փոխգնդապետ Նժդեհին.

Ադրբեջանում բոլշեւիզմի եւ Բաքուն գրավելու մասին լուրերը հաստատվում են...

Շուշիից եկած հայուհին եւ թաթարները հաղորդում են, որ սպաները հանել են իրենց ուսադիրները, նետել գնէքերը, Սուլթանովը կապել է կարմիր ժապավեն եւ այլն: Թեեւ բոլշեւիզմը ակնհայտ է, բայց առայժմ, ինչպէս տեսնում եք, թաթարներին առաջնորդում են Սուլթանովը, Նուրի փաշան եւ այլոք: Ուստի մենք պետք է խիստ զգուշ լինենք: Գտնում եմ, որ ինչպէս միշտ, Ադրբեջանում առաջին շրջանն անցնում է անցավագին, բայց, հավանաբար, շուտով կսկսվի բանակի քայքայումը:

Մեզ անհրաժեշտ է այժմ հակառակորդին հնարավորութիւն տալ ինչպէս հարկն է կազմալուծվելու եւ ձեռնպահ մնալ ամեն մի ելույթից, քանզի դա կարող է նրանց ստիպել ինքնակազմակերպվելու: Մինչեւ բոլշեւիզմի բնույթի պարզելը պետք է սպասողական դիրք գրավենք:

Սպասում ենք տեղեկութիւնների Երեւանից եւ Զիվանշիրից:

Մի՛ ձեռնարկեք հարձակողական գործողութիւններ եւ կազմակերպեցե՛ք Ձեզ վստահված շրջանի համար պաշտպանութիւնը...»¹:

¹ Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ, Երեւան, 2000, էջ 57:

Թեպետ Նժդեհին Հասցեագրած գրությունում Դրոն եւ Միրիմանյանը նրան հրահանգում են չձեռնարկել հարձակողական գործողություններ, բայց քանի որ Ադրբեջանում տեղի ունեցած արմատական փոփոխություններն արդեն իրողություն էին, ուստի անհրաժեշտ էր քննարկել ստեղծված կացությունը եւ որդեգրել տիրող կացությանը Համահունչ մարտավարություն:

Ի պատասխան Ադրբեջանի հեղկոմի վերջնագրի՝ Արցախի ժամանակավոր կառավարությունը 1920 թ. մայիսի 14-ին Դիզակի (ներկայիս Հադրութի շրջան) Տող գյուղում ՀՀ կառավարության ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանի նախաձեռնությամբ գումարում է Դիզակի շրջանի բոլոր գյուղերի ներկայացուցիչների համագումար, ուր քննարկվել են հետեւյալ հարցերը.

«1. Քաղաքական կացություն

2. Ընթացիկ հարցեր

Ժողովում նախ եւ առաջ քննարկել են քաղաքական ներկա կացությունը. ինչպես է Արցախի ժողովուրդը վերաբերվում Արարատյան կառավարությանը (նկատի ունեն Հայաստանի Հանրապետությունը-Հ.Գ.) ներկայացված ադրբեջանական վերջնագրին: Այդ հարցի կապակցությամբ տեղի է ունեցել մտքերի փոխանակություն: Երկար քննարկումներից հետո ժողովը հանգել է միասնական եզրահանգման. ադրբեջանական վերջնագիրը համարել ընդամենը նոր պատրվակ հայերին նոր դժբախտություններ պատճառելու եւ Արարատյան կառավարությունը ընդունել որպես հարազատի ու Զանգեզուրի հետ միասին մտնել Արարատյան Հանրապետության կազմում...»¹:

Եթե Արցախի մարտական ուժերի ու այնտեղ գտնվող Դրոյի գործառնասին դիմակայողը լիներ միայն Ադրբեջանը, թեկուզեւ իր ռազմական ողջ կարողությամբ, ապա որեւէ կասկած չլիներ չէր կարող, որ Արցախում ծավալվող դեպքերը կզարգանային բոլորովին այլ ուղղվածությամբ: Մանավանդ որ Արցախում գտնվող ազերի մարտական ուժերը Դրոյի գործառնասի հարվածների հետեւանքով լքել էին իրենց նախկին դիրքերը եւ պատասպարվելով Շուշիում՝ կտրվել էին արտաքին աշխարհից ու հայտնվել շրջափակման մեջ:

Սակայն, ի դժբախտություն արցախահայության, այդ ժամանակահատվածում նրան դիմակայող հիմնական եւ վճռորոշ ուժն արդեն ազերիները չէին:

«Միջազգային իմպերիալիզմի» դեմ պայքարող, իրեն «համաշխարհային հեղափոխության» առաջնորդ ու դրոշակակիր հռչակած

¹ ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, ք. 90-91:

Խորհրդային Ռուսաստանը եւ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի (մեջլիս) նախագահ Մուսթաֆա Քեմալը Հանուն «Համաշխարհային հեղափոխութեան», բայց իրականում Հանուն իրենց քաղաքական շահերի, խորհրդայնացնելով՝ զոհաբերեցին ազրբեջանական անկախ Հանրապետութիւնը:

Հայրենական պատմաբաններից է. Զոհրաբյանը իր հեղինակած «1920 թ. Թուրք-հայկական պատերազմը եւ տերութիւնները» աշխատութիւնում հավաստի փաստերի վերլուծութեամբ հաստատում է, որ թեպէս այդ ժամանակահատվածում Քեմալն ու նրա համախոհները պանթուրքիստական ընդարձակ ծրագրեր դեռեւս չէին կարող կենսագործել, սակայն «...իրագործման ճանապարհին որպէս քար ընկած էր Հայաստանի Հանրապետութեան ոչնչացումը, որը միշտ էլ պանթուրքիստների առաջնահերթ խնդիրն է հանդիսացել, ստեղծված պայմաններում նրանց իրագործելի էր թվում: Այս տեսակետից չի բացառվում, որ նրանք կարող էին համաձայնել, ավելի ճիշտ, չընդդիմանալ՝ չնայած մուսաֆաթիստների հետ կնքած պայմանագրին, Ազրբեջանի խորհրդայնացմանը, եթե դա պայմանավորվեր Հայաստանի ոչնչացումով, եթե բոլշեւիկյան կառավարութիւնը համաձայներ ձեռքերի ազատութիւն տալ նրանց Հայաստանի հարցում... »¹:

Որպէս ապացույց իր եզրահանգումներն է. Զոհրաբյանը մեջբերում է Քեմալի հետեւյալ խոսքերը. «Թուրքական կառավարութիւնը իր վրա է վերցնում պատերազմական գործողութիւնները իմպերիալիստական Հայաստանի դեմ եւ պարտավորվում է ստիպել Ազրբեջանի Հանրապետութեանը մտնելու խորհրդային պետութիւններին շրջանակի մեջ»²:

«Համաշխարհային հեղափոխութեան» առաջնորդ ու դրոշակակիր Խորհրդային Ռուսաստանը, առաջնորդվելով արեւելքի ճնշված ժողովրդին «Միջազգային իմպերիալիզմի լծից ազատագրելու» եւ արեւելքի երկրներում խորհրդային կարգեր հաստատելու միջոցով նրանց ազատագրելու շինծու ու խորապէս կեղծ լոգունգներով եւ կարգախոսներով, ձգտում էր արեւելքի ժողովուրդների վրա հաստատել իր գերիշխանութիւնը ու նրանց աջակցութեամբ մերձավոր եւ միջին արեւելքից դուրս մղել «Միջազգային իմպերիալիզմի», այն է՝ Անտանտի տերութիւններին:

Խորհրդային Ռուսաստանի իշխանութիւններին «ազատագրական եւ հումանիստական» առաքելութեան ու նպատակների կենսա-

¹ Զոհրաբյան է, Աշվ. աշխ., էջ 27:

² Նույն տեղում:

գործման գլխավոր խոչընդոտը «Միջազգային իմպերիալիզմն» էր եւ նրա դաշնակից Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Մերձավոր եւ միջին արեւելքում իր գերիշխանութիւնը հաստատելու համար Խորհրդային Ռուսաստանին անհրաժեշտ էր դաշնակից ու հենարան: Հանձին իրեն «կարմիր հեղափոխական» հորը ընդ Մուստաֆա Քեմալի, որի պայքարի սլաքը նույնպէս ուղղված էր «Միջազգային իմպերիալիզմի» դեմ, Խորհրդային Ռուսաստանը գտավ իր հուսալի եւ «գաղափարակից» դաշնակցին: Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Քեմալական Թուրքիայի շահերը փոխադարձաբար համընկնում ու ներդաշնակում էին: Նորաթուխ դաշնակիցների համար «Միջազգային իմպերիալիզմի» դաշնակից Հայաստանի Հանրապետութիւնը դիտվում էր որպէս թշնամի, իրենց նպատակների կենսագործման ճանապարհին կանգնած խոչընդոտող ուժ: Այս առումով ուշագրավ է Խորհրդային մեծ հանրագիտարանում Հայաստանի Հանրապետութեանը տրված հետեւյալ որակավորումը. «1920թ. սկսած Խորհրդային Ռուսիայի եւ Անկարայի բարեկամական հարաբերութիւնները բախվում էին այդ երկու պետութիւնների (այդ ժամանակ քեմալական Թուրքիան որպէս անկախ պետութիւն դեռեւս որեւէ տերութեան կողմից ճանաչված չէր-Հ. Գ.) միջեւ ընկած որպէս թշնամի ուժ, Հայաստանի ընդդիմութեանը»¹:

Միմոն Վրացյանի պնդմամբ՝ բոլշեւիկների ու թուրքերի միջեւ գոյութիւն ունեին շատ սերտ բարեկամութիւն եւ համագործակցութիւն: Իր պնդումը հիմնավորելու համար նա մեջբերում է բոլշեւիկ-քեմալական-ադրբեջանյան համագործակցութիւնը հավաստող երկու փաստարկ.

1. Ադրբեջանի գինվորական նախարարի օգնական գեներալ Ալի Աղա Շիրվանսկու եւ թուրքական բանակի հրամանատար Քեհագիմ Կարաբեքիր փաշայի 1920 թ. ապրիլի 15-ին էրզրումում կայացած հանդիպումն ու կնքված համաձայնագիրը:

Համաձայն այդ համաձայնագրի 5-րդ կետի՝ «Ազրբէջանի կառավարութիւնը խոստանում է շարունակել նպաստել Խորհրդ. Ռուսաստանի «Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրաւունքների պաշտպանութեան կոմիտէ» միջեւ մերձեցումն իրականացնելու: Անհրաժեշտութեան դէպքում ինքն էլ է յարում այդ միութեանը»²:

Իսկ ըստ համաձայնագրի 7-րդ կետի՝ Անատոլիայի ու Ռումելիայի իրավունքների պաշտպանութեան կոմիտեն պարտավորվում է «...երբ Հայաստանը յարձակում գործէ Ադրբէջանի վրա, եւ

¹ Большая Советская Энциклопедия, 1926, т. 3, ст. 438.

² Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 448:

Ագրբեջանի կառավարութիւնը վճռականօրէն խոստանում է, որ այդ ղէպքում, երբ Թիւրքիայի արեւելեան շրջանները կը տրւեն եւ կը միացեն Հայաստանին,-այս երկու ղէպքում էլ համաձայնութեան երկու կողմերն էլ պաշտպանելու եմ միմիանց շահերը եւ գործելու են որպէս միացած բանակ»¹:

Ուշագրաւ է այդ համաձայնագրի կապակցութեամբ իր նամակներից մեկում Կարաբեքիր փաշայի ներկայացրած հետեւյալ փաստերը. «Մեր, Ագրբեջանի եւ բոլշեւիկների միջեւ կնքած պայմանների հիման վրա, մեծ Թիւ մեր սպաների, բժիշկների եւ պաշտօնեաների գնացել են Ագրբեջան: Բոլշեւիկները մեզ առաջարկեցին անյապաղ պատերազմական գործողութիւններ սկսել հայկական սահմանների վրա, հայերի դէմ...

Ագրբեջանեան զօրքերը պէտք է ցոյց տան կեղծ-խաբուսիկ դիմադրութիւն, որպէսզի կարողանան իրենց արդարացնել դաշնակիցների հանդէպ: Միանալով կանաչ բանակին՝ ագրբեջանեան զօրքերը պէտք է առիթ որոնեն ընդհարելու Հայաստանի հետ եւ Անատոլիայում գտնւող Թիւրք զօրքերի հետ միասին անցնեն Հայաստանի սահմանները ու սկսին զինւորական գործողութիւններ Հայոց Հանրապետութեան դէմ»²:

Ըստ Ս. Վրացյանի վկայակոչած 2-րդ փաստարկի՝ «...յայտնի կոմունիստ Սուլթան Գուլիեւը 1920 թւի մայիսին գրում էր «Իզվեստիա»-յում. «Միլլի կազմակերպութիւնը Դենիկինի Մոսկւայի վրա գործած յարձակման ժամանակ նրա թիկունքում առաջացրեց ապստամբութիւն եւ ստիպեց կուրի վճռական ըրպէներին նրա բանակից մի քանի զօրամասեր ուղղել դէպի յետ՝ ճնշելու համար ապստամբութիւնը: Այդ ձեւով է աշխատել «Միլլի կազմակերպութիւնը եւ Բաթումիի, Կարսի, Արդահանի շրջաններում: Ագրբեջանի բանակում աշխատող տաճկական սպաները գաղտնի քարոզչութիւն են անում միանալու Խորհրդային Ռուսաստանի հետ»³:

Կարելի է ասել, որ մեկնաբանություններն ավելորդ են:

Կարաբեքիր փաշայի արտահայտած «ագրբեջանեան զօրքերը պէտք է առիթ որոնեն ընդհարելու Հայաստանի հետ» ցանկությունը, հանձին վիճելի տարածքներ համարվող Արցախի, Զանգեզուրի եւ Նախիջևանի, ներկայացվել էր:

¹ Նույն տեղում, էջ 448-449:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

Խորհրդային Ռուսաստանին «խորհրդայնացման նպատակով» անհրաժեշտ էին անմիջական հաղորդակցության ուղիներ, կապեր ստեղծել Արեւելքի երկրների եւ մասնավորապես իր նոր դաշնակցի՝ քեմալական Թուրքիայի հետ: Կովկասյան անկախ հանրապետությունները անջրպետում էին Ռուսաստանից Թուրքիային, իսկ նրանց քաղաքական շահերը պահանջում էին վերացնել այդ անջրպետները: Ադրբեջանի հարցը լուծվեց խորհրդայնացման ճանապարհով: Սակայն Հայաստանի Հանրապետությունը եւ հատկապես Արցախը, Ջանգեզուրն ու Նախիջևեանը, սեպաձեւ խրվելով արդեն Խորհրդային Ադրբեջանի եւ Թուրքիայի միջեւ, փաստորեն գլխավոր խոչընդոտներ էին «համաշխարհային հեղափոխության» իրականացման ճանապարհին: Անհրաժեշտ էր վերացնել այդ սեպը եւ անմիջական կապ ստեղծելով Խորհրդային Ադրբեջանի եւ Թուրքիայի միջեւ՝ ճանապարհ բացել դեպի Արեւելք: Խորհրդայնացման ճանապարհով Արցախը, Ջանգեզուրն ու Նախիջևեանը եւ, իհարկե, նաեւ «իմպերիալիստական Հայաստանը» (այդպես են որակել Հայաստանի Հանրապետությանը Քեմալ փաշան եւ նույն տարվա սկզբներին Բաքվում կայացած Արեւելքի ժողովուրդների համագումարը) նվաճելը տվյալ պարագայում դեպի Արեւելք ճանապարհ հարթելու ամենահարմար մայրուղին էր:

Ս. Վրացյանի գնահատմամբ՝ Բաքուն դառնում է քեմալականների գործնական աշխատանքների կենտրոնը: Հուլիսի 20-ին Մոսկվայից Բաքու է վերադառնում Խալիլ փաշան եւ խորհրդային իշխանության կողմից արժանանալով ջերմ ընդունելության՝ ձեռնամուխ է լինում «իսլամական բանակի» կազմակերպմանը: Բանակի շարքերը համալրելու նպատակով Ռուսաստանի զանազան շրջաններից՝ Ղրիմից, Կազանից, Ուֆայից, Միջին Ասիայից խումբ-խումբ Բաքու են գալիս բազմաթիվ կամավորներ: Ընդամին, կազմավորվող «իսլամական բանակ»-ի գեներն ու զինամթերքը, հանդերձանքը, ֆինանսական ծախսերը հոգացել է խորհրդային իշխանությունը:

Բանակը պիտի արագորեն կազմավորվեր եւ Խալիլ փաշայի գլխավորությամբ մեկներ Թուրքիա¹:

Դեպի արեւելք տանող մայրուղու առաջին արգելապատնեջն Արցախն էր, ապա՝ Ջանգեզուրը: Արցախի դիմադրությունն առավել դյուրությամբ հաղթահարելու համար բոլշևիկյան «ազատարարները» հմտորեն կիրառում էին իրենց հարազատ եւ բազմիցս փորձարկած մեթոդները, այն է՝ կեղծ եւ շռայլ խոստումների քարոզչու-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 449-450:

թյամբ ապակողմնորոշել ու սիրաշահել ժողովրդին եւ տեղերում հաստատել խորհրդային իշխանության կառույցներ՝ հեղկոմներ:

Որոշակիորեն տեղյակ լինելով Զանգեզուրի եւ Արցախի նկատմամբ խորհրդի Բեկ-Սուլթանովի գործած չարագործություններին ու գավթողական տրամադրվածությունը՝ Ադրբեջանի նորանշանակ բուլղեհիկյան իշխանությունը՝ հեղկոմը, ապրիլի 29-ի որոշմամբ նրան է վստահում Արցախի հեղկոմի դեկր: Առաջնորդվելով խորհրդային իշխանությունների կենսագործած քաղաքականությունը՝ խորհրդի Բեկ-Սուլթանովը նրանց գործուն աջակցություն սկսում է հեղկոմներ հիմնել նաեւ Արցախի շրջաններում¹:

Ջբափարարվելով այդ ամենով՝ Սուլթանովը Շուշիի փրկված հայերի միջոցով հայտնում է Արցախի ղեկավարությունը, որ «Կարմիր Բանակը գրավել է Բաքուն և Շուշիում կազմված է Հեղափոխական կոմիտե (Ռեկոմ)՝ իր նախագահությունը, և առաջարկում է դադարեցնել հարձակողական գործողությունները»²:

Սուլթանովի առաջարկությունը, կարելի է ասել, հավասարազոր է գրեթե վերջնագրի: Ավելին, իր իշխանությունն Արցախում հաստատելու նպատակադրությունը Սուլթանովը խաղաղության եւ համերաշխության է կոչում Արցախի բնակչությունը, ընդամենի ժողովրդին ապակողմնորոշելու եւ նրա համակրանքը շահելու նպատակով մինչ այդ տեղի ունեցած ազգամիջյան ջարդերի ողջ մեղքն ու պատասխանատվությունը բարդում է դաշնակցականների եւ իր նախկին կուսակիցների՝ մուսաֆաթականների վրա: Սուլթանովը թեպետ փորձում է կիրառել զանգվածներին մոլորեցնելու եւ սիրաշահելու բուլղեհիկների, իհարկե նրանց իսկ թելադրությունը, գործադրած մարտավարության ձեւերն ու միջոցներն, սակայն նրա ջանքերն ապարդյուն էին: Արցախահայությունը, քաջատեղյակ լինելով նորաթուխ բուլղեհիկի հակահայ գործունեությունն ու տրամադրվածությունը, բնականաբար չէր կարող հավատ ընծայել նրա քարոզչությանն ու խոստումներին:

Արցախահայությունը, միանշանակորեն իր անվստահությունն ու բացասական տրամադրվածությունն արտահայտելով Սուլթանովի եւ նրա ձեռնարկումների նկատմամբ, մայիսի 7-ին Լենինին եւ Ադրբեջանի հեղկոմի նախագահ Նարիմանովին (պատճեն) հասցեագրած հեռագրում ներկայացնում է Արցախում տիրող իրավիճակը, միաժամանակ հայտնում, որ «...Արցախի 360 հազար գիւղա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, ք. 57:

² Կիսիբեկյան Ա., Հուլիս, հ. 1, էջ 507:

ցիուլթյունը ներկայումս էլ հարկադրված է լինել մարտաշարքերում, որովհետեւ Շուշիի հեղկոմից ծանուցագիրը նա ստացել է այն պահին, երբ գնդացիներին ու հրանոթների որոտը շարունակում է ոչնչացնել խաղաղ հայ բնակչուլթյանը...

Շուշիի հեղկոմի առաջարկուլթյանը մենք չենք հավատում...¹:

Այդ նույն հեռագրում իր հավանուլթյունը արտահայտելով խաղաղուլթյուն հաստատելու հեղկոմի կոչի նկատմամբ՝ արցախահայուլթյան անուկից հանդես եկող Արցախի գյուղացիուլթյան պաշտպանուլթյան կոմիտեն հայտնում է. «Արցախի 360 հազար հայ գյուղացիուլթյունը երեք տարի շարունակ պայքարել է թուրքական ռեակցիայի եւ խան-բեկական Ադրբեջանի Հանրապետուլթյան դեմ: Կրկնապատկված եռանդով նա կշարունակի պայքարը ռեակցիայի դեմ, քանի դեռ Խորհրդային Ռուսաստանի հեղափոխուլթյան հավատարիմ զավակները չեն մտել Լեռնային Արցախի սահմաններ»²:

Այդ հեռագրում արցախահայուլթյան արտահայտած Խորհրդային Ռուսաստանի հեղափոխուլթյան հավատարիմ զավակներին Արցախում տեսնելու ցանկուլթյունը շատ շուտով իրականանում է:

Մայիսի 1-ին Ադրբեջանի տարածքում գտնվող 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարուլթյունը Օրջոնիկիձեի, Կիրովի ստորագրուլթյամբ՝ խորհրդային իշխանուլթյան անուկից, պատերազմ հայտարարելու սպառնալիքով նոր վերջնազիր է ներկայացնում Հայաստանի կառավարուլթյանը եւ առանց պատասխանի սպասելու կարմիր բանակի զորագնդերը շարժում Արցախ: Պահանջում են Դրոյից հայ գինական ուժերը դուրս բերել Արցախի տարածքից: Եթե չընդունվեն Կարմիր բանակի պահանջները, ապա հանրապետուլթյունը ստիպված կլինի պատերազմել ոչ միայն «խորհրդային մուսաֆաթի», այլեւ հենց Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ: Բացի դրանից, խորհրդային իշխանուլթյան հետ բանակցուլթյունները վարելու առաքելուլթյամբ Մոսկվա ուղեւորվող Լեւոն Շանթի պատվիրակուլթյունն արդեն ճանապարհին էր, եւ Հայաստանի կառավարուլթյունը հույս ուներ բանակցուլթյունները վարել մեծ տերուլթյան հետ:

Մայիսի 5-ին Դրոյի հետ բանակցելու համար Արցախ են ժամանում Ս. Օրջոնիկիձեի ներկայացուցիչներ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանն ու Լեւանդովսկին եւ խորհրդային իշխանուլթյան անուկից պահանջում հայկական զորքերը դուրս բերել Արցախի տարածքից եւ անցնել Զանգեզուր:

¹ Հարությունյան Հ, Լեռնային Արցախը 1918-1921, Երեւան, 1996, էջ238:

² Նույն տեղում:

«Դրօն,- շարունակում է Արսեն Միքայելյանը,- պատասխանում է, որ ինքը զինուորական է, ներս է մտել Արցախ իր կառավարութեան հրահանգով եւ այն ժամանակ միայն, երբ Ազրբեջանը սկսել է կոտորել Շուշի քաղաքի անդէն բնակչութիւնը եւ աւերել հայկական զիւղերը, կը հեռանայ միայն այն ատեն, երբ համապատասխան հրաման ստանայ Հայաստանի Հանրապետութիւնից»¹:

Խորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչները Դրոյին համոզելու նպատակով դիմում են կեղծիքի ու խաբեութեան.

«Բայց Հայաստանի նախկին կառավարութիւնն այլեւս գոյութիւն չունի, եւ մայիսի 2-ին Հայաստանի մէջ հաստատուած է Խորհրդային իշխանութիւն (Հայաստանի կառավարութեան հետ կապի բացակայութեան պատճառով Դրոն դեռեւս տեղեկութիւն չունի հանրապետութիւնում բոլոր իրաւունքների սանձազերծած մայիսյան խռովութիւնների մասին-Չ. Գ.),- յայտարարում են նրանք:

- Ես զինուորական եմ, ես կը սպասեմ իմ կառավարութեան հրահանգին, այդ կըլլայ հին թէ նոր,- լինում է Դրոյի պատասխանը:

Այն ժամանակ Օրջոնիկիձէի ներկայացուցիչներն առաջարկում են Վարիչներ խորհրդի իշխանութիւնը տարածել միայն Վարանդայի եւ Դիզակի վրայ:

Դրօն միեւնոյն պատասխանն է տալիս»²:

Դրոյի մերժողական պատասխանը, ինչը հստակորեն ապացուցեց ժամանակը, խորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչների համար լուրջ խոչընդոտ չէր կարող ծառայել: Կարմիր Բանակը մուտք էր գործել Անդրկովկաս, իսկ տվյալ պարագայում՝ Արցախ, հստակ առաջադրանքով եւ նպատակադրվածութեամբ, ու այն պետք է կենսագործվեր: Առաջին հանդիպումից չանցած երկու շաբաթ մայիսի 20-ին, խորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչները նույն պահանջը իրականացնելու նպատակով դարձյալ հանդիպում են Դրոյին:

«Մայիսի 21-ին,- հաղորդվում է Բաթումի Հայաստանի Հանրապետութեան հյուպատոսի կողմից Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարին հասցեագրված գեկուցագրում,- Դրօն հեռագրել է Արցախից, հայտնելով, որ Շուշիից իր մոտ եկել են Կովկասեան բանակի ռազմական խորհրդի նախագահ Օրջոնիկիձէի ներկայացուցիչներ Սահակ Տեր-Գաբրիելեանը, Կայդալովը եւ Պարանկինը, որոնք Օրջոնիկիձէի անունից Դրոյին հաղորդել են, որ ռուսական

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, էջ 125:

² Նույն տեղում:

կարմիր գործասերը մտադիր են խորհրդային իշխանութիւն Հաստատել Արցախում..

Դրօն պատասխանել է, թէ Հարցի այդօրինակ լուծման համար անհրաժեշտ է դիմել Հայաստանի կառավարութեանը, քանի որ ինքը բանակցութիւնների համար չունի լիազորութիւններ»¹:

Խորհրդային Ռուսաստանի գործերը առանց Արցախի օրինական իշխանության՝ «Վարիչների խորհրդի» եւ Դրոյի համաձայնության, արդեն մինչեւ մայիսի 20-ը հայ բուլղեիկների առաջնորդութեամբ մուտք են գործում Արցախի մի շարք շրջաններ եւ ամենուրեք Հաստատում խորհրդային կարգեր: Արցախը գրավելու ամենահարմար եւ «անարյուն», «մարդասիրական» միջոցը տեղի բնակչութեանը շլացուցիչ խոստումներով ու կեղծ գաղափարներով խաբելն էր: Իսկ «խաղաղություն», «հավասարություն», «եղբայրություն» գրավիչ կարգախոսներով առաջնորդվող բուլղեիկներին դժվար էր մոլորեցնել ազդրեկանական գործերի մշտական սպառնալիքի տակ ապրող եւ իրենց բազմամյա պայքարով դեռեւս բաղձալի նպատակին չհասած արցախցիներին:

Մի հատված դարաբաղցիների հետ հանդիպման ժամանակ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի արտասանած քարոզչութիւննից. «... Ռազմահեղափոխական խորհրդի ներկայացուցիչ ընկեր Գաբրիելյանը ասում էր, որ Կարմիր բանակը եկել է Անդրկովկաս ոչ թե նվաճելու, այլ խորհրդային իշխանութիւն, խաղաղութիւն եւ հանգիստ կյանք հաստատելու:

... Կարմիր բանակը հզոր է եւ արդեն ջախջախել է աշխատավոր ժողովրդի բոլոր թշնամիներին՝ Յուդենիչին, Կոլչակին եւ Դենիկինին: Խորհրդային իշխանութիւնը վերցնում է հողը կալվածատերերից, Ֆաբրիկաները Ֆաբրիկատերերից եւ այդ բոլորը տալիս է բանվորներին եւ գյուղացիներին»²:

Աստիճանաբար տարածվելով Արցախի տարածքում, բուլղեիկները տեղերում ստեղծում են հեղափոխական կոմիտեներ (հեղկոմ) եւ նրանց միջոցով ակտիվ քարոզչական գործունեութիւն ծավալում գյուղացիութեան շրջանում: Մայիսի սկզբներին Շուշիում հիմնված հեղափոխական կոմիտեն տարածում է հետեւյալ գրութիւնը. «... Գրութիւնն ուղղուած էր Լեռնային Արցախի հայ գիւղացիութեան...

Յայտնելով, որ Բագուն, Գանձակը եւ Շուշին գրաւուած են բուլղեիկների կողմից, որ ամբողջ Ազդրեկանում բուլղեիկեան իշխանու-

¹ Տե՛ս ԳՅԳ ԿԱ, թ՛մ. 1649, գ. 1, էջ 40-41:

² Нарочный Карабах в 1918-1923 гг., Ереван, 1992, см. 267:

Թիւն է եւ մուսաֆաթականները տապալուած են, Շուշայ յեղկոմը կոչ է ուղղում հայ գիւղացիութեան՝ տապալելու հայկական մուսաֆաթ՝ «գաշնակների» իշխանութիւնը եւ միանալու իրենց, եղբայրական ձեռք մեկնելու իրենց»¹:

Խորհրդային կոմիսարները ճիշտ էին հասկացել ժամանակի նրբութիւնը: Արցախի նվաճման լավագույն երաշխիքը բնակչութեանը հմայելու ու մոլորեցնելու միջոցով նրա բոլշեւիկացումն էր ու խորհրդայնացումը: Բոլշեւիկյան ժանտախտը արագորեն տարածվում է Արցախի բնակչութեան շրջանում: Հայ բոլշեւիկների ջանքերով բազմաթիւ գյուղեր հոժարակամ ընդունում են խորհրդային իշխանութիւնը:

Ստեղծված իրավիճակում Դրոն այլընտրանք չունեւր. կամ պետք է գննքի ուժով հարկադրեւր Կարմիր բանակին թողնել Արցախի տարածքը, որը միանշանակորեն նշանակում էր պատերազմական գործողութիւններ սկսել Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ, կամ չխոչընդոտել Կարմիր բանակին Արցախի խորհրդայնացման գործում, որն էլ հավասարագոր էր համակերպվել Արցախը առայժմ Խորհրդային Ադրբեյջանի կազմում թողնելու իրողութեանը:

Արցախի գործիչներից ոմանք հակված էին հարցը գննքի ուժով լուծելու տեսակետին եւ այդ պատճառով, երբ Դրոն, այնուամենայնիւ, որոշում է, առանց մարտական գործողութիւններ վերսկսելու, խաղաղ ճանապարհով իշխանութիւնը Արցախում հանձնել հայ բոլշեւիկներին: Արցախի այն գործիչները, որոնք համաձայն չէին իշխանութիւնը բոլշեւիկներ խաղաղ ճանապարհով հանձնելու իրողութեանը, մասնավորապէս, Դիգակի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարներից Հովակ Ստեփանյանը «Հ.Յ.Դ. դատական գերագոյն ատեանին» ուղղված իրնց գեկուցագրերում, նկարագրելով Արցախում տեղի ունեցած վերջին իրադարձութիւնների մանրամասները, գտնում են, որ անհրաժեշտ էր մնալ Արցախում եւ բոլոր հնարավոր միջոցներով պայքարել ու թույլ չտալ, որպէսզի բոլշեւիկները կարողանային խորհրդայնացնելու ճանապարհով Արցախը մտցնել Ադրբեյջանի կազմում²:

Իրոք, դժվար էր երկարատեւ ու արյունալի պայքարից ու կռիւներից հետո հաշտվել Արցախը դարձյալ Հայաստանի Հանրապետութեան կազմում չտեսնելու իրողութեանը: Արցախյան հարցի լուծման նման վերջաբանը անառարկելիորեն ծանր է եղել նաեւ Դրոյի համար: Այդպիսի իրավիճակը աննախադեպ էր նրա մարտական հա-

¹ ՀՀ ԲԿԱ, ֆ. Ս. Վ., տուփ 2, «Տեր Յակոբեանի յուշերը», էջ 1:

² Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, քժ. 1649, գ. 1, 3, 6:

ըրևատ կենսագրութիւննում: Նա գլխավորապես ռազմի մարդ էր եւ Արցախի համար գուցե եւ ճակատագրական նշանակութիւն ունեցող վճիռ կայացնելու համար, տվյալ պարագայում նրանից պահանջվում էր խորագետ քաղաքագետի նրբին միտք, հավասարակշռված կողմնորոշում ու սթափ մոտեցում: Անբասիր ռազմագետի ու քաջ զինվորի անուն վաստակած Դրոյին, այս դեպքում, պետք է փոխարինել քաղաքագետ Դրոն, որին վիճակված էր լուծելու չափազանց դժվարին ու պատասխանատու խնդիր: Որպեսզի ստեղծված կացութեանը համապատասխան ու ճիշտ քայլեր ձեռնարկվեին, անհրաժեշտ էր անպայմանորեն հաշվի առնել հետեւյալ հանգամանքները.

1) Արցախը եւ բնականաբար Հայաստանի Հանրապետութիւնը, արդէոք ի գորու էին եւ պատրաստ պատերազմելու հյուսիսի հզոր հարեւանի՝ Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ:

Դատելով Հայաստանի Հանրապետութեան ներքին եւ արտաքին քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող դեպքերի ընթացքից՝ աներկբա կարելի է պնդել, որ Հայաստանի կառավարութեան համար նման ճակատագրական որոշում կայացնելու համար ժամանակը եւ հնարավորութիւնները չափազանց աննպաստ էին եւ գրեթե անհնարին: Իսկ Արցախում հայտնված խորհրդային զորքեր դեմ պառերազմելը, որը հավասարազոր է Խորհրդային Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելուն, պատմական այդ ժամանայաշրջանում բնավ չէր կարող տեղ գտնել ՀՀ կառավարութեան քաղաքական ու առավել եւս ռազմական ծրագրերում:

Նախ, Հայաստանի կառավարութեանը դեռեւս նոր էր հաջողիկ ճնշել հանրապետութեան մի շարք շրջաններում բռնկված բոլշեւիկների գլխավորած մայիսյան խռովութիւնները, որից հետո «... իրերի տրամաբանական թելադրանքով, կառավարութեան առջեւ եկաւ թրքաբնակ վայրերի գրաւման հարցը: Մի շարք շրջաններ՝ Զանգիբասարում, Վեդիբասարում, Զուլ, Կողբ եւ այլն, էլ չենք խոսում Շարուր-Նախիջեւանի մասին, որոնք մնում էին Հայաստանի իշխանութեան նկատմամբ ապստամբ վիճակում, ոչ միայն չէին ճանաչում նրան, այլեւ անվերջ յարձակումներով, սպանութիւններով դժուարացնում էին Հայաստանի կազմակերպման եւ վերաջինութեան գործը»¹:

Հայրենական պատմաբաններից Հ. Հարութիւնյանը իր «Լեռնային Արցախը 1918-1921» պատմագիտական աշխատութիւնում, վերլուծելով խորհրդային զորամասերի հայտնվելու պատճառով

¹ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 915:

Արցախում տիրող իրավիճակը, գտնում է. «Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետության կառավարության դիրքին, ապա նա հնարավորություն չունի գինու թուղթով օգնություն ցույց տալ, քանի որ հայկական բանակը ներքաշվել էր քեմալական Թուրքիայի պարտադրած պատերազմի մեջ¹»:

Որպես փաստարկ իր եզրահանգման, Հ. Հարությունյանը վկայակոչում է մայիսի 2-ին Սարուչենում կայացած Արցախի ժամանակավոր կառավարության նիստում Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ Հակոբ Տեր-Հակոբյանի կողմից արված հետևյալ հայտարարությունը. «...երկու ճակատի վրա մենք չենք կարող կռվել, որովհետև մեր ամբողջ ուժերը պետք է կենտրոնացնենք տաճիկների դեմ: Արցախին մենք կօգնենք ոչ թե կենդանի ուժերով, այլ ռազմամթերքով եւ դրամով»²:

Բ) Լեւոն Շանթի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը դեռևս գտնվում էր Մոսկվայում, եւ Հայաստանի կառավարությունը հույս ուներ բանակցությունների միջոցով Խորհրդային Ռուսաստանին ճանաչել տալու ոչ միայն Հայաստանի Հանրապետությունը, այլև խաղաղ ճանապարհով լուծելու Արցախի եւ Ջանգեզուրի հարցը:

Մայիսի կեսերին Հայաստանի Հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչները արդեն հասել էին Արցախ եւ Դրոն նրանց պատմածներից որոշակիորեն տեղյակ էր Հանրապետության ներքին եւ արտաքին քաղաքական կյանքում տիրող վերահիշյալ իրադարձություններին³:

Գ). Մայիսի 29-ին ստանալով Դրոյի կողմից դեռևս մայիսի 21-ին ուղարկված հեռագիրը, որով տեղեկացվում էր Օրջոնիկիձեի ներկայացուցիչների եւ Կարմիր զորամասերի կողմից Արցախում կենսագործվող ձեռնարկումների մասին՝ Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Համո Օհանջանյանը հաջորդ օրը ելեթ բողոքի նոտա է հղում Մոսկվա, արտաքին գործերի ժողկոմ Ջիչերինին՝ հայտնելով. «... ապրիլի 20-ին Արցախի գյուղացիությունը Գրդ համագումարում հաստատել է նախորդ համագումարներում ընդունած Հայաստանի Հանրապետությանը միավորվելու իր որոշումը: Այդ նույն համագումարում խիստ կերպով մերժվել է Ադրբեջանի իշխա-

¹ Հարությունյան Յ., Եզվ. աշխ., էջ 273:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս ՅՅԴ ԿԱ, թժ. 1649, գ. 1, էջ 40-41:

նությունը ճանաչելու հնարավորությունը, նույնիսկ քաղաքական հեղաշրջման եւ այնտեղ խորհրդային իշխանություն հաստատելու դեպքում:

... Հայաստանի Հանրապետության կառավարութայունը չցանկանալով Արցախի բնակչութայունը պատճառել նոր թշվառութայուններ՝ բազմիցս առաջարկել է Ադրբեջանի կառավարութայունը, որը ձգտում է գեներքի ուժով Արցախի բնակչութայունը պարտադրել իր իշխանութայունը, հարցը լուծել խաղաղ ճանապարհով՝ երկու Հանրապետութայունների փոխհամաձայնութայումբ:

Այս պահին, երբ երկու պետութայունների՝ Ռուսաստանի եւ Հայաստանի միջեւ բարեկամական հարաբերութայուններ հաստատելու նպատակով իմ կառավարութայուն պատվիրակութայունը գտնվում է Մոսկվայում, կոմիսար Օրջոնիկիձեի այն պահանջը, ըստ որի Արցախի բնակչութայունը, հակառակ պարզ ու որոշակիորեն արտահայտած իր կամքի, համարվի Ադրբեջանի մասնիկը՝ բոլորովին անհասկանալի է:

... Այժմ դարձյալ արտահայտելով իմ կառավարութայուն բարիցանկութայունը, խնդրում եմ Արցախի բնակչութայուն կամքի ազատ արտահայտվելու հնարավորութայուն ընձեռելու նպատակին ծառայող հարցերը մեր պատվիրակութայուն հետ քննարկել Մոսկվայում եւ խորհրդային գորքերի կողմից այդ երկրամասը բռնի ներխուժելու դեպքում, նրա բնակչութայուն փրկել արյունահեղութայունից»¹:

Դ) Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ պատերազմական գործողութայունների վերաբերյալ Հայաստանի կառավարութայունը Դրոյին հատակ հրահանգ չի տվել եւ չէր կարող տալ, որովհետեւ հայ-ռուսական պատերազմը իր անկանխատեսելի հետեւանքներով ոչ միայն կարող էր վերջնականապես «լուծել» վիճելի տարածքների՝ Արցախի, Զանգեզուրի եւ Նախիջեւանի խնդիրը, այլեւ հարցականի տակ դնել նույնիսկ Հայաստանի Հանրապետութայուն գոյութայունը:

2. Ինչպիսի՞ն կլիներ Հայաստանի Հանրապետութայուն կառավարութայուն վերաբերմունքը Դրոյի նկատմամբ, եթե նա, կապի եւ հաղորդակցութայուն միջոցների բացակայութայուն պայմաններում, փորձեր սեփական նախաձեռնութայումբ սկսել պատերազմական գործողութայուններ ընդդեմ ռուսական գորքերի: Չէ՞ որ անհաջողութայուն դեպքում պատասխանատվութայունը իր ողջ ծանրութայումբ կրնկներ Դրոյի վրա: Իսկ անհաջողութայունը, չնայած Դրոյի՝ անպարտելի զորապետի համբավին, բացառ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 368, ց. 1, գ. 5, ք. 182:

ված չէր, քանի որ Կարմիր բանակը, պատերազմը փոքր-ինչ երկարաձգվելու դեպքում, կարող էր իր մարտաշարքերը համալրել ոչ միայն ի հաշիվ ուսակազմի զորագնդերի, այլև առաջին հերթին հենց «Կարմիր Ադրբեջանի» զինական ուժերի:

Ըստ Ա. Միմոնյանի «Ձանգեզուրի գոյամարտը 1918-1921 թթ.» պատմագիտական աշխատությունում տեղ գտած տվյալների՝ մինչև խորհրդային կարգերի հաստատումը մուսաֆաթական Ադրբեջանի 30.000 հետեւակ եւ հեծյալ մարտիկներից բաղկացած բանակը ուներ. « ա. մեկ հետեւակային դիվիզիա, որի կազմում կար հինգ գունդ՝ մինչև 12.000 սվինով.

բ. երկու գնդերից կազմված մեկ հեծյալ բրիգադ՝ մինչև 2800 սրով: Դերբենդի ուղղութեամբ՝ Ադրբեջանի եւ Դաղստանի սահմանի վրա, ինչպես նաև Կուսարի եւ Կուբայի շրջաններում մուսաֆաթական բանակն ուներ զորքերի անկանոն ջոկատներ, որոնցում հաշվվում էր 8000 մարդ: Բանակն ուներ նաև զորքերի այլ տեսակներ.

ա. Անմիջականորեն սահմանի վրա կանգնած էր ժանդարմական դիվիզիոնը:

բ. Բաքվում տեղակայված էր հետեւակային մի գունդ:

գ. Այստեղի յունկերական ուսումնարանն ուներ մինչև 500 մարդ:

դ. Քաղաքում կար ոստիկանական պահեստային մի գումարտակ՝ 2000 մարդով»¹:

Մուսաֆաթական Ադրբեջանի 30.000 թվակազմ ունեցող բանակի գլխավոր ուժերը՝ 20.000 մարտիկներ, կենտրոնացած էին ոչ թե Բաքվի ուղղութեամբ, այլ Արցախ-Ձանգեզուր հատվածում²:

Ադրբեջան ներխուժած Մ. Լեւանդովսկու 11-րդ Կարմիր բանակը բաղկացած էր հետեւյալ զինական ուժերից. «2-րդ հեծյալ կորպուսը (հրամանատար՝ Վոդոպյանով), 32-րդ հրաձգային դիվիզիան (հրամանատար՝ Շտեյգեր), 28-րդ հրաձգային դիվիզիան (հրամանատար՝ Նեստերովսկի) եւ 20-րդ հրաձգային դիվիզիան (հրամանատար՝ Վելիկանով) եւ երկաթուղային մարտական տեղամասը»³:

Դրան հակառակ, Դրոն պետք է ապավիներ միմիայն Արցախում գտնվող ուժերին, քանի որ Հայաստանի կառավարությունը, գլխավորապես զբաղված լինելով ներքին թշնամու՝ մայիսյան խռովության, ապա նաև հանրապետության թուրքաբնակ շրջանների «խաղաղեցման ու

¹ Միմոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 46:

² Նույն տեղում, էջ 74:

³ Նույն տեղում:

մաքրման» գործերով, դժվար թե կարողանար անհրաժեշտ պահին որեւէ շոշափելի ռազմական օգնութիւն հասցնել Արցախ:

3. Արդո՞ք արցախահայութիւնը պատրաստակամ էր մինչեւ վերջ, գեւքը ձեռքին կռուելու Կարմիր բանակի դեմ, որին միացել էին խորհրդային Ադրբեյջանի զորքերը: Պատերազմական նախորդ գործողութիւնները ապացուցեցին, որ արցախահայութեան մարտնչելու ձգտումն ու մարտական որակները վեր էին ամեն մի գովասանքից: Բայց պատմական ներկա ժամանակահատվածում, երբ բացի թուրքից, ասպարեզում էին հայտնվել հայ բոլշեւիկների կողմից եւ հզոր կարգախոսով առաջնորդվող ռուսական կարմիր զորամասերը, իրավիճակը բոլորովին այլ իմաստ էր ձեռք բերում:

Դրոյի՝ Արցախից հեռանալու կապակցութեամբ ՀՀ վարչապետ Հ. Օհանջանյանին, ներքին ու զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանին եւ արդարադատութեան նախարար Աբ. Գյուլխանդանյանին հասցեագրած հեռագրում (հունիսի 7), իր բողոքն ու անհամաձայնութիւնն է արտահայել Ձանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Ս. Մելիք-Յոլչյանը

«Հունիսի 1-ին,- գրում է,- Մելիք-Յոլչյանը, Դրոն իր ամբողջ ջրկատով թողել է Ղարաբաղը եւ անցել Ձանգեզուր: Պատճառը խորհրդավոր է եւ բոլորովին անհասկանալի մեզ: Ղարաբաղում վիճակը անորոշ է: Մեր ձեռքով մենք կործանել ենք Ղարաբաղը: Դրոն անձամբ է իշխանութիւնը հանձնել բոլշեւիկներին: Ինչպես հայտնում է հենց նոր Ղարաբաղից եկած գնդապետ Մեսյանը, այնտեղ չկան ռուսական բոլշեւիկներ եւ ժողովուրդը տատանվում է: Դրոյի եւ նրա ջրկատի խուճապահար փախուստը Ղարաբաղից Ձանգեզուրում ստեղծել է որոշ հուսալքում...»¹:

Մելիք-Յոլչյանը թեպետ Դրոյի մորաքրոջ որդին էր, բայց նրանց հարաբերութիւնները միշտ եղել են անսիրալիք ու լարված: Դրոն չի համակրել իր մորաքրոջ տղային, նրան անվանել է անպտուղ, անբան ու դատարկամիտ: Երբ Մելիք-Յոլչյանին նշանակել են Ձանգեզուրի գեներալ-նահանգապետ, իսկ գնդապետ Ղազարյանին շնորհելով գեներալ մայորի աստիճան՝ գավառի մարտական ուժերի հրամանատար, Դրոն, ինչպես նաեւ Նժդեհը, խիստ ընդդիմացել ու պահանջել են նրանց՝ որպէս անտաղանդ ու անաժան գործիչներ, հեռացնել զբաղեցրած պաշտոններից²:

Ճիշտ է, Դրոն հեռանում է Արցախից, ինչպէս նշում է Մելիք-Յոլչյանը, բայց նրա հաղորդածը, կարելի ասել, ուռճացած է:

¹ ՀԱՍ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 51, ք. 3:

² Տե՛ս Իշխանեան Ե., Աշխ., էջ 671:

Նախ, նա իր գործամասով Արցախից չի հեռացել խուճապահար:

Ճիշտ է, Ադրբեյջանում արդեն հաստատվել էր խորհրդային իշխանություն, եւ բոլշեւիկները ժողովրդին սիրաշահելու նպատակով շարունակում էին խաղաղություն պահպանելու բազմաթիվ շռայլ խոստումներ տալ, բայց, այնուամենայնիվ, հայերի եւ ազերիների միջեւ խաղաղ եւ կայուն փոխհարաբերություններ հաստատելու համար որեւէ իրական երաշխիք դեռեւս գոյություն չունէր: Անհրաժեշտ էր արցախահայության ինքնապաշտպանությունն ապահովելու համար որոշակի քայլեր ձեռնարկել: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը՝ Դրոն որոշում է Արցախում հայ բոլշեւիկների տնօրինությունը հանձնել զենքի եւ զինամթերքի որոշակի պաշար: Այդ մասին հետագայում՝ 1921 թ. հունվարի 26-ին թվագրված նամակներից մեկում խոստովանում է Գ.Նժդեհը. «Արցախից հաղորդում են ինձ. «Քչեցինք թշնամուն Տողայ, Տումայ, Թաղարու, Թաղավարու, Չանախու եւ Սարգիսաշենի շրջաններից (խոսքը 1921 թ. խորհրդային բանակի դեմ Արցախի Դիզակի շրջանի (Հաղրութ) հայության թեւանի գլխավորած ապստամբության մասին է - Հ.Գ.):

Վերցրինք Դրոյի թողած 7 զնդացիները, աւելի քան 100.000 փամփուշտը, 2 թնդանօթ, շատ սնարիաղ (արկ) եւ անցնելով յարձակման՝ վերցրինք 100 աւելի գերի...»¹:

2. Գնդապետ Մեսյանը չէր կարող ասել, որ Արցախում չկան ռուսական բոլշեւիկներ, քանի որ մայիսի 21-ին հագիվ է կարողացել փրկվել կարմիր բանակի հարյուրյակի ու նրան միացած հայ բոլշեւիկների հարձակումից:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործոց նախարարությունն ուղղված զեկուցագրում նշվում է. «Արցախից մայիսի 23-ին ստացված տեղեկատվությունում ասվում է, որ բոլշեւիկները ուժեղացրել են իրենց գործունեությունն ու քարոզչությունը: Խաչենի, Ջիվանչիրի եւ Գյուլիստանի շրջաններում, ուր մուտք են գործել ռուսական զորամասերը, հաստատվել է խորհրդային իշխանություն: Համաձայն այդ նույն տեղեկության՝ Վարանդան եւ Դիզակը նույնպես մտադիր չեն դիմադրելու ռուսական զորքերին»²:

«Մայիսի 18-ին, - նշում է Արսեն Միքայելյանը,- Դրոյի հրահանգով մի քանի սպաներ անցնում են Վանք՝ Զ. Մեսեանին օգնելու եւ այդ շրջանը ուժեղացնելու, բայց դեռ Խաչէնը չհասած վերադառնում են, լուր ստանալով, որ Խաչէնի շրջանը բոլշեւիկացել է:

¹ ՀՀԳ ԿԱ, քժ. 46, գ. 2:

² ՀԱԱ, ֆ. 368, գ. 1, գ. 5, ք. 182:

Մայիսի 21-ին Զիւանչիբի հայ բուլչեւիկները՝ միացած ուսու կարմիր բանակի մի հարիւրեակ ձիււորներին հետ, յարձակուում են Վանք գիւղի վրայ՝ գնդապետ Զ. Մեսեանին ձերբակալելու, բայց չեն կարողանում:

Այդ ժամանակամիջոցում ուսուական որոշ զօրամասեր են տեղափոխում դէպի Շուշի եւ Զանգեզուր:

Եվ այդպիսով, հակառակ Դրոյին եւ Վարիչներու խորհրդի թափած աշխատանքներուն եւ կազմակերպած բանակին, Արցախը դրւում է նոր անակնկալի առջեւ¹:

Հանրապետութեան կառավարութեան հետ կապի բացակայութիւնն ավելի է ծանրացնում առանց այդ էլ անորոշ ու անելանելի իրավիճակը: Մայիսի 24-ին Արցախում տիրող կացութեան վերլուծութեան եւ հետագա անելիքները ճշտելու նպատակով Դրոն Զանախչի գլուղում հրավիրում է խորհրդակցութիւն:

Պատմում է խորհրդակցութեան մասնակից վերոհիշյալ Արսեն Միքայելյանը.

«Զանախչի գիւղի մէջ տեղի է ունենում Հայաստանից եկած պաշտօնեաներու՝ Դրոյի, Նժդեհի, գնդապետ Միրիմանեանի եւ Ա. Միքայելեանի (այս տողերի հեղինակը - Ն.Գ.) խորհրդակցութիւնը, որի մէջ պարզուում է.

Ա) Որ Արցախի ժողովրդի տրամադրութիւնները զգալապէս փոփոխութեան ենթարկուած եւ աստիճանաբար կարող են վերածուել թշնամութեան.

Բ) Որ մայիսի 12-ից սկսեալ Հայաստանի կառավարութեան հակառակ բազմիցս եղած դիմումների, ոչ մի տեղեկութիւն չի ստացուել, ապա ուրեմն Հայաստանի Հանրապետութիւնը գտնուում է օրհասական վտանգի մէջ:

Գ) Որ Նժդեհի Ղափանի զօրամասը չի կարող երկար մնալ Արցախում, որովհետեւ բոլորն էլ գիւղացիներ են եւ կամաւոր ու կը կամենան վերադառնալ դաշտային աշխատանքներու լծուելու:

Դ) Որ ուսուական բանակի որոշ զօրամասեր, խճուղու վրայով, գրաւում են կարեւոր դիրքեր, որով կտրուում են Արցախի հայկական զօրամասի նահանջի ճամբան»²:

Այս բոլոր հանգամանքները նկատի առնելով՝ խորհրդակցութեան մասնակիցները որոշում են իշխանութիւնը հանձնել հայ բուլչեւիկներին եւ մայիսի 26-ին անցնեն Զանգեզուր:

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, էջ 126:

² Նույն տեղում:

Արցախից Դրոյի հեռանալուն իր հուշագրքում անդրադարձել է նաեւ Ա. Կիսիբեկյանը՝ ընդամին շեշտելով այդ գործում արցախահայ-յուրթյան դրսևորած վերաբերմունքն ու տրամադրվածութունը:

Նրա հավաստմամբ՝ «Կարմիր բանակի ներկայացուցիչների Ղարաբաղում երևալը և այն, որ շուտով Կարմիր բանակը Ղարաբաղ պիտի մտնի, կայծակի արագությամբ տարածվելով՝ մեծ ոգևորութուն և խանդավառութուն առաջ բերավ Ղարաբաղի ողջ աշխատավորության մեջ:

Գեներալ Դրոն, տեսնելով ու զգալով Լեոնային Ղարաբաղի ժողովրդի տրամադրութունը, որոշեց իր բռնելիք դիրքը. նա շատ լավ հասկացավ իրերի դրութունը, որոշեց իր բանակով ու գործիչներով հեռանալ Ղարաբաղից»¹:

Ա. Կիսիբեկյանի գնահատմամբ՝ Կարմիր բանակի մուտք գործելուց հետո Դրոն կամ պիտի կամովին զինաթափվեր, կամ պիտի սկսեր եղբայրասպան քաղաքացիական կռիվ, որին «նա դեմ էր՝ հոգով ու համոզմունքով:

Բավական երկար խորհելուց հետո Ղարաբաղի իշխանութունը հանձնեց բոլշևիկյան կազմակերպության ղեկավար բժիշկ Համբարձումյանին ու ինքն իր բանակով ու տեղի գործիչներով հեռացավ Ղարաբաղից»²:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործոց նախարարությանը հասցեագրված զեկուցագրում անդրադառնալով այս հարցին՝ նշվում է. «Քաղաքական հետագա իրադրութունը դասավորվեց այնպես, որ Դրոն ստիպված Արցախից անցել է Ջանգեզուր:

Մայիսի 28-ին նա մուտք է գործել Գորիս»³:

Իր «Լեոնային Արցախը 1918-1921» աշխատութունում անդրադառնալով Արցախից Դրոյի գլխավորած գորամասի դուրս գալու իրողությանը՝ պատմագիտության դոկտոր Հ. Հարությունյանը, ի թիվս մի շարք էական գործոնների, առանձնապես կարեւորում է արցախահայրթյան դիրքորոշումն ու վերաբերմունքը:

Հիմք ունենալով նաեւ «Մայիսի 23-ին Արցախից Հայաստանի կառավարութունը տեղեկութուն ստացավ այն մասին, որ Խաչենը, Ջիվանչիրը եւ Գյուլիստանը (ներկայիս Ասկերանի, Մարդակերտի եւ Շահումյանի շրջանները-Հ.Գ.), ուր մտել են ռուսական զորքերը, իրենց հռչակել են խորհրդային» եւ «Համաձայն նաեւ լուրերի, Վարանդան եւ Դիզակը նույնպես տրամադրված չեն դիմադրութուն

¹ Կիսիբեկյան Ա., Դուշերը, հ. 1, էջ 508-509:

² Նույն տեղում:

³ ԴԱԱ, ֆ. 368, ց. 1, գ. 5, ք. 182:

ցույց տալու ուսական գործերին» փաստերը՝ Հ. Հարությունյանը գրում է. «Արցախցին բարեհամբույր գտնվեց ուս գինվորի նկատմամբ: Նա հույս էր տածում, թե Արցախի խորհրդայնացումը հնարավորութիւն կտա վերամիավորվել մայր հայրենիքի հետ»¹:

Արցախում տիրող կացութիւն վերլուծութեամբ Հ. Հարությունյանը հանգում է հետեւյալ եզրահանգման. «...քաղաքական հանգամանքները դասավորվեցին այնպես, որ Դրաստամատ Կանայանը ստիպված էր բավարարել կարմիր բանակի հրամանատարութեան պահանջը՝ հեռանալ Արցախի սահմաններից: Կրկնում ենք՝ Արցախի ներքին վիճակը անկայուն էր: Գյուղացիութիւնը բարոյալքվել էր, չէր պայքարում օտարի սպառնացող վտանգի դեմ...»:

Ավելին, նրա համոզմամբ, եթե Դրոն չհեռանար Արցախից, ապա պատերազմը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ դառնալու էր անխուսափելի, իսկ այդ պարագայում «...դժվար չէր պատկերացնել, թե Ռուսաստանի հետ գինված առճակատումը ինչ աղետալի հետեւանքներ կարող էր ունենալ Արցախի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան համար»²:

Ուշագրավ է ՀՀ գինվորական ուժերի հրամանատարութեան շտաբի պետ, գնդապետ Վեքիլովի եւ գլխավոր շտաբի աշխատակից, գնդապետ Պրիտոմանովի պատրաստած Հայաստանի ռազմաքաղաքական իրավիճակը (1920թ. հունվարի 1-ից մինչեւ ապրիլի 1ը) ներկայացնող տեղեկագիրը: Այդ փաստաթղթում նրանք համառոտակի վերլուծում են Հայաստանում, մասնավորապես Կարսի նահանգում, Շարուր-Նախիջևանի, Սուրմալուի շրջաններում, ինչպես նաեւ Զանգեզուրում ու Արցախում տիրող իրավիճակը, եւ վերջում որպէս ընդհանրացնող եզրահանգում՝ նշում են. «Ինչպես որ սպասվում էր, գարնան գալու հետ միասին, կացութիւնը Հայաստանում անհամեմատ բարդացել է: Զանգեզուրում ու Արցախում տեղի ունեցող իրադարձութիւնները սպառնում են Հայաստանի եւ Ադրբեյջանի միջեւ վերածվել բացահայտ առճակատման...»:

Կարսի նահանգից եկող տագնապալի տեղեկութիւնները հաստատում են Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանների մոտ թուրքական գործերի կենտրոնացման եւ դեպի Մարդենեկի ու Սարիղամիշի շրջանները շարժվող սահմանամերձ քոչվոր ցեղախմբերի գործողութիւնների մասին: Նախիջևանում, Շարուրում եւ Իգդիրում հենց վերջերս կրած պարտութիւնները գրկել են մահմեդա-

¹ Հարությունյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 273:

² Նույն տեղում:

կաններին գործուն կերպով ադրբեջանական կառավարությունը աջակցելու հնարավորությունից: Իսկ Ադրբեջանը ձգտում է զավթել հայկական վաղնջական հողերը եւ այդ տարածքներով միավորվել Թուրքիայի հետ:

Հայաստանը ոչ միայն չի կարող ձեռնամուխ լինել ավերված երկրի վերաշինությունը, այլ պետք է նորից իր ողջ ուժերը պահպանի, որպեսզի խոստովի թշնամու դուրս քաշած սրի հարվածներին:

Միայն Դաշնակիցների գործերի իրական օգնությունը կարող է կասեցնել հայ ժողովրդի գոյությունը սպառնացող մուսուլմանների ոտնձգությունները»¹:

Վեքիլովի եւ Պրիտոմանովի ստորագրությամբ Հայաստանի իրավիճակը ներկայացնող փաստաթղթում տեղ գտած եզրահանգումները միայն նրանց կարծիքը չէ: Անկասկած, փաստաթուղթ ստորագրողները գուցե ոչ ամբողջությամբ, այլ գոնե մասամբ ներկայացնում են ՀՀ զինվորական նախարարության գլխավոր շտաբի տեսակետը: Քանի որ այդ ժամանակահատվածում Խորհրդային Ռուսաստանը դեռեւս չէր ներխուժել Անդրկովկաս, ուստի այդ փաստաթղթում խոսք անգամ չկա Հայաստանի նկատմամբ ապագայում հյուսիսից սպառնող սպառնալիքների ու ոտնձգությունների մասին: Իսկ այժմ արդեն հայտնվել էր հյուսիսային հզոր տերությունը՝ Խորհրդային Ռուսաստանը եւ վերջնագիր ներկայացրել Հայաստանի Հանրապետությանն ու Արցախին:

Ինչ խոսք, որ այդ ամենին քաջատեղյակ էր նաեւ Դրոն:

Այո՛, որեւէ կասկած չի կարող, որ այդ ժամանակահատվածում Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ պատերազմելը կարող էր անկանխատեսելի ծանրագույն հետեւանքներ ունենալ Արցախի եւ Հայաստանի Հանրապետության համար: Դրոն չէր կարող իր վրա վերցնել եւ չվերցրեց համանման պատասխանատվություն, որը կարող էր ճակատագրական նշանակություն ունենալ Հայաստանի ու ողջ հայության գոյության պահպանման եւ ապագայի համար:

Դրոյի՝ Արցախից հեռանալու մասին յուրօրինակ բացատրություն է տալիս Կ. Սասունին: Նրա գնահատմամբ՝ մայիսյան ապստամբության ժամանակ ապստամբների կողմից Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Նոր Բայազետի գրավման լուրը «...կայծակի արագութեամբ հասած էր Զանգեզուրէն Արցախ, ուր թէ՛ Դրօն եւ թէ՛ տեղական ազգաբնակչութեան մեծ մասը հաւատացած են, որ ամբողջ Հայաստա-

¹ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն, փաստաթղթերի եւ ցյուբերի ժողովածու), էջ 180:

նը անցած է բուլղեհիկներու ձեռքը: Ուրեմն, կրկնակի պատճառներ ստիպեցին Դրօն, որ Մայիսի 10-17-ին ձգէ Հայկական Արցախը եւ գործերն ու ռազմամթերքը յանձնէ բուլղեհի ղեկավարներ՝ Սահակ Տէր Գաբրիելեանին եւ Համբարձումեանին...»¹:

Արցախից Դրոյի գորամասի հեռանալու օրերին Թուրքիայի զինվորական նախարար Էնվեր փաշայի եղբոր՝ Նուրի փաշայի գլխավորութեամբ Գանձակում ընդդեմ խորհրդային իշխանութեան բռնկվում է ապստամբութիւն: Նուրի փաշայի գլխավորած մուսավաթական հրոսակախմբերը շրջապատում են Գանձակում գտնվող Կարմիր բանակի գորամասերին եւ սպառնում ոչնչացնել պաշարման մեջ հայտնված խորհրդային զորքերին: Այդ ճակատագրական պահին պաշարված խորհրդային զորքերին անխուսափելի կոտորածից փրկում են Հայ մարտական ուժերը: Գյուլիստանի եւ Բանանցի մարտական ուժերը զնդապետ Եգոր Տեր-Ավետիքյանի ընդհանուր հրամանատարութեամբ Գանձակի Բաղմանլարի ուղղութեամբ սրբնթաց հարձակում են ձեռնարկում՝ Նուրի փաշայի գլխավորած թուրքական զորքերի վրա ու գլխովին ջախջախելով նրանց՝ փրկում են շրջափակման մեջ հայտնված Կարմիր բանակի գորամասերը²:

Ա. Կիսաբեկյանի հավաստմամբ՝ Գանձակում բռնկված մուսավաթական ապստամբութիւնը խիստ մտահոգել է բժիշկ Համբարձումյանին, որին Դրոն հանձնել էր Արցախի իշխանութիւնը: Նրան մտահոգել է այն հանգամանքը, որ ապստամբութիւնը կարող էր ծավալվել ու խորանալ, եւ թուրքերն օգտվելով այդ իրավիճակից՝ կարող էին հարձակվել անպաշտպան Արցախի վրա:

Առաջնորդվելով այդ մտավախութեամբ՝ բժիշկ Համբարձումյանը հարկադրված «Շուշլա Ղուկասյան դպրոցի ուսուցիչ Գրիգոր Ղարաբոյջյանին ուղարկում է Զանգեզուր՝ Դրոյին խնդրելու, որ Զանգեզուրից չհեռանա մինչեւ Կարմիր բանակը Ղարաբաղ մտնելը: Նա ասում է. «Միգուցե Զեր վերադարձը նորից Ղարաբաղ անհրաժեշտութիւն է դառնում»³:

Իզուր էին բժիշկ Համբարձումյանի տագնապն ու մտավախութիւնը: Գնդապետ Եգոր Տեր-Ավետիքյանի գլխավորած Հայ մարտական ուժերի աջակցութեամբ ազատվելով շրջափակումից, Կարմիր բանակի գորամասերը ճնշում են Գանձակում բռնկված Նուրի փաշայի գլխավորած ապստամբութիւնը, ապա մուտք են գործում Արցախ:

¹ Սասունի Կ., «Մայիսեան խռովութիւնները եւ թաթարական ապստամբ շրջանները», 1968, էջ 132:

² Տե՛ս Կիսիբեկյան Ա., Դուրեքը, հ. 1, էջ 509:

³ Նույն տեղում, էջ 509:

Հանրահայտ իրողութիւնն է. արցախահայութիւնը որոշակի հավատ է ընծայել Ռուսաստանի նկատմամբ եւ այդ հավատը շարունակվում էր պահպանվել անկախ Ռուսաստանի կարգավիճակից՝ ցարական է, թե խորհրդային:

Արցախահայութիւնը, ըստ Կիսիբեկյանի վկայութեան՝ Արցախ մուտք գործած զորամասերին դիմավորում է «... մի մարդու պես՝ մեծ սիրով ու խանդավառութեամբ՝ համոզված լինելով, որ եկել է իր ամենաազնիվ բարեկամը, իր իղձերի իրականացնողը»¹:

Ինչպե՞ս բացատրել Արցախ մուտք գործած Կարմիր բանակի զորամասերի նկատմամբ արցախահայութեան դրսեւորած ջերմ ու խանդավառ վերաբերմունքը: Ի՞նչ հանգամանքներով էր պայմանավորված արցախահայութեան համանման վերաբերմունքը:

Ա. Կիսիբեկյանի գնահատմամբ՝ արցախահայութիւնը համոզված էր, որ «...իր հայրենիքի հետ միացումը վերջնականապես ապահովված է և դաժան թշնամին զրկված կլինի հնարավորութիւնից շարունակելու իր դավադիր գործողութիւնները:

...առանց որեէ կասկածի համոզված էր, որ եկել է իր իսկական բարեկամը, իր արդար դատավորը, մարդկային ու ազգային իրավունքների ամենամեծ ու հավատարիմ պաշտպանը և որ միանգամայն ապահովված կլինի բազմաթիվ զոհաբերութիւններով ու զրկանքներով ձեռք բերած իր ազատութիւնը:

Իսկ թե որքանո՞վ կարդարանան այդ մի բուռ ժրաջան, քրտնաջան, կենսունակ, ազատասեր ու հայրենասեր ժողովրդի հույսերը, որքանո՞վ կապահովեն նրա մարդկային ու ազգային տարրական իրավունքները, դա ցույց կտա մոտիկ ապագան...»²:

Շատ շուտով պարզվում է Արցախ մուտք գործած խորհրդային Կարմիր բանակի հրամանատարութեան իրական նպատակը: Զբաւարարվելով Արցախը «խորհրդայնացման» ճանապարհով նվաճելուց՝ Կարմիր բանակի զորամասերն աստիճանաբար ներխուժում են նաեւ Զանգեզուր, եւ այնտեղ հանգրվանած Դրոյի զորամասը դարձյալ հայտնվում է դժվարին իրավիճակում:

Այդ օրերին հայկական զորաբանակի թիկունքում՝ Կարմիր բանակին օգնելու նպատակով, հայ բոլշեւիկները գործուն աշխատանք էին ծավալել ոչ միայն Արցախում, այլ նաեւ Զանգեզուրում: Հետագայում խորհրդահայ որոշ պատմաբաններ հայ բոլշեւիկների կողմից Զանգեզուրում ծավալած գործունեութիւնն արդարացնելու դիտավորութեամբ իրենց աշխատութիւններում փորձել են Հայաստա-

¹ Նույն տեղում, էջ 509-510:

² Նույն տեղում, էջ 512:

նի Հանրապետության գործառնախի դեմ Ձանգեգուրում այդ օրերին ձեռնարկած գործողութիւնները որակել որպես համաժողովրդական շարժում, եւ այդ հողի վրա անարգանքի սյունին գամել Դրոյին ու նրա զինակիցներին:

«ՌԿ (բ) Կ Կենտկոմը եւ սովետական կառավարութիւնը, - գրում է Ք. Ա .Խուղավերդյանը «Ձանգեգուր» գրքում, - ընդառաջելով տեղական բնակչութեան ցանկութեանը, նպատակահարմար գտան ազատագրել Լեռնային Արցախի, Ձանգեգուրի եւ Նախիջեանի երկրամասերը»¹:

Ծանոթանալով այս տողերին՝ կարելի է մտածել, որ այդ օրերին հիշյալ երկրամասերի բնակչութեան շրջանում հանրաքվե է անցկացվել, որի արդեւնքում ժողովուրդը միանշանակ պահանջել է հրավիրել Կարմիր բանակին՝ «ազատագրելու» իրեն Հայաստանի Հանրապետության իշխանութիւնների լծից:

Իրականում բուլղերիկյան իշխանութիւնը իր երկրամասում տեսնելու ժողովրդի պահանջն ու ցանկութիւնը արտահայտող որեւէ փաստաթուղթ գոյութիւն չունի, չհաշված բուլղերիկյան տեղական կազմակերպութիւնների կողմից գաղտնաբար տարածվող թռուցիկների, որոնց միջոցով աշխատում էին կեղծ քարոզչութեամբ խաբել գյուղացիներին եւ ապակայունացնելով իրավիճակը՝ հեշտացնել խորհրդային զորքերի առաջխաղացումը:

Դրոյի զորաբանակի դեմ զանգեգուրցիներին տրամադրելու նպատակով Ձանգեգուրի բուլղերիկյան գավառային կոմիտեն տարածում է հետեւյալ կոչը.

«Ժողովրդական ապստամբութիւնը Ձանգեգուրում եւ նրա շրջակա գյուղերում արդեն սկսված է: Ծարժումը ուղղված է Արցախից դարձող հրոսակապետեր Դրոյի եւ Նժդեհի բանակների դեմ...»

Խնձորեսկն արդեն ապստամբել է եւ խորհրդային իշխանութիւն հաստատել, նույնը պատրաստվում են անել շրջակա մի քանի գյուղերը... Ապստամբութիւնը ընդհանուր դարձնելու համար Միսիանի բոլոր ընկերներն ու ամբողջ մասսաները պետք է ապստամբութեան դրոշ պարզեն եւ պատկառելի ուժերով շարժվեն դեպի Գորիս՝ մեզ օգնութեան հասնելու, որպեսզի գազանը հենց ճանապարհին (իսկ այժմ Կոռնիձոր է հաստատված, ուզում է ամրանալ Տեղ գյուղում) սպանվի...»²:

Այս կարգի իմաստազուրկ, կեղծ ու մտացածին կոչերով չափազանց դժվար էր ապակողմնորոշել ու մոլորեցնել զանգեգուրցիներ-

¹ Խուղավերդյան Ք., Ձանգեգուր, Երեւան, 1958, էջ 68:

² Սողոմոնյան Ա., Քաղաքացիական կռիվները Ձանգեգուրում, Երեւան, 1958, էջ 41-42:

րին, որոնք քաջատեղյակ էին, որ բոլշեւիկները կողմից «հրոսակապետներ», «գազան» հորջորջվողը հենց Դրոն եւ Նժդեհն էին, որոնք ընդամենը մի քանի ամիս առաջ կազմակերպեցին եւ ղեկավարեցին Զանգեզուրն իրենց դարավոր թշնամուց մաքրելու անգնահատելի գործողությունները:

Այնուամենայնիվ, դյուրահավատներ եւ մոլորվածներ միշտ էլ գտնվում են: Արցախից Զանգեզուր ձգվող ճանապարհին հայկական գորագնդին հարկ է լինում հաղթահարել մի չսպասված խոչընդոտ:

Խնձորեսկ գյուղում կեղծ խոստումներով ու ստերով մոլորեցնելով տեղի բնակիչներին՝ բոլշեւիկները կազմում են մի քանի խմբեր եւ դիրքեր գրավելով գյուղի շրջակա բլուրների հետեւում՝ նպատակադրվում են անակնկալ հարձակումով զինաթափել ու ձերբակալել Դրոյին, Նժդեհին ու մյուս հրամանատարներին:

Զանգեզուրի բոլշեւիկյան գավառային կոմիտեի անդամ Նիկոլայ Արզումանյանի «Հիշողություններ Զանգեզուրի քաղաքացիական կռիվների...» խորագիրը կրող գրառումներից պարզվում է, որ Խնձորեսկի բոլշեւիկները մինչեւ առավել մեծ ծավալի գործողություններ ձեռնարկելը, մայիսի 28-ին ձերբակալում են դաշնակցության ներկայացուցիչներին, գրավում նրանց շտաբը եւ ոգեւորված ձեռք բերած «հաջողությունից», զենքերը ցած դնելու, այսինքն զինաթափվելու ու հանձնվելու պահանջով վերջնագիր են ներկայացնում Արցախից նոր-նոր վերադարձած Դրոյին եւ Նժդեհին¹:

Միանգամայն պարզ եւ հասկանալի է Խնձորեսկում բույն դրած մի քանի բոլշեւիկների զավեշտալի ու ամոթալի վերջնագրի նկատմամբ Դրոյի եւ Նժդեհի դրսեւորած վերաբերմունքը: Բնականաբար չստանալով որեւէ պատասխան, հայ բոլշեւիկները փորձում են ծուղակ պատրաստել: Խնձորեսկին մոտենալու պահին հայկական գորագնդի վրա է թափվում նրանց զինաթափերի մրրկային կրակը: Դրոն եւ Նժդեհը, ակնթարթորեն կողմնորոշվելով, շրջանցում են բլուրներն ու կարճատեւ հարվածներից հետո փախուստի են մատնում Ղարաբոզյանի խմբերին եւ ապա առանց որեւէ դիմադրության մուտք գործում Խնձորեսկ:

«Դրոն եւ Նժդեհը, - գրում է Արտեմ Խանգատյանը,- իրենց ուժերով պաշարում են Խնձորեսկ գիւղը եւ պահանջում ապստամբների ղեկավարներին, սպառնալով գիւղը աւերակի վերածել:

Միւս առաւօտեան, խնձորեսկիցները բերում են Մկրտիչ Ղարաբոզյանին, եւ երկու ուրիշներին, որոնք գնդակահարուեցան»²:

¹ Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 1021, ց. 4, գ. 73, ք. 41:

² Աւօ, Նժդեհ, Պէյրուք, 1968, էջ 485:

Ն. Արզումանյանը խտացնելով ու գունագարդելով *Խնձորեսկում կազմակերպած իրենց թույլ ձեռնարկումները եւ այն արդարացնելու միտումով նշում է. «...Խնձորեսկի բուլշեւիկները, իհարկեւ, խիզախ եւ անձնագոհ քայլի դիմեցին: Բայց նրանք մնացին միայնակ, չստացան պատշաճ ղեկավարութիւն, չկարողացան համախմբել բոլոր ուժերը: Դաշնակցութեան մեծաթիվ գորքերի դեմ հանդիման միայնակ մնալով, Խնձորեսկի բուլշեւիկները ստիպված եղան նահանջել, ընդհատակ անցնել կամ Ադրբեջան գնալ: Մայիսի 29-ին Խնձորեսկում արդեն դաշնակներն էին իշխում:*

Այդ ապստամբութեան հիմնական պտճառն այն էր, որ *Խնձորեսկը մնաց միայնակ, օգնութիւն չստացավ»¹:*

Զանգեզուրի գավառային կոմիտեի անդամի խոստովանութիւնը լավագոյն ապացույցն է այն իրողութեան, որ այդ ժամանակահատվածում բուլշեւիկյան կառույցները *Զանգեզուրում դեռեւս չէին հասցրել տարածվել ու արմատավորվել եւ շատ թույլ էին: Եւ հենց դա էր այն հիմնական պատճառը, որ, համաձայն Ն. Արզումանյանի բնորոշման՝ «Խնձորեսկը մնաց միայնակ ու օգնութիւն չստացավ»:*

Խորհրդահայ պատմաբան Ս. Վարդապետյանը, առավելագոյնս ուռճացնելով այդ իրողութիւնը եւ Դրոյին վարկաբեկելու եւ նրա գործունեութիւնը հանիրավի խեղաթյուրելու նպատակով, գրում է. «Մայիսի 27-28-ին դաշնակցական զինված բանդաները Դրոյի հրամանատարութեամբ մտան Խնձորեսկ: Թեպետեւ Ռազմա-ուելույուցիոն կոմիտեի ջոկատները ուժեղ դիմադրութիւն ցույց տվեցին թշնամուն, բայց ուժերը անհավասար էին, եւ, ի վերջո, ապստամբները թողեցին գյուղն ու հեռացան: Դաշնակ Դրոն իր ջոկատներով շտապեց դեպի Սիսիան, ճնշեց այնտեղի ապստամբութիւնը եւ տանջամահ արեց գյուղացիներին, հատկապես ձերբակալեց կոմունիստներին»²:

Խնձորեսկի դեպքերին իր հեղինակած «Զանգեզուրյան դրվագները 1917-1921 թթ.» գրքուկիում անդրադարձել է նաեւ Ա. Լալայանը: Համաձայն նրա տվյալների, *Խնձորեսկի ռազմա-հեղափոխական կոմիտեի վերջնագիրը Կոռնիձոր-Խնձորեսկ ճանապարհին, Կուրաթի գետի մոտ Դրոյին հանձնել է Բախչի Առուչանյանը: Ստանալով վերջնագիրը՝ ըստ Ա. Լալայանի, «Նա կատաղում է: Նրա հրամանով գնդապետ Թարխանովի գլխավորած հեծելազորը սրընթաց հարձակվում է գյուղի վրա...*

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 4, գ. 73, թ. 41:

² Վարդապետյան Ա., Հայաստանի Կարմիր բանակը քաղաքացիական կռիվներում 1920-1921 թթ., Երեւան, 1960, էջ 15:

Խմբապետ Դրոյի հրոսակները մայիսի 28-ին առանց որևէ դիմադրութեան մտնում են Խնձորեսկ և հրապարակորեն գնդակահարում ռազմա-հեղափոխական կոմիտեի անդամ Իսկանդար Էքտիբարյանին ու Արմենակ Ղարաբոյոզյանի հորը՝ անկուսակցական Մակիչ Ղարաբոյոզյանին»¹:

Ըստ Ա. Լալայանի հեղինակած վերոհիշյալ գրքույկում տեղ գտած շինծու տվյալների՝ բոլշևիկյան շարժումը ծավալվել է նաև Սիսիանի շրջանում, որտեղ կոմունիստների գինված խմբերը կարողանում են ձերբակալել Հ.Յ. Դաշնակցութեան տեղական իշխանութեան ներկայացուցիչներին, որոնց թվում նաև Սիսիանի մարտական ուժերի հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյանին: Ա. Լալայանի պնդմամբ՝ հեղափոխական կոմիտեի հրավերով բանակցութեւններ վարելու նպատակով, Դրոն ընդամենը յոթ գինվորների ուղեկցութեամբ մեկնում է Բռնակոթ: Ա. Լալայանի գնահատմամբ՝ ընդամենը յոթ գինվորի ուղեկցութեամբ Բռնակոթ մեկնելը Դրոյի կողմից մտածված խորամանկ քայլ էր: Իսկ ապստամբութեան գինված ջոկատների ընդհանուր հրամանատար Եղո Իսկանդարյանն՝ անտեղյակ Բռնակոթում կատարվող դեպքերից, իր գլխավորած մարտիկներով դարանակալած սպասում էր հեղափոխական կոմիտեի կարգադրութեանը՝ սկսելու մարտական գործողութիւնը:

«Բանակցութիւնները վերջանալուց հետո,-գրում է Ա. Լալայանը,- խմբապետ Դրոյին հաղովում է ապստամբութեան գինված ջոկատների ընդհանուր հրամանատար Եղո Իսկանդարյանին հանձնարարութեամբ ուղարկել Երևան, որտեղ 1920 թվականի օգոստոսի 18-ին դաշնակցականները գնդակահարում են նրան...»²:

Ն. Արզումանյանը իր գրառումներում նույնպես նշում է, որ Դրոն գլուխ բարձրացրած բոլշևիկյան շարժումը ճնշելու նպատակով արշավել է մյուս շրջաններ, այդ թվում նաև Սիսիան: Թեպետ նա խիստ ուռչացած է ներկայացնում Դրոյի գլխավորած զորամասի գինվորների քանակը՝ 1500-2000, բայց ի տարբերութիւնն իր թույլ ձեռնարկումները եւ այն արդարացնելու միտումով նշում է. «... Խնձորեսկի բոլշևիկներն, իհարկէ, խիզախ ու անձնագոհ քայլի դիմեցին: Բայց նրանք մնացին միայնակ, չստացան պատշաճ ղեկավարութիւն, չկարողացան համախմբել բոլոր ուժերը: Դաշնակցութեան մեծաթիվ զորքերին դեմ հանդիպման միայնակ մնալով, Խնձորեսկի բոլշևիկները ստիպված եղան նահանջել, ընդհատակ անցնել կամ

¹ Լալայան Ա, «Ձանգեզուրյան դրվագները 1917-1921 թթ.», Երևան, 1985, էջ 47::

² Նույն տեղում:

Ադրբեջան գնալ: Մայիսի 29-ին Խնձորեսկում արդեն դաշնաետ նա խիստ ուռճացած է ներկայացնում Դրոյի գլխավորած զորամասի գինվորների քանակը՝ 1500-2000, բայց ի տարբերություն Ս. Վարդապետյանի, չի նշում Սիսիանի հայ գյուղացիների նկատմամբ «Դաշնակ Դրո»-ի գործած բռնությունները: Եթե իրականում նրա եւ Նժդեհի զորամասերի մարտիկները Ջանգեզուրում եւ Սիսիանում փոքր-ինչ բռնություններ գործադրեին հայ գյուղացիների նկատմամբ, ապա բոլշեւիկյան գավառային կոմիտեի անդամը՝ Ն. Արզումանյանը, երբեք չէր գլանա ու ձեռքից բաց թողներ նրանց գործած «մեղսագործություններն ու բռնությունները» բազմապատիկ անգամ առավել գունազարդված ներկայացնելու պատեհ հնարավորությունը¹:

Շարունակելով ոչ մի սկզբնաղբյուրով չփաստարկված մտացածին պատմությունը՝ Ա. Վարդապետյանը գրում է. «Մայիսի 28-ին գինված ապստամբություն բռնկվեց Խնձորեսկում: Ապստամբությունը հաջող ավարտելու համար Ջանգեզուրի գավառային կոմիտեն հատուկ նամակով դիմեց Ադրբեջանում գտնվող 11-րդ բանակի շտաբին, խնդրելով օգնություն»²:

Դժվար չէ հասկանալ, որ խորհրդահայ պատմաբանների այս կարգի դատողությունների բուն միտումն ու նպատակը հայ բոլշեւիկների կողմից խորհրդային Ռուսաստանի Կարմիր բանակի զորամասերին աջակցելու, հանրապետության դեմ պայքարելու իրողության արդարացումն է: Իրականում Խնձորեսկի միջադեպն իր ընդգրկումներով այնքան էլ ծավալուն չի եղել, այն բոլշեւիկների համար պարզապես հարմար առիթ էր կարմիր բանակի զորամասերին Հայաստան «հրավիրելու» եւ նրանց գինու աջակցությամբ իշխանությունը նվաճելու համար:

Խնձորեսկի միջադեպն արագորեն հարթելուց հետո Դրոն իր զորամասով գալիս է Գորիս, ապա մի փոքր անց տեղափոխվում Դարալագյազ, իսկ Նժդեհը՝ Ղափան:

Արցախը խորհրդայնացման ճանապարհով գրավելուց հետո Կարմիր բանակի մի քանի զորագնդեր հայ բոլշեւիկների առաջնորդությամբ հուլիսի 1-ին մուտք են գործում Ջանգեզուր: Շարունակելով առաջխաղացումը, Կարմիր բանակի զորամասերը հուլիսի 4-ին գրավում են Գորիսը, բանտարկվում են գավառի «Վարիչների խորհրդի» մի շարք անդամների եւ մեկ օր անց՝ հուլիսի 5-ին Հակոբ Կամարու

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 4, գ. 73, ք. 41-42:

² Վարդապետյան Ա., Հայաստանի Կարմիր բանակը քաղաքացիական կռիվներում 1920-1921 թթ., Երեւան, 1960, էջ 15:

նախագահությունը հիմնում են գավառային ռազմա-հեղափոխական կոմիտե (հեղկոմ)¹:

Ինչպես արդեն նշվել է, խորհրդային զորամասերի Զանգեզուր ներխուժումն ուղեկցվում էր ժողովրդի շրջանում տարածվող բուլ-չեւիկյան գանգվածային քարոզչությունը: Զանգեզուրի տարբեր շրջաններում ծավալելով հակապետական քարոզչություն՝ բուլ-չեւիկներն ամեն կերպ ջանում էին ժողովրդին տրամադրել Դրոյի եւ նրա գլխավորած զորամասի դեմ եւ դրանով իսկ ավելի հեշտացնել ու ամրապնդել Զանգեզուրում խորհրդային զորքերի հաստատումը: Այս առումով ուշագրավ է Յապոնի վկայությունը, որը Դարալազյազից տեղափոխվել էր Զանգեզուր, եւ այդ օրերին Տեղ-Կոռնիձոր ճակատի հրամանատարն էր. «...Հազիւ մէկ շաբաթ էր, որ ընդունել էի Տեղ-Կոռնիձոր ճակատի պաշտօնս, եւ արդէն նկատեցի, որ այդ շրջանի մէջ զօրաւոր «կարմիր» պրոպագանդա է առաջ տարւում՝ ապստամբեցնելու համար Զանգեզուրը, որպէսզի Դրոյի «իմպերիալիստական» զօրամասը ոչնչանա «յեղափոխականացուած» Ադրբեջանի ճանկերի մէջ»²:

Խորհրդային բանակի հրամանատարությունն օգնում եւ ուղղություն էր տալիս հայ բուլչեւիկների գործունեությունը ու սիրահոժարաբար ընդունում նրանց ծառայությունները:

Մուտք գործելով Զանգեզուր՝ խորհրդային Կարմիր բանակի 32-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադը եւ հեծյալ-լեռնային մարտկոցը հայկական զորքերի մուտքը Նախիջևեանի տարածք խոչընդոտելու դիտավորությունը՝ Գորիսի շրջանից Շաքի-Չուկար-Ղարամալինովկա ուղղությամբ արագորեն տեղափոխվում են Նախիջևեան եւ կապ հաստատում այնտեղ գտնվող թուրքական բայազետյան դիվիզիայի զորամասերի հետ³:

Նույն թվականի հունիսի 16-ին 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատար Ռեմեզովի՝ իր զորքերին տրված հրամանում ասվում է.

«1. Մեր զորամասերի կողմից Գորիսի շրջանը նվաճելուց հետո գեներալ Դրոյի ոչ մեծաքանակ զորախմբերը նահանջել եւ կենտրոնանում են Քազարքենդում:

2. Մեր տեղաբաշխման վայրն է ներկայացել Զուլֆա-Օրդուբատ-Նախիջևեան շրջանում գտնվող թուրքական Բայազետյան դիվիզիայի ներկայացուցիչը եւ թուրքական հեղափոխական հրամանատարության անունից դիմելով ռուսական Կարմիր բանակի հրամա-

¹ Տե՛ս Լալայան Ա, «Ձանգեզուրյան դրվագները 1917-1921 թթ.», էջ 57-58:

² «Ղայրենիք» ամսագիր, 1941, թիւ 9, էջ 114:

³ Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., см. 538:

նատարուծյանը՝ խնդրում է ամուր կապ հաստատել թուրքական հեղափոխական գործերի եւ Կարմիր բանակի գորամասերի միջեւ»¹:

Թուրքական ներկայացուցչի դիմումին անմիջականորեն հետեւում է խորհրդային 11-րդ բանակի հրամանատարուծյան որոշումը.

«28-րդ դիվիզիայի փոխհրամանատար ընկ. Լիտվինենկոյին. հունիսի 17-ի լուսաբացին 33-րդ դիվիզիայի հեծյալ բրիգադն ու հեծյալ-լեռնային մարտկոցը Գորիսի շրջանից Շաքի-Չուկար- Ղարամալինովկա ճանապարհով շարժել Նախիջեւան, ընդ որում Չուկար-Շաչար-Էնեգելյուրտ շրջանում հրետանային դասակի հետ թողնել մեկ գունդ... մյուս գունդը հրետանային դասակով ուղարկել Նախիջեւան թուրքական գործերի հետ կապ հաստատելու համար: Գունդը պետք է Նախիջեւան հասնի հունիսի 21-ից ոչ ուշ: Գորիսի կայազորում թողնել մեկ գունդ 28-րդ դիվիզիայից»²:

Խորհրդային հրամանատարուծյան ձեռնարկած այդ շտապողական քայլերը պատահական չէին, դրանք վաղօրոք մտածված էին ու ծրագրված:

1. Նախ, Նախիջեւանը քեմալական «հեղափոխական» թուրքիային Խորհրդային Ռուսաստանին «խորհրդային» Ադրբեջանի միջոցով կապող ցամաքային միակ ճանապարհն էր, որը դեպի արեւելք ձգտող Ռուսաստանի համար ռազմավարական կարեւոր նշանակություն ուներ: Խորհրդային գործերը պետք է ապահովեին այդ ճանապարհի անխափանությունը ու պաշտպանեին տեղի թուրք բնակչուծյանը հայկական գործերի հնարավոր հարձակումներից:

2. Իր գործերը տեղաբաշխելով նաեւ Նախիջեւանում, խորհրդային հրամանատարուծյունը «հեղափոխական» թուրքերի համագործակցութեամբ փաստորեն աքցանի մեջ էր վերցնում Հայաստանի Հանրապետութեունը եւ դրանով իսկ իրական, ազդեցիկ նախադրյալներ ստեղծում ավելի հեշտ միջոցներով իր կամքն ու նպատակները Հայաստանի կառավարութեունը թեւադրելու: Եվ այդ ամենը կատարվում է Անկարայի աջակցութեամբ եւ թեւադրանքով:

Մինչ խորհրդային իշխանութեունները «խաղաղ» ճանապարհով կփորձեին իրականացնել իրենց նպատակները, ճիշտ եւ ճիշտ նույն օրերին Հայաստանի Հանրապետութեուն կառավարութեունը ձեռնարկում է իրականացնել Հայաստանի եւ Հայութեունի ապագայի համար չափազանց կարեւորագույն նշանակություն ունեցող՝ Հայաստանի տարածքը թուրքերից վերջնականապես մաքրելու կարեւորագույն գործողութեունը:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

Ինչպես արդեն նշվել է, Հայաստանի մի շարք շրջաններում՝ Կարսի նահանգում, Զանգիբասար, Վեդիբասար, Շարուր-Նախիջևեան, Կողբ եւ այլն, բնակվող թուրքերը Հայաստանի իշխանությունների դեմ մշտապես գտնվելով ապստամբ վիճակում՝ պարբերաբար գինված հարձակումներ էին գործում հայկական բնակավայրերի, հաղորդակցութայն ուղիների վրա եւ սպանություններով, թալանով ու ավերումներով ապակայունացնում եւ խոչընդոտում էին հանրապետութայն վերակառուցման ու խաղաղութայն հաստատմանը նպատակաուղղված աշխատանքները:

Վերլուծելով հանրապետութայն տարածքում թուրք զանգվածների հակապետական գործողությունների հետեւանքով ստեղծված իրավիճակը՝ Ս. Վրացյանը գրում է. «Շարուր-Նախիջևեանում իշխանութիւնը փաստօրէն անցել էր Անգորայի գինուորական գործակալ Խալիլ-բէյի ձեռքը: Սրա ազդեցութիւնը տարածում էր Վեդիբասարի ու Զանգիբասարի վրայ, որոնք ամրացուած էին ոչ միայն տեղական, այլեւ թիւրք ասկերներով: Զանգիբասարում փորուած էին անառիկ դիրքեր: Իլխի-Ղորալի գիւղերում դրուած էր թնդանօթ: Ռազմավարական կարեւոր դիրքերը բռնուած էին զօրամասերով ու զնդացիրներով: Գլխաւոր կէտերը միացուած էին իրար հետ հեռախոսով: Թիւրքիայից ստացուած էր մեծ քանակութեամբ փամփուշտ ու ռազմամթերք: Զինուորական տեսակէտից, շատ լաւ կազմակերպուած ու ամրացուած էր Բէոյիւք Վեդին: Այս բոլոր շրջանները միասին կազմում էին «Հարաւ-Արեւմտեան Ազրբէջան»-ը, ուր իշխանութիւնը խառն էր՝ թիւրք-ազրբէջանեան»¹:

Քանի որ Անկարայի կողմից ղեկավարվող Հայաստանի տարածքում բնակվող թուրք բնակչությունն իր ռազմատենչ գործողություններով արդեն բազմիցս ապացուցել էր հանրապետութայն կառավարութայնը չենթարկվելու եւ իրենց բնակչութայն շրջանները Հայաստանից անջատելու անբեկանելի ձգտումները, ապա հանրապետութայն իշխանություններին ստեղծված կացությունում այլ ելք ու միջոց այլեւս չէր մնում:

Մայիսյան խռովությունները ճնշելուց հետո Հայաստանի իշխանությունները ժամանակաշրջանի եւ ստեղծված իրավիճակի թելադրանքով վճռում են վերջնականապես լուծել հանրապետութայն համար կենսական նշանակություն ունեցող այդ հարցը:

Այդ նույն օրերին Դրոն իր զօրամասով գտնվում էր Դարալագյազում: Ելնելով այն իրողությունից, որ Զանգեզուր ներխուժած

¹ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 415:

խորհրդային գործերը թուրքական գորագնդին միացած մուսք են գործել Նախիջևեան եւ դրանով իսկ իրական վտանգ ստեղծել Հանրապետութիւնը շրջապատման մեջ վերցնելու ուղղությամբ՝ նա Հայաստանի իշխանութիւններին առաջարկում է նախ եւ առաջ լուծել Նախիջևեանի հարցը:

Դրոյի մշտական ուղեկից, արդեն բազմիցս հիշատակված Մարտիրոսը, անդրադառնալով այդ խնդրի լուսաբանմանը՝ գրում է. «Քեշիչքենդ (Եղեգնաձոր) ժամանեց զինուորական նախարար Ռուբէն Տեր-Մինասեանը...

Այդ գիշեր երկար խոսակցութիւն տեղի ունեցաւ զինուորական նախարարի եւ Դրոյի միջեւ: Դրօն ուզում էր իր ուժերը միացնել Զօր.Շելկովնիկեանի ուժերին եւ արագ կերպով գրաւել Նախիջևեանը, Դարալագեազի տեղական ոյժերին ամրացնել Շարուրում, Արագի ափին, Մխսիանի տեղական ուժերն ամրացնել Նախիջևեանում, Արագի ափին, ապա խճուղով յարձակման անցնելով Բիչանակ մալականների գեղով... բոլշեւիկներից վերցնել Զանգեզուրը, Գորիսը եւ ամրացնել Զաբուղի բարձունքը»¹:

Տվյալ պարագայում դա բավականին համարձակ, իսկ Նախիջևեանի հարցում, ինչը եւ ապացուցեց ժամանակը, շատ խելամիտ ու օգտակար ծրագիր էր: Հայաստանի իշխանութիւնները, ի դեմս ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի, որն այդ ժամանակ Նախիջևեանի եւ Զանգեզուրի հարցը տեղում ուսումնասիրելու ու ձեռնարկվելիք քայլերը որոշակիացնելու նպատակով ժամանել էր Քեշիչքենդ (Եղեգնաձոր), վերջապես ընդունում է Դրոյի՝ արդեն բազմիցս արված առաջարկութիւնը:

Հունիսի 23-ին եւ 24-ին Դրոյի, Ռուբեն Տեր-Մինասյանի, գեներալ Սիլիկյանի եւ այլոց մասնակցությամբ Քեշիչքենդում կայանում է զինվորական խորհրդակցութիւնը:

«Ռուբէնը, - գրում է այդ խորհրդակցութեան մասնակից Ե. Իշխանյանը, - զրահապատ զնացքով մինչեւ Նախիջևեան հետախուզել եւ ստուգել էր, որ թուրքերը տեղահան են եղել, փախել Պարսկաստան»²:

Հետաքրքիր եւ զարմանալի իրավիճակ է ստեղծվում: Նախիջևեանի մահմեդականութիւնը, որը մինչ այդ երբեք էլ չէր ցանկանում ճանաչել Հայաստանի Հանրապետութեան իշխանութիւնը եւ առաջին իսկ հնարավորութեան դեպքում ապստամբում ու զենքի էր դիմում, հանկարծ ինքնակամ լքում է իր բնակավայրերն եւ անց-

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Գշվ. աշխ., էջ 161:

² Իշխանեան Ե., Գշվ. աշխ., էջ 635:

նում Պարսկաստան: Ի՞նչն էր նրան հարկադրել դիմելու նման ծայրահեղ միջոցի: Նախիջեւանի թրքությանը, անշուշտ, ահ ու սարսափի էին մատնել հանրապետության մահամեղական բնակչության նկատմամբ կառավարության կողմից ձեռնարկված վճռական գործողությունները:

1920 թ. հունիս-հուլիս ամիսներին հանրապետության գինված ուժերը, ընդամենը մեկ ամսվա ընթացքում, գերազանց կատարելով Հայաստանի իշխանությունների առաջադրած հանձնարարությունը, վերջնականապես մաքրում են հանրապետության տարածքը թուրք զանգվածից, բացառությամբ Շարուր-Նախիջեւանի շրջաններից: Հայկական զորքերի հարձակումը կանգնեցնելու եւ ժամանակ շահելու դիտավորությամբ Նախիջեւանի Մահամեղական Ազգային Խորհուրդը մի պատվիրակություն է ուղարկում Երեւան եւ փորձում հաշտության եզրեր գտնել ՀՀ կառավարության հետ:

«Կառավարութիւնը, գրում է Ս. Վրացյանը, - գինվորական նախարարի միջոցով, ներկայացրեց խիստ, ծանր պայմաններ... Պատգամաւորութիւնը ետ գնաց՝ զեկուցանելու համար Ազգ. Խորհրդին եւ այլեւս չվերադարձաւ: Յուլ. 22-ին կռիւները վերսկսեցին: Թուրքերը 3 օր ցուլց տւին յուսահատ դիմադրութիւն: Յուլ. 25-ին մերոնք գրաւեցին ՇահՅախսը: Թուրքերը փախան դեպի Մակու ու Պարսկաստան՝ ազատելով ամբողջ շրջանը մինչեւ Նախիջեւան»¹:

Ելնելով ընձեռված հրաշալի հնարավորությունից՝ Ռուբենը գեներալ Մելիք-Մուրադյանի հետ խորհրդակցելուց հետո, վճռում է օգտագործել հարմարավետ պահը եւ անհապաղ գրավել թուրքերի կողմից լքված շրջանները:

«Նույն եզրակացութեան է յանգում, - նշում է Ե. Իշխանյանը, - նաեւ Քեչիշքենդի խորհրդակցութիւնը Դրօյի մասնակցութեամբ. ուստի որոշում է կայացնում, որ Դրօյի զօրամասը եւ Վայոց Ձորի Ձօր. Մելիք-Մուրադեանին ենթակայ ուժերը շարունակեն յառաջխաղացումը, գրաւեն Նախիջեւանն ու շրջանը եւ շարժվեն առաջ, ամբողջականացնելով Նախիջեւանի գաւառի լրիւ գրաւումը: Որոշումը կայացնելուց յետոյ, հենց նոյն օրը զօրաւար Միլիկեանը, Ռուբենը եւ Ա. Մելիք-Յուլիսեանը մեկնում են Երեւան»²:

Զինվորական խորհրդակցությունում ճշտվում են Նախիջեւանը գրավելու գործողությունների մանրամասները, եւ որոշվում է հարձակումը սկսել հունիսի 25-ին: Համաձայն այդ նույն խոր-

¹ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 418:

² Իշխանեան Ե., Աշխ., էջ 635:

հրդակցությունում կայացած որոշման, Դրոյի եւ գեներալ Մելիք-Մուրադյանի գլխավորած զորամասերը գործողության առաջին փուլում պետք է գրավեն Նախիջեւանը, ապա նոր միայն ձեռնամուխ լինեն խորհրդային զորքերից Զանգեզուրի ազատագրմանը: Որպեսզի նախատեսված գործողությունները զանգեզուրցիների կողմից ստանային անհրաժեշտ օգնություն ու աջակցություն, Զանգեզուրի տարբեր շրջաններ են գործուղվում քարոզիչների խմբեր, որոնք բնակչության մեջ պետք է բացատրական աշխատանքներ իրականացնեն:

Թվում էր, թե ամեն ինչ խնամքով ծրագրված ու կազմակերպված էր, բայց իրականում դեպքերը զարգանում են բոլորովին այլ ուղղվածությամբ: Այն պահին, երբ Դրոն պատրաստվում է իր զորամասով արշավել Նախիջեւան, ստանում է ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի անսպասելի ու կտրուկ հրամանը. « Զինուորական նախարարը, - նշում է Մարտիրոսը, - նկատի ունենալով այն պարագան, որ Արցախից Գորիս անցած բուլչեհիկեան հեծեալ մի գունդ Նախիջեւան էր գնացել թուրքերին օգնութեան, որպեսզի Հայաստանը չգրաւի Նախիջեւանը, գտնում էր, որ այդպէս շարժելը նշանակում էր պատերազմ յայտարարել Ռուսաստանին, ինչ-որ անխոհեմութիւն է»¹:

Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը կասեցնում է Նախիջեւանի եւ Օրդուբադի գրավումը, բայց կարգադրում է հարձակում գործել միայն Զանգեզուրի վրա, որը պետք է իրականացվեր Ղուչչի Բելանի եւ Գնդեվազի կողմից: Դարձյալ ձեռքից բաց է թողնվում Նախիջեւանի հարցը վերջնականապես լուծելու բացառիկ նպաստավոր հնարավորությունը եւ հիմնական պատճառը Կարմիր բանակի ընդամենը 400 հեծյալներից բաղկացած հեծելագունդն էր, որը ձեռնարկվելիք գործողության նախօրեին հասցնում է տեղափոխվել Նախիջեւան: Ավելի քան տարօրինակ էր ՀՀ պաշտպանության նախարարի որոշումը: Ընդամենը 400 հեծյալների առկայությունը խոչընդոտում է հայկական զորքերին իրականացնելու Նախիջեւանի գրավումը, որը Զանգեզուրը ազատագրելու նախօրեին անկասկած կողբեւորեր եւ կքաջալերեր գորքին եւ բնակչությանը:

Դրոն, անդրադառնալով Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի այդօրինակ որոշմանը՝ ասել է. «Կենտրոնն այն կարծիքին է, որ եթէ գրաւէինք Նա-

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Ըշվ. աշխ., էջ 161:

խիջեւանն ու Օրդուբադը, չպիտի կարողանայինք այն մեր ձեռքում պահել, թեեւ ամբողջ թրքութիւնը փախել էր Պարսկաստան եւ ամսոյս 21-ից մինչեւ 26-ը բոլորովին լքված է եղել Նախիջեւանի ամբողջ շրջանը: Ռուբենը զրահապատով գնացել է Նախիջեւան, որը լքված ու ամայի էր գտել: Կենտրոնի կարծիքով եթէ Նախիջեւանն ու Օրդուբադը գրավեինք, սահմանագիծը շատ կերկարէր եւ չէինք կարողանայ պահել»¹:

Կարելի է պատկերացնել Դրոյի եւ նրա զինակիցների հիասթափությունն ու զարմանքը: Համանման հրահանգ ստանալուց հետո նրանց այլեւս ոչինչ էլէր մնում անել, քան համակերպվել ստեղծված կացութեանն ու ձեռնամուխ լինել Զանգեզուրը խորհրդային զորքերից ազատագրելու ՀՀ զինվորական նախարարի հրամանի կատարմանը: Չէր բացառվում նաեւ հակառակ տարբերակը՝ շրջանցել եւ չկատարել կենտրոնի հրամանը: Ո՞րն էր ելքը:

Ադրբեջանի հանրապետութիւնն ու Արցախը գավթած խորհրդային զորքերի զգալի մասը այդ ժամանակ արդեն գտնվում էր Զանգեզուրում եւ անհրաժեշտութեան դեպքում, յուրաքանչյուր պահի կարող էր համալրվել նոր զորագնդերով: Դրոյի զորամասը իր թվակազմով զգալիորեն զիջում էր Զանգեզուր ներխուժած խորհրդային զորքերին եւ տեւական կռիվների ընթացքում, առանց օգնական ուժերի, համալրման, դժվար թե կարողանար երկարատեւ դիմադրութիւն ցույց տալ հակառակորդի գերակշռող ուժերին: Իսկ առանց բավարար մարտական ուժերի եւ լուրջ պատրաստվածութեան անիմաստ էր ու անօգուտ ձեռնարկել Զանգեզուրը խորհրդային զորքերից ազատագրելու կենտրոնից ստացած հրաման: Սթափ գնահատելով այդ հանգամանքը՝ Դրոն հեռագրով կենտրոնից պահանջում է ուղարկել օգնական ուժեր, ընդամենը 1500 մարտիկներից բաղկացած մի գունդ, բայց նույն օրն եւեթ ստանում է մերժողական պատասխան: Ի՞նչ պետք է արվեր, ձեռնարկել հարձակումը, թե՞ հրաժարվել կատարել կենտրոնի հրամանը: Իրենց հետագա անելիքները վերջնականապէս ճշգրտելու եւ որոշելու նպատակով Դրոն գումարում է զինվորական խորհրդակցութիւն:

«Երեկոյան,- վկայում է այդ զինվորական խորհրդակցութեան մասնակից Ե. Իշխանյանը,- ժամը 11-ին Դրոն մեզ կանչում է իր մօտ, ներկայ էին Կուռօն, խմբապետ Մարտիրոսը եւ Պողոս Տեր-

¹ Նույն տեղում:

Դավթեանը: Դրօն հարց է դնում, ինչպես վարել: Ես կրկնեցի առաւօտեան ասածս, որի վրայ պնդեց Պողոսը, թէ չպիտի կարողանանք պահել Ջանգեզուրը, ուստի պետք է յարձակում գործենք»¹:

Համաձայն Ե. Իշխանյանի հավաստման, գինվորական խորհրդակցութեան մասնակիցների տեսակետը միանշանակ էր. մարտական ուժերի սահմանափակ լինելու պատճառով չձեռնարկել հարձակում, այսինքն հրաժարվել կատարել կենտրոնի հրամանը: Հարցի վերջնական վճիռը կայացնում է Դրոն:

«- Սակայն արժանապատուութեան խնդիր է դարձած այժմ ինձ համար,- ասում է Դրօն: Կենտրոնում թյուրիմացաբար պիտի կարծեն, թէ վախեցայ եւ այդ պատճառով յարձակում չգործեցի»²:

Իրոք ստեղծվել էր չափազանց դժվարին եւ ինչ-որ իմաստով անհասկանալի ու գուցեեւ անելանելի իրավիճակ: Եթե հայկական զորքերը, ինչպես ծրագրված էր, մաքրեին Նախիջեւանը, ապա միանգամայն կբացառվեր թիկունքից սպառնացող վտանգը եւ ավելի հեշտ ու ապահով կլիներ կատարել Ջանգեզուրը ազատագրելու առաջադրանքը: Իսկ առանց Նախիջեւանը մաքրելու, Դրոյի զորամասը անխուսափելիորեն կհայտնվեր Ջանգեզուրի եւ Նախիջեւանի տարածքներից խորհրդային զորքերի կողմից տեղացող հանդիպակաց հարվածների խաչմերուկում:

Կենտրոնի որոշման կապակցութեամբ արտահայտելով իր անհամաձայնութիւնն ու զայրույթը՝ Սիսիանի մարտական ուժերի հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթեանը նշել է. «Պարզապես շտաբում նստածներից ոչ մեկը գաղափար չունի Ջանգեզուր-Արցախի մասին, եւ ոչ մեկը չի կարողանում պատկերացնել մեր շրջանի իրական կացութիւնը: Եթէ Նախիջեւանը գրաված լիներ, կարելի կը լիներ վստահ առաջ շարժել, իսկ այժմ, երբ գնանք, թիկունքից թշնամին միշտ կարող է զարկել մեզ»³:

Իրոք, Դրոյի զորամասի թիկունքից, այն էլ երկու՝ Նախիջեւանի եւ Հաճի Սամուրի ուղղութիւններից հակառակորդի կողմից միաժամանակյա սպառնացող հանդիպակաց հարվածները միանգամայն հնարավոր էին, բայց, այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ էր ինչ-որ գործողութիւն ձեռնարկել:

«Դրօն,- վկայում է Ե. Իշխանյանը,- շատ մտածկոտ, ծանրակշիռ խնդիրներ լուծող կենտրոնացած մարդու գէմք ունէր: Երկընտրանքի մէջ էր: Իր կարծիքը պարզ էր եւ որոշ յայտնել էր, եւ իր հետ հա-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

մաճայն էին տղաները, որոնք շատ լաւ հասկանում էին խնդիրը, նույնիսկ ոչ գինւորականներս համամիտ էինք Դրոյին, որ առանց բաւարար ուժեր ունենալու հնարաւոր էէ Զանգեզուրը պահել մեր ձեռքում, գտնելով թշնամու երկու բանակների՝ Նախիջեւանի եւ Հաճի Սամլուի խաչաձեւ կրակի տակ: Բոլորիս մէջ նույն դժգոհութիւնն էր բորբոքվում, թէ ինչու գինւորական շտաբը կասեցրեց Նախիջեւանի գործողութիւնը»¹:

Խորհրդաժողովի ժամանակ Դրոյի գինակիցները, բազում փաստարկներ վկայակոչելով, աշխատել են համոզել նրան, որպեսզի չկատարեն կենտրոնի հրամանը, չձեռնարկեն հարձակում մինչեւ օգնական ուժերի ժամանումը, սակայն նա կրկին անգամ հաշվարկելով բոլոր դեմ եւ թեր կողմերը՝ ասել է. «...Ես կարգադրութեան մարդ եմ, օգնական ուժ պահանջել եւ մերժում եմ ստացել, արշաւանքը կը սկսեմ եւ, ինչպէս յայտնել եմ Կենտրոնին, շտաբին, վերջինիս վրայ կընկնի հետեւանքի պատասխանատուութիւնը: Ոչ մի դժարութիւն չկայ Զանգեզուրը գրաւելու, բայց եթէ չկարողանանք պահել, դրա մեղքը կընկնի Կենտրոնի վրայ: Այլեւս երկար ու բարակ մտածելու պէտք չկայ: Պողոս, անմիջապէս կարգադրիր տղաներին, պատրաստ լինեն մինչեւ մի ժամ, բռնելու արդէն որոշած ելակէտերը»²:

Որոշումն արդեն կայացած էր, եւ Դրոն իր գորամասով ձեռնամուխ է լինում կենսագործելու Զանգեզուրը խորհրդային զորքերից մաքրելու ՀՀ գինվորական նախարարութեան հրամանը:

Կարմիր բանակի գորամասերը, խորանալով Զանգեզուրի տարածքը, գրավում են Գորիսը եւ բանտարկում ՀՀ իշխանութեան ներկայացուցիչներին: Ենհերի մի քանի գյուղացիների հաջողվում է Սիսիանի տարածքով հասնել Դարալագյազ ու Դրոյին հաղորդել խորհրդային զորքերի կողմից Գորիսի գրավման եւ Հայաստանի խորհրդարանի անդամներ Վահան Խորենու, Արշակ Շիրինյանի ու բազում այլ անվանի գործիչների ձեռքակալման լուրը:

1920 թ. Օգոստոսի 1-ին Դրոն իր գորամասով արշավում է «դիմավորելու» խորհրդային զորքերին եւ միաժամանակ հրահանգ է ուղարկում Ղափանի գորախմբի հրամանատար Գարեգին Նժդեհին՝ նույնպէս անհապաղ շարժելու Գորիս:

Այդ գործողութեան ծավալումից օրեր առաջ Գորիսից դեպի Նախիջեւան պիտի մեկնէր Կարմիր բանակի 1-ին հեծյալ գունդը: Հանրապետութեան զորքերի հնարավոր հարձակումներից հեծյալ

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

գնդի պաշտպանութիւնն ու նրա անվտանգութեան ապահովութեան պատասխանատուութիւնը հանձնարարվում է Սիսիանի շրջանում գտնվող 32-րդ բրիգադին: Այդ նույն երթուղով Նախիջեան պիտի անցնեն ինչպէս փաշան եւ խորհրդային պատվիրակութեան անդամները, որոնք իրենց հետ պիտի տանեն մեծ արժեք ներկայացնող գույք ու տարբեր տեսակի իրեր:

Տեղեկանալով այդ մասին՝ Դրոն որոշում է հարձակվել Նախիջեան ուղեվորով խորհրդային զորամասի ու պատվիրակութեան անդամների վրա ու բռնագրավել նրանց մոտ գտնվող արժեքավոր գույքն ու իրերը: Հարձակման ժամանակ Դրոյի զորամասը Նախիջեան ուղեվորով խորհրդային պատվիրակներից որպէս ռազմավար բռնագրավում է ավելի քան 200,6 կիլոգրամ ոսկու ձուլածոներ: Հակառակորդի ձեռնարկած բոլոր փորձերը հետ վերցնելու կորցրածը՝ անցնում են ապարդշուն¹:

Օգոստոսի 1-ին Դրոյի հրամանով գնդապետ Կուռո Թարխանյանի գլխավորած զորամասը գրոհում է Բագարչայ գյուղում հանգրվանած խորհրդային զինվորների վրա եւ խորտակելով նրանց դիմադրութիւնը՝ շարժվում Գորիս: Այդ օրը 11-րդ բանակի շտաբը Զանգեզուրյան ռազմաճակատից ստանում է հետեւյալ տագնապալի հեռագիրը. «Դրոն Զուլի կողմից հարձակվում է էնգելյուրտի վրա...⁸ Հրանտիների աջակցութեամբ 400 թրերի եւ 40 սվինների ճնշման տակ հրաձգային դիվիզիայի 32-րդ բրիգադը թողել է Բագարչայը»²:

Միաժամանակ, Պողոս Տեր-Դավթյանի գլխավորած զորաջոկատները հարձակվում են Սիսիան ներխուժած բոլշեւիկների զորամասի վրա ու պարտութեան մատնելով նրանց՝ ստիպում նահանջել դեպի Գորիս:

Դրոյի զորախմբի հարձակումը կանգնեցնելու համար Կարմիր բանակի հրամանատարութիւնը հրամայում է 84-րդ, 32-րդ եւ հեծյալ բրիգադների հրամանատարներին վճռական հարվածով ջախջախել Դրոյի դաշնակների հարձակումը եւ վերականգնելով նախկին դրութիւնը՝ ապահովել Գորիս-էնգելյուրտ-Կարամալինովկա, Նախիջեան ուղին³:

Նույն հրամանով հանձնարարվում է հսկել նաեւ Ղափանի կողմից Նժդեհի զորախմբի կողմից սպառնալիք հարձակմանը եւ թույլ չտալ, որպէսզի նա աջակցի Գորիսի վրա հարձակվող Դրոյին⁴:

¹ Տե՛ս Սիմոնյան Արամ, ԳՂՎ. աշխ., էջ 138:

² Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1978, թիւ 1(50), էջ 40-41:

³ Տե՛ս Մույճ տեղում:

⁴ Տե՛ս Մույճ տեղում:

Օգոստոսի 1-ին Դրոյի գորամասերի հարձակումը կասեցնելու նպատակով կարմիր գորագնդերի ձեռնարկած գործողութիւնները ոչ մի արդւոյունք չեն տալիս: Մի քանի ուղղութիւններում խորտակելով խորհրդային զորքերի դիմադրութիւնը՝ Դրոն ավելի է մոտենում Գորիսին:

Նույն օրը, Կարմիր Բանակի 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին, իր զինվորների տված հրամանում հայտնում է. «Դաշնակները գեներալ Դրոյի հրամանատարութեամբ շարունակում են հարձակումը Էնգելյուրտ-Ղարաքիլիսայի (Սիսիան) շրջաններում տեղաբաշխված մեր զորքերի վրա: Հակառակորդի գերակշռող ուժերի ճնշման տակ 32-րդ հեծյալ բրիգադի կողմից թողնվել է Էնգելյուրտ գյուղը եւ նահանջել Շեկի, որը գտնվում է Էնգելյուրտից արեւելք 4 վերստ հեռավորութեան վրա... Փոխգնդապետ Նժդեհի հրոսակախմբերը Գորիսից 40-50 վերստ հեռավորութեան վրա գտնվող Կատարյան գործարանի շրջանից, համաձայն հետախուզութեան տվյալների, պատրաստվում են պաշտպանել դեպի Գորիս-Տեղ հարձակվող դաշնակներին»¹:

Իր գլխավորած գորամասերին տեղեկացնելով հայկական զորքերի հարձակման հետեւանքով իրենց սպառնացող վտանգավոր իրավիճակի մասին՝ Նեստերովսկին դիվիզիայի գորամասերի հրամանատարներին տալիս է անհրաժեշտ հրահանգներ՝ կասեցնելու հակառակորդի հարձակումը:

Կարմիր գորամասերի հրամանատարները, բանակի շտաբին հասցեագրած իրենց հեռագրերում հաղորդելով Դրոյի զորքերի հարձակման մասին՝ միշտ շեշտում են հակառակորդի գերակշռող ուժերի մասին: Իրականում Դրոյի գորամասը հակառակորդի համեմատ թվաքանակով ավելի փոքրաքանակ է եղել: Կարմիր գորագնդերի հրամանատարները, ուռձացնելով նրա գորամասի քանակական գերակշռութիւնը, պարզապես իրենց անհաջողութիւնները քողարկելու ու արդարացնելու պատրվակներ են հորինել:

Ըստ Մարտիրոս Աբրահամյանի տվյալների՝ Դրոյի գորամասը բաղկացած է եղել հետեւյալ զորաջոկատներից. «... Ասիկի գումարտակը՝ 126 հոգի, Կուռոյի ձիաւորները՝ 150-160, Նժդեհի դափանցիները՝ 125-150 հոգի, իմ ուժերը՝ 180 հոգի»²:

Թվարկված ուժերին պետք է ավելացնել վերոհիշյալ ռազմական գործողութիւնների մասնակից Պողոս Տեր-Դավթյանի գլխավորած

¹ ՀԱԱ, ֆ, 200, ց. 1, գ. 441, ք. 158:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1934, մարտ, էջ 123:

սիսիանցիների եւ Յապոնի հրամանատարութեամբ գործող Դարալագյազի մարտական ուժերը: Ընդամին, Դրոյի զորամասի վերաբերյալ վերոհիշյալ տվյալները հաստատում են Կարմիր բանակի՝ Զանգեզուրում գտնվող զորագնդերի հրամանատարների հեռագրերում ամրագրած փաստերը:

Օգոստոսի առաջին օրերին Զանգեզուրյան զորախմբի հարձակումը զարգանում է մեծ հաջողութեամբ:

«... պառլամենտի անդամ Արշակ Հավհաննիսյանի անունով,- իր հուշերում գրում է Սեպուհի զորամասի շտաբի ծառայողներից մեկը,- ստացվեց մի հեռագիր, որով հաղորդվում է, որ Դրոն Սիսիանում ջարդելով բոլշևիկյան երկու էշելոն (երեւի զորասյուն) գրավել է Անգեղակոթը, Բազարչայ եւ Բորիսովկա գյուղերը, այսպիսով նա կտրել է Նախիջևեանում գտնվող սովետական գնդի ճանապարհը: Կարմիրները, իսկիլ բեյի ջարդված բանակի հետ միանալով, վերջնագիր են ներկայացրել մեր հրամանատարութեանը, որ անմիջապես պարպենք Շարուր-Նախիջևեանի ամբողջ գավառը...»

Սովետական նենգավոր իշխանութիւնը կամաց-կամաց իր ժանիքները բաց է անում:

... Մխիթարականն այն է, որ Դրոյի կողմն են անցել հայ գյուղացիները, որոնք շատ կարճ ժամանակում ճաշակեցին «կոմունիստ» տարրերի բռնակալական լուծը»¹:

Զանգեզուրում ծավալվող մարտերում, հատկապես Սիսիանի շրջանում, գերազանց է գործում Դրոյի կողմից այնտեղ գործուղված Պողոս Տեր-Դավթյանը, որը տեղացի ուժերի գլուխն անցած՝ ջախջախում է այդ վայրերում հայտնված բոլշևիկյան զորամասը, գրավում է Սիսիանը եւ զարգացնելով հարձակումը՝ Գորիսի մոտակայքում միանում է Դրոյին²:

Կարմիր բանակի հրամանատարութեան համար ինչ-որ չափով անակնկալ էր հայկական զորքերի սրընթաց հարձակումն ու իրենց զորքերի հապճեպ նահանջը: Հարձակման հենց առաջին օրը՝ օգոստոսի 1-ին, Զանգեզուրում կենտրոնացած 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերովսկին, հայկական զորքերի հարձակումը դադարեցնելու նպատակով դիմում է Դրոյին: Նեստերովսկին նախ իր դժգոհութիւնն է հայտնում այն կապակցութեամբ, որ հայկական զորքերն առանց Կարմիր բանակի հրամանատարութեանը տեղյակ

¹ Ազատ, անկախ եւ միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը, Երեւան, 1993, էջ 65-66:

² Տե՛ս նույն տեղում:

պահելու հարձակում են գործում իրենց գործամասերի վրա: Նրա գնահատմամբ, նմանօրինակ գործողությունները հայկական կողմը սկիզբ է հիմքեր է դնում Հայաստանի եւ Խորհրդային Ռուսաստանի բարիդրացիական հարաբերությունների խզմանն ու Հաստատմանը: Նեստերովսկին հայտնում է նաեւ, որ Կարմիր բանակի գործամասերը մուտք են գործել Զանգեզուր ու Նախիջևան ոչ թե նվաճելու, այլ դադարեցնելու եւ վերջ դնելու հայ- թաթարական բախումներն ու միմյանց կոտորելը, նրա խնդիրը ավագակներին եւ հրոսակներին ոչնչացնելն է ու խաղաղություն հաստատելը:

Ըստ 28-րդ դիվիզիայի հրամանատարի, Կարմիր բանակը հայկական բանակի վրա հարձակվելու խնդիր չուներ: Այսուհանդերձ, Նեստերովսկին Դրոյին զգուշացնում է. « ...Միայն Ձեր հրամանատարությունամբ գործող գործքերի, կամ Հայաստանի մեկ այլ գործամասերի կողմից թշնամական գործողությունների ձեռնարկման դեպքում, Կարմիր բանակը կդիմի վճռական գործողությունների եւ յուրաքանչյուր հարվածին կպատասխանի տասնապատիկ անգամ առավել հզոր հարվածներով...»¹:

Դրոյին հասցեագրած այդ նույն ուղերձում Նեստերովսկին վերջնագրի կարգով պահանջում է 48 ժամվա ընթացքում հայկական գործքերը վերադարձնել նախկին՝ ելման դիրքերը, եւ միաժամանակ զգուշացնում, որ վերջնագրի պահանջները չկատարելու դեպքում Կարմիր բանակը կդիմի հարձակողական գործողությունների²:

Զանգեզուրում ծավալվող հետագա դեպքերը մատնանշում են, որ Դրոն եւ նրա զինակիցները որեւէ լուրջ ուշադրություն չեն արժանացրել Խորհրդային 28-րդ դիվիզիայի հրամանատարի կողմից իրենց ներկայացրած վերջնագրին: Հայաստանի Հանրապետության գործամասերի Զանգեզուրում ձեռնարկած առաջին ռազմական գործողությունը առանց դադարի շարունակվում է եւ ընթանում է հաջողությամբ: Դրոյի գործամասը ընդհուպ մոտենում է Գորիսին: Միաժամանակ Գորիս է հասնում Գարեգին Նժդեհի առաջնորդած Ղափանի եւ Պողոս Տեր-Դավթյանի գորագիւմբերը: Առանց ժամանակ վատնելու՝ Դրոն հարձակվում է Գորիսում կենտրոնացած Խորհրդային գործքերի վրա եւ տարբեր ուղղություններից գրոհող զանգեզուրյան գորագնդերի համագործակցությամբ ջախջախում է հակառակորդի ուժերը, զրավում Գորիսը եւ հետապնդելով դուրս վճռում Զանգեզուրի տարածքից:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 8:

² Տե՛ս նույն տեղում:

Վերոհիշյալ հուշագրությունում հեղինակը, շարունակելով նկարագրել Դրոյի գորախմբի հարձակման մանրամասները, գրում է. «Գլխավոր շտաբի օգոստոսի գորաշարժականը ասում է, որ մեր շեշտակի հարվածի տակ Բուղդա թափայից եւ էլի թափայից, Մինքենդի կողմից քոչվոր թուրքերը ջարդված են ու չպրտված: 16 ժամին գորասյունը մոտեցավ Արփա-Գյաղուկի գծին՝ գրավելով Էանթափա, Դաշթափա, Ալիաթափա եւ Ուզթայ: Մինչեւ 20 ժամին հրացանային, թնդանոթային ու գնդացրային ուժեղ կռիվ է եղել: 24 ժամին մեր շեշտակի ճնշումով, որն արեց Թարխանովի հեծելազորը, թշնամին ջարդվեց: Թշնամուն հետապնդող Թարխանյանի (նկատի ունի Թարխանովին-Հ. Գ.) հեծելազորը թշնամուց վերցրել է գնդացիներ: Երեկոյան ժամը վեցին մեր գորամասերը հաղթականորեն գրավել են Գորիս քաղաքը...»¹:

Ջախջախելով Ջանգեզուրի Գորիսի եւ Սիսիանի շրջանները ներխուժած խորհրդային գորամասերին՝ Դրոյի գորախումբը խորհրդային հիմնական ուժերից մեկուսացնում է Նախիջևեանում բույն դրած թուրքական գորամասը եւ իրական հնարավորություն ստեղծում այն վերջնականապես ոչնչացնելու: Դրոն, իհարկե, հասկանում էր, որ Գորիսի ազատագրումն ու Ջանգեզուրից խորհրդային գորքերին դուրս վճռելը դեռեւս վերջնական հաղթանակ չէր ու բնավ չէր նշանակում, որ դրանով Ջանգեզուրը ձերբազատվել էր Կարմիր բանակի հարձակումներից:

Դժվար չէր հասկանալ, որ Կարմիր բանակի հրամանատարությունը չէր կարող հրաժարվել խորհրդայնացման ճանապարհով Կովկասյան հանրապետությունները, այդ թվում նաեւ Հայաստանը նվաճելու եւ դեպի Արեւելք ծավալվելու իր ռազմավարական ծրագրերից, եւ անտարակույս հետեւելու էր Կարմիր բանակի նոր ու ավելի հզոր հարձակումը:

Դրոյի հրամանատարությամբ գործող գորախումբն այդ պահին բաղկացած էր ընդամենը 770 մարտիկներից, որոնցից 300-ը՝ իր առաջնորդած ջոկատումն էր, 300-ը՝ Գ. Նժդեհի, 120-ը՝ Սիսիանի մարտական ուժերի հրամանատար Պողոս Տեր-Դավթյանի եւ 50 հոգի՝ 3-րդ գնդից²:

Եթե Ջանգեզուրի վրա հակառակորդի կողմից հետեւեին նոր հարձակումներ, որը կասկած չէր հարուցում, ապա չափազանց դժվար կլիներ վերոհիշյալ սահմանափակ ուժերով հաջողությամբ

¹ Ազատ, անկախ եւ միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը, Երեւան, 1993, էջ 66:

² Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 441, ք. 156:

դիմակայել Կարմիր բանակի հարվածներին ու արգելափակել նրանց մուտքը գավառի տարածք: Նվաճած հաղթանակն ամրապնդելու ու զարգացնելու համար, անհրաժեշտ էր գինական աշակցություն: Այդ նպատակով գեներալ Միրիկյանին հասցեագրած օգոստոսի 6-ի հեռագրում՝ Դրոն նախ հայտնում է Գորիսն ազատագրելու իրողությունը, ապա խնդրում օգնական ուժեր¹:

Օգոստոսի 3-ին, Զանգեզուրյան զորախմբի կողմից Գորիսի գրավման վերաբերյալ Կարմիր բանակի հրամանատարությունը ստանում է հետեյալ հեռագիրը.«... Զանգեզուրի գավառում Դրոն կենտրոնացնելով նշանակալի ուժեր՝ հարձակվել ու գրավել է Գորիսը: 28-րդ դիվիզիայի հեծյալ գունդը անցել է Նախիջևան: Մեր դիվիզիայի առաջավոր զորամասերը օգոստոսի 4-ի դրությամբ զբաղեցնում են Նովրուզլու-Արավուս-Տեղ բնագիծը...»²:

Հետապնդելով ջախջախված նահանջող կարմիր զորամասերին՝ Դրոյի Զանգեզուրյան զորախմբի ավանգարդում ընթացող զորամասերը գնդապետ Կուռո Թարխանյանի եւ Գարեգին Նժդեհի հրամանատարությամբ հասնում են մինչեւ Հազարու գետ:

Խուճապահար փախչելով բուլչեղիկներն այնուամենայնիվ հասցնում են իրագործել իրենց սեւ գործը: Գնդակահարում են ձեռքակալված բազմաթիվ անվանի զանգեզուրցի գործիչների, որոնց թվում նաեւ Հայաստանի խորհրդարանի անդամներ Վահան Խորենուն եւ Արշակ Շիրինյանին:

Գորիսը գրավելու հենց նույն օրը՝ օգոստոսի 3-ին, Դրոն երկու ուղերձ է հղում խորհրդային 28-րդ եւ 32-րդ դիվիզիաների հրամանատարներին ու զինկոմներին:

Ուղերձներից մեկում, արտահայտելով իր վրդովմունքը խորհրդային զինվորների կողմից Հայաստանի խորհրդարանի անդամներ Վահան Խորենու եւ Արշակ Շիրինյանի եղբրական սպանության եւ Զանգեզուրի հայ բնակչության նկատմամբ գործադրած բռնությունների կապակցությամբ, Դրոն նշում է. «Կատարվել է այն, ինչից մենք խուսափում էինք: Հայկական աշխատավոր գյուղացիության եւ ռուսական ղեմնկրատիայի միջեւ, որին, հակառակ նրա կամքին ու ցանկությունը, դուք Հայաստանի ղեմնկրատական հանրապետության տարածքները գավթելու նպատակով օգտագործում եք հանուն Ձեր իմպերիալիստական նկրտումների, սկսվել են ուղեւորական գործողություններ: Զինկոմների եւ հեղկոմների չորսշաբաթյա գործունեությունը Զանգեզուրում եւ Միսիանում, որն ուղեկց-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1978, թիւ 1(50), էջ 44:

վում է խաղաղ աշխատավոր գյուղացիության նկատմամբ գործադրած բռնությունները ու թալանով, ավարտովեց մեծագույն հանցագործություններ, պառլամենտի անդամներ Վ. Խորենու եւ Ա. Շիրինյանի գազանային սպանությունները:

... Այդ գազանային արարքը եւ հայ գյուղացիության արյունաբու գահիճ Խալիլ փաշայի հետ ունեցած դաշինքը, լավագույնս են մատնանշում ձեր գավթողական նպատակները, որին դուք քողարկում եք Կոմունիզմի կարմիր շղարշով...

Հայտնում եմ Ձեզ հետու տարեք արյունոտ ձեռքերը, հեռացե՛ք ձեր կողմից գավթած Հայաստանի տարածքից:

Մի սանձագերծեք արյունահեղություն, հակառակ պարագայում հայ եւ ռուս երկու եղբայրական ժողովուրդների թափած արյան ողջ պատասխանատվությունը համայն աշխարհի աշխատավորության առջեւ, ընկնելու է Ձեր վրա...»¹:

Խորհրդային զորքերի հրամանատարներին հասցեագրած Դրոյի երկրորդ ուղերձը յուրօրինակ պատասխան է 28-րդ դիվիզիայի հրամանատար Նեստերեվսկու ներկայացրած վերջնագրի:

«28-րդ եւ 32-րդ կարմիր դիվիզիաների հրամանատարներին.

Ստանալով իմ կառավարության կողմից Ձանգեզուրը բոլշևիկյան նվաճողներից մաքրելու հանձնարարությունը, առաջարկում եմ Ձեզ, ձեր զորքերը հեռացնել Ձանգեզուրի հին սահմաններից այն կողմ, որն անցնում է Արցախյան լեռնանցքով:

Իմ կողմից զորքերին տրվել է Հագարու գետի ուղղությամբ պաշտպանական բնագծերում ամրանալու հրաման: Ձեզ տրվում է 24 ժամ ժամանակ, այդ տարածքները մաքրելու համար:

Ձեր կողմից ակտիվություն նկատվելու դեպքում, ամբողջ ռազմաճակատով անցնելու ենք վճռական հարձակման... Մինչեւ իմ կառավարության կողմից նոր, հատուկ հանձնարարության ստանալը, դիմակայության գիծը համարվում է Հագարու գետն ու Արցախյան լեռնանցքը»²:

Այդ ժամանակահատվածում խորհրդային զորքերի մուտքը Ձանգեզուր դեռեւս ծավալվող գործողությունների սոսկ նախբեզանքն էր, հիմնական գործողությունները տեղի էին ունենալու փոքր-ինչ անց:

Հարկ է ընդգծել, որ Դրոյի զորամասի հարձակումն առաջին լուրջ խոչընդոտն էր դեպի արեւելք «համաշխարհային հեղափոխություն» տարածող, եւ այդ ռազմավարության արեւելքի ճնշված ազգերին «ազատագրելու» առաքելությունը ստանձնած բոլշևիկ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 111, գ. 1:

² ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 8, գ. 112:

ներ առաջնորդած խորհրդային գործերի ճանապարհին: Մի՞թե արեւելքի ճնշված ազգերին «ազատագրելու» առաքելութունը ստանձնած խորհրդային գործերը կհանդուրժեին հայ մարտական ուժերի հարուցած խոչընդոտը:

Մի քանի օր անց ջախջախված բոլշևեիկյան զորամասերին փոխարինելու են գալիս նոր զորամասեր:

Խորհրդային Ադրբեջանը պաշտպանելու, բայց իրականում ՀՀ Զանգեզուրյան զորախմբի դիմադրութունը ընկճելու, ինչպես նաև Զանգեզուրում իր ջախջախված զորամասերը համալրելու եւ վերախմբավորելու նպատակով Կարմիր բանակի հրամանատարությունը ձեռնարկում է վճռական քայլեր: Համաձայն ձեռնարկած քայլերի, Դրոյի զորախմբի դեմ գործելու եւ նրա դիմադրութունը խորտակելու նպատակով 11-րդ բանակի հրամանատարությունը կազմավորում է երկու զորախումբ.

1-ին հարվածային զորախումբը՝ 18-րդ հեծյալ, 20-րդ եւ 28-րդ դիվիզիաների 250, 251, 299-րդ գնդերի ու 83-րդ բրիգադի ուժերից եւ հրետանուց:

2-րդ օժանդակ զորախումբը՝ 248 եւ 249-րդ գնդերի ու հրետանու երկու մարտկոցների ուժերով¹:

Հակառակորդի վերոհիշյալ զորամասերին դիմակայող ՀՀ զանգեզուրյան զորախումբը, ըստ Կարմիր բանակի հրամանատարության տվյալների բաղկացած էր հետեւյալ մարտական ուժերից՝ Դրոյի զորաջոկատը՝ 300, Նժդեհինը՝ 300, Պողոս Տեր-Դավթյանի գլխավորած Սիսիանի զորաջոկատը՝ 120 եւ 3-րդ գնդից 300 հոգի²:

Կարմիր բանակի հրամանատարության ներկայացրած այս տվյալները գրեթե համընկնում են իրենց զորախմբի վերաբերյալ Բաշգառնեցի Մարտիրոսի հիշատակած թվերին:

Դատելով ՀՀ զանգեզուրյան մարտական ուժերի թվակազմը ներկայացնող տվյալներից, դժվար չէ նկատել, որ այն միանգամայն անհամեմատելի է լիովին համալրված զորամասերից եւ հրետանային մարտկոցներից բաղկացած խորհրդային բանակի ուժերին: Մի էական հանգամանք եւս. Դրոյի զանգեզուրյան զորախումբը ընթացող մարտերում կրել էր որոշակի կորուստներ եւ այդ ընթացքում կենտրոնից որեւէ օգնություն չէր ստացել ու հույս էլ չկար, որ կարող էր ստանալ անգամ կռիվները շարունակելու պարագայում:

Կենտրոնացնելով զանգեզուրյան զորախմբին բազմիցս գերակշռող ուժեր՝ Կարմիր բանակի զորամասերը առաջին հարվածը հասց-

¹ Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 441, ք. 158:

² Տե՛ս «Չայրեմիք» ամսագիր, 1934, մարտ, էջ 123:

նում են ռազմաճակատի սուր ծայրում գտնվող գնդապետ Կուռո Թարխանյանի ու Գարեգին Նժդեհի զորաջոկատներին, որոնք, հերոսաբար դիմադրելով, բայց հարկադրված տեղի տալով գերակշռող ուժերի անընդմեջ կրկնվող հարձակումներին, սկսում են կանոնավոր զորաշարքերով քայլ առ քայլ նահանջել:

Կարմիր բանակի զորամասերի հարձակմանը զուգընթաց, իրենց գործողութուններն են ակտիվացնում Զանգեզուրի բոլշեւիկյան կազմակերպութունները, որոնց զինված շոկատները սկսում են թիկունքից հարվածներ հասցնել խորհրդային զորամասերին դիմակայող Դրոյի զորախմբին: Խորհրդահայ պատմաբան Ք. Խուդավերդյանը, ելակետ ունենալով խորհրդային զորքերի, կոմունիստների գործողութունները արդարացնելու ու դրականորեն արժեւորելու սկզբունքը, իր «Զանգեզուր» գրքում, անդրադառնալով այդ ժամանակահատվածում Զանգեզուրում տեղի ունեցած կռիվներին, գրում է. «Հարվածող խմբին (նկատի ունի Զանգեզուր ներխուժած խորհրդային զորամասերին-Հ.Գ.)միացան Զանգեզուրի կոմունիստական շոկատները: Մշակվեց հակահարձակման հատուկ պլան, որի համաձայն օգոստոսի 7-ին՝ լուսաբացին սովետական զորքերն անցան հարձակման: Գերազանցապես Անգեղակոթի, Շագաթի, Մազրայի կոմունիստներից բաղկացած մի շոկատ առաջադրանք ստացավ Հագարու գետի հոսանքով բարձրանալ Իշխանասար եւ մտնել Սիսիանի շրջան, ամրանալ Անգեղակոթ գյուղի մոտ եւ թիկունքից հարվածել հակառակորդին: Կոմունիստական շոկատը հաջողությամբ կատարեց առաջադրանքը եւ արագացրեց թշնամու փախուստը»¹:

Մի փոքր, բայց էական ճշտում: Խորհրդահայ պատմաբանի կողմից «Թշնամի» անվանվող Հայաստանի Հանրապետության զանգեզուրյան զորախումբը ոչ թե փախուստի է դիմել, այլ, ինչպես արդեն նշվել է, պատերազմական գործողութուններում ընդունված օրենքներին ու չափանիշներին համապատասխան, հակառակորդի գերակշռող ուժերին անմիջականորեն բախվելուց խուսափելու նպատակով, կանոնավոր զորաշարքերով նահանջել:

Որքան էլ ցավալի է հիշատակել, Դրոյի զանգեզուրյան զորախմբի նահանջին նպաստել են նաեւ Կարմիր բանակին օգնելու նպատակով հայ բոլշեւիկների նախաձեռնությամբ կազմակերպված մարտական ուժերի գործողութունները: Այդ իրողությունը, հիշատակած աշխատութունում փաստելով՝ Ա. Վարդապետյանը գրում է.

¹ Խուդավերդյան Ք., Զանգեզուր, Երեւան, 1988, էջ 88-89:

«Այդ ժամանակ Հայաստանի հարավային շրջաններում (Գորիս, Սիսիան, Ղափան) կոմունիստական կազմակերպությունների գլխավորությամբ կազմակերպվեցին պարտիզանական ջոկատներ, որոնք մեծ օգնություն ցույց տվեցին հայ ժողովրդի ազատագրության համար մարտնչող կարմիր բանակի մարտիկներին»¹:

Ձանգեզուրի հայ բուլչեիկների մարտական ուժերի «հերոսական» գործողությունների մասին հիշատակում է նաև Բաշգառնեցի Մարտիրոսը. «Կուռոն եւ Նժդեհը յարձակուեցին գրաւելու Ջաբուղը, բայց թշնամու գերագանց ուժերի դէմ երկու օր (48 ժամ) դիմադրելուց յետոյ՝ ստիպուած եղան նահանջել, որովհետեւ Խնձորեսկից էլ տեղացի բուլչեիկները խփել էին մերոնց թիկունքից: Մերոնք նահանջեցին ու բռնեցին Գորիսի բարձունքը»²:

Ձանգեզուր ներխուժած Կարմիր բանակի դեմ արդյունավետ գործողություններ ծավալելու համար Դրոյին անհրաժեշտ էին.

1. Համալրել ու վերախմբավորել զանգեզուրյան զորախումբը: Ձանգեզուրում տեղի ունեցած մարտական գործողությունները արդեն պարզորոշ ցույց էին տվել, որ Կարմիր բանակի զորամասերի դեմ անմիջականորեն ճակատելու, առավել եւս հաղթանակներ ակնկալելու համար Ձանգեզուրում գտնվող ռազմական ուժերը բացարձակապես անբավարար էին, իսկ ժողովուրդը, որն իրեն հերոսաբար էր դրսեւորել մամեղական հրոսակախմբերի ու ազերի կանոնավոր զորամասերի դեմ մղվող պայքարում, դեռեւս պատրաստ չէր ըստ ամենայնի պայքարելու խորհրդային ռուս զորամասերի դեմ: Իսկ տվյալ ժամանակահատվածում, բացի Դրոյի ընդհանուր հրամանատարությունամբ գործող զորախմբից, Ձանգեզուրում կազմակերպված ու պատրաստ վիճակում գտնվող մեկ այլ մարտական ուժ դեռեւս գոյություն չուներ: Ձանգեզուրյան մարտական ուժերը կազմակերպելու եւ մարտադաշտ առաջնորդելու համար ժամանակ էր պահանջվում: Իսկ այդ պարագայում որեւէ երաշխիք չկար, որ կռիվները շարունակելու դեպքում կենտրոնը, այսինքն Հայաստանի Հանրապետության գինվորական նախարարությունը լրացուցիչ ուժեր կուղարկեր ու կհամալրեր նրա հրամանատարությամբ գործող զանգեզուրյան զորախումբը:

2. Ժողովրդի կազմակերպված եւ գործուն աջակցությունն ու զինված ելույթները: Նրա կարծիքով խորհրդային զորամասերի դեմ մղվող

¹ Վարդապետյան Ա., Հայաստանի կարմիր բանակը քաղաքացիական կռիվներում 1920-1921 թվականներին, Երեւան, 1960, էջ 29:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1934, մարտ, էջ 123:

պայքարին անհրաժեշտորեն պետք էր հաղորդել համաժողովրդական բնույթ եւ ուղղվածութիւն: Իսկ դրա համար մի փոքր ժամանակ էր պետք, որպեսզի զանգեզուրցիները խորապէս հասկանային խորհրդային գործամասերին առաջնորդող բոլշեւիկյան կոմիսարների քարոզչութեան ու խոստումների սնամեջութիւնն ու կեղծիքը¹:

Մի ուշագրավ փաստ: Նկատի ունենալով հենց վերոհիշյալ հանգամանքը՝ Դրոն Գորիսից նահանջելիս արտահայտել է հետեւյալ միտքը. «... լաւ կլինի, ժողովուրդը ճաշակէ բոլշեւիկների համն ու հոտը՝ թէկուզ ժամանակաւոր եւ ճիշտ կողմնորոշուէ...»²:

Արտեմ Խանզատյանի վկայութեամբ, Դրոն այդ նույն միտքը. «... լաւ կլինի, ժողովուրդը ճաշակէ բոլշեւիկների համն ու հոտը՝ թէկուզ ժամանակաւոր...», արտահայտել է դեռեւս հունիսի կեսերին, երբ Կարմիր բանակի գործամասերը առաջին անգամ էին հայտնվել Զանգեզուրում³:

Նա, սկսած 1905-1906 թթ. Անդրկովկասում բռնկված հայ-թուրքական(թաթարական) կռիւների ժամանակաշրջանից, քաջատեղյակ էր Սեբաստացի Մուրադի ընդհանուր հրամանատարութեամբ զանգեզուրցիների մղած ինքնապաշտպանական հերոսամարտերին ու մարտական անբասիր կարողութիւններին ու շատ լավ էր պատկերացնում, թե մարտական ինչպիսի ուժ եւ հզորութիւն կարող էին ներկայացնել զանգեզուրցիները, եթե նրանք «... բոլշեւիկների համն ու հոտը՝ թէկուզ ժամանակաւոր...» ճաշակելուց հետո, կազմակերպված միասնական ուժերով հանդես գային ընդդէմ կարմիր գործամասերի: Ժամանակը ցույց տվեց, որ իրոք, ամիսներ անց Գարեգին Նժդեհի գլխավորութեամբ հռչակելով Զանգեզուրի՝ Ինքնավար Սյունիք, ապա Լեռնահայաստանի անկախութիւնը, Զանգեզուրի քաջակորով ժողովուրդը հրաշալիորեն դրսեւորեց մարտնչելու իր անհողողող կամքն ու պատրաստակամութիւնը:

3. Զանգեզուր-Արցախ զրախմբի ընդհանուր գորհրամանատար

Զանգեզուրում Կարմիր բանակի դեմ մարտական գործողութիւնների հետագա շարունակումը նշանակում էր անխուսափելի պատերազմ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Խորհրդային Ռուսաստանի միջեւ: Դրոն ներկայացնում էր Հայաստանի Հանրապետութիւնը եւ նրա համար առանց Հայաստանի կառավարութեան համաձայնութեան չափազանց դժվար էր ու խիստ պատասխանատու

¹ Տե՛ս ԳԳ ԿԱ, պ. 5, թժ. 3, գ. 2, էջ 3:

² Սույն տեղում:

³ Աւօ, Նժդեհ, էջ 485:

Խորհրդային Ռուսաստանի գործերի դեմ ձեռնարկել գործողություններ, որոնք կարող էին ճակատագրական նշանակություն ունենալ Հայաստանի եւ ողջ հայության համար:

Նրա հրամանատարությունները գործող մարտական ուժերի հնարավորությունները սահմանափակ էին: Կարմիր բանակի դեմ մարտական գործողություններ ծավալելու համար անհրաժեշտ էր Հայաստանի Հանրապետության կառավարության հրահանգը եւ զինական օգնությունը:

Իսկ նույն ժամանակահատվածում Մոսկվայում գտնվող Լեոն Ծանթի գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության եւ Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովոմ Ջիզերինի միջեւ ընթացող բանակցություններն առանց որեւէ արդյունքի եւ համաձայնության ձեռքբերման ընդհատվել էին: Բանակցող կողմերի համաձայնությամբ բանակցությունները պիտի շարունակվեին Անդրկովկասում եւ Երեւանում:

«Յուլի 20-ին,-գրում է Ս. Վրացյանը,- Խալիլ փաշայի ընկերակցությամբ, Լեգրանը (Խորհրդային Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ-Չ.Գ.) հասավ Բագու եւ Ադրբեյջանի կոմունիստների հետ խորհրդակցելուց յետոյ անցավ Թիֆլիս, ուր օգոստոսի սկզբին Զանգեզուրում, Նախիջևանում եւ Ղազախում տեղի ունեցող հայ-բուլղեղիկեան կռիւները դադարեցնելու նպատակով գումարուեց խորհրդաժողով Հայաստանի ներկայացուցիչներ՝ Ա. Զամալբանի ու Ա. Բաբայանի եւ Լեգրանի միջեւ եւ օգոս. 10-ին ստորագրուեց հաշտութեան համաձայնագիր, որով օգոստոսի 10-ին ժամը 12-ից սկսած վերջ էին գտնում պատերազմական գործողութիւնները Հայաստանի եւ Խորհրդային Ռուսաստանի միջեւ: Հայաստանի գործերը գրաւելու էին Շահթախթ-Խոկ-Ազնաբերդ-Սուլթանբէգ եւ ապա Քրիթից հիւսիս եւ Բագարսայից արեւելք անցնող գիծը, իսկ Ղազախի շրջանում այն գիծը, որ բռնում էին յուլիսի 30-ին: Խորհրդային Ռուսաստանի գործերը պիտի գրաւէին Արցախ, Զանգեզուր, Նախիջևան շրջանները: Այս գրաւումով չէր որոշուում այդ գաւառների վերջնական պատկանելիութիւնը. այդ հարցը պիտի որոշուէր Հայաստանի Հանրապետության եւ Խորհրդային Ռուսաստանի միջեւ կնքուելիք դաշնագրով»¹:

Դրոն, մինչեւ Թիֆլիսում օգոստոսի 10-ի կնքված համաձայնագիրը, իր գործամասով գտնվում էր Դարալագյազում եւ հնարա-

¹ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 457:

վոր միջոցներով պահելով կապը Զանգեզուրի մյուս շրջանների եւ Հայաստանի կառավարութեան հետ, հետեւում էր խորհրդային գործերի տեղաշարժերին:

Օգոստոսի 10-ին Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների միջեւ կնքվում է պատերազմական գործողութիւնները դադարեցնելու համաձայնագիր: Նույն օրը Խորհրդային Ռուսաստանի պատվիրակութեան ղեկավար Լեգրանը գինադադարի մասին Կովկասյան բանակի ռազմա-հեղափոխական խորհրդի նախագահ Ս. Օրջոնիկիձեին հայտնում է հետեւյալը. «Այսօր, ես Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան ներկայացուցիչներին տվեցի իմ համաձայնութիւնը պատերազմական գործողութիւնների դադարեցման վերաբերյալ հետեւյալ պայմաններով. հայկական կառավարութիւնը իր գործերը հետ է քաշելու Զանգեզուրից եւ Նախիջևանից մինչեւ Հանքեր:

Հետ քաշվող զորամասերի սահմանը նշված է այնպես, որպեսզի Նախիջևան- Ղարաքիլիսա- Էնգելյուրտ ողջ ուղին դուրս մնա հայերի ազդեցութիւնից: Բազարչայի շրջանում հայերն իրենց գործերը դուրս են բերելու Լիսիբուսարի լեռնաշղթայի շրջան (նկատի ունի Դրոյի զորամասը-Հ. Գ.):

Հայաստանի կառավարութիւնը պաշտոնական համաձայնութիւն է տվել մեր գործերի կողմից Նախիջևան- Զանգեզուր - Էնգելյուրտ ուղիների եւ Բազարչայի շրջանը գրավելու վերաբերյալ»¹:

Այս համաձայնագրի հաստատումը դեպի արեւելք ձգտող Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականութեան կարեւոր նվաճումներից էր: Փաստորեն, խորհրդայնացնելով Ադրբեջանի Հանրապետութիւնն ու խորհրդային գործերը հաստատելով Արցախում, ապա նաեւ Զանգեզուրում եւ Նախիջևանում՝ Խորհրդային Ռուսաստանը նվաճում ու վերացնում է դեպի արեւելք տարածվելու եւ «հեղափոխական» Թուրքիայի հետ անմիջականորեն հաղորդակցվելու ճանապարհին գտնվող առաջին խոչընդոտները: Հաջորդը Հայաստանի եւ Վրաստանի Հանրապետութիւններն էին: Նույն համաձայնագրով իր գործերը տեղաբաշխելով Արցախում, Զանգեզուրում եւ Նախիջևանում, Խորհրդային Ռուսաստանը փաստորեն շրջափակում է Հայաստանի Հանրապետութեանը եւ անհրաժեշտ հող նախապատրաստում հետագա գործողութիւնների ծավալման համար:

Բոլշեւիկյան գործերը, հաստատվելով Զանգեզուրի շրջանում, շատ շուտով սկսում են թալանն ու ավերածութիւնները, իսկ եր-

¹ Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1978, 1(50), էջ 46:

բեմն նաեւ բռնութիւնները: Գալառում իրենց ծավալած հակաժողովրդական գործողութիւնները շարունակելու ու արդարացնելու նպատակով բոլշեւիկները «հակահեղափոխական դաշնակներին» վնասագերծելու շինծու պատրվակով ձերբակալում են բազմաթիւ խաղաղ բնակիչներին: Բնական է, որ այդ ամենը չէր կարող չհարուցել բնակչութեան դժգոհութիւնները:

Բոլշեւիկների գործողութիւնները եւ տեղի բնակչութեան նկատմամբ դրսեւորված դաժան արարքները միանշանակորեն հաստատում էին, որ Զանգեզուրում տիրող այդօրինակ կացութիւնը երկար շարունակվել չէր կարող: Զանգեզուրցիներն աստիճանաբար սկսում են, ինչպես արտահայտվել էր Դրոն՝ բոլշեւիկների համն ու հոտը առնել: Իր հերթին, խորհրդային գորամասերի հրամանատարութիւնը իր գործակալների եւ ընդհատակում գործող հայ բոլշեւիկների աջակցութեամբ ուշի ուշով հետեւում էր Դարալագյազում եւ Զանգեզուրի շրջանում տեղաբաշխված Դրոյի եւ Գարեգին Նժդեհի գլխավորած գորախմբերի տեղաշարժերին:

11-րդ Կարմիր բանակի շտաբին հասցեագրված է օգոստոսի 26-ին թվագրված զեկուցագրում Զանգեզուրում տիրող իրավիճակի վերաբերյալ հաղորդվում է. «Օգոստոսի 24-ին առավոտյան, հակառակորդը չպարզված ուժերով Զագրիի շրջանում դիմել է հարձակման, բայց հեծյալ գնդի գորամասերի կողմից հետ է մղվել ելման դրութիւն: Դրոն, մնալով նախկին դիրքերում, ուժեղացրել է Ղիսիրսարի լեռնաշղթայի պահպանութիւնը, բայց առայժմ ակտիվութիւն չի ցուցաբերում: Նժդեհի հրոսակախմբերը, պահպանելով իր մշտական կապը Դրոյի հետ, սպառնում են մեր թիկունքին եւ այդ սպառնալիքը առավել ցայտուն դրսեւորեց Դրոյի վերջին հարձակման ժամանակ(նկատի ունեն օգոստոսի սկզբների հարձակումը-Հ. Գ.)¹:

Զանգեզուրում դեպքերը նոր-նոր սկսում էին ծավալվել, իսկ Դրոն, չնայած Կարմիր բանակի հրամանատարութեան ամփոփագրերում զեռեւս նշվում էր նրա անուներ, իրականում նա այդ ժամանակ արդեն Զանգեզուրում չէր:

Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Խորհրդային Ռուսաստանի միջեւ կնքվել էր կռիվները դադարեցնելու օգոստոսի 10-ի համաձայնագիրը: Դրոն ներկայացնում էր Հայաստանի Հանրապետութիւնը, իսկ դա նշանակում էր, որ նա առանց ՀՀ կառավարութեան համաձայնութեան ու հրահանգի իրավունք չունէր անձնակա՛ն

¹ Սույն տեղում, էջ 49:

նախաձեռնություններ մարտական գործողություններ ձեռնարկել ընդ-
դեմ խորհրդային զորքերի:

Դրոն Զանգեզուրում այլևս անելիք չուներ: Սեպտեմբերի սկզբներին նա Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշմամբ Զանգեզուրից տեղափոխվում է Երեւան եւ շատ շուտով հայտնվելով կռիվների ռազմաբեմում՝ հայրենի հողի վրա մղելու էր իր վերջին ու դարձյալ հաղթական ճակատամարտը¹:

Հեռանալիս, երբ բաժանվում էր Գարեգին Նժդեհից, նա տալիս է իր վերջին հրահանգը: Ըստ Մարտիրոսի վկայության՝ «Երբ Նժդեհը Լեռնահայաստան էր շարժում իր ուժերով, Դրոն ասաց նրան.

-Աշխատիր ժողովրդին լաւ կապել քեզ հետ եւ ձեռքիցդ չտալ Լեռնահայաստանը, որովհետեւ հետագային շատ դժւար կը լինի վերցնել այն ... կրկին»²:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 55:

² Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Աշվ. աշխ., էջ 465-466:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆ ԳԵՐՈՐԴ

ՀԱԹ-ԹՈՒՐ-ՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ՀԱԹԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԹՆԱՅՈՒՄԸ

5. 1. ՍՈՒՐՄԱԼՈՒԻ ԺԱԿԱՏԱՄԱՐՏԸ

Քեմալական Թուրքիան՝ Խորհրդային Ռուսաստանի հետ օգոստոսի 24-ին կնքված պայմանագրի ու, ստանալով խորհրդային իշխանության համաձայնությունը, պատերազմ է սկսում Հայաստանի Հանրապետության դեմ: Պատերազմի առաջին իսկ օրերին հայ-թուրքական ռազմաճակատում ծավալված մարտական գործողությունները հստակորեն մատնանշում են, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ինչպես հարկն է չէր նախապատրաստվել դիմազրավելու քեմալական Թուրքիայի հարձակմանը:

Եթե Հայաստանի Հանրապետությունը գոյատևել է ընդամենը երկու եւ կես տարի, ապա որեւէ տարակույս լինել չի կարող, որ ՀՀ կառավարությունը իր գործունեության ժամանակահատվածում, ներքին ու արտաքին քաղաքականության մեջ ունեցել է օբյեկտիվ եւ սուբյեկտիվ սխալներ ու բացթողումներ: Օրինակ, հարց է ծագում. կարող էր ՀՀ կառավարությունն անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկել բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու քեմալական Թուրքիայի հետ ու կանխել թուրքական գորքերի հարձակումը: Հայաստանի Հանրապետության անկումից հետո քիչ չեն այն քաղաքական գործիչներն ու պատմաբանները, որոնց մի մասը, առաջնորդվելով զուտ կուսակցական նկատառումներով, իսկ մի մասն էլ՝ պատմական ճշմարտությունը բացահայտելու մղումով, քննադատել ու դատապարտել են եւ չի բացառվում, որ հետայսու դարձյալ շարունակեն քննադատել ու դատապարտել ՀՀ կառավարության կենսագործած քաղաքականության սխալներն ու բացթողումները: Առաջ ացնելով նշենք.

1. Այո, ՀՀ կառավարությունը կարող էր խուսափել պատերազմից, եթե անվերապահորեն ընդուներ եւ կատարեր քեմալական Թուրքիայի առաջադրած պայմանները, որն աներկբայորեն հավասարազոր էր համակերպվել Հայաստանին պարտադրվող մեծագույն կորուստների եւ զոհողությունների իրողությանը:

Ալ. Խատիսյանի մեկնաբանմամբ քեմալական Թուրքիայի կողմից Հայաստանին պարտադրվում էին հետեւյալ զոհաբերությունները. «... թուրքերը առաջարկած էին Հայաստանի կառավարութեանը հրաժարիլ Սեւրի դաշնագրէն եւ ընդունիլ Բաթումիի դաշնագիրը, այսինքն՝ փոխանակ 180,000 քիլոմեթրի, ստանալ 9000»¹:

Որեւէ տարակույս լինել չէր կարող, որ քեմալական Թուրքիայի կողմից Հայաստանին առաջարկված համանման պահանջների պատասխանը միանշանակորեն պիտի լիներ հետեւյալը. «Հայաստանի կառավարութիւնը բացարձակորեն մերժած էր այդ պահանջը: Յետոյ թուրքերը պահանջած էին հաւաքուիլ խորհրդաժողովի՝ ընդունելով իբրեւ հիմք Բաթումիի դաշնագիրը: Հայկական կառավարութիւնը պատասխանած էր, որ Սեւրի դաշնագիրը ստորագրուելէն յետոյ անկարելի է մտածել Բաթումի դաշնագրի մասին»²:

Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին, նույնպես անդրադառնալով այդ հարցի մեկնաբանմանը՝ տալիս է գրեթե համանման պատասխան. «Ի՞նչ պիտի առաջարկէին մեզ թուրքերը, եթե ընդունէինք բանակցելու հրաւերը:

Հաւանականորէն պիտի սկսէին Բաթումիից ու Բրեստ-Լիտովսկից եւ ապա՝ աստիճանաբար զիջելով հասնելին մինչեւ 1914 թւականի սահմանները. դուցէ մի քայլ ետ դնային, հրաժարւէին նաեւ Բայազետից ու Ալաշկերտից: Անհաւանական է, որ սրանից աւելի զիջող լինէին նոյնիսկ 1920թ. սեպտեմբերին: Փոխարենը կպահանջիջէին, իհարկէ, որ Հայաստանի կառավարութիւնը հրաժարւէր Սեւրի դաշնագրով նախատեսւած իրաւունքներից:

Ի՞նչպէս կընդունէր մի այդպիսի առաջարկ Հայաստանի կառավարութիւնը:

Կմերժէր անկասկած...

Եւ այդպես կանէր ոչ միայն դաշնակցական Բիւրօ-Կառավարութիւն, այլեւ ամէն մի ուրիշ հայ կառավարութիւն»³:

Կարմիր բանակի կողմից Արցախի գրավումով ու Զանգեզուրի վրա ձեռնարկած հարձակումներով իրականում արդեն զբվել էր խորհրդային իշխանության կողմից իրականացվող «համաշխարհային հեղափոխությանն» արգելափակող Հայաստանի Հանրապետու-

¹ Խատիսեան Ալ., Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, «Համագայիւն», 1968, էջ 254:

² Նույն տեղում:

³ Քաջազնունի Գովհ., Գ.Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլեւս, Երեւան, 1994, էջ 33:

Թյան նվաճման հիմնաքարը: Թուրքական զորքերի հարձակումով հանրապետությունը հայտնվում է Հայաստանի անկախությունը կորցնելու եւ այն բռնազավթելու դիտավորությունը հյուսիսից ու հարավից տեղացող հարվածների աքցանում: Բոլշեւիկյան Ռուսաստանի եւ քեմալական Թուրքիայի փոխհամաձայնությունը իրականացվող գործողությունը ճանապարհ էին հարթելու Հայաստանում բուլյն դրած հայ բոլշեւիկները, որոնք հայկական զորաբանակի եւ բնակչության շրջանում ծավալած իրենց ազդադավ ու քայքայիչ գործունեությունը հող նախապատրաստեցին Հայոց անկախ պետականություն կործանմանը:

Հայաստանի վրա Թուրքիայի հարձակման նախօրեին, ՀԿԿ ԿԿ-ն, որը 1920թ. մայիսյան դեպքերից հետո հանգրվանել ու գործում էր Բաքվում, սեպտեմբերի 20-ին գաղտնի հրահանգ է տալիս Հայաստանում, մասնավորապես հայկական բանակում, գործող իր բոլոր կառույցներին, որով հանձնարարվում է լայն քարոզչական աշխատանք ծավալել ընդդեմ պատերազմի, ընդամին ընդգծելով.

«... 1. Թուրքիան այլեւս նախկին Թուրքիան չէ եւ Հայաստանի նկատմամբ ագրեսիվ նպատակներ չունի.

2. Քեմալական Թուրքիան խորհրդային Ռուսաստանի դաշնակիցն է եւ պայքարում է իր ազգային-ազատագրության համար՝ ընդդեմ իմպերիալիզմի (Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Հունաստանի):

3. Հանրապետական Հայաստանի հաղթանակը Թուրքիայի նկատմամբ կնշանակի իմպերիալիզմի ուժեղացումը Մերձավոր Արեւելքում եւ դրանով իսկ կվտանգվի հեղափոխություն հաղթանակը Անդրկովկասում, ապա նաեւ Արեւելքի խորհրդայնացումը:

4. Հայ բոլշեւիկ կոմունիստների խնդիրը պետք է լինի՝ արագացնել հանրապետական Հայաստանի պարտությունը, որով եւ կարագացվի Հայաստանի խորհրդայնացումը: Այս նպատակի համար պետք է.

ա. Կազմալուծել հայկական կովող բանակը բոլոր միջոցներով, այն է՝

բ. կազմակերպել դասալքություն եւ ամեն կերպ խանգարել զորահավաքին,

գ. ռազմաճակատներում հասկացնել զինվորներին, որ նրանք չկրակեն առաջացող թուրքական զինվորների վրա, այլ լքելով դիրքերը՝ վերադառնան թիկունք,

դ. չենթարկվել սպաների հրահանգներին եւ հարկ եղած դեպքում ոչնչացնել նրանց:

ե. Այս ամենի հետ ամենաէականն է հասկացնել հանրապետական Հայաստանի գինվորներին, որ հաղթող թուրքական ասկյարը հեղափոխական ասկյար է...»¹:

Բաքվից առաքված այս «Հուլիսի գաղտնի» հրահանգի վերջում հանձնարարվում է «... գրությունը կարդալ սահմանափակ ժողովներում եւ կարդալուց հետո անմիջապես այրել»:

«Հուլիսի գաղտնի» հրահանգի տակ ստորագրել են Ս. Կասյանը, Ա. Մռավյանը, Ա. Նուրիջանյանը, Ամիրխանյանը, Դովլաթյանը եւ Ա. Հովհաննիսյանը²:

Եւ պատահական չէ, որ հետագայում խորհրդահայ պատմաբաններն ու քաղաքական գործիչները, անդրադառնալով 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմի գնահատմանը, աշխատել են իրենց աշխատություններում ու ելույթներում վարկաբեկել եւ պատերազմի բռնկման ու նրա պատճառած ողջ արհավիրքների մեղքը բարդել բացառապես Հայաստանի Հանրապետության կառավարության եւ իշխող կուսակցության՝ Հ.Յ. Դաշնակցության վրա:

Մի փոքր, բայց խոստեն փաստարկ-վկայություն:

1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմին տրված գնահատականներում առաջնորդվելով միմիայն նեղկուսակցական եւ հակադաշնակցական սկզբունքներով՝ ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը, խոսելով պատերազմի պատճառների մասին, հանգում է իր դավանած գաղափարախոսությանն ու ապրած ժամանակի ոգուն եւ պահանջներին համահունչ, կարելի է ասել, հակահայ հետեյալ հետեւությանը. «Հավատարիմ իր բուրժուական հակահեղափոխական էությանը, դաշնակցական կառավարությունը 1920 թ. սկսել էր մի նոր ավանտյուրիստական պատերազմ ազգային-ազատագրական պայքարի բովում գտնվող Տաճկաստանի դեմ»³:

Հայ պատմաբանի կողմից թուրքիայում ծավալված քեմալական շարժումը որպես ազգային-ազատագրական պայքար ներկայացնելը եւ հայ-թուրքական պատերազմի բռնկման մեղքը դաշնակցական կառավարության «ավանտյուրիստական» ձգտումներին վերագրելը, կարծում եմ, որեւէ մեկնաբանության կարիք չունի, այսպիսի գնահատականի ու բնորոշման կնախանձեն եւ կողջունեն անգամ թուրք պատմաբանները:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 275, ք. 1:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Ներսիսյան Մ., Նոյեմբերյան հեղափոխությունը Հայաստանում, Երեւան, 1935, էջ 115:

իրականում, քեմալական թուրքիայի կողմից Հայաստանի Հանրապետության վրա ձեռնարկվելիք հարձակումը նախապատրաստվում էր դեռևս 1919 թվականից, թուրքիայում Մուստաֆա Քեմալի առաջնորդած ազգայնական շարժման ձեռավորման ժամանակաշրջանից, եւ ինչպես իրավացիորեն նշում է Ս. Կարապետյանը. «... պանթուրքական պետություն ստեղծելու իր դիվային պլանները կենսագործելու նպատակով...»¹:

Այս իրողությունը պետք է ավելացնել այն, որ թուրքերը երբեք չէին կարող համակերպվել Հայոց անկախ պետականության գոյությունը եւ առաջին իսկ հնարավորության դեպքում պատրաստ էին կործանելու Հայաստանի Հանրապետությունը: Խորհրդային Ռուսաստանի հետ ձեռք բերած դաշինքը նրանց հրաշալի հնարավորություն էր ընձեռում ծնկի բերելու Հայաստանը, եւ թուրքերին, իհարկե, չէին կարող չիրագործել այդ հնարավորությունը:

Եւս մի կարեւոր փաստարկ. 1920 թ. օգոստոսի 10-ին արդեն կնքվել էր Սեւրի դաշնագիրը, որի համաձայն թուրքիայի կառավարությունը նույնպես համաձայնվել էւ իր ներկայացուցիչների ստորագրությունամբ վավերացրել էր ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնի եւ մյուս տերությունների ներկայացուցիչների կողմից, Տրապիզոն նավահանգստով ելք դեպի Սեւ ծով Հայաստանի Հանրապետության տարածքների սահմանները հաստատող համաձայնագիրը:

Քեմալական թուրքիան, որպեսզի ձեռքազատվեր Սեւրի դաշնագրի պահանջներն իրագործելուց, պետք է ասպարեզից հեռացներ եւ հնարավորության դեպքում մեկընդմիջտ վերացներ այդ համաձայնագրի իսկական իրավատիրոջը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Քանի գոյություն ուներ Հայաստանի Հանրապետությունը, թուրքիայի համար իրողություն եւ սպառնալիք էր Սեւրի դաշնագիրը, իսկ եթե չէր լինի Հայաստանի Հանրապետությունը, ապա բնականաբար չէր լինի նաեւ Սեւրի դաշնագիրը:

Քեմալական թուրքիայի կողմից առանց պատերազմ հայտարարելու Հայաստանի Հանրապետության վրա հարձակվելը նախ եւ առաջ հետապնդում էր նաեւ Սեւրի դաշնագիրը արժեզրկելու եւ նրա պահանջների կատարումը վերացնելու նպատակ:

Հայ-թուրքական պատերազմի բռնկման պատճառների մասին հետաքրքիր բացատրություն է տալիս Հ.Քաջազնունին. «1918

¹ Կարապետյան Ս., 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմը եւ Սովետական Ռուսաստանը, Երեւան, 1965, էջ 24:

Թվականին ջախջախուած Թիւրքիան երկու տարի ձգտում էր Հանգիստ...

Այդ երկու տարուայ ընթացքում Թուրքերը շունչ քաշեցին, կազդուրուեցին: Հանդէս եկան երիտասարդ, ձեռներէց ու հայրենասէր գիւնուորականներ, որոնք Անատոլիի խորքերում սկսեցին արագօրէն վերակազմել բանակը: Թուրքերի մէջ ուժգնօրէն արթնացել էր ազգային գիտակցութիւնը ու ինքնապաշտպանութեան բնազդը: Սեւրի դաշնագրին պէտք է հակադրէին ռազմական ոյժ, որպէսզի ապահոված լինէին իրենց ապագան գոնէ Փոքր Ասիայում: Պարզ է, որ այդ հակադրութիւնը պէտք է Հանդէս բերուէր ոչ այնքան հիւսիս-արեւելքում, որքան հարաւ-արեւմուտքում (նկատի ունի Հունական ճակատը -Հ.Գ.): Բայց այնտեղ կենտրոնանալու ու Հունաստանի դէմ ճակատ պահելու համար պէտք էր կանխապէս ապահովէին իրանց թիկունքը Հայկական սահմանի վրայ: Գուցէ կարիք ունէին գէնքի ու գիւնամթերքների, որ մենք ամբարել էինք Ղարսի ու Ալեքսանդրապոլի պահեստներում: Գուցէ եւ այն, որ պահանջ էին զգում փորձելու իրանց ոյժերը նախ թոյլ հակառակորդի վրայ, որպէսզի ինքնավստահութիւն ձեռք բերէին՝ աւելի մեծ ու դժուար ձեռնարկի համար»¹:

Հայրենական պատմաբաններից պրոֆեսոր Է. Զոհրաբյանը իր հեղինակած «1920 թ. Թուրք-Հայկական պատերազմը եւ տերութիւնները» աշխատութիւնում, վերլուծելով պատերազմի նախօրէին տարածաշրջանում տիրող իրադրութիւնը, մեջբերում է Թուրք պատմաբան Ջեվդեթ Քերիմի հետեւյալ՝ «Անատոլիայի ղեկավարները քաղաքական եւ ռազմական տեսակետից դրութիւնն Արեւելքում ավելի լուրջ էին համարում: Քանի որ հուլյների եւ Փրանսիացիների դէմ սկզբնական շրջանի համար պաշտպանական խնդիրներ էին դրված, ապա այդ ճակատներում մենք ձգտում էինք աննշան ուժերով խանգարել հակառակորդի հետագա առաջխաղացմանը. Իսկ գլխավոր ուշադրութիւնը Արեւելյան ճակատի վրա էր դրված ...» խոստովանութիւնը, որը լավագույնս է հաստատում Հ. Քաջազնունու վերոհիշյալ գնահատականը: Թուրք պատմաբանը նաեւ փաստարկում է, թե ինչով էր պայմանավորված իրենց գլխավոր ուշադրութիւնը Արեւելյան ճակատի վրա կենտրոնացնելու ռազմավարութիւնը:

«...Հաջողութիւնը,-գրում է Ջեվդեթ Քերիմը,- այստեղ պէտք է ոչնչացնեն հայկական բանակը եւ հայկական պետութիւնը, որը

¹ Քաջազնունի Յովհ., Աշխ. աշխ., էջ 33:

Թարախապալարի նման դեռ պահպանվել էր մեր երկրի մարմնի վրա, քանդեր այն ծուղակը, որ անգլիացիները ուզում էին ստեղծել մեզ համար Արեւելքում, արագացներ բոլշևիկների հետ հաստատումը եւ արդյունքում ստեղծեր նպաստավոր նախադրյալներ մեր ներքին ու արտաքին քաղաքականության համար»¹:

Սեւրի դաշնագրի ստորագրումից հետո Հայաստանի Հանրապետության իշխանություններն ավելի քան համոզված էին, որ դաշնագիրը ստորագրող տերություններն այս անգամ անպայմանորեն հետամուտ կլինեն ու կհարկադրեն Թուրքիային կատարելու ստորագրած համաձայնագրերը, եւ Հայաստանի Հանրապետությունը տեղ կդառնա դաշնագրով սահմանված տարածքին:

«...Հայաստանը,- նշում է Ալ. Խատիսյանը,- այնուամենայնիւ, դեռ չէր կտրած յոյսը Եւրոպայեն, Դաշնակիցներէն, Փարիզի Խորհրդաժողովէն, Ամերիկայէն: Ատով պէտք է բացատրել, որ ան առանձին անհրաժեշտութիւն չէր տեսած անմիջական բանակցութիւններու մէջ մտնել Թուրքերու հետ որեւէ համաձայնութեան եզր գտնելու համար: Մեծ պետութիւններու կողմէ ստորագրուած դաշնագիրը, որ կու տար Հայաստանին Կարինը, Մուշը, Վանը, Տրապիզոնը, չէր կարելի վերաքննութեան ենթարկել միայն հայերու եւ Թուրքերու միջոցով: Այդպէս էր հոգեբանական եւ իրական դրութիւնը»²:

Եթե ընդունենք, որ, իրոք, Հայաստանի իշխանությունները վերոհիշյալ պատճառաբանությամբ ի գործ չէին կանխել Թուրքական զորքերի հարձակումը, ապա անհրաժեշտաբար պիտի ձեռնարկեին հնարավոր բոլոր միջոցները ՀՀ բանակը ըստ ամենայնի հզորացնելու եւ պատրաստ լինեին ցանկացած պահի հաջողությամբ դիմադրավելու թշնամու հարձակմանը, մանավանդ, որ տեղյակ էին քեմալական շարժմանը ու նրա պայքարի նպատակին:

Ս. Վրացյանի գնահատմամբ` Հայաստանը «...բոլորովին պատրաստ չէր այդ պատերազմին: Դեռ նոր էր դուրս եկել ներքին քաղաքացիական կռիւների շրջանից: Մայիսեան բոլշևիկեան շարժումները գրեթէ կազմալուծել էին նրա բանակը. Թուրքական շրջանների նւաճման գործողութիւնները աւելի եւս թուլացրել էին երկրի մարտական ուժերը:

...Թուրքերի ընդհանուր հարձակումը յանկարծակիի բերեց հայկական բարձր հրամանատարութեան...»³:

¹ Զոհրաբյան Է., 1920թ. Թուրք-Հայկական պատերազմը եւ տերությունները, Երեւան, 1997, էջ 18-19:

² Խատիսեան Ալ., Ըշվ. աշխ., էջ 253:

³ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 476:Ըշվ.

ՀՀ վերջին վարչապետի, որն այդ ժամանակ կառավարութիւնում զբաղեցնում էր երկրագործութեան նախարարի պաշտոնը, հավաստմամբ՝ թուրքական զորքերի հարձակումը Հայաստանի վրա «յանկարծակիի բերեց հայկական բարձր հրամանատարութեան...», այսինքն այն Հայաստանի Հանրապետութեան իշխանութիւնների համար անակնկալ էր:

Պատմական այդ ժամանակահատվածի ուսումնասիրութիւնն ու անկողմնակալ վերլուծութիւնը բավարար հիմք են տալիս պնդելու, որ Հայաստանի իշխանութիւնների համար չէին կարող գաղտնիք լինել թուրքիայում Մուստաֆա Քեմալի գլխավորած ազգայնական շարժման իրողութիւնը եւ նրա հետապնդած նպատակների իրական բովանդակութիւնը: Իսկ քեմալական շարժումը կարճ ժամանակահատվածում ավելի եւ ավելի էր ծավալվում ու ամրապնդվում: Հայաստանի իշխանութիւնների համար չէր կարող գաղտնիք լինել նաեւ քեմալական թուրքիայի իրական վերաբերմունքն ու զավթողական նկրտումները իր հարեւան տերութեան՝ Հայաստանի Հանրապետութեան նկատմամբ:

Ռուբեն Տեր-Մինասյանի խոստովանութեամբ, թուրք-բոլշեւիկյան կապերի ու Հայաստանի նկատմամբ նրանց ծրագրած նպատակների մասին իրենց հայտնի էր մինչեւ պատերազմ բռնկվելը, դեռեւս «...1919 թ. վերջերը, երբ հաստատ է դառնում այն լուրը, թէ բոլշեւիկ-թուրք համաձայնութիւններ կան: Բոլշեւիկների դիրքը ճշտելու նպատակով էր, որ Բիւրոն, համարեա ամբողջ կազմով, գնում է Թիֆլիս եւ Վրացեանի միջոցով տեսակցութիւն ունենում Նազարէթեանի (Ռ.Կ.Կ Կովկասյան բյուրոյի քարտուղար-Հ.Գ.) հետ. պարզւում է մեզ համար, թէ բոլշեւիկների եւ թուրքերի համաձայնութեան շնորհիւ՝ պիտի զոհաբերուի Հայաստանը»¹:

Ավելին, հայրենական պատմաբաններից Ա. Հակոբյանի «Հայաստանի խորհրդարանը եւ քաղաքական կուսակցութիւնները (1918-1920)» աշխատութիւնում հեղինակի կողմից մեջբերված ՀՀ ռազմական նախարարութեան գլխավոր շտաբի հետախուզական բաժանմունքի պետ, կապիտան Մուրադյանի գաղտնի ամփոփագրերից մեկը հավաստում է. «Ստացված լուրերի համաձայն՝ բոլշեւիկների եւ թուրքերի միջեւ կայացել է նոր համաձայնութիւն, որի համաձայն մինչեւ Արփաչայը (Ախուրյան գետը) տրվում է թուրքերին, իսկ վերջիններս դրա դիմաց պարտավորվում են Ադրբեջանի հետ միասին ուժեր հատկացնել կամավորների (Դենիկինի) դեմ կռուելու հա-

¹ Ռուբէն, Ըշվ. աշխ., հ. 7, էջ 321-322:

մար: Բողջեւիկները զենք են մատակարարում ինչպես Թուրքիային, այնպես էլ Ադրբեջանին»¹:

Հայրենական պատմաբաններից Վ. Վիրաբյանը իր «Հայկական հետախուզությունը առաջին հանրապետութեան տարիներին (1918-1920 թթ.)» աշխատութիւնում բազմաթիւ փաստեր է վկայակոչում ՀՀ հետախուզութեան ծառայութեան աշխատակիցների հաղորդած տեղեկութիւններից, որոնք հստակորեն մատնանշում են ոչ միայն քեմալականների ձեռնարկած բազմապիսի արգասաբեր գործողութիւնների իրողութիւնը, այլեւ բանակի կազմավորման գործում ձեռքբերած նվաճումները, կազմավորված զորամասերի թվակազմն ու տեղաբաշխման վայրերը: Վ. Վիրաբյանի վերոհիշյալ աշխատութիւնում տեղ գտած հայկական հետախուզութեան աշխատակիցների հաղորդած տեղեկութիւնները կրկին անգամ հավաստում են, որ քեմալական Թուրքիայի զավթողական նկրտումներն ու ըստ այդմ նրա հարձակումը Հայաստանի Հանրապետութեան վրա Հայաստանի իշխանութիւնների համար էջը կարող անակնկալ լինել²:

Այսուհանդերձ, Հայաստանի իշխանութիւններն առավել ճշգրտված եւ արժանահավատ տվյալներ չեն ունեցել քեմալականների մարտական ուժերի մասին եւ քանի որ խորապես հավատացել են անհրաժեշտ պարագայում դաշնակիցներից սպասվելիք օգնութեանն ու աջակցութեանը, ոչ իրատեսորեն ու սխալ են գնահատել ինչպես իրենց, այնպես էլ քեմալականների կարողութիւններն ու իրական հնարավորութիւնները:

Անդրադառնալով ՀՀ ղեկավար մարմիններում արմատավորված այդ սխալ համոզմունքին ու մտայնութեանը՝ Հ. Տերտերյանը խոստովանում է. «Մեր պետական եւ կուսակցական որոշ շրջաններում այն կարծիքն էր տիրում, որ քեմալական ուժերի հետ բախման պարագային հայկական զորամասերը հեշտութեամբ կարող են գրաւել էրզրումը...»³:

Պիտի նկատել, որ բացի հայկական հետախուզութեան աշխատակիցների հաղորդած տեղեկութիւններից, արդեն 1920 թ. օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներից սկսած պարբերաբար բախումներ էին տեղի ունենում հայկական սահմանապահ զորքերի եւ թուրքական զորամասերի միջեւ: Սահմանապահ զորամասերի հաղորդագրութիւններ

¹ Չակոբյան Ա., Հայաստանի խորհրդարանը եւ քաղաքական կուսակցությունները (1918-1920, Երեւան, 2005, էջ 85:

² Վիրաբյան Վ., Հայկական հետախուզությունը առաջին հանրապետության տարիներին(1918-1920 թթ., Երեւան, 2003, էջ 135-145:

³ «Հայրենիք» ամսագիր, 1954, էջ 6:

ըը միանշանակորեն մատնանշում են, որ մշտապես նախահարձակ են եղել թուրքերը, որոնք հաճախակի խախտել են հանրապետության սահմանների տարածքային անձեռնմխելիությունը: ՀՀ սահմանամերձ շրջանների վրա թուրքական զորքերի կատարած հարձակումների մասին Հայաստանի Հանրապետության արտգործնախարարությունը մշտապես տեղեկացրել է թիֆլիսում իր լիազոր ներկայացուցիչ Տ. Բեկզադյանին: Այդ հեռագրերից մեկում հաղորդելով Օլթիի եւ Սարիղամիշի ուղղությունները սեպտեմբերի 13-ի վաղ առավոտյան թուրքական զորքերի ձեռնարկած հարձակման մասին, ՀՀ արտգործնախարարությունը Տ. Բեկզադյանին հանձնարարում է. «...այդ մասին անհապաղ հաղորդել դաշնակցային բոլոր ներկայացուցիչներին թիֆլիսում, ինչպես նաեւ Կոստանդնուպոլսում ու Փարիզում եւ բողոքել թուրքերի գործողությունների դեմ, որոնք խախտում են Թուրքիայի կողմից ստորագրված հաշտության պայմանագրի բուն հիմքերը»¹:

Քեմալական Թուրքիան, Խորհրդային Ռուսաստանի օգնությունն ու աջակցությունը ստանալուց հետո, հեշտություններ էլ հրաժարվելու իր ծրագրերից ու նպատակներից : Իսկ Հայաստանի կառավարությունը դեռեւս հույսեր է փայփայել, որ կարելի էր բողոքելով եւ դաշնակիցների միջամտությամբ «կարգի հրավիրել» քեմալական Թուրքիային, որը էլ ընդունում ու էլ ճանաչում առաջին աշխարհամարտում պարտված Թուրքիային եւ հետեւաբար նրա ստորագրած պայմանագիրը:

Սեպտեմբերի 23-ին թուրքական զորաբանակը Քեագիւմ Կարաբեքիր փաշայի գլխավորությամբ ներխուժում է Հայաստան:

Պատերազմը սկսվում է: Ինչպե՞ս էին գնահատում Հայաստանի իշխանություններն ու ղեկավար գործիչները պատերազմ բռնկվելու պարագայում Հայաստանի Հանրապետության եւ քեմալական Թուրքիայի գինված ուժերի իրական վիճակն ու հնարավորությունները:

Պիտի ընդգծել, որ Հայաստանի Հանրապետության եւ քեմալական Թուրքիայի կացությունը, մարտական ուժերի իրական վիճակը, կարողություններն ու հնարավորությունները գնահատելիս Հայաստանի իշխանությունների եւ ղեկավար գործիչների դիրքորոշումները մեծապես պայմանավորված էին հետեւյալ հանգամանքներով.

1. Հայաստանի Հանրապետության տարածքը ՀՀ կանոնավոր գործառնների ձեռնարկած մարտական գործողությունների շնորհիվ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 486, գ. 5, ք. 226:

ամբողջովին «մաքրվել էր» մահամեղական տարրերից, որոնք Թուրքիայի, ապա նաև Ադրբեջանի հանրապետությունների աջակցությամբ ու դրդումով պարբերաբար ապստամբում էին: Հայաստանի Հանրապետության տարածքում Թուրքիան եւ Ադրբեջանի հանրապետությունը, հանձինս իրենց արյունակիցների եւ հավատակիցների, այլևս չունեին հուսալի ու աջակից դաշնակիցներ:

2. Հայաստանի Հանրապետության բանակը շատ լավ զինված էր, հանդերձավորված եւ ապահովված բոլոր անհրաժեշտ պարագաներով: Հանրահայտ փաստ է, որ Հայաստանը պատերազմի նախօրեին զգալի ռազմական եւ նյութական օգնություն է ստացել դաշնակիցներից, մասնավորապես Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կառավարություններից, որոնք ՀՀ զինված ուժերին էին տրամադրել համապատասխանաբար 40.000 եւ 10.000 թվակազմ բանակ զինելու համար անհրաժեշտ քանակությունների, զինամթերք եւ հանդերձանք:

Այս առումով չի կարելի համաձայնել Ս. Վրացյանի հետեւյալ պնդմանը. «...Ստալինի եւ Մոսկվայի անմիջական հաւանություններ եւ դրամական ու ռազմական աջակցությամբ Քեազիմ Կարաբեքիրի բանակը ազատութիւն ստացաւ յարձակելու անպաշտպան Հայաստանի վրայ»¹:

Այո, թուրքական կողմը ստացել էր Ստալինի ու Մոսկվայի աջակցությունն ու համաձայնությունը, բայց Հայաստանը բոլորովին էլ անպաշտպան չէր: ՀՀ բանակը քանակական առումով ու զինվածությամբ գերազանցում էր հակառակորդին եւ թուրքական զորքերի հարձակման դեպքում ի զորու էր ու պարտավոր հաջողությամբ պաշտպանել հանրապետության սահմանները, եթե պատշաճ բաժրություն վրա գտնվեին՝ ՀՀ կառավարությունը, իսկ մարտական ոգու ու զինվորական կազմակերպվածության առումով՝ ՀՀ բանակի հրամանատարությունը եւ նրա առաջնորդությամբ ռազմաճակատում մարտնչող զինվորները:

3. Ինչպես արդեն նշվել է, Սեւրի դաշնագրի ստորագրումից հետո Հայաստանի Հանրապետության իշխանություններն ավելի քան համոզված են եղել, որ դաշնագիրը ստորագրող տերություններն այս անգամ անպայմանորեն հետամուտ կլինեն ու կհարկադրեն Թուրքիային կատարելու ստորագրած համաձայնագրերը: Այսինքն դարձյալ առաջին պլանի վրա էր եւ առավելապես գերիշխող՝ երրորդ ուժին ապավինելու սկզբունքը: Հանրապետության ղեկավար շրջաններում գերիշխում էր այն մտայնությունը, որ պատմական Հայաստանի տարածքի վրա Սեւրի դաշնագրով սահմանված հայկա-

¹ Վրացեան Ս., Մրկածին Դրոն, էջ 127:

կան հզոր պետականություն, այն է՝ Ազատ, Անկախ եւ Միացյալ Հայաստանի հիմնադրմանն ու կառուցմանը պիտի մեծապես օգնենին ու աջակցենին Սեւրի դաշնագիրը ստորագրած, առաջին հերթին Անտանտի տերությունները:

«Սեւրի դաշնագրի,- նշում է Ս. Վրացյանը,- ստորագրություններից յետոյ, Հայաստանում եւ բովանդակ հայությունն մէջ տիրում էր արտասովոր խանդալակություն: Մայիսեան հակապետական ընդվզումները հաշուեյարդարի ենթարկուեցին եւ Զանգեզուրի ձեռնարկի առթիւ հասարակությունն որոշ խաւերում եւ Բիւրօ կառավարություններից ներս ծագած դժգոհությունները մոռացութեան տրուեցին(նկատի ունի Զանգեզուրում խորհրդային զորքերի հաստատման կապակցութեամբ ժողովրդի եւ կառավարության մեջ առաջացած դժգոհությունը-Հ.Գ.): Ամէնքը ոգեւորուած էին ապագայ լաւատեսութեամբ»¹:

Այս հարցում Դրոն չի կիսել ՀՀ Բյուրո-կառավարության տեսակետը: Այդ նույն ՀՀ Բյուրո-կառավարության անդամ Ս. Վրացյանի գնահատմամբ՝ «..Դրոն չէր հաւատում դաշնակից ներկայացուցիչների (նկատի ունի Անտանտի տերություններին-Հ.Գ.) խոստումներին: Եւրոպան կամ Ամերիկան շատ հեռու էին հայությունից եւ չէին կարող օգնութեան հասնիլ: Փոխանակ հեռաւոր սուրբից օգնութիւն սպասելու, աւելի խելացիութիւն էր մօտաւոր սուրբին ապաւինելու: Մօտաւոր սուրբը ունեն էր ու Ռուսաստանը՝ ճերմակ թէ կարմիր՝ միեւնոյնն է: Որոշ ժամանակ պէտք է անցնէր, որպէսզի այդ սուրբից չլ հիասթափուէր ու հրաժարուէր»²:

Բնական է, որ վերոհիշյալ հանգամանքներն ու մտայնությունը անպայմանորեն իրենց կնիքը պիտի թողնենին պետական եւ ռազմական գործիչների դավանած դիրքորոշումների եւ տիրող կացութիւնը գնահատելու վրա: Պետական եւ ռազմական գործիչների մի մասը, առավելապես առաջնորդվելով Անտանտի տերությունների գորակցությունն ու աջակցությունն ապավինելու մտայնությամբ եւ կարծես անտեսելով քեմալական թուրքիայի սպառնալիքը, ապագայի նկատմամբ տրամադրված է եղել լավատեսությամբ:

Ս. Վրացյանը՝ անդրադառնալով նաեւ այդ հարցի լուսաբանմանը, նշում է. «Զարմանալի չէ, ուրեմն, թրքական ու բոլշեւիկեան գործօնը, Անգարայից ու Բաքուից հասնող սպառնալիքները այն սպաւորությունը չգործեցին՝ ինչ որ պիտի գործէին ուրիշ պայման-

¹ Վրացեան Ս., Մորկածին Դրոն, էջ 129:

² Նույն տեղում, էջ 127-128:

ներում: Զինուորական նախարար Ռուբեն Տէր Մինասեանը բարձրաձայն խոսում էր էրզրումը գրաւելու մասին, իսկ զինուորական նախարարը պէտք է ծանօթ լինէր թշնամու ուժերին եւ Հայաստանի բանակի մարտունակութեանը: Այդպէս էր դատում հասարակութիւնը՝ վարակուած կառաւարութեան լաւատեսութիւնից»¹:

Ավելին, ՀՀ զինվորական նախարարը խորապէս համոզված է եղել, որ հայկական բանակը ոչ միայն ի գորու էր ջախջախելու հանրապետութեան տարածքը ներխուժած թուրքական բանակը, այլեւ կարճ ժամանակահատվածում ազատագրելու Արեւմտյան Հայաստանի այն տարածքները, որոնք Սեւրի դաշնագրի համաձայն պիտի մասն կազմէին Հայաստանի Հանրապետութեանը: Որպէս ասվածի խոստն ապացույց, Ս. Վրացյանը վկայակոչում է հետեւյալը. «Ինձ ու բժ. Ա. Բաբալեանին բաժին ինկաւ Կարս-Սարիղամիշ ռազմաճակատը: Ռուբէնը մեզ ճանապարհ ձգեց ճառով Աբովեան պողոտայի վրայ. «Յետեութիւն Կարինում» եղաւ մեզ նրա վերջին խօսքը՝ այնքան վստահ էր, որ պիտի յաղթենք»²:

Անժխտելի է, որ հանրապետութեան ներքին եւ արտաքին կյանքում առկա էին դեռեւս չլուծված կենսական նշանակութիւն ունեցող բազմաթիւ խնդիրներ, որոնք խանգարում եւ խոչընդոտում էին հանրապետութեան բնականոն զարգացմանը: Հաշվի առնելով ու արժեւորելով հանրապետութեան ներքին եւ արտաքին կյանքում գոյութիւն ունեցող դեռեւս չլուծված բազում խնդիրներն ու դժուարութիւնները, այնուամենայնիւ, պիտի նշել, որ, այսուհանդերձ, հանրապետութեան կառավարութիւնն անհրաժեշտաբար պետք է իր ուշադրութիւնն ու գործունեութիւնը գլխավորապէս բեւեռեր ամենակարեւորի՝ ՀՀ զինված ուժերի կազմակերպման եւ հզորացման վրա, շատ լավ իմանալով Հայաստանի նկամամբ իր հարեւանի՝ քեմալական թուրքիայի գավթողական նկրտումները: Մի՞թէ Հայաստանի ու հայութեան վիճակը բազմապատիկ անգամ ավելի ծանր ու անելանելի չէր 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերի նախօրերին, երբ Մեծ Եղեռնի ահալոր սարսափներն ապրած հայութեան վերջին բեկորները, իմբված Արարատյան աշխարհի փոքրիկ հողակտորի վրա, մենմենակ հերոսական պայքար էին մղում իրենց գոյութիւնը պահպանելու համար: Այդ ճակատագրական ու ծանրագուշն ժամանակահատվածում հայ ժողովուրդը, ապավինելով միմիայն իր սե-

¹ Նույն տեղում, էջ 129:

² Նույն տեղում, էջ 131:

փական ուժերին, կարողացավ ստեղծել կանոնավոր եւ մարտունակ բանակ ու նվաճել կենսական նշանակութիւն ունեցող հաղթանակներ: Մայիսյան հերոսամարտերը հայ ժողովրդի ազատաբաղձ ձգտումների, միասնականութեան եւ մարտական ոգու բարձրագույն դրսեւորումներն են, որի արդյունքում ծնվեց Հայոց անկախ պետականութիւնը՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը:

Թեպետ 1920 թ. Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի կացութիւնը բնավ համեմատելի չէր 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերի նախօրեին Արարատյան աշխարհի փոքրիկ հողակտորում հանգրվանած, գոյապայքար մղող հայութեան վերջին բեկորների կացութեանը, բայց հայրենի հողի, ազատութեան համար միասնական ու կազմակերպված պայքար մղելու ու մարտական անընկճելի ոգի դրսեւորելու առումով 1920 թ-ը ճիշտ եւ ճիշտ հակապատկերն էր 1918 թ.: Եթե անաչառորեն ներկայացնենք պատմական այդ ժամանակահատվածում հայութեան կյանքում տեղի ունեցած արմատական, կենսական նշանակութիւն ունեցող երեւույթների ճշմարիտ գնահատականը, ապա պիտի նշել, որ անտարակույս «Հայաստանում եւ բովանդակ հայութեան մէջ տիրում էր արտասովոր խանդաւառութիւն»-ը, հակառակորդի ուժերի թերագնահատումն ու ամենազլխավորը՝ ոչ թե սեփական, այլ երրորդ ուժին, այն է՝ Սեւրի դաշնագիրը ստորագրած տերութիւնների աջակցութեանը ապավինելու տրամադրվածութիւնը: Պիտի փաստել, որ այդ հավատն ու համոզմունքն էր այն էական գործոններից մեկը, եթե ոչ ամենաէականը, որը պատճառ հանդիսացավ Հայաստանի Հանրապետութեան պարտութեանն ու անկմանը:

Հարկ է նշել, որ ոչ բոլոր պետական եւ ռազմական գործիչներն էին խանդավառված Հայաստանին պարգեւած Սեւրի դաշնագրի շնորհներով եւ հանրապետութեան իրական կացութեամբ:

Օրինակ, Դրոն չի կիսել զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան մի շարք անդամների լավատեսութիւնն ու խանդավառութիւնը: Հայաստանը, ըստ նրա գնահատման, պատրաստ չէր պատերազմելու, իսկ նման պայմաններում պատերազմելը կարող էր անկանխատեսելի ծանր հետեւանքներ ունենալ: Պատերազմի վերաբերյալ համաման դիրքորոշում են ունեցել նաեւ ՀՀ բանակի սպարապետ Նազարբեկյանն ու գեներալ Սիրիկյանը:

«Ծերունի սպարապետը,- գրում է Ս. Վրացյանը,- թէեւ ենթարկւում էր զինուորական նախարարի հրահանգներին, բայց սրտով ու գիտակցութեամբ Դրօյի հետ էր, նոյնպէս զօր. Սիրիկեանը եւ բանակի բարձր հրամանատարութեան լուրջ մասը, պատէրազմը աղէտ էր

նրանց աչքին. ամէն գնով պէտք էր խուսափել պատերազմից, որ անհրաժեշտօրէն լինելու էր երկու ճակատի վրայ- հարաւից ու հիւսիսից- եւ գերազանց ուժերի դէմ»¹:

Դրոյին, ինչպէս նաեւ գեներալներ Նազարբեկյանին ու Սիրիկյանին մտահոգողը միայն այն չէր, որ հայկական բանակը հարկադրված էր լինելու պատերազմելու «երկու ճակատի վրայ- հարաւից ու հիւսիսից- եւ գերազանց ուժերի դէմ»: Ինչ խոսք, նրանք անշուշտ քաջատեղյակ էին չէլ գինված ուժերի թվակազմին ու գինվածությանը: Բայց որպէս փորձառու, բազում կռիվների բովում թրծված գինվորականներ, նրանց քաջ հայտնի էր, որ պատերազմում հաղթանակներ նվաճելու գործում վճռորոշ չէին կարող լինել միայն զորքի քանակն ու գինվածութունը: Հաղթանակներ նվաճելու գործում չափազանց կարեւոր են զորքի բարոյա-հոգեբանական պատրաստվածութունն ու մարտունակութունը: Պիտի ընդգծել, որ այդ ժամանակահատվածում, հայկական լավ գինված բանակը, ինչը միանշանակորեն ապացուցեց ժամանակը, աչքի չէր ընկնում իր կազմակերպվածությամբ ու մարտունակությամբ: Մի^o թե այնպիսի բազմափորձ զորապետերի համար, որպիսիք էին Դրոն եւ Թ. Նազարբեկյանն ու Մ. Սիրիկյանը, կարող էին գաղտնիք լինել հայկական բանակի բարոյա-հոգեբանական անմխիթար իրավիճակն ու թույլ կազմակերպվածութունը:

Հայկական բանակին սպառնացող բարոյալքութունն ու ամարտունակութունը Դրոն կանխագուշակել էր հայկական կանոնավոր զորամասերի կողմից Հայաստանի Հանրապետության տարածքը 1920 թ. բոլշեւիկյան մայիսան խռովությունից հետո մահմեդական բնակչութունից «մաքրելու» նպատակով ձեռնարկված մարտական գործողությունների նախօրերին:

Այդ հարցում որոշակի տարաձայնություններ են եղել նրա ու Բյուրո-կառավարության անդամների, հատկապես, Բյուրո կառավարության, կարելի է ասել, ամենաազդեցիկ անդամի՝ գինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի միջեւ:

Դրոն, ինչ խոսք, կողմնակից էր, որպեսզի հանրապետության տարածքը վերջնականապես ու մեկընդմիջտ մաքրվեր մահմեդական տարրերից: Ավելորդ չէ կրկին անգամ նշել, որ մինչ այդ մահմեդական բնակչության գինված ելույթները «խաղաղացնելու» գլխավոր կազմակերպիչը եղել էր հենց ինքը՝ Դրոն: Բայց այս անգամ նա կտրականապես դեմ է եղել, որ մահմեդական բնակավայր

¹ Նույն տեղում, էջ 130:

րերի «մաքրման» գործողություններն իրականացվեին կանոնավոր գործասերի մասնակցությամբ: Բանակը կոչված է պայքարելու արտաքին թշնամու դեմ եւ նրան պետք է հեռու պահել քաղաքացիական կռիվներից:

Հայաստանի ու Հայության համար հույժ կենսական նշանակություն ունեցող Հանրապետության տարածքը մահմեդական բնակչությունից մաքրելու գործողությունները նրա համոզմամբ, անհրաժեշտ էր, իրականացնել ոչ թե ՀՀ կանոնավոր բանակի, այլ հատուկ նշանակության գործասերի ուժերով: Համաձայն Ս. Վրացյանի վկայության՝ «Նա անւիճելի փաստերով եւ իրատեսութեամբ աշխատում էր համոզել, որ բանակի մասնակցութիւնը քաղաքացիական կռիւներում, անխուսափելի կերպով կը խախտէ գինուորութեան կարգապահական ոգին, կը բարոյալքէ ու կը տկարացնէ մարտունակութիւնը:

Այդպէս էլ տեղի ունեցաւ...մահմեդական զիւղերի մաքրագործման մասնակցող գործասերն էլ բարոյալքուեցին ու գրեթէ կազմալուծուեցին: Մաքրագործումը անխուսափելի կերպով կապւած էր թալանի եւ հարստահարութիւնների հետ...»¹:

Հայկական բանակին համանման զնահատական է տալիս նաեւ Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին: Նրա բնորոշմամբ՝ «Բանակը բարոյալքւած էր ներքին կռիւների շրջանում (նկատի ունի ՀՀ գինւած ուժերի կողմից Հայաստանի Հանրապետության մահմեդական բնակավայրերը «մաքրելու» նպատակով իրականացրած մարտական գործողությունները-Հ.Գ.) անմիտ աւերումների ու անպատիժ թալանների շնորհիւ: Բանակը բարոյալքւած էր ու հոգնած»²:

Դրոն, շատ ճիշտ արժեւորելով թալանին եւ հարստահարություններին տրվելու հետեւանքով գինվորին անխուսափելիորեն սպառնացող բարոյալքումն ու անմարտունակությունը, թույլ չի տվել, որ իր անմիջական հրամանատարությամբ գործող գործասերը մասնակցեին մահմեդական բնակավայրերի մաքրագործման գործողություններին: Հետագա դեպքերը միանշանակորեն սպացուցեցին, որ նրա դիրքորոշումը շատ ճիշտ էր: Փոքր-ինչ առաջ ընկնելով կարելի է ասել, որ հայ-թուրքական պատերազմի ընթացքում իրենց անբաւիր մարտական որակները լավագույնս զբտեւորել են հենց այն գործասերն ու գինվորները, որոնք չէին մասնակցել մահմեդական

¹ Նույն տեղում, էջ 125:

² Քաջազնունի Յովհ., Աշխ. աշխ., էջ 34:

բնակավայրերը «մաքրելու», հետեւաբար, թալանի ու ավարառության գործողություններին:

Ս. Վրացյանի խոստովանությամբ՝ «Դրոն գիտեր այս եւ թոյլ չտեւեց, որ իրեն ենթակա զօրամասերը մասնակցին Զանգիբազարի (Զանգիբասար-ներկայիս Մասիսի շրջանը-Հ. Գ.) գործողության: Եւ հետագայ դէպքերը ցոյց տուին, թէ որքան իրաւացի էր Դրոն, երբ միայն Սուրմալուի ճակատի վրայ, ուր գործում էին Դրոյի զօրամասերը, հայ բանակը ընդունակ եղաւ վճռական հակահարուած հասցնելու թշնամուն»¹:

1920 թ. հունիսին Հայաստանի Հանրապետության տարածքում մեծ հաջողությամբ կենսագործած մարտական գործողություններից, այն է՝ թուրքական բնակավայրերը «մաքրելուց» հետո, ինչպես որ սպասվում էր, ՀՀ կառավարութիւնը հարկադրված զորացրում է այդ գործողություններին մասնակցած՝ թալանին ու ավարառությանը տրվելու հետեւանքով բարոյալքված զինվորներին, որոնք այլեւս չէին ենթարկվում զինվորական կարգապահությանն ու հրամանարարությանը եւ պատերազմի նախօրեին հայտարարում է նոր զորահավաք, որի արդյունքում բանակի շարքերն են համալրում գեների հետ երբեւէ առնչութիւն չունեցող մարտական որակներից զուրկ բազմահազար նորակոչիկներ: Այսինքն կատարվեց այն, ինչը ժամանակին կանխատեսել ու բազմիցս զգուշացնում էր Դրոն:

Հովհ. Քաջագնունու գնահատմամբ ՀՀ կառավարութիւնը ճակատագրական սխալ էր գործում, երբ «...զօրքերի թիւը աւելացնելու նպատակով, նոր ու նոր զինակոչներ էր անում, գէնքի տակ առնում հասակաւոր, յոգնած, ընտանեկան ու տնտեսական հոգսերով ծանրաբեռնւած մարդկանց...

Պատրաստի դեզերտէօրներ (դասալիք) էին սրանք, որ մի աւելորդ բարոյալքում ու կազմալուծում էին մտցնում զօրական շարքերի մէջ»²:

Ընդհանրացնելով իր վկայակոչած փաստարկները՝ ՀՀ առաջին վարչապետը գտնում է, որ կառավարության գործած այդ սխալներով է գլխավորապես պայմանավորված այն ցավալի իրողութիւնը, որ «Բանակի դաստիարակութիւնը, ռազմական ոգին, կուռ կազմակերպութիւնն ու կարգապահութիւնը՝ ուրեմն եւ ընդգիմադրական ոյժը՝ թուլացած էին ծայր աստիճանի ու դա անակնկալ էր

¹ Վրացեան Ս., Մորկածին Դրոն, էջ 125:

² Նույն տեղում:

կառուարութեան համար: Կառուարութիւնը եւ ինքը զինւորական մինիստրը՝ չէին ճանաչում բանակը»¹:

Պատերազմն արդեն սկսվել էր, եւ ինչպիսին էլ լինեին հայկական բանակի վիճակն ու հնարավորութիւնները, ՀՀ կառավարութիւնը պետք է անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկէր հանրապետութեան բնակչութեանն ու ռազմաճակատները կազմակերպելու եւ հակառակորդի հարձակումը դիմակայելու ուղղութեամբ:

Ի՞նչ պետք է արվեր:

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը նախ եւ առաջ պետք է լուծէր տվյալ ժամանակահատվածի համար առաջնահերթ կարեւորագույն նշանակութեան երկու հարց.

1. Ամրապնդել հանրապետութեան պաշտպանունակութիւնը ի հաշիվ ներքին ուժերի ու միջոցների եւ հզոր-կազմակերպված հակահարվածներով խոչընդոտել թուրքական զորքերի առաջխաղացումը ու աշխատելով անապահտական միջոցներով կասեցնել խորհրդային ուժերի հարձակումը Ղազախի ուղղութիւնից²:

Հանրապետութեան պաշտպանունակութիւնը ամրապնդելու համար նախ եւ առաջ անհրաժեշտ էր համալրել ու ուժեղացնել բանակը: Այդ նպատակով հանրապետութեան կառավարութիւնը Հայտարարում է մինչեւ 37 տարեկան բնակչութեան զորահավաք եւ ընդամենը երկու շաբաթվա ընթացքում հաջողվում է Իգդիրից մինչեւ Մերդենեկ ձգվող ճակատներում կենտրոնացնել բոլոր անհրաժեշտ պարագաներով հագեցված մինչեւ 25.000 թվակազմ ունեցող զորաբանակ³:

Այս հարցում գործերը կարծես թե լավ էին ընթանում:

2. Հյուսիսից եւ հարավից միաժամանակ տեղացող հարվածներին հաջողութեամբ դիմագրավելու համար հարկավոր էր ստանալ դաշնակիցների (Անգլիա, Ֆրանսիա, ԱՄՆ) եւ Վրաստանի զինական ու Ֆինանսական օգնութիւնը:

Այդ նպատակով Հայաստանի կառավարութիւնը դիմում է դաշնակիցների թիֆլիսի ներկայացուցիչներին եւ արդյունքում ստանում է միայն դատարկ խոստումներ եւ հիասթափութիւն:

«Ոչ մէկ ուրիշ օգնութիւն, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - եվրոպական իշխանութիւնները Կովկասի մէջ ցոյց չտուին Հայաստանին:

Մեծ պետութիւններուն Փարիզի մէջ կատարուած դիմումը առաջ բերաւ վիճաբանութիւններ Ազգերու Լիկայի մէջ, ուր հիանալի ճա-

¹ Սույն տեղում:

² Տե՛ս ԶԳ ԲԿԱ, թօ. 121, գ. 97 («Հայաստանի վերջին անցքերը», էջ 21):

³ Սույն տեղում, էջ 1-2:

ուեր արտասանեցին դր. Նանսէնը, անգլիական ներկայացուցիչ Բալֆորը, ֆրանսիական նախարար Վիվիանին, ընտրուեցաւ միջազգային յանձնաժողով մը հայ-թրքական կռիւը խաղաղացնելու համար՝ բաղկացած առաջնակարգ եվրոպական գործիչներէ եւ Պոլսոյ ամերիկեան նախկին դեսպան Մորկենթօ պէտք է երթար այդ նպատակով Հայաստան: Բայց մինչ յանձնաժողովը կը պատրաստուէր այդ քայլ ընել, Հայաստանի մէջ ամէն ինչ վերջացաւ»¹:

Հայաստանի համար բախտոր նշանակութիւն ունեցող ժամանակում Ազգերի լիգան մերժում է իր կազմում ընդգրկել Հայաստանն ու Վրաստանը, որպէսզի հարկադրված չլինի նրանց ցույց տալ գործնական զինակցութիւն ու օգնութիւն: Ավելին, անգլիայի ներկայացուցիչ Կ. Ստոքսը իր կառավարութեան անունից ՀՀ կառավարութեանը հաշտութիւն կնքել թուրքերի հետ, այն է՝ Մուսաֆա Քեմալի գլխավորած իշխանութեան հետ, որի օրինակութիւնը որեւէ տերութիւն, այդ թվում նաեւ Անգլիան, դեռեւս չէր ճանաչել:

Վրաստանի Հանրապետութեան հետ փոխօգնութեան հարաբերութիւններ հաստատելու առաքելութեամբ հոկտեմբերի 18-ին Թիֆլիս է ուղեւորվում Հայաստանի Հանրապետութեան զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանը: Վրաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան ղեկըրորչումը, ի տարբերութիւն դաշնակիցների, ավելի որոշակի ու հասկանալի էր, բայց դարձյալ ժխտողական: Վրաց իշխանութիւնները Հայաստանի Հանրապետութեան եւ ողջ հայութեան համար բախտորոշ, ճակատագրական նշանակութիւն ունեցող ժամանակահատվածում դարձյալ ավելի են կարեւորում ու նախապատվութիւն տալիս քեմալական թուրքիայի հետ հաստատվելիք դաշինքին ու հարաբերութեանը եւ կտրականապէս մերժելով Հայաստանի Հանրապետութեան հետ համագործակցելը՝ հայտնում են. «... որ տաճիկների դէմ չեն կարող կռուել, որովհետեւ իրենց չեզոքութիւնը ապահովուած է...»:

Այսպիսով, Հայաստանը իրապէս ոչինչ չստացաւ ոչ դաշնակիցներից եւ ոչ էլ վրացիներից իր գոյութեան համար ճակատագրական պայքարի ընթացքում»²:

Թուրքերը մինչեւ Հայաստանի Հանրապետութեան վրա հարձակվելը կարողացել էին ի նպաստ թուրքիայի չեզոքացնել Վրաստանին, որն ինչ-որ տեղ դիտվում էր Հայաստանի հնարավոր դաշնակիցը: Իր պատվիրակներին առաքելով Թիֆլիս՝ Անկարայի իշխա-

¹ Խատիսեան Ա., Եզվ. աշխ., էջ 265:

² ՀՀ ԲԿԱ, ք. 121, գ. 97 («Հայաստանի վերջին անցքերը», էջ 21), էջ 1-2:

նությունները կարողացան բանակցությունների միջոցով եւ որոշակի խոստովանելով Վրաստանի կառավարությունից կորզել պատերազմական գործողություններ սկսելու դեպքում չեզոքություն պահպանելու համաձայնությունը: Եվ պատահական չէ այն իրողությունը, որ թուրքական զորաբանակի Կարսի բերդաքաղաքին մոտենալուն պես վրացական զորքերը ներխուժում են չեզոք գոտի՝ Լոռի եւ Հայաստանի Հանրապետության տարածքում գտնվող Զալալ-Օղլի եւ Շահանլիի շրջանները:

Հայաստանի զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի՝ Վրաստանում ունեցած անարդյունք առաքելությունից հետո խորտակվում է դրսից օժանդակություն հայցելու վերջին հույսը եւ բուլրի կողմից լքված ու մեկուսացված Հայաստանը մեն-մենակ հայտնվում է ընդդեմ թուրքական հարձակման:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ժողովրդին ոգեշնչելու ու նրա պայքարին վճռականություն ու կազմակերպվածություն հաղորդելու նպատակով ամենուրեք տարածում է հետեւյալ մարտակոչը.

«Հայաստանի քաղաքացիներին.

Քաղաքացիներ, Հայաստանը նոր փորձութիւնների առաջ է կանգնած: Տաճիկ փաշաները չեն ուզում հանգիստ թողնել մեզ, նրանք ձգտում են քար ու քանդ անել մեր երկիրը, բնաջնջել հայ ժողովուրդը:

Սեպտեմբերի կէսերին կենտրոնանալով Մերզենեկի եւ Բարդուսի շրջաններում՝ տաճիկ զորքերը յարձակման դիմեցին: Դաշտային աշխատանքների պատճառով մեր զինուորների մի մասը իրենց տները ցրուած լինելով՝ մեր զօրամասերը, յամառ կռուից յետոյ, ստիպուած եղան նահանջել եւ գրաւել ռազմագիտական նոր գիծ, որով ածխահանքերի շրջանը անցաւ թշնամու ձեռքը...:

...Քաղաքացիներ, տեղեկացնելով ձեզ այս մասին՝ Հանրապետութեան կառավարութիւնը յայտնում է, որ ինքը ձեռք է առնում ամէն միջոց՝ պետութեան անվտանգութիւնըն ապահովելու համար եւ վստահ է, որ նենգ թշնամին չուտով դուրս կը շարտուի մեր երկրից: Այն ժողովուրդը, որ կարողացաւ ձեռք բերել իր ազատութիւնը, որ դեռ նոր ճնշեց բոլշեիկեան խռովութիւնները՝ թոյլ չի տայ, որ տաճկական փաշաներին յաջողուի իրագործել իրենց դիւալին ծրագրերը: Հայաստանի կառավարութիւնը, իր հետ ունենալով յեղափոխական ժողովրդի կամքն ու վստահութիւնը, կանէ այն, ինչ որ իրենից պահանջում է պատմական վայրկեանը: Սակայն, ժողովուրդն

եւս պէտք է լարէ իր բոլոր ուժերը: Տաճիկ գորքերի առաջ մէկ անելիք է մնում մեզ- յաղթել կամ մեռնել: Մենք պէտք է յաղթենք:

Քաղաքացիներ, որքան եւ աննպաստ լինեն պայմանները, թողէք ձեր անձնական գործերը: Ամէն ոք եւ ամէն ինչ պէտք է յատկացուի ֆրոնտին... Ամէն ինչ գորքի համար: Գիւղացի, բանուոր, մտաւորական, պաշտոնեայ, ուսանող, կանայք- բոլորդ պէտք է նպաստէք մեր բանակի, որովհետեւ միայն ամէնքիս միահամուռ ջանքերով կը խորտակուի փաշաների գարշելի բռնակալութիւնը, եւ Հայաստանը բոլորովին ազատ կլինի տաճիկ շովինիստների մղձաւանջից:

Ոտքի ժողովուրդ:

Կեցցէ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանը:

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւն»¹:

Համաձայն Ս. Վրացյանի տվյալների, թուրք հրամանատարութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան վրա հարձակվելու ժամանակ իր տրամադրութեան ներքո ունեցել է հետեւյալ զինական ուժերը. «Թանի»-ի զինուորական թղթակցի ասելով, 1920թ ամառուայ վերջը, արեւելեան նահանգներում թիւրքերը ունէին 3-րդ, 12-րդ եւ 15-րդ կորպուսները, ընդամենը՝ 50000 հետեւակ, 2600 այրուձի եւ 306 հին ձեւի թնդանօթ: Ուրիշ զինուորական հեղինակութիւններ Հայաստանի դէմ գործող թիւրք բանակը ցոյց էին տալիս՝ 3-րդ, 9-րդ, 11-րդ, 12-րդ եւ խառը դիւիզիաները, երկու աշիրէ-թական գնդեր, մի բրիգադ այրուձի, այսպէս կոչուած ազրբէջանական ձիաւոր հարիւրակը, թրքական եւ քրդական հրոսակախմբերը եւ այլն: Զօրքը պարէնաւորուած էր շատ լաւ, ունէր առատ ուզմամթերք, տաք հագուստ, որ ստանում էր իտալացիներից, ֆրանսիացիներից եւ իտրհրդ. Ռուսաստանից»²:

Կարելի է ասել, որ թուրքական գորքերի թվաքանակը ներկայացնող վերոհիշյալ տվյալները վերաբերում են ոչ թե 1920 թ. սեպտեմբերին Հայաստան ներխուժած բանակին, այլ թուրքիայի տարբեր շրջաններում Մուստաֆա Քեմալի ու Կարաբէքիրի դրոշի տակ գտնվող մարտական ուժերին:

Հայաստանի վրա հարձակվող թուրքական բանակի թվակազմի վերաբերյալ արժանահիշատակ տվյալներ է հաղորդում Վ. Արծրունին: Նրա հավաստմամբ՝ իր վկայակոչած տվյալները հայկական բանակի հրամանատարութեանն է հաղորդել Կարսի ճակատում գերի ընկած մի թուրք վաշտապետ: Համաձայն թուրք սպայի տեղեկու-

¹ Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 468-469:

² Նույն տեղում:

թյան, «Մեր կռուող բանակն (նկատի ունի Կարսի ճակատում գտնվող թուրքական զորքերը-Հ.Գ.) ունի 12,000 կանոնաւոր զօրք, 300 ադրբեյջանցի ձիաւոր, 500 լազ, 1000 քիւրդ ձիաւոր եւ մօտ 6000 կամաւորներ, ընդամենը՝ 20,000 շունչ»¹:

Հայաստանի զինական ուժերը տեղաբաշխված էին չորս (Սարիղամիշ-Կարս, Սուրմալու, Նախիջեւան, Դիլիջան-Ղազախ) ճակատներում: Համաձայն ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի պատրաստած տեղեկագրի, որը Այ. Խատիսյանը ներկայացրել է դաշնակիցներին, պատերազմի սկզբին վերոհիշյալ «...չորս ուղղութիւնների վրա մենք ունենք ընդամենը 16,700 սեփ, բացի դրանցից, Զանգեզուրում գտնուում է 800 սեփ, ուրեմն վերոհիշեալի հետ 17,500 պիսն:

Երեւանում պահեստում մնում է 10-րդ գունդը (Հալապեանի)-1500 սեփ, ընդամենը, ուրեմն, 19,000 սեփն:

Ընդունելով եւ միւս տեսակի զէնքերը՝ 6000 հոգի- ուրեմն, գործող բանակում կանոնաւոր մարտական ուժեր կան 25,000 հոգի:

Աւելացնելով դրանց վրա նաեւ թիկունքում ծառայողներին, ... ընդհանուր թւի 30 տոկոսը, կը ստանանք բանակի ամբողջ կազմը 34,000 հոգի, խմբերի հետ միասին 40,000 հոգի»²:

Հանրապետութեան բանակի 40,000 թվակազմը ընդունում է նաեւ Վ. Արծրունին: Ըստ նրա հավաստման՝ «Փաստական վաւերացումներ չկան հայկական զօրքի թուի մասին, բայց ինչպէս նկատեր եմ, ընդհանրապէս ընդունուած փաստ կը համարուի, թէ հայ-թրքական պատերազմի ընթացքին զինուորական նախարարութիւնը բաց կը թողուր 40000 զօրքի պարէն: Զօրքին մեծ մասը բանակին մէջ առնուած էր Բիւրօ- կառավարութեան օրօք եւ, մասնաւորապէս՝ պատերազմը սկսուելէն յետոյ»³:

Ըստ Վ. Արծրունու վկայակոչած գերի թուրք սպայի տեղեկութեան, « Մեր հրամանատարութիւնը շատ առաջ հաշուեր էր, որ հայկական կառաւարութիւնը իր դէմ պիտի բերէ 20-26,000 զօրք»⁴:

Բացի թվարկված ուղղութիւններէ, հայկական զօրքերը պատմական որոշակի հանգամանքների թելադրանքով տեղաբաշխված էին նաեւ ռազմավարական նշանակութիւն ունեցող սահմանամերձ մի քանի շրջաններում: Այսպէս. քանի որ հյուսիսից՝ Ղազախի շրջանից, խորհրդային զինական ուժերը արդեն բազմիցս գործնա-

¹ Վահե Արծրունի, «Հայ-տաճկական պատերազմը, հայ սպայութիւնը, Շատախ», Երեւան, 2002, էջ 290-291:

² Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 484:

³ Վահե Արծրունի, Աշխ. աշխ., էջ 31:

⁴ Նույն տեղում, էջ 291:

կան քայլեր էին ձեռնարկում ներխուժելու Հայաստանի տարածքը, այդ պատճառով Հանրապետության կառավարությունը հյուսիսի սպառնալիքին դիմադրավելու նպատակով սահմանամերձ շրջանում հարկադրված պահում էր սահմանապահ զորամաս՝ Սեպուհի բրիգադը: Նույն նպատակով, Զանգեզուրի ու Նախիջևեանի տարածքներից սպառնացող հնարավոր հարձակումները դիմադրավելու համար Բասարգեչարի եւ Նոր-Բայագետի շրջաններում տեղակայված էին գեներալներ Շելկովնիկյանի եւ Մելիք Մուրադյանի գլխավորած մարտական ուժերը:

«Վերջին անցքերը Հայաստանում» վերնագրված վավերագրում, հեղինակը, ներկայացնելով Հանրապետության զորքերի տեղաբաշխման վայրերը, գրում է. «Հայաստանը մի երկիր էր, որ ունէր բազմաթիւ ճակատներ, որոնցից իւրաքանչիւրում կարեւոր էր ոյժեր կենտրոնացած պահել անակնկալների չհանդիպելու համար: Նրա գլխաւոր ճակատներն էին. Արտահան, Օլթի, Կարս, Կողբ, Իգդիր, Նախիջևեան, Զանգեզուր, Արցախ, Բասարգեչար եւ Ձէզոբ գոտի (նկատի ունի Լոռին-Հ.Գ.), որտեղ սահմանապահ գնդեր էին պահում: Այդ ճակատների առանձնահատկութիւնն այն էր, որ դրանցից բոլորը, բացի Վրացականը, գտնուում էր մեր անմիջական թշնամիների՝ Ազրբեջանի, Սովետական Ռուսաստանի եւ Անգորայի սահմաններին կից, որոնք գործում էին համաձայնեցուած եւ իրենց աշխարհագրական դիրքով օղակում էին Հայաստանը»¹:

Առավել որոշակի, ըստ Ռ. Տեր-Մինասյանի ներկայացրած վերոհիշյալ տեղեկագրի, պատերազմի առաջին օրերին հայկական զինական ուժերը, բացի Կարսի եւ Սուրմալուի ճակատներից, տեղաբաշխված էին հետեւյալ ուղղություններում.

«Նախիջևեանի ուղղութեամբ կանգնած են՝ 3-րդ գունդը-2000 սևին, 2-րդ գունդը(երկու բատալիոն)-1000 սևին, ընդամենը 3000 սևին:

Իլիջան-Ղազախի ճակատում գտնուում էր 6-րդ գունդը (գնդապետ Մանիեւի գլխավորած այդ գունդը պատերազմի նախօրերին գործել է Սեպուհի հրամանատարությունից-Հ.Գ.)-2000 սևին»²:

Հայկական զորաբանակի հրամանատարությունը, ելնելով ռազմաճակատում տիրող իրական կացությունից, մարտական ուժերը, ինչպես արդեն նշվել է, գլխավորապես կենտրոնացնում է Կարսի եւ Սուրմալուի ուղղություններում, ընդամենն, առավելագույն ուշադրությունը բեւեռում է Կարսի ճակատի վրա:

«Այս պայմաններուն մէջ, - նշվում է «Ճակատամարտ» թերթում գետեղված ռազմական ամփոփագրում, - սպայակոյտը (նկատի ունի

¹ ՀՀ ԲԿԱ, թճ. 121, գ. 97 («Հայաստանի վերջին անցքերը», էջ 21), էջ 3:

² Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 484:

ՀՀ ռազմական ուժերի գլխավոր շտաբը-Հ.Գ.) որոշեց Իգդիբի ուղղութեամբ թրքական յարձակողականը նկատել կեղծ, ուժերը կեղերունացնել Կարսի ուղղութեան վրայ, նահանջել մինչև Պէկլի Ահմէտ, գորացնել Կարսի աջ թեւը, իբրև հոծ թրքաբնակ վայրեր եւ թրքական ծանր ճնշումի իբրև հաւանական գիծ, կռիւ մղել Նովո Սէլիմի դաշտին վրայ, ի հարկին կանխելով թրքական ընդհանուր յարձակողականը եւ ժամանակ շահել ուժերը համախմբելու համար»¹:

Համաձայն ՀՀ զինվորական նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի պատրաստած տեղեկագրի. «Կարս- Ալեքսանդրապոլի ճակատում կանգնած են հետեւյալ զորամասերը... առաջին գունդը (Մազմանեան)- 1000 սևին եւ 7-րդ գունդը(մի բատալիոն)-1500 սևին, 4-րդ գունդը (Միրիմանեան)- 2000 սևին, 5-րդ գունդը (Շաղուբաղեան)- 800 սևին, 7-րդ գունդը (մի բատալիոն)-700 սևին, 6-րդ գնդի մի բատալիոն- 700 սևին (Իշխանեան- Գնդունի)- 8000 սևին եւ 8-րդ գունդը (Տիգր. Բաղդասարեան)-1500 սևին, ընդամենը 7200 սևին, բացի դրանցից կան նաեւ Սմբատի խմբերը:

Սուրմալուի ճակատում(Դրոյի մօտ) կան՝ 9-րդ գունդը-2000 սևին, 8-րդ գունդը (մի բատալիոն)-1000 սևին (Տ. Բաղդասարյանի գլխավորած 8-րդ գունդը պատերազմի առաջին օրերին տեղափոխվել է Կարսի ճակատ-Հ.Գ.) եւ 7-րդ գունդը (մի բատալիոն)-700 սևին, Արցախի առանձին զորամասը(Կուռօ)-800 սևին, ընդամենը՝ 4500 սևին եւ փոքրիկ եզդիական զորամաս»²:

ԵՐՊՀ-ի հրատարակած բուհերի համար նախատեսված «Հայոց պատմութիւն» դասագրքում այս հարցի կապակցութեամբ նշվում է, «Սուրմալուի ռազմաճակատը գլխավորում է Դրոն: Սկզբում նա ուներ շուրջ 25000 զինվոր, ավելի ուշ այդ թիվն անցավ 4500-ից»³:

Ճիշտ հակառակը, պատերազմի սկզբում Սուրմալուի ռազմաճակատում կենտրոնացած զորամասերի կազմում եղել են 4500 զինվորներ, իսկ Տ. Բաղդասարյանի 8-րդ գունդը(1500 զինվոր) Կարսի ուղղութիւն տեղափոխելու հետեւանքով ռազմաճակատում մնացել են ընդամենը 3000 հետեւակ զինվոր(4500-1500) եւ Զհանգիր աղայի 200 հեծյալ կամավորները:

Սուրմալուի ռազմաճակատի զինվորների այդ նույն թվակազմը հաստատում է նաեւ Վ. Արծրունին⁴:

¹ «Ճակատամարտ», 1921, փետրվարի 1:

² Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 484:

³ «Հայոց պատմութիւն», Երեւան, 2012, էջ 608:

⁴ Արծրունի Վ., Աշխ., էջ 198:

Պիտի նկատել, որ ՀՀ գինվորական նախարարի ներկայացրած թվերը պայմանական են: Սարիղամիշ-Կարս ճակատը, ինչպես արդեն նշվել է, դիտելով որպես գլխավոր եւ առավել կարեւոր ուղղութիւն, ՀՀ գինված ուժերի սպարապետութիւնը (սպարապետ գեներալ Թ. Նազարբեկյան) եւ գինված ուժերի գլխավոր շտաբը հենց այդ ռազմաճակատում են կենտրոնացնում ՀՀ բանակի զորամասերի մեծ մասը, որոնց գլխավորում էին Հայաստանի գինված ուժերի կազմում գործող ամենաանվանի զորապետերի ու սպաների մեծ մասը, որոնց թվում գեներալներ Մ. Սիլիկյանը, Դանիել Բեկ-Փիրումյանը եւ Հովսեփյանը: Քանի որ Սարիղամիշ-Կարս ճակատն էր դիտվում որպես գլխավոր ուղղութիւն, ուստի հենց այդ պատճառով պատերազմի առաջին իսկ օրից Սարիղամիշ-Կարս ուղղութիւնը պարբերաբար համալրվել ու ուժեղացվել է ի հաշիվ մյուս ռազմաճակատների:

Սարիղամիշ-Կարս ուղղութիւնում գործող զորքերի ընդհանուր հրամանատարն էր գեներալ Սիլիկյանը, Կարսի բերդապետը՝ գեներալ Դանիել Բեկ Փիրումյանը: Կարսի ճակատում կենտրոնացած վերոհիշյալ թվարկված զորամասերը մասն են կազմել գեներալ Հովսեփյանի եւ Սեպուհի հրամանատարութեամբ գործող բրիգադների: Գեներալ Հովսեփյանի գլխավորած բրիգադը (գնդապետ Մազմանյանի 1-ին գունդը, գնդապետ Միրիմանյանի 4-րդ գունդը, գնդապետ Շաղաբադյանի 5-րդ գունդը), եւ Սեպուհի հրամանատարութեամբ գործող բրիգադը (գնդապետ Իշխանյանի 7-րդ գունդը, գնդապետ Տ. Բաղդասարյանի 8-րդ գունդը, գնդապետ Ղորղանյանի ձիավոր բրիգադը եւ Սմբատ Բորոյանի (Մախլուտո), Փիլոսի, Մուրադյանի կազմավորական խմբերը)¹:

Բայց ռազմաճակատների եւ այնտեղ տեղաբաշխված զորամասերի հրամանատարների ընտրութեան հարցում Հայաստանի ղեկավար չըջանները, հաշվի չառնելով մի շարք էական գործոններ, թույլ էին տվել որոշակի սխալներ: Ամենակարեւորը, ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, չեն կարեւորել հրամանատարների իրական կարողութիւններն ու փոխհարաբերութիւնները: Ցավոք, պատշաճ բարձրութեան վրա չեն գտնվել Կարսի նահանգի եւ քաղաքի քաղաքական ու ռազմական ղեկավարութեան, ինչպես նաեւ ռազմաճակատի մի քանի բարձրաստիճան հրամանատարների փոխհարաբերութիւնները :

Գնդապետ Տ. Բաղդասարյանը իր հուշերում գնահատելով նաեւ այդ հանգամանքը՝ նշում է. «Կարսի ճակատամարտի հրամանատար նշանակուած էր գօր. Յովսէփեանը:

¹ Տե՛ս Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 479:

...Երբ Դրոյի կամաւորական գունդը Շատախ մտաւ, անիկա Դրոյին կընկերանար իբրեւ խորհրդական սպայ պարզապէս:

Կընդունիմ, որ հայկական բանակին մէջ երիտասարդ ուժերու եւ աստիճանաւորներու մեծ պահանջարկ կար, սակայն անհրաժեշտ էր որոշ չափ ու կշիռ դնել: Վերջին ամիսներուն Յովսէփեանի մասին շատ աննպաստ տեղեկութիւններ շրջան կընէին, Յովսէփեանը եւ բերդի հրամանատարը(նկատի ունի Կարսի բերդաքաղաքի գին՝ վորական ուժերի հրամանատար գեներալ Դանիել Բեկ-Փիրուճյանին-Հ. Գ.) գտտուած էին: Լաւ չէին յարաբերութիւնները նոյնպէս Կարսի քաղաքային եւ գինուորական շրջանակներու միջեւ: Մի՞թե կարելի էր ներքնապէս այդպէս պառակտուած վիճակով դիմագրաւել արտաքին վտանգը...»¹:

Այնուամենայնիվ, ու՞մ պիտի վստահին Կարսի եւ Սուրմալուի ռազմաճակատներ հրամանատարութիւնը

Ռազմաճակատների հրամանատարների ընտրութիւնների հարցում ՀՀ կառավարութեան եւ գին՝ վորական ուժերի վերին հրամանատարութեան, մասնավորապէս գեներալներ Նազարբեկյանի ու Սիլիկյանի տեսակետները միանշանակ չեն եղել:

Դրոյին Սուրմալուի ռազմաճակատի հրամանատար նշանակելու կապակցութեամբ ՀՀ կառավարութեան ու բանակի հրամանատարութեան շրջանում եղել են տարբեր տեսակետներ: Պիտի նկատել, որ պատերազմի նախօրեին Արցախում, Զանգեզուրում ու Նախիջեւանում խորհրդային զորքերի հաստատման պատճառով նկատելիորեն ընկել էին ոչ միայն ՀՀ կառավարութեան, այլ նաեւ մինչ այդ ժողովրդի եւ գին՝ վորականութեան շրջանում անառակելի հեղինակութիւն ունեցող Դրոյի նկատմամբ ՀՀ բնակչութեան տածած հարգանքն ու վստահութիւնը:

«...իր մասին(նկատի ունի Դրոյին-Հ. Գ.),- գրում է Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան ներգաղթի բաժնի վարիչ Վահե Արծրունին, որը կոիվների ողջ ընթացքում գտնվում էր Կարսի ճակատում,- որոշ եւ ամենէն կարեւոր շրջանակներուն մէջ կը տիրէր բացասական, եթէ ոչ աւելի վատ տրամադրութիւն՝ հրաւիրուեցաւ ստանձնել վտանգաւոր ճակատի մը հրամանատարութիւնը»²:

Բայց թուրքական զորքերի հարձակման հետեւանքով ծանրագույն իրավիճակում հայտնված Հայաստանի կառավարութեան ու

¹ Սատեմաշար «Ռազմիկ», քիւ 1, «Հայաստանի Հանրապետութեան վերջալոյսին», գրեց Տ. Բաղդասարեան, Փարիզ, 1937, էջ 235:

² Վահե Արծրունի, Աշխ. աշխ., էջ 198:

ինչպես նաև բնակչության համար տվյալ պարագայում այլընտրանք այլևս գոյություն ունենալ չէր կարող: Բնական է, որ Դրոն այն եզակի ռազմական գործիչներից էր, որին ուղղվելու էին հանրապետության ղեկավար շրջանների ու բնակչության հայացքն ու ուշադրությունը:

Պետական եւ ռազմական գործիչներից ոմանք, ելնելով հանրապետության պաշտպանության գործում Կարսի բերդաքաղաքի բացառիկ ռազմավարական նշանակությունից, պահանջում էին, որպեսզի Դրոն ստանձներ ոչ թե Սուրմալուի, այլ Կարսի ռազմաճակատի հրամանատարությունը: Դրոյին Սուրմալուի ռազմաճակատի հրամանատար նշանակելու տեսակետի ջերմեռանդ պաշտպաններից էին հանրապետության երկրագործության(գյուղատնտեսության) նախարար Սիմոն Վրացյանն ու խնամատարության նախարար բժ. Արտաշես Բաբայանը, որոնք ռազմաճակատում տիրող կացությունը ուսումնասիրելու, հրամանատարությունը օգնություն ցույց տալու եւ կառավարությանը համապատասխան տեղեկություններ հաղորդելու նպատակով՝ կառավարության հանձնարարությամբ այդ օրերին գտնվում էին Կարսի ճակատում: Նրանք, ժամանելով Կարս, լինում են ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում տեղաբաշխված գործամասերում, ապա գործերում տիրող իրական կացությունը առավել խորությամբ պարզաբանելու եւ անհրաժեշտ եզրահանգումներ կատարելու նպատակադրությամբ գումարում են խորհրդակցություն, որին մասնակցում են նահանգի քաղաքական ղեկավարությունն ու այդ ուղղությունում կենտրոնացած գործերի բարձրաստիճան հրամանատարները:

Կարսի բերդաքաղաքի վերջին օրերի կացությունը ներկայացնող վավերագրերից մեկում այդ առնչությամբ նշվում է. «Կենտր. կոմիտէի նիստում, որ մասնակցում էին նահանգապետը եւ ուրիշ բարձրաստիճան պաշտոնեաներ, Փիրումեանը յայտարարեց, որ բերդը եւ նահանգը մատուցած է պարպման, որովհետեւ Ֆռօնտի դրուժիւնը կատաստրոֆիկ է եւ «միմիայն հրաշքը կարող է մեզ փրկել»: Այդ յայտարարութեան շնորհիւ տեղի ունեցաւ խուճապ, որի մասին տեղեկութիւնը ուղարկուեց կենտրոնական կառավարութիւն: Կառավարութիւնը նշանակեց նախարարներ Վրացեանին եւ Բաբայանին Կարս, որոնք իրենց մէջ կենտրոնացնում էին կենտր. կառավարութեան բոլոր ֆունկցիաները եւ կարողացան իրենց հեղինակութեամբ յարդարել քաղ. եւ զինուորական իշխանութիւնների մէջ տեղի ունեցող անարդարութիւնները:

Երկու նախարարների ներկայութիւնը բաւականին ազդում էր ընդհանուր տրամադրութեան վրայ եւ թէ քաղաքացիք եւ թէ

պաշտօնեաները իրենց այնպէս անտէր ու լքուած չէին զգում, ինչպէս առաջ...»¹:

Ս. Վրացյանն ու Ա. Բաբայանը ռազմաճակատի տարբեր հատվածներում հաղորդակցվելով գինվորների, ինչպես նաև ազգաբնակչութեան հետ եւ մոտիկից ծանոթանալով ու առավել հստակ եւ որոշակի կարծիք կազմելով Կարսի ուղղութիւնում տեղաբաշխված զորամասերում տիրող իրավիճակին՝ համապատասխան զեկուցագիր-տեղեկագիր են հղում հանրապետութեան կառավարութեանը:

«Մենք,- գրում է Ս. Վրացեանը,- տեղեկագրում գրել էինք մի շարք պահանջներ, որոնցից յիշում եմ հետեւյալ կետերը:

Արագ եւ կտրուկ միջոցներ ձեռք առնելէ մաքրելու համար զօրամասերը անբաղձալի տարրերից, յատկապես թաքուն բոլշեիկներից:

Պաշտօնից հեռացնել Դանիէլ Բէկ-Փիրումեան(Կարսի բերդապետ գեներալ Փիրումյանը պատերազմի նախօրեին ավտովթարի ենթարկվելով՝ կտորել էր ոտքը եւ դժվարանում էր ինչպես հարկն է դեկավարել բերդաքաղաքի պաշտպանական գործողութիւնները-Չ.Գ.) եւ Յովսէփեան զօրաւարներին եւ նրանց տեղերը նշանակել աւելի եռանդուն ու հաւատաւոր հրամանատարներ»²:

Ամենակարեւորը, անկասկած, ռազմաճակատի հրամանատարի հարցն էր: Ու՞մ պետք է վստահել պատերազմի կարեւորագույն ուղղութեան՝ Կարսի ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը:

Հանրապետութեան կառավարութեանը հղած վերոհիշյալ զեկուցագրում անդրադառնալով նաև այդ հարցին՝ Ս. Վրացյանն ու Ա. Բաբայանը առաջարկում են. «Դրոյին Սուրմալուի ճակատից փոխադրել Կարսի ճակատ: Սուրմալուի ուղղութիւնում դեռ տաք կռիւներ էին տեղի ունենում, բայց մեզ թւում էր, որ Կարսի ճակատը աւելի էր վտանգուած: Մեր համոզումով թշնամին այստեղից պիտի հասցնէր վճռական հարուածը, հետեւաբար, անյետաձգելի անհրաժեշտութիւն էր ուժեղացնել ռազմաճակատը՝ Դրոյի նմա բացառիկ ժողովրդականութիւն վայելող մարտական մի ուժով: Բաբայեանը առանձնապես պնդում էր այս պահանջի վրայ: Հետաքրքիր էր, որ Դանիէլ Բեգն էլ (նկատի ունի գեներալ Դ. Փիրումյանին-Չ.Գ.) ցանկալի է համարում Դրոյի տեղափոխութիւնը»³:

Այս անգամ չի կրկնվում այն, ինչ տեղի ունեցավ 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերի ժամանակ: Այն ժամանակ, ինչպես արդեն

¹ ՀՀ ԲԿԱ, քծ. 10/10, գ. 65:

² Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, 1960, հ. Բ, էջ 3:

³ Նույն տեղում:

նչվել է, հայկական բանակի հրամանատարութիւնը, սթափ գնահատելով Սուրմալուի ճակատում ստեղծված ծանրագույն իրավիճակը, ճիշտ ժամանակին կատարեց ռազմաճակատի հրամանատարի փոփոխութիւնը, եւ Սուրմալուի ռազմաճակատի հրամանատար Դանիել Բեկ-Փիրումյանին փոխարինեց Դրոն: Բայց այս անգամ իրադարձութիւնները զարգանում են բոլորովին այլ ուղղվածութեամբ:

Կարսի ճակատում եւ բուն բերդաքաղաքում տիրող կացութեան ու իրենց առաջարկութիւններին վերաբերյալ կառավարութեան ներկայացուցիչների կողմից Երեւանին հասցեագրած զեկուցագիր-տեղեկագիրը անհետեւանք չի մնում: Կառավարութեան ներկայացուցիչների կողմից առաջ քաշած հարցերն ու առաջարկութիւնները տեղում քննարկելու եւ համապատասխան վճիռներ կայացնելու նպատակով ՀՀ զինվորական նախարարութեան հանձնարարութեամբ իր օգնականներով Կարս է գալիս Սարիղամիշ-Կարս ռազմաճակատի ընդհանուր գորահրամանատար գեներալ Սիլիկյանը (Սարիղամիշ-Կարս ռազմաճակատի հրամանատարական կետն ու շտաբը գտնվում էին Ալեքսանդրապոլում-Հ.Գ.):

«Բոլոր պաշտօնական տեսակցութիւններից եւ արարողութիւններից յետոյ,- շարունակում է Ս. Վրացյանը,- Զօր. Սիլիկեանը, Ա. Բաբալեանը եւ ես, երեքով ունեցանք մտերիմ խօսակցութիւն զօրաւարի սալոն վագոնում: Ներկայ էր եւ զօրաւարի շտաբի պետը (գնդապետ Վեքիլեան:) Սիլիկեան դրեց մեր առջեւ Երեւան ուղարկած մեր տեղեկագիրը, որ զինուորական նախարարութիւնը փոխադրել էր նրան հեռագրով եւ սասց.

- Գոլուբչիկի(սիրելիներ), այս բոլորը, որ դուք հեռագրել էք, ինձ ծանօթ է, բայց սասցէք, խնդրեմ, ես ի՞նչ կարող եմ անել: Ի՞նչ կարող են անել զինուորական նախարարը կամ սպարապետը: Ուզում էք Դրոյին բերել այստեղ- ես էլ եմ ուզում- բայց ո՞վ պիտի բռնի նրա տեղը: Եթէ Երեւանը անցնի թշնամու ձեռքը, ի՞նչ արժէք կունենայ Կարսի ճակատը:

Ասում էք պաշտօնից հեռացրէք Դանիէլ Բէգին կամ Յովսէփեանին: Շատ բարի, նրանց տեղը ո՞ւմ դնենք: Մեր երիտասարդ ու գործօն ուժերը կապուած են ռազմաճակատի հետ, թիկունքում մնացել են կամ ձերուներները կամ յիմարները...»¹:

Գեներալ Մ. Սիլիկյանի փաստարկները նույնպէս տրամաբանական էին՝ թելադրված ու հիմնավորված ստեղծված կացութեամբ:

¹ Նույն տեղում:

իրոք, չափազանց ծանր էր տվյալ իրավիճակում մարտական ուժերի, հատկապես բանիմաց, կարող հրամանատարական կազմի ճիշտ եւ համապատասխան ընտրություն ու տեղաբաշխում կատարել: Նույնիսկ այնպիսի փորձառու զորապետեր, ինչպիսիք էին գեներալներ Թ. Նազարբեկյանը, Հախվերդյանը (Հանրապետության բանակի շտաբի պետ), Մ. Սիրիկյանը, իսկ հանրապետության զինված ուժերում նրանցից առավել խորագետ ու փորձառու զինվորականներ չկային, ի գորու չէին երբեմն ամենաարդյունավետ վճիռներ կայացնել ու հրամանատարական կազմի ամենաճշգրիտ ընտրություն կատարել, քանի որ այդ նույն օրերին ռազմաճակատի գրեթե բոլոր ուղղություններից պահանջում էին համալրում ու օգնական ուժեր, իսկ ՀՀ զինված ուժերի հրամանատարության տրամադրության ներքո գտնվող մարտական ուժերը, հատկապես հրամանատարական կազմը, քանակական եւ առավելապես որակական առումով սահմանափակ էին:

Հանրապետության վերջին իրադարձությունների վերլուծությանը նվիրված փաստաթղթերից մեկում այս հարցի լուսաբանման առնչությամբ նշվում է. «Հրամանատարական կազմի թուլութիւն: Այդ պակասը շատ մեծ էր եւ ամէն քայլափոխում զգացում էր: Ռուսական բանակում երկրորդական պաշտօններ վարող զինուորականները, որոնք լաւ ստորադրեալներ էին մեծ բանակում, շուտափոյթ կերպով աստիճանի բարձրացում ստացան եւ իրենց նոր պաշտօններին անհամապատասխան լինելով՝ վճռական րոպէին երեւան հանեցին իրենց թուլութիւնն ու անկարողութիւնը...»

Սպայութեան պակաս. Հայաստանի Հանրապետութիւնը իր գոյութեան կարճ ժամանակամիջոցում հնարաւորութիւն չունեցաւ ստեղծելու սպայութեան թարմ եւ նոր կազմ ու հայկական զօրքանակը կառուաւարում էր ռուսական բանակից մնացած հայ սպաներով: Վերջին երկու տարուա ընթացքում բազմաթիւ կոիւնների շնորհիւ այդ սպայութիւնը նուազեց, պակասեց եւ զօրամասերը մնացին աւելի քիչ թուով կամ նոր նշանակուած սպաների ձեռքը...»¹:

Անժխտելի է, որ պատերազմական իրավիճակում հրամանատարությունն անհրաժեշտորեն պարտաւոր է, առանց որեւէ բացառության, կարելորել բոլոր ճակատները: Բայց հայ-թուրքական պատերազմում ՀՀ զինված ուժերի հրամանատարությունը, այնուամենայնիւ, պարտաւոր էր Սարիղամիշ-Կարս ուղղության վրա առաձնահատուկ ուշադրություն դարձնել, քանի որ այնտեղ էին կենտրո-

¹ ԳՂԲԱ, ք. 121, գ. 97 («Ղայաստանի վերջին անցքերը», էջ 21), էջ 4:

նացված հակառակորդի հիմնական ուժերը, եւ հետեւաբար այնտեղ էին ընթանալու պատերազմական հիմնական գործողություններն ու, ինչպէս ցույց տվեց ժամանակը, հենց այդ ուղղությունում էր վճռվելու Հայաստանի Հանրապետութեան ճակատագիրը:

Դրոյին Կարսի ռազմաճակատ տեղափոխելու կողմնակիցներին մեկի՝ գնդապետ Տիգրան Բաղդասարյանի վկայություններին պարզվում է, որ նրան հայկական բանակի եւ անձամբ սպարապետ գեներալ Թ. Նազարբեկյանի կողմից Կարսի ուղղություն տեղափոխվելու առաջարկություն, այնուամենայնիվ, եղել է: Այդ նույն վկայությունները նաեւ հավաստում են, որ Դրոն նախապատվություն տալով Սուրմալուին՝ չի համաձայնվել ընդունել Կարսի ռազմաճակատի հրամանատարությունը:

«Զօրավար Նազարբեկեանը,- գրում է Ս. Վրացյանը,- առաջարկեց Դրոյին ստանձնել Կարս-Սարիղամիշ ճակատի հրամանատարութիւնը, Դրոն գերադասեց ընդունել Սուրմալուի ռազմաճակատի պաշտպանութիւնը...»¹:

Գնդապետ Տիգրան Բաղդասարյանը նույն հարցի կապակցութեամբ նշում է հետեւյալը. «Գիշեր մը Դրոյի հետ Իգդիր, բրիգադի շտաբն ենք: Ուղիղ հարաբերութեան մէջ է սպարապետութեան հետ: Զօր. Նազարբեկեան կը յայտնէ թէ եղած կարգադրութեան համաձայն Դրոն պէտք է պատրաստուի անմիջապէս մեկնելու Կարսի ճակատը առանձին զօրամասով մը: Դրոն գոհ չմնաց այդ կարգադրութիւնէն եւ խնդրեց սպարապետէն, որ իրեն արտօնուի գիշերով երեւան հանդիպել եւ վերադառնալ:

Դրոն գնաց եւ եկաւ: Հրամանը փոխուած էր: Դրոն կը մնար Սուրմալու, մեր գունդը կը մեկնէր Կարս (նկատի ունի իր գլխավորած 7-րդ գունդը, որը մինչ այդ գտնվում էր Սուրմալուի ճակատում-Հ.Գ.)»²:

Ռազմաճակատների հրամանատարութեան ընտրութեան հարցում ներկայացնելով նաեւ Դրոյի դիրքորոշումը՝ գնդապետ Տ. Բաղդասարյանը դատապարտելով հայկական հրամանատարութեան այդ սխալ եւ վնասակար որոշումը՝ պնդում է. «Իմ կարծիքով առաջին մեծ սխալներէն մէկը եղաւ այս, զոր գործեց սպարապետութիւնը, կռիւներու սկզբնական շրջանին, ատոր հետեւանքները յետագային պիտի կրէինք դառնօրէն...»³:

¹ Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. Բ, էջ 4:

² Մատենաշար «Ռազմիկ», քիւ 1, «Հայաստանի Հանրապետութեան վերջալույսին», գրեց Տ. Բաղդասարեան, Փարիզ, 1937, էջ 234:

³ Նույն տեղում:

Ռազմաճակատների հրամանատարների փոփոխություն տեղի չի ունենում: Հայկական բանակի հրամանատարությունը, վստահ իր զորամասերի մարտունակությունը ու կարողությունը, լրջորեն նախապատրաստվում է հոկտեմբերի 14-ին ընդհանուր եւ վճռական հարձակում ձեռնարկել Կարսի ճակատում: Ծրագրած գործողությունը հաջողությամբ կենսագործելու պարագայում հրաշալի հնարավորություն էր ընձեռվում ոչ միայն թուրքական զորքերին մեկընդմիջտ դուրս չպրտել Հայաստանի տարածքից, այլև գարգացնել հարձակումը եւ շարժվել դեպի էրզրում ու Արեւմտյան Հայաստանի խորքերը:

Ներկայացնելով Կարսի ճակատի հրամանատարության տրամադրվածությունը, Կարո Սասունին, որն այդ ժամանակ, որպես Արեքսանդրապոլի նահանգապետ, գտնվում էր ռազմաճակատի ընդհանուր զորահրամանատարի շտաբում, նշում է, որ հայկական բանակի հաղթանակին չէին կասկածում գեներալ Սիլիկյանն ու նրա գլխավորած շտաբը: Ավելին, իսկ նրա շտաբի պետ գնդապետ Վեքիլյանը «...չատ արհամարհական վերաբերմունք մը ունէր թրքական ուժերու հանդէպ. նա ոչ մէկ կասկած ունէր, որ մեր զօրքերը հոկտեմբերի 14-ի յարձակողականի յաջորդ օրն իսկ՝ ետ պիտի գրաւեն Սարիղամիշը»¹:

Ս. Վրացյանը, որն այդ նույն օրերին Արտաշես Բաբայանի ընկերակցությամբ դեռեւս գտնվում էր Կարսի ուղղությունում, անդրադառնալով հայկական հրամանատարության կողմից շատ թույլ կազմակերպված հոկտեմբերի 14-ի ծ հարձակմանը, գրում է. «Մեր աշխարհը Կարսն էր: Մեր մտասեւեռումը՝ Հոկտեմբերի 14-ը: Անքուն գիշերներ: Ամէն ինչ հոկտեմբեր 14-ի համար: Սրտատրոփ սպասում էինք վճռական ժամին...Մեր թախանձագին խնդրանքը, գոնէ Հոկտ. 14-ի օրերին, Դրոյին ուղարկել Կարսի ճակատ՝ մնաց անլսելի: Սուրմալուի ճակատը կայունացել էր, եւ Երեւանին անմիջապէս վտանգ չէր սպառնում. Դրոյի ներկայությունը Հոկտ. 14-ի ընդհանուր յարձակման վրայ անկասկած բարերար դեր կը կատարէր:

Մեր խնդրանքը, որ գոնէ գինուորական նախարարը կամ նախարարապետը Հոկտ. 14-ից առաջ այցելեն Կարսի ճակատը, նոյնպէս դրական հետեւանք չունեցաւ...»²:

Ճակատամարտի նախօրեին՝ հոկտեմբերի 13-ին, Ս. Վրացյանն ու Ա. Բաբայանը բարձրացել են բերդ, ապա գնացել են առաջավոր դիրքերը, տեսել են ամրություններն ու հանդիպել Կարսի նահան-

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1926, ապրիլ, էջ 82:

² Վրացեան Ա., Կեսնքի ուղիներով, հ. 2, Պէյրուք, 1960, էջ 248:

գապես Ղորղանյանին ու գրուցել են գինվորների ու գորամասերի հրամանատարների հետ:

«... Ամէն ինչ,-գրում է Ս. Վրացյանը,- լաւ էր երեւում: Հրամանատարները առանձին դժգոհութիւն ցոյց չէին տալիս: Զինուորները երեւում էին հանգիստ: Գիտէ՞ր թշնամին, թէ ի՞նչ հարուած էր պատրաստուում իր դէմ...»

...Ինձ այնպես էր թւում, որ յաջորդ օր, հոկ. 14-ին, պիտի որոշուէր Հայաստանի Հանրապետութեան բախտը»¹:

Հարկ է ընդգծել, որ ճակատամարտի նախօրեին հայկական զորքերը թվաքանակով ու հատկապես զինվածութեամբ զգալիորեն գերազանցել են թուրքական զորքին: Հավանաբար այդ հանգամանքն էր հաղթանակի հանդեպ վստահութիւնն ներշնչում հայկական զորքերի հրամանատարութեանը:

Այս անգամ Ս. Վրացյանի ներքին զգացողութիւնը նրան չէր խաբում: Իրոք, հոկտեմբերի 14- ին տեղի ունեցած ճակատամարտը մեծապես պայմանավորեց ոչ միայն Կարսի եւ Դրոյի գլխավորած Սուրմալուի ռազմաճակատներում ծավալվող մարտական գործողութիւնների հետագա ընթացքը, այլ նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան բախտը:

Հոկտեմբերի 14-ի վճռորոշ ճակատամարտի ընթացքի, ճակատամարտող կողմերի մարտական ուժերի հարաբերակցութեան վերաբերյալ պահպանվել են խիստ ուշագրավ, նաեւ իրարամերժ տեսակետներ: Կ. Սասունու հավաստմամբ՝ հայկական կողմից հոկտեմբերի 14-ի հարձակմանը մասնակցել են «...Արտահանեն մինչեւ Հաճի-Նալիլ երկրորդ ճակատի վրայ գործող բանակի թիւը կը հասնէր 14 գումարտակի, մօտ 12000 զինուորներով, իսկ Ալեքսանդրապոլէն մինչեւ Կարս ընդհանուր պահեստի ուժերը կը հաշուին 4000 սուին»²:

Ներկայացնելով հակառակորդի մարտական ուժերի քանակը՝ Կ. Սասունին նշում է, որ ըստ Կարսի ռազմաճակատի հրամանատարութեան տվյալների «...թուրքական բանակի զինուորներու թիւը 4000 - էն վեր չէ: Իրոք, այդ գիշերուայ Կարսէն եկած զեկուլցը կը յայտնէր, թէ թուրքերը ճակատի վրայ կեղրոնացուցած են 9 գումակ, ամենէն շատը 4000 զինուորով»³:

Եթե այդ ամենին, ըստ Կ. Սասունու, գումարենք պահեստի ուժերը, ապա ստացվում է, որ հայկական 15000 մարտիկներից բաղկա-

¹ Սուլյն տեղում, էջ 249:

² «Չայրեմիք» ամսագիր, 1926, ապրիլ, էջ 82:

³ Սուլյն տեղում:

ցած գորաբանակին դիմակայելու էր թուրքական ընդամենը 5000 թվակազմ ունեցող զորքը, որին աջակցում էին քրդական հեծյալ զինախմբերը¹:

Ինչպիսին էլ լինեն հակամարտող կողմերի զինական ուժերի քանակական հարաբերակցությունը, ուշադրալին այն է, որ ճակատամարտում հայկական զորքերը կարողացել են մինչև երեկո հաջողությամբ զարգացնել հարձակումը, սակայն, այնուամենայնիվ, արդյունքում մատնվել են անհաջողության եւ դիմել անկանոն նահանջի: Ինչո՞ւ հայկական զորքերի հարձակումը, որի հաջողությունը ՀՀ կառավարությունը, բանակի եւ Կարսի ճակատի հրամանատարությունը չէր կասկածում, մատնվեց անհաջողության:

Պիտի նկատել, որ չեն պայհպանվել կամ ընդհանրապես գոյություն չունեն ռազմաճակատում ընթացող մարտական գործողությունների, մասնավորապես Հոկտեմբերի 14-ի հարձակման մանրամասները ներկայացնող ռազմական ամփոփագրե: Հոկտեմբերի 14 - ի հարձակման անհաջողության լուսաբանմանը, ըստ իս, ոչ այնքան հիմնավոր եւ մանրամասնությամբ անդրադարձել են Ս. Վրացյանը, Կ. Սասունին եւ Իրազեկը, որոնք այդ օրերին գտնվում էին Կարսի ռազմաճակատում: Առանձնապես ուշադրալ է եւ ինչ - որ տեղ առեղծվածային ու փոքր-ինչ անհավատալի է Ս. Վրացյանի հետեյալ նկարագրությունը. «...Ճիշտ նշանակուած ժամին, ռազմաճակատի ամբողջ երկայնքի վրայ սկսուեց ընդհանուր յարձակումը: Որոտացին թնդանօթները: Հեռուից ու մօտից լսուեցին հրացանի համազարկերի եւ գնդացիների տրաքտրաքոցը: Ուռա~, կեցցէ՛...»

Թշնամին, յանկարծակիի եկած, սկսեց յետ քաշուել:

...Թւում էր, թէ ամէն ինչ անցնում է առանց խոչընդոտի, ըստ ծրագրի... Մէկ էլ ի՞նչ պատահեց ձախ թեւում: Ինչ որ անորոշ աղմուկ, հեռուից հետզհետէ մօտեցող համազարկեր: Ճակատի հրամանատարի դէմքին շղային անհանգստութիւն: Ի՞նչ է պատահել:

...Յիշում եմ միայն հրամանատարի խուլոտ ձայնը, որ աշխատում էր կեցնել սարսափահար փախչող զինուորներին, որոնց ալիքը ինձ էլ քշեց տարաւ հետը...»²:

Կ. Սասունին նույնպես վկայում է, որ մինչև երեկո ճակատամարտը ծավալվում էր հայկական բանակի առավելությունը ու թելադրանքով: Սակայն երեկոյան տեղի է ունենում անսպասելի արմատական բեկում: Թուրքական զորքերը պաշտպանությունից անց

¹ Տե՛ս Առաջին տեղում, էջ 93:

² Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. Բ, էջ 250:

նում են հարձակման, եւ հայկական զորամասերը, առաջին հերթին 5-րդ եւ 7-րդ գնդերը, խուճապի մատնվելով՝ սկսում են անկազմա-կերպ նահանջել¹:

Իրականում ի՞նչ կարող էր կատարվել, որը ստիպել էր հաջողու-թյամբ հարձակվող հայկական զորքին մատնվել խուճապի եւ անկանոն նահանջել: Հայկական զորքերի այդ, հիրավի, առեղծվա-ծային նահանջի մասին Ս. Վրացյանը տալիս է հետեւյալ բացատ-րութիւնը. «Երեկոյան, երբ յոգնած ու ջարդուած հաւաքուել էինք Բժ. Գազանջեանի տանը, յայտնի եղաւ, որ մեր զորքի յառաջխա-ղացման ընթացքում, ձախ թեւի թշնամու կողմից լսուել են հայերէն ձայներ. «Ընկերնե՛ր, մի՛ կռուէք մեր դէմ. մենք ձեր ընկերներն ենք... Անցկի՛ դաշնակների իշխանութիւնը»:

Բոլշեւիկեան բացականչութիւնները լսուել են ոչ միայն թուրքական բնակում, այլեւ մեր զինուորների մէջ ջգտնվող հայ բոլշեւիկների կողմից եւ այդ հանգամանքը առաջ է բերել իրարան-ցում ու անորոշութիւն: Թշնամին կենտրոնացրել է կրակը այդ թեւի վրայ, որտեղից սկսուել է փախուստը: Ձախ թեւի փլուզումը անդրադարձել է եւ ճակատի միւս մասերի վրայ»²:

Ճակատամարտի մանրամասները ներկայացնող հեղինակների հավաստմամբ, հայկական զորքերի անկազմակերպ նահանջը ա-նակնկալ էր ոչ միայն հայկական կողմի, այլ նաեւ թուրք հրամանա-տարութիւյան համար: Ըստ նրանց գնահատման, հենց այդ հանգա-մանքն է նպաստել, որ թուրքական զորքերը չեն շարունակել ինչ-պես հարկն է հետապնդել խուճապի մատնված անկազմակերպ նահանջող հայկական զորամասերին³:

Կարելի է եզրակացնել, որ ճակատամարտում տեղի ունեցածը թուրք հրամանատարութիւյան եւ նրանց համագործակցող ու աջակ-ցող հայ բոլշեւիկների կողմից նախատեսվել ու մշակվել էր վա-ղորոք, այլապես ինչպե՞ս բացատրել այն խայտառակութիւնը, ինչ կատարվել է ճակատամարտում:

Ըստ Կ. Սասունու հավաստման, կովի ամենավճռական պահին հայկական զորքերի կենտրոնում գտնվող 5-րդ(մայիսյան դեպքե-րից հետո այդ գունդը գտնվել է բոլշեւիկների ազդեցութիւյան տակ –Հ. Գ.), 7-րդ գնդերը եւ գնդապետ Մազմանյանի գլխավորած 1-ին գնդի երկու վաշտերը անսպասելիորեն լքում են մարտադաշտը:

¹ Տե՛ս «Յայրենիք» ամսագիր, 1926, ապրիլ, էջ 82:

² Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Բ, էջ 250:

³ Նույն տեղում:

Ճակատամարտի վճռական պահին այդ զորամասերի անկանոն հեռանալը իր բացասական ազդեցությունն է գործում ճակատի մյուս տեղամասերում մարտնչող զորքերի մարտական տրամադրվածությունը: Հայկական զորքերը խուճապի են մատնվում եւ հարկադրված նահանջում¹:

Քանի որ բացակայում են հոկտեմբերի 14-ի ճակատամարտի այդ բախտորոշ պահը, այն է՝ մարտադաշտից հայկական զորքերի անհասկանալի հեռանաու պատճառը փաստարկող մեկ այլ սկզբնաղբյուր, ապա դժվար է միանշանակորեն ընդունել կամ ժխտել Ս. Վրացյանի եւ Կ. Սասունու նկարագրածի իսկությունը:

Եթե ընդունենք, որ իրոք հայկական զորքերի շարքերում առաջացած խուճապը պայմանավորված է Ս. Վրացյանի ներկայացրած իրողություններով, ապա հարց է ծագում. մի՞թե հայկական զորքերն առաջնորդող հրամանատարներն ի գորու չէին վճռական քայլեր ձեռնարկել կանխելու զինվորների մեջ տարածված խուճապային տրամադրությունն ու շտկել ստեղծված իրավիճակը: Համանման քառասյին եւ լարված կացությունում հրամանատարը պարտավոր է դրսևորել իր մարտական ողջ կարողություններն ու անձնական օրինակով եւ խիզախությամբ ոգեշնչել ու առաջնորդել զինվորներին: Կարելի է ասել, որ հոկտեմբերի 14-ի ճակատամարտի վճռական պահին հայկական զորքերն առաջնորդող հրամանատարների մեջ հավանաբար չի գտնվել մեկը, որը կարողանար ճակատագրական պահին դրսևորել բարձրակարգ հրամանատարին բնորոշ մարտական որակներ եւ անհրաժեշտ ու վճռորոշ քայլեր գործադրել՝ բեկում մտցնելու ծավալվող գործողություններում:

Այս առումով ուշագրավ է Վահե Արծրունու հետեւյալ գնահատականը. «Հայկական իրականությունն մէջ ո՞ր հրամանատարը վտանգի պահուն ինքզինք նետեց կրակին մէջ՝ փրկելու իր եւ իր զօրքի պատիւը. չկորցնելու ճակատամարտ մը ու առիթ չտալու, որ խուճապի հոգեբանությունն մտնէր շարքերուն մէջ»²:

Մի էական հանգամանք եւս. ինչպիսի՞ն էին հայկական բանակի բարձրաստիճան հրամանատարների պատերազմական գործողություններ վարելու ուղղվարությունն ու մարտավարությունը: Հանրապետության զինված ուժերի սպարապետ, գեներալ Թ. Նազարբեկյանի հրամանատարական կետը, անգամ մարտական

¹ Տե՛ս Սասունի Կ., Դայ-թրքական պատերազմը (1920-իւ), էջ 75-76:

² Վահե Արծրունի, Աշխ., էջ 374-375:

գործողութիւնները ղեկավարելիս, որպէս կանոն գտնվել է ռազմաճակատից հեռու: 1920թ. հայ - թուրքական պատերազմի ժամանակ նա գրեթէ մշտապէս եղել է մայրաքաղաքում եւ հազվադեպ է հայտնվել ռազմաճակատում: Կարսի ռազմաճակատի ընդհանուր գորահրամանատար, գեներալ Մովսէս Միլիկյանի հրամանատարական շտաբը, Ալեքսանդրապոլում էր, եւ նա նույնպէս մարտական գործողութիւնները ղեկավարել է՝ գտնվելով ճակատամարտի դաշտից զգալի հեռավորութեան վրա: Կռիվներ վարելու նույն մարտավարութիւնն են դաժանել նաեւ գեներալներ Հովսեփյանն ու Դանիել Բեկ-Փիրումյանը, որը ոտքի վնասվածքի պատճառով ընդհանրապէս որեւէ անգամ չի եղել մարտադաշտի առաջավոր բնագծերում:

Անժխտելի իրողութիւն է. մարտական անբասիր կարողութիւններով օժտված հրամանատարը կռիվների ժամանակ, որպէս օրենք, երբեք հեռու չի գտնվում իր զորքից: Նա պետք է գտնվի իր զինվորների կողքին եւ պատրաստ լինի յուրաքանչյուր պահին, հատկապէս ճգնաժամային, սառնասրտորեն ու սթափ գնահատել իրավիճակն ու կայացնելով ստեղծված կացութիւնը համահունչ որոշում՝ համարձակորեն առաջնորդել զինվորներին:

Որեւէ կասկած լինել չի կարող, որ այդ ճակատամարտում հայկական զորքերի պարտութեան հիմնական պատճառը եղել է որ միայն Ս. Վրացյանի վկայակոչած իրողութիւնը, այլեւ Սարիղամիշ-Կարս ռազմաճակատի հրամանատարութեան թուլութիւնն ու կռիվներ վարելու նրանց դավանած ոչ կենսունակ, ստեղծված կացութեանն անհարիր մարտավարութիւնը:

Համաձայն Կ. Սասունու վկայութեան, սպարապետ Նազարեկյանն ու գեներալ Միլիկյանը հոկտեմբերի 18-ին եկել են Կարս ու զորքերի հրամանատարութեանն անհրաժեշտ հրահանգներ տալուց հետո, վերադարձել Ալեքսանդրապոլ¹:

Հայաստանի Հանրապետութեան զինվորական նախարար, գեներալ Հ. Հախվերդյանի գնահատմամբ՝ «Գեներալ Փիրումովը ո՛չ իր ռազմական գիտելիքների, ո՛չ ընդհանուր զարգացվածութեան եւ ո՛չ էլ խելքի առումով ամենեւին չէր համապատասխանում ամրոցի պարետի պաշտոնին»²:

Հայրենական պատմաբաններից Ա. Հակոբյանը, վերլուծելով հայ-թուրքական պատերազմի ժամանակ հայկական զորքերի կրած պար-

¹ Տե՛ս Սասունի Կ., Դայ-թրքական պատերազմը (1920-իմ), էջ 83:

² ՂԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 32, ք. 12:

տուլթյան պատճառները, գեներայներ Փիրումյանի եւ Հովսեփյանի գործունեությանը տալիս է հետեւյալ գնահատականը. «Բացի ուղղմական գործի ճախողումներից վերջիններս առանձնապես աչքի չեն ընկել նաեւ բարոյական կայունությամբ եւ անձնական համեստ կյանքով: Նրանք, պատերազմի թեժ շրջանում իրենց անձնական շահը վեր դասելով հայրենիքի պաշտպանության եւ անվտանգության շահից, ավելի շատ մտահոգված էին ոչ այնքան Կարսի դիրքերը պահելու, որքան իրենց թալանած նախիրները եւ կահկարասիքը անվնաս թիկունք փոխադրելու»¹:

Գեներալներին տրված Ա. Հակոբյանի որակումը առավելապես վերաբերվում է Հովսեփյանին, որը թուրքական զորքերի Կարսի բերդաքաղաքին մոտենալու ժամանակ, վրացի առեւտրականների հետ զբաղված է եղել կովերի առք ու վաճառքով: Որպես ապացույց գեներալներին տված իր վերոհիշյալ գնահատականի, Ա. Հակոբյանը մեջբերում է Կարսի նահանգապետ Գ. Չախուռչյանի հետեւյալ վկայութիւնը. «...զորավար Ա. Հովսեփյանը, փոխանակ զորքին ինքնաշարժերով փամփուշտ հասցնելու, ղրանցով իր կահկարասիքը եւ կաթնատնտեսության գործիքները ապահով փոխադրում էր Ալեքսանդրապոլ»²:

Ի դեպ, հոկտեմբերի 14-ի ճակատամարտում հենց գեներալ Հովսեփյանի գլխավորած զորամասերն են առաջինը մատնվել խուճապի եւ դիմել անկանոն նահանջի, ավելի ստույգ՝ փախուստի:

Պիտի ընդգծել, որ համանման իրավիճակում արդարացի են բոլոր նրանք, ովքեր պահանջում էին Դրոյին տեղափոխել Կարսի ճակատ: Դրոն, ի տարբերություն վերոհիշյալ զորապետների, կռիվները վարելիս առաջնորդվել է ճիշտ հակառակ մարտավարությամբ: Որպես օրենք, կռիվների ողջ ընթացքում նա մշտապես գտնվել է շարժման մեջ եւ գերադասել է առավելապես լինել մարտադաշտում, գինվորների կողքին: Բազմաթիվ են դեպքերը, երբ նա, ամենաճգնաժամային պահին հայտնվելով մարտադաշտի ամենառժկարին տեղամասում, կարողացել է ակնթարթորեն ճիշտ կողմնորոշվել եւ իր անձնական օրինակով ոգեշնչել ու մարտի առաջնորդել խուճապի մատնված գինվորներին:

Կարելի է վստահորեն պնդել, որ եթե Դրոն այդ պահին լիներ մարտադաշտում, անպայմանորեն կհայտնվեր ճակատամարտի ամենաշիկացած կետում, իր գինվորների կողքին եւ իր անձնական օրինակով կոգեւորեր ու կառաջնորդեր նրանց դեպի հաղթանակ:

¹ Հակոբյան Ա., 1920 թ. Թուրք-հայկական պատերազմի փորձն ու դասերը, Երևան, 2004, էջ 19:

² Նույն տեղում:

Մի պերճախոս վկայություն Դանիել Բեկ-Փիրումյանի հուշերից, որը լավագույն բնութագիր է Դրոյի մարտական կարողությունների ու դավանած մարտավարության:

«Դրոյի հետ, - վկայում է Դանիել Բեկ-Փիրումյանը, - Իզդիր ճակատում կռուում էինք տաճիկների դէմ: Մի օր, Արաքս գետի ձախ ափում, նստած ճաշում էինք մի քանի բարձրաստիճան գինուորականների հետ, մէկ էլ տեսնենք Արաքսի միւս ափից մեր զինուորները փախչում են: Դրօն անմիջապէս տեղից վեր ցատկեց, մեզ մօտ արածում էր մի ձի, իրեն գցեց ձիու վրայ եւ քշեց գետի մէջ, անցաւ միւս ափը, կանչելով. « Տղերք ջան, ես ձեզ մատաղ հչնեմ, ո՞ւր էք փախչում, յետ դարձէք, պարոն Դրօն է: Զօրքը շուռչ ու հոգի առած, յետ դարձաւ, մի լաւ ջարդ տալով տաճիկներին, բաւականի տեղ յետ գրաւեց: Եթէ մենք լինէինք, քարտէզին պիտի դիմէինք: Հետախուզութիւն կատարէինք, մինչ այն մեր բանակը կանցնէր Արաքս գետը: Դրոյի մեծութիւնը դրանում էր եւ հաջողութիւնն էլ նման երեւոյթների մէջ էր»¹:

Հոկտեմբերի 14 -ի հարձակողական գործողությունից հետո ռազմաճակատում ժամանակավորապէս տիրում է հարաբերական հանգիստ իրավիճակ:

Ս. Վրացյանը Կարսի բերդաքաղաքից վերադառնում է մայրաքաղաք եւ իր նկատառումներն ու առաջարկություններն է ներկայացնում հանրապետության կառավարության քննությանը: Հոկտեմբերի 21-ին տեղի է ունենում Հայաստանի կառավարության նիստը, որին մասնակցելու համար ճակատից մայրաքաղաք են կանչում նաեւ Դրոյին: ՀՀ կառավարության նիստում բազում այլ հարցերի թվում քննարկվում են Կարսի ռազմաճակատին վերաբերող հարցերը եւ նախարարներ Ս. Վրացյանի ու Ա. Բաբայանի ներկայացրած առաջարկությունները:

«Ժամը 3-ին,- գրում է Ալ. Խատիսյանը, որը նախորդ օրն էր վերադարձել արտասահմանյան գործողումից,- ներկայ գտնուեցայ կառավարութեան նիստին, որուն կը մասնակցէին նաեւ զինուորական հրամանատարութեան ներկայացուցիչները եւ խորհրդարանի նախագահը (նկատի ունի Հովհ. Քաջազնունուն-Հ.Գ.):

...Նիստին ներկայ էր Կարսէն նոր վերադարձած երկրագործութեան նախարար Ս. Վրացեանը: Քննութեան էր դրուած՝ թուրքերու դէմ պատերազմը շարունակելու լաւագոյն եղանակի խնդիրը: Զօրաւարներ Նազարբէկեան եւ Յովսէփեան իրենց կողմէն տեղեկութիւն տուին, որ թէեւ հոկտեմբերի 14-ի յարձակողականը չէ յաջո-

¹ «Հայրենիք» օրաթերթ, 1956, ապրիլի 24:

դած, բայց հայ բանակի պաշտպանողական ուժը բաւարար է: Սիմոն Վրացեան բերած էր Կարսէն անձնական տպաւորութիւններ, որոնք կը վկայէին զօրքերու բաւական լաւ եւ ամուր տրամադրութեան, բայց հրամանատարական կազմի թուլութեան եւ ղեկավարող ձեռքի բացակայութեան մասին:

... Խորհրդակցութիւնը հաւանութիւն տուաւ շարք մը վարչական կարգադրութիւններուն, որոնցով կառաւարութիւնը կուժեղացնէր երկրի պաշտպանողական ուժը եւ ցրուեցաւ բաւական լաւ տրամադրութեան տակ»¹:

Խորհրդակցութիւնում ներկայացնելով նաեւ ռազմաճակատներում տեղի ունեցած մարտական գործողութիւններինց հետո հայկական եւ թուրքական զորամասերի զբաղեցրած դիրքերն ու պաշտպանական բնագծերը՝ մասնակիցները նշել են. «...Սուրմալուի ճակատը Դրոյի զորամասերը կը պահէին թշնամիին, իսկ Կարսի ուղղութեամբ թուրքերը բռնած էին Կարսի առջեւ գտնուած դիրքերը»²:

Այս հաղորդագրութիւնը փաստում է, որ Հայաստանի կառավարութիւնը քաջատեղյակ էր ռազմաճակատներում հետեւյալ իրողութեանը. եթէ հոկտեմբերի 21-ի դրութեամբ Սուրմալուի ճակատում հայկական զորքերը հաջողութեամբ իրենց տնօրինութեան տակ էին պահում պաշտպանական բնագծերը, ապա Կարսի ուղղութիւնում թուրքական զորքերին հաջողվել էր ընդհուպ մոտենալ բերդաքաղաքի մատույցներին:

Եթէ առաջնորդվենք Ալ. Խատիսյանի ներկայացրած տեղեկութիւններով, ապա պիտի խոստովանել , որ ավելի քան անհասկանալի է կառավարութեան նիստերում ռազմաճակատի կացութեան վերաբերյալ Ս. Վրացյանի պաշտպանած տեսակետը: Ծիշտ է, նա բացասական գնահատականներով է ներկայացնում Կարսի ռազմաճակատի հրամանատարների կարողութիւնները, բայց շեշտում է «զօրքերու բաւական լաւ եւ ամուր տրամադրութեան» մասին, թեեւ օրեր առաջ ՀՀ կառավարութեանը հասցեագրած զեկուցագրերում զորամասերում տիրող իրավիճակը ներկայացրել էր ճիշտ հակառակ ուղղվածութեամբ:

Վ. Արծրունին, իր հուշերում մանրակրկիտ կերպով անդրադառնալով Կարսի ռազմաճակատում հայկական զորքերի պարտութեան պատճառների վերլուծութեանը, իրավացիորեն իր գարմանքն է հայտնում ՀՀ կառավարութեան վերոհիշյալ նիստերում Ս. Վրա-

¹ Խատիսեան Ալ., Ըշվ. աշխ., էջ 270:

² Նույն տեղում:

ցյանի արտահայտած «գորքերու բաւական լաւ եւ ամուր տրամադրութեան» տեսակետի կապակցութեամբ: Նա խստորեն քննադատելով Կարսի ռազմաճակատի մի շարք հրամանատարներին, գրում է. «Աշխարհ գիտէ, թէ զօրաւարներ Բէկ Փիրումեան (Դանիէլ) եւ Յովսէփեան իրենց գործի մարդիկը չէին, բայց, փոխադարձ փափկանկատութեան մը շնորհիւ մինչեւ վերջ անոնք մնացին իրենց ռազմական ընդունակութիւններուն անհամապատասխան պաշտօնին գլուխը»¹:

Հաշվի առնելով ՀՀ զինվորական նախարարութեան տնօրինութեան ներքո գտնվող սպայական կազմի իրական հնարավորութիւնները, բանակի հրամանատարութեան կարծիքն ու ռազմաճակատի տարբեր ուղղութիւնների ռազմավարական նշանակութիւնը՝ հանրապետութեան կառավարութիւնը նպատակահարմար չի գտնում կատարելու նախարարներ Ս. Վրացյանի եւ Ա. Բաբայանի կողմից Կարսի ռազմաճակատի հրամանատարութեանը փոխելու առաջարկութիւնը, եւ Դրոյին հանձնարարվում է շարունակել ղեկավարել Սուրմալուի ռազմաճակատը: Ինչ խոսք, ՀՀ կառավարութեան ու բանակի հրամանատարութեան այդօրինակ որոշումը չէր կարող պայմանավորված չլինել Դրոյի դիրքորոշմամբ:

Հարց է ծագում. ինչու՞ Դրոն, այնուամենայնիվ, նախընտրել է ստանձնել Սուրմալուի, այլ ոչ թե Կարսի ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը:

1. Ամենայն հավանականութեամբ՝ Սարիղամիշ-Կարս ուղղութիւնում կենտրոնացած զորամասերում տիրող անմխիթար իրավիճակն ու հրամանատարական կազմի շրջանում հաստատված ոչ այնքան բարյացակամ հարաբերութիւնները:

ՀՀ 1-ին վարչապետ Հովհ. Քաջազնունու կողմից հայկական բանակին տրված գնահատմամբ. «Խմբային ու խմբապետական սիստեմը, որ մասնաւորապէս խրախուսել էր Բիւրօ-Կառաւարութեան կողմից, քանզի էր զինուորական կազմի ամբողջութիւնը, միութիւնը: Բանակի դաստիարակութիւնը, ռազմական ոգին, կռու կազմակերպութիւնն ու կարգապահութիւնը՝ ուրեմն եւ ընդգիծադրական ոյժը- թուլացած էին ծայր աստիճանի ու դա անակնկալ էր կառաւարութեան համար. կառաւարութիւնը եւ ինքը զինվորական մինիստրը՝ չէին ճանաչում բանակը»²:

Հայկական բանակին տրված Հովհ. Քաջազնունու այս գնահատականը, կարելի է ասել, վերաբերում է նաեւ Սարիղամիշ-Կարս

¹ Վահե Արծրունի, Աշխ. աշխ., էջ 37:

² Քաջազնունի Յովհ., Աշխ. աշխ., էջ 34:

ուղղութիւնում կենտրոնացած գործառնական, որոնցում տիրող կացութիւնը չէր կարող ծանոթ չլինել Դրոյին:

2. Սուրմալուն նրա ծննդավայրն էր, առավել հարազատ միջավայր: Նա հրաշալի ծանոթ էր գավառի բնակչութեանն ու բնակավայրին: Մինչ 1920 թ. հայ- թուրքական պատերազմը, նա իր հայրենակից սուրմալեցիների համագործակցութեամբ բազմաթիվ հաղթական կռիւներ էր մղել ընդդէմ թուրքական զորքերի եւ քուրդ հրոսակախմբերի:

Մի փոքրիկ, բայց խոսուն վկայութիւն Սեպուհի գործասի ծառայողներից մեկի հուշագրութիւնից. «Իգդիրի շրջանում թուրքերն ու քրդերը գլուխ են բարձրացրել, նրանք նույնիսկ հարձակման են դիմել այսօր(թվագրված է 6-ը հոկտեմբերի-Հ. Գ.): Այնտեղ հիմա գործում է Դրոն, այն մարդը, որն անցյալ տարի 250 ձիավորներով Իգդիրից դուրս քշեց 5000-ից ավելի քուրդ խուժանին, որոնք ուզում էին կտրել մեր զորքերի ճամփան եւ տիրել նրանց:

Դրոն իր հայրենիքում է եւ այնտեղ յուրաքանչյուր քարն ու թուփը նրան քաջածանոթ է»¹:

Սուրմալուի հայ բնակչութիւնը, քաջատեղյակ լինելով իր նշանավոր հայրենակցի հեղինակութեանը, մարտական նշանակալի կենսագրութեանն ու հրամանատարական կարողութիւններին, մեծագույն հարգանք եւ վստահութիւն է տածել նրա նկատմամբ: Բնական է, Դրոյի համար ավելի դուրին կլիներ ու նախապատվելի մարտնչել իրեն առավել հարազատ միջավայրում:

3. Պիտի ընդգծել, որ Սուրմալուի ճակատում գործող գործասերը նախկինում մեծամասամբ գործել էին նրա հրամանատարութեամբ ու հիմնականում պահպանել էին իրենց մարտական կազմը եւ հետեւաբար նաեւ մարտական որակները: Սուրմալուի ճակատի գործասերի հրամանատարներից շատերը, օրինակ գնդապետներ Լալայանցը, Խուրաբաշյանը, Մամաջանյանը, Կուռո Թարխանյանն ու խմբապետ Բազգառնցի Մարտիրոսը, անգամ մինչեւ Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակումը, գրեթէ մշտապէս ծառայել էին Դրոյի գլխավորած գործասերում: Կարելի է վստահօրէն ասել, որ նա քաջատեղյակ էր ու հավատում էր Սուրմալուի ճակատում մարտնչող գործասերի եւ նրանց հրամանատարների մարտական կարողութիւններին ու նվիրվածութեանը:

4. Եթէ Դրոյին, այնուամենայնիվ, տեղափոխելին Կարսի ուղղութիւն, ապա նա այդ դեպքում ստանձնելու էր ոչ թէ Սարիզա-

¹ «Ազատ, անկախ եւ միացյալ Հայաստանի վերջին օրերը», Երեւան, 1993, էջ 89:

միչ-Կարս ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը, այլ պիտի փոխարիներ գեներալ Հովսեփյանին կամ ավելի ստույգ՝ Կարսի բերդապետ, գեներալ Դանիել Բեկ-Փիրուճյանին: Սարիղամիչ-Կարս ռազմաճակատի ընդհանուր գորահրամանատարը գեներալ Սիլիկյանն էր: Տեղափոխվելով Կարսի ռզղութիւն, Դրոն, բնականաբար, պիտի գործեր գեներալ Սիլիկյանի անմիջական հրամանատարութեամբ: Սուրմալուի ռզղութիւնը ինքնուրույն գործող ռազմաճակատ էր, իսկ նրա հրամանատարը ռզղակիրորեն ենթարկվում էր միայն Հայաստանի Հանրապետութեան բանակի սպարապետ գեներալ Նազարբեկյանին: Անկասկած Դրոյի համար առավել նախապատվելի էր օժտված լինել ինքնուրույն գործելու իրավունքով ու հնարավորութեամբ, քան գործել որեւէ մեկի, թեկուզեւ գեներալ Սիլիկյանի հրամանատարութեամբ: Բացի դրանից, նա քաջատեղյակ էր իր հայրենի Սուրմալուի տեղանքին:

Այսուհանդերձ, Դրոն չէր կարող հրաժարվել ստանձնելու Կարսի ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը, եթե ՀՀ կառավարութիւնը, զինվորական նախարարութիւնն ու բանակի հրամանատարութիւնն այս հարցում կայացնեին համապատասխան որոշում:

Սուրմալուի ռզղութիւնը, անշուշտ, ուներ իր առանձնահատկութիւնն ու բացառիկ կարեւոր նշանակութիւնը:

1. Սուրմալուի ռազմաճակատը, ի տարբերութիւն Սարիղամիչ-Կարս ռզղութեան, որը հանձին հարյուրավոր հրանոթներով ու գնդացիներով զինված Կարսի հզոր բերդաքաղաքի, ինչպէս նաեւ այդ ռզղութիւնում գործող զրահագնացքի, չունէր պաշտպանութեան այդօրինակ հզոր միջոցներ եւ անգամ մարտական բավարար ուժեր:

Բայց Դրոն իր հարուստ մարտական կենսափորձով խորապէս տիրապետում էր ռազմավարութեան մեջ գերիշխող այն ճշմարտութեանը, որ որեւէ ճակատամարտում հաղթելու անհրաժեշտ նախադրյալը նախ եւ առաջ պայմանավորված է ոչ թե տեղանքի ու զինվածութեան առավելութեամբ, այլ առավելապէս մարտունակ, կարգապահ ու բանիմաց հրամանատարների եւ զինվորների անբասիր գործունեութեամբ: Սուրմալուի ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը ստանձնելիս՝ նա գլխավորապէս առաջնորդվել է հենց այդ հանգամանքով, եւ ինչպէս վկայում է Կարո Սասունին. «...կարողացած էր իր մօտ հաւաքել լաւագոյն հայ սպաներ, որոնց կազմած զօրամասերը հայկական բանակի ընտրանին էին: Զօրքերը եւ ժողովուրդը շատ կը սիրեին Դրօն, որուն շուրջը համախմբուած էին»¹:

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1926, ապրիլ, էջ 96:

3. Դրոն, չլիցերագնահատելով Սարիղամիշ-Կարս ուղղության կարեւորութիւնը, Հանրապետութեան պաշտպանութեան գործում մեծապէս գնահատել ու կարեւորել է նաեւ Սուրմալուի ռազմաճակատի նշանակութիւնը:

Չնայած այն հանգամանքին, որ ՀՀ կառավարութիւնն ու Հայկական բանակի գլխավոր հրամանատարութիւնը Կարսի ճակատն էր ընդունում որպէս գլխավոր ուղղութիւն, այնուամենայնիւ, Սուրմալուն իր աշխարհագրական դիրքով եւ ռազմավարական նշանակութեամբ պակաս կարեւորութիւն չէր ներկայացնում: Նախ, Սուրմալուի ռազմաճակատը ավելի մոտ է գտնվում Հանրապետութեան մայրաքաղաք Երեւանին ու Հայաստանի ամենախիտ բնակեցված շրջանին՝ Արարատեան դաշտին: Եթէ թուրքական զորքերին հաջողվեր խորտակել Սուրմալուի ռազմաճակատում մարտնչող զորամասերի դիմադրութիւնը, ապա նրանք կարող էին հաջողութեամբ գետննցել Արաքսը եւ հաշված ժամերի ընթացքում հայտնվել Արարատեան դաշտում, ապա նաեւ մայրաքաղաք Երեւանում: Իսկ մարտական գործողութիւնների այդօրինակ զարգացումն անխուսափելիորեն հարցականի տակ կդնէր ոչ միայն Հանրապետութեան մայրաքաղաք Երեւանի, այլեւ ողջ Հայաստանի գոյութիւնը: Ահա այդ կործանարար հանգամանքն է նկատի ունեցել գեներալ Սիլիկյանը, շեշտելով. «...Եթէ Երեւանը անցնի թշնամու ձեռքը, ի՞նչ արժէք կունենայ Կարսի ճակատը»:

Դրոյի համոզմամբ՝ «Սուրմալուն կորցնել, նշանակում էր Հայաստանը կորցնել»¹:

4. Սուրմալուի ռազմաճակատում, բացի կանոնավոր զորամասերից, գործում էին նաեւ 6000 զինյալներից բաղկացած քրդական հրոսակախմբերը, որոնք քանակական առումով ավելին էին քան Կարսի ուղղութիւնում գտնվող քուրդ զինյալները: Քուրդ հրոսակախմբերի շարքերը պարբերաբար համալրել են Բագրեւանդի, Աբաղայի, Դիադինի, Դոմպանդի եւ հարակից այլ շրջանների քրդերը: Սուրմալուի ճակատում կենտրոնացած քրդական հրոսակախմբերն անկասկած տեղյակ էին, որ իրենց շրջանների քրդերի զգալի մասին կտորել էր հենց Դրոյի գլխավորած պատժիչ արշավախումբը, 1915 թ. ձեռնարկված նշանավոր «Աբաղայի արշավանք»-ի ժամանակ: Կարելի է պատկերացնել, թէ ինչպիսի ահալոր սպանդ ու ավարառութիւն կիրականացնէին այդ հրոսակախմբերը Արարատեան դաշտում եւ մայրաքաղաքում, եթէ նրանց հաջողվէր թուրքական զոր-

¹ Վրացեան Ա., Սրրկածին Դրոն, էջ 131:

քերի համագործակցութեամբ հաղթահարել հայկական գորքերի դիմադրութիւնն ու գետանցելով Արաքսը՝ խորանալ հանրապետութեան տարածքը:

Դրոն մարտադաշտում եւ այլ պայմաններում բազմիցս առնչվել էր քուրդ հրոսակներին ու գերազանց գիտեր հայութեան նկատմամբ նրանց տրամադրութիւնը: Նա, խորապես գիտակցելով ու արժեւորելով Սուրմալուի ռազմաճակատի դժվարութիւնները եւ նրա դերն ու նշանակութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան պաշտպանութեան եւ գոյատեւման գործում, հայկական բանակի հրամանատարութիւնից պահանջում է իրեն վստահել Սուրմալուի, այլ ոչ թե Կարսի ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը:

Ի տարբերութիւն 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերի, հայկական բանակի հրամանատարութիւնը 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմի ժամանակ անբացատրելի պատճառով չի կիրառում հետեւյալ մարտավարութիւնը: 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերի ժամանակ Սուրմալուի ռազմաճակատի գորքերը, որոնց հրամանատարը դարձյալ Դրոն էր, թուրքական գորքերի գրոհները կասեցնելուց հետո կազմակերպում են գավառի հայ բնակչութեան տեղափոխութիւնը եւ այրելով Մարգարայի եւ Կարակալայի կամուրջները, գետանցում Արաքսն ու կանոնաւոր գորաշարքերով տեղափոխվում Արարատյան դաշտ: Շնորհիվ այդ մարտավարութեան, թուրքական մի ամբողջ դիվիզիա գամված մնում է տեղում՝ Արաքսի հակադիր ափին եւ զրկվում մարտական հիմնական գործողութիւններին մասնակցելու հնարավորութիւնից, իսկ հայկական գորամասերը, Սուրմալուի ճակատից տեղափոխվելով Արարատյան դաշտ, մեծ հաջողութեամբ մասնակցում են Սարդարաբատի եւ Բաշ-Աբարանի ճակատամարտերին:

Այս անգամ հայկական բանակի հրամանատարութիւնը անհասկանալի պատճառով չի կիրառում այդ մարտավարութիւնը, որը հույժ կարեւոր նշանակութիւն ունեցավ Մայիսյան հերոսամարտերում հայութեան նվաճած հաղթանակներում: Անհասկանալի է թե ինչու, ի՞նչ պատճառաբանութեամբ հայկական գորքերի վերին հրամանատարութիւնը Սուրմալուի ճակատից Արաքս գետի հակադիր ափը տեղափոխված գորամասեր չի տեղափոխել Կարսի ուղղութիւն:

Սուրմալուի ռազմաճակատում ավելի քան 10,000 զինյալներից բաղկացած թուրքական կանոնաւոր գորամասերի ու քրդական հեծելախմբերի դեմ, որոնք կռիվների ընթացքում պարբերաբար հա-

մայրվում էին, դիմակայում էին ընդամենը «...9-րդ գունդը՝ 1200 հետեւակ, 25 ձիաւոր, 16 գնդացի, հրամանատար գնդապետ Խուզաբաշեան, 8-րդ գունդը՝ 600 հետեւակ, 40 ձիաւոր, 8 գնդացի, հրամանատար գնդապետ Տ. Բաղդասարեան, էքսպեդիցիոն գործատար՝ 5 վաշտ՝ 500 հետեւակ, 16 բեռնակիր եւ 8 գնդացի. Կուռու Թարխանեանի այրուծին՝ 260 ձիաւոր, 6 գնդացի:

Հոկտեմբերի 1-ին 8-րդ գունդը փոխադրուեց Կարսի ճակատ, որ Սեպուհի բրիգադի մի մասն էր. դրա փոխարէն նոր լրացումներ եղան, որով ամբողջ Սուրմալուի գործատար թիւը հասաւ 2000 հոգի», եւ 1000 կամավոր աշխարհագորայիններ¹:

Հետաքրքիր է ծանոթանալ Դրոյի գլխավորած զորամասերի հրամանատարների բնութագրերին՝ Վարդգես Ահարոնյանի մեկնաբանութեամբ, որը պատերազմի ժամանակ լինելով Սուրմալուի ճակատում, շատ լավ ծանոթ էր զորամասերի ու նրանց հրամանատարների մարտական ուղուն եւ որակներին:

«...Իրոք, գրում է Վ. Ահարոնյանը, - այստեղ բոլոր աչքի ընկնող եւ պատասխանատու դիրքեր գրավող սպաները երիտասարդներ են: Ահա, ծանրախոհ, քրդական հաւասարակշռուած գնդապետ Խուզաբաշեանը, որ հագիւ 30 տարեկան է: Ահա նրան հասակակից անընդով եւ առիւծասիրտ փոխգնդապետ Հալաբեանը: Մուսայ, սակաւախոս Թարխանեանը, որի արտաքինն իսկ ասես մի սեղմած բռունցք լինի միշտ պատրաստ թշնամու գլխին իջնելու, ընդամենը 26-27 տարեկան, հաստատակամ ու վճռական Թարխերդիեանը, 26 տարեկան, շրջահայց, զգոյշ, հոտառու Շահբագեանը, 26 տարեկան եւ վերջապէս կրակ ու բոց Մամաջանեանը միայն 24 տարեկան»²:

Վ. Ահարոնյանի բնութագրած արժանացած սպաները թեպետ շատ երտասարդ էին, բայց բազում կոիվների բովում կոփված եւ գինվորների ու վերին հրամանատարութեան շրջաններում անառարկելի հեղինակութուն վայելող հրամանատարներ էին:

«Այդպէս են, - շարունակում է Վարդգես Ահարոնյանը, - այն գորաբանակի սպաները, որոնցից ամէն մէկի թիկունքում իբրեւ անբաժան ստուեր կանգնած է ինքը՝ գորաբանակի ընդհանուր հրամանատարը՝ Դրօն:

Ինչպէս իր ձագուկներին թռչել սովորեցնող արծիւ՝ տարածել է նա իր թեւերը բոլորի վրայ, ամէն մէկի համար ունի խրախուսանքի մի խօսք, քաջալերանք ու յորդոր:

¹ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 478:

² «Յառաջ», 1920, նոյեմբերի 17:

Եւ չկա որեւէ այն թէկուզ վախկոտ գիւնւորը կամ սպան, որ Դրօ-
յի խօսքով բաց աչքերով, առանց տատանուելու դէպի մահը չի քայ-
լի: Որը նրա ենթակայ ռազմիկներից կյանդգնի խնայել իր կյանքը
այն ժամանակ, երբ ինքը ընդհանուր հրամանատարը չի խնայում
իր կյանքը հասարակ գիւնուորի պէս»¹:

Համաձայն Վահէ Արծրունու տվյալների՝ Սուրմալուի ճակատում
գործում էին հետեւյալ զորամասերը. «...9-րդ, 10-րդ եւ 11-րդ գուն-
դերը, Երեւանի պահեստի ոստիկանութիւնը, սասունցի ճիւղերը, ինչպէս նաեւ եգիտ-
ներու 200 կամաւորները՝ Ջեանգիր աղայի ղեկավարութեամբ, ըն-
դամենը՝ մօտ 3000 շուկչ...»²:

Սուրմալուի ճակատում գրեթե եռակի անգամ գերակշռող ուժեր
ունեցող հակառակորդի դեմ մարտնչող Հայ զինվորների քանակը
երկու վկայութիւններում նույնն է: 3000 մարտունակ եւ իրենց
հայրենիքին նվիրված քաջակորով մարտիկներն ու նրանց անպար-
տելի հրամանատարն ավելի քան բավական էին թշնամուն ջախջա-
խելու համար:

Մինչեւ հոկտեմբեր ամիս տեղի ունեցած վճռական ճակատամար-
տերը՝ Դրոյին հարկ է լինում հաղթահարելու կարեւոր նշանակու-
թիւն ունեցող մի քանի արգելքներ, որոնք զուտ ռազմավարական
առումով անհրաժեշտ էին հետագայում հակառակորդի դեմ արդյու-
նավետ գործողութիւններ ծավալելու համար:

1920 թ. ամռանը Հայկական զորքերի կողմից Հայաստանի Հան-
րապետութեան տարածքը մահմեդական բնակչութիւնից մաքրելուց
հետո, թուրքերը Հայաստանում կորցնելով իրենց արյունակից դաշ-
նակիցներին եւ այդ բացը մասամբ լրացնելու նպատակով, ձեռնար-
կում են որոշակի պատասխան գործողութիւններ:

Թուրքական հրամանատարութիւնը՝ հիմնական մարտական
գործողութիւններ ծավալելու նախօրեին, որպէս ապագա արշավան-
քի հաջողութեան գրավական, ձգտում էր Հայաստանի մի շարք
սահմանամերձ շրջանները, այդ թվում նաեւ Սուրմալուի թուրքաբ-
նակ եւ քրդաբնակ բնակավայրերը, հատկապէս Կողբի աղահանքե-
րը, վերածել ռազմական ամրակուռ հենակետերի:

«Անոնց շարժումը,~ նշում է Վ. Արծրունին,~ Օլթիէն մինչեւ Կաղ-
զուան, Կողբ եւ Շահթախթի եղաւ աստիճանական, սիստէմաթիք եւ
ներդաշնակ: Գնդապետ Շաղուբաթեանի Կաղզուան թողնելէն հա-

¹ Նույն տեղում:

² Վահէ Արծրունի, Գ24. աշխ., էջ 198:

զիւ շաբաթ մը վերջ, Օրկոֆի ուղղութեամբ նախ՝ քրդական եւ, ապա՝ թրքական կանոնաւոր շարժումներ նկատուեցան»¹:

Քեմալականներին հաջողվում է զգալի մարտական ուժեր կենտրոնացնել Կողբի աղահանքերում: Եթե հայկական բանակի հրամանատարութիւնը ժամանակին չձեռնարկեր համապատասխան քայլեր, ապա Կողբի տարածքը, ապագա արշավանքի նախօրեին, փաստորեն, կարող էր դառնալ այն հարմարավետ հենակետը, որտեղից թուրքական զորքերը ամենակարճ ճանապարհով կարող էին հարձակում գործել Երեւանի վրա: Որպեսզի Սուրմալու գավառում եւ նրա հարակից շրջաններում պահպանվեր կայուն, անվտանգ իրավիճակ, անհրաժեշտ էր նախ եւ առաջ վերացնել Կողբի թուրքական հենակետն ու թուլլ չտալ, որպեսզի հակառակորդն առավելագույնս ամրապնդվեր այդ տարածքում:

Դրոն, ստանձնելով Սուրմալուի ուղղութիւնում տեղաբաշխված զորքերի հրամանատարութիւնը, պիտի վնասագերծեր Կողբի թուրքական հենակետերը: Դրվատելով Դրոյի կողմից հանրապետութեան սահմանամերձ տարածքը պաշտպանող զորքերի հրամանատարութիւնը ընդունելու իրողութիւնը, Վ. Արծրունին գրում է. «Ես նրան տեսայ Կողբի ճակատի վրայ, ուր իր անակնկալ երեւումը, կիսամերկ ու կիսաքաղց մեր զօրքի մէջ, առաջ բերաւ պաշտամունքի տանող խանդաւառութիւն: Ես նրան տեսայ իր հայրենիքի յարկի տակ, շրջապատւած բարձրագոյն կրթութիւն ստացած եւ ռազմական փառք վաստակած սպաներով, որոնք ո՛չ միայն սիրում էին նրան, որպէս մարդու, այլեւ սրտանց, այո՛, անվերապահորեն արժէք էին տալիս նրա ռազմական կարողութիւններին»²:

ՀՀ զինված ուժերի հրամանատարութիւնից ստանալով համապատասխան առաջադրանք՝ Սուրմալուի ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը դեռեւս նոր-նոր ստանձնած Դրոն վճռում է նախահարձակ լինել եւ ջախջախել Կողբի աղահանքերում կենտրոնացած թուրքական զորքերին ու նրանց սատարող քրդական զինախմբերին: Ծրագրած հարձակողական գործողութեան կենսագործման համար նրա հրամանատարութեան ներքո տվյալ ժամանակահատվածում եղել են հետեւյալ մարտական ուժերը. «...Ա. Զախ թեւէն՝ գնդ. Մամաջանեան 450 զօրքով, 2 լեւնային թնդանօթով, 4 գնդացիրով եւ 30 ձիււոր հետախոյզներով, Բ. կեդրոնէն՝ գնդ. Բէգ. Զուրաբեանը 450 զօրքով, 2 թնդանօթ, 4 գնդացիր, 30 ձիււորներով Գ. աջ

¹ Նույն տեղում, էջ 197:

² «Ալիք», բացառիկ, 1956, ապրիլ, էջ 194:

թեւէն՝ Սասունցի Մանուկն իր ճիւղերը զօրամասով, գնդապետ Փիւրումեանը Սարգարբատի գումարտակով, 2 թնդանօթ, 4 գնդացի, ընդամենը 500 զօրքով: Այսպիսով, Կողբի վրայ շարժուող բանակը 1500 սուխն ունէր»¹:

Սեպտեմբերի 9-ի լույս 10-ի գիշերը Սուրմալուի ճակատում տեղաբաշխված մարտական ուժերը Դրոյի հրամանատարութեամբ, առանց որեւէ առանձնահատուկ նախապատրաստութեան հարձակվում են Կողբի աղահանքերում դիրքավորված հակառակորդի վրա: Քանի որ հայկական զորքերը մինչ այդ այնքան էլ չէին դրսևորել հարձակումներ ձեռնարկելու տրամադրվածութիւն, ուստի հակառակորդը անակնկալի է մատնվում եւ չի կարողանում լուրջ դիմադրութիւն ցույց տալ: Հայկական զորամասերն անկասելի հարվածներով ջախջախում են Կողբի աղահանքերում դիրքավորված թուրքական զորքերին ու քրդական զինախմբերին եւ դուրս շարտում Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններից:

Կողբի աղահանքերի գրավումը Դրոյի հրամանատարութեամբ իրականացրած առաջին հարձակողական գործողութիւնն էր Սուրմալուի ռազմաճակատում, որն ավարտվում է հայկական զորքերի փայլուն հաղթանակով: Ընդամին, նա, խելամտորեն հաշվի առնելով կամավոր- աշխարհազօրայինների ոչ այնքան մարտունակ կարգավիճակը, հակառակորդի դիրքերի վրա գրոհները ձեռնարկել է միայն կանոնավոր զորամասերի ուժերով:

Արժանվույնս գնահատելով այդ ճակատամարտում Դրոյի կենսագործած խելամիտ ու արդյունավետ մարտավարութիւնը՝ Վ. Արծրունին նշում է. «...Դրո թող չտուլաւ, որ կամաւորները մասնակցէին կռիւներուն, ուր գանոնք գործածեց իբրեւ պահեստի ուժեր, թիկունքը պահողներ: Այս քայլը գեղեցիկ հակադրութիւն մըն է Կարսի ճակատի դրութեան հետ, ուր կամաւորներն ու կանոնաւորները միշտ քով- քովի մնացին՝ տալով այն ցաւալի արդիւնքը, որը շատերը կը վերագրեն այդ իսկ ձախորդ քաղաքականութեանը»²:

Այս հաղթական գործողութիւնից հետո Սուրմալուի ուղղութիւնում ժամանակավորապէս հաստատվում է կայուն իրավիճակ, որն էլ ՀՀ գինված ուժերի հրամանատարութեանը հնարավորութիւն է ընձեռում ի հաշիվ Սուրմալուի ռազմաճակատի թուլացման՝ գնդապետ Տ. Բաղդասարյանի գլխավորած Ց-րդ գունդը տեղափոխել Կարսի ուղղութիւն: Իհարկե, մի ամբողջ գնդի տեղափոխութիւնը շո-

¹ «Հայրենիք» անսագիր, 1926, ապրիլ, էջ 94:

² Վահե Արծրունի, Գշվ. աշխ., էջ198:

չափելի կորուստ էր, մանավանդ այն պահին, երբ ռազմաճակատում հիմնական եւ առավել ծանր մարտական գործողությունները դեռեւս նոր էին ծավալվելու:

Ցրդ գունդը Կարսի ուղղություն տեղափոխելուց հետո, ինչպես որ սպասվում էր, Սուրմալուի ռազմաճակատում ստեղծվում է բավականին անախորժ իրավիճակ: Դրոն, ռազմաճակատում առաջացած ճեղքվածքը փակելու նպատակով, Հարկադրված, Տ. Բաղդասարյանի Ցրդ գնդի տարածքի պաշտպանութունը հանձնարարում է գնդապետ Խոռաբաշյանի գնդին, որն այդ ժամանակ զբաղեցնում էր Կողբի պաշտպանական բնագիծը:

«Նոր գրաւուած դիրքերը,- գրում է Վ. Արծրունին,- կը պահուէին հետեւեալ կերպով. աջ եւ հիւսիսային թեւը՝ սասունցի ձիաւորները Թաքալթուի բարձունքները, կեդրոն՝ մէկ վաշտ Գրդ գնդէն՝ Ագարակ եւ Գամիշլու գիւղերուն մէջ, ձախ եւ հարաւցիները՝ 2 վաշտ նոյն գնդէն՝ Փիրսախի բարձունքները: Այս ճակատը, որը կը հաշուէր 25-30 վերստ, կը պահէր գլխապետ Արամ Գատումեան, իր տրամադրութեան տակ ունենալով 225 սուխ, 3 գնդացիք եւ 2 լեռնային թնդանօթ»¹:

Ակնհայտ է, որ նշված ուժերով չափազանց դժվար կլիներ հուսալիորեն պաշտպանել նոր դիրքերը: Տ. Բաղդասարյանի Ցրդ գնդի բացակայությունը կարող էր խիստ բացասաբար անդրադառնալ Սուրմալուի ռազմաճակատում ծավալվող իրադարձությունների հետագա ընթացքի վրա: Բայց ուրիշ ելք չկար:

«Երեւանից մեկնելուց առաջ,- գրում է Ս. Վրացյանը,- ես տեսնուցի Դրոյի հետ: Նա մտայլ գույներով նկարագրեց կացութիւնը եւ ցաւ հայտնեց, որ ես հեռանում եմ մայրաքաղաքից: Նա լաւատեղեակ էր Կարսի գորամասերի հոգեբանական վիճակին, մանաւանդ հրամանատարական կազմի թուլութեան: Վրդովուած էր, որ զինուորական նախարարութիւնը հրամայել էր Սուրմալուի ճակատի լաւագոյն գորաբաժինների մի մասը (խոսքը գնդապետ Տ. Բաղդասարյանի Ցրդ գնդին է վերաբերում - Ն.Գ.) փոխադրել Կարսի շրջան: Նա չէր ժխտում Կարսի ճակատը ուժեղացնելու անհրաժեշտութիւնը, բայց ոչ Սուրմալուի տկարացման գնով: Սուրմալուն կորցնել, նրա կարծիքով, նշանակում է Հայաստանը կորցնել»²:

Հարկավոր էր համակերպվել ստեղծված իրողության հետ ու ապավինելով եղած ուժերին՝ պաշտպանել ռազմաճակատը եւ թույլ չտալ թուրքական զորքերին գրավելու Սուրմալուն ու գետանցել Արաքսը:

¹ Նույն տեղում:

² Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. Բ, 1965, էջ 250:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Սուրմալուի ուղղութիւնով սեպտեմբեր ամսին արդեն գործում էին թուրքական մեծաքանակ զորքեր ու քրդական հեծելախմբեր, սակայն թուրք հրամանատարութիւնը, նպատակադրելով ավելի արագացնել այդ տեղամասում մարտնչող հայկական զորամասերի ջախջախումը, հոկտեմբերի սկզբներին Իգդիրի հատվածում մարտադաշտ է նետում նաև Բայագետի զորախումբը, եւ նույն ամսի 4-ին առաջապահ շրկատներով գրավում Արհաջ գյուղը: Միաժամանակ, օգտվելով ճակատի կողմի հատվածի մերկացումից, թուրքական զորքերը հոկտեմբերի 3-ի լույս 4-ի գիշերը վերսկսում են հարձակումը եւ չհանդիպելով լուրջ դիմադրութեան, գրավում Կողբը եւ զարգացնելով հարձակումը՝ փորձում են մոտենալ Արաքսի Կարակալա կամրջին: Ռազմաճակատի այդ հատվածում դիրքավորված գնդապետ Խուրաբաշյանի գունդը ստիպված էր պաշտպանել Դալիկ-Դաշից մինչև Արհաջ ընկած տարածքը:

Նկարագրելով այդ օրը Սուրմալուի ճակատում տեղի ունեցող ճակատամարտի մանրամասները՝ Վ. Արծրունին նշում է. «...թուրքերն աննկատ կերպով մօտեցան Թաքալթուի բարձունքներուն եւ կրակի տարափ մը տեղացին մեր ծայրագոյն աջ թեւի ուժերուն վրայ: Կէս ժամ չանցած յարձակում սկսաւ նաև Փիրսախի(ձախ) բարձունքներուն վրայ: Երկու թեւերուն հրամանատարներն ալ անմիջապէս հռախօսեցին տեղակալ Պուտումեանին... Վերջինս մէկ կողմէ՛ խստիւ հրահանգեց իր թեւերուն ամէն գնով պահել իրենց դիրքերը, եւ միւս կողմէ՛ մեծ դժարութեամբ կացութիւնը հաղորդեց գնդապետ Խուրաբաշեանին...»¹:

Եթե Թաքալթուի եւ Փիրսախի բարձունքներում դիրքավորված մարտիկները չկարողանային անառիկ պահել իրենց վստահված պաշտպանական բնագծերը, ապա հարձակվող ուժերը կարող էին թեւանցել նրանց, ամբողջովին մեկուսացնել ռազմաճակատի Կողբի հատվածը թիկունքից եւ զարգացնելով հարձակումը՝ առաջանալ դեպի Կարակալայի կամրջը: Իսկ դա նշանակում էր, որ կարող էր շրջապատման մեջ հայտնվել գնդապետ Խուրաբաշյանի գունդը:

Տեղակալ Պուտումյանն ու գնդապետ Խուրաբաշյանը, մեծ ջանքեր գործադրելով, փորձում են իրենց հրամանատարութիւնով մարտնչող սակավաթիվ ուժերով ու անսպասելի հակահարվածներ

¹ Վահե Արծրունի, Աշխ. աշխ., էջ 199:

րով կասեցնել թշնամու հարձակումը եւ թույլ չտալ նրան մոտենալու Կարակալայի կամրջին: Թեպետ Տեղակալ Պուտումյանն ու գնդապետ Խուզաբաշյանը եւ նրանց հրամանատարությամբ մարտնչող մարտիկները մեծ ջանքեր են գործադրում, բայց ուժերի խիստ սահմանափակ լինելու պատճառով չեն կարողանում կասեցնել հակառակորդի հարձակումը: Թուրքերի առաջխաղացումը շատ վտանգավոր էր: Եթե նրանց հաջողվեր հաղթահարել հայ մարտիկների դիմադրությունը, ապա կարող էին գրավել Կարակալայի կամուրջն ու հայտնվել Արարատյան դաշտում, իսկ դա չպետք էր որեւէ կերպ թույլ տալ:

Ճակատամարտը ղեկավարող գնդապետ Խուզաբաշյանը, սթափ գնահատելով մարտադաշտում ստեղծված իրավիճակն ու հաշվի առնելով Կարակալայի կամուրջի ռազմավարական կարեւորությունը, մեկնում է դեպի Կարակալայի կամուրջը եւ թշնամու գրոհները դիմակայելու այլ ելք չտեսնելով «...գնդապետ խնդրեց, որ Դրօ եւս ամապարէր նոյն տեղը, խորը համոզուած, որ շուտով տեղի պիտի ունենային ճակատագրական պայքարներ, որոնք տուեալ պայմաններուն մէջ մեզ համար աննպաստ հետեւանքներ պիտի ունենային, եթէ Դրօյի ներկայութիւնը զգալի չըլլար հոն»¹:

Գնդապետ Խուզաբաշյանը ճիշտ էր գնահատել կացությունը: Այդ ճակատագրական պահին Կարակալայի կամրջի մոտ Դրօյի ներկայությունն ավելի քան անհրաժեշտ էր:

Ճակատագրական պահ էր, մարտադաշտում ստեղծված ծանրագույն կացությունը հրամայաբար թելադրում էր գործել արագ, կշռադատված, ուժերի գերագույն լարումով ու վճռական:

Դրոն անհապաղ ուղեւորվում է մարտադաշտի ամենավտանգված եւ կարեւորագույն՝ Կարակալայի կամրջի տեղամասը: Թշնամուն պարտության մատնելու համար նախ եւ առաջ հարկավոր էր հոսսալիորեն ապահովել Կարակալայի կամրջի պաշտպանությունը եւ դրանով իսկ խափանել Արարատյան դաշտ ներխուժելու թուրքական զորքերի փորձերը:

Քանի որ մշտապես կապի մեջ էր գտնվում գնդապետ Խուզաբաշյանի հետ եւ քաջատեղյակ էր մարտադաշտում տիրող կացությանը, անհապաղ կայացնում է ճակատամարտը շարունակելու հետեւյալ վճիռը. «...Դրօն գնդապետ Խուզաբաշեանի սպայակոյտը հաստատեց Քեալակարիս գիւղը, գնդապետ Բէկ-Զօհրաբեանին

¹ Նույն տեղում, էջ 201:

յանձնարարեց կամուրջին պաշտպանութիւնը՝ երկու ասիերը տեղավորելով»¹:

Մարտադաշտում նրա անմիջական ներկայութիւնն ու ձեռնարկած քայլերը ճիշտ ժամանակին էին: Հոսսալիորեն ապահովելով Կարակալայի կամրջի պաշտպանութիւնը՝ Դրոն ձեռնամուխ է լինում կազմակերպելու հայկական զորքերի հակահարձակումը: Գնդապետներ Նուրաբաշյանի եւ Բէկ-Ջոհրաբեանի գլխավորած մարտիկների դիմադրութիւնն աներեր էր: Թուրքական զորքերի ձեռնարկած բոլոր գրոհները՝ խորտակելու հայ մարտիկների դիմադրութիւնն ու գետանցելու Արաքս գետը, անցնում են ապարդյուն:

Կարակալայի կամրջի պաշտպանութեան հոսսալիութեան ապահովումը դեռեւս լիակատար հաղթանակ չէր: Ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը, կանխատեսելով դեպքերի հետագա զարգացման հնարավորութիւնները, ճիշտ է գնահատել հետեւյալ հանգամանքը. եթե թուրք հրամանատարութիւնը լրացուցիչ ռազմական ուժերով կարողանար ամրապնդել այդ հատվածում, որը միանգամայն սպասելի էր, ապա ռազմաճակատի այդ տեղամասում զորքերի քանակական ու դիրքային հաշվեկշիռը արմատապես կարող էր փոխվել, եւ Սուրմալուի պաշտպանների մարտնչելու ու հաղթելու հնարավորութիւնները կարող էին հասնել վատթարագույնի: Հարկավոր էր հակառակորդին թույլ չտալ իր զորքերը կենտրոնացնելու եւ նախաձեռնութիւնը իր ձեռքը վերցնելու հնարավորութիւն: Դրոն, խորամտորեն գնահատելով տիրող կացութիւնը, առանց վարանելու հրամայում է գրավել Արհաջ գյուղը: Հայ զինվորների գրոհն անկասելի էր: Սուրմալուի պաշտպանները, զարգացնելով հարձակումը, հուժկու հարվածով հետ են շարտում թշնամուն նաեւ Սուրմալու, Պիրլու եւ մյուս բնակավայրերից եւ ստիպում հակառակորդին նահանջել: Թուրքական պարտված զորքերը հետ են շարտվում մինչեւ Մասիսի ստորոտը:

Նույն օրը հայկական զորքերը սրընթաց հարձակումով գրավում են նաեւ Պիրլ եւ Նոզբալ բնակավայրերը, սակայն հակառակորդի՝ մարտադաշտ հասած նոր զորախմբերի դիմադրութիւնն ու գիչերային խավարը խոչընդոտում են զարգացնելու ձեռք բերած հաջողութիւնը: Այդ օրվա մարտերի վերաբերյալ հայկական զորաբանակի շտաբը ստանում է հետեւյալ հեռագիրը. «Հոկտեմբերի 4-ի կեսօրվան,-նշվում է ռազմաճակատից առաքված ամփոփագրերից մեկում, - հակառակորդին հաջողվում է գրավել Պիրլ գյուղը եւ Նուլբ բնա-

¹ Նույն տեղում:

կավայրը: Մեր գործածածները հետ են քաշվել մինչև Կարակալայի կամուրջը: Մոտավորապես ժամը 15-ին Իգդիրի կողմից հասցված հակահարվածով մեզ հաջողվում է գրավել Պիրլ գյուղը, բայց Կամիչլու գյուղի մոտակայքում թուրքերի եւ քրդերի զգալի ուժերի (մոտ 1000 մարդ երկու գործող հրանոթներով) կուտակման եւ մուժն ընկնելու հետեւանքով մեր հարձակումը կանգ է առել:

Իգդիրի շրջանում հոկտեմբերի 4-ի երեկոյան ինսլֆալ եւ ինոչքաքար գյուղերը գրաված քրդերի հետ ունեցել ենք փոխհրաձգութիւն: Հոկտեմբերի 5-ի առավոտյան մեր հետախույզները գրավել են նշված գյուղերը եւ Արհաջ գյուղը¹:

Սուրմալուի ռազմաճակատում հոկտեմբերի 4-ին եւ 5-ին տեղի ունեցած կռիվները լուսաբանող մեկ այլ մեկնաբանութիւնում նույնպես արձանագրելով հայկական զորքերի հաղթանակը՝ հեղինակը նշում է. «Թշնամին, տեսնելով հայ զորքերու ուժեղ յարձակողականը, թոյլ դիմադրութիւն մը ցոյց տուաւ եւ քաշուեցաւ Մասիսի լանջերը: Այս կռիւներու ժամանակ օգնութիւն էր հասած գնդ. Ջհանգիր Բէգը (եգդի) իր 80 զինուորներով: Դրոյի կարգադրութեամբ հայ զորքը իր նախկին դիրքերը կը վերադառնար ու հոն կ'ամրանար»²:

Սեպտեմբերյան հաղթական կռիվներից ճիշտ մեկ տարի առաջ, երբ Դրոն մի փոքրաթիվ ջոկատով գտնվում էր Իգդիրում, թուրքքրդական 3000- անոց հրոսակախմբերը, իջնելով Բարդոլոյան լեռներից, ներխուժում են Իգդիր եւ հանկարծակիի բերում քաղաքը պաշտպանող պահակազորին: Իգդիրում Դրոյի մղած այդ կռիվը կարծես հրաշքի է նմանվում: Նա, բնավ չերկնչելով թշնամու բազմապատիկ գերակշռող ուժերից, Կուռո թարխանյանի ընկերակցութեամբ ընդամենը 160 զինվորներով այնպիսի հուժկու հարված է հասցնում թուրքքրդական հրոսակախմբերին, որ նրանք գլխիկոր լքում են մարտադաշտը՝ թողնելով հարյուրավոր սպանվածներ ու վիրավորներ³:

Այդ հաղթական կռիվից մեկ տարի անց հայկական մարտական ուժերը, նրա հրամանատարութեամբ նվաճելով եւս մի կարեւոր հաղթանակ, խափանում են Հայաստանի տարածքը ներխուժելու նպատակով թշնամու ձեռնարկած հարձակումները:

Եզրափակելով այդ կռիվների նկարագրութիւնը, Վ. Արծրունին որպէս գնահատականի խոսք, նշում է. «Տաճիկներն արդէն հասկա-

¹ ՀՀ ԲԿԱ, քժ. 17/17, գ. 3, էջ 3:

² «Հայրենիք» անսագիր, 1926, ապրիլ, էջ 95:

³ Տե՛ս «Յառաջ», 1920, նոյեմբերի 17:

ցան, թէ Սուրմալուի ճակատն արդէն ունէր բաւական տարբեր մատաղ, քան այն, ինչ որ իրենք գտեր էին Կարսի ռազմաբեմին վրայ: Անկախ վերջնական յաղթանակէն յետոյ յարակրկնած իրենց թրքաւայել մեծխօսիկուլթենէն, անոնք միշտ ալ ակնածանքով վարուեցան դէպի Հայկական գօրքը...»¹:

Ռազմաճակատում ծավալվող մարտական գործողութիւններին գուզընթաց նշանակալի իրադարձութիւններ էին տեղի ունենում նաեւ Հանրապետութեան քաղաքական կյանքում:

Հոկտեմբերի 11-ին Երեւան է ժամանում Լեզրանի գլխավորած Խորհրդային Ռուսաստանի պատվիրակութիւնը եւ Հայաստանի կառավարութեանը ներկայացնում հետեւյալ վերջնագիրը.

1. Հրաժարուել Սեւրի դաշնագրից:

2. Թոյլ տալ խորհրդային զորքերին իրենց ռազմամթերքով անցնիլ Հայաստանի երկաթուղիներով միանալու համար Մուսթաֆա Քեմալի գօրքերին՝ դաշնակիցներու դէմ կռուելու համար:

3. Հայաստանի եւ հարեւանների միջեւ գոյուլթիւն ունեցող սահմանային վէճերի լուծումը յանձնել Խորհրդային Ռուսաստանի իրաւաստութեանը եւ մի շարք երկրորդական առաջարկներ²:

Լեզրանի պատվիրակութեանը Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեանը պատասխանի համար տրվում է 48 ժամ: Նույն օրը հրավիրվում է նախարարների խորհրդի արտակարգ նիստ, որին, բացի կառավարութեան անդամներից, մասնակցում էին Մոսկվայից վերադարձած Հանրապետութեան պատվիրակութեան անդամներ Լեւոն Շանթը, Համբարձում Տերտերյանը, Լեւոն Զարիֆյանը, ինչպես նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան նախկին վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունին:

Լեզրանի առաջարկած պայմաններն ընթերցելուց ու համակողմանիորեն քննարկելուց հետո խորհրդակցութեան մասնակիցները, գալով ընդհանուր համաձայնութեան, մշակում են իրենց միասնական տարբերակը եւ այն ներկայացնում Խորհրդային Ռուսաստանի պատվիրակութեանը:

Հոկտեմբերի 13-ին սկսվում են բանակցութիւնները Խորհրդային Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լեզրանի, նրա խորհրդականներ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի, Սիլիւսի եւ Հայկական կողմի Լ. Շանթի, Հ. Տերտերյանի, Լ. Զարիֆյանի միջեւ: Բանակցու-

¹ Վահե Արծրունի, Ըշվ. աշխ., էջ 202:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1926, մայիս, էջ 6-7:

թյունները շարունակվում են մինչև Հոկտեմբերի վերջերը եւ Կարսի անկման նախօրեին երկուստեք ստորագրում են համաձայնագիր, որի գլխավոր կետերն են.

1. Ռուսաստանը հրաժարվում է Հայաստանի օգտին ամբողջ Երեւանի նահանգից, Ղարսի նահանգից, Զանգեզուրից, Ղազախից եւ Լոռիից:

2. Տաճկական զորքերը դատարկում են ամբողջ Ռուսահայաստանը մինչև 1914 թ. սահմանը:

3. 1914 թ. սահմանագծից մինչև Տրապիզոն, Էրզրում, Մուշ գիծէն քաշուում են տաճկական զորքերը եւ թողնուում է միայն ադմինիստրացիան, որից յետոյ Ռուսաստանի օժանդակութեամբ ու աջակցութեամբ սկսուում են բանակցութիւնները Անգորայի եւ Հայաստանի միջեւ, սահմանների վերջնական մշակման խնդիրը լուծելու նպատակով:

4. Դրա փոխարէն Հայաստանը նրանց գիջում է տրանզիտ գէնքի, ռազմամթերքի, որից 300 առ հարիւրը թողնուում է Հայաստանին, իսկ մնացածը անց է կացուում պարագրաֆ 3-ի մէջ յիշատակուած գծից արեւմուտք (նկատի ունի Թուրքիա-Հ.Գ.)...

5. Խորհրդային Ռուսաստանը պէտք է վճարէր Հայաստանին երկու եւ կէս միլիոն ոսկի ռուբլի, պէտք է բանար նաւթային ճանապարհ, տար երկրագործական գործիքներ, յանձնէր Մոսկուայում գտնուող էջմիածնական գրքերը, դիւրութիւններ տար Ռուսաստանի մի քանի կենտրոններում հաւաքուած հայ գրեական եւ գեղարուեստական երկերը Հայաստան փոխադրելու, արտօնէր եւ աջակցէր հայ գաղթականների վերադարձին եւ այլն»¹:

Այս նախնական համաձայնագիրը ստորագրելուց հետո Մոսկվայի հետ կապվելու եւ նրա համաձայնությունը ստանալու նպատակով Լեգրանը մեկնում է Բաքու: Եթե Մոսկվան հավանություն տար այդ համաձայնագրի նախագծին, ապա Լեգրանը անհապաղ պետք է վերադառնար Երեւան, եւ Հայաստանի Հանրապետության եւ Խորհրդային Ռուսաստանի միջեւ կնքվեր «Խաղաղության եւ բարեկամության» համաձայնագիր: Սակայն ժամանակը միանշանակորեն ցույց տվեց, որ իզուր էին Խորհրդային Ռուսաստանի աջակցութեամբ պատերազմը զադարեցնելու եւ թուրքական զորքերին հարկադրելու մինչև 1914 թ. սահմանը նահանջելու Հայաստանի Հանրապետության կառավարության փայփայած հույսերը: Խորհրդային իշխանություններն,

¹ Նույն տեղում:

առաջնորդվելով իրենց որդեգրած վաղօրոք մշակված սկզբունքներով եւ քաղաքական նպատակներով ու շահերով, տվյալ ժամանակահատվածում որեւէ նպատակ չունեին անհապաղ կյանքի կոչելու համաձայնագիրը եւ օգնության ձեռք մեկնելու ծանր կացությունում հայտնված Հայաստանի Հանրապետությունը:

Այս հարցի լուծման կապակցությամբ «Հայկական սովետական հանրագիտարան»-ը տալիս է իրականությունը ոչ համահունչ, ճիշտ հակառակ մեկնաբանությունը.

«1920-ի սեպտեմբերին, երբ Թուրքիան պատերազմ սկսեց Հայաստանի դեմ, Լ.պ. (Լեզրանի պատվիրակություն) առաջարկեց իր միջնորդությունը պատերազմը դադարեցնելու համար, սակայն Հայաստանի դաշնակցական կառավարությունը հապաղեց ընդունել առաջարկությունը...»

Հոկ. 28-ին Լ.պ-յանը հաջողվեց դաշնակցական կառավարության հետ կնքել նախնական պայմանագիր, որով Սովետական Ռուսաստանը ճանաչում է Հայաստանի անկախությունը, հրաժարվում է նրա նկատմամբ նախկինում ունեցած բոլոր իրավունքներից, խոստանում օգնել միացնելու հայկ. մարզերը, անվերադարձ տալ 2,5 մլն. ռ. ոսկով, ապահովել թուրք բանակի ետ քաշվելը մինչև 1914-ի սահմանները: Սակայն թուրք. բանակի առաջխաղացումը խանգարեց պայմանագրի վավերացմանը եւ այն ուժի մեջ չմտավ»¹:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության եւ Լեզրանի պատվիրակության միջև նախնական պայմանագիրը, ինչպես արդեն նշվել է, իրոք, կնքվել է, բայց թե ինչո՞ւ այն Մոսկվայի կողմից չվավերացվեց, բոլորովին այլ հարց է: Որպեսզի առավել հավաստի ու պարզորոշ լինի, թե ինչու Մոսկվայի կողմից չվավերացվեց նախնական պայմանագիրը, վկայակոչենք այդ հարցին անմիջականորեն վերաբերող երկու պերճախոս փաստաթղթեր.

1. Նոյեմբերի 4-ին Բաքվում «Հայաստանի իրավիճակի մասին» օրակարգով տեղի է ունենում Խորհրդային Ռուսաստանի Կովկասյան Բյուրոյի (Կավ Բյուրո) եւ Ազրբեջանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի բյուրոյի համատեղ խորհրդակցություն, ուր. «Լսեցին. Լեզրանի որոշումը Հայաստանի իրավիճակի մասին: Որոշեցին.

Ա. Հայաստանի կողմից առաջադրված պայմանագրի մասին վերջնական որոշումը չընդունել՝ մինչև այդ հարցով բանակցու-

¹ Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 4, էջ 512:

թյուններ չընթանան ՌԿԿ ԿԿ-ի հետ, որի վարումը հանձնարարել ընկեր Ստալինին:

Բ. Միաժամանակ հայտնել Քաղբյուրոյի կարծիքը, որ համաձայնագրով նախատեսված Նախիջեւանն ու Զանգեզուրը Հայաստանին հանձնումը ձեռնտու չէ թե քաղաքական եւ թե ռազմավարական առումով...»¹:

2. Առաջնորդվելով հենց այդ որոշմամբ՝ Ստալինը եւ Օրջոնիկիձեն, հաջորդ օրն եւեթ՝ նոյեմբերի 5-ին Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործոց կոմիսար Ջիչերինին են ուղարկում հետեւյալ հեռագիրը.

«ժամանել է Լեզրանը համաձայնագրի նախագծով, նրա կողմից Հայաստանի կառավարութեանը ոչ մի վերջնագիր չի ներկայացվել: Համաձայնագրի նախագիծը նախատեսում է Նախիջեւանը եւ Զանգեզուրը հանձնել Հայաստանին, մենք ստանում ենք զենք եւ այլն թուրքիա տեղափոխելու իրավունք, եթե թուրքերը մեր ճնշման տակ նահանջեն մինչեւ 1914 թ. սահմանը: Նախագիծը չի կարելի շտապ հաստատել, այն կարիք ունի համակողմանի եւ հսկան քննարկման ու փոփոխման (այս հեռագրի պատճենն ուղարկվել է Լենինին -Ղ.Գ.)»²:

Մինչ Հայաստանում սրտատրոփ սպասում էին Խորհրդային Ռուսաստանի պատասխանին, ռազմաճակատներում ռազմական գործողութիւնները շարունակվում էին, իսկ Կարսի ուղղութիւնում թուրքական զորքերի ձեռք բերած նվաճումներն արդեն ակնառու էին: Հոկտեմբերի 14-ին Կարսի ռազմաճակատում հայկական զորքերի կրած անհաջողութիւնը թեպետ իր բացասական ազդեցութիւնն է թողնում նաեւ Սուրմալուի ռազմաճակատում ընթացող գործողութիւնների վրա, սակայն Դրոյի առաջնորդած մարտիկների ոգին ու վճռականութիւնն անսասան էին:

Պատերազմում վերջնական հաղթանակ նվաճելու համար թուրք հրամանատարութիւնն անհրաժեշտաբար պիտի վճռական քայլեր ձեռնարկեր ու բեկում մտցներ նաեւ Սուրմալուի ուղղութիւնում, ուր դեռեւս միայն պարտութիւններ էր ճաշակում: Սուրմալուի ճակատում մարտնչող հայկական զորքերի դիմադրութիւնը խորտակելու համար թուրք հրամանատարութիւնը համայրում եւ վերախմբավորում է ռազմաճակատի այդ հատվածում կենտրոնացած զորամասերը:

¹ Բանբեր Հայաստանի արխիվների, 1993, թիւ 1-2, էջ 314:

² Սույն տեղում, էջ 315:

Սուբմալուի ռազմաճակատը, համաձայն ռազմական ամփոփագրի, «... կազմում էր մի եռանկյունի, որի կատարը գտնվում էր Իգդիրում, երկու կողմերը կազմում էին Իգդիր-Մարգարա եւ Իգդիր-Կարակալա գծերը, իսկ հիմքը՝ Արաքս, Կարակալայի եւ Մարգարայի կամուրջները»¹:

Հոկտեմբերի կեսերին զգալի ռազմական ուժեր կենտրոնացնելով Դաշքորունի եւ Դալիկ-Դաշ գյուղերի ուղղությամբ՝ թուրք հրամանատարությունը ծրագրում է կենտրոնացված, խոյահարիչ հարվածներով ճեղքել հայկական զորամասերի պաշտպանությունն ու գրավել Արաքսի Մարգարայի եւ Կարակալայի կամուրջները եւ դուրս գալ Երեւան-Իգդիր խճուղին, ապա խորանալ Արարատյան դաշտ եւ իհարկե առաջանալ դեպի ՀՀ մայրաքաղաք՝ Երեւան:

Մարտական գործողությունները հաջողությամբ զարգացնելու դեպքում թուրք հրամանատարությունը նպատակադրվում է կտրել Երեւան-Ալեքսանդրապոլ հաղորդակցության ուղիները եւ աքցանի մեջ վերցնել Սարիղամիշ-Կարս ռազմաճակատն ու բերդաքաղաքը: Վերոհիշյալ հանգամանքների առկայության շնորհիվ Սուբմալուի ռազմաճակատը ձեռք է բերում արտակարգ կարեւորագույն նշանակություն:

Հանրապետության ղեկավարությունն ու ժողովուրդը սրտատրոփ եւ մեծագույն հույսով ու հավատով ակնկալում էին Սուբմալուի ճակատում հայկական զորքերի նվաճած հաղթանակի ավետիսին: Իսկ ժողովուրդը եւ այս անգամ եւս ՀՀ կառավարությունը նույնպես, իր ակնկալիքների ու վստահության մեջ չէր սխալվում. այնտեղ իր քաջակորով մարտիկներով մարտնչում էր Դրոն:

«Իր անձնական քաջութեամբ,- գրում է Ալ. Խատիսյանը,- Դրոն դարձած էր հայ զինուորի կուռքը եւ այդ պատճառով՝ ընդունակ էր հրաչքներ գործելու անոր հետ»²:

Այո՛, ժողովուրդը չէր սխալվում. Դրոն եւ նրա առաջնորդած մարտիկները գործելու էին հերթական հրաչքը:

Գլխավոր ռազմակայանից, նույնիսկ այդ ճակատագրական, բախտորոշ պահին, Սուբմալուի ռազմաճակատի զորամասերի մարտաշարքերը համալրելու համար չեն առաքվել որեւէ լրացուցիչ մարտական ուժեր: Հանրապետության կառավարությունն ու հայկական բանակի հրամանատարությունը ավելի քան վստահ էին, որ թեպետ զորքերի քանակական առումով իր սահմանափակ հնարավորությունը, Սուբմալուի ուղղությամբ դեպի Արարատյան դաշտ եւ

¹ Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. Բ, 1965, էջ 196:

² «Ղայրեմիք» ամսագիր, 1925, թիւ 9, էջ 106:

մայրաքաղաքի դարպասները ձգվող ուղիներն անառիկ են ու հուսալիորեն պաշտպանված:

Արարատյան դաշտի եւ մայրաքաղաքի բնակչութիւնը սիրահոժար օգնում եւ ոգեւորում էր մարտադաշտում մարտնչող իր զավակներին, որոնք արդեն նախորդ մարտերում դրսեւորած հերոսականութեամբ իրավամբ վաստակել էին հայութեան սերն ու վաստահութիւնը: Սուրմալուի ռազմաճակատի թիկունքը գործում էր անխափան: Այդ օրերին կարծես մայիսյան հերոսամարտերի ոգին էր վերստին արթնացել ռազմաճակատին սատարող Արարատյան դաշտի հայութեան շրջանում:

Հոկտեմբերի 24-ին Սուրմալուի ճակատում կենտրոնացած թուրքական զորքերի զորամասերն ու քրդական հրոսակախմբերը անհրաժեշտ վերախմբավորում եւ նախապատրաստական քայլեր կենսագործելուց հետո վերսկսում են մարտական գործողութիւններն ու մեծ ուժերով հարձակվում Մարգարայի ու Կարակալայի կամուրջների մերձակայքում պաշտպանական դիրքեր գրաված հայկական զորավաշտերի վրա: Արաքսի երկու կամուրջները չափազանց կարեւոր ռազմավարական նշանակութիւն ունեցող հանգույցներ էին: Փաստորեն Մարգարայի ու Կարակալայի կամուրջներն այն հիմնական հաղորդակցութեան միջոցներն էին, որոնք Սուրմալուի ամբողջ գավառը կապում էին Արարատյան աշխարհի հետ:

Կարելի է ասել, որ այդ երկու կամուրջները Հայաստանի Հանրապետութեան յուրօրինակ դարպասներն էին: Ահա թե ինչու թուրք հրամանատարութիւնը հայկական ողջ զորաբանակը օղակի մէջ վերցնելու ու ջախջախելու նպատակով ձգտում էր նախ եւ առաջ գրավել կամուրջները եւ անգամ ուշադրութեան չարժանացնելով գոհերն ու կորուստները, ամենակատաղի եւ հզոր հարվածներ տեղում էր հենց այդ հատվածներում պաշտպանվող զորամասերի վրա:

«...Հոկտեմբերի 23-ի լույս 24-ի գիշերը,- պատմում է Վ. Արծրունին,- ամենակատաղի յարձակում մը փորձեցաւ Գարակալայէն մինչեւ Դաշթօռուն: Պայքարը սուր էր: Թշնամին կը մտածէր ուժգին գրոհով մը հասնիլ Գարագալա եւ Մարգարա կամուրջները եւ, սպառնալով Երեւանի գոյութեանը, ստիպել Կարսի պարպումը: Այդ բանին մէջ թուրքերը սխալ հաշիւ էին ըրեր: Հին Սարգարաբատի յիշողութիւնները դեռ շատ թարմ էին իրենց մայրենի հողը պաշտպանող հայ ռազմիկներու սրտի մէջ»¹:

¹ Վահե Արծրունի, Աշխ. աշխ., էջ 203:

Սուրմայուրի ռազմաճակատի հրամանատարութեան համար չէր կարող գաղտնիք լինել թուրք հրամանատարութեան մարտավարութիւնը: Նախորդ կռիւլների փորձն արդեն մատնանշում էր, որ այս անգամ եւս թուրք հրամանատարութիւնը առաջին հերթին գրոհներ կգործի հենց այդ կամուրջների ուղղութեամբ: Հայկական կողմը, շատ լավ գնահատելով այդ իրողութիւնը, իր հերթին համապատասխան քայլեր է ձեռնարկում՝ դիմագրավելու այդ ուղղութիւնից տեղացող հարձակումները:

«Երբ սկսուել են կռիւները այդ կամուրջի շուրջը, շտաբում շատերին հետաքրքրել է այն հարցը, թէ ո՞վ է պաշտպանում այդ կարեւոր կետը.

- Գնդապետ Լալաեանը (45 տարեկան) :

- Եթէ նա, կարելի է ապահով լինել: Եթէ թիւրքերն անգամ նրա միւս քրքրեն ատամներով, նա տեղից չի շարժուի...»¹:

Դրոն, որպէս կանոն, շատ լավ տիրապետել է իր հրամանատարութեամբ մարտնչող յուրաքանչյուր զորամասի եւ հրամանատարի մարտական որակներին ու կարողութիւններին, որը նրան հնարավորութիւն է ընձեռել անհրաժեշտ պահին կատարել ուժերի ճիշտ եւ համապատասխան տեղաբաշխում: Կռիւլների ժամանակ նրա տարերքը շարժումն էր, մարտադաշտի ամենաչիկացած կետերում հայտնվելն ու անձնական օրինակով մարտիկներին ոգեւորելն ու սխրանքի կոչելը: Այս կռիւլների ժամանակ նա դարձյալ եղել է իր տարերքի մեջ: Կռիւլների ողջ ընթացքում ռազմաճակատում զորամասի եւ հրամանատարի հետ անխափան, որը շատ կարեւոր է, գործել է կապը: Զորագնդերի հրամանատարներին Դրոյի կողմից տրվող հրամանը միակն էր. գոհվել, բայց պաշտպանել Արաքսի գետանցումները եւ ոչ մի պարագայում թույլ չտալ թշնամուն անցնելու գետն ու ներխուժելու Արարատյան դաշտ:

Ճակատամարտի ընթացքում կամուրջների ուղղութեամբ թուրքական զորքերի ձեռնարկած մեկ գրոհը հաջորդել է մյուսին: Ռազմաճակատի այդ տեղամասում կենտրոնացած գնդապետներ Լալաեանի, Բեկ-Զուրաբեանի, Հալաբեանի եւ Բազգառնեցի Մարտիրոսի եւ այլոց գլխավորած հայկական զրեթե քառապատիկ փոքրաթիվ ուժերի պաշտպանութիւնը ժայռի նման անսասան էր:

Ճակատամարտում Դրոն կիրառել է շատ հետաքրքիր, միանգամայն կշռադատված, իսկ հակառակորդի համար անսպասելի մար-

¹ «Յառաջ», 1920, նոյեմբերի 17:

տավարութիւն: Եթե ճակատի մի հատվածում նրա գլխավորած մարտական ուժերը աննահանջ դիմադրութեամբ պաշտպանում էին Արաքսի գետանցումները, ապա մեկ այլ հատվածում, նախահարձակ լինելով, գրոհներ էին ձեռնարկում թուրքական զորամասերի վրա: Այդ օրը իրենց հարձակողական գործողութիւններով հատկապես աչքի են ընկել գնդապետներ Խուզաբաշյանի եւ Մամաջանյանի գլխավորած զորագնդերը: Չդիմանալով գնդապետ Խուզաբաշյանի առաջնորդած զորագնդի հարձակմանը, թուրքերը թողնում են Քյուլիկի իրենց զբաղեցրած բնագծերը եւ շարժվելով դեպի Կարակալայի կամուրջը, ձգտում են միանալ այդ տեղամասում գտնվող իրենց զորքերին:

Ներկայացնելով ճակատամարտի այդ պահը՝ Վահե Արծրունին նշում է. «...Հոն եւս սխալուեցան: Մեր հրետանիին կրակը գետի երկու ափերէն եւ Քեալակարխի առաջաւոր դիրքերու բարձունքներէն ստիպեց տաճկական կատաղած ալիքները՝ իրենք իրենց վրայ գալարուելով, ետ երթալու: Գնդապետ Խուզաբաշեան, հանգիստ չտալով թշնամիին, վերջինիս ստիպեց լքել նաեւ Քիթիկ(Գետիկ) եւ նահանջել դէպի Գամիշլուի եւ Սէօգիլթլիի բարձունքները: Աւելի դէպի ձախը՝ խմբապետ բաշգառնեցի Մարտիրոսի յաջող դիմադրութեամբ մը Խօշխաբարէն մինչեւ Եայլի երթալով, միացաւ գնդապետ Մամաջանեանի թեւին»¹:

Անհաջողութեան մատնվելով ռազմաճակատի վերոհիշյալ հատվածներում՝ թուրք հրամանատարութիւնը, կենտրոնացնելով առավել մեծաքանակ մարտական ուժեր, գրոհը զարգացնում է Դաշբոռունի եւ Դալիկ-Դաշի ուղղութեամբ: Թուրքական զորամասերը քրդական հեծելախմբերի գործուն անակցութեամբ կարողանում են ուժգին հարձակումով զբաղել Դաշբոռուն գյուղը, այնուհետեւ հարձակումը զարգացնել Իգդիր-Մարգարա խճուղու ուղղութեամբ: Հաղթահարելով այդ հատվածում մարտնչող հայկական սակավաթիվ ուժերի դիմադրութիւնը՝ թուրքերը նույն օրը գրավում են Ղաջար-Թոխանլու, Կարակոյիսլու գյուղերը եւ հասնում մինչեւ Դալիկ-Դաշ, որը մարտավարական առումով կարեւոր դիրք ուներ: Դալիկ-Դաշի գրավումը հակառակորդին մեծ հնարավորութիւն կընձեռնէր հարձակումը զարգացնելու Մարգարայի կամրջի ու Իգդիրի ուղղութեամբ եւ հաջողութեան դեպքում փակելու Սուրմալուի հայ բնակ-

¹ Վահե Արծրունի, Աշխ. աշխ., էջ 203:

չուծյան ու գորքի նահանջի ուղիները, գրկել նրանց Արաքսը գետացնելու հնարավորությունից :

Ամբողջ օրը հակառակորդի ուժերի դեմ հերոսաբար մարտնչող գորախմբերը, այլեւս անկարող լինելով դիմադրելու դեպի Արաքսի կամուրջները ձգտող թշնամու մեծաքանակ ուժերի գրոհներին, քայլ առ քայլ նահանջում են: Ռազմաճակատում շատ վտանգավոր կացություն է ստեղծվում: Եթե հայ մարտիկները չկարողանային կասեցնել թուրքերի եւ քրդական հրոսակախմբերի առաջխաղացումը, ապա նրանք կարող էին գրավել կամուրջներն ու ներխուժել Արարատյան դաշտ:

Ներկայացնելով հայ մարտիկների համար ստեղծված այդ ծանրագույն պահը՝ Մարտիրոսը նշում է. «Երբ տաճիկները անցնում էին մեր ոյժերի թիվունքը, Դրօն կարգադրել էր, որ առաջին գծից ոչ ոք չնահանջի եւ բոլորը մնան իրենց տեղերում»¹:

Թեպետ Դրոյի հրամանատարությունամբ մարտնչող զինվորները, որպես օրենք, նրա հրամաններն անառարկելիորեն կատարում էին, սակայն ռազմաճակատում ստեղծված տագնապալի իրավիճակը հրամայաբար թելադրում էր վճռական քայլեր ձեռնարկել ու հուսալիորեն պաշտպանել Արաքսի գետանցումները: Սթափ գնահատելով կացությունը՝ Դրոն կապվում է Երեւանի հետ եւ պահանջում, որ գնդապետ Կ. Թարխանյանը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Երեւանում, իր հրամանատարություն տակ գտնվող ուժերով անհապաղ օգնություն շտապեք Սուրմալուի պաշտպաններին: Ստանալով Դրոյի տագնապալի հրամանը՝ Կուռո Թարխանյանը անմիջապես իր հրամանատարություն տակ գտնվող «...7 հատ խեղճ ու կրակ ինքնաշարժերով, 6 գնդացիքով սպառազինուած եւ 180 մարդով դուրս եկաւ Քանաքեռէն ժամը 4-ին...եւ հասաւ Մարգարա ժամը 6-ին»²:

Հասնելով մարտադաշտ՝ գնդապետ Կուռոն երկու բեռնատար ներուղարկում է Դաշբուռուի պաշտպաններին օգնության, իսկ ինքը շտապում է Իգդիր, ուր այդ պահին գտնվում էր Դրոն: Պարզվում է, որ Մարգարայից Իգդիր ձգվող մայրուղին ամբողջովին բռնված է թշնամու զինվորներով եւ առաջ գնալու հնարավորություն չկար: Տվյալ իրավիճակում այլընտրանք գոյություն չուներ: Այն, ինչ ձեռնարկում է Կուռոն, անտարակույս պահանջում է, որպեսզի զինվորականը օժտված լինի ընդգծված արիությունը եւ վճռականությամբ: Ի՞նչ պետք է արվեր:

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Եզվ. աշխ., էջ 470:

² Վահե Արծրունի, Եզվ. աշխ., էջ 204:

«...Առանց երկար մտածելու՝ Կուռօն դասաւորում է գինուորնե-
րին ինքնաշարժերի վրայ, ինքը նստում է առաջին ինքնաշարժի
վարիչի մօտ եւ չորս ինքնաշարժերը իրարից յիսուն քայլ հեռու,
արագութեամբ քշել է տալիս խճուղիով, միաժամանակ, գնդացիներնե-
րից սաստիկ կրակ բանալով ճանապարհի երկու կողմով: Տալով գի-
նուոր վիրաւոր եւ գնդացրային մասի պետ հերոս Մալադիկին սպա-
նուած՝ Կուռօն ճեղքում է թշնամու շղթան եւ հասնում օրհասական
դիմադրութիւն ցոյց տուող Դալիգըաշին օգնութեան»¹:

Հարկ է ընդգծել, որ բեռնատարներով թշնամու վրա գնդապետ
Կուռոյի ձեռնարկած հարձակումն ու նրանց մարտաշարքերը ճեղ-
քելու հաջողութիւնը արմատական բեկումն են մտցնում այդ օրն
ընթացող ճակատամարտում:

Գնդապետ Կուռո Թարխանյանի կենսագործած այդ խիզախ եւ
վճռորոշ գրոհի իսկութիւնը վկայում է նաեւ բաշգառնեցի Մարտի-
րոս Աբրահամյանը²:

Վ. Արծրունին, նույնպէս արժանվույնս գնահատելով գնդապետ
Կուռոյի կիրառած մարտավարութիւնը, միաժամանակ գտնում է, որ
գնդապետ Կուռոյի այդ վճռորոշ մարտավարութիւնը «...կարելի է
աւելի շուտ վերագրել Կուռօյի հոգեբանական վիճակին, քան ռազ-
մագիտական հեռատեսութեան: Լինելով մէկը Դրօյի հիացողներէն՝
նա այժմ աւելի շատ կը մտածէր իր սիրելի հրամանատարը փրկելու,
քան թէ յաղթանակ շահելու մասին»³:

Ինչպիսի հանգամանքով էլ պայմանավորված լիներ գնդապետ
Կուռոյի հիրավի հիացմունքի արժանի մարտավարութիւնը՝ ճակա-
տամարտում կտրուկ կերպով փոխվում է իրավիճակը: Գնդապետ
Կուռո Թարխանյանը, իր ուժերին միացնելով Ջհանգիր աղայի եզդի-
ների հեծելազորը, ջախջախում է Դալիկ-Դաշը պաշարած հակառա-
կորդի ուժերը, ապա հաղթահարում մինչեւ Իգդիր դիրքավորված
հակառակորդի դիմադրութիւնն ու բացում է Մարգարա-Իգդիր
խճուղին եւ հաղթականորեն ներկայանում հրամանատար Դրոյին:

Մարտիրոսը, իր հուշերում համառոտ ներկայացնելով Սուրմա-
լուի ճակատում ընթացող կռիւլների մի քանի ուշագրաւ դրվագներ,
գրում է, որ գրոհներից մեկի ժամանակ թուրքերին քրդերի համա-
գործակցութեամբ հաջողվել է թափանցել նույնիսկ Իգդիր: Դատելով
նրա ներկայացրած փաստերից, պարզվում է, որ Դրոյին հաջողվել է

¹ Վրացեան Ա., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 478-479:

² Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Աշխ., էջ 470:

³ Վահե Արծրունի, Աշխ., էջ 204:

Իգգիբրը թշնամու ուժերից մաքրել գնդապետ Կուռոյի նշանավոր ճեղքումն իրականացնելուց հետո միայն:

«Կուռոյի ուժերի գլուխն անցած,- գրում է Մարտիրոսը,- Դրոն դուրս է գալիս քաղաքից եւ վերադառնալով՝ յարձակում է նրանց վրայ: Քրդերն ու տաճիկները մեծ թուով դիակներ թողնելով Իգգիբրի բուլլարում ու փողոցներում, դիմում են փախուստի»¹:

Կուռոյին հանձնարարելով Արաքսի գետանցումների պաշտպանութունը՝ Դրոն, համախմբելով ուժերը, վճռական հարձակում է ձեռնարկում բազմաթիվ ապարդյուն գրոհներից արդեն հոգնած ու հուսալքված հակառակորդի վրա: Թուրքական զորամասերն ու քրդական հրոսակախմբերը, կորցնելով զգալի քանակութան սպանվածներ ու վիրավորներ, նահանջում են մինչեւ ելման դիրքերը:

Ընդհանրացնելով հոկտեմբերի 24-ի ճակատամարտի արդյունքները, կարելի է ասել, որ գերակշռող ուժերով ձեռնարկած հարձակումները թուրք հրամանատարութեանը որեւէ շոշափելի արդյունք ու առավելութուն չեն տվել, նրա կողմից կենսագործած բազում գրոհները ապարդյուն են անցնում: Դրոյի զինվորները հրաշալի քննութուն են բռնում: Ինչպես նախորդ, այնպես էլ այդ օրն ընթացող լարված ու դժվարին կռիվներում նրանք ոչ մի անգամ տեղի չեն տվել թշնամու անընդմեջ կրկնվող հարձակումներին եւ չեն լքել իրենց դիրքերը:

«Ճակատամարտ» լրագրի թղթակիցը այդ կռիվների վերաբերյալ մայրաքաղաքից խմբագրութուն է ուղարկում հետեւյալ հաղորդագրութունը.

«Թուրքերը յարձակում կը գործեն Իգգիբրի վրայ, որ Երեւանէն 45 քիլոմետր հեռու է: Այդ կռուին թնդանթի ձայներն են, որ կը լսուին հիմա: 80 ժամէ ի վեր կատաղի եւ անընդհատ կռիւ կը մղուի այդ ճակատին վրայ գիշեր ու ցերեկ: Երկու կողմերն ալ կը կռուին կատաղօրէն: Գաղափար մը տալու համար ըսեմ, թէ այդ շրջաններուն մէջ գիւղեր եղան, որոնք ինն անգամ թշնամիին եւ մեր ձեռքն անցան յաջորդաբար: Մոտ 4 հազար թրքական կանոնաւոր զօրք եւ 10 հազար քիւրտ եւ թուրք խուժան կը մասնակցէին յարձակումին, իրենց դէմ ունենալով հայկական հերոս բանակը, որուն թիւը կը հասնի 4 հազարի...

Թրքական կորուստները շատ մեծ են եւ կը հասնին հազարի, մինչ մեր զօհերը կըլլան 50 հոգի...

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Գշվ. աշխ., էջ 470:

Իգգիբրի ճակատը կը պաշտպանէ Դրօն»¹:

Հոկտեմբերի 24-ի մարտերը, կարելի է ասել, ծավալվող գործողութիւններու միայն սկիզբն էին: Մարտերի արդյունքը անակընկալ էր, եւ իհարկեւ, բացարձակապէս չէր կարող բավարարել շուտափուլ չհաղթանակի ակնկալիքներ ունեցող թուրք հրամանատարութեանը:

Հոկտեմբերի 25-ը խաղաղ է անցնում, բայց միանգամայն պարզ ու հասկանալի էր, որ այդ խաղաղութիւնը խաբուսիկ էր: Հակառակորդին ըստ ամենայնի նախապատրաստվելու համար մի փոքր ժամանակ էր պետք, որպէսզի առավել մեծ ծավալով ու ուժգնութեամբ վերսկսի հարձակումները: Հայկական կողմը նույնպէս պատրաստվում է նոր գոտեմարտերի: Հակառակորդի հրամանատարութիւնը, վերախմբավորելով ու համալրելով մարտական ուժերը, հոկտեմբերի 26-ին դարձյալ դիմում է լայնածավալ հարձակման, այն էլ մի քանի ուղղութեամբ:

Հոկտեմբերի 26-ի ճակատամարտը, որը զգալիորեն տարբերվում էր նախորդներից, Սուրմալուի ռազմաճակատում մղվող կռիվներից ամենավճռականն էր: Նախորդ կռիվներում իրենց կրած պարտութիւններից ու ծրագրերի փլուզումից հետո թուրք հրամանատարութիւնը որոշում է ձեռնարկել առավել ուժգին եւ մեծածավալ ընդգրկումներով մարտական գործողութիւններ:

Այդ օրը հակառակորդի ձեռնարկած հարձակողական գործողութիւններին մասնակցել են ճակատում կենտրոնացած բոլոր զորամասերը, բազմաթիւ քրդական հեծելախմբեր, մեծ քանակութեամբ հրետանի եւ գնդացիներ: Թուրք հրամանատարութիւնը, մեծաքանակ ուժեր կենտրոնացնելով ռազմաճակատի մի քանի հատվածներում, ծրագրում է հաջորդաբար գրավել գավառի կենտրոնը՝ Իգգիբրը, նրան շրջափակող գյուղերը եւ պաշարման շղթայի մեջ վերցնել հայկական բանակի հիմնական խմբավորումն ու հրամանատարական կետը, որոնք գտնվում էին Իգգիբրում: Զուգահեռաբար, թուրքական զորքերը ուժգին գրոհներ պիտի ձեռնարկէին Մարգարա եւ Կարակալա կամուրջների ուղղութեամբ: Թուրք հրամանատարութիւնը, տեղյակ լինելով իրենց զորամասերին դիմակայող հայկական մարտական ուժերի սակավութեան իրողութեանը, ձգտում է հզոր հարվածներ ձեռնարկել մի քանի ուղղութիւններում միաժամանակ, հույս ունենալով, որ հայկական փոքրաքանակ ուժերը ի զորու չէին լինի նույն հաջողութեամբ պաշտպանել հարձակման ենթարկվող բոլոր հենակետերը:

¹ «Ճակատամարտ», 1920, դեկտեմբերի 2:

Մրազբաժնի գործողություններն իրագործելու նպատակադրությունները թուրքական կանոնակարգի գործադիր քրեական հեծելախմբերի համագործակցությամբ անցնելով Չնդլի լեռնանցքը, կենտրոնանում են Օրգով եւ Արհաջ գյուղերի մերձակայքում: Հակառակորդի ուժերի մի մասը՝ Բաշգառնեցի Մարտիրոսի վկայությամբ «...գիշերով անցան Օրգովից եւ Մեծ Մասսի փեշերով» դուրս եկան Իգդիրի թիկունքը՝ գրաւելով Մալաքլուն ու Դալիքդաչը, նպատակ ունենալով կտրել Մարգարայի Կամուրջը»¹:

Այդ օրը հակառակորդի կողմից կիրառվել է նաեւ հետեւյալ մարտավարությունը: Իր գործերի թվական գերակշռությամբ ոգեւորված թուրք հրամանատարությունը, հայկական գործերի պաշտպանությունը արագորեն խորտակելու դիտավորությամբ, հոգեբանական գրոհ է ձեռնարկում հայ զինվորների վրա: Նվազախմբի եւ թմբուկների զարկերի ուղեկցությամբ թուրքական զորաջոկատները մարտաշարքերով եւ խորխտ քայլերով մոտենում են հայ մարտիկների դիրքերին: Սակայն իր գուր էր թուրքական հրամանատարության փորձը՝ հոգեբանական գրոհների սարսափազդու տեսարաններով ահաբեկել Սուլթանալուի պաշտպաններին: Դրոյին եւ նրա զինվորներին անհնարին էր վախեցնել ու ահաբեկել այդօրինակ, թեկուզեւ հոգեբանական գրոհներով ու սարսափազդու գործողություններով:

Հոգեբանական գրոհներին հաջորդում է թնդանոթային մարտկոցների փոթորկալի կրակը, որի պաշտպանությամբ թուրքական զորամասերը եւ քրեական հեծելախմբերը նետվում են Սուլթանալուի պաշտպանների հենակետերի վրա:

Նախորդ օրվա հաղթական կռիվները թեւավորել ու ոգեշնչել էին հայ զինվորներին ու հրամանատարներին:

Չնայած հայկական զորամասերում տիրող մարտնչելու տրամադրվածությանը, այնուամենայնիվ, շատ ծանր իրավիճակ է տիրել ռազմաճակատի ամբողջ տարածքում: Թուրք հրամանատարությունը, հաշվի չառնելով կորուստները, անընդհատ պահեստային նորանոր ուժեր նետելով մարտադաշտ, ձգտում է ամեն գնով ընկճել հայ զինվորների դիմադրությունը եւ մոտենալ Արաքսի գետանցումներին: Մի շարք բնակավայրեր մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք են անցնում:

«Այս, - շարունակում է Վ. Ահարոնյանը, - վերջին կռիւների ընթացքում եղել են վայրկեաններ, երբ չորս կողմից անդադար յարձակումների ենթարկուած մեր զորամասերից ոմանք ընկած են եղել չափազանց ծանր դրութեան մէջ: Կորցրած նահանջի ճամբան, որը

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Եզվ. աշխ., էջ 470:

գրաւուած է եղել թշնամու կողմից, ճակատից կատաղի յարձակումները ենթարկուած մեր զօրամասերից մէկի պետը հեռախոսով դիմում է Դրօյին (բարեբախտաբար ամբողջ կռիվների ընթացքում ճակատում հեռագրային եւ հեռախոսային կապը ոչ մի վայրկյան չի ընդհատուի - Ն.Գ.), խնդրելով հրահանգներ ստեղծուած ծանր կացութեան վերաբերմամբ:

- Ինչպէս էք հրամայում վարուել, հարցնում է զօրամասի պետը:

- Հրամայում եմ բոլորիդ մեռնել, ոչ մի քայլ յետ,- հրամայում է Դրօն:

- Լսում եմ, պ. հրամանատար, - լինում է զօրամասի հրամանատարի պատասխանը¹:

Դրօյի հրամանը անառարկելիորեն պիտի կատարվեր: Նրա հատու պատասխանից կրկնակի անգամ զգաստացած հրամանատարը վարպետորեն է կազմակերպում զօրամասի պաշտպանութունը եւ մարտի մեջ մտցնելով տեղ հասած օգնական ուժերը՝ հուժկու հակահարվածով ջախջախում է թշնամու օղակող զօրամասերն ու վերականգնում դրութիւնը: Կռիվների ողջ ընթացքում ռազմաճակատի հրամանատարը անընդհատ շարժման մեջ էր եւ ինչպես միշտ զինվորների կողքին՝ ամենաշիկացած կետերում:

«Կռուի ընթացքում,-գրում է Վ. Ահարոնյանը,-Դրօն ամէն տեղ է: Չի մնում ոչ մի դիրք,որ նա չայցելի, չի մնում ոչ մի զօրամաս, որի թիկունքում, նա գէթ մի քանի բուպով չերեւայ: Մէկին խրախուսել, միւսին քաջալերել, երկրորդի սխալն ուղղել կամ նոր հրահանգներ տալ ստեղծուած կացութեան հանդէպ, ահա թէ ինչ է անում նա կռուի ընթացքում: Նրան ենթակայ զօրամասերը միշտ զգում են նրա անմիջական ներկայութիւնը: Մի հանգամանք, որ չի կարող չանդրադառնալ նրա զօրաբանակի բարձր ռազմական տրամադրութեան վրայ»²:

Թեպետ Սուրմալուի մարտական ուժերի նկատմամբ ունեցած գրեթե եռապատիկ գերակշռութեանը, հակառակորդի ձեռնարկած գրոհները անհաջողութեան են մատնվում ռազմաճակատի բոլոր հատվածներում: Գրոհներից մեկի ժամանակ թշնամուն հաջողվում է զբաղել Խանֆանլուն, բայց այդ հաջողությունը խիստ կարճատեւ էր: Այդ տեղամասում մարտնչող մարտիկները զնդապետ Մամաջանյանի գլխավորութեամբ անցնում են հարձակման եւ խորտակելով հակառակորդի դիմադրութիւնը՝ հետ են վերցնում Խանֆանլուն:

¹ «Յառաջ», 1920, Սոյեմբերի 17:

² Սուլյն տեղում:

Նույն իրավիճակն էր տիրում նաև պաշտպանության այն հատվածներում, որտեղ Հայ մարտիկները գործում էին գնդապետներ Խուզաբաշյանի եւ Թարվերդյանի գլխավորությամբ:

Թուրք հրամանատարությունը զուգահեռաբար գրոհներ է ձեռնարկում նաև Իգդիրի ուղղությամբ: Կենտրոնացնելով զգալի քանակությամբ մարտական ուժեր՝ թուրքերն ու քրդական հեծելախմբերը հարձակվում են Քիթիկի ու Քյուլիկի պաշտպանական տեղամասերում դիրքավորված հայկական զորամասերի վրա: Հայ մարտիկները, տեղի տալով հակառակորդի ուժեղ ճնշմանը, նահանջում են Իգդիրի ուղղությամբ: Սակայն այդ հաջողությունը նույնպես վաղաժամ էր:

«...Պահեստի ոստիկաններու պետ Մարտիրոս, ետեւէն հասնելով, ո՛չ միայն արգելեց մերիներուն նահանջը, այլեւ Չարուխչիէն մինչեւ Քիւլիկ երեք անգամ տալ է եւ առնել է յետոյ պահեց նոր նախկին դիրքերը...»¹:

Չնայած այն հանգամանքին, որ մարտերը ծավալվում էին ռազմաճակատի գրեթե բոլոր հատվածներում, այնուամենայնիվ թուրք հրամանատարության հարվածի գլխավոր ուղղությունը եղել ու մնում էին Արաքսի երկու՝ Մարգարա եւ Կարակալայի կամուրջները:

Մարգարայի կամրջի տեղամասի պաշտպանությունը՝ Դրոյի հանձնարարությամբ, իրականացրել են գնդապետներ Թարվերդյանի եւ Հալաբյանի գլխավորած զորագնդերը, որոնք հրաշալիորեն կատարել են հրամանատարի առաջադրանքը: Որպեսզի հաջողվեր մոտենալ Մարգարայի կամրջին, նախ եւ առաջ անհրաժեշտ էր գրավել Դաչբոունն ու Դալիկ-Դաչը: Գնդապետներ Թարվերդյանի եւ Հալաբյանի գլխավորած զորագնդերը, որպեսզի հակառակորդին անջրպետին Մարգարայի կամրջից, դիրքեր են գրավում Դաչբոունն ու Դալիկ-Դաչ գյուղերի մերձակայքում եւ մեծ հաջողությամբ հետ մղում դեպի գետանցումները ձգտող թշնամու հարձակումները:

Գնահատելով այդ օրն ընթացող ճակատամարտում Հայ մարտիկների դրսևւորած մարտական որակները՝ Մարտիրոսը նշում է. «Այդ օրերին Սուրմալուն պաշտպանող բոլոր զօրախմբերը կուռում էին հիանալի կերպով»²:

Եթե Մարգարայի կամրջի ուղղությամբ թուրքերի ձեռնարկած բոլոր գրոհները, Հայ մարտիկների անկոտրում պաշտպանության հետեւանքով, ապարդյուն էին անցնում, ապա Կարակալայի հատ-

¹ Վահե Արծրունի, Ըշվ. աշխ., էջ 206:

² Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Ըշվ. աշխ., էջ 470:

վածում մարտերը ծավալվում են բոլորովին այլ ուղղվածությամբ: Այդ ուղղությամբ առաջացող թուրքական զորքն ու քրդական հեծելախմբերը հաջողությամբ զարգացնում են հարձակումը, հասնում են մինչև կամուրջը եւ հարձակվելով պաշտպանության այդ հատվածում դիրքավորված հայ մարտիկներին վրա, գրավում են կամուրջն ու գետանցում Արաքսը: Ռազմաճակատում ստեղծվում է չափազանց վտանգավոր եւ տագնապալի դրուսթյուն: Եթե թշնամու տնօրինությունը թողնվեր եւ անհապաղ հետ չվերցվեր կամուրջը, ապա այդ իրավիճակը անխուսափելիորեն խուճապ կառաջացներ զորքերի շարքերում: Իսկ դա աներկբա նշանակում էր, որ հայկական զորքերն ու բնակչությունը լիովին կկտրվեին Արարատյան դաշտից, եւ նրանց վրա անխուսափելիորեն ծառանալու էր շրջափակման ու ոչնչացման սպառնալիքը: Այդ բախտորոշ եւ, թվում է, անելանելի իրավիճակում իր խիզախ ու վճռական քայլն է կատարում ռազմաճակատում կատարվող գործողություններին ուշի ուշով հետեւող Դրոն:

Ներկայացնելով Սուրմայուրի ճակատամարտում ստեղծված այդ ճակատագրական ու ճգնաժամային պահը՝ Վ. Արծրունին նշում է. «Գարագալա կամուրջին գրաւումն աւելի կարեւոր էր եւ, եթէ չվերագրաւուէր՝ անկարելի պիտի ըլլար Արաքսի աջ ափը մնալ: Դրօն հասաւ կայծակի արագութեամբ, միաժամանակ հրամայելով Կուռօյին ու Մարտիրոսին աճապարել իր մօտ՝ Գէշարլու գիւղը՝»:

Հասնելով մարտադաշտ, Դրոն անմիջապես Գեշարլու գյուղում գումարում է զինվորական խորհրդակցություն, ուր ստեղծված կացությունը փոքր-ինչ քննարկելուց ու գնահատելուց հետո, որոշվում է անհապաղ դիմել հարձակման եւ վերագրավել կորցրած դիրքերը: Շատ կարեւոր էր, որպեսզի կորցրած դիրքերն ու մասնավորապես Կարակալայի կամուրջը մեր զորքերի կողմից վերագրավվեին հնարավորինս արագ, քանի դեռ թշնամու ձեռք բերած հաջողության լուրը չէր հասել ռազմաճակատի մյուս զորամասերին, գավառի բնակչությանը եւ Երեւանին:

Գնդապետ Բեկ-Ձոհրաբեյանի փոխարեն Կարակալայի պաշտպանական հատվածում մարտնչող զորամասի հրամանատարությունը վստահելով գնդապետ Կուռո Թարխանյանին, Դրոն նրան հանձնարարում է Ջաֆարաբատ-Քյալակարիս - Կարակալա ուղղությամբ անհապաղ անցնել հարձակման:

¹ Վահե Արժրուճի , Աշխ. աշխ., էջ 206-207:

«Դրոյի յանձնարարութիւնը,-գրում է Վ. Արծրունին,-անմիջապէս մագնիսացուց զօրքն ու սպայութիւնը, եւ ամէնքը հավասարապէս փորձեցին իրենց գերագոյնը»¹:

Հայ մարտիկները փայլուն կերպով են կատարում ռազմաճակատի հրամանատարի հանձնարարութիւնը: Սրբնթաց հարձակումով ջախջախելով Կարակալայի հատվածում հաստատված թուրք-քրդական զորախմբերին՝ հայկական մարտական ուժերն ամբողջովին վերագրավում են կորցրած տարածքներն ու ամենակարեւորը՝ Կարակալայի կամուրջը: Թուրք հրամանատարութիւնը, չհամակերպվելով կորցրածով, կենտրոնացնում է լրացուցիչ զինական ուժեր եւ լույսը բացվելուն պես դիմում հարձակման:

«Առաւօտ կանուխ,-շարունակում է Վ. Արծրունին,- տեղի ունեցաւ 5 ժամ տեւող կատաղի կռիւ մը՝ վերջիվերջոյ յաղթանակը մնալով հայկական զօրքին: Դիրքերու եւ, յատկապէս, կամուրջի քարուքանդումին շնորհիւ, նոր դիրքերը շատ անապահով էին: Այդ պատճառով գնդապետ Կուռօ թշնամին երեք վերստ ետ քշելէ յետոյ կամուրջի մօտերը գետն ականներով եւ շարժական ցանցերով ծածկեց ու երկու ամբարտեղ զօրաւոր պահակախումբ»²:

Ճակատամարտի մեկ այլ հատվածում թուրքերը գրավում են Իգդիրից ընդամենը 3-4 կմ հեռավորութեան վրա գտնվող Սուլթանաբադ գյուղը: Սուլթանաբադ եւ Ալիգամար գյուղերի ուղղութեամբ մարտնչող 10-րդ գունդը համառ պաշտպանութեամբ կասեցնում է թուրքական զորամասի ու քրդական հեծելախմբերի առաջխաղացումը:

Նույն ժամանակահատվածում առավել ուժեղ եւ համառ կռիվներ տեղի են ունեցել գնդապետ Թարվերդյանի ճակատամասում, ուր Հայ մարտիկները դարձյալ մեծագույն ջանքերի գործադրմամբ կարողացել են դիմադրավել թշնամու գրոհները³:

Ռազմաճակատի ամբողջ տարածքում հայկական զորախմբերն անպատմելի խիզախումներով կասեցնում են թշնամու՝ միմյանց հաջորդող հարձակումները: Թուրքական զորաբանակի հարձակողական նախկին ուժն ու հզորութիւնը ի չիք են դառնում՝ բախվելով Հայ մարտիկների աներեր ու անխորտակ պաշտպանութեանը: Սակայն սոսկ պաշտպանութիւնն ու հակառակորդի գրոհներին դիմակայելը Դրոյի տարերքն ու նախընտրելի մարտավարութիւնը

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Գշվ. աշխ., էջ 471:

չէր: Ռազմաճակատում ստեղծված կացութիւնը թելադրում էր գործել առավելագույնս արագ ու վճռական, մանավանդ որ Սուլ-թանաբազի հակառակ ուղղութեամբ թուրքերին հաջողվում է գրավել Ալիգամար գյուղն ու ներխուժել Իգդիրի գերեզմանոցը: Իսկ քրդական հեծելախմբերն արագ տեղաշարժերով կարողանում են անցնել ռազմաճակատի թիկունքն ու հարձակվել Դալիկ-Դաշի վրա: Պաշտպանութեան այդ հենակետը պաշտպանող եզդի կամավորների գործառնումը, անկարող լինելով դիմակայել քրդական հեծելախմբերի հարձակումներին, թողնում է դիրքերն ու նահանջում: Տեղեկանալով ռազմաճակատի թիկունքում քրդական հեծելախմբերի հայտնվելու եւ նրանց վտանգավոր տեղաշարժերի մասին, Դրոն իգդիրցիների գործառնումով, որը կռիվների ողջ ընթացքում մշտապես գործել է նրա անմիջական հրամանատարութեամբ, գնդապետ Կուռոյի զինակցութեամբ անհապաղ ուղեւորվում է դեպի Դալիկ-Դաշի վտանգված հատվածը:

«Անմիջապես» գրում է Մարտիրոսը, վրայ է հասնում Դրոն՝ Կուռոյի ուժերով, յետ դարձնում Եզդի կամաւորներին... իրենց ղեկավար Ջհանգիր Բէկի հետ եւ նրանց հետ գրոհում են քրդերի վրայ ու մի լաւ ջարդ տալով, փախցնում են նրանց»¹:

Ռազմաճակատի՝ հարձակման ենթարկված բոլոր հենակետերում թշնամու գրոհները չեզոքացնելուց եւ թիկունքն անցած քրդական հեծելախմբերի սպառնալիքը վնասագերծելուց հետո արդեն հասունանում է պաշտպանութիւնից հարձակման անցնելու պահը:

Քանի որ հակառակորդի ուժերը երեք անգամ հարձակվել էին գնդապետ Մամաջանյանի եւ նրա հարեւանութեամբ մարտնչող Մարտիրոսի գործասերի պաշտպանական դիրքերի վրա եւ յուրաքանչյուր անգամ պարտվելով ու մեծ գոհեր տալով նահանջել, Դրոն որոշում է զարգացնել այդ հենակետերում ձեռք բերած հաջողութիւնն ու հարձակումը սկսել հենց այդ տեղամասից: Նրա հրամանով գնդապետ Մամաջանյանը իր հրամանատարութեամբ գործող Գնդի 1-ին գումարտակի գլուխն անցած՝ անակնկալ ու սրընթաց գրոհով դուրս է չալրտում հակառակորդի ուժերը Սուլթանաբազի մոտակայքից եւ արագութեամբ զարգացնելով հարձակումը՝ գրավում է Ալիգամար ու Յաղջի գյուղերը: Ճակատամարտում ընդհանուր հարձակում ձեռնարկելու առաջին կայծը բռնկված էր, անհրաժեշտ էր այն արագորեն զարգացնել:

¹ Սուլն տեղում:

Դրոն, կենտրոնացնելով մի քանի գորախմբեր, վճռական հարձակում է գործում անընդմեջ ապարդյուն գրոհներից թուլացած ու հուսալքված թուրքական զորքի ու նրանց աջակցող քրդական հրոսակախմբերի վրա: Անկասելի ու անձնուրաց գրոհներով խորտակելով հակառակորդի դիմադրութունը՝ հայ մարտիկները ջախջախում են թշնամու մարտական ուժերի մարտաշարքերը, եւ «... թշնամին անհամար դիակներ թողնելով՝ դիմեց փախուստի, մինչեւ Բարթոդյան լեռների միւս կողմը»¹:

Հաղթութունը կատարյալ էր, ճակատամարտի հաղթական ավարտին մեծ հավատով եւ սրտատրուփ սպասող մայրաքաղաքի ու Արարատյան դաշտի բնակչութունը ցնծության մեջ էր: Սուրմալուի ուղղությունից մայրաքաղաքի ու Արարատյան դաշտի վրա ծառացած մահասարսուռ ուժերը խորտակվում են՝ բախվելով հայ զինվորների ու նրանց առաջնորդող զորահրամանատարների անկողորմ կամքին ու խիզախությանը:

Միանգամայն իրավացի է Կարո Սասունին, նշելով. «Երեւանյան բանակը յաղթական էր: Այն ոչ միայն մայրաքաղաքն իր շրջաններով վտանգէ ազատած էր, այլ իր փայլուն հաջողութիւններով այդ ճակատի վրայ յաղթական էր»²:

Որպես վկայութուն Սուրմալուի ռազմաճակատում հայկական զորքերի նվաճած հաղթանակի, վկայակոչենք արդեն հիշատակված Սեպուհի զորամասի շտաբի ծառայողներից մեկի հուշերի հետեւյալ տողերը. «Ամսի 26-ին Իգդիրի ճակատում մեր զորայունը Դրոյի դեկավարությամբ ետ է գրավել այն բոլոր գյուղերը, որոնք խլված էին թշնամու կողմից: Թուրքերը այստեղ կատարյալ պարտութուն են կրել»³:

Ճակատամարտի հաղթանակը հավաստող եւս մի վկայութուն. «Տաճիկների յամառ յարձակումները, նշվում է Հայաստանի Հանրապետության վերջին անցքերի լուսաբանմանը նվիրված վավերագրերից մեկում, - չորս օր շարունակ անյաջողութիւն էին ունեցել Իգդիրի ճակատում, ուր Դրոյի հրամանատարութեամբ մեր զորամասերը ցոյց էին տուել հերոսական դիմացկանութիւն եւ յամառութիւն»⁴:

Պիտի փաստել, որ Սուրմալուի ճակատամարտի հաղթանակի կարեւորագույն նախադրյալներից էր նաեւ Դրոյի գլխավորած

¹ «Չայրեմիք» ամսագիր, 1956, հոկտեմբեր, էջ 23:

² Նույն տեղում:

³ «Ազատ, անկախ եւ միացյալ Չայաստանի վերջին օրերը», էջ, 91:

⁴ ՀՀ ԲԿԱ, թժ. 121, գ. 97, «Չայաստանի վերջին անցքերը», էջ 2-3:

գորամասերի մարտական պատրաստվածությունն ու բարոյա-հոգեբանական կայուն վիճակը:

Ինչպես արդեն նշվել է, նա կտրականապես դեմ էր ու իրավացիորեն գտնում էր, որ բանակի կանոնավոր զորամասերը չպետք է մասնակցեին Հայաստանի տարածքը մահմեդական բնակավայրերից «մաքրման» գործողություններին: Նա իր հարուստ մարտական փորձառությունը շատ լավ գիտեր, որ թուրքական բնակավայրերի գրավումը անխուսափելիորեն նշանակուն էր տրվել թալանի ու ավարառություն, որը հավասարազոր էր բարոյալքության եւ անկազմակերպվածության: Դրոն թույլ չի տվել, որ իր հրամանատարությունը գործող զորամասերը մասնակցեին «մաքրման» գործողություններին:

Իսկ դա նշանակում է, որ Սուրմալուի ռազմաճակատի զորամասերը չմասնակցելով «մաքրման» գործողություններին, չէին տրվել թալանի ու ավարառության ու պահպանել էին իրենց մարտունակությունն եւ բարոյահոգեբանական կայուն վիճակը:

Դրոն մեկ անգամ եւս ապացուցեց, իզուր էր չէ, որ վաստակել է անպարտելի զորավար անունը:

Բազմիցս հիշատակված Վահե Արծրունին, որը իր հեղինակած «Հայ-Տաճկական պատերազմը» արժեքավոր գրքում իր քննադատական վերաբերմունքն ու անհամաձայնությունն է արտահայտում Դրոյի Արցախյան գործունեությունը, նկարագրելով Սուրմալուի ռազմաճակատում Դրոյի հրամանատարությունը մարտնչող զորամասերի մղած կռիվների մանրամասներն ու վերլուծելով պատերազմում հայկական զորքերի պարտության պատճառները, տալիս է հետեւյալ ուշագրավ եզրահանգումն ու գնահատականը. «Հայկական զորքի պարտությունն պատճառները շատ էին եւ պարզ, եթէ մենք քաջութիւն ունենանք տեսնելու եւ, մանաւանդ՝ խոստովանելու գանոնք: Այս տողերը փակելէ առաջ անհրաժեշտ կը համարիմ ըսիլ, թէ այս բոլորը չեմ տարածիր Սուրմալուի հրամանատար Դրոյի վրայ, որու հետեւ ան, իրօ՛ք, իր անձնական հմայքով եւ մասնակցութեամբ՝ փրկեց նոյնքան վտանգաւոր ճակատ մը եւ, հաւանաբար, նաեւ այն, ինչ որ այժմ ունինք՝ փոքրիկ Հայաստանը»¹:

Չնայած նրա անզուգական հրամանատարությունը Սուրմալուի ռազմաճակատում ձեռք բերած փայլուն հաղթանակին, դժբախտաբար, Հայաստանի Հանրապետությունը արդեն պարտվել էր: Կարսի ռազմաճակատն, ի տարբերություն Սուրմալուի, ունենալով պաշտպանության հզոր միջոցներ, անգամ զրահագնացք ու մի քանի ինքնավթիռ, անկարող է լինում դույնգ-ինչ դիմադրել թուրքական զոր-

¹ Վահե Արծրունի, Աշխ. աշխ., էջ 37:

քերի հարձակումները եւ առանց որեւէ դիմադրութեան հզոր բերդաքաղաքը հանձնում է հակառակորդին:

«Հոկտեմբերի 31-ին,-գրում է Ալ. Խատիսյանը,- ժամը երկուքի մօտ էր, երբ ես նկատեցի, որ Երեւան քաղաքի վրայ կը սլանա սաւառնակ մը: Անոր թոփչքի աղմուկը պարզ կը լսուէր քաղաքին մէջ: Սաւառնակը իջաւ գետին: Ոչ ոք չէր կրնար ենթադրել, թե ան բերած է սարսափելի լուր մը- Հոկտեմբերի 30-ին, առաւօտեան թուրքերը գրաւած էին Կարսը: Ժամը երեքին ես հրաւէր ստացայ երթալ կառաւարութեան ժողովի: Նիստը բանալով՝ նախագահը զեկուցեց ժողովին, որ լուր է ստացած Կարսի անկման մասին:

... Սաւառնակով եկած սպան կը յայտնէր, որ ինք անձամբ տեսած է , թէ ինչպէս կայարանին կողմէ քաղաք կը մտնէին թուրք ասկերները եւ թէ ինչպէս կը փախչէին քաղաքէն հայ զինուորները եւ ազգաբնակչութիւնը:

... միւս օրը, երբ Կարսի անկման ականատեսները հասան Երեւան, պարզուեցավ, թէ թուրքերը քաղաք էին մտել գրեթէ առանց զնդակ արձակելու»¹:

Կարս բերդաքաղաքի՝ մարտունակությունից զուրկ եւ անկազմակերպ զինվորները, նաեւ հայ բոլշեւիկների քարոզչությունից մթազնած, իրենց «եղբայր կարմիրներին» արժանիորեն ու եղբայրաբար դիմավորելու համար, առանց դուլզն- ինչ դիմադրություն ցույց տալու, հոկտեմբերի 30-ին հզոր բերդաքաղաքը հանձնում են թուրքերին: Հերոս զնդապետ Մազմանյանը հայ զինվորների բարոյալքված ու խաբված վիճակից շանթահար՝ ինքնասպանություն է գործում:

Ազգային գաղափարներից եւ արժանապատվությունից անանկ հայրենագուրկ հայ բոլշեւիկները կատարեցին իրենց սեւ գործը: Չանցած մի քանի օր նույն բախտին է արժանանում նաեւ Ալեքսանդրապոլը: Եթե հայկական զորքերը շարունակեին նույն ոգով ու կազմակերպվածութեամբ դրսևորել իրենց, ապա որեւէ կասկած լինել չէր կարող, որ շատ շուտով թուրքական զորքերը կներխուժեին Արարատյան դաշտ ու կհասնեին Երեւան:

Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո հայկական զորքերը նահանջում են բերդաքաղաքից հյուսիս-արեւելք՝ Ջաջուռ եւ հարավ-արեւելք՝ Աղին կայարանի ուղղությամբ:

Կարս-Ալեքսանդրապոլ ռազմաճակատի կազմալուծման ու քայքայման, հայկական զորքերի բարոյալքման եւ չկովելու տրամադրություններ սերմանելու գործում իր նշանակալի ավանդն ու ներ-

¹ Խատիսեան Ալ., Գ2Վ. աշխ., էջ 278-279:

դրումն է ունեցել Ալեքսանդրապոլում բույն դրած՝ նախկինում ընդհատակում, իսկ քաղաքը թշնամու կողմից զավթելուն պես բացահայտ գործող բոլշեւիկյան կոմիտեն, որն այդ օրերին իրեն հայտարարել էր Հայաստանի հեղափոխական կոմիտե՝¹:

«Հայաստանի այդ յեղափոխական կոմիտէն,- կարդում ենք «Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւնները» խորագիրը կրող վավերագրում,- Կարաբեկիր փաշայի կամակատարն էր, առաջարկում էր նրան թէ գէնք եւ թէ գործունէութիւն ի վնաս Հայաստանի: Ալեքսանդրապոլի յեղ. կոմիտէն էր, որ հաւաքեց 20-40 տարեկան բոլոր երիտասարդներին Կարաբեքիրի հրամանով, որոնց վագոններով տանում էին դէպի Կարս եւ Սարիղամիշ իբր ինչ-որ աշխատանքների համար: Այդ կոմիտէն էր, որ թուուցիկներ եւ պրոպագանդիստներ էր դրել հայ գիւղերը եւ զինուորների մէջ, որ չկուռեն թուրքերի հետ, այլ ընդհակառակը ամէն կերպ նպաստեն նրանց գէնքի հաջողութեանը: Այդ կոմիտէն էր, որ «կուսակցական» կրքից կուրացած, թրքական խժոժութիւններն ու ապիկարութիւնները հերքում էր եւ յայտարարում, որ այդ թալաններն ու ապիկարութիւնները կատարել են Սեպուհի խմբերը...»²:

Պահպանվել է թուրքական գորքերի կողմից Ալեքսանդրապոլի գրավման կապակցութեամբ Ստալինին հասցեագրած՝ Կովկասյան ռազմաճակատի ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ Ս. Օրջոնիկիձեի հեռագիրը, որը ուշագրավ տեղեկություններ է պարունակում հայ բոլշեւիկների ու քեմալականների փոխհարաբերությունների եւ Հայաստանի «իմպերիալիստական» նկրտումների մասին:

Այդ հեռագրով Ս. Օրջոնիկիձեն Ստալինին տեղեկացնում է, որ համաձայն Կասյանի, Բեկզադյանի, Նուրիջանյանի հաղորդածի, դաշնակները թուրքերի հարձակման ժամանակ լքել են քաղաքը: Օգտվելով այդ հանգամանքից՝ քաղաքում գտնվող բոլշեւիկները բանտից ազատել են իրենց բանտարկված ընկերներին, կազմել են հեղկոմ եւ հանդես են եկել կոչով:

«Սեպուհի(դաշնակ) գորախումբը, - հայտնում է Ս. Օրջոնիկիձեն,- տեղեկանալով այդ մասին, հետ է վերադարձել եւ նորից գրավել Ալեքսանդրապոլը: Հեղկոմը, չունենալով մարտական ուժեր, կարմիր դրոշներով գնացել է դիմապորելու քեմալականներին...»

Բանակ գրեթե գոյություն չունի: Դաշնակները խոստովանում են, որ բոլշեւիկ - քեմալական դաշինքի մասին մեր քարոզչությունը առաջ է բերել Քեմալի դեմ չկռվելու տրամադրություն...»³:

¹ Տե՛ս ԳԳ ԲԿԱ, թճ. 121, գ. 98, «Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւնները», էջ 2:

² Նույն տեղում:

³ «Հայաստանի Հանրապետ-ը 1918-1920թթ.», Երեւան, 2000, էջ 349:

Հայկական գործերի պարտության գործում բուլղեիկների քայքայիչ գործունեությունն ու վճռոչ ազդեցությունն փաստը շեշտում է նաև ՀՀ բանակի սպարապետ, գեներալ Թ. Նազարբեկյանը:

Սպարապետ Թ. Նազարբեկյանի գնահատմամբ՝ «Մենք մեծ սխալ գործեցինք, որ գորահավաք հայտարարեցինք ամբողջ Կովկասում եւ դրանով առիթ տվեցինք հայության դիմադրության թշնամի հայ համայնավարներին իբր կամավորներ ներս սողոսկելու մեր բանակի մեջ ու այլասերելու, պարտությունն ոգի ներշնչելու նրան: Եթե մենք բավարարվեինք Հայաստանում մեր ունեցած զնդերով, ես համոզված եմ, որ մեր գործերը մեծ դիմադրություն պիտի ցույց տային Կարաբեքի բանակին եւ պիտի կասեցնեին նրա առաջխաղացումը: Դժբախտաբար, հայ համայնավարները կերան մեր զինվորական ուժի արմատներն ու քայքայեցին, ջլատեցին, անգորդարձրին նրա որեւէ դիմադրությունը...»¹:

Հայ բուլղեիկների «հերոսական արարքները» ներկայացնող մեջբերումները բոլորովին չպետք է ամրագրեն, որ տողերիս հեղինակը կիսում է այն տեսակետը, թե հայկական գործերի պարտությունն ու առանց որեւէ դիմադրության Կարսի բերդաքաղաքը թշնամուն հանձնելը գլխավորապես պայմանավորված էր հայ բուլղեիկների ազգադավ գործունեությամբ:

Շեշտելով ՀՀ բանակի պարտության պատճառները, գեներալ Նազարբեկյանն այդ գործում անարդարացիորեն անտեսելով հրամանատարության դերակատարությունը, առավելապես ընդգծում է զինվորների թուլությունը, բուլղեիկների քարոզչությունն անվերապահորեն տրվելու ու հավատալու իրողությունը:

«Ի՞նչ կարող էիր ասել,-նշում է գեներալ Նազարբեկյանը,- ի՞նչպես կարող էիր հակաճառել, երբ մեր զինվորի գլուխը համայնավարները հաջողությամբ մտցրել էին այն միտքը, թե հյուսիսից գալիս է ամենազոր Ռուսաստանը, Լենինի եւ Տրոցկու բանակը...Ոչ ոք գաղափար անգամ չուներ, թե դա նախկին ցարական բանակը չէր, լավ հագնված, կանոնավոր մարզանք ստացած եւ կուշտ զիվորը, այլ ոռու ժողովրդի զավակների թափթիվուք, ծարավ, ոտաբորեիկ ու ցնցոտիներով ծածկված բուլղեիկ Ռուսաստանը...»

Իսկ մյուս կողմից՝ եկողը «ընկեր» Քեմալը չէր, այլ արյունառուշտ եւ հայակեր թուրքը, որ գալիս էր թալանելու, առեւանգելու, հոշոտելու մեր ժողովուրդը, բռնաբարելու եւ լլկելու մեր մատաղ սերունդը...»²:

¹ «Հայրենիք», ամսագիր, 1954, թիւ 7, էջ 28:

² Նույն տեղում:

Պարտությունը պայմանավորված էր մի շարք էական պատճառներով, որոնցից մեկը, անկասկած, հանրապետության տարածքում եւ բանակում հայ բոլշեւիկների ծավալած վնասակար ու քայքայիչ գործունեությունն է: Այս առումով հետաքրքիր եւ ծանրակշիռ փաստարկներ կան վերոհիշյալ թուրք սպայի տեղեկություններում: Համաձայն նրա վկայած փաստարկների, թուրքական կողմը հաղթանակին վստահ էր ու հավատացած՝ հիմք ունենալով հետեւյալ հանգամանքները. «... Ամիսներ առաջ վրացիներն Անգորա գացած լօյալութիւն էին յայտներ՝ խոստում ստանալով Արտաշանի շրջանէն որոշ, հողամաս մը իրենց թողուլ:

... Մենք կանոնաւոր կապ ունէինք Հայաստանի թուրք, մալական եւ հայ կարմիրներու հետ: Դաշն էր կապուած մեր կառաւարութեան եւ Բագուի բոլշեւիկներին միջեւ, որով վերջինները կը խոստանային, ի պահանջել հարկին իրենց ուժերը փոխադրել Գանձակի շրջանը եւ թիկունքէն հարուածել հայկական զօրքը: Մեր հրամանատարութեան երրորդ հիմքն այն էր, որ ձեր զօրքը ո՛չ թէ չէր կրնար դիմանալ մեզ, այլ պիտի չկռուէր մեր դէմ: Հայաստանի հակահայկական մեր կոմիտէներու գաղտնի խոստումները մեծ գրաւական էին այս մասին»¹:

Ըստ գեներալ Թ. Նազարբեկյանի, Հայաստանի պարտության գլխավոր պատճառը պայմանավորված էր միայն համայնավարների ծավալած հակահայ քայքայիչ գործունեությամբ: Նրա գնահատմամբ՝ «Եւ, որ գլխավոր է, այս ահավոր պայքարի մեջ հայը բացարձակապես միայնակ էր եւ մեր դաշնակից պետությունները՝ Անգլիան եւ Ֆրանսիան մատը մատին անգան չտվին, մեզ օգնելու համար...»²:

Հայկական զօրքերի պարտության գործում գլխավորապես մեղադրելով բոլշեւիկներին ու ՀՀ դաշնակիցներ Անգլիային ու Ֆրանսիային, սպարապետ Թ. Նազարբեկյանը չի նշում այն գլխավոր պատճառը, որի թելադրանքով ՀՀ կառավարությունը նոր զորահավաք է հայտարարել ամբողջ Կովկասում: Իսկ գլխավոր պատճառը թուրքաբանական բնակավայրերի «մաքրման» հետեւանքով թալանին ու ավառությունը տրված այդ գործողություններին մասնակցած զորամասերի զինվորներն էին, որոնք կորցրել էին մարտունակությունն ու այլեւս չէին ենթարկվել զինվորական կարգապահությանն ու իրենց հրամանատարներին:

¹ Վահե Արծրունի, Աշխատանք, էջ 291:

² «Ղայրեմիք», ամսագիր, 1954, թիւ 7, էջ 28:

Այս հարցում, ինչպես արդեն ասվել է, տարածայնություններ կային Դրոյի ու ՀՀ գինվորական նախարարութեան ղեկավարութեան դավանած տեսակետների միջև: Իսկ ժամանակը միանշանակորեն ապացուցեց Դրոյի տեսակետի կենսունակութունը:

Սպարապետ Թ. Նազարբեկյանը՝ ՀՀ պարտութեան գործում մեղադրելով դաշնակիցներին, չի նշում Անգլիայի ու Ֆրանսիայի կողմից Հայաստանի բանակին հանձնած ահռելի ռազմական օգնութիւնը (ավելի քան 50.000 թվակազմ ունեցող բանակին զինելու ու հանդերձավորելու համար անհրաժեշտ բոլոր պարագաններն ու միջոցները) : Հարց է ծագում. միթե՞ այդքան զենք ու զինամթերք հայկական բանակին տրամադրելուց հետո Անգլիան ու Ֆրանսիան գորք պիտի ուղարկեին Հայաստան՝ դիմազարմելու թուրքերի հարձակումն ու պաշտպանելու ՀՀ սահմանների անվտանգութիւնը:

Պիտի աներկբա ընդունել, որ Սարիղամիշ-Կարս-Ալեքսանդրապոլ ճակատում հայկական զորքերի պարտութեան գործում իրենց մեղքի մեծ բաժինն ունեին ՀՀ կառավարութիւնն ու բանակի հրամանատարութիւնը: Հայ-թուրքական պատերազմի հպանցիկ ուսումնասիրութիւնն անգամ մատնանշում է, որ ՀՀ կառավարութիւնն ու բանակի հրամանատարութիւնը չեն գտնվել պատշաճ բարձրութեան վրա եւ գործել են չափազանց թույլ: Անտարակույս, նաեւ նրանց թուլութեան ու անկազմակերպվածութեան հետեւանքով պիտի բացատրել հայկական զորքերի պարտութիւնը:

ՀՀ առաջին վարչապետ Հովհ. Քաջազնունու գնահատմամբ՝ «Պատերազմը վերջացավ մեր կատարյալ պարտութիւնով: Մեր բանակը, որ կուշտ էր, լաւ գինւած ու լաւ հագնւած, չկուեց. զորքերը շարունակ նահանջում էին կամ դիրքերը լքում, զենքերը թափում ու ցրում՝ գիւղերը:

Բանակը բարոյալքւած էր ներքին կռիւների շրջանում, անմիտ աւերումների ու անպատիժ թալանների շնորհիւ: Բարոյալքւած էր ու յոգնած: Խմբային ու խմբապետական սիստեմը, որ մասնաւորապէս խրախուսել էր Բիւրօ-կառաւարութեան կողմից, քանզի էր գինվորական կազմի ամբողջութիւնը, միութիւնը: Բանակի դաստիարակութիւնը, ռազմական ոգին, կուռ կազմակերպութիւնն ու կարգապահութիւնը - ուրեմն եւ ընդդիմադրական ոյժը - թուլացած էին ծայր աստիճանի ու դա անակնկալ էր կառավարութեան համար. կառավարութիւնը եւ ինքը գինւորական մինիստրը՝ չէին ճանաչում բանակը:

Դասալքութեան խնդիրը դժվարին ու խրթին խնդիր էր, և երբեմն դատելով փաստերից, տպավորութիւնն է առաջանում, որ Առաջին Հանրապետութեանը և նրա ղեկավարներին այդպես էլ

չհաջողվեց արմատապես լուծել այդ խնդիրը, ինչքան էլ որ Ներքին Դործերի և Զինվորական Նախարարությունները ջանքեր չգործադրեցին»¹:

Կարելի է հաստատապես պնդել, որ ՀՀ բանակին վերագրված Հովհ. Քաջագնունու վերոհիշյալ գնահատականը հաստատում է այս հարցում Դրոյի դավանած տեսակետի ճշմարտացիությունը:

Ավելորդ է նշել, որ եթե հայկական զորքերը Կարսի ճակատում կռվեին այնպիսի համառություն ու հերոսականություն, ինչպես Սուրմալուի ճակատում, իսկ ճակատի հրամանատարությունը իրեն դրսեւորեր նույնպիսի վարպետություն ու հաստատակամություն, ինչպիսին ճակատամարտի ողջ ընթացքում դրսեւորեցին Դրոն ու նրա գլխավորած սպաները, ապա անտարակույս հայկական բանակը պարտություն չէր կրի, եւ Հայաստանի Հանրապետությունը չէր կանգնի կործանման եզրին:

Հայկական զորքերի արագ պարտության պատճառով, կարելի է ասել, ՀՀ կորցրեց իր կշիռն ու արժեքը: Հայաստանի դաշնակից տերությունները Հայաստանն այլեւս չէին դիտում որպես հուսալի հեռարան այդ տարածաշրջանում: Իսկ եթե Հայաստանի Հանրապետությունը, այնուամենայնիվ, հաղթանակով դուրս գար պատերազմից, ապա չէր բացառվում, որ բոլորովին այլ կլինեւր դաշնակիցների, այն է՝ Անտանտի տերությունների վերաբերմունքը:

Պիտի ընդունել, որ եթե Հայաստանի Հանրապետության բանակը հաղթեւր քեմալական զորքերին, սակայն նվաճվեւր Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից, ապա Հայաստանն այսօր անտարակույս կունեւր անհամեմատ ավելի մեծ տարածք Խորհրդային Միության կազմում եւ միջազգային ասպարեզում ավելի ծանրակշիւ դիրք ու հեղինակություն:

Կարսի բերդաքաղաքի անփառունակ վախճանը կատարյալ անակնկալ էր Սուրմալուի ուղղությամբ մարտնչող զինվորների համար: Կարսի ռազմաճակատում ծավալվող աննպաստ մարտական գործողությունների թելադրանքով Սուրմալուի ռազմաճակատի հաղթական զորքերը հարկադրված թողնում են պաշտպանության իրենց բնագծերը եւ ապահովելով գավառի հայ բնակչության անվտանգ տեղափոխությունը Արարատյան դաշտ, այրում են կամուրջներն ու գետանցում Արաքսը: Սուրմալուի ճակատամարտի հաղթա-

¹ Յովի. Քաջագնունի, Գ. Յ. Դաշնակցութիւնը անելիք չունի այլ եւս, էջ 497:

կան գործամասերը այժմ արդեն պիտի պաշտպանեն Արաքսի գետանցումներն ու թույլ չտային թուրքական զորքերին ու քրդական հրոսակախմբերին ներխուժել Արարատյան դաշտ:

Անդրադառնալով Սուրմալուի ճակատը իրենց զորքերի կողմից պարպելու իրողությանը՝ Մարտիրոսը գրում է. «Տաճիկների բոլոր փորձերը գրաւելու Սուրմալուն եւ առաջանալու Երեւան՝ անցան ապարդիւն, մինչեւ որ Կարսի ճակատի զօրամասը տեղի տուաւ տաճիկների ուժերին: Այս ամոթալի դէպքից յետոյ Սուրմալուի զօրամասը ստիպուած եղաւ թողնել իր դիրքերը, այրել Մարգարայի եւ Կարակալայի կամուրջները եւ ճակատ ընդունել Արաքսի երկայնութեամբ մինչեւ Կարակալայի կամուրջը, այդտեղից էլ մինչեւ Ալազեազ կայարանը»¹:

Կարսի, ապա նաեւ Ալեքսանդրապոլի անկման պատճառով Դրոյի զորագնդերի կողմից Սուրմալուի տարածքը հարկադրաբար պարպելու իրողությունը արձանագրում է նաեւ Կարո Սասունին:

«Մինչ այդ թւականը, - նշում է Կարո Սասունին, - Դրոյի յանձնուած ճակատը կը մնար ամուր եւ թուրքերի փորձած վերջին յարձակողականներն ալ կը ձախողէին առաջիններու պէս: Բայց Ալեքսանդրապոլի անկումը կը ստեղծէր նոր զինուորական կացութիւն մը, որու պատճառով Իգդիրի եւ շրջանի հայ ազգաբնակչութիւնը իր բոլոր ունեցուածքով եւ կանոնաւոր նահանջով մը կը փոխադրուէր Մարգարա կամուրջէն էջմիածին եւ Երեւանի շրջանները: Հայ զօրքերը կու գային ամրանալու Մարգարա գիւղի մէջ, այրելով համառուն կամուրջը»²:

Թողնելով Իգդիրը՝ Դրոն նույնպէս տեղափոխվում է Արաքսի մյուս ափը եւ իր հրամանատարական կետը հաստատում Մարգարա գյուղում: Նրան այլեւս երբեք բախտ չէր վիճակվելու լինել իր հայրենի Իգդիրում:

Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությունում հանրապետութեան զորքերի կրած պարտությունների եւ ռազմաճակատում ստեղծված ծանրագույն կացութեան հարկադրանքով Հայաստանի կառավարութեանը զինադադար կնքելու առաջարկութեամբ դիմում է թուրքական զորքերի հրամանատարութեանը: Նոյեմբերի 6-ին թուրք հրամանատարութեանը, ի պատասխան Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան առաջարկութեան, ներկայացնում է զինադադարի հետեւյալ պայմանները.

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1934, թիւ 5, էջ 126:

² Նույն տեղում, 1926, թիւ 9, էջ 111:

«Հայաստանին կը պարտադրուէր յանձնել հազարներով ջորիներ, փամփուշտներ, թնդանօթի ռումբեր, հրացաններ, որոշ թուով թնդանօթներ, գնդացիրներ եւ ռազմական նոր կէտերու գրաւումներ»¹:

Չնայած ակնհայտորեն ծանր էին թուրք հրամանատարութեան ներկայացրած պայմանները, այնուամենայնիվ, ՀՀ կառավարութիւնը պատրաստակամութիւն է հայտնում ընդունել հակառակորդի առաջադրած պայմաններն ու գնալ բանակցութիւններ: Սակայն նույն օրերին ռազմաճակատում հայկական զորքերի դրսեւորած թուլութեան եւ անկազմակերպվածութեան պատճառով, իրենց զորքերի ձեռք բերած նոր նվաճումների թելադրանքով, փոխվում է թուրք հրամանատարութեան տրամադրվածութիւնը եւ նրանք հայկական կողմին պարտադրում են ավելի ծանր պայմաններ: Ստանալով թուրքական կողմի առաջադրած նոր պայմանները, հանրապետութեան կառավարութիւնը նոյեմբերի 9-ի ժողովրդին ուղղված իր հերթական հաղորդագրութիւնում նշում է հետեւյալը. «...մեր երկրի շահը եւ խաղաղութեան պահանջը ժողովրդի մէջ հարկադրեցին մեզ ընդունել, մանաւանդ Անգորայի կառավարութիւնը իր նոյեմբերի 2-ին գրած պաշտօնական դիմումով առաջարկում էր մեզ սկսել հաշտութեան բանակցութիւններ:

Այն ժամանակ, երբ նոյեմբերի 7-ի գինադադարի պայմաններն արդէն իրագործուած էին, եւ մենք պատրաստուած էինք հաշտութեան պատուիրակութիւն ուղարկել, նոյն Անգորայի կառավարութիւնը իր նոյեմբերի 8-ի հեռագրով յայտնում է, թէ ինքը փոխում է կնքուած գինադադարը...»²:

Թուրք հրամանատարութեան անհագուրդ պահանջներին մեծ լիցք էին հաղորդում ռազմաճակատում իրենց զորքերի ձեռք բերած դյուրին ու ակնառու հաղթանակները եւ հայկական բանակում տիրող զանգվածային դասալքումներն ու անկայուն իրավիճակը: Մարտադաշտում տիրող կացութեան փոփոխութեանը զուգընթաց փոխվում էին նաեւ թուրքերի կողմից Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեանը ներկայացվող պահանջները:

Նոյեմբերի 8-ին թուրք հրամանատարութիւնը հաշտութիւն կնքելու առաջարկով հայկական կողմին թելադրում է հետեւյալ առավել ծանր պայմանները. «... 24 ժամուայ ընթացքում հայկական զորքերը պարտաւոր են նորից յետ քաշուել եւ այս անգամ բռնել Սուրմալու-Արաքս կայարան-Գրգըլ Զիարէթ- Արագած լեռան լանջը- Տանագիրմազ Նօլօ-Միխայլովկա-Լօռիքէնդ-Շերմուտ-Եալւան-

¹ «Ճակատամարտ», 1920, դեկտեմբերի 2:

² ՀՀ ԲԿԱ, ֆ. Ս. Վ. (Սիմոն Վրացեան), քժ. 29, գ. 15:

դազ գծից արեւելք: Այսինքն այժմ եւեթ գիջել Հայաստանի կէսից աւելին: Հայաստանի կառավարութիւնը պէտք է յանձնէ տաճիկներին Ալեքսանդրապօլում 2000 հրացան, 60 գնդացի սարքով եւ գրաստներով, 12 թնդանօթ, 4000 ջորի, 1000 սնդուկ փամփուշտ, 6000 թնդանօթի ռումբ, 2 շոգեմեքենայ, 50 վագօն:

Զինադադարի կնքումից անմիջապէս յետոյ Սանահին-Ալեքսանդրապօլ յերկաթուղագծի վրայ պիտի դադարի ռազմամթերքի տեղափոխութիւնը եւ մի քանի ուրիշ պահանջներ»¹:

Թուրքերի առաջադրած պահանջները չափազանց ծանր էին ու անընդունելի: Հայաստանի կառավարութիւնը մերժում է ընդունել թուրքերի կողմից առաջադրված զինադադարի պայմանները: Իսկ դա նշանակում էր շարունակել պատերազմը, բայց ինչպե՞ս, ի՞նչ ուժերով:

«Ընդհանուր յուսալքման այս շրջանին,-նշում է Վ. Արծրունին,- մեր ղեկավար շրջանակի աչքերը դարձան դէպի Սեպուհ եւ Դրօ: Սպայութիւնը կորսնցուցած էր մարտունակութիւնը: Միակ երկու անձինքը, որոնք դեռ կարող էին կռուողներ հաւաքել իրենց շուրջը, այս երկու հին խմբապետներն էին: Զինուորական նախարարութիւնը, զանազան նկատառումով, ստեղծուած նոր ճակատը բաժանեց երկու մասի՝ մէկի հրամանատարութիւնը յանձնելով Սեպուհին, իսկ միւսը՝ Դրօին»²:

ՀՀ գինվորական նախարարութեան հրահանգով ռազմաճակատի հրամանատարութեան կազմում կատարվում են փոփոխութիւններ: Հետ է կանչվում Կարս- Ալեքսանդրապօլ ռազմաճակատի ընդհանուր գորահրամանատար, գեներալ Մ. Սիլիկյանը:

Եթե անաչառ գնահատենք գեներալ Սիլիկյանի գործունեութիւնը 1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմում, ապա պիտի փաստել, որ նա փայլուն կերպով իրեն դրսեւորելով 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերում, այս անգամ շատ թույլ է դրսեւորել իր հրամանատարական կարողութիւնները, իսկ Հայոց բանակի սպարապետ, գեներալ Թ. Նազարբեկյանի դերակատարութիւնը, կարելի է ասել, ավելի քան աննկատ է ու անհասկանալի:

ՀՀ գինվորական նախարարութեան որոշմամբ՝ Զաջուռի ճակատի հրամանատարութիւնը ստանձնում է Սեպուհը, իսկ Դրօն մեկնում է Աղին-Ալաբաղի ճակատ՝ ընդունելու այդ ուղղութիւնում մարտնչող զորամասերի հրամանատարութիւնը:

¹ Նույն տեղում:

² Վահե Արժրուճի, Ըշվ. աշխ., էջ 283:

Պիտի նկատել, որ ռազմաճակատի հրամանատարութեան կազմում կատարած փոփոխութիւնները, ինչը միանշանակորեն ցույց տվեց ժամանակը, արդեն ուշացած էին, եւ դրանք այլեւս ի գորու չէին փոխելու ռազմաճակատում տիրող ընդհանուր կացութիւնը:

Հարց է ծագում. ինչո՞ւ ժամանակին չկատարվեցին այդ փոփոխութիւնները, ինչո՞ւ ՀՀ ռազմական նախարարութիւնն ու սպարապետութիւնը Սուրմալուի հաղթանակից անմիջապէս հետո Դրոյին եւ նրա գլխավորած զորամասերի մի մասը չտեղափոխեցին Կարսի ուղղութիւն:

Ավելին, Սուրմալուի ճակատամարտի ավարտին, երբ հայկական զորքերի հաղթանակի հետեւանքով վերացվել էր այդ ուղղութիւնից թուրքական զորքերի ու քուրդ հրոսակախմբերի Արարատյան դաշտ ներխուժելու սպառնալիքը, Դրոն՝ հիմք ունենալով գնդապետ Կուռո Թարխանյանի առաջարկութիւնը, ՀՀ բանակի հրամանատարութեան ուշադրութեանն է ներկայացնում պատերազմը շարունակելու հետեւյալ ուշագրավ մարտավարութիւնը:

Ըստ նրա առաջարկութեան՝ 800 մարտիկներից բաղկացած հեծելախումբը Կուռոյի առաջնորդութեամբ պիտի անցնէր Նախիջեւանի եւ Անիի մեջտեղից ու թիկունքից սրընթաց ու անսպասելի հարվածներ հասցնէր Կարսը պաշարող զորքին: Դժվար է պնդել, թե ինչպիսի ուղղվածութեամբ կզարգանային ռազմաճակատում ծավալվող կռիւները, եթէ ընդունվել այդ ծրագիրը: Չէր բացառվում, որ եթէ գնդապետ Կուռոյի գլխավորած հեծելախումբը կարողանար արագ տեղաշարժերով թիկունքից հարվածներ հասցնել Կարսը պաշարող թուրքական զորքին, ապա դրանով ոչ միայն կսահմանափակէր նրան ազատ տեղաշարժելու ու վերախմբավորվելու եւ որեւէ ուղղութեամբ մարտավարական առումով գերակշռութիւն ձեռք բերելու հնարավորութիւնը, այլեւ կոգեչնչեր ու մարտական տրամադրութիւն կհաղորդէր այդ ուղղութեամբ մարտնչող հայ զինվորներին:

Դրոն եւ Կուռո Թարխանյանը, կարելի է որակել, փաստորեն առաջարկում էին ճակատային գործողութիւններին համատեղ ձեռնարկել նաեւ զուգորտված պարտիզանական կռիւներ:

Սպարապետ գեներալ Թ. Նազարբեկյանն ու նրա գլխավորած շտաբը՝ առաջնորդվելով ինչ-ինչ նկատառումով՝ կտրականապէս մերժել են ընդունել այդ մարտավարութիւնը¹:

Հայ պետական եւ զինվորական գործիչները, անգամ Ս. Վրացյանն ու Հովհ. Քաջազնունին, որոնք անդրադարձել են հայ-թուրքա-

¹ Տե՛ս Առաջին տեղում, էջ 224:

կան պատերազմի լուսաբանմանը, այս հարցերին չեն տալիս սպառիչ բացատրություն:

Կ. Սասունին, այնուամենայնիվ, հայտնում է իր տեսակետը: Ընդգծելով Սուրմալուի ճակատամարտի հաղթանակի հետեւանքով ժողովրդին համակած ոգեւորությունը՝ նա նշում է. «Դրօյի ազդեցութիւնը բարձրացած էր, որու վրայ սկսան յառիչ բոլոր աչքերը: Իր այս յաղթանակէն յետոյ, Դրօն դարձաւ թեկնածու ընդհանուր հրամանատարութեան կամ Կարսի ճակատի հրամանատարութեան համար, պետական եւ հասարակական ազդեցիկ շրջանակներու մէջ: Այս խօսակցութիւնները անպաշտօն բնոյթ կը կրէին, եւ սպարապետութիւնը իր նախկին սարքով կը շարունակէր պատերազմը: Բայց դէպքերը դահավէժ կերպով կընթանային»¹:

Այսուհանդերձ, նրա գնահատմամբ շէ բանակի հրամանատարութիւնը Դրոյին ու Սուրմալուի ճակատից մարտական ուժերի մի մասը Կարսի ուղղութիւն չի տեղափոխել, քանի որ «Այդ տեղէն գօրք փոխադրելու մասին մտածող չկար, որովհետեւ Կարսի զինուորներու թիւը բաւարար կը նկատուէր...»²:

Կարելի է եզրակացնել, որ պատերազմը շարունակելու Դրոյի առաջարկած մարտավարութեան չընդունումը, հնարավոր է, որ պայմանավորված լիներ շէ բանակի հրամանատարութեան այն համոզմամբ, որը, ըստ Կ. Սասունու գնահատման՝ «Կարսի զինուորներու թիւը բաւարար կը նկատուէր...»:

1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմի ժամանակ հայկական զորքերի հրամանատարութեան չկշռադատված եւ վնասակար համանման կեցվածքն ու որոշումը նորութիւն չէր: 1918 թ., երբ Սարիղամիշի ճակատում գեներալ Արեշյանի հրամանատարութեամբ մարտնչող հայկական զորքերի գործողութիւնները մատնված էին անհաջողութիւններին, ռազմաճակատում համանման մարտավարութիւն կիրառելը հայկական բանակի հրամանատարութեանը առաջարկել էին Հայոց ազատամարտի ականավոր գործիչներ Սեբաստացի Մուրադն ու Սեպուհը: Դժբախտաբար, ինչպես 1918 թ., Սեբաստացի Մուրադի եւ Սեպուհի, իսկ 1920 թ. Դրոյի եւ Կուռո Թարխանյանի առաջարկած միանգամայն կշռադատված ու կենսունակ մարտավարութիւնը, որը պայմանավորված էր ռազմաճակատներում ծավալվող գործողութիւնների յուրահատկութեամբ, չընդունվեց հայկական զորքերը ղեկավարող արհեստավարժ, կազրային զինվորական-

¹ «Հայրենիք» անսագիր, 1926, թիւ 6, էջ 97:

² Նույն տեղում:

ների կողմից, որոնք շատ թույլ էին գնահատում ու պատշաճ ուշադրութեան չէին արժանացնում ոչ կադրային գինվորականների կողմից ներկայացված առաջարկութունները, թեև հայ բարձրաստիճան գինվորականները՝ գեներալներ թ. Նազարբեկյանը, Մ. Միրիկյանը եւ մյուսները բարձր են գնահատել Դրոյի հրամանատարական կարողութունները: Իսկ հայ-թուրքական ռազմաճակատում ընթացող մարտական գործողութունների արդյունքը, ինչպես հայտնի է, ավելի քան ճակատագրական էր ու հղի անկանխատեսելի վնասակար ու գուցե կործանարար հետեւանքներով:

Ելակետ ունենալով երկու՝ Կարսի եւ Սուրմալուի ռազմաճակատներում տեղի ունեցած մարտերում հայ առավել հայտնի ռազմական գործիչների՝ հայ ազգային-ազատագրական պայքարի բովով անցած զորապետների՝ Դրոյի, Սեպուհի եւ կադրային գինվորականների՝ գեներալներ Ա. Հովսեփյանի, Դ. Բեկ-Փիրումյանի զբաղումը մարտական որակները, ներդրած ծառայութուններն ու վաստակը՝ Ա. Հակոբյանը կատարում է հետեւյալ ուշադրավ եզրահանգումը. «Հայկական բանակի բարձրագույն հրամկազմում բարոյահոգեբանական կայունութեան, հայրենիքին նվիրվածութեան եւ ռազմական տաղանդի տեսակետից կարելի է առանձնացնել առավել տիպական ու իրար հակապատկեր երկուական ներկայացուցիչ. մի կողմում Դրոն եւ Սեպուհը՝ որպես հայրենիքին նվիրվածութեան, կամային եւ հրամանատարական բարձր հատկանիշներով օժտված զորապետներ, իսկ մյուս կողմում՝ ռազմական կանոնավոր կրթութուն ստացած, սակայն մարտական գործը առավել ձախողած, բարոյականային ցածր որակներ ցուցաբերած ու ռահասներ զորավարներ Ա. Հովսեփյանը եւ Դ. Բեկ-Փիրումյանը»¹:

Նկարագրելով այդ նույն ժամանակահատվածում Կարս- Ալեքսանդրապոլ ռազմաճակատում տիրող չափազանց ծանր իրավիճակը՝ ՀՀ Ազգային ժողովի առաջին քարտուղար Հակոբ Տեր Հակոբյանը (Իրազեկ), որը նույն օրերին գտնվում էր հենց այդ ռազմաճակատում, գրում է. «Երկրի սրտին՝ Արարատեան աշխարհին տաճկական վտանգը սպառնում էր գլխաւորապէս նորից երեք ճակատներից՝ Ղարաբաղիսա, Աբարան եւ երկաթուղագիծ: Ուստի մեր լաւագոյն, վստահելի ու քաջ մարտիկներից նշանակում են հրամանատարներ-Սեպուհը՝ Ղարաբաղիսայի, Դրոն՝ երկաթուղագիծ եւ Աբարանի»²:

Ռազմաճակատի հրամանատարութեան կազմում կատարելով համապատասխան փոփոխութուններ՝ ՀՀ կառավարութունն ու գին-

¹ Հակոբյան Ա., Եզվ. աշխ., էջ 20:

² Իրազեկ Յ., Սօսիկ անցեալից, էջ 81:

վորական նախարարութիւնը դեռեւս որոշակի հույսեր էին փայփայում բեկում մտցնել մարտադաշտում ընթացող մարտական գործողութիւններում ու շտկել իրավիճակը:

Բնակչութեան մեջ ծայր առած խուճապային տրամադրութիւնը վերացնելու եւ զինվորի մարտական ոգին ու պատասխանատվութիւնը բարձրացնելու նպատակով նոյեմբերի 9-ի հաղորդագրութիւնում արվում է հետեւյալ կոչը. «...այսօր, երբ թշնամին սպառնում է ոչ միայն քո ազատութեան, այլեւ կեանքիդ, պէտք է սթափուես, քանի դեռ ուչ է: Թշնամին գալիս է փոքր ոյժերով, նրա յաջողութիւնը քո թուլութեան մէջն է: Եթէ կռուես, նա ոչ միայն անզօր կլինի ոչնչացնելու քեզ, այլեւ պարտութեան մատնուած՝ ձեռք քաշի իր դիւային ծրագրերից:

Քաղաքացիներ, Հայաստանի կառավարութեան անյողգող դրոշումն է կռուել թշնամու դէմ, որը ձեր դիակների վրայ է կամենում իր երջանկութիւնը: Անողք եւ վճռական կռիւ, մինչեւ որ թշնամին առաջարկէ մեզ հաշտութեան ընդունելի պայմաններ: Ուրիշ ելք չկայ, ոտքի՛ ել, հայ ժողովուրդ: Վերջին օրհասական կռիւն է այս»¹:

Հանրապետութեան կառավարութեան գործադրած որոշակի միջոցառումները, դժբախտաբար, դրական ու ցանկալի արդուք չեն տալիս: Ռազմաճակատում տիրող կացութիւնն արդեն անդառնալի էր:

Միեւնույն ժամանակահատվածում մարտեր են ծավալվել նաեւ ռազմաճակատի մյուս ուղղութիւնում: Նոյեմբերի 10-ին եւ 14-ին թուրքերը Կարակալայի կամրջի ու երկու՝ Արաքս կայարանի եւ Զաջուռ-Քյափանակ ուղղութիւններով հարձակում են գործել հայ մարտիկների դիրքերի վրա: Նոյեմբերի 10-ին թուրքական զորքերը երեք գումարտակի ուժերով, թնդանոթների ու գնդացիների աջակցութեամբ գրոհում են Դրոյի գլխավորած զորամասի վրա: Ինչպես եւ նախորդ մարտերում, այս անգամ եւս նրա առաջնորդած զորամասի գնդապետ Կուռո Թարխանյանի եւ Մարտիրոս Աբրահամյանի գլխավորած զորաջոկատները հուժկու հակահարվածներով ջախջախում են թուրքական զորախմբերի գրոհները եւ խափանում դեպի Երեւան շարժվելու թուրք հրամանատարութեան փորձերը:

«Մեր զինուորները, - պատմում է Մարտիրոսը, - սաստիկ վրդովուած էին ու իրենց մէջ խօսում էին ու ասում.

- Սպասէք եւ կը տեսնէք, թէ ինչպիսի դաս կը տանք ձեզ: Մի կարծէք, թէ Կարսի զինուորները ձեզ երես տուեցին, դուք էլ անպատկառօրէն պատրաստ էք զգում ձեզ առաջանալու: Մենք ցոյց

¹ «Ճակատամարտ», 1920, դեկտեմբերի 2:

կը տանք ձեզ, թէ ինչպէս Հայ գինուորը գիտի պաշտպանել իր Հայ-
րենիքի, գէնքի ու հրամանատարի պատիւը»¹:

Նոյեմբերի 12-ին՝ կրկին անգամ փորձելով թափանցել Արարա-
տյան դաշտ, հարձակում են գործում Կարակալա կամրջի ուղղու-
թյամբ: Սուրմալուի ճակատի մարտիկները, դիրքեր գրավելով
Արաքսի մյուս ափին, արդեն հասցրել էին, ինչպես հարկն է, ամ-
բացնել իրենց զբաղեցրած հենակետերը: Նրանց համար այլեւս
անակնկալ եւ սարսափելի էր թշնամու ձեռնարկած որեւէ հարձա-
կում: Նոյեմբերի 12-ին տեղի ունեցած կռիւլների ժամանակ գետան-
ցումների պաշտպանները «...[Թոյլ չտալով, որ հակառակորդները գե-
տը մտնեն անւախ ու անկասկած: Դեռ գետը չկտրած՝ Կուռօյի 4
գնդացիներն ահեղ տեղատարափ մը լեցուցին անոնց վրայ, որոնք,
կարճ դիմադրութենէ մը յետոյ, փախան՝ Արաքսի ալիքներուն յանձ-
նելով 3-400 զոհեր՝ առանց որեւէ փոխարինութեամբ»²:

Դրոյին հանձնարարված ճակատում տեղի ունեցած առաջին օրվա
կռիւլները հուսադրող էին, թուրքերի ձեռնարկած բոլոր փորձերը՝ զբա-
վելու Աղին կայարանը, անցնում են ապարդշուն: Սակայն ռազմաճակա-
տի մյուս հատվածներում մարտնչող զորամասերի հետ անհրաժեշտ
կապ ու հաղորդակցութիւն չունենալու պատճառով Դրոյի զորավաչ-
տերը, նաեւ զուտ մարտավարական նկատառումներով, նահանջում են
եւ դիրքեր գրավում Արաքս կայարանի մերձակայքում:

Մի էական նկատառում եւս: Ի տարբերութիւն Սուրմալուի, Կարսի
ռազմաճակատում մարտնչող Հայկական զորամասերի միջեւ շատ հա-
ճախ բացակայել են կապն ու հաղորդակցութեան միջոցները, որն, ան-
շուշտ, իր բացասական ազդեցութիւնն է գործել մարտական արդյունա-
վետ գործողութիւններ ծավալելու վրա: Դրոն անմիջապես նկատել ու
իրեն հանձնարարված ճակատում շտկել է այդ բացը:

«Սուրմալուի ճակատը,-գրում է Վ. Արծրունին,- Արաքսի ձախ
ափը փոխադրուելէ յետոյ, Դրո կարգադրեց, որ Զ-րդ գունդը՝ հրա-
մանատարութեամբ գնդապետ Թարվերդեանի, առաջնար եւ կապ
հաստատէր գնդապետ Ղորղանեանի հեծելազորաց բրիգադայի հետ
(Ղորղանյանի զորամասը մարտնչել է Կարսի ճակատում-Հ. Գ.): Եւ,
իրօ՛ք, առաջին անգամն էր, որ ծայրագոյն հարաւ- արեւելյան ան-
կեան բացառութեամբ, Հայկական զօրքը կանոնաւոր շղթայով մը
կընդգրկէր տաճկական ճակատը»³:

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1934, թիւ 5, էջ 125:

² Վահե Արծրունի, Աշխ. աշխ., էջ 294:

³ Նույն տեղում:

Թուրքերը, կրնակալու հետապնդելով հայկական գործամասերին, հարձակվում են Արաքս կայարանի վրա: Դրոն, այս անգամ եւս իրեն յուրահատուկ եռանդով ու կազմակերպվածութեամբ առաջնորդելով ճակատի ուժերը, հետ է մղում հակառակորդի գրոհները:

«Նոյեմբերի 14-ին, - գրում է Իրագեկը (Հակոբ Տեր-Հակոբյան), - տաճիկները յարձակուեցին մեզ վրայ երկու ուղղութեամբ-աջ թեւով Արաքս կայարանի վրայ, որ մեր զօրքերի ձեռքին էր, ձախով՝ մեր Զաջուռ-Քեափանակ գծի վրայ: Արաքսը հերոսաբար դիմադրեց, իսկ Զաջուռ-Քեափանակում մենք չարաչար պարտուեցինք»¹:

Արաքս կայարանի ուղղութեամբ Դրոյի գլխավորած զորախմբի ձեռք բերած մասնակի հաջողութիւնն արդեն ոչնչով չէր կարող փոխել ընդհանուր կացութիւնը, մանավանդ նույն ժամանակահատվածում Արագածում ընթացող մարտերում թուրքական առավել փոքրաքանակ ուժերից պարտութիւն է կրում գեներալ Հովսեփյանի գլխավորած զորամասը²:

Անթաքույց դառնութեամբ պատմելով Կարսի ուղղութեամբ տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձութիւնների մանրամասներն ու վերլուծելով հայկական զօրքերի պարտութեան պատճառները՝ գնդապետ Տիգրան Բաղդասարյանը (Այդ ժամանակ նրա գլխավորած Ցրդ գունդը Սուրմալուից տեղափոխվել ու մարտնչում էր Կարսի ճակատում - Հ.Գ.) նշում է. «Պէտք է մոռանալ, թէ զին. կարգապահութիւնը դեռ ամրացած էր հայկական բանակին մէջ: Կամաւորական եւ հայդուկային հասկացութիւնը, հին անձնական կապերը, այս կամ այն անհատի հեղինակութիւնը շատ աւելի մեծ ազդեցութիւն ունէին հայ զինուորի իւրահատուկ նկարագրի վրայ: Ժամանակը միայն պիտի սրբագրէր բոլոր այն թերի կողմերը, իսկ ժամանակը չը շնորհեցաւ մեզի: Կուզէի, որ ընթերցողը հանգիստ խղճով համաձայնի ինձ հետ, թէ բոլորովին ուրիշ կերպ կը դասաւորուէին դէպքերը, եթէ Դրոն անձամբ գտնուէր Կարսի ճակատին վրայ: Անոր համեստութիւնը շոյելու բնաւ պէտք չունիմ, սակայն մենք արդէն նախընթացներ ունէինք, ինչպէս Բաշ-Աբարան, Սուրմալու եւ ուրիշ դէպքերը»³:

Համանման տեսակետ արտահայտելով զինվորի կողմից հրամանատարի նկատմամբ զբսեւորած հարգանքի ու վստահութեան վերաբերյալ՝ Վ. Արծրունին նշում է. «Հայ- տաճկական պատերազմի օրերին մօտ լինելով մեր ճակատին(Կարսի) եւ պանդխտութեան

¹ Իրագեկ 3., Սօսիկ անցեալից, էջ 81:

² Տե՛ս Վահե Արծրունի, ԳՂՎ. աշխ., էջ 293-300:

³ Սատենաշար «Ռագմիկ», թիւ 1, Փարիզ, 1937, էջ 235-236:

բազմամեա կարօտը դեռ սրտուժս(նկատի ունի ԱՄՆ-ում երկարատեւ, ապա Փարիզում կարճատեւ ժամանակահատվածում գտնվելու եւ նոր-նոր Հայաստան վերադառնալու հանգամանքը-Հ.Գ.), ես ուշի-ուշով հետեւում էի մեր ճակատների հրամանատարների ուզմամբարական ընթացքին:

... Եւ հէնց այդ թարմ ու յստակ տրամադրութեան տակ, սրանից երեք տասնեակ տարիներ առաջ աշխատասիրած իմ անտիպ «Հայտակարական պատերազմը» անունը կրող հատորին մէջ արձանագրեցի. «Եթէ այդ ճակատագրական օրերին Դրօն Կարսում լինէր, թերեւ մեր ճակատագիրը մի տարբեր բան դուրս գար»¹:

Ձաղուռի ուղղութիւնով կռիւները շարունակվում են եւս մի քանի օր, եւ չնայած Սեպուհի ու մի քանի փոքրաքանակ զորամասերի հերոսական դիմադրութեանը, Հայ զինվորների մի մասը լքում է մարտադաշտը եւ թուրքերին հնարավորութիւն ընձեռում անցնելու հայկական զորամասերի թիկունքը: Սեպուհը համառ դիմադրութիւն է ցույց տալիս, սակայն մարտական ուժերի սակավութեան եւ զինվորների զանգվածային դասալքութեան պատճառով մեծ դժվարութեամբ է կարողանում դիմադրել:

Մի փոքրիկ, բայց ուշագրավ հատված այդ դեպքերի մասնակից, Սեպուհի զորամասի շտաբի ծառայողներից մեկի՝ արդեն հիշատակված հուշագրութիւններից. «Դասալքութիւնը սարսափելի չափերի է հասել: Գիշերները զինվորները հարյուրներով են փախչում: Զորքի բարոյական կորույր բավականին ընկած է. զորավարներից սկսած մինչեւ հասարակ զինվոր ոչ միայն դիմադրելու, առաջխաղալու հույս չունեն, այլեւ հավատացած են, որ այլեւս ամեն բան վերջացել է: Բաբելոնյան խռովութիւն է տիրում: Մեր բանակը բոլորովին չի կոպում եւ օր առաջ շտապում է տուն հասնել, որպեսզի թշնամուն չհանդիպի»²:

Ռազմաճակատի այս անմխիթար վիճակը ներկայացնող վկայութիւնը թվագրված է՝ 31 հոկտեմբերի: Համանման ողբերգական իրավիճակը պահպանվել եւ ավելի է խորացել նաեւ հաջորդ նոյեմբեր ամսին:

Ցավալի եւ պատմական տարբեր ժամանակահատվածներում կրկնված եւ ինչ-որ տեղ անբացատրելի իրողութիւն. Հայ զինվորը ընդունակ է եւ ի զորու երբեմն սխրանքներ ու անգամ հրաշքներ գործել եւ հաղթանակով ու արժանապատիւթեամբ դուրս գալ ամենածանր, անեղանելի թվացող իրավիճակներից, իսկ երբեմն էլ,

¹ Վահե Արծրունի, Աշխ. աշխ., էջ 32:

² «Ազատ, անկախ եւ միացյալ Յայաստանի վերջին օրերը», էջ, 109:

անգամ առանց դուլզն- ինչ մարտնչելու՝ պարտվել եւ թշնամու տնօրինութեանը հանձնել հսկայական տարածքներ ու նույնիսկ պաշտպանական առումով ամրակուռ շրջաններ, անգամ անմատչելի բերդաքաղաքներ:

1920 թ. հայ-թուրքական պատերազմում Սուրմալոււի եւ Կարսի ռազմաճակատներում միաժամանակ ընթացող ու միանգամայն հակադիր վերջաբանով ավարտված մարտական գործողութիւնները վերոհիշյալի խոստն եւ իրական փաստարկներն են ու օրինակը:

Հայրենական պատմաբաններից Սուրմալոււի ճակատամարտի լուսաբանմանն անդրադարձել է պատմագիտութեան դոկտոր Հայկազ Հովհաննիսյանը: Համադրելով Կարսի եւ Սուրմալոււի ռազմաճակատներում տեղի ունեցած մարտերի արդիւնքները՝ Հ. Հովհաննիսյանը տալիս է հետեւյալ գնահատականը. «1920 թվականի թուրք-հայկական պատերազմի գլխավոր օջախներից մեկն էլ Սուրմալոււն էր, որը հերոսաբար դիմադրեց թշնամուն մինչև վերջին օրերը: «Սուրմալոււի ճակատում», այսպիսի վերնագիր ունեին Սուրմալոււի մասին պատմող վերջին ակնարկները: Եվ վստահաբար կարելի է ասել, որ եթէ մյուս ռազմաճակատներում կռվեին այնպես, ինչպես Սուրմալոււի ճակատում, հարցը այդքան չէր խորանա և միգուցե այդ դիմադրութեան արդիւնքում պահեինք հենց Սուրմալոււն: Ավաղ, Կարսի անկումը ոչ միայն բարոյական մեծ վնաս հասցրեց հայ ժողովրդին, այլև կորստաբեր եղավ մյուս ռազմաճակատներում կռվող մեր զինվորների մարտունակութեան վրա»¹:

¹ «Հայկական Բանակ», 2007, թիւ 2, էջ 103:

5. 2. ԴՐՈՆ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԸՆԽԱՐԱՐ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆԱԿԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ

Ռազմաճակատում տեղի ունեցող իրադարձությունները միանշանակորեն մատնանշում էին, որ բանակն ըստ էության արդեն գոյություն չուներ: Համանման իրավիճակում ապավինել հուսալքության, խուճապային տրամադրության եւ անկազմակերպվածության գիրկն ընկած զինվորներին ու հուսալ, որ նրանք ի գորու կլինեին զգաստանալ, համախմբվել եւ վճռական գործողություններ ձեռնարկել, անիմաստ էր ու անհույս: Այնուամենայնիվ, Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները կրկին դիմում են վերջին եւ ոչ այնքան հուսադրող քայլի: Թուրքական զորքերի հարձակումը կանգնեցնելու ու հաշտություն կնքելու նպատակով Հայաստանի կառավարությունը փորձում է օգտվել դաշնակից տերությունների աջակցությունից ու նրանց միջոցով ճնշում գործադրել թուրք հրամանատարության վրա:

«Եւ Ալ. Խատիսեանը,- գրում է Իրազեկը,- այդ առաքելութեամբ ուղարկւում է Թիֆլիս դաշնակից պետությունների ներկայացուցիչներին մօտ: Թէ ի՞նչ անցուղարձ տեղի ունեցաւ Թիֆլիսում եւ ներկայացուցիչները ինչ խոստումներ տուին Հայաստանի պատերազմին, մեզ յայտնի չէ: Սակայն մի բան պարզ է, որ Խատիսեանի առաքելութիւնը որեւէ իրական արդիւնք չունեցաւ, որովհետեւ գրութիւնը չփոխուեց եւ տաճիկները շարունակեցին իրենց յառաջխաղացումը»¹:

Հայաստանի նկատմամբ դաշնակից տերությունների դրսեւորած ժխտողական տրամադրվածության ու կեցվածքի վրա, անկասկած, չէին կարող իրենց նշանակալի եւ որոշիչ ազդեցությունը չգործել ռազմաճակատում հայկական բանակի կրած պարտություններն ու դրա հետեւանքով ծանրագույն կացությունում հայտնված հանրապետության իրավիճակը : Առաջնորդվելով իրենց աշխարհաքաղաքական շահերով՝ դաշնակից տերությունները, հանձին Հայաստանի Հանրապետության, այլեւ չէին տեսնում այն ուժը, որը կարող էր իրենց հուսալի գործընկերն ու հենակետը լինել այդ տարածաշրջանում: Որեւէ տարակույս լինել չի կարող, որ Հայաստանի նկատմամբ միանգամայն այլ կլինեի դաշնակից տերությունների

¹ Իրազեկ 3., Գշվ. աշխ., էջ 82:

վերաբերմունքը, եթե հայկական բանակը կարողանար արժանիորեն դրսևորել իրեն եւ գոնե մի երկու շաբաթ աննահանջ դիմադրեր ու Կարսի բերդաքաղաքը գրեթե առանց կրակոցի չհանձներ թշնամուն:

Հայաստանի իշխանությունները գուցեւ որոշակի հույսեր եւ ակնկալիքներ փայփայել են՝ դիմելով դաշնակից տերությունների աջակցութեանը, սակայն Դրոն դաշնակիցներից որեւէ սպասելիք չունենր եւ չէր կարող ունենալ: Նա դաշնակիցների նկատմամբ ունեցած իր դիրքորոշումն ու վերաբերմունքը հստակորեն արտահայտել էր դեռեւս մայիսի 20-ին՝ Արցախում խորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչներին՝ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի, Պարանկինի եւ Կալդայովի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ:

«...Ոչ միայն Անգլիան ու Ամերիկան,-ասել է Դրոն,-այլ նաեւ կամավորական բանակը (նկատի ունի գեներալ Դենիկինի գլխավորած բանակը, որի հետ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեանը ունեցել է որոշակի կապեր-Հ.Գ.) մեր բարեկամները չեն եղել: Մենք հարկադրված էինք դիմել նրանց օգնութեան, քանի որ Թուրքիան եւ Ադրբեջանը մեզ վրա հարձակվելով երկու կողմից, ձգտում էին ոչնչացնել Հայաստանը»¹:

Դաշնակից տերություններին ուղղված հայցադիմումները ոչ միայն որեւէ դրական արդյունք չեն տալիս, այլեւ ընդհակառակը, ունենում են բացասական հետեւանքներ:

«Ճիշտ նույն օրերին,-գրում է Ալ. Խատիսեանը,- ժրնեւ գումարուած է առաջին Ազգերու Լիկան եւ այնտեղ հարց էր դրուած Հայաստանն ու Վրաստանը ընդունելու մասին Ազգերու Լիկայի կազմի մէջ: Հայաստանի ծանր վիճակի մասին նոր ստացած տեղեկութիւնները ստիպած էին անգլիական, ֆրանսիական եւ իտալական ներկայացուցիչներուն՝ ժրնեւ չընդունել Հայաստանն ու Վրաստանը Ազգերու Լիկայի կազմի մէջ, որպեսզի Լիկայի 10-րդ յօդուածի համաձայն ստիպուած չըլլային օգնութիւն հասցնել Հայաստանին եւ Վրաստանին: Այսպէսով, ամէնատագնապալի եւ ծանր ըրպէին Հայաստանը լքուեցաւ եւ գիտակցաբար ձգուեցաւ մինակ: Թուրքերը տեսան այդ, եւ բոլոր եզրակացութիւնները բերին յօգուտ իրենց եւ ի վնաս Հայաստանի»²:

Տվյալ իրավիճակում դաշնակից տերությունների անտարբերութեանն ու ժխտողական կեցվածքը խորտակում է թուրքական զորքե-

¹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., ст. 468-469:

² Խատիսեան Ալ., նշվ. աշխ., էջ 291:

րի հարձակումը կասեցնելու եւ հաշտութիւն կնքելու Հայաստանի իշխանութիւններին փայտաբայած վերջին հուշար: Իսկ ռազմաճակատում թուրքական զորքերի հարձակումը անկասելիորեն շարունակվում էր, եւ նրա հետագա զարգացումը կարող էր կործանարար ազդեցութիւն ունենալ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ ողջ հայութեան համար: Ստեղծված կացութիւնում այլընտրանք այլեւս գոյութիւն չուներ, ՀՀ կառավարութիւնը հարկադրված ընդունում է թուրքերի առաջադրած գինադադարի պայմանները եւ սկսում բանակցութիւնները Կարաբեքիր փաշայի հետ:

Այլ. Խատիսյանը Թիֆլիս էր մեկնել բանակցելու դաշնակից պետութիւններին՝ Անգլիայի եւ Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների հետ նոյեմբերի 19-ին եւ նույն ամսի 21-ին արդեն Երեւանում էր: Հետագային «գուգադիպութեամբ» նույն օրը՝ նոյեմբերի 21-ին, վերջապէս Երեւան է ժամանում Խորհրդային Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լեգրանի գլխավորած պատվիրակութիւնը եւ որեւէ ձեռով չանդրադառնալով ու անգամ դուրսն էին չհիշելով Հայաստանի կառավարութեան հետ հոկտեմբերի 21-ին կնքված նախնական համաձայնագրի գոյութիւնը՝ Հայաստանի իշխանութիւններին է ներկայացնում բոլորովին այլ պահանջներով հագեցած առաջարկութիւն-վերջնագիր:

«...Լեգրանը, - գրում է Իրազեկը, - արդէն վերադարձել էր (նոյեմբերի 21-ին) իր ճանապարհորդութիւնից- Մոսկուա, Բագու եւ այլն- փոխանակ իր յանձն առած ռուսական օգնութեան աւետիսը բերելու, այժմ բոլորովին այլ երգ էր երգում: Օգտուելով Հայաստանի եւ հայութեան յուսահատական դրութիւնից՝ նա առաջարկում է որպէս ելք- խորհրդայնացնել Հայաստանը եւ Խորհրդ. Ռուսաստանի իշխանութիւնը ընդունել»¹:

Եթե փորձենք իմաստավորել ու գնահատել Խորհրդային Ռուսաստանի եւ քեմալական Թուրքիայի փոխհարաբերութիւնները եւ Հայաստանի Հանրապետութեան նկատմամբ նրանց դրսեւորած ձեռնարկումները, ապա պարզորոշ նկատվում են որոշակի ուշադրավ գուգադիպութիւններ:

1. Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո Խորհրդային Ռուսաստանի զորքերը մուտք են գործում Արցախ, ապա՝ Զանգեզուր, Նախիջևան եւ Հայաստանի կառավարութեանը հարկադրում օգոստոսի 10-ին, ճիշտ եւ ճիշտ Սեւրի դաշնագրի ստորագրման օրը Թիֆլիսում

¹ Իրազեկ Յ., Աշխ., էջ 82-83:

կնքել մի համաձայնագիր, որով խորհրդային զորքերին, որպես խաղաղարար ուժերի, թուլյատրվում է տեղաբաշխվել Արցախում, Զանգեզուրում եւ Նախիջևանում: Այդ քայլով Խորհրդային Ռուսաստանը փաստորեն ոչ միայն իրագործում է Հայաստանի Հանրապետությունը շրջափակելու առաջին կարեւորագույն քայլը, այլեւ բացում դեպի արեւելյան երկրներ, մասնավորապես Թուրքիա տանող մայրուղին:

2. Այս արգասաբեր հաղթարշավից հետո, օգոստոսի 24-ին Խորհրդային Ռուսաստանի եւ քեմալական Թուրքիայի միջեւ կնքվում է մի համաձայնագիր, որով խորհրդային իշխանությունները պարտավորվում են ոչ միայն Ֆինանսական եւ զինական աջակցություն ցույց տալ Թուրքիային, այլեւ խոստանում լրիվ ազատություն շնորհել նրա գործողություններին: Ինչ խոսք, որ Թուրքիայի գործողություններին Խորհրդային Ռուսաստանի շնորհած ազատությունը նախ եւ առաջ վերաբերում է Հայաստանի վրա ձեռնարկվող հարձակմանը:

3. Զեռք բերելով Խորհրդային Ռուսաստանի համաձայնությունը՝ քեմալական Թուրքիան առանց պատերազմ հայտարարելու հարձակվում է Հայաստանի վրա: Այդ նույն օրերին Երեւան է ժամանում Լեզրանի գլխավորած Մոսկվայի պատվիրակությունը եւ Հայաստանի իշխանություններին հանձնում Սեւրի դաշնագրից հրաժարվելու վերջնագիրը, որից հետո հանրապետության կառավարության ներկայացուցիչների հետ բանակցելով՝ ստորագրում է նախնական համաձայնագիր եւ մեկնում Բաքու: Ադրբեջանի մայրաքաղաքից Լեզրանը պետք է կապվեր Մոսկվայի հետ եւ այնտեղի համաձայնությունը ստանալուն պես անհապաղ վերադառնար Երեւան ու Հայաստանի կառավարության հետ կնքեր «Խաղաղության եւ համագործակցության» պայմանագիր: Սակայն, ինչպես արդեն նշվել է, Լեզրանի առաքելությունը ձգձգվում է եւ մինչեւ նրա վերադարձը դաշնագրի մասին որեւէ հիշատակություն ու խոսք անգամ չի լինում:

4. Ռազմաճակատում իրենց զորքերի ձեռք բերած նվաճումներից, Կարս բերդաքաղաքի, ապա նաեւ Ալեքսանդրապոլի անկումից հետո Թուրք հրամանատարությունը հաշտություն կնքելու նպատակով Հայաստանի կառավարությանն է ներկայացնում ծանրագույն պահանջներ: Հայտնվելով անելանելի իրավիճակում՝ Հայաստանի իշխանությունները հարկադրված ընդունում են հակառակորդի առաջադրած պայմանները եւ նույն օրերին էլ, կարծես վաղօրոք գրված

սցենարի համաձայն, երկարատեւ ընդմիջումից հետո Երեւան է ժամանում Լեգրանը ու վերջնագրի տեսքով Հանրապետութեան կառավարութեանից պահանջում՝ խորհրդայնացնել Հայաստանն ու ընդունել Խորհրդային Ռուսաստանի գերիշխանութիւնը:

Միամտութիւնն եւ անգիտութիւնն կլինի կարծել, որ թվարկված գուգադիպութիւնները կարող էին պատահականորեն համընկնել: Զուգադիպութիւնները պատահական լինել չէին կարող. դրանք Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի կողմից վաղօրոք խնամքով ծրագրված ու համաձայնեցված էին: Իսկ նպատակը մեկն էր՝ խորհրդայնացման ճանապարհով բռնազավթել Հայաստանը եւ այն բաժանել միմյանց միջեւ: Հայաստանի իշխանութիւնների համար Լեգրանի վերջնագիրը ոչ միայն անսպասելի էր, այլեւ հուսահատեցնող ու ապակողմնորոշող: Չէ՞ որ Խորհրդային Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչից, որի հետ կնքել էին նախնական համաձայնագիր, իրենք սպասում էին բոլորովին այլ վերաբերմունք եւ առաջարկութիւններ:

Ինչո՞ւ Խորհրդային Ռուսաստանը, որը խոստանում էր խաղաղարարի դեր ստանձնել տարածաշրջանում եւ միջոցներ ձեռնարկել թուրքերի հարձակումները կասեցնելու ու նրանց զորքերը Հայաստանի տարածքից դուրս բերելու ուղղութեամբ, հանկարծ տեւական լուծութիւնից հետո կտրուկ կերպով փոխում է արդեն նախապես համաձայնեցված տեսակետը եւ հանրապետութեան կառավարութեանը ներկայացնում տվյալ իրավիճակում թերեւս ամենադժվարին ընդունելի, այն է՝ Հայաստանը խորհրդայնացնելու առաջարկութիւնը:

«Լեգրանը, - գրում է Հ. Տերտերյանը, - վերադարձաւ, բայց այլեւս ո՛չ մեր կողմից եւ ոչ էլ Լեգրանի կողմից խօսք բացուեց ստորագրուած դաշնագրի մասին: Մեզ համար պարզ է, որ Լեգրանը եւ իր ընկերները մտածում էին Հայաստանը օր առաջ խորհրդայնացնելու ձեւի մասին:

Շատ հատկանշական էր Լեգրանի պատուիրակութեան զինուորական կցորդ՝ ցարական զօրավար Բոբրիչեւիչի հետեւեալ արտայայտութիւնը, որ նա արաւ իմ ներկայութեան ընկ. Դրօյի տանը: Երբ վերջինս հարց տուեց թուրքերին զգաստութեան կոչելու համար Ռուսաստանի միջնորդութեան մասին, զօրավար Բոբրիչեւիչը հարբած վիճակում յայտարարեց. «Դիակը չի կարելի կենդանացնել»¹:

Բոլորովին զարմանալի չէ ուսս գեներալի արտահայտութիւնը, Խորհրդային Ռուսաստանը հասել էր իր նպատակին, նրա գործուն

¹ «ՂայրեՅիք» ասուագիր, 1954, թիւ 5, էջ 10:

աջակցութեամբ պարտված Հայաստանի Հանրապետութեանն արդեն կարելի էր որակել «Դիակը չի կարելի կենդանացնել» արտահայտութեամբ:

«Խորհրդային Ռուսաստանը, - շարունակում է Հ.Տերտերյանը,- մէկ կողմից քաջալերեց ու խրախուսեց թուրքերի ազգայնական ախորժակները, ցոյց տուեց նրանց ռազմական ու տնտեսական օժանդակութիւն եւ «արեւելեան ազգերի» Բագուի Համագումարի հրաւիրումով արագացրեց քեմալական Թիւրքիայի յարձակումը Հայաստանի Հանրապետութեան վրայ: Միւս կողմից էլ՝ իր գործակալ Հայ բոլշեւիկների միջոցով բարոյալքեց Հայ զինուորին ու դրանով նպաստեց թուրքերի էթանագին յաղթանակներին:

... Խորհրդային կառավարութեան պատուիրակութիւնը, անկախ Հայաստանը դիակ Համարելով, մտածում էր օր առաջ Հայաստանը խորհրդայնացնելու մասին, իսկ Հայաստանի կառավարութիւնը մտածում էր օր առաջ թուրքերի հետ հաշտութիւն կնքել՝ Հայաստանը խորհրդայնացումից փրկելու նպատակով»¹:

Մի՞թե դյուրին է հարյուրամյակներ շարունակ պետականութիւնից զրկված, բազում մաքառումների, արհաւիրքների, զոհաբերութիւնների եւ հերոսական պայքարի բովով անցած հայութեանը՝ հրաժարվել իր անկախութիւնից ու դառնալ մեկ այլ, օտար պետութեան, թեկուզ եւ Ռուսաստանի, բաղկացուցիչ մասերից մեկը: Իրո՞ք, դժվար է բնութագրել բազմաթիվ հարցականներով եւ անակնկալներով հագեցած այն ծանրագույն կացութիւնը, որում թե՛ քաղաքական, թե՛ բարոյական եւ թե՛ հոգեբանական առումով հայտնվում է Հանրապետութեան կառավարութիւնը:

Մեկը մյուսին հաջորդող՝ գահավեժ արագութեամբ ընթացող չարաղետ դեպքերի թելադրանքով հայտնվելով, Միմոն Վրացյանի պատկերավոր արտահայտութեամբ. «Բոլշեւիկյան մուրճի եւ թիւրքական սալի» միջեւ, Հայաստանի կառավարութիւնը փորձում է իրավիճակից դուրս գալու ելքեր որոնել:

«... Ճարահատեալ, - գրում է Իրազեկը, - նա (նկատի ունի հանրապետութեան կառավարութիւնը - Հ.Գ.) նորից իր հայեացքը դարձնում է դէպի Տաճկաստանը, փորձում է նորից բանակցութիւններ սկսել նրա հետ - գէթ վտանգը ձգձգելու եւ ժամանակ շահելու մտադրութեամբ: Իսկ ժամանակը յաճախ թոյլերի դաշնակիցն է...»²:

¹ Նույն տեղում:

² Իրազեկ Յ., Աշխ., աշխ., էջ 83:

Քանի որ Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Քեմալական Թուրքիայի ներկայացուցիչները պատշաճ վերաբերմունք չէին տաժում Հայաստանի կառավարութեան նկատմամբ, իսկ ծայրահեղ հուսալքութեան գիրկն ընկած ժողովուրդը հույսով սպասում էր մեկ այլ կարող ուժի՝ նոր իշխանութեան գալստյանը, որոշվում է կազմավորել նոր կառավարութիւն: Նոյեմբերի 23-ին իր գլխավորած վարչակազմով հրաժարական է տալիս Համո Օհանջանյանը եւ Սիմոն Վրացյանի նախագահութեամբ ընտրվում է նոր կառավարութիւն: Դրոն նորընտիր կառավարութիւնում ստանձնում է զինվորական նախարարի պաշտոնը: Այլընտրանք լինել չէր էլ կարող, հայ-թուրքական դեռեւս շարունակվող կռիվներում նա թերեւս միակ հաղթանակած հրամանատարն էր եւ բնականաբար այդ օրերին հայ զինվորական ու պետական գործիչների շրջանում ամենամեծ հեղինակութիւն ու ժողովրդականութիւն վայելող գործիչը:

Նորընտիր կառավարութեան գերխնդիրն էր հնարավոր բոլոր միջոցների կենսագործմամբ փրկել Հայաստանի Հանրապետութիւնը, ժողովրդին՝ կործանումից եւ բարեկամական հարաբերութիւններ հաստատել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ:

Հայութեան ֆիզիկական գոյութիւնը պահպանելու կարեւորագույն երաշխիքը պատերազմի դադարեցումն էր, թուրք հրամանատարութեան հետ, թեկուզեւ նրա առաջադրած պայմանների ընդունման միջոցով, հաշտութիւն կնքելը: Ռազմաճակատում ընթացող պատերազմական գործողութիւններն ու հայկական բանակի իրավիճակը միանշանակորեն Հայաստանի իշխանութիւններին նպատակաուղղում էին ընտրելու հենց այդ ուղին:

Ս. Վրացյանի գլխավորած կառավարութիւնը դիմում է «... Թիւրքիայի Ազգային մեծ ժողովին հաշտութեան բանակցութիւններ սկսելու համար: Ս. Վրացեանի կառավարութիւնը դեռ աղօտ յոյս ունէր, որ Քեմալական Թիւրքիայի հետ հնարաւոր էր հաշտութիւն կնքել եւ այդպիսով Հայաստանը փրկել խորհրդայնացումից»¹:

Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովն ընդունում է Հայաստանի կառավարութեան առաջարկութիւնը, եւ նոյեմբերի 18-ին ՀՀ կառավարութիւնը թուրք հրամանատարութեան հետ կնքում է պատերազմական գործողութիւնները դադարեցնելու զինադադար:

Նոյեմբերի 20-ին ՀՀ կառավարութիւնը թուրքերի հետ զինադադար կնքելու եւ հաշտութեան բանակցութիւններ սկսելու վերաբերյալ հրապարակում է հետեւյալ հաղորդագրութիւնը.

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1954, թիւ 5, էջ 10:

«Նոյեմբերի 18-ին մեր եւ տաճիկների միջեւ կնքված է զինադադար եւ այն օրից զինվորական գործողությունները կանգ են առել: Ըստ այդ զինադադարի պայմանների՝ թշնամու զորքերը բռնում են Ալազղոզ-Կրմզլի- Նալբանդ- Վորոնցովկա գիծը, իսկ հայ զորքերը՝ Սուրմալու-Արաքս կայարան-Ղզըլ-Զիարեթ-Արագած-Տանազիրմազ-Բոգիքենդ-Շերմուտ-Յալվանդուզ գյուղը: Միջին տարածությունը պիտի մնա չեզոք, հայկական ադմինիստրացիայով: Իբրեւ զինադադարի պայման, տաճիկներին տրվում է որոշ քանակությամբ զենք, ռազմամթերք եւ երկաթուղային ստացվածք: Զինադադարի վերջին օրն է նոյեմբերի 25-ի երեկոյան ժամի 6 եւ 45 րոպեն:

Նոյեմբերի 24-ի երեկոյան պիտի սկսվեն հաշտության բանակցությունները: Տաճիկ պատգամավորությունն արդեն Ալեքսանդրապոլում է, իսկ հայկական պատվիրակությունը պատրաստ է մեկնելու...»¹:

Ալեքսանդրապոլում սկսվում են հաշտության բանակցությունները: Թուրքական կողմից բանակցություններին մասնակցում է Հայաստան ներխուժած զորքերի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշան, իսկ հայկական կողմից՝ Ալ.Խատիսյանը, Աբր. Գյուլխանդարյանը, Վահան Մինախոբյանը եւ Կարսի նահանգապետ գեներալ Ղորղանյանը:

Բացի վերոհիշյալ ձեռնարկումներից, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը՝ Խորհրդային Ռուսաստանի օժանդակությունն ու բարեկամությունը ձեռք բերելու նպատակով շարունակում է բանակցությունները Լեզրանի գլխավորած պատվիրակության հետ: Հանրապետության կառավարության հիմնական պահանջը Խորհրդային Ռուսաստանից մեկն էր՝ կանգնեցնել թուրքական զորքերի հարձակումը եւ օգնել Հայաստանին դուրս գալու ստեղծված կացությունից:

Ի պատասխան հայկական կողմի առաջադրած պայմաններին, Խորհրդային Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լեզրանը Հայաստանի կառավարությունից պահանջում է դադարեցնել թուրքերի հետ սկսած բանակցությունները, հայկական պատվիրակությանը հետ կանչել Ալեքսանդրապոլից եւ Կարմիր բանակի զորամասերը մտցնել Հայաստան: Եթե հայկական կողմը համաձայնվեր Լեզրանի առաջադրած պահանջներին եւ ընդհատեր թուրքերի հետ սկսած բանակցություններն ու պատվիրակությանը հետ կանչեր Ալեքսանդրապոլից, ապա ո՞վ կարող էր տալ այն կա-

¹ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918 -1920 թթ. (քաղաքական պատմություն, փաստաթղթերի, նյութերի ժողովածու), Երեւան, 2000, էջ 348:

յուն, իրական երաշխիքը, որ թուրքերը չէին վերսկսելու հարձակումները եւ օգտվելով հայկական զորքերի թույլ, անկազմակերպ վիճակից՝ հաշված օրերի ընթացքում ներխուժել Արարատյան դաշտ եւ Երեւան, ինչն անվերապահորեն հղի էր կործանարար հետեւանքներով: Ահա այս էր Հայաստանի կառավարութեան համար այն կարեւորագույն, առաջնահերթ նշանակութիւն ունեցող հարցը, որն ընթացող բանակցութիւններում ուղղվում է խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչին:

«... Լեզրանը պատասխանում է, թէ թուրքերը այդպիսի քայլ չեն առնի: Վրացեանը ցոյց է տալիս Լեզրանին, որ մինչեւ որ ռուսները կարողանան շոշափելի ոյժ հասցնել Երեւան, առնուազն մէկ շաբաթ պիտի պահանջուի, միջդեռ թուրք բանակը կանգնած էր Արաքսի ափին, Մարգարայի կամուրջի մօտ, հազիւ 20-25 մղոնի վրայ Հայաստանի մայրաքաղաքից: Եթէ կառավարութիւնը խզէ բանակցութիւնները, այդ պիտի նշանակի պատերազմի վերսկսում. ի՞նչ ոյժ կարող էր արգելել թիւրքերին Հայաստանի մնացած մասն էլ գրաւելու: Խորհրդային իշխանութեան խօսքը: Ի՞նչ երաշխիք, որ թուրքերը կարեւորութիւն կը տան այդ խօսքին:

... Եթէ, համոզում էր Վրացեանն Լեզրանին, խորհրդային իշխանութիւնը վստահ էր, որ թուրքերը խորհրդային իշխանութեան հակառակ քայլ չէր առնի, ուրեմն, նրանց խօսքն էլ բաւական պիտի լինէր որպէսզի թուրքերը ծայրահեղ պահանջներ չը դնէին Հայաստանին: Իսկ եթէ խորհրդային կառավարութիւնը կարծում էր, թէ թուրքերը իրենց խօսքին ականջ չէին դնի, նշանակում էր մի քանի հարիւր ռուս զինուորաների մուտքն էլ Հայաստանի սահմաններից ներս արգելք չէր լինի թուրքերին վերջնականապէս մաքրելու իրենց հաշիւը հայերի հետ, մանաւանդ որ թուրքերի գլխաւոր մեղադրանքը հայերի դէմ այն է, թէ նրանք գործիք են ռուսների ձեռքին»¹:

Թուրքերի հետ արդեն ընթացող բանակցութիւններն արժեւորելիս հայկական եւ ռուսական կողմերը առաջնորդվում էին միանգամայն տարբեր չափանիշներով ու սկզբունքներով: Հայաստանի կառավարութեան համար, բնականաբար, գերխնդիրը հայութեան ֆիզիկական գոյութիւնը կործանումից փրկելու անհրաժեշտութիւնն էր: Խորհրդային Ռուսաստանի եւ ցավալիորեն նրան, ինչպէս նաեւ թուրքերի հարձակմանը աջակցող հայ բուլչեհիկների համար կա-

¹ Վրացեան Ա. Հայաստանի Հարապետութիւն, էջ 491:

ընկերագույնը ոչ թե հայ ժողովրդի փրկությունն էր, առավել եւս պետականութեան պահպանումը, այլ Հայաստանն օր առաջ խորհրդայնացնելը եւ ապա դեպի արեւելք առաջ շարժվելը:

Զգտելով Հայաստանի Հանրապետութիւնը տեսնել օր առաջ խորհրդայնացած՝ Խորհրդային իշխանութիւնների շրջանում այն մտավախութիւնն էր արմատավորված, որ իրենց հապաղելու դեպքում թուրքերը արագորեն կարող էին նվաճել Հայաստանը եւ շարժվել դեպի Բաքու, ուր նրանց հայտնվելը անտարակույս կողեւորներ տեղի մահմեդական բնակչութեանը եւ նոր դժվարութիւնների առջեւ կկանգնեցներ բոլշեւիկներին: Այսպիսի մտավախութեան համար Մոսկվան որոշակի հիմքեր ուներ, չէ որ հենց ինքն էր օգոստոսի 24-ին կնքված համաձայնագրով թուրքերին ընձեռել գործելու ազատութիւն եւ պարտավորվել աջակցել նրանց ձեռնարկումներին, իսկ Բաքուում թուրք ազգայնականները պատրաստ էին առաջին իսկ հնարավորութեան դեպքում ապստամբել խորհրդային իշխանութեան դեմ:

Տվյալ իրավիճակում Հայաստանի իշխանութիւնների համար միանգամայն միամտութիւն եւ անպատասխանատու ու հանցավոր քայլ կլինէր ապավինել Լեզրանի այն հավաստմանը, թե թուրքերը կլսեն իր խոսքը եւ գորքերով չեն շարժի Հայաստանի Հանրապետութեան խորքերը: Բացարձակապես չկար այն հաստատ եւ հավատ ներշնչող երաշխիքը, որն իրոք ստիպէր թուրքերին անվերապահորեն ընդունել Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչի պահանջն ու չվերսկսել պատերազմական գործողութիւնները:

«Ուրիշ խնդիր,- նշում է Ս. Վրացյանը,- եթէ ուսաները խոշոր բանակ ունենային Հայաստանի մօտ եւ պահանջուած վայրկեանին կարողանային բաւարար ոյժ հասցնել, այն ժամանակ, հաւանական էր, թուրքերը չէին համարձակուի առաջ շարժուելու, բայց բոլշեւիկները այդպիսի բանակ չունէին մերձակայ վայրերում»¹:

Հայաստանի կառավարութեան եւ Լեզրանի գլխավորած պատվիրակութեան միջեւ ընկած բանակցութիւններն ընդհատվում են առանց որեւէ դրական արդիւնքի. «... կառավարութիւնը վախենում էր, որ եթէ Կարմիր բանակը Հայաստան մտնէր հիւսիսից, թուրքերը առաջ կը շարժուէին հարաւից եւ ուսաների հասնելուց շատ առաջ կը գրաւէին Երեւանը: Այդ պատճառով, կառավարութիւնը աշխատում էր Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւնները չխզել եւ հաշտութեան հարցը հասցնել իր տրամաբանական վախճանին»²:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

Բանակցություններում չհասնելով իրենց հետապնդած նպատակին՝ Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչները դիմում են առավել զորեղ ու ազդու միջոցի՝ զենքի ուժի:

«Հայաստանի Հանրապետության, - գրում է Հ. Տերտերյանը, - այդ ծանր ու բախտորոշ օրերին հայ բոլշևեիկները Բազուի Կարմիր զորամասերի օգնութեամբ դաւադրօրէն խփել էին մեր թիկունքից եւ նոյեմբերի 29-ին մտել Ղազախ գաւառի Իջեւան գիւղը»¹:

Հաշվարկը շատ պարզ էր, եթե Հայաստանի Հանրապետության կառավարութիւնը չէր համաձայնվում խորհրդայնացման ճանապարհով կանոնները հանձնել իշխանութիւնը, ապա հայտնվելով հարավից ու հյուսիսից միաժամանակ տեղացող հարվածների կիզակետում եւ կորցնելով պաշտպանվելու հնարավորութիւնը՝ աներկբայորեն հարկադրված կլինի ընդունել իրեն ներկայացրած ամենածանր պայմանները:

Կարմիր բանակի զորամասերի մուտքը Հանրապետության տարածք բուռն վրդովմունք է հարուցում Հայաստանի կառավարութիւնում, վարչապետ Ս. Վրացյանը խիստ բողոք է հայտնում Լեզրանին եւ պահանջում խորհրդային զորքերը դուրս բերել Հանրապետության տարածքից: Ինչպես պարզվում է մի փոքր ավելի ուշ, Լեզրանը երկակի խաղ էր խաղում: Յուրջ տալով, որ խորհրդային զորքերի մուտքը Իջեւան սոսկ ցավալի թյուրիմացութեան արդյունք է, «... անմիջապէս գրաւոր ներողութիւն է խնդրում կատարուածի համար եւ ռազիոյով հրահանգում է Բազու, որ մտած զօրքը յետ քաշուի դէպի նախկին դիրքը: Որոշում է միաժամանակ, որ Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչը (գնդապետ Մանիւել) միասին Իջեւան գնան լիզւիդացիայի ենթարկեն այդ միջադէպը»²:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարութիւնը, չբավարարվելով վերոհիշյալ ձեռնարկմամբ, միաժամանակ հրահանգ է տալիս Ղազախ-Դիլիջան հայկական զորախմբին առաջանալ դեպի Իջեւան եւ, եթե խորհրդային զորքերը հոժարակամ չհամաձայնվեն պարպել Հանրապետության տարածքը, ապա դիմել զենքի ուժի: Պարզվում է, որ խորհրդային զորքերը Հանրապետության տարածքից անհապաղ դուրս բերելու Լեզրանի տված խոստումն ու ձեռնարկած քայլերը կեղծ էին:

«... Թէպէտ Լրկրանը խոստանում էր Հայաստանի սահմաններից հեռացնել ռուսական զօրքերին, բայց գաղտնի հրահանգել էր ա-

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1954, թիւ 9, էջ 11:

² ՀՀ ԲԿԱ, թժ. 121, գ. 97 «Հայաստանի վերջին անցքերը», էջ 8:

ուաջ շարժուել: Այս հաւանական ենթադրութիւնը հիմնուած է հետեւեալ փաստի վրայ. Ալեքսանդրապոլում Մդեւանին (Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւններում խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչը - Ն.Գ.) դիւրեկացիային յայտնեց, որ թէպէտ ուսական գործերին հրահանգուած է թողնել Հայաստանը, բայց նա չի թողնի եւ ներս կը խուժի»¹:

խորհրդային իշխանութեան կենսագործած վերոհիշյալ ձեռնարկումները վաղօրոք ծրագրուած եւ խնամքով հաշվարկուած էին: Բոլշեւիկյան գործառնքը հանրապետութեան տարածքը ներխուժելու հենց հաջորդ օրը Լեզրանը Հայաստանի իշխանութիւններին է ներկայացնում Հայաստանի Հանրապետութիւնը խորհրդայնացնելու վերջնագիրը: խորհրդային Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչի կենսագործած գործողութեանը մեծապէս օգնում է հայկական գործառնքի անկայուն եւ թույլ վիճակը: Հանրապետութեան կառավարութեան հանձնարարութեամբ Ղազար-Դիլիջան հայկական գործառնքի տրուած՝ խորհրդային գործին զենքի ուժով գրավյալ տարածքից դուրս հանելու հրահանգը չի կատարուած:

«Տեսնելով, որ ուսները չեն հեռանում հայկական հողամասից, հայ գործը առաջ է շարժուում: Ընդհարման միջոցին պարզուում է, որ հայկ. մի քանի հարիւր զինուորների հանդէպ կանգնած է վեց հազար գործ, համապատասխան հրետանիով եւ մեծաքանակ զնդացիներով, այնպէս որ հայկ. ոյժերին մնում է միայն անձնատուր լինել: Ձերբակալուում է նաեւ հայկ. զնդապետ Մանիւլը իր օգնականով միասին, որը մի քանի ժամից յետոյ կարողանում է փախուստ տալ գերութիւնից եւ տեղեկացնում եղելութիւնը: Երեւանի ուսական միսիան (նկատի ունի Լեզրանի գլխավորած պատվիրակութեանը - Ն.Գ.) ապահովաբար տեղեակ էր այդ բոլորին»²:

Այն, ինչ այդ օրերին Հայաստանի նկատմամբ իրականացնում էին բոլշեւիկները, տեղյակ էին նաեւ Հայաստանի իշխանութիւնները: Միանգամայն պարզ եւ հասկանալի է, որ Կարմիր բանակի մուտքը հանրապետութեան տարածք եւ Լեզրանի վերջնագիրը ալեւի է շիկացնում ու տագնապալի դարձնում Հայաստանի կառավարութիւնում առանց այդ էլ տիրող լարուած եւ քառասային մթնոլորտը: Հայտնիվելով օրհասական իրավիճակում՝ Ս. Վրացյանի գլխավորած հանրապետութեան կառավարութիւնը, բնականաբար, պետք է կացութիւնից դուրս գալու ուղիներ որոներ:

¹ Նույն տեղում, էջ 9:

² Նույն տեղում:

Լեզբանի վերջնագիրը ստանալու հենց նույն օրը գումարվում է արտակարգ խորհրդակցական ժողով, որին մասնակցում էին հին եւ նոր կառավարութեան նախարարները, խորհրդարանի դաշնակցական խմբակցութեան, Հ.Յ. Դաշնակցութեան եւ այլ կուսակցութեաների ղեկավար գործիչներ եւ այլք, մոտավորապես 40 հոգի: Խորհրդակցական ժողովին, բնականաբար, մասնակցում էր նաեւ Դրոն, որի խոսքը, որպէս ռազմական նախարարի, այդ օրերին առանձնահատուկ կշիռ եւ նշանակութիւն ունէր: Ժողովի հիմնական օրակարգը բողոքներին ներկայացրած վերջնագրի քննարկումն էր, միաժամանակ ժողովականները սպասում էին Ալեքսանդրապոլում ընթացող բանակցութիւններից ստացվող լուրերին: Ինչպէս եւ սպասվում էր, բոլոր բանավեճ է ծավալվում ժողովականների միջեւ քննարկվող օրակարգի կապակցութեամբ:

«Ժողովականների, - նշում է այդ ժողովի մասնակից Հ.Տերտերյանը (նա նոր կառավարութիւնում ելեմտական (Ֆինանս.) նախարարն էր - Հ.Գ.), - մեծամասնութեան կարծիքը հակաբողոքներին էր, միայն թէ տաճիկների կողմից մեր ամենանուազագոյն պահանջները յարգուած լինէին, մենք պատրաստ էինք զիջելու Կարսի ամբողջ շրջանը: Ժողովի կէսին Ալ. Խատիսեանից ստացանք ծածկաբով մի հեռագիր - տաճիկների վերջնական պայմանները, որով ո՛չ միայն պահանջում էին Կարսի շրջանը, այլ նաեւ Սուրմալուն, Շարուր-Նախիջեւանը մնում էին Հայաստանից դուրս եւ Զանգեզուրն ու Արցախը թէական»¹:

Խորհրդակցական ժողովը, որը շարունակվում է մինչեւ դեկտեմբերի 1-ը, իր ընդունած որոշումներով հիրավի պատմական նշանակութիւն ունէր:

Նախ, պետք էր պատասխանել Ալ. Խատիսեանի հեռագրին, Քյազիմ Կարաբեքիւր փաշան սպառնում էր իրենց պատվիրակութեանը առաջադրած պահանջները չկատարելու դեպքում ընդհատել բանակցութիւնները եւ անհապաղ վերսկսել պատերազմական գործողութիւնները:

«Թուրքերը, - գրում է Ալ. Խատիսեանը, - վերջնագրի ձեւով ներկայացուցին իրենց արդէն պատրաստուած դաշնագիրը՝ պահանջելով անվերապահօրէն ընդունել զայն, հակառակ պարագային կը սպառնային, որ թրքական զօրքերը անմիջապէս շարժին Երեւանի վրայ:

¹ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. 2, «Յ. Տերտերեանի յուշերը», Պէյրուք, 1967, էջ 309:

Մենք առարկութիւններ ըրինք թուրքերուն եւ որոշեցինք, որ յամենայն դէպս, պէտք է դաշնագրի գլխաւոր կէտերը հաղորդենք Երեւան եւ սպասենք հրահանգներ մեր կառաւարութունէն: Ժամը չորսուկէսին հաղորդեցինք Երեւան թուրքերու վերջնագրի պայմանները եւ խնդրեցինք պատասխանել շտապ կարգով»¹:

Թուրքերն իրենց հերթին նույնպէս շտապում էին եւ աշխատում էին ինչքան հնարավոր է շատ տարածքներ կորզել հայերից: Խորհրդային զորքերի առաջխաղացումը կարող էր նրանց զրկել Հայաստանի տարածքում առավելապէս ընդարձակվելու հնարավորութիւնից: Այդ պատճառով պատերազմական գործողութիւնները վերսկսելու սպառնալիքով նրանք ձգտում էին Հայաստանի իշխանութիւններին հարկադրել շուտափույթ ընդունել իրենց առաջադրած պայմանները, քանի դեռ խորհրդային զորքերը չէին թափանցել ու խորացել հանրապետութեան տարածք:

Ժողովի մասնակիցներին շատ լավ հայտնի էր, որ բացառութեամբ Արաքս կայարանը եւ Արաքսի գետանցումները պաշտպանող Դրոյի փոքրաքանակ զորամասերի, թուրքական զորքերին դիմակայող այլ ռազմաճակատ եւ մարտական ուժեր գրեթէ գոյութիւն չունենին: Թուրքերի առաջխաղացումը, անտարակույս, նշանակում էր տարածքների կորուստներ, նոր կոտորածներ եւ դաժան փորձութիւններ, որին պարտված Հայաստանի Հանրապետութիւնը դժվար թէ կարողանար դիմանալ: Ելնելով հանրապետութիւնում տիրող անասելի դժվարագույն կացութիւնից եւ առաջնորդվելով ժողովրդի Ֆիզիկական գոյութիւնը փրկելու անհրաժեշտութիւնից՝ ժողովականները որոշում են ընդունել թուրքերի առաջադրած պայմանները եւ հեռագրելով Ալ. Խատիսյանին, արտոնում են նրան կնքել պայմանագիրը:

«Դիչերը, - շարունակում է Ալ. Խատիսյանը, - ստացուեցաւ հետեւեալ պատասխանը Վրացեանէն.

«Կառավարութիւնը հրաժարական տուեց: Դիլիջանում եւ Քարվանսարայում մեր զորքերը առանց կռուի հանդիպեցին բոլշեւիկեան զորքերի հետ: Կազմուում է կռալիցիոն կառավարութիւն բոլշեւիկների հետ, մասնակցութեամբ Դրոյի եւ Տերտէրեանի՝ Դաշնակցութեան կողմից: Թուրքերի պայմանները ստիպուած ենք ընդունել: Դուք լիազօրուած էք ստորագրել դաշինքը»²:

Համաձայն Հ. Տերտերյանի վկայութեան, իրենք թուրքերի առաջադրած ծանր պայմանները ընդունելու, նրանց հետ հաշտութեան

¹ Խատիսեան Ալ., Ընդվ. աշխ., էջ 309:

² Նույն տեղում:

պայմանագիրը ստորագրելիս՝ առաջնորդվել են երկու հիմնական նկատառումներով.

1. «Ընդունելով խորհրդայնացումը եւ Տաճիկների հետ հաշտութեան դաշինք չկնքելով, մենք նրանց իրաւունք տուած կը լինէինք շարունակել իրենց արշաւանքը, նորանոր գաւառներ գրաւել Հայաստանից եւ մտնել Երեւան: Մենք գիտէինք, որ ռուսները Հայաստան էին բերում ամենաշատը 3000 զինուոր, իսկ մինչեւ օգնական ուժեր ստանային՝ տաճիկները Հայաստանում քարքարի վրայ չէին թողնելու: Պէտք էր փրկել հայութեան եւ Հայաստանի վերջին բեկորները...»¹:

Թուրքերի հետ դաշինքի կնքման կարեւորագույն պատճառը միակն է՝ փրկել Հայաստանն ու հայութիւնը:

2. «Մենք, - շարունակում է Հ. Տերտերյանը, - նայում էինք հեռուն, եթէ մենք դաշինք չստորագրէինք եւ քաղաքական հանգամանքների բերումով ռուսները ստիպուած լինէին հեռանալու Հայաստանից, տաճիկները մեզ համարելով պատերազմական վիճակի մէջ իրանց հանդէպ՝ կարող էին վերսկսել իրենց արշաւանքը, այնինչ՝ դաշինք ունենալու դէպքում հայ ժողովուրդն այդ վտանգից առժամապէս գերծ կը մնար, ինչպէս որ եղաւ իրօք հետագայ յեղաշրջման ժամանակ...»²:

Արտոնելով Ալ. Խատիսյանին թուրքերի հետ կնքելու հաշտութեան պայմանագիրը՝ խորհրդակցական ժողովը անդրադառնում է մյուս կարեւորագույն՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը խորհրդայնացնելու, այն է՝ իշխանութիւնը բոլշեւիկներին հանձնելու Լեգրանի վերջնագրի քննարկմանը: Այս խնդրի կապակցութեամբ ժողովի մասնակիցների շրջանում տիրապետել է երկու հիմնական տեսակետ.

1. Ժողովականների մեծամասնութիւնը, որոնց թվում նաեւ Դրոն, գտնում էր, որ անհրաժեշտ է ընդունել Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Լեգրանի առաջարկութիւնը, Հայաստանի Հանրապետութիւնը հռչակել անկախ խորհրդային հանրապետութիւն, եւ ռուսների զինու աջակցութեամբ դուրս քշել թուրքերին եւ փրկել հայութեանը ֆիզիկական ոչնչացումից:

Այս տեսակետը պաշտպանողները, որոնց մեջ առանձնահատուկ դեր ու կշիռ ունեն Դրոն, առաջնորդվում էին հետեւյալ հիմունքներով ու պատճառաբանութեամբ.

¹ Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. 2, «Յ. Տերտերեանի յուշերը», Պէյրուք, 1967, էջ 297:

² Նույն տեղում:

« ա. Ժողովուրդը ընդհանրապէս (մի շարք պատճառներով) դժգոհ է մեր կառավարութիւնից եւ հետեւաբար մենք զրկուած ենք բոլշեւիկներէի դէմ կռուելու ամենակարեւորագույն զէնքից, որովհետեւ ժողովուրդը մեզ հետ չէ:

բ. Ժողովրդի ընդհանուր համակրանքը բոլշեւիկներէ կողմն է, որովհետեւ նախ նրա լուծը դեռեւս չճաշակած, բազմաթիւ ակրնկալութիւններ ունի նրանից եւ երկրորդ՝ բոլշեւիկները կարող էին քշել տաճիկներին եւ իրենց կոտորածից փրկել:

գ. Զօրքը մեզ հետ չէ, նա չի կռուի մեզ համար»¹:

2. Ժողովի փոքրամասնութիւնը, որոնց թիւում էին շէ նախկին վարչապետ Համո Օհանջանյանը, Վահան Նավասարդյանը, Հակոբ Տեր-Հակոբյանը (Իրագեկ), Սարգիս Արարատյանը, Արշակ Հովհաննիսյանը եւ այլք, գտնում էին, որ անհրաժեշտ է շուտափուլթ խաղաղության դաշինք կնքել թուրքերի հետ եւ ողջ մարտական ուժերը ուղղել խորհրդային զորքերի դէմ եւ զենքի ուժով նրանց դուրս քշել հանրապետության տարածքից: Այս տեսանկյունից առավել կարծր դիրքորոշում է ունեցել Արշակ Հովհաննիսյանը, որը առաջարկել է ոչ միայն նոր զորահավաք կազմակերպել ու բոլոր հնարավոր միջոցներով դիմադրել խորհրդային զորքերին, այլեւ ձեռքարկել Լեզրանին²:

Լեզրանի վերջնազիրը չընդունելու տեսակետը պաշտպանողներէ դիտարկող փաստարկներն էին.

ա. Երկիրը յանձնել բոլշեւիկներին կը նշանակի՝ խաչ քաշել Հայաստանի անկախութեան վրայ եւ ջուրը գցել այդ գաղափարի համար մինչեւ այժմ մեր ժողովրդի գործադրած բոլոր ջանքերը եւ տուած գոհաբերութիւնները:

բ. Երկիրը բոլշեւիկներին յանձնել կը նշանակի՝ քայքայել ու թալանի մատնել մեր ժողովրդի առանց այն էլ շատ քայքայուած տնտեսութիւնը, ստեղծել երկրում կացիւնների ու տեղորի մի ուժիմ, ինչպիսին գոյութիւն ունի Ադրբէջանում եւ խորհրդային Արցախում:

գ. Սխալ է ու չափազանցուած այն տեսակէտը, թէ մեր ժողովրդի եւ մանաւանդ զօրքի համակրութիւնը մեր կողմը չէ: Մեզ վրայ եկող բոլշեւիկներէ ուժերը չնչին են (համաձայն արդեն հիշատակւած տվյալներէ՝ Հայաստանի Հանրապետության տարածքը ներխու-

¹ ԳՂԿԱ, ֆ. Ս. Վ., քծ. 2, գ. 5, «Յակոբ Տեր Յակոբեանի յուշերը», էջ 16:

² «Յայրենիք» ամսագիր, 1923, էիւ 1, էջ 70:

ժած խորհրդային գինվորների թիվը հավասար է եղել 3000-ից մինչև 6000 -ի - Հ. Գ.):

դ. Ներկայ դեպքում, երբ կոչվել Ռուսաստանի դէմ է, այն էլ բոլորովին վարկաբեկված ու քայքայված Ռուսաստանի դէմ, մենք կարող ենք մի ընդհանուր լեզու գտնել տաճիկների հետ, թէկուզ առաւելագույն գիջումների ճանապարհով, որովհետեւ մեր եւ նրանց քաղաքական շահերը զուգադիպում են ներկայումս»¹:

Այս հարցի վերաբերյալ ծավալված բուռն վիճաբանություններից ու քննարկումներից հետո որոշվում է հարցը վճռել քվեարկութեամբ: Ժողովականների ձայների 21 կողմ եւ 7 դեմ հարաբերակցութեամբ որոշվում է ընդունել Լեզրանի վերջնագիր-առաջարկութիւնը եւ Հայաստանի Հանրապետութիւնը հռչակելով Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետութիւն՝ իշխանութիւնը խաղաղ ճանապարհով հանձնել բոլշեւիկներին:

Եթե ընդհանրացնենք նոյեմբերի 30-ից մինչև դեկտեմբերի 1-ը երեւանում գումարված արտակարգ խորհրդաժողովի արդյունքները, ապա պետք է ընդգծել, որ ընդունվել են Հայաստանի եւ հայութեան ապագայի համար կարեւորագույն նշանակութիւն ունեցող հետեւյալ որոշումները.

1. Լիազորվում է Ալ. Խատիսյանին ստորագրել թուրքերի հետ հաշտութեան պայմանագիր, ինչի մասին վարչապետ Ս. Վրացյանը հեռագրում է Ալեքսանդրապոլ:

2. Որոշվում է ընդունել Խորհրդային Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լեզրանի ներկայացրած վերջնագիրն ու Հայաստանը հռչակել խորհրդային անկախ Հանրապետութիւն:

«Բիւրոն, - նշվում է խորհրդաժողովի ընդունած փաստաթղթերից մեկում,- Ֆրակցիան (ՀՀ խորհրդարանի Հ.Յ.Դաշնակցութեան խմբակցութիւն - Հ.Գ.), կառավարութիւնը որոշեցին ընդունել կարմիրների առաջարկը սովետիզացիայի մասին: Դրեցին որոշ պայմաններ, ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը, հաշտութիւն կնքել տաճիկների հետ, թող չտալ քաղաքացիական կռիւ, մտցնել կառավարութեան մէջ մերոնց»²:

3. Քանի որ խորհրդաժողովում ընդունվում է Լեզրանի վերջնագիրը, ապա բնականաբար պետք է վճռվեր նաեւ իշխանութեան հարցը: Բնական է, որ վարչապետ Ս. Վրացյանի գլխավորած կառավարութիւնը հարկադրված պետք է հրաժարական տար: Իսկ Լեզրանի

¹ ՀՀ ԲԿԱ, ֆ. Ս. Կ., թժ. 2, գ. 5, «Յակոբ Տէր Յակոբեանի յուշերը», էջ 16:

² ՀԱԱ, ֆ. 199, գ. 1, գ. 284, թ. 1:

հետ ընթացող բանակցությունները դեռևս չէին ավարտվել: Հայաստանի նախկին կառավարությունը կողմից ո՞վ պետք է վարեր բանակցությունները:

«...Նոյն ժողովը, - նշում է Հ. Տերտերյանը, - որոշեց, որ Լեզրանի հետ պետք է բանակցեինք ես եւ Դրօն»¹:

Հաջորդ օրը ներկայացնելով իր հրաժարականը՝ Հանրապետության նախարարների խորհուրդը կայացնում է հետևյալ որոշումը.

«Ի նկատի ունենալով արտաքին հանգամանքների շնորհիվ յերկրում ստեղծված կացությունը, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը իր 1920 թվի դեկտեմբեր 2-ի նիստում որոշեց՝ հրաժարուել իշխանությունից եւ հանձնել Զինուորական եւ Քաղաքացիական բովանդակ իշխանությունը զօրաբանակի ընդհանուր հրամանատարին, որպիսզի պաշտօնում նշանակել ռազմական նախարար Դրօյին:

Նախարարների խորհրդի նախագահ՝ Ս. Վրացեան
նախարարներ՝ Ա. Յովհաննիսեան, Ա. Խոնդակերեան,
Հ. Տերտերեան, Դ. Կանայեան»²:

Նույն օրը եւեթ Թիֆլիսում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Բեկզադյանը ստանում է կառավարության առաքած շտապ հեռագիրը.

«Ի նկատի ունենալով յերկրի համար ստեղծված հանգամանքները, կառավարությունը որոշեց հրաժարել իշխանությունից եւ զինուորական ու քաղաքական իշխանությունը յանձնել Դրօյին: Լեզրանի հետ կնքված պայմանագրով Հայաստանը հայտարարում է անկախ խորհրդային հանրապետություն: Ռուսաստանը պարտավորում է պաշտպանել Հայաստանի սահմանները, որոնց մէջ մտնում են նաեւ Նախիջևանը եւ Զանգեզուրը...»³:

Հայաստանի Հանրապետությունում տեղի ունեցած արմատական հեղաշրջման մասին զեկուցելով Լենինին եւ Ստալինին՝ Սերգո Օրջոնիկիձեն նրանց հասցեագրած դեկտեմբերի 2-ի հեռագրում հաղորդում է. «Հենց նոր ստացվել է հեռագիր Երեւանից: Հին իշխանությունը հեռացվել է, Երեւանում հաստատվել է Խորհրդային իշխանություն: Մինչեւ Հեղկոմի գալը, ամբողջ իշխանությունը հանձնվել է զինվորական հրամանատարությունը, Դրոյի գլխավորությամբ: Հայաստանի զինվորական կոմիսար է նշանակվել Սիլինը: Զորամասերին տրվել է Հեղկոմի տնօրինությունը անցնելու հրաման...»

¹ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. 2, էջ 279:

² ՀԱԱ, ֆ. 199, ց. 14, գ. 284, թ. 4:

³ Նույն տեղում, թ. 3:

...Հեղկոմը ստացել է շնորհավորական հեռագիր թուրքական ճակատի հրամանատար Կարաբեքիրից եւ Թուրքիայի նախագահ Քյազիմ-Քեյից(նկատի ունի Քեմալ Աթաթուրքին-Հ.Գ.)...

Ալեսանդրապոլից ժամանած ընկերները պատմում են, որ քեմալիստ զորքերի տրամադրվածությունը մեր նկատմամբ չափազանց բարեկամական է: Զորքերը կրում են կարմիր կրծքանշաններ եւ իրենց համարում են կարմիրբանակայիններ...»¹:

Հայաստանի համար ամենաճակատագրական պահին նրա բախտն ու ապագան վստահվում է Դրոյին: Պատմական տվյալ ժամանակահատվածում՝ մեծապես նաեւ նրա ընդունած վճիռներից, վճռականությունից եւ հաստատակամությունից էր կախված Հայաստանի եւ հայությունից ճակատագիրը: Նույն օրերին Դրոյի ընդունած ոչ հավասարակշռված ու ծայրահեղ, ժամանակի ոգուց ու հնարավորություններից չբխող վճիռները միանշանակորեն կարող էին վատթարագույն եւ անկանխատեսելի ազդեցություն գործել Հայաստանի եւ համայն հայությունից ճակատագրի վրա եւ տեղի տալ ծանրագույն հետեւանքների: Այդ պատճառով նա պետք է գործեր առավելապես կշռադատված ու սառնասրտորեն:

Հայ-ուս փոխհարաբերությունների լուսաբանմանը նվիրված վավերագրերը եւ մասնավորապես Հ. Տերտերյանի, Ս. Վրացյանի, Հ. Տեր-Հակոբյանի (Իրագեկ) վկայությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանի Հանրապետություն անարյուն խորհրդայնացման եւ իշխանությունը խաղաղ ճանապարհով բոլշևիկներին հանձնելու գործում վճռական նշանակություն է ունեցել Հայաստանի գլխավորական նախարար Դրոյի դիրքորոշումը:

«... Ինձ համար, - գրում է Հ. Տերտերյանը, - ինչպես եւ շատ շատերի համար, այս խնդրի լուծման մէջ կարեւորություն ունեւ երկու գլխուորական ուժերի կարծիքը՝ նախկին կաբինետի գորական մինիստր Ռուբէնի եւ մեր կաբինետի գորական մինիստր Դրոյի: Երկուսն էլ այն իմաստով արտայայտուեցին, թէ Հայաստանն ի վիճակի չէ դիմագրաւելու բոլշևիկներին եւ որ պէտք է համաձայնել երկիրը խորհրդայնացնելու»²:

Իսկ Հ. Տեր-Հակոբյանը, նույնպես անդրադառնալով հանրապետությունը խորհրդայնացնելու հանգամանքների եւ այդ գործում

¹ Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմություն, փաստաթղթերի, նյութերի ժողովածու), Երեւան, 2000, էջ 385:

² ՀՀ ԲԿԱ, ֆ. Ս. Կ., թժ. 2, գ. 5, «Հ. Տերտերյանի յուշերը», էջ 16:

Դրոյի ավանդի լուսաբանմանը, նշում է. «... նա, այդ զանգուածը (նկատի ունի հայկական բանակը -Հ.Գ.) տրամադիր էլ չէր բոլշեւիկներին վրայ մի զնդակ անգամ արձակելու - ինչպէս յայտարարում էր Դրոն, կուսակցութեան եւ կառավարութեան ամենամեծ վստահութիւնը վայելող միակ զինուորական ընկերը»¹:

Ոմանք, մասնավորապես վերոհիշյալ Հ. Տեր-Հակոբեանը (Իրագեկ) Դրոյին մեղադրում էին, որ նա իր հրամանատարութեան ներքո ունենալով 1200-1500 մարտունակ զինվորներ, կարող էր վճռականորեն պայքարել խորհրդային զորքերի դեմ եւ թույլ չտալ Հայաստանի Հանրապետութեան խորհրդայնացումը:

Պատմական տվյալ ժամանակաշրջանը բնութագրող փաստաթղթերի ուսումնասիրութիւնը հստակորեն մատնանշում է, որ իրոք հայ պետական եւ զինվորական գործիչների շարքում Դրոն, մանավանդ Սուրմալուի ճակատամարտում հաղթանակ նվաճելուց հետո, թերեւս, ամենահեղինակավոր եւ վստահութիւն վայելող մարդն էր: Հայաստանի եւ հայութեան համար ճակատագրական ու օրհասական ժամանակամիջոցում, հանգամանքների թելադրանքով, դարձյալ հայտնվելով պատմական իրադարձութիւնների կիզակետում՝ Դրոն պիտի հանձնէր չափազանց պատասխանատու եւ բախտորոշ մի քննութիւն եւս, այս անգամ արդեն ոչ թե ռազմադաշտում, այլ քաղաքական ասպարեզում:

Պատմութիւնը կարծես կրկնվում է. դարձյալ նույն իրավիճակն է ստեղծվում, ինչ 1918 թ.: Թուրքական զորքերը, առանց լուրջ դիմադրութեան եւ առանց կրակոցի զրավելով Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը, սպառնում են ներխուժել երկրի խորքերն ու սրի մատնել հայութեան վերջին բեկորները: Նախորդ ժամանակաշրջանում թուրքական զորքերին դիմակայող հայկական բանակը շատ ավելի կազմակերպված էր, մարտունակ ու նպատակասլաց, իսկ այս անգամ Հայաստանի Հանրապետութեան բանակը, մատնվելով խուճապի եւ բարոյաքվելով, որեւէ լուրջ մարտական ուժ չէր ներկայացնում: Թուրքական սարսափներին գումարվում են նաեւ հայոց անկախ պետականութեան վերացմանը նպատակաուղղված Խորհրդային Ռուսաստանի նվաճողական գործողութիւնները: 1918 թ., ի դեմս հայ ականավոր ազգային գործիչների, որոնց շարքերում էր նաեւ Դրոն, հայութիւնը կարողացավ իրեն արժանապատվութեամբ դրսեւորել թշնամու դեմ մղվող գոտեմարտում. արդյունքում Հայաստանի Հանրապետութեան ծնունդն էր ու կազմավորումը:

¹ ԳՂԲԿ, ֆ. Ս. Կ., ք. 2, գ. 5, «Յակոբ Տեր Յակոբեանի յուշերը», էջ 16:

1920 թ. դժնդակ, քաոսային ժամանակահատվածում հայ պետական, գինվորական գործիչների շրջանում անառարկելի հեղինակություն ու կշիռ ունեցող, բազմաթիվ հաղթանակների դափնիներ նվաճած Դրոն մղելու էր գուցե ել իր համար ամենամեծ զորք ու դժվարագույն ճակատամարտը: Ժողովուրդը, իշխանություններ կայացուցիչներն ու գինվորականությունը, մեծ հավատ ու վստահություն ունենալով նրա նկատմամբ, առավելապես հակված էին կատարելու նրա խոսքն ու վճիռները: Դրոն իրավունք չունեի դուրսից՝ ինչ սխալվելու եւ տրվելու անձնական պատվախնդրություն, արկածախնդրություն, չմտածված ու անհավասարակշիռ քայլերի, որոնք կարող էին Հայաստանի եւ հայություն համար նոր ողբերգությունների պատճառ դառնալ:

Այսպես. ենթադրենք, Դրոն մերժում է Լեզրանի առաջարկություն-վերջնագիրը եւ պատերազմական գործողություններ է սկսում խորհրդային զորքերի դեմ, ինչն անտարակույս հավասարազոր է խորհրդային Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելու:

Ինչպիսի՞ ուժերի կարող էր ապավինել Դրոն եւ ի՞նչ կստացվեր արդյունքում:

1. Խորհրդայնացման դեմ վճռականորեն տրամադրվածները առաջին հերթին մատնանշում են նրա գլխավորած 1200-1500 զինվորները, որոնք գլխավորապես տեղաբաշխված էին մայրաքաղաքի մերձակայքում եւ պաշտպանում էին Արաքսի գետանցումները: Պիտի նկատել, որ նախ, այդ ուժերը բացարձակապես անբավարար էին խորհրդային զորքերի դեմ արդյունավետ մարտական գործողություններ ծավալելու համար: Բացի դրանից, հայ զինվորը զուտ բարոյահոգեբանական առումով դեռեւս որոշակի համակրանք ուներ ու թշնամբար տրամադրված չէր ռուսի նկատմամբ:

Սպարապետ Թ. Նազարբեկյանի, կարելի է որակել, անկողմնակալ բնութագրմամբ՝ «...մեր գինվորի գլուխը համայնավարները հաջողությամբ մտցրել էին այն միտքը, թե հյուսիսից գալիս է ամենագոր Ռուսաստանը, Լենինի եւ Տրոցկու բանակը... իսկ ոչ ոք գաղափար անգամ չունեի, թե դա նախկին ցարական բանակը չէր, լավ հագնված, կանոնավոր մարզանք ստացած եւ կուշտ գինվորը, այլ Ռուս ժողովրդի զավակների թափթփուկ, ծարավ, ոտաբորբիկ ու ցնցոտիներով ծածկված բոլշևիկ Ռուսաստանը...»¹:

Երկրորդ՝ չէր կարելի լիարժեքորեն հավատ ընծայել թուրքերին ու թողնել անպաշտպան Երեւանի դարպասներն ու Արաքսի գետան-

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1954, թիւ 7, էջ 28:

ցումները: Այս առումով ուշադրավ է Հայաստանի Հանրապետության վրա հյուսիսից հարձակվող թուրք զինվորին տված սպարապետ Թ. Նազարբեկյանի հետեւյալ բնութագիրը. «Իսկ մյուս կողմից՝ եկողը «ընկեր» Քեմալը չէր, այլ արյունառուչտ եւ հայակեր թուրքը, որ գալիս էր թալանելու, առեւանգելու, հռոտելու, մեր ժողովրդին բռնաբարելու ու լլկելու մեր մատաղ սերունդը...»¹:

Իսկ եթե սպարապետի բնութագրած թուրքերը հանկարծ դրժեին իրենց խոստումն ու շարժվեին դեպի մայրաքաղաք, այդ դեպքում հայերը ի՞նչ ուժերով պիտի կանգնեցնեին նրանց առաջխաղացումը: Իհարկե, չպետք է նաեւ անտեսել այն իրողությունը, որ Խորհրդային Ռուսաստանը ի վերջո ոչ թե Հայաստանի, այլ քեմալական թուրքիայի դաշնակիցն էր:

2. Համաձայն ժողովականների փոքրամասնության կարծիքի, սխալ է եւ չափազանցված այն տեսակետը, թե հայկական զորքի համակրությունը մեր կողմը չէ եւ մեղադրում են Դրոյին նրա այն պնդման համար, որ «... ինքը զօրք չունի բոլշեւիկների դէմ կռուելու համար, որովհետեւ մեր զօրքերի համակրութիւնը բոլշեւիկների կողմն է եւ նրանք գնդակ չեն արձակի բոլշեւիկների վրայ»²:

Հարց է ծագում՝ եթե օրեր առաջ հայկական զորքերն առանց դիմադրության թուրքերին էին հանձնում հզոր բերդաքաղաքները՝ Կարան ու Ալեքսանդրապոլը եւ խուճապի մատնվելով զանգվածաբար լքում մարտադաշտը, ապա ի՞նչ երաշխիք կարող էր լինել, որ նրանք այս անգամ հերոսաբար կկռվեին ընդդեմ Կարմիր բանակի: Մի՞թե իրենց դարավոր թշնամու՝ թուրքերի դեմ չկռվող զորքը կկռվեր ընդդեմ ուսանների: Իսկ մի քանի օրում նոր մարտունակ բանակ կազմավորել բացարձակապես անհնարին էր եւ ցնորք էր այդ մասին հույսեր փայփայելը:

Անկասկած իրավիճակը բոլորովին այլ կլիներ, եթե հայկական զորքերը եւ նրանց հրամանատարները Կարսի ուղղությամբ եւ բերդաքաղաքը պաշտպանելիս իրենց դրսեւորեին նույնպիսի արժանապատվությամբ ու հերոսականությամբ, ինչպիսին էին Դրոյի գլխավորած զորազնդերը եւ նրանց հրամանատարները Սուրմալուի ռազմաճակատում: Ավելին, եթե Դրոյի գլխավորած զորամասերի նման հայկական զորքերը կարողանային հաղթել նաեւ Կարսի ռազմաճակատում, ապա ոչ թե թուրքն ու բոլշեւիկը կլինեին հային ստորացուցիչ պայմաններ թելադրողը, այլ հակառակը՝ հայը

¹ Նուև տեղում:

² ՀՀ ԲԿԱ, ֆ. Ս. Կ., քծ. 2, գ. 5, «Յակոբ Տեր Յակոբեանի յուշերը», էջ 16:

կլիներ դրուժյան տերը եւ ինքը հակառակորդին կթելադրեր իր պայմաններն, ու այսօր արդյունքում կունենայինք ոչ թե մասնատված, թույլ ու փոքրիկ Հայաստան, այլ գուցե Սեւրի դաշնագրով սահմանված Հայաստան: Հաղթանակի դեպքում, եթե նույնիսկ Հայաստանը խորհրդայնացվեր, ապա անկասկած խորհրդային Հայաստանի սահմաններն ու տարածքն անտարակույս անհամեմատ ավելի մեծ կլինեին:

Վկայակոչենք հենց Դրոյին մեղադրողներից մեկի՝ արդեն բազմիցս հիշատակված, Հայաստանի խորհրդարանի անդամ Հակոբ Տեր-Հակոբյանի վկայությունները:

Նկարագրելով Կարսի ռազմաճակատում տիրող անմխիթար ու անկառավարելի իրավիճակը՝ նա նշում է. «Մերոնք փախչում էին խելակորույս՝ յաճախ իրենց վրայից ձգելով ամեն ինչ, որպէսզի աւելի թեթեւ փախչեն: Ձգում էին ե՛ւ հրացան, ե՛ւ սուլին, ե՛ւ փամփուշտ, անգամ գօտի ու կօշիկներ, որովհետեւ անգլիական գօտին ու կօշիկները բաւական ծանր լինելով, արգելք էին լինում արագ փախչելուն»¹:

Մի վկայություն եւս.

«Սրանք էլ (նկատի ունի խորհրդային զորամասերին - Հ. Գ.), Ֆ-12 թնդանօթներով սկսում են առաջ շարժուիլ ու նուաճումներ կատարել երեք ուղղութեամբ - մէկ թեւը դէպի Բարաւա աւանը, երկրորդը՝ դէպի Ղարաղոյլի ձորը, իսկ երրորդը՝ դէպի Դիլիջան:

Այդ կէտերում գտնուող հանրապետական զօրքերը, բացի Ղարաղոյլի ձորից, որեւէ դիմադրութիւն ցոյց չեն տալիս, որովհետեւ բոլշեւիկեան քարոզչութիւնն արդէն բարոյալքել էր նրանց, մանաւանդ եկողը բարեկամ ուսան էր: Ղարաղոյլի ձորում միայն դիմադրեցին բաւականին երկար, բայց նորից զէնքերը վայր դրեցին»²:

Կարելի է վկայակոչել համանման բազմաթիվ փաստեր:

Ընթերցելով Հ. Տեր-Հակոբյանի արձանագրած փաստերը՝ կարելի է միայն զարմանալ, որ նման վկայությունների հեղինակը կարող է ապավինել իր իսկ նկարագրութեամբ խուճապի մատնված եւ հուսալքութեան ու դասալքութեան գիրկն ընկած բանակին եւ առաջարկել եղած թույլ ու անկայուն մարտական ուժերն ուղղել ընդդեմ խորհրդային Ռուսաստանի զորամասերի:

Ծանոթանալով տվյալ ժամանակահատվածում Հայաստանի Հանրապետությունում տեղի ունեցած առավել նշանակալի իրադարձու-

¹ Իրագեկ Յ., Սօսիկ անցեալից, էջ 81:

² Նույն տեղում:

թյուններին վերաբերվող փաստաթղթերին ու հուշագրություններին՝ կարելի է պնդել, որ Դրոյին մեղադրողները առաջնորդվում էին առավելապես հակաբոլշևիկյան տրամադրվածությամբ եւ իշխանությունը կորցնելու ցավով, քան իրական կացության անաչառ եւ սթափ վերլուծությամբ ու գնահատմամբ, չնայած հանուն ճշմարտության պիտի շեշտել, որ իրոք չափազանց դժվար է համակերպվել Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը կորցնելու իրողությանն ու գաղափարին: Իսկ մի՞թե հայոց անկախ պետականության կորուստը ավելի ծանր էր Դրոյի եւ նրա համախոհների համար: Մի՞թե կյանքի մեծագույն մասն անհամար կոռիվների հորձանուտում անցկացրած եւ իր կյանքն անգամ հանուն հայրենիքի եւ ազգի ազատագրությանը զոհաբերելու պատրաստակամությունն անվերապահորեն ապացուցած Դրոն ընդունակ էր եւ ի զորու, առանց կռվի ու դիմադրության, օտար ուժերի տնօրինությանը հանձնել իրենց տքնաջան եւ հերոսական պայքարի հետեւանքով ձեռք բերած գլխավոր նվաճումը՝ Հայաստանի Հանրապետությունը: Եթե Դրոն եւ իր զինակիցները պատմական տվյալ ժամանակահատվածում համաձայնվում են Հայաստանի ապագան հոժարակամ հանձնել բոլշևիկներին, ապա անտարակույս նման պատասխանատու քայլի համար ունեցել են որոշակի լուրջ եւ հիմնավոր պատճառներ:

ա. Ամենակարեւորը՝ բանակն այլեւս գոյություն չուներ:

բ. Թուրքական զորքերը Ալեքսանդրապոլը զրավելուց հետո հասել էին Արաքսի կայարան եւ գտնվում էին մայրաքաղաքից ընդամենը 7-8 կմ հեռավորության վրա: Ռազմաճակատում թշնամուն դիմակայող հայկական զորքերը դասալքության հետեւանքով չափազանց թույլ էին եւ անկազմակերպ: Եթե թուրքերը զարգացնեին հարձակումը, ապա չէր բացառվում, որ կարճատեւ ժամանակահատվածում ներխուժեին Երեւան:

Կարմիր բանակի զորամասերը մոտք էին գործել Արցախ, Զանգեզուր, Նախիջևան, իսկ այժմ արդեն Ղազախ-Իջևան եւ սպառնում էին ներխուժել հանրապետության խորքերը: Այդ ուղղությամբ տեղաբաշխված հայկական զորքերը առանց դիմադրության հանձնվում էին բոլշևիկների ողորմածությանը:

Ռազմաճակատներում, բացառությամբ Արաքս - Արագած ուղղությամբ մարտնչող Դրոյի գլխավորած զորախմբի եւ Զանգեզուրում խորհրդային զորքերին դիմակայող Գարեգին Նժդեհի զանգեզուրյան մարտական ուժերի, փաստորեն մարտունակ զորամասեր արդեն չկային: Հարց է ծագում. ինչպիսի՞ ուժերի զորակցությանը

կարող էր ապավինել հանրապետության զինվորական նախարար Դրոն, եթե մերժեր Լեգրանի վերջնագիրն ու սկսեր պատերազմական գործողությունները խորհրդային զորքերի դեմ:

Եթե Դրոն, այնուամենայնիվ, համաձայնվեր փոքրամասնության առաջարկությանը եւ իրեն հավատարիմ ու մարտունակ զորամասի գլուխն անցած կարողանար պարտության մատնել հանրապետության տարածքը ներխուժած խորհրդային զորքերին եւ նրանց դուրս վանել Հայաստանից, որը խիստ կասկածելի էր, ապա դա արդյո՞ք կտար որեւէ հուսալի երաշխիք, որ բոլշևեիկները կհամակերպվեին կատարված իրողությունն ու կհրաժարվեին Հայաստանը խորհրդայնացնելու մտադրությունից: Ժամանակը հստակորեն ապացուցում է, որ Խորհրդային Ռուսաստանը ավելի քան հաստատակամորեն էր տրամադրված նվաճելու անդրկովկասյան հանրապետությունները եւ ոչ մի պարագայում մտադիր չէր հրաժարվելու իր մտադրությունից: Այդ դեպքում Հայաստանը կներքաշվեր Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ պատերազմի մեջ, եւ դեռ հարց էր, թե արդյոք խարխված, չափազանց թույլ տնտեսություն, բազմահազար գաղթականություն ունեցող ու տարածքների մի մասը թուրքերին զիջած Հայաստանի հանրապետությունը կկարողանար դիմակայել խորհրդային հսկա տերությունը եւ «ողջ-առողջ» ազատվել նրա ճանկերից: Խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ հարաբերությունները մշակելիս անպայմանորեն անհրաժեշտ էր հաշվի առնել այդ հանգամանքը եւս:

Ոմանք հակված են կարծելու, որ Հայաստանի խորհրդայնացման դեպքում պակաս դեր չի խաղացել Դրոյի ռուսական կողմնորոշումը, նրա մեծ հավատն ու համակրանքը Ռուսաստանի նկատմամբ: Չպետք է մոռանալ, որ երբ անհրաժեշտ էր, այդ նույն Դրոն էր, որն ահաբեկում էր ռուս գեներալ - նահանգապետներին ու ոստիկանապետներին: Իսկ հայության համար բախտորոշ ժամանակաշրջանում նրա ռուսական կողմնորոշումը սոսկ կույր հավատի եւ զգացմունքի արդյունք չէր, այն անպայմանորեն պայմանավորված էր որոշակի օբյեկտիվ նախադրյալներով ու գործոններով: Նախ եւ առաջ Դրոյի ռուսական կողմնորոշումը պայմանավորված էր ժամանակաշրջանի եւ հայության իրական կացության յուրահատկությամբ: Հայտնվելով Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Քեմալական Թուրքիայի ձեռնարկած միաժամանակյա գործողությունների խաչմերուկում՝ Հայաստանի զինվորական նախարարը պետք է սառնասրտորեն գնահատեր ստեղծված իրավիճակը եւ, չտրվելով ավելորդ ու չպատճառաբանված զգացումներին, ճիշտ ընտրություն կատարեր:

«Ռուսաստանը,- վկայում է Ս. Վրացյանը,- նա ըմբռնում էր երկու իմաստով, նախ՝ իբրև Հայաստանի մօտիկ մեծ պետութիւն եւ երկրորդ՝ որպէս ժողովուրդ: Նրա տրամաբանութիւնը պարզ էր եւ, եթէ ուզում եք, տարրական. մէկ կողմից մահմեդական թրքութիւն, որ պատմականօրէն թշնամի էր քրիստոնէութեան ու Հայութեան, միւս կողմից ծովածաւալ քրիստոնեայ կայսրութիւն, որ պատմականօրէն թշնամի էր մահմեդականութեան»¹:

Բնական է, որ Ռուսաստան - Թուրքիա երկընտրանքում նա անվերապահօրեն պետք է նախապատվությունը տար քրիստոնյա Ռուսաստանին:

1. Դրոյի ուսական կողմնորոշումը պայմանավորված էր Ռուսաստանի նկատմամբ Հայության դրսեւորած վերաբերմունքով:

«Մեր ժողովրդի Համոզմամբ տաճիկը իր դարաւոր թշնամին է, իրեն բնաջնջողը, հետեւապէս իր եւ նրա մէջ խաղաղ համակցութեան որեւէ գրաւական լինել չի կարող: Մասնաւորապէս մեր արեւմտահայ Հատուածը, որ դարերի փորձ ունի եւ շատ լաւ է ճանաչում տաճիկներին...»

...իսկ դէպի ուսները, այս դէպքում դէպի բոլշեւիկները - ընդհակառակը: Մեր բովանդակ ժողովուրդը համակրանքի մի խոր գգացում ունի իր սրտում:

Ներկայ դէպքում նա անպայմանօրէն հաւատացած էր, որ ուսները (բոլշեւիկները) ոչ միայն իրենց չեն կոտորի, այլեւ տիրելով Հայաստանին, կքշեն տաճիկներին»²:

2. Դրոն իրոք հավատում էր ուսներին: Գուցեւ նրա կողմից մի փոքր միամտություն էր, բայց նա անկեղծօրեն հավատում էր ուսներին, անկախ նրանից, թե նրանք ինչ գույնի էին՝ կարմիր, թե սպիտակ:

«... Նա,- վկայում է Իրազեկը,- հաւատացած էր, որ ուսական զօրքերի գլուխ անցած Ջարդելու է տաճիկներին եւ քշելու Հայաստանից: Դեռ աւելին, նա ուղղակի յայտարարում էր, թէ փրկութիւնը միմիայն Ռուսաստանին ապաւինելու մէջ է...»³:

Չպետք է մոռանալ, որ որպէս կամավորական զորախմբի հրամանատար ուսների հետ կողք-կողքի բազմաթիւ անգամ մարտնչել էր թուրքերի դեմ եւ մեկ անգամ չէ, որ ականատես է եղել ուս զինվորի խիզախությանն ու Հայասեր վերաբերմունքին: Մինչեւ իր

¹ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. 2, էջ 278:

² Նույն տեղում:

³ ԳՂԲԱ, ֆ. Ս. Ա., քժ. 2, գ. 5, «Յակոբ Տեր Յակոբեանի յուշերը», էջ 16:

մղած վերջին կուրվները, նրա անմիջական ընկերակցութեամբ ու հրամանատարութեամբ հայկական բանակում արժանապատիւորեն ծառայում էին բազմաթիւ ուսու սպաներ, որոնցից շատերը՝ գնդապետներ Կորուկովը, Պերեկրյատովը, Սիլինը եւ ուրիշներ, իրենց արժանի ավանդը ներդրեցին Հայաստանի Հանրապետութեան կայացման գործում:

Պատմական տվյալ ժամանակահատվածում Դրոյի զգուշավոր գործելակերպը եւ հատկապես՝ Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Հայաստանին ներկայացված պահանջների հանդեպ դրսեւորած հանդուրժողականութունն ու գիշողականութունը պայմանավորված էին սոսկ անձնական մղումներով ու ուսական կողմնորոշմամբ: Նրա հայրենասիրութեան եւ մարտերում ցուցաբերած խիզախութեան մասին, որի վառ ու խոստուն վկան եւ ապացույցը նրա մրրկածուփ կենսագրութունն է, չեն կարողացել չխոստովանել նույնիսկ նրան չսիրողներն ու չընդունողները: Դրոյին մտատանջողը եւ նրա գործունեութունն ու կատարած քայլերը, պայմանավորող եւ առաջ մղող ուժը իր հարազատ ազգին ու հայրենիքին բաժին ընկած դաժան ճակատագիրն է:

Մայիսի 20-ին Արցախում Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի հետ կայացած բանակցութունների ընթացքում, նույն հանդիպման մասնակից, 281-րդ հետեւակային գնդի հրամանատարի օգնական Պարանկինի՝ հրամանատարութեանը ուղղված զեկուցազրուում նշվում է. «Դրոն վախենում է, որ հանկարծ համաշխարհային հեղափոխութունը երկրի երեսից ջնջի հայերին»¹:

Իսկ այդ մտավախութեան իրականացումը Հայաստանի Հանրապետութեան իշխանութունների եւ հատկապես Դրոյի չկշռադատված ու չմտածված գործողութունների եւ քայլերի դեպքում, բնավ բացառված չէր: Համաձայն արտակարգ խորհրդաժողովի եւ հանրապետութեան նախարարների խորհրդի որոշման՝ իշխանութեան արտակարգ իրավունքներ ստանձնած Դրոն, Հ. Տերտերյանի ընկերակցութեամբ պետք է շարունակեր եւ ավարտեր Լեզրանի հետ ընթացող բանակցութունները:

«Բանակցութիւնների համար, - գրում է Հ.Տերտերյանը, - մեզ տուել էին հետեւեալ հիմունքները.

1) Հայաստանը պէտք է ճանաչուի եւ յայտարարուի իբր անկախ սոցիալիստական խորհրդային հանրապետութիւն:

2) Անվիճելիորեն Հայաստանի անբաժան մասը պիտի համարուեն Երեւանի նահանգն ամբողջովին, Կարսի շրջանի մի մասը, Զանգեզուրը, Արցախ գաւառից այն մասը, որ մեզ էր անցնում բուլղեւիկների

¹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., ст. 468-469:

հետ նոյն 1920 թ. օգոստոսի 10-ին ունեցած համաձայնութեամբ, Թիֆլիսի նահանգի այն մասը, որ մեր տիրապետութեան տակ էր մինչեւ 1920 թ. սեպտեմբերի 28-ը, այսինքն մինչեւ հայ-տաճկական պատերազմի սկիզբը: Սա մեր նուազագոյն հողային պահանջն էր:

3) Որ ո՛չ մի սոցիալիստական քաղաքական կուսակցութիւն պէտք չէ հալածանքի ենթարկուի, ինչպէս եւ չպէտք է հալածուեն նրանք, որ մասնակցել են բոլշեւիկեան շարժման ճշմանը, 1920 թ. մայիս ամսին»¹:

Դեկտեմբերի 1-ի երեկոյան Դրոն եւ Հ. Տերտերյանը, ստանալով հանրապետութեան կառավարութեան որոշումը, ներկայանում են Լեզրանին եւ հայտնում հետեւյալը.

1. Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը համաձայն է երկրի խորհրդայնացմանը, եւ միաժամանակ նրան են ներկայացնում կառավարութեան կողմից առաջադրված սկզբունքները, որոնց հիման վրա պետք է իրականացվեր հանրապետութեան խորհրդայնացումը:

2. Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեն (հեղկոմ) պետք է կազմավորվի կոալիցիայի հիմունքով եւ նրա կազմում պետք է ընդգրկվեն նաեւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները²:

Ծանոթանալով Դրոյի եւ Հ. Տերտերյանի միջոցով ներկայացված հանրապետութեան նախարարների խորհրդի կողմից մշակված սկզբունքներին՝ Լեզրանը նույնպէս ներկայացնում է իրենց տեսակետներն ու հայտնում իր անհամաձայնութիւնը որոշ կետերի վերաբերյալ: Օրինակ, նա հավանութիւն չի տալիս կոալիցիոն հեղափոխական կոմիտե կազմավորելու եւ նրանում Հ.Յ.Դաշնակցութեան մասնակցութեան սկզբունքին: Իհարկե, պետք չէր սպասել, որ Լեզրանը այս հարցի կապակցութեամբ կարող էր որեւէ դրական վերաբերմունք ունենալ, քանզի բոլշեւիկները երբեք պատրաստակամ չեն եղել մեկ այլ որեւէ քաղաքական կուսակցութեան հետ կիսել իշխանութիւնը:

Այս պարագայում եւս. «Առարկելով կոալիցիային՝ Լեզրանը կողմնակից էր անհատական մասնակցութեան՝ յատկապէս մատնանշելով ինձ (Հ. Տերտերյան - Հ.Գ.) եւ Դրոյին»³:

Ուսումնասիրելով Դրոյի եւ Համբարձում Տերտերյանի ներկայացրած դրուժները՝ Լեզրանը նրանց ուշադրութեանն է ներկայաց-

¹ Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. 2, «Յ. Տերտերեանի յուշերը», էջ 279:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 280:

նում յոթ կետից բաղկացած իրենց կազմած հաշտության համաձայնագրի նախագիծը: Ծանոթանալով Լեզրանի ներկայացրած նախագծին՝ Դրոն եւ Համբարձում Տերտերյանը հիմնականում հավանություն են տալիս համաձայնագրի դրույթներին, բայց առաջարկում են փոխել նախագծի 5-րդ կետը, ըստ որի «Դաշնակցութեան կուսակցութեան անդամները պէտք է ենթարկուէին հալածանքի, իսկ ինքնուրուի. Ռուսաստանի եւ կոմունիստական կուսակցութեան դէմ պայքարողներին խոստացւում էր կեանքի ապահովութիւն: Ես եւ Դրոն ուժեղորէն բողոքեցինք այդ կէտի դէմ եւ առաջարկեցինք երկու ուղղում. առաջին՝ որ հալածանքի չեն ենթարկուելու ո՛չ միայն դաշնակցականները, այլեւ բոլոր սոցիալիստական կուսակցութեանց պատկանողները, եւ երկրորդ՝ որ հալածանքի չեն ենթարկուում նաեւ նրանք, որ մասնակցել են բոլշեւիկների դէմ վարած կռուին»¹:

Այս կետի վերաբերյալ եւս համապատասխան համաձայնություն կայացնելով՝ Դրոն եւ Հ. Տերտերյանը Լեզրանի ներկայացրած համաձայնագիրը ներկայացնում են կառավարութեան եւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան կողմից գումարված համատեղ նիստի քննարկմանը:

«Եւ ահա, - վերհիշում է Հ. Տեր-Հակոբյանը, - դեկտեմբերի 1-ի երեկոյեան (լոյս 2 դեկտեմբեր) ժողովի է հաւաքւում պառլամենտի դաշնակցական հատուածը, որը փաստորէն երկրի բարձրագոյն իշխանութիւնն էր - լուծում տալու համար իր առջեւ դրուած ճակատագրական հարցին: Նիստը դռնբաց է, որին ներկայ են ո՛չ միայն դաշնակցական Ֆրակցիայի ու կառավարութեան անդամները, այլեւ բազմաթիւ կողմնակի անձինք, գուցէ եւ մեծամասնականները:

...Այստեղ էլ նոյն տեսակէտներն են արտայայտւում, ինչ որ ժողովրդի մէջ: Այստեղ էլ ձայների ջախջախիչ մեծամասնութիւնը յօգուտ ինքնուրուի. Ռուսաստանի է խօսում եւ որոշում է իշխանութիւնը առանց կռուի յանձնել մեծամասնականներին ու հեռանալ»²:

Նիստը հավանություն է տալիս Լեզրանի ներկայացրած նախագծին եւ լիազորում Դրոյին եւ Հ. Տերտերյանին ի. Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչների հետ ստորագրելու համաձայնագիրը:

Դեկտեմբերի 2-ին, ժամը 13-ին հանրապետութեան արտաքին գործոց նախարարութեան շէնքում սկսվում են բանակցութիւնները ինքնուրուի. Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լեզրանի, նրան ընկերակցող գեներալ Բոբրիչչեւի եւ Հայաստանի կառավարութեան լիազոր ներկայացուցիչներ Դրոյի եւ Հ. Տերտերյանի

¹ Նույն տեղում:

² Իրազեկ Յ., Աշխ., էջ 87:

միջեւ: Համաձայնագրի նախագիծը նրանց կողմից արդեն ուսումնասիրվել ու քննարկվել էր, եւ այդ պատճառով կողմերը առանձնակի հարցերի վերաբերյալ մի փոքր վիճաբանելով՝ գալիս են ընդհանուր համաձայնութեան ու նույն օրը՝ դեկտեմբերի 2-ին, ստորագրվում է հետեւյալ համաձայնագիրը. ՌԽՍՀ լիազոր ներկայացուցիչ Լեգրանի եւ Հայաստանի Հանրապետութեան լիազոր ներկայացուցիչներ Դրոյի, Հ. Տերտերյանի կողմից ստորագրվում է հետեւյալ համաձայնագիրը.

1. Հայաստանը յայտարարում է անկախ սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետութիւն:

2. Մինչեւ Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրաւիրումը կազմուում է ժամանակակար Ռազմա - Յեղափոխական կոմիտէ, որին կանցնի բովանդակ իշխանութիւնը Հայաստանում:

3. ...Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան հողերի մէջ անվիճելի կերպով մտնում են Երեւանի նահանգն իր բոլոր գաւառներով, Կարսի նահանգի մի մասը, որը զինուորական տեսակէտից կապահովէ երկաթուղագծի տիրապետութիւնը՝ Զաջուռ կայարանից Արաքս կայարանը, Գանձակ նահանգի Զանգեզուր գաւառը եւ Ղազախ գաւառի մի մասը, օգոստոսի 10-ի համաձայնութեան սահմաններում եւ Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք Հայաստանի տիրապետութեան տակ էին գտնուում մինչեւ 1920 թ. սեպ. 28-ը:

4. Հայկական բանակի հրամանատարութիւնը չի ենթարկուում պատասխանատուութեան...

5. Դաշնակցութեան եւ ուրիշ սոցիալիստական կուսակցութիւնների անդամները ոչ մի հալածանքի չպիտի ենթարկուեն...

6. Ռազմա - Յեղափոխական կոմիտէի մէջ մտնում են հինգ անդամներ կոմունիստական կուսակցութեան կողմից նշանակուած եւ երկու անգամ ձախ - դաշնակցականների խմբակից՝ համաձայնելով կոմունիստական կուսակցութեան հետ:

7. Ռուսաստանի Խորհրդային կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապէս կենտրոնացնելու Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետութեան անհրաժեշտ զինուորական ուժեր:

8. Սոյն համաձայնագիրը ստորագրելուց յետոյ, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը քաշուում է իշխանութիւնից: Իշխանութիւնը ժամանակակար կերպով, մինչեւ Յեղափոխական Կոմիտէի գալը, անցնում է զօրաբանակի հրամանատարութեան, որի գլուխն է կանգնում Դրօն: ՌՍՖՍՀ-ի կողմից Հայաստանի զօրահրամանատարութեան կից կոմիսար է նշանակուում ընկ. Սիլինը:

ՌՍՖՍՀ-ի լիազոր ներկայացուցիչ՝ Լեգրան
Հայաստանի Հանրապետության կառավարութեան
լիազորութեամբ՝ Դրօ, Տէրտէրեան»¹:

Յուրովի գնահատելով Հայաստանի Հանրապետության
խորհրդայնացման իրողությունը՝ Հովհ. Քաջազունին նշում է.
«Բոլշեւիկները մտան Հայաստան առանց որեւէ ընդդիմութեան
հանդիպելու: Մեր կուսակցութեան որոշումն էր սա:

Երկու պատճառ ունէինք այդպես վարելու: Մէկ որ չէինք կա-
րող ընդդիմադրել, եթէ նոյնիսկ ցանկանայինք - պարտւած էինք,
ուժասպառ, երկրորդ, յոյս ունէինք թէ Խորհրդային իշխանութիւնը՝
յենւած Ռուսաստանի վրայ՝ թերեւս կարողանայ կարգաւորել մի քիչ
պետական կեանք - մի բան, որ մենք ինքներս, մենակ մնացած,
չէինք կարողացել անել ու պարզ էր արդէն՝ չպիտի կարողանայինք
այլեւս: Մեր ցանկութիւնն էր. թողնել որ բոլշեւիկները անարգել կա-
ռավարեն երկիրը. մնալ լօյալ նոր իշխանութեան հանդէպ. գործակ-
ցել նրա շինարար աշխատանքներին»²:

Այդպիսով, կենսագործվեց Հայաստանի Հանրապետությունը
խորհրդայնացման ճանապարհով նվաճելու վաղօրոք ծրագրված ու
մշակված քաղաքականությունը:

Կարճատեւ, ընդամենը երկուսուկես տարվա կենսագրություն
ունեցավ հայ ժողովրդի արյունով, տառապանքով եւ բազմամյա
պայքարով նվաճած Հայաստանի Հանրապետությունը: Քեմալա-
կան Թուրքիայի զինու զորությունամբ եւ «համաշխարհային հեղա-
փոխություն» ու ինտերնացիոնալիզմի սայլին լծված հայ բոլշեւիկ-
ների համագործակցությամբ Խորհրդային Ռուսաստանը բռնազավ-
թեց Հայաստանի Հանրապետությունը եւ նրա տարածքը մի քանի
ամիս անց՝ 1921 թ. մարտին «եղբայրբար» եւ հավասարության
սկզբունքով բաժանեց իր եւ Թուրքիայի միջեւ:

Պատմական երեւույթներն ու իրադարձություններն իրենց յու-
րահատկությունամբ, հետաքրքրությունամբ եւ ուսանելիությամբ շատ
հաճախ նաեւ անկանխատեսելի են ու զարմանալի: Հայ ազգային -
ազատագրական պայքարի ականավոր գործիչ, Հայաստանի Հանրա-
պետության զինվորական նախարար Դրոն փաստորեն դառնում է
Խորհրդային Հայաստանի զինված ուժերի առաջին գլխավոր հրա-
մանատարն ու ժամանակավոր իշխանության ղեկավարը միջեւ
խորհրդային իշխանության մարմինների հաստատումը:

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1954, թիւ 5, էջ 11:

² Քաջազունի Չովհ., Աշխ., էջ 36:

Փոքր-ինչ առաջ անցնելով նշենք, որ ստանձնելով խորհրդային Հայաստանի գինված ուժերի հրամանատարությունը՝ Դրոն կոմիսար Սիլիսի հետ համատեղ, դեկտեմբերի 2-ից սկսած ստորագրում է խորհրդային Հայաստանի նոր կազմավորվող բանակին վերաբերող հրամաններն ու որոշումները: Հետաքրքիր է Հայաստանի Հանրապետության գինվորական վերջին նախարարը դառնում է խորհրդային Հայաստանի բանակի առաջին հրամանատարը, եւ նրա հրամանով խորհրդային բանակում իրականացվում են առաջին կառուցվածքային փոփոխությունները: Ըստ նրա եւ Սիլիսի համատեղ ստորագրած հրամանի՝ խորհրդային Հայաստանի նոր կազմավորվող բանակի կառուցվածքում կատարվում են մի շարք փոփոխություններ:

1. Վերանում են նախկին սպայական աստիճանները, բայց հրամանատարները մնում էին իրենց զբաղեցրած պաշտոններում:

2. Բացի Կարմիր Դրոշի շքանշանից, որը համարվում էր գինվորական բարձրագույն պարգևը, արգելվում էր որեւէ շքանշան կրելը:

3. Զինվորական մասերում նշանակվում էին կոմիսարներ: Զորամասերի հրամանատարների հրամանները կարող էին գործնականում կիրառվել միայն այն դեպքում, եթե ստորագրված լինեին, այսինքն՝ հաստատվեին կոմիսարների կողմից:

4. «... բոլոր զորամասերը մնում էին իրենց տեղերում եւ առանց համապատասխան կարգադրության չէին կարող ուրիշ վայրեր տեղափոխվել»¹:

Մինչեւ Հայաստանում բոլշևիկների իշխանության իրական հաստատումը՝ Դրոյին հանձնարարվում է խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչների հետ ընդհանուր համաձայնություն կայացնել երեք առաջնահերթ խնդիրների վերաբերյալ.

«Առաջին՝ որ երկրի կառավարութեան մէջ բոլշևիկների հետ միասին տեղ ունենան նաեւ ոչ - բոլշևիկ տարրերը, որպէսզի այդպիսով առաջն առնուէր բոլշևիկեան սովորական բռնութիւնների ու հալածանքների...»

Երկրորդ՝ որ պաշտպանուէն հայ ժողովրդի գէթ ամենակենսական շահերը, որոնց շարքում առաջին հերթին Հայաստանի անկախութիւնը:

Երրորդ՝ որ հեռանային տաճիկները Հայաստանից եւ երկրի սահմաններն ընդարձակուէին գոնէ այն չափով, որ ժողովուրդը չխեղդուէր սահմանների նեղութիւնից եւ սակաւահողութիւնից»²:

Բոլշևիկների հետ հարաբերությունները կարգավորելուց բացի, մնացել էր լուծելու եւս մի կարեւորագույն խնդիր: Ալեքսանդրապո-

¹ Սիմոնյան Ա., Ձանգեգուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ. էջ 351:

² Իրագեկ Յ., Գշվ. աշխ., էջ 87:

լում հանրապետության կառավարության եւ թուրքական պատվիրակությունների միջեւ ընթացող բանակցությունները փոքրիկ ընդհատումներով շարունակվում էին: Չնայած Ալ. Խատիսյանը, ինչպես արդեն նշվել է, Հայաստանի կառավարությունից ստացել էր համաձայնագիրը ստորագրելու լիազորությունը սակայն բանակցող կողմերը տակավին չհանգելով ընդհանուր համաձայնության, դեռեւս չէին կնքել հաշտության պայմանագիրը: Ալեքսանդրապոլում հայ պատվիրակությունը սպասում էր նոր հրահանգների: Թուրքիայի առաջադրած պայմաններն ավելի քան ծանր էին, եւ բացառված չէր, որ երկրում հաստատված նոր իշխանությունը բանակցությունների եւ կնքվելիք համաձայնագրերի վերաբերյալ դրսեւորեր բոլորովին այլ վերաբերմունք: Այստեղ, իրոք, վճռական է դառնում Դրոյի դերը. նա Սիլինի հետ արդեն ներկայացնում էր նոր իշխանությունը եւ կարող էր արգելք հանդիսանալ դաշնագրի ստորագրմանը:

Ի՞նչ ուժերի գորակցությունը կարող էր ապավինել Դրոն, եթե արգելեր հայ պատվիրակությանը չընդունելու եւ չստորագրելու թուրքերի առաջադրած պայմաններն ու հաշտության պայմանագիրը: Հայաստանի Հանրապետության համար ամենաօրհասական պահին նրան լքած եւ որեւէ ձեռով անգամ դույզն- ինչ օգնության ձեռք մեկնելու պատրաստակամություն չդրսեւորած դաշնակից տեղությունների աջակցությամբ: Իհարկե, ոչ:

Բանակի⁶, դարձյալ ոչ:

«Պատերազմը, - գրում է Հ. Քաջագնունին, - վերջացւած մեր կատարեալ պարտութիւնով: Մեր բանակը, որ կուշտ էր, լաւ գինւած եւ լաւ հագնւած, չկուեց. զօրքերը շարունակ նահանջում էին կամ դիրքերը լքում, գէնքերը թափում ու ցրում գիւղերը:

...Բանակի դաստիարակութիւնը, ռազմական ոգին, կուռ կազմակերպութիւնն ու կարգապահութիւնը - ուրեմն եւ ընդդիմադրական ոյժը - թուլացած էին ծայր աստիճանի ու դա անակնկալ էր կառավարութեան համար, կառավարութիւնը եւ ինքը՝ գինւորական միստորը, չէին ճանաչում բանակը»¹:

Խորհրդային Ռուսաստանի գինական եւ առավել եւս դիվանագիտական աջակցությունը տվյալ պահին բացառվում էր:

Օրինակ, Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բուդո Մդիվանուն, որն Ալեքսանդրապոլում էր գտնվում Հայաստանին իբր օգնելու եւ բանակցող կողմերի միջեւ միջնորդ լինելու առաքելու-

¹ Քաջագունի Յոսի., Աշխ. աշխ., էջ 34:

թյամբ, թուրքերը որեւէ ուշադրութեան չէին արժանացնում եւ նույնիսկ չէին թուլատրում ներկա գտնվել բանակցություններին:

«Այս առթիւ, - նշում է Ալ. Խատիսյանը, - հարկ կը համարեմ վճռականապէս յայտարարել, թէ ան աւելի շատ խանգարեց մեզ, քան թէ օգնեց: Խանգարեց այն բանով, որ ինչպէս Ալեքսանդրապոլի մէջ, այնպէս եւ Կարս կը կազմէր միտինգներ, ճառեր կ'արտասաներ մեր դէմ, կը պախարակէր Հայաստանի կառավարութիւնը եւ պատուիրակութիւնը, կը քարոզէր բոլշեւիկեան ծրագիրներ եւ այսպէսով ցոյց կու տար թուրքերուն, թէ ան իրօք մեր դէմ է եւ ոչ թէ մեզ հետ»¹:

Թուրքերի կողմից արհամարհված եւ ուշադրութեան չարժանացած Մզիվանին, անգամ այս պայմաններում, անթաքույց վերաբերմունքով արտահայտելով իր հակահայ տրամադրվածությունը՝ ասել է. «... ռուսական եւ թրքական կապերն այնքան սերտ են, որ եթէ անհրաժեշտ լինի դրա համար զոհաբերել ամբողջ Հայաստանը, մենք կանենք այդ»²:

Ի դեպ, Մզիվանին առաջին անգամ չէ, որ դրսեւորում էր իր հակահայ տրամադրվածությունը: Այդ ամենը Հայաստանի կառավարութեանը, Ալեքսանդրապոլի հայկական պատվիրակութեանը եւ, իհարկեւ, նոր իշխանութեանը ներկայացնող Դրոյին հայտնի էին, ու նաեւ այդ պատճառով հավատ չընծայելով Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչներին՝ աշխատում էին հնարավոր, անգամ ծայրագույն միջոցները ի սպաս դնելով, կանխել ժողովրդին սպառնացող աղետը:

«Վաղ առաւօտեան, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - դեկտեմբերի 2-ին մենք իմացանք, որ բոլշեւիկեան հրամանատարը Քարանսարայէն ուղարկած է Կարաբեքիր փաշային հետեւեալ շնորհաւորական հեռագիրը. «Ռուսաստանի պրոլետարիատից ողջոյն թուրքական պրոլետարիատին»:

Մենք կը սպասենք հեռագրի, Հայաստանի նոր կառավարութեան»³:

Ի՞նչ պետք է արվեր, ո՞րն էր ելքը: Նկարագրելով ու վերլուծելով այդ ճգնաժամային ժամանակաշրջանում Հայաստանում տեղի ունեցող պատմական իրադարձությունների ընթացքն ու նրանում Դրոյի ներդրած ավանդը՝ Ս. Վրացյանը նշում է. «Ուրիշ ելք չկար, կամ պետք է ընդունուէր Քեաղիմ Կարաբեքիրի վերջնագիրը, կամ

¹ Խատիսեան Ալ., Եջվ. աշխ., էջ 302:

² ՀՀ ԲԿԱ, թժ. 121, գ. 98, «Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւնները», էջ 2:

³ Խատիսեան Ալ., Եջվ. աշխ., էջ 310:

Երեւանն էլ պիտի գրառուէր թուրքերի կողմից. կարմիր բանակը հեռու էր եւ անզօր թուրքերի յառաջխաղացումը արգելելու:

... Դրօն գիտակցում էր, որ եթէ ասէր «ստորագրեցէք» պատասխանատու պիտի մնար սովետական կառավարութեան առջեւ, եթէ արգելէր, թուրքերը անմիջապէս պիտի խախտէին զինադադարը եւ Մարգարայի կամուրջով շարժուէին դէպի Երեւան: Ռուսները անզօր էին նրանց առաջն առնելու»¹:

Դրոն, բազմակողմանիորեն քննելով ու գնահատելով ստեղծված կացութիւնը եւ վճռականորեն իր վրա վերցնելով ահռելի պատասխանատուութիւնը, կայացնում է Հայաստանի ու Հայութեան համար, հիրավի, պատմական նշանակութիւն ունեցող վճիռ, որի համար հետագայում շատ-շատերը միտումնավոր եւ ոչ միտումնավոր կերպով պիտի բազմիցս քննադատեին ու դատապարտեին նրան ու նրա կայացրած որոշումը:

«Երեկոյեան, - գրում է Ալ. Խատիսյանը, - ժամը 6-ին ինձ հրաւիրեց ուղղակի հեռագրաթելի մօտ Դրօն, որը ըստ հետեւեալը.

- Յեղափոխական կառավարութեան անունից յայտնում եմ Ձեզ, որ Դուք ազատ էք ստորագրել դաշնագիրը կամ ոչ:

Լաւ գիտակցելով ստորագրելու կամ մերժելու ամբողջ պատասխանատուութիւնը, ես երկրորդ անգամ հարցուցի.

- Արդէօք կառավարութիւնը ստորագրելով կողմն է, թէ մերժելու: Մենք սպասում ենք որոշ եւ պարզ հրահանգների:

Դրօն պատասխանեց.

- Ես Ձեզ ասացի արդէն: Գործեցէք համաձայն Ձեր հասկացողութեան: Ես խօսում եմ ընկեր Սիլինի եւ իմ անունից:

Սիլինը բոլշեւիկների ներկայացուցիչն էր»²:

Անդրադառնալով Դրոյի եւ Ալ. Խատիսյանի երկխոսութեանը՝ Ս.Վրացյանը տալիս է հետեւյալ գնահատականը. «Դրոյի պատասխանը եղաւ «դիվանագիտական» եւ Խատիսեանը հասկացաւ, թէ ինչ էր ուզում ասել նա...»³:

Դրոյի հետ կայացած խոսակցութեան ավարտից հետո Ալ. Խատիսյանը հրավիրում է պատվիրակութեան անդամների եւ խորհրդականների ընդհանուր նիստ եւ հաղորդում. «Պարոններ, յեղափոխական կառավարութիւնը մեզ վրայ է դնում ամբողջ պատասխանատուութիւնը: Մենք պարտաւոր ենք ստանձնել այդ պատասխանա-

¹ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Դ, էջ 197-198:

² Խատիսեան Ալ. Աշխ. աշխ., էջ 310:

³ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Դ, էջ 197-198:

տուևթիւնը մեր ժողովրդի առաջ, խնդրում եմ իւրաքանչիւրին ձեզանից յայտնել իր կարծիքը:

Բոլորը միաձայնութեամբ արտայայտուեցան յօգուտ դաշնագրի ընդունելուն եւ ստորագրելուն»¹:

Դաշնագիրը ստորագրվում է դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը, ժամը 2-ին, եւ նույն օրն եւեթ՝ դեկտեմբերի 3-ին, Հայաստանի պատվիրակութեան անդամները գնացքով ժամանում են Երեւան, ներկայանում են կառավարութեան տուն, ուր նրանց ընդունում են Դրոն եւ Սիլինը:

Պատվիրակութեան ղեկավար Ալ. Խատիսյանը, համակողմանիորեն ներկայացնելով Ալեքսանդրապոլի բանակցութեան արդյունքներն ու ստորագրված դաշնագրերը, սպասում է իրենց կատարած աշխատանքների գնահատականին:

«Դրոն, - նշում է Ալ. Խատիսյանը, - մեզի ըսաւ, թէ գործած ենք շատ ճիշտ, ստորագրելով դաշնագիրը, եւ թէ իր խուսափողական պատասխանը ինձ դաշնագիրը ստորագրելու մասին (երբ Ալեքսանդրապոլէն անոր հետ կը խօսի հեռագրով) պէտք էր հասկանալ այնպէս, ինչպէս որ մենք հասկացած էինք: Պարզ էր, որ յեղափոխական նոր իշխանութիւնը չէր ուզեր իր վրայ վերցնել պատասխանատուութիւնը դաշնագիրը ստորագրելու համար ո՛չ թուրքերու եւ ո՛չ ալ հայ ժողովուրդի առջեւ:

Երեւանի նոր իշխանութիւնը կուզէր, որ դաշնագիրը ստորագրուէր, բայց մեր եւ ոչ իր ձեռքով»²:

Ինչո՞վ էին պայմանավորված Դրոյի ոչ հստակ, խուսափողական պատասխանի իրական իմաստն ու նպատակը:

Դաշնագիրը ստորագրելու նախօրեին, Ալ. Խատիսյանի հետ հեռագրով խոսելու պահին, Դրոյի համար առաջնահերթ գլխավոր խնդիրը, ինչպէս այդ մասին արդեն նշվել է, այն էր, որպէսզի թույլ չտրվեր թուրքական զորքերին վերսկսելու հարձակումները եւ ներխուժելու երկրի խորքերն ու Երեւան: Քանի որ չկային բավարար մարտական ուժեր դիմակայելու թուրքական զորքերի հնարավոր հարձակումները, այդ պատճառով համաձայնագիրը պէտք է ստորագրվեր: Սակայն նաեւ հարց էր. ո՞ւմ ձեռքով ու պատասխանատվութեամբ: Եթե համաձայնագիրը կնքվեր նոր իշխանութեան, որի ներկայացուցիչները Դրոն եւ Սիլինն էին, պատասխանատվութեամբ ու համաձայնութեամբ, ապա ինքնըստինքյան կստեղծվէին ավելի

¹ Խատիսեան Ալ. Ըշվ., աշխ., էջ 310:

² Նույն տեղում, էջ 312:

Հիմնավոր նախադրյալներ այն վավերացնելու եւ բնականաբար, դրանում նախանշված կետերը ապագայում կենսագործելու համար: Այդ պատճառով խուսափելով դաշնագիրը ստորագրելու պատասխանատվությունն անմիջականորեն իր եւ Սիլինի, այսինքն նոր իշխանություն վրա վերցնելու պատասխանատվությունից, Դրոն ամենայն հավանականությամբ հետապնդում էր այն հետագայում ավելի դյուրութայմբ չեղյալ հայտարարելու նպատակը, մանավանդ որ, ինչպես խոստովանում է Հ. Տերտերյանը. «... Այդ դաշնագիրը մենք համարում էինք ժամանակաւոր մի ակտ, եւ մեծ կարեւորություն էինք տալիս նրան...»¹:

Դրոյի եւ նրա համախոհների ու այդ պայմանագրի կնքման կողմնակիցների վերոհիշյալ համոզմունքը բխում էր նաեւ Լեզրանի հետ կնքած պայմանագրի 7-րդ կետի պահանջներից. «Ռուսաստանի խորհրդային կառավարությունը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապէս կենտրոնացնելու Հայաստանի սոցիալիստական խորհրդային հանրապետութեան պաշտպանութեան համար անհրաժեշտ գինուորական ուժեր»²:

Եթե վավերացվեր այդ պայմանագիրը, ապա համաձայն 7-րդ կետի պահանջների՝ խորհրդային զորքերը պիտի պաշտպանեին Հայաստանի այն տարածքը, որը սահմանված էր դաշնագրով:

Խորհրդահայ պատմագիտությունը միանշանակորեն ժխտում է Ալեքսանդրապոլի դաշնագրի ստորագրման անհրաժեշտությունը եւ այն համարելով ստորացուցիչ, այդ հոդի վրա դատապարտում ու քննադատում նրա ստորագրողներին:

Վատթարագույն երանգներով ներկայացնելով այդ պայմանագիրն ու նրա ստորագրողներին՝ այդ հարցին անդրադարձող պատմաբանները զլանում եւ խուսափում են նշել, որ Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրն իրավական ոչ մի ուժ եւ արժեք չեներկայացնող փաստաթուղթ է, քանի որ այն համաձայն նրա 14-րդ կետի, «Այս պայմանագիրը պէտք է ենթարկուի ռատիֆիկացիայի Հայաստանի պառլամենտի եւ Անգորայի ազգային մեծ ժողովի կողմից մի ամսուայ ընթացքում», չի վավերացվել ո՛չ Հայաստանի պառլամենտի, որն այլեւս գոյություն չուներ, եւ ո՛չ էլ Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի կողմից³:

Այսպես, խորհրդային իշխանությունները, ցանկություն եւ անհրաժեշտություն դեպքում, կարող էին բացարձակապես ուշա-

¹ Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. 2, էջ 297:

² «Հայրենիք» ամսագիր. 1954, թիւ 5, էջ 11:

³ ՀՀ ԲԿԱ, փ. 121, գ. 98, «Ալեքսանդրապոլի բանակցութիւնները», էջ 2:

դրուելից հարժանացնել որեւէ այլ իշխանության կողմից չվավերացված, ուրիշների ձեռքով ստորագրված եւ իր հետ բնավ առնչութիւն չունեցող համաձայնագիրը:

«Այեքսանդրապոլի դաշնագիրը, - նշում է Ս. Վրացյանը, - սարսափելի էր եւ բուշուկեան տեսակէտից ապօրինի, բայց այդ օրերի համար անհրաժեշտ էր ու անխուսափելի: Ահա թէ ինչու բուշուկեանը քաջութիւն չունեցան մերժելու եւ պատասխանատուութեան ենթարկելու Դրոյին կամ նախորդ կառավարութեան անդամներին...»¹:

Եթէ ընդհանրացնենք եւ փորձենք անաչառորեն արժեւորել Դրոյի գործունեութեան այս վերջին, թերեւս ամենաբարդ ու դժվարագույն շրջաններից մեկը, եթէ ոչ ամենադժվարագույնը, ապա անվերապահորեն պետք է խոստովանել, որ նա իր հավասարակշռված, խելամիտ եւ խիստ հաշվարկված գործելակերպով կարողացավ ըստ ամենայնի ճշմարտացիորեն ու սառնասրտորեն գնահատել ժամանակաշրջանի յուրահատկութիւններն ու հնարավորութիւնները, եւ չտրվելով ավելորդ զգացմունքայնութեան ու զերծ մնալով վտանգավոր, չկշռադատված արկածախնդրութիւնից՝ կյանքի կոչեց այնպիսի քայլեր, որոնք իրավամբ նշանակալիորեն պայմանավորեցին անդունդի եզրին հայտնված Հայաստանի ու հայ ժողովրդի փրկութիւնն ու գոյատեւումը:

«Դրոն, - շարունակում է Ս. Վրացյանը, - դարձաւ քառութեան նոխազ ուրիշի մեղքերի համար: Ի հարկէ, նա կարող էր խուսափել այդ պարտականութիւնից, թողնել ու հեռանալ Հայաստանից, ինչպէս ուրիշները արին, բայց հայրենասիրութեան եւ պարտականութեան զգացումը նրա մէջ այնքան ուժեղ էր, որ նա չէր կարող այդպէս վարուել: Մնաց երկրում, ժողովրդի մէջ եւ չվախեցաւ պատասխանատուութիւնից յանուն հայրենիքի եւ հայ ժողովրդի փրկութեան»²:

Համաձայն Խորհրդային Ռուսաստանի պատմիրակութեան հետ կնքված պայմանագրի 6-րդ կետի՝ Հայաստանի հեղափոխական կոմիտեի կազմում պետք է ընդգրկվեին հինգ կոմունիստներ եւ երկու դաշնակցականներ: Բանակցութիւնների ընթացքում Լեզրանն արդեն ներկայացրել էր ռազմա - հեղափոխական կոմիտեի (հեղկոմ) հինգ կոմունիստ անդամների անունները՝ Սարգիս Կասյան, Ավիս Նուրիջանյան, Սահակ Տեր-Գաբրիելյան, Դովլաթյան, Բեկզադյան: Հ.Յ. Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնից կոմիտեի կազմում ընդգրկվելու էին Դրոն եւ Հ. Տերտերյանը:

¹ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Դ, էջ 199:

² Նույն տեղում, էջ 197:

«Երբ ես, - գրում է Հ. Տերտերյանը, - հրաժարուեցի Յեղկոմի անդամութիւնից, պատճառաբանելով, թէ ըստ իս, մեր մասնակցութիւնը ոչ թէ իր (նկատի ունի Լեգրանին - Հ. Գ.) հրաւերով պէտք է լինի, այլ մեր կուսակցութեան ցուցումով, նա առարկում էր, թէ կուսակցական կողմիցիս չէ որ ընդունում են իրենք, այլ դաշնակցական անհատների գործակցութիւն եւ որ իմ թեկնածութիւնը, բացի իրանից, առաջարկուած է ե՛լ Բագուից, Օրջոնիկիձէի կողմից եւ ընդունուած է բոլշեւիկների անդրկովկասեան կենտրոնի կողմից, իսկ Դրոյի թեկնածութիւնը առաջարկել է ինքը:

- Օրջոնիկիձէին ես ճանաչում էի Ռոստովից եւ բարեկամ էինք իրար»¹:

Այսպիսով, Դրոն եւ Հ. Տերտերյանը ընդգրկվում են Հայաստանի նոր իշխանության դեկավար կազմում:

Թեպետ Համաձայն կնքված դաշնագրի ամրագրվում է, որ. « 4. Հայկական բանակի հրամանատարութիւնը չի ենթարկուում պատասխանատուութեան...

5. Դաշնակցութեան եւ ուրիշ սոցիալիստական կուսակցութիւնների անդամները ոչ մի հալածանքի չպիտի ենթարկուեն... », սակայն դա դեռեւս կայուն երաշխիք չէր լիովին ապավինել եւ հավատ ընծայել բոլշեւիկների խոստումներին:

ՀՀ կառավարության հետ կնքված Համաձայնագրի օրը, Ս. Օրջոնիկիձէին հասցեագրած հեռագրում(1920թ. դեկտեմբերի 2) Լեգրանը հաղորդում է . «Հայաստանում հռչակվել է խորհրդային իշխանություն, կառավարությունը հանձնել է իր իրավասությունները: Մինչ հեղկոմի գալը մեր կողմից իշխանությունը փոխանցվում է Դրոյին, որի մոտ որպես կոմիսար լինելու է մեր ընկեր Սիլինը:

... Բանակի հրամանատարական կազմի, նաեւ դաշնակցականների, բացառութեամբ այն անձանց, որոնք պատասխանատու են Օհանջանյանի մինիստրության քաղաքականության համար, անվտանգությունն երաշխավորված է: Նրանց ձերբակալելու հրամանը իմ կողմից արդեն տրված է...»²:

Թեպետ Ս. Օրջոնիկիձէին հասցեագրված Լեգրանի հեռագրի բովանդակությունն այդ օրերին դեռեւս հայտնի չէր ոչ ՀՀ կառավարությանը եւ ոչ էլ ՀՅԴ բյուրոյին, սակայն նրանց որոշմամբ պետական, քաղաքական եւ կուսակցական առավել հայտնի գործիչների մի մասը, որոնց նկատմամբ բոլշեւիկներն առանձնապես

¹ Նույն տեղում, հ. 2, «Ղ. Տէրտերեանի յուշերը», էջ 283:

² Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920 թթ. (քաղաքական պատմության, փաստաթղթերի, նյութերի ժողովածու), էջ 386:

բացասաբար էին տրամադրված պետք է շուտափույթ հեռանային Հայաստանի տարածքից: ՀՀ կառավարութայան եւ խորհրդարանի նախկին անդամներին, ինչպես նաեւ կուսակցական առավել հայտնի գործիչներին Հայաստանի տարածքից դուրս բերելու գործի կազմակերպումը հանձնարարվում է Դրոյին: Իսկ նա այդ դժվարին ու միաժամանակ չափազանց պատասխանատու եւ կարեւոր հանձնարարութայան կատարումը վստահում է իր մերձավոր գիւնակիցներից՝ բաշգառնեցի Մարտիրոս Աբրահամյանին եւ Երեւանի միլպետ Սեդրակ Զալպյանին (Սեթո):

Իր հուշերում անդրադառնալով իրեն վստահված այդ հանձնարարութայանը՝ Սեթոն գրում է. «1920 թ. դեկտեմբերի 1-ին, կէսօրուայ ժամերին, Երեւանի մէջ հեռաձայնելով ինձ կանչեցին վարչապետի գրասենեակը:

Անմիջապէս գնացի: Երբ ներս մտայ, սեղանի վերի կողմը նստած գտայ նախկին վարչապետ Համօ Օհանջանեանը, օրուան վարչապետ Ս. Վրացեանը եւ Դրօն, իսկ նրանց դիմացը՝ խմբապետներ Սեպուհը եւ Համազասպը»¹:

ՀՀ նախկին վարչապետ Համօ Օհանջանյանը, որը այդ ժամանակ ներկայացնում էր ՀՅԴ Բյուրոն, Համառոտակիրներն ներկայացնում է Հայաստանում տիրող կացութայունը եւ այն պատճառները, որոնք հարկադրեցին ՀՀ կառավարութայանն ու բանակին եւ կուսակցութայանը (Հ. Յ. Դաշնակցութայուն) խաղաղ ճանապարհով բողոքակներին հանձնել իրենց իշխանութայունը:

Հ. Օհանջանյանը նաեւ տեղեկացնում է, որ համաձայն Լեզրանի հետ կնքված դաշնագրի, Դրոն եւ Հ. Տերտերյանը ժամանակավորապէս մտնելու են խորհրդային կառավարութայան կազմի մեջ, իսկ պետական եւ ռազմական գործիչները մինչեւ նոր կարգադրութայուն պիտի մնան Հայաստանում եւ առավելագոյնս աշխատեն ու թույլ չտան, որ հանկարծ Հայաստանում բռնկվի քաղաքացիական կռիվներ: Շարունակելով բացատրութայունը՝ Հ. Օհանջանյանը ավելացնում է. «-Իբր բացառութայուն, միայն մի փոքրիկ խմբակ պատասխանատու պետական գործիչներից պէտք է հեռանայ երկրից, եւ այդ խմբի մէջ մտնում էք դուք՝ երեքը (նկատի ունի նաեւ Սեպուհին ու Համազասպին-Հ. Գ.):

... Ընդհանրացնելով իր խօսքը՝ Համօն յայտնեց, թէ մեր անելիքների մասին մանրամասն հրահանգներ կը ստանանք Դրօյից»²:

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1951, թիւ 11, էջ 28:

² Նույն տեղում:

Չնայած այն իրողութեանը, որ խորհրդային իշխանութիւնը դեռեւս չէր հասցրել ինչպէս հարկն է առավելագոյնս ամրապնդվել Հայաստանում, բայց, այնուամենայնիվ, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան եւ խորհրդարանի նախկին անդամների ու կուսակցական գործիչների անվտանգ տեղափոխութեան իրականացումը դյուրին խնդիր չէր: Այդ ժամանակ Հայաստանից հեռանալու երկու հնարավոր ուղիներ կային. առաջինը Լոռի-Փամբակի տարածքով դեպի հարեւան Վրաստան, իսկ մյուսը Զանգեզուրով դեպի Պարսկաստան:

Մայրաքաղաքից մինչեւ Վրաստան եւ Զանգեզուր ընկած տարածքում արդեն տեղաբախշվել եւ հսկողութիւն էին իրականացնում, ճիշտ է, ոչ այնքան մեծաքանակ, բոլշեւիկների հրամանատարութեամբ գործող զինախմբերը: Գրեթե բոլոր շրջաններում արդեն բացահայտ եւ ոչ բացահայտ գործում էին բոլշեւիկյան կազմակերպութեան տեղական բջիջներն ու գործակալները, որոնք իրենց բնակավայրերում նկատվող ամենափոքրիկ կասկածելի շարժումների մասին առանց երկմտելու անմիջապէս հաղորդում էին համապատասխան մարմիններին:

Դրոյի հրահանգի համաձայն, Սեթոյի առաջնորդած խումբը, որի կազմում էին նաեւ Համո Օհանջանյանն ու ՀՀ արդարադատութեան նախկին նախարար Ռուբեն Դարբինյանը (Արտաշէս Չիլինգարյան) մինչեւ Ապարան պիտի գնար կառքով, ապա այնտեղից ձիերով Սպիտակի, Դիլիջանի եւ Իջեւանի տարածքով ուղեւորվեր Վրաստան:

Սեթոյին եւ մյուս պատասխանատու ընկերներին համապատասխան հրահանգներ տալուց հետո «...Դրօն, - նշում է Սեթոն, - մեզ հրաւիրեց ճաշասենեակը, ուր սեղանը պատրաստ էր: Գաւաթները լեցնելով՝ նա մեզ բարի ճանապարհ մաղթեց:

-Դրօ ջան, ինչպէ՞ս համաձայնեցիր մնալ այս անօրէնների մէջ:

Մի՞թե հաւատում ես, որ մի բանով կարող ես նրանց միջոցով օգտակար լինել մեր ժողովրդին:

-Ես էլ չեմ հաւատում, բայց մենք պարտաւոր ենք ամէն զոհողութիւն անել հայ ժողովրդի վիճակը բարուոքելու յոյսով: Մենք յուսահատական մի փորձ ենք անում. եթէ խաբուեցինք՝ որտեղ կտրի կապը, էնտեղ...տիրու պապը. մէկ Դրօ էլ թող պակաս լինի:

Յուզւած սրտով մի քանի բաժակ էլ ըմպեցինք, եւ հրաժեշտի համբույրներով դուրս ելանք...»¹:

¹ Նույն տեղում, էջ 22:

Սեթոյի խումբը Երեւանից անհապաղ պիտի մեկնէր, առանց որեւէ ժամանակ կորցնելու, սակայն ինչ-որ չնախատեսված խորհրդակցութեանը Հ. Օհանջանյանի մասնակցութեան պատճառով, նրանց մեկնումը փոքր-ինչ ձգձգվում է:

Ներկայացնելով այդ պահը՝ Ռուբեն Դարբինյանը գրում է. «Ծանր նախազգացումով եւ չափազանց վրդովված՝ տուն վերադարձայ: Որեւէ ողջամիտ մարդու համար պարզ էր միանգամայն, որ մէկ օրուան ուշացումը կրնար աղետալի հետեւանքներ ունենալ մեզի համար:

... Երբ Դրոն իմացեր էր, որ մենք դեռ չէինք հեռացած Երեւանէն, չափազանց վրդովեք էր եւ յայտնեց, թէ ինք անմիջապէս պիտի գար մեր մօտ եւ ժամ առաջ ճամբու դնէր մեզ, քանի որ մեր մնալը կը կապէր իր ձեռքերը եւ կը գրկէր զինք գործելու ազատութիւնէն»¹:

Միանգամայն հասկանալի է նրանց մեկնելու ձգձգման պատճառով Դրոյին համակած անհանգստութիւնը: Ընդամենը երկու օր անց լրացուցիչ մարտական ուժերով մայրաքաղաք Երեւան էին ժամանելու Խորհրդային Հայաստանի նոր իշխանութիւնը ներկայացնող ռազմա - հեղափոխական կոմիտեի (հեղկոմ) անդամները, եւ բնավ չէր բացառվում, որ նրանք բոլորովին այլ պահանջներ ներկայացնէին ՀՀ կառավարութեան ու խորհրդարանի նախկին անդամների, զինվորական եւ կուսակցական գործիչների նկատմամբ:

Սեթոյի հավաստմամբ, իրենց մեկնելու ուշացման պատճառը պարզելու նպատակով Դրոն կապվել է իր հետ ու հայտնելով իր դժգոհութիւնը, հարցրել. «-Սէթօ՛, ա՛յ տղայ, դեռ այստե՞ղ ես: Բա, էսպէս բան կանե՞ն: Բա, որոշումները այսպէ՞ս կը գործադրեն:

... Յայտնեցի բժ. Հ. Օհանջանեանի կարգադրութիւնը, որ առաւօտուայ ժողովից յետոյ պիտի մեկնէինք, եւ իմ գարմանքը այդ մասին: Դրօն իր արդար գայրույթը յայտնելուց յետոյ, ասաց.

- Հրամայում եմ քեզ անմիջապէս իմ պատուէրները գործադրես: Թէկուզ բռնի կերպով կը նստեցնես կառքը ու կը տանես:

- Անմիջապէս շարժու՞մ եմ: Դրօ ջան մնաս բարով, Աստուած քեզ հետ»²:

Սեթոյին համապատասխան հրահանգներ տալուց հետո նա անձամբ գնում եւ վերջին հրաժեշտն է տալիս ու բարի ճանապարհ մաղթում դեպի տարագրութեան գիրկը մեկնող ընկերներին:

Վերհիշելով իրենց հրաժեշտի պահը՝ Ռ. Դարբինյանը գրում է. «...Տասը ըոպէ չանցած, եկաւ Դրոն եւ իր սովորական աղմկալի ձեւով իր վրդովմունքը յայտնելով՝ ըսաւ.

¹ Դարբինեան Ռ., Երկեր, հ. Ա, էջ 504:

² «Ղայրեցիք» ամսագիր, 1951, թիւ 11, էջ 28:

- Եկայ՝ ձեզ անձամբ ճամբու դնելու: Ուշանալու ժամանակ չկայ այլեւս: Ոչ մի դէպքում մի աւելորդ ժամ իսկ պէտք չէ մնաք այստեղ: Ես արդէն խօսել եմ Սեթոյի հետ: Նա ամէն բան պատրաստել է արդէն: Նա շատ լաւ ծանոթ է ճանապարհին: 10-15 հոգի լաւ գինուած տղերք ունի, նրանք կարող են պէտք գալ ձեզ: Դուք ոչ մի բանի մասին մտածելու կարիք չունէք. նրանք ձեզ ապահով կը հասցնեն Վրաստանի սահմանը: Համբուրուեցա Դրոյի հետ եւ կինս ու ես դուրս եկանք փողոց»¹:

Դեկտեմբերի 3-ի առավոտյան խումբը Սեթոյի գլխավորած 25 գինավառ հեծյալ մարտիկների առաջնորդութեամբ Զանգուի (Հրագրան) կամրջի մոտից դուրս է գալիս Երեւանից եւ առանց որեւէ լուրջ պատահարի հասնում է Ապարան, ուր նրանց են միանում Հայաստանից մեկնող այլ անձինք, որոնց մեջ էր ՀՀ խորհրդարանի անդամ Վահան Նավասարդյանը:

Դժբախտաբար, Սեթոյին չի հաջողվում իրականացնել խմբի անդամների ապահով ուղեւորութունը եւ նրանց հասցնել Վրաստան: Ամենուրեք բույն դրած բուլչեւիկների գործակալները, տեղեկանալով խմբի անդամների ով լինելու մասին, անմիջապես հայտնում են բուլչեւիկների համապատասխան ծառայութուններին: Սեթոն իր առաջնորդած մարտիկներով հագիվ է կարողանում խուսափել խորհրդային մարտական ուժերի հետապնդումից, իսկ խմբի անդամները, բազում դժվարութուններ հաղթահարելով, հասնում են մինչեւ Ղարաբլիխսա եւ ձերբակալվում Կարմիր բանակի զինվորների կողմից:

Ներկայացնելով իրենց ձերբակալութեան մանրամասները՝ Ռ. Դարբինյանը գրում է. «- Սեփական կառաւարութի՞ւն կուզէիք ունենալ, - կը ծաղրէին մեզ Կարմիր բանակային ռուս զինուորները՝ համեմելով իրենց խօսքերը գոեհիկ հայհոյանքներով,- բաժանուի՞ր կուզէիք Ռուսաստանէն...Մենք ձեզ ցոյց կը տանք, թէ ինչ կը նշանակէ բաժնուիլ մեզմէ... Նախարարներ...բուրժուականեր...սրիկաներ...Մեր Կարմիր Բանակի՞ր դեմ կուզէիք կուռիլ...Սովետներու դէմ դուրս էիք եկած... Մենք ձեզ ցոյց կու տանք»²:

Ձերբակալվածների խմբին, որի մեջ էին Հ. Օհանջանյանը, Ռ. Դարբինյանը, Վ. Նավասարդյանը, Կորյուն Ղազարյանը, Վարոս Բաբայանը եւ այլք, Դիլիջանի հեղկոմի որոշմամբ բերում են Երեւան եւ նետում քաղաքային բանտ:

¹ Դարբինեան Ռ., Երկեր, հ. Ա, էջ 504:

² Նույն տեղում, էջ 523:

Մի ուշագրավ փաստ. ձերբակալվածներին բուլչեփինները կարող էին, առանց դուլզն- ինչ պատասխանատվութուն կրելու, մահապատժի ենթարկել, բայց չեն գնացել նման քայլի: Կարծիք կա, որ նրանց կրքերին ու համանման քայլերի չդիմելուն ինչ-որ տեղ գտալի ու կաշկանդել են դաշնակցական փորձառու ահաբեկիչների վրեժխնդրութունն ու սպասվելիք պատասխան ահաբեկչական գործողութունները:

Որպես փաստարկ ձերբակալվածների նկատմամբ բուլչեփինների դրսեւորած հանդուրժողական վերաբերմունքի, Վահան Նավասարդյանը Ռուբեն Դարբինյանին պատմել է իր եւ ՀԿԿ քարտուղար Աշոտ Հովհաննիսյանի հանդիպման ժամանակ տեղի ունեցած հետեւյալ խոսակցութիւնը: Ի դեպ, Վ. Նավասարդյանին Երեւանի բանտից, որպէս իր հայրենակցի(նրանք երկուսն էլ ծնունդով Արցախցի են- Հ.Գ.), ազատել է Աշոտ Հովհաննիսյանը:

Վ. Նավասարդյանը Ա. Հովհաննիսյանի հետ կայացած հանդիպման ժամանակ, որին ներկա է եղել Դավիթ Անանունը «...մեզ ազատելու մասին խօսք կը բանայ, Աշոտ Հովհաննիսեան կըսէ.

- Բացի Ա. Չիլինկարեանէն (Ռ. Դարբինեան), միւսներին հաւանաբար կազատենք կամ թեթեւ պատիժներ կը տանք...

Այդ ատեն կը միջամտէ Դավիթ Անանուն, ըսելով.

Աշոտ, երեւի լաւ չես մտածում հետեւանքների մասին: Պէտք է լաւ իմանաս, որ Դաշնակցութիւնը քեզ չի ների երբեք... Եւ վաղ թէ ուշ Դաշնակցութեան վրիժառու գնդակը կը պատժի քեզ: Ես խնդրում եմ, որ բոլորին ազատէք...

... Աշոտի դեմքը կը մռայլուի եւ լռութիւն կը տիրէ:

Վահան համոզուած էր, որ Աշոտ Հովհաննիսեան շատ կը վախնար Դաշնակցութեան վրիժառու գնդակէն եւ այդ պատճառով ալ չէր համարձակած կատարել իր սպառնալիքը¹:

Դժվար է միանշանակորեն հաստատել կամ ժխտել Հայաստանում իշխանութիւնը բռնազավթած բուլչեփինների վրա Դաշնակցութեան վրիժառու գնդակի ազդեցութեան իսկութիւնը, բայց մի փաստ անժխտելի է. եթէ փետրվարյան համաժողովրդական ապստամբութեան ժամանակ ապստամբ մարտիկները Երեւանի բանտներխուժեին թեկուզ հաշված ըսպեններ ուշացումով, ապա որեւէ կասկած չիներ չէր կարող, որ բանտում գտնվող պետական, քաղաքական, կուսակցական գործիչներն ու մտավորականներն արժանալու էին զինվորական բանտարկյալների ողբերգական ճակատ

¹ Նույն տեղում, էջ 500:

տագրին: Նրանց առանց խնայելու կկոտորեն ազգությամբ թուրք բանտապահները:

Հայաստանից մեկնելու մյուս հնարավոր երթուղին, ինչպես արդեն նշվել է, Երեւանից Դարալագյազի տարածքով դեպի Զանգեզուր տանող ճանապարհն էր: ՀՅԴ Բյուրոյի որոշմամբ այդ երթուղով Զանգեզուր պետք է ուղեւորվեին ՀՀ զինվորական նախկին նախարար Ռուբեն Տեր-Մինասյանն ու Լեւոն Քալանթարյանը, որոնց մի քանի մարտիկներով պիտի ուղեկցեր Բաշգառնեցի Մարտիրոսը, որը նոր-նոր էր, դարձյալ հաղթանակով, դուրս եկել հերթական կռիվներից եւ դեռ չէր հասցրել դույզն-ինչ հանգիստ շունչ առնել:

Հարկ է ընդգծել, որ թեեւ Ալեքսանդրապոլում ընթանում էին բանակցությունները հայկական ու թուրքական պատվիրակությունների միջեւ, բայց մարտական գործողությունները տեղ-տեղ շարունակվում էին: Թուրքերը, պարտություն կրելով Սուրմալուի ճակատամարտում, այնուամենայնիվ, երբեմն-երբեմն գրոհներ ձեռնարկելով, փորձում էին անակնկալ հարվածներով ճեղքել Արաքսի գետանցումները պաշտպանող հայ մարտիկների պաշտպանական դիրքերն ու ներխուժել Արարատյան դաշտ:

Նոյեմբերի 28-ին թուրքական երեք գումարտակներ չորս թնդանոթների եւ վեց գնդացիների կրակի աջակցությամբ, հերթական անգամ հարձակվում են Կարակալայի կամուրջի պաշտպանական հատվածում դիրքավորված, Մարտիրոսի գլխավորած 600 մարտիկներից բաղկացած զորամասի վրա:

«Կռիւր, -վկայում է Մարտիրոսը, - տեւեց երկու օր: Մենք տվեցինք տասը սպանված եւ քսան վիրաւոր: Թշնամին նոյնպէս կորուստներ ունեցաւ: Երկու օրւայ կռիւների ընթացքին թշնամին ոչ միայն յառաջանալ չկարողացաւ, այլե՛ւ նահանջեց եօթ կիլոմետր ետ: Թուրքական նահանջող զօրքի մի մասը ուղղւեց դէպի Չքըրխչի, իսկ միւս մասը՝ դէպի Կողբ»¹:

1920 թ. նոյեմբերի 28-ին հայրենի հողի վրա մղած կռիվը Դրոյի գլխավորած զորամասի վերջին մարտն էր, որն ավարտվել է դարձյալ հաղթանակով:

Դեկտեմբերի 4-ին Երեւան են ժամանում Սարգիս Կասյանն ու Ավիս Նուրիջանյանը, ապա մի քանի օր անց՝ նաեւ հեղկոմի մյուս անդամները: Մայրաքաղաք հասնելու հենց առաջին իսկ օրից հեղկոմի անդամները, հատկապես Ավիսն ու Կասյանը, բուռն պայքար

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Գշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 8:

են ծավալում հեղկոմում Դրոյի եւ Հ. Տերտերյանի ընդգրկվելու դեմ եւ պահանջում, որպեսզի նրանք հեռացվեն հեղկոմի կազմից: Ավելին, նրանք դժգոհում են նաեւ ՀՀ կառավարութեան եւ Լեզրանի կողմից կնքված պայմանագրից եւ իշխանութիւնը խաղաղ, անարյուն ճանապարհով վերցնելու եղանակից: Նրանց համոզմամբ՝ հեղափոխութեան հաղթանակը եւ խորհրդային իշխանութեան հաստատումն անպայմանորեն պետք է կենսագործվեր ղասակարգային պայքարով, քաղաքացիական կռիվներով ու արյունահեղութեամբ:

Բնական է, որ համանման անմարդկային ու ապազգային գաղափարներով առաջնորդվողները որեւէ պարագայում չպետք է համակերպվեն ու հանդուրժեին իրենց շարքերում, առավել եւս նվաճած իշխանութեան վերին մարմիններում մեկ այլ կուսակցութեան ներկայացուցիչների՝ թեկուզ իրենց համակիր, ներկայութիւնը:

Ավելին, Ավիսը գործել է բացարձակապես ինքնուրույն, իսկ երբեմն՝ իր ընդունած որոշումների մասին հարկ չհամարելով տեղեկացնել Դրոյին ու երբեմն՝ նրանից գաղտնի, կարեւոր նշանակութիւն ունեցող փաստաթղթերը ստորագրել է իր եւ Դրոյի անունից:

Օրինակ, 1920 թ. դեկտեմբերի 16-ին նրանց ստորագրած «Կոչ ուղիղ հեռագրաթերով Երեւան-Քեիշքենդ-Ջանգեղուրի գիւղացիութեան եւ հրամանատարութեան» հեռագիրը¹:

Այդ հեռագրում նշում են. «Թող յայտնի լինի բոլանդակ Ջանգեղուրին, որ Հայաստանը յայտարարուած է սովետական յեղափոխական հանրապետութիւն: Հին կառավարութիւնը նետել է երկիրը արեան ու արցունքի անդունդը... Հայաստան քայքայուած է, մենք կարող ենք վերականգնել միայն այն օգնութեան միջոցներով, որը ցոյց կը տայ մեզ խորհրդային Ռուսաստանը եւ խորհրդային Ադրբեջանը, առաջինն իր ուժեղ բանակով, իսկ երկրորդն իր նավթով...»

Ներկայումս ամբողջ Հայաստանում կազմակերպուած է Սով. իշխանութիւն: Քաղաքական հակառակորդներից ոչ ոք չէ հետապնդուած՝ բացի հին կատավարութեան անդամներից...

Ջանգեղուրի բարձունքներում կռուելով կարմիր բանակի դէմ՝ դուք այդպիսով անգիտակցաբար խորացնում էք վիշտն ու դժբախտութիւնը ձեր ժողովրդի, որի միակ փրկութիւնը կախուած է կարմիր բանակի ու Սով. Ռուսաստանի օգնութիւնից: Սով. Ադրբեջանը զիջել է Հայաստանին Ջանգեղուրը, Ղարաբաղն ու Նախիջևանը...

Մենք համոզված ենք, որ մեր բոլորի հարազատ Ջանգեղուրը եւս կը մտնի խորհրդային Հայաստանի մէջ, որպէսզի վերջ տրուի ամէն

¹ Գեուրգեան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը(1919-1921)Երեւան, 2010, էջ108:

մի թշնամական գործողութեան կարմիրների դէմ, որոնք բարեկամական եւ եղբայրական յարաբերութիւնների մէջ են գտնուում խորհրդային Հայաստանի Կարմիր զօրքի հետ...

Մենք կոչ ենք անում Զանգեզուրին խորհրդային Հայաստանի իշխանութեան դրօշակի տակ կանգնել, մերձենալ Ռուսաստանին եւ խորհրդային Ադրբեջանին: Մենք ազնուութեամբ, բաց սրտով յայտարարում ենք մեր ժողովրդին. որ կարմիր զօրքի դէմ յետագայ կռիվները ձեռնտու են միայն հայ ժողովրդի թշնամիներին...

խորհրդային Հայաստանի Հանրապետութեան Զինուորական կոմիսար Ա.Վ.ԻՍ:

խորհրդային Հայաստանի Կարմիր զօրքերի հրամանատար ԴԻՕ»¹:

Այս հեռագիրը իրենց հեղինակած աշխատութիւններում ամբողջովին մեջբերել են Ս. Վրացյանն ու Արամ Սիմոնյանը, որոնք որպես նախադրյալ հիմք ունենալով այս հեռագիրը, կատարում են տարբեր եզրահանգումներ:

Ս. Վրացյանը վստահեցնում է, որ 1. Դրոն, որպես ՀՀ զինվորական նախարար, չէր կարող իր ստորագրութիւնը դնել մի փաստաթղթի տակ, որը դատապարտում է «հին կառավարութիւնը, որը, իբր թէ, նետել է երկիրը արեան եւ արցունքի անդունդը...»²:

2. «...Դրօն չէր կարող ստել զանգեզուրցիներին, թէ «խորհրդ. Ադրբեջանն արդէն ուղարկում է մեզ համար նաւթ, մանուֆակտուրա եւ մթերք», որովհետեւ նա գիտէր, որ այդ ճիշտ չէ»:

3. Դրոն չէր կարող ասել, որ «քաղաքական հակառակորդներից ոչ ոք չի հետապնդուում», որովհետեւ նա տեղեակ էր որ Հայաստանի բանտերն արագ կերպով լեցւում էին...»:

Ս. Վրացյանը գրում է, որ «Յետագային, Դրօն անձամբ հաստատեց, որ հեռագիրը քաշած է Աւիսի առաջարկութեամբ եւ Կասեանի ու Մուսեանի հաւանութեամբ: Զանգեզուրցիին ասելիքի մասին ընդհանուր որոշում է տրւել, իսկ հեռագիրը շարադրել եւ ստորագրութիւնները դրել է Աւիսը ինքը»³:

Ա. Սիմոնյանի գնահատմամբ՝ եթե Ավիսն ու Դրոն միամտորեն խանդավառված էին Զանգեզուրը, Նախիջևանը եւ Ղարաբաղը Հայաստանին զիջելու բոլշեւիկների ու Ադրբեջանի թուրք պարագլուխների խոստումներով, ապա «...դեպքերն ու իրադարձութիւնները խորութեամբ քննող Նփդեհը դույզն-ինչ չէր կասկածում, որ դա բոլշեւիկյան և քեմալական հերթական խաբկանք է, համոզված էր,

¹ Նույն տեղում:

² Տե՛ս Վրացեան Ա., Հայաստանի հանրապետութիւն, էջ 558:

³ Նույն տեղում:

որ թուրքը Հայաստանին կամավոր չի գիջի մի թիզ հող անգամ, եթե նա ստիպված չլինի գիջելու»¹:

Այո, միանգամայն իրավացի է հարգարժան պատմաբանը՝ պնդելով, որ «թուրքը Հայաստանին կամավոր չի գիջի մի թիզ հող անգամ», մանավանդ պատմական հիշյալ ժամանակահատվածում, երբ Հայաստանը պատերազմում սարսափելի պարտություն էր կրել եւ կանգնած էր կործանման եզրին: Օրինական հարց է ծագում. մի՞թե արեւելքը նվաճելու ռազմավարությունը առաջնորդվող Խորհրդային Ռուսաստանը կհամաձայնեի հող գիջել Հայաստանին, կամ Հայաստան-Ադրբեջան փոխհարաբերություններում նախապատվություն տար սատարելու Հայաստանին ու նրան գիջեր Զանգեզուրը, Նախիջևանը եւ Ղարաբաղը, երբ նրա դաշնակիցը ոչ թե Հայաստանն էր, այլ քեմալական Թուրքիան ու իրեն խորհրդային հուշակած Ադրբեջանը: Մի՞թե Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքական շահերը թույլ կտային Հայաստանի նկատմամբ դրսեւորել հանդուրժողական ու մարդասիրական քաղաքականություն, երբ դեպի արեւելք ձգվող ճանապարհը նրա առջեւ փակում էր հայ գինվորը:

Մի՞թե Ա. Սիմոնյանի բնութագրմամբ՝ «դեպքերն ու իրադարձությունները խորությունը քննող Նժդեհը» այնքան վատահ էր, որ Զանգեզուրը կարող էր հաղթել Կարմիր բանակին, երբ ՀՀ կառավարությունը Խորհրդային Ռուսաստանի հետ 1920 թ. օգոստոսին 10-ին Թիֆլիսում կնքել էր, ինչպես արդեն նշվել է, խորհրդային զորքերը, որպես խաղաղապահ ուժեր Զանգեզուրում, Նախիջևանում եւ Ղարաբաղում տեղաբաշխվելու պայմանագիրը, իսկ հայ-թուրքական պատերազմում պարտված ՀՀ կառավարությունը 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին իշխանությունը կամովին գիջել էր բոլշեւիկներին:

Պիտի աներկբա ընդունել, որ Խորհրդային Ռուսաստանը եկել էր Անդրկովկաս ոչ թե Զանգեզուրը, Նախիջևանը եւ Ղարաբաղը Ադրբեջանին, ապա նաեւ Կարսի մարզը, Սուրմալուն եւ Սարիղամիշը քեմալական Թուրքիային հանձնելու, այլ այդ երկրամասը եւ այնտեղ գտնվող հանրապետությունները զավթելու ու դեպի արեւելք առաջանալու նպատակով: Զանգեզուրի մարտական ուժերը խորհրդային զորքերի դեմ կռիվներ են սկսում 1920 թ., հոկտեմբերին, այսինքն՝ Զանգեզուրում բացում են պայքարի երկրորդ ճակատը ճիշտ եւ ճիշտ այն ժամանակահատվածում, երբ ՀՀ բանակը ծանր պարտություններ էր կրում Կարսի ուղղությունում, որի հետեւանքով Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնվում է ծանրագույն իրավիճակում:

¹ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 368-369:

Չպետք է մոռանալ, որ բացի մարտադաշտից, որտեղ հարցերը լուծվում են ի հաշիվ գեների, զինվորի ու հրամանատարութայն դրսեւորած ճկուն մարտավարութայն ու քաջագործութայն, կա նաեւ դիվանագիտական ճակատ, որտեղ պիտի գործել թերեւս ավելի ճկուն մարտավարութամբ, սառը ու կշռդատված հաշվարկով եւ, առողջ բանականութամբ: Այս առումով պիտի ընդունել, որ գոյություն ունի մեկ այլ անժխտելի իրողություն: Յանկացած երեւույթ կարելի է փաստարկել ու գնահատել ոչ թե միարժեք տրամաբանութամբ, մեկ տեսանկյունից, այլ տարբեր տեսանկյունից եւ նոր միայն կատարել անհրաժեշտ եզրահանգումներ ու գործնական քայլեր:

Օրինական հարց է ծագում. ի՞նչպէս կդասավորվեն Հայաստանի Հանրապետութայն, այդ թվում՝ Զանգեզուրի, Նախիջևեանի եւ Արցախի ճակատագիրն ու ապագա կարգավիճակը, եթե ՀՀ կառավարությունը, այնուամենայնիվ, կարողանար առավել սթափ գնահատել պատմական հիշյալ ժամանակաշրջանի առաձնահատկությունները եւ Հայաստանի իրական կարողություններն ու կացությունը եւ կանխելով քեմալական Թուրքիային ու Ադրբեջանին՝ կարողանար ավելի շուտ անհրաժեշտ դիվանագիտական կապեր հաստատել Խորհրդային Ռուսաստանի հետ:

Թե որքանով էին իրավացի հայութայն ճակտագրական պահին խորհրդային ուժերի դեմ երկրորդ ճակատ բացած պատասխանատու գործիչները եւ թե ի՞նչ նպաստ կարող էր այն բերել ու բերեց Հայաստանին եւ հայ ժողովրդին, դա ուսումնասիրութայն մեկ այլ թեմա է: Այս հարցում պատմաբանը պիտի լինի ավելի քան անկողմնակալ, զերծ որեւէ զգացմունքայնությունից, քանզի նա պարտավոր է առաջնորդվել այն հիմնավոր սկզբունքով, որ պատմական կարեւորագույն երեւույթների անաչառ մեկնաբանությունն ու կշռդատված գնահատականն անգնահատելի դասեր են յուրաքանչյուր ազգի ինչպէս ներկան, այնպէս էլ ապագան ճիշտ եւ արդյունավետ կառուցելու գործում:

Որպէս նախադրյալ հիմք ունենալով վերոհիշյալ հեռագիրը՝ Ա. Միմոնյանը գրում է. «Կոչը խորացրեց Նժդեհի և Դրոյի միջև եղած հակասությունները, որոնք գնալով վերածվեցին անձնական բացահայտ հակակրանքի»¹:

Դրոյի եւ Նժդեհի առեղծվածային փոխհարաբերությունների մասին, կարելի է ասել, կան բազմաթիվ, իսկ երբեմն իրարամերժ ու իրականութայն հետ որեւէ կապ չունեցող տեսակետներ:

¹ Սույն տեղում, էջ 369:

Ա. Միմոնյանի կողմից Դրոյի եւ Նժդեհի փոխհարաբերութեանը տրված վերոհիշյալ բնութագրի համար, կարելի է փաստել, որ հիմք ծառայում է նաեւ Ե. Իշխանյանի «Լեոնային Ղարաբաղ 1917-1920» գրքում տեղ գտած՝ նրանց միջեւ պատահած մի անցանկալի միջադեպի պատմութիւնը, որը տեղի է ունեցել ոչ թէ 1920 թ. մայիսի 24-ին Արցախի Ավետարանոց գյուղում, այլ Զանգեզուրում¹:

Ե. Իշխանյանը գրում է, որ Արցախում «... Դրօն եւ Նժդեհը ընդհարել են իրարու հետ խտուր, բայց շնորհիւ ընկերների միջամտութեան վերջ է տրւել վէճին:

Նույնը երկու անգամ կրկնել է Զանգեզուրում, որտեղ Դրօն Նժդեհին մենամարտութեան է կանչում. առաջին անգամին, սակայն ինչպէս պատմում էր Մելիք Հասան-Ջալալեանը, որը ներկայ է եղել այդ միջադեպին, Նժդեհը ասում է՝ «մեր կեանքը մեզ չի պատկանում, այլ հայ ժողովրդին, իսկ եթէ ուզում ես խփել ինձ, առ քեզ» ատրճանակը շարտում է Դրօյին: Դրօն փոթկացնում է ու ծիծաղելով ասում «դերասան շան որդի»²:

Բնավ չի բացառվում, որ դյուրաբերորէ Դրօն տեղի տալով զգացմունքներին, մենամարտի է կանչել Նժդեհին: Ի դեպ, դա առաջին դեպքը չէր, երբ Դրօն մենամարտի է կանչում իր տեսակետին հակառակողներին: Անգամ հավասարակշռված ու սառնասիրտ Նիկոլ Դումանը չի խուսափել խճճված հարցը համանման եղանակով լուծելու եղանակից ու երեւանում մենամարտի է հրավիրել իր կուսակցական ընկերոջը՝ ՀՅԴ Մրգաստանի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Մելիք Մուսայանին³:

Դրոյի ու Նժդեհի կյանք ու գործունեութեան ուսումնասիրութիւնը ցույց է տալիս, որ, իրօք, մեր ժողովրդի երկու նվիրյալ զավակները Հայաստանին ու հայութեանը վերաբերող կարեւորագույն մի քանի հարցերի վերաբերյալ դավանել են տարբեր տեսակետներ, որոնք երբեմն տեղիք են տվել բուռն վիճաբանութիւններին: Իսկ դա բոլորովին չի նշանակում, որ այդ վեճերը վերածվել են անձնական բացահայտ հակակրանքի, առավել եւս թշնամանքի:

Դրոյի կնոջ՝ տիկին Գայանեի վկայութեամբ Դրօն եւ Նժդեհը բազմիցս հանդիպել են իրենց բնակարանում ոչ միայն Ռուսիայում, այլեւ Բեռլինում:

«Ես ներկա էի այդ հանդիպումներին: Յուրաքանչյուր անգամ հանդիպելիս, նրանք տարբեր հարցերի վերաբերյալ վիճաբանում

¹ Տե՛ս Իշխանեան Ե., Նշվ. աշխ., էջ 681:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Գեորգյան Յ., Նիկոլ Դուման, Երեւան, 2002, էջ 252:

էին, երբեմն համաձայնում էին, իսկ երբեմն էլ՝ ոչ: Վերջում մոռանում էին վիճաբանությունները, սեղան էին նստում ու մի քանի գավաթ խմում էին Հայաստանի կենաց, ապա միասին քնում մեր բնակարանում գտնվող միակ թախթի վրա»:

Մի ուշագրավ դրվագ եւս տիկին Գայանեի ու Դրոյի զինակիցների պատմածներին:

Երբ Խորհրդային գործերը մուտք են գործել Բուլղարիա, Նժդեհը, հույս ունենալով, որ Գեորգի Դիմիտրովը, որի հետ Բուլղարիայում ապրելու տարիներին ունեցել է ընկերական հարաբերություններ, կօգնի իրեն խուսափելու գերությունից, մեկնում է Սոֆիա ու հանձնվում ԽՍՀՄ բանակին: Դրոն՝ այդ մասին տեղեկանալով, խիստ զարմացել է ու զայրացած ասել. «Այդ մարդը խելքը թուցրել է, մի՞թե նա դեռեւս հավատում է բուլղարիկներին, պետք է Նժդեհին անհապաղ հետ բերել, քանի դեռ չի հանձնվել, հակառակ դեպքում նրան կձերբակալեն ու կզնդակահարեն»:

Նժդեհին հետ բերելու նպատակով Դրոն ինքնաթիռ է պատվիրում ու ուզում է մեկնել Սոֆիա:

Ըստ տիկին Գայանեի ու այդ դեպքի ակնատես Վահրամ Բարսեղյանի պատմածի, իրենք ու եւս մի քանի ընկերներ ուղեկցել են Դրոյին եւ երբ հասել են օդանավակայան, ուր կանգնած էր Սոֆիա թռչող ինքնաթիռը, զուտ պատահականությամբ իրենց է հանդիպել Դրոյի ծանոթներից մեկը: Նրանք առանձնացել ու մի քանի ըոպե զրուցի են բռնվել: Այդ ընթացքում անսպասելիորեն պայթել է Դրոյի պատվիրած ինքնաթիռը: Պարզվում է, որ նրա դեմ մահափորձ էր կազմակերպված: Դրոյին ստույգ մահից փրկել է այդ պատահական հանդիպումն ու մի քանի ըոպե տեւած խոսակցությունը¹:

Դրոյի եւ Նժդեհի փոխհարաբերության մասին հետաքրքիր հուշեր է պատմում Երվանդ Ֆնտքյանը*:

Պրագայի համալսարանի քիմիայի բաժինն ավարտելուց հետո Ե. Ֆնտքյանը Դրոյի հրավերով գալիս է Փլոյեշտի եւ աշխատանքի անցնում նավթի գործարանում: Փլոյեշտիում ապրել է Դրոյի հետ

¹ Տիկին Գայանեի ու Վահրամ Բարսեղյանի պատմածները տողերիս հեղինակը ծայնագրել է ԱՄՆ-ի Բոստոն քաղաքում: Ձայնագրությունները պահպանվում են իմ անձնական արխիվում:

* Երվանդ Ֆնտքյանը ծնվել է Տրապիզոնի Կրոպի գյուղում: Սովորել է Գեւորգյան ճեմարանում, ապա Պրագայի համալսարանում: 1915-1916 թթ. կռվել է Չեմյակի վաշտում եւ մասնակցել Ալեքսանդրապոլի կռիվերին: Թիֆլիսում ահաբեկել է ցարական պաշտոնյա Մ.Սախարովին, ապա ընդգրկվել է «Նեմեսիս» խմբին եւ Մ. Թորլաքյանի ընկերակցությամբ մասնակցել Ջիվանշիրի ահաբեկման գործողությանը:

նույն բնակարանում եւ մի քանի անգամ հենց այդ նույն բնակարանում ականատես է եղել Դրոյի ու Նժդեհի հանդիպումներին:

Հանդիպումներից մեկի ժամանակ, Դրոն Նժդեհին կատակով ասել է. «Երկու գոյական միացրել ես եւ մի գոյական ես կազմել. ի՞նչ իրավունքով... (նկատի ունի ցեղ-ա-կրոն-չ. Գ.)

-«Այո՛, կարող են միանալ: Դու քերականութիւնից ի՞նչ ես հասկանում... Եւ վիճում էին երկու սքանչելի մարդիկ, երկու իրական մեծեր ու մէկը միւսին քաշքշում՝ մի փոքրիկ զուարճանալու համար...»¹:

196 թ. ՀՅԴ Բյուրոյի հանձնարարութեամբ Դրոն գալիս է Սոֆիա՝ քննելու ՀՅԴ Բալկանների կենտրոնական կոմիտեի գործերը, որի անդամն էր Նժդեհը: Այդ հանդիպման մասին Ե. Ֆնտքյանը պատմում է հետեւյալը. «...Դրոն հարց էր տալիս, թէ ինչու՞ իրենց տուած որոշումը չի գործադրուել, եւ Նժդեհը զանազան բացատրութիւններ էր տալիս, Դրոն յանկարծ նիւթին հետ բոլորովին կապ չունեցող մի հարց էր տալիս.

-Լսի՛ր Նժդեհ, դու հայոց պատմութեան մէջ Դրաստամատ անունով մէկին յիշում ես »

-Ձէ, չեմ յիշում:

Դրոն Նժդեհին պատմում է Անհուշ բերդում Արշակ թագավորի ու նրա հավատարիմ զինվորական Դրաստամատի մասին եւ վերջում ավելացնում. «Ասում ես թէ ես քերականութիւնից բան չեմ հասկանում, բայց դու էլ ազգային մեր պատմութեան ամենակարեւոր դէպքերն ու նաեւ դէմքերը չես ճանաչում: Հիմա իմացա՞ր թէ Դրաստամատը ով է... (Դրո Դրաստամատի կրճատ ձեւն է...):»:

Այս խոսակցութիւնը տեղի է ունեցել սեղանի շուրջ: Նժդեհը Դրոյին լսելուց հետո, բարձրացրել է բաժակը եւ ասել «-Դրո ջան կենացդ, ամա՛ լաւ հայոց պատմութիւն գիտես, հա՛...»

-Այո՛, Նժդեհ ջա՛ն, ափսոս որ հնարաւոր չէ, որ Մանուկ Աբեղյանին մի նամակ գրէի ու հրաւիրէի, որ դար ու քեզանից քերականութեան կամ շարահիւստութեան դաս առնէր, կենա՛ցդ»²:

Նժդեհի՞ որպէս իր մարտական զինակցի նկատմամբ Դրոյի դրսեւորած ընկերական ու հոգատար վերաբերմունքի լավագույն ապացույցներից մեկը Ս. Վրացյանին գրած վերոհիշյալ նամակն է, որը տեղ է գտել այս աշխատութեան հավելվածում:

Դրան հակառակ՝ Նժդեհը, ՀՀ ՍՍՀ ՊԱՆ ներքին բանտում գտնվելու ժամանակ իր հեղինակած «Դաշնակցութեան առաջաց-

¹ ԱԿՕ, Նժդեհ, էջ 456:

² Տե՛ս նույն տեղում 456-460:

ման պատմական պայմանները եւ նրա բնութագիրը» խորագիրը կրող ակնարկում համեմատելով ՀՅԴ հին եւ նոր սերնդի ներկայացուցիչներին, խստորեն դատապարտում է նոր սերնդի ներկայացուցիչների գործունեությունն ու բարոյական նկարագիրը, եւ միանգամայն անհարկի որակավորումներով բնութագրում Դրոյին ու Ռուբեն Տեր Մինասյանին:

Գարեգին Նժդեհի բնութագրմամբ՝ «Անհնարին է զուգահեռներ անցկացնել Դաշնակցության սկզբնական եւ այժմյան ղեկավարների, այն ժամանակվա հայդուկների ու հետո եկած մաուզերիստների միջեւ՝ առանց հիանալու առաջիններով ե՛լ խորապես նողկալու վերջիններից»¹:

Միանգամայն ճիշտ է, մուզերիստների գործունեությունն ուսումնասիրությունը իրոք նողկանք է առաջացնում, բայց տարօրինակ է, որ Նժդեհը Դաշնակցության նոր սերնդին բնութագրելիս հիշատակում է մաուզերիստներին, մոռանալով, որ մեր ժողովրդի ամենաբախտորոշ ժամանակաշրջանում եւ անասելի ծանրագույն պայմաններում հայությունը գլխավորապես հենց Դաշնակցության նոր սերնդի գործուն մասնակցությամբ, այնուամենայնիվ, կարողացավ կազմավորել կանոնավոր բանակ եւ շնորհիվ Մայիսյան հերոսամարտերի նվաճած հաղթանակների ու ի դեմս Հայաստանի Հանրապետության՝ վերականգնել Հայոց պետականությունը, առանց որի խոսք լինել չի կարող հայ ժողովրդի գոյություն պահմանմանը:

Շարունակելով Դաշնակցության հին ու նոր սերնդի համեմատությունն ու բնութագիրը՝ Գարեգին Նժդեհը նշում է. «Խսկապես, ինչ համեմատություն կարող է լինել Նիկոլ Դոմանի եւ ավագակ Դրոյի, լեգենդար Սերոբի ու մորթապաշտ Տեր-Մինասյանի (Ռուբեն փաշա) միջեւ»²:

Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի մեծանուն գործիչ Նիկոլ Դոմանի գործունեության ուսումնասիրությունն աներկբա հավաստում է, որ չափազանց խստապահանջ եւ ազատագրական պայքարի գործիչների մեջ անառարկելի հեղինակություն ու կշիռ ունեցող Դոմանը իր հրամանատարությունամբ մարտնչած երիտասարդ ռազմիկների շարքում առավելագույնս գնահատել ու վստահել է հենց Դրոյին, այլապես 20-ամյա երիտասարդին չէր հանձնարարի Բաքվի գեներալ-նահանգապետ իշխան Նակաչիձեի ու գեներալ Ալի-խանով Ավարսկու ահաբեկումը, իսկ հետո վստահեցրեց Կոտայքի, Դարալագյազի, Լեռնային նախիջեւանի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարությունը, ապա մարտական խմբով ուղարկեց Զանգե-

¹ Գարեգին Նժդեհ, Հատընտիր, Երեւան, 2006, էջ 680-681:

² Նույն տեխում, էջ 681:

գուր՝ օգնելու գավառի մարտական ուժերի ընդհանուր զորահրամանատար Սեբաստացի Մուրադին¹:

Իհարկե, այս ամենի մասին Նժդեհը չէր կարող չիմանալ: Նրան նաեւ քաջ հայտնի էր, որ երբ առաջին աշխարհամարտի նախօրեին Կովկասում ծավալվում էր կամավորական շարժումը, անհնարին էր, որ Հայոց Ազգայի բյուրոն եւ Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարությունը Անդրանիկից հետո, կամավորական 2-րդ զորախմբի հրամանատարությունը վստահեին իր բնութագրմամբ՝ «ավագակի», երբ մարտաշարքերում էին հայ ազատագրական պայքարի այնպիսի համբավավոր ու բազմափորձ գործիչներ, որպիսիք էին Սեպուհը, Սմբատ Բորոյանը, Դաշնակցական Խեչոն, Իշխան Արդու-թյանը, Խանասորի Վարդանը եւ այլք:

Ավելին, լինելով կամավորական 2-րդ զորախմբի հրամանատարի՝ Դրոյի օգնականը՝ Գարեգին Նժդեհը բազմիցս ականատես ու մասնակից է եղել նրա հրամանատարությամբ տեղի ունեցած հաղթական մարտերին: Դրոյի հրամանատարական փայլուն կարողությունների ու մարտերում դրսևելորած քաջագործությունների մասին հիացմունքով եւ արտահայտվել ոչ միայն հայ, այլեւ ռուս բարձրաստիճան զինվորականները: Հարց է առաջանում. մի՞թե այդ ամենի մասին տեղյակ չէր Դրոյի օգնական Գարեգին Նժդեհը:

Հարց է ծագում, ի՞նչպես կարող էր Հայոց Ազգային Խորհուրդը Հայության ամենաճակատագրական ու բախտորոշ պահին, հայ մարտիկներին ռազմի դաշտ ու սխրանքների կոչելու նպատակով, որպես առաջնորդի պավիներ «ավագակին»՝ նշելով. «Ո՛վ արի, նախնեաց մեր անզուգական հերոսների քաջութեամբ զինւած մարտիկներ, դէպի ճակատ՝ մեր նոր հերոսամարտին, ուր ձեր հրամայողը, մարտի սրբազան դաշտում ձեզ առաջնորդողը **ԴՐՕՆ** է, մեր ամէնքի պաշտելի հերոսը, որ երբեք պարտել չգիտէ»:

Իսկ 1918 թ. երեւանի նահանգում մահմեդական հրոսակախմբերի դեմ նրա ծավալած գործունեությունը, ապա նաեւ մասնակցությունը Սարիղամիշի ռազմաճակատի կռիվներին ու անդնահատելի ներդրումը Մայիսյան հերոսամարտերին (Սուրմալու եւ Բաշ-Ապարան) վեր է որեւէ գովասանքից ու գնահատականից:

Բացարձակապես ճիշտ չէ մատուցերիզմը կապել Հ. Յ. Դաշնակցության ու Դրոյի գործունեության հետ:

Նժդեհին չէր կարող հայտնի չլինել, որ Հայաստանի Հանրապետության հռչակման առաջին իսկ օրերին, եւ նույնիսկ դրանից առաջ Արարատյան աշխարհում դիկտատոր հռչակված, իսկ հետո

¹ Տե՛ս Գեւորգյան Յ, Նիկոլ Դուման, Երեւան, 2001:

ՀՀ ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը ստանձնած Արամ Մանուկյանի համագործակցությամբ մատուցերիստների անօրինական խմբերի դեմ գլխավորապես պայքարել է Դրոն եւ ինչ-որ տեղ նաեւ Ռուբենը: Պիտի նշել, որ հենց նրանց գործունեությունը շնորհիվ է հանրապետությունում վնասագերծվել մատուցերիստական խմբերը եւ կարգուկանոն հաստատվել երկրում:

Շարունակելով որեւէ փաստով չհիմնավորված Դրոյին տրված բնութագիրը՝ Նժդեհը նշում է. «Դեկտոր Օհանջանյանի (նկատի ունի ՀՀ 3-րդ վարչապետ Համո Օհանջանյանին-Հ. Գ.) ու Նավասարդյանի աչքերում Դրոն «գյաղալի» տիպար է՝ ընդունակ ցանկացած հանցագործություն: Տեր-Մինասյանը ինձ ուղղած մի նամակում Դրոյին անվանել «Հայ ժողովրդի դավաճան», որն «իր կամավորական հարձակումներով հարուցեց Հայ ժողովրդի սպանդը Թուրքիայում»¹:

Առավել արդար ու համոզիչ կլիներ, որ Նժդեհը իր մեջբերումը հիմնավորելու համար վկայակոչեր Դրոյի կատարած գոնե մեկ հանցագործություն:

Անտարակույս, եթե Համո Օհանջանյանի աչքում Դրոն «գյաղալի» տիպար էր, ապա ինչպե՞ս բացատրել, որ լինելով ՀՀ վարչապետ, ինչո՞ւ էր նրան վստահում ՀՀ պաշտպանության նախարարի օգնականի պաշտոնը, Զանգեզուր-Արցախ հատուկ նշանակության զորախմբի, իսկ Հայ-թուրքական պատերազմի ժամանակ Սուրմալուի ռազմաճակատի հրամանատարությունը: Իսկ ՀՀ վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանի գլխավորած կաբինետում հենց Համո Օհանջանյանի առաջարկությամբ է Դրոն նշանակվել ՀՀ զինվորական նախարարի պաշտոնում:

Հանրահայտ իրողություն է, որ Դրոյի մերձավորագույն ընկերները եղել են Սիմոն Վրացյանն ու Վահան Նավասարդյանը: Հարց է ծագում, ինչպե՞ս կարող էր Վ. Նավասարդյանի աչքում իր հարազատ ընկերը՝ Դրոն, ըստ Նժդեհի մեջբերման, լինել «գյաղալի» տիպար, երբ հենց նա է Դրոյին անվանել «...քաջերուն մէջ շքեղօրէն քաջը եւ հերոսներուն մէջ կախարդօրէն հերոսը», «Հայկական Ազատամարտի ամէնէն դիւցազնատիպ էջերը զարդարած...»:

Իսկ ինչ վերաբերում է Նժդեհի պնդմամբ իրեն հասցեագրած Ռուբեն Տեր-Մինասյանի նամակում Դրոյին վերագրած «Հայ ժողովրդի դավաճան», որն «իր կամավորական հարձակումներով հարուցեց Հայ ժողովրդի սպանդը Թուրքիայում» մեղադրանքին, ապա

¹ Սույն տեղում, էջ 684:

պիտի ասել, որ դա չի դիմանում որեւէ քննադատութեան: Եթե Դրոն իր գլխավորած կամավորական զորախմբի հարձակումներով հարուցել է հայ ժողովրդի սպանդը, ապա մի՞թե նույնը չեն արել հայ կամավորական մյուս զորախմբերը: Այդ դեպքում դավաճան կարելի է անվանել կամավորական զորախմբերի բոլոր կազմակերպիչներին ու այդ թվում նաև Անդրանիկին, Քեռուն, Սեպուհին, Համազասպին, Սմբատին, Խանասորի Վարդանին, Խեչոյին, Իշխն Արղությանին եւ մյուս հրամանատարներին: Կամավորական զորախմբերը, ճիշտ է, չկարողացան ու չէին կարող կանխել Օսմանյան տերութիւնում իրականացրած հայութեան սպանդը, սակայն փրկեցին տասնյակ հազարավոր հայերի: Որպես վերոհիշյալի լավագուշկ ասացույց եւ օրինակ կարելի է հիշտակել դեպի Արեւելյան Հայաստան գաղթող Վան-Վասպուրականի բնակչութեան պաշտպանութեան ժամանակ Դրոյի գլխավորած 2-րդ կամավորականի մղած փրկարար նշանակութիւն ունեցող կռիւմները:

Մի էական պարզաբանում:

Մի՞թե գաղտնիք են ու անհայտ ձերբալուրվածների նկատմամբ ԽՍՀՄ ՊԱԿ-ի պահածքն ու վերաբերմունքը, հարցաքննութեան ձեւերն ու միջոցները: Համակ ուշադրութեամբ հետեւելով ձերբակալվածների յուրաքանչյուր շարժումներին, ՊԱԿ-ի աշխատակիցները միջոցների մեջ խտրականութիւն չզննելով, նրանց ներկայացրել են մտացածին ու շինծու մեղադրանքներ եւ կիրառելով անպատմելի բռնութիւններն ու անմարդկային դաժան միջոցներ՝ ստորագրել են տվել իրենց անհրաժեշտ ցանկացած մեղադրանք:

Մի՞թե Գարեգին Նժդեհը կարող էր բացառութիւն կազմել: Ծիշտ չէ ԽՍՀՄ-ի ՊԱԿ-ի ճիրաներում հայտնված որեւէ բանտարկյալից հարկադրաբար կորզած «բացատրութիւններն ու խոստովանութիւնները», ինչպես նաև ՊԱԿ-ի աշխատակիցների դաժան հսկողութեան պայմաններում գրած ակնարկներն ու այլ գրութիւնները ընդունել որպես սկզբնաղբյուր եւ նախադրյալ ու առանց անաչառ վերլուծութեան՝ կատարել եզրահանգումներ ու ընդհանրացումներ:

Ուշագրավ է, որ Գարեգին Նժդեհը «Դաշնակցութեան առաջաման պատմական պայմանները եւ նրա բնութագիրը» խորագիրը կրող ակնարկը գրել է 1947 թ. ՀՀ ՍՍՀ ՊԱՆ բանտում գտնվելու ժամանակ, այսինքն երեւանում:

Համոզված կարելի է պնդել, որ Գարեգին Նժդեհը իր բանտային գրառումները որոնց թվում՝ վերոհիշյալ ակնարկը, գրել է ՀԽՍՀ

ՊԱՆ բանտի աշխատակիցների հսկողութեամբ եւ բնավ չի բացառվում՝ նրանց թեկադրանքով, այլապես նա որքան էլ չսիրեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան նոր սերնդի ներկայացուցիչներին, Դրոյին, որին ի դեպ հենց ինքն է անվանել Հայաստանի Գարիբալդի եւ Ռուբեն Տեր-Մինասյանին, նման չփաստարկված ու անհարկի որակավորումներով չէր բնութագրի նրանց: Իսկ հայ կոմունիստների վերաբերմունքը Հ. Յ. Դաշնակցութեան եւ հատկապես Դրոյի նկատմամբ ավելի քան թշնամական էր:

Եթե ընդունենք, որ այդ ակնարկը գրվել է ինքնուրույն, առանց ՀԽՍՀ ՊԱՆ բանտի աշխատակիցների միջամտութեան ու թեկադրանքի, որը շատ քիչ է հավանական, ապա կարելի է ասել, որ դա բնավ չի խոսում հօգուտ Նժդեհի:

Դրոյի կյանքի ու գործունեութեան ուսումնասիրութեանը միանշանակ հավաստում է, որ նրա գորավարական տաղանդի, մարտերում դրսևեորած քաջագործութունների ու մերձավորների նկատմամբ դրսևեորած մարդկային բացառիկ վերաբերմունքի, ընկերասիրութեան մասին արժնավոյնս են գնահատել ոչ միայն նրա հրամանատարութեամբ մարտնչած զինվորականները՝ գնդապետներ Խուզաբաշյանը, Կարապետ Հասանփաշայանը, Կորոլկովը, Շնեուրը, Կուռո Թարխանյանը, Եգոր Տեր Ավետիքյանը, Տիգրան Բաղդասարյանն ու բազում այլ զինվորականներ եւ ոչ զինվորականներ, այլեւ ՀՀ բանակի բարձրաստիճան գորապետները՝ գեներալներ Թ. Նազարբեկյանը, Մ. Միլիկյանը, Ք. Արարատյանը եւ այլոք: Իսկ նրա գլխավորած կամավորական գորախմբի հրամանատարներ Մարտիրոս Աբրահամյանը, Ղազար Քոչարյանն ու Յապոնը (Հովհաննես Պարոնյան) իրենց հուշագրութեաններում ներկայացնելով նրա հրամանատարութեամբ ու իրենց մասնակցութեամբ տեղի ունեցած կռիվները, խորին հարգանքով ու ակնածանքով դրվատելով նրա մարդկային անբասիր նկարագիրը՝ նրան որակում են որպես քաջագուն մարտիկ, լեգենդատիպ ու տաղանդավոր ռազմավար զինվորական:

Գեորգ Հայրյանը իր հեղինակած «Վահագնի ծնունդը (Ասք ազգային հերոս Դրոյի մասին)» գրքուլքում միանգամայն իրավամբ գտնելով, որ «Այդ կերպարն ամբողջական դարձնելու համար մի գիրք, այն էլ ոչ մեղձածավալ, քիչ է», տալիս է Դրոյի ուշագրավ հետեւյալ բնութագիրը. «Վահագնածին Դրոն իր մեջ կրում էր հարագատ ժողովրդի լավագույն հատկանիշները, բարեկամների համար բարի էր ու սրտամոտ, թշնամիների նկատմամբ խիստ էր ու անզիջող: Իր ցեղի ազատագրական մարտերում գործած անօրինակ

սխրանքների շնորհիվ նրա կյանքը, դեռ կենդանության օրոք, կատարյալ առասպել էր դարձել: Նա ռազմական գործիչ լինելոյից բացի պետական գործիչ էր, որը դեռ Սարգարապատից առաջ, անմոռաց Արամի հետ կառուցում էր անկախ Հայաստանի Հանրապետութիւնը, մնալով նրա հետագա զարգացման եռանդուն մասնակիցն ու ոգեշնչողը»¹:

Երեւանում հեղկոմի իշխանության հաստատվելուց հաշված օրեր անց մոռացվեցին ու անտեսվեցին բոլշեւիկների խոստացած դեմոկրատիան եւ պետական, զինվորական ու դաշնակցական գործիչների անձեռնմխելիութիւնը պահպանելու խոստումները: Դաժան հալածանքներ ու բռնութիւններ սկսեցին գործադրել քաղաքական, զինվորական եւ կուսակցական գործիչների ու մտավորականների նկատմամբ:

Ձերբակալութիւնից խուսափելու հարկադրանքով Հայաստանից տարբեր ուղղութիւնք հեռացել են մի շարք ռազմական ու քաղաքական գործիչներ: Ռուբեն Տեր-Մինասյանին ու Լեւոն Քալանթարյանին Ձանգեզուր ուղեկցելու առաջադրանքը Մարտիրոսին հանձնարարում է Դրոն, որն այդ ժամանակ դեռեւս ՀՀ պաշտպանութեան նախարարն էր: Մարտիրոսն այնքան էլ չի ոգեւորվել այդ հանձնարարութեամբ եւ փորձել է իր մերժումը արդարացնել պատճառաբանելով, որ ինքը չպետք է լքի Դրոյին, թողնի նրան միայնակ ու գնա: Ռուբենին Ձանգեզուր ուղեկցելու համար նա խոստանում է տրամադրել հոսսալի մարդկանց, որոնք ապահով նրան կհասցնեն Լեւոնահայաստան:

Երկրորդ անգամ Մարտիրոսին կանչելով իր՝ պաշտպանութեան նախարարի աշխատասենյակը, Դրոն հարցնում է.

- «- Ինչո՞ւ ես հրաժարում, պատճառն ուզում եմ իմանալ:
- Քեզ դաւաճանել չեմ ուզում:
- Դրօն դեմքը խոժոռեց, բռունցքը խփեց սեղանին:
- Հրամայում եմ քեզ, որ առանց այլուայլի գնաս, պատրաստես ու մեկնես Ռուբէնի հետ:

... Դու ամբողջապէս դըռում ես Ռուբէնի տրամադրութեան տակ: Քեզ ինչ որ կարգադրի, առանց առարկութեան պիտի լսես եւ կատարես, եթէ ապահով տեղ հասնելուց յետոյ նա թոյլ տա քեզ վերադառնալ, կարող ես յետ գալ»²:

Մարտիրոսը հաջողութեամբ է կատարում այդ հանձնարարութիւնը: Նա ապահով ուղեկցում է մինչեւ Ձանգեզուր, եւ մինչեւ

¹ Գեւորգ Յայրյան, Եզվ. աշխ., էջ 6:
² Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Եզվ. աշխ., հ. 2, էջ 13:

դեկտեմբերի 21-ը, համաձայն Դրոյի հրահանգի, մնում է Ռուբենի տրամադրութեան տակ, ապա դեպքերի թելադրանքով, ստանում է նրա համաձայնութիւնն ու անհապաղ վերադառնում Երեւան:

Հայաստանում կատարվող չարադետ դեպքերի եւ հեղկոմի կենսագործած «քաջագործութիւնների» լուրը տարածվելով՝ հասնում է Լեւնահայաստան, ուր Ռուբենի պահանջով դեռեւս գտնվում էր Մարտիրոսը: Հայաստանում կատարվող իրադարձութիւնները, պետական եւ ռազմական գործիչների զանգվածային ձերբակալութիւնների լուրը կտրուկ կերպով փոխում է Զանգեզուրում հանգրվանած Ռուբենի եւ նրան ուղեկցող Մարտիրոսի ու մյուս ընկերների տրամադրվածութիւնը: Եթե մինչ այդ Ռուբենը համառորեն պահանջում էր, որ Մարտիրոսը մնա իր հետ, գործի Լեւնահայաստանում, ապա այժմ հարկադրված փոխում է իր ցանկութիւնը: Նա, դիմելով Մարտիրոսին, ասում է.

«- Մարտիրոս, դու անյապաղ պէտք է վերադառնաս Երեւան: Բանտարկւած ընկերներին անխուսափելի մահ է սպառնում: Բոլոր միջոցները պէտք է գործադրես՝ բանտից ազատելու համար մեր ընկերներին կամ կաշառքի, կամ գաղտնի փախուստի եւ կամ ապստամբութեան միջոցով: Որքան ուշանաս, այնքան կը դժարանայ ընկերներին ազատելու խնդիրը»¹:

Երեւան վերադառնալու նախօրեին Ռուբենը Մարտիրոսին տալիս է չորս նամակներ, որոնցից մեկը նա պիտի Գորիսում հանձնէր Գարեգին Նժդեհին, մյուսը Դարալագյազում՝ Եղիշե իշխանյանին (Արցախի Ազգային Խորհրդի նախկին նախագահ-Հ.Գ.), իսկ մյուս երկուսը՝ Դրոյին եւ Ս. Վրացյանին:

Մարտիրոսը, կատարելով Ռուբենի հանձնարարութիւնը, լինում է Գորիսում եւ նամակներից մեկը հանձնում Նժդեհին, որը կարդալով նամակը, ուրախանում ու հավանութիւն է տալիս նրանում արծարծված առաջարկութիւններին եւ իր կողմից ավելացնում. «Դու տեղ հասնելուն պէս, կարճ ժամանակում կազմակերպիր մեր համակիր ու դժգոհ ռազմական ուժերը, այդ ապստամբ ուժերի գլուխն անցած՝ աշխատիր զբաղել Երեւանը եւ գնդակահարումից ազատել մեր բանտարկւած ընկերներին: Ապստամբների ղեկաւար մարմինը անւանիր «ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷ...»²:

Եթե հիմք ընդունենք Մարտիրոսի վկայութիւնները, ապա պիտի փաստել, որ խորհրդային իշխանութեան դեմ ապստամբելու եւ վերստին իշխանութիւնը նվաճելու գաղափարը Ռուբենը մտահղացել է

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Գշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 27-28:

² Նույն տեղում:

Զանգեզուրում գտնվելու ժամանակ, որի մասին նա հայտնում է Հայաստանում գտնվող ընկերներին՝ Դրոյին եւ Ս. Վրացյանին: Իսկ ապստամբութեան ղեկավար մարմինը՝ «ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷ», առաջինը կոչել է Նժդեհը:

Մարտիրոսը առանց որեւէ դժվարութեան գալիս է Երեւան եւ Ռուբենի գրած նամակները ապահով հանձնում է Հասցեատերերին՝ Դրոյին եւ Ս. Վրացյանին:

Մի ուշագրավ երեւոյթ. Ս. Վրացյանը, որն ընդամենը մեկուկես շաբաթ անց պիտի ստանձներ խորհրդային իշխանութեան դեմ բռնկված ապստամբութեան ղեկավար մարմին՝ Փրկութեան կոմիտեի ղեկը, կարգաւով Մարտիրոսի կողմից իրեն հանձնած Ռուբենի նամակը «...խիստ գայրացել ու սասել էր.

- է՛ս ինչ նոր աւանտիւրա է պատրաստուում - նամակն էլ սկզբում անպատասխան թողեց»¹:

Իսկ մի քանի օր անց, երբ բոլշեւիկները Երեւանի բանտում ավելի ու ավելի էին շատացնում ձերբակալվածների թիվը, իսկ Դրոյին ուղարկում «Պատվավոր աքսոր», Հայաստանում ծավալվող իրադարձութիւնների թելադրանքով «Ընկ. Ս. Վրացեանը, - նշում է Մարտիրոսը, - ոչ միայն ապստամբութիւնը չհամարեց ավանտիւրա, այլ եւ հրահանգեց, խնդրեց շտապեցնել այն եւ առաջին հերթին գրաւել Երեւանն ու ընկերների կեանքը փրկել ահաւոր վտանգից՝ գնդակահարութիւնից»²:

Դրոն, ծանոթանալով խորհրդային իշխանութեան դեմ ապստամբելու Ռուբենի առաջարկութեանը, որոշակիորեն կողմ կամ դեմ չի արտահայտել իր տեսակետը, բայց Մարտիրոսին փոխանցել է հետեւյալ հրահանգը. «Չպիտի՛ գայիր: Որ եկել ես, առանց իմ գիտութեան եւ հրահանգի ոչինչ չձեռնարկես: Այնպէս կը թափնես, որ ձերոնք էլ տեղդ չիմանան»³:

Դատելով Մարտիրոսին տված նրա հրահանգից՝ կարելի է ենթադրել, որ նա սթափ գնահատելով Հայաստանում տիրող քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական իրական կացութիւնը, տվյալ պահին կողմնակից չի եղել ապստամբութեան բարձրացմանը: Մանավանդ, որ արդեն ստորագրվել էր իշխանութիւնը խաղաղ ճանապարհով բոլշեւիկներին հանձնելու դեկտեմբերի 2-ի համաձայնագիրը, իսկ թուրքական զորքերը, որոնց դիմակայող հայ մարտական ուժեր

¹ Նույն տեղում, էջ 35:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

գրեթե չկային, ընդամենը մի քանի կիրումետր հեռավորության վրա էին գտնվում Արարարտյան դաշտից ու մայրաքաղաքից:

Հաստատվելով Հայաստանում՝ բոլշևիկներն ավելի ու ավելի են խստացնում բռնություններն ու հարստահարությունները:

Շատ շուտով Հայաստանից հեռացնելու հերթը հասնում է նաև Դրոյին, որն այդ ժամանակ պաշտոնապես դեռևս համարվում էր Խորհրդային Հայաստանի բանակի հրամանատարը: 1921 թ. հունվարի 10-ին 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատար Գեկկերի «հրավերով» նա պիտի մեկներ Բաքու:

Մարտիրոսի գնահատմամբ՝ «Յունևարի սկզբներին պարզեց, որ կոմունիստական շրջանակները Դրոյի ներկայությունը Հայաստանում համարում են անհանդուրժելի, նրա ունեցած բարոյական հեղնակություն համար...»¹:

Մինչ Մոսկվա մեկնելը, բոլշևիկների կողմից նրան տնային բանտարկության ենթարկելու իրողությունը ավետող լուրերը տարածվելով՝ հասել էին նույնիսկ Զանգեզուր: Իրենց հրամանատարի կարգավիճակն ու նրա կյանքին սպառնացող վտանգն անշուշտ չէր կարող չմտահոգել ու անհանգստացնել Զանգեզուրում գտնվող նրա զինակիցներին:

«Յունևարի 8-ին թէ 9-ին (1921 թ.),-գրումմ է Մարտիրոսը,- Երեւանից լուր հասաւ, որ Դրոյին բոլշևիկները տնային բանտարկութեան ենթարկել: Ես սոսկալիօրէն ազդեցի: Անմիջապէս Լեւոնին մի նամակով ուղարկեցի Երեւան՝ նախ ստուգելու թէ ճիշտ է ինձ հասած լուրը, երկրորդ՝ ի՞նչ է մտածում ինքը՝ Դրոն:

Նամակովս յայտնում էի.

«Սիրելի Դրո».

Լսեցի որ քեզ տնային բանտարկութեան են ենթարկել: Ես ի վիճակի եմ երկու հարիւր զինւած ձիաւորներով զիշերը մտնել Երեւան եւ քեզ փախցնել: Միայն խնդրում եմ նամակաբերիս միջոցով յայտնես ժամը, տեղը եւ օրը»²:

Որեւէ կասկած լինել չէր կարող, որ Դրոյի համաձայնությունը ստանալու դեպքում Մարտիրոսն անպայմանորեն կկատարեր իր խոստումն ու 200 զինված ձիավորների գլուխն անցած՝ զիշերով կներխուժեր Երեւան ու մայրաքաղաքից դուրս կբերեր իրենց հրամանատարին: Զինած հեծելախմբի ներխուժումը Երեւան եւ Դրոյի հեռանալը կարող էր դիտվել որպես զինված ելույթ, ապստամբություն փորձ ընդդեմ խորհրդային իշխանություն: Համանման ձեռնարկում կարող էր հարմար պատրվակ ծառայել, որպեսզի արյուն

¹ Նույն տեղում, էջ 51

² Նույն տեղում, էջ 50:

հեղելու ցանկութեամբ տառապող Ավիսն ու Աթարբեկյանը եւ նրանց զինակիցներն առավելագույնս սաստկացնելին բռնութիւններն ու հալածանքները, ինչը կարող էր հանգեցնել անկանխատեսելի հետեւանքների:

Հայաստանից մեկնելու նախօրերին, Դրոն՝ անտարակույս հաշվի առնելով վերոհիշյալ հանգամանքը, Մարտիրոսին գրած հաջորդ նամակում հայտնում է.

«Շատ սիրելի Մարտիրոս.

ժողովրդական ասէկօսէներին մի հաւատայ, ինձ տնային բանտարկութեան չեն ենթարկել: Միայն ես իմ կամքով, ուզում եմ գնալ Մոսկւա, որ համոզեմ, որպեսզի մեր երկիրն ու ժողովուրդը ազատագրեմ այս լակոտ - լուկուտների ահաւոր հալածանքներից:

...Դո՛ւ էլ, սիրելի Մարտիրոս, ինչպէս անցեալում էլ գրել եմ քեզ, ոչինչ չես անի, կը սպասես հրահանգի: Լաւ կը թագնես, որ տեղդ ոչ ոք չիմանայ»¹:

Այս նամակը մեկ անգամ եւս հաստատում է, որ ապստամբութիւն բարձրացնելու հարցում Դրոն այդ ժամանակ վճռականորեն տրամադրված չէր, քանզի դեռեւս հավատում էր, որ իրեն կհաջողվի բոլշեւիկյան կենտրոնական իշխանութեան աջակցութեամբ փոխել Հայաստանում տիրող իրավիճակը:

Իհարկէ, Դրոյի ներկայութիւնը Խորհրդային Հայաստանի հեղկոմի համար ավելի քան անցանկալի էր:

1. Նախ, ինչպէս հայտնի է, բոլշեւիկների դավանանքը միահեծան իշխանութեան հաստատումն է, եւ այս առումով նրանց համար միանգամայն ընդունելի ու հանդուրժելի չէր Դրոյի կամ որեւէ մեկ այլ, ոչ բոլշեւիկ անձնավորութեան ներկայութիւնը հեղկոմի կազմում:

2. Դրոն դեռեւս հեղինակութիւն եւ ազդեցիկ ուժ էր Հայաստանում, հատկապէս զինվորականութեան շրջանում: Նրա ներկայութիւնը ոչ միայն կարող էր ստվերել հեղկոմի անդամների, հատկապէս արյունարբու Ավիսի եւ իր անպատմելի դաժանութեամբ հայտնի նշանավոր չեկիստ Գեորգ Աթարբեկյանի հեղինակութիւնը, այլեւ ինչ-որ տեղ խանգարել կենսագործելու նրանց միահեծան իշխանութիւնն ու բռնապետական քաղաքականութիւնը:

Վկայակոչենք հայրենական պատմաբան Վլ. Ղազարեցյանի կազմած ու խմբագրած «Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը եւ խորհրդային իշխանութիւնը» գրքում տեղ գտած մի քանի ուշագրավ փաստաթղթ-

¹ Սույն տեղում, էջ 50-51::

թեր, որոնք խոստեն ապացույցներն են Դաշնակցության եւ Դրոյի նկատմամբ հայ բոլշեւիկների դրսեւորած վերաբերմունքի:

1920 թ. դեկտեմբերի 23-ին Ալեքսանդրապոլի գավառի պատասխանատու աշխատողների ընդհանուր ժողովը, քննարկելով Հայաստանում տիրող քաղաքական իրավիճակը, ընդունում է մի բանաձեւ, որում կարեւորելով դաշնակցական հակահեղափոխության դեմ անողոք պայքար մղելու ահրաժեշտութիւնը, միաժամանակ նշում է. «Ժողովը անհրաժեշտ է համարում նշել այն հանգամանքի մասին, որ մեր իշխանութիւնը մասամբ հենվում է Դրոյի եւ մյուս խմբապետների վրա, եւ որը վարկաբեկում է ինչպես մեր կուսակցութեանը, այնպես էլ բանվորա-գյուղացիական իշխանութեանը եւ կասկածի վերաբերմունք է ծնում մեր իշխանութեան նկատմամբ ինչպես բանվորագյուղացիական զանգվածների, այնպես էլ թուրքական ասկյարների կողմից, որոնց համակրանքը մեր իշխանութեան նկատմամբ աճում է օրեցօր»¹:

ՀՀ Կենտկոմին հասցեագրած նամակներից մեկում Ռուսաստանում Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր -Գաբրիելյանը, անդրադառնալով դաշնակցականներին իշխանութիւնից հեռացնելու անհրաժեշտութեանը, գրում է. «Քանի դեռ կոնֆերանսը չի սկսվել (նկատի ունի Թուրքիայի հետ կայանալիք կոնֆերանսը, որը տեղի ունեցավ 1921 թ. փետրվար- մարտ ամիսներին, եւ առանց Հայաստանի ներկայացուցչի մասնակցութեան ընդունվում է մարտի 16-ի հանրահայտ որոշումը-Հ.Գ.), Ձեզ անհրաժեշտ է մաքրվել դաշնակցական աղտեղութիւնից, Դրոյից եւ մյուսներից: Բանն այն է, որ Ռուսաստանին ուղղված դիմումներում թուրքերը անվստահութիւն են հայտնում դեպի հայ կոմունիստները ընդհանրապես, մասնավորապես մատնացույց են անում Դրոյի եւ մյուսների լինելը կառավարութեան կազմում: Որպեսզի մենք կարողանանք նույն ձեւով հարվածել թուրքերին, ինչպես, օրինակ, թուրքական կառավարութեան մեջ Նուրի փաշայի (էնվերի խորթ եղբայրն է Նուրի փաշան, որի գլխավորութեամբ 1918 թ. թուրքական զորքերը գրավել են Բաքուն եւ մեծապես նպաստել Բաքվի հայութեան կոտորածին-Հ.Գ.), գնդապետ Ջեյնալովի եւ մյուս ակնհայտ հակահեղափոխական տարրերի առկայութիւնը, որոնք արդեն բախվել են Ազրբեջանում կարմիր զորամասերի հետ, անհրաժեշտ է հրաժարվել Դրոյի եւ մյուսների ծառայութիւնից, եթե նույնիսկ նրանք ամբողջ անկեղծութեամբ աշխատում են մեզ հետ»²:

¹ «Ղ.3. Դաշնակցութիւնը եւ խորհրդային իշխանութիւնը», Երեւան, 1999, էջ 11:

² Նույն տեղում, էջ 12:

Վերոհիշյալ փաստաթղթերը փաստում են մի ուշագրավ իրողություն: Եթե հիմք ընդունենք Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կազմակերպության ընդհանուր ժողովի ընդունած բանաձևի եւ Սահակ Տեր -Գաբրիելյանի հավաստումները, ապա պարզվում է, որ Հայաստանից Դրոյի հեռացմամբ շահագրգռված էին նաեւ թուրքերը: Անշուշտ, թուրքական կողմին ծանոթ էին նրա զորավարական եւ կազմակերպական բազմաշնորհ կարողություններն ու ինչպես նաեւ Հայաստանում ունեցած նրա անժխտելի հեղինակությունը: Միանգամայն հնարավոր է, որ Հայաստանից նրան հեռացնելիս բոլշևիկները հաշվի են առել նաեւ թուրքերի պահանջը: Չի բացառվում, որ Դրոյին Հայաստանից հեռացնելու անհրաժեշտությունն ու ձգտումը թելադրեր հայ բոլշևիկներին, որպես հարմար եւ արդարացուցիչ պատրվակ, հորինել իրենց դաշնակից թուրքերի ներկայացրած մտացածին պահանջները:

Հեղկոմի անդամ, Խորհրդային Հայաստանի զինվորական կոմիսար Ավիս Նուրիջանյանը, որի իրավասությանն էին հանձնված Հայաստանի ներքին կարգուկանոնի հաստատումն ու վերահսկողությունը, Ադրբեջանում ՀԿ(բ)Կ Կենտկոմի ներկայացուցչի հետ կայացած հեռախոսազրույցում, ներկայացնելով Հայաստանում իրենց ձեռք բերած նվաճումներն ու մասնավորապես Դաշնակցության դեմ ձեռնարկած արդյունավետ պայքարի արդյունքները, միաժամանակ նշում է. «Մենք ձեռնարկում ենք ամենաեռանդուն միջոցները նաեւ այլ կուսակցությունների նկատմամբ, ինչպես մենշևիկները եւ էսեռներն են: Մեզ մոտ, ինչպես եւ ձեզ մոտ, այլ վերաբերմունք չինել չի կարող, քան պայքարը նրանց դեմ: Ռուսաստանից ժամանող շատ ընկերներ զարմանում են այն եռուն աշխատանքից, որ նկատվում է մեզ մոտ: Հայաստանից դուրս կանգնած ընկերներին զարմացնում է մեր բանակում Դրոյի ներկայության փաստը...»¹:

Հայաստանից Դրոյի հեռացման հանգամանքին անդրադարձել է նաեւ Հ.Յ. Դաշնակցությունից Հեղկոմի կազմում ընդկրկված Համբարձում Տերտերյանը: Ըստ նրա՝ քանի որ իրեն եւ Դրոյին չէին հրավիրում մասնակցելու Հեղկոմի նիստերին, ուստի ինքը որպես ֆինանսական նախարարության վարիչ, որոշում է անձամբ ներկայանալ Հեղկոմի նախահ Սարգիս Կասյանին՝ խոսելու իր անելիքների, կարգավիճակի մասին ու միժամանակ պարզելու Հեղկոմի ու Դրոյի եւ իր փոխհարաբերությունը:

¹ Նույն տեղում:

Հանդիպման ընթացքում ի թիվս քննարկված մի շարք հարցերի՝ Սարգիս Կասյանը հաղորդել է, որ «...Ավիսը չափազանց դժգոհ է եղած Լեզրանից, որ նա խորհրդայնացումը կատարել էր անարիւն եւ Յեղկոմի անունից Դաշնակցութեանը տուել է որոշ աւանսներ, հրաւիրելով մինչեւ իսկ ինձ ու Դրոյին: Պարզուեց, որ կոմունիստ շարժանակները դժգոհ են, որ Յեղկոմի մէջ են մտնում երկու դաշնակցական, մասնաւորաբար դժգոհ են եղած Դրոյի մասնակցութիւնից»¹:

Եթե հիմք ընդունենք վերոհիշյալ նախադրյալները, ապա ամենատույզ եզրահանգումը պիտի լինի այն, որ Հայաստանից Դրոյի հեռացումը պայմանավորված էր միաժամանակ ե՛լ հեղկոմի, ե՛ւ թուրքերի կողմից նրա նկատմամբ դրսեւորած անհանդուրժողական դիրքորոշմամբ ու վերաբերմունքով:

Շատերն էին հասկանում այդ «հրավերի» բուն էությունը եւ փորձում էին նրան համոզել հրաժարվել Բաքու մեկնելուց: Սուրմալուի ճակատամարտում հաղթանակ նվաճած Դրոյի գվարդիայի հիմնական միջուկը դեռեւս պահպանվել էր, եւ նա ցանկացած պահի կարող էր խույս տալ կարմիրների ճանկերից:

Հայաստանի Հանրապետութեան վերջին անցքերը լուսաբանող վավերագրերից մեկում կարդում ենք. «Հայաստանում աշխատում է 11-րդ ռուսական բանակի արտակարգ կոմիսիան, որը անկախ է իր գործողութիւնների մեջ, կարող է գնդակահարել եւ բանտարկել բոլորին անխտիր եւ ոչ ոք իրաւունք չունէ նրանից բացատրութիւն պահանջելու: Դրոյին կանչում են Բագու, որ իբրեւ զօրքի հրամանատար հաշիւ տայ իր բանակի մասին - մեզ հաղորդուեց առ ժամանակ թոյլ չտալ, որ Դրօն գնայ - Դրոյի գնալը կը վերջանայ նրա կեանքի գնով: Այդպէս ենք համոզուած»²:

Առաջնորդվելով այդ մտավախութեամբ՝ Հ.Յ. Դաշնակցութեան Երեւանի պատասխանատու մարմինը փորձում է արգելել նրան չընդունել բոլշեւիկների կողմից Բաքու մեկնելու «հրավերը»:

«Պատասխանատու մարմինը,-վկայում է Հ. Տեր-Հակոբյանը,- դէմ էր Դրոյի մեկնելուն, գտնելով դա չափազանց վնասակար մեր երկրին, մասնավորապէս մեր կուսակցութեանը: Նրա որոշման համաձայն, ես եւ Յ. Բուսաղեանը գնացինք Դրոյի մօտ եւ կուսակցութեան անունից յայտարարեցինք, որ չգնայ, որ նրա գնալուց յետոյ պիտի առանց քաշուելու քայքայեն մեր զօրքը (իսկ նրա ներկայու-

¹ Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, «Յամբարձուն Տերտերեանի յուշերը», հ. 2, Պէյրուս, 1967, էջ 284:

² ՀՀ ԲԿԱ, ք. 121, գ. 97, «Յայաստանի վերջին անցքերը», էջ 10-11:

թիւնից կվախնային) եւ ապա՝ որ նա, որպէս գինուորական ոյժ, հարկաւոր է մեր երկրին, ու երրորդ՝ որ նրա գնալուց յետոյ բոլշեփկները աւելի ազատ կվարեն Դաշնակցութեան հետ: Առաջարկեցինք կամ մնալ Հայաստանում, եթէ դա հնարաւոր է, կամ անցնել Զանգեզուր կամ Թաւրիզ»¹:

Նույն՝ Բաքու գնալու մտադրությունից հրաժարվելու պահանջով նրան դիմում են նաեւ Ս. Վրացյանն ու Հ. Տերտերյանը:

«Յունուարի սկզբներին պարզուեց, - վերհիշում է Հ. Տերտերյանը, - որ կոմունիստական շրջանակները Դրոյի ներկայութիւնը համարում են անհանդուրժելի նրա ունեցած բարոյական հեղինակութեան համար հայկական զօրամասերում: Նրան անպաշտօն հասկացրել էին, որ պէտք է հեռանա Հայաստանից: Նրա մեկնելուց առաջ ես եւ Վրացյանը եղանք մօտը եւ խորհրդակցեցինք մեր անելիքների մասին: Նախատեսելով ժողովրդական ապստամբութեան անխուսափելիութիւնը՝ մենք նրան խորհուրդ տուինք, որ եթէ հնարաւոր է համարում, չերթայ Ռուսաստան, այլ քաշուիլ Զանգեզուր: Դրօն անընդունելի էր համարում Զանգեզուր քաշուիլը, նախ անպատուաբեր էր նկատում իր համար փախուստը, երկրորդ՝ անկեղծօրէն համոզուած էր, որ Մոսկուան համամիտ չէ Յեղկոմի քաղաքականութեան եւ կարծում էր, որ բաւական է ինքը բացատրութիւն տայ Մոսկուայի դեկավար շրջաններին, իսկոյն կը փոխուի Հայաստանի Յեղկոմի թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին քաղաքականութիւնը»²:

Հ. Տերտերյանի պնդմամբ՝ իրենց ներկայությամբ Դրոյի սպաներից մի քանիսը դիմել են նրան, խնդրել ու աղաչել են չհեռանա երկրից ու անմիջապէս ապստամբություն բարձրացնեն:

Դրոն մերժում է սպաների, այսինքն իր մարտական գինակիցների առաջարկությունը, այդ պահին ապստամբություն բարձրացնելու վերաբերյալ նրա տեսակետն ու համոզմունքն անբեկանելի էր:

...Դրօն,-գրում է Հ. Տերտերյանը,- ապստամբութիւնը համարում է աւանտյուրա, նկատելով, որ Հայաստանը ներկայումս անկախ չի կարող լինել եւ որ հայ ժողովրդի միակ փրկութիւնը Ռուսաստանի հետ կապուած լինելու մէջ է»³:

Կարելի է մեղադրել Դրոյին, որ նա հավատ ընծայելով Ռուսաստանին ու համակերպվելով տիրող իրավիճակին՝ դեմ է եղել ապստամբություն բարձրացմանը:

¹ ԳՂԲԿԱ, ֆ. Ս. Վ., քժ. 2, գ. 5, «Յակոբ Տէր Յակոբեանի յուշերը», էջ 9:

² Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, «Ղ. Տէրտէրեանի յուշերը», հ. Զ., էջ 287

³ Նույն տեղում., էջ 287:

Հարց է ծագում. իսկ ի՞նչ կարող էր շահել հյուսիսից եւ հարավից, այն է՝ Խորհրդային Ռուսաստանի եւ քեմալական Թուրքիայի կողմից հարձակման ենթարկված ու չափազանց ծանրագուցն կացութիւնում գտնվող Հայաստանը, եթե Դրոն համաձայներ ապստամբութիւնը բարձրացնել ու երկիրը ներքաշվեր քաղաքացիական կռիվների մեջ: Ձէ որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը օրեր առաջ էր հեշտագին պարտութիւն կրել թուրքական զորքերից ու կնքել թուրքական կողմի պարտադրած Ալեքսանդրապոլի, իսկ դեկտեմբերի 2-ին՝ իշխանութիւնը կամովին բոլշեւիկներին հանձնելու պայմանագրերը:

Պետական գործիչը, որի որոշումն ու գործելակերպը կարող էր պայմանավորել երկրի ճակատագիրը, նման պատասխանատու վճիռ կայացնելիս պիտի համակողմանիորեն ու կշռադատված սթափ գնահատեր երկրում տիրող իրական կացութիւնը եւ չտրվելով ավելորդ արկածախնդրութեանն ու չկշռադատված քայլերի՝ գործեր իրականութեանը համահունչ մարտավարութեամբ:

Ավելորդ բարդութիւնների տեղիք չտալու եւ երկրում տիրող առանց այդ էլ լարված մթնոլորտը ավելի չչիկացնելու նպատակադրութեամբ՝ Դրոն որոշում է ընդունել 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատար Գեկկերի «հրավերքը» եւ 12 սպաների ուղեկցութեամբ, որոնց թվում էին վերջին մարտական գործողութիւններում նրա մշտական զինակիցներ՝ զնդապետներ Հասանփաշայանը, Միրիմանյանը, Խոզաբաշայանը, Մամաջանյանը, Թարվերդյանը եւ այլք, մեկնում է Բաքու¹:

Ըստ Մարտիրոսի՝ «Դրոն երեւանից մեկնել էր 1921 թւի Յունուար 14-ին, իրեն հետ վերցնելով, հաւատարիմ ու գործակից հետեւյալ հայ սպաներին՝ զնդ. Հասան Փաշայան, զնդ. Խոզաբաշեան, զնդ. Մամաջանեան, զնդ. Թարվերդյան»²:

Դրոյի կողմից իր հետ Բաքու մեկնող սպաների ընտրութիւնը բնավ պատահական չէր: Նա իր հետ Բաքու է տանում, կարելի է ասել, ՀՀ բանակի սպայութեան ընտրանուն, լավագույններին: Թվարկված զինվորականները նրա ընկերակցութեամբ մասնակցել էին բազմաթիվ հերոսամարտերի եւ կռիվներում դրսեւորած քաջութեամբ ու հայրենիքին մատուցած անգնահատելի ծառայութեամբ արժանիորեն մեծ հեղինակութիւն էին վայելում ժողովրդի ու զինվորականութեան շրջանում:

¹ ԳՂԲԿ, Ֆ. Ս. Կ., ք. 2, գ. 5, «Յակոբ Տէր Յակոբեանի յուշերը», էջ 9:

² Խմբապետ Մարտիրոս Արրահամեան-Քաշգառնեցի, ԸՉՎ. աշխ., հ. 2, էջ 51:

Տարիներ հետո անդրադառնալով Բաքու մեկնելու իրողության գնահատմանը՝ Դրոն «Արեւելք» հանդեսում Ջարեհ ծածկանունով ստորագրած՝ «Բուլղերիկներն ինչպէս դրժեցին իրենց խոստումները» խորագիրը կրող հոդվածում անդրադառնալով այդ ժամանակահատվածում Հայաստանում տիրող իրավիճակին, գրում է. «...Հայածանք սկսաւ հայկական բանակի հրամանատարութեան դէմ: Յունուարին Մոսկուայի կառավարութիւնը պահանջեց Դրոյի հեռացումը Հայաստանէն: Դրոն որոշեց երթալ՝ հակառակ անոր, որ իր ձեռքին տակ գտնուող հայկական բանակի թիւը շատ աւելի մեծ էր, քան եկեոր սովետական բանակը: Կուսակցութեան որոշումով եւ իր համաձայնութեամբ Դրոն բռնեց աքսորի ճամբան: Եթէ այդպէս չընէր, Հայաստանը պիտի իյնար քաղաքացիական սպանիչ կոիւններու գիրկը եւ առանց անոր ալ արիւնաքամ հայութիւնը պիտի ենթարկուէր նոր գրկանքներու»¹:

Հարկ է նշել, որ 1921 թ. փետրվարյան համաժողովրդական ապստամբութեան հարվածային հիմնական ուժերի զգալի մասը, եթե ոչ ամենահիմնականը, հենց Դրոյի՝ Սուրմալուի ճակատում մարտնչող զորամասի զնդապետ Կուռո Թարխանյանի, Մարտիրոս Աբրահամյանի գլխավորած զորաջոկատներն էին, որոնք իրենց հաղթարշավը սկսելով Կոտայքի տարածքից եւ մասնավորապէս Բաշ-Գառնիից՝ առաջինը մուտք գործեցին մայրաքաղաք եւ ճիշտ ժամանակին մտնելով Երեւանի բանտը՝ հասցրին ստույգ մահվանից ազատել բուլղերիկների կողմից բռնադատված հարյուրավոր մտավորականների, քաղաքական ու զինվորական գործիչների:

Հայրենական պատմաբաններից Ա. Սիմոնյանը իր հեղինակած «Ջանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ.» աշխատութիւնում, անդրադառնալով Դրոյին Հայաստանից հեռացնելու իրողությանը, գրում է. «Դեռ 1921թ. հունվարի 5-ին Տրոցկին հեռագիր էր ուղարկել Երեւան եւ պահանջել, որ Խորհրդային Հայաստանի կարմիր բանակի հրամանատար Դրոն Բաքվի վրայով մեկնի Մոսկվա: Դա նախագգուշական քայլ էր, որ խորհրդային իշխանութիւններն անում էին որոշակի նպատակով. Դրոն մեծ հեղինակութիւն ուներ զինվորականութեան շրջանում, որը Հայաստանում խորհրդային իշխանութեան հաստատումից հետո իր հիմնական զանգվածով մնացել էր Երեւանում: Նախկին հայկական բանակի զինվորականութիւնը չեզոքութիւն էր հանդես բերել նոր կարգե-

¹ «Արեւելք», 1948, փետրվարի 18:

րի նկատմամբ, իսկ շատ սպաներ, համակրելով խորհրդային իշխանությանը, ցանկանում էին ծառայել Հայաստանի կարմիր բանակում: Չնայած դրան՝ Հայաստանի խորհրդային եւ գինվորական մարմինների ոչ քիչ պատասխանատու աշխատողներ (Ավիս, Աթարբեկյան, Այվազյան եւ ուրիշներ) մնում էին այն տեսակետին, որ հին գինվորականությունը նոր իշխանության անուղղելի հակառակորդն է, ուստի պետք է հալածել նրան՝ կանխելու հնարավոր ըմբոստացումը: Այդ ուղղությամբ ձեռնարկած առաջին քայլերից մեկը հենց Դրոյին Երեւանից հեռացնելն էր...»¹:

Դրոյին Հայաստանից հեռացնելով, Հայաստանի բոլշեւիկյան իշխանությունները փաստորեն վերացնում էին այն խոչընդոտը, որը կարող էր խանգարել նրանց՝ իրականացնելու հաջորդ քայլը, այն է՝ ձերբակալել ու բանտերը լցնել պետական, քաղաքական գործիչներին եւ Ռուսաստանի խորքերը աքսորել Հայ սպաներին:

Մոսկվա մեկնելու նախօրեին Դրոյին ճանապարհելու, նրան հայրենի հողում վերջին անգամ տեսնելու եւ հրաժեշտ տալու ու անհրաժեշտ հրահանգներ ստանալու նպատակով նրանց տանն էին հավաքվել նրա մտերիմները, մարտական գինակիցներն ու բարեկամները, ինչպես նաեւ հեղկոմի անդամները: Ինչպես միշտ, հյուրերին դիմավորելու ու հյուրասիրելու նպատակով նրա տանը պատրաստած սեղանը եղել է ճոխ եւ առատ:

«Դրօն,- պատմում է բժիշկ Եր. Խաթանեսյանը, - բոլորին յանձնարարում էր պահել պաղութիւնը, համակերպւել եղելութեան: Իր մտերիմ ընկերներից մէկը՝ Վ.Ն. (նկատի ունի Վահան Նավասարդյանին- Չ.Գ.) հիացմունքով նկարագրում է Դրոյի հոգեկան բարձր կորովը: Մինչ Դրոյի բարեկամները մտահոգութեամբ եւ չարագուշակ գալիքով տագնապում են, նա լիովին պահում է ոչ միայն իր հաւասարակշռութիւնը, այլեւ եռուն կենսուրախութիւնն ու լաւատեսութիւնը:

...երբեք չէր խորտակում պարտութիւնից, որովհետեւ այնքա՛ն հզօր էր իր յաղթելու կամքը, որի խոր գիտակցութիւնը ունէր - այնքա՛ն աներեր էր հաւատքը հայ ժողովրդի մեծութեան եւ յաւերժութեան վրայ, որ ոչ մի դժբախտութիւն չէր կարող իր լաւատեսութիւնն ու կենսուրախութիւնը սարսել»²:

Այդ օրը Դրոյի հյուրերի թվում են եղել նաեւ հեղկոմի անդամները, Չեկայի ծառայողներն ու ռուս սպաները: Հյուրերին պատվելու համար

¹ Սիմոնյան Ա, Աշխ., էջ 386:
² «Ալիք» բացառիկ, 1956:

նրանց տանը ընթրիքի առատ սեղան են բացել: Կերուխումի շիկացած պահին Ասքանազ Մուսլյանը կենաց է ասում ի պատիվ Դրոյի եւ նրա մասին որոշ ջերմ, դրվատանքի խոսքեր արտասանելով՝ մի փոքր սպառնալիքով շեշտում է. «Վաղը դու պիտի մեկնես համաշխարհային մեծ յեղափոխութեան օրրանը: Բարի ճանապարհ եմ մաղթում քեզ, այն երկիրը, ուր ոտք պիտի դնես, մի հրեղէն, բոցավառ գետին է, որ կարող է քեզ այրել եւ մրրկել»: Բոլորը լուռ են, լուռ է նաեւ Դրոն, որ անբաժան ժպիտը դէմքին, կարծես ուզում է հասկացնել, թէ՛ «ըմբռնում եմ թէ ասածիդ իմաստը եւ թէ չասածիդ դաղտնիքը: Հայ ժողովուրդը թէ ինձ է ծնել եւ թէ քեզ: Քո՛ սիրտը թէ օտարի լեզուով է խօսում եւ թէ օտարի բերանով: Իմ սիրտը հայ ժողովրդի սիրտն է, ուր օտարը չի կարողացել նստել: Դո՛ւ, խղճով վարձկան, ձայնդ բարձր է հնչում միայն քո ականջին»:

Հասկանո՞ւմ են, կռահո՞ւմ են կոչականները՝ Դրոյի հոգում եռացող մտորումները: Թւում է, թէ՛ այո՛:

Մի քանի ըոպէ յետոյ լուռթիւնը խզում է Սաշա Բեկզադեանը.

-Ուղիղ է Մուսլեանը: Ռուս հողը համակ կրակ է, սակայն մի մոռանաք, որ Դրոն ինքը՝ համակ կրակ է: Կրակը կրակով չի այրւի»¹:

Հաջորդ օրը նա իր մի խումբ գինակիցների հետ Մոսկվա մեկնելու կապակցութեամբ ուղեւորվում է Բաքու:

Հունվարի 14-ին Երեւանում սոսկալի փոթորիկ էր, մայրաքաղաքի ողջ ժողովուրդը հավաքվել էր ճանապարհհեղու անհայտ ուղղութեամբ գնացող իր պաշտելի գորավարին: Նրան ճանապարհողների մեջ էին նաեւ նրա հրամանատարութեամբ բազում մարտերի մասնակցած գինակիցներն ու զինվորները:

Վերհիշելով հրաժեշտի պահը՝ Մարտիրոսը նշում է. «Յուզիչ, արտակարգօրէն յուզիչ լուռթեան մէջ՝ Երեւանի ամբողջ ժողովուրդը, դուրս թափւած Աստաֆեան պողոտայի վրայ, լուռ հեկեկանքով ու արցունքներով ճանապարհ էր դրել Դրոյին եւ իր հաստարիմ, գինակից սպաներին»²:

Տասնամյակներ անց վերհիշելով եւ արժեւորելով այդ պահը՝ Դրոն «Արեւելք» հանդեսում տպագրված վերոհիշյալ հոգեւածում գրում է. «Դրոյի հեռացումը ճնշող տպաւորութիւն թողուց ժողովրդի վրայ, որուն հակազդեցութիւնը ժողովրդական լուռ ցուլցի մը ձեւ առաւ:

¹ Նույն տեղում:

² Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Աշխ. աշխ., հ. Բ, էջ 51:

Աբովեան փողոցը լեցուած խիտ բազմութիւնը ցաւով ճանապարհ գրաւ Դրօն, որուն հեռացման մէջ հայ ժողովուրդը կը տեսնէր իր վերջին յոյսերուն անհետացումը»¹:

Կ. Սասունին՝ ներկայացնելով Դրոյի հրաժեշտի պահը, գրում է. «Դրոյի գացած օրը ժողովուրդը խռնուեցաւ անոր դռան առջև: Դրօն խոսեցաւ իր հրաժեշտի ճառը: Ունկնդիրները կուլային:

Դրոյի մեկնումով այդ լուռ մխացող հաւաքականութեան յույսերն ալ օդը կը ցնդէին, որովհետեւ հասարակական բոլոր յայտնի դեմքերը կա՛մ բանտն էին, կա՛մ արդեն արտասահման անցեր էին»²:

«Ես, գրում է Ս. Վրացյանը, - չեմ ճանաչում Արամի մահից յետոյ ուրիշ որեւէ մէկը, որ Հայաստանում այդ օրերին աւելի ժողովրդական լինէր, աւելի համակրանք վայելէր, աւելի սիրուէր ժողովրդի բոլոր խաւերի կողմից, քան Դրօն»³:

Հայաստանից Դրոյին հեռացնելուց հետո, Հայաստանը զավթած բոլշեւիկյան իշխանութիւնները շարունակում են ավելի դաժան հալածանքներ ու բռնութիւններ գործադրել քաղաքական, գինավորական եւ կուսակցական գործիչների ու մտավորականների նկատմամբ: Աքսորի դաժան ճանապարհը բռնեցին 1200 գինավորականներ, որոնց թվում էին գեներալներ Նազարբեկյանը, Սիրիկյանը, Հախվերդյանը եւ այլք: Ընդ որում՝ Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմը 1200 գինավորականների կարողացել է ձերբակալել խաբությամբ: Դավադրաբար նրանց հավաքել է հանրապետության Խորհրդարանի շենքում, ապա ձերբակալել եւ ոտքով Քանաքեռի ուղղութիւնով քշել Ռուսաստան⁴:

¹ «Արեւելք», 1948, փետրվարի 18:

² Սասունի Կ., Փետրուարեան ասպտամբուքիւնը, Պէյրուք, 1970, էջ 54-55:

³ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Դ, էջ 199:

⁴ Տես «Չայրեմիք» ամսագիր, 1957, թիւ 9, էջ 17:

**5. 3. ԴՐՈՆ ՄՈՍԿՎԱՅՈՒՄ, ՆՐԱ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
2-ՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ**

Բաքվում գտնվելու ընթացքից Ռոն մի շարք հանդիպումներ է ունենում խորհրդային զինվորական եւ քաղաքական գործիչների հետ: Ըստ Ս. Վրացյանի հավաստման, Դրոն, հասնելով Բաքու, համաձայն իրենց պայմանավորվածության, հեռագրաթելի մոտ է կանչել իրեն եւ հայտնել, որ «... հանգիստ եւ ապահով հասել է Բաքու եւ շուտով պիտի մեկնի Մոսկուա: Ինչ որ բաներ ասաց Ջանգեզուրի մասին, ուր Նժդեհը մերժում էր ենթարկուել բոլշեւիկներին: Իմաստն այն էր, որ պէտք է ղեկավարութիւններ ստեղծել սովետական իշխանութեան համար»¹:

Բաքվում հանդիպելով եւ բանակցելով խորհրդային պատասխանատու գործիչների հետ, Դրոն, ամենայն հավանականութեամբ հիմք ունենալով նրանցից ստացած խոստումներն ու երաշխիքները, Գրիգոր Վարդանյանի նախագահութեամբ Գորիս մեկնող խորհրդային պատվիրակության միջոցով երկու նամակ է ուղարկում՝ հասցեագրած Գարեգին Նժդեհին եւ Ջանգեզուրի գյուղացիության կոմիտեին: Երկու նամակներն էլ, բնականաբար, պիտի վերաբերվեին Ջանգեզուրին: Ճիշտ է, քաջարի զանգեզուրցիները Գարեգին Նժդեհի ընդհանուր հրամանատարութեամբ տոնել էին մի շարք փայլուն հաղթանակներ ու հռչակել էին Սյունյաց աշխարհի անկախությունը՝ Ինքնավար Սյունիքը, բայց միանգամայն պարզ էր ու որեւէ գաղտնիք լինել չէր կարող, որ Խորհրդային Ռուսաստանը երբեք չէր կարող համակերպվել նման իրավիճակին, եւ վաղ թե ուշ կարմիր բանակի մեծաքանակ մարտական ուժերը կենտրոնացնելով, կրկին անգամ հարձակումներ կձեռնարկեր Ջանգեզուրի վրա:

Հարց է ծագում, կարո՞ղ էր արդյոք Ջանգեզուրը միայնակ, թեկուզեւ գերմարդկային դիմադրողականություն, համառություն եւ կարողություն դրսևորեր ու երկարատեւ դիմադրություն ցույց տար խորհրդային զորքերի հարձակումներին, մանավանդ այնպիսի ժամանակահատվածում, երբ Ս. Վրացյանի պատկերավոր արտահայտութեամբ՝ Հայաստանի Հանրապետությունը հայտնելով «բոլշեւիկայան մուրճի եւ թուրքական սալի միջեւ», խիստ կարիք ուներ օգնության եւ աջակցության: Իսկ

¹ Վրացեան Ս., Մրրկածին Դրոն, էջ 142:

դա նշանակում էր, որ Զանգեզուրը լիովին զրկված էր թիկունքից եւ որեւէ օգնություն ստանալու հնարավորությունից:

Որեւէ կասկած լինել չի կարող, որ Զանգեզուրի ճակատագիրը չէր կարող խորապես չհուզել ու չմտահոգել Դրոյին, որի հրամանատարութեամբ էր գավառը վերջնականապէս «մաքրվել» թուրք բնակչութունից: Կարելի է վստահորեն պնդել, որ միայն Զանգեզուրի նկատմամբ ունեցած մտահոգությունն ու տագնապը կարող էին նրան մղել որոշակի առաջարկություններ պարունակող նամակներ հասցեագրել Նժդեհին եւ Զանգեզուրի գյուղացիութեան կոմիտեին:

Նժդեհին գրած նամակում Դրոն արել էր հետեւյալ առաջարկությունները.¹ «Սյունիքը հայտարարել խորհրդային: 2. Դադարեցնել ապստամբական կռիւները Արցախում: 3. Ընդունել 11-րդ բանակի հրամանատարութեան ներկայացուցիչներին, եթե դա ցանկանում է Նժդեհը»¹:

Այս նամակը ավելի շատ խորհրդատվական բնույթ ունի, քանզի հարցի լուծման իրավունքը, այնուամենայնիվ, ընձեռվում է Նժդեհին, որը եթե նույնիսկ համաձայնվեր ընդունել 11-րդ բանակի հրամանատարութեանը, ապա անպայմանորեն նրանց կներկայացներ Զանգեզուրի շահերին համահունչ պայմաններ:

Կարելի է ասել, որ նույն մտահոգութեամբ ու առաջարկութեամբ է հագեցած նաեւ նրա մյուս նամակը՝ հասցեագրած Զանգեզուրի գյուղացիութեան կոմիտեին:

«Զանգեզուրի գիւղացիական կոմիտէին՝ պատճէնը՝ Նժդեհին

Հայրենակիցներ, երկու տարի ու կէսուայ դառը փորձերը համոզեցուցիչ էին, որ իզուր էր հայ ժողովուրդը յոյսերը դրել Եւրոպայի վրայ, որն ամենակրիտիկական մոմենտում նամարդի նման թողեց ամբողջ ժողովուրդը թշնամու գրկում, որովհետեւ իր շահերը այդ էին պահանջում...

Ներկայումս Մոսկւայում հաւաքւում է կոնֆերենցիա, որտեղ պէտք է լուծել Հայաստանի սահմանների խնդիրը Ռուսաստանի, Տաճկաստանի եւ Հայաստանի մասնակցութեամբ:

1-ին. Զանգեզուրի չճանաչելը խորհրդային Հայաստանը խանգարելու է մեզ լուծել Նախիջևանի, Շարուրի եւ Արցախի խնդիրները:

2 րդ. Պատճառ է դառնում Զանգեզուրի այդ բռնած դիրքը եւ գործիք է տալիս տաճիկների ձեռքը չհեռացնել իրենց զօրքերը

¹ Տե՛ս Սիմոնյան Ա., Զանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 թթ., էջ 88:

մեր երկրից, պատճառաբանելով թէ Հայաստանի խորհրդային իշխանութիւնը կեղծ է, որ մօտիկ ապագայում Հայաստանը նորից կըլինի գործիք իմպերիալիզմի ձեռքը:

3-րդ. Քանի Զանգեզուրը չի ճանաչել խորհրդային իշխանութիւնը, դեռ պիտի կասկածով վերաբերուեն Հայաստանին, չի սկսուիլ խաղաղ եւ շինարար աշխատանք մեր արիւնաքամ եղած երկրում:

4-րդ. Դժար է խոստովանել եւ հաշտել այն մտքի հետ, որ կատարւած է մի շարք քաղաքական սխալներ, բայց դժբախտաբար դա դառն իրողութիւն է:

Ուստի դիմելով ձեզ ուզում եմ հաւատալ, որ Զանգեզուրը եւ նրա ղեկավարները վերջ կըտան իրենց բռնած քաղաքականութեանը եւ կը միանան իրենց մայր երկրին՝ Հայաստանին: Մոսկւայի տաճիկների հետ բանակցութիւնը կը դայ ապացուցանելու, որ Սովետական Ռուսաստանը պաշտպանելու է հայ աշխատւորութեան շահերը:

Ա. Ուստի ձեզ պէտք է անմիջապէս յայտարարել խորհրդային եւ միանալ Խորհրդային Հայաստանի հետ:

Բ. Եթէ որեւիցէ բան ունիք պարզաբանելու, առանց ուշացնելու պէտք է ներկայացուցիչներ ուղարկէք Յեղկոմ՝ ԺԱ-րդ բանակի եւ Հայաստանի կառավարութեան մօտ:

Բագու, 21 Յունուար, 1921 Դրօ»¹:

Եթե փորձենք ըստ ամենայնի արժեւորել ու մատնանշել համանման առաջարկութիւններով եւ բովանդակութեամբ հագեցած վերոհիշյալ նամակներ գրելու ելակետերը, ապա պիտի առանձնացնել հետեւյալ գործոնները. 1. Նախ եւ առաջ Հայաստանի եւ հայութեան իրական կացութիւնը: 2. Դաշնակից տերութիւնների կողմից ամենաճակատագրական պահին Հայաստանին որեւէ օգնութիւն չցուցաբերելու եւ լքելու իրողութիւնը: 3. Հայաստանի տարածքում քեմալական թուրքիայի գորքերի ներկայութիւնը:

4. Հայաստանի տարածքների նկատմամբ հարեւան երկրների՝ Վրաստանի եւ այժմ արդեն Խորհրդային Ադրբեյջանի զավթողական նկրտումները: 5. Ռուսաստանի նկատմամբ տածած հավատը, թեկուզ ոչ այնքան հիմնավոր ու պատճառաբանված:

¹ Գեորգեան Վ., Լեռնահայաստանի հերոսամարտը, Երեւան, 1991, էջ 129-130:

Ձանգեզուրի գյուղացիական կոմիտեին գրած վերոհիշյալ նամակում Դրոն այդ առնչությամբ նշում է. «Վերջին ըոպէին պետութեան գլուխ անցած դաշնակցական կուսակցութեան պատասխանատու ընկերները նոյեմբերի 26-ի ժողովում խոշոր մեծամասնությամբ որոշեցին ընդունել Ռուսաստանի օրիէնտացիան:

Հայաստանը յայտարարեց խորհրդային, Հիմնւած այն համոզմունքի վրայ, որ միակ յեղափոխական Ռուսաստանը կը գայ անկեղծ կերպով պաշտպանելու հայ աշխատաւորութեան շահերը եւ յետ կը շարտի մեր հայրենիքից քեմալական դժոխային ծրագիրներ կազմող բանակը»¹:

Ձանգեզուրցիները հերոսական պայքարով արդեն ապացուցել էին ազատութեան համար մարտնչելու իրենց անկոտրում կամքն ու վճռականութիւնը եւ այդ պայքարը, կարելի է ասել, ի դեմս «Ինքնավար Սյունիքի» հռչակման, տվել էր իր դրական արդյունքը:

Հարց է ծագում. մի՞թե ավելի ճիշտ ու օգտակար չէր հետեւել Դրոյի «...պէտք է անմիջապէս յայտարարել խորհրդային եւ միանալ Խորհրդային Հայաստանի հետ» խորհրդին, դադարեցնել մարտական գործողութիւններն ու դրանով խուսափել անհարկի կորուստներից եւ արյունահեղութիւնից: Այս առումով ուշագրավ է խորհրդային 11-րդ բանակի հրամանատար Հեկկերի եւ Ադրբեյջանում Խորհրդային Հայաստանի Հեղկոմի ներկայացուցիչ Գեւորգ Աթարբեկյանի կողմից Ձանգեզուր գործուղված իրենց ներկայացուցիչներին տրված հետեւյալ հանձնարարականը.

«Ա. Դրոյի նամակները տանել ու հանձնել Նժդեհին և Ձանգեզուրի գյուղացիական խորհրդին:

Բ. Բանակցել Գարեգին Նժդեհի հետ և նրան առաջարկել, որ Ձանգեզուրը հայտարարի խորհրդային իշխանութիւն՝ միացած Խորհրդային Հայաստանին:

Գ. Անհամաձայնութեան դեպքում աշխատել, որ Նժդեհն իր կողմից մարդիկ ուղարկի Շուշի կամ Բաքու բանակցութիւնները շարունակելու համար:

Դ. Համաձայնութեան դեպքում խոստանալ ամենալայն ամփոփում իրեն՝ Նժդեհին և թե բոլոր յուրայիններին»²:

¹ Նույն տեղում:

² Սիմոնյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 389:

Այս օրերին համանման բովանդակությամբ խորհրդային գերագույն հրամանատարության կողմից ինքնավար Սյունիքի կառավարությանն է դիմել Շուշիի գինվորական կոմիսար Ա. Պոտեչին, քաղաքի կայազորի պետ Վայցեխովսկին, իսկ առանձին գրությամբ Արցախում գտնվող խորհրդային զորամասի հրամանատար Սեմենովը¹:

«Հետեւելով իմ դաւանած գաղափարներուն,-կը գրէր, հրամանատար Սեմենով յունուար 22-ին, ես կառաջարկեմ ձեզ դադարացնել ամէն տեսակ ուղղմական գործողութիւններ, կապ հաստատել մեզ հետ եւ փոխադարձաբար գտնել ընդհանուր լեզու:

Ես համոզուած եմ, որ մեր բարի դրացիական յարաբերութիւնները կամրապնդուին, ու կը դադրի ոչնչացումը անոնց, որ կը փափագին դիմել իրենց ապագայ խաղաղ ու շինարարն կեանքին»²:

Ինչպես հայտնի է, Նժդէհը, հետեւաբար նաեւ նրա գլխավորած ինքնավար Սյունիքի կառավարութիւնը, չեն ընդունում խորհրդային իշխանության կողմից իրենց արված առաջարկութիւնը, եւ կոիվները Զանգեզուրում շարունակվում են:

Բաքվից 10 սպաների ուղեկցությամբ Դրոյին «պատվավոր» աքսորի են ուղարկում Մոսկվա, Խորհրդային Ռուսաստանի ԲԳԿԲ-ի ուղղմա-հեղափոխական կոմիտեի տրամադրության տակ: Մոսկվայում նրանց ծախսերի համար հատկացրել են դրամական աջակցութիւն ու տեղավորել ժամանակավորապես բնակվելու ՌԽՖՍՀ արտաքին գործոց ժողկոմատի թիւ 2 հյուրանոցում³:

Հայտնի է, որ նույնիսկ այդ դժնդակ ժամանկահատվածում Հ.Յ. Դաշնակցության կառույցները գործել են ոչ միայն Կովկասում, այլեւ Ռուսաստանի մի շարք շրջաններում:

Դրոյի Մոսկվա մեկնելը համապատասխան աղբյուրների կողմից հայտնի էր դարձել նաեւ Ռուսաստանի Հ.Յ. Դաշնակցության կառույցներին եւ հայ բնակչությանը: Բժ. Երվանդ Խաթանեսյանի հավաստմամբ, Բաքվից Մոսկվա ուղեւորվելու ճանապարհին «Բոլոր գլխաւոր կայարաններում, ուր Դրոյի գնացքը կանգ էր առնում, տեղացի հայութիւնը հոծ ու խուռն բազմութեամբ խուժում էր կառաշարը, դիմաւորելու մեծանուն հերոսին: Ականա-

¹ Տե՛ս Գեւորգեան Վ., Ընդ. աշխ., էջ 131:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս ՅԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 85, ք. 1-2:

տեսները վկայում են, որ ցուցաբերած հիւրընկալութիւնը, ընծայած մեծարանքը եւ հրճվանքի բացականչութիւնները կատարեցին այնպիսի ջերմութեամբ, անկեղծութեամբ դիմաւորողների կողմից, որ Դրոյի աքսորը ստացաւ շքեղ ու հանդիսաւոր երթի բնոյթ ու կերպարանք»¹:

Երվանդ Խաթանեսյանի տեղեկացմամբ՝ նույնիսկ վրաց բուշեհիկները, որոնք քաջատեղյակ էին, որ հայ-վրացական պատերազմի ժամանակ Դրոյի գլխավորած զորքերն էին վրացական բանակին հուժկու հարվածներ հասցնողը՝ սիրալիր վերաբերմունք են դրսևորել նրա նկատմամբ, քանզի «...չէին մոռացել, որ Դրոն այն անվրէպ բազուկն էր, որ վրացիների վրէժը լուծեց: Ալիխանովը (նկատի ունի գեներալ Ալիխանով Ավարսկուն, որին Նիկոլ Դոմանի հանձնարարութեամբ ահաբեկել են Դրոն եւ Մարտիրոս Չարուխչյանը-Հ. Գ.)՝ Վրաստանի գիւղացիութիւնը կեղեքող եւ զուլումի ենթարկող ճիւղն էր, որի դէմ անէճք եւ լուտանք էին տեղացնում վրացիք, սակայն որին անզոր էին արժանի պատիժ տալու: Դրոյի ձեռքով կատարած ահաբեկումը երախտիքով, գոհունակութեամբ եւ շնորհապարտութեան զգացումով լցրին վրացիների հոգին»²:

Թեպետ նա խորհրդային իշխանութեան վերին մարմիններում ունեցել է իրեն հարգանքով վերաբերվող բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, այնուամենայնիվ, Մոսկվայում նա գտնվել է հատուկ ծառայութեանների հսկողութեան տակ:

«Արեւելք» հանդեսում տպագրված նույն հոդվածում անդրադառնալով Մոսկվայում իրեն արժանացրած վերաբերմունքին՝ նա նշում է. «Դրոն Մոսկուայի մէջ արգելափակուեցաւ, իրաւունք չունենալով առանց կառավարութեան գիտութեան 60 քիլոմէթրէն անդին երթալ եւ 84 ժամէն աւելի բացակայիլ»³:

Նա դեռ նոր էր հաստատվել Մոսկվայում, երբ Հայաստանում բռնկվում է Փետրվարյան ապստամբութիւնը: Ինչպիսի՞ն էր նրա վերաբերմունքը Փետրվարյան ապստամբութեան նկատմամբ, դժվար է միանշանակ պատասխան տալ: Չկա որեւէ լուրջ փաստաթուղթ, վկայութիւն կամ հուշագրութիւն, որը մատ-

¹ «Ալիք», բացառիկ, 1956, էջ 21:

² «Ալիք», բացառիկ, 1956, էջ 21-22:

³ «Արեւելք», 1948, փետրուար 18:

նանշի նրա դրական կամ բացասական վերաբերմունքը: Միայն Ս. Վրացյանն է նշում, որ Դրոն հետագայում իրեն պատմել է, որ Մոսկվայում ինքը Սահակ Տէր-Գաբրիելյանի եւ ուրիշների միջոցով մշտապես ստույգ տեղեկություններ էր ստանում Հայաստանում տիրող իրավիճակի մասին: Փետրվարյան ապստամբությունը երկակի զգացում է պատճառել նրան. ե՛լ ոգեւորիչ, ե՛լ սարսափեցնող: Նա վախենում էր, որ ցավազար Ավիսն ու Աթարբեկյանը դաժան հաշվեհարդար կտեսնեն ժողովրդի հետ եւ արյան մեջ կխեղդեն Հայաստանը»¹:

Շատ շատերին է զարմացրել ապստամբության առաջնորդների շարքում նրան չտեսնելն ու Հայաստանից նրա առեղծվածային բացակայությունը: Անգամ ՀՀ առաջին վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին, նույնպես կարծելով, որ նա Հայաստանում է, ապստամբության ծավալման օրերին զարմանքով հարցրել է. «Իսկ ու՞ր է Դրոն: Ձե՞ որ այդ օրերին նա կարող էր հրաշքներ գործել»:

Իսկ ՀՀ վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանը համոզված պնդում է. «Փետրուարեան ապստամբութիւնը պէտք է Դրոն գլխաւորէր: Այդ նրան էր յարմար»²:

Հարց է ծագում, ինչպիսի՞ ընթացք ու զարգացում կունենար Փետրվարյան ապստամբությունը եւ ինչպիսի՞ կացությունում կհայտնվեր Հայաստանը, եթե Դրոն լիներ Հայաստանում եւ ղեկավարեր համաժողովրդական պայքարն ու Հայրենիքի Փրկության Կոմիտեի մարտական ուժերը:

Ինչ խոսք, եթե Դրոն ապստամբության օրերին լիներ Հայաստանում, ապա անտարակույս, չէր կարող ղեպքերի պասիվ ակա՛նատեսը լինել ու անտարակույս կմասնակցեր ապստամբությանը:

Եթե անաչառ գնահատենք պատմական այդ ժամանակահատվածը իր յուրահատկությունը ու Հայաստանի ու հայությունից իրական կացությունն անկողմնակալ գնահատմամբ, ապա պիտի հաստատապես պնդել, որ ինչպիսին էլ լիներ անպարտելի զորավարի դիրքորոշումը, եթե անգամ ճակատագրի բերմամբ Դրոն լիներ Հայաստանում եւ գլխավորեր Փետրվարյան ապստամբությունն ու Հովհ. Քաջազնունու արտահայտությունը՝ հրաշքներ գործեր, ապա միեւնույն է, Փետրվարյան ապստամբությունը իր

¹ Վրացեան Ս., Մրրկածին Դրոն, էջ 128:

² Նույն տեղում, էջ 145:

ունեցած որոշակի դրական նշանակությամբ հանդերձ, միանշանակորեն դատապարտված էր:

Մարտիրոս Աբրահամյանի վկայությամբ՝ Փետրվարյան ապստամբությանը գործուն մասնակցություն է ունեցել Դրոյի հայրը՝ Մարտիրոս Կանայանը (Կակո): Մարտի 19-23-ին Հայրենիքի Փրկության Կոմիտեի զորքերը Ղամարլուի ճակատում Մարտիրոսի հրամանատարությամբ փորձում են գրավել Վեդին, բայց ձեռնարկած հարձակումներն անցնում են ապարդյուն: Վեդիի գրավումը չափազանց կարեւոր էր: Անհրաժեշտ էր վնասագերծել այդ տարածքում կենտրոնացած հակառակորդի խմբավորումն ու ճանապարհ հարթել՝ միանալու Յապոնի գլխավորած Դարալազյազի մարտական ուժերին:

Հարձակումը հաջողությամբ զարգացնելու համար հարկավոր էին լրացուցիչ մարտական ուժեր: Ինչքան էլ տարօրինակ հնչի, ապստամբությանը մինչ այդ իրենց մասնակցությունը չէին բերել Սուրմալուի մարտական ուժերը, որոնք հայտնի էին իրենց կազմակերպվածությամբ ու բազմաթիվ կռիվներում դրսևորած քաջագործությամբ: Որպեսզի սուրմալեցիներին մասնակից դարձնի համաժողովրդական պայքարին՝ Մարտիրոսը նամակով դիմում է Դրոյի հորը՝ Կակոյին ու եղբորը՝ Զավենին:

«Սիրելի Կակո եւ Զաւէն, -գրում է Մարտիրոսը,-այսօր թէեւ հայ ժողովրդի ապստամբութեան ղեկավարը Դրօսն չէ, իր բացակայութեան մեղքը սակայն ոչ ինձ եւ ոչ էլ մեր արի հայ մարդոց վրայ է ընկնում: Այդ մեղքը թշնամուն է...

...Մենք հիմա դուրս ենք եկել այդ թշնամուց՝ նաեւ Դրոյի վրէժը լուծելու համար:

Լա՞ւ է, որ սրբազան վրիժառութեան պայքարին մի հատ սուրմալուեցի չմասնակցի:

...Կակո ջան, խնդրում եմ քեզ մօտ կանչես Արդաշէս Պահլավունուն (Փրկության կոմիտեի ներակայուցիչն էր Սուրմալուում, որին մինչ այդ չէր հաջողվում կազմակերպել ու ճակատ ուղարկել այդ շրջանի մարտական ուժերը-Հ.Գ.), Յակոբին ու Զաւէնին եւ քո հրամանով ու նրանց օգնութեամբ սուրմալուեցիներին մի զօրամաս կազմես եւ ուղարկես ճակատ...»¹:

Դրոյի հայրը՝ ստանալով Մարտիրոսի նամակը, ընդամենը երկու օրում սուրմալուեցի մարտիկներից կազմավորում է մի գումարտակ եւ ուղարկում է մարտադաշտ: Փրկության Կոմիտեի զորքերի հրա-

¹ Խմբապետ Մարտիրոս Աբրահամեան, Գշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 254:

մանատար, գնդապետ Կուռո Թարխանյանն այդ գումարտակը փոխանակ ուղարկելու Մարտիրոսի տնօրինությունը, ուղարկում է Ախտայի ճակատը, ուր այդ ժամանակ խորհրդային զորքերի հարձակման հետեւանքով ստեղծվել էր չափազանց դժվարին իրավիճակ:

Որպեսզի սպարապետ Կուռո Թարխանյանի այդ որոշումը տեղի չտար ավելորդ ու անցանկալի դժգոհությունների՝ Դրոյի հայրը՝ Կակոն, Մարտիրոսին է ուղարկում խրատական բովանդակություններ հետեւյալ նամակը.

«...Կարծում եմ, որ քեզ համար էլ տարբերություն չունի:

Ախտա կամ քեզ մօտ, չէ՞ որ նա էլ քո թիկունքն է:

Մարտիրոս ջան, ես քեզ Դրոյից չեմ ջոկել, չպէտք էլ ջոկեմ: Ես սրանից յետոյ պատահած սուրամալուեցիներին կողարկեմ քեզ մօտ: Մի քիչ տարիքս ներէր, ես էլ քեզ մօտ կը լինէի: Եթէ կարող եմ օգտակար լինել, գրի՛ր. ես պատրաստ եմ դալ քեզ մօտ:

Լսիր, քո փորձած ծերունի Կակոյին:

Անխնայ եզիր մեր ընդհանուր, այդ թշնամու նկատմամբ, չխնայես ո՛չ մէկին: Դրանք, մեր ժողովրդի ու մեր հայրենիքի չարիքներն են. նրանք ուզում են ոչնչացնել մեր սրբությունները, որոնք ժառանգություն են մնացել մեզ, մեր պապերից:

...Նորից կրկնում եմ, եթէ օգտակար կարող եմ լինել քեզ, պատրաստ եմ գալու»¹:

Մոսկվայում Խորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի եւ նրա տեղակալ Բ. Բորյանի կողմից նրան տրված վկայականները հավաստում են, որ նա Մոսկվայում գտնվել է հենց Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցչության վերահսկողության ներքո.

«Վկայական

Սույն ներկայացնողը, Հայաստանի Սով. Սոց. Հանրապետության բանակի նախկին հրամանատար ընկ. Կանայան Դրաստամատը իրոք գտնվում է լիազոր ներկայացուցչության տրամադրության տակ:

Հաստատվում է ստորագրություններ եւ կնիքով:

Հայաստանի ՍՍՌ-ի լիազոր ներկայացուցչի տեղակալ Բորյան:

Քարտուղար

¹ Նույն տեղում, էջ 255:

26-ը փետրվարի 1923 թ. »¹:

Մեկ այլ վկայականում հաստատելով նույն իրողությունը՝ նշվում է նաև նրա ապրուստի միջոցը.

«Վկայական հունիսի 3

Սույնով հաստատվում է, որ քաղ. Դրաստամատ Կանայանը գտնվում է Մոսկվայում Հայաստանի լիազոր ներկայացուցչի տրամադրություն տակ եւ ապրելու համար միջոցներ է ստանում Հայաստանի իր հարազատներից յուրաքանչյուր ամիս 10 (տասը) չերվոնեց:

Տրվում է ներկայացնելու Տունկոմ (տնային կոմիտե):

ՌՍՖՍՌ-ում Հայաստանի լիազոր ներկայացուցչի՝

Տեր-Գաբրիելյան

քարտուղար՝ Պոպովա»²:

Մոսկվայում Դրոն ապրել է ոչ թե միայնակ, այլ իր կնոջ՝ Արփենիկի եւ զավակների հետ միասին:

Խորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցչության կողմից նույն օրը՝ հունիսի 3-ին, նրան տված մեկ այլ վկայական հաստատում է այդ փաստը.

«Տրվում է քաղ. Արփենիկ Կանայանին, առ այն, որ նա իրոք համարվում է Հայաստանի ՍՍՌ-ի բանակի նախկին հրամանատար ընկ. Դրաստամատ Կանայանի կինը եւ ապրում է ամուսնու խնամակալության տակ, որը յուրաքանչյուր ամիս հարազատներից ստանում է 10 (տասը) չերվոնեց:

ՌՍՖՍՌ-ում Հայաստանի ՍՍՌ-ի լիազոր ներկայացուցչի

Տեր-Գաբրիելյան

քարտուղար՝ Պոպովա»³:

Դրոյի մասին պատմող փաստաթղթերն ու հուշագրությունները վկայում են, որ գտնվելով խորհրդային հատուկ ծառայությունների հսկողության ներքո՝ նա, այնուամենայնիվ, ժամանակն իզուր չի վատնել: Իր գինվորական կրթությունն ու գիտելիքները հարստացնելու նպատակով նա հաճախում է ռազմագիտական եւ քաղաքական գիտելիքների ուսուցման դասընթացներ, ուր ուսումնասիրում է հեղափոխությունների, մասնավորապես Ռուսաստանում 1917- 1920

¹ ՀԱԱ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 528, թ. 170:

² Նույն տեղում, թ. 275:

³ Նույն տեղում, թ. 274:

ԹԹ. տեղի ունեցած քաղաքացիական կռիվների պատմությունը եւ առավել մանրակրկիտ՝ նույն քաղաքացիական կռիվներում Կարմիր բանակի զորահրամանատարների կենսագործած ռազմավարությունն ու մարտավարության ձեւերը եւ եղանակները¹:

Տրգրան Դեւոյանի հավաստմամբ՝ Դրոն Մոսկվայում ապրում է ընդամենը երկու տարի եւ այդ ընթացքում օգտագործելով խորհրդային մի շարք պաշտոնյաների հետ ձեռք բերած կապերը, կարողանում է զգալի աջակցություն ցույց տալ Ռուսաստանում աքսորված հայ սպաներին²:

Նրա գործունեություն այդ շրջանին վերաբերող փաստաթղթերը վկայում են, որ նա գործի բերումով իր ժամանակը անցկացրել է ոչ միայն Մոսկվայում, այլեւ Պետրոգրադում.

«Վկայական

Տրվում է ներկայացուցչության տակ գտնվող Հայաստանի Հանր. բանակի նախկին հրամանատար ընկ. Կանայանին Դրաստամատ, որ նա իրոք գործուղվում է Պետրոգրադ, որը եւ վավերացվում է ստորագրությունը եւ կնիքով:

ՌՍՖՍՌ-ում Հայաստանի լիազոր
ներկայացուցչի տեղակալ Բորյան
քարտուղար Պոպովա
փետրվար 3»³:

Մոսկվայում անցկացրած տարիներին նրա կյանքում տեղի ունեցած ուշագրավ իրադարձություններից առավել արժանահիշատակելի է Ջեմալ փաշայի ահաբեկչության հետ կապված միջադեպը:

1922 թ. հուլիսի 21-ին Թիֆլիսում, Պետրա Վելիկի (Պետրոս Մեծ) փողոցում հայ վրիժառուների՝ Արտաշես Գեւորգյանի եւ Պետրոս Տեր-Պողոսյանի կողմից ահեղ ու արժանի դատաստանի է արժանանում հայոց ցեղասպանության գլխավոր մեղսագործներից մեկը՝ Ջեմալ փաշան: Ահաբեկիչներին հաջողվում է անվտանգ հեռանալ ղեկավարի վայրից ու խուսափել ոստիկանության հետապնդումներից⁴:

¹ Տե՛ս Վրացեան Ա., Կեանքի ուղիներով, հ. Դ, էջ 188:

² Տե՛ս «Հայրենիք» ամսագիր, 1957, թիւ 9, էջ 17:

³ ՀԱԱ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 528, թ. 69:

⁴ Տե՛ս Ազվիճ, Ջեմալ փաշայի սպանությունը, Մոսկվա, 1991, էջ 5:

Երիտթուրքերի եռապետություն(Թալիաթ, Էնվեր, Ջեմալ) անդամի սպանությունը մեծ արձագանք է գտնում: Անդրկովկասյան խորհրդային իշխանության հատուկ ծառայությունները սպանությունը մասնակից լինելու պատրվակով ձեռքակալում եւ բանտերն են նետում 200-ից ավելի հայերի: Ջեմալ փաշայի սպանության առեղծվածը այնքան է հետաքրքրում խորհրդային իշխանություններին, որ արժանանում է նույնիսկ ՌԿ(բ)Կ կենտրոնի քաղբյուրոյի հատուկ քննարկմանը: Որպեսզի պարզեին, թե իրականում ովքեր էին Ջեմալ փաշայի սպանության իրական կազմակերպիչները, Ստալինն ու Ջերժինսկին դիմում են նրա օգնությանը:

«Մի օր Ստալինը եւ Ջերժինսկին՝ Չեկայի ընդհանուր պետը, տեսակցութեան են հրավիրում Դրոյին: Սրտողոթ եւ մեղադրանքի տեղատարափով, նրանք յայտնում են Դրոյին, թէ Դաշնակցութիւնը, անգլիական իմպերիալիստների փողով վարձել է երկու ռուսների, որոնք սպանել են Ջեմալ փաշային Թիֆլիսում՝ Չեկայի պաշտօնատան առջեւ...»¹:

Ջեմալի սպանության առեղծվածն ու մանրամասները պարզելու առաքելությունը Դրոն Ստալինի եւ Ջերժինսկու համաձայնությունամբ մեկնում է Թիֆլիս:

Մոսկվայում խորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցչության կողմից նրան հասցեագրած փաստաթղթերից պարզվում է, որ Վրաստանի մայրաքաղաքում Ջեմալ փաշայի սպանության կապակցությամբ Դրոյին Թիֆլիս գործուղելը կատարվել է նաեւ Օրջոնիկիձեի առաջարկությամբ եւ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի խնդրանքով:

«Ընկ. Դրաստամատ Կանայանին

Սույնը ստանալուն պես խնդրում եմ անհապաղ մեկնել Թիֆլիս ՊՎՍՕԿԱ (Կովկասյան բանակի ռազմա-հեղափոխական խորհուրդ-Հ.Գ.) անդամ Օրջոնիկիձեի տրամադրության տակ՝ համաձայն նրա հեռագրային առաջարկի:

ՌՄՖՍՌ-ում Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Տեր-Գաբրիելյան

քարտուղար Պոպովա»²:

¹ «Ալիք» բացառիկ, 1956, մայիսի 4, էջ 22:

² «Չայրեճիք» ամսագիր, 1957, թիւ 9, էջ 17:

Դրոյի ուղեւորութիւնը ապահովելու նպատակով Հայաստանի լիազոր ներկայացուցչութիւնը արտաքին գործոց ժողովմատին դիմում է հետեւյալ խնդրանքով.

«Սույնով Հայաստանի լիազոր ներկայացուցչութիւնը խնդրում է հունիսի 30-ի ճեպընթաց գնացքի միջազգային ընկերութեան վազոնում մեկ տեղ հատկացնել Հայաստանի բանակի նախկին հրամանատար ընկ. Կանայան Դրաստամատին մինչեւ Թիֆլիս...»¹:

Դրոն բարեհաջող հասնում է Թիֆլիս եւ ներկայանում Վրաստանի կոմիտսի կենտրոնի 1-ին քարտուղար Լ. Բերիային: Թիֆլիսում Վրաստանի բոլշեւիկների պարագլուխները նրան ընդունում են ջերմութեամբ եւ արժանապատւորեն, չնայած նրանք քաջատեղյակ էին, որ հենց նա էր 1918 թ. հայ-վրացական պատերազմի ժամանակ վրացական զորքերին ջախջախողն ու Լոռվա տարածքից իրենց դուրս մղելու հիմնական «մեղսագործը»:

Բժ. Եր. Խաթանեսյանի պնդմամբ, վրաց բոլշեւիկների սիրալիր վերաբերմունքը հիմնականում պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ «Նրանք չէին մոռացել, որ Դրոն այն անւրէպ բազուկն էր, որ վրացիների վրէժը լուծեց: Ալիխանովը՝ Վրաստանի գիւղացիութիւնը կեղեքող եւ զուլումի ենթարկող ճիւղն էր, որի դէմ անէծք եւ լուտանք էին տեղացնում վրացիք, սակայն որին անզօր էին արժանի պատիժ տալու: Դրոյի ձեռքով կատարւած ահաբեկումը երախտիքով, գոհունակութեամբ եւ շնորհապարտութեան զգացումով լցրին վրացիների հոգին»²:

Թիֆլիս հասնելուն պես նա ներկայանում է Բերիային ու նրա ուղեկցութեամբ այցելում հայ բանտարկյալներին:

«Դրոյի պատմելով, - վկայում է Տ. Դեւոյանը, - երբ Ձեմալ փաշան Թիֆլիսում տեւորի էր ենթարկուել, եւ շատ դաշնակցական ընկերներ ձերբակալվել էին, նա գնացել էր Թիֆլիս, Բերիայի հետ այցելել է բանտարկեալներին եւ, ապացուցելով ձերբակալվածների անմեղութիւնը, ազատ էր արձակել նրանց»³:

Ձեմալ փաշայի սպանութեան մեղադրանքով ձերբակալված ավելի քան 200 հայերի բանտից ազատելու իրողութիւնը հաստատում են նաեւ այլ վկայութիւնները⁴:

¹ Սույն տեղում, ք. 419:

² «Ալիք» բացառիկ, 1956, մայիսի 4, էջ 22:

³ «Հայրենիք» ամսագիր, 1957, թիւ 9, էջ 17:

⁴ «Հայրենիք» ամսագիր, 1957, թիւ 9, էջ 17, «Ալիք» բացառիկ, 1956, մայիսի 4, էջ 22:

Ձերբակալված դաշնակցականների(Խորհրդային Հատուկ ծառայությունների գնահատմամբ Ձեմալի ահաբեկիչները դաշնակցականներն էին-Հ.Գ.) ազատման գործում Դրոյի վճռորոշ դերակատարությունը մասին փաստում է նաև Անդրկովկասի արտակարգ հանձնաժողովի նախագահ Մոգիլեևսկին, Մոսկվային հասցեագրած հետեւյալ հեռագրերում.

«Հեռագիր, Մոսկվա, Պետքաղվարչություն Թիֆլիսից
26 հուլիսի 1923 թ.

Ժամը 16- 11

Հանձնել Մենժինսկուն (ԽՍՀՄ պետքաղվարչության Հատուկ բաժնի պետ- Հ.Գ.): Անդրերկրում որոշումով վճռված է վերջացնել Ձեմալի գործի կապակցությամբ ձերբակալված դաշնակցականների, այդ թվում դաշնակցականների Կենտկոմի անդամների գործերը՝ Դրոյի Հայտարարության ստորագրման հիման վրա: Դրա համաձայն այսօր Վրաստանի Արտակարգ հանձնաժողովը դաշնակցականներին ազատել է: Մենք նրանց կառավարիչներ թողնել Անդրկովկասի սահմանները: Խնդրում եմ նշել, թե ուր ուղարկել նրանց:

Անդրարտ. հանձնաժողովի նախագահ՝ Մոգիլեևսկի»¹:

Նույն օրը՝ հուլիսի 26-ին, Մոգիլեևսկին նույն հասցեով ուղարկել է մի հեռագիր եւս, որում նշում է նաև Օրջոնիկիձեի առաջարկությունը.

«Հեռագիր, Մոսկվա, Պետքաղվարչություն Թիֆլիսից
26 հուլիսի 1923 թ.

Ժամը 18- 34

Հանձնել Մենժինսկուն, պատճենը Վոլենբերգին: Սերգոն առաջարկում է համաձայնվել Դրոյի առաջարկության հետ, վերացնել բոլոր ձերբակալված դաշնակցականների, այդ թվում դատավարության պատրաստ ջեմալականների գործերը, նրանց ազատելով: Սերգոն(Օրջոնիկիձե) խնդրում է համաձայնեցնել Ստալինի հետ: Խնդրում եմ ցուցումներ տալ:

Անդրարտահանձնաժողովի նախագահ՝ Մոգիլեևսկի»²:

Դրոն Թիֆլիսից այլեւս Մոսկվա չի վերադառնում: Նրան հաջողվում է Խորհրդային Միությունից անցնել Եվրոպա, նախ լի-

¹ ՀՀ Դաշնակցությունը եւ Խորհրդային իշխանությունը, էջ 28:

² Նույն տեղում:

նում է Փարիզում, ապա մեկնում Ռուսիա: Այսօր էլ հետաքրքրություն է ներկայացնում այդ իրողությունը, թե ինչպե՞ս, ի՞նչ հնարքով է նա կարողացել ազատվել բոլշեւիկների ճանկերից ու ողջ առողջ մեկնել արտասահման:

1. Բազմաթիվ փաստեր, օրինակ, Հայաստանի հեղկոմի կազմում ընդգրկվելը, Խորհրդային Հայաստանի բանակի հրամանատարությունը նրան վստահելը, Մոսկվայում անցկացրած տարիներին նրա նկատմամբ դրսեւորած հարգալից վերաբերմունքը եւ վերջապես, Ջեմալի սպանություն կապակցությունը ձերբակալվածներին նրա միջնորդությամբ ազատ արձակելը, միանշանակորեն վկայում են, որ Խորհրդային իշխանության ղեկավար մարմիններում եղել են բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, մասնավորապես Ստալինն ու Ջերժինսկին, որոնք հարգել ու օգնել են նրան: Դրոն մարդկանց հետ չփվելու, նույնիսկ ամենաքմահաճ եւ դժվարամարս մարդու հետ ընդհանուր լեզու գտնելու արտակարգ շնորհներով է օժտված եղել:

Պիտի նկատել, որ քաղաքական կուսակցությունների եւ նրանց անդամների, մասնավորապես Հ. Յ. Դաշնակցության ու Դրոյի նկատմամբ առավել անհանդուրժողական եւ թշնամական վերաբերմունք են դրսեւորել հատկապես հայ բոլշեւիկները: Համեմատության համար մեջբերենք հետեւյալ փաստաթղթերը:

Այն ժամանակահատվածում, երբ Հայաստանի բոլշեւիկյան կազմակերպությունները հեղկոմի եւ Ջեկայի գլխավորությամբ երկրում «կարգ ու կանոն» հաստատելու պատրվակով անողոք պայքար էին մղում եւ բանտերը լցնում հարյուրավոր մտավորականների եւ ռազմական գործիչների, որոնք երբեք որեւէ կուսակցության անդամ չէին եղել, ՌԿ(բ)Կ Անդրերկոմի քարտուղար Սերգո Օրջոնիկիձեն Ս. Կասյանին հասցեագրած հեռագրերում (1 փետրվարի 1921 թ. եւ 7 փետրվարի 1921 թ.), ներկայացնելով նրան ՀՌԿ(բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի «Դաշնակցությունը, որպես կուսակցություն վերացման մասին» որոշումը, միաժամանակ շեշտում է.

«Դաշնակների դեմ մղվող պայքարում հարկավոր է չմոռանալ խորհրդային իշխանությանը համակրող կամ օժանդակող ներքին խմբավորմանը, օրինակ Դրոյի, Վրացյանի խումբը: Հակաժողովրդական կուսակցության վերացման համար մղվող պայքարը չպետք է դառնա մտավորականության դեմ, թեկուզ

անցյալում դաշնակցական, պայքար: Ձի կարող խոսք լինել այս կամ այն ընկերոջ հեռանալու մասին կուսակցական եւ պետական պատասխանատու պոստերից»¹:

Այդ հեռագրի հավաստմամբ՝ Դրոյի նկատմամբ ավելի հանդուրժողական վերաբերմունք է դրսեւորել Սերգո Օրջոնիկիձեն, քան հայ բուլչեւիկները:

Անկասկած, վերոհիշյալ հանգամանքներն ու ղեկավար գործիչների հետ ունեցած անձնական կապերը իրենց նշանակալի դերն են ունեցել եւ օգնել նրան արտասահման մեկնելու թույլտվութիւն ձեռք բերելու գործում:

2. Դրոյին արտասահման մեկնելու թույլտվութիւն ձեռք բերելու գործում, անտարակույս, կարեւոր նշանակութիւն է ունեցել 1923 թ. օգոստոսի 1-ին հրապարակած՝ Դաշնակցութիւն կուսակցութեան կովկասյան խմբերի ղեկավարացիան :

Այդ ղեկավարացիան ի լուր աշխարհի հայտարարում է. «... Դաշնակցութիւն կուսակցութեան կովկասյան կազմակերպութիւնները ամենաանկեղծ կերպով վճռել են չգործել խորհրդային իշխանութեան դեմ եւ չխանգարել նրա աշխատանքներին Հայաստանում, հավատացած, որ խորհրդային իշխանութիւնը, հավատարիմ իր սկզբունքներին, կամրացնի հայ ժողովրդի քաղաքական անկախ գոյութիւնը:

Համոզված, որ սրանից հետո խորհրդային իշխանութիւնը Հայաստանում եւ ոչ մի կտոր հող չի զիջելու եւ, որպէս ճշմարիտ ժողովուրդների պաշտպան, իրականացնելու է հայերի իրավունքներն ու արդարացի պահանջները, մենք հայտարարում ենք մի անգամ ընդմիջտ, որ մենք խորհրդային իշխանութեան թշնամիներ չենք, որի հետ կապված է այսուհետեւ հայ ժողովրդի բախտը:

Եւ ով կռիվ կմղի խորհրդային իշխանութեան դեմ, ինչպէս խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետութիւնների Միութեան տերիտորիայում, այնպէս էլ սահմանից դուրս, հայ ժողովրդական մասսաների թշնամին ու դավաճանն է»:

1. Կենտրոնի Կովկասյան խմբերի եւ Վրաստանի լիազոր («Աշխատավոր»)՝ Դրո
2. Վրաստանի Կենտր. կոմի («Աշխատավոր») նախագահ՝ Կ. Ղազարյան
- Անդամներ՝ 3. Բ. Թոփչյան, 4. Մ. Մակարյան,

¹ Նույն տեղում, էջ 17:

5. Ա. Նալչաջյան, 6. Տ. Ավետիսյան, 7. Ա. Իսրայելյան
1 օգոստոսի 1923 թ.»¹:

Դեկլարացիան ստորագրած դաշնակցական գործիչների մեջ Դրոն ամենահեղինակավոր դեմքն էր եւ բնականաբար նման որոշում կայացնելու ու հրապարակելու գործում նրա դիրքորոշումը պետք է որ վճռորոշ լիներ: Նրանց այդ քայլը ժամանակին եւ այսօր էլ միանշանակորեն չի ընդունվել իրենց կուսակցական ընկերների ու բողեւիկյան գործիչների կողմից եւ տեղիք է տվել տարբեր բնույթի քննադատությունների ու երբեմն էլ անհիմն եւ անհարկի որակումների:

Օրինակ, Ա. Մռավյանը, դրականորեն գնահատելով «Խորհրդային Հայաստան» լրագրի էջերում տպագրվող նախկին դաշնակցականների խմբային ու անհատական «մեղայական» բովանդակություն պարունակող նամակները, Դրոյի եւ նրա ընկերների ստորագրած դեկլարացիային տալիս է իրականություն հետ բնավ կապ չունեցող հետեւյալ կեղծ ու մատացածին գնահատականը. «Համեմատեք այդ անպաճույճ տոնով գրված նամակները Դրոյի, Ղազարյանի եւ Թոփչյանի դիպլոմատիկական, խորամանկ ու երկմիտ ոճով գրված դեկլարացիայի հետ: Սար ու ձորի տարբերություն կա նրանց մեջ: Վերջինները, այսինքն Դրոն ու իր Թիֆլիսի ընկերները խորամանկաբար սքողում էին Դաշնակցության հին մեղքերը, արդարացնում այն եւ իրենց «խորհրդային օրենստգրիան» էլ կապում անցյալի մեծ երազներ հիշեցնող սպասելիքների հետ եւ այդ բոլորն անում առանց հրաժարվելու Դաշնակցությունից, նրա քաղաքական միսիայի ֆիկցիայից...»²:

Աչոտ Հովհաննիսյանը Արամայիս Երզնկյանին գրած նամակում (21 օգոստոսի 1924թ.) իր տեսակետը հայտնելով Փարիզում կայանալիք ՀՅԴ համագումարում (Ընդհանուր ժողով-Հ.Գ.) իր արտահայտությունք ձախ թեքված դաշնակցականների միջոցով Դաշնակցության շարքերը պառակտելու ու շերտավորելու մասին, Դրոյի մասին հայտնում է հետեւյալը. «...Դրոյի պլատֆորմ գոյություն չունի: Այդ մասին գրել եմ «Նորքում» եւ, որքան գիտեմ, իմ տեսակետը նաեւ մեր պատասխանատու ընկերների կարծիքն է հիմա: Դրոն կատարել է միայն՝ ինչ հրահանգել է Վիեննայի խորհրդաժողովը (նկատի ունի Վիեննայում կայացած ՀՅԴ

¹ Նույն տեղում, էջ 73:

² Նույն տեղում, էջ 77:

խորհրդաժողովրդ-Հ. Գ.)։ Դրոն չի հրաժարվել կուսակցության հին մեղքերից...»¹։

Կարելի է վստահաբար պնդել, որ եթե Դրոյին խորհրդային Միությունից արտասահման ուղարկելու թույլտվության խնդիրը ընձեռվեր խորհրդային Հայաստանի բուլչեկի ղեկավարների իրավասությունը, ապա նրանք ավելի շուտ պատրվակներ կորոնեին ոչնչացնելու նրան, քան կհամաձայնեին թույլատրել նրան ողջ առողջ մեկնելու արտասահման։

Եթե անաչառորեն զնահատենք Հ.Յ.Դաշնակցության Վրաստանի կենտրոնական կոմիտեի հռչակած ղեկավարացիայի փաստն ու անհրաժեշտությունը, ապա պիտի պատասխանել հետեւյալ հարցին. ինչպիսի վնասներ կարող էր պատճառել Հայաստանին եւ հայ ժողովրդին այդ ղեկավարացիան ընդունվելու ու հրապարակվելու պարագայում կամ հակառակը. ինչպիսի՞ նպաստ կարող էր բերել այդ ղեկավարացիան, եթե չընդունվեր ու չհրապարակվեր։ Այդ հարցին պատասխանելիս պիտի նկատի ունենալ, որ այդ ժամանակահատվածում խորհրդային հատուկ ծառայությունները Դաշնակցություն կուսակցության անդամ եւ համակիր լինելու, իսկ բազմիցս նաեւ մտացածին ու շինծո մեղադրանքով, բանտերը եւ քարտրավայրերն էին լցնում բազմաթիվ հայորդիներին։ Խորհրդային իշխանության դեմ այդ ժամանակահատվածում պայքար ծավալելը պարզապես արկածախնդրություն էր եւ չափազանց անխմաստ ու ժողովրդի համար վնասակար։ Անշուշտ համանման որոշման հեղինակները ղեկավարացիան ստորագրելիս հաշվի էին առել ժամանակաշրջանի յուրահատկություններն ու պահանջները։ Բացի դրանից, Հայաստանի Հանրապետությունն արդեն խորհրդայնացել էր, եւ տվյալ իրավիճակում նրանք այլ ելք չտեսնելով, որոշակի հույսեր են փայփայել ու հավատացել, որ «... խորհրդային իշխանությունը, հավատարիմ իր սկզբունքներին, կամրացնի հայ ժողովրդի քաղաքական անկախ գոյությունը։ Համոզված, որ սրանից հետո խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում եւ ոչ մի կտոր հող չի գիջելու եւ, որպես ճնշված ժողովուրդների պաշտպան, իրականացնելու է հայերի իրավունքներն ու արդարացի պահանջները»²։

Որեւէ կասկած լինել չի կարող, որ Ջեմալի ահաբեկման մեղադրանքով հարյուրավոր ձերբակալվածների ազատ արձակմանը մեծապես նպաստել է նաեւ այդ ղեկավարացիայի հռչակումը։

¹ Նույն տեղում, էջ 75։

² Նույն տեղում, էջ 73։

ՀՅԴ Վրաստանի կենտրոն. կոմիտեի ընդունած դեկլարացիայի հրապարակումը, ինչպես եւ սպասվում էր, տեղիք է տալիս տարաբնույթ խոսակցությունների, իսկ ստորագրողների, իհարկե առաջին հերթին Դրոյի հասցեին, Հայաստանում եւ սփյուռքում հնչում են անհարկի որակումներ ու քննադատություններ: Անգամ նրա ամենամտերիմ ընկերն ու գաղափարակիցը՝ Ս. Վրացյանը, չի գլանում հրապարակավ, մամուլի էջերում քննադատել դեկլարացիան ու նրա հեղինակներին:

Դրոյին հասցեագրած նամակներից մեկում(1923 թ. նոյեմբերի 10), դեկլարացիայի նկատմամբ արտահայտելով իր եւ ընկերների դժգոհությունը՝ Ս. Վրացյանը գրում է.

«Սիրէլի Սուրէն

Երկար չեմ գրում: Յարուսթիւնը կհաղորդէ ասելիքներս:Բոլորովին անհասկանալի է քո վերջին քայլերը, դեկլարացիան եւ այլն: Արտասահմանի մարմինները եւ ընկերները բացարձակապէս դէմ են այդ քայլերին եւ սպասում, որ դու եւ ընկերները յետ կկենաք եւ կաշխատեք պահպանել կուսակցութեան միութիւնը: Հաստենացած հարց լուծելու համար առաջարկում ենք գումարել Ընդհ. ժողով, իսկ մինչ այդ չպէտք է դեկլարացիային ընթացք տաք...

Եւ միթէ՞ դու պիտի լինես Ռոստոմի, Արամի, Դումանի եւ հարիւրաւոր ուրիշ ընկերների կառուցած շէնքի հիմք փորողը: Չեմ հասկանում եւ սրտանց տանջւում եմ: Արտաքին դէպքերը եթէ 1914 ի քաղաքականութեան կրկնութիւնը լինի, թէեւ չեմ հաւատում որ պատերազմ լինի, մենք պէտք է լինենք բոլորովին չեզոք եւ մտածենք մեր ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան մասին»¹:

Այսուհանդերձ, շատ շուտով նրանք ընդունում են դեկլարացիան ստորագրող ընկերների նկատմամբ իրենց դրսեւորած քննադատական վերաբերմունքի եւ անհարկի կասկածատուության անարդարացիությունն ու չհիմնավորվածությունը:

Հեռանալով Խորհրդային Միությունից՝ Դրոն սկզբում լինում է Փարիզում, ուր այդ ժամանակ բնակվում էր Ս. Վրացյանը:

Բնական է, որ հայտնվելով անձանոթ քաղաքում՝ նա առաջինը պիտի այցելեր իր մտերիմ ընկերոջը: Նրա անսպասելի մեկնումը Խորհրդային Միությունից շատերի մոտ է կասկածներ հարուցել: Իրոք, դժվար էր հավատալ, որ հանրահայտ դաշնակցական գործիչը, թեկուզ «ձախ դաշնակցական», կարող էր հենց

¹ ՀՀԴ ԿԱ, ՍԿ (28-3): Նամակի վերջում Ս. Վրացյանը ավելացնում է . «Այս նամակը գրել եմ Դրոյին, շորի վրա գուած, ուղարկել եմ Բոլզարացի Գարուսիւնի հետ ժընեկից»:

այնպես, հեշտուլթյամբ ազատվել բուշեւերիկյան Ձեկայի տնօրինութիւններից եւ հայտնվել Փարիզում: Նույնիսկ Սիմոն Վրացյանը, որը, ինչպես արդեն նշվել է, նրա ամենամտերիմ ընկերն ու համախոհն էր (ՀՅԴ նշանավոր գործիչներից Դրոյի ամենամտերիմ ընկերները եղել են Սիմոն Վրացյանն ու Վահան Նավասարդյանը-Հ.Գ.), նույնպես որոշակի կասկածանքով է վերաբերվել Փարիզում նրա առեղծվածային հայտնվելուն:

«Մոսկվայից, - գրում է Ս. Վրացյանը, - նա Փարիզ եկաւ ուղղակի ինձ մօտ: Ինչո՞ւ ծածկեմ, Դրոյի գալը մի պահ ինձ էլ շփոթեցրեց, եւ ես կտրուկ կերպով հարցրի նրան.

-Ստալինից ի՞նչ յանձնարարութիւն ես բերել...

Վարանում էր բարկանա՞յ թէ ծիծաղի: Բայց ոչ բարկացաւ, ոչ ծիծաղեց: Վճռական, կասկած չվերցնող ձեւով յայտարարեց, որ ոչ ոքից եւ մէկից ոչ մէկ յանձնառութիւն չունի:

Եւ, ի հարկէ չունէր: Ես պէտք չունէի համոզուելու, բայց շուտով ամենակասկածոտներն անգամ համոզուեցին»¹:

Դրոյի արտասահման մեկնելու առեղծվածին իր հեղինակած «Շուկների Մատյան» վեպում անդրադարձել է Վարուժան Ոսկանյանը* արձանագրելով հետեւյալ գնահատականը. «Մինչ օրս անհայտ է գորավար Դրոյին ազատ արձակելու վերաբերյալ ՆԿՎԴ-ի որոշման հիմքը: Նրանք, ուլքեր կարծում են, թե գորավարին խնայել են, որպեսզի Հայաստանում ըմբոստութիւն չառաջացնի, ՆԿՎԴ-ին վերագրում են այնպիսի մտավախութիւններ, որոնք երբեք չի ունեցել: Հավանաբար, չափից ավելի ամբարտավանութիւններից ու միևնույն ժամանակ գորավարի ընտանիքին պատանդ պահելով՝ ուսանելը կարծում էին, թե կարող էին Դրոյից օգտվել: Բայց չարաչար սխալվեցին ու պիտի փսոսային...»²:

¹ Վրացեան Ս., Մորկածին Դրոն, էջ 132-133:

*Ռուսիոյի Էկոնոմիկայի եւ արտաքին առևտրի նախարար, Գայոց միութեան և Ռուսիոյի հայ գործերի միութեան նախագահ Վարուժան Ոսկանյանի «Շուկների Մատյան» վեպը գրվել է Գայոց Սեծ Եղեռնի ահապոր սարսփներն ապրած իր պապերի՝ Կարապետ Ոսկանյանի, Սեդրակ Սելիքյանի ու նրանց ժամանակակիցների՝ վեպում ներկայացված դէպքերի մասնակիցների և ակամատեսների պատմածների ու հուշերի հիման վրա: Պիտի ընդունել, որ իմացաբանական առումով վեպն անկասկած ունի նաև պատմագիտական անգնահատելի արժեք ու նշանակություն:

«Շուկների Մատյան » վեպը հրատարակվել է 1909 թ. եւ համարվել է Ռուսիոյի տարվա լավագոյն գրական ստեղծագործութիւնը ու նույն տարի նրան շնորհվել է Ռուսիոյի Ակադեմիայի գլխավոր մրցանակը: Գիրքը հրատարակվել է մի քանի լեզուներով ու Գրքի միջազգային տոնավաճառներում արժանացել է Եվրոպական գրական աշխարհի պատշաճ ուշադրութեանը:

² Վարուժան Ոսկանյան, Շուկների Մատյան, 2012, Երևան, էջ 183-184:

Դրոյի արտասահման մեկնելու ստույգ ժամկետը որոշելու հարցում կան որոշակի չփոթութիւնն եւ տարբեր կարծիքներ:

Պահպանվել է Խորհրդային Միութիւնից Դրոյի հեռանալու ժամկետը նշող հետեւյալ ուշագրավ փաստաթուղթը, ուր արձանագրված է.

«ՀԿ(բ)Կ Անդրերկրմի նախագահութեան
ընդլայնված նիստի որոշումը
23 հուլիսի 1923թ.

Լսեցին. Անդրերկրկասյան դաշնակցականների մասին:

Որոշեցին. 1) Չառարկել ներկայացված հայտարարութեան հրապարակման դեմ (խոսքը վերաբերում է ՀՅԴ Վրաստանի կենտր. կոմիտեի ընդունած դեկլարացիային, որը Դրոյի եւ Կ. Ղազարյանի ստորագրութեամբ հրապարակվում է 1923թ. օգոստոսի 1-ին-Հ. Գ.)...

2. Անհրաժեշտ համարել, որ հայտարարութիւնը ստորագրվի դաշնակների տեղական Կենտկոմի բոլոր անդամների կողմից:

3. Կուսակցական պատկանելութեան համար ձեռքալիված դաշնակներին(նկատի ունեն Ձեմալ փաշայի սպանութեան պատճառով ձեռքալիվածներին-Հ. Գ.) ազատել հայտարարութեան հրապարակումից հետո:

4. Թույլատրել Դրոյին եւ Կորյուն Ղազարյանին մեկնել արտասահման...»¹:

Հայտնի է, որ Դրոն Թիֆլիսյան առաքելութիւնը հաջողութեամբ կենսագործելուց հետո այլեւս Մոսկվա չի վերադարձել: Պիտի ընդունել, որ «ՀԿ(բ)Կ Անդրերկրմի նախագահութեան ընդլայնված նիստի որոշման մեջ նշված է Դրոյի արտասահման մեկնելու թույլտվութիւն տալու թվականը՝ 1923թ.:

Կարելի է փաստել, որ այս փաստաթուղթը ոչ միայն նշում է Դրոյի արտասահման անցնելու թույլտվութեան տարեթիվը, այլեւ կրկնակի անգամ հավաստում, որ Ձեմալ փաշայի ահաբեկման պատրվակով ձեռքալիված հարյուրավոր դաշնակցականներին ազատելու եւ Դրոյին արտասահման մեկնելու թույլտվութիւն ձեռք բերելու գործում, այնուամենայնիվ, վճռորոշ նշանակութիւն է ունեցել ՀՅԴ Վրաստանի կենտր. կոմիտեի կողմից հրապարակած հանրահայտ դեկլարացիան:

Ըստ Տիգրան Դեւոյանի, որը 1920թ. եղել է ՀՀ բանակի հրամանատարութեան շտաբի հետախուզութեան բաժնի պետը, Դրոն

¹ ՀՀ Դաշնակցութիւնը եւ Խորհրդային իշխանութիւնը, էջ 28:

Մոսկվայում մնացել է ընդամենը երկու տարի, եւ այնտեղից մեկնել է արտասահման, այսինքն 1923 թ.¹:

Ճիշտ է, համաձայն ՀԿ(բ)Կ Անդրերկրոմի նախագահութեան որոշման Դրոյին թուլյատրել են արտասահման մեկնել 1923 թ., սակայն նա արտասահման է մեկնել փոքր-ինչ ավելի ուշ, հավանաբար 1924 կամ 1925 թ.: Եթէ նա 1923 թ. գտնվեր արտասահմանում, բնականաբար հարկ չկար, որպէսզի Ս. Վրացյանը նրան ուղարկեր 1923 թ. նոյեմբերի 10-ին թվագրված վերոհիշյալ նամակը, որը գրված է ոչ թէ թղթի, այլ շորի վրա:

Ս. Վրացյանի հավաստմամբ՝ նա Խորհրդային Միութիւններից Փարիզ է եկել 1925 թ եւ մասնակցել աղ օրերին այնտեղ կայացած ՀՅԴ 10-րդ Ընդհանուր ժողովին:

Միսաք Թորլաքյանի վկայութեամբ՝ «1925-ին, Մասկուայէն անցաւ Ռուսիինիա»²:

Համաձայն Դրոյի գործունեութիւնը ներկայացնող ԽՍՀՄ ՊԱԺԿ (Պետական Անվտանգութեան Ժողովրդական Կոմիսարիատ) ծառայութեան, հանրահայտ НКГБ-ի 8-րդ բաժնի 2-րդ բաժանմունքի պետի ներկայացրած զեկուցագրի (Данные 4 Управления НКГБ СССР к 17.12. 1942 г. Об антимосковской деятельности дашнакского лидера Дро Канаяна в 1942 г.) «Դրոն, դաշնակցական Հայաստանի զինվորական նախարարը, ԽՍՀՄ-ում ապրել է մինչեւ 1925 թ., ապա Ռուսիինիայում...»³:

Այս հարցում Ս. Վրացյանի, Մ. Թորլաքյանի եւ ԽՍՀՄ ՊԱԺԿ-ի վկայակոչած տվյալները միանշանակ են: Դրոն ԽՍՀՄ-ից մեկնել է արտասահման 1925 թ. ու մասնակցել ՀՅԴ 10-րդ Ընդհանուր ժողովին:

Եթէ հիմք ընդունենք ՀԿ(բ) Կ Անդրերկրոմի ընդլայնված նիստի վերոհիշյալ որոշումը՝ 23 հուլիսի 1923 թ., ապա միանգամայն հստակ է, որ նա ՀՅԴ համաժողովին մասնակցել է ոչ թէ Փարիզում հանգրվանելու առաջին օրերին, այլ ավելի ուշ, երկու տարի անց: Հետեւաբար, կարելի է պնդել, որ Դրոն ՀՅԴ 10-րդ Ընդհանուր ժողովին մասնակցել է այն ժամանակ, երբ արդեն բնակութիւն էր հաստատել Ռուսիինիայում: Բայց, մի⁶թէ Ս. Վրացյանը կարող էր չփոթել 1923 ու 1925 թթ-ը եւ թյուրիմացաբար ներկայացնել ՀՅԴ 10-րդ Ընդհանուր ժողովին Դրոյի մասնակցութեան փաստը:

¹ Տե՛ս «Ղայրենիք» ամսագիր, 1937, թիւ 9, էջ 17:

² Թորլաքեան Մ., նշվ. աշխ., էջ 545:

³ Абрамян Э., Забитый легион, Ереван, 2005, с. 185:

Այս հարցում իրականությանն ավելի մոտ է Դրոյի որդու՝ Գուրգեն Կանայանի վկայությունը: Ըստ Գուրգենի՝ իր հայրը արտասահման է մեկնել 1924 թ. եւ իրենց ընտանիքը՝ մայրը՝ Արփենիկն իր երկու զավակներին՝ յոթ եւ հինգ տարեկան տղաներին՝ Սուրենի եւ Գուրգենի հետ, նույն տարում Մոսկվայից վերադարձել են Երեւան:

Գուրգեն Կանայանի վկայությունը հաստատում է Ռուբենին հասցեագրած Դրոյի նամակը, որը գրված է 1924 թ. օգոստոսի 24-ին, Ռուսիներիայի Փլոնշտի նավթընկերությունից անունը կրող բլանկի վրա:

Նամակում, Դրոն ի թիվս մի շարք հարցերի, Ռուբենին հայտնում է նաեւ իր բնակությունը վայրը:

«Սիրելի Ռուբէն

Ներքո որ այդքան ուշ եմ գրում: Նամակդ իր ժամանակին ստացա, լաւ կանես , որ մէկ մէկ գրես: Ձէ որ գրիչ բանեցնելուն վարժվել ես եւ ապրում ես կուլտուրական կենտրոնում, ինձ պէս գործակատար չէս Բալկանի ձորերում...»¹:

Փարիզից նա մեկնում է Ռուսիներա: Դրոյին Ռուսիներա ճանապարհորդների թվում եղել է նաեւ Ս. Վրացյանը, որը պատմում է հրաժեշտի պահին Դրոյի հետ կատարված հետեւյալ ուշադրավ դեպքը. «Դրոն Փարիզից մեկնեց դառն յիշողութիւններով Յրանսիայի մասին: Իր մէկ մտերիմ ընկերոջից նա ստացել էր որոշ գումար, իբրեւ ճանապարհածախս եւ Ռուսիներայում առաջին օրերին ապրուստի միջոց: Երբ պայուսակը վերին յարկից ուղարկեցինք վար եւ, ըստ Դրոյի սովորութեան, նստանք մի վայրկեան լուռ, յանկարծ նա ձեռքով շօշափեց գրպանը եւ պոռաց.

-Փողերը գողացել են...

...Ոստիկանական միջամտութիւն-կորած դրամը անկարելի եղաւ գտնել...

- Թո՛ւհ, անբարոյական Յրանսիա, հայհոյում էր Դրոն: Սրանց մի լաւ բոլշեւիզմ է հարկաւոր...»²:

Ռուսիներա ուղեւորվելիս՝ Դրոյին առաջինը դիմավորում է Միսաք Թորլաքյանը, որը Ջիվանշիրին ահաբեկելու պատճառով Կոստանդնուպոլիսում կայացած դատավարությունից վճռով ազատ էր արձակվել ու մեկնել Ռուսիներա: Թաղեւոս Պետրոսյանից, որն այդ ժամանակ Կոստանդիայի հայկական դպրոցի տնօրենն էր,

¹ ՀՀԳ ԿԱ, Ա. Վ. 99-65:

² Վրացեան Ա., Մրկածին Դրոն, էջ 157-158:

իմանալով Դրոյի Ռուսիինիա ժամանելու իրողութիւնը, անհապաղ մեկնում է դիմաւորելու նրան: Միսաք Թորլաքյանը Դրոյին հանդիպում է Փարիզից Ռուսիինիա մեկնող գնացքի վագոններից մեկում ու նրան ուղղում իրեն առավելապես հետաքրքրող հետեւյալ հարցը. «Առաջվա պես պիտի ըլլա, զորավար... Լավ ժամանակներու պես: «Հիմա խաղաղութիւնն է, ասաց զորավար Դրոն: Ասանկ ժամանակ մեզի համար դժվար կըլլա պայքարելով մեր սահմանները շահիլ...»: «Բայց որքա՞ն դեռ համբերութիւն ունենանք», չվարած հարցրեց Միսակ Թորլաքյանը: «Մինչեւ որ նորէն պատերազմ ըլլա, Միսակ, ասաց զորավար Դրոն...»: ¹

Ուշագրաւ է, որ նա Մ. Թորլաքյանի ուղեկցութեամբ առաջին հերթին այցելում է Բուխարեստի Հայոց հյուպատոսարանը, որն այդ ժամանակ թեեւ լուծարվել էր, բայց ձեւականորոքն շարունակում էր գործել: Հյուպատոսարանում գտնվողները, որոնց թվում` ՀՀ կառավարութեան ներկայացուցիչ Հարութիւն Խնդիրյանը, նրան ընդունում են ընդգծված ջերմութեամբ ու հետաքրքրասիրութեամբ ու ուղղում բազմաթիւ հարցեր:

Դրոն, անշուշտ, հիասթափված ու խաբված էր բոլշեւիկներից ու Հայաստանի նկատմամբ Խորհրդային Ռուսաստանի դրսեւորած քաղաքականութիւնից: Խորհրդային Ռուսաստանի նկատմամբ նրա դրսեւորած գաղափարական ու քաղաքական համոզմունքներում տեղի էին ունեցել արմատական փոփոխութիւններ:

Հյուպատոսարանում պատասխանելով իրեն հասցեագրված հարցերին` նա ասել է. «Կհարցնեք թե որուն դեմ պիտի պայքարի՞նք: Առանց երկմտանքի կպատասխանեմ` բոլշեւիկներուն դէմ: Թուրքերը մեր մարմինը սպանեցին, իսկ բոլշեւիկները մեր հոգիները կսպանեն: Պէտք է մեր հոգիները փրկենք, որպէսզի հետո մեր ջարդված մարմինները վերակենդանացնենք» ²:

Դրոն հաստատվում է Ռուսիինիայի Փլոյեշտի քաղաքում եւ աշխատանքի անցնում Ղուկասյանների նալթաբոնարանում, սկզբում որպէս հսկիչ, ապա մի փոքր անց` կառավարիչ: Լիովին վայելելով գործարանատիրոջ՝ Ա. Ղուկասյանի բարյացակամութիւնն ու վստահութիւնը, նա, չնորհիւ իր կազմակերպական ընդունակութիւնների, կարողանում է աստիճանաբար ընդլայնել իր գործարար կապերն ու գործունեութեան շրջանակները: Գնելում է նալթի պարունակու-

¹ Վարուժան Վարդանյան, Եզվ. աշխ., էջ 397:

² Նույն տեղում:

Թյամբ Հարուստ Հողամասեր ու դառնում նավթարդյունաբերող: Նրա մոտ, ինչպես Հին Բայազետում ապրած տարիներին, հետզհետե հավաքվում եւ նրա ձեռնարկությունում աշխատանքի են անցնում մարտական զինակիցներն ու բարեկամները, որոնց թվում՝ Կուռո Թարխանյանը, Միսաք Թորլաքյանը, Գրիգոր Ամիրյանը եւ այլք:

«Հստ լաւագոյն սովորութեան,- գրում է Տ. Դեւոյանը (նա նույնպես մի որոշ ժամանակ ապրել է Պոլսեշտի քաղաքում՝ Դրոյի մոտ-Հ. Գ.), - նա իր մօտ տանում է իր սիրելի ընկերներին: Իր տունը անպակաս է լինում հիւրերով»¹:

Մինչ Դրոյին հանդիպելը, Մ. Թորլաքյանը Արամ Երկանյանի ընկերակցությամբ ժամանակավորապես բնակել է Ռումինիայի Կոնստանցիա քաղաքում: Երկու նշանավոր վրիժառուներն ապրել են ոչ այնքան տանելի պայմաններում:

Իր հեղինակած «Օրերուս հետ» գրքում անդրադառնալով Արամի հետ Կոստանցիայում ապրած օրերին՝ Մ. Թորլաքյանը գրում է. «Ամերկայէն մաս մը դրամ էր ստացուած: Ասով Արամին հետ 6 հատ կով առինք, ագարակ մը վարձեցինք ու կաթնատնտեսութեան գործի սկսեցինք: 7-8 ամիս քաշքշեցինք: Շահ չկցանք բերել: Շատ մը դժուարութիւններու ենթարկեցանք անփորձութեան և այլ պատճառներով և ծայրը ծայրին չկրցանք բերել...»

Այդպէս, անկանոն կեանք մը վարելով, օր մը կուշտ, օր մը անօթի, քաշքշեցի Քոնստանցիայի մէջ մինևեւ 1925 թ., երբ Դրօն եկաւ Ռումինիա:

Դրօն այդ ժամանակ նաւթային շրջանի կեդրոն Միսիլայի մէջ կը ծառայէր յայտնի նաւթարդիւնաբերող Ղուկասովներու մօտ, որպէս անոնց գործի կառավարիչ: Գացի անոր մօտ և գործի դրաւ...»²:

Ռումինիայում հաստատվելու սկզբնական շրջանի նրա գործունեության ուսումնասիրությունը մատնանշում է, որ զուտ կուսակցական աշխատանքը նրա գործունեությունում դեռեւս առաջնահերթ խնդիրը չէր: Թեեւ նա Ռումինիայում հաստվելու առաջին տարիներին գրեթե չի մասնակցել կուսակցական ժողովներում արծարծվող հարցերի քննարկմանը, այնուամենայնիվ, ընկերները, խոր հարգանք տածելով նրա նկատմամբ, ցանկանում են նրան ընտրել ՀՅԴ

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1937, թիւ 9, էջ 17:

² Թորլաքեան Ս., Գշվ. աշխ., էջ 512:

բյուրոյի անդամ: Դրոն կտրականապես հրաժարվում է ընկերների առաջարկած շնորհից: Նրան այդ ժամանակ չէր հետաքրքրում կուսակցական գործունեությունը:

Ռուսիներն իրենք, որպես գործարար նավթարդյունաբերող, հանգիստ ու ապահով ապրում է մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբը: Այդ ընթացքում նրա կյանքում տեղի ունեցած կարեւորագույն իրադարձություններից մեկը՝ նրա ամուսնությունն է: Այս ամուսնությունը նրա կենսագիրներից Թադե Պետրոսյանը պատմում է, որ Փլոյեչեստի քաղաքի Դրոյի բնակարանում կայացած ՀՅԴ Ռուսիների կառույցի հերթական ժողովի ավարտից հետո, նա իրեն ստիպել է, որ մի երկու օր մնա Փլոյեչեստիում՝ իր տանը: Զրույցներից մեկի ժամանակ Դրոն անսպասելիորեն ասել է.

«- Թադէ ջան, ի՞նչ անխիղճ էք իմ հանդէպ: Բոլորդ ունէք ձեր ընտանեկան տաքուկ կեանքը: Միթե՞ մի օր էլ չպիտի մտածէք իմ մասին...

Իմ հարցումներին նա պատասխանեց.

Դու կարող ես, եթէ ուզես, գտնել մի հալալ հացակեր ինձ համար:

Եւ մեր Դրոյի համար իր սրտին ուղած «հալալ հացակերը» եղաւ բոլորիս սիրելի Գայանէն»¹:

Դրոն Գայանէի հետ ամուսնացել է Ռուսիներն իրենք՝ 1935-ին: Վարուժան Ոսկանյանի գնահատմամբ՝ «Այնպես, ինչպես պատահում է ավելի շատ հատկապես կանանց, քան տղամարդկանց հետ, Գայանէն եղավ այն հազվագյուտ մարդկանցից, ում հաջողվեց հաղթել դարին՝ առանց ստիպված լինելու նրա դեմ պայքարել: 1900-ին Ղարաբաղի Նուխի բնակավայրում ծնված, հետո Ռուսիների վերադարձված Բեսարաբիայի Չետատեա Ալբը բնակավայրում ապրած Գայանէ Կանայանը մահացավ 2005 թ. Բոստոնում, 105 տարեկանում, ճիշտ ապրիլի 24-ին, երբ հայկական գաղութները ոգեկոչում էին 1915-ի ցեղասպանության իննսուներես տարին»²:

Դրոն մինչև 2-րդ համաշխարհային պատերազմի սկիզբը, ինչպես արդեն նշվել է, ապրել է Ռուսիներն իրենք՝ ու այդ ընթացքում բազմաթիվ կապեր է հաստատել Գերմանիայի գործարար

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, թիւ 10, էջ 29:

² Վարուժան Ոսկանյան, Գշվ. աշխ., էջ 184:

չըջանակները հետ: Դրոյի, որպես նավթարդյունաբերողի գործունեութիւնը շարունակվում է մինչեւ երկրորդ աշխարհամարտը: Եվրոպայում նացիզմի ի հայտ գալը եւ Գերմանիայում, Իտալիայում նրանց կողմից իշխանութեան նվաճումն ու ապա 2-րդ աշխարհամարտի բռնկումը, բնականաբար իրենց խոր կնիքն են դնում ոչ միայն նրա ապրելակերպի ու կենցաղի, այլեւ գաղափարական համոզմունքների, քաղաքական կողմնորոշման եւ նրա գործունեութեան ուղղվածութեան վրա:

Շատ է հորովվել ու հորովվում այն մասին, թե Դրոն 2-րդ աշխարհամարտի տարիներին համագործակցել է Փաշխտական Գերմանիային: Այո՛, դա իրողութիւնն է:

Ինչո՞ւ Դրոն, որը մինչ այդ առավելապես հայտնի էր իր ռուսական կողմնորոշմամբ, հանկարծ հայտնվում է գերմանացիների հետ համագործակցողների շարքում: Մի՞թե նրա գաղափարական-քաղաքական համոզմունքներում եւ կողմնորոշման մեջ, պայմանավորված ժամանակաշրջանի յուրահատկութեամբ ու տեղաշարժերով, կատարվել էին արմատական փոփոխութիւններ: Ինչպիսի՞ հանգամանքներ կարող էին նրան կողմնորոշել ու առավել եւս հարկադրել, որպեսզի նա համագործակցեր գերմանացիների հետ:

Գերմանիայում բնակվող հայերը գերմանացիների հետ որոշակի բարեկամական կապեր էին հաստատել դեռեւս քսանական թվականների սկզբներին, երբ Յոհանես Լեփսիուսի նախաձեռնութեամբ Բեռլինում եւ հենց իր իսկ նախագահութեամբ ստեղծվում է գերմանա-հայկական միութիւնը, որի փոխնախագահն էր Արտաշես Աբեղյանը: Ի դեպ, այդ միութեան գործավարներից մեկը եղել է Ավետիք Իսահակյանը: Լեփսիուսի մահից հետո 1926 թ. միութիւնը գլխավորում է գոկտոր Պ. Ռորբախը: Նույն թվականին Արտաշես Աբեղյանի գործուն մասնակցութեամբ Բեռլինի համալսարանին կից Արեւելյան լեզուների սեմինարիայում բացվում է հայագիտութեան ամբիոն: Արտաշես Աբեղյանի առաջարկութեամբ եւ գերմանա-հայկական միութեան գործուն մասնակցութեամբ 1928 թ. Բեռլինի նորաբաց փողոցներից մեկը կոչվում է «Հայկական փողոց»:

Բեռլինի խիստ փոքրաքանակ, մինչեւ 1000 հոգանոց հայ գաղութի կյանքը, նաեւ շնորհիվ Լեփսիուսի հիմնադրած գերմանա-

Հայկական միության ջանքերի, մինչև 1933 թ. ընթանում է խաղաղ, բնականոն հունով:

1933 թ. Հիտլերի կողմից Գերմանիայում իշխանության ղեկը նվաճելուն զուգընթաց, իրավիճակը կտրուկ փոխվում է ոչ միայն այդ երկրում, այլև ամբողջ Եվրոպայում: Այդ ամենին զուգընթաց, կտրուկ փոխվում է նաև Գերմանիայի եւ մյուս երկրների Հայկական գաղութների կյանքը:

Հայտնի է, որ Փաշխտական վարչակարգը առանձնահատուկ բացասական վերաբերմունք ուներ ոչ արիական ծագում ունեցող, մասնավորապես սեմական լեզվաընտանիքին պատկանող ազգերի, հատկապես հրեաների նկատմամբ: Համաձայն Փաշխտական Գերմանիայի պարագլուխների ու գաղափարախոսների դավանած սկզբունքների, ոչ արիական ծագում ունեցող ազգերը պետք է ոչնչացվեին եւ մասամբ վերածվեին արիացիների, իհարկե, առաջին հերթին գերմանացիների ծառայող ստրուկներ: Նացիստ գաղափարախոսներն իրենց հրապարակած բազում հոդվածներում Հայերին ներկայացնում էին որպես ոչ արիական, սեմական լեզվաընտանիքին պատկանող ժողովուրդ, իսկ դա նշանակում էր, որ Հայերը, որպես ոչ արիացիներ, հրեաների ու սլավոնների նման, նույնպես դատապարտված էին ոչնչացման ու ստրկացման: Հայերի ոչ արիական, սեմական լեզվաընտանիքին պատկանելու հորինվածքը մեծապես պայմանավորված էր Հիտլերյան Գերմանիայի դաշնակից Թուրքիայի դիրքորոշմամբ, որն իր գործակալների միջոցով ամենուրեք տարածում էր Հայերի ոչ արիական ծագումը հաստատող միտումնավոր հորինված տեսակետներ ու դրանով իսկ ձգտում էին Գերմանիայի իշխանություններին տրամադրել ընդդեմ Հայության:

Հակահայկական տրամադրություններ են դավանել նացիստական կուսակցությունների բազմաթիվ անդամներ, որոնք պատերազմից առաջ իրենց ելույթներում պնդել են, որ «...Հայերին չի կարելի վստահել, քանի որ տառապում են ուսսական հիվանդություններով եւ այդ ազգին անհնարին է տրամադրել ընդդեմ ուսսաների...»¹:

Եվրոպայի մի շարք երկրներում ապրում էին ավելի քան 500.000 Հայեր: Ի՞նչ ճակատագիր էր սպասում նրանց, եթե

¹ Абрамян Э., Забитый легион, Ереван, 2005, см. 23:

Գերմանիան նվաճեր այդ երկրները, ի՞նչ ճակատագիր էր սպասում բուն Գերմանիայում բնակվող հայերին: Կասկած լինել չէր կարող, որ Եվրոպայի տարբեր երկրներում ու Գերմանիայում բնակվող հայերին անխուսափելիորեն սպառնում էր նոր եղեռնը: Ի՞նչ պետք է արվեր հայուլթյանը սպառնացող այդ վերահաս աղետը կանխելու համար:

1. Նախ եւ առաջ անհրաժեշտ էր արժանի հակահարված տալ հայերին ոչ արիական, սեմական ժողովուրդների շարքը դասող տեսաբաններին ու գաղափարախոսներին եւ ծանրակշիռ փաստարկներով ու օրինակներով հիմնավորել հայերի՝ հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանելու իրողությունը եւ արիական ծագումը:

2. Անհրաժեշտ էր մերձենալ, ընդհանուր եզրեր գտնել գերմանական իշխանությունների հետ եւ շահել նրանց համակրանքն ու վստահությունը: Իհարկե, այդ քայլի կարեւորությունն առավել հրատապ է դառնում փոքր-ինչ ավելի ուշ, պատերազմի ծավալման շրջանում:

1934 թ. գերմանա- հայկական միության ղեկավար դոկտոր պ. Ռորբախը Արտաշես Աբեղյանի աջակցությամբ հրատարակում է «Հայկականություն-Արիականություն» նշանավոր գիրքը, որտեղ նրանք, գերմանացի մի քանի մտավորականների մասնակցությամբ, ծանրակշիռ օրինակներով ու փաստարկներով հիմնավորում են հայերի արիական ծագում ունենալու, հնդեվրոպական լեզվաընտանիքին պատկանելու իրողությունը: Պիտի ընդգծել, որ այդ աշխատության լույսընծայմամբ դրվեց առաջին ծանրակշիռ հիմնաքարը հայերի արիական ծագումը ապացուցելու գործում: Աշխատությունը ուսումնասիրելու նպատակոք ստեղծվում է հատուկ խումբ:

է. Աբրահամյանը իր հեղինակած «Забутыиъ легион» գրքում հիմք ունենալով այդ հարցի վերաբերյալ գերմանացի հեղինակների աշխատություններում տեղ գտած տեսակետները, գրում է «Այդ հարցը ուսումնասիրող խմբի ստեղծումից հինգ ամիս անց, անձամբ Ա. Հիտլերի սեղանին է դրվում Ռոգենբերգի զեկուցման տեքստը, որտեղ գիտական սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրմամբ ապացուցված էր հայերի արիական ծագումը: Նրանում ասվում եւ ապացուցվում է, որ հայ ազգի լեզուն հնդեվրո-

պական ծագում ունի, իսկ ազգը հանդիսանում է հնագույն «Արիացիների» անմիջական ժառանգորդը»¹:

Համաձայն է. Աբրահամյանի վերոհիշյալ գրքում տեղ գտած մեջբերումների, Ռոզենբերգի զեկուցագրում հայերի արիական ծագման վերաբերյալ եղել են հարյուրավոր ապացույցներ ու փաստարկներ, մասնավորապես Դարեհի բանակի կազմում հայկական զորքերի գտնվելու մասին վկայող արձանագրությունների վրա: Պարսկական արձանագրությունում այդ զորամասերը կոչվել են «արիացիների բանակը Հայաստանի հողից...»²:

«Հայկականություն-Արիականություն» գիրքը արագ տարածվում է Գերմանիայում ու ունենում իր դրական եւ բարերար ազդեցությունը: Թերթերում եւ այլ պարբերականներում ու հանդեսներում դադարում են հայերի ոչ արիական ծագումը մատնանշող հոդվածների հրատարակումները: Գերմանիայի ներքին գործոց նախարարությունը՝ հայերին որպես արիացիների տրվում են հատուկ վկայականներ:

«Հայկականություն-Արիականություն» գրքի հրատարակման ու տարածման շնորհիվ, ինչպես արդեն նշվել է, դրվեց հայերի ֆիզիկական գոյությունը սպառնացող վտանգը հեռացնելու առաջին կարեւորագույն հիմնաքարը, մնում էր այն ավելի զարգացնել ու ամրապնդել:

Պատերազմի հենց առաջին իսկ օրերից գերմանական զորքերը մեկը մյուսի հետեւից, աներեւակայելի արագությամբ, նվաճում են Եվրոպական մի շարք երկրներ: Եվրոպական տարբեր տերություններում բնակվող շուրջ 500.000 հայեր հայտնվում են գերմանական գերություն մեջ, եւ դարձյալ Գերմանիայի իշխանությունների վերին մարմիններում վերստին ծեծվում են հայերի ոչ արիական ծագումը հաստատող շինծու հորինվածքները: Իրավիճակն ավելի է բարդանում ու սպառնալի կերպարանք ստանում մանավանդ Գերմանիայի կողմից Ֆրանսիայի նվաճումից եւ ապա Խորհրդային Միության վրա հարձակվելուց հետո:

«Ֆրանսիայի պարտությունից հետո, - նշվում է «Առթիւ դատավարությունների հայ պատերազմական նախարար՝ Կանայեան Դրաստամատ» փաստաթղթում, - 1940-ին 3000 հայ պատերազ-

¹ Абрамян Э , Ըշվ. աշխ., էջ 22:

² Նույն տեղում:

մական գերիներ Ֆրանսիական բանակէն եկան Գերմանիա: Անոնց Ֆիզիկական գոյութիւնը վտանգի մէջ էր, զի գերմանացիները ցեղային հարցեր մէջտեղ նետեցին ու քանի մը աւագ անհատներ չէին ուզեր հայերը արիական ցեղէ հաշուիլ»¹:

ԽՍՀՄ գորքերի կրած արագ եւ դաժան պարտությունների հետեւանքով գերմանական գերությունում հայտնված հարյուր հազարավոր գերիների թվում կային նաեւ հազարավոր հայեր:

«Այս պատերազմի սկիզբը, - կարդում ենք վերոհիշյալ փաստաթղթում,- արտասահմանի հայութեան մեծ մտահոգութիւնն էր հայ ժողովրդի Ֆիզիկական գոյութիւնը Հայաստանի, արտասահմանի մէջ, ու հայ պետութեան պահպանումը»²:

Իր ժողովրդի կյանքով ապրող յուրաքանչյուր ճշմարիտ հայրենասեր հայ, անհրաժեշտաբար պետք է լարեր իր ողջ ուժերն ու կարողությունները եւ միջոցներ փնտրեր ու օգնության ձեռք մեկնէր մահվան ճիրաններում հայտնված հայրենակիցներին: Մի^օթե Դրոն նման ճակատագրական եւ բախտորոշ ժամանակաշրջանում կարող էր ծավալվող դեպքերի ոչ գործուն ականատեսը լինել եւ առանց որեւէ գործնական քայլեր ձեռնարկելու, հանգիստ դիտել, թե ինչպես էին գերմանական գերության մեջ, համակենտրոնացման ճամբարներում ոչնչանում իր արյունակիցները: Նրա գլխավոր մտահոգությունն էր. ինչպե՞ս վարվել եւ ինչպիսի՞ քայլեր կենսագործել, որ հայրենիքը՝ Հայաստանը եւ Եվրոպայի հայոց սփյուռքը, ինչպես նաեւ գերմանիայի գերության շղթաններում հայտնված հազարավոր հայորդիներ չհոչոտվեին պատերազմի հետեւանքով:

Դրոյի համագործակցությունը, գործնական առումով, գերմանացիների հետ սկսվել էր դեռեւս Ռումինիայում՝ պատերազմի սկզբնական շրջանում:

«Данные 4 Управления НКГБ СССР к 17.12. 1942 г. Об антисоветской деятельности дашнакского лидера Дро Канаяна в 1942 г.» փաստաթղթի հավաստմամբ՝ «Մինչեւ ԽՍՀՄ-ի վրա Գերմանիայի հարձակվելը, Դրոն փորձել էր կապեր հաստատել ֆաշիստների հետ: Պատե-

¹ ՀՀԳ ԿԱ, ֆ. Ս. Վ., թժ. 46, գ. 5բ (Դրոյի գործունեությունը համառոտակի ներկայացնող այս փաստաթուղթը կազմվել է նրա ձերբակալության կապակցությամբ՝ ամերիկացիներին ներկայացնելու նպատակով):

² Նույն տեղում:

րազմի հենց սկզբում նա ժամանել է Գերմանիա, որտեղ գործուն աշխատանքներ է ձեռնարկել՝ հայ հետախուզյուններից կադրեր պատրաստելու ուղղությամբ»:

Ճիշտ է, նա որպես նավթարդյունաբերող որոշակի կապեր արդեն հաստատել էր Գերմանիայի գործարար շրջանների հետ, բայց դա դեռեւս բավարար չէր: Հանուն իր հայրենիքի եւ ազգակիցների փրկության ու գոյության պահպանման՝ Դրոն աշխատում է միջոցներ փնտրել, մերձենալ, կապեր հաստատել Գերմանիայի բարձրաստիճան պաշտոնյաների եւ շահել նրանց վստահությունն ու համակրանքը:

Երկրորդ աշխարհամարտի սկզբնական ժամանակահատվածում խորհրդային զորքերը ներխուժում են Ռումինիայի տարածք եւ գրավում Չերնովեցի ու Բուկովինիայի շրջանները: Գերմանիայի ռազմական ուժերը, ռումինացիների գործուն աջակցությամբ, խորհրդային զորքերին դուրս են մղում Ռումինիայի տարածքից եւ պատրվակ ծառայեցնելով, թե իբր խորհրդային զորքերի առաջխաղացմանը նպաստել ու աջակցել էին հրեաները, սանձազերծում են հրեաների զանգվածային ջարդեր:

Գերմանական կառավարության հրահանգով ռումինական իշխանությունները նույն պատճառաբանությամբ ու պատրվակով ցուցակագրում են Ռումինիայում բնակվող բոլոր օտարազգիներին, այդ թվում նաեւ հայերին: Եթե գերմանական իշխանությունները ցանկություն հայտնեին, կամ որոշակի իրական փաստերով հաստատեին նրանց ներկայացրած մեղադրանքները, ապա ցուցակագրվածներին անխուսափելիորեն սպառնալու էր հրեաներին բաժին ընկած ողբերգական ճակատագիրը: Այդ նույն օրերին Բուխարեստի մեջ ձերբակալվում եւ Ռումինիայի խորքերն ու ճամբարներն են աքսորվում 40 հայեր, իսկ Փլոյեշտի եւ մյուս քաղաքներում հաշվառման են վերցնում այնտեղ բնակվող բոլոր հայերին: Կասկած լինել չէր կարող, որ աքսորված եւ հաշվառման վերցված հարյուրավոր հայորդիները կարժանանային դաժան ճակատագրի, եթե նրանց ժամանակին չցուցաբերվեր անհրաժեշտ օգնություն: Իր հայրենակիցներին բաժին ընկած դժբախտ ճակատագիրը թեթեւացնելու, նրանց անխուսափելի կործանումից փրկելու նպատակով Դրոն գործի է դնում իր ողջ

կարողությունները, իշխանությունների ու գործարար շրջանների հետ ունեցած կապերը:

«Դրոն,- վկայում է Միսաք Թորլաքյանը,- անմիջապէս գործի անցաւ եւ իր բարեկամներու աջակցութեամբ յաջողեցաւ վերոյիշեալ 40 աքսորեալները բոլորն ալ ետ բերել տալ: Յաջողեցաւ նոյնպէս Բլօէշթի մէջ արձանագրուելու հարցը փակել տալ եւ այլեւս ոչ ոք քշեցին քաղաքէն դուրս: Բոլորն ալ արտօնուեցան մնալու, պայմանով, որ քաղքէն դուրս չգան. քաղքէն դուրս գալ պարտաւորուելու պարագային պէտք էր որ առանձին թոյլտուութիւն ստանային: Ասքէ օգտուելով, յաջողեցայ առանձին արտօնագիր մը ստանալ իբրեւ Դրոյի պաշտօնեան եւ ազատ երթեւեկել նաւթային շրջանին մէջ»¹:

Քանի որ Դրոն Հ.Յ.Դաշնակցութեան անդամ էր եւ անվիճելիորեն մեծ հեղինակութիւն վայելող գործիչ, ուստի կարելի է կարծել, որ նա գուցե եւ գործել է հենց կուսակցութեան որոշմամբ ու հանձնարարութեամբ: Նրա գործունեութեան այդ շրջանին վերաբերող փաստաթղթերի, ՀՅԴ ղեկավար մարմինների կողմից ընդունված որոշումների ու բանաձեւերի ուսումնասիրութիւնը միանշանակ ցույց է տալիս, որ Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմից նման որոշում չի եղել եւ չէր կարող լինել:

1938 թ. հուլիսին Կահիրեում գումարված ՀՅԴ 13-րդ ընդհանուր ժողովում, որին ի դեպ Դրոն չի մասնակցել ընդունված որոշումներում եւ բանաձեւերում չկա որեւէ հստակ տեսակետ, դիրքորոշում Գերմանիայում տիրապետող գաղափարախոսութեան եւ նրա կողմից իրականացվող քաղաքականութեան վերաբերյալ: Նույնիսկ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ծավալման ժամանակահատվածում Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը այդ հարցի վերաբերյալ դարձյալ չի ընդունել ժամանակաշրջանի ոգուն եւ պահանջների յուրահատկութիւններին համահունչ եւ դրանցից բխող հստակ որոշում, որով պիտի առաջնորդվեին ու գործեին ՀՅԴ ապակենտրոն կառույցները:

Հ.Յ.Դաշնակցութեան Բյուրոյի անդամներն այս հարցի կապակցութեամբ տարբեր, իսկ երբեմն էլ իրարամերժ տեսակետներ են պաշտպանել: Օրինակ, իր անգլիամետ կողմնորոշմամբ հայտնի, Անգլիայի վարչապետ Ուինստոն Չերչիլի ջերմ երկրպագու Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, ինչպես նաեւ Համո Օհանջանյանը

¹ Թորլաքեան Ս., Օրերուս հետ, Պէյրուօ, 1963, էջ 515:

կտրականապես դեմ են եղել Խորհրդային Միության եւ Գերմանիայի հետ համագործակցելուն, գտնելով, որ այդ պետությունները վարում են հակաժողովրդական, բռնապետություններին յուրահատուկ բարոյագուրկ քաղաքականություն:

Դրոյի համոզմունքով, ազգի եւ հայրենիքի գոյության պահպանման եւ նրա ապագայի համար վճռորոշ նշանակություն ունեցող ժամանակաշրջանում իրենք կողմնորոշման եւ քաղաքականության հարցում չպետք է տուրք տային եւ առաջնորդվեին գուտ բարոյական ու ժողովրդավարական սկզբունքներով ու չափանիշներով, քանի որ քաղաքականությունը ինքնին բարոյագուրկ է, անկայուն եւ փոփոխվող: Նա գտնում էր, որ պետք է առաջնորդվել ազգային շահերի պաշտպանությամբ եւ անպայմանորեն հաշվի առնել ու համագործակցել իրական հզորությամբ օժտված վճռորոշ ուժերի հետ¹:

Պատերազմի բռնկման հենց առաջին իսկ օրերին Դրոն իր շուրջն է համախմբում իր երբեմնի մարտական գինակիցներին ու համախոհներին եւ նրանց աջակցությամբ ծավալում բուռն գործունեություն:

«Հիտլերեան զօրաբանակները, - գրում է Թադե Տեր-Պետրոսյանը, - շանթահարող հարուածներով յառաջանում էին Ռուսաստանի սահմաններից ներս: Ս. Արարատեանի (Հայաստանի Հանրապետության կառավարության նախկին խնամատարության նախարարը Հ. Օհանջանյանի վարչակազմում - Հ.Գ.) եւ Դրոյի հրաւէրով մի խումբ ընկերներ հաւաքուեցինք Պուքրէշ: Հաւաքոյթի նպատակն էր պարզել քաղաքական կացութիւնը եւ մտածել թէ՛ ի՞նչպէս եւ ի՞նչ միջոցներով կարելի է օգնութեան հասնիլ պատերազմի վայրերի մէջ գտնուած հայ զանգուածներին եւ միաժամանակ ի՞նչ կարող էինք անել երկրի համար, եթէ նացիստական արշաւը հասնէր եւ մեր հայրենիքին»²:

Այդ նույն հավաքույթում ընդհանուր գծերով հրավիրյալներին ներկայացնելով պատերազմի հետեւանքով ելրոպական երկրներում ստեղծված քաղաքական կացությունն ու հայության վիճակը՝ Դրոն ասել է. «...Անակնկալներով յղի այս օրերին, մենք չենք կարող մնալ լուռ հանդիսատես եւ թողնել, որ մեր եղբայր-

¹ Տե՛ս ԴՅԴ ԿԱ, ֆ. Ս. Կ., քժ. 465, գ. 5 ք:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, թիւ 10, էջ 29:

ներն ու քոյրերը արեան ծովի մէջ խեղդուեն: Լուրջ մտածե՛նք, միջոց գտնենք՝ օգնութեան հասնելու համար նրանց, քանի որ, եղած ճշգրիտ լուրերի համաձայն, հրեաների պէս վտանգուած է ե՛լ հայութիւնը...»¹:

Դրոյի եւ նրա զինակիցների մտահոգութիւնն ու գործունեութեան բուն նպատակը միակն էր. ողջ ուժերը, կարողութիւններն ու հնարավորութիւններն ի սպաս դնել, որպէսզի աշխարհասփյուռ հայութիւնը, ինչպէս կատարվել էր 1-ին աշխարհամարտի ժամանակ, զոհ չդառնար այս պատերազմին:

Դրոն ու իր զինակիցները ծրագրում են համապատասխան գործունեութիւն ծավալել գլխավորապէս հետեւյալ ուղղվածութեամբ.

1. Զերծ պահել հնարավոր կոտորածներից ու աքսորներից եվրոպական պետութիւններում բնակվող հայութեանը:

2. Գերմանացիների նախաձեռնութեամբ տարբեր վայրերում կառուցված համակենտրոնացման ճամբարներից եւ հանքավայրերում գործող աշխատանքային բրիգադներից ազատել հայ ռազմագերիներին:

3. Քանի որ Խորհրդային Միութեան տարածքում գերմանական զորքերի սրընթաց առաջխաղացման հետեւանքով տասնյակ հազարավոր հայեր հայտնվել էին նացիստների գերիշխանութեան ներքո, ապա պետք է հնարավոր բոլոր միջոցների օգտագործմամբ կանխվեր գրավյալ շրջանների հայ բնակչութեանը սպառնացող մահացու վտանգը: Այդ նպատակով, նաեւ Դրոյի նախաձեռնութեամբ, ԽՍՀՄ-ից արդեն գրավված բնակավայրերում աշխատելու են գործուղվում այդ գործին զինվորագրված բազում նվիրյալներ:

«Յուրեանի (Հարութիւն Հարութիւնյան - Հ.Գ.) հետ, - գրում է Միսաք Թորլաքյանը, - նաեւ երկու հոգի, զրկուեցանք Վարչաւա, անկէ անցնելու Ռուսաստան եւ օգտակար ըլլալու թէ՛ հայ ռազմագերիներու եւ թէ՛ փախստականներու փրկութեան ու պաշտպանութեան գործին: Նոյն նպատակով Պուքրէշէն ուղղակի Օտեսա անցած էին, գերմանացիներու թոյլտուութեամբ, Սիմոն Փիլիպոսեանը եւ Թաթէ Պետրոսեանը»²:

¹ Նույն տեղում:

² Թորլաքեան Մ., Աշխ., էջ 515:

4. Ամենակարեւորը՝ Մայր Հայրենիքի՝ Հայաստանի ճակատագիրը: Մի՞թե հնարավոր էր կանխատեսել, որ մինչ այդ միմիայն արագ ու շոնդալի հաղթանակներ նվաճած, Եվրոպայի մեծ մասը նվաճած հզոր Գերմանիան ի զորու էր պարտվել: Իսկ եթե հանկարծ Գերմանիան տոներ իր հերթական հաղթանակը, ապա այդ դեպքում ի՞նչ էր սպասվում Հայաստանին, չէ՞ որ հայուլթյան դարավոր եւ ոխերիմ թշնամին՝ Թուրքիան, Գերմանիայի դաշնակիցն էր եւ կազմուպատրաստ, մշտաբխուն վիճակում հարմար պահի էր սպասում հարձակվելու Խորհրդային Միության վրա: Նկատի ունենալով այդ իրական եւ կարեւորագույն հանգամանքը՝ Դրոյի «դատավարութեանը» ներկայացված վերոհիշյալ փաստաթղթում նշվում է.

«Մեծագոյն վտանգ էր Թուրքիան...

Անկասկած էր, որ Թուրքերը պիտի արշաւէին Հայաստան եւ Կովկաս...Ռուս-թուրքական յարաբերութիւնները շատ պրկուած էին: Եթէ պրկուածքը վերջանար պատերազմով, Թուրքերու մուտքը Կովկաս պիտի նշանակէր հայ ժողովրդի բնաջնջում...

...անվիճելի էր, որ Գերմանիա-Թուրքիա միասին շուտով գործ պիտի ձեռնարկէին Կովկասի եւ Հայաստանի դէմ: Այս պարագային հայ ժողովուրդը դարձեալ, ինչպէս 1915-18-ին, Թուրքիայի գոհը պիտի ըլլար: Միայն գերման բանակը կրնար պաշտպանութիւն տալ հայ ժողովրդին ու երկրին»¹:

Թուրքերի Անդրկովկաս եւ Հայաստան ներխուժելու վտանգը, որը բնավ էլ բացառված չէր, անկասկած կարող էր հարցականի տակ դնել Հայաստանի եւ հայուլթյան գոյութեանը: Դրոն գերմանացիներին մերձենալիս առաջնորդվել է նաեւ առաջ հենց այս հանգամանքով:

Այդ նույն փաստաթղթում նշվում է, որ Վերմախտի բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ կայացած հանդիպման ժամանակ Դրոն ու հայկական պատվիրակութեանը նրանց են ուղղել հետեւյալ հարցը. «Ի՞նչ է լինելու Գերմանիայի հաղթանակից հետո ու ինչպիսի՞ կարգավիճակ է ունենալու Հայաստանը, եթե Թուրքական զորքերը ներխուժեն Հայաստան»²:

¹ ՀՀԳ ԿԱ, Ֆ. Ս. Վ., քժ. 46, գ. 5բ, էջ 6:

² Ն ույն տեղում:

Դրոյին ու հայկական պատվիրակութեանը առավելապես մտահոգում էին Հայաստանի ու հայութեան անվտանգութեան ապահովմանը նպատակաուղղված Գերմանիայի կողմից ձեռնարկվելիք միջոցառումներն ու երաշխիքը: Պատասխանը միակն էր. «...երաշխիքը կազմավորվող հայկական լեգեոնն է, որը Գերմանիայի աջակցութեամբ պիտի պաշտպանի Հայաստանը»¹:

1942 թ. աշնանը Բեռլինում ռազմագերիների հետ կայացած հանդիպման ժամանակ, նկատի ունենալով այդ իրողութիւնը, նա ասել է. «Դժժան ճակատագիրը մեր քույրերին եւ եղբայրներին սփռել է աշխարհով մեկ: Արեւը մայր չի մտնում հայ մարդու վրա, որովհետեւ հայերը ամեն տեղ են, բոլոր աշխարհամասերում: Մենք ունենք մեկ կրոն, մեկ լեզու ու մեկ հայրենիք: Մենք պետք է օգնենք իրար, սիրենք մեր հայրենիքը: Այժմյան Հայաստանը, որ մոտավորապես 28 հազար քառակուսի կիլոմետր է, մեր լայնածավալ հայրենիքի մի սրբազան ու թանկագին կտորն է:

Չպետք է մոռանալ, որ մեր դարավոր թշնամին Թուրքիան է, որը սահմանի վրա կենտրոնացրել է երկու միլիոն զորք եւ ամեն ժամ պատրաստ է ներխուժել Կովկաս: Իհարկե, առաջին հերթին՝ Հայաստան: Թուրքերը ուշի ուշով հետեւում են կենտրոնական Ռուսաստանի արյունահեղ կռիվներին: Եթե ռուսները կորցնեն Ստալինգրադը, Թուրքիան կներխուժի Կովկաս»²:

Հանդիպման ընթացքում Դրոյի արտասանած այդ խոսքերը վկայում է նույն հանդիպման մասնակից, Ապարանի շրջանի Բուժական գյուղի բնակիչ Վահան Սարգսյանը «Հայաստանի Հանրապետութիւն» օրաթերթի 2000 թ. մարտի 21-ի համարում, «Հանդիպում Դրոյի հետ» հուշագրութիւնում*:

Եթե նկատի ունենանք Դրոյի հասուն տարիքը, նյութական ապահովվածութիւնը եւ բազմաթիվ երկրներում ունեցած գործնական կապերն ու ծանոթութիւնները, ապա դժվար չէ պնդել, որ նա, ցանկութեան դեպքում օգտագործելով իր լայն հնարավորութիւններն ու ֆինանսական կարողութիւնը, կարող էր հեռու մնալ այդ ամենից ու ընտանիքով մեկնել՝ բնակվելու առավել ապահով որեւէ վայր, հանգիստ եւ խաղաղ անցկացնել իր կյանքի մնացած տարիները: Բայց մի՞թե դա էր նրա կյանքի իմաստն ու նպատակը:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² ՀՀԳ ԿԱ, Ֆ. Ս. Կ., քծ. 46, գ. 5բ, էջ 6:

Որպես կանոն, Դրոն իր գործունեությունն անվատակի ու ձգտումների մասին անթաքույց արտահայտել է անգամ համակենտրոնացման ճամբարներում հայ ռազմագերիների հետ կայացած հանդիպումների ժամանակ: Վերոհիշյալ Վահան Սարգսյանի հավաստմամբ՝ այդ նույն հանդիպման ընթացքում Դրոն, ներկայացնելով գերմանացիների հետ համագործակցելու հիմնական շարժառիթներն ու նկրտումները, ընդգծել է. «... Ես արդեն 60 տարեկան եմ: Հայաստանի անկախությունն ու ազատության համար կռվել եմ թուրքերի ու բուլղերի կողմից: Միշտ ձգտել եմ օգնել իմ բազմաչարչար ժողովրդին: Նրան տեսնել ազատ, անկախ ու երջանիկ: Ահա ինչու այս տարիքում, անտեսելով բոլոր դժվարությունները՝ շարունակում եմ պայքարը իմ ժողովրդի ազատության եւ անկախության համար»¹:

Նրա գործունեությունն ուղղվածությունն արդեն վճռված էր, իսկ ի⁶⁰նչ դիրքորոշում պետք է որդեգրեր հայությունը սփյուռքում եւ հայրենիքում խորհրդագերմանական պատերազմի ընթացքում:

Սփյուռքահայ քաղաքական շրջանակներում այս հարցի վերաբերյալ հստակ, միանշանակ տեսակետ չի եղել: Քաղաքական, կուսակցական գործիչներից ոմանք, որոնք անվերապահորեն հավատացել են Գերմանիայի հաղթանակին եւ ընդգծված հակախորհրդային տրամադրվածություն ունեին, գտնում էին, որ եթե գերմանական զորքերը ներխուժեն Խորհրդային Միության տարածքը, ապա հայ ժողովուրդը Հայաստանում պետք է ապստամբություն բարձրացնի ընդդեմ խորհրդային կառավարության եւ օգտվելով գերմանական զորքերի ներկայությունից՝ տապալի խորհրդային իշխանությունն ու երկիրը հռչակի անկախ հանրապետություն:

Դրոն ունեցել է ճիշտ հակառակ դիրքորոշում եւ դեմ էր ԽՍՀՄ տարածքում գերմանական զորքերի ներխուժման պարագայում Հայաստանում հայության ապստամբությանը: Նա մեծ հավատ է ընծայել ռուս ժողովրդի ու ռուսական զենքի հզորության նկատմամբ եւ չի հավատացել Խորհրդային Միության պարտությանը: Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ գերմանական

2.*Տողերիս հեղինակի հավաքածուում պահպանվում է նաեւ այդ հանդիպման մանրամասները պատմող Վահան Սարգսյանի ծայնագրությունը:

գորքերը գտնվում էին Մոսկվայի մատուցյններում, իսկ հետո հասել Ստալինգրադ, Դրոն համոզված է եղել, որ ռուսները հաղթելու են: Այդ իսկ պատճառով նա կտրականապես դեմ էր ապստամբության եւ գտնում էր, որ նման ելույթը խորհրդային իշխանությունների համար հայերին աքսորելու կամ ոչնչացնելու առիթ կարող էր ծառայել: Մի փոքր առաջ անցնելով նշենք, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանության դեմ ձեռնարկվող որեւէ բնույթի ընդվզում, ելույթ կանխելու նպատակով ձեռնարկում է որոշակի անհրաժեշտ քայլեր¹:

Միաժամանակ, քաջատեղյակ լինելով խորհրդային Միությունում տիրապետող իրավիճակին, նա խորապես համոզված էր, որ Հայաստանը չէր կարող ազատագրվել Ստալինյան դաժան բռնապետությունից ու վերստին հռչակել իր անկախությունը: Նա պիտի ընտրվեին կատարեր՝ կա՛մ Հիտլերյան Գերմանիան կա՛մ խորհրդային Միությունը, այսինքն՝ ընտրել երկու չարյաց փոքրագույնը:

Բուհերի համար նախատեսված «Հայոց Պատմություն» դասագրքում հեղինակներն արժանվոյնս գնահատելով սիյուռքահայերի ավանդը պատերազմում Փաշիգամի տարած հաղթանակներում, միաժամանակ նշում են. «Սիյուռքահայության միայն չնչին մասը չմիացավ հայ ազգային ճակատի ուժերին: Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության ղեկավարներից ոմանք Բեռլինում ստեղծեցին «Հայ ազգային խորհուրդ»՝ Արտաշես Աբեղյանի նախագահությամբ: Խորհրդի անդամներից էին՝ Աբրահամ Գյուլխանդանյանը (փոխնախագահ), Հարություն Բաղդասարյանը (քարտուղար), Գարեգին Նժդեհը, Դրաստամատ Կանայանը (Դրո), Վահան Փափազյանը (Կոմս) և ուրիշներ: Խորհուրդը գործում էր Ֆաշիստական Գերմանիայի կողմից զավթված ԽՍՀՄ արևելյան շրջանների նախարարության հովանու ներքո, որի հիմնական նպատակը Կովկասում գերմանական իշխանության հաստատումն էր և այն իրականացնելու համար գերմանական բանակի կազմում հայկական լեգեոնի ստեղծումը»²:

Պիտի ասել, որ «Հայոց Պատմություն» դասագրքի հեղինակների կողմից Բեռլինի Հայոց ազգային խորհրդի հիմնական

¹ Տե՛ս ԳՅԴ ԿԱ, Ֆ. Ս. Վ., քծ. 46, գ. 5թ, էջ 6: Նաև «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, քիւ 10, էջ 30:

² Հայոց Պատմություն, Երեւան, 2012, էջ 667-668:

նպատակին վերագրված տեսակետը փոքր-ինչ թերի է ու միակողմանի: Հայոց Ազգային Խորհրդի հիմնական նպատակը բուշեհիկների տիրապետությունից Հայաստանի ազատագրումն էր, իսկ լեգեոնի կազմավորումը սոսկ միջոց՝ միտված Հայոց անկախ պետականության վերականգնմանն ու Գերմանիայի բռնազավթած երկրներում բնակվող եւ համակենտրոնացման ճամարներում գերություն մեջ տառապող հարյուր հազարավոր հայերի փրկությունը:

Այս առումով ուշագրավ տեսակետ է ներկայացնում Վարուժան Ոսկանյանը: Նրա համոզմամբ՝ «Ի վերջո, հայտնի դարձավ, որ հարյաց փոքրագույն գոյությունն չունի և երկու հարիքների միջև ընտրությունն իրականում ոչ մի հնար չի թողնում: Այդպես եղավ նաև Դրոյի պարագայում այն տասնամյակի վերջում՝ պատերազմն սկսվելու պահին: Նա ընտրեց Բոլշևիկյան Ռուսաստանի դեմ նացիստական Գերմանիայի հետ գործակցելը՝ այդպիսով համարելով, որ երկու նպատակ միանգամից պիտի կատարի. գերմանացիների գրաված Եվրոպայի հայերին պաշտպանելն ու բոլշևիկների գրաված Հայաստանն ազատագրելը...»¹:

Որպեսզի կարողանային իրագործել իրենց որդեգրած ծրագիրը, Դրոն եւ իր զինակիցները, ինչպես արդեն նշվել է, բնականաբար պիտի համագործակցություն ու շփման եզրեր գտնեին ու կապեր հաստատեին Գերմանիայի բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ եւ աշխատեին շահել նրանց համակրանքն ու վստահությունը:

Առավել արդյունավետությամբ աշխատելու եւ իրենց գործունեության ոլորտը առավելագույնս խորացնելու ու ընդարձակելու նպատակով Դրոն մեկնում է Բեռլին ու այնտեղ գործնական կապեր հաստատում գերմանա-հայկական միություն անդամների եւ հատկապես Արտաշես Աբեղյանի հետ, որն այդ օրերին իր գաղափարակից բարեկամների համագործակցությամբ դարձյալ անխոնջ գործունեություն էր ծավալում Գերմանիայի կառավարող շրջաններին կրկին անգամ փաստելու եւ ապացուցելու հայերի ոչ սեմական, այլ արիական ցեղին պատկանելու իսկությունը:

Դրոյի խմբի կազմում ընդգրկվել են ՀՀ կառավարության նախկին անդամներ Սարգիս Արարատյանը (Ֆինանսների ու

¹ Վարուժան Ոսկանյան, Ընվ. աշխ., էջ 186-187:

առեւտրի նախարար), Գեւորգ Ղազարյանը (կրթութեան նախարար), Հովհաննես Դեւեճյանը (նախարարների խորհրդի 1-ին քարտուղար), Աբրահամ Գյուլխանդանյանը (հաղորդակցութեանների և արդարագատութեան նախարար) եւ այլք:

Վարուժան Ոսկանյանի բնութագրմամբ՝ «Փաստորեն, վարչապետից մինչեւ քարտուղար. այդ ժամանակ կարելի էր կազմել Հայաստանի իսկական տարագիր մի կառավարութիւն»¹:

Դրոյին Բեռլինում ընդունել են պատշաճ մակարդակով:

Բեռլինում նա աշխատանքի է անցնում գերմանական բանակի մատակարարման՝ ինտենդանտական ծառայութիւնում եւ շնորհիվ իր ձեռներեցութեան ու տարիների ընթացքում Փլոյեշտիի նախագահների շահագործումից ձեռք բերած հարստութեան եւ նախկինում ունեցած ծանոթութիւնների լայն շրջանակների, կարողանում է ամուր կապեր հաստատել Գերմանիայի կառավարող շրջանների մի շարք հեղինակավոր պաշտոնյաների հետ ու կարճ ժամանակահատվածում նվաճել նրանց վստահութիւնն ու համակրանքը:

Այս առումով վերոհիշյալ՝ «Данные 4 Управления НКГБ СССР к 17.12. 1942 г. Об антисоветской деятельности дашнакского лидера Дро Канаяна в 1942 г.» փաստաթղթում նշվում է. «Ուշագրավ է, որ Դրոն այն եզակի էմիգրանտներից է, որին հաջողվել է գերմանացիների մոտ նվաճել մեծ հեղինակութիւն: Պաշտոնական փաստաթղթերում նրան կոչում են «գեներալ Դրո» եւ հատկացվել է նրա անվտանգութիւնն ապահովող թիկնազորն ու եւ այլն...»²:

Այդ նույն փաստաթղթի հավաստմամբ՝ «Ըստ պաշտոնական տվյալների գերմանական հակահետախուզական ծառայութեան գնդապետ Վիգերին 17. 4. 42 թ. տրվել է հետեւյալ հեռագիրը. «Գեներալ Դրոն ժամանելու է երկու անձանց ուղեկցութեամբ: Պատրաստեցեք 3 սենյականոց առանձին բնակարան»»³:

Համանման փաստաթղթերում տեղ գտած վկայութիւնները ցույց են տալիս, որ նա իրոք կարողացել է ծանոթութիւններ հաստատել ու հանդիպել Գերմանիայի մի շարք բարձրաստիճան պաշտոնյաների հետ: Բեռլինում նա հանդիպել է նույնիսկ էսէս ռեյսխֆյուրեր Հիմլերի (նա միաժամանակ ղեկավարել է Գերմանիայի ներքին գործերի նախարարութիւնը, գաղտնի ոս-

¹ Նույն տեղում, էջ 186:

² Նշված փաստաթուղթը:

³ Տե՛ս Նույն տեղում:

տիկանությունը, էսէս-ը, գեստապոն ու այլ ծառայություններ) ու Ռոզենբերգի (1933թ. Ռոզենբերգը զբաղեցրել է Գերմանիայի ազգային-սոցիալիստական բանվորական կուսակցության արտաքին գործերի կառավարման ղեկավարի պաշտոնը: 1941 թ. նշանակվել է արևելյան բռնազավթած տարածքների ռեյսխ նախարար) հետ:

Դրոն առավել սերտ կապեր է ունեցել Մարտին Բորմանի եւ Ալֆրեդ Ռոզենբերգի հետ:

«Մ. Բորմանի քարտուղարների ու ազգականների խոսակցություններում հաճախակի է հիշատակվել հայ Դրոն, որի հրամանատարությամբ հայկական զորքերը 1918 թ. մայիսին Ապարանի ճակատամարտում հերոսաբար դիմագրավել ու հաղթել էին թուրքական մեծաքանակ ուժերին: Այդ պատճառով նրան բարեկամաբար անվանել են «Ապարանի հերոս»¹:

«Հեռանալով Ռուսիայից, նշում է Տիգրան Դեւոյանը, - Դրոն ընկնում է գերմանական շրջանը, ուր հայերին շատ տեղերում հրեաների տեղ էին ընդունում եւ կարող էին ուղղակի բնաջնջել: Արտաշէս Աբեղեանի հետ նա յաջողում է համոզել գերմանացիներին, որ հայերը ոչ թէ սեմական, այլ արիական ցեղին են պատկանում, եւ այդպիսով կարողանում են փրկել հազարաւոր հայ երիտասարդների կեանքը»²:

Ս. Վրացյանի գնահատմամբ՝ «Պատմութեան ընթացքը անառարկելի վճռականութեամբ հստատեց, որ Դրոյի եւ ընկերների նախասիրութիւնները ճիշդ էին եւ հաշիւները իրական: Գերման քաղաքականութիւնը հայերի վերաբերմամբ հիմնովին բարեփոխվեց. հայերի դէմ սկսուած ճնշումներն ու հալածանքները վերջ գտան. կարմիր բանակի տասնեակ հազարավոր հայ գերիների կեանքը փրկուեց...»³:

Գերմանիայի իշխանությունները ԽՍՀՄ-ի կազմում գտնվող ազգային փոքրամասնությունների, այդ թվում նաեւ հայության, նկատմամբ ունեին առանձնահատուկ դիրքորոշում ու նրանց հետ հարաբերություններ հաստատելու համար առաջնորդվել են հետեւյալ նկատառումներով:

¹ Абрамян Э., Ըշվ. աշխ., էջ 34:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1957, թիւ 9, էջ 17:

³ Վրացեան Ս., Սրրկածին Դրոն, էջ 168:

Նպատակադրվելով զավթել խորհրդային Միությունը՝ Գերմանիայի իշխանությունները ծրագրել էին բազմազգ խորհրդային պետությունը մասնատելու ու ոչնչացնելու համար որպես օժանդակ ուժ օգտագործել նաև Գերմանիայում ու նրա դաշնակից երկրներում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների (ԽՍՀՄ-ի կազմում գտնվող) տարագրություն մեջ գտնվող ազգային կառավարությունների ու կուսակցությունների նախաձեռնությունները:

Ազգային փոքրամասնություններին իր կողմը գրավելու եւ ԽՍՀՄ-ի դեմ պայքարելու նպատակով, Գերմանիայի իշխանությունների որոշմամբ կազմավորվել են Ազգային Կոմիտեներ, որոնց կազմում ընդգրկվել են էմիգրացիայում գտնվող նախկինում գոյություն ունեցող պետական կառույցների ղեկավարներն ու ռազմական բարձրաստիճան զինվորականները:

Ի՞նչ նպատակ էր հետապնդում Հայոց Ազգային կոմիտեն եւ ինչու՞ էր այն կազմավորվել:

ՀՀ ՊԱԿ-ի արխիվում պահպանվող թիւ 6 փաստաթղթի (Ռոզենբերգի գլխավորած Արեւելյան գրաված տարածքների նախարարություն հայտարարությունն է-Հ.Գ.) հավաստմամբ՝

«1 «Հայոց Ազգային կոմիտեն հիմնվել է Բեռլինում 1941 թ. դեկտեմբերի 15-ին Արեւելյան գրաված տարածքների նախարարության հովանավորությամբ: Կոմիտեն իր վրա է վերցնում Գերմանիայի ու հայություն միջեւ միջնորդ լինելու գործառույթը...»

2. Հայոց Ազգային կոմիտեի նպատակն էր մի կողմից Հայաստանի ու հայ ժողովրդի ազատագրումը խորհրդային Ռուսական տիրապետությունից, մյուս կողմից՝ Հայաստանի քաղաքական անկախությունը:

3. Այդ նպատակների ու խնդրի իրականացման համար, Հայոց Ազգային Կոմիտեն հենվում է Գերմանիայի քաղաքական պաշտպանության վրա, որպես կայուն երաշխիք...

4. Իր որդեգրած խնդիրները հաջողությամբ լուծելու համար Հայոց Ազգային Կոմիտեն անհրաժեշտ է գտնում միավորել հայ ազգային բոլոր առողջ ուժերը...

7. Հայոց Ազգային Կոմիտեն գտնում է, որ իր այն ցեղակիցները, ովքեր տարբեր ժամանակահատվածներում քաղաքական ու պատմական հանգամանքների հետեւանքով բռնություններ հար-

կադրված հեռացել էին եւ այժմ բնակվում են տարբեր երկրներում, աստիճանաբար պիտի վերադառնան Հայրենիք...

7. Հայոց Ազգային Կոմիտեն համոզված է, որ իր ազգի ձգտումները կպսակվեն հաջողութեամբ, իսկ Հայաստանը հզոր Գերմանիայի աջակցութեամբ կլինի ինքնուրույն: Հայ ժողովուրդը այդ ճանապարհով կարող է զարգացնել իր մշակութիւնն ու ազգային կյանքը բոլոր ուղղութիւններով...»¹:

Բացի Հայոց Ազգային կոմիտեից, ըստ ԽՍՀՄ ՊԱԺԿ (Պետական Անվտանգութեան Ժողովրդական Կոմիսարիատ) 4-րդ վարչութեան վերոհիշյալ փաստաթղթի՝ Ռոզենբերգի գլխավորած Արեւելյան նախարարութեան կազմում գործել է Կովկասյան բաժանմունք հայկական ներկայացուցչութեամբ, որը ղեկավարել է դոկտոր Բաղդասարյանը (Հարություն Բաղդասարյանը միաժամանակ Հայոց ազգային խորհրդի քարտուղարն էր-Հ. Գ.): Բաժանմունքի նպատակն էր կովկասյան ազգերին պատկանող ռազմագերիների մեջ քարոզչական աշխատանքների կազմակերպումը:

Ըստ այդ փաստաթղթի՝ «Ազգային-բուրժուական կուսակցութեան»՝ «Դաշնակցութեան» ղեկավարութեան մեծ մասը գործուն կերպով համագործակցել է գերմանական հետախուզական ծառայութիւնների հետ: Թեպետ այդ փաստաթղթում նշվում է, որ «Դաշնակցութեան» կուսակցութեան ղեկավարութեան մեծ մասը գործուն կերպով համագործակցել է գերմանական հետախուզական ծառայութիւնների հետ, սակայն հարկ է նշել, որ չկա որեւէ փաստաթուղթ, անգամ հիշատակումներ ու ակնարկներ, որոնք վկայեն Հ.Յ. Դաշնակցութեան վերին մարմնի՝ ՀՅԴ Բյուրոյի կողմից Գերմանիայի քաղաքական ղեկավարութեան հետ մերձեցնելու ու դաշնակցելու իրողութիւնը, հետեւաբար, նաեւ հայկական զորամասեր (լեգեոն) կազմելու որոշումն ու պահանջները:

Պատերազմի սկզբնական շրջանում, երբ հայտնի են դառնում գերմանական իշխանութիւնների հետ Դրոյի ունեցած անձնական կապերն ու շփումները, անգլիամետ Համո Օհանջանյանն ու Ռուբեն Տեր-Մինասյանը նույնիսկ առաջարկել են նրան հեռացնել ՀՅԴ շարքերից եւ միայն Վահան Նավասարդյանի, որն, ի դեպ, ուռսների հետ համագործակցելու կողմնակիցն էր, Դրոյի

¹ Абрамян Э, Ըշվ. աշխ., էջ 188:

մտերիմ ընկերն ու ջերմ երկրպագուն, ակտիվ միջամտությունը կանխում է իրազործելու նրանց մտադրությունը:

Փաստորեն, պատերազմող տերությունների նկատմամբ կողմնորոշման վերաբերյալ միանշանակ որոշման բացակայություն պայմաններում Հ.Յ. Դաշնակցության ապակենտրոն կառույցներն ու անդամները հարկադրված գործել են յուրաքանչյուրն ըստ իր համոզմունքի ու կողմնորոշման:

Գերմանիայի քաղաքական ղեկավարություն հետ բանակցելու նպատակով Բեռլին է ժամանել ոչ միայն Դրոն, այլև Ալ. Խատիսյանի գլխավորած խումբը, որի կազմում էին Սարգիս Արարատյանը եւ Վահան Փափազյանը (Կոմս):

Նրանք առաջին անգամ Գերմանիայի բարձրաստիճան պաշտոնյայի անվտանգության նախարար Ռ. Հայդրիխի հետ բանակցել են 1941 թ. սեպտեմբերին, իսկ մեկ շաբաթ անց վրացական պատվիրակության ընկերակցությամբ հանդիպել են ռեյսինախարար Ա. Ռոզենբերգին, որը պրոպագանդայի նախարար Գեբելսի համաձայնությամբ նրանց հրավիրել է քննարկելու «Ազատ Կովկաս» ծրագիրը: Համաձայն այդ ծրագրի, Կովկասի գրավյալ տարածքում պիտի կազմավորվեին ազգային հանրապետություններ: Այդ նպատակով հիմնվել Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ադրբեջանի «Ազատագրման կոմիտեներ», որոնք 1942 թ. ապրիլին ստացել են Գերմանիային «հավասարազոր անդամ» կարգավիճակը:

Մեկ ամիս անց վրաց ու ազերի պատվիրակությունների ընկերակցությամբ Հայկական պատվիրակությունը, որի կազմում էին Ալ. Խատիսյանը, Ալֆրեդ Մուրադյանը (Հայկական լեգեոնի հոգաբարձու, իսկ 1943 թ. Հայկական միացյալ շտաբի պրոպագանդայի բաժնի վարիչ), Սուրեն Բեկզադյանը, Վարդան Սարգսյանը (1944 թ. փետրվարի 22-ից ղեկավարել է Հայկական միացյալ շտաբը, իսկ 1944 թ. դեկտեմբերի 12-ին նշանակվել է Կովկասյան միավորման «Հայաստան» մարտական խմբի (գունդ) պետ եւ Դրոն¹:

Հանդիպման ժամանակ պատվիրակությունները Գերմանիային խոստացել են գերմանացիների կողմից Կովկասը ազատագրելուն պես Հայաստանը, Վրաստանը եւ Ադրբեջանն անմիջապես

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 34-35:

կհռչակեն իրենց անկախությունը ու կլինեն Սլովակիայի կամ Խորվաթիայի տիպի երկրներ:

Միանգամայն օրինաչափ է եւ տրամաբանական, որ եթե գերմանացիներն ընդառաջեին ու ընդունեին հայկական կողմի առաջարկած համագործակցելու պատրաստակամությունը, ապա պիտի ներկայացնեին նաեւ իրենց պայմանները:

Խորհրդահայ պատմագիտության մեջ շատ է ծեծվում այն տեսակետը, ըստ որի Դրոն եւ Հ.Յ.Դաշնակցության մի շարք անդամներ գերմանական իշխանությունների հանձնարարությամբ հայ ռազմագերիներից կազմել եւ դեկավարել են հատուկ զորամասեր (Հայկական լեգեոն), որոնք գերմանական զորքերի կազմում կռվել են ընդդեմ Խորհրդային Միության: Այս տեսակետը համապատասխանում է իրականությանը, սակայն միակողմանիորեն ուռճացված է եւ խեղաթյուրված: Իրոք, գերմանացիները որպես համագործակցության նախապայման առաջարկել են.

« ա) կազմել յատուկ գունտեր,

բ) դեկաւարութիւր եւ հրամանատարութիւն՝ հայ գերիներէն կազմուած լեգէոններու,

գ) Այս նկատմամբ որոշակի աշխատանք¹:

Դրոն եւ նրա համախոհները գերմանացիներին ներկայացնում են հետեւյալ պահանջները.

«ա) եթէ թուրք-գերման բանակը մտնէ Հայաստան, գերման պետութիւնը պիտի ըլլայ երաշխաւոր հայ ժողովրդի ապահովութեան եւ հայ պետութեան պահպանումին,

բ) հայ սահմանների ընդարձակուել թուրքից զրաւուած մասերով ու Կովկասի մէջ սահմանի խնդիրներու հարթում,

գ) ճանչնալ հայերին Արիական ու չտարածել անոնց վրայ գերման օրէնքները ոչ արիականներու մասին»²:

1941 թ. գերմանական հրամանատարության որոշմամբ հիմնվում է չորս ռազմական կառույցներից (գումարտակ) բաղկացած «Արեւելյան Լեգեոն»-ը: Իսկ նույն թվականի նոյեմբերին կովկասյան չորս լեգեոնի կազմավորման հրամանը ստուրագրում է անձամբ Հիտլերը: Նրա գնահատմամբ՝ «...այդ լեգեոնները ապագա անկախ հանրապետությունների համար հանդիսանալու են որպես միջուկ...»³:

¹ ՀՀԳ ԿԱ, Ֆ. Ս. Վ., քծ. 46, գ. 5բ, էջ 6:

² Սույն տեղում, էջ 7-8:

³ Սույն տեղում, էջ 8:

Կտրականապես դեմ լինելով պատերազմին Գերմանիայի կողմից սլավոն ազգությունների զինվորներից կազմված զորամասերի մասնակցութեանը, Հիտլերը հավանութուն է տվել Կովկասյան ազգութեանը պատկանող զինվորներից բաղկացած լեգիոն, այդ թվում նաև Հայկական լեգեոն կազմավորելու Վերմախտի կառավարութեան ու «Գրաված տարածքների նախարարութեան» ներկայացրած առաջարկութեանը¹:

Ըստ ձեռք բերած համաձայնութեան՝ պիտի կազմավորվեին անկախ պետական կազմավորումներ՝ Հայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան եւ կովկասյան մյուս ազգություններից բաղկացած Լեռնականների Ֆեդերացիա:

Դժվար է միանշանակ ընդունել, որ Գերմանիայի իշխանությունները կհամաձայնեին թույլ տալ Կովկասում կազմավորվելու այնպիսի անկախ հանրապետություններ, որոնք կունենային Գերմանիային հավասարազոր կարգավիճակ: Անկասկած, նախատեսված էր, որ պատերազմի ավարտին Հայաստանին, Վրաստանին, Ադրբեջանին եւ Լեռնականների Ֆեդերացիային տրվեին մարիոնետային պետությունների կարգավիճակ:

Ուշագրավ է, իսկ ինչպիսի՞ն պիտի լինեին նորանկախ հանրապետությունների սահմանները, չէ՞ որ ի սկզբանե սահմանների գծագրման գործում նրանց միջեւ կային վիճահարույց խնդիրներ, որոնց լուծումը բազմիցս հանգեցրել էր պատերազմի:

Հայաստանին խոստացել են Արցախը, Նախիջևեանը եւ Ախալքալախի մի մասը: Ադրբեջանը այդ ամենի դիմաց, որպես փոխհատուցում, ստանալու էր Իրանական «Ադրբեջան»-ի մի մասը ու Հյուսիսային Կովկասի, մասնավորապես Դաղստանի այն շրջանները, որտեղ բնակչութիւնը խոսում էր ադրբեջաներեն: Վրաստանի տարածքը պիտի ընդարձակվեր ի հաշիվ Զակաթալայի եւ Սոչիի օկրուգների²:

Գերմանիայի իշխանությունների կողմից Լեգիոն կազմավորելու որոշում ձեռք բերելը Դրոյի ու նրա զինակիցների համար առաջնահերթ նշանակութուն ուներ: Այդ որոշուն արդեն նրանց իրավունք էր ընձեռում չրջել համակենտրոնացման ճամբարներն ու լեգեոնը համալրելու պատրվակով ազատել ու կազմազերիններին:

¹ St'u Абрамян Э, Ըշվ. աշխ., էջ 36:

² St'u Ըույն տեղում, էջ 37:

Կազմավորման առաջին շրջանում գումարտակներում ընդգրկվել են հակակոմունիստական ընդգծված տրամադրու-թյուն ունեցող ԽՍՀՄ-ի կողմից բռնագավթված ու խորհրդայ-նացված նախկին անկախ հանրապետություններից վտարանդի դարձած եւ տարբեր երկրներում հանգրվանած զինվորականնե-րը, որոնք ատում էին Խորհրդային Միությունն ու պատրաստ էին գերմանական զինուժի կազմում կռվելու ընդդեմ խորհրդա-յին բանակի: Իսկ 1941 թ. դեկտեմբերին հատուկ հրամանով թույլատրվում է կազմավորել Հայկական Լեգեոնը, որի կազ-մում կարող էին ընդգրկվել ռազմագերիները, ինչպես նաեւ Գերմանիայի կողմից բռնագավթած երկրների զենք կրելու ըն-դունակ հայերը¹:

Դրոն խոստացել է նպաստել այդ լեգեոնը զինվորներով համալ-րելու գործին, բայց իրականում գումարտակները կազմավորվել են հենց նրա գործուն մասնակցությամբ: Ավելին, նա Հայկական Լե-գեոնը կազմավորելու ու մարզելու գործում ընդգրկում է մարտա-կան փորձառություն ունեցող նախկին զինվորականների ու անգամ «Նեմեսիսի» խմբի մի քանի անդամներին²:

Վարուժան Ոսկանյանի գնահատմամբ՝ «...քանի որ Դրոն կար-ծում էր, -և իրավացիորեն, որովհետև ամերկացիներն ու Ֆրանս-սիացիները լքել էին Սևրի պայմանագիրը, որը մեծ Հայաստանի պատրանքն էր ներշնչել,-որ հայրենիքը միայն զինված պայքա-րով պիտի ազատագրվեր, իր մոտ վերցրեց «Նեմեսիս» խմբի Ռու-մինիա գաղթած անդամներին՝ աջ ձեռք Միսակ Թորլաքյանին, ապա Երվանդ Ֆրնտրեքյանին, Արամ Երկանյանին, Մկրտիչ Մկրյանին»³:

Ընդհանուր առմամբ Հայկական լեգեոնում ընդգրկվել են 18.000 կամավորներ, որոնցից 11.000-ը զորամասերում գրանցված զինվորներն էին, իսկ 7000-ը՝ օժանդակ-օգնական ուժերը: Լեգեո-նը բաղկացած էր 11 հետեւակային գումարտակներից:

Ճիշտ է, Դրոն չէր հավատում Գերմանիայի վերջնական հաղ-թանակին, բայց բացառված չէր բնավ, որ Բեռլինի դաշնակից Թուրքիան օգտագործեր հարմարավետ պահն ու ներխուժեր Անդրկովկաս: Եվ եթե հիտլերականները հյուսիսից մտնեին

¹ Տե՛ս Ուլյճ տեղում:

² Տե՛ս «Դայրեմիք» ամսագիր, 1956, թիւ 10, էջ 30:

³ Վարուժան Ոսկանյան, Ըշվ. աշխ., էջ 186:

Անդրկովկաս, իսկ հարավից՝ Թուրքիան, ապա Հայաստանը հռչակվելու էր Գերմանիայի դաշնակիցը: Հայ ռազմագերիներից կազմված լեգեոնը նախատեսված էր իրադարձությունների համանման զարգացման պարագայում անհապաղ տեղափոխել Հայաստան: Հայկական լեգեոնի հիմնական պարտականությունը մինչև կանոնավոր բանակի ստեղծումը, պետք է լիներ Հայաստանի Հանրապետության սահմանների ու ներքին կարգուկանոնի պաշտպանությունն ու պահպանումը: Ահա սա էր Դրոյի հիմնական մտահղացումը, ծրագիրն ու նպատակը եւ, լինելով հայրենանվեր, խորաթափանց ազգային գործիչ, նա էլ էր կարող չհաշվարկել եւ չկռադատել հնարավոր տարբերակները:

Հայկական լեգեոնի կազմավորման եւ այդ առնչությունները Դրոյի հետ կայացած հանդիպումներից հետաքրքիր հուշեր է պատմում Վահան Սարգսյանը «Հանդիպում Դրոյի հետ» վերոհիշյալ հուշագրությունում: Այն գործամասը, ուր ծառայել է Վ.Սարգսյանը, պատերազմի հենց առաջին օրերին չընթացավ և գերմանական զորքերի կողմից եւ գրեթե առանց դիմադրության գերի վերցվում: Մի քանի ամիս տարբեր ճամբարներում դաժան օրեր անցկացնելուց հետո Վ. Սարգսյանը 1942 թ. աշնանը բազմաթիվ այլ ռազմագերիների հետ, որոնց թվում նաեւ կային հայեր, տեղափոխվում է Բեռլինի մոտակայքում գտնվող Բեռնաու քաղաքում կառուցված ռազմագերիների ճամբարը: Ընդամենը մի քանի օր Բեռնաուի ռազմագերիների ճամբարում հանգրվանելուց հետո, հազարավոր ռազմագերիների զինված պահակախմբի ուղեկցությամբ տանում են Բեռլին: Այդ օրը ռազմագերիների հետ հատուկ նպատակով հանդիպման էին եկել խորհրդային բանակի նախկին բարձրաստիճան զինվորականներ, ինչպես նաեւ մշակույթի գործիչներ: Գերմանական իշխանությունների թուլյալթյամբ գեմանական բանակի կազմում կազմավորվում էին ազգային գործամասեր, եւ հանդիպման մասնակիցները, որոնց թվում եղել է հանրահայտ գեներալ Վլասովը, աշխատել են ռազմագերիներին համոզել, որ նրանք համալրեն նոր կազմավորվող ազգային գործամասերի շարքերը:

Հանդիպմանը մասնակցել է նաեւ Դրոն:

Բեռլինում կայացած այդ հանդիպման ընթացքում, մասնակիցներին ներկայացնելով հայկական լեգեոնի կազմավորման, հայ կամավորների հավաքագրման անհրաժեշտությունը՝ Դրոն նշել է. «Պատերազմը մոտենում է Կովկասին: Եթե այսպես չա-

ըունակվի, շուտով մարտերը կլինեն Կովկասյան Հանրապետու-
թյուններում, նաեւ մեր հայրենիքում՝ Հայաստանում: Արդեն
Բեռլինում ստեղծվել է հայ ազգային խորհուրդ՝ Բեռլինի Հում-
բոլտի համալսարանի պրոֆեսոր Արտաշես Աբեղյանի գլխավո-
րությամբ: Խորհուրդը ծրագիր է ներկայացրել Գերմանիայի կա-
ռավարությանը եւ արժանացել Ֆյուրերի հովանավորությանը:
Ըստ ծրագրի՝ երբ գերմանական զորքերը մոտենան Հայաստա-
նին, նրանց հետ կլինեն հայ կամավորներ, որպեսզի մեր հայրե-
նիքում զոհեր ու ավերածություններ քիչ լինեն: Շուտով կսկսվի
կամավորների հավաքագրումը, կոչ եմ անում առանց տատանվե-
լու դառնալ կամավորներ ու մասնակցել մեր հայրենիքի ազա-
տության պայքարին»¹:

Ինչպես արդեն նշվել է, Դրոյի եւ նրա գործընկերների առաջ-
նահերթ նպատակներից մեկը տարբեր պատրվակներով այդ թվում
նաեւ լեգեոնում ծառայելու, հայ ռազմագերիներին գերմանական
ճամբարներից ազատելն էր: Իսկ եթե երբեմն չէր հաջողվում իրա-
կանացնել այդ խնդիրը, ապա աշխատել են հնարավորին սահման-
ներում փոխել ռազմագերիների կյանքի ու պարելու պայմանները,
տեղափոխել ավելի տանելի վիճակում գտնվող, հիմնականում աշ-
խատանքային ճամբարները: Փաստերը վկայում են, որ եթե նրանց
այցելությունները չեն նպաստել ռազմագերիների լրիվ ազատմա-
նը, ապա գոնե զգալիորեն փոխել են ճամբարներում ապրելու
պայմանները: Վահան Սարգսյանի հուշերից պարզվում է, որ Դրո-
յի այցելություններից հետո նույն դրական փոփոխությունները
կատարվել են նաեւ իրենց ճամբարում:

«Դրոյի հետ ունեցած հանդիպումից հետո, խոստովանում է Վ.
Սարգսյանը, ճամբարում մեր նկատմամբ եղած վերաբերմունքը
կտրուկ փոխվեց: Մեզ արդեն ֆիզիկական ծանր աշխատանքներ
չէին պարտադրում, բարելավվեց նաեւ սննդի հարցը: Մեր ճամբա-
րում կային տարբեր ազգությունների պատկանող՝ ռուս, ուկրաի-
նացի, վրացի, ադրբեջանցի մոտավորապես 2500 ռազմագերիներ:
Մենք՝ հայերս, ընդամենը 125-130 հոգի էինք: Մեզ, միայն հայե-
րիս, օրը մի քանի անգամ հատուկ հսկողությամբ տանում էին մո-
տակա գյուղերն ու քաղաքները զբոսնելու: Այլ ազգությունների
ռազմագերիների հետ համեմատած՝ մեզ շատ ավելի լավ էին վե-
րաբերվում, նրանք մեզ նախանձով էին նայում, նույնիսկ եղել են

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 2000, մարտի 21:

դեպքեր, երբ նրանցից ոմանք փորձում էին իրենց Հայ ներկայացնել: Կարող եմ վստահորեն խոստովանել, որ այդ մարդկանց ջանքերի շնորհիվ, իսկ մեր ճամբարը Դրոյից բացի, մի քանի անգամ այցելել են նաև Արտաշես Աբեղյանը, Գարեգին Նժդեհը, խնամակալ Մուրադյանը, Շառլ Ազնավուրի մայրը՝ Քնարը եւ այլք, կտրուկ կերպով փոխվեց գերմանացիների վերաբերմունքը Հայերիս նկատմամբ եւ մենք արդեն ապրում էինք անհամեմատ ավելի լավ պայմաններում»¹:

Մի ուշագրավ հանգամանք եւս. Դրոն եւ իր գործընկերները, գլխավորապես զբաղվելով Հայ ռազմագերիների եւ ճամբարներում նրանց ապրելու պայմանները բարելավելու գործերով, պատշաճ ուշադրություն են դարձրել նաև Հայ ռազմագերիների կրթության ու գաղափարական դաստիարակության հարցերին: Այս առումով արժանահիշատակ փաստեր է վկայում Վահան Սարգսյանը.

«Մի անգամ կապոցներով ստացանք Հայ հեղինակների գրքեր, հիմնականում պատմավեպեր՝ Բաֆֆի, Ծերենց եւ բառարաններ, գրելու համար թուղթ, մատիտ, ազատ ժամերին զբաղվելու համար շախմատ ու խաղաքարտեր: Այդ ամենը Բեռլինից մեզ համար ուղարկել էր Դրոն: Նա հոգ էր տանում, որ մեր ճամբարում կարդայինք, սովորեինք մեր լեզուն եւ պատմությունը: Դրոյի կարեւորագույն նախաձեռնություններից մեկն էլ այն էր, որ նա բոլոր այն հայերին, ովքեր չգիտեին հայերեն խոսել, պարտադրում էր, որ նրանք անպայմանորեն սովորեն ու խոսեն մայրենի լեզվով: Շատ հայեր Մոսկվայից, Տաշքենդից, ովքեր չգիտեին հայերեն խոսել, մեր օգնությամբ սովորում էին մայրենի լեզվով խոսել, գրել եւ կարդալ»²:

Դրոյի գործունեության այդ շրջանը բնութագրող վավերագրերը հավաստում են, որ նա հայերին, մասնավորապես ռազմագերիներին, անկախ նրանց ծննդավայրից եւ կուսակցական պատկանելությունից, վերաբերվել է ընդգծված ուշագրությունով ու ջերմությամբ:

Եւս մի հատված Վահան Սարգսյանի վերոհիշյալ հուշերից.

«Բեմահարթակից իջավ Դրոն:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

- Բարե՛ւ, հայ եղբայրներ, - թավ ձայնով ասաց նա ու առանձին-առանձին սեղմեց մեր ձեռքը...

... Շարունակեց հարցնել, թե ով որտեղից է:

- Դո՞ւ որտեղից ես, - հարցրեց Սուրենին: Լենինականից:

- Ո՛չ, դու Գյումրեցի ես: Ձեր քաղաքի պատմական անունը Գյումրի է...

- Դո՞ւ որտեղից ես, - հարցրեց մեկ ուրիշի:

- Լեռնային Ղարաբաղից: Ո՛չ, տղաս, դու Արցախից ես: Չմոռանաս, որ Ղարաբաղի իսկական անունը Արցախ է:

- Իսկ դո՞ւ որտեղից ես, - հարցրեց ինձ:

- Ապարանի շրջանի Բուժական գյուղից»:

Լսելով պատասխանը՝ Դրոն հետաքրքրվել է Ապարանի եկեղեցու վիճակով եւ հուզմունքով ու անկեղծությամբ խոստովանել. «Ա՛խ, ինչքան եմ ուզում տեսնել եկեղեցին, խմել Բաշ Ապարանի հորդառատ ջուրը: Քսաներկու տարի առաջ հեռացել եմ հայրենիքից, բայց Հայաստանը միշտ եղել է իմ սրտում: Օտարության մեջ Հայաստանից եկող ուրախ լուրերը երջանկացրել են ինձ, իսկ տխուր լուրերը մաշել են սիրտս...

- Աստված տա, որ պատերազմը շուտով ավարտվի, միասին վերադառնանք Հայաստան, Բաշ Ապարանի եկեղեցու մոտ ուրախության սեղան բացենք»¹:

Հարկ է նշել, որ Հայկական լեզեոնը խորհրդային զորքերի դեմ շատ քիչ է կռվել: Ավելին, Դրոն ամեն ջանք գործադրել է, որպեսզի Հայկական լեզեոնը ոչ միայն գերմանա-խորհրդային, այլև ճակատ չմեկնի ընդհանրապես:

Դրոյին նվիրված իր հուշերում անդրադառնալով այդ իրողության նկարագրմանն ու գնահատմանը՝ Արամ Տապաղյանը նշում է. «Կովկասեան ազգերէ կազմուած կամաւորական բանակի գունդերը զրկուեցան արեւելեան ճակատ: Մնացին միայն հայերը, որոնց մեկնումը կուշանար:

Արեւելեան ճակատի հարաւային մասի սպայակոյտին նախագահը, բարձրաստիճան սպայ մը, Պրաուն անունով, Դրոյի լաւ բարեկամն էր: Անոր շնորհիւ մեր հայկական գունտը, փոխանակ դէպի արեւելք շարժուելու, զրկուեցաւ Նորմանտիի ճակատը, ուր անոնք առիթ չունեցան կռուի մէջ մտնելու...»²:

¹ Նույն տեղում:

² «Ղայրեճիք» ամսագիր, 1957, թիւ 5, էջ 6:

Դրոն գերմանացիներին խոստացել էր նաև. «...օգնութիւն ընել, եթէ գերման բանակը գրաւի Հայաստան: Այս օգնութիւնը կը վերաբերւի միայն Հայաստանի ներքին կազմակերպութեան եւ պաշտպանութեան»¹:

Պատերազմի սկզբնական շրջանում գերմանացիները, առանց հաշվի առնելու գերիների ազգային պատկանելությունը, բոլորին անխտիր քշում էին թիկունք, որը մեծ դժվարություններ էր հարուցում հարյուր հազարավոր գերիների մէջ հայերին որոնելու նրանց ազատելու գործում: Գերիների այդ հսկայական բազմությունը, որոնց թվում նաև հայերը, կոտորվում էր սովից, ցրտից եւ տաժանակիր աշխատանքներից:

«Գերմանացիների,-գրում է Արամ Տապաղյանը (նա այդ ժամանակ բնակվել է Բեռլինում եւ համագործակցել է Դրոյ հետ-Հ.Գ.),- ձեռքը ինկած պատերազմական միլիոնաւոր գերիներու մէջ կային նաև բաւական թիւով հայ գերիներ, որոնք կը ղրկուէին թիկունք: Անոնք Լեհաստանի մէջ ցարական ժամանակէ մնացած անգործածելի դարձած հսկայ զօրանոցներու մէջ կը լեցուէին եւ ցուրտէն ու սովէն կը կոտորուէին, նորեկներուն տեղ բանալու համար»²:

Եթե հայերը շարունակէին մնալ գերիներին հատկացված ընդհանուր ճամբարներում եւ չառանձնացվէին, ապա չափազանց դժվար կլինէր նրանց գերությունից ազատելը: Անհրաժեշտ էր նախ եւ առաջ նրանց մեկուսացնել ու տեղափոխել առանձին կացարաններ, որպեսզի առավել ստույգ պարզվի նրանց թիվն ու ով լինելը:

«Պերլինի մէջ, - շարունակում է, - Արամ Տապաղյանը, - չորս ազգերու միացեալ դիմումներով կարելի եղաւ հրաման ստանալ, որ կովկասեան ազգերու ներկայացուցիչները ղրկուին գերիներու կեդրոնացման կայանները՝ հասկանալու իրենց ազգակիցներու թիւը:

«...Պերլինի հայկական մարմինը՝ գլխաւորութեամբ Դրոյի, նախ յաջողեցաւ հրաման ստանալ, որ հայ գերիները զատ-զատ բաժնյակներու մէջ հաւաքուին եւ սնունդ ստանան, աներեւակայելի պատահարներէ գերծ մնալու համար»³:

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, թիւ 10, էջ 8:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1957, թիւ 5, էջ 5:

³ Սույն տեղում:

Շահելով գերմանական իշխանությունների վստահությունը՝ Դրոն իր զինակիցներով շրջում է գերմանացիների կողմից նվաճված երկրներն ու մեծ չարչարանքների ու անբասիր աշխատանքների գնով համակենտրոնացման ճամբարներից, բանվորական աշխատանքային բրիգադներից ազատում հազարավոր հայերի: Ըստ փաստաթղթերի ու վկայությունների, Դրոն իր զինակիցների աջակցությամբ ողջ պատերազմի ընթացքում կարողացել է գերությունից ազատել ավելի քան 40.000 հայերի¹:

Ս. Վրացյանի բնութագրմամբ՝ «Ինչպես հայտնի, պատերազմի սկզբին, կարմիր բանակի ամբողջ զօրամասեր յօժարակամ անձնատուր էին լինում Գերմանիային: Գերման ճամբարներում միլիոնավոր կարմիր գերիներ հաւաքուեցին, որոնք ճանճերի պէս կոտորւում էին ձմեռուայ սառնամանիքից, բաց երկնքի տակ, անօթի ու թշուառ: Մօտ 40.000 հայ գերիների կյանքը փրկուեց Դրոյի եւ ընկերների շնորհիւ»²:

Հայ գերիներին ազատելիս նա բնավ կարեւորություն չի տվել նրանց կուսակցական պատկանելությանն ու համոզմունքներին: Այդ հարցում նրա համար միակ չափանիշը հայ լինելն էր:

«Մենք,-ասել է Դրոն,- եկած ենք օգնելու եւ փրկելու հայերին այս արյունոտ պայքարին մէջ: Ամէն մի փրկուած հայ մի պլիւս է մեր տառապած ցեղի համար, հոգ չէ, թէ ինչ քաղաքական հոսանքի է պատկանում նա, բաւական է, որ իսկական հայ է...»

Այդպէս էր բնորոշում Դրօն իր դերը այդ օրերին»³:

Նրան բնութագրող մի կարեւոր հանգամանք եւս. պատերազմի տարիներին ժամանակի հարկադրանքով համագործակցելով նացիստների հետ, Դրոն երբեք չի եղել նրանց գործերի, գաղափարների համակիրը, ջատագովն ու պաշտպանը: Որպես ազատութեան եւ ճշմարիտ ժողովրդավարութեան նվիրյալի՝ նրա համար ֆաշիստական Գերմանիայի քաղաքականությունը եւ տիրապետող գաղափարախոսությունը՝ նացիզմը՝ որպես բռնակալություն, եղել է խորթ եւ ատելի:

¹ ՀՀԴ ԿԱ, ֆ. Ս. Վ., թժ. 46, գ. 5բ, էջ 10: Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հ. Դ, 1965, էջ 218: Այդ նույնը տողերիս հեղինակի հետ ունեցած հանդիպումների ժամանակ հաստատում էին նաեւ նրա գործունեության այդ ժամանակաշրջանին առնչվող մարդիկ, որոնց հետ 1990 թ. ԱՄՆ-ի Բոստոն քաղաքում կայացած զրույցների ձայնագրությունները պահվում են իմ անձնական արխիվում:

² Վրացեան Ս., Մրկածին Դրոն, էջ 168:

³ «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, թիւ 10, էջ 30:

Մի ուշագրավ վկայությունն Հայկական լեզեոնի ծառայողներից մեկի՝ Լեւոն Մկրտչյանի հուշագրությունից: 1943 թ. ապրիլին Դրոն հայ զինվորների հետ հանդիպելու եւ նրանց առջեւ ելույթ ունենալու նպատակով լինում է Հայկական լեզեոնի Բուլավիի ճամբարում, ուր այդ ժամանակ ծառայում էր լեզեոնական Լեւոն Մկրտչյանը:

«Ապրիլի 14-ը եւ 15-ը, - վերհիշում է Լ. Մկրտչյանը, - ուշագրաւ օրեր էին Լեզեոնի համար...

Լեզեոն էր ժամանել չորս հոգուց կազմուած մի խումբ Բեռլինից, - զօրավար Դրօ Կանայեան, պրոֆեսոր Արտաշէս Աբեղեան, գնդապետ Տիգրան Բաղդասարեան եւ երիտասարդ ՅարութիւնեանըԱռաջին գծի վրայ էր գտնուում, իհարկէ, Դրօյի ելույթը:

Ես որեւէ տեղ չեմ լսել կամ կարդացել, թէ Դրօն աչքի ընկնող ճառախօս է եղել երբեւէ: Եւ իրականում էլ չի եղել հաւանաբար: Բայց մեր լսածը այնպիսին էր, որն անւարան կարելի էր կոչել «Կուռ եւ բովանդակալից ճառ»: Խօսքի չափը լաւ էր ընտրուած, ոչ երկար, ոչ էլ կարճ: Դրօն բեմից խօսում էր հանգիստ, սահուն, առանց ձայնի ու կշռույթի նուազագոյն խափանման: Խօսքը ներքուստ լիցքաւորուած էր եւ մշակուած համոզմունքի արդիւնք:

Դրօյի խօսքի սկիզբը բաւական զգացական էր: «Ցաւալի~, շա~տ ցաւալի է~ յատուկ շեշտով ասում էր նա, - որ այս երիտասարդութիւնը տեսնում եմ օտար հողին վրայ: Որքա~ն կուզենայի, որ ձեզ հետ հանդիպումը տեղի ունենար Երեւանում, Հայոց հողի վրայ»¹:

Հավաքի մասնակից լեզեոնականները կարծել են, որ նա անպայմանորեն գովեստի ու դրվատանքի խոսքեր կասի նացիստների, նրանց վարած քաղաքականության ու գաղափարախոսության վերաբերյալ, սակայն Դրոն բոլորի համար անսպասելի ունկնդիրների ուշագրությանն է ներկայացնում բոլորովին այլ բովանդակության հարցեր:

«...Ապա Դրօն,~ շարունակում է Լեւոն Մկրտչյանը,~ ասաց, թէ խորհրդային պայմաններում մեծացած երիտասարդները Արեւմուտքը ճանաչելու պատեհութիւն չեն ունեցել: Իսկ այսօրուայ տեսածով չի կարելի չափել Արեւմտեան աշխարհը: «Դուք

¹ «Բազին» ամսագիր, 1969, մայիս-հունիս, էջ 15-16:

գտնուում էք տիրուղի եւ տիրուողի երկրում, - քանիցս կրկնեց նա,- այն էլ պատերազմի ժամանակ»: Ապա նա խստօրէն ներկայացրեց ու գովեց այն կարգերը, որոնք գոյութիւն ունէին ժողովրդավարական երկրներում, քաղաքական ու ընկերային ասպարէզներում: Այդ կէտը շատ արտասովոր թուաց ինձ, թերեւս նաեւ շատ ուրիշներին, երբ Դրոյի նման աչքի ընկնող անձնաւորութիւնը՝ գերմանացիների տրամադրած բեմից ու նրանց ականջի տակ ժողովրդավարական աշխարհի գովքն էր անում, նրա անունը տալով կամ չտալով, բայց այնքան հասկանալի մակարդակով ու շեշտուած նախասիրութեամբ¹:

Պատերազմի սկզբնական շրջանում եւ մինչեւ 1942 թ. կեսերը՝ Դրոն բացառապէս զբաղվում է Եվրոպայի տարբեր երկրներում բնակվող հայութեան անվտանգութեան ապահովման եւ հայ ռազմագերիներին համակենտրոնացման ճամբարներից ու բանվորական բրիգադներից ազատելու գործով:

Նա այդ գործը իր գինակիցների գործուն աջակցութեամբ կատարել է մեծ ջանասիրութեամբ, զրկանքներով ու զոհողութեամբ, բայց արդյունավետ:

Մի փոքրիկ դրվագ նրա կնոջ՝ տիկին Գայանեի հուշերից.

«Մի անգամ Բեռլինում հանդիպեցինք Դրոյի ջանքերով ազատված հայ ռազմիկների հերթական խմբերից մեկին: Այդ օրը նա ուտելիք էր բերել նրանց համար: Ես տեսա, թե ինչպէս ուտելիքը նրանց բաժանելուց հետո Դրոն աննկատ հավաքում էր գետնին թափված հացի փշրանքներն ու արագորեն ուտում: Ինչքան սոված լիներ եւ կարիքի մեջ, միեւնույն է, իր վերջին ունեցածը տալիս էր հայ ռազմագերիներին եւ դժբախտութեան ու կարիքի մեջ հայտնված հայրենակիցներին»²:

Համակենտրոնացման ճամբարներից ու աշխատանքային բրիգադներից ազատած ռազմագերիներին նա, գլխավորապէս իր ֆինանսական միջոցներով, ուղարկում էր ավելի ապահով վայրեր: Նրանց օգնելու համար Դրոն աշխատում է ներգրավել Եվրոպայի հայկական գաղթօջախների ողջ հայութեանը, հատկապէս ֆինանսական կարողութեւններ ունեցողներին, իսկ նրա

¹ Նույն տեղում:

² Դրոյի կնոջ՝ տիկին Գայանեի, ինչպէս նաեւ նրա մասին պատմող մյուս ծայնագրութիւնները պահպանվում են տողերիս հեղինակի հավաքածուում:

խոսքն ու առաջարկութիւնները՝ որպէս օրենք, անհետեւանք չէին անցնում:

«Դրօն,- նշում է Արամ Տապաղյանը, - պերճախօս չէր, սակայն խօսելու իւրահատուկ շնորք մը ունէր, եւ իր խօսածը ոչ թէ ականջիդ, այլ հոգիիդ մէջ կը մտնէր եւ հոն կը մնար...

Երբ մենք ճիս սեղանի մը շուրջ նստած կըլլայինք, կը սկսէր.

«Մենք իրաւունք չունինք այս ճիս սեղանի շուրջը նստելու եւ կուշտ փորով ճաշելու: Հայութեան մէջ չկայ օրէնք, որ մէկը ուտէ, միւսը սոված մեռնի: Եղբայրնե՛ր, գիտեմ, հարուստ գաղութ չէք: Բայց գիտեմ, որ հոգով, սրտով, ազգասիրութեամբ հարուստ էք: Ազատենք սոված հայերը, որքան կարող ենք: Մեր պատառին կէսը մենք ուտենք, կէսն էլ սովեայներու տանք...»¹:

Հայկական լեգեոնի կազմավորման ու գործունեութեան որոշ գրվագների մասին արժանահիշատակ հիշողութիւններ է պատմում նախկին լեգեոնական, Թումանյանի շրջանի Շամուտ գյուղի բնակիչ Աշոտ Հակոբի Սարգսյանը, որն իր «Մեծ հայ զորավարները» եւ «Հայկական լեգիոնի ճակատագիրը» խորագիրը կրող հուշագրութիւններում ներկայացնում է ուշագրավ պատառիկներ, իր իսկ բնորոշմամբ՝ Մեծ զորավարների՝ Դրոյի ու Նժդեհի հետ կայացած հանդիպումներից²:

Աշոտ Սարգսյանը, 1941 թ. օգոստոսի 22-ին Վիլնյուսի մոտակայքում ընթացող կռիւներից մեկի ժամանակ, ծանր վիրավոր վիճակում հայտնվում է գերմանական զերութեան մեջ:

Նրան եւ բազմաթիւ այլ զերյալներից գերմանացիները աշխատանքային բրիգադներ են կազմում, ապա տեղափոխում են մի քանի երկրներ՝ Բելոռուսիա, Ուկրաինա, Լեհաստան, ուր բազում տաժանակիր օրեր անցկացնելուց հետո, ի վերջո 1942թ. ապրիլին հայտնվում են Գերմանիայի Գրան քաղաքի (Արեւելյան Պրուսիա) համակենտրոնացման ճամբարում: Համաձայն Ա. Սարգսյանի վկայութեան, այդ ճամբարի 240.000 զերյալների ճնշող մեծամասնութիւնը տարբեր հանգամանքներով ոչնչացվել էր: Ընդամենը մի քանի ամիս անց ճամբարում մնացել էին

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1957, թիւ 5, էջ 5:

² «Կանչ Նախնայց», 1993, 24 սեպտեմբերի: Աշոտ Սարգսյանի ձեռագիր-հուշագրութիւնը պահպանվում է տողերիս հեղինակի արխիւում:

4500 գերիներ, որոնց մեջ՝ 15 հայեր: Ի՞նչ ճակատագիր էր նրանց սպասում:

«Գերմանացիների դանակի ու մտրակի տակ, - վերհիշում է ԱշոտՍարգսյանը,- գերության մեջ էինք: Ամեն օր մեզ հույս տալով, թե վաղը լավ կլինի, աստված մեզ կօգնի: Սակայն մեր բախտնեղ էր կտրվել, մեր աստվածն էլ մեր գլխին խոռվել էր ու մեզ գցել շների ու գազանների ձեռքը»¹:

1942 թ. մայիսի սկզբներին Դրոն մի խումբ զինակիցների ուղեկցությամբ Բեռլինից գալիս է Գրան քաղաք եւ այցելում գերիների ճամբար: Գերիների հետ կայացած հանդիպման սկզբում՝ առանց իր անձը ներկայացնելու, Դրոն հայտնում է, որ իրենք եկել են նրանց գերությունից ազատելու: Հենց նույն հանդիպման ժամանակ նա հայ գերիներին առաջարկում եւ խորհուրդ է տալիս՝ ընդգրկվել հայկական ազատագրական բանակի կազմում: Նա գերիներին տեղեկացնում է, որ իրենք՝ հայոց հին զորավարները, գտնում են, որ Հայաստանի փրկության միակ երաշխիքը կարող է լինել նոր կազմակերպվող հայկական ազատագրական բանակը:

Գերիներին միաժամանակ տեղեկացնում է, որ իրենք նախօրոք համապատասխան ծրագրեր են ներկայացրել հիտլերյան վերմախտի շտաբին ու իրենց վրա վերցրել պատասխանատվություն՝ կազմավորելու հայկական ազատագրական բանակ, որը կմտնի Անդրկովկաս եւ գերմանացիների աջակցությամբ «...Նորհրդային կայսրությունից կազատագրեն Վրաստանը, ապա Թուրքիայի յաթաղանի ճամբուն կխափանենք Հայաստանի վրայով Ադրբեջան ներխուժելուն, իսկ գերմանական հրամանատարությունը մեզ կվստահի, որ մենք ազատագրենք մեր հայրենիքը...»:

Ճամբար այցելելու իրենց նպատակները գերիներին ներկայացնելուց հետո միայն, ըստ ԱշոտՍարգսյանի վկայության, նա հայտնում է. «Ես Դրոն եմ, հայոց ազատ ու անկախ Հայաստանի զորապետը: Ինձ հետ է Ձեր սիրելի Նժդեհը, Գարեգինը Բեռլինում հենց այս հարցերով է զբաղված:

Դրո անունը ցնցեց բոլորիս, շփոթված չէինք իմանում ինչպես ողջագուրվենք: Մեծ հույս էր այդ գերբնական մարդու այցը մահվան ճամբարները»²:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

Հայ գերիներին մեկը, որին ԱշոտՍարգսյանը անվանում է քեռի Բաբայան(երեւանցի, մասնագիտությամբ ճարտարապետ), առաջինն է մոտենում Դրոյին, սեղմում նրա ձեռքը, խրախուսում նրան բարի, հայրենանվեր ու միաժամանակ վտանգավոր գործը ձեռնարկելու համար եւ երախտագիտությամբ ասում. «Պարոն Դրաստամատ, բարով տեսանք, էն մեզ համար աստված է ձեզ ուղարկել: Մեզ փրկեցեք, մեռնում ենք, լազերի կեսից ավելին կոտորվեցին, ինչ թավուր հայ տղերք մեռան- կորան, ինչ առաջարկեք, քեզ ճանաչում եմ, վատը չեք ցանկանա քու զավակներին: Միայն մեզ շուտ դուրս բերեք մահվան այս սպանդանոցից»¹:

Հայ գերիները, հետեւելով քեռի Բաբայանին, հերթով մոտենում են խնամակալ Մուրադյանին եւ ցուցակագրվելով՝ զինվորագրվում նոր- նոր կազմակերպվող Հայկական լեգեոնին:

Հաջորդ օրը եւեթ ցուցակագրված բոլոր 15 հայերին ավտոմեքենայով տեղափոխում են Լեհաստանի Լյուբլին, ապա Զելյոնկա քաղաքը, որտեղ արագացված հրամանատարական դասընթացներում ուսուցանելուց եւ համապատասխան զինվորական կոչումներ շնորհելուց հետո, տեղափոխում են Լեհաստանի Պուլավա քաղաք:

Ըստ ԱշոտՍարգսյանի հավաստման՝ հենց այդ՝ Պուլավա քաղաքի ճամբարում կազմավորվում են Հայկական լեգեոնի թիվ 1-ին, 2-րդ եւ 3-րդ գումարտակները, որոնց հրամանատարները սկզբում գերմանացիներ էին, իսկ տեղակալները՝ հայեր: Գումարտակներին հանձնելով մարտական դրոշները՝ Դրոն ասել է. «... Այսօր հանձնելով հայկական երեք գումարտակներին իրենց մարտական դրոշները, հույս ունեմ, որ մեր այս սուրբ դրոշի ներքո, դուք, իմ թանկագին զինվորներ ու հրամանատարներ, ձեր կյանքն ու արյունը չեք խնայիլ մեր սուրբ հայրենիքն ազատագրելու համար...»:

Հայկական լեգեոնի ծառայողների համազգեստն ու ուսադիրները գերմանական էին, իսկ սպայական կազմի կարգանշանները՝ գույն հայկական:

Լեգեոնի զինվորականները համազգեստի թեւքերի վրա կրում էին հայոց արծվի էմբլեմով նշան, որի վրա հայերեն եւ գերմաներեն գրված էր «Հայկական Լեգեոն», իսկ դրանից վերեւ կրում

¹ Նույն տեղում:

էին եռագույնը՝ Հայաստանի Հանրապետութեան դրոշը: Գումար-տակները ունեցել են նաեւ իրենց գինվորական քայլերգերը, ուրոնք էին «Ձեյթունցիները», «Անդրանիկը քաջ», «Սերոր փաշան» եւ այլ հայրենասիրական երգեր¹:

Մի ուշագրավ տեղեկութիւնն էւս. Աշոտ Սարգսյանը վկայում է, որ իրենց «...տակտիկական պարապմունքներն անցկացնում էին հայ Մեծ զորապետներ Դրոյի եւ Նժդեհի հսկողութեան տակ ու նրանց ցուցումով.

...բացի տակտիկական - ռազմավարական տեխնիկայի ուսուցումը, Դրոն ու Նժդեհը մեր հայ հրամանատարական կազմի հետ պարապում էին Հայոց պատմութիւնն ու նրա դասերը, հայ հոգեւոր եկեղեցու քրիստոնեութիւնն ու հավատը մեզ պարապում էր պարոն Մուրադյանը...»²:

Դրոյի հետ ունեցած հանդիպումից հուշեր է պատմել Ծալկայի շրջանի Նարդեւան գյուղի բնակիչ Իշխան Պողոսի Այվազյանը, որի պատմածը գրի է առել ու մեզ տրամադրել նրա որդին՝ մանկավարժական գիտութիւնների դոկտոր Էդվարդ Այվազյանը:

Երբ բռնկվել է պատերազմը, Իշխան Այվազյանը ծառայել է Մոզդոկ քաղաքի մերձակայքում տեղակայված հայկական դիվիզիաններից մեկում: Նա ծառայել է որպէս վարորդ եւ իրեն հատկացված Զիլ մակնիշի բեռնատար ավտոմեքենայով զենք ու զինամթերք է տեղափոխել ճակատ:

1942 թ. այն զորամասը, որտեղ ծառայում էր Իշխան Այվազյանը, Կրասնոդար քաղաքի մատուցներում հարձակման ենթարկվելով, հայտնվում է շրջապատման մեջ: Պաշարման մեջ հայտնված հայկական զորամասը մեծ կորուստներ է տալիս, իսկ շատերը, որոնց թվում նաեւ Իշխան Այվազյանը, գերի են ընկնում: Գերմանացիները գերիներին տեղափոխում են Արմավիր քաղաքում գտնվող ճամբարներից մեկը:

«Ճամբար տեղափոխվելուց մի քանի օր հետո, պատմել է Իշխան Այվազյանը, - գերմանացի սպաներից լսում ենք, որ ճամբար պիտի ժամանի մի հայ գեներալ, որին պատշաճ մակարդակով դիմավորելու համար գերմանացիները սկսում են կարգի բերել ճամբարը, գերիների հագուստն ու սննդամթերքը»:

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

Շատ շուտով գերմանական շքեղ մեքենայով ժամանում է գեներալը՝ Դրոն, որին ղեկավորելու համար շարքի են կանգնեցնում ճամբարում գտնվող բոլոր գերիներին:

Վերհիշելով հոր պատմածները՝ էզվարդ Այվազյանը նշում է. «Հայրս ասում էր, որ ինքը այդպիսի համակրելի, գեղեցիկ արտաքինով սպա, տղամարդ չէր տեսել:

Գեներալը կանգնում է շարքի առաջ եւ մաքրամաքուր հայերենով ղեկելով հայ գերիներին՝ ասում.

-Բարեւ, արծիվնե՛ր ջան, ես Դրոն եմ: Եկել եմ, որ Ձեզ ազատեմ ու տեղափոխեմ Գերմանիա: Այնտեղ Ձեզ հայկական հատուկ լեգեոնում կվարժեցնեն ու կնախապատրաստեն ճակատ մեկնելու: Դուք ո՛չ ուռանների եւ ո՛չ էլ գերմանացիների դեմ չեք կռվելու: Ա՛յ, երբ որ գերմանացին անցնի Հյուսիսային Կովկաս եւ մտնի Անդրկովկաս, այդ ժամանակ մենք խփելու ենք շանը՝ թուրքերին: Դուք ինձ պետք եք, արծիվներ ջան: Ես պայմանավորվել եմ գերմանացիների հետ: Դե՛, Ձեզ տեսնեմ, ովքեր ի վիճակի են, ցուցակագրվեք, որ վաղը եւեթ տեղափոխվեք»:

Այնուհետեւ Դրոն հետաքրքրվում է գերիների վիճակով եւ կրկին անգամ հայտնում, որ ինքը Դրոն է՝ Դրաստամատ Կանայանը ու հարցնում՝ ի՞նչ է, իրեն չե՞ն ճանաչում:

Այդ նույն պահին, երբ նա տալիս է իր անունն ազգանունը՝ Դրաստամատ Կանայան, կատարվում է մի ուշադրավ դեպք:

«Հայրս պատմում էր, որ այս խոսքերի վրա իր կողքին կանգնած հայ զինվորներից մեկը բացականչում է՝ քեռի~, ու ուշաթափվում: Դրոն հարցնում է, թե ի՞նչ պատահեց զինվորին: Հայրս պատասխանում է, որ զինվորը բացականչեց քեռի ու ուշաթափվեց: Դրոն գերմանացի պարետի հետ միասին վազելով մոտենում է ուշաթափված գերի զինվորին, եւ երբ նա ուշքի է գալիս, պարզվում է, որ այդ ուշաթափվածը Դրոյի քրոջ որդին է, որին նա ազատում է գերությունից ու մեքենայով տանում իր հետ»^{1*}:

Գերիներից շատերը ցուցակագրվում են եւ գնացքով մեկնում Գերմանիա, բայց ճանապարհին ումբակոծության են ենթարկվում խորհրդային ինքնաթիռների կողմից:

¹ * Պարզվում է, որ Դրոյի երեք քույրերի որդիները ոչ մեկը պատերազմին չի մասնակցել: Հավանավար նրան քեռի անվանողը եղել է նրա ազգականներից որեւէ մեկի որդին:

Իշխան Այվազյանը իր ուսու ընկերոջ հետ միասին փախչում է ճամբարից, եւ Հովհաննես (Իվան) անունով տեղացի հայ բնակչի ու նրա ուսու կնոջ շնորհիվ թաքնվում է նրանց տանը: Տանտերերը բուժում եւ կազդուրում են Իշխան Այվազյանին, ապա հանձնում խորհրդային զորքերի հրամանատարութեանը:

«Իրանից հետո,-պատմում է Էդվարդ Այվազյանը,-հայրս Ֆեոդորովի պարտիզանական ջոկատի կազմում մինչեւ պատերազմի ավարտը մասնակցում է գերմանացիների դեմ մղվող կռիվներին: Պատերազմի ավարտին, Ֆեոդորովի եւ «Մահվան հովիտ» դաշտային հոսպիտալի գլխավոր բժիշկ Դիմովի տված տեղեկանքի շնորհիվ հայրս խուսափում է «գերի» որակավորումից եւ հաղթանակից հետո վերադառնում է գյուղ, միայն 1946 թ.»:

Հայտնի է, որ Հայկական լեգեոնի անձնակազմի մեծ մասը, գլխավորապես հենց շնորհիվ Դրոյի միջամտութեան, տեղափոխվել է ոչ թե գերմանա-խորհրդային ճակատ, այլ առավել ապահով վայր՝ արեւմուտք: Սակայն Հայկական լեգեոնի մյուս մասը, մասնավորապես Պուլավա քաղաքում կազմավորված 808 եւ 809-րդ գումարտակները, ինչպես արդեն նշվել է, համաձայն գերմանական վերին հրամանատարութեան հետ ձեռք բերած համաձայնութեան, այնուամենայնիվ, տեղափոխվել են Խորհրդային Միութեան:

Երբ գերմանական զորքերը հասնում են Ղրիմ եւ մոտենում Անդրկովկասին, Դրոն թողնում է Գերմանիան եւ մի խումբ զինակիցների ընկերակցութեամբ ուղեւորվում Խորհրդային Միութեան: Հասնելով Ղրիմ՝ Սիմֆերոպոլ, Դրոյի գլխավորած խումբն առանց ժամանակ կորցնելու բուռն գործունեութեան է ծավալում այդ շրջանների հայութեան անվտանգութեանն ապահովելու ուղղութեամբ: Նրա գործունեութեան այդ ժամանակահատվածի վերաբերյալ արժանահիշատակ եւ հետաքրքիր հուշեր է պատմում իր հեղինակած «Օրերուս հետ» գրքում Միսաք Թորլաքյանը, որն այդ օրերին նույնպես գործել է Ուկրաինայում, Ղրիմում եւ Հյուսիսային Կովկասում: Այդ ժամանակ Ղրիմում եւ Հյուսիսային Կովկասում հայերի համար շատ բարդ եւ տագնապալի իրավիճակ էր ստեղծվել: Գերմանացիները ցուցակագրել էին հրեաներին, գնչուներին եւ այլոց, մոտավորապես 15.000 մարդու ու ապա մի փոքր անց հերթով բոլորին կոտորել¹:

¹ Տե՛ս Թորլաքեան, նշվ. աշխ., էջ 519:

Ղրիմի թերակղզու թաթարները եւ Հյուսիսային Կովկասի մահմեդականությունը հնարավոր միջոցներ էին ձեռնարկում գրգռելու գերմանացիներին ընդդէմ հայերի եւ աշխատում նրանց աջակցութեամբ ու թողտվութեամբ կոտորել եւ հեռավոր համակենտրոնացման ճամբարները եւ այլ աքսորավայրեր քշել տեղի հայ բնակչութեանը:

«Ղրիմի թաթարները, - գրում է Մ. Թորլաքյանը, որն այդ օրերին Դրոյի հետ գտնվում էր Ղրիմում, - թուրքերու թելադրանքով մեծ պրոպագանդ կը մղէին, թէ հայերը նոյնքան գէշ են, որքան հրեաները. Այս թաթարները գերմաններուն տուած էին առանձին զօրամասեր եւ յայտնապէս կը գործակցէին անոնց՝ ռուսներուն դէմ: Ուղղակի գինակից էին գերմաններուն, այս պատճառով ալ յաջողած էին անոնց վերի խաւերուն մօտ թափանցել եւ զանոնք նախապաշարել հայերուն դէմ: Այնքան լարած էին գերմանները, որ քիչ էր մնացել թոյլ տային թաթարներուն մաքրագործել հայերը»¹:

Շնորհիվ Դրոյի ունեցած կապերի եւ ձեռնարկած անխոնջ ու արդյունավետ գործունեութեան՝ հաջողվում է կասեցնել Ղրիմի թաթարների կողմից հայերի ֆիզիկական գոյութեանը սպառնացող վերահաս վտանգը:

Հաստատելով վերոհիշյալ իրողութեանը՝ Մ. Թորլաքյանը գրում է. «Այստեղ անհրաժեշտ է արձանագրել թէ ինչպէս Դրոյի գլխաւորած կապերու շնորհիւ հայութիւնը փրկուեցաւ ստոյգ բնաջնջումէն: Եթէ չըլլար այս կապը եւ մեր աշխատանքը, այսօր Խրիմի մէջ մէկ հայ ողջ մնացած պիտի չըլլար»²:

Տեղի հայ բնակչութեանն ու ազատագրված հայ ռազմագերիներին օգնելու նպատակով Դրոյի խմբի ջանքերով բացվում են հացի փուռ, արհեստանոցներ, խանութներ ու կրպակներ, որտեղ աշխատանքի են անցնում բազմաթիվ հայեր: Բացի բնակչութեան եւ ռազմագերիների ցուցաբերած աջակցութեանից, զգալի օգնութեան են ցույց տալիս նաեւ տեղի հայկական եկեղեցուն ու դպրոցին: Ղրիմում նրա խմբի գործունեութեանը ավելի է ծանրանում եւ ընդարձակվում, երբ գերմանացիները գրավում են Սեւաստոպոլը, Ֆեոդոսիան, Կերչը եւ ապա ներխուժում Հյուսիսային Կովկաս:

¹ Նույն տեղում, էջ 519:

² Նույն տեղում, էջ 521:

Հայտնի է, որ Ղրիմի թերակղզու եւ Հյուսիսային Կովկասի պաշտպանութեան ժամանակ մեծ կորուստներ են կրել հատկապէս այդ ռազմաճակատներում մարտնչող հայկական ազգային զորամասերը:

Խորհրդային զորքերի պարտութեան հետեւանքով գերմանացիները գերեզմաններ են բազմահազար զինվորների, որոնց թվում էին զգալի քանակութեան հայեր: Այդ գերիներէից շատերին, ինչպէս նաեւ զրաւյալ տարածքների բնակիչներին՝ կանանց ու երեխաներին, քշում էին Գերմանիայի խորքերը՝ աշխատեցնելու հանքավայրերում եւ բանվորական բրիգադներում: Նույն ճակատագիրը սպառնում էր նաեւ թերակղզում ու Հյուսիսային Կովկասում բնակվող հայութեանը:

«Ասիկա, - գրում է Մ. Թորլաքյանը, - համատարած կարգադրութիւն էր բովանդակ Եւրոպայի մէջ, ուր մուտք էր գործած գերման գէնքը: Խրիմի շրջանէն առաջին մեծ խումբին մէջ, ուր տարին դէպի Գերմանիա, կային 10-12 հայեր: Երկրորդ խումբին մէջ, զոր հաւաքած էին որ քշեն, 48 հայեր: Անմիջապէս լուր տուինք Դրոյին, որ յաջողեցաւ առաջը առնել: Եւ որովհետեւ գերմանները չէին կրնար բացառիկ կարգադրութիւն ընել միայն հայերու համար, ուստի հրամայեցին բացառութիւն ընել բոլոր կովկասցիներուն: Այնուհետեւ այսպիսի խումբերու մէջ որեւէ հայ չմտցուցին»¹:

Ղրիմում եւ Հյուսիսային Կովկասում Դրոյի խմբի գործունեութիւնը հիմնականում ծավալվում է հայ ռազմագերիներին փրկելու ուղղութեամբ: Նրանց համառ եւ քրտնաջան աշխատանքը տալիս է իր դրական արդիւնքը:

«Գերմանները, - շարունակում է Մ. Թորլաքյանը, - կարմիր բանակի հայ գերիներու մէկ մասը տարին Ջանքէօյ (Խրիմ), մէկ մասը Ֆէոդոսիա եւ մէկ մասն էլ Կերչի մէջ պահեցին: Այստեղի ճամբարներուն մէջ մահուան ենթականերու տոկոսը շատ բարձր էր, որովհետեւ խիստ ձմեռ էր: Ջանքէոյի ճամբարներէն յաջողեցանք մէկ անգամ ազատել 350 հոգի, բերինք բոլորն ալ Սիմֆերոպոլ...»

Հետագային անոնք մասնաւոր արտօնագրեր ստացան, ազատ կացուցեցան եւ հոս հոն մեկնեցան:

¹ Նույն տեղում, էջ 522:

Նոյն ձեւով ազատեցինք նաեւ Ֆէոդոսիայի, Կերչի եւ Սիմֆե-
րոպոլի ճամբարներու գերիները: Կրնամ համարձակ ըսել, որ մեր
ընդհանուր աշխատանքներու եւ կապերու շնորհիւ կրցանք
փրկել մօտ 2000 հայ ռազմագերիներ»¹:

Ղրիմի մահվան ճամբարներում տիրող սոսկալի իրավիճակի
եւ հայ ռազմագերիների փրկութեան գործում Դրոյի ու նրա գոր-
ծընկերների ցուցաբերած հայրենանվեր գործունեութեան վերա-
բերյալ արժանահիշատակ հուշեր է պատմում Կոտայքի մարզի
Քասախ գյուղի բնակիչ Վազգեն Արտաշեսի Քոչարյանը, որի
վկայութիւնները, որպէս դեպքերի մասնակցի ու ականատեսի,
ավելի էին հավաստի դարձնում եւ ամբողջականացնում Միսաք
Թորլաքյանի հուշագրութիւնները:

1941 թ. վերջերին խորհրդային բանակի հրամանատարութեան
կողմից Ղրիմի թերակղզին պաշտպանելու նպատակով ձեռնարկված
հերթական ռազմական գործողութիւններից մեկի ձախողման ժա-
մանակ Վազգեն Քոչարյանը 1942 թ. հունվարի 16-ին ուշակորույս
վիճակում հայտնվում է գերմանական գերութեան մեջ: Նրան եւ հա-
զարավոր ռազմագերիների գերմանացիները տեղափոխում են Մ.
Թորլաքյանի հիշատակած Ջանքոյի ճամբարները, որտեղ սովի, սառ-
նամանիքի, տիրող սարսափելի պայմանների հետեւանքով յուրա-
քանչյուր օր հարյուրավոր մարդիկ էին մահանում:

«Ջանքոյի գերիների ճամբարում, - պատմում է Վազգեն Քո-
չարյանը, - պայմանները շատ ծանր էին, օրական մի քանի տաս-
նյակ, հարյուրավոր դիակներ էին գերմանացիները լցնում փոսե-
րը: Չգիտեմ, ինչ կլինէր մեր վիճակը, եթէ մեզ չհասներ հայերի
օգնութիւնը: Ջանքոյի ճամբարը եկավ հայ խնամակալ Մուրա-
դյանը, որի հետ էր նաեւ գորավար Դրոն: Նրան ներկայացնելով
մեզ՝ խնամակալ Մուրադյանը ասաց. «Գեներալ Դրոն է»: Եր-
կուսն էլ քաղաքացիական հագուստով էին, սեւ թիկնոցներով,
միջահասակ եւ լայնաթիկունք: Հայտարարեցին, որ եկել են մեզ
այս ծանր վիճակից ազատելու: Հունվարից մինչեւ մարտ ամիս
գերմանացիները ոչ մի մթերք չէին տվել գերիներին»:

Հետաքրքիրն այն է, որ հայ ռազմագերիներին ազատելիս
Դրոն եւ իր գործընկերները առաջնորդվել են հենց գերիների
կամքով ու ցանկութեամբ: Գերիների նկատմամբ չի եղել որեւէ
սպառնալիք ու հարկադրանք:

¹ Նույն տեղում, էջ 525:

«Մուրադյանն ու Դրոն,- շարունակում է Վ.Քոչարյանը,-
ասացին, որ ազատվելը պետք է լինի մեր ցանկությամբ, որպեսզի
հետագայում մեզ չմեղադրեք...»

Ձեզ ոչ Հիտլերն է պետք, ոչ էլ Ստալինը: Ձեզ հարկավոր է
տարբեր բնույթի աշխատանքներ կատարել, որպեսզի ոչ մի դեպ-
քում ռազմաճակատում չհայտնվեք ու փրկվեք: Պատերազմը
կվերջանա, կգնաք ձեր տները»:

Մարտի վերջերին Ջանքոյի մահվան ճամբարներից փրկված
ռազմագերիներին, որոնց թվում նաև Վազգեն Քոչարյանին,
Դրոն եւ նրա գործընկերները տեղափոխում են Սիմֆերոպոլ:

«Ջանքոյից Սիմֆերոպոլ, շարունակում է Վազգեն Քոչարյա-
նը,- երեք օրվա ճանապարհը անցանք ոտքով: Ավտոմեքենան եւ
սայլերը տանում էին վիրավորներին, հիվանդներին եւ ուտեստե-
ղենը: Յուրաքանչյուր 3-4 կմ անցնելիս կանգ էինք առնում,
հանգստանում, ապա նորից շարունակում ճանապարհը: Քանի որ
անչափ հյուծված էինք, մեզ ուղեկցող բժիշկը թույլատրում էր
մեզ հաճախակի ուտել միայն հաց, այն էլ փոքր քանակու-
թյամբ: Ամբողջ ճանապարհին մեզ հետ միասին ոտքով քայլում
էին նաև Մուրադյանն ու Դրոն: Հայ խնամակալը՝ Մուրադյանը,
ինձ ծանոթացրեց Դրոյի հետ, գեներալը վերին աստիճանի հա-
մեստ էր եւ հայրենասեր: Հասանք Սիմֆերոպոլ, որտեղ կային
շատ գերիներ, անմիջապես մեր բոլորի հագուստները հանեցին եւ
ախտահանեցին: Ինձ հետ էին Գրիգորյան Մամիկոնը, որն այժմ
ապրում է Նորքի 5-րդ զանգվածում, Ապարանի Քասախ գյուղից
Միսաքը, Թոռնիկը, Հովսեփը, Ամրոն, Ռուբենը, մարտունեցի
Հայկը, Ներքին Գետաշենից Գվիդոնը, Վարդենիկից Միրզոն, Ե-
րեւանից Պողոսը, Ամասիկը եւ այլք...»

Նրանք հետագայում բոլորն էլ տարբեր ճանապարհներով ողջ
առողջ վերադարձան իրենց տները:

Սիմֆերոպոլում պայմաններն անհամեմատ լավ էին: Կարող
եմ վստահորեն խոստովանել, որ Դրոյի եւ խնամակալ Մուրա-
դյանի շնորհիվ ստույգ մահվան սպառնալիքից փրկվեցին Ջան-
քոյի ճամբարներում գտնվող ավելի քան 300 հայեր, որոնց
թվում նաև ես ու իմ կողմից հիշատակվածները»:

Գերմանական գերությունից ու համակենտրոնացման ճամ-
բարներից Դրոյի եւ նրա զինակիցների ջանքերով փրկված բազ-
մահազար հայերից շատ շատերը իրենց գավակների հետ ապրում
են Հայաստանում: Բազմաթիվ են այն հայերը, որոնք, գտնվելով

գերմանական գերուժյան մեջ, չփվել են Դրոյի հետ ու երախտագիտութեամբ եւ մեծ համակրանքով են հիշում նրան ու նրա զինակիցների հայրենանվեր գործունեութիւնը:

Մինչեւ 1942թ. հոկտեմբերի 15-ը Պուլավայում կազմավորված գումարտակները մնում են Լեհաստանում: Հոկտեմբերի 16-ին այդ գումարտակների մարտիկներին, որնոց կազմում էր վերոհիշյալ Աշոտ Սարգսյանը, տեղափոխում են Վարչավայի երկաթուղային կայարան, ապա նստեցնում վագոններն ու տեղափոխում Խորհրդային Միութիւն՝ Հյուսիսային Կովկասի Արմավիր քաղաքը, ուր նրանց դիմավորում է Դրոն:

Նոյեմբերի 4-ին Արմավիրի հրապարակում մարտական շարքերով զգաստ կանգնած, Հայկական լեգեոնի գումարտակները պիտի ընդունեն Դրոյի ողջույնը:

Վերհիշելով այդ հիշարժան պահը՝ վերոհիշյալ Աշոտ Սարգսյանը գրում է. «Նժույգի վրա հայտնվեց գորապետը:

Լավեց գումարտակի հրամանատարի հրամանը.

- Գումարտա՛կ, զգա՛ստ - ուշադրութիւն գորավարին: Պարո՛ն՝ գորավար, Հայկական լեգեոնի առաջին գումարտակը լրիվ կազմով սպասում է Ձեր հայրական օրհնութեանը:

- Ողջույն Ձեզ, իմ հայ արծիւներ... Բոլորիդ փոխարեն համբուրում եմ Ձեր սրբի պես պաշտելի հայկական դրոշը: Այս դրոշը լավ պահեցեք, դա ձեր հայրերի ու պապերի արյունով ձեռք բերած ազատ ու անկախ Հայաստանի դրոշն է...

... Իմ սիրելի որդիներ՝ Ձեզ փրկելով սովից ու մահից, պարգեւել ենք ազատութիւն ու զենք, որ այսօր Հայաստանի անկախութեան համար ոչինչ չխնայեք: Բարի ճանապարհ, սիրելի զավակներ, հանուն հայրենիքի անկախութեան...»¹:

Որեւէ գաղտնիք չէ, որ Հայկական լեգեոնի կոչումը եւ կազմավորման նպատակը բնավ էլ Խորհրդային Միութեան եւ նրա դաշնակիցների դեմ կամ ի շահ Գերմանիայի հաղթանակի մարտնչելը չէր: Լեգեոնականների զգալի մասը լքում է իրենց գորամասերը եւ տարբեր ուղութեամբ հեռանում: Հարյուրավոր լեգեոնականներ կամովին հանձնվում են Խորհրդային հրամանատրութեան եւ նրա դաշնակիցների տնօրինութեանը: Իսկ լեգեոնի այն մարտիկները, որոնք չէին լքել իրենց գորամասը, գերմանական զորքերի նահանջից հետո նույնպես հեռանում են

¹ «Կանչ Նախնյաց», 1993, 12 հոկտեմբերի:

Խորհրդային Միությունից եւ տեղափոխվում եվրոպայի տարբեր երկրներ:

Հիշատակված հուշագրության հեղինակ Աշոտ Սարգսյանը 1945 թ. եվրոպայից վերադառնում է Խորհրդային Միություն, բայց դեռեւս հայրենիք չհասած՝ կիսում է շատ շատերի ճակատագիրը, ձերբակալվում է Օդեսայում ու աքսորվում Սիբիր եւ մի քանի տարի տաժանակրության մեջ մնալուց հետո վերադառնում է իր հայրենի գյուղ¹:

Հյուսիսային Կովկասում Դրոյի ծավալած գործունեությունից մի ուշագրավ դրվագ են պատմում նրա հորեղբոր՝ Հովհաննեսի թոռը՝ Բագրատ Կանայանն ու նրա կինը՝ տիկին Անահիտը, որը այդ պատմությունը տարիներ առաջ լսել է ամուսնուց:

Բագրատ Կանայանը եղել է սամբո ըմբշամարտի Հայաստանի չեպիոն եւ 1963 թ. հավաքականի կազմում մեկնել է Գրոզնի քաղաք՝ մասնակցելու այնտեղ տեղի ունեցած համամիութենական մրցումների:

Գոտեմարտի ընթացքում երբ հայտարարել են Կանայան ազգանունը, ավարտին նրան է մոտեցել մի անծանոթ հայ մարդ եւ հարցրել, թե նա որեւէ ազգակցական կապ ունի գեներալ Դրաստամատ Կանայանի հետ: Բագրատը, որը մինչ այդ չէր լսել Դրաստամատ Կանայան անունը, պատասխանում է, որ ինքը ազգակցական կապ չունի Դրաստամատ Կանայանի հետ ու երբեւէ չի լսել այդ մարդու անունը: Մրցումներն ավարտվելուց հետո, այդ նույն անծանոթ հայ մարդը Բագրատին հրավիրում է հյուր եւ նրան ավտոմեքենայով տանում է Գրոզնի քաղաքից 50-70 կմ հեռավորության վրա գտնվող մի հայաբնակ գյուղ:

«Երբ հասանք գյուղ, -պատմում է Բագրատը,-ինձ տարան մի շքեղ տուն, որտեղ մեծ թվով մարդիկ էին հավաքվել, իսկ ընդարձակ դահլիճի սեղանների վրա շարված էին տարբեր տեսակի ուտելիքներ ու ոգելից խմիչքներ: Ինձ ուղեկցող հայ մարդը դիմելով հավաքվածներին՝ նախ ներկայացրեց ինձ որպես մրցումների հաղթող, ապա ասաց, որ իրենց հյուրն է գեներալ Դրաստամատ Կանայանի թոռը՝ Բագրատ Կանայանը: Լսելով գեներալ Դրաստամատ Կանայան ու իմ անունները՝ հավաքվածներն անմիջապես ոգեւորվեցին եւ մեծ ջերմությամբ ու ծափողջույններով ընդունեցին ինձ: Ես զարմացած էի ու չփոթված եւ չէի հաս-

¹ Նույն տեղում, 26 հոկտեմբերի:

կանում, թե ինչ է կատարվում: Ներկանների պատմածներից պարզվում է, որ 1942 թ., երբ Խորհրդային Միութայան զորքերը պատերազմի ժամանակ նահանջել են, իրենց գյուղացիների խնամքին են թողել վիրավոր մի քանի կարմրեանակայինների: Երբ գերմանացիները գրավել են գյուղը, ինչ-ինչ աղբյուրից տեղեկանելով՝ հայտնաբերել են այստեղ պատսպարված վիրավոր զինվորներին ու որոշել են այդ արարքի համար խստագույն պատժի ենթարկել գյուղի բնակչությանը:

Գերմանացի զինվորները բռնությամբ հավաքել են բնակիչներին, լցրել են գոմերն ու սպառնացել կենդանի-կենդանի այրել նրանց: Բարեբախտաբար, Դրոն այդ ժամանակ գտնվում էր Հյուսիսային Կովկասում: Տեղեկանալով գյուղի հայ բնակչությանը սպառնացող սարսափելի աղետի մասին՝ նա անմիջապես կապվում է Բեռլինի, այդ տարաշրջանում գտնվող գերմանակի բանակի հրամանատարության հետ, իսկ հանդիպման մասնակիցների պնդմամբ՝ անգամ Հիտլեր հետ եւ կարողանում անխուսափելի կոտորածից փրկել գյուղի բնակչությանը:

Գյուղացիների համոզմամբ, եթե այդ ժամանակ չլիներ Դրոյի միջամտությունը, գերմանացիներն անպայման կայրեյին գոմերում բանտարկված իրենց համագյուղացիներին ու այսօր իրենց գյուղը գոյություն էր ունենա:

«Մենք, մեր գյուղի ողջ բնակչությունը,՝ ասում էին այդ հանդիպման մասնակիցները,՝ մեր փրկությամբ պարտական ենք գեներալ Դրաստամատ Կանայանին»:

Ինչպես արդեն նշվել է, Հայկական լեգեոնը բաղկացած էր 11 հետեւակային գումարտակներից: Ճիշտ է Հայկական լեգիոնի մեծ մաս մեծ մասը, շնորհիվ Դրոյի ծանոթությունների եւ գործադրած ջանքերի, տեղափոխվել էր արեւմտյան ճակատ, հատկապես Հոլանդիա, այնուամենայնիվ, լեգեոնի 808 եւ 809-րդ գումարտակները Լեհաստանից տեղափոխվել են ԽՍՀՄ տարածք ու կռվել ընդդեմ խորհրդային զորքերի:

808-րդ հայկական հետեւակային գումարտակը կազմավորվել է 1942 թ. Լեհաստանի Պուլավա քաղաքում: Գումարտակ, որի կազմում եղել են 916 հայ եւ 41 գերմանացի զինվորներ, մասնակցել է Տուլայսի շրջանում տեղի ունեցած մարտերին: Գերմանական հրամանատարությունը այդ գումարտակին գնահատել է որպես անվստահելի:

Գուժարտակուժ գործել է անլեգալ խուժք, որն աշխատուժ էր լքել գերմանացիներին ու անցնել Կարմիր Բանակի կողմը: 1942 թ. հոկտեմբերին այդ գուժարտակը զինաթափվել ու վեժրածվել է որպես ճանապարհաշինարարամկան գործամաս:

809-րդ հայկական հետեւակային գուժարտակը (Ձեյթուն) կազմավորվել 1942 թ. նոյեմբերի 18-ին՝ դարձյալ Լեհաստանի Պուլավա քաղաքում:

Գուժարտակի թվակազմն էր. 913 հայ եւ 45 գերմանացի:

1942 թ. նոյեմբերից մասնակցել է Հյուսիսային Կովկասում, մասնավորապես Կուբանի, Նալչիկի, Մոզդուկի շրջաններում եւ Կերչի թերակղզում տեղի ունեցած կռիվներին: Ի տարբերութուն 808-րդ գուժարակի, 809-րդ հետեւակային գուժարտակը, որի սպաներն ու զինվորները համակված էին արիական գաղափարախոսությամբ ու Հայաստանը Խորհրդային Միության կազմից դուրս բերելու եւ անկախ պետականութուն հաստատելու նպատակադրությամբ, Հյուսիսային Կովկասում ընթացող կռիվներում իրենց դրսեւորել են խիզախությամբ ու անգամ ահ ու սարսափի են մատնել հակառակորդին: Այդ գուժարտակը իր մարտական մկրտութունը ստացել էր դեռեւս Պուլավայի զինվորական ճամբարում գտնվելու օրերին: Լեհ պարտիզանները բազմիցս հարձակվել են լեգեոնի ճամբարի վրա եւ յուրաքանչյուր անգամ հանդիպելով հայ լեգեոնականների զիմադրությանը՝ չեն կարողացել գրավել ճամբարն ու նահանջել են: Լեհ պարտիզանների դեմ մղած կռիվներում հայ լեգեոնականները իրենց դրսեւորել են քաջաբար եւ կարողացել են անառիկ պահել իրենց ճամբարը, որտեղ նրանց մարզում ու մարտավարության դասեր էին ուսուցանում:

1943 թ. հեկտեմբերի 16-ին այդ գուժարտակը տեղափոխվել է Հոլանդիա, ապա Բելգիա իսկ 1944 թ. օգոստոսին՝ Նորմանդիա, որտեղ հանձնվել է դաշնակիցների գորքերին:

Խորհրդային անվտանգության ծառայություններին անկասկած քաջատեղյակ էին Ղրիմում, Հյուսիսային Կովկասում Դրոյի ու Հայկական լեգիոնի 808 եւ 809-րդ գուժարտակների գտնվելու իրողությունը: Ավելին, անվտանգության ծառայությունների համար որեւէ գաղտնիք լինել չէր կարող նաեւ մարտական գործողություններին նրանց մասնակցությունն ու մարտերում դրսեւորած ուժգնական կարողություններն ու վարպետությունը:

Դրոն, ճիշտ է, պատերազմի ժամանակ եղել է Ղրիմում եւ Հյուսիսային Կովկասում, սակայն անձամամբ չի մասնակցել կռիվներին: Հայկական լեգիոնի գումարտակների մարտական գործողությունները ղեկավարել է ոչ նա, այլ այդ գումարտակների հրամանատարներ:

Սակայն նրա գործունեություն հիշյալ ժամանակահատվածին վերաբերող սակավաթիվ փաստաթղթերից մեկի տեղեկացմամբ՝ պարզվում է, որ նա, այնուամենայնիվ, հարկադրված է եղել ղեկարել Հյուսիսային Կովկասում թուրք-ազերի զինվորների հետ տեղի ունեցած կռիվներից մեկը, որն ավարտվել է լեգիոնի լիակատար հաղթանակով:

Այդ փաստաթղթում չի նշվում նրա գլխավորությունը տեղի ունեցած կռիվ ստույգ վայրը, թուրք-ազերի զինվորների քանակը, զորամասի տեսակը եւ կռիվն մասնակցած հայկական գումարտակի անվանումն ու համարը: Ելակետ ունենալով այն իրողությունը, որ 808-րդ գումարտակը աչքի չի ընկել իր մարտունակությունը ու զնահատվել է որպես անվստահելի, հետեւաբար, կարելի է եզրակացնել, որ խոսքը վերաբերում է 809-րդ գումարտակին:

Այս հարցը մասամբ ստացավ իր պատասխանը, երբ «Հայ զինվոր» թերթում լույս ընծայվեց Հյ. Կովկասում Դրոյի գլխավորությամբ Հայկական լեգիոնի մղած կռիվներից մեկի մասին պատմող հայ արձակագիր Նոր-Այրի^{1*} հուշերը, որը ժամանակին երջանիկ պատահականությամբ գրի է առել ու «Հայ զինվոր» թերթում «Դրոյի, նրա լեգիոնի եւ աղբբեջանական դիվիզիայի մասին (հուշ)» խորագրով, տպագրել է պատմական գիտությունների թեկնածու Արտյուշա Սանոսյանը^{2*}:

¹ * Նոր-Այրի (Նորայր Ալեքանդրի Զարոթյունյան (1912-1981) հայ աձակագիր, լրագրող, ԽՍՀՄ գրողների միության անդամ 1934 թ-ից: □

Սկզբում գրական անուն ընտրել է պապի ազգանունը՝ Դովնանյան եւ գրվել է Նորայր Դովնանյան: 1932 թ-ին եղիշե Չարեմցը ջնջելով նրա Դովնանյան ազգանունը՝ կնքում է նրան Նոր-Այրի անունով:

Աշխատել է ԶԿԿ կենտրոնում որպես հրահանգիչ, ապա մամուլի, գրականության ու արվեստի բաժանմունքի վարիչ, հետագայում վարել է գրական ֆոնդի հայկական բաժանմունքի տնօրենի պաշտոնը:

Մասնակցել է Զայրենական պատերազմին, ծանր վիրավորվել է Կրակովում: 1957-74 թթ. –ին եղել է Զայաստանի գրողների միության Կիրովականի (Վանաձոր) բաժանմունքի պատասխանատու քարտուղարը:

² **Արյուշա Սանոսյանը ծնվել է 1937 թ, Վրաստանի հանրապետության Բոգդանովկայի շրջանի Սաթխա գյուղում: 1989 թ, ընտանիքով տեղա-

Դրող Նոր-Այրի հետ Ա. Սանոսյանը ծանոթացել է 1960 թ. ղեկտեմբերին: Նա այդ ժամանակ ուսանել է Խ. Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտի 5-րդ կուրսում եւ Հայաստանի կենտկոմի 1-ին քարտուղար Թովմասյանի ու 2-րդ քարտուղար Զարուբյանի օժանդակութեամբ, իրենց դասախոս Վ. Քոսյանի ղեկավարութեամբ կուրսով մեկնել էին էքսկուրսիա՝ Մոսկվա եւ Լենինգրադ:

«Մոսկվայի կառավարություն,-գրում է Ա. Սանոսյանը,- մեր վագոն բարձրացավ մի միջահասակ հայ մարդ: Շուտով իմացանք, որ Հայաստանի գրողների միութեան Կիրովականի բաժանմունքի պատասխանատու քարտուղար Նոր-Այրն է»¹:

Հայ գրողի հետ հանդիպումը, նրա հետ գրուցի բռնվելը և պապա մանկավարժների համար անշուշտ մեծ հետաքրքրություն է առաջացրել: Նրանք շրջապատելով գրողին՝ կլանված լսել են տարբեր հարցերին վերաբերող նրա հետաքրքիր պատմություններն ու հիշողությունները: Հենց այդ ժամանակ էլ Նոր-Այրը հիշատակել է Դրոյի անունը:

Ա. Սանոսյանի խոստովանութեամբ՝ «Մեզ առանձնապես հետաքրքրեց Դրոյի (Դրաստամատ Կանայան) մասին նրա պատմածը...»²:

Այդ ժամանակ ուսանողները Դրոյի գործունեության մասին այնքան էլ տեղեկացված չէին, միայն գիտեին, որ նրա եղբայրը դասավանդում է համալսարանում եւ զարմացած էին, որ նրան Դրոյի պատճառով չեն ձերբակալել³:

Ի զարմանս ուսանողների՝ ՀԿԿ կենտկոմում մի շարք բարձր պաշտոններ զբաղեցած կոմունիստ գրողը իր կուսակցության կողմից մշտապես պարսավանքի արժանացած մեկ այլ

փոխվել է Հայաստան եւ բնակություն հաստատել Նայիրիի շրջանի Բուժական գյուղում: Ավելի քան տասը տարի Հայոց պատմություն եւ աշխարհագրություն է դասավանդել Նայիրիի շրջ. Բուժական գյուղի միջնակարգ դպրոցում: Այժմ բնակվում է Երեւանում:

Ա, Սանոսյանի կողմից գրի առած Դրոյի մասին պատմող Նոր-Այր հուշերը փոքր-ինչ ավելի մանրասնությամբ՝ ձեռագիր , գտնվում է տողերիս հեղինակի անձնական արխիվում:

¹ «Հայ գիմվոր», 2014, թիւ 24:

² Նույն տեղում:

³ Եշտում. ոչ թե Դրոյի եղբայրն է դասավանդել համալսարանում, այլ նրա հորեղբորորդիները՝ Խաչատուր Սկրտչի Կանայանը, որը հայագիտական առարկաներ է դասավանդել ԵՊՀ-ում եւ Հայկ Սկրտչի Կանայանը, որը ակնաբանություն է դասավանդել ԵՊՀ-ի բժկության ֆակ-ում:

կուսակցութեան, այն է՝ Հ. Դ. Դաշնակցութեան ամենանշանավոր գործիչներէից մեկին՝ «Դրոյին, ներկայացնում էր բոլոր բարեմասնութիւններով՝ այնպէս, ինչպէս եղել էր: Դրոն նրա գնահատմամբ իսկական ազգային հերոս էր՝ իր գործունեութեան բոլոր շրջաններում»¹:

Նոր-Այրը պատերազմի ժամանակ ծառայել է Հյուսիսային Կովկասի ռազմաճակատի կազմում գտնվող ազգային խառը կազմ ունեցող դիվիզիաներից մեկում: Այդ նույն ժամանակ Հյուսիսային Կովկասում էին նաեւ Դրոն եւ Հայկական լեգեոնի 808-րդ եւ 809-րդ գումարտակները:

Համաձայն Նոր-Այրի պատմածի՝ «Մի օր վաղ առավոտյան մեր դիվիզիան տազնապով հանեցին ոտքի և սկսեցին նախապատրաստել մարտի: Հրամանատարները բացատրեցին, որ այս անգամ մեր դիվիզիայի հակառակորդը գերմանացիներն էին կողմից կռվող Դրոյի հայկական լեգիոնն է, որը, ինչպէս հայտնի է, շատ ամուր ընկույզ է...

Բոլորս սարսափի մեջ էինք...

Կարմիր բանակի Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը Կովկասի նախալեռներում Դրոյի լեգիոնի դեմ էր հանել ադրբեջանական մեկ դիվիզիա: Դա, իհարկե, արվել էր գիտակցաբար: Նկատի էին ունեցել, որ հայ լեգիոնականների դեմ առանձնահատուկ ջանադրութեամբ կկռվեին ադրբեջանացիները (կովկասյան թուրքերը), որոնք գործի կռնեին իրենց ցեղին հատուկ ատելութիւնը հայերի նկատմամբ, որ այնքան բացահայտ դրսեւորվել էր 1917-1920 թվականներին...

Ինչ խոսք, Դրոյի հայ լեգիոնականները նույնպէս գիտեին, թե ում դեմ են կռվում...»²:

Որեւէ կասկած չի կարող, որ եթե մարտադաշտում լեգիոնի հակառակորդը լինէր խորհրդային մեկ այլ դիվիզիա, այլ ոչ թե ադրբեջանական, ապա համաձայն ընդունված կարգի ու իր դավանանքի՝ Դրոն չէր մասնակցի մարտական գործողութիւններին:

Ինչպէս արդեն նշվել է, ամենայն հավանականութեամբ այդ կռվին մասնակցել է 809-րդ գումարտակը, որի թվակազմն էր. 913 հայ եւ 45 գերմանացի: Ադրբեջանական դիվիզիան իր թվակազմով (15.000 զինվոր) թեեւ բազմիցս գերազանցել է 809-րդ

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

գումարտակին, բայց իր կազմակերպածուժյամբ, կռիվներ մղելու վարպետությամբ զգալիորեն զիջել է հայկական գումարտակին: Իսկ Դրոն մեկ անգամ չէ, որ անհամեմատ փոքրաքանակ ուժերով պարտության է մատնել անգամ 1-ին աշխարհամարտի կռիվներում թրծված փորձառու հրամանատարների գլխավորությամբ մարտնչող թուրքական կանոնավոր զորամասերի, որոնք իրենց մարտունակությամբ անտարակույս ավելի բարձր էին ադրբեջանական դիվիզիայից:

Այդ կռիվը, որը իրավամբ կարելի է անվանել **Դրոյի վերջին հաղթական ճակատամարտ**, համաձայն Նոր-Այրի վկայությունների թվական գերակշռությանը, ճակատամարտն ավարտվել է Դրոյի լեգեոնի փայլուն և լիակատար հաղթանակով, ամբողջովին ոչնչացվել էր ադրբեջանական տասնհինգ-հազարանոց դիվիզիան:

...Ամբողջ դիվիզիայից փրկվել էր միայն 300 զինվոր, այն էլ՝ իրենց արագավազության շնորհիվ:

Մարտից հետո բզկտված, քրքրված զինվորական արտահագուստով այդ ողորմելիներին հավաքել էին մարտադաշտի մերձակա անտառներից, այդպես ավարտեց Նոր-Այրն իր խոսքը...»¹:

Ըստ Նոր-Այրի պատմածի՝ այդ զարմահրաշ հաղթանակից հետո լեգեոնն այնպիսի սարսափ է առաջացրել, որ խորհրդային զորամասերը խուսափել են նրա հետ առճակատելուց: Նոր-Այրն այդ ժամանակ ծառայել է դիվիզիաներից մեկի շտաբում եւ մշտապես ուղեկցել է դիվիզիայի հայազգի շտապի պետին: Ըստ նրա վկայությունների, իրենց դիվիզիան նույնպես խուսափել է լեգեոնի հետ ընդհարվելուց:

Այդ նույն փաստաթղթում, ինչպես արդեն նշվել է, նկարագրվում է, թե ինչպես է Հյ. կովկասից հեռանալու ժամանակ նա ու նրան ուղեկցող մարտիկներն անսպասելի հարձակման են ենթարկվել խորհրդային հատուկ նշանակության ջոկատի կողմից, բայց կարողացել են ազատվել գերի ընկնելուց: Դեպքը տեղի է ունեցել 1943 թ. ամռանը՝ Կուբանի շրջանում, երբ Կարմիր բանակի հարձակման հետեւանքով գերմանական զորքերը հարկադրված սկսել էին թողնել գրավյալ տարածքներն ու նահանջել: Քանի որ գերմանական զորքերը անկարող լինելով դիմակայել խորհրդային զորքերի հարձակմանը, հարկադրված նա-

¹ Նույն տեղում:

Հանջում էին Հյուսիսային Կովկասից, Դրոյի եւ նրա խմբի ներկայութիւնն այլեւս ոչ միայն անիմաստ ու աննպատակ էր, այլեւ չափազանց վտանգավոր: Նա նույնպէս Հյուսիսային Կովկասից պիտի հեռանար Կերչի թերակղզի, ապա Ղրիմ ու այնտեղ սպասեր դեպքերի հետագա զարգացմանը:

Հարկ է նշել, որ Կովկասյան ռազմաճակատի հատուկ նշանակութեան ջոկատները բազմից փորձել էին գտնել ու գերավարել Դրոյին, բայց երբեք չեն կարողացել գտնել նրա հետքերն ու գտնվելու ստույգ վայրը: Համաձայն վերոհիշյալ փաստաղթի վկայութեան, երբ Կարմիր բանակի հարձակման հետեւանքով գերմանական զորքերը հարկադրված հեռացել են Հյ. Կովկասից, ռազմաճակատի հետախուզական ծառայութիւնը կարողանում է գտնել Դրոյի գտնվելու տեղը ու հատուկ նշանակութեան ջոկատներից մեկը նրան ձերբակալելու հանձնարարութեամբ շտապ մեկնում է նախանշված վայրը: Այդ ժամանակ Դրոյի հետ են եղել սահմանափակ քանակութեամբ մարտիկներ, որոնք ամիսներ շարունակ պատասպարվելով Մայկոպի մերձակա լեռներում, կռվել էին խորհրդային զինվորների դեմ:

Մ. Թորլաքյանի հավաստմամբ՝ այդ մարտիկները «... Տրապիզոնի, Իւնէյի եւ Չարշամպայի շրջանները լեռներու մէջ կռուած տղոնցմէ մաս մը, որոնք ազատուած էին և 1923-ին անցած Ռուսաստան, այժմ Մայկոպէն 30-40 քիլոմետր հեռուն, կը կռուէին կարմիրներու դէմ...»¹:

Դրոն, երբ Կռուո Թարխանյանի ընկերակցութեամբ եղել է Կրասնադարում, տեղեկանալով Մայկոպի լեռներում կռվող հայ տղաների մասին, հանձնարարում է Միսաք Թորլաքյանին, որ «...կապուիմ լեռներու մէջ վերոյիշեալ կռուողներու հետ, նաեւ անցնիմ Նովորոսիսկ և այնտեղ տեսնեմ հայերու վիճակը...»²:

Կրասնոդարից Մ. Թորլաքյանը անցնում է Մայկոպ եւ նրա մերձակա լեռների մէջ հանդիպում է կռվող տղաներին:

«Ընդամենը,-գրում է Մ. Թորլաքյանը,- 20-25 հոգի, ուղղակի բերանն էին ուսական յառաջխաղացքին, որուն դէմ կկռուէին: Անոնք տիրական դարձած էին իրենց լեռներուն մէջ»³:

Երբ խորհրդային զորքերն անցնում են հարձակման, այդ տղաների մի մասը գալիս է Կրասնոդար ու ներկայանում Դրոյին: Այն պա-

¹ Թորլաքեան Մ., ԳՂՎ. աշխ., էջ 529:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 532:

Հին, երբ Դրոյի խումբը Հարձակնան է ենթարկվել խորհրդային Հատուկ նշանակութեան ջոկատի կողմից, նրան ուղեկից մարտիկները եղել են Մ. Թորլաքյանի թվարկած Մայկոպի լեռներում կռիւղ 20-25 տղաների մի մասը: Նրանք ձիաբեռնակառքերի վրա նստած շարժվել են անտառապատ խճուղիով ու անսպասելիորեն Հարձակման ենթարկվել խորհրդային զինվորների կողմից, որոնք փորձել են շրջապատել ու գերի վերցնել նրանց: Ի՞նչ պիտի արվեր: Եթե չկռվեին, չփորձեին պաշտպանվել, ապա անպայմանորեն կհայտնվեին գերութեան մեջ, որը հավասարազոր էր մահվան: Ստեղծված իրավիճակում այլընտրանք գոյութիւն չուներ: Անհրաժեշտ էր վճռական քայլեր ձեռնարկել, խափանել հակառակորդի հարձակումը, ճեղքել պաշարման շղթան ու հեռանալ: Եւ վերջին անգամ Դրոն դրսեւորում է անվրեպ նշանառու ռազմիկի իր անզուգահեռ վարպետութիւնը: Նա, վերցնելով մաուզեր ատրճանակն ու կարաբին հրացանը, իջնում է ձիաբեռնակառքից ու յուրաքանչյուր Հարվածով տապալով իրենց վրա Հարձակվող բազմաթիւ զինվորների, հարթում է ճանապարհը: Նրա անվրեպ հարվածներից ու մարտական անբասիր կեցվածքից ոգեւորված՝ նրան ուղեկցող մարտիկները նույնպես ցույց են տալիս արժանի դիմադրութիւն ու համատեղ ջանքերով հետ մղելով հատուկ նշանակութեան ջոկատի հարձակումը՝ ճեղքում են պաշարման շղթան ու առանց որեւէ զոհ տալու՝ արագորեն հեռանում վտանգված տարածքից¹:

Հյուսիսային Կովկասում եւ Ղրիմում գործելու ընթացքում Դրոյի գործունեութիւնը նպատակաուղղված էր ոչ միայն ի շահ այդ շրջաններում բնակվող հայ բնակչութեան անվտանգութեան ապահովմանն ու ռազմագերիների փրկութեանը: Նա իր զինակիցների համագործակցութեամբ պիտի կենսագործեր եւս մի կարեւորագույն առաքելութիւն:

Ստալինգրադի ճակատամարտից հետո Աբվերի ղեկավարութեան որոշմամբ պիտի կազմավորվեր հայկական հատուկ նշանակութեան խումբ, որին միանալու էր նաեւ Դրոյի զլխավորած 70 հոգանոց խումբը: Այդ խմբին տրվել է հատուկ նշանակութեան «Դրոմեդար» անվանումը: Խումբը ղեկավարել է Դրոն: Նա էլ նշանակել է իրեն տեղակալներ «...այսպէս կոչված «Ազատագ-

¹ Տե՛ս ԳՅԴ ԿԱ, ֆ. Ս. Կ., քժ. 51, գ.15բ, էջ 3-4:

րական կոմիտեի» լիդերներից Կուռոյին (Նիկոլայ Թարխանյան), շտաբի պետ է նշանակվել Տիգրան Բաղդասարյանը: Հետախուզական-դիվերսիոն գործողությունների պատասխանատուն էր Միսաք Թորլաքյանը...»¹:

Աբվերի նախատեսմամբ՝ այդ խումբը պիտի «Յուևկերս ինքնաթիռով գիշերով տեղափոխվեր Հայաստան, բայց ուզվածակատոււմ իրավիճակի վատթարացման հետեւանքով այդ ծրագիրը չի իրականացվում: Եթե նույնիսկ այդ խումբը կարողանար հասնել Հայաստան, ապա նա Դրոյի որոշմամբ պիտի կենսագործեր ոչ թե Աբվերի հանձնարարությունը, այլ բոլորովին ուրիշ առաջադրանք:

Հիմք ընդունելով Հայաստանի Հանրապետության ՊԱԿ-ի արխիվներում այս հարցին, այն է՝ Խորհրդային իշխանության դեմ պայքար ծավալելուն վերաբերող նյութերը՝ է. Աբրահամյանը ընդձուլմ է, որ 1942 թ. Լոռիի շրջանում Ցոլակ Աբրահամյանի, ինչպես նաև Զանգեզուրում գործող ապստամբ ուժերը սպասում էին գերմանացիների ազդանշանին, որպեսզի սկսեին խռովությունները: Լոռիի եւ Զանգեզուրի խռովություններին զուգընթաց պիտի ապստամբեին Մենգրելիայի, Սվանեթիայի եւ Աջարիայի ապստամբները²:

Ինչպես արդեն նշվել է, Դրոն այնքան էլ չէր հավատում Գերմանիայի հաղթանակին եւ շատ լավ հասկանում էր, որ եթե գերմանական զորքերի առաջնադասման պարագայում Հայաստանում որեւէ ելույթ կամ ընդվզում կազմակերպվեր ընդդեմ Խորհրդային Միության, ապա հետագայում Խորհրդային վարչակազմը, անձամբ Ստալինը դաժանորեն հաշվեհարդար կտեսնեին հայերի հետ: Եվ ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, նրա այդ մտավախությունը միանգամայն իրատեսական էր ու հիմնավորված:

Դրոն ուղիներ է որոնել զգուշացնել եւ թույլ չտալ, որ Հայաստանում բռնկվի որեւէ ընդվզում, ելույթ ընդդեմ Խորհրդային Միության, քանզի հստակ գիտակցում էր դրա հետեւանքով հայությունը սպառնացող սարսափազդու աղետի լրջությունը: Ստալինգրադի ճակատամարտից հետո նրան հաջողվում է իր գինակիցներից մի քանիսին Հյուսիսային Կովկասից ուղարկել

¹ Տե՛ս Абрамян Э, Ըշվ. աշխ., էջ 36:

² Տե՛ս ԸույՍ տեղում, էջ 91:

Հայաստան, որպեսզի նրանց միջոցով արգելի նմանօրինակ գործողութիւնների բռնկումը¹:

Այս կապակցութեամբ ուշագրավ վկայութիւններ է փաստում Դրոյի վաղեմի մարտական զինակից Թադեոս(Թողե) Պետրոսյանը, որն այդ օրերին նույնպէս գործում էր Ղրիմում եւ Հյուսիսային Կովկասում:

«Հիթլէրեան բանակների յաղթական յառաջխաղացումը, գրում է Թ. Պետրոսյանը,~ եւ ամէն օր հրապարակուած «ազատարար» կոչերը կարող էին խլրտում առաջ բերել Մայր Հայաստանի ժողովրդի մէջ... Կերչի անկումից յետոյ մանաւանդ, ուր կարմիր բանակի հայկական ուժերը կրեցին ամենամեծ կորուստները, նացիստները հասան Անդրկովկասի դռներին՝ Նովոռոսիյսկ-Ալագիր-Արմավիր... ճամբաներից մեր ազատած ռազմագերիները, որոնց մէջ կային մեծ թուով եւ մտաւորականներ ու սպաներ, պատմում էին Հայաստանի ժողովրդի մեծ դժգոհութեան մասին...»

...Այս բոլորը անհրաժեշտ կդարձնէին, որ մենք օր առաջ զգուշացնէինք հայ զանգուածները անժամանակ պոռթկումներից: Ամենափոքր շարժումը Երկրի մէջ ընդդէմ Սովետներին եւ ի նպաստ նացիզմի, կարող էր ողբերգական հետեւանքներ ունենալ:

Դիւրին գործ չէր: Օձն իր պորտով, թռչունն իր թեւով անզօր էին ճեղքելու արեան գիծը: Բայց Դրօն ստեղծեց այդ հնարաւորութիւնը եւ Ֆէօդոսիայից, Տամանից եւ Արմավիրից միանգամայն վստահելի անձնուէրների միջոցով լուր ղրկեց Երկրի հակասովետ խմբերին, որ բացարձակապէս հեռու մնան որեւէ ցոյցից, լինի հակասովետ, թէ ի նպաստ նացիստների»²:

Անդրադառնալով Գերմանիայի հետ ունեցած նրա կապերի գնահատմանը՝ Թ. Պետրոսյանի վկայակոչած փաստերը հավաստում է նաեւ Ավետիք Իսահակյանը:

¹ Տողերիս հեղինակը ԱՄՆ-ի Բոստոն քաղաքում հանդիպել է 2-րդ աշխարհամարտում Դրոյի հետ համագործակցած անձանց, որոնց պատմածներից պարզվում է, որ Դրոյի հանձնարարությամբ Յուսիսային Կովկասից Հայաստան է մեկնել Միսաք Թորլաքյանը: Եթե իրագործվեր հատուկ նշանակությամբ կազմած խումբը Հայաստան տեղափոխելու Արվերի ծրագիրը, ապա հենց Ս. Թորլաքյանը պիտի ղեկավարեր Յուսիսային Կովկասից Հայաստան գործուղված այդ խմբի գործողությունները:

² «Հայրենիք» ամսագիր, 1956, թիւ 10, էջ 30:

«Ես Դրոյին,-վկայում է Ավ. Իսահակյանը,- վաղուց եմ ճանաչել: Մենք մոտ ընկերներ ենք եղած անցեալում: Նա մեծ հայրենասէր է, խիզախ յեղափոխական, հերոսական գործեր է կատարել: Բայց նրա մեծագոյն ծառայութիւնը Հայաստանին ու Հայ ժողովրդին եղաւ հէնց պատերազմի ընթացքին, երբ նա երեւութապէս գործակցում էր գերմանացոյ: Կռահելով նացիստների պարտութիւնը՝ նա գնացել էր Հյուսիսային Կովկաս գերմանական բանակի հետ եւ զգուշացրել, որ Հայաստանի ժողովուրդը որեւէ ապստամբական շարժում չաներ բոլշեւիկեան տիրապետութեան դէմ, որը պիտի լինէր Հայաստանի մահը, ինչպէս որ եղաւ Ղրիմի, Քալմուքների (կալմիկների) եւ Չեչենների ինքնավար շրջանների հետ, որոնց ժողովուրդները սիրով դիմաւորել էին գերմանական զօրքերը:

Նացիստների նահանջից յետոյ բոլշեւիկները ոչ միայն վերջ տուին այդ երեք ինքնավար շրջաններին, այլեւ նրանց ժողովուրդներին գլխովին քսորեցին Սիբիրի խորքերը, իսկ նրանց երկրները լցրին ռուսներով: Նոյն դաժան ճակատագիրը վերապահուած էր Հայաստանին, եթէ չլիներ Դրոյի նախագգուշացումը»¹:

2-րդ աշխարհամարտի վերջում, երբ դաշնակիցների զօրքերը ներխուժում են Գերմանիայի տարածքը, ամերիկացիները Հայ դելեբերգ քաղաքում ձերբակալում եւ բանտարկում են Դրոյին:

«Սարսափելի դաժան օրեր ապրեցինք, - վերհիշում է տիկին Գայանեն, - Դրոյի ձերբակալութեան օրերին՝ քաղցած եւ գրեթե բոլորի կողմից լքված ու մոռացված: Նրա ընկերները՝ զգուշանալով ամերիկացիների հետապնդումներից եւ ձերբակալվելու սպառնալիքներից՝ խուսափում էին մեզ հետ հանդիպելուց: Թե որտեղ էր գտնվում նա, մենք ոչ մի տեղեկութիւն չունեինք»²:

Դրոյին օգնելու նպատակով գինակիցներն ու բարեկամները, այնուամենայնիւ, կազմում եւ ամերիկացիներին են ներկայացնում նրա կյանքն ու գործունեութիւնը լուսաբանող 17 կետից բաղկացած մի փաստաթուղթ³:

Մոտ մեկ ամիս անցկացնելով բանտում՝ Դրոն, կարելի է ասել, ազատվում է երջանիկ պատահականութեամբ:

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1960, թիւ 3, էջ 94:

² Տիկին Գայանեի ծայնագրութիւնից:

³ Տե՛ս ԶՅԴ ԿԱ, ֆ. Ա. Վ., թճ. 46, գ. 5բ:

Ըստ «Հայրենիք» ամսագրում տեղ գտած բացատրություն՝ «Այդ ժամանակները Փարիզից այդ քաղաքն է գալիս ՀՅԴ կոմիտեի անդամ Ա.: Երբ նա իմանում է, որ մի կարեւոր հայ է բանտարկուած, թոյլտուութիւն է վերցնում տեսնելու նրան: Երբ հեռուից տեսնում է, որ բանտարկեալը Դրօն է, ծունկի է գալիս, ծնկաչոք մօտենում է Դրոյին եւ ուզում է նրա ձեռքը համբուրել... Ամերիկացիք, տեսնելով այս, սկսում են քննել Դրոյի գործը եւ ազատ են արձակում նրան»¹:

Միսաք Թորլաքյանի հուշագրություններից պարզվում է, որ բանտում Դրոյին այցելողը ՀՅԴ այն ժամանակվա ճանաչված գործիչներից Հրանտ Ակոնայանն էր, որը մեծ կապեր ու ծանոթություններ է ունեցել ամերիկյան եւ ֆրանսիական գործարար շրջաններում եւ բանակում: Հրանտ Ակոնայանը պատերազմի ավարտական շրջանում գտնվելով Ֆրանսիայում, «...գաղթականական գործերով Փարիզէն Գերմանիա կու գայ ֆրանսիական կառավարութեան կողմէ:

Հայտելպերկի մէջ, իր առաջին գործը կըլլայ այցելել Դրոյին: Բանտի մէջ, երբ կը տեսնէ Դրոյին, ծունկի կու գայ, ու այդպէս յառաջանալով կերթայ համբուրելու մեծանուն հերոսին ձեռքը:

Այս տեսարանը ուշագրութիւնը կը գրավէ ամերիկացիներուն: Հետաքրքրուած, երբ կը հասկանան Հրանդէն Դրոյին մեծութիւնը, իրենց վերաբերմունքը կը փոխեն եւ փոխանակ պոլշեւիկներուն յանձնելու, օդանաւով կուղարկեն Ամերիկա»²:

Պատերազմից հետո Դրոն իր տիկնոջ՝ Գայանեի եւ երկու զավակների՝ Մարտիրոսի ու Օլգայի հետ մինչեւ 1952 թ. հաստատվում է Բեյրութում, ապա ԱՄՆ-ի Բոստոն քաղաքում: Օտար ափերում ապրած տարիներին մշտապես ընտրվելով Հ.Յ. Դաշնակցության ղեկավար մարմինների կազմում՝ նա մինչեւ կյանքի վերջն իր անսպառ եռանդն ու կարողությունը նվիրաբերում է սփյուռքում հայապահպանության եւ Հայ Դատը վառ պահելու ու սերունդներին ավանդելու անգնահատելի գործին:

Բեյրութում եւ Բոստոնում ապրելու տարիներին նա մշտապես մասնակցել է կազմակերպված հավաքույթներին ու միջոցառում-

¹ «Հայրենիք» ամսագիր, 1957, թիւ 9, էջ 17:

² Թորլաքեան Ա., Ազգ. աշխ., էջ 545:

ներին եւ հաճախակի հանդիպել համայքների անդամներին ու հատկապես երտասարդությանը:

1997 թ. ձմռանը, երբ տողերիս հեղինակը Արցախի հերոս Պետրոս Ղեւոնդյան նվիրված «Պետոն» գրքի վերահրատարակության կապակցութեամբ գտնվում էր Բեյրութում, բեյրութահայերի հետ կայացած հանդիպումների մեկի ժամանակ հանդիպման տարեց մասնակիցները պատմեցին, որ պատերազմից հետո իրենք Հ.Յ.Դաշնակցութեան կենտրոնում հանդիպել են Դրոյին, որի հետ է եղել նաեւ գնդապետ Տիգրան Բաղդասարյանը: Հանդիպման ընթացքում Դրոն անդրադարձել է միջազգային հարցերին, ապա առավել ոգեւորութեամբ ներկայացրել է ազատագրական պայքարի առավել ուշադրով, պատմական նշակալիություն ունեցող դեպքերը, ինչպես նաեւ մի շարք անվանի գործիչների գործունեությունը: Հանդիպումն ավարտելուց հետո, երբ դուրս են եկել դահլիճից, Դրոն նկատել է սրահի պատին փակցրած լուսանկարները եւ մոտենալով` սկսել է ուշադրությամբ դիտել լուսանկարները:

Ըստ այդ հանդիպման մասնակիցների` նա խիստ կերպով գայրացել է տեսնելով, որ լուսանկարների մեջ բացակայում էր Անդրանիկի լուսանկարը: Դիմելով ներկաներին` նա խստորեն հրամայել է, որ անմիջապես գտնեն ու բերեն Անդրանիկի լուսանկարը: Դրոյի հրամանն անպայմանորեն պիտի կատարվեր: Նա սրահում սպասում է այնքան ժամանակ, մինչեւ որ ինչ-որ տեղից գտնում եւ բերում են Անդրանիկի լուսանկարը: Դրոն գոհունակութեամբ վերցնում է լուսանկարը եւ բարձրանալով աթոռի վրա` իր ձեռքով այն փակցնում է իր պաշտելի հերոսի` Նիկոլ Դումանի լուսանկարի կողքին:

Երբ սրահից դուրս են գալիս բակ, այդ հանդիպման մասնակից երիտասարդներից մեկը դիմում է նրան եւ ասում. «Զորավար դուք շատերի մասին պատմեցիք, իսկ ի՞նչու Ձեր կատարած գործերի մասին ոչինչ չհիշատակեցիք: Դրոն ժպտալով լսեց ինձ ու մատնացույց անելով գետնին ընկած քարի փոքրիկ կտորը` ասաց. «Մանչս կտեսնես այն փոքրիկ քարը, ապա վերցրում եւ չպրտիր վերեւ: Ես կատարեցի զորավարի հրահանգը, վերցրի քարն ու չպրտեցի վերեւ: Նա ակնթարթորեն վերցրեց իր կողքին կանգնած գնդապետ Տիգրան Բաղդասարյանի գոտկատեղին ամրացված պատյանի մեջ գտնվող ատրճանակն ու գրեթե

առանց նշանառութեան՝ կրակեց իմ շարտած քարի ուղղութեամբ: Բոլորս ապշած էինք տեսնելով նրա անհավանական դիպուկ կրակոցի արդյունքը: Դրոն իր զարմահրաշ կրակոցով փշուրփշուր արեց փոքրիկ քարը»:

Կյանքի վերջին տարիներին Դրոն տառապել է մի շարք հիվանդութիւններով, սկզբում միզափամփուշտի քաղցկեղով (բարորակ ուռուցք), որը հետո բժիշկների ջանքերով հաջողվում է բուժել: Ապաքինվելուց մի փոքր անց նա հիվանդանում է թոքերի բորբոքումով եւ ամենասարսափելին՝ աջ ուսի ոսկորների վրա բժիշկները հայտնաբերում են արագ աճող ու տարածվող քաղցկեղի հյուսվածքներ: Այդ ամենին գումարած՝ նա տառապել է նաեւ հաստ աղիքի ու լյարդի հիվանդութեամբ: Տնային պայմաններում ձեռնարկված բուժումները չեն մեղմացնում նրա ցավերը, եւ հարազատները հարկադրված նրան տեղափոխում են Բոստոնի լավագույն հիվանդանոցներից մեկում: Զինակիցներն ու բարեկամները, ջերմ ուշադրութեամբ շրջապատելով իրենց ավագագույն ընկերոջը, մշտական հերթապահութիւն են սահմանել հիվանդասենյակում եւ ամեն օր արթուն պահակի զգոնութեամբ ու հոգատարութեամբ խնամել նրան:

Հիվանդանոցում Դրոյին հաճախակի այցելել է նաեւ Սիմոն Վրացյանը, որի վկայութեամբ՝ «Այդ շրջանում, մանավանդ, յաճախ էր յիշում իր ուսուցիչ Նիկոլ Դումանին, որ նոյնպէս բռնուկ քաղցկեղից եւ ինքնասպանութիւն գործեց: Իր մտքում Դրոն էլ որոշել էր հետեւել ուսուցչի օրինակին: Երբ գիշերները, ցաւից տանջուելով, անքուն նա, հառաչելով, ման էր գալիս սենեակում, սրտումս վախ էի զգում եւ աշխատում էի նրա ուշադրութիւնը ուրիշ բանով զբաղեցնել: Եւ բաւական էր որեւէ ձեւով յիշել Մարտիրոս Չարուխչեանի կամ Դաշնակցական Խեչոյի անունը, որպէսզի նա ընկնէր անցեալի վերյիշումների մէջ, գիշերը լուսացնէինք անփորձանք»¹:

Դրոյի կյանքի վերջին օրերի վկաներից մեկը՝ ԱՄՆ-ի Բոստոն քաղաքի բնակիչ Վահրամ Բարսեղյանը պատմում է, որ նա սարսափելի ցավերի պատճառով երբեմն կորցնում էր գիտակցութիւնը եւ այդ վիճակում բարձրաձայն խոսում էր իր վաղամեռիկ զինակիցների հետ: Հատկապէս հաճախակի էր հիշում իր

¹ Վրացեան Ա., Սրրկածին Դրոն, էջ 177-178:

Մեծ ուսուցչին՝ Նիկոլ Դումանին եւ ահաբեկիչ ընկերոջը՝ Մարտիրոս Չարուխչյանին: Անհուն կարոտով մշտապես երագել ու տենչացել է Հայաստանը, Երեւանը, իր հայրենի Իգդիրն ու հիշել բոլոր նրանց, ում հետ տարիներ շարունակ մարտնչել ու արյուն էր թափել:

Ըստ Վահրամ Բարսեղյանի, Դրոն բազմիցս ցանկություն է հայտնել հետեւել Նիկոլ Դումանի օրինակին ու ինքնասպանությամբ վերջ տալ կյանքին:

Նա մի քանի անգամ դիմել է Վահրամին ու պահանջել՝ «Վահրամ, դու որպես նախկին մաուզերիստ, թաքցրած գենք կունենաս, տուր ինձ ինքնասպան լինեմ: Դրոն ֆիզիկապես շատ ուժեղ էր: Նույնիս գնվելով հյուժոված եւ ծարագույն վիճակում, երբ հենվում էր ուսերիս, ես հազիվ էի դիմանում նրա ձեռքերի ճնշմանը»¹:

Երկարատեւ բուժումը, հարազատների հոգատար վերաբերմունքը չի տալիս որեւէ զանկալի արդյունք:

...1956 թ. մարտի 6-ին ԱՄՆ -ի Բոստոն քաղաքում սարսափելի փոթորիկ էր: Այդ օրն «Ա~խ, մեկ էլ Երկիրը տեսնեի...» բառերը շուրթերին, հայրենիքից հեռու, օտար եզերքում իր մահկանացուն էր կնքում «...քաջերուն մէջ չքեղօրէն քաջը եւ հերոսներուն մէջ կախարդօրէն հերոսը», «Հայկական Ազատամարտի ամէնէն դիւցազնատիպ էջերը զարդարած...» Դրոն՝ սերունդներին կտակելով հետեւյալ պատգամը.

«...Քանի բռնութեան տակ է մեր հայրենիքը՝ Հայաստանը, քանի մեր հողերը բռնագրաւուած են, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը ունի իր պայքարը եւ Դաշնակցութեան զաւակները, իբրեւ հայ ժողովրդի հարազատ զաւակներ, պիտի շարունակեն այդ պայքարը. արեւնով կը լինի, գրիչով կը լինի, պայքարով կը լինի, մինչեւ Հայը հաւաքուի իր բոյնին մէջ. հայը հային կառավարի, ոչ անգլիացին, ոչ ամերիկացին, ոչ ռուսը, ոչ թուրքը. հայը լինի իր երկրին տէրը, հայը լինի իր ազատութեան տէրը...»²:

¹ Վահրամ Դեւոնդի Բարսեղյանի (ԱՄՆ, Բոստոն) ձայնագրութիւնից:

² Դրո, Պէյրութ, 1956, էջ 9:

ՀԱՎԵ ԼՎԱԾ

Դրոյի նամակը Սիմոն Վրացյանին եւ ծանոթագրություններ

Սիրելի Սիմոն,

Դուռն շատ լաւ գիտէս, որ մէկն ես իմ ամէնահարազատներից, մէկն ես նոյնպէս, որ ինձ լաւ ես ճանաչում եւ այդ իսկ պատճառով անվերապահօրէն կը գրեմ քեզ հետեւեալ տողերը, որուն ամէն մէկ կէտին պէտք է հաւատաս տառացիօրէն:

Սկսեմ Պալքանով եւ Նժդէհով 2:

Երբ 1936-ի փետրուարին «1 անընթեռնելի բառ (ա.բ.-Վ.Ղ.)» դեգերումներուն (°) վրայ անցայ Պալքան, հետեւեալ կացութիւնը գտայ այնտեղ: Մէկ ամբողջ տարի Հայկ Ասատրեանը 3 կենտրոնական կոմիտէ է խաղցուցէր առանձին (°) եւ անպատասխանի թողոցուցած Բիւրօյի նամակները այն մասին, թէ ո՞վքեր են մարմնի անդամները: Այս միեւնոյն անձը բառի իսկական մտքով հալածանքի մէջ հագարեան մեթօտներով կախակայէր, արտաքսէր է բոլոր անոնք, որոնք իր կամակատարները չեն եղէր. նոյնիսկ Մագմանեանի⁴ պէս քառասուն տարուան ընկերոջ կախակայած էր՝ առարկելով, թէ իր եռամսեայ տուրքը չէ վճարած: Այս մենատիրութիւնը անձնական կ[ենտրոնական] կոմիտէութիւնը շարունակելու է պահել մինչեւ դէհի Ամերիկայէն վերադառնալը 5:

Նժդէհի վերադարձէն «հե»տոյ, նախապէս պատրաստուած մարդկանցով գումարէր են փակ ժողով մը, գաղտնիացման պատրուակին տակ իմաց չէ տալով ոչ ոքի այն ընկերներէն, որոնք տասնեակ տարիներ պատասխանատու դէր են կատարած Պալքանի մէջ, նոյնիսկ անոնցմէ մէկ մասին վերաբերմամբ նախապէս պատժական որոշումներ են տվեր՝ զանազան պատրուակներով: Այս փակ ժողովը ուրիշ դէր չէ ունեցած, բայց միայն վաւերացնել Նժդէհի եւ Հայկի պատրաստած մարմինը, վաւերացնելով նաեւ այն պատժական որոշումները անոնց հանդէպ, որոնք չեն եղած իրենց անձնական համախոհները 6:

Երեք հոգինոց այդ մարմնին մէջ մտցուցած էին նաեւ Ներսէս Աստուածատրեան⁷ անունով մէկը, որ նախքան կ[ենտրոնական] կ[ոմիտէի] մէջ մտնելը որեւէ այլ մարմնի անդամ չէ եղած:

Նժդէհ, Հայկ եւ Ներսէս Աստուածատրեանէ կազմուած այս եռանդամը գործի անցնելով, իր գլխավոր պարտականութիւնն է

նկատած մինչեւ յետին շարքայինին առջեւ վարկաբեկել ղեկավար ընկերները Պալքանէն նէրս, թէ դուրս գտնվող ~անհեթեթ պատմութիւններ հիւսելով ամէն մէկու հասցեին: Բացի ասկէ, օգտուելով քաղաքական եւ յեղափոխական մեր հարկադրական իներտութեան պատճառած դժգոհութիւնէն շարքայիններու մօտ, ջանացած են ոմանց ուղէղին մէջ կախել այն միտքը, թէ ղեկավարներու պարտողական հոգեբանութեան հետեւանք է մեր կուսակցութեան ինէրտ լինելը: Եւ որպէսզի ցոյց տան, թէ իրենք գործօն հեղափոխականներ են, սկսէր են մարդկանց երեւակայութիւնը շոյող պատմութիւններ ու ծրագիրներ ներշնչել շարքայիններուն: Կտամ քեզի մէկ քանին միայն այս պատմութիւններէն, ցոյց տալու համար, թէ շարքերը անբարոյացնելու համար մինչեւ ուր կարելի է հասցնել ծաղրածութեան հասած պատմութիւնները:

Ըստ Հայկ Ասատրեանի Դաշնակցութիւնը չէ կրցած ըմբռնել ռազմական այն արժէքը, որ ունի Նեմրութի սարը՝ թուրքերուն հարուածելու համար: Մանաւանդ (°) այսօր, մարմինները եթէ կարենային պատերազմական կատարելագործուած թեքնիքայէն գրաւել, կրնային Նեմրութի սարը դարձնել յարձակման խարխախ թուրքերուն դէմ:

Եւ որպէսզի մարմիններուն այս ապիկարութիւնը դարմանուի, կ.կոմիտէն արտակարգ գործի մը անունով ներքին հանգանակութեան կը ձեռնարկէ, համոզելով շրջանի մարմիններն ու ընկերները, թէ կարելի չէ բացատրութիւններ տալ այդ գործնական ձեռնարկներուն մասին: Հանգանակուած այդ գումարը ուրիշ բանի չէ հատկացուիր, բայց եթէ ապահովելու անհաշիւ երթեւեկի ծախքերը Հայկ Ասատրեանի, որպէսզի այդ ճամբորդութիւններով շրջանի ընկերներուն մէջ թոյն սրսկէ ու անվստահութեան մթնոլորտ մը ստեղծէ բոլորին հանդէպ, սկսած Պալքանէն մինչեւ Բիւրօ: Այս կերպով է, որ, մէկ կողմէն նախկին մարմիններէն իրենց փոխանցուած զանազան ֆօնդերու գումարները, իսկ միւս կողմէն «արտակարգ ձեռնարկներու» անունով հանգանակուած այդ գումարները ծառայեցուցեր են «բրոքաւանտ»՝ թոյն եւ կիրք սրսկելու համար ընկերներուն մէջ: Իսկ իրենց արտակարգ ձեռնարկը ուրիշ բան չէ եղած, բայց միայն քանի մը ընկերներ տեղաւորել գաղտնի ոստիկանութեան մէջ, որոշ շրջաններ հետեւելու համար թուրք էմիսարներու գործունէութեան:

Այս վրան բաց եւ յաճախ խորհրդաւորութիւնով սքողուած անլուր բամբասանքներն անկասկած ունեցած են իբր հետեւանք

դժգոհութիւններ, որոնք միացած տասնեակ տարիներու պատմութիւն ունեցող ներքին վեճերու, դրա հետ, վերածեր են կռկռուքի, ատելութիւնով կիտուած կատարվում աւելի քենոտ կերպով, քան Ամերիկայի ռամկավարներն ու դաշնակցականները:

Հայկ - ՆժդէՅ կ-կոմիտէի դէմ դժգոհ խմբակից գլխավոր ղեկավարներն էին մեր հին ընկերներէն Արամ Յակոբեան⁸, Օննիկ Մխիթարեան⁹ եւ իմ ներքին համոզումով մի մուլթ աւանտիւրիսթ՝ Թափառական¹⁰ անունով, որ նախքան դժգոհներուն միանալը, տարիներ շարունակ եղած է ՆժդէՅի գործակիցը:

Այս երկու խմբակից միջեւ պայքարը այն աստիճան կը սրի, որ Հայկի եւ ՆժդէՅի կողմէ լրտեսութեան կասկածներ կը ներշնչուեն շարքայիներուն մէջ նախ Տէվէճեանի¹¹ հասցէին, ՆժդէՅի Ամերիկայէն վերադառնալու առթիւ՝ երբ Համոն¹² ալ կը գտնուէր Պալքան, եւ յետոյ իրենց ընդդիմադիրներու հասցէին, ընդհանրապէս, Քրիստափորի¹³ եւ Եավորովի¹⁴ յիշատակին կազմակերպուած հանդիսութեանց առթիւ: Հետեւանք կըլլայ այն, որ դժգոհներէն տղաներ, Թափառականի ընկրակցութեամբ կերթան ատրճանակով սպառնալիք կարգալ ՆժդէՅին:

Դժգոհները բողոքելով կը դիմեն Բյուրօյին, որ վերջ տայ այս անարդարութեանց: Եւ նոյնիսկ Ռուսճուզի մարմինը, որ տարիներու այդ պայքարին մէջ միակն է եղած այս կամ այն կողմին չէ յարող, եռանդամ կ-կ-ին միջոցաւ կը դիմէ Բիւրօյին, որպէսզի ընդհուպ վերջ տայ այս կացութեան, յատուկ մարդ ղրկելով դուրսէն: Օրինական քանալով կատարուած այս բողոք-դիմումն ալ չէ հասնիր անշուշտ իր հասցէին, մնալով կենտրոնական կոմիտեի արխիվներուն մէջ:

Միւս կողմէն, Արամ Յակոբեան, Օննիկ Մխիթարեան եւ Թափառական դժգոհ խմբակը, դժգոհները կը համախմբեն յատուկ խումբերու մէջ եւ կը սկսեն անդամատուրք դանձել անոնցմէ: Իրենց այս հակականոնազրական քայլը կը պատճառաբանեն անով, որ եթէ դժգոհները ձգէին անկազմակերպ, կ-կոմիտէի կողմնակիցներուն հետ անոնք կրնային ոչ ցանկալի բախումներ ունենալ եւ շատերն ալ կրնային իսպառ հեռանալ կուսակցութիւնէն: Եվ որպէսզի տպաւորութիւն ձգեն Բիւրօյին կամ անոր ղրկելիք լիազօրներուն վրայ, այդ արուեստական կազմակերպութեան թիւը կը բազմապատկեն, իրենց խումբերուն մէջ զետեղելով անձեր, որոնք տասնեակ տարիներով հէռիեն ապրած կուսակցութիւնէն եւ կամ իրենց ընտանիքներու անդամները՝ կին, աղջիկ եւ այլն:

Նախքան իմ Պալքան Հասնելը, Լազեանը 15 մօտ մէկ ամսով եղած էր այնտեղ եւ մանրամասն քննած կ.կ.-ի եւ դժգոհներու փոխադարձ ամբաստանութիւնները, մասնաւորաբար Սօֆիայի եւ Ֆիրիպէի մէջ, որ թէ օրինական կազմակերպութեան եւ թէ դժգոհներուն միացած <ընկ>երներուն թիւը Պալքանի կազմակերպութեան գրեթէ ստուար մեծամասնութիւնը կը կազմէին:

Դատական ու պատժական որոշումներ առնելու առթիւ Լազեանին հետ Համախորհուրդ Հիմք ընդունեցինք այն պարագան, որ դժգոհները կուսակցութեան մէջ կուսակցութիւն ստեղծելու վտանգաւոր յանցանքը գործած են. անհատական դժգոհութիւններուն կազմակերպուած ձեւ տալով՝ դժգոհները յատուկ խումբերու մէջ են Համախմբած եւ ընտրած իրենց վարչութիւնը: Խղճի հանդարտութեամբ պատժեցի մօտ 16 հոգի այդ դժգոհներէն, գլխաւորութեամբ ընկ. Արամ Յակոբեանի, որուն կուսակցութիւնէն հեռացրի մինչեւ ժ ընդհանուր] ժողով, մի հին ընկեր, որ մէկէ աւելի անգամներ կ.կ.-ի անդամ էր եղած եւ թէ Պալքանի եւ թէ Ռուսաստանի մէջ կուսակցական գործունէութիւն ունեցած:

Դժգոհները պատժեցի հետեւալ հիմունքներով, որ անոնք.

ա) Խորացուցած են թայֆայական կիրքերը կուսակցութիւնէն ներս, ստեղծելով կանօնազրօրէն անթոյլատրելի մարմիններ եւ կազմակերպութեան մէջ կազմակերպութիւն ստեղծելով:

բ) Որ անոնք թույլտուած են ամսավճարներ դանձել կուսակցութեան անունով, առանց օրինապէս ճանչցուած մարմին ըլլալու:

գ) Որ տպաւորութիւն ձգելու մտահօգութեամբ միայն, իրենց խումբերուն մէջ արձանագրած են տասնեակ տարիներով կուսակցութիւնէն հեռացածներ եւ այլն:

դ) Որ Թափառականի դեկավարութեամբ ՆժդէՀի դէմ - երբ ան օրինական կ.կ.-ի անդամ էր սարքուած սքանտալին հանդէպ կրաւորական դիրք են բռնած եւ այլն:

Այս կերպով, դժգոհ ըմբոստներուն պատժեր եմ, իրենց կազմած դժգոհութեան դօսարովն 16 իսկ, ինչպէս կ.կ.-ի մէկ անդամին պատժեցի, հիմնուելով կ.կ.-ի կազմած դօսարին, ինչպէս պիտի տեսնես քիչ վարը:

Քննելով կ.կ.-ի ալ դօսարը, գտանք որ.-

ա) կապոցներով պատիժներ՝ կախակայում, արտաքսում, առանց հիմքի եւ հարցաքննութեան: Պատիժներէն մեծ մասը անոր համար, որ կ.կ.-ի ստեղծած կախարդական մթնոլորտին մէջ գտնուեր են մարդիկ, որոնք չեն ուզեցեր անլեզու հայվան ըլլալ:

բ) Հայածեր են մարդկանց եւ պատժեր այն առարկութեամբ, որ Բիւրօյին բողոքեր են Յունաստանի կ.կ.-ին միջոցաւ եւ ոչ թէ իրենց՝ Պալքանի: Մինչդէռ, ինչպէս վերեւ ակնարկեցի, Ռուսճուգի կոմիտէն, երբ իրենց՝ Պալքանի կ.կ.-ին միջոցաւ ուզած է իր խօսքը լսելի դարձնել Բիւրօյին, այդ առթիւ իրենց միջոցաւ Բիւրօյին ուղղուած յիշեալ մարմնին նամակը չեն ուղարկած իր հասցէին: Ռուսճուգի մարմնին նամակը ուրիշ բովանդակութիւն չէ ունեցած, բայց եթէ խնդրել Բիւրօյէն, որ ժամ առաջ միջոցներ ձեռք առնէ Պալքանի վիճակը բարելաւելու համար:

Երբ Հայկ Ասատրեանին հարց տուինք, թէ ինչո՞ւ Ռուսէի նամակը չէ ղրկած Բիւրօյին, քանի որ իրենց միջոցաւ կատարուած է այդ դիմումը, իսկ միւս կողմէն պատժած այն ընկերները, որոնք Յունաստանի միջոցաւ ղրկած են, Ասատրեան պատասխանեց, թէ ամիսներէ ի վեր լուրեր էին տարածուած, թէ Բիւրօյի լիազօրներ պիտի գան՝ ատոր համար չէ ղրկած Ռուսէի նամակը: Բայց պատասխան չի կրնար տալ, երբ հարց կուտանք իրեն՝ հապա ինչո՞ւ այնքա՞ն պատիժներ սահմանեցիք հենց լիազօրներու գալէն մօտ 15 օր առաջ, երբ գիտէիք, թէ լիազօրներ պիտի գային:

գ) Փաստօրէն արձանագրութիւն չեն ունեցած: Լիազօրներու գալու օրերուն կազմուած հապճէպ արձանագրութեանց մէջ անգամ Հայկ Ասատրեանը յաւելումներ էր կատարած՝ առանց իր երկու ընկերներու գիտութեան:

դ) Մեր մեկնումէն յետոյ, մեր կողմէ նշանակուած կ.կ.-ի եւ ժամանակաւոր գործիչ ընկ. Ս.Ս.-ի 17 հաշուեքննութիւնէն պարզուեր էր, որ անոնք իրենց ամբողջ գործունէութեան շրջանին հաշուապահութիւն եւս չեն ունեցեր եւ ի վերջոյ տարիներու հաշիւները մէկ օրուան մէջ մատեանի մը մէջ արձանագրած են, առանց փաստաթուղթի եւ թուական կարգի: Թէեւ զեղծումի ոչ մէկ կասկածելի հետք չէ գտնուած:

Այս եւ նման զանցառութիւններ եւ կամայական արարքներ լեցուն են իրենց իսկ՝ կ.կ.-ի կազմած դօսարներուն մէջ:

Չպատժել կ.կ.-ի անուսնով գործող եւ տարիներ շարունակ Բիւրօյին իսկ ճշգրիտ ոչ մէկ հաղորդագրութիւն չկատարող անձերը՝ անկարելի էր: Եռանդամ կ.կ.-ին մէջ գտնուող Ներսէս Աստուածատրեանը՝ բառին իրական մտքովը «եալանչի փեհլեվան» էր եւ իր անունը դրւած կ.կ.-ի մէջ՝ թիւ լեցնելու համար: Այս իսկ պատճառով կարեւորութիւն չէ տւի այս մարդուն եւ չէ պատժեցի:

Գիտակցորէն գնացի անարդարութեան, չպատժելով Նժդէհին, զինքը փրկելու միակ մտահոգութեամբ եւ կ.կ.-ի անդամներէն ու իրենց համախոհներէն պատժեցի միմիայն Հայկ Ասատրեանին, մինչեւ ընդհ[անուր] ժողով հեռացնելով կուսակցութիւնէն, մինչ-դէռ դժգոհներէն պատժած էի մօտ 16 հոգի:

Սիւմոն ջան, դու շատ լաւ գիտես, որ ոչ քաղաքացիական արիութիւնը կը պակսէր ինձ եւ ոչ ալ կուսակցական այն գիտակցութիւնը, թէ կ.կ.-ի անդամները հաւաքաբար պատասխանատու են իրենց արարքներուն համար: Բայց ես չէ պատժեցի Նժդէհին, որովհետեւ բառին իսկական մտքով կողգէի փրկել զինքը. մեկու մը, որ դժբախտաբար երբէք ընդունակութիւնը չունեցաւ կարգին մարդկանցով ինքզինքը շրջապատելու:

Հակառակ վրան բաց իմ այս կողմնակցութեան, միմիայն Հայկ Ասատրեանին պատժած ըլլալուս համար, անոնք ամէն կերպ սապօթաժի ենթարկեցին մի քանի օրուան իմ վերակազմչական աշխատանքներս, նախ.

1) Փակելով Սօֆիայի ակումբին դռները իմ կողմէ հրավիրուած մէկ հաւաքումին, երբ ստիպուած եղայ դուռը կոտրել եւ բանալ:

2) Գոցել տալով էլէքտրական հոսանքը, որուն պատճառով ստիպուած եղայ անձնապէս տուգանքը յանձն առնել եւ ապօրէն կերպով լոյսը բանալ տալ:

3) Իմ կողմէ նշանակուած ժամանակաւոր կ.կ.-ի անդամներէն երեքը ընտրեցի իրենց ցանկութեամբ, մնացեալ երկուսէն մէկին համար եւս առարկութիւն ըրին, անոր ալ փոխեցի, հակառակ որ մեր հին ընկերներէն էր:

4) Որ Նժդէհի իսկ տան մէջ ինքը ինձ խնդրեց, որ ազատեմ իրեն Հայկ Ասատրեանէն. խնդրեց նաեւ, որ նիւթապէս օգնեմ Սէթօին,¹⁸ որպէսզի յիշեալին կիներ միրգի խանութ բանայ: Իմ սեփական միջոցներով օգնեցի Սէթօին: Ու ի՞նչ տեղի ունեցաւ. մեկնումէս քսանեւէորս ժամ չանցած լուր տարածեցին, թէ ուղեցեր եմ կաշառել զիրենք: Ու այս անհեթեթ սուտը շրջանէ շրջան պտտցուցին տարիներով, անշուշտ ինձմէ դրամը ստանալով եւ ծախսելով հանդերձ:

5) Հակառակ իրենց խոստումին, կուսակցական արխիւները չի հանձնեցին օրինական մարմիններուն. մի քանի ակումբներ պահեցին իրենց ձեռքը մինչեւ այսօր. իմ մեկնումէն անմիջապէս յետոյ փորձեցին պայթեցնել իմ նշանակած կ.կ.օմիտէն եւ յաջողե-

ցան անոնցմէ երեքին հրաժարականը տալ. կազմեցին ապօրէն շրջ[անային] ժողովներ եւ երեք տարիէ ի վեր կը շարունակեն շահագործել կուսակցութեան անունը՝ անվաւեր կ.կ.-ի մը անունով ուրոյն (°) կազմակերպութիւն մը պահելով Պալքանի մէջ:

Հակառակ այս ամէնուն եւ հակառակ Նժդէհի մասին ժընդհ[անուր] ժողովի արտաքսման վճռին, ես կանչեցի նրան ինձ մօտ, ու մինչ ես այս տողերը կը թելագրէի՝ նա Պուքրէշում էր, որովհետեւ իմ այս նամակի վերամշակումը յապաղեցաւ մօտ մէկ ամսով, որովհետեւ կինս ծանրօրէն հիւանդացավ եւ ես հնարաւորութիւն չունեցայ զբաղվելու այս նամակով:

Կանչելով Նժդէհին ինձ մօտ, ես իրեն յայտարարեցի, որ զինքը կանչած եմ պարզապէս դուրս բերելու համար այն աղբէն եւ ապականութիւնէն, որուն մէջ խրւեր է: Գէորգ Ղազարեանի տանը Սարգիս Արարատեանի, որուն հետ ինչպէս գիտես մօտ ինը տարի է չեմ խօսում, մեր Յարութիկի19 եւ Գուրգէն Սարգիսեանի ներկայութեան խօսեցայ իրեն հետ: Ու այս հանդիպման չէ կանչեցի նոյնիսկ Մեկուսիի ներկայացուցչին, այլ միայն այն մարդկանց, որոնց հանդէպ ինք վստահութիւն ունի: Այդ հանդիպումին ես պատմեցի այն ամէնը, ինչ որ զրի եմ առած նախորդ էջերում Պալքանի մասին. ու հարց տւի Նժդէհին, ճի՞շտ են իմ ըսածներս, թէ՞ ոչ: Ու ակեցուցի. «Դուն անբարոյական տարրերուն հետ դուրս կուգաս հրապարակաւ եւ յետոյ զէնքի ընկերներդ կը փնտռես: Ինչպէս այլ առթիւ ալ ըսած եմ քեզի, ես քեզ կանչեցի այստեղ աղբից եւ ապականութիւնից փրկելու համար: Եթէ իմ խօսքը, իբր զէնքի ընկերոջ, արժէք ունի քեզ համար, պէտք է խզես կապերդ այդ այլասերուած տարրերուն հետ: Տարրեր, որոնք ուրիշ հովերով են տարուած. հակառակ պարագային մենք այլեւս զէնքի ընկերներ մնալ չենք կարող»: Վերեւ ակնարկածս ընկերներու ներկաութեան, իմ այս բոլոր յայտարարութիւններուն ոչ մէկ լուրջ առարկութիւն իր կողմէ. իշացած մնաց:

Նախքան Պուքրէշէն մեկնելը, Յարութիկին եւ Սարգիսեանին հետ եկած էր ինձ մօտ, դարձեալ յայտնեցի, որ թէ շարունակեն իրենց ընթացքը եւ ինքն ալ մնայ այդ այլասերուածներու կողքին, անոնք արժանի կըլլան ծանրագոյն պատժին, եւ ես մէկը կըլլամ յարմար առթիւ ըսելու, որ թէր դէմ ուրիշ որոշում չունենք...

Կը հաւատամ, որ ինքն ալ կուզէ դուրս գալ այդ կացութիւնէն: Խճճուած է անգամ մը եւ վերջին օրը անկեղծօրէն յայտնեց,

թէ կուզէ ազատուիլ այդ շրջանէն: Դժբախտաբար անձնական գործերս այժմ այնքան փայլուն չեն. բայց փոքր ինչ եթէ գործերս լաւանան, իմ սեփական միջոցներով պիտի փորձեմ փոխադրեմ զինքը այլուր, որովհետեւ այսօր ալ իմ ամբողջ մտահոգութիւնս է փրկել այդ մարդուն, բան մը, որ կարելի է միմիայն զինքը այդ շրջանէն հեռացնելով: Թէեւ, ի հարկէ, փրկութիւնը նախ իրանից է կախուած:

Ամէն պարագայի, եթէ ես ընդհանուր] ժողով20 գացած ըլլայի, իր մասին իմ տեսակէտս պիտի ըլլար վերջին պատեհութիւնն մը եւս տալ, որոշելով, որ «Դաշնակցութեան ընդհանուր] ժողովը կարգի կը հրաւիրէ ընկ. Նժդէհին, պահանջ ղնելով խզել ընդմիջտ իր կապերը այդ շրջանի ըմբոստացած տարրերուն հետ, մասնաւորաբար այն տարրերուն հետ, որոնք երբեւէ այլեւս չեն կրնար մուտք գործել Դաշնակցութեան մէջ, որից յետոյ եթէ ան շարունակէր գործակցութիւնը այդ այլասերուածներուն հետ, մեքենաբար կարտաքսուի կուսակցութիւնէն»:

Ես Նժդէհին արտաքսման լուրը ստանալուն պէս կարճ նամակ մը գրեցի իրեն, մօտաւորապէս հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Սիրելի Գարեգին, իմացայ քո արտաքսման լուրը. ինձ չէ կարողցաւ չպատճառել այդ որոշումը: Բայց ինչո՞ւ դուն քեզ այդտեղ հասցրիր: Դու չուզեցար լսել քո զէնքի ընկերոջը: Այս փաստի առաջ դժուարանում եմ քօնկրեաւ որեւէ բան գրել քեզ. ես խնդրում եմ հաւասարակշռութիւնդ պահես եւ լուռ տեղդ նստես. տեսնենք ի՞նչ պիտի անել»21:

Նա ինձ յայտարարում է, թէ այս նամակս չէ ստացել, իսկ միւս կողմից իր հովանաւորած մամուլի մէջ այնպիսի այլանդակ դիրք է բռներ, որին հանդուրժել կարելի չէ: Այդ մամուլը անվայել, անթոյլատրելի պայքար մը սկսած է Ռուբէնին դէմ 22, որուն ներքին էութիւնը յար եւ նման է միհրանականութեան: Միհրանական շարժման ժամանակ եւս, Համբ[արձոււմ] Առաքելեանը23 ուզեց այդ շարժման գաղափարական հագուստ հագցնել՝ պատրուակ ծառայեցնելով նախագիծը: Պալքանի մէջ ծայր տուած այդ շարժման համար ալ նոր Առաքելեան մը պիտի ծնի եւ անոր գաղափարական կերպարանք տայ, մինչդեռ տակը պարզապէս միհրանականութիւն է24:

Մի նեղացիր, եղբայրս, որ այս առթիւ մի քիչ էլ քեզ դիպչեմ: Խոսքս կը վերաբերի Կոմսի յուշերուն, որ տպեցիր «Վէմի»25 մէջ, քու ալ յաւելումովդ: Այդ գրութեամբ կարծէս թէ ուզած եք Ռու-

բէնին ցոյց տալ իբր միակ յանցաւոր Մշոյ ջարդերուն եւ այլն: Ինչո՞ւմն է, սակայն, Ռուբենի մեղքը, որ ան չէ կարողացա՞ւ ահագանգը տալ Մշոյ ժողովուրդին, թէ իրկուն պիտի ջարդեն եւ չէ կարողացա՞ւ ի գէն հրավիրել անոր: Բայց, ըսէ, տեսնեմ, Դաշնակցութիւնը կարողացա՞ւ կանխատեսել այն բոլոր ջարդերը, զոր տեղի ունեցան յետագային եւ կրցա՞ւ հայ ժողովուրդին ի գէ՞ն գոռալ:

Տամ նաեւ Վանի օրինակը: Ճիշտ չէ, որ Վանի դեկավարութեան ի գէն հրաւիրողը Արամն 26 է եղած: Ապստամբութիւնէն նոյնիսկ մէկ շաբաթ առաջ Արամը, Վաւմեանը 27 եւ Իշխանը 28 ճնշում բանեցուցած են զինուորացուներուն վրայ, որ ներկայանան զինուորական իշխանութեան: Անոնց հիմնական մտահոգութիւնն է եղած միայն եւ միայն յետաձգել հաւանական ջարդերը: Իսկ երբ Շատախ զրկելու պատրուակին տակ Իշխանին կը սպաննեն Հերս 29 գիւղին մէջ, եւ գիւղացի կին մը լուր կը բերէ այդ մասին, միւս կողմէն ձէվդէթը 30 վար կը դնէ Վաւմեանին, քիչ էր մնում Արամն էլ ընկնէր նոյն այդ թակարդին մէջ, եթէ Գէորգ ձետաճեանը 31 արգելք չըլլար իր մեկնումին: Ահա այդ պայմաններուն տակ է, որ Վանի երիտասարդութիւնը կը հարկադրէ Արամին անմիջապէս գէնքի դիմել:

Առնենք Տրապիզոնի օրինակը: Նոյն վայրի կ.կօմիտէն չէ՞ր որ զինուած ուժերուն հրահանգում էր անձնատուր ըլլալ 32:

Անցնենք կռիւներու շրջանը: Դուն չե՞ս գիտեր, թէ ինչպէ՞ս Բե[ր]կրի Կայայում, Վանի նահանջի ժամանակ, շատ թանկագին եւ քանիցս մահաւան դռան առաջ կանգնող ընկերներ խուճապի մատնուեցան ու Անդրանիկն անգամ ամբողջ բանակով թափեց եւ հեռացաւ:

Չե՞ս յիշէր նոյնպէս Կոմսի պարագան, որ Մուրադի եւ Սեպուհի հետ Թիֆլիզէն անցաւ Հիւսիսային Կովկաս ճիշտ այն պահուն, երբ ամբողջ երկիրը թուրքերուն հետ կռիւի էր բռնուած. Կոմսը, որ Արեւմտեան խորհուրդի անդամ ալ էր 33:

Ասա, խնդրեմ, եթէ մէկը դուրս գայ եւ մամուլի սեփականութիւն դարձնէ այս ամէնը, ի՞նչ կը շահէ Դաշնակցութիւնը եւ հայ ժողովուրդը:

Ու երբ այս ամէնը գիտենք, գիտենք նաեւ որ մարտահրաւերի կոչ ոչ մէկ տէղ չէ եղած, այլ տեղ-տեղ դէպքերն է, որ հարկադրէր են գէնքի դիմելու: Կարելի՞ է Ռուբէնը միայն մեղադրանքի աթոռին վրայ նստեցնել, այն առարկութեամբ, որ

Մուշը ոտքի չէ հանած 34: Եւ, վերջապէս, ասա, խնդրեմ, Սիմօն ջան, ի՞նչ բանի կը ծառայէն այդ յուշերը: Պատմութեա՞ն համար կուզէք գրի առնել, թէ՞ սերունդ դաստիարակելու համար: Եթէ պատմութեան համար է՝ հրապարակելը վաղաժամ է, իսկ եթէ սերունդ դաստիարակելու համար է՝ վնասակար:

Արդեօք նման յուշերը մէղքի իրենց բաժինը չունե՞ն, որ Պալքանի այլասերած մամուլը նոյնիսկ Գէորգ Չավուշի սպանութիւնը Ռուբէնին վզին փաթաթելու անմարդկային լրբութիւնը կունենայ: Արդ յուշերու ազդեցութեան տակ չէ՞, որ այսօր ընկերոջ (°) մը վարկաբեկելու, հարուածելու ներքին որոշումով, Տարօնականութիւն կը խաղցնեն եւ կը ջանան ձեղք բանալ կուսակցութեան մէջ:

Եւ, վերջապէս, մէկ բան գէթ մեզի համար. պարզուած չէ՞ արդեօք, որ 914-915-ի շրջանին Դաշնակցութեան միակ ընդհանուր գիծն է եղած կանխել հունական վտանգները 35 եւ երբէք առիթ չէ տալ թշնամիին արագացնելու բնաջնջման իր ծրագիրներուն գործադրութիւնը:

Սիմօն ջան, իմ համոզումով կուսակցութեան ժառանգները մարմիններու անդամները չեն միայն, այլ այն բոլոր հին ու նոր ընկերները, որոնք նոյնացած են կուսակցութեան հետ իրենց անցեալով եւ ներկայով: Ահա թէ ինչու կան ընկերներ, որոնք մեծ զգուշութեամբ պէտք է շարժեն իրենց գրիչները, որովհետեւ մեր բոլորիս ալ ցաւը, մտահոգութիւնը մէկ է, պահել կուսակցութիւնը եւ եթէ պիտի մեռնի հակառակ մեր ջանքերուն՝ նա մեռնի պատուով:

Անցնենք մի այլ նիւթի: Դա քեզ ծանօթ դէպքն է: Ոչ որոշումն էր ինձ ծանօթ, եւ ոչ ալ մանրամասնութիւններն են ծանօթ ինձ մինչեւ այժմ: Կը յայտարարեմ քեզ, իմ ընկերոջս, որ ես զայրացած եմ միմիայն վայրի եւ ամբոխավարական այն եղանակի համար, որով տեղի ունեցաւ այդ դէպքը: Բայց ես մէկն եմ անոնցմէ, որ իբր[եւ] կուսակցական կը վերցնեմ պատասխանատուութեան իմ բաժինս, առանց իմանալու մանրամասնութիւնները: Կը յիշե՞ս, ռուս եւ ճափոն պատերազմի ժամանակ, երբ մինչ մէկ կողմէն ցարերու կառավարութիւնը մեր դպրոցները կը փակեր, մեր եկեղեցական կալուածները կը գրաւէր եւ կողակներու ձեռքով հարիւրաւոր անմեղ դիակներ կը փռէր անդին, հայ կոչնակը Բագու Բարապետի հրապարակում մաղթանք կը կարդար ռուսական զէնքի յաջողութեան համար: Ու ժամհարեանն ու Խեչօն էին, որ աղօթողներու

մէջ ուումբեր կը նետէին իբր բողոքի արտայայտութիւն, մինչեւ 20 վիրաւոր եւ սպանուած թափելով այնտեղ: Այդ դէպքի առթիւ ի՞նչ եղաւ վերաբերմունքը կուսակցութեան իսկական տէրերուն եւ ղեկավարներուն: Անոնք թեթեւ պատիժներ միայն սահմանելով, հաստատեցին, որ յեղափոխական զայրոյթը արդարացի էր նման քայլ մը առնելով 36:

Անցնենք ընդհանուր] ժողովը սարքովի ըլլալու պատմութեան: Նախորդ էջերուն մէջ ակնարկածս հանդիպման բոլորի ներկաութեան Նժդէհը ոչ մի լուրջ բան չասեց, բացի ընդհանուր] ժողովը սարքովի ըլլալու մասին: Բայց այս ուղղութեամբ շատ տեղերէ լսած եմ դժգոհութիւններ: Բայց մի՞թէ չենք կարող ընդունել, որ փաստը կատարուած է եւ այդ փաստի առաջ ոչ մէկ պատասխանատու դաշնակցական պէտք չէ խախտի հեղինակութիւնը մեր մարմնին, տարածելով նման խնդիրները կուսակցական շարքերուն մէջ:

Դուռն պիտի հարցնես, թէ հապա ի՞նչ է քու կարծիքդ: Գրեմ նաեւ իմ կարծիքներու եւ անելիքներուս մասին: Դուռն գիտես, որ ինձէ չի պակսիր քաղաքացիական արիւթիւնը ըսելու այն ամէնը՝ ինչ որ ես կը մտածեմ: Բայց զիս մտահոգողը մէկ բան է միայն: Զիրար զգգգելով, կազմակերպութեան թշնամիներուն, քանդել ուզողներուն պէտք չէ սնունդ մատակարարենք:

Գրեմ, սակայն, թէ ի՞նչ է իմ կարծիքս, իմ տրամադրութիւնս, իմ ցանկութիւններս ու իմ դէրս:

Դու պէտք է գիտնաս, որ ես սկզբից հրաժարեցի մարմնի մէջ մտնել եւ յետոյ ետ առի հրաժարականս, հակառակ այն կարգ մը որոշումներուն, որոնք իմ կարծիքով անթոյլատրելի էին Դաշնակցութեան ընդհանուր] ժողովի մը համար: Կը բերեմ միայն մի քանի օրինակ, մնացածները համարելով երկրորդական ինձ համար:

Առաջինը այն է, որ ՀՅԴ ընդհանուր] ժողովը ցանկութիւն է յայտնած, որ ընկերները գրաւոր կապ չէ պահին անձնական գետնի վրա, կուսակցական խնդիրներու առթիւ: Այս ցանկութիւնը եթէ իբրեւ որոշում քուէարկուած ըլլար, բնական կերպով մարմիններու կողքին պէտք է կազմակերպուէր գաղտնի ոստիկանութիւն մը, որպէսզի հետապնդման ենթարկէր ընկերներու ներքին կապերը:

Երկրորդը այն հակասական որոշումն է, որ տուած են երկրի հետ կապի խնդրի առթիւ պատահած դժբախտութեանց գլխաւոր յանցաւորի՝ Եղիշէի 37 մասին:

Երրորդը այն է, որ ՀՅԴ ընդհանուր ժողովը³⁸ այն օրին է հասեր, որ, բացի Ռուպինայէն³⁹ եւ Լիպարիտէն, խորհրդակցական ձայնով ուրիշ որեւէ ընկեր իր մէջ ունենալու հնարաւորութիւն չէ ունեցած:

Կուսակցութիւնը դէպի կենտրոնացում առաջնորդող միւս որոշումները ինծի համար երկրորդական նշանակութիւն ունին, բաղադատած այն բարոյական մթնոլորտին, որուն մէջ կայացած է ընդհանուր ժողովը:

Այո, այդ բոլոր պարագաները չեն կրնար ճշող տպաւորութիւն չէ թողուլ ինձ վրայ: Ընդհանուր ժողովի կազմակերպչները պէտք է չափէին իրենց ուժերով, որպէսզի աւելի լայն թիւով մարդկանց հնարաւորութիւն տրուէր մասնակցելու ընդհանուր ժողովին: Այս թերացումը այսօր շատերը կը բացատրեն կանխամտածուած, դիտումաւոր: Բայց ինչքա՞ն ճիշտ է՝ ես չէ գիտեմ:

Ընդհանուր ժողովէն առաջ, թէ՞ ընթացքին, ես Բիւրօյին ուղղուած նամակներ գրեցի: Թէեւ նամակներն ուղղած էի Բիւրօյին, բայց չէի ենթադրեր, որ իմ այդ նամակները կարգացուելու չեն ընդհանուր ժողովին մէջ, մանաւանդ այն ատէն, երբ իմ թեկնածութիւնը կը դրուի մարմնի համար: Ես այդ նամակներովս որոշ տեսակէտներ պարզած էի եւ նոյնիսկ պահանջած, որ յետաձգեն ընդհանուր ժողովը, այդ հաւաքման տալով խորհրդակցական բնոյթ:

Այս երեւոյթին համար էլ դժգոհ եմ անշուշտ: Բայց կը կրկնեմ, փաստը կատարուած <է> արդէն:

Ու այս ամէնէն յետոյ ի՞նչ բանի մէջ ես գտնեմ դէրս: Լինեմ մարմնի մէջ, թէ մարմնէն դուրս, պիտի ձգտիմ իմ բոլոր հնարաւորութիւններովս հարթել բոլոր այն թիւրիմացութիւնները, որոնք ներսէն կը կրծեն մեր կուսակցութիւնը: Իմ համոզումն է, ձգտումն է եւ այս ուղղութեամբ դիմած եմ նաեւ մարմնին, որ Դաշնակցութիւնը պիտի ղեկավարուի հեղինակաւոր ընկերներու եւ մարմիններու համագործակից աշխատանքովը, որ ղեկավար, հեղինակաւոր ընկերը նոյնքան պատասխանատու է <իր> շրջանի կուսակցական աշխատանքներուն համար, ինչքան որեւէ մարմնի անդամ, որով բոլոր հիմնական խնդիրները պէտք է լուծուեն ու գործադրուեն այդ ընկերներուն <աջ>ակցութեամբ ու գործակցութեամբ:

Ես հաւատացած եմ, որ բոլոր այն դաշնակցականները, որոնք դեռ կը հաւատան, թէ դէր մը ունի կատարելիք այս կուսակցու-

Թիւնը հայ իրականութեան մէջ եւ <սա>ունասիրտ կը դատեն ամէն ինչ, դուրս պէտք է չպրտեն <ի>նչ որ հետեւանքն է անհատական դաւանութիւններու <եւ> պարզ ու շեշտակի մարմիններու եւ հեղինակաւոր ընկերներու առաջ պիտի դնեն այն բոլոր խնդիրները, որոնք պիտի <ծ>առայեն Դաշնակցութիւնը փրկելու եւ ոչ թէ քանդելու:

Ներկայի իմ անձնական դրութիւնը այնքան փայլուն չէ: Բայց յոյս ունիմ, որ մօտիկ ապագայում հնարաւորութիւն կունենամ ոտքս գցելու թէ Եգիպտոս, թէ Բարիզ, եւ թէ գուցե Շանթի եւ Աղբալեանի բնակած վայրը⁴⁰:

Իմ կարծիքս եղած է եւ կը մնայ, որ կուսակցութեան ժառանգները միմիայն մարմիններու մէջ գտնուող ընկերները չեն եւ ոչ ալ միմիայն մարմինները: Բայց միեւնոյն ժամանակ հիմնական կարծիքս է, որ հեղինակաւոր եւ պատասխանատու ընկերները նոյնքան պատասխանատու են իրենց գործունէութեան, թաքթի եւ վարմունքի համար, որքան մարմնի մէջ գտնուողները:

Վերջացնելով նամակս, Սիմօն ջան, դառնութեամբ լեցուն, առաջներումս մթութիւն, մեր ընելիքները քաղաքական մարզի վրայ այնպէս մը դասաւորուած, որ ներկայ խմորումներու ընթացքին սուպեկտիվ շատ չնչին բան կարող ենք ընել մեր ուժերով: Այս պայմաններում ի՞նչ կը մնայ մեզ ընել, եթէ քանի մը տասնեակ ընկերներ ալ չէ կարողանանք զիրար հասկնալ եւ զիրար գգգգենք:

Շուտով կը լրանայ Դաշնակցութեան յիսնամեակը: Մեր բոլոր ճիգերը կենտրոնացնելով այդ յիսնամեակի առթիւ՝ դուրս պէտք է գանք աւելի ուժեղացած եւ կենսունակ, քանի որ մեր ժողովուրդի փրկութեան միակ ապաւենը Դաշնակցութիւնն է այսօր:

Յամբիւրներով քո Դրօ

.Ե. Նժդէհը մեկնելուց առաջ, Գ. Սարգսեանին միջոցաւ լուր էր ղրկած, թէ նոր տարին, երբ կը վերջանան իրենց ձեռքը գտնուած ակումբներուն վարձակալական պայմանաժամը, պիտի յանձնուին օրինաւոր մարմիններուն, ինչպէս նաեւ դրամները:

Կը կատարի^օ, անկե՞ղծ է արդյօք, հնարաւորութիւն կունենան^օ, ապագան ցոյց պիտի տայ:

Ծանոթագրություններ

1. Միմոն Վրացյան:

2. Գարեգին Նժդէհ:

3. Հայկ Ասատրյան (1900-1956) - Հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, փիլիսոփա: Մասնակցել է 1921թ. փետրվարյան ապստամբությունը, այնուհետև բնակություն հաստատել Բուլղարիայում եւ Ռումինիայում: Ավարտել է Բեռլինի բարձրագույն քաղաքական դպրոցը եւ Պրահայի համալսարանի փիլիսոփայության բաժինը, փիլիսոփայական գիտությունների դոկտորի կոչումով: Համագործակցել է Գարեգին Նժդէհի հետ: Խմբագրել է պարբերականներ, հատկապես նշանավոր «Ռազմիկ» կիսաշաբաթավերթը, Նժդէհի հետ միասին (1937-1944):

Համատեղ հիմնադրել եւ քարոզել են Տարոնական շարժում կամ Տարոնականություն գաղափարական հոսանքը, տպագրել «Ցեղ եւ հայրենիք» ամսագիրը: Գործուն մասնակցություն է ունեցել Ֆաշիստական այն քարոզչության ժխտման գործում, որի համաձայն իբրև թե հայերը ոչ թե հնդեվրոպական, այլ սեմական ծագում ունեն, եւ որը կարող էր սպառնալիք դառնալ հայերի ջարդի համար, ինչպես այդ տեղի ունեցավ հրեաների հետ: Հայկ Ասատրյանը հանդես եկավ «Հայաստան-Արիական նախադիրք Առաջավոր Ասիայում» գրքով, որի առաջին մասը լույս է տեսել Նժդէհի առաջաբանով, իսկ երկրորդ մասը մնացել է անտիպ:

Հ.Ասատրյանը զբաղվել է կուսակցական գործունեությամբ, եղել է ՀՅԴ Բալկանների կենտրոնական կոմիտեի անդամ, ունեցել է տարածայնություններ գործընկերների հետ, որի արդյունքում հեռացվել է կուսակցությունից (1935թ.):

Տարոնական շարժման ծավալման շնորհիվ, նշել է Ասատրյանը բանտային հարցաքննության ժամանակ, Բուլղարիայի դաշնակցական կազմակերպությունը կազմալուծվեց եւ հարեց մեր շարժմանը:

1944թ. Բուլղարիայում ձերբակալվել է «Սմերչի» կողմից, դատապարտվել է տաս տարվա ազատազրկման եւ մինչեւ 1955թ. տառապել խորհրդային բանտերում¹:

¹ Տե՛ս Վաչե Օվսեայան, Գարեգին Նժդէհի ԿԳԲ, Եր., 2001, թ.82-86, 179-183: Ս. Լալայան, Տարոնական շարժումը: Հայկ Ասատրյան, Երեւան, 2002, էջ 22-26:

4. Վահան Մազմանյան:

5. ՀՅԴ Բաղկանների կենտրոնական կոմիտեի անդամ Հովհաննես Դեհեճյանը խորհրդային բանտարկությունից ժամանակ, 1947 թ. օգոստոսի 28-ին տվել է հետեւյալ ցուցմունքը. «Քարոզելով «Ցեղակրոն» գաղափարը, Նժդեհը Բուլղարիայում գրավեց ինչպես դաշնակցականների կենտրոնական կոմիտեն, որի անդամ էին ինքը՝ Նժդեհը, նրա գործակից Հայկ Ասատրյանը եւ բարեկամ Հովհաննես Օվանեսովը, այնպես էլ դաշնակցականների բուլղարական կազմակերպության մեծամասնությունը: Նժդեհի եւ Հայկ Ասատրյանի գործունեությունը հետաքննելու համար Բյուրոն Ռուսիայից Բուլղարիա գործուղեց Դրո Կանայանին, Հունաստանից՝ Գաբրիել Լազյանին, երկուսն էլ Բյուրոյի անդամ, որոնք տեղում ուսումնասիրելով գործը, կուսակցական տույժի ենթարկեցին Հայկ Ասատրյանին»: «Ցեղակրոնի» կողմնակիցները չենթարկվեցին այդ որոշմանը, ուստի Բյուրոն կուսակցությունից հեռացրեց 15-20 մարդու, այդ թվում Նժդեհին: Այնուհետեւ Դեհեճյանը ծանուցում է, որ ինքը բարեկամական հարաբերություններ չի ունեցել Նժդեհի հետ՝ սկսած 1923թ., եւ որոնք աստիճանաբար ավելի են խորացել:

Նույն թվականին Դեհեճյանի վերաբերյալ հարցաքննվել է նաեւ բանտարկյալ Նժդեհը, որը սակայն, մեզ հետաքրքրող հարցերին չի անդրադարձել¹:

6. Նժդեհը ԱՄՆ-ում գտնվել է 1933-1934թթ.: Աշխատանք է տարել ՀՅԴ 12-րդ ընդհանուր ժողովի (Փարիզ 1932թ.) որոշումների կենսագործման ուղղությամբ, այն է՝ «հայ երիտասարդ սերնդի կազմակերպումը ապակուսակցական հողի վրա»: Նժդեհի գաղափարական-կազմակերպական գործունեության արդյունքը եղավ երիտասարդական ցեղակրոն կազմակերպությունների ստեղծումը: Ցեղ, ցեղակրոն, ապա նաեւ տարոնականություն (վերջինը Հայկ Ասատրյանի հետ միասին) հասկացությունների հիմքում դրվում էր հայրենասիրության ոգով երիտասարդության եւ ամբողջ ազգի դաստիարակությունը: Շուտով Ամերիկայի ցեղակրոն կազմակերպությունները վերանվանվեցին երիտասարդական կազմակերպության՝ Փաշխտական ռասայական տեսության հետ չնույնանալու եւ սահմանազատվելու համար:

¹ Տես Վաչե Օվեսայան, Գարեգին Նժդեհի ԿԳԲ., Եր., 2001, ս.15-20:

Ընդ որում եղել են նաև ցեղակրոն շարժումը չընդունողներ եւ մերժողներ: Օրինակ, այդ մասին բանտում հարցաքննության ժամանակ ցուցմունքներ է տվել պատմաբան-բանասեր Սիրունին (Հակոբ Չոլոյանը), ավելացնելով, որ շարժումը լայն տարածում չունեցավ ինչպես կուսակցության մեջ, այնպես էլ նրանից դուրսԲանտային հողվածներից մեկում Նժդեհը լավագույնս լուսաբանել է ցեղակրոն շարժման կազմակերպման շարժառիթներն ու նշանակությունը: Ես, գրել է Նժդեհը, «հայրենասեր-գաղափարապաշտի խորին մտահոգությամբ» ձեռնարկեցի երիտասարդություն կազմակերպման գործը, նրան համարելով «ամենակարող վերակերտիչ գործոն», երիտասարդ սերունդ, որը ծնված լինելով հայրենիքից դուրս եւ հեռու, իր տրամադրություններով դարձել էր մտահոգող: Իսկ գործը Ամերիկայից սկսելու կապակցությամբ գրել է, որ այնտեղ հայտնվել էր գաղութահայություն ամենամեծ զանգվածը, եւ որ այդ երկիրն օժտված էր ամենակուլ ու ձուլող հատկությամբ¹:

7. Ներսես Աստվածատուրյան (ծնվել է Կոստանդնուպոլսում, մահացել խորհրդային բանտում)- բուլղարահայ կուսակցական-հասարակական գործիչ, ունեցել է առեւտրական գործունեություն: Բալկաններում աշխատակցել է Հայկ Ասատրյանի եւ Գարեգին Նժդեհի հետ²:

8. Արամ Հակոբյանի մասին տվյալներ ենք հանդիպել ՀՅԴ Բալկանների կենտրոնի անդամ Ասատուր Պետիկյանի հուշերում, որ տպագրվել են 1933 թ.: Արամ Հակոբյանը, գրել է Պետիկյանը, օրինակելի կուսակցական գործիչ էր Ֆիլիպեում, ապա Սոֆիայում: Նա այնտեղ էր, որտեղ գործ կար՝ կուսակցական մարմիններից մինչեւ ընթերցարան-մատենադարանը³: Արամ Հակոբյանի անունը հիշատակվում է նաև Նժդեհի «Դաշնակցությունը Բուլղարիայում» բանտային հողվածում (1947 թ.), որպես պատերազմի ժամանակ Բուխարեստում Դրոյի հրավիրած ժողովի մասնակից:

9. Օնիկ Մխիթարյան - «Նոր խոսք» թերթի (Սոֆիա, 1932-1943) խմբագիր:

¹ Գարեգին Նժդեհ, Երկեր, հ. 2, Երևան, 2002, էջ 441-446:

² Լալայան Մ., Տարոնական շարժումը: Հայկ Ասատրյան, Երևան, 2002, էջ 26-27:

³ «Հայրենիք», 1933, թիւ 5, էջ 109:

10. Թափառական- Հալաճյան:

11. Հովհաննես Դեկջյան (1886-անհայտ)-1921-1945թթ. ապրել եւ աշխատել է Բուլղարիայում եւ Ռումինիայում: Զբաղվել է մանկավարժությամբ, վարել է կուսակցական գործունեություն, տպագրել է հոդվածներ դաշնակցական մամուլում: Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ գործակցել է Դրոյի հետ:

1955 թ. բանտարկությունից ազատվելուց հետո մեկնել է Արգենտինա, որտեղ տպագրել է (Արմեն Սեւան գրական կեղծանունով) «Բանտարկեալի մը յուշերը: Տառապանքի տարիները Գարեգին Նժդեհի հետ» գիրքը¹:

12. Համո (Համազասպ) Օհանջանյան:

13. Քրիստափոր Միքայելյան (1859-1905)- Հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՅԴ կուսակցության հիմնադիրներից: Զոհվել է Աբդուլ Համիդի ահաբեկումը կազմակերպելիս ինքնաշեն ուսմբի փորձարկման ժամանակ:

Ռումբերի պատրաստումը եւ գործարկումը կապված է «Փոթորիկ» անունը կրող կոմիտեի հետ: Այն ստեղծվել էր 1901 թ. Ֆիլիպեոմ (Բուլղարիա) «Դաշնակցության կամքը ներկայացնող մարմնի» կողմից: Նպատակը ազգային-ազատագրական շարժման համար հանգանակություն (հայ հարուստներից) կատարելն էր՝ զենք ու զինամթերք հայթայթելու նպատակով (հարցը քննարկվել էր ՀՅԴ 2-րդ ընդհանուր ժողովում 1898 թ.): Կոմիտեի ղեկավարը Քրիստափոր Միքայելյանն էր, որը 3-րդ ընդհանուր ժողովում (Սոֆիա, 1904 թ.) զեկուցել է կոմիտեի գործունեության առաջին արդյունքների մասին:

14. Պեյո Յավորով (Պ.Կրաչոլով, 1878-1914)- բուլղար բանաստեղծ, Թուրքիայի կողմից 1890-ական թվականներին կազմակերպած հայկական կոտորածների անմիջական տպավորությունները գրել է «Հայեր» նշանավոր բանաստեղծությունը:

15. Գաբրիել Լազյան:

16. Դոսար - դոսյե (դոսե)՝ գործ:

17. Ս.Ս.-ի ով լինելը չհաջողվեց պարզել:

18. Սեթո (Սեդրակ Զալալյան, 1884 1955 թթ., ծնվել է Ապարանի Քասախ գյուղում): Սովորել է Երեւանի ուսսական գիմնազիայում, ավարտել Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանությունից բաժինը: Դրոյի, Տիգրան Դեւոյանի, Սմբատ Եղիազարյանի

¹ Տե՛ս Գարեգին Նժդեհ, Երկեր, հ. 2, եր., 2002, էջ 504:

եւ ուրիշների հետ հիմնել է «Բորեաս» մարտական խումբը: 1905-1906 թթ. հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ խմբապետ Սեթոն մասնակցել է Երեւանի, Նախիջևանի եւ Ղազախ-Շամշադինի ինքնապաշտպանություններին: 1918 թ. Բաշ-Ապարանի ճակատամարտի կազմակերպիչներից: Հայաստանի Հանրապետություն տարիներին Երեւանի միլիտան էր: Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում գործակցել է Դրոյի եւ Նժդեհի հետ: 1946-1951 թթ. Գերմանիայի Շտուտգարդ քաղաքի Հայ Ազգային կոմիտեի նախագահն էր¹:

19. Հավանորեն խոսքն այն Հարուժիկի մասին է, որին անդրադարձել է Գարեգին Նժդեհը 1944 թ. հոկտեմբերի 18-ին բանտային հարցաքննության ժամանակ: Պատասխանելով առաջադրված հարցին, Նժդեհը նշել է, որ Դրոյի խմբից է եղել նաեւ հին դաշնակցական, ոմն Հարուժիկ: Պատերազմի ժամանակ Հարուժիկը գերմանացիների գրաված տարածքներում զբաղվել է կուսակցական-կազմակերպչական գործունեությամբ²:

Ըստ Միսաք Թորլաքյանի՝ Հարուժյուն, նույն ինքը Յուրեան, Յարուժիկն Յարուժիկնեան: Հիշատակում է պատերազմի ժամանակ Ղրիմում եւ այլ հայաբնակ շրջաններում (նաեւ ավելի վաղ տարիներին) համատեղ գործունեության մասին³:

Հարուժյուն Հարուժյունյանը մասնակցել է 1918 թ. Դրոյի գլխավորությունամբ տեղի ունեցած մարտերին, ապա անդամագրվել է «Նեմեսիս» խմբին եւ օգնել է Միսաք Թորլաքյանին՝ 1921 թ.հունիսի 21-ին Կոստանդնուպոլսում ահաբեկելու Բաքվի հայուժյան ջարդերի կազմակերպիչ Բահրուտ խան Ջիվանշիրին:

2-րդ համաշխարհային պատերազմից հետո փնտրվել է ԽՍՀՄ պետանվտանգության մարմինների կողմից որպես «վտանգավոր պետհանցագործ»:

20. Հասկանալ 13-րդ ընդհանուր ժողովը (1938թ.):

21. Կուսակցությունից հեռացվելու հարցին հանգամանորեն անդրադարձել է նաեւ ինքը՝ Գարեգին Նժդեհը: Կարելի է վկայակոչել դեպքի թարմ հետքերով եւ բավական կրքով գրված

¹ ՀՀԳ ԿԱ, թճ.65, գ. 5: Միսաք Թորլաքեան, Օրերուս հետ, էջ 391): Համլետ Գեւորգյան, Սեդրակ Ջալալյանի գործը եւ հուշերը, Երեւան, 2011:

² Վաչե Օվսեպյան, Գարեգին Նժդեհի ԿԳԲ, Եր., 2001, ռ.124: «Հայրենիք», ամսագիր, 1957, թիւ 9, էջ 17:

³ Միսաք Թորլաքեան, Ըշվ. աշխ., էջ 414, 482-497:

«Մասնուլթյուն թե՞ պրովոկացիա» (տպագրված է Սոֆիայի «Ռազմիկ» թերթում, 1938թ. դեկտեմբերի 7-ին), ինչպես նաև «Դաշնակցուլթյունը Բուլղարիայում» 1947թ. խորհրդային բանտում գրած հոդվածները: Ըստ առաջին հոդվածի տվյալների՝ Նժդեհը Դաշնակցուլթյունից հեռացվել էր «Հակակուսակցական» եւ «Հակահարգապահական» արարքների համար: Մամուլի հրապարակումների հետ մեկտեղ այդ ամենը Նժդեհը դիտել է որպես պրովոկացիա իր անձի դեմ եւ դրա հեղինակ ճանաչել Ռուբեն Տեր-Մինասյանին՝ որպես իր անձի ու իր քարոզած ցեղակրոնուլթյան մասին հայացքների թշնամի:

Այդ եւ այլ խնդիրների կապակցուլթյամբ Նժդեհը հակամարտուլթյուն է ունեցել Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հետ, մեղադրելով նրան դավադրուլթյան մեջ, եւ որը հասցրել է Նժդեհի հրաժարականին Դաշնակցուլթյան անդամուլթյունից: «Այժմ դուրս է գալիս,- շարունակում է գրել Նժդեհը, -որ ոչ թե ես եմ հեռացել..., այլ որպես թե «Հակակուսակցական» ընթացքի մեջ եմ գտնվել եւ հեռացվել»:

Երկրորդ հոդվածը տեղեկացնում է, որ Նժդեհը Դաշնակցուլթյունից հեռացել է 1937թ., կուսակցուլթյան Ընդհանուր ժողովին ծանր մեղադրանքներ ներկայացնելով Բյուրոյի նկատմամբ: Այնուհետեւ կուսակցուլթյունից հեռացածները հիմնել են «Ռազմիկ» թերթը եւ «Տարոնի արծիվ» ամսագիրը, որոնց քարոզչուլթյունը, կրելով «ռեւիզիոնիստական բնույթ», խնդիր է ունեցել «արտասահմանի հայերի մեջ ստեղծել «Հայկական Իռեդենտա» (պահանջատիրուլթյուն.) կազմակերպուլթյուն, որն իր վրա վերցնելով Թուրքիայի հայկական տարածքների խնդրի լուծումը, Դաշնակցուլթյան գոյուլթյունը կդարձնեն ավելորդ»¹:

1938 թ. ՀՅԴ ընդհանուր ժողովը Նժդեհին արտաքսել է կուսակցուլթյունից:

22. Ռուբեն Տեր-Մինասյան:

23. Համբարձում Առաքելյան - «Մշակ» թերթի խմբագիր:

24. Միհրանական շարժում, միհրանականուլթյուն-խմբապետ Միհրանի անունով (Գաբրիել Քեչիշյան):

Յարական ինքնակալուլթյան դեմ պայքարի ուղուն ՀՅԴ անցել է այն բանաձևի հետեւուլթյամբ, որն ընդունվել էր 1904թ. Փարիզում կայացած Ռուսաստանի հեղափոխական ու դիմադրա-

¹ Գաբրիել Նժդեհ, Երկեր, հ.1, Երեւան, 2002, էջ 415-418 եւ հ.2, էջ 462-463:

կան կուսակցությունների (ՀՅԴ մասնակցությունը) խորհրդածուղովի կողմից: Բանաձեւը հռչակում էր՝ բռնապետության ոչնչացում, միապետական (ինքնակալ) կազմի փոխարինում ազատ, ռամկավարական կարգերով, ազգային ինքնորոշման իրավունք:

Այդ հիման վրա ՀՅԴ Խորհուրդը 1905թ. ընդունեց «Կովկասյան նախագիծը», որը 4-րդ ընդհանուր ժողովի (Վիեննա, 1907թ.) կողմից ճանաչվեց որպես ծրագրային հիմնադրույթ: Ծրագիրը անհրաժեշտություն էր համարում մասնակցությունը կովկասյան հեղափոխական կովին, ինքնապաշտպանությունից բուն հեղափոխական գործունեությունն անցնելը, Անդրկովկասը դիտելով որպես ազատ Ռուսաստանի անբաժան, դաշնային մաս:

Միհրանականությունը դեմ էր այդ ծրագրին, գտնելով, որ կուսակցությունը պետք է սահմանափակվի «թուրքահայ դատով», նշելով, թե «Դաշնակցությունը հիմնված է ոչ թե սոցիալիզմի համար, այլ թուրքահայերի դատը պաշտպանելու համար»:

«Մշակ» թերթում (խմբագիր՝ Համբարձում Առաքելյան) տպագրած հոդվածներում խմբապետ Միհրանը կոչ էր անում հրաժարվել «Կովկասյան նախագծից» եւ նվիրվել միայն Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրությունը:

Միաժամանակ ՀՅԴ մեջ դրսևորվեց նաեւ ձախ հոսանք, Լեւոն Աթաբեկյանի ղեկավարությամբ: Սրանց կարծիքով արեւմտահայ դատը եւ ամբողջ հայկական շարժումը ստեղծված է հայ բուրժուազիայի կողմից եւ ծառայում է նրա շահերին:

ՀՅԴ 4-րդ ընդհանուր ժողովը որոշեց հետ մղել անջատման առաջարկը եւ արեւմտահայ ու կովկասահայ երկու գործունեություններն էլ վարել ՀՅԴ ղրոշակի ու ղեկավարության տակ: Իսկ խմբապետ Միհրանը կուսակցության որոշմամբ՝ ահաբեկման ենթարկվեց¹:

25. Կոմս-Վահան Փափազյան²:

26. Արամ Մանուկյան:

27. Վռամյան (Օնիկ Դերձակյան):

28. Իշխան (Սարգիս Պողոսյան):

29. Այլ տվյալներով՝ Հիրճ գյուղում, 1915 թ. ապրիլի սկզբին:

¹ Վարանդեան Ս., Դ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութիւն: Երեւան, 1992, էջ 291-292, 400-402, 412: «Ղայտենիք», 1957, թիւ 4, էջ 14:

² «Վեմ», 1935թ., թիւ 3, 4, 1936թ., թիւ 1, 2, 3, 4: Նույնը տե՛ս Վահան Փափազեան, Իմ յուշերը, Դ. 2, Պէյրուք, 1952, էջ 274-410:

30. Զեւդեթ բեյ - Վանի կուսակալ (վալի):

31. Գեւորգ Զիտեչյան:

32. Տրապիզոնի անցքերի մասին տես. Միսաք Թորլաքեան, Օրերուս հետ:

Լոս Անձէլըս, 1953: 2-րդ հրատ., 1963:

33. Այստեղ առկա է որոշակի շփոթ: Արեւմտահայ Ազգային խորհրդի նախկին նախագահ Կոմսը (Վահան Փափազյան), Սեբաստացի Մուրադի եւ Սեպուհի հետ Թիֆլիսից Հյուսիսային Կովկաս չի մեկնել: Սեբաստացի Մուրադն եւ Սեպուհը Անդր-կովկասից հեռացել են Հայոց Ազգային Խորհրդի որոշմամբ: Կոմսը միայն կատարելով Հայոց Ազգային խորհրդի պահանջը, որպես ճանապարհածախս, նրանց հանձնել է 5000 ռուբլի եւ խորհուրդ տվել հեռանալ Անդրկովկասից: Կոմսը Հյուսիսային Կովկաս է մեկնել մի փոքր ավելի ուշ¹:

34. Հայ պատմագրության մեջ լուսաբանվել եւ քննարկվել են առաջին աշխարհամարտում ցեղասպանության ժամանակ Արեւմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերում ինքնապաշտպանական կռիվների հիմնահարցերը, կռիվներ, որոնց շնորհիվ հայերը կարողացան ունենալ պակաս զոհեր:

Ինքնապաշտպանության կազմակերպման գործում եղել են նաեւ սխալներ ու դժվարություններ, մեղադրվել են քաղաքական ու ռազմական գործիչներ, արտահայտվել ինքնարդարացումներ: Մեղադրանք է հնչել նաեւ Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հասցեին, որին անդրադարձել է Դրոն իր տպագրվող նամակում:

Ինքնապաշտպանական կռիվների հետ առնչվող հարցերի պատասխաններ կարելի է գտնել նորագույն գիտական ուսումնասիրություններում, որոնց թվում է նաեւ Ռուբեն Սահակյանի «Արեւմտահայության ցեղասպանությունը եւ ինքնապաշտպանական կռիվները 1915 թվականին» (Երեւան, 2005) խորագրով մենագրությունը: Եվ, այնուամենայնիվ, հարկ ենք համարում տողեր մեջբերել Սասունցի Մուշեղի հուշերից, որ տեղ են գտել Ռուբեն Տեր Մինասյանի հուշագրություններում, ուր հեղինակն անդրադարձել է նաեւ վերջինիս դերին Մուշ-Սասունի ինքնապաշտպանության գործում:

¹ Տե՛ս Սեպուհ, էջեր իմ յուշերո՞ւմ, հ.2, էջ 128-130:

Նկատի ունենալով ռազմամթերքի ու զենքի հայթայթման, ժողովրդի պարենավորման եւ այլ անհրաժեշտ խնդիրների լուծումը, Սասունցի Մուշեղը գրել է. «Այս բոլոր հոգերը, զինական, պարենաւորման, ներքին անդորրութեան, ամբողջութեամբ ծանրացած էին Ռուբենի ուսերուն: Ամբողջ եօթը ամիս, անիկա ոչ գիշեր ունէր եւ ոչ ալ ցերեկ, շարունակ կը շրջեր դիրքերը, կռուողներուն խրախոյս կու տար, ճակատներու կացութիւնը կը քննէր, ռազմամթերքը քննութեան կենթարկէր»: «Սասնոյ եւ Տարօնի կռիւները տեւեցին մօտաւորապէս եօթը ամիս: Ասկից աւելի անկարելի էր դիմանալ»:

Այդ ամենից հետո միայն Ռուբեն Տեր-Մինասյանի ղեկավարութեամբ Անդոքում կայացած ժողովը եկավ եզրակացութեան, որ «այլեւս հաւաքական կռիւր չէ, որ կրնայ գործ մը տեսնել, փարթիզանական ձեւով կուրիւր լաւագոյն միջոցն է, ով որ կրցաւ սահմանը անցնիլ թող անցնի, Սասնոյ սուրբերը բոլորիս օգնական: Գացողն ալ, մնացողն ալ ենթակայ է նոյն վտանգներուն, ով որ տեղ հասնի, թող պատմէ մեր վիճակի մասին»¹:

35. Հունական վտանգների իմաստը կարելի է ցույց տալ հենց հունական փաստաթղթերի միջոցով: 1890-ական թվականներին թուրքերի կազմակերպած ջարդերից հայ բնակչութեան առանձին խմբեր փրկութիւն որոնեցին դեպի Տրապիզոն, Սեւ ծովի ափերը գաղթելով եւ այնտեղ կազմավորելով փոքրակազմ համայնքներ: Հայերն սկսեցին «առեւտրում բարգաւաճել, միտում ունենալով տեղացի հույն առեւտրականների նկատմամբ գերակշռութիւն ձեռք բերել վերջիններիս միանգամայն պատիվ բերող պատճառներով: Այս միտումն օգտագործվում էր թուրքերի կողմից, որոնք միանգամայն շահագրգռված էին աղավաղելու Պոնտոսի հունական դիմագիծը, եւ այնպէս ստացվեց, որ պոնտացիների շրջանում Հայաստանի հանդեպ խոր ատելութեան զգացում առաջացավ, նրանց արդեն հուզում էին ոչ թե առեւտրական շահերը, այլ սեփական երկրի հունական դիմագիծը»: «Այսպիսով, - շարունակում է իր դիտարկումը փաստաթղթի հեղինակը, - արմենոֆոբիայի գաղափարի շուրջ համախմբելու համար ինչ հնարավոր էր անել, ամենայն հետեւողականութեամբ արվեց»:

¹ Ռուբեն, Գլխ. աշխ., հ. 7, Թեհրան, 1982, էջ 72, 82-85:

Հունական փաստաթղթերից կարելի է վկայակոչել նաև այլ տողեր այն մասին, թե ինչպիսի վտանգավոր մտայնություն ու ծրագիր էր երեւան գալիս Թուրքիայի հույների շրջանում: «Ըստ երեւոյթին Բալկանյան պատերազմներից առաջ գոյություն ուներ արտաքին քաղաքականության մի ծրագիր, որը թուրքերի հետ համագործակցություն էր դավանում եւ որը, իմիջիայոց, բավականին առաջ էր գնացել»: Հունական այս վտանգները կանխելու մասին է նամակում հիշվածը¹:

36. 1903թ. սեպտեմբերի 2-ին Բաքվի Բարապետի հրապարակում տեղի ունեցած իրադարձությունները վերարտադրել է նաև Մ. Վարանդյանը. «Անգէն ժողովուրդը ցրեւել է յետոյ, մոտ 300 զինւած երիտասարդներ խմբուեցան եկեղեցիի ու գաւիթի մէջ եւ զանգակները ղօղանջեցին... Առաջ անցան ոստիկանական պաշտօնեաները եւ խիստ սպառնալիքներով պահանջեցին ցրելի: Տրուեցաւ միաձայն, մերժողական պատասխան: Ու յանկարծ գաւիթէն դուրս թռաւ քաջերու մի խումբ եւ ատրճանակի հարւածներով գրոհ տուաւ թշնամու դէմ: Ոստիկանութիւնը, ահաբեկ, յետ նահանջեց: Վայրկենաբար զինուորներու վաշտ մը պաշարեց եկեղեցիի պարիսպը: Հրացանաձգութիւն, իրարանցում, ճիչեր, վիրաւորներու տնքոց... Կռիւր կատաղի եղաւ: Ապստամբութեան ղեկավարներն էին մեր երկու կարող խմբապետները- Դաշնակցական Խէչօ եւ Զալլադ: Մէկ քանի ժամ տեւեց՝ առանց վճռական վախճանի: Մութը կոխեց: Պաշարւած տաճարի զանգը կը շարունակէր իր մելամաղձոտ ղօղանջը: Բայց դիմադրութիւնը աւելի երկար տեւել չէր կարող. փամփուշտը կը սպառէր»: «Քա՞նի կօզակ ու ոստիկան սպանուեցան մեր հայդուկներու գնդակներով-յայտնի չէ: Մերոնք ունեցան 11 սպանւած եւ 65 ծանր վիրաւոր»²:

Դաշնակցական Խեչօ (Խաչատուր Ամիրջան)- Հայ ազգային ազատագրական պայքարի անվանի գործիչ (1872, հին Նախիջևան-1915, Դատվանի կռիվներ): 1903թ. Բաքվում եւ Գանձակում ղեկավարել է հայկական մարտական խմբերի պայքարը հայ եկեղեցու գույքը բռնագրավող ցարական ուժերի դեմ: 1905-

¹ Հունական արխիվային փաստաթղթեր հայ-հունական հարաբերությունների մասին առաջին հանրապետության շրջանում (1918-1920), Երևան, 1998:

² Վարանդեան Մ., Ղ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութիւն: Երևան, 1992, էջ 285-286:

1906թթ. Հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ եղել է Նիկոլ Դումանի մերձավոր օգնականներից, գործուն մասնակցութիւն ունեցել Երեւանի նահանգի եւ Զանգեզուրի ինքնապաշտպանութեան կազմակերպմանը: 1908-1910թթ., որպէս Հայկական մարտական ուժերի հրամանատար, Պարսկաստանում մասնակցել է միապետականների բանակի դեմ մղված կռիւներին: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին եղել է Հայ կամավորական շրջ գորախմբի հրամանատար Դրոյի օգնականը, ապա գլխավորել Արարատոյան գնդի հեծելազորը, առաջինը մուտք գործելով Վան:

Զալլադ (Երվանդ Բաբերյան) - Ծնվել է Ալեքսանդրապոլում (Գյումրի), դաշնակցական գործիչ, մարտական խմբի խմբապետ, մասնակցել է Կոկոնյանի (1890թ.) արշավանքին, գործել է Տարոնում, Կարսում, դեկավարել զինատար խումբ:

37. Հավանորեն խոսքը Եղիշե Թոփչյանի (կեղծանունը՝ Երվանդ Թամարյան) մասին է: Եկեղեցական հողերի գրավման ժամանակ «Հայկական ինքնապաշտպանութեան կենտրոնական կոմիտեի» անունից «Ազդ» է ուղղել Կաթողիկոսին եւ եկեղեցու բոլոր գործիչներին՝ չկատարել ցարական իշխանութիւնների պահանջը, իսկ Հայերին կոչ էր արվում միանալ «բողոքի հոսանքին եւ չխոնարհվել բռնակալ կառավարութեան պահանջի առաջ»:

Գործուն մասնակցութիւն է ունեցել «Յառաջ» թերթի (Թիֆլիս) տպագրութեանը եւ տարածմանը, ՀՅԴ Էրզրումի կազմակերպութեան աշխատանքներին:

Տվյալներ կան նաեւ ՀՅԴ Բալկանների կենտկոմի անդամ Ասատուր Պետիկյանի հուշերում. «Պոլսից Երկիր մեկնելու ճանապարհին նա եղավ Ֆիլիպեում (սա սահմանադրութեան ժամանակ էր), արեց բանախոսութիւններ: Ընկ. Ե. Թոփչեան, ինչպէս յայտնի է, Հայ չարագործի գնդակին զոհ գնաց Բաբերդի մօտ 23 հոկտ. 1909-ին, իսկ ոճրագործը իր մեղքը քաւեց կախաղանի վրա՝ Էրզրումի մէջ»:

Իսկ Ռուբեն Տեր Մինասյանի հուշերում Եղիշեի մասին կարդում ենք. «Ան սպանուեցաւ Յաբէթի կողմէն, որ «որսկան շուն» էր դարձած ռուսական քաղաքականութեան եւ «Մշակ» թերթին»: (Միքայէլ Վարանդեան, Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Երեւան, 1992, էջ 277, 396, 454-455: Ռուբէն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները: Թեհրան, 1982, հ.Զ, էջ 420:

«Հայրենիք» (Բոստոն), 1934, թիւ 3 (հունվար), էջ 155-159: Միսաք Թորլաքեան, Օրերուս հետ: Լոս Անճէլըս, 1953, էջ 141):

38. Հասկանալ 1938թ. կայացած 13-րդ ընդհանուր ժողովը:

39. Ռուբինա Արեշյան (1884-1971, Քրիստափոր Միքայելյանի հոգեզավակը, ՀՀ 3-րդ վարչապետ Համազասպ(Համո) Օհանջանյանի կինը)- ՀՅԴ անդամ (1900թ.), սուլթան Աբդուլ Համիդի դեմ անհաջող մահափորձի կազմակերպման մասնակից: Կյանքի վերջին տարիներն անցել են Կանադայում:

40. Բեյրութ (Լիբանան):

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն..... 3

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

**ԴՐՈՅԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 1905-1906ԹԹ.
ՀԱՅ - ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ԿՌԻՎՆԵՐԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ**

- 1. 1. Ուսումնառություն տարիները: Գյուղապետ Գալավայի եւ Բաքվի գեներալ-նահանգապետ Նակաչիձեի ահաբեկումները 8
- 1.2. Կոտայքի, Երեւանի, Դարալագյազի, Լեռնային Նախիջեւանի եւ Զանգեզուրի ինքնապաշտպանական մարտերում----26
- 1. 3. Գեներալ Ալիխանով-Ավարսկո եւ ոստիկանապետ Տեր-Սահակովի ահաբեկումները, Դրոն Հին Բայազետում-----71

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

**ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ:
ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄ,ԴՐՈՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ԶՐԴ ԶՈՐԱԽՄԲԻ ՀՐԱՄԱՆԱՏԱՐ**

- 2. 1. Զ-րդ կամավորականի առաջին արշավանքը, Կավրե-Շամեի կռիվը.....83
- 2. 2. Երկրորդ արշավանքը, դեպի Վան, Շատախ, Մոկս, Ռչտունիք, Տարոն109
- 2. 3. Նահանջի դժվարին օրերը 160
- 2. 4. «Ալաղաղի պատժիչ գործողությունները: Երրորդ արշավանքը, դեպի Խնուս եւ Մուշ177

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

1918 ԹՎԱԿԱՆԸ...

- 3. 1. Հայկական բանակային կորպուսի կազմավորումը:
Դրոն Երեւանի նահանգում, մահմեդական հրոսակախմբերի
ելույթների «խաղաղեցումը»-----203
- 3. 2. Սարիղամիշի եւ Սուրմալուի ռազմաճակատներում-----261
- 3. 3. Բաշ - Ապարանի հերոսամարտը եւ Հայաստանի
Հանրապետութեան հռչակումը .----- 316

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԴ

**ԴՐՈՅԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՍԱՀՄԱՆԵՆԵՐԻ ԸՆԴԱՐՁԱԿՄԱՆ ԵՎ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ**

- 4. 1. Հայ - վրացական պատերազմը ----- -383
- 4. 2. Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանների ընդարձակումը,
մահմեդական բնակչութեան զինված ելույթները----- -454
- 4. 3. Դրոն Զանգեզուրում եւ Արցախում----- 522

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

**ՀԱՅ -ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԸ**

- 5. 1. Սուրմալուի ճակատամարտը-----648.
- 5. 2. Դրոն որպէս Հայաստանի Հանրապետութեան զինվորական
նախարար եւ Խորհրդային Հայաստանի բանակի առաջին
հրամանատար-----739
- 5. 3. Դրոն Մոսկվայում, նրա գործունեութիւնը 2-րդ համաշ-
խարհային պատերազմում-----810

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Դրոյի նամակը Ս. Վրացյանին եւ ծանոթագրութիւններ-----893

ՀԱՄԼԵՏ ՄԱՐՏԻԿԻ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԴՐՈ

(Մենագրութիւն)

Խմբագիր՝ Սերգեյ Գառոյան

Հրատարակիչ-տնօրէն՝ Կարեն Գրիգորյան

Շարվածքը՝ Լալա Մելքոնյան

Սրբագրութիւնը՝ Լիլիթ Մելքոնյան, Վահանդուխտ Դերձյան

Զեւավորումը՝ Գեւորգ Բաղդասարյան

Զախար՝ 60x84 ¹/₁₆; Տպ. մամուլ 58.5:
Տպաքանակը՝ 100 օրինակ:

ԵՀՊ Հրատարակչութիւն

ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1